

КЫШЦОКЪУЭ

АЛИМ

ТХЫГЪЭХЭР
ТОМИХЫМ
ЩЫЗЭХУЭХЪЭСАУЭ

III
ТОМ

ЭМИРЫМ И СЭШХУЭ
МАЗЭ НЫКЪУЭ ЩХЪУАНТИЭ

Романхэр

НАЛШЫК
«ЭЛЬБРУС»
2005

Р е д к о л л е г и е:

**Бицу А. М., Гьут I. М., КхьуэIуфэ Хь. Хь.,
Тхьэгъэзит Ю. М., ЩоджэнцIыкIу Н. I.**

К 4702240100-044 -2005
М 125(03)-05

ISBN 5-7680-2036-5

© «Эльбрус» тхыль тедзапIэ, 2005

ЭМИРЫМ И СЭШХУЭ

КАВКАЗ

Янэ псалъацхъэ

1. УАНЭГУМ И ТХЬЭ

Тхьэм и нэфІ кыпщыхуэныр Іейкъым – абы зэи уи Іупэр Іуиудынукъым: языныкъуэхэм деж езы шы дьдэр кыпІэрымыхьэми, уанэр кыплтысынкІэ мэхъу, – жиІэрти и псалъитІ язт Жыраслъэн. Ауэ мы зэм абы и насып кърихьэкІатэкъым. Аралтып Залымджэрий и абрэдж гупым яхэхуэу зэхуэм щыщІидзэм, Жыраслъэн и гушхьэм шэ къэуэж бзаджэр кытехуат. Большевикхэм я бийуэ къаІэта зэщІэхьееныгъэри зэхакъутат. Пэжщ, езы Жыраслъэни щІыхуэ зытригъэхуакъым: абрэдж пашэ Залымджэрий плъагъур зэ уэгъуэм иригъэсыкІат. Ауэ езыри уІэгъэ хьэлъэу, псэ пытыжу умыщІэну, выгум илъщ, шыудз цІынэ щабэм хэлъу. Ар къэзышэж балъкъэр красноармеец Хьэбыжрэ Къэзмай дадэрэ я псэм гузэвэгъуэу телъам ущІэмыупщІэ, ахэр аузым къыдэкІыжу Щхьэлмывэкъуэ къыдыхьэжыху.

Шейтеигъэ лъэпкъ думылъагъуэу къуажэр мамырыбзэт. ЗагъэзауэлІу щІалэ цІыкІухэр гуп-гупурэ зэрызохьэ. Абыхэм яхэтщ егъэджакІуэ Ботэщ Астемыр и къуэри. Лу и ныбжьыр илъэсипщІым итт. Краснэхэр мы къуажэм щыдэсам жэмыхьэтитІ зэхуакум дэлъ шкІэ хьупІэ губгъуэ тІэкІум деж зауэлІхэр зэрыщагъасэу щытар илъэгъуат Лу. Илъэгъуа къудейтэкъым – командирхэм я командэ тыкІэхэри зэхихат. А псалъэхэр гукІэ зригъэщІати, кыкІыр имыщІэми, иджы ахэр жиІэу кІийурэ батэр игъэшт: «правое плечо вперед», «шагом арш», «кругом»... ЩІалэ цІыкІум игу къэкІыххэртэкъым абдежкІэ блэкІ выгум, и псэр пыт къудейуэ, лы уІэгъэ зэрилтыр. Дуней гуфІэгъуэр зиІэу джэгу сабийхэр щылгагъум, Хьэбыж и гур къызэрогъуэ-тыжри хуиту «уэху» жегІэ. Уи гур зэрызыгъэшхыу кІыргъ выгур щІалэ цІыкІухэм яблэкІауэ адэкІэ макІуэ. Жыраслъэн и щхьэгъусэ Лела гуауэшхуэр и гум щІыхьауэ, и щхьэр кыхыхуэмы-Іэтыжу куэбжэм деж къыщыІуошІэ выгум. Абы и къуащІэм зыкІэриудыгъуауэ зэщоджэ зи псэр ІукІа Тинэ цІыкІуи. Ар быныншэ гуащэм зришалІэу ипІыжа хьыджэбз цІыкІурщ. Гуащэм ІэлъэщІ фІыцІэшхуэ телъщ, и жьэпкъыпэ щІэкІэзызы-

хьыр, и нэпс хуэмыубыдыжхэр шIихъумэн хьисэпкIэ
IэлъэщI кIапэр Iэ лъэныкъуэмкIэ и нэкIум кIэриIыгъэш.

– Умыдзыхэ, тIасэ. Алыхьым гушIэгъу кыхуишIыныщ, –
жеIэри Къэзмай гупхэмкIэ зегъазэ – гунашIэр куэбжэ сэхым
зэрыфIэмынэным пылыщ, сымаджэр зыгуэркIэ зэримыгъэпIей-
теиным хуэсакъу аращ. ВытIощышIэмкIэ IэкIуэлъакIуэу
выхэр пщIантIэм кыдешэ. – Мыр кызэралъагъуу, фочкIэ
зыхэуа къуанышIэ фIышIэ гупым ешху, бандитхэр зэбгрылъэтри
ежъэжаш. АршхэкIэ уэркъ шIалэм и шэм жыжъэ унигъэсын?
Мо хъэбыршыбырхэм я пашэр кхъуэм хуэдэу кыбтригъэбэгащ, –
и шхъэ хуэпсэлъэж шIыкIэу, цIыхубзхэм къемыплъу Iущащэрт
дадэр.

Жьым, дыгъэм, зэманым зи фэр ираха шIакIуэр теубгъуауэ
щылът Жыраслъэн. Абы укьишIэртэкъым. Жьыр зэрыхури-
мыкъур белджылыуэ, шы къэжэкъуам ешху, и пэ гъуанитIыр
игъэфийрт, тIэкIу зэву щытми, егъэлеуэ жан и нитIри ныкъуэ-
зэтэпIэт, а нитIми и нэгуми губжыыр къашхъэшихт, кыпфIэ-
щIынт Аралъпым хуэзэу а бандитым и «кIэрахъуэпэм» щип-
лтам кызэрыгубжъауэ щытар иджыри шхъэщымыужауэ.

Зи пашIэ-жъакIэр иджыри къэмыкIа Хъэбыж шIалэ лъахъ-
шэт, минрэ зэхадыхьыхьжа и къэпталыр укъуеижыпат, и
къушхъэцей лъеитIыр и лъапшитIым деж, пшынэкум хуэдэу,
щызэфIэщэхэжат, жейнэдыфэ зытет и жэщ пыIэ цIыкIур и шхъэ-
кум кыгтешхъэукъуэрт, шIалэм фэ кыгтезыгъауэр, ар кыдэзы-
хьжыр къамэ дэгъуэ кIэрышIамрэ шалъэ пщIэхэдзамрэт.

– Псэу? – и жьэккыпэ шIэкIэзызыхьыр ерагъуу егъэхъей
Лела.

– Къыщытшэжым Iейуэ шэIуаш, – дадэм япэ зыкърегъэщ
Хъэбыж. – Алыхьым и шыкуркIэ, шэIуаш. И псэр хэкIауэ щыта-
мэ, сыт шэIужынт?..

– Тхъэм жиIэмэ, кызэфIэувэжынщ. Алыхъ къаруш псори.
Апхуэдэу хъун хуейуэ иухати, бандитышэр тхъэм кыхуишэ-
ри... – Къэзмай выгур унэм ирехулапэ, – а тхъэ дыдэм и Iэмыр-
кIэ, шIалэщ, илъ ишIэжынщ. Абы лъыуэ ирикIутар мафIэ бзийуэ
къэлыдынщи зыгуэрхэм я пашIэхэр яхуилыгъуэнщ. Ауэ сытми
яхуилыгъуэн?! А мафIэ бзийм хисхъэжынщ бийм и шхъэри.

– Алыхьым кыхъумэ. Къуэши-шылIи быни щамыIэкIэ,
араш абы гугъапIэу иIэр... – фызым и псалъэр зэпоу.

– Тхъэм и нэфI зыщыхуэн, дэнэкIэ шIэтхъэн?

Гуауэм иужьыгуа цIыхубзым кызэреупщIыр занщIэу
къыгурыIуакъым.

– ПIэ хуэсшIыныщ иджыпсту, – абы псынщIэу унэмкIэ
еунэтIыж, шIым трилъафэ и бостеикIэ кIыхьыр къышIиIэтэурэ
здэжэм йогупсыс: дэнэ деж пIэ щыхуишIэмэ нэхьыфI уIэгъэм –
пэшыра хъэмэрэ упщIэ къуэлэн зэрыпхъауэ пэIущIэм шIэт
тахътэбаным иригъэгъуэлъхъэн?

– Алыхьым и нэфІ зышыхуауэ къальхуахэм ящышт, уэлэхьы, Жырасльэн, – хуэухыртэкъым Хьэбыж. – Аралъпыр сытым хуэдэу шэрыуэу щыта!.. Абы и шэм уІэщІэкІын жыхуэпІэр на-сыпышхуэщ.

– Шэтемыгъахуэ дыуэ пщІэхэлъщ, – щэху цІыкІуу къопса-лъэри дадэр щІалэм хуоплъэкІ. – Истамбыл кърихауэ щытащ. Шэтемыгъахуэ дыуэм къаруушхуэ бгъэдэлъщ: сэшхуэдзэми фочышэми шыблэІуш яхуоху. ЗекІуэ щежъэкІэ мыбы сыт щыгъуи къыздищтэрт ар. Мис, иджыри, алыхьырщ, алыхьым нэмышщІкІэ аращ къэзыхъумар. Армыхъумэ, иджыпсту сэро пащхъэм жэуап щитырти...

И псалъэхэр зэрыпэжым щыхъэту тригъэуэ щІыкІэу дадэм игу къегъэкІыж герман зауэжым и пэкІэ Дзэлыкъуэ щекІуэ-кІауэ щыта зэхэуэр, абы и гуащІэгъуэ дыдэм Жырасльэн зэрыхэ-тар. Ар къышыхъуар бгырыс Іэщыхъуэ тхъемыщкІэхэмрэ шы завод тетхэмрэ сэшхуэкІэ щызэпэщІэувам щыгъуэт. Германием зауэ къызэригъэхъеинур зылъагъу военнэ министр Сухомли-новым мурад ещІ пащтыхьыдзэм папщІэ шыхэр игъэхъэзырыну. Къэбэрдейм и тету щыта, шы завод зилэ Къылышбийм и къуэжъ полковникри зыхуеиххэр арат: Урысейм и зауэ министрыр си щІыбагъ къыдэту, ар си телъхъэу щытмэ, фи ней къысшыхуэ жиІэри хъупІэхэм я нэхъыфІхэр къиубыдыну хуежъащ. Іэщыхъуэхэм ар къыпхуадэнт? ИгъащІэ лъандэрэ Къушхъэхъу хъупІэхэр псоми я зэдайуэ къекІуэкІырт. Иджы ахэр Къылыш-бий и къуэжъымрэ абы и ІупэфІэгъухэмрэ пхуратынт? Шы завод зиІэхэм я шыбзыхъуэхэр Іэщэ-фащэкІэ зэщІэузэда пэтми, мэкъумэшщІэхэр ежэри беижъхэм я хакІуэпщІэхэр къызэбгра-хуащ. Абдеж фоч уэ макъми зыкыиІэтащ. Абы и джэрпэджэжым, щыблэм ешху, бгышхъэ псор зэщІищтащ. А щыблэ макъыр, уафэхъуэпскІ щІыкІэу, къуажэхэми къэсынтэкъэ? Къуажэдэхэм защтэри Къушхъэхъу яунэтІ – я шыбзыхъуэхэм, Іэхъуэхэм, мэлыхъуэхэм зыщІагъэкъуэну. Арати, Дзэлыкъуэ зэхэуэм щІе-дзэ. Шы заводхэм я тетхэм я псэр ІукІынтэкъэ? ДокІуэд, до-унэхъу, къыддэІэпыкъу, жаІэри абыхэм пащтыхьым зыхуагъазэ. Модрейми, «хъэтырыфІэу» къышщІэкІри, куэдрэ зригъэлъІауа-хэкъым: къалэ Іэгъуэблагъэхэм дэс пащтыхьым и дзэхэм, мо шууей къомым зыкърачри мэкъумэшщІэхэм къахолъадэ.

Жырасльэн а лъэхъэнэм зи Іуэху зэрихуэр хъупІэхэр атэ-къым – абы зэхигъэкІыр нэгъуэщІт: хэт и шым дамыгъэ тридза-кІэ, хэти абы хунэмысарэ? Дамыгъэр зытрагъэкІыжа шыр пщэ-ну куэдкІэ нэхъ гугъу хъуат иужьрей зэманым. Шы зыщэхухэр хъэлэбэлыкъ хэхуэррей хъуати, дамыгъэр зытегъэжыкІыжауэ пщэ шыр узэреймкІэ щыхъэт уимыІэу ядэртэкъым е апхуэдэ-шым уасэ ныкъуэ фІэкІ къыуатыртэкъым. Шыдыгъухэм зэра-мыгъэпсэум къыхэкІыу, шы зиІэхэм яшхэм и кІэбдзитІми, уеблэмэ и фІальэми, дамыгъэ традзэу хуежъат. Япэрауэ, апхуэ-

диз дамыгээр тегээкЫжыгъяафІэтэкъым, мыдрейуэ, ахэр зытебгъэкЫжа шыр пцэну тынштэкъым. ГъэкІэ хьупІэм дахуным и пэкІэ шыбзхэм дамыгээ традзэу шытат. Ауэ а гъэм и гъатхэр пасэу кыхьат. Шыхэр зейхэр шынат дамыгээ зытрадза, зи лыр цЫнэу хьупІэм дахуа шым и уІэггэм хьэпІацІэ ирищІэнкІэ. МэкъумэшшыцІэхэр губзыгъэкъэ? Ахэр жыжъэ плъэрт, куэд зэпалгытырт. Гъатхэр пасэмэ, шым и уІэггэ цЫнэм хьэпІацІэ ирищІэмэ, шыр абы къарууншэ дэхъумэ, къарууншэу щымахуэ техьэрэ, щыІэм иукІмэ... Абы нэхьэрэ, траухуат мэкъумэшшыцІэхэм, Къушхьэхъу икІи щынэхъ щыІэтыІэщ, хьэуари щынэхъ къабзэщ, шым абы дамыгээ шытеддзэм нэхьыфІщ.

Жырасльэни и щхъэ Іуэху зэрихуэжт: зы пщыІэм кыикІмэ, адреим кІуэурэ шыбз гуартэхэм еплъырт, щІалэм гуапэу кыыщыІушцІэрт дэтхэнэ зы шыбзыхъуэ пщыІэми. КъыщІыхуэгуапэхэр фЫуэ къалтагъуу аратэкъым – мо шыдыгъу цІэрыІуэм къыщышынэхэрт. Укъыдэмыдыгъу закъуи пхуэдмьщІэн щыІэкъым, неблагъэ, тхуэхъщІэ, ди шыгъушцІэстэ къытхуедзакъэ, жалэрт ягукІэ шыбзыхъуэхэм. Жырасльээн шы заводхэм я хакІуэпщІэхэм щеплъкІэ, илъагъурт шыбзыхъуэхэм якІэрыщІа фочхэр. «Шум уІэщІэкІми, шэм уІэщІэкІын?» – егупсысырт ар. Зэманыр бзаджэ зэрыхъум, цыхум и нэми фочым и пэми хуэсакъын зэрыхуейм, упсэуну гугъу зэрыхъуам иришхыдэрт шыдыгъур. Ди жышхъэ ди ІэщІагъэр тхъуэжмэ, цыхуфэ къыдаплгыжын, жиІуэ зыщІэгупсысыжырт Іуэху шынагъуэ гуэрхэм и ужь ихьэну мурад ищІауэ къыщикІухькІэ.

МахуиткІэ зэхэуа нэужь, бгырыс Іэщыхъуэхэм унафэ ящІ пащтыхьыдзэхэм я командованэм деж лЫкІуэхэр ягъакІуэу зэгурыІуэныгъэ зэраухылІэну. Жырасльээн шыдыгъу цІэрыІуэ къудейтэкъым. Ар икІи цыху жьакІуэт. УтемыукІыгыхъу утыку ибгъэхъэ хъун адыгэлІт. Ар ящІэрт хакІуэпщІэхэр зейхэми. Ахэр Жырасльээн йолъэІу лЫкІуэ ирагъэжъэнухэм унафэщІ яхуэхъуну. Уэркъ щІалэми куэдрэ зригъэлъэІуахэкъым – а Іуэхуми и щхъэ и фейдэ хилтагъуэрт абы: пащтыхьыдзэм и унафэщІхэм епсэлъэнщ я афицархэм папщІэ уасэфІ щІату шыфІ ящэхуну хуеймэ.

Бгырысхэм я лЫкІуэхэм я унафэщІыр уэркъ лъэпкъхэм кыхэкІауэ зэрыщытыр къыщашІэм, урыс командованэр арэзы мэхъу зэхуэзэхэу зэпсэлъэну. Пащтыхьыдзэм и унафэщІхэм сыткІэ ящІэнт Жырасльээн и уэркъыщІэм фІэкІ кызыыхэкІа лъэпкъым нэгъуэщІ зыри кызызыхуимыгъэнар, а уэркъыщІэм гуфІэгъуэ лъэпкъ кызызыхуимыхар? Сыту жыпІэмэ, адреи цыху кызызыхуэжІхэм ещхъу, лажъэу шхэжу дунейм тетыну и лъэпкъ напэм къезэгъыртэкъым, кыхуэнэжыр зыт: шыдыгъу ІэщІагъэм ирипсэунырт. Абы емыкІу лъэпкъ хилтагъуэртэкъым Жырасльээн, ауэ ІэщІыб-Іэгупэ псэукІэт ар: ущыхильэфэнури

укъышыхилъэфыжынури умышцІэу уи дуней гъащІэр пхыыну дауэ къыпщыхъурэт? АтІэми, зы махуэм нэхърэ къыкІэлъыкІуэ махуэр нэхъыкІэж, нэхъ ныбэ нэшІ хъу зэпытт, Жыраслъэн и насыпым къыпщрихъэкІыжри зэзэмызэххэт.

Зэпсэльэну, зэгурыІуэну щызэхуэзахэм Жыраслъэн нэхъыбэу тригъэчыныхъырт урысыдзэхэр хъупІэхэм кърашэхыжын зэрыхуейм. Шы заводхэм я тетхэмрэ мэкъумэшыщІэхэмрэ ящІ зэпылтыпІэхэр яубзыхужыхукІэ, жиІэрт щІалэм, абыхэм яку хъэргъэшыргъэ къыдэмышъуэну сэ шэсу соув. Мыбдеж Жыраслъэн нэхъыбэу къызыпщхъэщыжар бгырысхэраш. Ар я гуапэ хъунт паштыхъ хабзэр дэзыІыгъхэм? Хъуакъым, дауи. ЗэгурыІуэныгъэр щекІуэкІ лъэхъэнэми зэ зы аузым, зэ адреј аузым зэхэуэхэр щызэхуаблэрт. Ахэр игъэсабырын, зэбийхэр зэгуригъэ Іуэжын папщІэ, шэр къыгтелъальэу къижыхъу губгъуэм итт Жыраслъэн. Абы и щхъэм шэ мащІи щхъэщыфийкІат, и бухъар пыІэ дыщадфэм шэ мащІи къытехуат? ПыІэ шыгур кхъузанэшІэм ещхъ хъуа пэтми, уэркъ щІалэр къэдзыхэртэкъым, и Іуэху и ужь иту губгъуэр къызэхижихъырт. Мис иджы – и бийм и шэр къылтэІэсащ абы.

– Унэм ныщІэфхъэ, – жеІэ Лела, и жьэр Іэ лъэныкъуэмкІэ и Іыгъыжу, и гыы макъыр цІыхум захригъэхыну хуейкъым. – Тахътэбаным ифлхъэ, тахътэбаным...

Къэзмайрэ Хъэбыжрэ хуэсакъыпзурэ яхъ ар.

– ГъуэлтыпІэр мынэхъыфІу пІэрэт? Нэхъ шабэ, нэхъ тынш хъунтэкъэ, – жеІэ уІэгъэр къыпщІэзыІыгъзурэ хъэзабыр зытелъу кІуэ Къэзмай. «ТепІэнщІэлъыным щосхъ, уІэгъэм къыпщІэжыну лъым иримыгъэуцІапІыну араш», – йогупсыс дадэр.

– Езым тепІэнщІэлъын шабэ фІыуэ илъягъуу шытакъым, щІакІуэм тегъуальхъэрти жейрт. Абы и щхъэр зэсари къазыпщхъэнтэркъым – уанэр и пІэшхъагъыу зигъэпсэхурт зекІуэ шежъахэм дежи, – и лъым и цІэр жимыІэурэ гъырт, бжэрт цІыхубзыр. – Алыхъым и нэІэ къытетт абы сыт шыгъуи, шэ къыптримыгъахуэу кыхъумэрт, сэшхуэ къылтыгъэІэсыртэкъым. И бийхэм я шэхэм нэхъри яшхэм нэхъри езым и шыр нэхъ жэрт, щыблэм уафэхъуэпскІыр пшэм къызэрыхиутІыпщхъэм нэхърэ нэхъ псынщІэуи и сэшхуэр сампІэм кърипхъуэтыфу шыташ... Алыхъым фІыуэ илъягъухэм ящышт ар.

Гуащэм и щхъэ закъуагъыр дэзыгъэпсынщІэ Тинэ зеиншэ цІыкІуи къащтэри и псэр ІукІат, жьэгум зыдиудыгъуауэ и жьэпкъыпэр щІуэу шытт, ину гъымэ, лІы уІэгъэр къыгъэушынкІэ, абы и узыр тІуащІэ ищІынкІэ шынэ нэхъейт ар. Иджы, дауи, лІы сымаджэр зэрылъ унэм сыщыІэж хъуну къыпщІэкІынкъым, Чачэ фыз Іэээ деж сыкІуэжын хуей хъумэ, дауэ сыхъужыну, егупсысырт хъыджэбз цІыкІур.

Мо гъуэгуанэ кІыхъ, гъуэгуанэ хъэлтэ къызэпызыча Къэзмайрэ Хъэбыжрэ хуабжъуи ешахэт, мэжэлІахэти, афІэкІ гуащэм

дэ хуэтшIэжын шыIэкъым жыхуаIэу, псыншIэ дыдэу ежьэ-
жахэщ. Ахэр дэкIыжа нэужь, Тинэ пIащIэ-тхьытхьыу икIи быдэ
дыдэу куэбжэр егъэбыдэж, мыдэ нэгъуэшI зы гузэвэгъуэ гуэри
иджыпсту къафIыдыхэнкIэ шынэ нэхъей. Жьэгур зригъэгъуэ-
тыжыну темыгушхуауэ, хьыджэбз цIыкIум бжэ къуагъым
зыкъуиудыгъуауэ шытщ. Гуащэр и щхьэгъусэм и пIэ лъапэм
тесщ, и нэр лIы уIэгъэм тедияуэ.

– ТIэкIуи укыаплъэркъэ, зи узыгъуэр кIуэдэын. Уи лъэры-
гъыпсыр къыпхуэзыгъэкIэщIам и гъащIэр кIэщI алыкъым ищI.
Уанэгум и тхьэщ жысIэурэ уэркIэ сыуэркъ мыгъуээрэ, тхьэ-
шхуэм сыту Iей мыгъуэу укысхуиукIт. Уи нэр къызэтехи абы
къышIих губжъым сылугъаплъэт, си дуней нэху. Си унэм нэхур,
гуфIэгъуэр щIэзыхам и дунейр кIыфIу тхьэм иригъэхь...

Сымаджэм зэхихи илгъагъуи шыIэтэкъым. Зимыгъэхъейуэ
щылыт. Жыжьэ къи IукI гуIэгъуэ макъым ещхьу, и бгъэр пса-
лъэрт, и пщэм тель уIэгъэм бэуапIэ къримыту арауэ къышIэ-
кIынт.

Уэркъ гуащэм, хабзэкъутэ хъуну хуейтэкъыми, цIыхум
къалгъагъуу мыгъыу зиIыгъат алъандэм. Иджы, уIэгъэр къэзы-
шэжахэр ежьэжати, алъандэм эттриIыгъа нэпсри гъыбзэри хуиту
иутIыпщат. Гуауэр хуэмыгъэпщкIужу макъкIэ гъырт, бжэрт,
къытепсыха нэщхъеагъуэшхуэм гъыбзэ гуузкIэ игъэгузасэрт.
Зи гущIэм зыкъыгъазэ адыгэ бзылхугъэхэм я псэм тель гузэ-
вэгъуэшхуэм къыхэкIа гъыбзэхэр иужькIэ лъэпкъым и IуэрыIуа-
тэм усэбзэу къыхэнэжырт. А махуэми дунейм къытехъэну
къышIэкIынт апхуэдэ зы гъыбзэ, и щхьэгъусэм и Iуэхур къызэ-
рекIуэкIам гуащэр шыгъуазэу шытамэ. Я нэхъыфI дыдэу яхъумэ
жыхуэпIэ уанэшир кидыгъуфынут Жыраслъэн, ар ирихужьэу,
щIитIыр зэгущуу я кум дэхуам ещхьу, зигъэбзэхыфынут,
уанэшыр зейм идза хъым ихуауэ шытми, абыи кыикIыжы-
фынурэ зигъэкIуэдыжыфынут, здэкIуари-здэжари ямышIэу
кIуэдэнти Iэджэрэ къэтынт, гъуни нэзи зимыIэ уасэкIэ щIахъума
хьыджэбз дахэр абы ехъуэпса щIалэм къыхуихыфынут, лъэпкъ
цIэрыIуэм къыхэкIа, ауэ зи мылтыкур зыIэщIэкIуэдэжу къулей-
сызу къэнэжа унагъуэмрэ хьыджэбзыр къызыфIихъа лъэпкъым-
рэ зэригъэкIужынти, тхьэмахуэ энкIэ абыхэм я хьэгъуэлIыгъуэм
тхьэмадэу щэфэжынт. Абы дежкIэ зырикIт хакIуэпщIэ къэ-
дыгъун жыхуэпIэр. Пащтыхьыдзэм папщIэ бгырысхэм къытра-
хьурэ къызэхуахуса шы табынхэр сэлэтхэм къафIидыгъужу
зейхэм яритыжын е зэгуэрым пхьэрхэм къезыгъэлауэ шытахэм
ауэ хуэдэу ярищэнкIи зыхуэIуа шыIэтэкъым. Жыраслъэн и шы
лъэужъым сыт шыгъуи хьыбарышхуэ къинэ хабзэт. Ар лъэ-
пкъым уэрэду зэрыхыхьэрэ куэд щIат. Шууей псоми я шууей
пашэут езым хуауса зы уэрэд гуэрым къызэрыхэщыр. «Жылэм
нэхъ лIыфIу дэсыр хэт? – къригъажьэрт уэрэдыр. – Нэхъ жыжьэ
дыдэ къыкIа хьэщIэхэр къызыхуеблагъэ хабзэращ»...

Хы адрьшцІ кыызэпрыкІыж хьэщІэхэр кыыхуопсых зэгурым Жыраслѣн. ХьэщІэ щІалэхэм пщІэшхуэ яхуищІащ бысымым: Іэнэ лъакъуищхэр ерыскъым ягъэхьщІэрт, махъсымэ фалъэр къэпІэнкІырт. Мо фадэ гуашІэм кыигъэжанахэм я бзэхэр кыиутІыппащи, иньжъ чы цІыкІукІэ кыаукІыу жалурэ батэр ягъэш, я щхъэ щотхъуж, – я лІыгъэм, шыбзыхъуэ Іэщэншэхэм шыбз гуартэхэр кыызэрыфІадыгуам, пхъэрхэм кыазэрыІэцІэкІыжам, иужькІэ лъэужьхэр зэрыхагъэгъуэщэжам – кІуэзакъэ – зытемыпсэлтыхъ кыагъанэркъым.

А псор, дауи, Жыраслѣн и гуапэ хъуакъым. Ауэ екІи фІыкІи псалъэ яжриІакъым и хьэщІэ щхъэщытхъухэм. Ахэр йожьэжри куэд дэмыкІыу, езы Жыраслѣни дошэсыкІ. Абы езым уанэш бэлыхъ иІэти, жьжкъ уигъэкІуэнутэкъым. Уэркъ унагъуэм щыхьэщІа шыдыгъу щІалэхэм шыбз хакІуэпщІэрт Тэрч аузкІэ дахуауэ ирахух. Жэщ ныкъуэм деж абыхэм ялъэщІохъэ Жыраслѣн. ЯхокІие, ящІогубжьэри шыплІэ пулеметымкІэ яхэуэу щІедзэ. Я псэр ІукІауэ мохэр зэбгрож, я щхъэр щІахъэ, иужь кыинам бгъэм хуэдэу щхъэщолъатэ Жыраслѣн, и лъэрыгъыпс ижьыр кьеубыд, кыыщІеІэтэри шур уанэгум къредз, етІуанэм и лъэрыгъыпс сэмэгур кьеІэтри шым къреутІыппхъэх, иужь кыинахэм кыа щыщІар имыщІэу ещанэр щхъэхъу мажэ. Ауэ абыи куэд икІуакъым – пыпхэм хуэдэу сабэм хэджэрэзащ. Шы уанэгу нэщІищри хакІуэпщІэри зыхуэфашэм Іэрыхъащ.

Шыхэр куэдрэ ихуакъым Жыраслѣн. Ауэ зэв гуэрым ди-хуэщ, игъэпщІури тІэкІурэ абы щІыІыгъащ. Куэд дэмыкІыу шыбз хакІуэпщІэри уанэшищри кыихужри зейхэм яритыжащ. Зи напэр текІа шыдыгъу щІалэхэм тхъэ я Іуэ дяпэкІэ Жыраслѣн щыту я щхъэ щымытхъужынхэу. Шыдыгъухэм я алыхъым зыхуэбгъэщІагъуэ, абы зэхихыу уи щхъэ ущытхъуж зэрымыхъунум теухуауэ абдежи зы хыбар кыышежъауэ шытащ. Ар щамы Іуатэ хьэгъуэлІыгъуэ, нэгъуэщІ гуфІэгъуэ зэхыхъэ урихъэлІэнтэкъым. Языныкъуэхэм деж мыпхуэдэуи къэхъурт: Жыраслѣн хузэхалъхъа хыбарым, уэрэдым хэт къэрабгъэхэм, щхъэщытхъухэм я пІэкІэ ахэр ща Іуатэ жылэм дэххэм я цІэхэр хагъэхьэрт. Щапхъэ хуэдэу. Ар модрейхэм ягу техуэнт? Абы кыаугъэшхуэ кыыщикІ, уеблэмэ Іуэхур лъыгъажэм щыхуэкІуэ щыІэт. Ауэ Жыраслѣн и уэрэдыр гъащІэм и гъусэу псэурт.

Нобэ Лела щыгъуазэтэкъым и щхъэгъусэр къэзыІами, кыыщІауІари ищІэртэкъым. Абы ищІэртэкъым Жыраслѣн езым хуэдэ шыдыгъухэм къахэкІыжу большевикхэм я пашэ Мэремкъан Инал и лъэныкъуэ щІэхъуам и щхъэусыгъуэри. Ауэ абы ищІэрт большевикхэмрэ шыдыгъухэмрэ я гъуэгу зыгуэ зэрыщыщІа-мыхынур. Ауэ щыхъукІэ, большевикхэм ІупэфІэгъу уахуэхъуауэ шыдыгъухэм кыпхуагъэгъунутэкъым. Жыраслѣн псэууэ кыызэрынар къащІэмэ, моыхэм кыызэрытрагъэзэным шэч

хэлъкъым. Ауэ алыхъым гуш Iэгъу кыхуиш I. Ик Iи кыхуиш Iынщ – и псэр пыту кышцигъэнак Iэ, кыхуиш Iынщ. Ауэ Къэзмай дадэрэ Хъэбыжрэ у Iэгъэр сымаджэщым ямышэу унэм щхъэ къашэжауэ п Iэрэ? Хъэмэрэ, дэнэ пшэми, уш Iыщыгугъын щы Iэжкъым, жа Iэу... Лела и псэр нэхъри Iуок I. Альандэм и гуш Iэм кышщып Iэжажъэу шыта гугъэ мащ Iэ т Iэк Iури мэушщ Iы Iуж. Зи щхъэгъусэм хуэпэж унэгущэм ишщ Iэфым сеплътынкъэ, жи Iэу алыхъ талэм гъэунэхуп Iэ сригъэувауэ арауэ п Iэрэ-т Iэ? Абы щыгъуи алыхъым кытхуиухамк Iэ дыарэзыщ... Уэрэдгъыбзэ усын хуей хъууэ щыгтмэ, Лела кык Iуэтынкъым. Джэгуа-к Iуэ нэхъыф I дыдэу хэкум исыр кыригъэблэгъэнщ абы щыгъуи. Ауэ иджыпсту аракъым Iуэхур.

– Тинэ! – Лела и гур т Iэк Iу кызызэрогъуэтыж, л Iэнми л Iыгъэ хэлъщ, жыхуи Iэу игу егъэбыдэ, и щхъэм телъ Iэлъэщ I ф Iыщ Iэр зэрегъэзахуэ. – Тинэ! Бжэ къуагъым зыкъуэбгъэпщк Iуауэ щхъэ ушыт? Псынщ Iэу Чачэ деж жэи къеджэ! Щ Iы щ Iагъым щ Iэ-пщхъамэ, къэгъуэти къашэ. Ет Iуанэ-ещанэ хэмылъу, и удз хушхъуэхэри кызыдрештэ занщ Iэу.

– Дэри ди Iэщ удз хушхъуэ. Фэлъыркъэбым илъщ. Пщ Iэ-жыркъэ, Чачэ дэрэ къытчри къэтхъауэ шытати? – Тинэ Iэнкун дыдэу бжэ къуагъым кыкъуок I. Абы и лъакъуэ ц Iык Iухэр псыгъуабзэщи щ Iошщ Iэ, араш абы гуащэр «факъырэ башк Iэ» кышщ Iеджэри, и Iэблэ ц Iык Iухэри бзу лъакъуэм хуэдэщ, Iупэ п Iаш Iабзэщ. К Iуэаракъэ, уепшэмэ, уфэрэк Iыным хуэдизщ жыхуа Iэм ешхъщ. Псалъэу кыбыжэдэк Iхэри жъым зэрихъэ пф Iошщ I.

– Фэ къэфхъахэр гъужак Iэщ. Ахэр зэрыхъужын щы Iэкъым. Дэ дызыхуейр удз хушхъуэ нэхъыф I дыдэрщ. Же Iэ ар Чачи. Же Iэ езыр и псэм еджэу зэрытелъыр. Псынщ Iэу кызызэрысын, маржэ...

Тинэ жыжъэ жэн хуей хъуакъым.

Зы жъэм жъэдэк Iар жишщэм жъэдохъэж, жи. Чачи зэхихак Iэт жылэм кыдэхъуа гуауэшхуэм и хыбарыр. Фыз Iэзэр зыхуеиххэр арати, и «аптэчыр» зэрышщыту кыпхъуэтауэ и к Iэ иудэу къажэрт Жыраслътэнхэ я деж. Фигъэлъагъункъэ мыдэ Чачэ зишщ Iысыр. Сыт бэлыхъ, гу Iэгъуэ?! Уд фызыжъ ц Iык Iу жа Iэри трагъэ Iукаши, а псалъэ гъуамэр, шы къарэм и к Iэ ф Iыщ Iэр и ужъ зэримык Iым ешхъу, Чачэ и бостейк Iэ къуащ Iэм к Iэрык Iыжыркъым. Мис иджы фигъэлъагъунщ Чачэ уд фызрэ фыз Iэзэрэ! Лъыр зыгъэувы Iэн удз хушхъуэ нэхъыф I дыдэу и Iэри кыигъуэтыжкынтэкъэ абы! Нэгъуэщ I Iэджи зэхигъэвэнтэкъэ-зэхигъэжъэнтэкъэ! Абы и бостейшхуэмрэ и к Iэпхынымрэ жыпу я Iэр зыхуэдизыр езы Чачэрэ алыхъ талэмрэ ф Iэк Iа зышщ Iэ щы Iэ кышщ Iэк Iынкъым. Ат Iэ мис а жып къомым хуэф Iу хушхъуэр ярылъу мэушщ Чачэ. Гузэвэгъуэм еху: урыс дохутыр кърамыджэ щ Iык Iэ нэсын хуейщ. Уэркъ щ Iалэр абы лъэк Iэ кымыгъэувыжмэ, Чачэ Чачэжкъым.

Бжэщхъэ Iум зэрынэсарауэ, моуэ псоми зэхыхын хуэдэу, кышщ Iидзашщ фыз Iэзэм:

– Гуауэшхуэр зытепсыха си гуашэшхуэ! Уэркъ щІалэм, уанэгум и тхьэм лъы ткІуэпсу щІэкІам хуэдиз илъэс бжыгъэ и гъашІэм алыхьым кыыхуищэж, – Лела щызэхихым деж ар Жыраслъэн зэреджэр «уанэгум и тхьэт». Иджыпсту гуашэр бжэщхьэІум тетти, Чачэ лъэкІ кыигъанэркъым. – Нэшхьеягъуэшхуэр зытепсыха Лела, шылэ щэкІыщхьэхэр игъэщхьыщхьыу, дыщэ-дыжбынхэр зэщІигъэлыдэу кыпхуэкІуэжакъым нобэ уи псэ закъуэр. Лъыр кыкІуэцІыжу кыпхуашэжа мыгъуи уи псэм и хьуахуэр. Уанэгум и тхьэм и шы лъакъуапІэм уэркъылым и лъэужькІэ зихьуэжат. Ди дуней нэхум зи шэ кыгтехуам щыблэр кыгтехуэну тхьэм солъэІу, ди кьуршыбгъэм и дамэхэр къэ-зыкьутам и дунейр кьутэжауэ дыулыагъу...

Кыщиудыну хьэзырти, Лела зыри хужыІэркъым, и щхьэр ирехьэхри Чачэ унэм щІешэ.

Унэ кІуэцІыр зэрызехьэшхуэ хьуаш. Унэгуашэм кыжраІэр ищІэ мыхьумэ, Іумпэм ищІи «хьэуэ» кызыыхигъэкІи щыІэтэ-къым. Гуашэр иджыпсту фыз Іэзэм и унэлутт. Чачэ и «аптэчыр» Іэнэ лъакъуищым трегъэзагъэри, нэмэзыбзэ кыибжу щІедзэ. ИтІанэ хуэсакъыпэурэ кыитІатэу хуожьэ пІащІэ-тхьытхьыу япха, дахэ-дахэуи пха мыхьуа уІэгъэр. Асыхьэтуи и щхьэцыпэм зыкьелэт: лым и джабэм тель уІэгъэр гужьейгъуэт. Куэд зи нэгу щІэкІа Чачэ мыпхуэдэ дыдэ ирихьэлІатэкъым, ауэ кызызэрыу Іэ-бжьар щІихьумэжыну хэтти, ищІэнур ищІэркъым. Сытми, тІэкІу зызтребудэжри, адэкІэ-мыдэкІэ мапхьуэ. Ауэ Іэ-пхьуамбэ гьур кІыхьыр зыфІэлэл Іэ фІыц ІитІыр фІокІэзыз, Іэрпхьуэр хьуащи, фызыр мэгузавэ – зыгуэркІэ щыгуэмэ, унэхьу-жауэ аращ. ПІэуцІэ пэшыр лымэ гуашІэм зэщІиштащи, уи къэжбын кьокІуэ. Дыгъэ кьухьэм и бзийри лъыфэу абджым кызызпхопс. ЖьакІэ фІыцІэм фагъуэу кыыхош Жыраслъэн и нэгу лыншэр, абыи кІэзызу тредзэ дыгъэ нур плъыжкыр. Лым зыкьищІэжыртэкъым. Фыз Іэзэр зэрыІэрпхьуэрщ, пІащІэ-тхьытхьыу мапхьуэри уІэгъэм и хушхьуэ тхьэмпэхэр кьештэ. Езым илъагъу уІэгъэ бзаджэр гуашэм щигъэпщкІуну пылъщ. Жыраслъэн и джажэналъэхэр кыыхэцІэфтырт, ахэр ауэ сытми фэ бзыхьэхуэ гуэрхэмкІэ зэрапхауэ, зэрагъэпцІауэ арат.

– Алыхьым и нейр зригъэпщэнхэ! Абы зрагъэпщар плъа-гьуркъэ?! И гушхьэ дыдэрат, – гьумэт Іымэрт Чачэ. – Ауэ, алы-хьым имыхуамэ, а бзаджэнаджэхэм кыуагъапщэр сытым щыщ? Яхутегъэхуакъым и гум. Къылыгъэсакъым. Сэкъат иІэ-къым, тхьэм и шыкуркІэ. Дахэ дыдэу мэлажьэ, мис. Псы щхьэ-лым хуэдэу мэлажьэ. КьрехуэкІ лъыр, – лъыр кызыпыж и Іэпхьуамбэ кІыхьхэмкІэ уІэгъэм хопщІэпцІыхь Чачэ, удзыпсым хищІэм-кыыхилъэфыжурэ хьыданыр уІэгъэм трелъхьэ, кыытрехьж. Унэ кІуэцІыр мэм зэщІиштащи, бэуапІэ бгъуэты-жыркъым – лымэм удзымэри цырибонымэри кыыхыхьэжащ. Унэгуашэм лъахышым фІидзащ псы зэрыт шыуан цІыкІур. Тинэ

лээн кээзылбагъу мыхъухэр. Абыхэм я нэхейкІэ гуащэм ехъэ-жъауэ иригъэкІуэкІынщ Жыраслээн и щІопщакІуэр.

– Астемыр и къуэ Темботи къеджэн хуейщ. Абы гъушІыкІэ-хэм зыгуэр хещІыкІ, ІэпщІэлыапщІэщ. Зы вабдзэ къеІыхи къэхъ. Ди жьэгущхэм фІэддзэну... Е зэкъуэшитІри къэшамэ нэхъыфІщ. А нэхъыщІэ цІыкІум, Луш жыхуэсІэр, сабийхэр зауэ хуэІухуэ-щІэ гуэрхэм хурегъаджэ, хуегъасэ. Мис абы елэІуи кызэхуе-гъэшэс и Іумэтым иту хъуар: щІалэ, хъыджэбз цІыкІу нэхъ нэ-жэгужэу нэхъыбэІуэ. КыбгурыІуа? Зыщумыгъэгъупщэу, зы-хыумыгъээзэрыху...

– НтІэ,– Тинэ и щхьэр ещІ. Абы и нэхэм гуфІэгъуэр хъуас-кІэу къащІех. Ар зыхуеиххэр аракъэ! Жэщ къэс цІыхухэр кызэхуэсу, гушыІэхуэ, къафэхуэ, ислъэмей ящІу, ажэгъафэхэм сытым хуэдэу дыхъэшхэн куэд жалэрэ, уагъэлыагъурэ? Апхуэдэ щІопщакІуэхэм кырихъэлІа щІалэгъуалэм, языныкъуэхэм деж кышІызэхуэсари ямыщІэжу, сытым хуэдэу хъэлэмэт куэд уагъэлыагъурэ! А псоми я кыызэгъэпэщакІуэу, унафэщІу щыты-нур Тинэщ. – Иджыпсту сыкІуэн? – къытреч.

– Жэщыбгым дэнэ иджыпсту уздэкІуэнур? Пщэдджыжь укІуэнщ. Алыхым жиІэрэ, нэхульэфІ дыкъекІмэ...

Фыз Іээм кыбгурыІуащ гуащэр зытегузэвыхьыр.

– Ди щхъэщыгу итыр гушІэгъулыщ, фэри кыбфІлысынщ тхьэм жиІэм абы и гушІэгъур, – жеІэ Чачэ, гуащэм игу фІы хуищІын и хысэпу. Ауэ Лела нэхъ Іей дыдэм хуихъащ Чачэ и псалъэхэр. И Іуэху зэфІэкІауэ кылыгытэу, фыз Іээм щыщІигъэ-зыкІыжым, унэгъуащэр къольаІуэ :

– Закъуэр алыхьырщ, си закъуэ сыкъышІумынэ. СщІэр-къым, си псэр мэгузавэ. Дыпхуэмеину Іэмал имыІэу хъумэ... Жэщыбгым дэнэ укыисхын. Тхьэм щхъэкІэ, къомыхъэльэкІыу, ныжэбэ кыызбгъэдэс. Си гузэвэгъуэри кыыздэбгъэпсынщ Іащи жэщри кыыздэбгъэкІэщІынщ, – тхьэмыщІафэ дыдэ зытригъауэу, фыз Іээм йоплэ гуащэр. Ар щІэгузавэм щхъэусыгъуитІ иІэг: сымаджэ хъэлыэм и закъуэ кыббгъэдэнэну дзыхъ ищІыртэ-къым, мыдрейуэ, Жыраслээн и бийхэм къытрагъээзэнк Іэ шы-нэрт. Пэжщ, абыхэм къытрагъэзапэу щытми, Чачэ сыт къыпхуи-щІэн? Ауэ, сыту щытми, цІыхуш, псэ хэтщ, нэрэ нап Іэрэ зэ-хуимыхъу нэху щыху сымаджэм бгъэдэсыфынуш. Ар зы. Къи-мыдэкІэ, фыз Іээр тхьэгурымагъуэщи, дэнэ щыІэ Іэуэлыауэри и тхьэкІумэм къицырхъэнуш, хъэпщІэум ещхъуи мэри къыщІе-хъэ. Псом ящхъэраши, езы бандит дыдэхэми фІыуэ къацІыху Чачэ. КъацІыхурщыгъэтауэ, зыгуэр къащыщІамэ, зрагъэлээ, удз хушхъуэ къыІах. А псоми ушыфІыкІыжынщи, дыгъуэлІ-дыгъуэшхыу зи гъащІэр зыхъ бандитхэм ящыщ гуэр у Іэгъэ къащІмэ, сымаджэ хъэлыэ хъуамэ, фыз Іээр къуршыщхъэхэм, бгъуэнщІагъхэм шаши куэдрэ къохъу. Ауэ щыхъукІэ, абыхэм

Чачэ и жагъуэ къащІыфынукъым. Гуащэм деж къэнащ фыз Іээр.

– Я дэ ди тхьэу тхьэшхуэ, псори зэлъІуу зыми емылгъэІуж, си лгъэІур кысхуэшІэ: си гъащІэу кысхуэнэжам щыщ махуищ сІыхи Жыраслгъэн и гъащІэм кыхупыщэ, – ину тхьэ елгъэІурт Чачэ. Гуащэр кызыреплгъым гу лгъытауэ адэкІэ пещэ. – А жэ-щищ-махуищыр дэкІмэ, алыхгъым гушІэгъу кыхуищІынщи, ит Іанэ езыр лгъэкІэ кызыфІэувэжынщ.

– Апхуэдэу алыхгъым иухащэрэт! А махуищым папщІэ си гъащІэм щыщ илгъэсищ уэстыжын мыгъуэти.

Жыраслгъэн псэ хэту кызыерышщІэр и бгъэр «хгъы-хгъы-хгъ» жиІэу зерыпсалгъ кудейрт. Бдзэжбейащэм кыиубыдауэ иІыгъ бдзэжбейм ешхт абы и псэр иджыпсту: псым хадзэжмэ, псэуну, къэным ирадзэмэ, зэфІэкІауэ. Ар зэрыт щытыкІэрауэ кышщІэкІынут псэзэпылгъыпІэ жыхуаІэжыр. Зэзэмызэ кызыэпхопсэ-лгъыкІри щысщ фызитыр. Гукъыдэж лгъэпкъ ямыІэ пэтми, щІэ-псалгъэр зыщ: зэрымыжейхэр къаггэлгъэуэну аращ. Ауэ Тинэ и шхьэ цІыкІур Іэпыхури и куэщІым ихуэжат, хгъыджэбз цІыкІур

ІэфІ дыдэу шхьэукъуэу шыст. НэщІ мазэу кІыхь хуат а

жэщыр. Шы щІакъуэжъ тес нэхгъей, хуабжъу зиггэкІыхьлІыхьу уэгум икІырт мазэри.

2. ЩІОПЩАКІУЭР УЗ ЩІЭГЪАКІУЭЩ

Жыраслгъэн и щІопщакІуэм зи лгъэ вакъэ изылгъыщэ щІалэгъуалэр кышщызэхуэсаш. Абыхэм яхэтт балигъ ныбжгъым нэсахэри, щІалэгтанэхэри, сабийхэри – къэфэкІэ, гушыІэкІэ зыщІэу, зызэкІэщІэзышыфу, Іэуэлгъауэфу хгъэблэми жылгъэми зы кыыдэна хуэдэтэкгъым, сыдж папщІэу кІышщым щІэлгъ гъушІгъуэгу пыудаггъэжышхуэр къахгъащ. Ар фІадзащ жгъэгущхгъэм. Унэм кышщІыхгъэ дэтхэнэ зыри а гъушІым теуІуэрти кызыерыкІуамкІэ адреихэм хгъыбар яриггъащІэрт. ЩІалэ къуейщІей цІыкІухэр, хэт нэхгъ Іэуэлгъауэшхуэ иримыггъащІынрэ жыхуаІэу, зэпеуэу еуэрт гъушІым. Абыхэм яшІэрт нэхгъыфІу Іэуэлгъауэм гуащэм гулгъытэ нэхгъыбэ кызыерыхуишІынур, сыту жыпІэмэ уІэггэр нэхгъыфІу къэзыггъэушынур нэхгъ Іэуэлгъауэшхуэрат. ЦІыхур апхуэдизкІэ Іувти, плгъыржгъэру Жыраслгъэн зыщІэлгъ пэгъым псори щІыхгъэфыртэкгъым. Кызызэхуэсахэм я нэхгъыбэр хэт пырхгъуэшхуэм, хэти бжэІупэм щызырызехгъэрт. Зи кІэн кыикІар хэт жыпІэмэ – Тинэт, арат псоми я унафгъащІыр, ар Лурэ Темботрэ щІэгъ-щІэгъхуэрэ яжгъэхэлгъадэрт, Іуэху гуэрхэр я пщэ дилгъхгъэрт. Тембот ажггъафгъу зихуэпат. Ажэ бжыакъуэшхуитІи зытриггъэуат. Абы хуитыныггъэ иІэт хгъыджэбз цІыкІухэм якІэщІэпІэскІуэну, ахэр кыиггъащтэну, иггъэкІиину; щІалэ цІыкІухэм заридзурэ шгъэсрт, зи жгъ хгъэкъурт жгъэдэлгъ нэхгъей,

сабыру шытхэм якІэшІэпыджэрт, ахэри кыызэригъэк Іыну, гушыІэхэм, джэгухэм кыахишэну арат. Ажэгъафэм и кыалэныр апхуэдизкІэ фІыуэ игъэзащІэрти, гушыІэмрэ джэгумрэ бжыпэр яубыдри уэрэдымрэ кыафэмрэ хьэрыкыуакІэ дагуэжат. ЩІалэ нэхъ жьэрІурэм, жьэ хуэІэзэм уэрэдхэр, ІуэрыІуатэм шыщ усэ едзыгъуэхэр, кыбжэк Іхэр, псынщІэрыпсалъэхэр зэрихъукІыу-рэ езыр зэрихуейм хуэдэу жиІэрт, цІыхум я ныбэр ІэкІэ яІыгъыу зэтригъэдыхъэшхэрт, ныкыусаныгъэ, сэкъат гуэр зыдилъагъухэ-ми дзы мин яф Іищырт, абыхэм псори щигъэдыхъэшхырт, щІи-гъэнак Іэрт. Хьыджэбзхэм ядилъагъу хьэл-щэным, я теплъэм, я псэлъэкІэ, я дуней тетыкІэ хуэдэхэм сытхэм я гугъу щищІкІэ, джэгуакІуэр шымызахуи шыІэт: е иригъэлейищэрт, е кІэригъэ-хущэрт. Апхуэдэу щІэгъэтхъауэ шыгушыІэкІэ, ар зигу темыхуэ щІалэ «пщтырыщэхэри» кыахэкІырт. Арати, гушыІэр пабжъэ, жыг щІагъ Іэшт Іымым шыхуэкІуи шыІэт. ЩІопщакІуэм шыжаІэ хьурт тІэкІу щІэгъэщхъуэІуа уэрэдхэри. КІэщІу жыпІэмэ, цІыхур зыгъэдыхъэшхыну абы шыщ Іэу кыыщемызэгъ шыІэ-тэкъым.

Усэ едзыгъуэ нэхъыфІ дыдэр Тембот кылыгыгъэсат джэгуа-кІуэм. Абы гыукІэ ІэщІагъэр фІыуэ зэрилъагъур, а Іуэхум зэри-дихъэхыр кыбжэк Іхэм кыыхэщакІэт, ауэ гыукІэ щІалэми кыемыхъурджауэу кыэнатэкъым. СыгъукІэщ, уадэмкІэ сыджыр согъэууф, жыпІэурэ кІыщым куэдрэ зышумылэжъэ – уи ІэщІа-гъэр уи щхъэм кыеужынкІэ мэхъу; пшапэр зэхэуэмэ, уи кІыщ бжэлупэм абрэдджхэр кыыщепсыхынщи, сыкыэпщІэнщ... Лу иджыри цІыкІу Іуэт, джэгуакІуэм гулыгтэ зыхуищ Іхэм нэсатэ-кыым ар иджыри. Лу нэк Іэ зыгъэхъур хэтыт жыпІэмэ – Тинэт ар. Абы щхъэкІэ Лу кыехъуапсэрт «зауэлІ командэхэр» иджыри дахэ-дахэу зымыгъээщІэф щІалэ цІыкІухэр. Пэжщ, а кыуажэм гъэмахуэ лъандэрэ красноармеецхэр дэсыжтэкъым.

Унэгуащэр Іыхъэлейм икІауэ арэзыт сабийр зэрыкуэдымкІэ, нэжэгужагъэшхуэ унэм зэрилъымкІэ. Нэхъ гуапэжыр лІот? ЩІопщакІуэм кырихъэлІа щІалэгъуалэм яхэтт кыамэ, кІэрахъуэ зыкІэрыщІа ныбжыщІэ куэд. Ауэ щыхъукІэ, Жыраслъэн уІэгъэ кыэзыщІахэм мышынэу кыытрагъээзэну кыыщІэк Іынтэкъым. Пэжщ, псоми занщІэу гу лызыгтэ Чачэ и нэм кыыфІэнат лІы нэщхъыщІІ, абыхэм щІопщакІуэ Іуэху зэрызэрамышхуэр фэуэ ятетт, ауэ фыз Іэзэм зыри жиІакъым. ЛлитІми кыами кІэрахъуи якІэрыщІащ, нэщхъкІэ мэпыджэ, сабийхэр лъэныкыуэкІэ зэлъы-Іуатхъуурэ ахэр унэм щІопщхъэ, уІэгъэр зыхэлъ пІэм нэс кІуэщІ-ропщхэр, нэбгъузкІэ Жыраслъэн йоплхэр, сымаджэм иджыри укыызэримыщІэр хъэкъыу япхыкІа нэужь, зэрызехъэм зыхагъэ-пшахъуэри лъэныкыуэ зрагъэзыж.

Абыхэм ягу илгыр, я мурадыр сытк Іэ ищІэнт Лу? Псоми зэращІ хабзэм тету, мохэр жьэгущхъэм фІэдза гыущІым иригъэ-

уэну гъушI пыудахуэр яхуишият, аршхьэкIэ модрей тIум кы-хуашияр ямыльэгъуа хуэдэу фэ зытрагъауэ. Луи зыхуеиххэр арат – мо тIуми я пIэкIи гъушIым хуишIэу тIэу йоуэ. Унашхьэр тричыным хуэдэу Iэуэлыауэ ин къоIу. А Iэуэлыауэр ещхьт Тембот гъукIэ IэщIагъэм хурагъэджену кIышым яшауэ гъукIэ-хэм я тхьэ Лъэпщ и гъукIэгъэсэнущагъэуым зрагъэдэIуауэ щыта уэзджынэ макъым.

ЩопщакIуэр и гуащIэгъуэу екIуэкIырт, лэнейкIэм исущIыхубз щIалэ гуэр пщIантIэм кышчыдыхьам. Бгырыс лъэпкъым къазэрыхэкIари фэуэ тетщ, къалэдэсхэм ешхьуи хуэпаш. Ар зыльэгъуахэм къащыхъуаш цIыхубзыр сымаджэм щIэупщIэну къэкIуауэ, щIыпIэ жьжыгъэ гуэри кыкIауэ. Арагъэнщ лэнейкIэр кышчыдыхьэм пшынэ макъми, Iэгуми, кIий-гуоми нэхъри зыщIрагъэлэтар. ХьэщIэм апхуэдэпщIэ хуэзыщIхэм сыткIэ ягу къэкIынт, Iэуэлыауэншэу, гу кылытамыташэу дыхьамэ цIыхубзым нэхъ кызызериштэнур? ЩхьэгъубжэмкIэ доплъри гуащэм и щхьэфэщым зелэт: хэт ар? И щхьэгъусэм и щIасэ гуэр хьэмэрэ я благъэ гуэру пIэрэ? Хэту щытми, апхуэдэ хьэщIапIэ узэрымыкIуэнт: Iейуэ имычэзууэ кърихьэлIат.

Лела и тхьэкIумэм япэхэми хьыбар мыфэмыщ гуэрхэр къиIуат: бзэгухэхьэхэм зэраIуатэмкIэ, щIыпIэ жьжыгъэ гуэрым щыIэу Жыраслъэн нэгъуэщI фыз иIэт. Пэжщ, абы и гугъу лъэпкъ хуишIатэкъым Лела и лIым. Сыт щхьэкIи хуишIынт? Модрейм и напэм, и цIыхугъэм къригъээзгъыу щытмэ, физиплIым нэс иIэну шэрихьэтым хуит ищIырт. ЕтIуанэ фызыр къэкIуэпауэ щытми, унэр зейр япэраш – езы Лелащ. Къэгубжыагъэфи гузэвафи зытримыгъауэу щIокI унэгуащэр. Ауэрэ здэкIуэм йогупсыс и лIым нэхърэ езыр фIыуэ зэрынэхъыжъым, кымыдэкIэ... зэрымылхуэм. Уи жьэр уэзыгъэубыдын щхьэусыгъуэт а тIури. Ауэ щыхьукIэ, цIыхубз хьэщIэ щIалэм гуапэу IушIэн хуейт.

Лела зэригугъам щыIэтэкъым Iуэхур: цIыхубзыр сымаджэщым кыкIат. Мэрямт ар. Сымаджэм зыгуэркIэ дэлэпыкъуну, арыншауэ мыхьуну щытмэ, операци ищIыну къэкIуат. Гузэвэгъуэшхуэ зэрылхь унагъуэм апхуэдизу зэрышынэжэгужэхэри зэрызехьэшхуэ зэрыдэтри зыкIи гъэщIэгъуэн кышчыыхъуакъым Мэрям, сыту жыпIэмэ ар щыгъуазэт уIэгъэ е зи къушщхьэ къута зи унэм илхь бгырысхэм щIопщакIуэ зэрашI хабзэм. И адэрат а Iуэхум щыгъуазэ зышIари. Пэжщ, Мэрям и адэ дыдэми ищIэртэкъым щIопщакIуэм и къежыэкIэ хьуар. Ауэ Петроград дэт институтым щыщIэса лъандэрэ цIыхубзым ищIэрт иджыпсту кызырихьэлIа щIопщакIуэм и хьыбарыр. «Еу-уей...» – жыхуиIэу, тIэкIуи кыпыгуфIыкI щIыкIэу, тIэкIуи хуэнэшхьейуэ яхоплъэ ар пщIантIэм зэрызехьэу дэт цIыкIу къомым.

ХьэщIэмрэ бысымымрэ зэгурыIуэгъуафIэ хьунутэкъым – Мэрям анэдэлхубзэрэ урысыбзэрэт ищIэр. Я насыпти, гуащэм шэшэныбзэ тIэкIу ищIэу кышщIэкIаш. ЩыщIыкIум ар куэдрэ

яхуээу шытат шэшэн хьыджэбз цЫкIухэм. Темботи, тхьэм и шыкуркIэ, урысыбзэм хуэхей дыдэтэкьым – ильэс псоклэ гьукIэ Iэшлагьэм шыхуеджат урыс гьукIэ гуэрым деж.

Зэрызехьэ цЫкIухэм кьахокIри Темботи цЫхубз хьэщ Iэм бгьэдохьэ. Абы и гугьат Къэбэрдей псом зы дохутыр закьуэ фIэкI имысу. Тембот ицЫху дохутыр закьуэ Василий Петровичт Мэрям мыбы кьэзыгьэкIуари. Зэрыажэгьафэ тепльэу Тембот мэлэбэри хьэщ Iэм иыгь пхьуантэ цЫкIур кьыIех. Дохутырым и Iэмэпсымэхэр, и хушхьуэхэр зыдэлъ пхьуантэ цЫкIур и Iыгьыу здэкIуэм, Тембот иджыри дыхьэшхэну зещI: ажэм ешхьу долъей-допкIей, сэшхуит I нэхьей шхьэщыт бжьакьуэ зэкIэ-щIэпI иехэр егьэуфафэ – мэпыджэ, мэкьу ишх хуэдэу, мэжьэ-гьуашхэ, хьэщ Iэм шхьэщэ хуещI. Сабийхэр мэгуфIэ, мэтхьэж. Темботи цЫкIухэми дунейр щIакьутэр гурылуэгьуэт: зи шхьэфIэпхыкI хужьым жор плъыжь хэдыкIа цЫхубзым и гуапэ ящIу ягьэгуфIэну, езыхэми зыцагьэтхьуну арат. АршхьэкIэ зэрамыгугьауэ хьуащ Iуэхур. ЦЫкIухэм зэрызашцыр яхуигьэ-щIэгьуэным и пIэкIэ, халат хужь зыIуль цЫхубзым желэ:

– ЕмыкIу сыкъэвмыщI, мы зэрызыфщIхэм кьикI ри фыщIэ-нэжэгужэри сощIэ, ауэ зэран фыкьысхуэмыхьуу фыувыIэт зэкIэ. Сымаджэр иджыпсту зыхуейр хьэгьуэлIыгьуэ кIий-гуо макь-кьым, атIэ зыри зэран кьыхуэмыхьуу зигьэпсэхуну аращ. Фи фIэш фщIы, си псэм хуэдэ щIалэ цЫкIухэ, хьыджэбз цЫкIухэ, си хушхьуэхэм нэхьри фи зэрызехьэм нэхьри абы иджыпсту нэхь сэбэп хуэхьунум зы дакьыкьэ и псэм хуиту зигьэпсэхумэ. Аращи, сывольэIу, фызэтесабыри фэри тIэкIу зывгьэпсэху, сымаджэми зэран фыкьыхуэмыхьу, – хьэщ Iэм Iэнэ льякьуйщыр бгьэдегьэуэ Жыраслээн укьуэдияуэ зэрылт тахьтэбаным. И пхьуантэ цЫкIум кьыдех дохутыр Iэмэпсымэхэр, хушхьуэхэр. Операцэ зэрищIыным зыхуигьэхьэзыру арат абы.

Сыт тщIэнур, жыхуиIэу унэгуащэм йопльт Тембот.

– Уэ кьыщIэнэ. Укьыддэлэпыкьунщ. АндрейхэрщIрекI, – желэ Лела. Абы и псалъэхэм кьыкIыр гурылуэгьуэт: цЫхубз хьэ-щIэм жиIэмкIэ, и унафэмкIэ сыарэзыщ. КьимыдэкIэ, зыми закьримыгьащIэ шхьэкIэ, Лела Iыхьэлейм икIауэ и гуапэ хьуат цЫхубз хьэщIэр, езым игу кьызэрыкIауэ шытам хуэдэу, и тIуанэу кьызэрыщIэмыкIар. – ЩIалэгьуалэр пщIантIэм шренэ-жэгужэ. Ауэ хьийм фимыкIыщэ, тхьэгьушми фемыуэ зэкIэ, – унафэ ещI унэгуащэм.

ЩIалэ цЫкIухэмрэ хьыджэбз цЫкIухэмрэ щIэкIыжу яфIэ-фIыщэтэкьым, псоми я нэ кьыкIырт цЫхубз хьэщIэ дахэм лIышхуэр зэриупщIатэм – операцэ зэрищIым епльыну. Апхуэдэ хуитыныгьэ зрата Темботрэ Лурэ нэхьрэ сыткIэ дынэхьыкIэ дэ жыхуаIэу зралъэфыхьат щIалэгьуалэм. Ауэ нэхьыжьхэм я унафэр – унафэщ, абы уемыдаIуэу хьунутэкьыми, щIэкIахэщ.

Мэрями и Iуэху и ужь итыжщ: операцэ щичIкIэ зыхуеину

Іэмэпсымэхэр, абы ирихьэлІэну хушхьуэхэр зэкІуэцІихш, и Іэ хужь дахэхэр спирткІэ фІилъэшІыкІри хьэфэ Іэлъэ пІашІэхэр зыІэрилъхьаш. Гуашэм и гугъат дохутырым дэлэпыкьуну – Іэмэпсымэ, бжьэхуц сыт хуэдэхэр иритыну. АршхьэкІэ мо-дрейм идэркьым – зыми уелусэ хьунукьым. КъысхуэфшІэ-нураши, жеІэ абы, уІэгъэр бгьукІэ дывгъэгъазэ. Гуашэмрэ Тем-ботрэ хьэзырыххэти, лІым и щхьэмрэ и плІэмрэ яубыд. Укьысы-ным хуэдэу мафІэр къыщхьэщех Жыраслъэн. Езыр плъыржьэр щхьэкІэ, и нитІыр зэтрахрэ еплъмэ, абыхэм псэ хэту пщІэнтэ-кьым – ихуэдыхьыжахэщ. Гуашэм нэхьыбэу нэкІэ игъэхьур уІэгъэркьым – дохутырыраш. ЖыпІэнуракъэ – узэрымгъэплъу дахэщ хьыджэбзыр. Езыр къамылыфэщ, бгы псыгъуэщ, шхужь лъагэщ, и лъакъуэхэри зэкІужш, и бгъэхэр мыІэрысэ щІыкІэу бостеиплІэм къызэпхреш. Лела и пщІыхьэплІэм сыткІэ къыхэ-хуэнт дохутыр цІыхубзыр имышІэххэу сымаджэщым къы-щІэхутауэ.

Петербург къыкІыжу унэм кІуэжрэ пэт, Грознэм кІуэ гъуэгур Тэрч къэзакъхэм яубыдауэ къышІэкІаш. ИужькІэ къызэрышІэ-кІыжамкІэ, гъуэгур зыубыдар революцэм и рабочэхэмрэ тэрч къэзакъхэмрэ зэрашІылІа зауэрт. Махуишцэ енкІэ екІуэкІаш а зауэр. Тхьэмахуэ псокІэ тесащ дохутырыр КъалэкІыхь гъушІ гъуэгу станцым. АдэкІэ кІуапІэ щимыгъуэтым, цІыхубзыр Нал-шык къыдохьэ, сымаджэщым уву гъуэгур хуит къэхъужыху абы щылэжьэн мурадкІэ. АршхьэкІэ Іуэхур кІыхьлІыхь хьуат. Мазэ-рэ ныкьуэрэ хьуауэ щылажьэрт Мэрям Налшык къалэ сымаджэ-щым. ЛІыхъужьыгъэшхуэ къагъэлъагъуэу тэрч къэзакъхэм къа-пэщІэтт Грознэм и рабочэхэр.

Дохутырым и ІэбэкІэр, и Іэпэ щабагъыр щилъагъум, Лела игу нэхъ къызэрыгъуэтыжащ: алыхьырщ, алыхьым и ужькІэ абы къыргъэлынщ Жыраслъэн ажалым, Гуашэм и щхьэгъусэм дапщэрэ жрилат, дапщэрэ елъэІуат: «Уи фызрэ уи хьэрэ яфІэпщ яцІэщ. А тІури яхуэмыфашцэ псалъэкІэ бгъэултый хьунукьым... Хьэ хей умыукІи фыз хей йомыгъэкІыж, жи. А тІум я нэхейм уигъэкІуэнукьым, – жиІэурэ. – Зэгуэр сыуэркъаш жыпІэу зы-бгъэкькІэ, уэркьыгъэрэ уэркъ узышІ мылъкурэ убгъэдэмылты-жу, уэркъ ухъужынкьым. Фыз псалъэщ жумыІэу, сэ жысІэми къедаІуэ. Хэт ишІэрэ, джэд нэхэрэ джэдыкІэ щынэхъ Іуши къохъу, жи. Уэ уэркьыу ущыщыта зэманым и лъэужьыр псы-дзэм... уеблэмэ хы къэукъубиям зэрихьыжа щІыкІэм сэр нэхэрэ уэ нэхьыфІу ущыгъуазэщ», – жиІэрт гуашэм. Абдеж Жыраслъэн и нэгу къышІыхьэжырт Истамбыл икІыж и адэ-анэр зэрыса кхъухьым мафІэ къышІэнэу исауэ зэрышчытар. А мафІэсемынэм къелар кхъухьым иса псоми я Іыхьэ щанэрт. А гузэвэгъуэшхуэм хэкІуэдахэм ящышт Жыраслъэн и адэ-анэри. Абы шыгъуэ щІалэ цІыкІум и ныбжьыр илъэситхум щІигъуа къудейт. Ауэ алы-

хымырэ цыхуфхэмырэ я ІэмыркІэ кьелат зеиншэу кьэна сабийр...

Гуашэм жиэхэр пэжт. Жырасльээн дежкІэ псори хэплэгъуэ бзаджэт. Ауэ гьашІэри гьашІэт. Мис, иджы, гур зэрыгъум дыгъур ирожэ, жыхуиІэ дыдэу хьуаш. Лела и псальэм едэІуамэ, ар кьыщыщІрэт Жырасльээн? Мэремкьан Инал и унафэкІэ шыдыгъур аузым кьыдохьэ. Бандэхэм тІысыпІэ ящІа унэр кьегъуэт. Мо ефэ-ешхэу зэхэсхэр игъэбэлэрыгъын хысэпкІэ езыри фадэ Іэнэм мэтІыс. Гупыр жаныфІ кьызэрыгъэхуат, кьызэщІэплът. Ахэмэт Сэрэбий зи щхьэхъумэ хьуа Аралъп Залымджэрий кьэгубжьын щхьэкІэ куэд хуейтэкъым. «Сыт уи уэркь уэ! СыхулІэ уэ пхуэдэ уэркь! Уи уэркьыщІэр факъырэ-пхъумкІэ пщэжащ!» – кьыщыкьейкІыжу ефа Аралъпым и нэхэр кьыщихужауэ зыкьреупсей шыдыгъум. Фадэм зэщхьэщихуа лІым кьимыв щыІэкъым: нобэ-пщэдей мыбы кьэсынущ Деникыным и дзэхэр, зыкьомым фІы щІахыну кьыщІэкІынкъым, щхьэкІэ псым халуни щыІэщ. Жырасльээн Жырасльээн хьужрэт хуэмыфашэ кьрапэсауэ ар зыгъэгъухэм ящыщү шытамэ. Нэрыгъ кьэзыщІам кІэрахьуэ ІэщІэлъу щилъагъум, Жырасльэни Іэщэм йопхьуэ. Уэ макъитІри зэуэ кьызэдоІу. Іэнэм щысхэр, щхьэж и занщІэр и гъуэгъуу, зэбгрож. Абдеж занщІэу щІыбым зэхуэшхуэм зыкьыщэ Іэтри асыхьэтуи кІашхьэ мэхъуж. Мэтхьээн Къазджэрий и чэзу дыдэу кьрихьэл Іауэ кьыщІокІ – мо жэщ кІыфІым илъагъу щымыІэ пэтми, Іэбэрабэурэ Жырасльээн и уІэгъэр хуепхэ. Абы сымаджэр аузым кьыдрегъэшыж...

УІэгъэм и щІыІум лъыр Іуву тегъухьыжат, япэщІыкІэ ар кьыумыгъэуц Іыныжу хьунутэкъым. Арыншами, хьэлъэ бзаджэу, укъэзымыщІэу щыль лІы уІэгъэм Іэмал зэриІэкІэ узыр нэхъ псынщІэ щыщІын зэрыхуейр зыщигъэгъупщэртэкъым дохутырым. Жырасльээн укьищІэми укыимыщІэми кьыпхуэщІэ-нутэкъым. Абы псэ хэтыж хуэдэтэкъым. ИкІэм икІэжым Мэрям хуэсакъыпэурэ еубыд уІэгъэр зэрыпха хьыданыр. Нэхъри хуэсакъыурэ ар уІэгъэм кьыкІэретхь. Алъандэм зыгуэрурэ зиІыгъат гуашэм. Ауэ и лІым и уІэгъэ ятІэтар зэрилъагъуу, абы и гур кьокІуэ, и нэр щоункІыфІыкІ. Насып Іэти, Тембот абдеж щытт, армыхъу фызыр джалэу уэздыгъэр ІэщІэхункІэ зыхуэІуа щыІэтэкъым. УІэгъэщхэм куэдрэ щІэта пэтми, езы Мэрями япэ дыдэу иджыпстут щилъагъур апхуэдэ уІэгъэ. Чачи уІэгъэр щипхэм дзыхь ищІатэкъым езы уІэгъэ дыдэм хэІэбэн, сытми и гъунэхэр игъэкъэбзаш, лыпщІэ зэкІэщІэбэтахэр зэхуилъэфэ-сыжри, алыхьым кьыхуищІар илъагъунщ, жыхуиІэу ипхэжауэ арат. Иджы а псор зэгъэзэхуэжын, зыхуей хуэгъэзэжын хуейт. Абы щхьэкІэ икьукІэ ІэпщІэлъапщІэу ущытын зэрыхуейм шэч хэльтэкъым. Псэ зыхэмытыжыр кьэбгъэхъужу лъэкІэ кьэбгъэ-увыжыну и ужь уихьа хуэдэт Мэрям зыщІидза лэжыгъэр.

Апхуэдэ операцэ ищІын хуейуэ зэи кьыхуихуатэкъым

Мэрям. Ауэ гузэвэгъуишэр и псэм зэрытелъыр, зэрышынэр гуа-щэми Темботи къаримыгъэщІэну пылът. КъаримыгъэщІэныр шыгъэтауэ, игъашІэ лъандэрэ ар и ІэщІагъэу, апхуэдэ операцэ-хэр и мышыпэлъагъуу закъыфІигъэщІыну и гугъэт абы. Ар иджыпсту сытым хуэдэу хуэныкъуэт Василий Петрович и чэнджэщрэ и щІэгъэкъуэнрэ. АрщхъэкІэ щыхэтыр, щыбзэхар умышІэ дохутырышхуэр дэнэ къыпхыжынт иджыпсту?

– Ди тхъэшхуэ, гуэныхъ къысщумыщІ: Іэмалыншагъэм срихуллауэ соплэ цІыху кІуэцІым. Псори зэлъІуу зыми емылъэІуж, сынолъэІур – зы залэкІэ гушІэгъу къытхуэщІ: уанэгум и тхъэр къызэфІэгъэувэжи шыбгым къытегъэхутэж. Уи гушІэгъур сщыгъупщэнкъым, игъашІэ псокІэ сыпхуэлъыщІэнщ. Си джэбыныпхъэм щхъэкІэ зэхуэсхъэса ахъшэмкІэ къэсцэхуауэ щытми, выщІэ бэгъуа къэсцэхунщи уи саулыкъукІэ сыукІын мыгъуэт, – апхуэдизкІэ хуэму Іушашцэрт гуашцэри, абы и псалъэхэр зэхих къудейт абдеж гъунэгъубзэу щыт Тембот.

– И гур къоуэ тхъэм и шыкуркІэ. Псэунщ алыхъым жиІэм, – и лъэм ямы Іыгъыжу йотІысэх дохутырыр. Абы иужьрей псалъэхэр щІыжиар гуашцэм игу фІы ищІын щхъэкІэт.

– Аращ. Псоми хуитыр Алыхъ талэрщ, – хуэму къопсалъэ Лела. ТІэкІурэ сабыру щосри адэкІэ къыпешцэ. – ФІыщІэр зейр алыхъырщ, алыхъым нэмышІкІэ уэращ, си псэм хуэдэ, – и псалъэр зэпегъэу гуашцэм. Абы и гугъат «си псэм хуэдэм» и пІэкІэ «си хъыджэбз» жиІэну. Ауэ щІогъуэж: си нэхъыжбыгъэр щхъэ къэзгъэлъэгъуэн хуей, жыхуиІэу. – Уи фІыщІэр алыхъым игъэкІуэдынкъым, сэри сщыгъупщэнкъым. Уэ пхуэдэ зэфІэкІэ зиІэ цІыхубз щыІэу къызжалакІэ, си нитІкІэ сымылъэгъуауэ, си фІэщ хъунтэкъым. Уурыс, тІасэ, уэ?

– Хъэуэ. Сышэщэнщ. Петербург сыщеджаш, – къотэджыж Мэрям. Абы къыхуэнэжар уІэгъэр ипхэжын къудейрт. Псори тэмэму имыщІарэ ищІарэ аргуэру зэ йоплбыж. Хъун хуэдэщ, жыхуиІэу игу мэзагъэ. Ар гуашцэмрэ Темботрэ йолъэІу сымаджэркъагъэтІысу иплІэмкІэ щхъэнтэшхуэ къыщІадзыну. Хушхъуэмэри лъымэри, ешари гузэвэгъуэри хузэхыхъэжащи, абы и щхъэр аргуэру мэуназэ. Ауэ Мэрям лІыгъэм зрегъэхъри щытщ, бауэкІэщІ зэрыхъуари закъригъашІэркъым. УІэгъэпхыр ауэ деж щылыщи къешцэ. Гуашцэмрэ щІалэ цІыкІумрэ здигъэлэпыкъуурэ уІэгъэр гууэщІу егъэгъуэлъ. Дохутырым хузэфІэкІыну псори ищІат.

Жыраслъэн иджыри укыищІэртэкъым. И гум хушІэры Іэну сымаджэм мастэ хэ Іун хуейщ, йогупсыс Мэрям. Мастэ зэрыхиІуну Іэмэпсымэхэр хедзэри псы трегъэувэ. Ар къэкъуэлъэным пэплъэу здэщысым, дохутырым и щхъэм илъыр Чачэщ, абы и ІээкІэртщ. Абы сыт щыгъуи пщІэ яхуищІырт народнэ медицинэм ириІээхэм. Институтым щыщ Іэсами Мэрям щы-

гъуазэт бгырысхэм игъащІэ лъандэрэ фэрэк Іыр зэрагъэхъуж щІыкІэм, абы хэлъ щэхуми. Пасэу кыпкърыхъауэ фэрэкІ зэфыкІ сабий сымаджэм, кызырэщІэкІымкІэ, а узыфэ бзаджэм и хушхъуэгъуэри езым бгъэдэлъыжщ. Апхуэдэ уз зыпкъры-тымрэ сабий узыншэмрэ зэгъусэу зы пІэм ягъэгъуэлъырт бгы-рысхэм. Сабий узыншэр модрейм и узыфэм мащІэу ири-гъэцІалэрт, итІанэ ар узыншэ хъужырт. Абы и ужькІэ ар узыфэ шынагъуэм щымышынэж, абы уз кыкІэрымыщІэж хъурт. Иджыпстуи дохутырым игъэщІагъуэрт Чачэ и Іэзагъыр: удз хушхъуэ, удзыпс жиІэми, абы имыгъэувыІамэ, уІэгъэм лъы кыщІэнэжыххэну пІэрэт? Мис иджы, тхъэм и шыкуркІэ, лъыр зэ щыувыІакІэ, уІэгъэр зыхуей щыхуэзакІэ, адэкІэ зыгуэр хъунщ. ЗэригъэщІэгъуэн ищІэркъым Мэрям: псэр сыту ІэфІы-щэ. ГъащІэр ажалым йоныкъуэкъу.

– ГъащІэр щхъэц налгъэ закъуэм иІыгъ хуэдэщ. Ар зэпычмэ, упыкІауэ аращ. Дауэ кыпщыхъурэ, зы щхъэц налгъэ закъуэм, – дохутырым аргуэру мастэ хелу сымаджэм. Абы и псэм апхуэ-дизкІэ тегузэвыхъырти, дохутырым илгъагъуи зэхихи мы дунейшхуэм теттэкъым. Абы гу лъытэххакъым Тембот кыщІы-хъэжу ауэ деж фІэдза гъушІ гъуэгу пыудахуэр кыфІихыжу зэ-рыщІихыжам. ЩІалэ цыкІум гъушІыр пщІантІэм щыфІидзауэ арагъ.

Жэщыбг фІэкІа пэтми, щІопщакІуэр еуэиригъэшхыу екІуэ-кІырт.

– Нэху щыху апхуэдэу зэрызехъэну ахэр? – щІоупщІэ доху-тырыр.

– НтІэ. Ауэ нэху щыным къэнэжа щыІэжккъым, – хуэму къопсальэ Тембот. – Мыгувэу зэбгърыкІыжынухэщ. Шэшэнхэм апхуэдэ щІопщакІуэ ящІыркъэ?

– ЯщІ, – нышхъэбэ лъандэм иджыпстуш Мэрям япэ дыдэу и дзэлыфэ щитІар, абы и Іэ щІыкІэм кыкІыр гурыІуэгъуэт: фи хабзэхэри дыдейхэри зыкъэ? – Ди лъэпкъыр мажусий диным зэритрэ кыдекІуэкІ хабзэжхэм ящыщІ щІопщакІуэри, – жеІэ Мэрям. Ауэ абы ещІэ гуащэри Темботи апхуэдэ диным зэрыщы-мыгъуазэр, арщхъэкІэ абы тепсэлъыхъу Іуэхум кІыхъ зригъэ-щІырккъым: апхуэдэ дини дитауэ яжесІэу щхъэ гуитІщхытІ сщІыхэрэ жыхуиІэщ. Дохутырым гуащэр зэеплтыхъ. И лІым елгытауэ фызыжъ кхъахэ хуэдэщ ар. Сыт хуэдэ щІыкІэкІэ зэ-рыша хъауэ пІэрэ а тІур? ЩІэупщІэнуи и нэ къокІ. Ауэ иджып-сту хуэдэ апхуэдэ Іуэху щызэрахуэр? А тІур зэрызэрыша щІы-кІэм щыгъуазэ куэд зэрыщымыІэри Жыраслгъэн иджыпсту зыхэт бэлыхъыр а Іуэхум зыкъомкІэ епхауэ зэрыщытри сыткІэ ищІэнт Мэрям?

Жыраслгъэн физ кызыэришам и хъыбарыр жыжъэ кыщэ-жъэрт. Мэтхъэн Къазджэрий Истамбыл щеджэщ, щІэныгъэ

хьарзыни зригъэгъуэтри кыигъээжауэ реальнэ училищэм хьэ-рыпыбзэкIэ щригъаджэрт. И адэм и мылкъум кыыхэкIа ахъшэкIэ тхылъхэр трыригъадзэрт. АбыкIэ Къазджэрий сэбэпышхуэ кыыхуэхъурт фIыуэ илъягъуэ и егъэджакIуэ, алфавитыр зэхэ-зылъяа Цагъуэ Нурий. Къазджэрий цIыху жьакIуэ бэлыхът, акъылышхуэ хэлът, бзэ куэд ищIэрт. ЕджакIуэхэм фIыуэ ялъягъурт, пщIэшхуэ хуашIырт мо цIыху лъягъугъуафIэм, акъылыфIэм; ар дэтхэнэ зыми псэлъэгъу, чэнджэщэгъу хуэхъурт, и гумрэ и псэмрэ зэрыкъабзэр хуиту зэлъыIуха и нэгуми кыищырт, а лъэхъэнэм бгырысхэм яфIэгъэщIэгъуэн дыдэу щыта нэгъуджэм кызыпхылыдыкI нэ къабзэшхуитIми кыыбжа-Iэрт ар зэрыщIыху хьэрэмыгъэншэр. Къазджэрий зыхэмыта хьэгъуэлIыгъуэр хьэгъуэлIыгъуэу ямыбжу, абы и псалъэ дахэр щызэхамыха хьуэхъу Iэнэр кIуэдауэ къалъытэу щытти, псом япэу цIыхухэр зыщIэупщIэр зыт: «Мэтхъэныр щыIа?» Ар зыхэта Iуэхум хуэфашэ пщIэ игъуэтауэ арат кыызэралъытэр. Зи пщIэмрэ зи щхъэмрэ апхуэдизу лъапIэныгъэ игъуэта Мэтхъэным елъятауэ, Къэбэрдейм и тет езы Къылышбий и къуэжъ полковник дыдэри зыми щымыщ хуэдэт. Дауи, ар Къылышбий и къуэжъми и гуапэ хъуртэкъым.

Къазджэрийрэ Жыраслъэнрэ зы хьэгъуэлIыгъуэ гуэрым щызэрэхьэлIэри ныбжьэгъу зэхуохъухэр. Мэтхъэным лIы хахуэхэр, лIы пхъашэхэр фIыуэ илъягъурт.

Жыраслъэн зыхуэдэлIыр, абы Iуэхум хьэуэ кыызэрыхимыгъэкIынури ищIэрти, Мэтхъэн Къазджэрий лъэлукIэ зыхуегъазэ шыдыгъум. Жыраслъэн фIыуэ шыгъуазэт кызыыхэкIа лъэпкъым и хабзэм. Ауэ сытми шыгъуазэ къудейтэкъым – а хабзэм зремыбэкъуэным, ар зэригъэлъэпIэным пылът. Жыраслъэн хуэдэлIт зымыщIэр жэщым шу гуэр уи куэбжэпэ кыIухьэрэ зыщIыпIэ уздришэжьэну къоджамэ, «дэнэ дыздэкIуэнур?» – жыпIэу ущIэупщIэ зэрымыхъунур. Абы щIэупщIэ хэлъкъым – ущIэжынщIэ псынщIэу, уи шы-уанэ зэтеплъхъэнщи, къоджам гъусэ зыхуэпщIынщ. Апхуэдэу зыщIыф адыгэлIхэм ящыщт Жыраслъэни. Къыпхуеяр кыщIыпхуеяр гъуэгуи кыщыпщIэнщ. Къазджэрий жэщыбгым кыигъэуша Жыраслъэн напIэ-зыпIэм зихуапэщ, уанэр кыпхъуатэри, кыщIэжауэ шэщымкIэ мажэ. АсыхъэтыпщIэм шым зредзри кыщIоуж. Я лъэрыгъыпщIыр зэIусэу зэныбжьэгъуитIыр гъуэгу зэдытоувэ. И ныбжькIэ ижырабгъур зыIыгъын хуейр Жыраслъэну щытын хуей пэтми, и ныбжьэгъум пщIэ зэрыхуищIыр кыигъэлъэгъуэн папщIэ, ар сэмэгурабгъумкIэ мэув. «Ара дыщIэкIуэр?» – жиIэу щIэупщIа мыхъумэ, нэгъуэщIкIэ и жьэ зэщIихакъым гъуэгу псом. «АращIэ» – жыхуиIэу модрейри кыщогуфIыкI.

Шу зэпэщитIыр сыхъэтыпэ нэхъ дэмыкIыу Къардэхъэблэ нэсащ. Щхъэж и къалэныр езым ищIэжын хуейт. Къазджэрий

абыи егупсысакІэт. Езыр пшІантІэм дохьэ. Йоджэри хьыджэбзым и адэр кьыщ Іеш. Хьыджэбзым и адэм арыншами куэд щІауэ Къазджэрий гурыщхьуэ кьыхуишІт: абы гу лъытагъэжът ипхьу нэхьыщІэм Мэтхьэнхэ я кьуэр кьызэрыхухэтым. И гуапэ дыдэуи хьыджэбзыр абы иритынут. Шыпхьу нэхьыжьыр ямы-шауэ, тІэкІуи хэтІесауэ дэст. Набдзэ зытелъым я нэхъ дахэ, нэхъ хьыджэбзыфІи уигъэлъыхьуэну щыт пэтми, ар иджыри кьэс зэрамышамкІэ кьуаншэр и адэрат. КъебжэкІым я нэхьыфІыр, псалъэм я нэхъ гуапэр кьылъысауэ джэгухэмрэ зэхыхьэхэмрэ сыт шыгъуи кьыхэкІыжырт ар. И пхьур зыхуэдэр ищІэжырти, уасэм кьыщІигъэлъэ Іуауэ арат адэм. Абы кьигъэлъагъуэм и зэхуэдитІыр кьезыт лъыхьухэр хьыджэбзым куэдрэ кьыхуэз- блэкІаш. АрщхьэкІэ пхьур зейм зытригъэхьэртэкъым. Апхуэ- дээрэ лъыхьухэр нэхъ мащІэ хьумэ, нэхъ мащІэ хьуурэ икІэм икІэжым бзэхыжыпахэщ. Ауэ адэм и гугъэр хихыжыртэкъым; абы шэч кьытрихьэртэкъым ипхьу дахэм и насып зыхэлъ лъыхьу кьулейр зэ кьызэрыкьуэкІыным. Ауэ фадэр щытмэ, мэжабзэри, хьыджэбзыр куэдрэ дэсмэ, мэгъуж, жыхуаІэу хьуат Іуэхур. И дахагъым и зэран кьекІыжауэ арат. КьыдэнэжыпэнкІэ шынагъуэ кьылъысат. Сыту жыпІэмэ зи дахагъкІи зи хьэл- щэнкІи кьыпачауэ езым ещхьыркьабзэ и шыпхьу нэхьыщІэми ишэгъуэ дахэ хьуат. Арат Къазджэрий нэ зрищари.

Унэ ихьэу зи жьэгъу пащхьэ зыгъуэтыным зи гугъэр хэзы- хыжа шыпхьу нэхьыжьым мурад ещІ я лъапсэм икІуэсыкІыу нэгъуэщІ кьуажэ дэс я благъэхэм я деж кІуэну, и благъэхэри здигъэ Іэпыкьуурэ унэ зэрихьэн Іуэху зэрихуэну. Хьыджэбзым махуэ псом щэхуу зигъэхьэзыраш: нэхъ зыхуеину хьэпшыпхэр зэкІуэщІилъхьаш, игукІэ псоми – пшІантІэм дэт Іэщми я хьэми – сэлам ярихыжаш. Махуэ псоми пщыхьэщхьэми и дзэлыфэ итІакъым, и жьэ яхуигъазуи я унэ исхэм епсэлъакъым. «Къоуз- Іарэ, си хьыджэбз?» – жиІэу и анэр кьеупшІати: «Хьэуэ», – жиІэу и Іэр ищІа мыхьумэ, псалъэ кьыжкьэдэкІакъым. И шыпхьу нэ- хьыжьым зы мурад мыгъуэр зэрищІам гу лъытащи, нэхьыщІэм абы и Іуфэлъафэр кьежыхь, йоубзэ-йобзей, ауэ зыри кьыпи- хыркъым.

Дауэ кьыпщыхьурэ – хьыджэбз нэхьыжьым я пшІантІэм дэкІуэсыкІыну мурад щищІа пщыхьэщхьэ дыдэм нэхьыщІэмрэ Къазджэрийрэ зэгурыІуауэ кьыщІокІ зыми кьимыщІэу хьыджэ- бзыр кьыдэкІыу щІалэм дэкІуэсэну. СыдэкІрэ шыпІэм сыдэ- т Іысхьэрэ сахьмэ, си адэ-анэм сыт ящІэжын, жиІэу Іуэхум егупсысауэ арат. Нэхьыжьыр кьыданэу нэхьыщІэр лъы ептыну зэрыемыкІур кьыгурыІуэрт абы. А емыкІур и адэ-анэм ящхьэ- щихьыну арат хьыджэбзыр зыхэтыр. Анэ дэкІуэрэллы дэкІуасэрэ емыкІу пылъкъым, жи. ДэкІуаш. ЛІо епщІэнур?

Гъуэлъыжыгъуэ щыхьум, унэм исхэр псори зэгъэжаш. Ауэ

зыри жейм езэгьыртэкъым. Анэм и гур здэмыжэ шыІэ? Ар зыгуэрым тегузэвыхьырти зигъэкІэрахъуэу хэлът. Псори къэзыгъэпщІэну зи гугъэ хьыджэбз нэхъыжъым жей нэпщІышхуэ зищІауэ и пІэ хэлъыжт, нэхъыщІэр и анэм и лъэпагъ илът, къешакІуэ джэдум гу лъызыта дзыгъуэ цІыкІуу, зиудыгъуауэ хэлът. ЗэрымышщІэу зэшыхъуитІри зытэплгър зыт: псори жейм щыхилъэфэну дакыкъэрт. НэхъыщІэр Къазджэрий гурыІагъэххэт – псори егъеижри жэщ ныкъуэм къыщІокІ, мазэр бгы щыгум шебакъуэм ирихъэлІэу. КъуэгъэнапІэ гуэр зыкъуигъэпщкІуауэ Къазджэрий абы къыпоплъэ. Шыхъу нэхъыжъым и тхэкІумитІыр тегъэхуауэ мэдІуэ: и анэм и пыху-пыху ма-къыр дапщэщ зэхихыну?

Къазджэрийрэ Жыраслгъэнрэ мыпхуэдэу зэгурыІуащ: щауэр пщІантІэм дохъэри хъэщпакъым щІоувэ. Унэм къызэрыщІэкІа-рауэ, хьыджэбзыр къепхъуатэ, шыплІэм къыдедзэри къыщІо-пхъуэ. Хьыджэбз ирахъежъар хабзэм ипкъ иткІэ кІиин-гуоун хуейщ. Абы и кІий макъыр щызэхихкІэ, дауи, адэр къыщІэ-жынщ, фоч гъэпкІа е къамэ зэщІэлъыкІа иІыгъыу. Жыраслгъэни гъэпщкІуауэ унэ шындэбзийм къуэтщ. КІий-гуохэм щхъэкІэ абы зигъэхъейркъым – и пІэм итщ. Хьыджэбзым и адэм шым зридзауэ шум кІэлъопхъэр. ЩыхуитІ зытес шым кІэлъыжэ шум и ужь йоувэ Жыраслгъэн. ЛъэщІохъэ. Зэрихабзэу, шум и лъэры-гъыр къыщІелІэтэ, лІыр уанэгум кърегъэху. Апхуэдэхэр и шыпэ-щІэтэкъым Жыраслгъэн. Шыбгым къыхуа лІыр къэтэдджыжу, и шыр къиубыдыжу, шэсыжу... АпщІондэху жэщ кІыфІым хэ-шыпсыхъыжа дыгъуакІуэр бгъуэтмэ – къащтэ.

Псори дэгъуэу зэпалътат. Ауэ Іуэхур зэхэзэрыхъа хъуащ. ЩІэхъуари зыр зым ещэу, зыр зым игъеиину пылгу, зыр зым ебзэдджэкІыу зэшыхъуитІыр зэрызэпэщІэу варт. Нэхъыжъыр щыхилъэфэнум пэплгъэу хэлъа нэхъыщІэр Іурихаш. Нэхъыжъыр зыхуеихэр аратэкъэ? ЗимыгъэІэу лъауэурэ къотэдж, нобэ къигъэхъэзыру игъэпщкІуа хъэпшыпыр къештэ, шындэбзиймкІэ хэлъ щхъэгъубжэмкІэ допщ. Хадэм къыхъа хьыджэбзыр къеубыд Жыраслгъэн. И жьэр Іэгу кІэ ІуепІэри шыплІэм къыдедзэ. Унэ къуагъым къыкъуокІыжри хъэщпакъым щІэт Къазджэрий къыбгъэдохъэ. «Алыхъ талэр къыбдэІэпыкъунумэ, куэдрэ», – йоІуашщэ ар и гъусэм. ЛитІыр хьыджэбз закъуэм куэдрэлІэлІэнт? А напІэзыпІэм щІакІуэм кІуэцІагъэджджэразэри, макІуэ-мэлъейхэр. Зыгуэр къыткІэлъыпхъэр хъужыкъуэмэ, жыхуиІэу Жыраслгъэн и ужь зыкърегъанэ, модрейм и псэм и хъуахуэр шыплІэкІэ ехъ.

Шууей бэлыхытІым я щхъэр къыщыфІэхуар нэху ща нэужыщ. Щыуагъэшхуэт абы ялэжъар: шыпхъу нэхъыщІэм и пІэкІэ нэхъыжъыр къагъэкІуэсат. Сыт Іэмал? Сыт тщІэжыну?

Улэмэ нэхыфІкээ апхуэдэ шІэшхуу кыпшыщІ нэхърэ? Къы-пшыщІыпами, абыкІэ зыкээбумысыж хърэ? Къазджэрий апхуэдэлІт? Абы и хыбарыр реальнэ училищэм нэсауэ къы-зыщыгээхут. Апхуэдиз пщІэрэ щхърэ зыщІІэ, я псэм хэлъмэ, хамыхыну зыщалъагъу еджапІэм хыбар мыфэмыщкІэ ушылу нэхърэ улІэрэ узэгъэжмэ, дыщэм хуэди. Лъагэу зызылэту лыду уэгум къиува и вагъуэр мыулыиину пІэрэ абы и ужькІэ? Уэрэд дыдж къыхуаусынкээ, къебжэкІхэм хагъэхъанкээ итІанэ? ДжэгупІэ къащІынщи ауану цІыхум я жьэм къыжъэдэнэнщ. Жыраслъэн къуаншагъэр езым зыбгъэдилъхъэжаш. «Сыту Іейуэ сыщыуэт», – и щхъэ еуэжырт шыдыгъухэм я Іэтащхър, я чэнджэщакІуэр, я хабзэщІакІуэр. «Тхър къымыуэкІэ, зэкІуэ-цІыль и Іэблэм фІэдзарщ сыщызыгъэуар», – жиІэрти абыкІэ тІэкІу игу фІы ищІыжырт. Къазджэрий и шыпхъу хамэ къуажэ дэсти абы ирахъэлІат шууеитІым къалэрыхъа фІыгъуэр.

Іуэхум зэремыгупсысарэ къамыгупсысарэ щыІэтэкъым, ауэ мыр хъунщ жыхуэпІэну зы къахуэгъуэтыртэкъым. Е лІитІым языхэзым хуэмыфашэ къылтысын хуей хъурт, е лажъэ зимыІэ хъыджэбзыр ултыйуэ унэ зэрихъэnum игъащІэ псокІэ пыкІынкІэ хъунут. Апхуэдэ емыкІурэ напэншагъэрэ Къазджэрий Жыраслъэни пхуалэжьынутэкъым. ИкІэм ик Іэжым хэкІыпІэ къегъуэт Къазджэрий и шыпхъум: Жыраслъэн фызу кърырешэ хъыджэбзыр. Апхуэдэ Іуэху пэмыплъагъэххэ Жыраслъэн и фэр шэхум хуэдэу покІ. Зы шыфІ закъуэ фІэкІ мылъкуи лъапси бгъэдэмылъуи щрырети, уэркъ лъэпкъ къыхэкІакъэ, уэркъыльт щІэткъэ, бгырыс щхъэхуиткъэ? Апхуэдэ емыкІу щхъэ кърапэсыхха? Хъыджэбзыр зэрымыуэркъ лъэпкъыр щыгъэтауэ, езым нэхърэ илъэс зытхухкІэ нэхъыжъу... Хъэуэ. Ар хъункІэ дуней Іэмал зимыІэщ. «Хъыджэбзым и адэм уасэшхуэ, жи», – фІэгъэнапІэ мэлъыхъуэ Жыраслъэн. «УэркъыцІэр уасэу щыІэм я адэм и уасэщ. Жэмыр, выр сытым щыщ? Нобэ уиІэмэ, пщэдей уи Іэжкъым. Мылъкур уэсэпсщи, мэкІуэдыж, кІуэдыж зимыІэр цІэмрэ щхъэмрэщ», – цым и кІуапІэмкІэ къеуэрт Къазджэрий и шыпхъур. «Езы хъыджэбз дыдэри арэзы хъункъым», – зыкъритІэрт Жыраслъэн. «Ар сэ си Іуэхужщ. ГуащэцІэр зи жагъуэр хэт? И адэ-анэм я дежи сыкІуэнщи... Сэ зэрызгъэкІыжынщ а бжьынэ зэрынар».

Арати, залымыгъэрэ ІэмалыншагъэкІэ фыз къишат Жыраслъэн. Ахъши Іэщи щІитакъым и фызым – щІитар и уэркъыцІэрщ. Иужьым псори а Іуэхум арэзы техъуэжауэ шытащ. Ауэ къуаншагъэшхуэ зыбгъэдэлъу зыкээзылгытэж Къазджэрий, къэхъуам хуабжъу иринэщхъейти, и щхър къыхуэлэтыжыртэкъым. Ауэрэ «Аврорэм» и уэ макъыр Къэбэрдейми къосри Къазджэрий Іуэхушхуэхэм я курыкупсэм хок Іэрахъуэ...

Жырасльэн и Іупэ гьушІахэр ерагьыу егьэпІэжъажьэ. Зы-гуэр жиІэну пылгы, ауэ псалъэхэр хузэпыщэркъым, и жьэр хузэщІэхыркъым. Абы елъягьу къеплгу и пІэ лъапэм къытес Мэрям. Жырасльэн хузэхэхыркъым: къыфІэщІрэ хьэмэрэ Алыхь талэм лІыкІуэ къыхуищІауэ къупщхьэ гуащэ сурэтым ит мелыІыч угьурлы гуэр къыбгъэдэс? Лым и Іэ сэмэгур хьейр-тэкьым, Іэ ижбыр егьэпІэжъажьэ: и пІэ лъапэм къытесым еІусэ-ну аращ зыхэтыр, и нэм къыфІэщІрэ илъягьур пэжрэ зэхигъэ-кІыну пылгы.

Дохутырми игу къызэрогъуэтыж.

– ТІэкІу унэхьыфІ, Жырасльэн? Нэхь тыншу убауэ хьуа? – сымаджэм ерагьыу йоупщІ Мэрям, абы дуней насыпыр иІэу зыкъелъытэж – ажал Іэбжъанэм къыІэщІитхьыфаш зылІ. Дохутырым зеплтыхь. Абдеж ехутылІэу гуащэр унэм щІэкІат. Темботи хьыджэбз цІыкІухэр зэбгришыжыну зэрщІэкІрэ фІыуэ щІат.

Псыкъелъэ макъ ит фІэкІ умышІэну, Жырасльэн и щхьэ куцІыр мэву. А ву макьым къыхолукІ макъ мыщІыху, ауэ тхьэм узэрелъэуну макъ гурыхь гуэр. Ар уІэгъэр ажалым къезыгъэла цІыхубзым и макьырт. Абы и нэгум зэм пшагъуэ къытрихуэрт, зэми пшагъуэр зэкІэщІихужырти, цІыху сурэтым къыхэжырт. Зи нэр щыункІыф ІыкІ, псори хьарпшэру фІэкІ зымылъягъу Жырасльэн и Іэр къыгъэхьейну хуежъа щхьэкІэ, ар абрэмывэм хуэдэу хьэлъэщ. Сытми, ерагьыу къелэтри цІыхубзым и Іэ пщІэнтІам трелъхьэ. Хэту пІэрэ мыр, йогупсысри хузэгъза-хуэркъым. Жырасльэн апхуэдэ Іыхьлыи-лыджани иІэкьым, я гьунэгъу цІыхубзхьеи абы и фэгъу цІыхубз яхэткъым. Хэт-тІэ

абы щІэупщІакІуэ къыхуэкІуар?

– Уи цІэр... – пщІыхьэпІэ куум хэтым ещхьу къоІущащэ лІыр. АдэкІэ зыгуэр къыпищэну алыхьым къару кърытакьым.

– Мэрям... Си цІэр Мэрямщ. Сыдохутырщ. Василий Петрович сыкъыгъэк Іуащ. СыноІэзэну, узгъэхьужыну сыкъэкІуащ, – Мэрям къоІнкун, и Іупэр зэтож, гуащэм йоджэ – ари игъэгуфІэ-нуш: Жырасльэн зыкъищІэжащ. УкъешІэ. Ауэ гуащэр къыкьуэ-кІыжыркъым.

ЦІыхубзым и цІэм и ныкъуэм фІэкІ хужыІэртэкьым Жырасльэн.

– Мэр... – а псалъэ ныкъуэр къыжъэдокІри лІыр аргуэру мэужьых.

Ауэ ар ажалым къызэрелыну нэрылъягъуш.

3. ТХЬЭЛЪЭУ

Жырасльэн япэ дыдэу кышыцызэфІэувэжам к'уршхэри тафэхэри уэсым щІг'энакІэт. Псом япэу игу к'экІар и шырщ. Дэнэ шыІэу пІэрэ ар? Жырасльэн зэрых'ужамкІэ фІыщІэ псори зыбг'эдэл'у зызыбжыж Чачэ дуней гуфІэг'уэр иІэт. АтІэми, абы и ж'эр зэрыинын щх'эусыг'уэ щыІэт: Жырасльэн зыкызыэрищІэжу дэкІыжа дохутырым зэи кыытриг'эзэжатэк'ым. Іуэхур кыызэрекІуэкІар хузэфІэмыг'эувэжурэ зык'омрэ гуг'у ех'аш Жырасльэн. ИтІанэ псори хуэм-хуэмурэ зэпешІэж. Псори зэпи-лгытэжа нэужь, йогупсыс: л'энык'уэ земыг'эзауэ х'унук'ым. Мэремк'ан Иналрэ абы и партизанхэмрэ язэрыдэІэпык'уар кыыщІэмыкІуэнкІэ зыхуэІуа щыІэк'ым. Ар пІэхэрынэу хэл'ыху дунейм зых'уэжыныг'э Іэджи кыыщых'уаш: большевикхэр Дагыстаныра х'эмэрэ Шэшэн-Мышкышым я к'уршхэра зрахужар? Сытми, ахэр мы л'апсэм исыжк'ым. Деникиным и властыр тепщэ щых'уаш К'эбэрдейм: Бекович-Черкасскэр округым и генерал-губернаторщ, граждан ІуэхухэмкІэ абы и к'уэдзэщ Жырасльэн благ'аг'экІэ жыж'уэ кыгух'э Кылыш-бий СултІанбэч, зауэ ІуэхухэмкІэ – ротмистр Дауток'уэ-Серебряков Заурбэч. Мэтх'ээн К'ызджэрий и л'эужьыр бзэхаш. Мэремк'ан Инал щых'этыр зыщІэ алых'ым фІэкІ щыІэк'ым.

Зи дамэр к'утэу гупым к'якІэрыхуа бзум срещ'хк'э сэ? Х'экІэкх'уэкІэм сышашхыным сыпопл'эри пабж'эм сых'эщ, нэшх'ейуэ и щх'э хужиІэжырт Жырасльэн. Ауэ х'эк'ыр зыщ: деникинцхэмрэ абырэ я г'уэгу зык'ым. Большевикхэр зи нэм бжэг'ум хуэдэу кыыщІэуу щыта Аральпыр псибл зэрыриг'э-сыкІам папщІэ мобыхэм Жырасльэн и пащІэр кыыхуаІуэнтІэну пІэрэ? Ауэ сыт Іэмал? Уазэрэ бзууэ пІэм хэг'ух'аш, и л'э хузэ-блэмыху л'эрымых'ыщ. Апхуэдэу дэнэ зыщиг'эпщкІун? И Іэпкыл'эпк'ыр зэрыубыдыжыхукІэ хэмыл'у х'унук'ым. Псым и кууаг'ыр умыщІэу ухэпкІэныр шынаг'уэщ. Дунейм щекІуэ-кІым и х'ыбар хэт кыжриІэфыну? Астемыри к'уажэм дэсыжа-мэ сыт х'унт. Абы кыызэ Іуиха школыр г'э еджэг'уэр имыху щыкІэ зэхуашІыжаш.

Тх'эм и нэфІ зыщыхуар л'экІэ кыызэрыувыжу вышІэ кызошэхури тх'эл'эІуу хузоукІ, зэриг'эзахуэрт гуашэм, тх'э-л'эІум и щх'эр иж'э-ижыжкІэрэ зэрашІу щытам ещх'у, кх'ужьейж'ым фІызодзэж.

А махуэр гуфІэг'уэшхуэт: кыдэІэпык'ун, зыкыыщІэзыг'э-к'уэн щымыІэу Жырасльэн к'отэджри и зак'уэ унэм кыыщІокІ. Бжэшх'эІум кыызэребак'уэу псом япэ зыхуиунэтІыр к'е-щышурэ зэгуэр и шыр кыыщыІушІэу щыта шэшырщ. Жырас-льэн кыызэрыІупл'эу ар иджыпстуи сытым хуэдэу гуфІэн, дамэ кыытекІам хуэдэу, и щх'эр л'аг'эу и Іэтын уфІэшІрэт. Щабэ цыкІуу к'эщыщынт, и л'эхэр зэблиг'эувык Іыу, ил'аг'ур и фІэш мых'у щыкІэу, гуфІэу зыкыыхуидзынт л'ы кыыбг'эды-

хьам. Жыраслѣэн и нѣгу кѣыщІегѣэхѣж и шыр илѣэгѣуа нѣужѣ зѣрыгуфІѣу шытар, и напѣм, и пщѣм, и сокум Іѣ дилѣзурѣ абы щедѣхашІѣкІѣ, ар уардагѣэм кѣызѣщІиІѣтѣу зѣрыщытар. Ауѣ нобѣ шѣщыр нѣщІт. Ар щилѣагѣум, Жыраслѣэн и узыр тІуащІѣ кѣыщохѣу. АрщѣѣкІѣ сыт ищІѣнт? «Щѣѣр псѣумѣ, пыІѣ шы-щІѣркѣым, жи. Тѣѣм жыхуиІар хѣунщ», – жѣІѣри абыкІѣ игу егѣѣфІ. Езым хуѣѣщѣн шы кѣыгѣуѣтыжынщ абы.

ИгѣащІѣ лѣандѣрѣ и псѣм и щІасѣ шѣщымѣ ІѣфІыр хуиту зыжѣѣдешѣри щытщ Жыраслѣэн. Ауѣ деж фІѣдза нахѣутѣм и нѣр шыхуѣзѣм, и шыр и нѣгу кѣыщІохѣж. Ауѣрѣ зѣѣщытым, пѣѣом зрегѣѣщІ. Іѣджѣм йогупсыс, хоплѣѣри щытщи, кѣызыхи-хар имыщІѣу, дохутыр цІыхубзыр и нѣгу кѣыщІохѣѣ. Ажалым кѣезыгѣѣла цІыхубзыр дахѣ-дахѣу зригѣѣщІыхуакѣым, зригѣѣ-цІыхуныр щыгѣѣтауѣ, хуиту и нѣгу иплѣакѣым, и дахагѣым гу щихуѣу еплѣыфакѣым. И щѣѣгѣусѣм еупщІати: «дохутыр цІыхубзщ», – аращ кѣыпихар. Ауѣрѣ и гупсысѣр хуожѣ контрразведчик Ахѣмѣт Сѣрѣбий, абдеж цІыхубз дахѣри ІѣщІогѣупщыкІыж. КѣызѣрыщІѣкІымкІѣ, Жыраслѣэн псибл иригѣѣсыкІар аракѣым – абы и Іѣтащѣѣращ, ауѣ щыхѣук Іѣ, шыдыгѣум иджыри Іуѣхушхуѣ кѣыпѣщыльщ: лѣыкІѣ и бий бзаджѣнаджѣм, жылѣр щыгѣѣуазѣу и жагѣуѣ кѣѣзыщІам и сѣшхуѣр тримышѣщ Іѣжу лѣмѣ, тІѣулѣ пальѣщ.

Гуащѣмрѣ Чачѣрѣ я итІ зѣтедзауѣ щысакѣым. КІуѣри выщІѣ кѣащѣхуащ. Чачѣ гѣунѣгѣулІым йолѣѣІу: тѣѣѣлѣѣупѣ зытраІуа выщІѣм и натІѣм Жыраслѣѣнхѣ я лѣѣпкѣ дамыгѣѣ яхутридзѣну – лѣыпѣ кѣыщІѣрагѣѣк Іари кѣызыгѣѣк Іари кѣрырѣщІѣ Алыхѣ талѣм.

– Арыншѣуи алыхѣым ещІѣ тѣѣѣлѣѣ Іу зыхуащІыр, – жѣІѣ выщІѣр зыукІ гѣунѣгѣулІым, – дамыгѣѣ темылѣ щѣѣкІѣ, алыхѣым зыри зѣхигѣѣзѣрыхѣынкѣым, абы ущІѣригузѣвѣн шыІѣкѣым.

Гуащѣр лІым зыкІи пѣрыуакѣым. ТІѣкІу нѣхѣыфІ хѣужу Жыраслѣэн кѣызѣригѣѣзѣрѣ гуащѣми нѣгѣуѣщІ зыгуѣру зихѣуѣжат: тѣѣѣми нѣхѣ и гупѣ хуигѣѣзѣри езыри жыІѣзыф Іѣщ хѣуат. Бѣзѣрым кѣыщащѣхури выщІѣ бѣгѣуа кѣахуат. Пѣжщ, выщІѣм и уасѣр псори ирататѣкѣым, ахѣшѣр яхурикѣуатѣкѣым. Чачѣ ахѣшѣ щІыхуѣ ирет гуащѣм. ВыщІѣ зрагѣѣукІ гѣунѣгѣулІыр Іуѣхум дѣгѣуѣу щыгѣѣуазѣу кѣыщІокІѣри лыр зыхуей хуегѣѣзѣ. Абы Іѣпыдзлѣѣпыдз хуохѣу кІуѣщІѣфѣщІ Іуѣхухѣм хуабжѣу хуѣІѣкІуѣлѣакІуѣ Нурхѣѣлий. Абы зѣІиха лым дагѣуѣ хуѣщІы-фынутѣкѣым. И лѣжыгѣѣм кѣыпѣкІуѣу Нурхѣѣлий пІихынур фѣрат, языныкѣуѣхѣм деж фІалѣѣ лѣакѣуитІѣри кѣыщыздищтѣ щыІѣт. Адрѣй лыр Іыхѣѣ-Іыхѣѣурѣ яупщІатѣри Тинѣрѣ Лурѣ тѣѣѣлѣѣум кѣрашѣлѣ сабийхѣм ирагѣѣшхаш, хуагуѣшаш. Нурхѣѣлий фѣми лѣакѣуѣми еІусакѣым а махуѣм. Абы щѣѣѣусыгѣуѣ иІѣт: Кѣѣѣрѣѣѣм и тетым унафѣ гуащІѣ кѣищтам ипкѣ

пщІэ хуищІу арат. Гулътэ зиІэ дэтхэнэ зы щІалэ набдзэгубдза-плъэми занщІэу кыгурыІуэн хуейщ хьэщІэр зыхуэфІ-зы-хуэныкъуэ псори. Армыхъу жьэрыплъэ кыпфІащыныр зы бетэмалщ. И лъакъуитІыр чэзуурэ зэблехъури щытщ щІалэ цІыкІур. И гуэншэрыкъ тІэкІур лэжэпащи и вакъэ лъэдакъэхэм шабийр къолэл. Абы и тхьэлъэІу Іыхьэр иджыри кыльыса щІы-кІэтэкъым. Нурхьэлий щІалэ цІыкІур дунейм тетми темытми имыщІэжу ІэщІэгъупщыкІащ, выщІафэр хьэм иримыльэфэ-жъащэрэт жиІэу арат зытегужеикІар Нурхьэлий.

– Жыраслъэн псалътІ-щыкІэ зыхуэзгъээнну сыхуейт, – къопсалъэ сонэр, ар псалъэу пщІэнтэкъым, псалъэхэр фочышэм хуэдэу кыжъэдэлътырти. И щхьэм и пщІэ ищІэжуи зэщІэхуэ-пыкІащ, Іэщэ-фащэ дэгъуи бгъэдэлътщ, езыр инагъкІэ алыхьыр зыхуэупса лІышхуэ гуэрщ. Моуэ тІэкІуи хуэбгыхуэу, и Іэ-шхуитІыр упцІа-упцІауэ пылэлэу, езыр нэ пІащэу, жъабгъуэу апхуэдэщ. И цей щІагъым щІэлъ къэптал зэгъэпэщам и пщам-пІэр лъагъу Іэтаци и пщэ кІыхьым щІэтщ. И къэпталыпщэр щІыІунэ-щІыІушхьэкІэ пхаш. Егъэлеяуэ кІыхьу къамэшхуи и бгъум гуолэл, шырыкъу пІащІэ зэгъэпэща лъыгъци и лъэм допсалъэ. Бухьар пыІэ шыгу лъагэ щхьэрыгъыр, быдэу уемыплъыпамэ, ар фитІэ щхьыркъабзэм кызырыхэщІыкІам гу лъыптэкъым. Ар зерымышкъыш ІэщІагъэр нэрылъагъуш.

– УІэгъэшхуэ телъащ Жыраслъэн. Иджыри хъужыпакъым. Ауэ абы гущІэгъу кыыхуэзыщІа Алыхь талэм и фІыщІэр дымыгъэкІуэдыну тхьэлъэІур зэтщІыІлар арат, – и псалъэхэм хуэсакъыпзурэ, мыпІащІурэ къопсалъэ Сэид. – ИкъукІэ и чэзу дыдэу укъыдихьэлІащ. Уи ерыскъы хэлъу алыхьым иухати, ди тхьэлъэІум укъыхуэзащ.

ПщІыр сыткІэ щхьэпэ, хьэщІэми и гуапэ хъуаш Іэнэ хьэзырым кызыерыихьэлІар. Гъуэгу тетат, мэжэл Іат. Абы лы гъэва ІыхьэфІ дыди, лэкъуми, пІасти, шыпс зэгъэпэщай кыыхуа-щтэри лэпс фальэфІи кыыхутрагъэувэж. Кавказ псом зи цІэрэ зи щхьэкІэ кыщцацІыху Жыраслъэн гущІэгъу кыыхуэзыщІа Алыхь талэм хуэфашэ псалъэ гуапэ лъегъэс, лэпсым щыщ Іубыгъуэ щІым трегъаткІуэри, шхэн щІедзэ хьэщІэм.

– Иншалыхь, – зыжъэу къопсалъэ Нурхьэлии, Сэиди, Муси.

Гъуэгуанэ жыжъэ кызыппызыча хьэщІэр унэмкІэ щІашэн хуеят. Ауэ нобэ тхьэлъэІу махуэщ. Псори Жыраслъэн и хьэщ-пакъ щІагъым кыщцетІысэкІауэ щызэхэсщ. ХьэщІэри абыхэм яхэсщ. И шхэн зэфІэкІыу лэпс шынакъми тефыхьыжа нэужь, хьэщІэм зызэпелъэщІыхьыж, я ерыскъы бэгъуэнну бысымхэм тхьэ яхуолъэІури кызыыхыхам я Іуэху зы Іутым щІоупщІэ: Къэбэрдейм сыт щыхьыбар, щІыр зейуэ щытахэм иратыжа? А лъэхьэнэм зи жьэ зэщІэзыхыр зытепсэлъыхьыр щІырат.

СыкызытекІухьа Іуэхум и ужь сыхьэну мис иджы и чэзу

хьуаш шыжиІэм, хьэщІэр мэлъаІуэ Жыраслъэн псалъитІ-
щыкІэ зыхуигъэзэну. Ари нэгъуэщІ цІыху къримыхьэлІуэ.
И закъуэу епсэлъэну хуейт. Урысыбзэ зыщІэ лІыжь закъуэм
фІэкІ унэм щІыхьэІа зэрымышъунур щысхэм ягурегъаІуэ
хьэщІэм. Къызы-текІухьар Іуэху джэгукъым. Грузин
Республикэм и цІэкІэ епсэлъэну аращ Жыраслъэн.

– Жордания Ной и цІэкІэ! ФцІыхурэ ар, – щысхэм яхоплъэ
хьэщІэр, – фымышцІыхумэ, мыгувэу къэфцІыхункъэ.

– ДоцІыху, щхьэ дымышцІыхуу. Зи Іуэху дэгъуэу дэкІ тет
ахьырзэманщ, – псоми я пІэкІэ жэуап къет полковником, арат
дунейм щекІуэкІ псоми нэхъ щыгъуазэр. Абы пащтыхьыдзэм
куэдрэ къулыкъу щичцат, ауэ генералыцІэр къыхуэмышхурэ
жыыгъэр къыщцІыхьэри дзэм къыхэкІыжат. Мурад Іеджэ иІэу
къыгъэзэжат абы и лъапсэм: дунейшхуэм щекІуэкІ хабзэхэр,
ІуэхугъуэщІэхэр, лэжьэкІэщІэхэр езым и къуажитІми щигъэ-
увын и гугъат Къундет и къуэжъым. АрщхьэкІэ Іуэхур узери-
гугъэу хьумэ, нэгъуэщІ щыІэт? Урыс революцэр къэхьейри, и
гъавэ щІапІэхэр дэнэ къэна, полковником пситІым яку дэлъу
иІэ мэххэри фІэкІуэдат.

– Пэжщ, ди тетым и Іуэхур дэгъуэу докІ, – лІыжъым и
псалъэхэм арзэы тохъуэ хьэщІэр.

– Меньшевикхэм я ІуэхутхьэбзащІэщ, – псалъэ гуемыІухэр
жеІэ Къундетым. – Нобэ правительствэхэр сабий мылтыхуэсхэм
ещхьу гъунэжу къальху. Гушэ хьыданк Іэ уахуримыкъуным
хуэдизу къальхухэр. Ауэ, тхьэм и шыкуркІэ, ялъэр мыув щІыкІи
мэлІэжххэри динасыпщ.

– Алыхьырщ хуитыр, – жиІэну зыхуейр умыщІэу къопсальэ
Сэид.

Зы жьэм къыжьэдэкІар жьищэм жьэдохъэ жыхуаІэрати,
Грузием къикІа хьэщІэм и хьыбарыр асыхьэтыпщІэу зэлъа-
щІысащ жылэм: Грузие псом и тетым и лІыкІуэ къыхуеблэгъащ
Жыраслъэн. Абы трамыжыІыхьа хьыбарымрэ ар зыхуама-
хьамрэ укІуэдыжт. Ауэ икІэм икІэжым псоми Іуэхур зыхуахьар
зыщ: Деникиным и бухьар пыІэшхуэр зытрипІэу щІипІытІыхьа
Северо-Кавказскэ республикэм и правительствэм и унафэщІ
Жыраслъэн зэрыхъунум шэч хэлькъым. Езы Узун-Хьэжы дыдэм
жиІагъэнкІэ мэхъу: уэркъ псоми я уэркъыж Жыраслъэн фІэкІ
нэгъуэщІым хуэзгъэфашцэркъым си тІысыпІэр! Абы и ужькІэ
езы Бекович-Черкасскэр къытридзэу и щхьэкІэ Жыраслъэн къы-
хуеблэгъэнкІэ зыхуэ Іуа шыІэкъым.

Къалэм къикІа хьэщІэ къэкІуащ жаІэу и тхьэкІумэм къызэ-
рицырхъэу, Жыраслъэн гуфІашцэри къыщцІлът пэтащ. Гуащэм
и нэщІыбагъкІэ абы Тембот къалэм игъэкІуат Мэрям къригъа-
шэу тхьэлъэІум хигъэтыну. ПэжхужыІэу жыпІэмэ, тхьэлъэІур
зыхуэфашцэу Жыраслъэн къилътыгэр Мэрямт. «Дохутырым ап-
хуэдэ дыдэуи жеІэ: уэращ тхьэлъэІур зытращІыхьыр жыІи», –

жиІәурә шІалә цІыкІум и тхәкІумәр быдәу хуиІуәнтІат Жырас-лъән. Иджы абы пәпләу шысу арат. Къаләм къикІа хьәщІәр езыр зыпәпләэр зэрыармырар къыщищІәм, Жыраслъән и жагъуә бзаджә хъуащ. Ауә Темботи къэсыжатәкъым. Иджыри угугъә хъунут.

Жыраслъәни имыщІыхуу къыщІәкІащ хьәщІәр зи лыкІуә Жордания Нойр. Ауә ар зэрымщІыхури къыфІәІуәхушакъым Жыраслъән. Абы игъащІәм зы тети ищІыхуатәкъым, псоми зәреджәр зыт: пащтыхьт. Сыт къыпыпхын Жыраслъән – бзәкъым, тхылъкъым. Абы ищІәу щыІәр зыщ: и лъәпкъ дамыгъәрщ. Ауә сонә хьәщІә Берулавә Гиви и чәзу дыдәу къыхуеблэгъауә къыщІәкІащ – ар щыгъуазәт Кавказым и къуршхәм и лъәны-къуитІымкІи щыпсәу лъәпкъхәм я деж щекІуәкІ Іуәхугъуә псоми.

Гиви тІәк Іу куәдыІуә и щхьә тритьхьәжырт. Жыраслъәнрә абырә щызәрщІыхуар nob-ныжәбәтәкъым. Зауәм щІидзәным и пәкІә Налшык къалә къыщызәрагъәпәщәуә щытащ мәзхәр щәкъәщәхунымкІә обществә, псом япә а обществам хыхьахәм ящыщт Жыраслъәни Гиви. Ауә зауә къәхьеям и зәранкІә обществәм хәтхәм я пщә къаләныщІә дальхьәж: дзәм папщІә къыззәрагъәпәщ шы Іус, лы – шы Іуәху зехьәным хуәІәзә Гиви а обществәр къыгъәщІәрәщІәжыну мурад ищІауә арат. ЯпәщІык Іә абы къызәІуех гъавәрә лырә къыззәгъәпәщыным хуәлажъә кон-торә. Ауә ерыскъыр къыщІызәригъәпәщыр Деникиным и дзәм хәт зауәлІхәртәкъым – Грузием и меньшевикхәрат. Гиви зэры-захуәр зыт: абы Жыраслъән къыхуишат Жордания Ной и Іә зыщІәл тхылъ къабзә. А тхылъым хуит ищІырт Севернә Кавказ псом лъәпощхьәпоуншәу къыщрипкІухьыну. Тхылъыр пасәу ягъәхьәзырат. Иджы Гиви къыхуәнәжыр зыт: тхылъыр зейм и цІә, и унәцІәр итхәжынырт.

– Сыту и мычәзуушәу къыпщыушІт мы щІәшхьу бзаджәр. Иджыпсту дунейм щекІуәкІыр пщІәрә? ЩІыр хьейуә псори зәхигъәзәрыхьа фІәкІа умыщІәну, псори бжәц и джәду зэрызохьә, – Гиви Жыраслъән бгъәдәтІысхьәпауә цым и кІуапІәм къоуә, и бухьар пыІәшхуәр и лъәгуажьәпәм тегъәсащ, и пщә цыбәм къызәпхив пщІәнтІәпсыр Іәджә щІауә псы зымыльтәгъуа бәльтоумкІә кърелъәщІәх. КІәщІу пыгъәщхьа и пащІитІыр къыхолгәт, йолгәтәхыж, тІәкІуи щІигъатхьә щІыкІәу щыпсалгәкІә. – Грузием Республикә щәгъәуващ. Уәри зэрыпщІәщи, французхәм дищІыпІәр кърагъәбгынащ. Азербайджаным властыр яхузәрыгъәгуәшыркъым: бжыпәр зәм большевикхәм яубыд, зәми меньшевикхәр ящхьә мәхьу. Зи лъапсәм хабзи-бзыпхьи щыземыкІуә тыркухәр а щІыпІәм къыззәригуат мыбы хабзә щыдгъәувынуш жаІәри. АрщхьәкІә дәнәт? Англызхәм тыркухәр трагъәкІуәт. КІәщІу жыпІәмә, къэзылгъәфри зылгъәфжыри пщІәнукъым

жыхуаІэм ешхыц. Зэрызохьэ, зэрофыщІ, зэрыфІогъэжыжыптэхэр.

– Щхьэ фІэхыным и гугъу пщІымэ, фыфейхэри щысхь хуэдэкъым хамэщхьэхэм, – сытми хуигъэфашцэу къопсалъэ Жыраслъэн, ар зыщыгъуазэр Чачэ кІэдахъуэк Іэ кыхьурэ гуащэм кыжьбэхикІутэ хьыбархэрат.

– Пэжщ, щхьэ куэд щыфІагъэлъэт ди дежи. Восстанэм зэ зыщІыпІэм, зэми нэгъуэщІ щІыпІэм кыщыпхед. ЦІыхум гъавэр я Іуэхужкъым, лэжьэну ягу илтъыжкъым. Ауэ псори нэхъ ІыхьэшхуэмкІэ пхъуэнуш, – хьэщІэр тІэкІу-тІэкІуурэ йокІуалІэ кызытекІухьа Іуэхум. Ауэ, псэлъэным апхуэдизкІэ дихьэхыщаци, кызэтеувыІэжыфыркъым. – Фи бжыхьэкІапэм щашІэ къудейр плъагъуркъэ? Нэсри къэсыжауэ жыхьэнмэщ! Тэрч къэзакъхэм Грознэм и рабочэхэр къаухъуреихьаш. Къалэр къавыхьаци, удэкІи-удыхьи хъуркъым. Фэтыджэн къудейм щхьэкІэ цІыхум я фэм дэкІым ущІэмыупщІэ. Рабочэхэм фэтыджэнкІэ фочышэ, топышэ къахъуэж. БукІауэ щытмэ, ахьшэкІэ къыуашэнукъым зы фэтыджэн ткІуэпс. Дагъыстаныр-щэ? ПравительствитІ-щы яІэщ. Зы гум щІэщІа витІрэ пэт зонькъуэкъу, абы вы ещанэ ябгъурыщІэжи еплъты!.. Аращ Дагъыстанми Іуэхур зэрыщекІуэкІыр.

– Шэшэнхэм я правительствэр нэхъ щІагъуэ, – Іуэхум кыхопсалъыхъ Къундет и къуэри. – Зыр Кавказ кършхэм исщ, адрейр, сыкъэмыпщІэмэ, Тифлис дэсфІошІ...

– Шэшэн правительствэ Тифлис дэсуи? – къэгубжь пэтащ Гиви. – Чермоев Тапэ правительствэ хъуауэ араиджы? БзитІ-кІэ ятхри зыхуей лозунгыр кыфІадзэри дэсхэш.

Къундет и къуэжыыр хьэщІэм пэрыуакъым. Уи правительствэ щхьэкІэ узыртэкъым абы и щхьэр. Ар къезыхуэкІыр зыт: мэкъумэшыщІэ жыІэмыдаІуэхэм я пэр щІым яхушыхуауэ полковникым Іисраф фІашІа мэзым и уасэр къажьэдэгъэкІыжынырт.

Ауэрэ жаІэхэм здедаІуэм, Жыраслъэн кыгыроІуэ: ар пІэм зэрыхэлъ лъандэрэ сыту зэхъуэкІыныгъэ куэдыщэ кыщыхъуа дунейм. Зым и тепщэгъуэм шыгъуэ хиубыдати, нэгъуэщІым и тепщэгъуэм деж къотэджыж. Сыту куэдыщэ дэкІа зи Іэпэм дыщэ кыпыш хьыджэбз гуакІуэм ІэкІуэлъакІуэ дыдэу идыжа уІэгъэр мыкІыжурэ.

Жыраслъэн и нэхэр зэрызэтрип Іэу и нэгу кыщІохьэ фашцэ хужьыбзэр кызыщылыдыкІ цІыхубз къекІур – лІыр лъэкІэ кызэфІэзыгъэуэжа мелыІыч пэлътытэр. Пэжщ, гуащэм зэрыжиІэмкІэ, Жыраслъэн къызэригъэзамкІэ фІышІэр зыбгъэдэлтыр Мэрямкъым – Чачэщ. Гуащэми и щхьэ хуэфІын зэрехуэж: хэт ищІэрэ, и щхьэгъусэр хъужу ежьэжа нэужь, зи пщІэ кытеть цІыхубзыр кыигъэту фІышІэ хуищІыжыну хуежьэнкІэ мэхъу. А фІышІэр зыхуэдэр хэт зыщІэр?.. Ауэ, тхьэм и шыкуркІэ, лІым илъэгъуа хуэдэкъым дохутыр цІыхубзыр, илъагъуауэ щытми,

кыхуэцIыхужынукъым ар абы.

– Правительствэхэр гум щIэшIа выхэракъым. Правительствэхэр вауэхэращ. Зы выгум вауитI щIисын хуейр лIо? – Iуэхур къызэрекIуэкIымкIэ арэзытэкъым Жыраслъэн.

– Узахуэщ. АтIэми сыт хуэдэ вауэ ахэр? Зы вауэр вытIо-щыщIэм езым и дежкIэ йокъу, адрейр вым езым и дежкIэ йоджэ-бауэ. Апхуэдэу зэныкъуэкъухээрэ выгур бгым щагэхунуш, – Жыраслъэн къригъэжъа псалъэр адэкIэ иукъуэдийрт Гиви. – Къэбэрдейм вауэ иIэ?

– Щхъэ имыIэу? Бекович-Черкасскэ генералыр пфIэцIыкIу? Къэбэрдейми и тетщи дзэми япщщ. Шу дивизэ псо иIэш.

– Грузием и правительствэр дауэ кыхушчыт абы? Тету къалыгътэрэ? – щIоупщIэ полковникижыр.

– Сыт щхъэкIэ кымылгытэу? Ахъей кылгытэрэ! – Гиви и макъым зрегъэлэт. – Грузием и правительствам Бекович-Черкасскэр Къэбэрдейм и тету кылгытэ къудейкъым – гъунэгъуфI зыкыхуищIынуи и гуращэщ. «Сыт щхъэкIэ?» жыпIэрэ укы-зэупщIмэ, зи щхъэкIэращ: дэ дыхуейщ дэтхэнэ зы лъэпкъми езым и унафэщI иIэжыну. Щхъэж зэрегуакIуэу ирепсэуж. Уафэм ис вагъуэ псори я хуитыныгъэкIэ зэхуэдэщ, ауэ щхъэж зэры-хузэфIэкIыу блэуэ аращ. Тэрч правительствэмрэ дэрэ ди къуэпс зэттащ, дэгъуэу, дызэгурыIуэу дызэбгъэдэтщ, арыншауэ мыбы IуэхукIэ сыкъэкIуэфрэт? СыкъызытекIухъа Iуэхури мыраш: Грузием и правительствэм хуит укъешI Севернэ Кавказ псом Грузием папщIэ лы щыбгъэхъэзырыну, – Гиви и жыным кърех щIыкъ-сыкъ жиIэу псалъэу тхылъымпIэ гуэр, зрегъэзыхри ар Жыраслъэн хуеший, IэпэкIэ телIэбээрэ грузин хьэрфхэр ирегъэ-лъагъу бысымым. Тхыгъэр машинэкIэ тедзат. – Мыбы гурыIуэ-гъуэу итщ: «Севернэ Кавказ псом и унафэщIхэм зэрызыхуагъазэ лъэIу». КъыбгурыIуа? УнафэщI псоми зэрызыхуагъазэ лъэIу!.. «Ди лIыкIуэм сыт хуэдизкIи фыккъыдэлэпыкъуну дывользIу». «Ди лIыкIуэм» – жи! Нобэ къышщыщIэдзауэ уэ узиIысыр пщIэрэ? Усонэш! Псэ Iуту зы цIыхум укыигъэувыIэну хуит-къым. Грузием и правительствэм и унафэкIэщ уэ Iуэху зэрызе-пхъэнур.

Си Жыраслъэну плъагъур слэщIахаш, и щхъэ йогупсысыж Къундет и къуэ полковникижыр.

Мэлэбэри тхылъымпIэр кыIех Жыраслъэн. Ар тIэкIуи Iэнкунт. Абы игъащIэм иIыгъатэкъым апхуэдэ тхылъ: Жыраслъэн зэры-Жыраслъэнми щыхъэт техъуэу, ар зищIысыр кыигъэ-лъагъуэу. Иджы еплъи тIысыж – правительствэм и Iэтащхъэм и IэщIэдзауэ хьэфэ тхылъ къратащ. Ар ауэ сытми тхылъ къызэ-рыгуэкIкъым – щыблэIушым ещхъщ: куэдым щихъумэфынуш Жыраслъэн.

– ФызгъэщIэхъункъым. Фыкъызэрысщыгугъыу сыкъы-

фхушІэк Іынш. Гурэ псэкІэ фхуэсш Іэнш кѳулыкѳу. Мыдэ зэ узым сыкѳыІэщІэгѳэкІыж закѳуэ, – жеІэ Жырасльѳэн тхылѳым-пІэр дэгѳэзѳеуэ иІыгѳыурэ. Абы гу лѳымытѳэу кѳэнакѳым полковникми – аращІыжѳыр кѳыщІыпыгуфІыкІари.

– Уэ тхылѳыншѳэуи укѳащІыху псоми. Ауэ быдэ и анэ гѳыркѳым, жи. А тхылѳыр пІыгѳмэ, уи гѳуэгур дэнэ дежи щы-зѳІухащ. ІэнэщІу сыкѳыпхуэкІуауэ жыпІэн абы и ужькІэ? Уез-гѳэхѳулакѳэ? И-и? – Гиви и щхѳэ фѳэкѳур аргуэру зэ кѳрелѳэ-щІэх, езы Жордания Ной и Іэ зыщІэлѳь, мыхѳур зытегѳэуэжа тхылѳыр кѳызыдиха ахѳшалѳэр и бгѳэ жыпым ирелѳхѳэжри, мыдэ и пащхѳэ кѳыт цІыху гупым яхѳпсѳэлѳыхѳ нѳхѳей, ину кѳыщІегѳу. – Нобэ кѳыщыщІэдзауэ уэ кѳэралым кѳулыкѳу хуошІэ, Грузием и тетым ухуолажѳэ.

– Хѳѳѳ тхылѳь, – хуэму кѳопсалѳэ Жырасльѳэн, тхылѳымпІэ ІэщІэлѳым еплѳурэ. ЕгѳэщІагѳуэ а тхылѳымпІэ тІэкІум кѳа-руушхуэ зѳриІэр. Дэнэ дежу пІэрэ зѳрытыр абы и цІѳмрѳэ и унѳцІѳмрѳэ кѳызѳрыгѳэлѳэгѳуа хѳѳрфхѳэр? Ахѳр имыщІѳми, тхылѳым мыхѳур зѳрытегѳэуар и нѳкІэ елѳагѳу.

– Мы тхылѳыр пІыгѳыу зыми укѳигѳэувыІѳнукѳым, жы-боІэ-тІэ? – аргуэру щІоупщІэ Жырасльѳэн.

– Псэ зыІутым укѳигѳэувыІѳнукѳым! – трегѳэчѳныхѳ Гиви. – Зы цІыху ІѳпѳкІэ зѳІусѳэ мыхѳун ухѳуауэ аращ. Уэ узыгѳэщхѳэ-рыуѳм грузин правительствѳэм и пащхѳѳм деж жѳуап щихѳынуш.

А иужѳрей псалѳѳхѳэр Жырасльѳэн и фІѳщыщѳ хѳуакѳым. ХѳуншІакІуѳхѳм уаубыдрѳэ уаукІмѳэ, уи дежкІэ тІури зыкѳэ лІыукІхѳэр дѳтхѳнѳэ кѳэралым игѳѳтІысми?

Тѳмбот унѳм кѳыщІохѳѳри бжѳэ кѳуагѳым кѳуоувѳэ, гу кѳы-лѳатѳэу кѳыщеупшІыным поплѳѳѳри щытщ. ЩІалѳэ цІыкІур щилѳагѳум, Жырасльѳэн апхуѳдизкІэ гуфІащѳѳри кѳыщылтѳѳтѳти, кѳэрал Іѳтащхѳѳм и Іѳри зѳрытелѳу хѳѳѳ тхылѳыр Іѳпыху пѳѳащ. Тѳмбот и фѳм кѳиІуатѳрт хѳыбар щІагѳуэ кѳызѳримы-хѳар.

– Укѳѳсыжа? – щІоупщІэ Жырасльѳэн. Абы кѳыкІырт – «ущІѳзгѳэкІуар кѳѳбгѳѳѳѳ?» – жиІѳу.

– СыкѳѳсыжакІэ сыкѳѳсыжат... Ауэ пщІѳншѳѳрыкІуѳ сы-хѳуащ.

– Сыт щхѳѳкІэ?

Тѳмбот кѳыгурыІуѳрт щІагѳэкІуа цІыхум и цІѳр мо хамѳхѳр щысу кѳыжыпІэ зѳрымыхѳунур.

– КІуѳѳащ.

– Дѳнѳ зѳѳкІуар? Зыми ищІѳркѳѳ?

– ИщІѳркѳѳым зыми. СыщІѳупщІѳт. ТхѳѳмахуитІ мѳхѳу, жаІѳ, и фѳѳѳрыр нѳщІу зѳрыщытрѳ.

«Мѳѳѳм кІуѳѳащ», – йогупсыс Жырасльѳэн. ЦІыхубзыр тхѳѳѳѳІум хигѳѳплѳѳну хуабжѳу и нѳ кѳыкІыу игѳѳкІуѳѳѳ...

Хьюакъым ар. Жырасльэн абы зэрыхуэупсэн тыгъи кыигъэ-хъэзырат – шым традзэ лъэпкъ дамыгъэ цыкIу. И адэ-анэм я фэ ириплъу зэрихъэ лъэпкъ дамыгъэт ар. А дамыгъэ цыкIур апхуэдизкIэ игъэлтапIэрти, и щхьэгъусэ дыдэм тыгъэ хуищIы-фатэкъым. Жырасльэн хэплъэу шысщ.

– Хьунщ, тIасэ, кIуэ. Тхьэрэзэ кыпхухъу, – желэ абы, и щхьэр кыыхуэмIэту. Тембот щлокIыж.

– Уи ныбжьэгъу Мэтхьэн Къазджэрийт щIебгъэжбар? – щIэмыупщIэу хуэшэчакъым Къундет и къуэжъым.

– Къазджэрий дэнэ кыпхыжын иджыпсту? Абы и абгъуэр бзу дыдэхэми къахуэгъуэтынкъым.

– Мэтхьэн Къазджэрий и Iуэхур, – адэкIэ пещэ Къундетым, – КъалэкIыхьым деж шыпхэ щыхъуауэ кыпщIэкIынущ. И псэр ирихъэжбэри щIэпхъуэжауэ аращ. ЗэрыжалэмкIэ, абы иджыпсту шэшэнхэм е мышкыышхэм я деж хэщIапIэ щищIащ. Ар къэ-зылтыхъуэ бзухэр ирелъатэ абыкIэ.

– Фэ фи мащIэ зыщыбгъэпщкIу хьун къурш? – Iуэхум щымыгъуэзашэу щIоупщIэ сонэ хъэщIэр.

– Зыхуей щIыпIэм хагъадэу щытамэ, Къазджэрий Мэчэр кыыхыхьну зэрыщытамкIэ шэс сыфхуихъэнт, – и псалъэ хельхъэ Сэиди. – Ди ахъшэки, ди гъуэгъуэмылэкIи зызэдгъэпэшауэ, адакъэжбыр тепкIэри псори икътэжаш; бегъымбар хэщIапIэм дыкIуэныр къыттекъутащ. Сыт пщIэн – дыхунэсакъым. Тхьэм къыдипэсакъым.

– Сыт хуэдэ ахъшэт зэвгъэпэшауэ жыхуэпIэр? Нобэ дэтхэнэ аузми езым и ахъшэ иIэжщ. Ахъшэм и пIэкIэ тхылымпIэ гъэщIэрэщIа кыпIэщIагуэнкIэ тIэу еплъынухэкъым, – желэри Къундет и къуэжъым шысхэр хыбар ирегъэдаIуэ. – Си мэзыр зыдыгъуахэм ящыщ гуэрым мэзыпщIэр сопшыныж жиIэу ахъшэ и гугъуэ кысхуихьар фщIэрэ? КIэнфетыфэ IэмышIэт. СыкыигъэпщIэн хьисэптэкъым кыыщIыхьари. Езым хъэкъыу пхыкIат кIэнфетыфэхэр ахъшэу. Тхьэ щилуэжырт бэзэрым ихуу ища мэл зыбгъупщIым къратар арауэ. Бзэрэ тхылгърэ зымышIэр нэфщ икIи дэгущ. Къратыр и Iыхъуэ аращ...

Жырасльэн и тхьэкIумэр тегъэхуауэ хыбарым йодаIуэ. Бзэрэ тхылгърэ зымышIэм сыткIэ зэхигъэщхъэхукIыну правительствэ зэмылIэужьыгъуэхэм я ахъшэ зэмылIэужьыгъуэхэри? Ужьэрыплъэмэ, ахъшэм и пIэкIэ тхылымпIэж кыпIэщIа-гуэнкIэ зэфIэнэнукъым. УмышIэххэу укъагъэпщIэнщи ежъэ-жынщ. Ауэ щыхьукIэ, а Iуэхум егупсысырт Берулави, ахъшэхэм ятет дамыгъэхэр гупсэхуу зумыгъэщIэныр Iэмалыншэщ. Ахъшэу зекIуэу хъуам ящыщ уимыIэу хьунукъым. КъимыдэкIэ ахэр зыхуэдэр ауэ сытми зэгъэщIэгъуафIэ цыкIукъым езыр.

– Сэ кыпхуэсхьынщ ахъшэу щылэ псоми ящыщ, – хъэщIэм къегъэгугъэ Жырасльэн.

Жырасльэн и хьэфэ тхылъыр и бухъар пылэ къуашцэм дель-хьэ. Абдеж, къыздыхэклары имыщцэу, Жырасльэн и нэгу къы-щцэохъэж, унэидзыхьэ шыкцэуахэ жэщым ещхьыркъабзэу, пщцэн-тцэпсыр къызэхуэх шым тесу Мэтхьэныр къыщцэдэлъэдауэ щыта махуэр. Кцэуэрыкцэуэм тету «нежьэ!» – жицэуэ щцэпхьэужа-тэкъым а махуэм Къызджэрий. «Къэзакъхэм ди анэр къытхуа-гъэгъащ, ди сэхураныр къытхурахуащ. Тэрч адрыщцкцэ доцэпхьэу. Унакцэуэрэ ди гъусэу?» – пцэщцэуэ къыцэуролъэлъ лым. «Уи закъуэ?» – «Щхьэ си закъуэу? Си адэри, си къуэщри, си цыхьыхьэри си гъусэщ. Ицэ, епцэщцэцкцэ. Къэзакъхэм ди лъэдакъэ-пэхэр пач. Дацэрыхьэмэ, хьэм драгъэшхынущ псори».

«Хьэуэ, Къызджэрий. Сэ сыхьэзыркъым. Феуэ фэ. Тэрч адрыщц дэнэ къэна, Тэрчыпс щцэагъым фыщцэсми, сэ фыкъэз-гъуэтыжынщ»...

Жырасльэн абы щыгъуэ сыткцэ игу къэкцэынцэ пэжым цэкцэ тецэбэу. Ауэ цэуэхур абы зэрыжицэ дыдэм хуэдэу хьуат. Иджы Мэтхьэн Къызджэрий ехьэлцэуэ кърахьэкцэ хьыбар псори зыхуэкцэуэжыр зыт, а псони дэгъуэу щыгъуазэт Къундет Къэрэщей.

Гынымейр къызыкцэуэщцэих щцэакцэуэм кцэуэщцыгъэпщцэуа Мэтхьэн Къызджэрий шым цэолъэдэкъауэри щцэопхьэу шыгурэ выгукцэ лъапсэм ицэпхьукцэ цыхум ялъэщцыхьэжыну. Зрихьэлцэнур зыхуэдэр зымыщцэ цыху цыкцэур гъуэмылэкцэ бэлэрыгъатэкъым: хугур къэпкцэ, хьэжыгъэр хьэжыгъэу, мэлы-бгъуэ, дзэжэ гъэгъуахэр, кхьуей плъыжъ хьурейхэр, хьэкъурт, нартыху гъэлыгъуа – зэмыкцэуэкцэу пхьумэ хьун ерыскъыр я пэрыхьэту здащэ. Гухэм ящцыгъуэщ цэуэлцэ хьумахцэуэхэр. А лъэхьэнэм Мэтхьэным дзэ зэгъэпэщцэагъэщцэ ицэт. Ауэ командова-нэм и унафэкцэ и дзэхэм щыщ игъэкцэуэн хуей мэхьу Деникиным къаруушхуэ зрихьэлцэ Ставропольскэ фронтым. Езы Мэтхьэ-ным шуудзэ отрядрэ лъэсыдзэ гупрэ щцэыгъуу гъуэщцэ гъуэгу зэхэкцэпцэм деж зыщегъэбыдэ. Къэзакъхэм къагъэгъузавэ хьужыкъуэмэ, бронепоездым закъыщцигъэкъуэнкцэ гугъэрт ар. Ауэ узэрыгугъэу хьумэ, нэгъуэщцэ щыцэт? Къэзакъхэр цэуэхум ебзэдджэкцэуэ къыщцэцэащ: гъуэщцэ гъуэгур тралъхьэжыну хуе-жъахэ щхьэкцэ, абыи зыри къыкцэакъым. Уеблэмэ бронепоездыр къэзакъхэм яубыд пэтащ. Топыщэкцэ къэзыхьумэн зимыцэж Мэтхьэным и цэуэхур шынагъуэ хьуащ: езым нэхэрэ бийр куэдкцэ нэхь лъэщу къыщцэцэащ. И дзэм щыщ цэуэлцэ куэд щыфцэ-кцэуэдым, сыт ищцэнт, ик цэуэту Тэрч адрыщцкцэ цэпхьуэн хуей мэхьу.

Тэрч щызэпрыкцэхэм щыгъуэ абы нэхь бэлыхьыжыр къы-лъыкъуэкцэащ. Апхуэдиз уэндэгъуагъ ищэчыным хуамыщцэа

лъэмыжым мо гу хьэлъэ къомри, цыхушхуэри, Іэшри зэуэ щы-техьэм, пхъэбгъу лъэгу фам хуэ Іыгъакъым. Лъэмыжыр кІуэцІ-рощІыкІ. Гухэри, цыхухэри, Іэшри, къэпхэри, ашыкхэри, гъэшхэкІ зэрылъ-зэрыт кхъуэшынхэри, хьэпшып зэкІуэцІыпха-хэри мылым хуэдэу щІы Іэ къуршыпс уэрым хохуэ. Іуэхур зэ зэІыхьамэ, зэІыхъэ зэпыткъэ? Лъэмыжым икІэІуэкІэ псыр мыл зэтрихьам щыІуищІауэ къыщІокІ. Иджы мыл абрагъуэхэр лъэмыжым къыщІэгъэкъуа пкъохэм къеныкъуэкъуу абдеж щы-зеджалэрт. А мылыпс Іуащхьэм мо къомыр щыхэхуэжым, Іудзэр Іуахыу яутІыпщам ещхьу, псы ІущІауэ щытам зречри мыл щІагъми щІолъадэ, мылыщхьэми къытолъадэ. Псори бжъэц и джэду зэхэзэрыхьыжаш. Абдеж цыху цыкІум гузэвэгъуэ щІыІэу къальгъэсар къэпІуэтэжыну гугъущ. Іэуэ-пхъуэуэ цыхур псым щызэрызохъэ, зэрогъэкІий, зэщІогъуагэ, ажалым кърагъэлыну, гущІэгъу къыхуащІыну мэлъаІуэхэр. ІущІауэ зэтета псым псынщІэу зричащи хэлъри хэсри здрехъэх. Къаз-джэрий шым къелъэри щІэпхъуауэ ищхъэрэк Іэ йожэх – псым ирихъэххэм къапэуу сабийхэмрэ цыхубзхэмрэ къыхихыну аращ. Абы и ужь иуващ адреј лІыхэри. Мылыпсым ирихъэх къомым я лъынтхуэхэр зэщІигъэдиерти я Іэпкълъэпкъыр зэрынэрт. Къахуемыгъэлу куэд яфІитхъэлащ. Къазджэрий и адэ Кургъуокъуэ дадэ псы щІагъым щІэлъ мывэшхуэм ириудэкІри лъэкІэ къызэфІэувэжыфакъым, щІалэ цыкІухэмрэ хьыджэбз цыкІухэмрэ я фэр пыкІат, я дзэхэр зэтеуэрт, зэщІэкІэзызэрт. Ахэр щІакІуэхэм кІуэцІагъэджэразэри зэхалуатэ. Мыбдеж куэд-рэ зыщыпІэжъэ хъунутэкъым, къэзакъхэр къыштеуэмэ, Іуэхур «емынэм къелар хъумбылейм ихьыжаш» жыхуиІэм хуэдэу хъунут. ПсынщІэу зыгуэрурэ псым зэпрыкІауэ япэ узыхуэзэ къуажэм хуэпІэщІэн хуейт. Тэрчыпс къыхэнахэм я махуэм ущІэмыупщІэ.

А махуэм, дауи, Къазджэрий игу къэкІыжауэ къыщІэкІынт Жыраслъэн и псалъэхэр: «Тэрчыпс и щІагъми фыкъыщызгъуэ-тыжынщ». Арат Жыраслъэн щІыщІэупщІар: «Къазджэрий и унагъуэри и гъусэу пІэрэ?» – жиІэу. Ар сыткІэ шыгъуэзэнт щІы-Іэ уз зыгъуэта сабийхэр, и адэ сымаджэмрэ зи тхъэмбылым щІы-Іэ хыхъа и анэмрэ унагъуэфІ гуэрым анэмэт яхуищІу езы Къаз-джэрий Мышкъышым и къуршхэм зэрихъэжам? Ахэр хамэ унэм къыщпринэм, Къазджэрий и пщІыхъэпІэ къыхэхуатэкъым жьы хъуа и адэ-анэм, атІэми, Іуэхуи-дэлъи зыбгъэдэмылтыж, Мэчэ хъэжыщІ кІуэуэ къэкІуэжа нэужь диным фІэк І нэкуи-напІи зи-мы Іэжу къэнауэ Алыхъ талэм хуэлажъэ и адэм зыгуэр зэран къыхуэхъуну. АрщхъэкІэ щыуауэ къыщІэкІаш Къазджэрий: хъэжы сымаджэр пІэм къыхалъэф белогвардеецхэм. Хъэм и губжьыр кхъуэм щехъэ жыхуиІэу, Ахъмэт Сэрэбийт дунейм

темыхуэжыр, Къазджэрий пэмыльэщми, лЫжъ сымаджэм деж и гу бамп Iэр щигъэтIысыну арат Ахъмэтым. Ар сытым щыгъуи хыйм икIырт. Арат Бекович-Черкасскэм тыгъэ гъэщIэгъуэн – аркъэныр зыфIэщIа шхъэпылъэ – кыхуэзышауэ щытар. Гене-ралыр Къэбэрдей псом и тету зэрагъэувар, ар езы пащтыхь дыдэм фIэкI нэгъуэщIым и унафэ щIэмыт хуэдэу зэрыщытыр щызэхакхым, бгы гъуанэхэм къопщыжри дунейм кытохъэж къуажэпщу щытахэр, уэркъыжхэр, шы завод зиIахэр, купецхэр. «Къэбэрдейпщым» – арат иджы Бекович-Черкасскэм зэре-джэр – кыхуеблагъэрт ахэр, тыгъэ лъапIэхэр кыхуашэурэ. Хабзэм ипкъ иткIэ гуфIакIуэ кыхуэкIуэху арат. Дауэ кы-пщыхуэрэ? Къэбэрдейпщу ягъэувар. «Апхуэдэпщым» IэнэщIу убгъэдыхъэныр напэтехкъэ? Мэлыбгъуэ гъэгъуахэр, шагъыр фэндхэр, ерыскъы IэфIхэр, нэгъуэщI хьэпшып лъапIэ хуэдэхэр: сэшхуэ, къамэ, уанэ, щIакIуэ нэхъыфIхэр кыхуашэрт. Къэбэр-дейм и тетым и унэр члисэм и гъунэгъуу жыг хадэм хэтти, ар зэи цIыхуншэ хьуртэкъым. Деникиным апхуэдизыпщIэ зыхуи-щIа генералым хъуэхъуакIуэ кыхуэкIуэхэм гъуни нэзи яIэт-къым. Ахъмэт Сэрэбий шууэ кыIуохъэ тетым и куэбжэм. Абы и ужь ит выгум илът тыгъэхэр. Къэбэрдейпщу зэрагъэувар пап-щIэ генералым ехъуэхъуурэ желэ абы:

«Диль иритщIэжынщ мобы», – и Iэпэ гъур цIыкIухэр хуеший

шхъэпылъэм. И лъи зэрищIэжыну щIыкIэр гурыIуэгъуэт: щIыпIэм и тепщэ хъуауэ щыта большевикхэр фIилъэну арат.

«КIапсэр я пщэхэм щызыдзэнур уэращ», – желэри Бекович-Черкасскэм Ахъмэтыр егъэувар большевизмэм ебэныну отделым и унафэщIу. Абы лъандэрэ Ахъмэтым хуитыныгъэ иIэ хъуат игу иримыхь псоми «я фэр трихыну».

Къазджэрий и адэр Ахъмэтым зэрыIэщIэкIуэдар къищIа нэужь, Гиви желэ:

– Мэтхъэн Къазджэрий илът зэрищIэжыным шэч кытумы-хъэ. Ар большевикхэми шэрихъэтым и лэжьакIуэхэми я щIэгъэкъуэн нэсщ. Мыгувэу кызэрагъэпэщыну правительствэ-ми хагъэхъэнуш ар, – езыр зыщыгъуазэ псори кьеIуатэ абы. ИтIанэ Жыраслъэн дежкIэ зегъазэри, – дызэгурыIуа, – жиIэу щIо-упщIэ. Абы кыгурыIуащ: и ежьэжыгъуэ хъуащ, Iуэху Iэджи кыпоплъэ иджыри. Сыт хуэдиз лIыкIуэ абы иджыри къилтъ-хъуэн хуейр? Iэмал зэриIэкIэ, гъуцI гъуэгум нэхъ и гъунэгъуу хэщIапIэ, пункт Iэджэ кыщызэригъэпэщын хуейщ абы. Иджы-псту Iуэху хъарзынэ зэфIигъэкIаи: шыдыгъухэм я Алыхьыр и къапхъэным къригъэубыдащ.

– Мэремкѡан Инали шыІэ абы? – щІоупщІэ Жырасльѡан.
– Хэт и Мэремкѡан Инал?
– Кѡэбэрдей большевикхэм я Іэтащхър. Кѡэбэрдейм и комиссаркІэ зэджѡу Булле и правительстѡм и Совнаркомым и члену шытар. Зэхѡпхакѡэ апхуэдѡ? – хѡэщІѡм йоупщІ Кѡундет и кѡуѡжыр.

– ЩыІагѡэнщ апхуэди. Гикалѡ и гѡусѡе бгым ихѡѡжу кѡуршым щхѡэдѡхѡ? Тхѡэм ещІѡ ар щыхѡтыр.

Тхѡэльѡур иухащ. Берулавѡ Гиви ежѡѡжащ. Жырасльѡани Іуѡху хѡплѡѡгѡуѡшхуѡ кѡылѡыкѡуѡк Іащ иджы.

4. ИСТАМБЫЛ ЛЫКІУѡХѡР

Гуащѡм игѡашІѡм и хѡэлтѡкѡым и щхѡѡгѡусѡр здѡкІуѡмрѡ щІежѡѡмрѡ щІѡупщІѡу.

– Аргуѡру си закѡуѡу сыкѡыщІѡбнѡрѡ-тІѡ, зи узыр кѡэсхѡын, – жиІѡрт нѡщхѡей дыдѡу хѡплѡѡурѡ. – Уи уІѡгѡѡр иджыри кІыжакѡым. Лѡыр кѡыщиудыжрѡ кѡарууншѡ ухѡумѡ... ТІѡкІу щхѡѡ узыщымысхѡыж мыгѡуѡрѡ? Гѡуѡгум алыхѡым укѡыщи-хѡумѡ. Зыгуѡр кѡыпщыщІѡмѡ, хѡти кѡыпкІѡлѡыплѡын, хѡти гущІѡгѡу кѡыпхуищІѡын? – мѡтхѡѡусыхѡ гуащѡр. Жырасльѡан гѡуѡгуанѡ шынагѡуѡхѡм зѡрыхуѡзѡшар, абы Іѡджѡ щІѡуѡ зѡры-зигѡѡхѡзырыр имылѡагѡу хуѡдѡу фѡ зытрѡгѡѡуѡ. Ауѡ абы хѡѡкѡыу ищІѡрт Жырасльѡан гѡуѡгу шынагѡуѡрѡ лѡѡлукІѡ кѡызѡ-рыпхуѡмыгѡѡуыІѡнур. ТІѡкІу нѡхѡыфІ хѡужу кѡызѡрызѡ-фІѡувѡжѡрауѡ, Жырасльѡан уанѡшыфІ лѡыхѡуѡу щІидзѡт. Абы кѡыхуаша шы дѡгѡуѡм и уанѡш бѡлыхѡ фІѡкІуѡдам и фѡеплѡу «Хѡѡрыпкѡан» фІѡщ. Шыр шыфІ щхѡѡкІѡ, иджыпстукІѡ тІѡкІу щІѡакѡуѡт, гѡуѡгу жыжѡѡ уритѡхѡѡну дзыхѡщІыгѡуѡджѡт. Ауѡ узыхѡдѡн уимыІѡмѡ, уи Іѡр кѡѡщтѡ, жи. Ар япѡхѡм шуѡу дѡкІ кѡудейтѡкѡым – шы Іѡдѡжи щІыгѡуѡ ежѡѡрт. Хуабжѡу шы гурыхуѡ гуѡрт абы Іѡдѡжу здыдишу шытар. «Кудыст» а шым зѡреджѡр. «Кудыс» жиІѡмѡ алыхѡым пщІѡ зыхуищІ жиІѡу кѡыкІыу аращ хѡѡрыпыбзѡкІѡ. Жырасльѡан кѡрихужѡа шыбз гуартѡм япѡ Кудыс иригѡѡувѡрти, абы хѡкІуѡпщІѡр ишѡрт шыдыгѡур зыхуей дыдѡм. Езы Жырасльѡан и Хѡѡрыпкѡаным тѡсу хѡкІуѡпщІѡр кѡыщІыгѡѡІѡу я ужѡ итт. Абы зы пхѡѡри кѡы-лѡѡщІыхѡѡртѡкѡым. Иджы, мис, шы щІѡакѡуѡ тѡсу ежѡѡн хуей хѡуащ Жырасльѡан. Абы щыгѡуѡ, Кудыс уІѡгѡѡ кѡышащІѡм, езы Жырасльѡан и ІѡкІѡ иукІыжауѡ шытащ шы тхѡѡмыщкІѡр. ЩІи-укІыжѡри шым и псѡм хѡѡзаб телѡу щІыр фІѡлѡѡкІѡ кѡызѡ-рыритхѡѡр зримыгѡѡлѡагѡуну арат. Абдежт игѡашІѡ псѡм и кІуѡщІѡкІѡ Жырасльѡан япѡ дыдѡу макѡкІѡ щыгѡар. Лѡыр кѡызы-кІуѡщІыж шы тхѡѡмыщкІѡм и фѡм хѡѡзабу дѡкІыр зи нѡгу щІѡкІѡ Жырасльѡан мыгѡыу хуѡшѡѡынутѡкѡым, абдеж щІыхуищѡ кѡри-

хѡѡлѡѡуѡ щытми.

Зы уанѡшкІѡ

уежѡѡныр

дзыхьш Іыгъуэджэт. Гъуэгум къы-щыхъунур сыткІэ пщІэн? Шы Іэдэж уимыІэу хъунукъым. Ауэ дэнэ ар къыздипхынур? Іуэхур хэплъапІэшхуэщ. Уи псалъэм укъытрагъуэтэжу ущытын хуейщ. Грузин правительствэм сыхуэлэжьэнщ жыпІэу Берулавэ Гиви къыщыбгъэугъакІэ, хуэ-лажьэ, дзыхь къыпхуащІар гъэпэж. Гиви ишІэртэкъэ зэкІуэ-лІэнур? Жыраслъэн Іэщ цІыкІуфэкІукІи ІэщышхуэкІи пхуэхъэ-улеинутэкъым. Абы алыхъым ІэщІагъэ къыхуищІар шырат. Ари ауэ сытми къызэрыгуэкІ шы хъэкъуейхэмкІэ пхуеплъэкІыну-тэкъым. Жыраслъэн нэ зрища шыр, щыхуейм деж, Гиви мэлыли былымбыли хуэхъунут. А псори езы Гиви дыди тыншу зэфІи-гъэкІыжыфынуш, мыдэ зэ Жыраслъэн шыхэр къегъэху закъуэ.

Жыраслъэн псори зэпилъхъащ, зэпихащ, зэпилъгытащ. Бекович-Черкасскэм Къэбэрдей псом и тету зыхихыжащ, къуэдзэу тІу иІэщ: зауэ ІуэхухэмкІэ – Даутокъуэ-Серебряков Заурбэч ротмистрыр, граждан ІуэхухэмкІэ – округым и начальникуы щыта, зэгурым Жыраслъэн и пащІэ лъэныкъуэм хэзыгъэкІыжыгъа Къылышбий СултІанбэч полковникыр.

«Мис иджы, Жыраслъэн, – и щхъэ хужиІэжырт шыдыгъум, – уи благъэ «дотэ нэхум» деж уилъ шыпщІэжынуэм, и чэзу дыдэ хъуащ». Тхъэм и шыкуркІэ, Къылышбий и къуэжъым зэрыпшы-нэжын и мащІэкъым: большевикхэм страхау мэкъумэшыщІэ-хэм хуагуэшауэ щыта щІым папщІэ жиІэурэ дунейм тетыр зрилъэфэлІащ. МэкъумэшыщІэхэм щІыр хуэзыгуэшауэ щы-тахэм я нэхьыщхъэхэр къахуэмыубыдами, мыдрей къаІэщІыхъа-хэм щысхъатэкъым Ахъмэт Сэрэбий: и ІэкІэ кІапсэр я пщэм щидзэурэ щхъэпылъэ ищІащ. Абыхэм я мылъкур къытрахри щІым и тетхэм иратащ. ЦІыху Іэджэм я псэр щІата щІым папщІэ уэрэди яусащ:

ЩІы бгынэжар двэжри хэтсат жыли,
Нартыху къэкІам щхъэпылъэ кІапсэр фІэлы...

Жыраслъэн дежкІэ мы дуней псом тету хъуам я нэхь лъапІэу шыІэр уанэшырт. Апхуэдэ уанэш иІэт СултІанбэч. Къылышбий и къуэжъыр зытес шы дэгъуэр щилъэгъуам езы Антон Иванович Деникиныр апхуэдизкІэ къэуІэбжьати: «Патфиндер» авто-мобиль сызэрысым сыкъокІри узот, уи шыр къызэхъуэж», – жиІат, жаІэ. АрщхъэкІэ Къылышбий и къуэжъым жэуап къет, жи: «Уехъуэпсамэ – узот. Ди хабзэщ ди хъэщІэ, ди ныбжьэгъу зэхъуэпсар ирату». И хъэлэлагъым щхъэкІэ Деникиныр СултІанбэч къыщытхъуащ, ауэ шыр Іихын идакъым. КІэртІоф къэп гъуэжъыжъым и щхъэм къэбышхуэ тегъэса нэхъей, зи ныбжьыр илъэс щэ ныкъуэ ирикъуа генерал гъум кІэщІым, а пхъэ дакъэ къыпыгъэджэлам пщэ иІэу пщІэнтэкъым. Ар шым шэсын щхъэкІэ, япэщІыкІэ и шыщхъэхъумэр хъэлъакъуиплІу игъэуу,

езыр абы теувэу итІанэ уанэгум дэпшеин хуейуэ арат. Уи ІэкІэ апхуэдиз бэлыхь щхьэ зыхэбдзэжын хуейт. Іуэхур а зэрагъэ-хьыбар дьдэм хуэдэу шытами шымытами ищІэртэкъым Жыраслъэн. А псоми зыкІи хуейтэкъым ар, зыхуейр зыт: Къылышбий и къуэжъым апхуэдэш и Іэр пэжмэ, икІэщІыпІэкІэ Іуэхум и ужь ихьэнырт. Абы и псэм хутегъэхуэнутэкъым езым и шым нэхърэ нэхъ шыфІ тес шыІэу. Къыпэхъун шымыІэу шыта Хьэрыпкъан щимыІэжкІэ, къэзылгъэфри зылыгъэфыжри пщІэ-нукъым, жи, уи Іэ зэтэдзауэ ущыс хъунукъым. Сымаджэу пІэм хэлъыхукІэ, (ар мазищым нэскІэ хэлъат) къэунэхуауэ пІэрэ-тІэ Николай ЕтІуанэм пэпщІ хъун гуэр? Николай традзат, ауэ Деникиным, Краснов, Колчак сымэ ар аргуэру пащтыхьыпІэм ирагъэтІысхьэжыну хушІокъухэр.

Жыраслъэн хьыбар къыІэрыхьащ: Къылышбийхьэблэ зэІушІэшхуэ щызэхэтынуш. Ар зытеухуауэ шытынуыр сыт жыІэт? Тыркум конституцэ къыщашта нэужь, абы къыщызэра-гъэпэщаш «Адыгэхэм я зэдэлэжъэныгъэм и комитет». Мис иджы а комитетым и жэрдэмкІэ Истамбыл къокІри делегацэ къокІуэ. А обществэм хэтхэм Тыркум и правительствэм хуагъэувырт: Севернэ Кавказым щыпсэу муслъымэнхэм Деникиным зы-щахъумэжын папщІэ ядэІэпыкъун, къимыдэкІэ, а муслъымэн-хэм я автономие щхьэхуит къызэгъэпэщын. Абы папщІэ а обществэм хэтхэм лэжыгъэшхуэ ирагъэкІуэкІыу шІадзат. Уе-блэмэ абы теухуауэ Лозаннэ щрагъэкІуэкІа конференцим и хьыбарыр Европэ псом щызэлъашІысат. Обществэм хэтхэм зэрагугъэмкІэ, муслъымэнхэм я автономиеу Севернэ Кавказым къыщызэрагъэпэщынуыр Шамил зыхушІэкъуу шыта Іуэхугъуэ-хэм ешхьу шытын хуейт.

«А зэІушІэм сыщымыІэныр ажалым хуэдэш», – быдэу мурад ешІ Жыраслъэн. Лъэпкъ дамыгъэм и фэгъуу цеп цІыкІу зэрылъ дыщэ медальоныр игу къокІыж абы. Хэт ищІэрэ, Іэдиб Хьалидэ и анэм теухуауэ абы зыгуэр къыщищІэнкІэ, щызэхихынкІэ мэхъу. Араш зи фІышІэр Жыраслъэн нобэ адэжъхэм я щІы-налгъэм зэрыщыпсэур, армыхъумэ мыгъуэр и мыгъуауэ хамэщІым къинэнкІэ зыхуэІуа шыІэтэкъым. Пэжщ, Жыраслъэн и итІ зэтэдзауэ Тыркуми щыщысыну къыщІэкІынтэкъым... Абыи шуудзэ шыІэщ, шуудзэ здэщІэм шыи ущыхуейш... Жыраслъэн хуэдэкъым цІыхум Іумпэм ящІыр, шуудзэхэм я командирхэм шыфІ я жагъуэ уфІэщІрэ?..

Истамбыл и лІыкІуэхэм ятеухуа хьыбарыр пэжу къыщІэ-кІащ. ХьэщІэхэр къыщрагъэблэгъэну махуэри яубзыхуат. Махуэ Іэджэ гъуэгуанэ техьэну араш жыпІэнт Жыраслъэн абы зэуэ зыхуигъэхьэзырырти. Гъуэмылэм нэмыщІ, къэлътмакъ зэпе-дзэкІхэм ярикуэрт нэдхэр, щыгъын щІагъщІэлъхэр, щыгъын

хуабэхэр, шэхэр, уеблэмэ бомбитИ ирилъхъаш. Ахэр сэлэтхэм я деж кышщыщИуИукІат.

– УІэбэмэ улъэІасыну гъунэгъу тІэкІу Кылышбийхъэблэ укІуэн щхъэкІэ а къомыр зэрыщІынур сыт? – гуащэр гузэвэгъуищэм ихьырт.

– МахуэкІэ уежъэмэ, махуибл гъуэмылэ кыздэщтэ, жи псалъэжым, – гушыІэрт Жыраслъэн.

– Ар псалъэж хъарзынэш, ауэ Кылышбийхъэблэ ущымэжэлІэну кышщІэкІынкъым. Жылэдэсыр зэхыхъауэ дунейм темыхуэжыну ефэ-ешхэ ягъэхъзыр, жаІэ. Ар езыр жылэ цыкІу дыдэкъым: унагъуэ миным щІигъу дэсу кышщІэкІынщ.

– Зэ умэжалІэ нэхърэ тІэу ушхэныр нэхыфІщ, – и мыхабзэу и гушыІэн кыкІат Жыраслъэн. Іэджэ щІауэ емыжъэжауэ гъуэгу зэрытехъэм иринэшхыфІэрти, и щхъэгъусэми хуэгупэт, хуэбэшэчт, ауэ, зэрихабзэу, и цІэр зэрыжимыІэт. «ДыщэкІхэ япхъу», – арат сыт шыгъуи и фызым зэреджэр. Иджыпстуи и щхъэгъусэр тІэкІу кызырыхуэгухуабэр Алыхъ талэм и тыгъэ лъапІэу кышщыхъурт Лела. Игурэ и щхъэрэ зэтелъу зигъэхъэзыращ Жыраслъэн. ПсомкІи игу зэгъа нэужь, ар аргуэру зэ зыщІэгупсысыжри, дыдрэ фэдэнрэ кышщыгъупщауэ кышщІэкІаш – хэт ищІэрэ, шыныбэпх, шхуэмылакІэ зэпоч е езым и гуэншэрыкъ, лъей дыжын хуей мэхъу... ЗекІуэлІым псори ищІэфу шытын хуейщ.

– Кылышбийхэ уи Іуэхур шызэфІэкІмэ, къэбгъэзэжынкъэ? – и щхъэгъусэм йоупщІ гуащэр, лЫр гъуэгуанэ жыжъэ зэрытехъэр нэрылгагъу пэтми.

– Ар сыткІэ пщІэн? Псори зыщІэр Алыхъыраши, абы къэхъунур, узыхуэзэнур япэш ІыкІэ кыбжиІэркъым, – и мурадыр и щхъэгъусэм жримиІэн щхъэкІэ аргуэру мэгушыІэлЫр.

Дауэ хъуми, шы щІакъуэм тесу дэкІыфакъым Жыраслъэн – и напэм хутегъэхуакъым. Зыш дэнэ къэна, шитІ къаІихаш и цыхугъэ гуэрхэм. Зы шым езыр мэшэс, етІуанэм Лу трегъэ-тІысхъэри докІ Жыраслъэн. Лу щІалэ губзыгъэ цыкІуш, шитІри кыхужыфынщ, жиІэу трищІыхъауэ арат. Абы дятэкІэ ищІэнур ищІэжт. Псори зэпитлъытакІэт. Аузым дэт щхъэлым кышщоувыІэ, шитІыр щІалэ цыкІум къретыжри кърегъэхуж. Пшапэр зэрызэхуэу езыр Кылышбий СулътІанбэч деж лъэсу макІуэ. Апхуэдиз хъэщІэр кышщызэхуэса пщІантІэм шыпщІэн зэры-бгъуэтынум шэч хэлъкъым... Лу дуней гуфІэгъуэр иІэт. Дауэ кыпщыхъурэ, Жыраслъэн шу гъусэ уищІу уздришэжъэн жыхуэпІэр!.. Ар Лу и ныбжъэгъухэм я фІэш пхуэщІыну пІэрэ? Гъуэгум здытетым, Лу зы напІэдэхъеигъуэ зыщигъэгъупща-къым езыр зытес шым и щхъэр Жыраслъэн и лъэрыгъыпсым фІэгъэкІын зэрыхуэмейр – хабзэм зыгуэр зэрыхищІыкІыр, гъуэгуанэ здепшажъэ зэрыхъунур кыгъэнэхуэну пылъу арат.

ЛшыфI и джэгу кIуэгъуэ хъуакъым жыхуи Iэ хабзэм сыт шыгъуи тет Жыраслъэн ноби гуфIэгъуэ зэлущIэм тIэкIу зигъэгуауэ зыкърыригъэхъэлIат. Истамбыл кыкIа хъэшIэхэр ешхэн-ефэнкIэ ирикъуат, бысымхэри, Iэджэрэ зэныкъуэкъуа нэужь, къетIысэкIауэ я тхэкIумэр тегъэхуауэ едаIуэрт хы аdryщIым къызэпрыкIахэм я хъыбархэм. Къылышбий СулътIанбэч тхэмадэу здэщыс Iэнэм пасэу зыкърыригъэхъэлIэ хъунутэкъым Жыраслъэн. Сыту жыпIэмэ абы бгъурыст Деникиным и контр-разведчик Ахъмэт Сэрэбий. Псом жа Iэми йодаIуэ, зы псалъэ димыгъэхуу, абы и нэми и тхэкIумэми къамыубыд мы Iэнэм щызекIуэркъым. Ахъмэтым Жыраслъэни гу къызэрылтытэнум шэч хэлътэкъым. Арати, и гъуэгуанэ гъуэмылэр, хъэпшыпхэр щхъэлтетым къыхуигъанэщ, и щхъэм бащIыкыкыр фИльхъэри Къылышбийхэ я пщIантIэм щызэрызехъэ цIыху къомым яхыхъащ. Ар зыми къицIыхуакъым. Хэт и гушхъэ къэкIынт шыдыгъу цIэрыIуэ Жыраслъэн лъэсу хъэшIапIэ къэкIуэну? ЗыфIимыгъэлIуэхуурэ шыхэм яхохъэ. Ахэр бэкхъым щIэпхаш, пхъэлъантхъуэхэм кIэрытщ, бжыхъым декIуэкIыу шытщ. СулътIанбэч иш апхуэдизу хъыбарышхуэ зиIэр зригъэлтагъуу, жаIэхэр пэжрэ пщIырэ зэхигъэкIыну аращ зэщэр.

Жыраслъэн яхохъэ щIалэгъуалэ гуп. Ахэр хъэшIэ лъапIэхэм, нэхъыжьхэм я Iэнэ тIысыну укIытэу хъэшIпакъ щIагъым щитIысыкIат. Хэт къурыкъум, хэти уанэм, хэти бжъэ матэ Iубам тесу, хэти хъэмбыIуу щысу йофэ-йоххэхэр. БгъуэщIэххэри щхъэгъэрытхэри бэлэрыгъхэркъым: кхъуэщын Iэ лъэныкъуэкIэ махъсымэр, шэтвэркIэ аркъэр кърагъахъуэ. Ерыскъырищи – хъэмбрэмбовщ: уилкIи, уи шыпскIи, уи шхын IэфI зэмылIуэжыгъуэхэри гъунэжщ. Жыраслъэн къызыхэхуа гупым зыкIи закъыхигъэщыртэкъым. Ядоххэ, ядофэ, жаIэм йодаIуэри щысщ. Зыхуей Iэджи кыщищIащ абдеж.

ГуфIэгъуэм кърихъэлIат Бекович-Черкасскэри абы и Iэ ижъ Даутокъуэ-Серебряков Заурбэчи. Ахэр яхэмыту, хэт ебгъэ-псэлъэнт Тыркум и дзэм къулыкъушхуэ щызыгъэзащIэ офицерышхуэхэр хэту, къалэн ини зи пщэ дэлъу къэкIуа делегацэм? ХъэшIэшхуэхэр хъэшIэщымкIэ щызэхэст, унэр тIэкIу Iэзэвлъэзэвт, ауэ, дауэ хъуми, зыхагъэзагъэрт. Бжэми щхъэгъубжэхэми хъумакIуэхэр Iутт. Абыхэм я тхэкIумэхэр быдэу яхуиIуэнтIащ Ахъмэт Сэрэбий. Делегацэм и Iэтащхъэри, Бекович-Черкасскэм ешхъу, генералт. Урыс генералымрэ тырку генералымрэ зэбгъурыст.

Пащтыхъым тегъэшIапIэ ищIхэм ящыщ, генерал Деникиным и зэуэгъу Бекович-Черкасскэр пщы цIэрыIуэхэм къахэкIат, абы хабзэ-фэбзэ жыхуэлIэхэм щхъэкIэ къыпхуищIэн щыIэтэкъым. Нэхъыжьыр гупым я тхэмадэу зэрыщытри абы жиIэм едэлэун зэрыхуеири щайуэ къридзэркъым. Сыт пщIэн? Зэманыр гуащIэщ. Иджыпсту Iэнэ лъакъуищым бгъэдэс цIыхухэм

псалъемакышхуэ ирагъэкIуэкIын, Iуэхушхуэ и унафэ
ящIын хуейщ. Апхуэдэу шыщыткIэ, жыхуи Iуэ егупсысри, и
напIэ ауи мыхуадэу, езым тхъемадагъэр иубыдащ. Iэнэм
щыс нэхъыжъ-хэм – куэд хъуртэкъым ахэр – псори
къагурыIуауэ сабыру зэхэс-хэщ, я щIалэгъуэр, я
зэманыгъуэр ягу къагъэкIыжри. Абыхэм ямылъягъуу сыт
къэна? ИстамбылакIуэм и зэман бзаджэр я нэгү щIэкIамэ,
абы кърикIуа хъэзабымрэ бэлыхъымрэ ягъэвамэ...

Сэиди, нэхъыжъхэм къахэхуауэ щысци, игу къегъэкIыж
урыс генерал Кандауровым бгырысхэр хэкум иришурэ Тыркум
ишэу зэрыщытар. Сытым хуэдиз мэкъумэшыщIэ жыIэзыфIэщ
абы иришар? Зи щIыналъэм кърахуу къурш мывэ пщIанэхэм
трахуауэ къулейсыз техъухъ мэкъумэшыщIэ тхъемыщкIэ
къомымлIыкIуэхэр зэм Кавказым и тетым деж, зэми Бытырбыху
лъэIуакIуэ ягъакIуэ щхъэкIэ, гъавэ щIапIэ кърамытурэ Исраф
зетехъуэрт. Абыхэм я гыз макъыр Къэрал думэм дежи нэсауэ
щытащ. АрщхъэкIэ насыпыншэ къомым я Iуэхум зыкIи зи-
хъуэжатэкъым. Щымыхъужым, бгырысхэм зыкъаIэту хуожъэ.
Абдеж «хэкIыпIэ» къегъуэт урыс генерал Кандауровым. Ар
Кавказым и тетым деж макIуэри бгырысхэм щIы къазэры-
хуигъуэтыну щIыкIэм и планыр гурегъаIуэ: щIы зимыIэж
бгырысхэр хэкум ишауэ Тыркум шэн. Арат а «план» угъурсызыр
зэрыхъур. «Планыр» къаштэ. Абы папщIэ генералым и Iупэм
щэхуу тхъу Iэджэ къыхушахуащ. Дауи, генералым ар бгырыс-
хэм ящибзыщIащ. Кандауровым щIыху щIыкIур къегъапщIэ: хэт
Тыркум, хэти хъэрып щIыналъэм кIуэну къегъэдалуэ.

Ныбэм и гузэвэгъуэм зэрихуэу мывэ джейм тес тхъемыщкIэ
къомыр пашэ яхуэхъуа генералым и ужь йоувэхэри адэжъ
щIыналъэр IэщIыб къаштI, гъавэ щIапIэ лыхъуэу хамэщIым
йохъэхэр. Зи хэкум икIхэр зыкIи щIэгүзэвэн щымыIуэ жызы-
Iэхэри яхэтт тхъэр зыгъэпщIу щIыр зыупсхэм, абыхэм зэрыжа-
IэмкIэ, ахэр здэлэпхъуэ щIыпIэм езы Мухъэмэд бегъымбар
дыдэри щыпсэуат, ауэ щыхъукIэ, жыхъэнмэ лъэмыж Iуэху
лъэпкъ ухэмыту, тыншу а щIыпIэм уикIыфынурэ занщIэу жэнэ-
тым укIуэфынуш. А гъуэгуанэ бзаджем техъахэр я ухыгъэкIэ
зэхуэмыдэу къыщIэкIащ: хэти IэкIэ тeIэбащ и щхъэр щIрихъэ-
жъам, хэти щхъэлажъэу къыгъэзэжащ. ЦIыхум пашэ яхуэхъуу
хэкум изыша генералым ищIар ищIэжырти афIэкI
къытригъэ-закъым – абы къыгурыIуат бгырысхэм фIы
зэрыщIрамыгъэ-хынур, лей зэрихъар къызэрыхуэмыгъунур.

– Нэхъ жыжъэ дыдэ къыкI хъэщIэхэр зыхуеблагъэр нэхъ
пщIэшхуэ дыдэ зыхуащIу хэкум исыраш, жаIэ, – и псалъэм
къыщIедзэ Бекович-Черкасскэм. Генералыр нобэ зэщIэлыдэу
зэщIэхуэпыкIат: и фашэр щIэрыпст, и дыщэ дамэтэльхэр
зэщIэцIууэрт. И къэпталым ит метхэри апхуэдизкIэ зэщIэлы-
дэрти, ахэри дыщэ щIыIуу фIэкI пщIэнтэкъым. Уеблэмэ и щхъэ

джафэ дьдэри чырбыш хъэжыгъэкIэ ялъэщIурэ ягъэцIууа гъуаплэ тасу къыпфIэщIынт. И пашIэ къуацэшхуэм и щIагъым сатыру къыщIэлыдыкI дзэхэми къагъэлъагъуэрт генералыр зэрынэщхьыфIэр – и Iупэр зэтемыхъу гуфIэрт. – Ауэ нобэ Iуэхур нэгъуэщIуш зэрыщытыр: нэхъ хъэщIэ лъапIэ дьдэхэр бысым нэхъ жыжэ дьдэхэм я деж къэкIуащ. Апхуэдэукъэ Iуэхур зэрыщытыр, зиусхьэнхэ?

– Упсэу, генерал! Тэмэму аращ зэрыщытыр, – къоIу Ахъмэ-тым и макъ.

– ИкъукIэ фыдигуапэщ, ди хъэщIэ лъапIэхэ. Iыхъэлейм икIауэ ди гуапэ къэфшIащ, – Бекович-Черкасскэм и псалъэр зепегъэу. И тэмакъым фIыуэ зрегъэлъэщIри и макъым нэхъри зрегъэлэт – абы ищIэрт адреи пэшхэм щIэсхэри щIыбым дэтхэри, я тхъэкIумэр тегъэхуауэ, езым къыззередаIуэр. – Тыркум къикIа хъэщIэ, атIэми нобэ хуэдэ махуэм, большевикхэр хэкум щитхужа махуэм, Антон Иванович Деникиным текIуэныгъэ гъуээзджэхэмкIэ дыщигъэгугIэ лъэхъэнэм, къытхуэкIуэн жыхуэпIэр дэркIэ насыпышхуэщ. Тыркум щыпсэу ди къуэ-шыфIхэри дэ дызыхэта, иджыри дызыхэт Iуэхушхуэхэм хуэдэхэм, уеblэмэ нэхъ Iуэху гуащIэжхэм хэтщ. Абы теухуауэ псалъитI-щы къыджиIэну къыщIэкIыныщ делегациэм и унафэщI, ди хъэщIэ лъапIэ генерал Факри-паша. Дынолэ Iу, ди хъэщIэ гуапэу ди къуэшыфI, зиусхьэн генерал!

Факри-паша генерал фащэр щыгътэкъым. ЩIыщымыгъыр зэрысакъым къыхэкIыу арат. ЩIэсакъыни щыIэт: абы къызэ-пиупщIат союзникхэм я дзэхэм яубыда менышевиствскэ Грузием и щIыналъэр. Пэжщ, абы иIыгът ар дипломату зэрыщытым, бгъэщхъэрыуи зэрымыхъунум щыхъэт техуэ тхылъ, делегациэм хэт псоми яIыгът тхылъ къабзэ. Ауэ бзэи тхылъи зымышIэ офицер мыхъэнэншэж цIыкIу гуэр ухуэзэмэ, Iуэхур зэры-хъунур сыткIэ пщIэн?

Факри къотэдж. Ар генерал Бекович-Черкасскэм нэхърэ фIыуэ нэхъ щхъэпэлъагэт. И пэшхуэр къежажъэри и нэкIум зыкъомкIэ пэлэщIэ хъуат. И пащIэ фIышIэшхуитIым я кIапэхэм тхъэкIумакIэ зырызым зытраукъуэдиерт, и нитIри, вынэ хуэдэу, пIащэт. Абы и щхъэм щызэтэль щхъэцIэтэшхуэр Бекович-Черкасскэм и щхъэм хуэдитIым хуиту яхурикъунт. И бгъэщыр, и Iэпщэщыр, и Iэпхъуамбэ щIыIу нэгъунэ тет цыр-щэ! Тобэ ярэби, а генералым зы бащлгъыкъ ес къызыхэкIын цы къыте-кIынт.

– Алыхъым и нэфI дьдэ къытщыхуауэ щытауэ жыпIэ хъунукъым ди адэжхэм ди хэкур яригъэбгынэн хуейуэ щри-хулIам щыгъуэ, – хуэмурэ шапсыгъыбзэкIэ кърэгъажэ Факри-паша, абы жиIэр тэрмэшым къэбэрдеибзэкIэ зэредзэкIыж. Тырку генералым къыгурыIуэрт пащтыхь генералыр абы къыщIыхуэбзэIэфIыр – хъэщIэщи аращ, армыхъу нэгъуэщIкIэ

абы ушIышыгугъын зэрышымыIэр ешIэ. – Ауэ Алыхъым ды-къиужэгъужыпауэ къышIэкIынтэкъыми, гушIэгъу къытхуишIы-жаш: Тырку правительствэм и Iэтащхэ къулыкъум нэсаш лъыкIэ ди къуэш Рауф-бей.

Пэшым Iэгуауэмрэ гуфIэгъуэмрэ зыщаIэт:

– Уи шыкурщ, Алыхъ!

– И гъащIэр кIыхъ ухъу абы!

Факри-паша Iуэхум нэхъри тогушхуэ:

– Мыбы дыкъэкIуэну Iэмал щIэдгъуэтари аращ,– хъэщIэм и макъым нэхъри зригъэIэтащ, цIыхухэр къызэредаIуэр къыгурыIуащи, нэхъри къызэрокI. – Япэм адыгэхэм хуитыныгъэ димыIамэ, нэгъуэщIхэм я унафэр дгъэзащIэу дыпсэууэ щытамэ, иджы дэри унафи тщIыфу, Iуэхуи зетхъэф хъуаш. Ди цIыхубзхэм, сабийхэм щIагъэкIа нэпсхэм, хамэ щIыпIэм икIуэда ди цIыху мин бжыгъэхэм ята псэ къомым, ди щхэмрэ ди пщIэмрэ тхъумэжурэ ди бийхэм я деж щыдгъэжа лъым гушIэгъу къыхуишIащ Алыхъым, – Факри и псалгър зэпегъэу, цIыхум я гулъытэр нэхъри къыхъэхуну аращ зыпыттыр, – нобэр къыздэсми лъыр догъажэ. Александрополь быдапIэм щIэзэуа кавказ дивизэхэм гъунэжу яхэтащ адыгэ лъэпкъхэм я бын нэхыфIхэр. Етхуанэ Кавказ дивизэр Куржы къобгъэрыкIуэ. Севернэ Кавказым ухуэзышэну гъуэгур а бгыщхэмкIэ къышхъэдэхынут. Ауэ командованэр абы тегушхуакъым – Баку уи тылым дауэ къибнэнт? Ебгъуанэ, епщыкIузанэ кавказ дивизэхэм Алагез бгыр яущэбаш Баш-Абаран дежкIэ къызэпрыкIын папщIэ, Закавказьем къебгъэрыкIуэу Апарат аузымкIэ къыдыхъаш щэшIрэ еханэ кавказ дивизэр, абыкIэ дыкъыдэкIыу адыгэхэм я хэкум дыкыхъэну арат. Дэ ди бийхэм союзникхэр къадэIэпыкъурт. Ди мурадым дылгъэмыIэсу дыкъэувыIэн хуей хъуаш гъуэгубгъум деж. Ауэ Оттоман къэралыгъуэм и зауэлI гъуэзджэхэм къаубыдыж Эрзрум, Сары-къамыш, Къарс, нэгъуэщI къалэхэри. А къалэхэр мазэ псокIэ къэдгъэкъэбзаш: Iэщэ-фащэрэ ерыскъыуэ дэлъыр къыдэтташ. А дыздынэсам деж ди Iэщэр щыдгъэтIылын мурад диIэкъым дэ.

– ЛъыкIэ ямытхъэщIыжа лъыр игъащIэкIэ кIэрыкIыжынкъым! – ХъэщIэм и псалгэхэм къагъэгумэха Сэид псом япэ къыхокIиикI. – Фи текIуэныгъэхэр ди дуней гуфIэгъуэу щыташ! Ди деж фыкъышысыну махуэм дыпэплгъурэ ди напIащхэр къэбэгат. Фи дэтхэнэ зы лгъэбакъуэми жэщи махуи дыкIэлъы-плгырт: Баку – Портэ – Петровск – Темурыхан-Шурэ, мыдэкIэ ди деж фыкъэдгъэст. Дэ дыщыгъуазэт: дзэр къешэ Сулейман Изат Цей. Алыхъырщ, Алыхъым нэмыщIкIэ фэрат дэ гугъапIэу диIэр. Фигу илъым фи лгъэр нэсу куэдрэ тхъэм фигъэпсэхэ!..

– ТIэкIу йогъэлей уэ, Сэид. А уэ зэрыжыпIэ дыдэм хуэдизкIэ Портэм дыщыгугъакъым дэ, – молэм и псалгър зэпед Бекович-

Черкасскэм. Къулыкъу гуэр зезыхъэхэм я гугъу умыщ Ыыххи, лъыжъ дьдэхэми тыркухэм тхъупс кърагъэжэхыгу генералым игу техуэнутэкъым. Дэтхэнэ зыми къызыхэкІамрэ зыщыщымрэ ищІэжын хуейщ. Зи дамэтэль зепхър зыщыбгъэгъупщэ хъунукъым. – Пэжщ, дакІэлъыплъащ тыркудзэхэм я дэтхэнэ зы лъэбакъуэми. Дэ абыхэм дащыгугъырт большевикхэм ядедгъэкІуэкІ бэнэныгъэр къыддагъэпсынщІэну, зыкъытщІагъэкъэну. Мыр зыщыдгъэгъупщэ хъунукъым: генерал Деникиныр щІэ-зэуар Россиер зэкъуэту, гуэш-къэгуэш хэмыту щытынырщ. Сэ къызэрызгурыуэмкІэ, ар и бийщ сепаратизм сыт жыхуиІэхэм...

– Полковник Роландсон жиІэр-щэ? – Іуэхум къыхопсэлъыхъ Даутокъуэ-Серебряков Заурбэчи. Ар лъы хэщІыхъащ, нэкІу псыгъуэщ, ишхыр йозэгъ хужумыІэну, и ныбэр иуэжаш, йофэ, ауэ мыжбыкъ хъэл хэлъщи, ефа нэужь ерыскъым, епэм фІэкІ, едзакъэркъым. – НехъэкІ-къехъэкІ хэмылгу жиІащ Англием и лъыкІуэм: «Генерал Деникиным и гуращэр зыщ: большевизмэм кІэ ириту Россие зэкъуэт ин къыгъэщІэрэщІэжынырщ»...

– ...Бгырысхэм я щхъэ унафэ ящІыжу... – зыри зытэмыплъагъэхъу хъэщІэм къыщІегъу ротмистрым и псалъэхэм.

Бекович-Черкасскэм Іуэхур егъэтэмэм:

– Россие зэкъуэтым хиубыдэу.

– Тырку СултІаныр апхуэмыдэу пІэрэ-тІэ Іуэхум зэреплъыр? – Зыри къыгурымыІ уафэ зытрегъауэ Къылышбий и къуэжъым. Ар жбы зыщІэт, зи мурадым ерыщу щІэбэн, хабзэмрэ цІыхум я псэукІамрэ папщІэ зызыгъэл Іэну фэ зытезыгъауэу къэгъуэгурыкІуэ лъы бзаджэщ. И ныбжбыр илъэс щэ ныкъуэм щІигъауэу хуумыгъэфэщэну жанщ, дэтхэнэ зыми псэлъэгъу зыхуешІыф, хэт дежи йоблагъэ, фэ фхуэдэщ сэри сыкъызыхэкІар жиІэу цІыхум закъыргъэлъагъуну аращ. Тхъугъэ машІэ зыхидза и папщІэ фІыщІэшхуитІыр щІэлэуэнтІэжарэ щІэгъэкІэрэ-хъуэжауэ апхуэдэщ.

– Си гугъэмкІэ, нэгъуэщІ зыгуэрущ тырку султІаныр а Іуэхум зэреплъыр. Ар хуейщ тырку унафэм щІэтын ислъам республикэ. Ди хъэщІэ лъапІэхэм я жагъуэ ирамыщІ, сэ нэр ищІу пэжыр жызмыІэу схуэшэчыркъым. Сэ икІи сыдипломаткъым. СызауэлІщ. Дипломатием и лэжъакІуэхэм зэращІым ещхъу, зауэ ІэнатІэм ущыІутым деж зыжыпІэу, нэгъуэщІ зыгуэр блэжъу ущыт хъунукъым. Уи псалъэри уи Іуэхури зэтехуэу щытын хуейщ. Тыркухэм ящІэр сыт? Восток Гъунэгъум, Бал-канхэм шафІэкІуэда тепщэныгъэр Севернэ Кавказым къыщы-щІауІукІыжыну я мурадщ. НэгъуэщІ зыгуэру жысІэнщи, джэ-дыгур зыфІэкІуэдам пщампІэ къилъыхъуэу ежъжаш.

Гупыр зэщІодыхъэшхэ. Тыркум кыкІа хъэщІэхэр жаІэм йодаІуэ, йогупсысхэри щысщ.

– Зытебдэн джэдыгу уимыІэжмэ, пщампІэрсыту пщІыжын? –

Даутокъуэ-Серебряков къопсалъэри езыр мэдыхъэшхыж.

– ЕмыкIу сыкъэвмыщI, – делегацэм и унафэшIым псалъэ къызыпхегъэIукI, и Iэр хуэм трелъхъэ Бекович-Черкасскэм и Iэм, – ауэ зы псалъэ жысIэнут.

– ХъэщIэм и хъэтыр умылбагъуныр емыкIуш, – хабзэр зэрищIэр къыгъэлъэгъуэну пылтыц урыс генералыр.

– ЖысIэнышхуи щыIэкъым. Зыгуэрхэр згъэтэмэмыну арат, – къедаIуэхэм дежкIэ и щхъэр ещI Факри паша, моуэ игу илгъуэр къыIуэтэн хуэдэу фэ зытрэгъауэ. И IэштIымышхуитIымкIэ Iэнэм тегъэшIа щыкIэу, адэкIэ и псалъэм къыщIегъу:

– Ди делегацир зылкIуэр Анкара дэстырку правительствэрщ, армышъу Истамбылкъым. Адыгэ комитетым дрилкIуэш.

– Адхемкъым фызилкIуэр! Ара? – Тырку Iуэхухэм зыгуэр зэрыхищIыкIыр къэзыгъэлъэгъуэну къытрич Ахъмэтым зыхуэубыдыжыркъым.

– Адхемкъым, – арэзы мэхъу хъэщIэр. Псоми чэзуурэ йоплър: «Адхем зищIысыр пщIэуэ пIэрэ уэ?» – жыхуиIэу яхэупщIыхъ хуэдэщ. Сабыру зытIэкIурэ щотри, адэкIэ и псалъэм пещэ: – Адхеми дэ тчыщщ; уэркъыгъэ бгъэдэлъкъым. Ауэ адыгэщ. Бзэрэ тхылърэ имыщIэми, дзэзешэщ. Мэш иIуэу хъэмым здытетым елбагъу бийм и удыным оттоман къэралыгъуэр зэрызэтригъэщэхэр. Хъэм зытетым къыток Iри занщIэу зауэм макIуэ. Бийм зэхикъута дзэхэм къадэхуэхэр зэхуешэс, ахэр щIэрыщIэу къызэрегъэпэщыжри грекхэм йобгъэрыкIуэ. ТекIуэныгъэ гъуээзджи къехъ. Кутахиер и щыхъэр ещI... Къэралыр гъэрыпIэм щызыхъумэну зи мурадхэр си ныным фыкъыщIэуэ, – жегIэри хэкум исым яхохъэ. Цыху цыкIум ар гъусэ ящI. Адхем дзэшхуэ къызэрегъэпэщ. Кемал паша восточнэ Анадолэм тетыгъуэр щибудащ. Ар хуцIокъу султIаныр тридзыну, хъалифатыр зэбгриутIыпщыкIыну, республикэ иухуэну. Абы и мурадыр къехъул Iэнрэ къемыхъул Iэнрэ зэманым белджылы къыщIынкъэ. ИджыпстукIэ мыгурыIуэгъуэр зыщ: зи унафэм едэIуэн хуейр хэт? Зауэм и лIыхъужь Адхем Мустафа Кемал едэIуэн хуей хъэмэрэ генерал Кемал паша, бзэрэ тхылърэ зымышIэ мэкъумэшъщIэм, и унафэ щIэувэн хуей? Тыркухэр езыр-езырурэ зэзэужын хуей хъуну къыщIэкIыныщ. Фи граждэн зауэм ещхъ къыпщыхъеину къыщIэкIыныщ абыи. Англызхэм я пщэ дальхъэжащ Тыркур хъэргъэшыргъэншэу ягъэпсэуну. Портэ лъахъэ иралъхъакIэщ. Ауэ Адхем зитын и мурадкъым.

– Ауэ щыхъукIэ, кемалистхэм адыгэхэр езыхэм я бийуэ къалбытэ, – жегIэ Бекович-Черкасскэм.

– Пэжынщ, Адхем и дзэхэм нэхъыбэу хэтыр адыгэхэращ. Кемал-паша сыхуэдамэ, Адхем фIыщIэ жыг хухэссэнт, зэрыпхъуакIуэ-грекхэр хэкум зэрырихужам па пщIэ.

– Хъуэжэ ещхъщ Кемал-паша, – генерал Бекович-Черкасскэр фIуэ зэрефар фэуэ тетщ: псэлъэрей хъуаш. – Алыхъыр здеIэм-

кІэ еІэн хуейш жери унэр здэуфэрэкІымкІэ еІэрт, жи Хьуэжэ. Унэ уфэрэкІам уи бийр щыщІипІытІэкІэ, дауи, а унэр нэхъ псынщІэу гъэуэн хуейуэ кыщІэкІынщ.

– И бийр щІригъэпІытІэн папщІэ и унэ дыдэми еблэжынкъым...

– Кемал-паша дежкІэ Адхем ажалым хуэдэщ. Уеблэмэ грекхэм нэхърэ нэхъ Іейуэ Адхем щошынэ генералыр, – хьэщІэм и бзэр къеутІыпщыпэ. Ауэ щыхьукІи, шей пщтыр нэхъ гуащІэ ирифакъым абы. Псоми яфІэгъэщІэгъуэнт абы жиІэхэр, зы псалъэ дамыгъэхуу щІедаІуэхэри арат. Адрей пэшхэм щІэсахэри абдеж кыщыцзэхуэсати я жьэр Іурыхуауэ зэхэтхэт.

– ЗыгуэркІэ сыщыуэ хъужыкъуэмэ, ди хьэщІэ лъапІэ, Факри-паша емык Іу сыкъремышщІ, ауэ зыгуэрым сыщІэупщІэнут, – и ныбэ иуэжам бгырыпхыр тришащІэурэ кърегъажьэ Даутокъуэ-Серебряков, итІанэ хьэщІэм зыхуегъазэ.

– УщІэупщІэныр нэхъ тынщщ, упщІэм жэуап ептын нэхърэ. Еуэ, еупщІ, – генерал Бекович-Черкасскэм къыгъэлыгъуэну пылъщ зыри зэрыдимыкъуэр, псалъэну хуейр зэригъэпсалъэр, щхьэж зыхуейр зэрыхуищІэр.

Тетым зауэ ІуэхухэмкІэ и къуэдзэм кыщІедзэ:

– Псалъэм и хьэтыркІэ, Севернэ Кавказым кыщыцзэрагъэпэщауэ дощІ шэрихьэт республикэ е эмир хэку. Абы сыти фІэщ, Іуэхур аракъым. А республикэр Тыркум и унафэм щІэувауэ дощІ. Севернэ Кавказымрэ Тыркумрэ яку Грузиер дэлыщ. Ауэ щыхьукІэ, Тыркум дэрэ ди щІы гъунапкъэр зэтэхьэркъым. Зыгуэр къэхьу хъужыкъуэмэ, сыт хуэдэ щІыкІэкІэу пІэрэ Тыркум ди щІыпІэр зэриІыгъын и гугъэр?

– Меншевикхэр щытепщэу щытми, Грузием дэ дызэкІэщІичыркъым. ДызэкІэщІичыныр щыгъэтауэ – дызепещІэ, – упщІэм занщІэу жэуап кърет Факри-паша. – Ар зы. Закавказьеми тепщэныгъэр шызыІыгъыр англызхэращ. Ахэри зыхуейр северо-кавказскэ лъэпкъхэм езыхэм я щхьэ унафэ ящІыжу щытыну аращ. Дэтхэнэ зым дежкІи гурыІуэгъуэу щытын хуей си гугъэщ: Грузиеми и хьэрэмкъым, хуейми ар иремыкъэралышхуэ, Деникиным и Россиемрэ езы Грузиемрэ зэпищІэу а тІум яку зы хэку гуэр дэлыныр. Россиер зэрыщыту мызэкІэ Деникиным ейкъым, абы хуэкІуэу аращ. Ар къывзэрыбгъэувыІэ-жыфыни щыІэкъым. А Іуэхум кІэ имыгъуэт щІыкІэ, бгырысхэр езыхэм я щхьэм егупсысыжын хуейщ: игъащІэ лъандэрэ зыщІэхъуэпс хуитыныгъэр зрагъэгъуэту езыхэм я къэрал къызэрагъэпэщыжын хуейщ.

Бекович-Черкасскэр абыкІэ арэзы хьуркъым:

– Апхуэдэ къэралым гъащІэ иІэнукъым. Антон Иванович Іэпхьуамбэр игъэхьеймэ, упыкІащ а къэралым – лъэлыэжащ. Деникиныр и пІэм иуджыхьу итын уфІэщІр? Грузием нэсынущ... ИджыпстукІэ апхуэдэу щІимыщІым, щІэмыпІащІэм

щхьэусыгъуэ иІэщ. Ар иджыпсту и мурад нэхьыщхьэм – Рос-

сием и курыкупсэм большевизмэр щызэхэкъутэным – хуэкІуэу аращ. И чэзур къэсмэ, сепаратистхэм я пашІэми Іэбэнщ. Полковник Роландсон и «Къыхуеджэныгъэм» гу зылытапхьэ гуэр хэлъщ. Сыкъыфхуеджэнти абы, – генералым и гуфІакІэм къыдех тхылъымпІэ напэ гуэр, нэгъуджэр зыуелъхьэ, япэщІыкІэ нэкІэ ирожэ тхыгъэм. Зыхуейр игукІэ къыхеубыдыкІри, – форэ тхьукІэ игъэтхьэну къыгъэгугъэркъым мыбы, – жиІу тхылъымпІэм йоплър и адэкІэ къоджэ: «Дагъыстанымрэ Шэшэнымрэ большевикхэм къыща Іэта восстанэр дэзыІыгъ грузинхэри азербайджанхэри щыІэщ. Англиер тэмэму щыгъуазэщ бгырысхэм я зэщІэхъееныгъэр лъэпкъ Іуэхум зэремыпхам – ар большевикхэм я восстанэм зэрыпыщІам. Бгырысхэр зи унафэ щІэтыр больше-вик Гикалэ, Шарипов сымэщ. Ахэр езыхэр Астрэхъан къалэмрэ абы и большевикхэмрэ япыщІэжаш... Англиер Деникиным доІэпыкъу Іэщэ-фащэкІэ, танкхэмкІэ, кхъухьлътэхэмкІэ, топ-хэмкІэ, пулеметхэмкІэ. ИкІи дяпэкІи дэІэпыкъунуш – Деники-ныр и мурадым лъэлэсыху». Си гугъэмкІэ, псори гурыІуэгъуэщ, – генералым тхылъымпІэ напэр Іэнэм трелъхьэ, англыбзэкІэ тха а тхылъым хьэщІэри къеджэфын хуэдэу. Ар зыхуейр белджы-лыш: пцІы супса уи гугъэмэ, еплъ тхылъым итым жыхуиІэщ. И нэгъуджэр и пэбгым къыфІехыжри адэкІэ пещэ генералым. – Деникиным и мурадым большевикхэри щыгъуазэщ – империем и унэ къута зэбгрылълъар къызэхуэльэфэсыжауэ зэфІэгъэувэ-жын. Япэм зэрыщытам хуэдэу, псори къекІуу, уардэу я пІэм игъэувэжын. Зэманыр зэрызэкІэлъымыкІуэр къыгъэсэбэпу унэ къутам щыщ гуэр – ар щхьэгъубжэу, бжэуэ е нэгъуэщІ зыгуэру ирехъу – зэзылълъэфэлІа щыІэм, мис а Іэпэлъапашхэхэм яхуэгъэзауэ а Роландсон дыдэм етх, – генералым аргуэру нэгъуджэр зыІуелъ-хьэж, укъеджа жыхуиІуэ, хьэщІэм хуоплълъахьы тхылъымпІэр къещтэж: – «А Іэщэхэр бгырысхэм ятегъэпсэн хуей хьурэ абы-хэм я къуажэр зэтракъутэмэ, ди жагъуэ хьунуш...» Деникиныр Адхемкъым, урыс къэралри оттоман къэралыгъуэракъым. Аслъэныгур алыхьым къритауэ щытми, Адхем щхьэ закъуэщ. Деникиныр къаруушхуэ зыбгъэдэлъ дзэпщ лъэщщ!

Псори зэщІэсабыраш. Абдеж кърихьэлІауэ хьуам Бекович-Черкасскэм бгъшхуэ къатригъауэу я псэр яхуІуиха нэхъей, псоми я бээр иубыдат. Хэплъэгъуэм хэхуа къомыр къызэщегъэуж унэм и бысым Къылышбий СултІанбэч.

5. ПСАЛЪЭМАКЪ ИН

– Псоми жаІам гупсэхуу седэІуащ. Іуэхум

мыгурылуэгъуэу зыгуэр хэлъщ... – кърэгъажьэ СулътІанбэч, зи ІэштІым лъэны-къуэр зи жьэпкъым щІэт, зи ІэфракІэпэр Іэнэм телъ Іэ лъэны-къуэм и Іэгум иту щыс тырку хьэщІэм зыхуигъазээрэ. – Антон Деникиным урыс къэралым и унэр къызэфІигъэувэжыну пылъщ. ЖыпІэну тынш цІыкІуш ар – къызэфІэгъэувэжын! Унэр чырбыш зырызурэ зэбгралъэфауэ аракъым – ар къагъауэри зэхакъутащ. Абы хэлъа псэуалъапхъэм щыщ куэдym щІапІэкІуэ-дыр къахуэкІуащ. Абджхэр шыкъуейуэ зэхэлъэлъащ, щхьэ-гъубжэхэр мафІэм исри ежъжаш... Уи жагъуэ-уи щІасэми, унэр щІэрыщІэу умыщІыжу, абы и теплъэм зумыгъэхъуэжу хъуну-къым...

– МафІэм хисхъахэр, къутахэр, лъэлъахэр щІэуэ яхъуэжынуш. Аркъудейщ, – и къуэдзэм и псалъэр Іэпеуд генералым, фи дэуэнымрэ ныкъуэкъуэнымрэ кІэ ефт жыхуиІэщ тетым.

– Аращ сэри зи гугъу сщІыну сызыпылъыр, – и псалъэр тІэкІу нэхъ егъэщабэ СулътІанбэч, тІэкІуи зэІонэ, итІанэ къызэрогъуэтыжри адэкІэ пешэ. – Тыркухэм ар къайхъулакъым. Абыхэм я къэралым и унэр апхуэдизк Іэ зэхэщІыщІащи, абы пкъырылъа псори пхузэхуэхъэсыжынукъым. Болгарием къэралыгъуэ щхьэхуэ зригъэгъуэтыжыфаш. Сербхэм щхьэхуэ защІыжаш. Албанхэмрэ грекхэмри – аращ. Ахэрат къэралым щІэгъэкъуэну иІар. Союзникхэр хъэрыпхэм ядэлэпыкІуащ. Къэралыгъуэ зыбжанэ къызэгъэпэща хъуащ: Ирак, Сирие, Иордание, Ливан, Палестинэ, нэгъуэщ Іхэри. Ахэри унэм щыщ мывэу шытащ. Адхем хузэхуэлъэфэсыжыфынукъым ахэр. Шхэпс зыдамыкІэу ауэ сытми зэтраупщІа мывэ сэрейм ещхь, къэралыр щІэлъэлъэжам и щхьэусыгъуэр сщІэну сыхуейт.

– Сыт хуэдэ къэралыра зи гугъу пщІыр? Урыс къэралыра хьэмэрэ тырку къэралыгъуэра? – щІоупщІэ генералыр.

– Оттоманскэращ, – пІащІэу пеупщІІ СулътІанбэч. Факри паша зыкІи зымыІэжъуэ жэуап къет:

– Урыс къэралым и Іуэху сытепсэлъыхъынукъым – сэ абы хэсщ ІыкІІ шыІэкъым, – кърэгъажьэ абы Бекович-Черкасскэм и дамэтелъхэм еплъурэ. – Оттоман къэралыр, пщІы щхьэ упсын хуей, пэж дыдэу, шхэпсыншэу зэтралъхъа мывэ сэрейм ещхьт. Тырку сулътІаным и гугъащ зы ІэкІэ хъарбызитІ пхуэІыгъын-къым, жыхуиІэ псалъэжьыр пщІыуэ къыщІригъэдзыну. Западри востокри зэрипхат, мазэ ныкъуэ сурэт зытет нып лъабжэм апхуэдизк Іэ лъэпкъ зэмылІэужыгъуэ куэд щызэхуихусати, абыхэм езы тырку дыдэхэр хэшыпсыхъыжат. Лъэпкъ Іуэхур Іуэху псоми ящхьэ хъуащ. Тыркухэр а Іуэхум бгъэдыхъащ фыкъэзызэуар дэращи, дэ фхуэтщІыр фи унафэщ, жыхуаІэу. Къэралым шыпсэу псори тыркуу фІэкІ нэгъуэщІ лъэпкъыу кърамыдзэ хъуащ. А лъэпкъхэм я бзэхэр фІагъэкІуэдыжыну пыхъахэщ. Ар тыркухэм я шыуагъэшхуэт. Лъэпкъым и лъэпкъы-гъэр, и бзэр имыгъэкІуэдыжын щхьэкІэ сытри

зэришIэnum егупсысакъым оттоман къэралым и политикхэр. Лъэпкъхэм я щхьэхуитыныгъэм папщIэ зыкъаIэту хуежъащ. Тыркухэр зауэм хуишIэу япэ дыдэу зэрыщылъэпэрэпар къагъэсэбэпри адреи лъэпкъхэр империем къыгуэкIащ, езыхэм я щхьэ унафэ ящIыжу псэужыну.

Факри паша и псалъэр зэпегъэу, аргуэру хуоплъэкI Бекович-Черкасскэм и дыщэ дамэтельхэм.

– Си щхьэм къызэритIасэмкIэ, ар дыдэрщ, е абы ещхь гуэрщ фи дежи къыпщыхуар. Западым и гъунапкъэм щыпсэу лъэпкъхэм я щхьэ Iуэху зэрахуэжу ежъэжаш. Закавказьери аращ. Дагъыстанымрэ Шэшэнымрэ абы хуокIуэ. Псалъэм къыдэкIуэу жысIэнщи, Узун-Хьэжы и дзэхэм къэбэрдей зауэлIхэри хэтщ.

– Зы полк закъуэ. Ари шэрихьэт полкыу. Мэтхьэн Къазджэрий и унафэм щIэту, – Iуэхур егъэбелджылы Ахьмэт Сэрэбий.

– Мэтхьэным и закъуэкъым. Бгырыс лъэпкъ большевикхэм я дээр-щэ? Абыхэм ядоIэпыкъу Мэремкъан Инали.

– Пэжщ, пэж, – хьэщIэм жиIэм арззы тохъуэ Бекович-Черкасскэр.

– Роландсон теухуауэ, – Факри генералым зыхуегъазэ. – Иджыпсту укытхуеджаш абы и письмом. Сыщыгъуазу сэри шэс сохьэж: Англием Деникиным кърет танкхэр, кхьухьлъатэхэр, топхэр, пулеметхэр, шэхэр, фащэхэр, ерыскбыр. Къызэрыритри мыпхуэдэуш: Деникиныр зы мэскъалкIэ лъэпощхьэпо яхуэхъун хуейкъым зи щхьэ хуитыжу зи псэукIэр зыхуэж Кавказ лъэпкъхэм, бгырысхэм я автономием ихъумэн хуейш абы. Деникиныр а Iуэхум епщIыжу щытмэ... – адэкIэ къыпищэну псалъэм мэлъыхъуэ Факри.

– А Iуэхум епщIыжакIэщар, – же Iэ Бекович-Черкасскэм.

– Дауэ? Сыт хуэдэу?

– Шэшэнхэм езэуэну къэзакъыдзэхэр игъэкIуащ. Пэжщ, къэзакъхэр къызэхакъутащ. Сэри къызжаIат къэбэрдей дивизэр шэшэнхэм езутIыпщыну. Абы бзыщI хэлъкъым. Псоми ящIэ ар. Ауэ апхуэдэ мыл сахутельэдакъым. ШIэзмыдари мыраш: зэшхэр зэрыбгъэукIыжмэ, игъащIэ псокIэ узэбиин хуей хъунуш, – пщIы иупсыртэкъым Бекович-Черкасскэм. – Улагай генералыр нэхь IэтIэлъатIэу къыщIэкIащ. Ар къагъэдэIуэфащ. И гугъауэ къыщIэкIыныщ зы бэлыхълажэ къыхуащIэну. Делъынкъэ и Iуэху зэрыхъум.

Псори дзыыхьэхэ псалъемакбыр иджыри куэдрэ ебгъэкIуэкI хъунут. Мы Iуэхум къызэрырихьэлIам щхьэкIэ дуней гуфIэгъуэр иIэт Жыраслъэн. Куэдым щыгъуазэ хъуащ ар. Ауэ, псом ящхьэраши, Къазджэрий Узун-Хьэжы деж зэрыщыIэр къищIащ. Иджы а Узун-Хьэжыр здэщыIэр къэщIэн хуейш. Грознэмрэ Владикавказрэ жыжъэу къапумыкIухъауэ а къалэхэмкIэ удэкIыфынукъым – ахэр бийхэм къаухъуреихъауэ яIыгъщ.

Портэ-ПетровсккІэ сыдэкІынш жыпІэнути, абы Деникиным и дзэхэр дэсш. Къэнэжыр къурш лъагъуэхэрш. Гъуэгу хуэхъунум егупсысурэ, Жыраслъэн хъэшІэм жиІам шыщ куэд зэхимыхыу къэнаш. И тхъэкІумэм къиІуэжар иужьрей псалъэхэрш.

Илъэс плІышІ зи ныбжьын, мо лІы гъумышІэ Факри-паша хуумыгъэфшэну куэдым шыгъуазэу къышІэкІаш. Абы дахэуи зиІыгът, псэлъэкІэ дахи иІэт, псалъэ гуэр нэхъ къыхигъэшхъэхукІыну хуеймэ, абдеж и Іэхэри здигъэІэпыкъурти и набдзэ Іувхэри хигъэлъэтырт, и пашІэшхуитІри шІиІуантІ эрт. Абы и зыІыгъыкІэми и псэлъэкІэми заншІэу къыхагъэбелджылыкІырт ар Іуэхум фІыуэ хэзышІыкІэ зауэлІ жъэхуэІэзэу зэрыштыр. И псалъэр тІэкІу зэпегъэури адэкІэ къыпешэ: – Муслъымэн республикэ къызэгъэпэщыным ди гугъэр хэтхыжакъым дэ иджыри. Ауэ ар къызэзыгъэпэщын хуейр фэраш, бгырыс муслъымэнхэраш. Фэ къэбэрдей дивизэ фиІэш. Ар Узун-Хъэжы и унафэм шІэбгъэуэв шІэмыхъур сыт? – Факри и Іэр лъагъу еІэт, псалъэ къыжьэдэлъэлъхэр езы Алыхъ талэм хуэгъэзауэ жиІэ нэхъей, езыми и нэшхуитІыр шІрегъэлъафэри уафэм доплъей. – Ди шхъэ и унафэ тшІыжыфын хуэдэу ди Іуэхухэр Алыхъым къытхуэзпищаш иджыпсту. Оттоман Тыркум ешхъу, Россиими хъарбызитІыр зы ІэкІэ иубыдыну хуежъаш. Ауэ хуэІыгъа? ХуэІыгъакъым! Финляндиими Украинэми къыжаІаш къэрал шхъэхуэу штынхуэ зэрыхуейр. Абыхэм я гъуэгум теуаш Закавказьем шыпсэу лъэпкъхэри. Шэшэнхэр, осетинхэр, къэбэрдейхэр зэжъэр сыт? Куэдрэ зралъэфыхъыну абыхэм?

– Дэ ди шхъэм и унафэ тшІыжыфу дышхъэхуитш, – генерал Бекович-Черкасскэми Къылышбийми япэ къолъадэ зыхуэмышыІэ пщтырафэ Ахъмэт Сэрэбий. – Тхъэм и шыкуркІэ, ди тет генералыр, зэрыплъагъуши, дэ тшышш, адыгэш, и къуэдзэхэраши – араш: бгырысхэш, ди лъэпкъыльт яшІэтш. Уи шхъэ ушчтхъужыну мышІагъуэми, пэжыр шІубзышІыни шыІэкъым. Зы илъэс шэ ныкъуэ хуэдэкІэ узІэбэкІыжмэ, ди лъэпкъэгъухэм яшІам девгъэплъыт. Я хэкум икІэхэри хамэ шІыпІэхэм Іэпхъуаш. Дэ дыкъэнаш. Ди адэжъхэм я шІыналъэр, я жъэгу пашхъэр, абыхэм я кхъашхъэхэр дохъумэри ди лъахэ дисыжш. Сыт шхъэкІэ? Россием дышчыхъу бий тшІакъым. Зыми сыхуэпсэлъэну сыхуейкъым, ауэ Россиер бий зышІам и унэхъугъуэр къэсаш. Фэ дыкъызыхуевджэр араш. Россиер къэрал лъэшш. Россиер нартыху къэпш, дэ дынартыху хъэдзш. А тІур зэхуэдэ? А тІур зы тэрэзэм здытельхы еплъыт!

– Дэ дывдэІэпыкъункъэ? Фи тэрэзэ тепшчым пут Іэджэ къэзышшч гырэхэр иддзэнкъэ!

– Дапщэш? ИкІи сыт хуэдэу? Фэ дыфшыгугъыу дышчысурэ, ди гурыгъыр тхуэпащІыкІынш... – ар зэрыжиІэу къышчолъэтри къышІож Ахъмэтыр, мыдэ заншІэу яубыду зы мыгъуагъэр

кърашІэнкІэ шынауэ ара нэхъей. Ауэ Іуэхур здэщыІэр нэгъуэщІт: псалъэу здэщытым щхьэгъубжэмкІэ плъэри и нэр зыгуэрым хуэзауэ арат.

– Хэт а лІы бэлыхьыр? – щІоупщІэ Факри. Асыхьэтуи аджкІэ пещэ. – АдыгэбзэкІэ мыпсэлъауэ щытамэ, ар урыс офицеру, Деникиным и агент гуэру си гугъэнт. ЗыкІи емыкІу хуэсщІыркъым абы. Ди дежи ущрохьэлІэ апхуэдэ адыгэхэм: тырку дыдэм нэхърэ езым нэхъ зигъэтыркуу. Умыделэмэ, къыбгуры Іуэнщ: ин жыІэ цІыкІу Іуатэ жыхуиІэм ещхьщ. Абы и жьэкІэ Деникиныр псалъэу аращ.

– Хьэуэ. Арагъэнкъым, – къыпогужІыкІ Къылышбий Сультанбэч. – Ротмистр Ахъмэт и жьэкІэ хэт бгъэпсэлъэфынур. Абы и Іуэхур нэгъуэщ Іщ: лъэпкъыдзэхэр къызэрызэрагъэпэщым кІэлъыплъын, абыхэм яхуэ сакъын, къэкІуэсэжыну зигу илъ зауэл Іхэр къыщІэмыгъэпхъуэжын, ди бийхэм ягу илъыр, я тІасхьэр къэщІэн, цІыхухэр къэзыгъэукхъуэхэр хабзэм ипкъ иткІэ жэуапым ешэлэн. А псори мыІейуэ зэфІегъэкІыф абы.

– А псор къыумыгъэкІуэкІу, контрразведчикщ жыпІамэ зэфІэкІыртэкъэ – къопсалъэ Факри.

– Тэмэм, – уафэм дэлъеиным хуэдэщ Къылышбий и къуэжыр.

– КъызэщІэплъэщати игу илъыр кърикІутауэ аращ Ахъмэтым, – жиІэnum зыхуигъэхъзырурэ къопсалъэ Бекович-Черкасскэр, и псалъэр зытришэнури къыпхуэщІэркъым: Ахъмэтым жиІамкІэ арэзы хьэмэрэ мыарэзы? – Севернэ Кавказым щыпсэу бгырысхэм закъыдебгъэкІуэкІыну тыншкъым. Ахъмэтри щІэбгъэкъуэншэнышхуэ щыІэ си гугъэкъым. Алыхьым иухат къэбэрдейхэм къызыхэкІа лъэпкъыр, я щІыр, я нэхъыжхэм я къалашхьэр яфІэмыкІуэдыну. Апхуэдэ насыпыр бгырыспсоми къайхьул Іакъым. Ди гъунэгъухэм ящыщ куэдым я щІыр яфІэкІуэдащ. ЩІы зимы Іэ мэкъумэшыщІэр жыг лъабжьэншэм ещхьщ. Куэдрэ щымытами, Советскэ власть шагъэувауэ щытащ мы щІыпІэм. АсыхьэтыщІэуи щІым теухуа псалъэмакъым зыкыІэтащ. Большевикхэм тепщэныгъэ щалыгъа зэман тІэкІум зэхагъэзэрыхъауэ щыта къомыр нобэр къыздэсым Сультанбэч хуэхэхьжыркъым. Пэжкъэ, Сультанбэч?

Къылышбийм псалъэ ирату арат. Ар къэгузэващ: граждан ІуэхухэмкІэ тетым и къуэдзэм щІым теухуа Іуэхугъуэхэр «зэригъэтэмэмыж» щІыкІэм, абы къызэригъэпэща щхьэпылъапІэхэм тепсэлъыхьу къыщІимыдзашцэрэт генералым. Псалъэм емыпІэщІэкІыщцурэ къыщІедзэ Сультанбэч:

– Генералыр захуэщ, – тетым мащІэу зыхуегъэщхь Къылышбийм. – ЩІыр бдзэжьей къупщхьэу псоми я тэмакъым тенащ. Хьэ мэкъэщІалІэ къомым хуадза къупщхьэм и махуэр къыхуэкІуат абы. Хьэхэр зэрышхьж пэтащ абы щхьэкІэ. Языныкъуэхэм къыжалэрт щІыр зэхуэдэу гуэшын хуейуэ, адреихэм

ар ядэртэкъым. Къупщхьэр япэ хьэп зыщIам ейщ. Истамбыла-кIуэхэр щикIым щIыри, унэри, псэуалыи къагъэнащ, языны-къуэхэм – Iэщ нэгъунэ. Зеиншэу къэна щIыр урыс админи-страцэм зритар къэзакъхэм я закъуэкъым – зи псэ емыблэжу пащтыхьымрэ хэкумрэ къулыкъу яхуэзыщIэ адыгэхэми я Iыхьэ ялгысаш. Ауэрэ щIыр пщIэкIэ хьэхуу зытхэри кы-къуэкIаш. Зратыр хэт, жыIэт? НэгъуэщI бгырыс лъэпкъхэм я уэркъхэм. Петроград революцэр къыщохъей. ЩIым теухуа декретым ипкъ иткIэ щIыр народым хуагуэш. Мэкъумэ-шыщIэ вакъэ лъэбышэ къомым япщхэм ящIхэр зэрапхьуэ. Ауэ, зэрыжыслаци, языныкъуэхэм щIыр езыхэм яйтэкъым – пщIэкIэ хьэхуу къащтауэ арат. Абыхэм телэжыхь пщылIхэм къащохъу зытелэжыхь щIыр езыхэр зи пщылIхэм яйуэ. Арати, ахэри яубыд. Адыгэхэм абыхэм жраIэ: «фэ къэвубыда щIыр фипщхэракъым, атIэ дипщхэрат зейр. Ар дыдейхэм хьэхуу пщIэкIэ фыфейхэм иратауэ арат. Ауэ щыхьукIэ, щIыр дыдей мэхъуж...» Модрейхэм ар къыпхуадэн? Зытрагъыхьэр-къым. Арати, узэрыфыщIынымэ – къеблагъэ. Кавказ лъэпкъ-хэмрэ тэрч къэзакъхэмрэ сэшхуэкIэ зэрыупщIатэу хуежъаш. Антон Иванович Деникиным, алыхьым фIыгъуэр къыхуищIэ абы, – Къылышбийм и макъым ину зрегъэлэт, – Iуэхур зэригъээзэхуэжаш. Псори я пIэ иригъэувэжаш. Кавказ къурш лъапэхэм мамырыгъэ, гүфIэгъуэ къэзыхьар араш. Щхьэж бгъэдэлъыр яритыжаш. КIэщIу жыпIэмэ, хьэ зэрышхым къупщхьэр къахихыжаш, хьэ мæжэщIалIэхэри я уIэгъэхэм ебзеижурэ щхьэж и унэ бжэн лъакъуэу зэбгрыкIыжаш. Пæжщ, иджыри я пщIэун яухакъым. Лей бзаджэ къызылгысауэ зы-къэзылгытэжахэр къызэдзэкъэкIхуэрэ къуршым ихьэжауэ мыбыкIэ къаплъурэ мэкъугъ, шыжейми пщIыхьэпIэу ялба-гъур къэзакъхэм яIыгъ щIыхэраш.

– Шэрихьэтым и лэжыакIуэхэм я закъуэкъым къугъыу бгышхьэм исхэр. Абы щыбгъуэтынуш красноармеецхэм я дзэхэри, партизан гупхэри, нэгъуэщI бандэхэри. Абыхэм Тыркур Iэщэ-фащэкIэ къадоIэпыкъу, – жеIэ кышщIыхьэжу зи тIысыпIэр зэзыгъэгъуэтыжа Ахъмэт Сэрэбий, гурышхьуэ зыхуищIа цIыхур щIыбым щигъуэтатэкъым абы.

– Ари соцIэ, – и псалъэхэм пещэ Къылышбийм. – Мэрем-къанри Мэтхъэнри щыIэщ абы. Ауэ абыхэм къапэллгъэр щIы-къым – щхьэпылгъэ кIапсэщ. ИремыпIашIэхэ, генерал Деники-ныр ялгъэIэсынщ абыхэми. Фэ фи нэ фIыкIэ илгъагъу, щхьэж хуэ-фащэр лгысыжынщ.

Бекович-Черкасскэм псалъэу щIедзэ аргуэру:

– Ахэраш ди Iуэху зыIутыр, ди къуэшыфIхэм я лIыкIуэ лъапIэ. Ди хэкуэгъухэр къызэрыттегузэвыхьыр къыдгуроIуэ, абы щхьэкIэ фIыщIэ ини яхудошI. Зэш щIыжалэжыр араш: ди

Гуэху Ией зэрыхуу фигу дыкъявгэкИыжащ. Фи пкъяр хамэщЫм шыІэми, фи гур ди гъусэщ.

– Ар дыдэщ.

– Тэмэмщ.

– Фи нэ кызыхуик Іыр дощІэ: къуршым щхъэдэхьпІэ шыфщІу адэж лъахэм къэзыгъээжыну гукъыдэж зиІэхэр хэкум къэвгъэкІуэжыну аращ. Ислъам республикэ кыызгъэпэщыныр къегъэжапІэу аращ, нэхъыщхэр адыгэхэр зэгуэгъэхъэжынырщ. Тэмэму жысІэрэ хъэмэрэ зыгуэркІэ сыщыуэу пІэрэ?

– Ущыгуэркъым. Аращ Іуэхур зэрыщытри, – жеІэ Къылышбийм.

АбыкІэ зэрыарэзыр кыигъэлыагъуэу ищхэр ещІ Факри-пашаи.

– Кавказ къуршыщхъэхэм лъэмыж кызэпрышыныр Алых талэм фІэкІ нэгъуэщЫм хузэфІэкІынукъым, – езыр чыристан диным ит пэтми, адрейхэм захигъэгъуэщэн папщІэ Алыхбыр тегъэщІапІэ ещІ Бекович-Черкасскэм. – Къэрал куэдым щызэбгрыдза хъуащ адыгэхэр. А псор дауэ зэпшэлІэжыну?

– Ислъамым дызэришэлІэжынщ, – жеІэ Факри-паша, абы кыгурыгуэрт тегъэщІапІэ ищІыр зэрыгуэхушхуэр. Ауэ кыгурымыгуэр зыт: Тыркум щыпсэу адрей лъэпкъхэм хуэдэу бгырыс муслъымэнхэм диныр кърадзащэртэкъым. КъимыдэкІэ, къэбэрдей псори муслъымэнкъым, абыхэм яхэтщ чыристан диныр зыІыгъхэри. Осетинхэри аращ: нэхъыбэр чыристан диным итщ. Бгырысхэм ящыщу щІэныгъэ нэхъ зыбгъэдэлъри осетинхэращ. Псалъэжъым зэрыжиІэщи, дыгъэм хуэгъэза мыІэрысэр нэхъ щІэхыу мэхъу. Осетинхэр колонизаторхэм я культурам адрейхэм нэхърэ нэхъ щІэх пэгъунэгъу хъуати, щІэныгъэми нэхъ псынщІэу зратащ. Шэшэнхэм ящІхэм къзакъ станицэхэр къытІысхъащи зэмызэгъхэу зэзауэ зэпытщ.

Псалъемакъяр тІэк Іу зэпыуати Къылышбий и къуэжъым зыдеукІэ:

– Бгырысым дежкІэ щІыр икІи гъавэщ, икІи ІэщхэкІщ. Уеблэмэ щІыр хъэуа пэлъытэщ. Къэрэщейхэм ещхьыркабзэу, мышкышхэри къуршым ирахуащ. ЛІэщ Іыгъуэ кІуам абыхэм кыытрахауэ щыта щІыр ноби зыІэрагъэхъэжыфыркъым. Къахуэнэжыр зыщ: я гъунэгъу нэхъ къулейм – Къэбэрдейм и хъэкькІэ псэунырщ. Абы фІым ухуишэнукъым – лыгъажэщ, зэгурымыгуэныгъэщ абы кърикІуэнур. Аращи, ислъам республикэр зэбгрылгъэлынущ.

– Мыр зыщывмыгъэгъупщэт: илъэс щэ ныкъуэ и пэкІэ адыгэхэр, нэхъ тэмэму жыпІэмэ, фи адэхэр, ди адэхэр хамэ щыпІэхэм шыІэпхъуэм алыхбыр я гущІэм щахъумэу, абы и цІэр я бзэгупэм телъу зэрикІауэ щытар. Хэплгъэгъуэшхуэт абыхэм я Іуэхур: е уи хэкум къынауэ уи диныр гъэкІуэдын, е хамэ къэралым Іэпхъауэ алыхбыр уи фІэщ зэрыхъум хуэдэу псэун, – мо тІэк Іу щІихъауэ кыздэпсалъэм, хъэщІэм гу лъытакъым

зэрыригъэлейшэм: Истамбыл мыIэпхъуахэр
мымуслъымэныж хуэдэу хъурт. Абдеж щысхэм ар
кыпхуадэнутэкъым.

– Ди адэж щIыналъэр къэдмыбгынами, дызэрымуслъымэну
дыкъэнэжащ дэри, – абдеж щыс нэхъыжьхэм ягум къопсалъыкI
Къылышбий и къуэжьыр. Дауи, ар я гуапэ хъуаш, хъэщIэм пщIэ
зэрыхуашIым кыхэкIыу, Iуэхум хэмыпсалъыхъу щыс дадэхэми.

– ЗыгуэркIэ фи жагъуэ сщIамэ, емыкIу кысхуэвмыщI,
кхъыIэ. Сэ сызауэлIщ, умышIэххэу сыщыуэнкIэ мэхъу. Сэ-
мэгумкIэ зывгъазэ жысIэным и пIэкIэ, ижымыкIэ вгъазэ жысIэу
къызжьэдэлъэтынкIэ зыхуэIуа щыIэкъым. Сэлэтхэм уащыхэтым
деж а шыуагъэр занщIэу бгъээкIуэжыну тынщI. Политикэм
лъэбакъуэ лей шыпчакъэ – кыкIуэтыжыгъуафIэкъым. Иджыри
сыволъэу: сыщыуамэ, емыкIу сыкъэвмыщI, – Факри-паша и
пащIэ Iувышхуэм и щIагъым кыщIогуфIыкI. Абы и нэхэри
гуапэу къылыдыкIырт. – Адыгэ комитетым и псэхэм ящыщ зы
ди тхакIуэ гъуээзджэ Iэдиб Хъалидэ, сыщыщыуэхэм деж, сыт
щыгъуи къызжиIэрт: «Исмэхыл, «гупсыси псалъэ, зыплъыхыи
Iыс», псалъэжьыр зышумыгъэгъушщэ, кхъыIэ».

Iэнэхэм щысхэр зэщIэдыхъэшхаш. Факри и шыуагъэри кыс-
хуагъэгъуа хуэдэт.

– Алыхъри цIыхури зи фIэщ мыхъухэр ахъай щыIэ. Ды-
гъуэлI-дыгъуэшхыу псэхэм уи муслъымэн дин щхъэкIэ
къыпхуашIэн щыIэкъым, – къопсалъэ зы лIыжь гуэр, хъэщIэм
къышхъэщыжын мурад иIэу, ауэ абы и псалъэхэр жьэдегуэж
Къылышбий и къуэжьым.

– Япэхэм шыгъуэ зи ныбжьыр илъэс хыщIым щимыгъуахэр
мэжджытым щIагъыхъэу шытакъым, алыхъым шыхуэлажьэ унэ
лъапIэр сыт щхъэкIэ егъэуцIэп Iын хуейт? Шы къэзыдыгъу-
зыщэжу, уеblэмэ сабий къэзыдыгъуурэ зыщэжу зи дуней гъа-
щIэр къезыхъэкI бзадженаджэхэр дауэт мэжджытым зэрыщIэ-
бгъэхъэнур? Жы хъурэ и гуэныхъыр ипшыныжыну мурад
ищIамэ, и псэр мэжджытым илъэфырт. Ар япэхэм шыгъуэт.
Иджы а псоми кIэ иратащ Россием и хабзэхэм.

– Уи благъэ Жыраслъэн-щэ? Дапщэшу пIэрэ абы мэжджы-
тым кIуэуэ шыщIидзэнур?

– Жыраслъэн езым и хабзэ иIэжщ. И пащIэ лъэныкъуэр
кыхутесча щхъэкIэ, зыкIи зыкыигъэзакъым. Иджы зэ кысIэ-
рыхъэжамэ, адреи пащIэ лъэныкъуэ къытенэжари кыхутесчы-
жынт. Псэууэ яфыщIа адакъэм и махуэр кыхуэзгъэкIуэнт сэ
абы, – гупыр аргуэру зэщIодыхъэшхэ. Зы жьэм кыыжьэдэкIыр
жьищэм жьэдохъэ, жи. Къылышбий и къуэжьым и псалъэхэр
Жыраслъэн и тхъэкIумэм ищырхъаш. Ар кызырэыгубжъами шэч
хэлъкъым. Зэи кыгтельэдат и башткыкыыр здихыу зи къавэбжэр
зэIузыха Къылышбийм бгъэдыхъэу щIакIуэ кIапэ кыриджену.
ИтIани щIогъуэжри зэкIэ зызэтреубыдэж.

Зэманьр жэщыбгым фІэкІаш. Зи ныбэ из хьэщІэхэми бы-сымхэми псалъэмакышхуэ ирагъэкІуэкІ. Бекович-Черкасскэм и гугъат Іуэхум кІэ иритыну, нэгъуэщІ мыхъуми, псалъэмакыыр зэпагъэууэ загъэпсэхуну. Абы и щхьэусыгъуэ хьарзынэу кье-гъуэт джэгур. Хамэ щІыпІэ щыпсэу ди лъэпкъэгъухэм къэфэкІэ ящІэжу пІэрэ, я лъэгум зэ дыккыщІагъэплъамэ, хьунт, жи. Псо-ри абыкІэ арэзы мэхъу. Пшынауэ къашэну мажэхэр. Пшынауэри арат зыхуейххэр: псоми я гулъытэр кылыгысыну.

– Бжэлупэм дыккыщыфэнщ, – кыхыхлъхьэ СулытІанбэч.

Іэнэ хьурейхэм бгъэдэхсэм зыкыаІэт, ауэ нэхыжъ дыдэхэр а зэрыщысщ. Абыхэми я жагъуэкъым модрейхэр зэрызэрыщІэхыр – зимыхъуми бэуап Іэ ягъуэтынщ. Мо хьэщІэщ цІыкІум щІэсам и бжыгъэм ущІэмыупщІэ. Хуит къэхъуа хьэщІэщым унэлутхэр кыщІохьэ – Іэнэхэр зэлыІуахынущ.

Бжэлупэм цІыхур Іууу щызэхэуаш. Іэгуауэ, пшынэ, пхъэцІыг макъхэм жэщыр ягъэкІэзыз. Джэгур къафэкІэ кыызэІуех Къылышбий и къуэжым. ПцІыр сыткІэ щхьэпэ, хуабжы ІэкІуэльтыкІуэу къафэрт ар. Іэгуауэхэми дунейр якъутэрт. Къафэм пщІэ зэрыхуашІыр къэзыгъэльтэгъуэну зи мурадхэм я кІэрахъуэхэр кърагъэцІэфтауэ хэт дэуейрт, хэт еухырт. ЩІалэ цІыкІухэм дуней гуфІэгъуэр яІэт, хьыджэбз цІыкІухэм я тхьэкІумэхэр Іуаубыдэрт.

Лы напэр тримыхыу къэфащ Къылышбийр. Ар Тыркум къикІа хьэщІэм, моуэ и щхьэр хуигъэльтэхъша щІыкІэу, бгъэдохьэ – генералыр утыкум къришэу кыигъэфэну арат. Къылышбийм и мурадыр зэрыдаІыгъыр къагъэбелджылыуэ щІалэгъуалэми я Іэгуауэм нэхъри зрагъэІэт. Факри Адыгейм икІахэм ящышт, абыхэм я къафэр нэхъ псынщІэт, генералыр пшынауэм йолъэІу, адыгей къафэ еуэну. ЦІыхубзыр адыгей къафэхэм щыгъуэзашэтэкъыми, сытми пшынэр игъэкІыргъыу щІедзэ. ХьэщІэр утыкум къольадэ. СулытІанбэч утыкум кърешэ абы кыидигъэфэну хьыджэбз дахэ дыдэ. Ар адыгей къафэ щІагъуэу къэмыфэфу кыщІэкІаш. Факри-паша и нэшхуитІыр лыду зегъэкІэрахъуэри утыкум итщ, и пащІэшхуэхэми кыщІогуфІыкІ. Къэфэн иуха нэужь, хьэщІэр утыкум къокІыжри, хабзэ хэлъу, СулытІанбэч бгъуроувэж. Адрейхэм ещхъу, Іэгу йоуэри щытщ. И напэр зытримыхыжу и къалэн ищІаш.

Джэгур йокІуэкІ. Утыкум къохьэ Жыраслъэн.

– Уэркъ къафэ еуэт, дахэ, – жреІэ абы пшынауэм.

– Къылышбийхэм я къафэращ зэуэр, хьэщІэ! Лъэпкъ макъамэщ, – жеІэ Ахъмэт Сэрэбий, къафэр зэры-Жыраслъэныр имыщІэу, лъэпкъ дамыгъэм ещхъу, Къылышбийхэ езыхэм я къафэ зэраІэжыр къаригъащІэу аращ, – лъэпкъыр зэрыцІэры-

Гуэм и щыхъэтц ари.

Жырасльэн ари гулътэншэу блигъэкIакъым, гушыIэ

щIыкIэу абы желэ:

– Къылышбийхэ я къафэм Истамбыл къыкIа хъэщIэр къыдрырефэ. Сэ сыщIэлъаIуэр уэркъ къафэщI!

ЛIыхэр зэщIэдыхъэшхаш. Абы щIагъыбзэ гуащIэ гуэр щIэлът. Пшынауэм къафэр ехъуэж. Жырасльэн и Iэри ипкъри ещI: Бекович-Черкасскэр утыкум къыргъэблагъэу арат. Гене-ралым зригъэнауэ идэртэкъым. Пэж дыдэуи, къэфэкIэ ищIэртэ-къым абы, и напэр зытрихыжынуи гукъыдэж илэтэкъым. Ауэ, сыту хъуми, къытрагъэхъаш генералыр. Утыкум къыхъа щхъэ-кIэ, ищIэнумрэ къызэрыщIидзэнумрэ ищIэртэкъым, щтэлэшта-блэу зиплтыхъу щытт.

– КъэфэкIэ жыхуалэ сщIэркъым, кхъыIэ, сыхэвмыгъэзыхъ, – лъаIуэрт ар.

– Зиусхъэнхэ! Адыгэ къэфэкIэ ищIэжыркъым абы. Кадриль фыкъыхуеуамэ, евгъэхуулат, – гупым къахокIиикI афицар чэф гуэр. Дауи, ар генералым и гуапэ хъуакъым. А псалъэ дыджхэм къагъэгубжьри Iуэхум тегушхуаш.

Генералым и лъакъуэр зэрызэблихарауэ, Iэгуауэм зиIэташ. Жырасльэн и «маузерыр» кърепхъуэтри къафитIым я лъабжьэм щIоуэ. Абы и шапхъэм куэд къегъэ Iулэ, бжэлупэр кIэрахъуэ уэ макъым зэщIиIэташи, зауэ къызэлъахауэ уи гугъэнщ. Щхъэ-укъуэу алъандэм бжыхъхэм кIэрыта уанэшхэм я тхэкIумэхэр ягъэкIауэ заплтыхъ, йоль-йопкIхэр, шхуэмылакIэхэр зэпаудын-кIэ тIэу еплъынхэкъым. Генералри къызэрыкIащи утыкум къы-кIыжыркъым, къызыхэкIа лъэпкъым къыпызыщIэ къуэпс гуэр-хэр иджыри зэрыхэлтыр къыгъэлыагъуэу аращ. Мо зэрызехъэхэр къегъэсэбпри, абдеж Жырасльэн гупым яхобзэхыкI. Къылыш-бий Сулът Iанбэч полковникым и напщIэм телъ уанэшым зредзри щхъэлымкIэ еунэтI. И хъэпшыпыр къызэщIекъуэжри – бгъуэзмэ къащтэ. Адыгэш лъэпкърэ хъэрыпыш лъэпкърэ ялъ зыщIэт хакIуэ ахъырзэманым нобэр къыздэсым ибг къымыхута лIыр тыншу ихъырт. Пэжщ, абы зригъэщIэгъуэкIыу, и кIэр ири-сэу, къызэпхъуэкIыну хуежъуэ щIидзат япэщIыкIэ. Ауэ шы зэрагъасэр, абы «бзэ» къызэрыхуагъуэт щIыкIэр зымышцIэр Жырасльэнт? Шыхэр щIэх дыдэу къесэрт абы.

Къылышбийхэ я хъэщIэхэри я бысымхэри къэфэнкIэ ирикъуауэ щытIысыж нэхушхэм деж ирихъэлIэу, Жырасльэн и нэд нэщIхэр игъэпщу Тэрч Iуфэ Iуст, ахэр шыныбэпххэм ири-пхыу къиуауэ зызыукIыж псым зэпрысыкIыну арат. ИщхъэмкIэ уэшхышхуэ къыщешхауэ арагъэнт апхуэдизу псыр къыщIиуар.

Жырасльэн псым шышынэртэкъым. Къамыл кIыхъ зыжъедигъэ-лъадэу зыщIигъэмбрыуэуи икIыфынут ар езыр псым, нэд гъэ-пщэхэр уиIэу шыр псым зэпрыпхунми гугъуехъ пылтэкъым.

Грузием хуиунэтIауэ арат абы. Берулавэ Гиви кърита тхылтыр щидыгъэкIэ, зыцкIэ мышынэу а щидыгъэкIэ кыщикIухъ хъунут шыдыгъум.

ЕтIуанэ псалъащхъэ

1. ЖЭЩ ЦХЪЭДЭХЫПІЭ

Дунейр бжыхъэт. Къуршыщхъэ мэзхэр кIыфI пэтми, Жырасльэн абы тыншу кыщикIухъыфурт. Лъагъуэ щэху-хэмкIэ зэтэкъым-тIэутэкъым абы шы дыгъуахэр Владикавказ кызырихуар. Илъэужкым кытеувэрэ Ахъмэт Сэрэбий кыкIэ-лъыпхъэрмэ, дауэ хъуну? Хэт и щхъэми, зы щхъэ гуэр пабжъэм кыыхэнэнущ абы щыгъуэ. Жырасльэн и шыр игъэлъэхурт. Мыгувэу нэху щынуш. Ауэ шыр иджыри фIгуэ щIокIри гъуэ-гуанэфI кызыэпичауи хуэбгъэфэщэнкым. Дауи, Деникиным и автомобилым нэхърэ нэхъыкIэу кыщцIэкIынтэкъым ар. Жырасльэн и нэгу кыщцIигъэхурт и шыр зэрадыгъуар кыщищIам СулътIанбэч и фэр зэрыхуар. ХъэщIэ генералыр уэркъ къафи къэзгъэфэн, атIэми, илъабжъэм кIэрахъуэкIэ сыщIэуэн хуеяуэ кыщцIэкIынкым, йогупсыс Жырасльэн. Сэ сщIэр щалъагъум, адрей къомри я кIэрахъуэхэм епхъуэри... Си пащIэ лъэныкъуэ къэнэжари схутричыну жиIэу батэр игъэшати Къылышбий и къуэжкым. Хуэза мэкъупIэр зейм!.. Жырасльэн ищIэрт мы мэзым Iэджэм ущрихъэлIэнкIэ зэрыхъунур: бандэхэр, урысы-дзэм кыыхэкIуэсыкIыжахэр хъунщIакIуэ-дыгъуакIуэу щызе-джалэрт абы. Ауэ Жырасльэн кызыыхуигъэщIар апхуэдэт езыр. Абы лей зытримыгъэхъэнкIэ шэс ихъэж зикI. Мустъымэнхэм я дзэщI Узун-Хъэжы нэхърэ нэхъ лIыгъэншэу щIэтынутэкъым а мэзхэм. Ар нэпскIи лъыпскIи пхуэмыгъэщIытэн мывэ быдэт. Бандитхэм я хабзэ нэхъыщхъэр зыщ: епцIыжам ажалыр и Iы-хъэщ. Жырасльэн игу илтэкъым бандитхэм, шыдыгъухэм, хъунщIакIуэхэм яыхыжыну. Абы и щхъэм илъыр зыт: Къылышбий СулътIанбэч деж щызэхихахэрт, нэхъ гурыIуэ-гъуэу жыпIэмэ – псори я пIэм къызыша революцэрт. Абы фIэгъэщIэгъуэнт Адхем теухуауэ зэхиха хыбарыр. Бзэи тхылти зымщIэ мэкъумэшщIэр къэралым и унафэщIлIы шынагъуэм дауэ пэувыфа?

Жырасльэн и гъащIэм щIы иIатэкъым, жылэ исатэкъым, хадэ ипщIатэкъым, ауэ нарыху хадэм хэт Iуащхъэшхуэм Iэджэрэ гупсысэу тесат, зыгуэрэм и мэкъупIэм хъуакIуэу хэт и шым кIэлъыплъу. Языныкъуэхэм деж Iурихырти хилъафэрт, жбышхуэ кыкыгуэуам кыгъащтэрти кызыэщыурт, уафэ кызыэ-щIищIам дэплъейрт, къэтэджырти пIащIэу и шым хуиунэтIырт, уанэ къуапэм кIэрыщIа щIакIуэр кыкIэритIэтыкIыну. Дунейм

и зэхэлъыкІэр, и къэхъукъащІэхэр зэрыгъэщІэгъуэным егупсы-сурэ кІуэрт: жьышхуэр – уэшх нэщэнэр – зы лъэныкъуэкІэ еуэрт, ауэ нартыху псоми зрагъэщІыртэкъым жьыр здепщэмкІэ. Уеблэмэ абыхэм яхэтт къыздеуэ лъэныкъуэмкІэ ещІэхэри. Сыту пІэрэ ар къызыхэкІыр? Жьыр зыщ. Здеуэри зы лъэныкъуэкІэ хуэ-дэщ, ауэ нартыху бзийхэр, ислъэмей ящІ нэхъей, уафэфу зэхэтщ.

Борэнри борэн жьгъей цІыкІу къому зэхэту пІэрэ-тІэ? – йогупсыс Жыраслъэн. Мис а жьгъей цІыкІухэм зыщэгъэкІэрахъуэкІэ нартыху бзийхэри абы къыдеджэрэзэкІу арагъэнщ. Революцэри борэным ещху къыщІэкІынщ, дэтхэнэ зы лъэпкъми езым и борэн, и революцэ иІэжу арамэ, а борэным – революцэм – къыдекІэрэхъуэкІу къыщІэкІынщ лъэпкъ къэс. Борэн цІыкІухэр зэхыхъэжу борэнышхуэ хьурэ, хьэмэрэ борэнышхуэм къыпкърыкІрэ борэн жьгъейхэр? Сыт хуэдэу а псори зэрызэхлъыр? – къыхуэщІэртэкъым Жыраслъэн.

Кемал Мустафа теухуауэ Тыркум къыкІа хъэщІэм жиІэри фІэгъэщІэгъуэныщ Жыраслъэн. ПщампІэм тенэцІыхьурэ джэ-дыгур фІэкІуэдащ. Дзэхэр зэриудэкІмэ, зэригъэукІыжурэ езыр абыхэм я кум дошхыкІ. Апхуэдэ зэфІэкІ уи Іэн щхъэкІэ езы Алыхъ талэр уи тельхъуэ ущытын хуейщ. Мы дунеишхуэр и пІэм изыху къарур дэнэу пІэрэ къыздикІыр? А къарум къежъапІэ хуэхъур сыт? Хэт ар зыунэт Іыр? Абы и унафэр зыІэщІэлъыр хэт? А псори къызгурыІуэну пІэрэт, и щхъэ йоупщІыж Жыраслъэн, бзэрэ тхылърэ сщІэуэ щытамэ? АрщхъэкІэ ар газети тхылъи къеджэфыркъым. Мэрэмкъанри, абы и ныбжьэгъу Степан Ильичи, Мэтхъэнри къоджэф. Сэ сыкъэплъэнэфщ, – и щхъэ мыгъуагъэ хуехъыж шыдыгъум.

Ауэрэ здэкІуэм, ар йогупсыс цІыхухэр щІэгущІэгъуншэм. Зым адрейм щхъэ лей ирихыфрэ? Кхъухъхэм ежъуэ хы Іуфэм Іуса адыгэ куэд мэжэщІаллагъэмрэ уз зэрыщІалэмрэ лъэрыщІыкІ ящІауэ зэрыщытам теухуа хыбар гуауэ Іэджэ зэхихат абы. Кхъухъхэм итІысхъуэ хым зэпрыкІахэри унат? Унэныр щыгъэтауэ, ажалт ахэр зы Іууар. Таломрэ щхъэхуимытыныгъэмрэ къыхэкІыу сыт хуэдиз шыкІуэдар хамэщІым?! А тхъэмышкІэ къомым къалъысауэ я фэ дэкІ хъэзабыр щхъэ зыгуэрым имылъэгъуарэ? Хьэмэрэ, гущІэгъу, цІыхугъэ зыхэлъхэр нэхъ мащІэу ара? ЦІыхум, хъэкІэкхъуэкІэ щымыхъуакІэ, къамэ, джыдэ къиштэу нэгъуэщІ лъэпкъым къыхэкІа цІыхубзым, сабийм щхъэ зридзыфрэ?

Жыраслъэн и нэкІэ илъэгъуауи жаІэу зэхихауи ищІэжыртэкъым ИстамбылакІуэм и лъэхъэнэм щыгъуэ адыгэхэм я фэм дэкІа гузэвэгъуэмрэ хъэзабымрэ хуэдиз. ЦІыхухэм я гущІэгъуншагъэм щегупсыскІэ, абы и псэр Іэщым якІэрыпщІэрт, псом хуэмыдэу Жыраслъэн фІы дыдэу илъагъур шырат, ар цІыхум и ныбжьэгъу пэжу, абы зэи укымыгъэщІэхъуну, псэзэпылтъхъэ-

пІэми укърихыну кыилгытэрт. Шыр зыхуей хуэбгъэзэныр – и ГускІи, ипскІи, зегъэгъэпсэхункІи – псом япэ иригъэщырт Жырасльэн, Хьэрыпкъани къесакІэщ абы, и цІэр жиІэу зэре-джэу къоплгъэ, и щхъэ дахэр еІэтри, сыткІэ укъыхуейт жы-хуиІэу, къошыщ. Ар Жырасльэн дежкІэ гуфІэгъуэшхуэщ.

Жырасльэн и уанэш бэлыхъу шытам зыкъомкІэ ещхът Хьэрыпкъани. Жырасльэн мызэ-мытІэу ажалым къригъэлат а шы ахъырзэманым. Жьым тож, жалэрт абы щхъэкІэ. Шы завод псо зиІэ къулеижъ гуэр къыщыхъат Жырасльэн: шищкІэ къызэт уи хакІуэр, жиІэри. АрщхъэкІэ Жырасльэн идатэкъым. Ар иджыпсту зи бэлыхъ иукІыр зыт: Къылышбий и къуэжъым къищІауэ пІэрэ и шыр зэрадыгъуар? Джэш тридзэу щырыес. Си узкІэ къищІэн абы и шыр сэ къызэрыздыгъуар? Зэгуэр згъэ-зэжын хуей хъууэ щытми, Хьэрыпкъан сытесу сыдэмыхъэжмэ зэфІэкІакъэ?..

Жырасльэн гъуэгу пхэнжкІэрэ Дарьял аузым щыдыхъам, Владикавказ и Іэшэлъашэм «зэшищ» – мэкъэщІаллагъэр, щыІэр, хуабэ узыр – лгъэкІ къамыгъанэу щыфыщІэрт, цІыху цыкІур лгъэрыщІыкІ ящІу. Къалэр Деникиным и дзэхэм къаувыхъат. Зи лгъэр щІэшІа къалэр къеныкъуэкъужыртэкъым бий къебгъэрыкІуэм. Абы занщІэу гу лгъытащ Жырасльэни. Уаем езауэу Тэрч зышиукІыж аузыр цІыху цІыкІум зэшІащтат. Грознэм къыдІэпхукІыу къыщІэпхъа цІыхум Владикавказ къыдэкІа-хэри къахыхъэжати аузым лгъэ увыпІэ иІэжтэкъым. Іэмалынша-гъэкІэ къызыдэкІын хуей хъуа Владикавказ и уІэгъэщхэм хуэфІу щІэлът епшыкІузанэ армэм и зауэлІ бжыгъэншэхэр, хуабэ узым зэшІищта къалэдэхэр...

Къалэм укъыдІэпхукІыныр Іуэхут? Ауэ дэнэ уздІэпхъу-нур? ЩыІэр зы гъуэгущ: меньшевикхэм я Грузием ухуэзышэрщ, ари абы унэсыфу щытмэ. Уи пІэм укъонэри, Деникиным и зауэлІ гушІэгъуншэхэм я ІэмышІэ уихуауэ аращ. ГузэвэгъуитІым ухэдэн хуей щыхъуам деж, Іэмал зэриІэкІэ, гузэвэгъуэ нэхъ мащІэр къыхох, ауэ абы узыхэдэн лгъэпкъ щыІэтэкъым. Зыкъо-мым я гугъэт Европэм и къэралхэу зи культурэм, зи зэхэщІы-кІым нэхъ зиузэщІа Англием, Францием, Италием я дзэхэу щыпІэр зыгубыдахэм уалэрыхъэмэ нэхъыфІу, гушІэгъу нэхъ къыпхуащІыну, большевикхэм теплгъэ мыхъу урыс афицархэм я ІэмышІэ уихуэ нэхърэ. Ажалыр Іэ щыІэкІэ зытезымыгъэІэбэн щхъэкІэ щІэпхъуахэр зылгагъу уІэгъэхэмрэ сымаджэхэмрэ, я лгъэм зэрихъэххэу щытмэ, пІэм къыхэтэджыкІырт, щыгъыну ягъуэтыр зыщакъуэрт, зыри зымыгъуэтхэм шхыІэн, щашыху къызэрашэкІт, я лгъакъуэм къэпыжъ, напІэлгъэщІ, хъыданыжъ фІашыхъти, ерыскъыи хушхъуи къафІэмыІуэхуу щІэпхъуэхэрт. Къэмыхъеифхэри дыкъэвмыгъанэ, гушІэгъу къытхуэфІщІ жалэу лгъаІуэу хэлът. Щыгъын щІагыщІэлъ фІэкІ зыщымыгъыу щыІэ

уаеи хэлъадэ сымаджэ къарууншэхэр уэсыи хэджалэрти къэзы-
лэтыжын ямыгъуэту дыкъхэрти зэфлэнтлэуэжауэ уэрамхэм
кыдэнэрт. Хьэдэр дунейи темыхуэж хьуат. Зи насыи кыкляуэ
зыкъэзылтыгэжхэр шы цляхуцлэ тесу, выгум, шыгум ису дэклэ-
хэрат. Ауэ абыхэми уащлэхуэпсэнышхуэ ябгъэдэлътэкъым—
аузыи зэрыдыхуэ псори зэхуэдэу уаеи зылуригъэлъадэрт.

А къомир нэхъ псынщлэу кызыэринэклыи и гугъэу
Жыраслээн и шыи елъэдэкъауэ щхьэклэ, луэхум зыри кыи-
кыртэкъым— мо тхьэмыщклэ къомии гъуни нэзи ямылэ хуэдэт.
Игъащлэм мазэр махуэ бжыгъэклэ зыбжу емыса Жыраслээн, игу
зэи ихунутэкъым нэху кьеклэмэ, февралыи и пщыкыутгыр
кыыщихьэну а махуэм и жэщыр — ар Грузиеи и щлыналъэ
гъунапкъэм щынэсар. Абы шэч лъэпкъ кытрихьэртэкъым Бе-
рулавэ Гиви кърита тхылгыр язэрыригъэлъагъуу лъэпощхьэ-
поуншэу адэклэ зэраутлэпщыиум. Ауэ тхылгхэр кыыщапщытэ
щлып лэм унэсын хуейкъэ? Лыгъэ уилэмэ, япхрыпщыф ауз
зэвыи дээрэгъуауэ сатыр кыыхуэ зэпыт цлыху гъунапкъэншэ
лувыи.

Шыи кьепсыхмэ, лъэсу нэхъ клуэцлрыкыфыну плэрэ? Шыр
дэнэ пхыиу? Ар бгъуэтыжыиу итланэ. Дэдзыхуэ кьапэккыухь
хьуиу? Сэмэгурабгъумк лэ удэплъеямэ, уи пылэр щхьэрыхуу,
мывэ блын лъагэщ, ижыырабгъумк лэ уеплъыхамэ, уи щхьэр
уназэу, Тэрч ауз лъащлэм шохууцлэ. Щлэупщлэурэ кьешлэ
Жыраслээн: цлыху гупыи япэклэ псыи лъэмыж телыщ, лъэмы-
жыи и бгъуитлыиу клэ сэлэтхэр сатыру тетщ, мис а сатырит лыи
якуклэ цлыхур зырызыххэу дагъэклыу аращ. Лъэмыжыи уеклуэ-
лэн папщлэ сэлэт сатыр лэджэм уапхыкыи хуейщ. Мис абдеж
цлыхур шаухуэнщлэ, шызэхадз. Цлыхухэр лъэмыжыи траутлэп-
щхьэ, узыншэхэм кьоупщлэ: добровольческэ армэхэм кьулыкъу
щыпщлэну уклуэну уарэзы?... Арэзыхэр лъэныкьуэклэ луащри
Ларо посёлкэм ирагъашэ. А здашам унэхэм, шэшхэм щлагуашэ,
мыгъуэмылэ лусу зыгуэр кьрат, гурышхьуэ зыхуашлхэр бгъуэн-
щлагъ щлылэм щлаубыдэ. Хуабэ уз зэфыкыхэм я луэхур клэщлэ:
псалъэ хэмылгу сэлэтхэм яубыдри лъэмыжыи ирадзых, адэклэ
Тэрч кыыпхуищлэ уи унафэщ...

Жыраслээн, сытми, зыгъэ зызэман лъэмыжыи нос. Абы и
пэклэ кьохутэ красноармеец гуэр, и ныбжьэгъухэм кьрашэкляуэ
арагъэнт, шхылэн хуабэшхуэ кьепхьухауэ. Сэлэтхэр ней-нейуэ
кьеплъащ абы. Нэгъуэщлэ хэмылгу, кьаубыдри лъэмыжыи ира-
дзыхащ. Къуэ кыфлыи гущлыхьэу кыи макъышхуэ кьыдолыкы.
Жыраслээн къуэ кыфлыи йоплтых. Красноармеецыи шхылэ-
ныр кызыэрэпхэкля кляпсэр лъэмыжыи кыщлэгъэкъуа гъуцлэ
пкъохэм ящыщ гуэрыи флэнауэ лыр елэлэхуу флэлт. Абдеж
нэхъ гъунэгъуу зы унтер гуэр щытт, и сэшхуэр кьрех, ар лэ
ижыиу клэлыгыу, и ныбжьэгъухэм я лэр лэ сэмэгумк лэ еубыдри
къуэм йолъэбэкъуэх, красноармеецыр клэрышляуэ зылыгъ

кIапсэр сэшхуэмкIэ зэпеупщIри, лIыр псым щхьэщыт кIыфIым хохуэ...

Лъэмыжым хуэкIуэ цIыхум жэщ псом хэщIа щыIэкъым. ИгъашIэ псокIэ кIэ имылэн хуэдэт а очрэм. ЩIыIэм игъэдыкIа цIыху тхьэмышкIэ къомым зым зым зригулIырт – апхуэдэу зэрыгъэхуэбжу арат. Жьы щIыIэри хыйм икIырт: мо цIыху IэпцIэлъапцIэ къомым ящIыфэр зэпхилыгъукIырт. А здэщытым уфэрэкIыурэ зи псэр хэкIхэр гъунэжт, лIахэр зыми игъэхьейртэкъым, цIыхухэм ялъэгум щIэлът хьэдэхэр. И хьэфэ тхылъыр игъэлъагъуэу абыкIэ гъуэгу зригъэгъуэтын хьисэп иIэу куэдрэ ныкъуэкъуаш Жыраслътэн. АрщхьэкIэ Грузин правительствэм и унафэщIым и Iэ зыпцIэдза тхылъми зыри къыкIыртэкъым.

Жэщыбг фIэкIат къырыщхьэм зы кIий макъ дэгу гуэр къыщилукIам. КъэкIийм и цIэр жиIэрт, ауэ абы и псалъэхэр Тэрч и хьушIэ макъым щIихьумэрт. Жэщым къыхэгуюукI цIыхум жиIэрт:

– ФыкъэдаIуэ псори! ФыкъэдаIуэ! Зым адрейм жефIэжурэ псори фыкъыщIэдэIу ди псалъэм! Фи псэм хьэзабу телъым командованэр егупсысаш, тхьэмышкIагъэ къыфлтысам кIэ еттын папщIэ оккупационнэ властхэм дагурыIуаш...

Гупым зэщIэIушашэу щIадзаш: «ФызэрымыгъэкIий!», «ДевгъэдаIуэт зэ!», «ГушIэгъу къытхуашIу...», «ЯфIэгуюныхь дыхьуауэ...», «Фи жьэр фыубыди жаIэр зэхэдвгъэх!...»

Жэщым къыхэкIийкIым адэкIэ пещэ:

– Меншевиистскэ правительствэм хуитыныгъэ къывитащ ди гъунапкъэм фыкъыхьэну. Ауэ хабзэншагъэ фымылэж. Лъэмыжым япэ зэпрагъэкIыну дятэкIэ дзэм къулыкъу щызыщIэну зыфIэфIхэраш. Оккупационнэ властхэм ядэркъым хуабэ уз зыпкъыргхэр псым зэпрагъэкIыну... КъимыдэкIэ, оккупационнэ дзэхэм унафэ къыфхуашI: коммунистхэр, парт лэжьакIуэхэр, краскомхэр гупым факъыхэкIыу щхьэхуэу фызэхуэсыну. Хьумакулэ ящIыгъуу ахэр занщIэу яшэнуш Мэтэх быдапIэм. Адрейхэр псори грузин къэрал гъунапкъэм фихьэну хуит фыкъащI, ауэ мыри зыщывмыгъэгъупщэ: фи Iэцэри фи хьэпшыпри фIыгъ хьунукъым...

Гупыр къызэрыIэташ. Языныкъуэхэм дуней гуфIэгъуэр яIэт, меншевиистскэ правительствэм фIышIэшхуэ хуашIырт, Англием и дзэхэр хьэм ирагъэхьт. Ер зи унэ ихьауэ зи щхьэр къыфIэхуар сымаджэхэрат. Аузым дэмышхуэу дзэрыгуа цIыхум зэщIэвэу щIадзаш.

– Иджыри зэ фымыпIащIэ! ФыкъэдаIуэ зэ иджыри! – Тэрч и хьушIэ макъыр дзэгуэжыну зи мураду жэщым къыхэкIийкIым адэкIэ пещэ, – мы зыри зыгурывгъаIуэ: английскэ командованэм и унафэм емыдаIуэхэм фIышIахынукъым. Ахэр къыфщысхьынукъым. Абы щхьэкIэ мыпхуэдэ хэкIыпIэ къэдгупсысаш: фочхэр фщхьэщыдгъэукIыу, дыфхэуэ хуэдэу зыдошI.

Большевикхэм я сэлэтхэр кыттеуэу хуежъати дэри дахэуэжауэ араш жытІэн папщІэ. ІэшэкІэ дызэбграхуу ди гъунапкъэхэм кыхьэнухэу я гугъаш, жытІэнш. Большевикхэм я унафэшІхэр зетедукІаш, мыдрейхэр гъэру къэдубыдаш яжыдоІэ. Гъэру фы-къэдубыдауэ араш. КыывгурыІуа? «Гъэрхэм» я кьалэнш зы-дахум кІуэну.

– КыдгурыІуаш.

– Дэнэми зэ зыщІыпІэ дашащэрэт. Ди лъэм даІыгъыжыр-кьым.

Жэщым кыыхэкІиикІым и макъыр печ. Фоч кышхьэ-щагъэукІыу щыщІадзэnum поплъэри цІыхухэр зэхэтш. Тэрч и макъыр ээпигъэуркьым, дунейри нэхъри щІыІэ кьохъу. Уи лъабжъэм щІэлъ хъэдэм ушагъэтыркьым. ЦІыху гупым уфафэу щІадзэ. Абыхэм гугъэ гуэр къащхьэщылъэташ, Тэрч зэпрыкІ лъэмыжыр хъэдрыхэ лъэмыж хуэдэт. Абы тет сэлэтхэм псым хадзэр хуабэ уз зэфыкІхэм я закъуэтэкьым, ныбэ нэщІыгъэм къарууншэ ищІахэри ирадзыхырт лъэмыжым. Абы зауэлІ е зауэлІхэм ещхэ цІыху мин зыбгъупщІ зэпрашри къурш мывэ лъэныкъуэмкІэ яшаш.

– Дарьял аузым щызэрызекъуэ цІыху Іувым шууэ япхокІ Жыраслъэн, кыыхуэшхыдэхэри кьехъуэн-къецІэнхэри щайуэ къридзэркьым. Шым и джабэм кыыхукъуальхъэ. ХакІуэр зэ зы лъэныкъуэмкІэ, зэ адреи лъэныкъуэмкІэ йошІэ. Жыраслъэн и жьэр увыІэркьым:

– СыпхывгъэкІыт, сыпхывгъэкІыт! Грузием и тетым сри-Іуэхузехъэш.

– Ахьмакы! Теткьым. АтІэ премьерш!

Ари едэ Жыраслъэн. Иджы апхуэдэу жеІэ:

– СыпхывгъэкІыт. Грузием и премьер-министрым сриІуэху-зехъэш. СыпхывгъэкІыт. ТІэкІу физэлъыІукІуэтыт. Грузием и премьер-министрым...

– Хъэдрыхэ уздэкІуэр! ЩІакъуэ башхэр зыІыгъ ныкъуэды-къуэхэр плъагъуркъэ? Хъэмэрэ ахэр зэхыупытІэну ара?

– ФытекІуэтыт! ФизэлъыІукІуэтыт! Шыр кыфтеувэнуш зыгуэрым! Жордания Ной и хъэфэ тхылъ сІыгъш сэ.

АдэкІэ укІуэтэху къэс цІыхур нэхэ Іув мэхъу. Языныкъуэхэр тІысауэ шыс, языныкъуэхэри джэлауэ щылъ кыпфІэшІынш, шыр абыхэм ящхьэпрыбэкъукІыурэ макІуэ.

– ЦІыхур зэхыупытІэнуш. УпІашІэмэ, Тэрч хыхьи дэ-къутей! – мывэ блыным егулІахэм дунейр якъутэ. ЗэрыгъэкІий-хэм яхэтт красноармеецхэри.

ІкІэм икІэжым Жыраслъэн лъэмыжым нос, псомкІи зыщыгугъ и хъэфэ тхылъыр кърехри еший.

– Мыбы дауэ укызырэышыхутар? – егъэшІагъуэ ар Іызыха англыз полковникым.

– Тифлис сокІуэ. ІэшхэкІ гъэхъэзырыным и ужьситаш.

– Уи псэр умужэгъужамэ, псынщІэу зыІуегъэх, мы укъызы-хыхъар плъагъуркъэ?

Верст ныкъуи кыкІуагъэнтэкъым Жыраслъэн аузыр уэ макъым кыыщигъээджызджам. Къэщтауэ зэплъэкІмэ, «Зи гугъу ящІа зэхэуэ «нэпцІым» щІидзауэ арагъэнщ», жи. АрщхъэкІэ нэхъ лъагаплэ гуэр дэкІуейрэ кызэплъэкІмэ, хуиту елъагъу: английскэ сэлэтхэм цІыху Іэщхъэ пцІанэ къомыр бгы лъабжъэм ирагулІауэ зэтраукІэрт. Мис иджы хъэкъыу кыыгурыІуащ Жы-раслъэн зэхэуэ «нэпцІыр» зищІысыр. Англием и оккупационнэ дзэхэм я афицарым и унафэкІэ цІыху цыкІур зэтраукІэу арат. Арат абы «псынщІэу зыІуегъэх» кыыщІыжрилар.

«Сэ фэ лы фхуэзгъэхъэзыру фэзгъэшыхукІэ фи жъафэр дэгъэзеяуэ фыщылъащэрэт шхын щхъэкІэ фылІэу», – игукІэ мобыхэм яхуошхыдэ Жыраслъэн. АдэкІэ кыыпищэнум хунэмыс щІыкІэ аргуэру фоч къомым я зэдэуэ макъыр къоІу. ЦІыху цыкІур, Іэщым хуэдэу, мывэ блыным иракъузылІауэ зэтраукІэу арат. Красноармеецхэм, коммунистхэм, политлэжыак Іуэхэм хахуауэ сымаджэхэри ирагъэсыкІырт. ЕмылІэлІэнхэу, зэрамыл-лъэфэнхэу аращ, йогупсыс Жыраслъэн.

А псор и нэгу щІэкІыху Жыраслъэн игу илъат Грузием и правительствэм хуэлэжъэну, иджы Борулавэрэ абырэ зэрызегурыІуам и гугъу ищІыжыххэну и псэм хутегъэхуэжыртэкъым. Лыкъым – бдзапцІэщ ахэр зэрыгъэшхэн хуейр, жиІэрт Жыраслъэн. Хъэм и губжъ кхъуэм щехъэ жыхуиІэу, лажъэ зимыІэ шы ныбэ нэщІым, мжэщІалІэм елъэдэкъауэрт. Ауэ зэ лъэныкъуэкІэ зригъэзыну пІащІэу арат. ЗыщІыплэ деж зыщригъэщІу зэ тІэкІу жеймэ, мо и нэгу щІэкІа гуауэ къомыр шыгъупщэ-жынкІэ хъунт... Хъэрыпкъани жэщитІ-махуитІ мэхъури зигъэпсэхуакъым икІи ныбэ нэщІщ. Ари гъэшхэн, псы егъэфэн хуейщ.

Сыт хуэдизкІэ шыр игъэпІащІэ пэтми, Жыраслъэн кыылъэщІохъэ фоч уэ макъхэр. Хъэмэрэ кыыфІэщІу пІэрэ? ЩхъэдэхыпІэр кыызэринэкІыу зыкъомрэ кІуа нэужь, Жыраслъэн гъуэгу м дедзых, хъэкІэкхъуэкІэ лъагъуэ гуэрым теувауэ макІуэ. Лъэужьхэм еплъмэ, гурыІуэгъуэщ: бжьо, ажэ шыІэщ мыбы. Ауэ щыхъукІэ, абыхэм я егъэзыпІэр жыжъэкъым. Ауэрэ здэкІуэм, Жыраслъэн и нэр хуозэ бгыбгъэм кыыщІэжауэ къешкІурэх псы къабзабзэ цІыкІум. Ар жыгырууэ кумб цІыкІум илъадэрт. Жыраслъэн шыр треІуантІэ абыкІэ. ЯпэщІыкІэ Хъэрыпкъан ирикъуху псы ирегъафэ, итІанэ езыми и гурегъэтІыс. Иджыпстущ абы щызыхищІэпар къеуэлІа насыпыр зыхуэдизыр – псэууэ жыхъэнмэм кыыхэкІыжат ар. Абы гъащІэ кІыхъ кыызэригъэщІэнум и нэщэ-нэу пІэрэ ар? ЩІакІуэр кыызэрешэкІри мылыфым хогъуальхъэ Жыраслъэн. Абы сыт щыгъуи шы щІагъыщІэлыр шым кыытри-нэрт, уанэр игъэтІылырти пІэщхъагъ ищІырт. Жыраслъэн и

гугъат и щхьэр уанэ щхьэнтэм зэрелусэу занщIэу Iурихыну. Ар-
щхьэкIэ и жейн къахIуэркъым. И нэгум иджыри щIэтт цIыху
Iэщхьэ пцIанэ къом бгы лъабжьэм щызэтраукIар.

Пшэхэр зытекIуэта уафэ къабзэр къызыщхьэщыт къурш
щхьэ хужьхэр и хьумакIуэу махуэ псом жещ Жыраслъэн. Сы-
хьэтрэ зыбжанэкIэ узэлэбэкIыжмэ, ар къызыхэкIа дунеймрэ
мыбырэ шурэ лъэсрэ я зэхуакут. ЩхьэдэхыпIэм адэкIэ пшэ
уэтIпсытIыр хьэлъэу щIым къыщхьэщылът. А пшэхэм
уафэри щIахьумэри дыгъэм и хуабэри и нэхури щIым
къагъэсыркъым, егупсысырт Жыраслъэн.

Пщыхьэщхьэм зы къуажэ цIыкIу гуэрым къыдохутэ
Жырас-лъэн.

Жэщ щызыгъэлэн къылтыхьуэу щIедзэ. Мис мыбдеж къы-
щищIащ абы хьэфэ тхылъыр зищIысыр. Оккупационнэ власт-
хэм зи псэр Iуаха цIыхухэм я пцIантIэ дагъэхьэнIа шынэхэрт.
Ауэ хьэфэ тхылъым и сэбэпкIэ бысыми игъуэтащ. Пшэджы-
жым Тифлис нэсащ ар. Iэджэрэ лыхьхуа нэужь, ерагъпсэра-
гъуу къегъуэт Берулавэ и унэр. Гугъу езыгъэхьар Берулавэ
унэцIэр зезыхьэхэр куэд зэрыхьурат. Сытми, икIэм икIэжым
къигъуэтат Гиви и унэр. Ауэ езыр дэмысу къыщIокI. Жыраслъэн
къалэ бээрэмкIэ еунэтI, хьыбархэм щIэупщIэнщ, шыи зыщы-
бгъуэтынур аращ. Абы и уанэ щхьэнтэм ахьшэр хуэфIу илът
иджыри. Ахэри Берулавэ иритыжыну и мурадщ. Мэремкъаным
мыбы ущыщIэупщIэну дзыхыщIыгъуэджэт. Большевик и гугъу
пщIымэ, уи гурыгъыр пхузэпаудынкIэ зыхуэIуа щылэкъым.

Бээрыр и гуащIэгъуэу зэхэтт Жыраслъэн абы щынэсам. Ар
шым къепсыхаш – узыхуэмейхэм закъыщIебгъэлъагъун щылэ-
къым. Хьэрыпкъан Iэдэжу иыгъыу къекIухьри тетщ. ЩIэх-
щIэхыурэ къызоплъэкI: шыр зыгуэрым еуэмэ, е зыгуэрым и
хьэпшып, и шагъыр кхьуэщын жьэхэуэмэ, бэлыхь ухэхуа-
гъэжыщ. «Англизхэм даухьэунщIащ, дашхаш, къалэр яфыщIащ»
щыжи Iам, Берулавэ пцIы иупсат. Абы и щыхьэтт Жыраслъэн
илъагъу бээрыр. Абы шумыгъуэтын щылэтэкъым, ауэ псори
лъапIэт. Умыкъулей бэлыхьмэ, а бээрэмкIэ узэрымпысэуфы-
нур нэрылъагъут. Ауэрэ къыздикIухьым, Жыраслъэн игу къо-
кIыж Ботэщ Астемыр куржы бээрэм кIуэуэ и щхьэм щхьэкIэ,
и щхьэгъусэм щхьэкIэ, и бынхэм щхьэкIэ щыгъын къызэришауэ
щытар. Иджы хьэпшыпыр апхуэдизкIэ лъапIэ хьуащи,
узыхэзэгъэн лъэпкъ плъагъуркъым.

– Шыр пшэрэ? – къоупщI абы зыгуэр, ар зэрымкъулей-
сызри фэуэ тетщ. Жыраслъэн сонэ псэлъэкIэр псоми къахигъэ-
щхьэхукIыфырт. – ЖыпIэр сыт хуэдиз, жызо Iэ, уи шым? – зи
щхьэр башткъыкькIэф IэпхыкIа лыр аргуэру къоупщI. Абы шыр
хьурейуэ къызэпекIухь, и жьафэр зэтришу жьэдэплъэну хуо-
жьэ – Хьэрыпкъан и ныбжьыр къищIэн и гугъэу аращ.

– Сщэркъым! – къэгубжауэ пеупщI Жыраслъэн. АрщхьэкIэ

щэхуак Іуэ бэмІэгъуэр кІэрык Іыжыркъым.

– Дауэ зэрумышцэр? Умышцэnumэ, щхьэ къэппша-тІэ? Ямышцэн къашэркъым, къахуркъым икІи къахьыркъым мыбы. Бэзэр жыхуаІэр пщІэркъэ уэ? Мыбы щамыщцэр зыщ: псэрщ. Ар ауэ ятри, зыми Іахын ядэркъым. Къызэщэ, уцІегъуэжынкъым. УасэфІ уэстынщ.

– Сщэркъым жысІакъэ? – Жыраслъэн ищІэнур ищІэркъым, щэхуак Іуэ угъурсызыр къыкІэрынкъащи, и ужь икІыркъым. Шым зы уасэ хуещІ, Іэпсэльтэпсым нэгъуэщІ зы уасэ къыхуегъэлтагъуэ, уеблэмэ шыхъауэ уанэ къуапэм деж кІэрыщІа щІак Іуэми щхьэхуэу уасэ къритыну же Іэ. Мор зыкІэригъэхун папщІэ Жыраслъэн шагъыр шацэ щІыпІэмкІэ еунэтІ. Шагъыр зыщэ къомыр, зы анэм къилъхуа сабийхэм хуэдэу, зэщхьыркъабзэщ, нэкІуцхьэплъхэщ, пащІацэхэщ, зэмышцхьыр я шагъырхэрщ.

Абы щызэхыумыхын бзэ зэмылІэужыгъуэ гъуэтыгъуейщ. Жыраслъэн игу къокІыж дунейм лъэпкъыу тетым я бзэхэр щыІу бгым теухуа хьыбарыр. Абы зэрыжи ІэмкІэ, а бзэ псори зыщІэм и насып къыкІащ: ар уэгум ихьэнурэ бегъымбархэм я гъусэу игъащІэ псокІэ псэунуц – уахътыншэщ. Къыгурымы Іуэ пэтми, Жыраслъэн псоми якІэщІодэ Іухъ – бзэхэр зэрызэщхьэщыкІыр зэхигъэкІын и гугъэщ. Ауэ ахэр я бзэхэмкІэ нэхърэ я хьэпшып-хэмкІэ нэхъ зэхэгъэкІыгъуафІэт. Шагъыр ищэмэ – сонэщ, чыщмыщ, пхьэщхьэмышцхьэ гъэгъуа, алэрыбгъу, прунж ищэрэ – азербайджанщ, щыгъын, унэ хьэпшып, цІыхубз хьэпшып цІык Іу хуэдэ зыщэр ермэлыщ, бухъар пыІэ, Іэщэ ищэмэ – шэшэнщ е мышкышщ, дыщэ, дыжбын щІы Іу-бгырыпх зыщэхэр дагъыстанхэм ящышщ, нэхъ тэмэму жыпІэмэ, даргинщ е гуэбэшыщ, ІэфІык Іэ сыт хуэдэхэр, дэхэр ищэмэ – къэжэрщ. Адыгэ уцыхуэзэнур зэзэмызэххэщ, а узыхуэзэри щэхуак Іуэщ. Ауэрэ лы шапІэмкІэ щыблэкІым лы зэрызекІуэри зрегъащІэ. Лыр икъукІэ лъапІэт. Берулавэ Гиви Жыраслъэн и деж мэл къызэри-щэхуну жыхуи Іамрэ мыбы лы зэрыщацэмрэ шурэ лъэсрэ я зэхуакут. Мэл псэу къэпщэхуу быукІыу пщэжыныр хуэдипщІкІэ нэхъ лъапІэт. Псэущхьэ къищэхумэ, ар иукІыгурэ зыщэж Берулавэ къулей зэрыхъуа жыхуепІэм уцІэмыупщІэ. Езы Жыраслъэн-щэ? ЗыщІык Іу бгъэдэльткъым. Апхуэдэ сондэдждэрыкІэр сэ псэупІэ схуэхъуну къыщІэкІынкъым, йогупсыс Жыраслъэн. Абы и Іуэхур шыщ. Пэжщ, гугъуэщ удемыхъу, шыр нэгъуэщІ Іэщ Ілэужыгъуэм хуэбгъэк Іуэжыфынущ. Еу-уей, ара иджы уи уэркъыгъэр здынэсыжа мыгъуэр? Сыту тхьэмышцкІэ ухъуа, хуэмыху. Сыт мы уэ зэбгъэзахуэхэр? – и щхьэ хуошхыдэж Жыраслъэн.

Бэзэрыр бжьэм хуэдэу зэрызохъэ. Абы щашцэрт император Николай ЕтІуанэм, англыз Ллойд-Джордж, Жордания Ной сымэ я сурэтхэри. ИкІи лъапІэхэтэкъым. Лы фунт нэхърэ нэхъ пудт.

Хъэжыгъэ шапІэми езым и хабзэ иІэжт. Хъэжыгъэр ІэмышІэкІэ къаштэрт, Іэгум иракъузэрти шабэрэ пхъашэрэ зэхагъэкІырт, епэмхэрти гъуэтэрымэ къищтарэ къимыщтарэ къашІэрт.

Жыраслъэн къызоплъэкІ, тхъэм и шыкурщ, щэхуакІуэ бэмпІэгъуэр кІэрыхужакІэт. КъыгъэкІэрэхъуэж дыщэкІхэм я дежкІэ щІэплъэну мурад ещІ. Абыхэм ялъэщапІэхэм хуабжыу къамэ зэгъэпэщакхэр фІэдзат. ТхыпхъэхэмкІэ зэрыхуэбгъэфэщэ- нумкІэ, къамэ нэхъыфІ дызэ и нэм къыфІэнар авар ІэщІагъэт. Езы ІэщІагъэлІыр, зы лъахъшэ гуэру къыщІэкІынти, зыщІэт унэ цыкІум и щхъэгъубжэм хуиту къыщхъэпрыплъыртэкъым, нэгъуджэшхуэм щІыхъумэ и нэкІу гъурыр, и пэшхуэр плъагъу къудейуэ арат. ДыщэкІым езым илъагъуи къыфІэІуэхуи щыІэтэ-къым – и псэр лэжыгъэм иритауэ къупэщыпэрт.

БэмпІэгъуэр лъхуэри зэгъудыгъуэ къилъхуаш жыхуаІэу, нетІэрэй сонэ щэхуакІуэр аргуэру къыбгъэдокІэрэхъуэж Жыраслъэн.

– Уа ныбжъэгъу, шыр ууейщ, пщэнуми умышцэнуми, ухуитыжщ. Къызумыщэ – содэ. Ауэ дызэгъэхъуажэ. Уи хакІуэм нэхърэ зыцкІэ мынэхъ Іейуэ уанэш бэлыхъ уэстынщ. Апхуэ- дизкІэ шы бэшэцци, щІэпхъуи къэмыувыІэу Истамбыл нэс уихъынщ. Абы ахъши нытеслъхъэнщ. Мы шым сыщІехъуэпсар зыгуэрым срихуэупсэну аращ. КъыбгурыІуа? Езы император дыдэм тыгъэ хуэпщІми, утемукІытыхъыну зэрыдахэм щхъэкІэ сыдихъэхаш. Еуэ, дызэгурыгъаІуэ. Къызэщэ. СогъэпскІ. СолъэщІ. И сокури и кІэри сожъ. И кІэр зэрызодзэ. Уи уанэр уигу пымыкІмэ, ари, содэ, къызумыт, ууейм нэхърэ мынэхъыфІмэ, мынэхъ Іейуэ, сэри уанэ сиІэци, ар тызолъхъэри... Ар сыт хуэдэ тыгъэ хъун уфІэщІрэ? УегуакІуэмэ, езы пащтыхъ дыдэм ет. ПхуэзмыщІэн щыІэкъым. Мы шыр зэттынур здэщыІэну хъэгъуэлІыгъуэми уздызошэ. ИІэ, ущІегъуэжынкъым...

Жыраслъэн ищІэнур ищІэркъым. Іуэхум утегушхуэ хъуни хуэдэщ. Мо шы къыхуагъэлъагъуэм тесу игъэзэжми хъунуш.

Жыраслъэн тІэкІу Іэнкун зэрыхъуар елъагъури, сонэр нэхъ-

ри тогушхуэ.

– Уэркъ тыгъэу, уэркъ тыгъэу...

– Сэри сыуэркъщ, ныбжъэгъу, – къыжъэдоху Жыраслъэн.

– Сыуэркъщ жыпІа? Фэуэ птетщ. Уи шымкІи уи фашэмкІи. ЗанщІэу си псэм ищІат узэрыуэркъыр. УэркъитІ зэгурымыІуэ- ныр емыкІукъэ? Уи цІэр хэтщ жыпІа?

– Жыраслъэнщ.

– Жыраслъэн. Уэркъ щІалэ. Уадыгэ?

– Сяадыгэщ.

– Ари си псэм ищлат. УзыхьэщІэ лъапІэш, си ныбжьэгъу. Гъуэгуи утеш. Си деж унеблэгъэнщ. Псалъэ кыыхэбгъэкІынкъым – узыхьэщІэш. Шыр кызыумыхъуэжынуми, узэрегуакІуэщ. Абы и гугъу сщІыжыххэркъым. АпхуэдизыщІ кыызэпыбупщІу хьэщІэу укысхуэкІуауэ узыхуей ухуэзмыгъазэмэ, си лӕхэми си псэухэми пунэлат кызахынщ. Апхуэдэ напэншагъэ злэжъауэ сыкъэзыщІэ си ныбжьэгъухэри си бжэшхьэІу къебэкъуэнкымы сэри я куэбжэ сыІуагъэхъэжынкъым.

Иӕ, накІуэ псынщІэу. Сэри занщІэу сигу кызырэрымыкІа плъагъуркъэ шым япэ хьэщІэр игъэщын зэрыхуейр? Хуабжъу емыкІушхуэ сщІаш. Си цІэр Шалвэщ. Си унэр моуэ гъунэгъу тІэкІуш. Нобэ хуиту зыбгъэпсэхунщи, пщыхьэщхьэ хьэгъуэлІы-гъуэм дыкІуэнщ. Ар ауэ сытми фызышэ! Абы ауэ сытми уи нэгъу зыщиужьын! Сонэ джыназыпхъу шэшэн щІалэ ешэ. Уэ уи нэгъу щІэкІыну жыхуэпІэм ущІэмыупщІэ! Япэ шэшэн джыназ кызыэралъхум и щыхьэту ущытынуш... Нобэр кыздэсым шэ-шэнхэм яІакъым джыназ.

– ЗэрыжыпІэмкІэ, джыназхэм я пщІэр йолъэхъшэх, – кыыпогуфІыкІ Жыраслъэн.

– ПэжынкІэ мэхъу, пэжынкІэ мэхъу. СщІэркъым. Ауэ Россием джыназыгъэм пщІэ зэрыщымы Іэжыр хьэкъщ. Тхьэм и шыкуркІэ, Грузием иджыри щыкІуэдакъым а пщІэр.

Шалвэ хуэм-хуэмурэ иришэжъаш Жыраслъэн. Шыр Іэдэжу яІыгъыу, тІури збгъурыту кІуэрт.

Авар дыщэкІыр зыщІэт унэ цІыкІум щыблэкІым, Жыраслъэн къоувыІэ. И псэр етауэ лажьэрт лІы цІыкІур, кыыбгъэдыхъахэри илъагъуртэкъым. Жыраслъэн и нэхэр тедияш къамэ дахэм, щІыІу-бгырыпх зэгъэпэшахэм. ДыщэкІым и Іэпэм иджыпсту кыыщІэкІ хьэпшыпыр цІыху ищІауэ зэрыхуэбгъэфэщэн умышІэу зы телъыджэлажъэ гуэрт. ЛІым кыыбгъурыт шэнтщхьэгъуэм къэдабэ теубгъуат, абы телъыжт дыщэрэ дыжбынкІэ гъэщІэрэщІа цІыхубз щІыІу-бгырыпх дахэ, куэншыбэ екІу, мышІэ лъапІэхэр зэрыс Іэлын. Ауэ Жыраслъэн и нэрытенар дыжбын къамэ бэлыхьырт.

– Ухуеймэ, ахъшэм и пІэкІэ уи шым ар ныпхутеслъхьэнщ, – же Іэ Шалвэ, Жыраслъэн дэзыхъэхауэ зэплъ Іэщэм гу лъытауэ.

– НакІуэ. ИтІанэ дызгурыІуэнщ, – арэзы мэхъу Жыраслъэн.

– Армыраи хабзэр! Нэсри укъэсыжауэ ууэркъ щІалэщ! – бэзэрым тет псоми зэхыху пІэрэ жыпІэу мэкІий Шалвэ. ЗэгъуситІым я зэхушытык Іэр зыгъэщІагъуэу къаплъэу щыт дыщэкІым хуоплъэкІри, адэкІэ пещэ сонэлІым. – Ари ди хьэгъуэлІыгъуэм хуэлажъэу араш. Псори уи нэкІэ плъагъункъэ нобэ? Екъуб, си псэм хуэдэ, узыншэу. Бажэж цІыкІуми жиІауэ, хьэгъуэлІыгъуэм дыщызэрихьэллэжынщ.

– Узыншэу, – дыщэкІыр кыыпыгуфІык Іыурэ якІэлъоплъ

бэзэрым текІыжитІым.

2. ДЖЫНАЗЫЩІЭ КЪЫЗЭРАЛЪХУАР

ХьэІусыпэ зрату Тифлис дэсыр кышызэхуэсат хьэгъуэлІы-гъуэм. Цыхум и нэ кызырэыплъэрэ имыльтэгъуа жыхуаІэм хуэдэт хьэгъуэлІыгъуэр зыщекІуэкІ унэр зэрызэгъэпэща щІы-кІэр. Хуиту уемыплъыфу эщІэлыдэрт псори: унэ лъэгу укыи-зэрыщри, къэдабэкІэ кыищІыкІа диван шабэхэр, шэнтиуэхэр зи нурым хэсыхь уэздыгъэшхуищри, абджыпс зэфэзэщ шкафхэри, абыхэм дэт хьэкъушыкъу лъапІэхэри, дахэу кыищІыкІа жьэгури, гъушІ гуахъуэ жьытІ теплэ зиІэу гъэува Іэнэшхуэри, абы тет хьэкъушыкъу зэмылІэужыгъуэ дахэхэри... А Іэнэм ерыскъырэ фадэу тетар зыхуэдэм ущІэмыупщІэххэ! Унэм зы Іэуэлъауэ щІэтт, мо фІыуэ зэрегъэфауэ кызырэыгъэжана гупыр апхуэдиз-кІэ зэрызехьэрти, тхьэмадэм дэнэ къэна, езы Алыхь талэ дьдэр къехами, хузэтегъэувыІэнкыым жыпІэнт. Правительством и Іэта-щхьэ езы премьер-министр Жордания Ной дыди, абы и пы-хъуэпышэхэри, министрхэри къекІуэлІат хьэгъуэлІыгъуэм. Зи пхъур лІы езытыр Шалвэ и Іыхылыуэ щымытамэ, Жыраслъэн апхуэдэ гупрэ апхуэдэ хьэгъуэлІыгъуэрэ илъягъуну кыищІэ-кІынтэкъым. Абы кыыхуэмыгъуэххэнур сыт жыІэт? Ар хуабэ уз зэфыкІхэм иджыблагъэ язэрыщІыгъуар мы иджыпсту зыхэтым къащІамэт. Мис иджыпсту ар зыбгъэдэхэр хэт сымэ? Дарьял ауз зэв кІыфІым цыху лажьэншэ къомыр щызэтэзыукІа англыз афицархэрщ. Ауэ абыхэм ящыщ зыми кыищІыхужакъым Екъуб дыщэкІым кыибгъурысу щыс Жыраслъэн. Хэтыт ар кызыфІэ-Іуэхур? Мыбы щІэхэр узэплъын защІэт. Мес, псалъэм папщІэ, Къэрал думэм и член Чегечкори генералыр. Ар иджы дьдэ Украинэм кыиКІыжауэ аращ. ЩІэкІуари сыт, жыІэт. Урыс къэралыгъуэм и лъабжър зэрызэкІэщІэбэтамкІэ къуаншэу абы кыилъыгъэрт Украинскэ Радэр. Мис абы кІэ иритуу арат Украинэм щІэкІуар. Генералым и напщІэ телът езыр зи унафэщІ дзэ-хэм финскэ сеймыр зэрызэхакъутар. Арат иджыпсту Чегечкори зи гугъу ищІыжыр. Мес, модэкІэ щысщ меньшевикхэм я пашэ Чхенкели. Россием пэжкІэ бгъэдэтыну жиІэри Кавказым щы-псэу лъэпкъ псоми я цэкІэ абы псалъэ быдэ щитащ иджыблагъэ Москва щекІуэкІа къэрал зэІушІэм. Къыгъээзэжаци жиІэр нэгъуэщІщ; Грузиер Россием кыгуэгъэкІын хуейщ, жи. «Закавказский сеймыр» кыизэзыгъэпэщахэми жьиджэру яхэтащ ар. А «сеймыр» кыищызэІуах дьдэм ирихьэлІэу Тифлис щызэтра-укІащ большевикхэм я партым и кыыхуеджэныгъэхэр дзыІы-гыну Александровскэ хадэм щызэхуэса рабочэ щэ бжыгъэхэр.

ХьэщІэшхуэхэр апхуэдизкІэ куэд хьурти, шауэмрэ ныса-щІэмрэ ерагъыу щІэхуэжа къудейщ хьэІусыпэ зратхэр шагъэ-хьэщІэ пэшым. Мы псори кыищІызэхуэсам щхьэусыгъуэ хуэхъуар а тІура пэтми, ахэр кыизэрырадзагъэшхуэ щыІэжтэ-

кыым. Абыхэм я гугъу шашри зээмызэт. А жаІ т ІэкІухэри кыгурыІуэртэкъым Жыраслъэн. Екъуби сонэбзэм хищІыкІы-шхуэ шыІэтэкъым. Ауэ тІэкІу кыгурыІуэрт. Арат Жыраслъэн тэрмэшу иІэр. ДыщэкІым зэрыжиІэмкІэ, шымысхъу тхэмадэм тхэупсыр кызригъэжэхыр шауэртэкъым ик Іи нысащІэртэ-къым, оккупационнэ дзэхэм я генералхэмрэ афицархэмрэт. АрщхэкІэ щытхъур зыхуагъэш тхэмадэм и псалъэхэр щайуэ кърадзэртэкъым, атІэ езыр-езырхэурэ уэршэру зэхэст. Премьер-министрым бгъурысу хъуэхъу жызыІэ тхэмадэ нэхбыщхъэу нэхутхъэху дахэр и щхъэ хуэпсэлъэж хуэдэу хьурт.

Гупым яхэсхэм щыщ зыри ищІыхуртэкъым Жыраслъэн. ИщІыхур Шалвэ закъуэти, къэрал Іуэху зи пщэ дэльым ещхъу, абы увыІэгъуэ имыІэу кыжыхьырт – зы Іэнэм кыыбгъэдэжт, адреим бгъэдэлъадэрт, щІэжырт, кыыщ Іэлъэдэжырт. Жыраслъэн езэшырт, и шы дэгъуэм нобэ зэрыхэкІыжым ирищхъэжагъуэт. Дауэрэ ищІми, ар Шалвэ кыытригъэхъат зы шыбз бэгъуа, къамэ, дыжбын бгырыпх, Тыркум к Іуэну хуит узыщІ тхыль ириту хакІуэр кыыІихыну. Зэ еплъыгъуэкІэ, ар хъуэжыкІафІэ хъуа хуэдэт. Жыраслъэн абыхэм егупсысу здэщысым, залыр шымы-бзэ мэхъу, уеблэмэ зыри кызымыдзэу алъандэм щыса англыз хъэщІэхэми я бзэр яубыдат. Къэхъуар игъэщІагъуэу Жыраслъэн и щхъэр кыиІэtmэ, Жордания Ной псалъэ иратауэ арат. Псоми нэкІэ яшхырт ар.

Ар шауэми нысащІэми йохъуэхъу. Абы кыызэрилътэмкІэ, а тІур лъэккытІыр зэпызыщІэ лъэмыжт. Правительствэм и Іэтащхъэр адэкІэ топсэлтыхъ политикэ и лъэныкъуэкІэ Іуэхур зэрыщытым:

– Нобэ ди ныбжьэгъум и Іэнэ зэгъэпэщам дефэ-дешхэу дыбгъэдэс къудей фи гугъэ? – псори игъэуІэбжбу щІоупщІэ ар. АуупщІэми езым жэуап иретъж. – Фи гугъэми, фыщоуэ. Шыуаны-шхуэ къэкъуальэм ещхъ Севернэ Кавказым дыбгъэдэсу аращ дэ. А шыуаным щІэльт мафІэр зэпымыууэ нэхъ ин хъу зэпытщ. А мафІэм кыыхэпІэнкІыкІ хъуаскІэр, алыхьым жиІэмэ, аргуэру кыыгъызогъээзжри – алыхьым жиІэмэ, ди щІыналътэм кыытехуэн-къым, армыхъумэ дэри кыытщІидзэнкІэ шынагъуэщ а мафІэр. Пэжыр щІубзыщІын шыІэкъым – Іуэхур шынагъуэщ, – жиІэу щысхэм яхоплъэ Жордания. – Деникиным и дзэхэр зэбгъэры-кІуауэ икІуэт Краснэ Армэр вэсмахуэ кыытеуащ Дарьял аузым зыщызыгъэбыда ди зауэлІхэм. Ахэр зэтракътэу большевикхэр ди щІыналътэм кыыхъаным зы тІэкІунитІэщ иІэжар...

Зэрымыарэзыхэр къагъэлъагъуэу цІыхур зэрогъэкІий. А жбы дэхупІэр къегъэсэбэпри къэпсалъэр шагъырым йоІуб. И макъыр нэхъри кыызэригъэкІыну арат. Абы и псалъэм адэкІэ пешэ:

– Талом кыыщІигъэІа дзэт ахэр. Сыти я дзэт абыхэм? Зыхуэ-

зэр я заншлэу клуэцлратхыу арат. Хуабэ узымрэ таломрэ уи лъэдакьэпэм кытеувэу уи ужь кьиува нэужь, жыжьэ узэрыни-мышэсыжынур кыбгуролуэ. Гъашлэ зэрамылэжыр ящлэрт абы-хэм... Тхьэм и шыкурклэ, ди дзэхэр: Англиемрэ Грузиемрэ я дзэхэр и чэзу дыдэу кьэсри бийм и дзэхэр зэтракьутащ. Яуклэщ, кьэнар гьэр кьашлэщ. Большевикхэмрэ краскомхэмрэ лъэхьуэ-щым ирадзаш. Клэщлу жыплэм, щхьэж хуэфашэр кылытысаш...

– Ауэ зэвым дахуэри, хьэ укылклэу зэтраук лэщ! – а здэщысым кьоклй Жыраслээн. – Зиусхьэн англэзхэм я унафэклэ...

Псоми я нэхэр Жыраслээн кытраубыдащ. Екьуб абы и лэгуапэм кьокьу.

– Хьуэхьу жыплэну арат? – тхьэмадэр Жыраслээн кьоупщлэ. – Уэри кьыплтысынщ псалтэ. Зэ уемыплэщлэклэ закьуэ.

Екьуб ерагьпсэрагьыу зэтриубыдащ и гьунэгьур. Кьызди-хуар умыщлэу Шалви кьэсаш. Абы Жыраслээн и дамэщхьитыр апхуэдизклэ иришэхати, шыдыгьум и улэгьэхэр кыхьэузыкы-жат.

– Пщлэр сыт? Гын мыгьуэр пшха? Хьэтыр уилэмэ, уи жьэр убыхь, – Жыраслээн и тхьэклумэ дыдэм йолушашэ Шалвэ. – Яуклахэм сыт уи луэхуу хэлъ? Ущыла абы, плъэгьуа яуклыу?..

– Сэри? – сыщылэщ жи лэ пэтащ Жыраслээн, ауэ щлэгьуэжри, сыщымылами, сощлэ. Икьуклэ флыуэ сыщыгьуазэщ, жи.

– Апхуэдэу хьун хуейти, хьуаш-тлэ. Сыт пщлэн? Алыхьри узогьэлъэлу, сэри сынолхьэлу, уи жьэр убыхь. Уэри зумыуклыж, сэри сумыуклэ.

Шалвэ и хьэтыр елъягьу Жыраслээн. Ауэ абы и нэ жанхэм дэнэ щыфлэклэнт англэйскэ генералым и плъэклэ дыджыр. И лулэ плащлэ ушхьуэнтлахэр зэтрикьузауэ, мо и нэклу кыыхьыр хишри нэхьри кыыхь хьуауэ Жыраслээн дежклэ кьаплхьэрт ар. Тэрмэшыр сонэ гуэрт. Дауи, абы ищ лэу кьыщлэклэнт дэтхэнэ зы псалтэри «сыт хуэдэу» зэдзэклэ хуейми. Жыраслээн и псалтэхэр абы зэрызэридзэклэамклэ, англэчанхэм флыщлэ щла-хуэпщлэын лъэпкь ябгьэдэлътэкьым.

– Деникиным и дзэхэр Грузиём и куэбжэм кылу хьаш, – Жордания Ной и тэмакьыр щидэ пэтащ, апхуэдизклэ кьэклияти. – Дыгьуасэщ ар кьышыхьуар. Лыхьэлейм иклауэ флыщлэшхуэ яхудошлэ оккупационнэ дзэхэм. Ахэр хуабжьу кьыддэлэпыкьуаш ди куэбжэр быдэу зэхуэщла хьунымклэ. Ауэ ди хьэщлэщхэр хьума хьун папщлэ а куэбжэ кьудеймклэ луэхур зэфлэклэнукуьым. Иджыпстуклэ, ялэрауэ, щлымахуэри кьыддэлэпыкьу. Мыдрейуэ, кьурш кьышхьэдэхьплэми сажнэ лэджэ зи кууагь уэсыр щызэ-тритхьуэри гьуэгур игьэбыдащ. Гьатхэр кьызэрысу уэсыр тклунуш. Ауэ щыхьуклэ, Деникиным и Россиём дышчызыхьумэн нэгьуэщлэ кьару дилэн хуейш. Араш иджыпсту дызэгупсысри. Алыхьым и лэмырклэ, ди ныбжэгьу кьэралхэм я гулытэк лэ

зыщытхъумэжынщ дэ а хъэшхъэрылуэдзэхэм! – Грузием и пре-мьер-министрым и бжъэр къештэри щауэм дежкIэ зегъазэ. Модрейр, мастэ кыхахуам ещхъу, къыщолъэт, и бжъэр къештэ. Бжъэхэр зэрагъэунтIэлу, езыхэр зэщогуфIыкIри йофэхэр. Iэгуауэ макъышхуэм зелIэт.

АдэкIэ-мыдэкIэ къызэпхолукI:

– ЯугъащIэ ди дзэ лъэшхэм!

– ЯугъащIэ ди союзникхэм!

– Ди республикэщIэм и хъумахуэ оккупационнэ властхэм я узыншагъэкIэ! – и орденыбгъэр игъэуфафэу бжъэр лъагэу еIэт генерал Чегечкори, абы нэкIэ ешх оккупационнэ дзэхэм я командующэ англыз генералыр, мыдрейми, жалар бжэгъукIэ къраудми имыщIэ пэтми, псори къыгурылуауэ фэ зытрегъауэри щысщ. Пэжщ, абы и гум зишыхъыжт: англыбзэр дунейпсо лъэпкъыбзэу къыщалтытэкIэ, мы сонэ къомыр езыхэм я бзэкIэ къыщIэвэр сыт? Арауи къыщIэкIынт оккупационнэ властхэм я саулыкъукIэ къалэта бжъэм командующэр щимыгъепIейтеишар. Генералыр къотэдж, и бжъэр зым ейми иригъэунтIэ Iуркъым, щIэжыхъа нэхъей, и жьэгъушхуэр хъейркъым.

Жыраслътэн иджыпстут гупсэхуу цызэпиpltыыхар щауэр. Ар лъышхуэкIи лы цIыкIуки уемыджэну, ику итт, нащхъуэт, къуэгъут, илътэс щэщI зи ныбжъын шэшэн щIалэ ест. Къэптал щхъуантIафэ щыгът, абы и фэгъу цей щыгът, дыжбын мыващIэ цIыкIу къомыр къызыпыблэбл бгырыпхым къамэшхуи кIэрахъуи кIэрыщIат. Ахэр псори къыпачауэ ешхът Жыраслътэн нобэ Екъуб и тыкуэн цIыкIум шилъэгъуа хъэпшыпхэм. Дыщэ лэрыпскIэ зэпыщIа хъэзыр къомри зэщIолыдэ. Зи Iэпщэр пыл къуопщхъэм къыхэшIыкIа и къамэри цIуугъэнэ лъапIэхэмкIэ гъэщIэрэщIат. Лъахъстэн кIэрахъуальэм зи дакъэр къищ зы кIэрахъуэшхуи кIэрыщIащ. КIэрахъуэ дакъэм ищIа шылэ уагъэ зэщIэпщIыпщIэм и кIапэр езы щIалэм и пщэм ищIэжащ.

– Си IэщIагъэщ ар, –желэ Екъуб, щауэм кIэрылъ псоми Жыраслътэн и нэри и пэри зэрихъым гу лытауэ.

– Хэт абы и цIэр?

– Зи гугъу пщIыр хэт? Щауэра? Иналыкъуэщ. Арсанукаевхэ яйщ. Шэшэнщ. Дышинскэ лъэпкъхэм ящыщщ. ИгъащIэм къэмышхъуа къэхъунущ нобэ: шэшэн джыназ къальхунущ.

Екъуб щауэм ехэл Iауэ ищIэу хъуар дзыгъуэ гъуанэ зыди-хъэн къимыгъанэу къыхуиIуэтащ Жыраслътэн. А псом я щIыIужкIэ, желэ дыщэкIым, си щIыхуэм щигъэнащ. КъызэрыщIэкIымкIэ, Жыраслътэн апхуэдизу дзыхъэхуэу зэпиpltыыхъ Iэцэ-фашцэхэм я уасэр итатэкъым щауэм. «Уи IэдакъэщIэкI Иналыкъуэ зэрызэрихъар уи напщIэ телъу плъагъунщ. Мыдэ зэ умыпIащIэ уэ. Уи хъэкъ къыстехуэнкъым», къыжриIат абы хъэпшыпхэр щIыхуэу Екъуб щIыIыхым. Мис, иджы дыщэкIри мыпIащIэу поплъэри щысщ. Тхъэм ещIэ шэшэн щIалэр зыщыгугъыр:

джыназыпхъу кыызэришэра? Е шыкъу кыулейхэм я фыгъэкIэ цыхум цыхуу кьалъытэу езыми гъуэгу игъуэтын?

Арсанукаев Иналыкъуэ Тифлис фыгуэ кышщакъыхурт. Ар япэщыкIэ тэрмэшу щылэжъат командованэм и штабым. ЛыукIхэм шэшэнхэр щакъыхам деж, – апхуэдэр куэдрэ къэхурт, – Иналыкъуэ и пщIэр занщIэу дзэуейрт. Мыбдеж ар ауэ сытми тэрмэш кыудейтэкъым, атIэ гъэрыпIэм ихуахэм я «кыуаншагъэмкIэ зыкыаумысыбжын» хуейуи Iуэхур кышщIригъэдзырт. ЗэрыжыIэщIэм папщIэ ар унафэщIхэм IупэфIэгъу ящIаш. Иужьым дышно-веденскэ обществэм и пристаф хъуаш. А кыулыкъур щызэрихъа лъэхъэнэм, абы кыыхуалъхуауэ арат, армыхъу, ар кыыздикIар зыми ищIэртэкъым. Арсанукаев Иналыкъуэ уэркхэм ящыщ зэрыхъуа тхылъым «уэркъ» псалъэр «джыназ» жиIэу зэредзэкI. Арати, Арсанукаев Иналы-кыуэ «джыназым» и «джыназэгъухэм» захегъэпшахъуэ.

Жыраслъэн щауэмрэ нысакъIэмрэ зэеплтыхъ: зэхуэфакъэпщ. НысакъIэм и факъэм хуэдэ уигъэлтыхъуэнщ. Щхъэтепхъуэ щIагъым кышщIэщ хъыджэбзри набдзэ зытелъым я нэхъ дахэщ. Ауэ Жыраслъэн сыткIэ ищIэнт «набдзэ зытелъым я нэхъ дахэ» псалъэхэр зэпхъэлIэ хъунур бгырыпх щIэпхакъIэм ищхъэкIэ щыIэ Iэпкытэпкыыр арауэ ззырщытыр? НысакъIэм и факъэм щIихъумэ егъэляуэ ин шхужьхэр, и лъэнкIапIэ гъумхэр илэгъуауэ щытамэ, Жыраслъэн хуэшэчыну кышщIэкIынтэкъым: «ЛIо, щIалэ, удэплъей зэпыту къэпкIухъ мыхъумэ, зэи укъеплтыхъ уи хабзэкъэ уэ?» – жимыIэу. Ауэ ар Арсанукаевым и Iуэхужт: абы езым и Iуэху бгъэдыхъэкIэ иIэжт.

Премьер-министрым и псалъэхэм Iэгу ущIеуэн нэмыщIи узытегузэвыхъыни хэлът. Сепаратист псоми щхъэпылъапIэхэр яхуэзыгъэхъзыр Деникиным менышевицскэ Грузиер щыхъумэн папщIэ къурш щхъэдэхыпIэм уэсыр зэрылъэпощхъэпо къарууншэр, умыделэмэ, кыбгурыIуэн хуейт. А «лъэпощхъэпор», я нэхъыбэ дыди, сэбэп кызырпхуэхъуфынур гъатхэ пщIондэт. ГугъапIэ щIагъуэтэкъым ар. Мыдрейуэ, Деникиным а къурш щхъэдэхыпIэм кыпикIухъыфынут: Портэ-Петровск, Дербент, Баку гъуэгур щыIэт.

Хъуэхъубжъэхэр зэпымыуэ яIэт щхъэкIэ, хъэщIэхэм я нэжэгужагъри щIэжэбзыкIт. Щауэри нысакъIэри зыми кырамыдзэыххэ хъуат. Псоми зи гугъу ящIыр зыт: добровольцескэ армэр Грузием и куэбжэпэм кыфутщ. Нэхъыбэм гугъапIэу яIэр оккупационнэ дзэхэрат, мыдрейхэми щакъуэжт Деникиным и щIыбагъ Англиер кыдэту. Добровольцескэ армэм и дзэхэм Iэщэ-факъэкIэ зышакъэхъзыр базэу Новороссийск яIэт. Къыздэ-Iэпыкъу жыпIэу Тыркум уелъэIуныр пщIэншэщ, езы къэрал зэпкырыщэщар зэрыпI-зэрышхым хокIуэдэжыпэ.

– Правительствэм и Іэташхьэм жиІар зэхэпхакъэ: «быдапІэ лъэщ къызэгъэпэщыным и ужь дитщ». Ауэ щыхъукІэ, зыгуэр-хэр ящІэ, –Жыраслътэн къыбгъэдэсым и гъунэгъум игу фІы хуищІырт.

Гупыр къыщІызэхуэсар нобэрей фызышэр арауэ зэрыщытыр щыхсэм ягу къэгъэкІыжын хуейт. ХьэгъуэлІыгъуэр нэжэгужэу, нэщхьыфІэу ек ІуэкІын папщІэ тхьэмадэм лъэкІ кыигъанэртэкъым. Ауэ зи пащІэшхуитІри зи щхьэц къуацэфІри уэсым хуэдэу хужь, зи набдзэ к Іырхэр фІыщІабзэ дадэ жьэрыІэзэм, акъылыфІэм и гушыІэ дахэми и псалтэ гуапэхэми кыикІ щыІэжтэкъым, тхьэмадэм и унафэм щІэкІат гупыр.

Шалвэ къыІуохъэ, Екъуб и тхьэкІумэм къоІущащэри Іуеш. Жыраслътэн гъусэншэу къонэ, езэшу хуожъэ, мо Іэнэ кІыхьым щхьэпроплъри апхуэдиз хьэщІэ цІэрыІуэ зи хьэгъуэлІыгъуэм къекІуэлІа щауэ насыпыфІэм йоплъ. Жыраслътэн игу егъэфІ: мыпхуэдэ хьэщІэхэр зиІэ Шалвэ тыншу къысхузэригъэпэщыфынщ Тыркум сызэрыкІуэн тхыль. Хьэрыпкъан тІэкІу згъэпудыІуаш. Иджыри зыгуэр кыитрегъэлъхьэн хуейщ. Щауэм и нэгуми нэщхьыфІагъэ иплъагъуэркъым. НэщхьыфІэныр щыгъэтауэ, хоплъэри щысщ. Егъэлеяуэ лъагэ и бухьар пыІэр натІэпэм кыитесщ, пыІэм и ныбжьыр и пэбгым нэс кыитредзэ, аращ абы и нэгум фитІу зыщІыхъуэжыр. Абы бгъурыс нысашІэм и щхьэ кыиІэту хьэщІэхэм зэ къахэплъакъым.

– Ди хьэщІэ лъапІэхэ, ди малъхьэм и Іыхьыхэр кыыщІохъэ! – Шалвэ бжэшхьэІум кыитеувауэ кыпогуфІыкІри щытщ, бжэри зэрыІухащ. Жыраслътэн плъэмэ, елъагъу: шэшэн фашцэ ящыгъыу

лІитІ кыыщІохъэ. «ШэшэнитІым» я зыр зэры-Екъубыр

занщІэу къешІэри, «шэшэн дыдэ къагъуэтыпам», жи игукІэ, адрей «шэ-шэдри» зэрысонэр нэрылъагъут.

Іэнэм щыс псоми кыыщІыхьахэм дежкІэ загъазэ. Екъуб япэ итщ. Абы ІэщІэтц къэдабэ стІол тепхъуэшхуэ зэрыпхъуа тепщэч ІэгуІэщІ ин. Къэдабэ фІыщІэм мафІэ цІур кыытолыдыкІ: дыщэ щІыІу-бгырыпх, куэншыбэ зэщІэпщІыпщІэ. Ахэр ІэкІуэлъа-кІуэу зэрыщІа жыхуэпІэм ущІэмыгупщІэ. Дыщэ, дыжьын, мывэ, хьэпшып нэхъ лъапІэ дыдэхэм щысхьатэкъым ахэр зыщІар. ІэщІагъэлІ ІэпщІэлъапщІэ дыдэм я нэхъыфІхэр кыыхищыпы-кІыурэ а хьэпшыпхэм екІуу хигъээзгъауэ кыыпфІэщІынт. Абы-хэм къахэлыдыкІ Іэлыныри цІыхум и нэр кыызэрыплъэрэ имылъэгъуам хуэдизт. Іэлыным хэщІыхьат хьэрфитІ: «А» «И» – Арсанукаев Иналыкъуэ, ар и щхьэгъусэрауэ зэрыщытыр игъащІэ псокІэ щыгъупщэ хъунутэкъым нысашІэм.

Шалвэ хьэщІэхэр нысашІэм бгъэдешэ. Жыраслътэн кыызэры-щыхъуамкІэ, Екъуб ІэмыкІуэлъэмыкІуэ дыдэу тыгъэхэр ныса-

щІэм ІэщІегуэ. Екѳуб сэлам кѳрихын и гугѳэу нысашІэм и Іэр кѳишият, мыдрейр Іэрпхѳуэр хѳури тыгѳэ лѳапІэхэр зэрылъ тепщэч ІэгүІэщІышхуэр Іэпыху пэтащ. Ауэ, насып яІэти, Шалвэ абдеж щыгтти, мапхѳуэри тепщэчыр кѳеубыд. Екѳуб нэхѳри Іэнкун мэхѳу, Іэбѳу тыгѳэхэр Шалвэ кѳыІэщІихыжыным зы тІэкІунитІэщ иІэжар, ауэ кѳыІэрыхуат.

Іэгуауэ макѳым зеІэт.

НысашІэр гуапѳу кѳызыщыгуфІыкІ Екѳуб кѳокІуэтыж, абы щІыгѳуш Шалвэ щІантІэдэтхэм кѳахиша «шэшэни». Арати, ари зы Іуэхуу зэфІэкІаш. НысашІэм кѳыхуашІа «джыназ» тыгѳэм фІэкІ Іуэху яІэжкѳым Іэнэм щысхэм. Альандэм щауэр зэрыджыназыр куэдым я фІэщ мыхѳуу щытами, иджы ар егѳэлеяуэ зэрыкѳулейм зыми шэч кѳытрихѳэжыртэкѳым. Бэлыхѳырзрагѳэшэча Екѳуб щІІэнтІэпсыр кѳехуэхѳу, укІытэри плѳыжѳыбзэ хѳуауэ макІуэри и тІысыпІэм мэтІысыж.

– Ахэр уэра зыщІар? – Жыраслъэн йоІушашэ абы.

– Сыт жыпІа? – Екѳуб кѳыгурыІуэркѳым Жыраслъэн зыщІэ-упщІэр.

– Тыгѳэхэри уэра зыщІар, жызо Іэ.

– Сэраш-тІэ. Хэт уфІэшІр?

– Аргуэру щІыхуэу епта?

Екѳуб зыкѳомрэ сабыру шос, итІанэ кѳызэжѳэдекѳузыкІ.

– Естащ.

АдэкІэ псалѳмакѳым пащэ хѳуакѳым. Грузин оркестрым щІедзэ. Укѳэфэххэnumэ, укѳигѳэфнѳу апхуэдэт макѳамэ псын-щІэ дахэм. Ауэ абдеж щІэхсхэм я нэхѳыбэр апхуэдэ музыкэм зэрыщыгѳуазэ щыІэтэкѳым. Жыраслъэн дэгѳуэу кѳыдэфѳынут абы, хѳэщІэхэр и лѳэгу кѳыщІигѳэплѳыфынут. Ауэ абы щыгѳупщэжакѳым и щхѳэгѳусэм кѳыжриІахэр: узыгѳэхѳужа цІыхубзыр кѳольэІужаш узыхуэсакѳыжыну. Мэрям апхуэдэу щыжииакІэ...

Утыкум кѳольатэ мастэнэм кѳызэрыщІэкІауэ зыщыхуэпы-кІасонэ щІалэщІэ, узэримыгѳэплѳу дахѳу зы хѳыджэбз кѳыдеш. НыбжыщІитІым зепІзэрыту кѳафѳу щІадзэ. Іэгуауэ макѳымрэ кІий-гуо макѳымрэ унашхѳэр трач. Кавказым и лѳэпкѳхэм я кѳэфѳкІэхэм фІы дыдѳу хзыщІыкІ Жыраслъэн кѳафэм апхуэдизкІэ дихѳэхати, шхынымрэ фадэмрэ ягѳэхыщІэ Іэнэм кѳыпэ-рыкІы Іэгуауэхэм яхэмыгѳуэу хузэфІэкІакѳым. Абы гу лѳымы-тѳу кѳэнакѳым сонэ щІалэр нэхѳ зепІалІэм: ислѳэмей цІэрыІуэр дахѳу щІыныртэкѳым ар нэхѳ зыпылѳыр, атІэ хѳэщІэхэм, псом хуэмыдѳу апхуэдэ кѳафэхэр зи щыпѳэлгагѳу англыз афицархэм, яригѳэгѳэщІэгѳуэну арат бгырыхсхэм я кѳэфѳкІэр.

3. ХѳЭГѳУЭЛЫГѳУЭ ФОЧАУЭ

НыбжыщІитІым я ужѳкІэ джэгур тІэкІу зѳоу. Псом ящхѳэрати, джэгум щІидзат. АдэкІэ утыкур нэхѳыжхэм

хуит яхуэшIын хуейт. ХьуаскIэр кьызыхэлыдыкI макъамэр англыз-хэм кьатохьэлъэ, я нэгү зэрагъальэри щысхэш. Зыхуэсакъыжын хуейуэ Мэрям зэрыжиIари кьыфIэмыIуэхужу, Жыраслъэн утыкум кьохъэри кьыдэфэн нэкIэ кьилъыхъуэу щIедзэ. Ар зыми кьицIыхуртэкъым. Хьыджэбзхэр зэрогъэIэнкун, кьыдэкIыу хьэшIэм кьыдэфэным щхьэкIэ заплъыхъри щытщ. Джэгум и узэшIакIуэ Шалвэ псоми захуегъазэ:

– Къэбэрдеишхуэр кьофэ! Утыкур идот адыгэ уэркъ щIалэ Жыраслъэн!

Макъамэм нэхъ иныжу зиIэтащ, Iэгүауэ макъми дунейр екъутэ. НысащIэм ещхъу, хужьыбзэу зыщыхуэпыкIа хьыджэбз лъагъугъуафIэ гуэр и нэм кьыфIонэ Жыраслъэн. Ар кьыдешри Iэдэбу кьафэу щIедзэ. Хьыджэбзым зэрызыдригъэкIуным пылъщ. И Iэ лъэныкъуэр кьызэфIигъащIэри, иджыри сэкъат мащIэ зиIэ и пащIэ лъэныкъуэр цIыхум яшигъэпщкIун папщIэ, IэпхъуамбэхэмкIэ и нэкIу лъэныкъуэр щIихъумащ. ИкьукIэ IэкIуэлъакуэу кьафэрт ар. Макъамэми хьыджэбзми задри-гъэкIупсырт. Зыщричынури, Iэдэбу зыщиIыгъынури, лъапэкIэ шыувыхъэри, хьыджэбзым гупэ, бгъу шызыхуищIынури, кIуэаракъэ, кьафэр зыгъэдахэ, гурыхъ зыщI псори дэгъуэу зэ-хуигъэхурт. Дэ тIур дызэрызэхуэфашепсыр, дызэрызэкIупсыр флъагъурэ, жиIэ хуэдэт абы и зыIыгъыкIэ псоми. Музыкауэхэми лъэкI кьагъанэртэкъым. Кьафэр ислъэмейкIэ зэрехъуэкI Жыраслъэн. Апхуэдизу игурэ и псэрэ етауэ Iэджэ лъандэрэ кьэфауэ кьыщIэкIынтэкъым ар. Ялъагъур зэрагъэщIэгъуэнур зымышIэу Iэгүауэ макъым зезыгъэлэт англызхэр кьыкIэлъыплъурэ утыкум кьокIыж хьыджэбзыр и пIэм изыгъэзэгъэжа Жыраслъэн.

– Арат ди хьэшIэм жиIэну зыхуея хьуэхъу псалъэр, – желэ Шалвэ.

– ИкьукIэ хьуэхъу екIуш. НэхъыфI уигъэлъыхъуэну хьуэхъуш! – тхьэмадэри арэзыщ.

Къалэнышхуэ и пщэ дэкIа щIыкIэу, кьызэщIэплъауэ, ауэ дуней насыпыр иIэу макIуэри и тIысыпIэм мэтIысыж Жыраслъэн. И щхьэр тIэкIу кьэуназэ хуэдэу, и нэр щыункIыфIыкIыу кьыщохъу. И бгъэри зыгуэрым кьигъэхуабэ хуэдэш. И Iэр къэптал щIагъым щIиIурэ и бгъэм еIусэмэ – лъы защIэт. Мэрям жиIар пэжт, зыхуэсакъыжын хуейт. Мис иджы, уIэгъэр кьээтэ-жауэ лъы кьож. Жыраслъэн Iэсабзэ хъуаш. Зыми гу зыльтримы-гъатэурэ бэльтокушхуэр и бгъэм декуэ, лъыр къэпталым кьызэ-пхивынкIэ мэшынэри.

Джэгур иджыри йокIуэкI.

Жыраслъэн абдеж щIэсми щIэмысми ямышIэжу ящы-гъушщэжа хуэдэш. Езыри зыхуейххэр араш. Ауэ щIэкIыжыну дзыхъ ищIыркъым, укъэтэджрэ, лъыр кьыщиудыпэмэ. Абы

ешхэни ефэни и Гуэхужкыым. И щхьэри унэзэж хуэдэкыым. Лыри хуэм-хуэмурэ увылащ. Лым и гур нэхь кызырэыгуэ-тыжаш, ауэ кьэтэджныу тегушхуэркыым иджыри. Лыри кызызэпхивмэ, абы гу лъатэмэ, кьэхуам щлэушщлэн щладзэмэ... Иджыри тлэкгу зыслэжхэнщи итланэ сыкьэтэджыжынщ, егупсы-сырт ар. Зэманри фыгуэ хэтлэсат. Англыз афицар хабзэмыщлэхэр упщли-уси хэмылгу кьэтэджыжырти, сэлам ехыжи нэгъуэщли щымылгу, зэбгрыкыжхэрт. Жыраслээн апхуэдэу пхуищлыфы-нутэкыым, ауэ хамэщл кыкыла зэрыпхуакгуэхэм хабзэ щхьэккэ сыт кыпхуащлэнт? Я ныбэ из хуамэ, зэфлэклат.

Жыраслээн хэлпгэу здэщысым, жьым тесу псым епыдж Шалвэ кыыбгэхдохьэ:

– Уи шыр кыпхуащлэшен мыбы? Щалэ гуэр и пщэ дэслъхьа-ти кыыхуащлыхьэркыым. Къоуэри узыхигъэзагъэркыым... – кьэфар мы-Жыраслээнэ езыращ жыплэну, бауэбапщэрт Шалвэ, унэм кыыщлишэну и гугъа шым кызыыхуауэ арат. – Кхьылэ, си хьэтыр кьэлъагъу. Кыыздэлэпыкыуи шыр кыыщлэдгъашэ. Хьун? И, зо!

Жыраслээн сыт ищлэнт? Кьотэджри Шалвэ и гъусэу щлэккэ. Абы и щыпэлъагъутэкыым адыгэ хьэгъуэллыгъуэхэм деж шыр унэм щлахуэ зэрыхабзэр. Унэм щлэпхуа шым и сокум дарий бэлытоку дахэ, гуэлмэдын, лентл сыт хуэдэхэр хьыджэбзхэм кыыхебгъэщлэн хуейт. Абы и ужьккэт шуеу ахьырэманым зигъэккэрахуэу унэм и шыр щыщлихужынур. Жыраслээн и гугъащ сонэхэми апхуэдэ хабзэ яхэлгу, арат шыр унэм кыыщлэхуэн хуей щлэхуам щлыщлэмыупщари.

Унэм кызырэыщлэккыу елъагъу: щалэ гуэр хьэмбыгуу щысщ. «Хьэрыпкыан кьеуауэ арауэ плэрэ?» – игу кьоккэ абы. Нэгъуэщл щлалитлми шыр лумплэккэ ялыгът. Апхуэдизккэ кьэгубжъати, Хьэрыпкыан и нэм мафлэр кыыщлихырт, и пэбзийм хуасккэр кьрихт. Шыр зэщлэккэзызэрт. Ар зыгуэрурэ гъэпылжын, гъэлэсэжын хуейт, ауэ езы Жыраслээни, шыр зэрилъагъуу, кьэгузэващ. Шым зездзу щхьэ сыщлэмыпхуэжрэ, жиэу игу кьоккэ. Шым бгэхдохьэ, шхуэмылаккэр щлалэм кыылэх, шым и пщэм, и нэккум кэ делъэ. Хьэрыпкыан езыми зыкыыщыхуэрт Жыраслээн: хуит сахуэпщлгу мы кызызэбуллыпща кьомыр зыщлысыр сыт? – жиэу зейм зыкыыхуигъэгусэ хуэдэт абы. Зыщыгъуазэ мэр, макыи кызырэищлыхужу, шыр кэсэ мэхуж. Дыдэгъэккэ мыбы жыхуиэу и псэр гузавэу зреч.

Накгуэ, Хьэрыпкыан. Си ужь иту нежъэ, шыр лумплэккэ илыгъуу унэм хуеунэтл Жыраслээн. Мывэ дэккыуеиплэхэм добэкъуей. Шыр япэщлыккэ кызызэщлыувылыккэ, итланэ мо кьеджэр, япэ итыр зыхуейр кыгуирулуэри, езыри лым и ужь иту дэккыуеиплэм добэкъуей. А тлум я дзыхь зрагъэзат. Гуэугу кызырэытэхьэхэ лъандэрэ а тлум мывэ пккэлъей мащкэ кызыэранэклат? Ауэ зым зыр игъэщлэхуатэкыым, ягу зыккэ и зэбгъатэкыым. Нетлэ

Хьэрыпкъан зыщІригъэнар мо цІыху къом зэуэ къежам къагъэ-щтауэ икІи ягъэбэмпІауэ арат. Ар зыщІашэну хуежъа унэ зэ-рызехьэр зищІысыр сыткІэ ищІэрэт абы. Иджы, мис, Жырас-лъэн унэм шыщІыхьэкІэ, зыкІи къыхэмыщтыкІыу тыншыбзэу докІуей мывэ дэкІуеипІэхэм. Унэм щІыхьэныр шыгъэтауэ, Жыраслъэн и гъусэ закъуэмэ, мафІэ лыгъэм, псы къиуам хы-хьэнщ ар.

Шым япэ йощри Шалвэ бжэр зэІуегъэж.

– Ныбжьэгъухэ, фыкъаплъи фыкъэдаІуэ! Музыкэ феуэ! Мыдрейхэр фысабырыт! Ди шыпхъу дахэм и дэльхухэм я малъхъэм и щІыхуэ дауэ зытрагъэхуэнт? Зи щхьэгъусэм апхуэдизу тыгъэ лъаплэ къыхуэзыщІа шэшэн джыназым дыхуэупсэжу аращ мы шымкІэ, – Шалвэ зегъазэ бжэ зэІухамкІэ. – КъыщІэшт!

Шы-уанэ зэпылъ зэщІэцІууэр унэм къыщІешэ Жыраслъэн. Абы гу лъитэххакъым хакІуэр ягъэпскІыу зэрызэпалъэщІы-хьыжам. Хьэрыпкъан и кІэри зэщІэлыдэрт, мыдэ нурыр къыпылъэлъу ара пфІэщІыну, хуэпсыІэ щІыкІэт, и лъакъуэ дахэхэм лъэпэд хужьыбзэхэр къыщыщІуукІырт, и цыпэр лыдырт. Шы и пІалъэ зыщІэхэм занщІэу къацІыхуащ: нэхъ лъэпкъыфІ дьдэм шыщ. И пщэр екІуш, къазыпщэщ, ткІийщ, и пэ гъуа-нэхэр пшыне Іэпэу зокІуэ, щхьэ гъур кІыхьщ, и дзажэналъэхэр убжыным хуэдэу «джанэм» – цыпэ зэщІэлыдэм къызэпхощ. И нэ губзыгъэ дахитІым хъуаскІэр къащІех. КІуэзакъэ, Алыхь талэм къыгъэщІам яхэту къыщІэкІынкъым нэхъ псэушхьэ дахэ. Хьэрыпкъан, щІыІэ техьэгъуэм ихьым ещхъу, кІэзызырт, зыплъыхьт, бгъукІэт нэхьыбзэу зэрыкІуэр. Мы сыккызыхэппшэ гуэрыр сыт, кІэбгъу зыдгъэщІ, жиІэ нэхъей, щтэІэщтаблэу еплъырт зейм.

Жыраслъэн и плъэгъуэр тохуэ апхуэдэ тыгъэ пэмышлъауэ зи нитІыр кыхуу шыт щауэм. Иналыкъуэ, шы зыІуплъам фІэкІ, илбагъу шыІэжтэкъым, ауэ зэрыгуфІэщар зэрыщІихъумэнум пылт.

Тхьэмадэ лъыж нэхутхьэху дахэр къотэдж.

– Чхеидзе джыназ лъэпкъ цІэрыІуэм кыххэкІа дипхъу дахэ Ламарэ, – кърегъажэ дадэм, мыдэ закавказскэ сеймым и зэІу-щІэшхуэм къыщыпсалъэу къыпфІэщІыну, – и гумрэ и псэмрэ и закъуэкъым шэшэн уэркъ лъэпкъым шыщ...

– Джыназ лъэпкъым! – кыхокІиикІ зыгуэр.

– Зэ фымыпІащІэ! Сэ сощІэ джыназри уэркъри зищІысыр. Уэркъыр джыназщ жыпІэри сэ мо премьер-министрым себгъэ-щхьынри, – жиІэу дадэр Жордания Ной дежкІэ йоплъэкІ, уи цІэ къызэрисІуар уи жагъуэ умышІ жыхуиІэу и щхьэр ищІу, – тІури зыщ. Джыназыпхъу Чхеидзе Ламарэ и псэр нобэ къыщы-щІэдзауэ Іыхьэгъу дешІ уэркъ лъэпкъым кыххэкІа Иналыкъуэ, ар дьдэмкІэ нобэ къыщыщІэдзауэ абы джыназыщІэри фІеш! И

лѣагъуныгъэмкІэ, нэхъ тэмэмыр жыпІэмэ, и лѣагъуныгъэм и цІэкІэ джыназыщІэ лѣапІэр фІеш.

Іэгуауэ макъхэр къоІу. Сэ си Іуэхур нэгъуэщІ хъуат, и щхъэ йогупсыс Жыраслъэн: си щхъэгъусэм уэркъыщІэ фІэсщат. Езыр игъащІэм уэркък Іэ сызэджджэ щхъэкІэ, си ныбэ изу сышхэну дахэ-дахэу къысхуихуэркъым. Жыраслъэн и щхъэ хуошхыдэж. Хъэрыпкъан уанэш шыбзк Іэ кыхъуэжыну арэзы щыхъуауэ щыта дакъыкъэхэр хъэм ирегъэхъ. Апхуэдэш щІыкІейуэ зызыщІ мо лЫ гъур Іейм Іэрыхъэну ищІамэ, дунейм тет фІыгъуэк Іэ пхуихъуэжынтэкъыми Хъэрыпкъан...

– Абы и щыхъэтщ и псэр зи ІэмышцІэ ирилъхъэ и щхъэгъусэ лѣапІэм мо уанэш дэгъуэри тыгъэ зэрыхуищІыр, – дадэм и псалъэр еух.

Залым зыщІэІт Іэгуауэ макъымрэ музыкэ макъымрэ, шыр а псоми къагъащтэ. ХакІуэм зыІэщІиуду зы мыгъуагъэр ищІэнкІэ мэшынери Жыраслъэн шыр псынщІэу щІешыж. Уанэшыр пІащІэу къохыж унэ дэкІуеипІэм, мо дуней хуитым къызэрыте-хъэжу мэгуфІэ, мэпырхъ, и пэ гъуанэхэр егъэфий. Ар зыцкІэ хуейтэкъым уи дыхуми, уи шагъырыми, уи лыгъэжъэрыми – лыгъуэлыбжъэмэртэкъым ар къызыхуигъэщІар.

– Афэрым, Жыраслъэн! Псори дэгъуэу зэфІэкІащ. Ялъэгъуар зэрагъэщІэгъуэн ящІэркъым. Зы цІыхум и гугъатэкъым апхуэдэ гъэщІэгъуэныщэ и нэгу щІэкІыну. КъыбгурыІуа?..

– Апхуэдэ хабзэ фІэт фэ? – Жыраслъэн йоупщІ Шалвэ. Абы фэуэ тетт ищІамрэ илъэгъуамкІэ зэрымыарэзыр.

– Къэбублэ хабзэщ, жи! Сонэхэм яжетІэнщ: «Шэшэн хабзэк Іэ тщІащ». Шэшэнхэм яжетІэнщ: «Сонэ хабзэу». Псом ящхъэраши, икъукІэ дэгъуэ хъуащ. Зиусхъэн англыз афицархэм иджыри къэс ямылтъэгъуа я нэгу щІэгъэкІын хуейти, игъащІэкІэ я щІыхъэпІэ къыхэмыхуэн ядгъэльтэгъуащ. А генералым илъэгъуар телъыджэлажъэ къызэрыщыхъуам гу лыптакъэ? Аращ абы я Іэтащхъэр. Хабзэр... Иджыри жызоІэри, къэбублэ хабзэщ.

Жыраслъэн къызэІууащ. КъызыхэкІахэм яыхъэжыну гукъыдэж лъэпкъ иІэжтэкъым. ЩІыщІэмыхъэжынур зи насып щэнейрэ кыкІа цауэ ехъулІам Іуплъэну игу хутемыгъахуэу арат. Джыназыпхъу къишам, джыназыщІэ къыфІащам, а тІуми ефІэкІыгу Жыраслъэн къыщыхъу Хъэрыпкъани лъысам. Аракъэ насып щащІэ жыхуаІэжыр?

АрщхъэкІэ Шалвэ кыкІэрохъыжъэ. ХъэгъуэлІыгъуэр зи Іэпэм къыдекІэрэхъуэкІыр аращ. ХъэщІэхэр, ат Іэми, хъэщІэ лѣапІэ дыдэхэр, мыкІуэжу, езыри пщІантІэм дэкІыж хъунукъым. Ауэ щыхъукІэ, бысымыр кыгъанэу Жыраслъэн дауэ кІуэжын?

– Шым щхъэкІэ ущІемыгъуэж, – Жыраслъэн щІэнэщхъейм гу лъытащ Шалвэ, иджы и хъэщІэм игу фІы хуищІыну пылтыщ. – Уи гум къыщІитхъыгу шыр къызэрызэпхъуэжар сощІэ. Къызжи-

Іакъым жумыІэж, нобэ уфІэкІуэдар пщІыкІэ гъэбэгъуауэ пщэдей къыпхэхъуэжынкІэ мэхъу. Ауэ умыпІащІэ закъуэ...

– Ар сыт хуэдэ щІыкІэкІэ?

– Эмират къэралыщІэр къальхумэ, къыбгурыІуэнщ зи щхьэкІэр.

Къалэр зыкІэрыс Триалет и нэкІум нэхуш дыгъэм и бзий фагъуэхэр къытридзэху екІуэкІа фызыщэ хьэгъуэлІыгъуэр уащхъуэдэмышхъуэу иухын хуей хъуаш. Ар езыгъэхуари Жырас-лъэнщ. Къэхъуар мыраш. ХьэгъуэлІыгъуэм шыІэт нысащІэм и унэкъуэщ Чхеидзе Николай. Ар Грузием и Учредительнэ со-бранэм и председателт, Къэрал думэм и члент. Пщыхьэщхьэ псом абы и псэлъэгъуар оккупационнэ дзэхэм я командующэмрэ премьер-министрымрэт. Иджы, жиІэнур иуха къыщІэкІынти, хьэщІэхэм яхоплъэ, ныщхьэбэ лъандэрэ ІэщІэлъ башымкІэ ину унэ лъэгум тоуІуэри, къызэхуэсахэм захуегъазэ:

– Ди малъхъэ дыщэр къэффэу пІэрэ? – щІоупщІэ.

– Грузин музыкэ къыдэффэуи? – зыгуэр дахэу мэгушыІэ.

Къэрал думэм къыщыпсалъэм, шыдауэурэ еса Николай Семенович зыхуей дыдэр щыхуей дыдэм деж сэххуэдзэм Іуидзэф и хабзэти, мыбдежи жиІэн къыщигъуэташ:

– Грузин музыкэ къыдэффэуш-тІэ. ГрузиныщІым нэгъуэщІ музыкэ макъ къыщІыщыІун щыІэкъым, – жеІэри Николай ЕтІуа-нэм и жьакІэм ещхъу пыгъэщхъуа и жьакІэ фІыщІэр и Іэдакъэм щІегъэж.

Щысхэм Іэгъуауэр зытракътэ щауэмрэ нысащІэмрэ Іэнэм къыбгъэдокІхэр. Нэр ящыджылу зэщІопщІыпщІэ а тІур. Музыкэ макъым ину зейІэт.

Иналыкъуэ зигъэщІыкІафІэу нысащІэр япэ ирегъэщ. ЦІыхубзым и бостей зэщІэлыдэ кІыхьыр унэ лъэгум трелъафэ. Бэджыхьым кыххэщІыкІа фІэкІ умыщІэну щхьэтепхъуэ хъарым къызэпхош нысащІэм и нэкІу дахэр, и жьэккыпэ зэщІэкъуа хъурейр, тІэкІу хуэкІыхьыІуэу шытми, езым екІупс и пэ дахэр, и нэ лъагъугъуафІитІыр. КІуэзракъэ, уи нэр зытеплъэм дэбгъуэн щыІэтэкъым. Иналыкъуи нэкІэ ишхырт нысащІэр, зэми уардэу цІыхухэм къахэплъэрт. Фэ къомым фи нэр къыхуу фызэплъ а бзылхугъэ дахэр зейр сэраш, жиІэ хуэдэт абы и плъэкІэм.

Псори блынхэм къеувэкІри утыкур нэхъ цІыкІу хъуаш. Оккупационнэ дзэхэм я командующэ англыз генералымрэ Жордания Нойрэ кyiщынэмышІауэ, адреи псоми загъэхъэзырат щауэмрэ нысащІэмрэ къыщыфэкІэ Іэгу зэреуэнум хуэдэу. Командующэм и тхьэкІумэм къоІущащэ и шыщхьэхъумэр. Дзэпщым зыкъеІэт, Жорданиярэ абырэ зэгъусэ защІри мы зэрызехъэ къомым гу къылтамытэурэ гупым къахокІ. ІуэхукІэ зэпсэлъэну ахэр унэм и етІуанэ къатым докІуей. Къафэу тетитІ-ми гу лъатакъым а тІур унэм зэрыщІэмысыжым. Арсанукаев Иналыкъуэ къызэрык Іыпауэ псоми яфІэтелъыджэу ислъэмей

щищІым, еса сэгъейщ, жи, тхьэм ещІэ, и гугъэжагъэнщ унэ лъэ-
быщэ цІыкІу гуэр щІэту, Жыраслъэн и «маузеры» кърепхуэ-
три унащхьэм доуей. Абы пщІыхьэпІэу игу къэкІыжатэкъым
зыщІэт унэр тІууэ зэрызэтетыр. А напІэзыпІэм унэр гын Іугъуэм
зэщІештэ, цІыхубз къэщтахэр тхьэкІумэ Іупсыр Іуичу зэрогъэ-
кІий. КІэрахъуэ уэ макъым нэхъри къызэщІиІэта Иналыкъуэ
хыйм нэхъри йокІ. Жыраслъэн и кІэрахъуэр аргуэр игъэуэну
къыщІэкІынт, ауэ ар къаувыхьакІэт командующэм и шыщхьэ-
хьумэр зи пашэ англыз афицархэмрэ сэлэтхэмрэ.

КІэрахъуэ щІэбгъэуар сыт? Фыубыд! – губжбыр зи нэ
гъуабжитІым къыщцих афицарым уафэм сабэ дрепхъей.

КІэрахъуэр кІэрахъуальтэм ирилъхьэжыну хунэмыс щІыкІэ,
Жыраслъэн сэлэтхэм зэщІаубыдэ. Уэркъ щІалэм къыщхьэ-
щыжыну кылгъахэм Шалви яхэтт.

– Къэхъуар сыт? ЩІалэм лей щхьэ ефхрэ? – Шалвэ дунейр
екъутэ. – Ислъэмей щашІкІэ кІэрахъуэ дгъауэу ди хабзэщ дэ.
АбыкІэ пщІэ хуэтщІу аращ къафэхэм, – и хьэщІэр англызхэм
къалэщІитхьыжыну ныкъуакъуэрт Шалвэ. Абы
дэІэпыкъурт адреихъри. Тхьэмадэ дыдэри яхэту.

– Сыт хабзэ фызезыхьэр? Шэр зиусхьэным техуаш!
Генера-лыр уІэгъэ хьуаш, – жегъэ шыщхьэхьумэм. Абы и
псалъэхэм псори къигъэуІэбжъаш. Музыкэр ягъэувыІаш.
Щауэми ищІэнур ищІэркъым. АпхуэдизыпщІэ
къыхуэзыщІа адыгэ уэркъ щІалэм и жагъуэ ящІуи игу
техуэнукъым, мыдрейуи, оккупационнэ дзэхэм я
командующэр уІэгъэ хьуаш.

– УІэгъэ хьэлгэ? – Зэхихыр и фІэщ хьуркъым Шалвэ.
Асыхьэтуи щІегъу. – ИщІэу ищІакъым! ИщІэу зиусхьэным хэт

ебгъэуэнур? Хэт апхуэдэ хуитыныгъэ зиІэр? Ар республикэм

и хьэщІэщ, и набдзэщ. Деникиным дыщызыхьумэр аращ.

Тхьэмадэр плащІэу етІуанэ къатым дожей. Зи псэр ІукІа
нысащІэр къагъанэри, Чхеидзе Николаи Арсанукаев Иналыкъуи
къэщтауэ ищхьэм дожейхэр. Псоми я насыпти, генералым ешхуэ
екІатэкъым. Унащхьэм щІэІуллэ пхьэбгъум къызэпхыкІа шэм
Іэпхьуамбэшхуэмрэ Іэпхьуамбапщэмрэ я зэхуаку дэль лым
зыпхидзауэ арат. Ари къэхъуну къыщІэкІынтэкъым, генералым
и Іэхэр ищІурэ мыпсэлъамэ. Ар тепсэлъыхьырт Антантэм и
дзэхэм большевикхэм я Россиер къызэраухъуреихьам, генера-
лым и ИтІыр иукъуэдияуэ Россиер зэрыхуа къэным и щхьэр
зэрапхэжыр къигъэлгагъуэрэ пэт шэр къытехуауэ арат. Умы-
щІэххэу уи Іэм шэ къыщытехуэкІэ укъэщтэнтэкъэ? Мэгужьейри
генералым и Іэ уІэгъэр щІидзу хуожэ, и фащэри фащэм къе-
дзыха шылэ уагъэри лъы защІэ ещІ.

Жордания Ной езым и щхьэкІэ Іуэхур зэригъакІуээрэ генералым и Іэр хуапхэ. ХьэщІэхэм яхэту кыщІэкІащ сонэ дохутыр. Мыдэ зы уІэгъэ бэлыхь, кІуэзакъэ, шэ зытехуа гуэр операцэ ещІ жыпІэну, елІалІэу закъыфІигъэщІыну гузэвафэ дыдэ зытригъауэрт дохутырым. ЯпІэм имызэгъэж цІыхур бжэм адэкІэ щызэрызехьэрт. Генералым кышшаха фащэ лъы защІэр ягъэкъэбзэжын папщІэ цІыхубзхэр я дыху лъапІэхэми я дарий бэльтокухэми дэнэ щыщысхьынт? Езы генералми шэнтиуэм зригъэщІауэ щыльти, уз бзаджэм кыыхигъэзыхьу ара нэхей, и нэгур зэхиуфэрт, и нэхэр щІригъэльтафэрт, зылъэныкъуэкІи, абы и жагъуэтэкъым псоми я гулъытэр езым кыызэрылтысар.

– ЗыщІэн зымышцІэжу фочым ириджэгур хэт? Джэгу мыгъуэр езгъэльтагъунщ сэ абы! – Жордания Ной нэкІэ епыджырт абдеж кышщыт Шалвэ. – Адыгэ уэркъ щІалэр армырауэ пІэрэ ар?

– Ар дыдэщ. Жыраслътэнщ, – кыжраІэ абы.

– Зиусхьэн, адыгэлІ Іэлым илэжъа щІэпхьаджагъэм щхьэкІэ къуаншагъэ псори си пщэ дызольхьэ. Си хьэщІэ къудейм и мызакъуэу, ар икІи си ІуэхутхьэбзащІэщ. Хуэзгъэгъункъым абы ищІар. Уи зы лъы ткІуэпс къэскІэ тезыр ихьынщ адыгэ уэркъ щІалэм, – жеІэ премьер-министрым.

– Зиусхьэнынр здэщысыр дэнэ абы кышщыщІар? И Іэм нэмышцІ нэгъуэщІ щІыпІэ деж тригъэхуамэ, дауэт зэрыхъунур? – щэхурылажъэхэм ящыщ афицарым Іуэхур зыхуишэр нэгъуэщІт: генералыр яукІыну хэмытахэу пІэрэ? Шалвэ Іэи-лъэи щІедз: адыгэ уэркъ щІалэр апхуэдэ Іуэху хэтакъым, зыми иригъэпщакъым, кІэрахъуэр дригъэуеяти, алыхьым хуишащ.

– Хьэуэ, зэрымышцІэкІэ къэхъуа Іуэхукъым ар, – трегъэчыныхь англыз афицарым. – ИщІэу еуаш...

– Зиусхьэн полковник, узыщымыгъуазэр жумыІэт зэкІэ. Псори зэхэдгъэкІынкъэ. Уэ зэрыжыпІэм хуэдэу кышщІэкІІрэ – уэркъ щІалэм и дунейр иухаш.

– Сэ шэсу сохъэж... – кыригъэжъат Шалви, премьер-министрым абы и псалъэр зэпеуд:

– Шэсу уимыхъэ уэ. ЩыІэжкъым а зэманыр...

Жордания Ной щІэгузавэр зыт: Англием и оккупационнэ дзэхэм я командующэр яукІыну пылъахэщ жаІэнщи газетхэм хьыбар мыфэмыщ кытградзэнщи, екъуи тІысыж итІанэ. Генералым кІэрахъуэкІэ щеуахэм щыгъуэ езы премьер дыдэри щытащ жаІэнщи ари щІагъужынщ. Жордания унафэ ещІ Іуэхур ягъэвууэ ирамышъэжэну. КъэхъуаІамэ, зэрымышцІэкІэ къэхъуаш. Зыми зыри иукІыну хэтакъым. Премьерым Шалвэ и пщэ дельхьэ: узиблагъагъэр уэзгъэхуыну ухуэмеймэ, уи хьэщІэ угъурсызыр уи унэ шэи утемыплъэкъукІ, унафэ кыпІэрыхъэху пщІантІэм къыдумыгъэкІ. Е мыхъу фІы хъужыркъым, жи. Жыраслътэн зыхуеиххэр арат: зыкызыІузыыхъа уІэгъэри апщІон-

дэхукIэ гъушыжынщ, Истамбыл гъуэгуанэм техъэным и пэ кыхуэу езыми фIыуэ зигъэпсэхунщ. Ауэрэ Шалви кыызэригъэ-пэщынщ гъуэгу техъэн папщIэ и хьэщIэр зыхуеину тхылъхэр.

4. ВАЛЮТЭ

Тифлис и кьалэку дьдэм ит «Ариант» хьэщIэщыр сыт щыгъуи цIыху кIуапIэт. Сыт щхьэкIэ жыпIэмэ, ар зи IэмыщIэ илть французым ищIэрт хьэщIэщ зехъэкIэ. ХьэщIэщ унэр щыуэ зэтетт. Уэрамыр кьэзыгъэдахэ япэ кьатым кыыщызэгъэпэщат американскэ сату обществэ. Сату Iуэху нэмыщI, нэгъуэщI кьа-лэн куэди и пщэ дэлът абы. ХьэщIэщым хэт ресторан дэгъуэри зэи цIыхуншэ хьуртэкъым. Абы щагъэхъэзырт Кавказым щы-псэу лъэпкъхэм я шхыныгъуэ зэмыл Iужьыгъуэхэр. ХьэщIэ-щым щыпсэу кьулеижь кьомым абы щамыгъуэт ерыскъы щыIэ-тэкъым. Рестораным шхапщIэу пIихыр, хабзэ зэрыхъуати, ды-щэт, долларт, фунт стерлингт, франкт, лирэт, кIэщIу жыпIэм, валютэкIэ ушхэн хуейуэ арат.

Псальмакыыр тырку ахьшэм зэрыхуэкIуэу, Екьуб игу зан-щIэу кьэкIыжаш «Ариант» хьэщIэщым щыпсэхуэр, ахэр щIэх-щIэхыурэ кыхуэкIуэрт абы, я щIасэхэм, я кьэшэнхэм папщIэ дыщэм, дыжбыным кыххэщIыкIа хьэпшыпхэр ирагъэщIырт.

– Тырку ахьшэ ухуейуэ ара? – кьоупщI ар Жыраслъэн. Хьэрыпкъан кыызэрихъуэжа шыбзыр Жыраслъэн бэзэрым кыыщIишар дыщэкIым кьищIа нэужьщ. Жыраслъэн и хакIуэу щытам иджы зигъэлIу тест дыгъуасэ джыназ кьупхьэм кьрагъэ-джэла Арсанукаев Иналыкъуэ. Англыз генералми кьалэр авто-мобилк Iэ кыызэхихьхьырт, сэлам кьезыххэм уIэгъэпх хужь кыызэшэкIа и Iэр кьахуиIэтрэ сэлам ирихыжу.

А псори илъягъуу Тифлис куэдрэ дэмысыну, Истамбыл кIуэну мурад ещI Жыраслъэн. КIуэ хъуну кыыщыхуихуакIэ сыт щIэмыкIуэнур? Иджы дзыхь зрихьэлIэу абы иIэр авар закъуэ Екьубщ. А дыщэкI IэпщIэлъапщIэр зыхэмызагъэ хьэпшып лъапIэ мы дунейшхуэм тету кыыщIэкIынкъым. Абы имыщIы-фыр укIуэдыж жыхуалэм хуэдэщ. И шыр зыгуэрэм и выгу ирипхри дыщэкIым бгъэдэтIысхьащ Жыраслъэн. ЗэригъэщIэ-гъуэн имыщIэу йоплть мо лIы цIыкIум и Iэм телъ лэрыгъу зэпрахулэкIам. Дыщэр и Iэпэм кыыпощ жыхуалэр зыми щыщ-къым мыбы елгытауэ. Мыбы и Iэпэхэр зэрыщыту дыщэ зэфэ-зэщщ. Еши езэши имыIэу махуэ псом щыщ. Зы щхьэгъубжэ закъуэ фIэкI зыхэмыл пхьэбгъу унэж цIыкIум жьыр кьеуэ-кIыу щIэсщ. Пшапэр зэхэуэмэ, щхьэгъубжэр егъэбыдэж, бжэ-Iулъэ иретыжри щIокIыж.

– Мы сонэхэм я ахьшэр щызекIуэркьэ абы?

– Абы дэнэ кьэна, сонэ ахьшэр мыбы щыпхыкIышэркьым. Зыгуэр кьэпщэхуну Николай и тумэн ептамэ, кьэзыгъэзэжыр,

ухуей-ухуэмейми, сонэ ахъшэу кыпIэшIагуэж, – жеIэ Екъуб, лажьэу здэщысым. Абы псэлъэнри лэжыгъэри дэгъуэу зде-хыф. Зэпэщэщым емыплъу, зыхуейр и Iэхэм ящIэ. – Тыркур зэрыщыту бэзэрышхуэм хуэдэу зэрызохъэ иджыпсту. Шах-сейн, вах-сейнщ.

– Шах-сейн, вах-сейнщ, жыпIа? – щIоупщIэ Жыраслъэн.

– Шах-сейн, вах-сейныр зищIысыр умыщIэу ара? – егъэщIагъуэ Екъуб, къамэ зэпэщэщыр егъэтIыльтри Жыраслъэн къоплъ ар. КыпогуфIыкI, и нэкIу IуэзтIэкIур лэдэххэм щIагъэнащ. – Сигу къэкIыжыртэкъыми адыгэхэр зэрысуннитыр. Авархэри аращ. Азербайджанхэр шиитщ. Абыхэм шах-сейн, вах-сейныр я махуэшхуэщ.

Муслъымэн диныр зэрызэщхъэщидзым хищIыкI щыIэтэкъым Жыраслъэн, мэджыт бжэщхъэIу ебэкъуатэкъым ар игъащIэу кыгъэщIам. Мис иджы, Екъуб жиIэхэр фIэгъэщIэгъуэнщи, и ныбжъэгъум кыжриIэхэм йодаIуэри щысщ.

– Дэри апхуэдэ гуэрхэр диIэми сщIэркъым, – зыкъеумысыж абы.

– Тыркум щыIэщ-тIэ. Ахэр пщIэн хуейщ уэ, – Жыраслъэн и тхъэкIумэр еIуантIэ Екъуб. – Сэ щысщIэм ухуеймэ, бжесIэнщ. СыщыщIыкIум си адэ-анэр Дербент дэсу шытащ. Суннитхэм езыхэм я мэджыт яIэжщ, шиитхэри – аращ. ИкIи зыкъым абыхэм яIэр. Зи кIэр лъыгъажэм хуэкIуэж Iуэху куэд ядэслъэгъуащ абыхэм.

Шиитхэм ягъэлъапIэ Мухъэмэд бегъымбарым и быным и быныж Хъусен и махуэшхуэр. Ари фIэгъэщIэгъуэнщ Жыраслъэн. Пэж дьдэу, абы ехъэлIауэ Дербент куэд и нэгу шыщIэкIащ Екъуб. А къалэм илъэс къэс шагъэлъапIэрт зи кIэр хъэдагъэу иухыж махуэшхуэхэр. Абыхэм шынагъуэ Iэджи пыщIат.

Диным ехъэлIа а Iуэхугъуэр кышIидзэрт гъушI хъэкушхуэхэм шызэщIагъанэ мафIэхэмкIэ. Бегъымбарым и цIэр жаIэурэ хъэкухэм я хъурегъхэр къафыхъырт щIалэ цIыкIухэм. Мэджытхэр ягъэщIэращIэрт гъуджэхэмкIэ, дыщэрэ уагъэкIэ хэдыкIа къепхъух дахэхэмкIэ, мэджытыт кыфIадзэрт Иблисрэ абы и шейтIан къуэдзэхэмрэ ятеухуа хыыбарым кыиIуэтэж тхъэм и нэфI зыщыхуа ухуакIуэ Рустам и сурэтыр. Сурэтым шыплъагъурт абы бзаджэнаджэр зериукIыр. Шэджагъуэхэм деж гъушI хъэкухэр кызэщIэплъэрт, махуэшхуэм еплъ цIыхубзхэр унащхъэхэм кытетIысхъэрт. Площадым хъурейуэ кыщцеувэкIырт зи бгым нэс пщIанэ цIыхухъухэр. ЛIыхэр Iэ сэмэгумкIэ зэрыIыгъщ, ахэр зэчыр макъамэмрэ мыдрисэхэм щеджэхэм я уэрэдхэмрэ щIэту япэщIыкIэ IэштIым ящIа я Iэ ижхэмкIэ зоуэж, итIанэ цепкIэ зызэпрахулэкIыж, икIэм икIэжым Iуэхур къамэм хуокIуэж. Езыхэм нэ зраща хъыджэбзхэм ягу зрырагъэхъын папщIэ щIалэхэр зыщысхъыжыххэркъым, лъыпсыр къайжэхуэ заукIыж. Мэджытыт кышIах Хъусен и хъэдэм и

кхъэлэгъунэр, ар азэн джапИтI зиIэ мэджыт цыкIум ещхьщ. АдэкIи къахь нэгъуэщI зы мэджыт и сурэт, зэрыжаIэмкIэ, Хъусен и пхъур къишэу Мусэлим и нэчыхьыр щатхар а мэж-джытыращ. Гупит Iми IумпIэкIэ шы зырыз къашэ, шабзэшэр зыпхылъэта шыхэм лъыкъуалэр къожэх. Шыхэм якIэрыщIащ Хъусен и благъэхэу зауэм хэкIуэдахэм я Iэщэ-фашэхэр. Ауэрэ гупит I зэхуэкIуэр гъунэгъу зэхуохъу, итIанэ зэIуоуапэхэр, зэ-IущIахэ нэужь, зачэтхъэжу, лъыкъуалэр къайжэхъу зафыщIыжу щIадзэ, делэ хъуахэщ жыпIэну зэрогъэкIий, зэрогъэгуо, Iуэхур Iэщэм нос. А гуп шынагъуэм мэджытымкIэ еунэтI. Лъым щIигъэна мо цIыху къомым ятрэдзэ гъущI хьэку къэплъахэм я нурыр, а псори Iугъуэмрэ унащхъэхэм зыщызыфыщIыж цIыхубзхэмрэ я кIий макъхэм щIагъэнэж.

Махуэшхуэр зэриухри гъэщIэгъуэнщ. Хъусен бегъымбарым, и щхъэгъусэмрэ и бынхэмрэ заIэщIеудри, алыхьым еджэурэ Умар-Садэ зредз, абы сэшхуэр трешащIэ, хъыбарым зи гугъу ищI зэманым гын щымыIарэ пэт, абдеж Iэщэ уэ макъ къоIу, аращи, бийм кIэ игъуэтащ. Хъусен абы и хъэдэр къештэри уанэгум ирелъхъэ, гуум хуэдэу гъуахъуэ и фызхэм яхуешэж...

– Фызхэр гуум хуэдэу... – къыгурыIуэркъым Жыраслъэн.

– Сыт щIэфызхэр? ЛIыхэр цIыхубз фашэкIэ яхуэпауэ аращ.

– Джэгухэу щыаракIэ, цIыхубзхэу шытамэ, хъунутэкъэ?

– Хъунутэкъым. Хабзэр аращ. Умар-Садэ Умар-Садэ дыдэ уи гугъэ? Абы ещхъу яхуэпауэ арат лIы. Ауэ а лIыр щаукIыпэ куэдрэ къэхъурт. Тхъэм и ней зыщыхуа Умар и фашэр зыщезыгъэтIэгъэну арззы хъур мащIэ дыдэт. Зи псэр зыужэгъужар хэт уфIэщIрэт? Зи нэм лъыр къытэльэдауэ зыкъозыдза цIыхур хьэкIэкхъуэкIэм ещхъ мэхъу, абы уиукIыпэнкIэ тIэу еплъынкъым.

Зэхихар зэригъэщIэгъуэн ищIэркъым Жыраслъэн.

– Тыркум шах-сейн, вах-сейн щыщыIэр дапщэщ? – йоупщI ар Екъуб.

– Ахэр къызэрыбжэр мазэ календарырщ. Ауэ щыхъукIэ, абы илъэс къэс махуэ пщыкIутIкIэ зедз. Мы гъэм июлым щыIащ. Иджыпсту бжыхьэщ. Умар и фашэр щитIэгъэну си адэр зэ арэзы хъуати, и пIэ къимыкIыу яукIащ.

– ЯукIыпэуи?

– ЯукIыпэу-тIэ. Дэ зэкъуэшитIрэ зэшыпхъуитхурэ дыхъурт. И быниблри зэщIикъуэу ди анэр Дербент къыщIыдэIэпхъукIауэ щытар аракъэ? Фызабэ закъуэм зыхуей дыхуигъэзащ сабииблри. Апхуэдэ гуауэ здильэгъуа Дербент афIэкIа дэсыжыфынутэкъым. А гъуамэр къалэ сытми? И уэрамхэр Iузэу, вы бжъакъуэр фIэнэрэ гъуэгущхъэIу унэхэм я блынхэр къритхъыу, – Екъуб и псалъэр зэпегъэу, шэдыбжь цIыкIумкIэ щIопщэри мафIэр

кызыэшлэгъэстыж, гъушI егъавэ, егъажьэ, сыт ищIэми, и Iэхэр напIэдэхъеигъуэ игъэувыIэркъым.— Истамбыл укIуэмэ, псори уи нэкIэ плъагъуну кыщIэкIынщ.

— Абыхэм сеплтыну аракъым сэ Истамбыл сыщIэкIуэр.

— Сэри шах-сейн, вах-сейн уеплэ фIэкI, нэгъуэщI умышIэу щыс жысIэркъым. Абыхэм езыхэм я Iуэхур иджыпсту шах-сейн, вах-сейн зэфэзэщц. Къэзылгъэфри зылгъэфыжри умышIэу зэрызохъэхэр, кызыэрохъэкIхэри езы алыхъ дьдэми хузэхъыжынкъым абы щекIуэкIыр.

— Си хэкуэгъухэр си гугъапIэу аращ. Адыгэ куэд щопсэу абы. Ахэр кыздэIэпыкъункIэ сашогугъ. Ауэ ахэр къэбгъуэтыху упсэун хуейкъэ? УздэкI уэнрэ уздекIуэлIэнрэ ущымыIэкIэ...

— Тырку ахъшэкIэ сэ зыпщIэзгъэкъуэфынкIэ мэхъу.

— Сыт хуэдэ щIыкIэкIэ?

— Мыдэ зы цIыхугъэ гуэр си Iэщ. Зыгуэрхэр сигъэщIыну кызытауэ.

— Хэт ар езыр?

— Шэшэн гуэрщ.

— Шэшэн джыназыра?

— Хъуэ. НэгъуэщIщ. Жыжъэ плъэ гуэрщ.

— Арсанукаев Иналыкъуэ нэхърэ нэхъ жыжъэж уздэплъэнур сщIэркъым. Джыназыпхъури иратрэ езыми джыназыщIэ фIашу... А псор щIащIар кыбгурыIуакъэ? Куэд кыыхукъуагъэплъу жа Iэ абы.

— Мобыи нэхъ мащIэ кыыхуагъэлыагъуэркъым.

— Дабы? Зи гугъу пщIыр...

— Чермоев Тапэ афицарым. Иналыкъуэ и щIыб Грузиер кыдэтми, уепщэмэ, уфэрэкIын цIыкIукъым Тапи. Ари зыгуэрым кыкыуогушхукI.

— ЩIыдагъэ промышленникыу пIэрэ?

— Абы и закъуэкъым. ЩIыи и куэдщ. Абы имыIэ ахъшэ щыIэкъым. Тырку ахъшэ нэгъуни.

— Сэри соцIыху ар. КъызыкъуэгушхукIри сощIэ. Шэшэн генерал Алиев Ерысхъан и шыпхъэхъумэракъэ жыхуэпIэр?

— АрагъэнкIи мэхъу. Ди дежи шах-сейн, вах-сейнщ. Хэт вы бжъакъуэ тетми, хэт гуу бжъакъуэ тетми, кыпхуэщIэ нукъым. Ауэ псоми бжъакъуэ ятетщ. Зыгуэр къопыджынкIэ тIэу еплъынукъым. Уи шыр Чермоевым пхуесцэнщ. Сэшхуэ сигъэщIыну кыщыкIуам щыгъуэ шы хуейуэ жиIащ. Ари зыпхъым зыхуейр. Сыпхуепсэлъэн? Тырку ахъшэу кыуитыну пхужесIэнщ.

— Уэ слъагъур дыщэкI къудейм укышынэркъым, атIэ Iуэху Iэджи зыбохуэ, — хуэарэзыуэ и ныбжъэгъум и дамащхъэм тоуIуэ Жыраслъэн.

ЕтIуанэ махуэм Екъуб йопсалгъэ Чермоевым: уи къамэм тесщIыхъыну тхыпхъэшIыпхъэхэр уэзгъэлыагъуну сынэкIуэнущ, жреIэ. ДыщэкIым Жыраслъэни гъусэ ещIри Тапэ зыщIэс

«Ариант» хьэщІэщым макІуэ. Шэшэным ещанэ къатым пэшитІ щІІыгът. Зым «Бгырыхэм я союзым» и председатель Чермоев Тапэ щІэст, еІуанэр «Союзым» и штаб-фэтэрт. А «Союзыр» Тэрч- Дагъыстан республикэм и правительствэр къызэры-кІыкІын жылэу къалътэрт. Бжэм кІэрыІулІа жэзым тетхаш; «Бгырыхэм я союзым и председатель». УпщІи уси щымыІэу Екъуб а бжэм къокъури кыІуех. И щхьэр щІешиери:

– ДыныщІохъэ, – жеІэ.

– ФыкъыщІыхъэ, фыкъыщІыхъэ. Хуабжъу си гуапэщ, – макъ икІа гуэр къыщІолукІ пэшым. Абы и псэлъэкІэр шэшэн псэлъэкІэм зэремышхьым гу лъытащ Жыраслъэн.

ХьэщІэр япэ ирегъэщри щІегъэхъэ Екъуб, итІанэ езыри щІохъэри бжэр къыхуещІыж.

– Сэлам алейкум! – Жыраслъэн афицарым и Іэр еубыд. Ар зы лІы курыт гуэрщ, и пащІэ фІыщІэр егугъупэу пыгъэщхуащ.

– Уалейкум сэлам! – бысымым и Іэр къеший, сэлэт хабзэу и лъакъуитІыр зэбгъурегъэуэри и шыгъэщІыыхэр егъэу. ПыІэ щхьэрыгъамэ, и Іэпхъуамбэхэр и нэжыгъым хуихьыну къыщІэкІынт. – ФыгІыс, – Тапэ и Іэр еший диванымрэ шэнтиутІымкІэ. Екъуб зыхуигъазээрэ адэкІэ пещэ. – Къамэр хъэзыр зэрыхъурэ Іэджэ щІауэ си гугъати, уэ иджыри тхыпхъэщІыпхъэ хэплътыхъ пщІыуэ араи. Къащти сегъэплътыт мыдэ.

РеспубликэщІэ къэхъунум и унафэщІ хъуну зи мурад лІыр зэпеплтыхъ Жыраслъэн. Хэт ищІэрэ, щІыдагъэмрэ щІы куэдымрэ ягъэудэфахэм я быным иужькІэ узэрыхуэзэжыну пщІэнукъым. Езыр ротмистр пэтми, Тапэ дамэтэльхэр зэри-хьэртэкъым. Ротмистр цІэр, шэч хэмылгу, фІэмащІэт абы, ауэ игу зэригъэфІыр зыт: властыр зэ къыІэрыхъэмэ, зауэлІ цІэр езыр-езырурэ къэкІуэнщ. Урусмартэн щекІуэкІа народнэ съездым доклад щіщІу къыщыпсалъэм щыгъуэ абы къефияуэ шытахэр щыщІегъуэжын махуэри къэсынкъэ мыдэ зэ. Тапэ къэзакъхэмрэ беижъхэмрэ яфІ зыхэлтыр жиІэу кызызэрыригъажъу, бгырыхэм я къамэхэр кърагъэщІэфтри псэлъапІэм зрадз. Абы лъандэрэ Чермоевым и дзэр яхуель гуащІэрыпсэу-хэми абыхэм я пашэ Шарипов Аслъэнбэчи.

Екъуб башлгыкыыр зэкІуэщІех. Абы кыкІуэщІех нэхъ ин уигъэлтыхъуэну къамэшхуэ. ЕпщІэжынышхуэ щымыІэу хъэзыр хъуащ ар. Къамалтэр плІыуэ зэпытхъэлыкІащ. Хьэпшып иригъэщІыр щилъагъум, Тапэ кыпогуфІыкІ – Екъуб и ІэпщІэ-лъапщІагъэр зэригъэщІэгъуэн ищІэркъым. Мо жыр хужь дахэ зэщІэлыдэр къамапІэм кърихауэ зэпеплтыхъ, къамэ Іэпщэри пыл къупщхъэ хужьым къыхэщІыкІащ, ари дыжбын мыщІэ зэщІэцІууэхэмкІэ гъэщІэрэщІащ.

– Уигу ирихьрэ? – зыфІимыгъэІуэху щІыкІэу щІоупщІэ

Екьуб.

– Ирохъ.

– Къамэ напэм тебдзакъэ «уджэгүүрэ къыумых, къипхакъэ, пщІэншэу иумылхъэж», жыпІэу? – гушыІэурэ щІоупщІэ Жыраслътэн.

– Ар къамэр зейм езыми ищ Іэжын хуейщ, – жеІэ Екьуб, абы псалтэ лей фІэфІкъым. – Сыщысхъауэ аракъым дыщэ щІезмышхэлАр. Іэщэр дыщэ и уасэ зыщІыр дыщэракъым – лыгъэращ. Шамил фІэфІтэкъым Іэщэ-фащэр дыщэкІэ игъэщІэрэщІэну. Абы и сэшхуэр хуэзыщІауэ щытар си адэшхуэрат. Къамэр жырым я нэхъыфІым къыхэщІыкІат, къамалтэр дыжбынрэ мыщІэ фІыщІэкІэ гъэщІэрэщІа къудейт.

– Къамэ къыхэхынкІэ Шамил сэрэ дызэбгъэщхъауэ ара? – щІоупщІэ афицарыр, дауи, абы игу ирихъауэ къыщІэкІынт зрагъэщхъар.

– ЗыгуэркІэ сыщыгуауэ къыпфІэщІмэ, абы есхэлІэн дыщи сиІэщ.

– Къамэ угъурлы пхуэхъуну тхэм къыщІигъэкІ, – жи Іэ мыхъумэ, хъэпшыным щытхъуркъым Жыраслътэн – бгырысхъэлэ «уехъуэпсамэ, узот», жримыгъэІэн щхъэкІэ.

– Берычэт бесын, Екьуб. Уи хъэщІэр щхъэ сумыгъэщІыхурэ?

– Къэбэрдейм щыщщ. Уэркъ щІалэщ. Жыраслътэнщ и щІэр. Грузин правительствэм къулыкъу хуешІэ. Аракъэ зэрыщытыр, си ныбжъэгъу? – къыпыгуфІыкІыурэ Жыраслътэн йоплт Екьуб.

– Афицару дзэм ухэту ара?

– Хъэуэ. Правительствэм си пщэ къыдилхъэр сщІэуэ аращ, – жи Іэ мыхъумэ, и «пщэ къыдалхъар» къигъэбелджылыкъым Жыраслътэн. Чермоевыр абы зэрегупсысынумкІэ езыр хуитыжщ.

– Бгырысхэм я союзым ухэткъэ? – иреубыдылІэ Тапэ. – Адыги хэтщ си союзым. Гукъыдэж уиІэу щытмэ, уэри...

– Мыр Истамбыл макІуэри гъуэгу тетщ, – къыщІэкІуа Іуэхум и ужэ зэрихъэnum хуопІащІэ Екьуб. – И шыр ищэжынут. Шыбз бэлыхъ.

– Зыш зэрыхъур?

– Зышщ.

Тапэ мэдыхъэшх.

– Шыбз гуартэ къэпхуауэ дыхэбгъэплыхъыну укъэкІуа си гугъаи. Зы шыбз лъакъуэр лІо? ХъэпкІэкъуэгум щІэщІи псы къырышэ. Ара?

– Шы ухуейуэ жыпІати...

– ЖысІат. Ауэ зышкъым икІи шипщІкъым сызыхуейр. Сэ шы Іэджэ сыхуейщ. Арыншамэ, си лъэр пыупщІащ. «Бгырысхэм я союзым» и штаб-фэтэрыр зэрыщыту згъэшэсын хуейщ сэ. Шы щэ ныкъуэ хуэдиз сиІэкІэщ. Нобэ-пщэдей аргуэру къысхуахунуш.

Жырасльэн и пащхьэм шыкьуэншауэ кьелъытэжри Екьуб мэукьытэ. КьыгъапцIуэ пщIэншэу кьиша хуэдэу хьурт. Жырас-льэн пэш блыниплIыр зепеплъыхьри шысш. ПыIэшхуэ зыщхьэ-рыгъ цIыхубз сурэт закьуэ фIэдзауэ аращ блыным. Бадзэм зэхауцIэпIа электроуэздыгъэр лъахьшэу кьолэлэх.

– ПцIы щхьэ упсын хуей, Тапэ? Нэхьыбэу сыкьыщIэкIуар кьамэм хэсшIыхь тхыпхьэщIыпхьэр уэзгъэлыгъуну аратэкьым. ЛъэIу пхузиIэщ – кьамэ уасэр тырку ахьшэу кьызэт. Си кьамэм кьыпэкIуэр си ныбжьэгъу уэркъ щIалэм естынуш. Жырасльэн абыкIэ дыжбын кьамалъэтебзэ Истамбыл кьыщысхуишэхуну сыкьыгъэгугъаш, – кIуэрыкIуэм тету кьегупсыс Екьуб.

– Тырку ахьшэу жыпIа?

– НтIэ.

– Шыр зыщэхун нывжесIэнщ. Мы хьэщIэщ дьдэм щIэсщ Абхъаз IуэхухэмкIэ комитет. Мис абыхэм ящэхунуш шыр.

– Грузин ахьшэкIи?

– НтIэ, зиунагъуэрэ. Езым и ахьшэ кьыдигъэкIыжыну Абхъазыр кьэрал хьуакьым. ЩIэх хьунуи кьыщIэкIынкьым, – Чермоевым и псалъэхэм гушыIэ лъэпкъ хэлътэкьым.

– Дэ тырку ахьшэщ дызыхуейр.

– Уи ныбжьэгъу уэркъ щIалэр Истамбыл нэсмэ, уи ахьшэм жьы пхушIримыгъэхуну пIэрэ? – кьыпогужьыкI Тапэ, арегупсысыххэркъым а псалъэ дьджхэм зыгуэрым и жагъуэ ишIыну пIэрэ жиIу.

– И шыбзыр шэсыпIэу кьысхуренэ. Аракъэ, Жырасльэн?

– Екьуб и нэ хьэрэмыгъэншэхэмкIэ и ныбжьэгъум йоплъ.

Жырасльэн и щхьэр ешI, Екьуб Iуэхум зэрыхуэIээр егъэ-щIагъуэ. ЗанщIэу хэкIыпIэ кьегъуэт.

– Содэ. Уэстынщ тырку ахьшэу. Ауэ уэри си щIыхуэ зытебгъэхуэнкъым: иджыри схуэпщIынщ зы бгырыпхрэ хьэзыр илхьэгъуэрэ.

– Ахьай пхуэсщIын! – Iуэхур зэрыхьум Жырасльэн нэхрэ нэхь шыгуфIыкIыу кьыщIэкIынт Екьуб.

– Къэбэрдейм сыт щыхьыбар? – псалъэмакьыр занщIэу ехьуэж Тапэ. – Мы лулэм исыкIа тырку тутыну исыкIа сфIошI фи Советхэри.

– ЙосыкIри иджыри Iугъуэ кьыхеху. Мышкьыш кьуршы-щхьэхэраш щисри. Гуэншэрыкьыдээр абы зэрыдэхаш.

– Генерал Улагай Деникиным кьрита псалъэр игъэпжа? Иужьрей дьдэ большевикым и пщэм аркъэн иридзауэ кьы-хуишэну жиIати. Кьыхуиша?

– Кьуршыщхьэм шызоауэхэр.

– Ар сэри сощIэ. Улагай и шхуэмылакIэр хуагъэкIэщIыну кьыщIэкIынщ. Пащтыхь генералхэм сыт хуэдиз я гуащIагъ пэтми, кьуршхэр къаштэфакьым. И бригадэр и гьусэу Улагай

абыхэм зарипшыту шытмэ, и напэр зытрихыжауэ аращ. Шэшэнхэм бажафэ ятелъу кьальхуат.

– Сыт щІэбажафэр? – кыгурыІуэркьым Жыраслъэн.

Чермоевым кьамэ щІэрыпсыр кьещтэ, кьамэр кьамальэм

кьрилъэф хуэдэу зещІ, кьамэ Іэпщэм жьэхоуэри

ирегъэльэдэж.

– Бажэм и фэр и бийщ, жаІэ. Шэшэнхэм я фэр щІыдагъэрщ. Аращ шэшэнхэм я бийри. Деникиным и мурадщ а фэм Ллойд Джордж джэдыгу кьыхищІыкІыну. Англием и премьерым джэдыгу уасэр ахъшэу итыну и хьисэпкьым, – кьыпыгуфІы-кІыурэ Екьуб кьоплъ Тапэ, ахэр псалъэм кьыдэкІуэу жиІа хуэдэу фэ зытрегъауэ. – Джэдыгу уасэу итыр пщІэрэ? Кавказым и большевикхэр зэрызэтриукІэрщ. ЗэрызэтриукІэри нэгъуэ-щІым и ІэкІэщ. Іэщэ нэхъыфІу иІэр бгырыхэм кьаІэщІель-хьэри, Маркс и бынхэр зтевукІэ, фэри зыфхъумэж, Россиери фхъумэ, жи. Улагай абыкІэ арэзы хъуаш. Тэмэмуи ищІаш...

– Шэшэнхэм а «фэр» ятемылъамэ-щэ? – щІоупщІэ Жыраслъэн.

А упщІэм жэуап ептыну сытым шыщ жыпІэнт, ауэ Чермоев Тапэ и бзэр иубыдащ. ЗытІэкІурэ хэлъа нэужь, же Іэ абы:

– А фэр ятемылъамэ, тыншу я хэку исыжынт. ЩІыдагъэр мыхъуамэ, шэшэнхэр дунейм тетми темытми дэнэт англызхэм кьыщашІэнур? Дэнэт, зо? Хьэм лымэр кьызэрыщІихьэм ещхъу, щІыдагъэмэр кьащІехьэ абыхэми. Дэ шы димыІэу зэрымыхъум хуэдэу, абыхэми щІыдагъэншэу лъэбакъуэ яхуэчынукуьым. Танк, кхъухьлъатэ, машинэ, мафІэгу – а псори щІыдагъэ йофэ. Зэуэн кьыщыщІидзам Германием кхъухьлъатэ защІэу минитху иІэт. Союзнэ кьэралхэми арат. Россиерат факъырэр. Кхъухьлъатэ щич кьудей иІэти, лъэтэным и пІэкІэ, кьапщэпщыхьт. Танкхэр-щэ? ЩІыдагъэншэу зауэм ищІэфын щыІэкьым, – а сэ сызыщы-гъуазэ кьомыр флъагъурэ жыхуиІэу, и щхьэ зыхуегъэфІэж Тапэ.

Жыраслъэни игу илъ жеІэ.

– Англызхэр щІыдагъэмкІэ, хьэм хуэдэу, Іэзэщ, жоІэ. Хьэр лъэужьым зыгуэрым тримыгъэхьэу пІэрэ? Нэхъ гурыІуэгъуэу жыпІэмэ, уэр дьдэми щІыдагъэкІэ сату пщІыркъэ?

Тапэ аргуэру кьызэрокІ.

– Узахуэщ. Сэ щІыдагъэ щэнщ си Іуэхур. Ауэ сэ абыкІэ хуитыныгъэ сиІэщ. ЩІыдагъэ кьызыщІаш щІыр зейр сэращ. А щІым щІэлъри телъри кьанэ шымыІэу сысейщ. Шэшэнхэм

щЫдагъэр Іэджэ щІауэ кыагъэсэбэп, зыгуэрхэр ирыраІу, гушы-хуэ ящІу, хущхъуэ кыыхащІыкІыу. ЩЫдагъэ кыыщІашу япэ дыдэу шыщІадзар дэнэ? Ди дежш! Фэтыджэныр дунейм тетми темытми кыыщашІари Тэрчш. Илъэсищэ мэхъу абы лъандэрэ. Илъэсищэм нэблэгъащ. Сэ Іуэху хузиІэщ щЫдагъэм. Ар зейр сэраши. Ауэ Деникиным и Іуэху лъэпкь хэлъкъым абы. Россием и большевикхэр зэтезукІэ англызхэм ар тыгъэ щІахуищІыни шыІэкъым. Большевизмэр джыназ лъэпкь щхъэхуэу шыІэкъым, ауэ лъэпкь къэс ущрохъэлІэ абы. Сыт абы кыикІыр? Больше-визмэм и абгъуэхэр тригъэуващ лъэпкь псоми я хадэхэм кыыщыкІ жыг псоми. Ауэ щыхъукІэ, абы утекІуэн папщІэ лъэпкь псори узэгухъэн хуейщ. Большевикхэм парт кыызэра-гъэпэщаш. Дэри союз кыызыдогъэпэщ, нэхъ тэмэмыр жыпІэмэ, бгырыс лъэпкьхэм я союз кыызэдгъэпэщакІэщ. Ди союзым хэтщ большевикхэм я партым и бийуэ зызылътэж лъэпкь псоми я лыкІуэхэр. Уэри, Жыраслъэн, а союзым жыджэру ухэт хъунут.

– Сэ Кавказым сокІ, – жеІэ Жыраслъэн, абы игу ирихьыртэ-къым Тапэ и псалъэр зыхуигъакІуэр.

– Куэдрэ укъэтыну? Зэи къэбгъээзэжынукуэ?

– СщІэркъым иджыпстукІэ.

– Хэкум уиІэпхъукІыу аращ. Куэдым ящІэ нобэ апхуэдэу.

– Адрейхэм ящІэр сщІэркъым. Ауэ... Деплътынкъэ зэрыхъум.

Екъуб шыгъуазэт щЫдагъэ, фэтыджэн зэрыщІаху Іэмэпсы-мэр япэ дыдэ къэзыгупсысар урыс мэкъумэшынщІэ унэлут Дубинину зэрыщытым, ауэ зымышщІэ зылуатэм щхъэ сыпэрыуэ-рэ жыхуиІэу зиушъхуаш. Жыраслъэн зыкІи хуейтэкъым а пса-лъэмакъ къомым. И ныбжьэгъум йоплъри:

– Ди ежьэжыгъуэ мыхъуауэ пІэрэ? – жи.

– Уэ узихъэщІэщ. КъызжепІэр си унафэщ, – Жыраслъэн зыщІэ пэрыуэркъым Екъуб.

Тапи и мурадым текІыртэкъым:

– Бгырысхэм я союзым и мурадым и Іэр тригъэхуауэ флътэгъунщ, – жеІэ абы аргуэру.

Куэдрэ гушыІэ и мыхабзэми, Жыраслъэн кыыпогуфІыкІ:

– Шах-сейн, вах-сейнышхуэ къэхъуну кыыщІэкІынщ, – жеІэ абы. Асыхъэтуи и нэгу кыыщІохъэж Англием и дзэхэм Дарьял аузым цІыху сымаджэ ІэщхъэпцІанэ къомыр зэрыдаукІыхъар.

Ещанэ псалъащхъэ

1. ІЭДИБ ХЪАЛИДЭ

Берулавэ Гиви кыигъээзэжыным куэдрэ пэплъащ Жыраслъэн. АрщхъэкІэ Кавказ псор кыызэщІэзыгъэхъэу зи шыкІэ къурыкъуу къэзыкІухъ Берулавэ щыхэтыр тхъэм

ещІэ. АдэкІэ пэплэжы-фыркѣым Жыраслѣэн. Абы и жыпым илѣт иджы хѣэфэ тхы-лѣитІ: зым жиІэрт ар Іэщ кѣэзыщэху-зыщэжу кѣэзыкІухъ агенту, адреим гѣуэгурыкІуэу, Тыркум шыІэ и кѣуэшхэм я деж кІуэну хуит ищІырт, сыт щхѣэкІэ жыпІэмэ езым и хѣкум большевикхэм явластыр щагѣуэват. КѣымыдэкІэ, абы иыгѣт цІыхубз хѣпшып кѣом, псори дыщэм кѣыхэщІыкІауэ. И шым кѣыщІыха ахѣшэм-кІэ Екѣуб деж кѣыщищэхуат ахэр. Ар кѣызыхуищэхуа цІыхубзым и щІыхуэшхуэ телѣт Жыраслѣэн. Ар ауэ сытми щІыхуэ кѣызэ-рыгуэкІтѣкѣым – псэ уасэ щІыхуэт. А цІыхубзым ехѣэлІауэ Жыраслѣэн зыщыгѣуазэр мащІэ дыдэт. Факри-паша Кѣылыш-бийхэ я деж зэрыщыжиІамкІэ, абы и пхѣур тхакІуэ цІэрыІуэт. Ауэ, Іуэхушхуэракѣэ, дэнэ ар кѣыздипхыну? ТхакІуэ Хѣалидэ кѣыщицгѣуэтынумкІэ Факри еупщІыну игу кѣэкІакѣым. Абдеж хуабжѣу шыуат Жыраслѣэн. АтІэми, Факри гуапэ дыдэу тепсэ-лѣыхѣат Хѣалидэ. Ауэ щыхѣукІэ, а тІур фІыуэ зэроцІыху, тхакІуэр здэщыІэр Факри ещІэ. Абы и псалѣэм кѣыхэщу Жыраслѣэн и тхѣэкІумэм кѣызэрицырхѣамкІэ, Хѣалидэ щолажѣэ зэгур Мэтхѣэн Кѣазджэрий щеджауэ шыта Истамбыл университетым. Ар зэрызэхихари фІыти, университетыр кѣэгѣуэты-гѣуей хѣункѣым. Зылѣыхѣуэ цІыхубзым и пхѣур зэ кѣыгѣуэтмэ, абы и анэри кѣэгѣуэтыжыгѣуейкѣым.

Жыраслѣэн кхѣухѣым зэритІысхѣэр, зэрежѣэр зригѣэля-гѣуну кхѣухѣ тедзапІэм кІуаш Екѣуб. Пэжщ, абы нэгѣуэщІ Іуэхуи зэрихуэрт: екІурабгѣуу ирихѣэлІэмэ, тенджыз Іуфэм щыпсэу ермэлыхэм я деж дыжбын кѣыщищэхуну и хѣисэпт.

Батум апхуэдизкІэ цІыхур шыІувти, зыгѣзапІэ бгѣуэтыртѣ-кѣым. ДэнэкІэ уплѣами, сату щашІырт. Лѣэ увыпІэ зымыІэххэр кхѣухѣ тедзапІэрат: кхѣухѣыр зыунэщІхэр зэрызехѣэрт, кѣыззрехѣэкІырт. Кѣалэм дэсу хѣуар абдеж шызэблэж хуэдэт. Жыраслѣэн и кІэр иыгѣыу, зы мѣскѣалкІэ абы темыплѣэ-кѣук Іыу кѣикІухѣырт Екѣуб. И жѣэри игѣзувыІэртѣкѣым:

– Шах-сейн, вах-сейн гуэр кѣэхѣунуш, зыми уи Іуэху хѣумылѣхѣэ. Псори зэпыту укІуэ, жыІи нэгѣээзжи нэхѣыфІщ. Сыщыпсэур, сыщылажѣэр уощІэ. Іуэхум сыт хуэдэу зихѣуэжми, Тифлис бэзэр шымыІэу хѣунукѣым, ауэ щыхѣукІэ, си унэр уи унэщ, бысым сыпхуэхѣунщ.

– Тхѣэр арэзы кѣыпхухѣу, Екѣуб, икѣукІэ си гуапэ кѣэпщІаш, – жиІэрт Жыраслѣэн тІэкІуи кѣэгумэщІауэ. – Ныбжѣэгѣу пэжу укѣыщІэкІаш. Уэр мыхѣуамэ, валютэми нэщыхуэу сытеплѣэ-нутѣкѣым, дахэ-дахѣуи сежѣа хѣунутѣкѣым. Уэркѣ и псалѣэ епцІыж и хабзѣкѣым, уи хѣэкѣ кѣызытезнѣнкѣым. Ахѣшэра-кѣым Іуэхур – цІыхугѣэращ. Уэ цІыхугѣэ зэрыпхэлѣым занщІэу гу лѣыстат. Уэ узыгѣэпэжын сэри тхѣэм сищІ.

Екѣуб щэху цІыкІуу, зыкѣымыгѣэльэгѣуэну пылѣу кѣыпо-

гуфЫкІ:

– Дауэрэ сцІыми, афицарым и ахышалъэр къезгъэунэщІаш. Си къунтхыр дэгъуэу псым хэздзауэ къыщІэкІатэкъэ? Пэжкъэ, тхъэ?

– Си шыбзыр сымышцэу уэ къыпхуэзгъэнэн хуеящ. Уи щхьэм имылтмэ аращ. Армышху, ар занщ Іэу щхьэ сигу къэмыкІарэ?

– ЛІот шым езгъэшхынур? Ар зехъэни хуейтэкъэ?

Цыхур кхъухьым ирагъэтІысхьэу щІадзэ. Жыраслъэнрэ Екьубрэ ІэплІэ зэхуащІыж, сэлам зэрахыж. Мис иджыщ зэры-зехъэ дыдэ къышщыхуар. Хэт дэнэ кІуэми умыщІэжыну, щхьэж и занщІэри гъуэгущ. Хьийм икІыпэр ермэлы щІэпхуэжахэрщ. Тыркухэм яІыгъыу щыта къалэр, Мудросскэ мамырыгъэ зэгурыІуэныгъэм и ужькІэ, Россием къратыжат. Иджы кхъухь тедзап Іэр ермэлыхэм зэщІаштат. ДэнэкІэ уплъами, уи нэгу къыщІэхуэрт Англием и оккупационнэ дзэхэм щыщ сэлэтхэр, сыту жыпІэмэ къалэдэсхэм я псэр зи ІэмышцІэ илгыр англыз генерал-губернаторырат. Батум къраш ІэщэмкІэ зэщІаузадэрт белогвардеецхэм я дзэхэр, Баку къраша щІыдагъэмрэ абы къыхащІыкІ продукцэмрэ мыбы ирагъэІэпхукІыжырт, тхыль псори къэзыпщытэр англызхэрат. Жыраслъэн гъуэгу къэзытыр уэркыщ Іэ зэрызэрихьэращ. Абы мэл уху дэгъуэ къыхуэхъуу, шэтемыгъахуэ дыдэу кыигъуэтат: «Большевикхэм я къапхъэным сыкыІэщІэкІауэ си псэр дзапэк Іэ схьумэу аращ», – жиІэрт. Аращ ар иджыпстуи япэ итхэм ящІыгъуу кхъухьым изыхьар. Зиплтыхьурэ Екьуб цІыху Іувым нэкІэ къахегъуатэ, Іэ кыи-хуешцІыж. Іугъуэ фІыщІэ Іувыр къызэкІэщІеутІыпщыкІри, кхъухьым хуэмурэ зреч. Екьуб цІыху мин Іэджэм яхэшы-псыхыжаш, ауэ Жыраслъэн и нэхэр иджыри теубыдат хуэм-хуэмурэ адэкІэ ІукІуэт бжъэпэм. Къышцальхуа Кавказыр ІэщІыб ищІырт зи щхьэр зезыхъэ адыгэлІым. Кхъухь цІыкІум лъэужытІ къызэринэкІт: зыр псы щхьэфэм теплъягъуэ къудей лъэужырт, адрейр уэгум зыдззышей Іугъуэ кІэ кІыхьырт...

Жыраслъэн и Іуэхур хэплъэгъуэт: щымыгауэ пІэрэ зыІууэ-нур зыхуэдэр имыщІэ хамэ къэрал мышІыхум зэрыкІуэмкІэ? Дауэ хъуми, Грузием къинамэ, мынэхъыфІу пІэрэт? НэгъуэщІ мыхъуми, абы ищІэнрэ ишхынрэ щигъуэтынут. Жыраслъэн гупсэхуу зепеплтыхь кхъухьым исхэр. Урыс гъэрыпІэм кърашыжауэ я хэкум яшэж тырку сэлэтхэм дуней гуфІэгъуэр яІэщ – псэук Іэ хьэлъэ зэрытам къызэрикІамкІэ я насыпышхуэу зыкълъытэж, гуфІэурэ зыгуэрхэр жаІэ, я Іэ- я лъэр ящІ, гъэры-пІэр хьэм ирагъэхъу арауэ къыщІэкІынщ. «Ахэр къызэрыкІыжа гъэрыпІэм хуэдэ гуэр сэри симыхуащэрэт», – йогупсыс Жырас-лъэн. Ауэрэ здэщысым, игу кьокІыж Аральным зэреуар, Дарьял аузым даукІыхъа цІыху тхъэмышцІэ кьомыр, Арсанукаевым и фызышэр. Жыжъэ хъуурэ адэ ІукІуэт бгыхэр зэ еплъыгъуэк Іэ

Іәсә дыдәу, псори зи псәм дэзыгъэхуэфу кыпфІәшІ шхъэкІә, ахэр цІыхухэр зыхисхъэ жыхъәнмә мафІәш, ауэ гурыІуэгъуэкъым ахэр а жыхъәнмәм хэзидзэр. Апхуэдэ хуитыныгъэ зиІэр хэт? ШІиІәри сыт? Кавказ къуршхэр умылтагъуж хъуаш. Ауэ Жырасльән и гупсысэхэм иджыри кІә яІэкъым: мы дуней псор кыгъэщІәзыІәта къаруушхуэр кыыздикІар дәнэ? Борән цІыкІу-хэр зэхыхъжурэ борәншхуэ мэхъу, ауэ борән цІыкІухэр зезыгъакІуэр борәншхуэраш. Мис а борәншхуэрат Жырасльән революцэу кышщыхъури. Петербург къалэм кышщыа кхъухъым ит топ уэ макъым кърихъэжъа бгы кыгуэуар къежъауэ арат. А бгы кыгуэуам и гъуэгур нэхъ кІыхъ хъухукІә, абы и къаруми хэхъуэ зэпыту арат.

Махуэ зыбжанэ дэкІа нэужь, кхъухъыр нэблэгъаш Тыркум и Іәшәлгъашә тенджыз гъунэхэм. ГъэрыпІәм кыкІыжауэ зи хэкум зыгъэзэжа къомым я Іәпэхэр адэкІә-мыдэкІә яшиірт – шхъэж кышщальхуа шІыпІэр кыгъәлгъагъуэу арагъәнт. Ауэрэ кхъухъыр допщхъэ Босфор псы дәлгъәдапІәм. АдәкІә бжәпәм кыитетт Анадолукавак быдапІэр. Жырасльән а псори зәпиплгъыхъыху, цІыхур хуәфІу зэрыс кхъухъыр Истамбыл кхъухъ тедзапІәм есылІаш. АдәкІә бжәпәм цІыхур шызэрызехъерт, зей езыгъәблэгъәжхэр зэрыгъәкІиірт, Іә яшшәрт, нэхъ лгъэрызехъэхэм нэхъ лгъэрымыхъхэр зәбгратхъурт, псори кхъухъым къебгъэрыкІуэрт. Жырасльән а псоми яшхъәпрыплгъырти къаләм еплгъырт, узәплгъыни шыІәт: мәжджыт абрагъуэхэм я шыгу папцІә зәщІәлыдэхэр, сулытІанхэм я Дворец инхэр... Ауэ абы нэхъыбзэу кыилгъыхъуэр университетырт, ар зыхуэзэр зригъәшІән и гугъуэ арат. Жырасльән шыгъуазәт Босфор псы дәлгъәдапІәм Истамбыл къалэр зэхуэмыдә ІыхытІу зэригуэшым. КъуәкІыпІә лгъэныкъуэмкІә шыІә Ускюдар щопсәу ІәшІагъәлІхэр, сатуушІ жыгъейхэр, къулыкъушІәхэр. Ауэ псом япәу Жырасльән гу зылгъитар зыш: мыбый тепщәныгъэр шаІыгът англызхэм. Босфор и запад лгъэныкъуэмкІә шыІә Истамбыл и Іыхъә нэхъышхъэр зыкІи кыфІәІуэхуакъым Жырасльән. Дауэрэ ишІми, университетыр кыгъуэташ абы. Къаләм и ІыхытІри – и гугъамрә иджыпсту илгагъумрә кхъуафәжъейхэм зәпашІәрт.

Кхъухъ мыкІуэмытәр и пІәм изэгъэхукІә Жырасльән зәпиплгъыхъаш къаләм и азиат лгъэныкъуэмкІә къандзәгулгъэм ешхъу шызэхәт унә лгъэбышә цІыкІу къомыр. Тыркухэр абыхэм зәреджәр зы жәщ закъуэм яшІа унәт. Абыхэм шыпсәурт зи лгъапсәм кърахуа цІыхухэр. Зы жәщ закъуэм къриубыдәу унә, – ар ашыкхэм, пхъәбгъум, фанерым, гъушІыкІәм кыыхащІыкІауи ирехъу, – зышІу и бынхәри и гъусәу а унәм шІәсу нэху къекІам, ар дәнә кыкІауэ шытми, абы и гугъу яшІыну хуимыту кыгъәувырт хабзәм. Апхуэдә унәр иужькІә Іупхынуи ухуиттәкъым. Абы кыыхәкІыу тхъәмышщІәхэр япәшІыкІә зәгурыІуэрт, псәуалгъапхъэхэр ягъәхъэзырт, иужькІә шІыхъәху яшІырти,

пшапэр зэрызэхэуу унэ шІыным шІадзэрт. Арати, дыгъуасэ зыри здэщымыта шІыпІэм деж нобэ зы унагъуэ шыпсэуу нэху къекІырт. Истамбыл губгъуафэ изоплѣ жыхуиІэм ешхъ хъуат Жыраслъэн и Іуэхур. Абы и гугъамрэ иджыпсту илѣагъумрэ шурэ лъэсрэ я зэхуакут. Зы лЫр джэдыгуибгъурэ лІибгъур джэдыгуншэу жыхуаІэм хуэдэт Іуэхур: языныкъуэ унэхэм я уэнжакъхэр уафэм егъэкъуат, азэн джапІэ лѣагэхэм уэгум зратат, мыдрей унэ лъэбышэ цІыкІухэм шІыІубнэфым ешхъу шІым зытраубгъуат, зыгуэр къыгтемыващэрэт жыхуаІэу ахэр шІым шІэпщхъэнхэу еныкъуэкъу хуэдэт. Истамбыл зэгуэр шыІахэм къаІуэтэжахэмрэ иджыпсту езы Жыраслъэн и нэгү шІэкІымрэ хузэхуэгъэхуртэкъым. ЗыщыгуфІыкІыну, дэзыхъэхыну илѣагъум нэхърэ зыгъэнэщхъеину, хэзыгъэплъэну зыІуплѣэр куэдкІэ нэхъыбт.

Тыркум и къалашхъэ Истамбыл тІуанэ къыхуэхъуа Анкара кІуамэ нэхъыфІу пІэрэт-тІэ, йогупсыс Жыраслъэн. ЦІыху мин тІошІрэ шІѣырэ зыщыпсэу, республикэм и телѣхъэ, султІаныншэ, хъалифатыншэ къэрал къызэгъэпэщыным шІэзэу Мустафа генералми псэупІэ ишІа а къалэр Истамбыл нэхърэ нэхъыфІу къышІэкІыншэ.

Жыраслъэн и тхылѣхэр зэеплѣыхъ, хъэжыгъэ къэп нэхъей, зи ныбэр къэпша полицейскэм. А ныбэшхуэр мыхъуамэ, абы и сэлэт бгырыпх бгъуфІэр ешэтэхынурэ и лъэгужьэхэм нэсыну къышІэкІынт, ауэ бгырыпхыр ныбэ къэпшам фІэлът. Жыраслъэн и тхылѣым ит псалѣэхэм пычыгъуэ зырызурэ къоджэ ар, ауэ зыри къыхуихыркъым, къыхуихри къыгурыІуэркъым. ЕтІуанэрей полицейскэм къэптал шыгът, хъурыфэ пыІэ шхъэрыгът. Жыраслъэн и нэр нэжмэ, шэч хэмылѣу, адыгэт ар.

– Уадыгэ уэ? – йоупшІа абы Жыраслъэн.

– Уэлэхы, алыхъым жиІэмэ, сыадыгэмэ, – гуфІаш модрейр. Уи насыпым кърихъэкІыну мэ – куэдрэт! АдэкІэ псори дэгъуэу екІуэкІаш.

Таможнэм къулыкъу шызышІэ адыгэ шІалэм и жыпыр хуегъэхуабэ Жыраслъэн – зы мазэ улахуэу къыхъым хуэдиз иретри Іэдиб Хъалидэ деж ишэну йолѣаІу. Тхъэм шхъэкІэ жыпІэмэ, адыгэ шІалэм япэщІыкІэ ахъшэр Іихын идатэкъым, ауэ иужькІэ, ахъшэ къезытыр зы бэлыхъ гуэру къыщыхъуа, къыхуашийр къыІех, и Іэташхъэм хуит зыкърегъэщІри хъэщІэр ирешажъэ. ТхакІуэ цІэрыІуэр я напщІэм телѣт Кавказым къыкІа псоми. Ауэ шыхъукІэ, ар фІыуи яцІыхурт. Іэдибыр къалэм и европейскэ Іыхъэм шыпсэурт. Жыгхэмрэ шхъуантІагъэ зэмылІэ-ужыгъуэхэмрэ шІагъэнауэ езым и унэиІэжт.

Іыхъэлейм икІауэ къыщыгуфІыкІаш Хъалидэ и хъэщІэм. АпхуэдизкІэ гуфІэщати, зыхуэмыубыдыжу гъаш тхакІуэр. Жыраслъэн ажалым къезыгъэлауэ шыта абы и анэр дунейм

ехыжат. Ауэ Хъалидэ и анэм и гугъу зэрищIу, Жыраслъэн и нэгу кыщIохъэж кхъухъым ирисхъауэ, псым хитхъэлауэ щыта цIыху тхъемыщкIэ къомыр; зэпхъуэnumрэ зыщыгугъыnumрэ зы-мышIэ, гузэвэгъуэр зылъыса къомым я псэр зэрахъэрт, мафIэ-сым IэщIэкIын я гугъэу, сабийхэр адэкIэ-мыдэкIэ щIэпщхъэрт, нэхъ иныIуэхэр мачтэм дэпщейрт, арщхъэкIэ псори мафIэ бзийм зэщIищтэрти мачтэхэри абыхэм зыкIэрызыудыгъуахэри мафIэм зэхилыпщIауэ кхъухъ лъэгум кыитехуэрт. Жыраслъэн и тхъэ-кIумэм иджыри итт а тхъемыщкIэ къомым я зэщIэгъуагэ ма-къыр. Кхъуафэжьейхэм зрагъээзэгъэн папщIэ цIыху цыкIум я щхъэфэр зэрытехыжырт, нэхъ къарухэм нэхъ лъэрымыхъхэр псым щIрагъэлыафэрт. Жыраслъэн и адэр и дыщэ къамэми еблэжакъым – си сабийр кыисхуевгъэли фызот жиIэурэ лъа-Iуэрт, ауэ псым щIилъафэхэм къамэ сыту ящIынт? Къамэр псым хидзэри езыри тенджызым щIилъэфат... Анэхэри лъаIуэрт я сабий быдзафэхэр зратын, ажалым къезыгъэлын ямыгъуэту... И анэр мыпсэуж пэтми, Хъалидэ абыхэм теухуауэ куэдым щыгъуазэт. Мис иджы а гуауэ псоми епха хъыбар хъэлъэхэр кыыхуихэри хъэщIэ кыыхуеблэгъащ. «Алыхъым и хъэщIэм», – арат тхакIуэр Жыраслъэн кыызэреджэр, – Iуплъэху абы и нэпсхэм кыызэпажыхырт, зыхуэмыубыдыжу кыышиудырт; ит Iани, укIытэжырти, ерагъыу зызэтриубыдэжырт, кыпы-гугфIыкIыну хуежэрт. ЩынэщхъыфIэм деж ар дахэ дыдэу плъагъурт. ИкIи цIыхубз зэкIужт. Илъэс тIощIрэ пщIырэ и ныбжьщ жумыIэну, щIалафэ дыдэ тетт. УщызэкIэщIэплъу нэгу къабзэт, и нэхэр джэгурт. Тхъэм иужэгъужа гуэру ущымытмэ, уигъэпIейтеифыну, уигу зыгуэрхэри кыыхуэкIыну апхуэдэ цIыхубзт Хъалидэ.

– Гъуэгу утетащ. Уешащ, Жыраслъэн, зыбгъэпсэхун зэры-хуейри сощIэ, – жиIэрт Хъалидэ, абы и бзэри IэфIт, иджыри къэс Жыраслъэн зыщымыгъуазэ дыхумэ дахэ дыди кыыкIэ-рихырт, – ауэ зыгъэпсэху жысIэу узутIыпщыфынукъым. Япэ-щIыкIэ мыдэ кыызжеIэгт: а фи деж щекIуэкIхэр сыт? Тыркухэм ещхъу, фэри делэ фыхъуауэ ара? Хъэмэрэ тыркухэм шапхъэ къе-зыгъэлъагъуу ахэр зыгъэжэкъуар фэра? Зы щхъэр щыгъэтауэ, щхьищэ кыыпфIэзгъэкIэнщи пхузэхэхынкъым иджыпсту мы дунейм щекIуэкI жыхуэпIэр... АтIэ сыт хуэдизкIэ уеша пэтми...

– Сешыххакъым, Хъалидэ. Сытым сригъэшын? Сыжейуэ кхъухъым силъащ. Сэ иджыпсту зы дуней гугфIэгъуэ си Iэщи, уэ уемыш закъуэмэ, сынопсальэу жэщи махуи сыббгъэдэсынт, – игъащIэм и пщIыхъэпIэ кыыхэмыхуа къэдабэ шэнтиуэ шабэм ист Жыраслъэн. ХъэщIэщышхуэм и блынхэм диванхэр екIуэ-кIыу кIэрытт, шэнтиуэхэми къэдабэ дахэ иубгъуат, унэ лъэгур

алэрыбгъу зэфэзэшт, апхуэдэ унэхэм ушыщІыхъэкІэ, уи вакъэ фІейхэр лыхын зэрыхуейр Жыраслъэн ищІэрт, ауэ вакъэ зылыхыныр шыгъэтауэ, унэ щІыхъа щхъэкІэ зи пыІэр щхъэры-зымых бгырысхэм ящышт ари.

– Жэщи махуи сэри сыщысыфыну кыщІэкІынкъым, – кыпогуфІыкІ Хъалидэ. – Апхуэдэу куэдрэ сыщысыфу апхуэдэ шыІэныгъэ схэлаамэ, си тхылъхэр Іуащхъэу зэтелъынти. Ар-щхъэкІэ дэнэт? БэуапІэ кызыатыркъым. Зэ адэкІэ сраджэ, зэ мы-дэкІэ сашэ. Обществэ жыпІэми, университет жыпІэми...

– Абы щэбгъаджэу ара?

– Университетым щэбгъэджэныр дыщэм хуэдэти. УздэкІуэ-нур уошІэри, уокІуэ, йогъэджэри укыокІуэж, – желэри Хъалидэ кыыхошэтыкІ. – Іуэхушхуэр общественнэ лэжыгъэрщ! Зэм адыгитІ зызэрадзри зэзэуащи, ахэр зэгъэкІужын хуейщ, зэми «Адыгэхэм я зэдэлэжъэныгъэмкІэ комитетым» урагъэблэгъэнщ, зэми зыгуэрхэм уакыщхъэщыжу ІуэхущІапІэ гуэрхэм укІуэнщ. Делэ сыхъуным сынэсаш! Къэбэрдейм кыкІа гуэри шылащ мыбы. Париж кІуэн папщІэ тхылъ зэригъэпэщыну мазэ ІэджэкІэ Іуэху кърихуэкІащ. АрщхъэкІэ зыри хуэщІакъым. Къэралы-шхуэхэм къэрал цІыкІухэр щайуэ кърадзэркъым. Абыхэм езыхэм ящхъэ я лажъэщ: я кІэри я пэри зауэм щІигъэмбрыуащи, япэ кыыхахыжынур ящ Іэркъым – пэра хъэмэрэ кІэра? Чыжогъуэхэ яйт. УмыщІыхуу пІэрэ?

– Щхъэ сымыщІыхуу? СоцІыху. Шы завод иІэу зы къулей гуэрщ, – Чыжогъуэм и хакІуэ бэлыххэм ІэубыдыпІэ къазэры-хуигъуэтауэ шытам теухуауэ куэд уригъэдэ Іуэфынут Жырас-лъэн, ауэ абы и гугъу щІэпщІын шымыІэу кьелъытэ. Унэ зэгъэ-пэщам и бжэщхъэІум зэребакъуэу, абы кыгурыІуащ езымрэ зыхэхуамрэ куэд я зэрызэхуакур.

Іэдиб Хъалидэ Тыркум и цІыху нэхъ щІэныгъэшхуэ дыдэ зыбгъэдэлъхэм ящышт. СултІаным и зэманым шыгъуэ Хъалидэ и адэр министру шытат. Апхуэдэ адэ зиІэр еджэфынтэкъэ? Истамбыл дэт колледжым щІот Іысхъэ, абы щІэныгъэ куу шызэрегъэгъуэт, иужькІэ езыр Истамбыл университетым и егъэ-джакІуэ мэхъу. Хамэ къэралхэр кызыэхикІухьырт, и щІэныгъэм, и культурэм хигъахъуэрт, «Адыгэхэм я зэдэлэжъэныгъэмкІэ комитетым» псэуэ хэтри арат. Мустафа Кемали и телъхъэу жь-джэру бэнэныгъэ иригъэкІуэкІат абы. Дауи, ар я гуапэ хъуатэ-къым Мустафа и политикэр зыфІэмыфІыщэ адыгэ зыкъомым. Ауэ Хъалидэ игу илъыр зэи ибзыщІыртэкъым – и ныбжьэгъухэм шахэтми и бийхэм шахуэзами абы нехъэкІ-къехъэкІ лъэпкъ иІэтэкъым. «Уэ узищІысыр тцІэркъым, зыкІи уи жагъуэ тхуэ-щІынукъым», – кыжра Іэрт абы, ауэ Хъалидэ хуагъэгъур нэ-гъуэщІхэм худахыфынутэкъым.

– Абрэмывэр уи плІэм илъщ, Хъалидэ. ЛІым я нэхъ бланэм хуэмыхыну уошэч, – Жыраслъэн цІыхубзым игу

щІогъу. Ауэ Хъалидэ лЫм и псалъэр Іэпеуд.

– Абрэмывэ жыпІа? Аракъэ мы си плІэр зыхуар? Тхъэ укъеплъын мыдэ. ЩІыбышэ сыхъуаш, – хъэщІэр кыызэреплъым гу лъетэри, цІыхубзым и псалъэхэр нэхъ егъэщабэ, ар тхъэусыхэ хуэдэтэкъым – убзэрабзэу арат, тІэкІу зэву плІэрэ жыпІэн фІэкІ, нэгъуэщІ дагъуэ зыхуумыщІыфыну и нэ фІыщІитІми хуабагъэ, гуапагъэ къащІихырт. – Иджы си хъэлъэм и ныкъуэр зи пщэ дэслъхъэн къэзгъуэтащ. ЛІо, уи фІэщ хъуркъэ? Уи ИтІ зэтэдзауэ ущызгъэсын уфІэщІми, ущоуэ. ФІыуэ зыбгъэпсэхунщ. Іуэхум щыгъуазэ зыпщІынщи, си бжыпэ лъэныкъуэм укыпщІэувэнщ. Иджыри къэс си закъуэ зеслъэфар тІуми кыдэлъыжу дрикъунуш, – жегІэри кыызэкъуепхъуэт Хъалидэ. – Факри Исмэхьил ущыхуэзакъэ фи деж? Сэращ ар абы нэзыхуар. Урысхэм гъэру саубыдынуш жиІэурэ нысхуэкІуэртэкъым. Ауэ нэсхуаш.

– Щхъэ сымылъагъуу? Ахъай слъэгъуа! Ауэ сытми слъэгъуа къудей! – кыызэрыкІащ Жыраслъэн. – Делегацэм и унафэщІу нэкІуакъэ Факри-паша? Си благъэ полковник Къылышбий СултІанбэч деж щыхъэщІащ. А Къылышбийр аращ езыр Къэбэрдейм и тет генерал Бекович-Черкасскэм и Іэ ижъыр.

– Джаурхэр фи тепщэ хъуауэ ара? – къэлыбауэ щІоупщІэ Хъалидэ.

– Генералыр чыристанщ, СултІанбэч мустъымэнщ, – Іуэхур зэтриуІэфІэжыну пылъщ Жыраслъэн. Ауэ абы кыкІщыІэкъым.

– Пащтыхъ генерал! Ари джауру! Факри-паша зыІууа Іэна-тІэм сехъуапсэркъым. Гъэру зэрамыубыдари тхъэм и фІыщІэщ.

– Іэу, Хъалидэ, жыпІэр сыт? Сыт щхъэкІэ яубыду, зиуна-гъуэрэ?

– Апхуэдэ тетхэмрэ Факрирэ зэрызегурымыІуам шэч кыгтесхъэркъым, – жегІэ Хъалидэ. Ар Іуэхур зэрыхъункІэ хъунум щыгъуазэ цІыхубз губзыгъэу зэрыщыгыр нэрылъагъут.

– Дэ ди мурадыр пщІэрэ? Джаурхэм я Іумэтым фыкытитшыну аращ. Урыс пащтыхъыращ дэ ди хэкум дыкызыыхуар. Аращ ди нэхъыжхэм я хъэдащхъэхэм пэІэщІэ дызыщІар. Абы и унафэщ ди лъахэр зэрытфІэкІуэдар. ДыкызыхэкІа щІым дыпызыщІэ къуэпсри лъыпсыр кыпыбжу пызыупщІар аращ. Ауэ лейр алыхъым игъэгъуркъым, жи. Езыми хуэфашэр кыщыщІыжащ. Зытета лъагапІэм фийуэ кърадзыхаш. Хуэфашэр кыщыщІащ! Аратэкъым абы ещІэн хуеяр – укІын хуейт ар! Алыхъым кыи-укІынщ...

– ЯукІащ ар.

– ЯукІащ, жыпІа?! Уэху-ху-ху! Жыхъэнмэм я нэхъ гуащІэр егъэзыпІэ алыхъым хуищІ! Аращ: лейр гъуркъым. Абы лъандэрэ илъэс щэ ныкъуэ дэкІа пэтми, кыщІэкІуакъым лейр. Иджы ди адэжхэм я лъахэм дывгъэгъэзэж, жызоІэри адыгэхэр къэзгъэ-дэІуэну сыпылъщ. АрщхъэкІэ аргуэру нэгъуэщІ зы кыитлгы-

кѳуэкІауэ жаІэр: ар большевикхэм кѳытхуамыдэну араш жаІэр. КѳыщІытхуамыдэнур сыт? Паштыхьыр и уанэгум кѳызыльэфар большевикхэракъэ? Атіэ ахэри щхъэ ди бийуэ щытын хуей? Мис а псори зэхигъэкІын папщІэщ Факри Кавказым ныщІэзгъэкІуар. Абы зы дзэ ети, ди адэжхэм я щІыналъэр къэзакъхэм къажьэди-тхыжынт. Ахэраш ди лъахэм исыр. А Бекович-Черкасскэ жы-хуэпІэр мыкъэзакъыу пІэрэ езыр?

– Хъуэу. Адыгэщ. Тэрч адрыщІ щыщщ. Джылахъстэнейм ящыщщ. Ауэ чыристанщ.

– Ар дауэ-тіэ зэрыадыгэр? Жори пщІэхэлъу пІэрэ?

– ПщІэхэлъщ.

– Урыс паштыхьым и хъэ Іус ефахэм ящыщ ар?

– Ящыщщ!

– Щыгъри урыс фашъ?

– Урыс фашъщ.

– Ар Къэбэрдейм и тет зыщІар хэт?

– Деникиныраш, – ари урысщ хужыІэркъым Жыраслъэн.

– Ар адыгэ? – ирекухъ модрейм.

– Хъуэу. Урысщ.

– Плъагъуркъэ аргуэру! А уи тетым и хъэлывэри хъэлыва-пІэри кѳызыхэщІыкІар урыс хуэмэбжъымэщ. Абы адыгагъыу зыри хэлъыжкъым. Абы и къалэныр зыщ: Къэбэрдейм нахъутэ пщІэхилъхъэу адрей урыс генералым кѳыхуигъэлъагъуэм ишэ-нырщ. «Псафэ шэ», жиІэрэ – псафэ ишэнуш, «хъэмым шэ, быргуэр кІэрыш Іи ириІуэ», жиІэрэ – кІэришІэнурэ ириІуэнуш.

ПщІэнтІэпс щІыІэр къекІауэ щысщ Жыраслъэн. «Сэ жан дыди хуэдэщ, ауэ щхъэным уелакъэ – иупсыркъым, атіэ кър-фыщІыкІ», – апхуэдэсэрщ Хъалидэ зригъэщхьыр. Жыраслъэн насыпыр алыхьым къритати, абдеж хъэщІэщым кѳыщІохъэ Іэнзехъэр. Шхын кѳыщІихьар трегъэувэри Іэнэр Жыраслъэн бгъэдегъэкІуатэ. ХъэщІэм мымэжалІэ хуэдэу фэ зытрегъауэ. Ауэ мэлыл гъэвар, шыпсыр, лэкъумыр, джэд лыбжъэр, прунж лыбжъэр, пхъэщхъэмышхъэпсхэр зэрилъагъуу, и гурыІупсыр къожэ, ирекъухыжри щысщ.

– Хъунщ ар мызэкІэ. Уигу скъутэу ерыскъым гущыкІ хуозгъэщ Іынкъым. Уи анэ уигъашхэ хуэдэу шхэ. Итіанэ ды-зэпсэлъэнщ, – Хъалидэ хъэщІэщым кѳыщІокІыж, Жыраслъэн зыхуеиххэр арат, мывэри вагъуэри ишхыну хъэзырт ар.

– Бисмиллахы, – жеІэ Жыраслъэн, ерыскъым хэлэбэным и пэкІэ.

Арат абы къурІэныбзэу ищІэр зэрыхъур, ауэ муслъымэ-нышхуэу фэ зытригъэуэн, унэгуащэм зыгуэркІэ и гуапэ ищІын папщІэ жиІауэ арат а псалъэ закъуэр. Жыраслъэн зэригъэщІэ-гъуэнур ищІэркъым илъагъур: шагъыр зэрыт бжъитІыр тепщэч ІэгугъэщІышхуэм иту, езыр

кыпыгуфЫкЫу кыщІохъж Хъалидэ, хъэщІэм бгъэхъэри:

– Бэлгэрым шашІа шагъыр хъэлэмэт уефэнкІэ дауэ уыгт?
«Сигъэунэхуу ара хъэмэрэ и фІэщ?» – йогупсыс хъэщІэр.

– Шагъырыр шыгъэтауэ, уэ кызэптмэ, щхъухъ дыдэ сешэнщ, Хъалидэ.

Жыраслътэн жиІэхэм йодаІуэри, Хъалидэ мэдыхъэшх.

– Уефэу шымыгтмэ, сэр щхъэкІэ хабзэщІэ кыумыщтэ.

– А уэ кызуплъ фэм хуэдэу ныбжышхуэ сиІэкъым сэ.

ХыщІ сыхъуным иджыри фІуэу сиІэщ, – Жыраслътэн бжъэр къештэ. Шэнтиуэм здисым, зрегъэщІеикІри, кыпыгуфЫкЫуэрэ кыдоплъей, ар нэщхъыфІэ къэзыщІар унэгуащэм кыщхъэших нурыращ. ЦІыхубзым и бжъэр итІкІэ иыгът, абы и Іэпхъуамбэ хужьхэм Іэлтын лъап Іэхэр кыфІэцІуукІырт. Ахэр щилъагъум, Жыраслътэн игу къокІыж Хъалидэ и анэм кыыхуи-хъа тыгъэ лъап Іэхэр: дыщэ Іэлтыныр, дыщэ пщэпс зэрылт налкътналмэс пщэхъу дахэр, дыщэ тхъэкІумэ тхъэгъур. А псори и гуфІакІэ жыпым кърехри уыцзэкІэщІ эплъу хужь шагъырым хедзэ. Фадэбжъэр лэгъуыкъум и фэгъуу эщІопщІыпщІэ, зэщІолыдэ.

Хъалидэ къоІэнкун, адэкІэ къэхъунум поплъэри щытщ.

Жыраслътэн къотэдж:

– Мы бжъэм итым шыщу сэ исфыну ткІуэпс бжыгъэм хуэдиз уэ гуфІэгъуэу уи Іэну, мыбы кызнэну ткІуэпс бжыгъэм хуэдиз сэ тхъемыщкІагъуэ кыслтысыну сыхъуахъуэу софэ, Хъалидэ, – бжъэр и Іупэм хуехъ, зэ йоІуб, егуанэу йокъу, шагъырыр и къурмакъейм зэрежэхыр уолъагъу, итІанэ бжъэр егъэщІей, ар нэщІ зэрыхъуар нэрылъагъуш, ауэ игъэувыжыркъым – шагъырым хэлъа хъэпшып лъап Іэхэм къакІэрыжэбзыкІыж ткІуэпсхэр кърифыкІыжу аращ, «нэщхъеягъуэ кыхуэзыхъыну» зы ткІуэпс кызэримынар илътэгъуа нэужь, фалъэ нэщІыр Хъалидэ хуешшиж.

– Армыраи хабзэр! Армыраи уэркъ жыхуаІэр! – илътэгъуар зэригъэщІэгъуэнур ищІэркъым Хъалидэ. Бжъэр и Іэгум иреІубэри абы илътхэр зэщІэпщІыпщІэу кърегъэлътэ. Шагъыр защІэ тыгъэ лъап Іэхэр и Іупэм кІэрекъузэ. И нитІми нэпсыр кыщІолыдыкІ. Ауэ ар гуфІэгъуэ нэпст...

– Сэ слъагъуну сызыхуеяр уи нэпсыратэкъым... – щтэІэщтаблэу къопсалъэ Жыраслътэн.

– Ар гуфІэгъуэ нэпсщ. Мис иджыпсту сызэрыбгъэгуфІэм хуэдэу уи гъащІэр гуфІэгъуэ зэфэзэщу пхыну тхъэм сольэІу, – псыІэ къэхъуа и нэ дахитІымкІэ зэпеплтыхъ Хъалидэ тыгъэ лъап Іэхэр – авар ІэпщІэлъапщІэ Екъуб ищІа хъэпшыпхэр. А цІыхубзым имыІэ хъэпшып лъап Іэр укІуэдыж жыхуаІэм хуэдэу щыт пэтми, мыхэр лъап Іэ дыдэт абы и дежкІэ – мыхэр Кавказым кърашат. – Тхъэм щхъэкІэ, кызжепІэн: мыхэр

ди дыщэкIхэм я IэшIагъэ? ДыщэкI IэшIэлъапщIэ зэрыдиIэр сощIэ. Ауэ мыпхуэ-дэ дыдэ...

Жыраслъэн сыткIэ хуейт цIыхубзым и жагъуэ ищIыну?
– Ахъай ди дыщэкI ахэр зыщIар! Уоджэгури уэ, Хъалидэ...

Щыхубзыр хъэлъэу мэщатэри шагъырым йофэ. Абы здепльым, Жыраслъэн кыбгурыуэ: и щыпэ ефэкъым мы слъагъум, хабзэжъым и Iэхульэхъум иIыгъхэм ящыщкъым мыр, дауи, жи игукIэ.

Хъалидэ зищIысыр кыищIэнт Жыраслъэн, абы и романхэм еджауэ щытамэ, сыту жыпIэмэ, а тхыгъэхэм кыбщыгъэлъэгъуат адыгэ цIыхубзым и дуней еплъык Iэр, и гурыгъу-гурыщIэхэр, а урыс пащтыхьым теплэ зэрымышхур. Урыс пащтыхьым и зэрэнт Хъалидэ и лъэпкъэгъухэм я адэжъ лъапсэр кыизэрабгынар. Пащтыхьымрэ Урысеймрэ зэгъухыпIэ иIэтэкъым, Хъалидэ кыизэрилъытэмкIэ. Абы хузэхуэгъэхуртэкъым Кавказым щыпсэу лъэпкъэхэмрэ Урысеймрэ я зэхушытыкIэр – пащтыхьыр ушибийкIэ, пащтыхьымрэ Урысеймрэ зыуэ щыщыткIэ, Урысейр дауэ фIыуэ зэрыплъагъунур?.. Куэд хъурт Хъалидэ и романхэм кыищиIэт Iуэхугъуэхэр.

ЦIыхубзым зыкIэрелъхъэ тыгъэ кыыхуащIа хъэпшыпхэр. Абы и фэм къегъэлъагъуэ – игу ирихъащ. Жыраслъэн игукIэ зрегъапщэ иджыпсту и пащхъэм кыит бзылхугъэмрэ езым и хэкум щыпсэу цIыхубз дэкъузахэмрэ. Шурэ лъэсрэ я зэхуакуш. Хъалидэ хуигъэдэн, Мэрям кыбщымышхуам, – ауэ ари адыгэтэкъым, – кыыхуэгъуэтыркъым Жыраслъэн. Езым и Лела дыдэри игу къокIыжри хъэлъэу хошэтыкI лIыр. УэркыщIэ фIаща щхъэкIэ, абы кыыхуихъа щымыIэу, зэрышчытауэ, и гур зэриудауэ къэнэжаш.

– Си гуапэ дыдэ хъуар Iэлынырщ. Дунейм схутехыртэкъым мыпхуэдэ. Сызыхуейуэ схуэмыгъуэту си нэ кыищIикIыр кыэпщIат.

– Си гум жиIэрт абы уи нэ кыизэрыхуикIыр.

– Гу къабзэр икIи губзыгъэщ, – щытхъу псалъэм щыххыркъым Хъалидэ. Пщэхъуми Iэшэхъухэми ядз нурым вагъуэ зэшIэлыдэм хуэдэу кыыхэцIуукIт цIыхубзыр. – Си пэр упи си фIэш хъункъым уэ пхуэдэлI губзыгъэхэм, уи гум хуэдэ зиIэхэм, уи Деникинми уи Троцкэми къулыкъу хуащIэну, – зыхуэпхьынур умыщIэу нэгъуэщI псалъэмакъ тохъэ цIыхубзыр.

– Сэ къулыкъу зыхуэсщIэр алыхыраш, – жиIэну зыхуейр мыгурыIуэгъуащэу къопсалъэ Жыраслъэн.

– Дэ псоми къулыкъу худощIэ абы. Ауэ сыт хуэдэра зыхуэтщIэр?

Бэлыхъ зыхидзэжаш Жыраслъэн: жиIэну имышIэу къэнаш. Ауэ Хъалидэ кыдо Iэпыкъу:

– Хэти и тхъэу къебж уафэхъуэпскIыр, хэти – жыгыр, ауэ сытми жыг кыизэрыгуэкIыр тхъэпэлытэу ябж, хэти и

тхьэр пшэ адрыщІым я щхьэкІэ уафэм тесщ, хэти тхьэ ІэрыщІ кье-гъэщІри абы хуолажъэ. Алыхьыр щымыІамэ, ар кьагупсысын хуей хьунут, жиІэгъаш зы щІэныгъэлІ гуэрым. Абы и телхьэ сыхьуфынукъым сэ – щымыІэ Тхьэр кьыщІэбгъэщІын щыІэ-кьым. Тхьэм ухуэлажъэкІэ нэхъ

губзыгъэ ухьунукъым. Губзыгъэ ухьуныр шыгъэтауэ...

– Сэри диныр кьызэрысфІэІуэхушхуэ щыІэкъым. «Тхьэм кьулыкъу хузощІэ» щІыжысІа дунейм теткъым тІэкІу сезгъэ-щхьыну ара мыхьумэ, – зыкьеумысыж Жыраслъэн, абы шэнти-уэм нэхьри зрегъэщатэ – шхэн зэриухар Іэнэзехьэм иригъэ-лъагъуну пылъу аращ. Акъылышхуэ зыхэлъ псалъэмакъ кьыбдригъэкІуэкІыфынутэкъым абы. Ар жэщи махуи зытебгъэ-псэлъыхьыну сыт жыІэт: шым, шуейхэм, шыдыгъухэм, жэщ гъуэгуанэхэм. Ауэ Хьалидэ абыхэм зыми хуейкъым.

– Пэжыр бжесІэнщи, сэ зыми кьулыкъу хуэсщІэркъым. Си щхьэ закъуэ-си лъакъуитІу дунейм сытетщ. Кавказым дыккы-щрашым дыккызэрыраш кхъухьыр мафІэм исауэ зэрыщытар сощІэж. Псори сощІэж, ауэ сымыщІэжыр зыщ: сыккызэрела щІыкІэр, бжьэпэм сыккызэрытехутар кьысхуэгубзыгъыжыр-къым... ИужькІэ кьызэрызжаІэжамкІэ, жэнэтым и нэхьыфІыр тхьэм тыншып Іэ кьыщищІ абы, уи анэ мыгъуэм и фІыгъэщ псэууэ сыккызэрынар. Абы сыккыищэхужри...

– НэпсэрлэІукІэ сыкІэрыхьыжъэри сэрат абы ди унэ уккы-зыгъэгъэнар, – зыкьеумысыж Хьалидэ. – Ауэ ди деж куэдрэ ущыпсэуатэкъым. Хэкум зыгъэзэж гуэр кьыгъуэтщ ди адэми абы уздригъэшэжат... Сэ кьызэрысхуэгубзыгъыжымкІэ, дыщэ нал цІыкІу упщІэхэлъу укІуэжауэ шыта си гугъэжщ. Умы-гъэкІуэдауэ уиІэж ар?

– СиІэжщ.

– Налым насып кьыдокІуэ жыхуаІэр пэж дыдэ хьуаш.

– А налыр спщІэхэлът ди кхъухьыр мафІэм щисым щыгъуэ.

Абы щхьэкІи кыкІуэтакъым Хьалидэ:

– НтІэ, лІо абы щхьэкІэ! Налыр упщІэхэлъакъэ Деникиным Къэбэрдейр щибудым щыгъуэ? Алыхьым жиІар пщІэркъэ: уэ хьэрычэт щІэ, сэ берычэт хэслъхьэнщ.

Іэнэр Іуихыжауэ лыщІэр ауэ деж шытщ, унафэ кьыхуа-щІыным поплтэ.

– Хьэрып кофе кьытхуэхъ.

ЛыщІэм псынщІэ дыдэу кьегъэзэж. Гъуаплъэ фалъэ цІыкІуитІ иІыгъщ. Зыр Жыраслъэн иретри абы псы гъуабжэ тІэкІу ирегъаткІуэ. Кьыхураклар занщІэу ирешкъумпІыкІ Жы-раслъэн. МащІэу кьышохьури аргуэру фалъэр еший. Аргуэру тІэкІу кьыхурагъаткІуэ. Хьалидэ нэ бзаджитІкІэ кІэльпоплъ

абы, итІанэ зыхуэмыбыдыжу кыышеудри мэдыхъэшх, хъэщІэр апхуэдизкІэ укІытэщати, фалъэр ІэщІэху пэтащ.

– Делагъэ гуэр кыысІэщІэщІауэ ара? – Іэнкуну кьопсалъэ Жыраслъэн.

– Апхуэдиз уефэ хъунукъым а кофем. ТІэкІу уеІубу ущысыну аращ.

– КъыщрагъахъуэкІэ уефэнкъэ? – и щхъэр игъэзэхуэжыну пытыщ Жыраслъэн.

– Фалъэр уи Іэгум ибгъэкІэрэхъухъыху кыпхурагъэхъуэнущ, – жеІэри ар зэращІыр хъэщІэм ирегъэлъагъу Хъалидэ.

– Іейуэ си нэ кыикІыуи сефэркъым мыбы, – зыкъеумысыж Жыраслъэн.

– Пшхар дэгъуэу егъэткІури абыкІэ сэбэпышхуэ мэхъу. Шхалъэр фІыуэ игъэлажъэу аращ. Уилъри фІыуэ зэрехуэ, – хъэрып кофе къарэм и мыхъэнэр хъэщІэм гурегъаІуэри, Хъалидэ лІыщІэм зыхуегъазэ. – Иджы тырку кофе кыгъхуэхъ. Нэхъ ІувыІуэу зэхэхъ Іауэ икІи нэхъ ІэфІу, дэ купщІэ зыхэлъ фо щІыгъуу.

Іэнэзехъэм псынщІэ дыдэу къегъэзэж. ХъэщІэщым щІэз къохъу кофемэ дахэр, ІэфІыкІэхэм я мэ зэмылІэужыгъуэхэр. Хабзэм ипкъ иткІэ хъэщІэр кофем йоІуб.

– Хъарбыз фо пщтырым ещхъщ, – жеІэ Жыраслъэн, ар зищІысым унэгуащэр щыгъуазэ ещІ, – адыгэхэм хъарбызыр ягъавэ, яз, и псыр ягъэдиижри, фошыгъу папщІэу шейм дофэ. Сабиигъуэр сигу кыигъэкІыжащ.

Хъалидэ жыгъырууэ къодыхъэшх.

– Хъарбыз фо, жоІэ-тІэ. ИгъащІэм сІухуакъым а зи гугъу пщІыр. Іейуэ мыІэфІынри ар! Адэжъ лъахэм хэт имыгъэзэжынрэт! Ди анэ мыгъуэм и псалъитІ язу шытащ «дыккъыщальхуа щІыналъэ...» – жиІэу. Абы сытым хуэдиз хыбар гуауэ, цІыху гъащІэм, ди лъэпкъ тхыдэм ехъэлІа хыбар гъэщІэгъуэн куэд ищІэрэт. Абы и фІыгъэщ сэ тхаІуэ сызэрыхъуар. СыщыцІыкІум си анэ мыгъуэм сызригъэдэІуауэ шыта хыбар кьомыр нэхъ ин сыхъуа нэужь къэсІуэтэжу сыхуежъэри... Арати, тхаІуэ сыхъуащ.

Жыраслъэн и тхэкІумитІыр тегъэхуауэ йодаІуэ бысымым кыІуатэхэм. Ауэрэ здэщысым, и нэгу кыыщІигъэхъэжыну хуожъэ Хъалидэ и анэ дунейм ехыжам и сурэтыр.

– Ар мыхъуамэ, сэри нобэ, уэркыщІэр зесхъэныр къэгъэнауэ, унэІут сыхъуну кыыщІэк Іынтэкъым. Гъэру тхъэм ещІэт сыщыхэт.

– Уи гъащІэми зы роман кытепщІыкІ хъунуц, – жеІэ Хъалидэ, ауэ Жыраслъэн абы хищІыкІ шыІэкъым.

– И хъэдащхъэм ятІэу трагъэщэцар пщІащэ щабэ тхъэм кыыщищІ, – же Іэри хъэлъэу хоцэтыкІ Жыраслъэн.

– Си анэ мыгъуэм и уэсјату си пщэ дэлъщ мыр: адэжъ лъахэм щІыІэмыщІэ кыишауэ и кхъащхъэм текІутэн хуейуэ. Нобэр

кыыздэсым схуэгъэзэщІакъым ар. Факри ныщежъэм селгъэ-Іуащи...

Ар ищІамэ, езы Жыраслгъэн, щІы ІэмыщІэр шыгъэтауэ, зы кбэлътмакъ из кыыздишэнти...

2. ХЪЭРЫП КОФЕМ ЩІЭЛЪ ІЭФИАГЪЫР

Іэнзехъэ жейнэдыфэм зэкъым-тІэукъым тырку кофе кыызэ-рихъар. Жыраслгъэн кыгурыІуакІэт тырку кофер зищІысыр. Жэщыбг фІэкІа пэтми, жейр дэнэ шыІэми ищІэртэкъым. Лпыр хуэм-хуэмурэ кофе хо Іубэ, унэгущэм жиІэхэм – ар зыщы-мыгъуазэрэ абы имыщІэрэ мы дунейшхуэм темыту и гугъэт Жыраслгъэн – йодаІуэри шыщ. Языныкъуэхэм деж ар и щхъэм шыукІытэжырт: Хъалидэ елгытауэ, езыр нэфым, дэгум ещхът, дунейм щекІуэкІым хищІыкІ шыІэтэкъым. Урысейм щекІуэкІ революцэм абы хилгъагъуэр зыт: Къэбэрдейми Советскэ власть шагъэуващ. Ауэ Хъалидэ абы зыкІи хуейтэкъым. Абы къридзэр-тэкъым Россием щекІуэкІа революцэр, и фІэщ хъуртэкъым а революцэм кызыхуриджэхэр яхуэгъэзэщІэну, ахэр бгъэзащІэ хъуну.

– Лгъэкхэр зэхуэгъэдэным лгъэкъ цІыкІухэр тепсэлгыхъ хуамэ, – жиІэрт абы, – Іуэхур щІагъуэтэкъым: зэрыдакъузэр зыхуэмыхыж лгъэкъ цІыкІур тхэурыхуэ, гущІэгъу кыысхуэфщІ, жиІэу лгъаІуэу аращ. Лгъэкхэм я зэхуэдэныгъэм лгъэкышхуэр тепсэлгыхэрэ – абы кыкІри гурыІуэгъуэщ: флгъэмыкІыу фыкыызэдэІуэнщ, жиІэурэ лгъэкышхуэм и ІэштІымыр игъэдалгъуэу аращ. Лгъэкъ лгъэщ инымрэ лгъэкъ къарууншэ цІыкІумрэ зэи зэхуэдэ хъунукъым. Сыту жыпІэмэ лгъэкышхуэм, зэрыныр и напщІэм тельщи, зегъэлІ, лгъэкъ цІыкІуми, мобы зэрыпгъэмылгъэщынур ещІэжри, кыыхуащІ и унафэщ. СыткІи зэщхыркыабзэ лІитІ зэныбжгъуэу хъунукъым. Іэмал имыІэу тІум языр нэхъ акылыф Іэу е нэхъ бланэу шытын хуейщ.

Бадзэуэгъуэшым ещхуэ, и щхъэр ищІу шыс мыхъумэ, Жыраслгъэн жиІи зэгупсыси шыІэтэкъым. Ауэ, си жгъэ хгъэкъурт жгъэдэлъ нэхъей, зыри жызмыІэххэми емыкІушч жыхуиІэу, Іуэхум кыыхопсэлгыхъ:

– Алыхъым кыигъэщІакъым псори зэхуэдэу лгъэщу е зэхуэдэу лгъэрыхыхуэ.

Ауэ Хъалидэ и тхгъэкІумэ гъэщІэрэщІам иригъэхъэркыым алыхъым ехэлІауэ лІым кыипсэлгъахэр. Езым кыригъэжгъа псалгъэмакъым адгъІэ пещэ:

– Лгъэрыхыхыр зэхуэдэныгъэм хущІэкъурэ – дгъІэпыкъуэгъу кыыхуэхъур езым ещхъ лгъэрыхыхырщ, лгъэщыр зэхуэдэныгъэм щІгъбэнрэ – абыи тегъэщІапІэ ищІыр лгъэрыхыхырщ, мис ахэр здигъгъІэпыкъукІэрэ, езым пэщІгъэщІэгъу кыыхуэхъу лгъэрызехъэр хегъащІэ.

зыгуэрхэм къащыгурылуэжам уэшх блэкIам щIахIуэ кIэлъы-
зыщтэжахэм ещхъ хъуакIэт, къыкIэрыхуахэт. 1908 гъэм ди деж
къыщакIа конституцэм и фIыгъэщ «Адыгэхэм я зэдэлэжьэны-
гъэмкIэ комитетыр» къызэрызэрагъэпэщар.

– Адыгэ куэд щыIэ мыбы? – псалъэмакъым иригъэшауэ
щIоупщIэ Жыраслътэн.

– ЩыIэщ. Обществэм и председателу маршал Фурад-паша,
и члену Сонэм щыщ уэркъхэу Михаели, Тогридзе, адыгэхэу
профессор Мокер Хъэзиз, доктор Хысэ-паша, Азербайджаным
щыщ Вехвудорф Салым сымэ, псори сыткIэ къыпхуэгубзы-
гъыжын, хахауэ щытащ. Комитетым къалэнышхуэ зыхуигъэ-
увыжырт: Кавказыр Урысейм щыхъумэн. А мурадыр къыдэ-
хъулIэн папщIэ лъэIукIэ зыхуэдгъэзауэ щытащ къэрал лъэщ
зыбжанэм...

– Апхуэдэу щыфщIар, дауи, Урысейр зауэм щыхагъащIэу
флэгъгуа нэужыщ.

– Ущыуакъым. Уи мурадыр къохъулIэну гулъыпта нэужыщ
луэхур къэIэтын щыхуейр. Ди комитетым хэтахэм щыщ сонитI
хэкIыжаш. ЩыхэкIыжар сытым щыгъуэ жыIэт. Грузиер къэрал
щхъэхуэу щагъэтыну нэмыцэхэм къагъэгугъа нэужыщ. Апхуэдэ
дыдэ псалъэ тыркухэм къыпахэ нэужь, азербайджанхэми ящIар
сонэхэм ящIа дыдэрщ – комитетым хэкIыжаш. Иджы дыкъэ-
нэжар Севернэ Кавказым щыпсэу лъэккъхэм къыхэкIахэрщ.
Илъэсищ и пэкIэ Лозаннэ щедгъэкIуэкIащ конференц. Европэ
псом телъыджэ къащыхъуауэ щытащ ди конференцыр. Абы
хэтахэм аргуэру зэ ягу къагъэкIыжаш къэзэуат зауэм теухуауэ
Шамил къыгъэнауэ щыта уэсатыр. Псом хуэмыдэу гулъытэшхуэ
зыхуащIар Кавказым теухуа луэхугъуэхэрт. Дунейпсо зауэм ар
гулъытэншэу къыщынэ зэрымышхунур къыщагъэльтэгъуат кон-
ференцым.

– Ара-тIэ Факри-паша ди деж ныщIэкIуар? – Жыраслътэн и
пщIыхъэпIэм сыткIэ къыхэхуэнт Европэм и къэралхэм а луэхум
апхуэдиз гулъытэ хуащIу?

– Ущыуакъым. Факри и пщэ дэтлъхъащ Кавказым щыпсэу
муслъымэнхэм къыхишу дзэ къызэригъэпэщыну. А къалэныр
игъэзэщIэн папщIэ Факри къыдэлэпыкъун иIэщ. Генералым
игъуэтынуш тегъэшIапIэ ищIыну къару. Сэ зэрызэхэсхамкIэ,
адыгэхэм шэрихъэтыдзэ къызэрагъэпэщаш. Адыгэхэм я закъуэ-
къым, Кавказым щыпсэу псори шэрихъэт бэракъым щIэувауэ
жаIэ.

ИкIэм икIэжым Жыраслътэн къыхуихуащ луэхум щыхэпсэ-
лъыхъыфын дакъыкъэ. Абы и гугъу ещIа большевикхэм я пашэ,
нобэ Закавказьем зыщызыгъэпщIуа, Деникиным и бийуэ зауэ
езыгъэкIуэкI Мэрэмкъан Инал. АдэкIэ хъэщIэр топсэлъыхь
Мэтхъэн Къазджэрий. Ари къэуат Деникиным и бийуэ. Ауэ
и дээр зэхакъутащ, абы иджыпсту гъэпщIупIэ ищIащ

кѳуршы-щхър. Мис ар Хъалидэ и жагъуэ хъуаш.

– Мэтхъэныр зи тельхър хэт: Советскэ властыра хъэмэрэ ислъам республикэра? – щІоупщІэ щыхубзыр.

– Шэрихъэтыращ, – жеІэ Жыраслъэн, ауэ жиІэм хищІыкІ щыІэкъым. Советскэ властыр зыгъэувар Мэрэмкъанырат, Къазджэрий зэуэн зэрыщІидзэрэ зи Іуэху зэрихуар шэрихъэтырат. Мэтхъэным щхъэкІэ Инал жиІэрт: «Къазджэрий советскэ хъэлывэ хуейщ, ауэ хъэлывапІэм дилъхъэнур шэрихъэтырщ». Жыраслъэн а псом хищІыкІышхуэ щыІэтэкъым. ХищІыкІынуи хуейтэкъым. Абы псори зыхуихъыр зыт: Деникиным и бий хъэмэрэ и мыбий?

– Деникиным и бийщ, жоІэ-тІэ, – хэгупсысыхъыпээрэ къопсалъэ Хъалидэ. Ари зы Іуэхугъуэ гуэр щыгъуазэт: «Адыгэхэм я зэдэлэжъэныгъэмк Іэ комитетыр» Великобританием и правительствэм гурыІуаш Кавказым щыпсэу лъэпкъхэм я автономиер ихъумэну, ауэ абы папщІэ езы бгырысхэри Деникиным гухъэу большевикхэм езэуэн хуейуэ я къалэнт. Абыи къыщынэртэкъым – бгырысхэм я щэ далъхъэн хуейт Деникиным Кавказым и щІыпІэ псоми хуиту къыщик Іухъын хуэдэу Іуэхур къызэрагъэпэщыну. Ауэ бгырысхэр абыкІэ арэзы хъуакъым. Апхуэдэу щыхъум, Деникиныр Мышкышшым и кѳуршхэм нэсыфакъым.

Ауэрэ здэщысым, Жыраслъэн игу къокІыж «Бгырысхэм я союзым»и председателым Тифлис зэрыщыхуэзауэ щытар. Ауэ абы и гугъу Хъалидэ хуищІыркъым.

– Бекович-Черкасскэм шу дивизэ къыхуагъэлъэгъуат кѳуршым ихъэжа мышкышхэр, шэшэнхэр, адыгэхэр зэтриукІэн папщІэ. Ауэ идакъым. Армырами, езы бгырысхэр зэгурыІуэжыркъыми, лъы гъэжэным кІэ иІэкъым.

– Тэмэму ищІаш. Зэшхэр щІызэрыбгъэук Іыжынуыр сыт?

– НтІэ англызхэм я гуращэр ягъэзэщІа?

– УзыщІэупщІэр лІот?

– Кавказым щыпсэухэм Деникиным зыпэщІасэмэ, англызхэм Деникиным ират топхэм я пэхэр бгырысхэм хуагъэзэну жаІатэкъэ?

– ЖаІами, я псалъэр ягъэпэжащ: хуагъэзащ.

– Хэт-тІэ итІанэ бгырысхэм къадэІэпыкѳур?

– Бэлъшэвичхэращ.

– Бэлъшэвичхэр шэрихъэтыдзэм дэІэпыкѳууи?

– Бэлъшэвичхэмрэ шэрихъэтхэмрэ зэгъусэу Деникиным йозауэ.

– Сыту Іуэху зэхэзэрыхъа а псори. Ди комитетыр къызэхуэ-шэсауэ ди лъэпкъэгъухэм дадэІэпыкѳуа зэрыхъуну щІыкІэм дегупсысын хуейщ. А Іуэхум и ужь сихъэнщ ікІэщІыпІэкІэ.

– Кавказым исхэр зы бэракъым щІэту зэдэзэуауэ щытамэ... АрщхъэкІэ хэт кѳуршым йохъэж, хэт губгъуэм

йольэдэж, хэти тенджызым хопкІэжри... ЗызыдедгъэкІуну жьыр къыздыкъуу-нумрэ а жьым дрихъэжъэмэ, дызэпхъуэнуумрэ тцІэркъымы...

– Псори зи жъауэм щІэувэн бэракъ къызэгъэпэщын хуейт. Псалъэм папщІэ, Шамил и бэракъым ещхъ гуэр... Сэ сыщыгъуазэщ Шамил Мэчэм щІэкІуауэ щытам и шхъэусыгъуэм. Хъэжы ищІыи щхъэкІэ бампІэу аратэкъым ар щІежъэгъар. Бэнэныгъэр зэрыригъэфІэкІуэну шыкІэмкІэ бегъымбарым ечэнджэщын папщІэт ар Мэчэм щІэкІуар. Абы и щыхъэтиц Шамил и сэшхуэр сэшхуалъэм ныкъуэкъых ищІауэ зэрыщытар. Дэ нобэ Іэ лъэщ дыхуейщ. Ныкъуэкъых мыхъуу, сэшхуэр сэшхуалъэм къызыхыпэн Іэ лъэщ дыхуейщ. КъыбгурыІуа, а? А сэшхуэм къышхъэщых нурыр зэралъагъуу, бийхэр хъэдэу уфэрэкІыу тлъагъун хуэдэу... Дэнэ къытхын зи сэшхуэр апхуэдэу зыгъэбзэфын, Шамил и Іуэхум адэкІэ пызыщэфын бгырыс?

Жыраслъэн иджыпстут япэ дыдэу Шамил щхъэкІэ шызэхихар апхуэдэу жалэу. А хъыбарым едэІуа нэужь, абы занщІэу игу къэкІар Мэтхъэн Къазджэрийщ: ар имыувэфыну пІэрэ Шамил и пІэм. Къазджэрий лІы хахуэщ, динри и фІэщ мэхъу, сэшхуэр хуиту зыгъэбзэфын Іэпщэ лъэщи и Іэщ. Ауэ партизанхэм ящІыгъуу ар Мышккъышым и къуршхэм итыр пэжу щытмэ, абы Шамил и сэшхуэр хуэгъэбзэжынукуктым.

– Шамил и сэшхуэр Мухъэмэд бегъымбарым и хъэдащхэм кыттринатэкъ? – цІыхубзым къызригъэдэІуа хъыбарыр и фІэщ дыдэ хъуа хуэдэу фэ зытрегъауэ Жыраслъэн. – Кавказым шызэхэсхатэкъым иджыпсту сызэбгъэдэІуа хъыбарыр.

– Мэчэм шыкІуэм Шамил Іэщэ къыздиштатэкъым. Іэщэу абы иыгъар зыщ: Іуэху пэж зэрызэрихуэмкІэ шэч кытезымыхъэж и гуриц. Іэщэ я Іыгъыу хъэжыщІ кІуэхэ хабзэкъым, – Хъалидэ и псалъэр зэпегъэу. Абы хъэшІэм игу щІогъу: сыту мащІэ абы Кавказым щек ІуэкІ Іуэхухэм хищІыкІыр. – Фи лъэныкъуэмкІэ ІимамитІ къызэрыщыунэхуам ущыгъуазэ? Горцинскэмрэ Узун-Хъэжырэ?

Джэд шыкъун и пщІыхъэгъуш жыхуаІэу, Жыраслъэн зыщыгъуазэр зыт: шы Іуэхухэрат. Ауэ бгырысхэм я хъэлым фІыгуэ щыгъуазэти, сытми къыжъэдоху:

– ІимамитІрэ хакІуитІрэ... ХакІуитІыр зы гуартэм зэрыхэгъэзагъэ хабзэкъым. ПщафэкІэ зэроубыдри зыр зым ешх, хуэмышхмэ, еуэурэ еукІ.

– ХакІуитІ зы гуартэм шыхэмызагъэр фи деж и закъуэкъым. Мыбыи аращ, – жиІэри къыщиудауэ мэдыхъэшх Хъалидэ. Дыхъэшхыурэ шыуфафэм, и бгъэм къыхэщІуукІ налкъутналмэс эщІэлыдэхэм нурыр къракІут. – А зи гугъу пщІым хуэдэу щы диІэщ дэри: Сультан, Кемал, Адхем.

Хъалидэ зэрыжиІэмкІэ, ахэрат зягъэр империер зэрызэпкърыхуар, ермэлыхэр зэтезыукІахэм я

кыызэгъэпэщакІуэу шытар ахэрат. Иужьрей зэманым Тыркум кыытепсыха насы-пыншагъэ, тхъэмышкІагъэ псори кызыпкърыкІар ахэрат. Ар ящІэжырти аращ езыхэми къэралым дыщэу илътыр зэщІакъуэу щІыщІэпхъуэжар. ЩІэпхъуэжыну хунэмысахэр судым ираты-ну унафэ ищІат султІаным, ауэ абыхэм къащхъэщыжын «гушІэгъулыхэри» щыІэу кыыщІэгІащ. «Закъуэныгъэмрэ зыужыныгъэмрэ я союзым» хэтхэм апхуэдизкІэ ирагъэлейрти, хэкур зы къэрал лъэщ гуэрым и унафэм щІагъэуэвну мурад ящІ. Апхуэдэ къэралу къалътэ Америкэр. Вахид-Удин султІаным и унафэкІэ Мустафа Кемал восточнэ Анатолэм ягъакІуэ зыми ІэщІэмылът тырку къэралътщІэ абы кыыщызэригъэпэщын мурад-кІэ. Мустафа Кемали фІэфІыбзэу кІуат востоком: «лъэпкъ парт» кыыщызэрегъэпэщ, султІаныр зэрытрахуам и хъыбар абы щегъэІу, уеблэмэ а къулыкъум къэралыр зыкІи хуэмейуэ жегъэ. Тыркур республикэ зэрыхъуамкІэ унафэ къещтэ. МодэкІэ, западымкІэ, нэгъуэщІ зы Іуэху щызэрахуэ: Кемал и ныбжьэгъу Рауф Оттоман къэралым и цІэкІэ Антантэм йопсалтэ, зэгуроІуэхэри мамырыгъэ тхылътым Іэ тредзэ. Абдеж кІэ щегъуэт империем, абы кыкІыр Тыркум и кІуэдыжыгъуэр къэсауэ арат.

– Правительство и Іэтащхъэу Анкара дэс Рауф адыгэщ. Ар ди обществэм хэтщ. Ухуеймэ, дыкІуэнщи зыхуэдгъэзэнщ абы. ЗэбгъэцІыхунщ, сэри Іэджэ щІауэ слъэгъуакъыми, сыхуэзамэ, си жагъуэ хъунутэкъым. Планышхуэ иІэщ ди комитетым. Фи деж шызауэ шэрихъэтыдзэхэм дадэ Іэпыкъуну ди мурадщ. Абы папщІэ Рауф зыхуэзгъэзэн хуейуэ си пщэ кыыдалтхъащ. Іэщэфашэр Кавказым недгъэшэным и пэ кыихуэу, абы Іуэхур зэрыщекІуэкІым шыгъуазэ зытщІын хуейщ. А псоми ехъэлІауэ уэ узыщыгъуазэхэр Рауф хуэпІуэтэнщ.

– Уэ узэрыхуейуэ сщІынщ, – жегъэ Жыраслтээн, ауэ, Хъалидэ зэригугъэм хуэдэу, Іуэхум хищІыкІышхуэ зэрыщымыІэр езым ещІэж. АрщхъэкІэ цІыхубзым и жагъуэ хуэщІыркъым.

– Мыдэ иджыпсту псори картэкІэ уэзгъэлыагъункъэ, – жегъэ Хъалидэ, абы сыткІэ ищІэнт бзэрэ тхылтрэ зымышщІэ лІым картэм зэрыхимыщІыкІар. ЦІыхубзыр щІож. НэщхъыфІэ дыдэу асыхъэтуи кыыщІолгъэдэж. Тыркум и картэшхуэ иІыгыщи, ар стІолым треукъуэдие. Жыраслтээн абы йоплът. Ауэ хищІыкІІаркъым. Абы дежкІэ а картэр мыдэ пщІашэ зэмыфэгъухэмрэ тхыпхъэщІыпхъэхэмрэ зыхэт бостеяпхъэ гуэр хуэдэт.

– Мыр Кизил Ирмак псырщ. Абы къэралыр тІууэ зэпеушщІ, – Хъалидэ картэм ирегъажэ къэрэндащыпэр. СтІолым тегъэщІа щІыкІэу шыта цІыхубзыр кыызэфІоувэж, и хъэщІэм йоплътри кыыгуроІуэ абы картэм зэрыхимыщІыкІар. – Мы псым и запад лъэныкъуэмкІэ щылт щІыхэм ди Іуэху хэлътыжкъым: ахэр Францым, Англием, Италием зэхуагуэшыжаш, грекхэри зыхушІэкъур ди лътыр тщІафыкІыну аращ. Жыгыщхъэр зыубы-

дахэм абы пытри зэрыхуейуэ яшх. Дэ гугъапІуэ диІэжыр Кизил Ирмак и восток лъэныкъуэраш. Псым и восток лъэныкъуэмкІэ щыль щІыхэр ермэлыхэм яй мэхъу. Рауф-бей Іэ зытридза зэ-гурыІуэныгъэм ипкъ иткІэ абыхэм къагухъэн хуейщ Грузиери, Азербайджанри, Дагъыстанри, Севернэ Кавказым щыпсэу адрей муслъымэн псори.

– ЗэрыжыпІэмкІэ, Оттоман къралыгъуэ къутэжам и пІэкІэ ермэлы къралыгъуэшІэ къэунэхуу араш. Абы дэ псори дыхиу-быдэу щытынуш. – Жыраслъэн, дауэ хъуми, къыгурыІуат цІыхубзым жиІэну зыхуейр. – Ермэлыхэм ираха лейм щхъэк Іэ тыркухэр алыхъым имыгъэкІуауэ арагъэнщ. Армырауэ пІэрэ? Ауэ ермэлыхэми нобэ куэдыІуэ я пщэ дамылтхъэжу пІэрэ?

– Сыт щІэкуэдыІуэр?

– ЩІэкуэдыІуэраш, ди хабзэ зырызщ, динкІэ дызэтехуэр-къым. Ди псэук Іэ, ди дуней тетыкІэ, Урысейм дызэрыхушщ елъытакІи дызэтехуэркъым. КъимыджкІэ, апхуэдиз лъэпкъ зэхэ-дзэр... Дагъыстан къудейм лъэпкъ зэмылІэужыгъуэ дапщэ щы-псэу уфІэщІрэ?

– Тыркухэм я щыуагъэм къытрагъээзэжыну къыщІэкІын-къым ермэлыхэм – тхыдэм шапхъэ къаригъэльтэгъуаш абыхэм. Мыдрейуэ, ермэлыхэр культурэшхуэ зи Іэ лъэпкъыжыщ. За-кавказьер зы республикэу щыта къудейщ. Аргуэру зы респу-бликэ хъужрэ абы адрей лъэпкъхэри къыгухъэжмэ, зы къралы-гъуэ къоунэхужри зэфІэкІаш. Езы Алыхъ талэм дэгъуэу яфІищат кавказыщІ псоми зы цІэ закъуэ: Кавказ. «Псори фызэкъуэт», – жиІэу къыкІ хуэдэщ абы.

Жыраслъэн и Іуэхур хэплъэгъуэ хъуаш.

– АтІэ алъандэм зэгъусэу зэрызэдэмыпсэуахэм къыкІыр Алыхъым и жиІэр ямыгъээщІауэ ара?

– А щыуагъэр Іимам и сэшхуэм игъээзэкІуэжынщ – Шамил и сэшхуэр упсэу, – Хъалидэ кърэндащыр стІолым теубгъуа картэм тредзери, Жыраслъэн еплъу мэув.

– Сэшхуэ Іэпщэр Адхем хъунщ зыІэщІэлъынур.

Адхеми?! – апхуэдизкІэ къыхэкІиикІати, Хъалидэ езы дыдэр и макъым къыгъэщтэжат. Абы и Іупэм къэсат: «Адхем бзэи тхы-лъи зымышщІэ политикщ. Абы илъагъуи зэхыщІыкІи дунейм тет-къым. Дунейм фІыщІэрэ хужьрэ фІэкІ нэгъуэщІ тхыпхъэ тету ищІэргъым. СултІаным дэпсэун е дэмыпсэун – араш абы и гупсысэ къуэпсыр здынэсыр», – жиІэну. Ауэ, щІогъуэжри, абы и пІэкІэ жел: – Адхем и щхъэ закъуэу йозауэ хамэ щІыпІэ къыкІа зэрыпхъуакІуэхэм. Властыр убыдыным щІэззуным зыкІи егупсысыргъым ар. Грекхэм яубыда тыркущІыр къатехыжыным щІэззууэ щІидзаш, абы шыгъуэми зэупщІаи-зэусаи щыІэкъым,

Кутахиер си к'ылашхьэщ жери абы дэт Ысхьэжауэ дэсщ. ЗэдаIуи к'ыридзи щыIэкъым. Iэщэ-фащэр езым к'ыызэрегъэпэщыж, езыр мэзэуэж, армэри зыIыгъыжыр езыраш. Шамил и сэшхуэр Севернэ Кавказым щызыIэтын хуейр а щызэуэну шIыпIэм щыщ цIыхущ. ИтIанэщ ар цIыхум я фIэщ щыхъунур, итIанэщ абы и ужь цIыхур щиувэнур. ЦIыхур к'эзбгъэдэIуэфын папщIэ абыхэм я гум, я псэм узэрыдыхъэфын акъыл уиIэн хуейщ. ЦIыхум и гушIэм щызэщIэгъэста мафIэ цIыкIур мафIэшхуэ хъун хуэдэу зэщIэгъэплъэн хуейщ а мафIэр.

ЖиIар зэрыпэжым и щыхъэту Хъалидэ и хьэщIэр ирегъэ-даIуэ адыгэ к'уажитI – Уади-Элрэ Сир-и-Науррэ – ятеухуа хъыбарым. Тыркудзэхэр зэхэзык'ыта австралийскэ шуудзэхэр к'эзыгъэувыIэн иримыхъэлIэурэ хуэкIуэрт тыркудзэхэм я иужьрей быдапIэ Амман. Шынагъуэ лъэпк'э пэмыплъэу зи занщIэр зи гъуэгуу кIуэ шуудзэм уэм хуэдэу к'ыителгъальэу хуожьэ фочышэхэмрэ пулеметышэхэмрэ. Уащхъуэдэмышхъуэу к'ыатеуахэм ягъэгужьэ австралийскэ шуудзэхэм зык'ыащIэжу зэуэн щIадзэху хэщIыныгъэшхуэ ягъуэташ. Зэхэуэр махуэ зыбжанэкIэ екIуэкIащ. Зызыхъумэжхэм шэхэр яух. Австралийскэ афицархэм я напэр текIауэ к'ыыщIокI – тыркудзэшхуэ зытеуауэ зи гугъахэм я анэр яхуэзыгъэгъар к'уажитI щыпсэу адыгэхэрат. Шуудзэхэр а к'уажитIым дыхьэфакъым, а жылитIым к'ыпакIухъри я гъуэгу теувэжахэщ.

– А к'уажитIым щыпсэухэр зыгуэрым к'ыызэщIигъэплъауэ арат. Бий хьэщхьэрыIуэхэр к'ыиттоуэри абыхэм ящытхъумэн хуейщ ди сабийхэр, ди жьэгухэр, жызыIэу к'эзувам псори к'уоувэри зэрыпхъуакIуэхэр лъыкIпсыкI ящI. Кавказ лъэпк'хэм сывтым щыгъуи я щхьэ яхъумэжыф. Мыбдежи захъумэжыфащ ди адыгэхэм.

– Зызыхъумэжыфу щытар ипэрей Кавказ лъэпк'хэрщ.

– Узахуэщ. Ауэ а ипэрей адыгэхэм яхуэфашэ адыгэлIхэр ноби щыIэщ.

– Уэри узахуэщ абыкIэ.

– АтIэ мис а адыгэлIхэр к'эзэуат зауэм к'ыхузэщIэгъэтэджэн хуейщ, – Хъалидэ зытрик'уэзэр зыт: зауэрт. – Бгырысхэр к'ыызэщыгъэун, абыхэм яжеIэн хуейщ: Шамил лIакъым, ар иджыри дунейм тетщ. ДяпэкIи зауэ иригъэкIуэкIын папщIэ дунейм к'ыитехъэжри и сэшхуэр к'ыиштэжаш абы. ЛIо, ар я фIэщ мыхъун уи гугъэ? Ауэ сытми хъун!

– А уэ жыпIэ дыдэрщ ягу илгыр абы к'ыитепщIыкIахэм. Псалъэм папщIэ, абы и к'уэзырлгъхуу зибжыжу зыгуэр щыIэщ.

– Ар нобэ Шамил тхуэхъуну пIэрэ?

– Французу зызылгъытэж а аварри? И анэдэлгъубзэ дыдэр ищIэжыркъым абы. ИмышIэххэр хьэрыпыбзэрщ. Деникиным и IупэфIэгъу хъуакIэщ ар. Генерал хужьым йоубзэ, йобзей. Хьэ-

уэ. Шамил и сэшхуэр хуэфашэкъым абы, – жеІэ Жыраслъэн, апхуэдэу жиІэныр кызыхэкІыр Къылышбий СултІанбэчхэ шызэхиха псалъэмакъырщ. Апхуэдэ псалъэмакъ зэрырихьэлІэ жынуыр ищІамэ, нэхъыбэІуэм шыгъуазэ зищІынтэкъэ?

– Дауэ хъуми, Анкара дымыкІуэу хъунукъым. Рауф дечэнджэщын хуейщ.

– ПравительствощІэм и Іэтащхъэми?

– Ар дыдэм.

– Абы ды ІушІэфыну?

– Ар сэ си Іуэхуш. Вахид-Удин и блыгушІэтхэм яхэтщ зэфІэкІ гуэрхэр зиІэ адыгэхэри. Ахэр си адэм и ныбжьэгъуш – кыыздэлэпыкъуны. Ауэ, а псоми дынэмыс щІыкІэ, ди комитетыр зэхуэдмышэсу хъунукъым. Зы акъылыр хъарзынэш, жи. Ауэ тІур нэхъыфІыжщ.

Хъалидэ уээджынэ цІыкІум йоуэ. Жейбашхъуэрэ и нэр кыышихужауэ унэ Іутыр лъэпэщІэвэу кыыщІохъэ. И нэ плъыжышхуитІыр цІыхубзым триубыдауэ йоплъ.

– ХъэщІэр гъээзгъэж, – Хъалидэ къотэджыжри Жыраслъэн щогуфІыкІ. – ПщІыхъэпІэфІхэр плъагъуу нэхульэфІ укъекІыну си гуапэщ. – Ди псалъэмакъыр къедгъэжъа къудейщи, иужькІэ адэкІэ пытцэжынщ.

– Захуэщ. КъызжепІэмкІэ узгъэщІэхъункъым, – Жыраслъэн и щхъэр ещІ уфафэу щыт унэ ІутымкІэ.

– Умыгузавэ, пщІэн кыыпхуэдгъуэтынщ. Алыхъым кыыптрильхъэмэ, фошыгъу шей уефэнщ, жи. Хъэрып кофе, тІэкІу хуэдыджми, сыт пщІэн, уефэн хуейщ. Абыи, а жыхуэпІа хъарбыз фоупсым ещхъу, уемысэу хъунукъым, – Хъалидэ и пашІэкІэ кыыщІогуфІыкІ.

– НэхульэфІ укыикІ.

– Уэри укыикІ.

3. ИСТАМБЫЛ ГУБГЪУАФЭ ИРИПЛЪАМИ...

Жыраслъэн гъуэлъыжаш, ауэ нэрэ напІэрэ зэхуимыхъу хэлъщ. И щхъэм кыимыщхъэрыуэ мы дунеишхуэм теткъым. Мэгупсысэри щылыщи, игурэ и щхъэрэ зобгъэж – нобэ Хъалидэ зыщІэупщІахэм шыщу зыми жэуап хуетыжакъым. Іуэхум афІэкІа хыумыщІыкІыу Рауф деж узэрыкІуэнури дауэ? Зи дерсыр зэзымыгъэщІауэ мыдрисэм къекІуэлла щІалэжъ цІыкІу нэхъей, зупІытІ-зухузу ущысыну? Тхъэ хужыІэу жыпІэмэ, нэгъуэщІ къэрал шыпсэу Жыраслъэн сыткІэ ищІэнт Тыркум «Адыгэхэм я зэныбжьэгъугъэм и комитет» щыІэуи. Кавказым кърахуа лъэпкъхэр зы щІыным ар хушІэкъууи. Хъалидэ зи гугъу ищІа псори пхуэгъзэщІэн Іуэхуу кыыщІэкІмэ, дауэ хъуну? – йогупсыс Жыраслъэн. – Оттоман къэралыгъуэм и лъабжьэу щытат хъэрыпхэр, албанхэр, бэлгъэрхэр, сербхэр, курдхэр, адыгэхэр, ермэлыхэр, грекхэр, нэгъуэщІ лъэпкъхэри. Ауэ щыхъукІэ, Кавказым кыикІа лъэпкъхэр зэгухъэу зы къэралыгъуэ кыызэра-

гъэпэщ щІэмышхур сыт? Пэжщ, Тыркум и выгур щхьэпридзаш: сербхэм зыкыаІэтри щхьэхуэ защІыжащ, ардыдэращ ящІар бэлгьэрхэми, грекхэми, албанхэми. Хьэрыпхэми мобыхэм зыкыкІэрагъэхуакъым... А псоми сыткІэ сыхуей сэ? – и щхьэ йоупщІыж Жыраслээн, ауэ а упщІэми жэуап иритыжыфыр-къым. Ауэрэ гупсысэу здыхэлъым, абы игу кыокІыж Мустафа Кемал ехьэлІауэ Хьалидэ жиІар: Тыркум и псы жапІэр ихьуэ-жын папщІэ Анкара «лэпкь ассамблей» шригъэкІуэкІри унафэ кыыщиштат. Ари революцэт. Иджы Истамбыл Іуэху кыыща-Іэтащ: кьэралым зэрепщІыжам папщІэ Кемал жэуапым ешэлІэн. Борэнышхуэ кыызэрыкыуэунум и щыхьэту жьапщэ цыкІухэр адэкІэ-мыдэкІэ кыыщыпхиудырт. Тыркум и кьалэ зэмылІэужьы-гьуэхэм правительствэм и бий восстанэхэр кыыщаІэтырт. Ада-пазар кьалэ цыкІуми адыгэхэм уафэм сабэ щыдрапхьейрт: лажьэ зимыІэ кыуажэхэм албанхэр кьатеуэри Исраф зэтращІат, лей зылгысахэр щІыпІэ правительствэм хуэтхьэусыхащ. Ар-щхьэкІэ унафэщІхэм я тхьэкІумэ цыв ирагъапщхьэри загъэ-хьеякъым. Адыгэхэр абы нэхьри кыызэщІигъэплъащ. Кыуажэ-дэсхэри кьалэдэсхэри кыызэхуэсащ Іуэхур зэхагъэкІыну. Кыызэ-рыщІэкІар нэхьейжт: албанхэр адыгэхэм езыуштар езы прави-тельствэрат. Мис а псом яужькІэ ІэщэкІэ зэщІэузэда адыгэхэр правительствэм и ІуэхушІапІэхэм теуэу хуежъащ. ЗауэлІхэм Іэщэхэр кыытрахырт, афицархэмрэ унафэщІхэмрэ яубыдурэ лъэхьуэщхэм щІадзэрт, зыкызытыну зымыдахэр зэтраукІэрт. Цыхубэм езым ящыщ дзэпщхэр, унафэщІхэр хахыжырт. Апхуэдэу дзэпщ хьуахэм ящышт Адхеми. Цыхур зыхуейр умыщІэу псори зэрызехьэрт, зэрыукІырт. Зи щхьэхуитыныгъэм, зи пщІэм щІэзэуж цыхум ирагъэкІуэкІ бэнэныгъэм зыкыыха-гъэпшэхьуат хьуншІакІуэхэм, лей зезыхьэхэм, бзадженаджэ-хэм... А псори зэхэзыхыжыну тхьэм ещІэ... Абыхэм егупсысу-рэ Іурихаш Жыраслээн.

Іуэхум куэдрэ егупсысахэ нэужь, унафэ ящІ Анкара ма-фІэгукІэ кІуэну. Анкара-рэ Истамбылрэ яку дэльышхуэ щымы-Іэми, зы кьэрал уикІыу нэгъуэщІ хэку укІуэ пэлытэу, гьуэгур шынагъуэт. Зы мэскьал хуэдизкІэ гурыщхьуэ зыхуащІар яубыдырти щІадзэрт, яукІырт. ХьэщІэр унэлутым кыыхуигъа-нэри, Хьалидэ пщэдджыжьым жьыуэ и ужь ихьащ зэрежьэну тхыпхэр зэгъэпэщыным.

Іуэхуи-дэлыи зимыІэ, зыхуей зыгъуэту псэу Жыраслээн хуэдэу игъащІэкІэ узэрыхьэщІэнт. Ауэ хьэщІэм кыгуры Іуэрт а тхьэжыгъуэм мыгувэу кІэ зэригъуэтыну. ПщэдджыжькІэрэ Хьалидэ хуэзэрт, бысымым хушІыхьэгъуэ лэпкь игъуэтыртэ-

къым, шыту кофе крушкIэ цIыкIу ефэрт, и хьэшIэм псалытI-шы жриIэрти, щIэжырт. Фитоным итIысхьэрти, дэжырт.

Жыраслъэн къалэм дыхьэрти зиплтыхьу дэтт. Тенджыз Iуфэм кIуэрти и нэгу зыщригъэужырт. Узпллын гьунэжт. Ауэ жыжбашэ IукIын дзыхь ищIыртэкъым – къалэм дэгъуэщыхьынкIэ хьунут. Уэрамым зэрыдыхьарауэ, зекIуапIэ кърамыту факьырэхэр къыкIэрыхьыжьэрт. Ахэр псынщIэу зыкIэригъэ-кIын папщIэ пIащIэ-тхьытхьыу къиунэщIырт и жыпхэр – факьырэхэм ахьшэ жьгьей яритырт. Лъэбакъуэ тIоущI имыкIуу жьгьейхэр къыIэщIэухэрт, тхылымпIэ ахьшэм хэлэбэн дзыхь ищIыртэкъым: езыри факьырэу къыдэнэжынкIэ зыхуэIуа шыIэ-тэкъым. Арати, нэхь псынщIэу къызэрикIухьыным пылт, арщхьэкIэ мо къомым уалэщIэкIыу дэнэ укIуэнт? Факьырэхэр кIуэ пэтми нэхьыбэ хьу зэпытт, зекIуапIэ къыуамыту ахэр уэра-мым дэлът. Фэмрэ къупщхьэмрэ къыхуэнауэ щылтхэм къольэ-Iунуи я жьэ зэщIахыжыфьртэкъым. Жыраслъэн и тхьэкIумэр тегъэхуауэ даIуэрт – адыгэбзэкIэ псалъэ яхэмыту пIэрэ факьырэхэм? АрщхьэкIэ – дэнэт! Езыхэр Кавказым щыпсэу лъэпкхэм ящыщ щхьэкIэ, псори зэрыпсалъэр тыркубзэт.

Апхуэдэурэ къыздикIухьым, Жыраслъэн и нэр хуозэ унэхуэ гуэрым деж сатыру щиувькIа сэлэтхэм, абыхэм я щIыбагь къыдэтт цIыху гупышхуэ. «Шах-сейн, вах-сейн» къэмыхьауэ пIэрэ, йогупсыс Жыраслъэн. Ар гьунэгъубзэу ябгъэдохьэ сэлэтхэм. Абдеж Босфор лъэныкъуэмкIэ къоIукI топ уэ макъхэр – салют яту арат, музыкауэхэми гуфIэгъуэ маршым зрагъэлэт. Абы хэту Жыраслъэн и нэгу къыщIохуэ зи IумпIэр афицаритIым яIыгъыу къашэ пщIэгъуалэ дахэр. Абы тесщ оккупационнэ дзэхэм я унафэщIу Грузием щильэгъуауэ шытам ещхьыркъабзэ англыз генерал зэгъэпэща гуэр. Шу екIум и ужь итщ шу гьусэхуэ. Сыкъыу зэфIэтщ Англием, Францым, Италием, Америкэм я дзэхэр, оркестрхэр уэрам зэпрыкIыпIэхэм, площадхэм тезщ. «Мыргуэрми къэсаи ер зи унэм ихьэн англызхэр, – игукIэ мэшхыдэ Жыраслъэн, – дуней псор яубыдауэ пIэрэ-тIэ мыбыхэм?» Уэрамхэм дэгъуэщыхьауэ Жыраслъэн къэзышэж гьуэгурыкIуэр мэтхьэусыхэ: «Тыркухэр езыхэм я хэкум хамэ щыхьужащ. Хамэхэ къыхьэри унэхьэр ирихуащ, жыхуалэм хуэдэ хьуащ. Тыркудзэхэри ди полицэри уэрамхэм къыдыхьэну хуитыжкъым. Къалэми къэралми я тепщэр хамэхэращ».

ЗэщIэлыдэжу зэщыхуэпыкIа англыз генералыр, Iэгуауэмрэ гуфIэгъуэ макъхэмрэ щхьэщыту, къалэкумкIэ яшэ. Сабийхэр унащхьэхэм, жыгьыщхьэхэм дэпщяуэ къахоплъэ кIапсэрыкIуэ зыкъэзыгъэлъагъуэхэм. МыдэкIэ уэрамым дэт цIыхури аращ, абыхэм я плъапIэр артистхэращ. Пхьэхь щIыкIэу бжэгъу кIыхь къуаншэхуэ зыIыгь кIапсэрыкIуэр уфафэурэ, адэкIэ-мыдэкIэ

ещІэурэ ирокІуэ лъагэу укъуэдия кІапсэм. Къехуэх къыпфІэщІу ар лъэныкъуэкІэ щещІэм, щІым щызэхэт цІыху къомыр къы-зэрыгъэкІиящ. Уэрам щхьэІуитІым щызэпэщыт унитІым зи кІапэ зырызыр ищІа кІапсэм ирикІуэ артистыр уэрамыкум нэсаш. Ар хъэмбыІуу мэтІыс, къотэджыж, зэм лъакъуэпщІэ-рыху маІуэ, зэми лъакъуэ зэгуэткІэ мапкІэ, къехуэх хуэдэу зещІри, цІыхухэр егъэгужей, егъэкІий. Альандэм кІапсэры-кІуэм еплъу шыта Жыраслъэн ежъэжыну зыщричыж дыдэм, щІым къепкІэжа артистыр къоджэ абы:

– Кавказым ущыщ?

– Сыщыщ.

– Дагъыстаныра хъэмэрэ Шэшэныра укъыздик Іар?

– Къэбэрдейращ, – жегІэ Жыраслъэн. И нэри и пэри иху альандэм зэплъа кІапсэрыкІуэр игу ирихыщакъым Жыраслъэн. «Ажэгъафэщ, – жегІэ абы игукІэ, – цІыхур тезыгъэууэ къэзыкІухъхэм ящыщ». – Хуабжъу ІэкІуэлъакІуэу къыщы-бокІухъ кІапсэм. Жъэрыплъэхэм ахышэ къеІыпхми пхуэфашэу, уІээщ.

– Сызыхуейр къысІэрыхъаш. НакІуэ, мобыкІэ дыщІыхъэнщ, – кІапсэрыкІуэм «Босфор» рестораныр здэщыт лъэныкъуэмкІэ и щхьэр ещІ. – НакІуэ, си хэкуэгъу. ТІэкІу дыщысынщ.

– Кавказым шыбгъээзэжынур дапщэщ? – КІапсэрыкІуэм йоупщІ Жыраслъэн.

– Кавказми? Мыбыи си Іуэху шыІейкъым сэ. Кавкавым зы фыз фІэкІ шызиІакъым, мыбы зы гарем псо шызиІ эщ.

Дакъикъэ зыт Іуш нэхъ дэмыкІыу Жыраслъэн къищІаш кІапсэрыкІуэм и цІэри – Рубинэ (щыпсэу щІыпІэм къызэрэзэгъынкІэ апхуэдэу зэрихъуэкІауэ арат къумыкъум). Париж кІуэну зызыгъэхъзыр бгырысхэм ящыщт ари. Францым щІэкІуэнур бгырысхэм щхьэхуитыныгъэ яІэн папщІэ абы щытхъэусыхэнхэу арат.

Бгырысхэм я делегацэ Истамбыл дэсыр щхьэхуимыту яІыгът, унэм щІаубыдэу ягъэтІысам ещхът. А делегацэм хэтхэр мызэ-мытІэу елгъэ Іуат оккупационнэ дзэхэм я унафэщ Іхэм: Париж дыкІуэну хуит дыфщІ, е ди хэкум дыкІуэжыну дывут Іыпщыж. АрщхьэкІэ Кавказым шыщу апхуэдэ хуитыныгъэ зратар тІу къудейщ: Чхеидзерэ Церетелирэщ. АбыкІи фІыгъэ зыбгъэдэлгыр Париж щыпсэу сонэхэращ – ахэращ мо тІур Францым зэрыкІуэну тхылгыр зэзыгъэпэщауэ шытар. ЛитІыр сыхъэт пщыкІутІым къриубыдэу ягъэхъэзыращ, кхъухым ирагъэт Іысхъэри яутІыпщаш. АрщхьэкІэ Севернэ Кавказым къыкІахэм хэт ядэ Іэпыкъунт? Адыгэхэм зи нэІэ тет Хъалидэ дыди ищІэртэкъым делегацэр здэкІуар, щІитІым я кум дэхуам хуэдэу бзэхат ар. Я щхьэр Истамбыл щызэрахъэу къакІухуу къыщІэкІынут абыхэм.. Зэманыр пщІэншэу зымыгъэкІуэдыр

Рубинэ и закѳуэт – кІапсэрыкІуэм ахъшэ кѳызэрилэжъын хэ-кІыпІэ хъарзынэ кѳигъуэтат. КѳимыдэкІэ, абы нэгъуэщІ зы кѳигъэхъуапІи кѳигъуэтат: ахъшэ нэхъыбэ кѳезытым бзэгуге-хъэу хуэлажъэрт. Хэт и ахъшэри и хъэрэмтэкъым. Иджыпсту зыхуэлажъэр Англиерати, Кавказым теухуауэ Жыраслъэн зыгуэрхэр кѳыпихыу ар англызхэм яІуридзэжыну мурад ищІауэ арат. Ауэ Жыраслъэн идэркъым и хэкуэгъум и гъусэу рестора-ным щІыхъэн, зыгуэрхэр кѳежъэу жиІэри щхъэусыгъуэ ищІаш.

– Плъэгъуа а генералым зэрызищІар? Езы алыхъталэр шууэ блэкІа фІэкІ пщІэнкъым, – жегІэ кІапсэрыкІуэм, Жыраслъэн псалъемакъ гуэркІэ зэтри Іыгъэн хъисэп иІэу.

– Слъэгъуаш, – пеупщІ Жыраслъэн.

– Ар сэ кѳызэрызэплъари, абы Іэ кѳызэрысхуищІари плъэгъуакъэ-тІэ? Сэри абы щхъэщэ хуэсщІаш.

– Апхуэдэ щІыхъ хуэфашъу плэрэ абы?

– Ар ауэ сытми кѳызэрыгуэкІ цІыхукъым, – и гъуэншэ-джышхуэр дрилъэфеижурэ кѳыпогугІыкІ кІапсэрыкІуэр. – Куэдрэ ущыІэн уи гугъэ мыбы? ЕрыскъыкІэ щІагъуэкъым мыбыхэм я Іуэхур. Шхын щхъэкІэ ущылІэнкІэ хъунуш. Плэр щІэзылтхъэжын ямыгъуэту кѳызэхэнащ къэралыр. Я ныбэ изу бгъашхэмэ, хъыджэбз дахэхэм кѳыпхуамыщІэн щы Іэкъым, – гушчыкІыгъуэу мэдыхъэшх кІапсэрыкІуэр. Ухуеймэ, зы дахэ цІыкІу кѳыпхуэзгъуэтынщ, жыхуиІэу Жыраслъэн нащхъэ кѳыхуешІ.

– Къахуэгъуэт уи англызхэм.

– Абыхэм сэрыншэуи ягъуэтынуш. Іэпэ зыхуашІыр яйщ абыхэм. Сэ цІыхур согъэдыхъэшх, абыхэм ягъагъ.

– Жыраслъэн абыкІэ арэзы мэхъу:

– АбыкІэ зи дагъуэ яхуэпщІынкъым. Тыркухэм зауэлІ яІэу пщІэнкъым. Хэту плэрэ абыхэм ягъэзаур?

– Ягъэзэуэн яІэщ. Нэхъ тэмэмыр жыпІэмэ – яІаш. Истамбыл дашри ежъжахэщ. Смирнэм нобэ-пщэдей кѳыдашыну жаІэ.

– Здашэнур дэнэ?

КІапсэрыкІуэр кѳыпогугІыкІ: Жыраслъэн зыщІэупщІэхэр фІэгъэщІэгъуэну араш.

– Здашэнур пщІэркъэ? Лъэхъуэщыраш.

– Армэ псо лъэхъуэщым щІэбдзэ хъурэ? – дыхъэшхыну кѳыщІидзати асыхъэту щегъэтыж Жыраслъэн. Дарьял аузым щилъэгъуахэр игу кэкІыжауэ араш. – Псори бгъэтІысыну ухужьэмэ, лъэхъуэщкІэ урикъункъым.

– Умыгузавэ, здахъын къагъуэтынщ. Смирнэ кѳыдаш дзэхэр хыхъуанэм яшэнуш, абыхэм я псэупІар оккупационнэ дзэхэм иратынуш, – кІапсэрыкІуэм и псалъэр зэпегъуэ. Зеплъыхъри адэкІэ пешэ. Тыркудзэм ди хэкуэгъу куэд хэтщ. Зыми щымышчу ахэр зэрыкІуэдър сфІэпсэкІуэдщ.

Жырас-лъэн. Абы ищІэртэкъэ адыгэхэр шысабийм къыщыщІэдзауэ зэрыІэщакІуэр, зэуэн жыпІамэ, я псэм зэремыблэжынур, къы-зэрыпхуимыкІуэтынур? Іэщэм зэрыхуэІэкІуэлъакІуэм и зэран къекІыжу ара-тІэ? Жыраслъэн къэнэщхъеящ, кІапсэрыкІуэм зи гугъу ищІ къалэм кІуэуэ плъэну къытолъадэ. Ар и лъэпкъэгъу-хэр здахуну я мурадым ямыху щІыкІэ яхуэзамэ аратэкъэ?

– А Смирнэ жыхуэпІэ кхъухъ тедзапІэр жыжъ?

– Махуэ гъуэгу дэлъщ. МафІэгу кІэ. Смирнэр грекыбзэкІэщ. Тыркухэр абы зэреджэр Измирщ. Езыхэм я бзэкІэ жумыІэм, я жагъуэ мэхъу. Къалэшхуэщ ар. Но, укІуэну арат?

Жыраслъэн Іэнкун къохъу.

– Ауэ сытми сыщІэупщІауэ арат. Ди хэкуэгъухэр слъэгъуами зэрантэкъым.

– УкІуэну тыншыбзэщ. Пщыхъэщхъэм кхъухъым уотІы-схъэри етІуанэ махуэм Измир унос. Кхъухъхэр зэпымыуэ зокІуэ. МафІэгу кІэ жыпІэми – ари хъунуш. УкІуэн уи гугъэмэ, еужьэрэкІ. КІыхылІыхъ зыпщІмэ, ущІегъуэжынщ.

КІапсэрыкІуэм сэлам ирехыжри, зэплъи илъагъуи щымыІуэ, мэкІуэж Жыраслъэн. Хъалидэ иджыри университетым къык Іы-жатэкъым, ауэ абы уежъэурэ зыпІэжъэмэ, пэж дыдэу, уи мура-дым улъэмыІэсын кІэ мэхъу. Кхъухъ тедзапІэм кІуэ гъуэгур ецІыху Жыраслъэн. Нэхъ зыхуеин-зыхуэныкъуэхэр къештэ, ма-хуитІ-щыкІэ къэзгъэзэжынщ жеІэри докІ ар. И жьэр Іурыхуауэ унэ Іутыр абы кІэлоплъэри щытщ. Кхъухъым куэдрэ пэплъэн хуей хъуакъым. Рубинэ зэрыжиІа дыдэм хуэдэу, ар етІуанэ махуэм и шэджагъуэм деж Измир нэсаш.

Къалэр зэрызехъэрт. Бжъэпэм къыхуэкІуэрт военнэ кхъухъ-хэр. Арат къалэдэхэр зыгъэщтар. Тыкуэнхэр зэхуащІыжырт, цІыхухэм лъэныкъуэ зрагъэзырт, иджыпсту топкІэ къахэуэн я гугъу абыхэм я псэр ІукІат. ЗдэкІуэнумрэ здэжэнуумрэ имыщІэу, Жыраслъэн кхъухъ тедзапІэм къытехъащ. Абы хэту кхъухъхэр бжъэпэм къепщылІащ. Абыхэм къыкІа сэлэтхэр, фочхэр япщІэ-хэдзауэ, щІэпхъуауэ мажэ Смирнэ военнэ гарнизоным и казар-мэхэр здэщыІэ лъэныкъуэм кІэ. Зэрызэгурьгуахэм ипкъ иткІэ, тыркудзэхэм замыгъэхъейуэ затырт, ауэ десантникхэм дунейр-якъутэрт, мохэр залымыгъэкІэ къаубыд щІыкІэу фочхэр ягъа-уэрт, десантхэм къакІэлыплъу кхъухъхэм къина пулеметчик-хэми я пулеметхэр драгъуейрт. Жыраслъэн бээзэрым хуэзышэ уэрам зэв цІыкІу гуэрым зыдегъапщкІуэ. Ауэрэ здэкІуэм елъагъу: тырку сэлэтхэр, афицархэр кІапсэлъэрыкІуэу зэкІэ-лъ-хъужьу къаху, гъэрхэр Іузышыну кхъухъхэр здэщытым кІэ яхуу аращ. Ахэр зыху десантникхэм ялъэкІ къагъанэркъым. Іэщэншэ

къомым я дамэтелъхэр къытратхъ, яубэрэжъ, зыгуэрэм зыкъри-тІэну хуежъамэ, абы занщІэу мыжурэр хахуэ. Казармэхэмрэ кхъухъ тедзапІэмрэ я кур хъэдэ лъэмыж хъуаш. Ауэ нэхъеижыр къыщыхъуар иужькІэщ: бжъэпэм ирахулІа гъэр къомым пуле-меткІэ къахоуэ кхъухъым исхэр. Абдеж сэлэт, афицар куэд хъэ-дэу щогъуэлъыкІ. ДжэдылІэм здихъа бабыщу, тыркухэм я гъусэу грек куэди зэтраукІэ, уеблэмэ зызыгъэщІагъуэу тырку фашэ зыщызытІэгъауэ щыта англызхэм ящыщи хокІуадэ. Пхъэ шакъутэкІэ къуэщІий лъей хабзэщ... Жыраслъэн и хэкуэгъухэм ящыщу зыми ІушІэфакъым, пэжщ, ар зыхуэзэну хуеяхэм ящыщ куэди хэтат гъэру яхуахэм... Жэщыбгхэм деж ерагъыу билет къещэхури Жыраслъэн кхъухъым йотІысхъэж. ЦІыху куэдыщэ езышэжъа кхъухъ цыкІур нещІэ-къещІэу тетщ тенджызым. Сытми, и псэр пыт къудейуэ ар Истамбыл епщылІэжаш. Хъалидэ и хъэщІэм зыхуигъэгусакъым, апхуэдэу щІищІамкІи куэдрэ еупщІакъым. Арыншами, Жыраслъэн и фэм къиуатэрт абы и нэгу гузэвэгъуэ куэд зэрыщІэкІар; мыдрейуэ, езы Хъалиди зэхихакІэт Измир щекІуэкІахэм я хъыбар.

– Е мыхъу, фІы хъужыркъым, жи, – мэщатэ Хъалидэ. – Измир къыщыхъуа Іуэхугъуэхэм къэралыр къызэщІаІэтащ, цІыхухэм я псэхэр зи ІэмышІэ илъу Дворецым щІэсхэм я нэкІэ ялгъэгуаш хэкур зыхэт бэлыхьыр. Измир щекІуэкІа восстанэм, зэщІэхъееныгъэм и хъыбарыр мыбыи къэсаш. ЗэрыпхъуакІуэхэм нэгъуэщІхэм хуатІа мащэхэм езыхэр ихуэжауэ умылъагъумэ, сэжысІэр пщІыщ. Апхуэдабзэт ахэр Истамбыл къызэрыдыхъауэ щытар: зы цІыхум кІакхъу щІимычу. Мыдэ я адэжъ и пщІантІэ къыдыхъэжхэ нэхъей, къалэм къызэрыдужыгъахэт. Англыз флотым и командующэр зытес шыр ІумпІэкІэ къызэрыдашар пльагъуну фІэкІ ухуейтэкъым. Тхъэм и къалэ лъапІэм бегъымбарыр къыдашэ жып Іэнт. ЗэрыпхъуакІуэхэм я гугъауэ къыщІэкІыныщ ди дзэхэр адэкІэ-мыдэкІэ шагъэпщкІуамэ, къэралыр зэрыщыту Іэпхлъэпх ящІауэ. Я гугъэми, щоуэхэр. Ахэр хэзыгъэщІэн къару щыІэщ иджыри...

Жыраслъэн цІыху сурэтым итыжтэкъым: абы и нэгу щІэкІахэм и гур иракъутыхъат. Лымы и цІэр езэгъыжыртэкъым: и Іэ къэткъым, и лъэ къэткъым, ауэ, зи щхъэ бадзэ тезымыхужыфым нэхъейуэ, и ІитІ зэтедзауэ щхъэ щыс? Тало къызыхъуауэ зэтраукІэж Іэщым ещхъу, цІыху къомыр зэрызэтраук Іэр, ахэр я щыпІэхэм ирахуурэ псэуп Іи хэкІыпІи здэщымыІэ щІы ІэнэщІхэм зэрахур пльагъуу зумыгъэхъейуэ ущысыныр напэншагъэкъэ? Арат ар Тыркум къыщІэкІуар? Къущхъэ Жамбот зэрымышІэкІэ гъуанэдэуэу къыщаукІам, ар, и псэр хэкІыным и пэкІэ, и къуэш Екъуб елъэлурт: Тохъутэмьщхэ зригъэхъу илъ ищІэжыну, нэгъуэщІ мыхъуми, я зы джэд иукІыу мобыхэ я пщІантІэм

лыпэ кышпригъэкІыну. «Сэ сытым сышыщ? – йогупсыс Жы-раслъэн. – Сэ мыбы шыщІэн шыІэкъым. Адэ хэкум кІуэжауэ щІыгум захуагъэр шытепщэ хъун папщІэ лъыр зыгъажэхэм ядэІэпыкъун хуейщ»...

А пщыхъэщхэм Жыраслъэн псэлъэгъу щІагъуэ хъуакъым. Псэлъэну гукъыдэж лъэпкъ иІэтэкъым абы.

– Зыгъэпсэху, си хъэщІэ, – жеІэ Хъалидэ, абы гу лъитащ хъэщІэр зэрыгукъыдэжыншэм. – Пщыхъэщхэ акъыл нэхэрэ пщэдджыжь акъыл, жи. Пщэдей дызэпсэлъэнщ. Іэджэ уезгъэдэІуэнуш уэ. Ди Комитетым Іуэхушхуэ гуэрхэм зрипщытыну и мурадщ. Хъунщ, хъун. Псоми щыгъуазэ усщІынщ пщэдджыжь. Нобэ зыгъэпсэху...

Жейм зэрыхилъэфарауэ, пщІыхъэпІэ мыфэмыщхэм зэщІаубыдащ Жыраслъэн.

4. АДХЕМ

Зыр зым и ужь иту махуэхэр блокІ. Губгъуафэ зримыплъыж Истамбыл дыхъэу кыикІухъыну гукъыдэж иІэжтэкъым Жырас-лъэн. КышщІэкІи-кышщІэплъи имыІэу хъэщІэщ зэгъэпэщам щІэст ар. Зы пщэдджыжь гуэрым ауэрэ щхъэгъубжэмкІэ дэплъу здэщытым, пщІантІэмкІэ кыиІукІыу псалъемакъ гуэр зэхех Жыраслъэн. Ар етІуанэ къатым тести, и щхъэр ирихъэлІапэрэ дэплъмэ, зэпсэлъитІым я зыр Хъалидэт, адреір лІы гуэрт.

– «Уи хъэщІэр кыпштесхынкъым, Хъалидэ. Уэлэхъэ, кып-птезмыхын», – цІыхубзым къеныкъуэкъурт лІы мыщІыхур. «Нэхумышым си бысымыр кыыхэзыгъэзыхар хэту пІэрэ?» – йогупсыс Жыраслъэн. КІапсэрыкІуэрауэ кышщІокІ Хъалидэ къепсалъэр. СыздэщыІэр жезмыІарэ мынэгъуэщІу дэни сыккы-щигъуэта угъурсызым.

ХъэщІэщым кышщІохъэ лІы курыт хэщІыхъа гуэр. Абы адыгэ къэптал зэгъэпэща щыгъщ, шырыкъу пІащІитІ лъыгъщ, бухъар пыІэ дэгъуи щхъэрыгъщ. Езыр ІэщэкІэ зэщІуэзащ: сэшхуэ, кІэрахъуэ, къамэ кІэрыщІащ, шэр хуэфІу зэрылъ пІатІронтащи и бгым щІэлъщ. ХъэщІэм тутынымеймрэ шы пщІэнтІэпсымэмрэ кыкІэрех.

Гъуэгуанэшхуэ кызырэзыэпичар фэуэ тету, сабэм щІигъэ-нащ. Ар нэкІушхуэщ, зэрылІы хахуэми гу лъотэ, жьабгъуэщ, ауэ и Іупэхэр зтекъузащ. ЗэрымэкъумэшщІэр къапщІэу, и Іэшхуэхэр хуэмурэ, сакъыурэ зэрехъэ, и Іэгухэр бэлагъ хуэдиз мэхъу, и Іэпхъуамбэхэр, хужыпІэн щымыІэу, нартыху кІэчанхэщ. Я пІэм имызагъэу зежэр и нэ фІыщІэшхуитІырт.

– Мис, си хъэщІэ лъапІэ, уэркъ хъэщІи сиІэщ. И цІэр Жырас-лъэнщ, – лІы мыщІыхум Жыраслъэн ирегъэцІыху Хъалидэ. – Мыри, Жыраслъэн, Адхемщ, ЗэрыпхъуакІуэхэм я псэхэхщ. Мыр зи къапхъэн къезыгъэубыдыфым дыщэ ахъшэр къэпкІэ къра-тыну аращ жаІэр зэрыпхъуакІуэхэм. А дыгъужьхэм сыткІэ

ящІэн езыхэр зылъыхъуэр я гъуашхъэм тесу? Ауэ абыхэм къа-лъыхъуэр зэдаІуэу шыІэр алыхъырщ, алыхъым нэмышІкІэ сэри тІэкІу кысфІолІыкІ, – жеІэри Хъалидэ дыхъэшхыу кызыро-лъэлъ.

«Бгым кыгуэуа, ауэ иджыри псым джафэ хуэмышІу зэрымывэ дзакІэ жану кэнэжауэ зыкъомым я гъуэгум телъыр мыра»? – жиІэу и напщІэр хегъэлъэт Жыраслъэн, «Адхем» псалъэр зэрызэхихыу.

– Уи щхъэр сымылъагъу щІыкІэ уи цІэр зэхэсхакІэт. Уи хъыбарыр ди дежи нэсащ. ИкъукІэ си гуапэ хъуаш сызэрыпхуэзар, – Жыраслъэн хъэщІэр зэеплтыхъ, модрейр щІопщымкІэ и къатыр лъапщэм йоуэри щытщ, мыдэ шым хукъуилъхъэу ара уи гугъэнщ.

– ЗыфпІытІ-зыфхузу, фыукІытэу фыщымыту, тхъэм щхъэкІэ, моуэ фи унэжъ фисыж хуэдэу, фыкъакІуи Іэнэм фытІыс. Лы-шхуитІ зыщІэс унэм цІыхубзым щыщІэн шыІэкъым. Сэ модэ зыгуэрхэм я ужь сихъэнщ, – жеІэ Хъалидэ.

– Уэ сыт шыгъуи узахуэщ, Хъалидэ, – цІыхубзым зыдрегъэкІу Адхеми. – Ауэ куэдрэ укъэмыт. Уэрыншэу ди Іуэхум къыкІын шыІэу кыщІэкІынкъым, – жеІэри итІанэ и макъым зрегъэлэт. – ГурыІуэгъуэщ: цІыхубзым нэхъ къищтэну кыщІэкІынт, лІитІым ябгъэдэс нэхърэ зы лІым бгъэдэсамэ, – апхуэдизу ину дыхъэшхат Адхеми, унащхъэр треч жыпІэнт, моуэ тІэкІуи щІэгъэтхъэІуауэ зэрыгушыІамкІэ и щхъэ хуэарэзыжт ар.

– Ар узыбгъэдэс лІым елъытащ, – Хъалиди и Іыхъэ иІыгъыжщ.

– Мы уэркъ щІалэм зыщІытебгъэгусэн шыІэкъым. Армыхъуамэ сэ уи нэм бжэгъуу сызэрыщІэуэр, сыкъэплъагъу зэрымыхъур сощІэ. Сыт хуэдизкІэ селІэллами, натІэпэкІэ сыкъегъэ-лъеижри бгъэдыхъэпІэ згъуэтыркъым. Бийм и быдапІэхэр тыншу кызоштэф, ауэ бгъэдыхъэпІэ зыхуэзмыгъуэт быдапІэр уи гуращ.

– Уи гушыІэным кІэ иІэкъым уэ, – Хъалидэ къыпогуфІыкІ, дыхумэ гуакІуэр кыщІенэри езым зыщІрегъэх. ПщІыр сыткІэ щхъэпэ, Жыраслъэн и гуапэ хъурт Хъалидэ кыхуиша тыгъэхэр зэрызэрихъэр. Абы гу лъымытэу къэнакъым Адхемрэ Хъалидэрэ яку згурыІуэныгъэ гуэрхэри зэрыдэлъым. Тыркум и пщэ дилъхъэжащ Кавказым къыкІахэр ихъумэну, езы бгырысхэми щІыхуэ зытрагъахуэ хъунукъым, егъэзыпІэ ящІа унэр яхъумэжын хуейкъэ? Бысым пхуэхъуам зыгуэркІэ укышщхъэщыжыну напэ дыдэми къалэн пщещІ. Цыхугъэ шыІэн хуейкъэ? Тыркур езым и унэу, а унэр сулътІаным ейуэ арат кызыэрилътэр Адхем. Хъалидэ зи телъхъэр Кемалт, Тыркум и пщэдейр зыбгъэдэлъу абы илъагъур Кемалт. Адхем Іуэхум зэреплъыр нэгъуэщІут. Абы Хъалидэ пщІэ хуищІырт, абы щхъэкІэ куэд ищІэфы-

нут. А цыхубз дахэм, цыхубз бзэ ІэфІым сэбэп хуэхуун папшІэ кыкІуэтынутэкьым. Ауэ ар теплэ хьуртэкьым генерал Кемал. Адхем кызыэрилытэмкІэ, Кемал и насып кырихэкІауэ, алы-хьым и нэфІ кышыыхуэу и кІэн кыкІауэ арат. Зи лъэпкьым и Іуэхум тегузэвыхь тыркухэм цым и кІуапІэмкІэ кыахуеуэри езым и щхьэ Іуэху дигьэкІауэ арат. Апхуэдэут абы зэрэплъыр Адхем. Кемал езыр Испанием кырахуа унагъуэм кыыхэкІат. Абы и адэр Солонкэ щыпсэурти мэкІэ сату щІыным хохьэ. Унагъуэм муслъымэн диныр кыаштэ. Кемал и адэр зыхуеяр зыт: езым и гъуэгум и кыуэр тригъуэуэ сатум хишэнырт, унагъуэр нэхъри бей зэрыхуунум хуигъэлэжьэнырт. Арати, щІалэ цыкІур сату Іуэхум хуагъэхъзырыну еджапІэ щІагъэтІысхьэ. Ауэ мод-рейр уи сатуи, уи муслъымэн дини хуеишэтэкьым. Нэхъ иужь-кІэщ Мустафа Кемал Ататюрк, – Тыркум и адэ, – щызыфІищы-жар, иужькІэщ абы хабзэу щигъэувар дэтхэнэ зыми езым и цІэ-унэцІэ иІэжын хуейуэ. Генштабым и академием зэрыщІэса лъандэрэ абы мурад ищІат политикэ лэжьыгъэм зрытыну. А ака-демиер кыеухри ар пашэ яхуоху пантюркскэ зэщІэхъееныгъэм. Абы гъуанэдэуэу кыеуат османистхэм ящыщ гуэрхэр, ауэ на-сыпыр алыхьым кыритати, шэр тохуэ Кемал и бгъэ жып сэмэгум илэу кырихэкІ сыхьэтым. Апхуэдэ щІыкІэкІэ ажалым кьол. Ауэ муслъымэнхэм абы халыагъуэр нэгъуэщІш: Мустафа алы-хьым и нэфІ зыщыхуахэм ящыщ цыхуху. А «бегъымбарым» и тхьэкІумэ кымыІуэмрэ и нэм имылъагъумрэ адрейхэм хуаІуэху щыІэтэкьым. Ауэ Адхем фІауант а «бегъымбар» нэщІыр: дахэ дыдэу елыагъу кыэралыр зэрыкІуэцІрыхур, шхын щхьэкІэ зэте-лІэ цыхухэм я гыз макъыр зэхимых щхьэкІэ. Апхуэдэут Адхем зэрэплъыр Кемал и Іуэху зехьэкІэм. Дзэм щыхэпсэлтыхькІи жи-Іэр арат: Кемал нэ лъэныкыуэ, тхьэкІумэ лъэныкыуэщ. Мыдрей-ми и Іыхьэ иІыгът: «Адхем мыхъурипщІ зыІэщІэлъ мэкъумэ-шыщІэш», – жиІэрт. Абы кыригъэкІыр гурыІуэгъуэт: Адхем, бзэрэ тхылърэ ищІэ шыгъэтауэ, Іэ тедзэжыкІэ кыудей ищІэр-кьым. Абы кыыхэкІыу мыхъур папшІэу тригъауэр и Іэпэхэращ. Дэтхэнэ Іэпэр дапщэщ тригъэуэнуми, езым ещІэж.

1915 гъэм ермэлыхэм ер я унэм кыохьэ. Адхем ажалым кыри-гъэлар зы унагъуэкьым, унагъуитІкьым. Абы занщІэу кыыгуры-Іуащ тыркухэм лей бзаджэ зэрызэрахьэр. Дауэ кыыбгурымы-Іуэнрэт, нэгъуэщІ лъэпкьхэр зыми щымыщу, псэунуи, дунейм тетынуи зыхуэфашэр дэращ – тыркухэращ, адрей лъэпкь псори зэтеукІэн хуейщ жыпІэу, уыхьауэ, зэрыпхузэфІэкІым щхьэкІэ, адрейхэр зэтебукІэныр зэрыщІыхугъэншагъэр? Алыхьым и нэфІ зыщыхуа лъэпкь дахэр, лъэпкь узыншэр дэращ. Адрейхэр псори

былуэбышэщ, делэ зэфэзэщщи зетеукIэн хуейш, жаIэрт «тхьэм и нэфI зышыхуахэм». Абы и щыхьэтуи кьагъэувырт зы луэху: Европэм и зэхуэдит Iыр Тыркум и бжьым зэрышIэтыр. Алыхьым Iэмыр ишIащ, жаIэрт абыхэм, кьэралым щыпсэу псоми тыркухэр я тепщэу щытын хуейуэ. Апхуэдэ насып алыхьым кьаритауэ зыкьэзылгытэж, иджыри кьэс бэуапIэ зимыIауэ икIэм икIэжым нэплгъэжыгъуэ зыгъуэтауэ зызыбжыж тыркухэм я тхьэкIумэм кьоцырхъэ зы «емыкIу Iей» – ермэлыхэм мурад бзаджэ яшIащ Тыркум и восток Iыхьэ ныкьуэр, абы курдхэри хиубыдэу, зи щхьэ хуитыж кьэрал щхьэхуэу кьызэрагъэпэщину. Тыркухэм апхуэдэ «щIэпхъаджагъэр» дауэ ягу техуэнт? КьызэроIэтри Тыркум щыпсэу ермэлыхэм я Iыхьэ щанэр зэтраукIэ.

Хьалидэ кьызэрилгытэмкIэ, Тыркум и восток Iыхьэр кьэралым гуэгъэщхьэхукIыным теухуауэ кьэхьея псалъэмакьыр сытми кьежъа луэхутэкьым, ар фейдэ хэкIыпIэ ишIат зыгуэрым. А псалъэмакьыр кьезыхьэжъар, Хьалидэ кьызэрыфIэщIымкIэ, сионистхэрат. Абыхэм зэ зыкьаIэтауэ щытат сатур, кьэралым и экономикэр я IэмышIэ иралъхьэну. Ауэ абыхэм а луэхур кьаймыхьулIэн папщIэ ермэлыхэм лгъэкI кьагъэнатэкьым, сыту жыпIэмэ ахэри хуейтэкьым езыхэм зэран кьахуэхьун бий губзыгъэ кьапэувыну. ИужькIэ тырку судым Тыркум и кьэрал кIуэцI луэхумкIэ и министр Талат-паша укIкIэ и суд ещIэ, ар ягъэкъуаншэрт ермэлыхэм кьашышIа тхьэмышIкIагъэм и кьызэщIэгъэстакIуэу зэрыщытамкIэ. Пэжщ, Талат-паша щIопхьуэжри яIэщIокI. УкIкIэ зи суд яшIар Париж макIуэ, абы зыщегъэпщкIу. Апхуэдэу уи насыпым кьызэрырихьэкIынт. Пэш пшыкIутI хьу фэтэр иыгъыу ещанэ кьатым тест. Ауэ е пшIауэ фIым ушымыгугъ, жи. Ар кьилъыхьуэу хуожьэ и лгъэпкьыр щызэтраукIэм щыгъуэ кьэнэкIафIуэ кьэна ермэлы щIалэ гуэрым. Талат паша зыщыпсэу унэр кьегъуэт. Абы кьыпэщыт унэ гуэрым езыр щIотIысхьэ. Фочыр еузэд, ар бийр зышIэс щхьэгъубжэм трегъапщэри илгъэсиплIкIэ шы Iэныгъэ хэлъу йожьэ. АрщхьэкIэ а илгъэсиплIым кьриубыдэу Талат и унэ щхьэгъубжэм кьыбгъэдыхьэркьым. Ауэ, дауэ хьуми, лей зезыхьар алыхьым игъакIуэркьым. Зэгуэрым, уэрамым здрикIуэм, Талат-паша зыгуэр кьоджэ. Мор зоплгъэкI. А дакьикъэм илгъэсиплIенкIэ ежъа ермэлы щIалэм и мурадыр кьохьулIэ, Тыркум и кьэрал кIуэцI министру щытам шищ трегъасхьэ. Зиль зышIэжар яубыд. Ауэ Париж и судым хейуэ хегъэкI, министрым кьытращIыхьауэ щыта судыр мобы игъэзэщIауэ кьалгытэ... Ауэ ермэлыхэм кьашышIа тхьэмышIкIагъэмкIэ кьуаншагъэ псори Талат паша и закъуэ бгъэдэплъхьэ хьунутэкьым. Нэхъ тэмэмыр жыпIэмэ, абы и судыр укIкIэ зыщIахэри Талат нэхьэрэ нэхъ мысэтэкьым.

Нэхъ иужькIэ хэлъушIу кьэхьужауэ щытащ нэгъуэщIэджи.

Япэ дунейпсо зауэм щIидзэным и пэкIэ Абдул-Хьэмид ЕтIуанэм деж зыгуэр кьокIуэ. Иуахим Уайзмант абы и цIэр.

Абы кыгупсысат иджыри зыри зышымыгъуазэ ІэшэщІэ: цІыхур зытхьэлэ газ. Абы зыкьебгъэл зэрыхъуну щІыжІэм зыри щыгъуазэткъым а лъэхъэнэм. (А ІэшІагъэлІым и къуэр иужькІэ Израилым и зауэ министр хъужауэ щыташ). Уайзман султІаным кыжреІэ: «Иерусалимыр хуит щІыж. Абы папщІэ уэ уэстыну Іэшэр пІэшІэлъу зыри кыптекІуэнукъым. Дуней псом сионисту тетми уи щІыхуэ зытрагъэхуэнкъым. Абыхэм кыбуатыну ахъшэмкІэ ебгъэщІыфынущ зауэ-хъуа флот лъэш. А флотыр уи Іэу щыгтмэ, уи къэралыр хъума хъунщ». АрщхьэкІэ Абдул Хъэмид абыкІэ арэзы хъуркъым: «Муслъымэнхэм сакъелынкъым Кудс (Иерусалим хъэрыпыбзэкІэ Кудсц зэреджэр, алыхъым уасэшхуэ зыхуищІа, жи Іэу араш) зыІэшІэзгъэкІмэ». «Абы щыгъуэ къэралыр пІэшІэкІынущ», – жи Іат модрейм, езы Алыхъ талэм жи Іам хуэдэу. Пэж хъуат ар.

Зауэм щІедзэ. Тыркур абы зыкІи хуэхъэзыртэкъым. Арати, ар пэщІохуэ Антантэм и удын лъэшхэм. Тыркум и напэр щыпуда зэгурыІуэныгъэр зэрашІылІэн хуей щыхъуам ирихьэл Іэу абы и дзэ мелуанищ хъууэ щытам щыщу къэнэжар Іыхъэ бланэ къудейрт. Дезертир къудейхэм я бжыгъэр мин щищ хъурт. Зауэр апхуэдэу зэриухыну абы зэрыщІидзарауэ кыищІакІэт а лъэхъэ-нэм Англием и посолу Тыркум шы Іа Маллет: «Сэшхуэр сэшхуа-лъэм кызыхар тырку народыракъым – оттоман правительствэ-раш. Фи нэ фІыкІэ илъагъу, а сэшхуэ дыдэм езы правительствэр текІуэдэжынщ», – жи Іат абы. ЩІыжи Іари Ллойд-Джордж тырку-хэм язэрыхушытыр ишІэрти арат. Абы тыркухэм ехьэл Іауэ игу илъыр мы псалъэхэм къа Іуатэрт: «Тыркухэр талом нэхърэ нэхъык Іэжщ, абыхэм я шэтырхэр зышагъэуу щІыпІэр уз зэрыцІалэм зэщІештэ. Ахэр хьэкІэкхъуэкІэхэм нэхърэ нэхъеишщ. ХьэкІэкхъуэкІэм, зи мыхъуми, лъакъуэ у Іэгъэр хуэзыгъэхъужар щыгъупщэжыркъым иужькІэ. Мобыхэм апхуэдэ хъэли яхэлькъым». Пэжщ, Англием и лидерым кыыхигъэшатэкъым союзникхэм у Іэгъэ зытрадзар оттоман къэралым и лъакъуэр зэрыармырар, ат Іэ и псэм зэреуахэр, ахэр мыщафэр угуэшыным зэрыщІэнэцІми тепсэлтыхъатэкъым анлызыр.

А псоми щыгъуазэт Адхем. Абы ишІэрт Тыркум кыылтыкъуэкІа тхъэмышщІагъэ псомкІи къуаншэр зэры-Кемалыр. Ауэ и сэшхуэр Мустафа Кемал хуэшиным хуэпІащІэртэкъым. Ар иджыпсту зыпылгыр зыт: псом япэрауэ, зэрыпхъуакІуэхэр тырку щІыналъэм ихужынырт, къэрал кІуэцІ унафэр зехъэныр зи пщэ дэлгыр меджлисымрэ парт зэмыл Іужыгъуэхэмрэщ. Адхем политикэ, къулыкъу жыхуэп Іэхэм пхухыхъэнукъым. Зауэр зэриуху, и къуэшхэр гъусэ ещІри кызытекІа хъэмым егъээж, Іуэн ямыухуу кызыбгъэдэкІауэ щыта гуэдз щэдджхэм бгъэдоувэжхэри... И къалэн зэригъээщІамкІэ игу игъэфІу лажъэу щІедзэж. И лыгъэкІэ, игу илъыр зэрымьбзыщІымкІэ

Адхем зык'омкІэ ещхът Жырасл'эн. Ауэ а тІуми политикэм зэрыхамыщІыкІар нарыл'баг'ут. АкыылкІэ, бзаджаг'кІэ псори зэпалтыгауэ Іуэхум бг'эдых'эн хуей щых'ум деж тІури а псоми зэрегупсыс щыІэтэк'ым, абыхэм гуг'апл'эу яІэр зыт: я к'арурт, ухеймэ, – ульэщц – арат зыщыгуг'хэр.

Адхем шуеи ахырзэманщ, дзэпц хахуэщ, цІыхур к'ег'э-дэІуэф. Зауэхэми и насып щытокІуэ. Арауи кыбщІэкІынт абы тІэкІу зык'ыщІыфІэшІыжар. Езы Кемал-паша дыди к'арукІэ текІуэну и гуг'ат абы. Кемал-паша щІэныг'э зиІэ цІыхуш, политикэм фІыуэ хещІыкІри, жыр кыздепщэ л'энык'уэмкІэ псынщІэу ег'азэ и шыпхэр. Ар куэдым я гумрэ я псэмрэ дых'аш. (Властыр зэриубыдарауэ, Москва Іуэху дищІэу щІедзэ, зауэ хуэІухуэщІэкІэ зыдег'эІэпык'уэ, дзэ л'эщ кыззэрег'эпэщ, и пэщІэшІэг'уу кыил'ытэ Адхем г'уанэдэуэу удын иредз, уи Іэщэр г'этІыль жери хуег'эуэ. АрщхэкІэ модрейм ар кыпхуи-дэнт? Абы нэх'рэ Грецием кыкІа зэрыхуакІуэхэм я л'энык'уэ сых'умэ нэх'ыфІш, жи).

Абдежхэм ирих'эл'эу мыпхуэдэ Іуэху хэл'ушІыІу к'ох'уэ: меджлисым и лыкІуэ цІыхуиш моторкІэ зекІуэ кх'уаф'эж'ейм итІысх'эу К'рымым кІуэну, абы икІыу адэкІэ Москва кІуэуэ Советскэ правительствэм хуэзэну заг'эх'эзыр. Еж'энухэм г'уэгу тех'эну заг'эх'эзыра к'удейуэ кх'уаф'эж'ейр мэбзэх, «патриот» гуэрхэм ирахуж'э, абыхэм ягу техуак'ым Т'ыркум л'эІукІэ Урысейм зыхуиг'эзэну, арыншамы, жал'эрт «патриот-хэм», Урысейм и мурадщ ди тенджыз дэл'эдапл'эхэр иубыдыну.

Мис а Іуэхуг'уэхэм щытепсэл'ых'кІэт Адхемрэ Х'алидэрэ щызэгурымыІуэр. Сыт хуэдэу зызэхуашІми, а тІум яку зэныбж'эг'уг'э дэл'тэк'ым. Уеблэмэ кІэ зыг'уэт оттоман к'эра-лыг'уэм ещх'уэ, а тІум я зэныбж'эг'уг'эм машІэ-машІэурэ щІэткІукІырт. Ауэ тІури пыл'т Іуэхур апхуэдэу зэрыщыгыр щІах'умэну. Пэжщ, тІуми яхушІэх'умэртэк'ым оттоман к'эра-лыг'уэр зэрызэфІэшахэр я жаг'уэ бзаджэ зэрых'ур. Ар к'эмыг'эх'уэн щх'экІэ ямыщІэни щыІэтэк'ым...

Зыгуэр гук'анэ кыыхуишІауэ зиг'эзэхуэж нэх'ей, и зак'уэ х'эщІэм кыззэрыбг'эдэнэу кыбщІедзэ Адхем:

– Уэлэхыи, укыызэрыкІуар, узэрыдих'эщІэр сымышІа. И нэ щІы имыл'баг'ужу, тхыл'тымпл'э гуэрхэр иІыг'ыгу Х'алидэ кыижых'уэ щысл'баг'ум: «Мыр лІо, Х'алидэ, уи х'э бажэ кыиубыда? Щх'э к'эбжых'эр?» жысІэу сыщ'еушІым: «Си х'э-рак'ым к'эзыубыдар – сэраш», – жи. «К'эбубыдар хэт?» – щыжысІэкІэ: «Х'этк'ым», – жи. Сытщ. Кавказым кыкІа си х'э-щІэм г'уэгу тхыл' хузэзг'эпэщаш. Езы сул'тІан дыдэм и Іэ щІэдзауэ». «Кавказым кыкІауэ х'эщІи уиІэ? – соупшІ. – Сыпшэу щх'э сумыг'эцІыхурэ, сыбг'эдумыг'эсрэ? Х'эмэрэ х'эщІэм бг'эдэбг'эсын хэг'эрей уи куэдэ ара?» «Абыхэм сыхы-х'эну зэман зг'уэтырк'ым, Адхем. Анкара докІуэ. ИужкІэ

дызэхуээнш», – жи. «ИужькІэ хьунукьым. Сэри сожьэж. Си кьалашхьэ Кутахие сок Іуэж. Абы сынэсыжмэ, Іуэхур ди щхьэм кьосри, бжыакъуэ птету шытми, укьыщІэмыщыжу ущІигьээнэ-нуш. Уакьыхуэмыгъуэтыжу укІуэдыпэнкІэ зыхуэ Іуа щыІэ-кьым», – жызоІэ. «Абы щыгъуэ, – жи, – накІуэ-т Іэ иджыпсту». Арати, сыкъэк Іуаш.

– Сэри услъагъуну си нэ кьыкІырт, – жеІэ Жыраслъэн, ауэ тІэж Іу зэрыІэнкуныр фэуэ тетщ: аргуэру политикэм, Урысейм, Кавказым Іуэхур зэрыщекІуэкІым псалъэмакьыр хуэкІуэмэ, и напэр текІауэ аращ – абы а псоми хищ ІыкІ шыІэкьым.

Джэдгын зи жагъуэ и пащІэ щыІу кьытокІэ жыхуи Іэу хьуаш Іуэхур; Жыраслъэн зыщышына дьдэм хуэкІуаш псалъэмакьыр:

– Кавказым и тетыр хэтщ жыпІат? Тыркум кьалашхьэу щы и Іэ хьуаш: Истамбыл султІаным и кьалашхьэщ, Анкара Кемал-паша ейщ, Кутахьер... сысейщ. Фи деж дауэ Іуэхур зэрыщытыр?

– Кавказым тет нэхьыжь и Іэщ. Кьалашхьэм хэсщ ІыкІ Пакьым. Ауэ правительствэр щыгъунэжщ. Дагъыстан кьудейм щы я Іэщ. Шэшэнырщи, аращ – Узун-Хьэжы, Чермоев Тапэ, Чуликов Ибрэхым... Къэбэрдейм зэкІэ зы тетщ и Іыр. Ар Советхэм я гугъу умышщІмэщ. Советхэр кьуршым ирахуэжащ. Абыхэм зи унафэ ящ Іыр мыщэхэращ.

– Иджыпсту зэрыщытыр пщІэркъэ? Игъэхьун и Іэ-имы Іэм емылтъытауэ, баш кьэзыщтэ дэтхэнэми Іэхьуэу зыкьелтъытэж.

– Іэщ уи Іэмэ, башыр Іуэхукьым. Чермоев Тапэ зыри и Іэххэ-кьым. Бекович-Черкасскэ инэралым шу дивизэ и Іэщ.

– Урыс пащтыхь инэралми?

– Ар адыгэщ. Шэшэным щыщ Алиев Ерысхьани – апхуэдэщ, – Жыраслъэн гузавэрт: мыбы срихухьурэ сымышщІэмкІэ симыгъэукІытащэрэт, жыхуи Іэу арат. Ауэ, тхьэм и шыкуркІэ, Адхем куум хыхьэртэкьым. Ар зыщІэупщІэхэм жэуап яриты-жыфырт Жыраслъэн. Адхеми, езы Жыраслъэн ещхь, бзэкьым, тхылткьым, газет еджэркьым. Ауэ щыхьукІэ, а тІур зэрызз-щхьэщыкІ шыІэтэкьым.

Адхем тІэкІурэ хогупсысыхь, и напщІэхэр зэрегъальэри щІоупщІэ:

– А Чичерин жыхуаІэр хэт хьуну?

– Дэнэ ар езыр здэщыІэр? Тифлис, хьэмэрэ Баку?

– Мэзкуурауэ кьыщІэкІынщ. Е Бытырбыхуу пІэрэ? Урыс пащтыхьыр зьдэсар дэтхэнэра? – апхуэдэ упщІэ пэмышлѳа Жыраслъэн шэнтиуэ куум зреІуэнтІыхь, зреудыгъуэ. И насыпти, Хьалидэ кьылѳагъуркьым ар. Апхуэдэу тхьэмышщІафэ кьыпте-уауэ, щакІуэхьэм щІагъэ Іэу зи гъуэм ипкІэжа бажэм ещхь, а цІыхубз дахэм укылыагъуныр дауэ кьыпщыхьурэт?

– Бытырбыхут?

– СщІэркьым. Абы и хьыбар зэхэсхакьым, – ерагъыу кьы-дрешей Жыраслъэн.

– Хъуакъым ар, – нэщхъейуэ къопсалъэ Адхем. Абы икъукІэ и нэ кыкІырт Чичериным ехъэлІауэ зыгуэр къищІэну. Абыи щІыхуейр зыт: Кемал-паша зызыпищІауэ зышыгугъыр арат, абы и дежт моторкІэ зекІуэ кхъуафэжьейкІэ ежъэну зи мурадахэм здэкІуэну я гугъар.

– ПцІыр сыткІэ щхъэпэ, сэ псори сцІыхуркъым, – зыкъеумыс-сыж Жыраслъэн. – СцІэр сыт жыІэт: бэлышэвычхэм я Іэтащхъэр Ленинщ. Ар пцІы зыхэмылыщ. Абы Іэ ижъу Кавказым щІІэщ Орджоникидзе. ИтІанэ Сергей Киров, итІанэ Николай Гикалэ. Дэ, Къэбэрдейр дыкъапштэмэ, Мэремыкъуэ Инал. Ари щІэ-пхъуэжахэм яхэтщ, – Жыраслъэн хэкІыпІэ къызэригъуэтыным пылыщ. – Сыт абыхэм ущІыщІэупщІэр?

– Ди мыхъутабым и щхъэр МэзкуукІэ иреІуэнтІэкІ, – жеІэ Адхем, ауэ Жыраслъэн ищІэркъым «мыхъутаб» жиІэм диным къыбгъэдэкІа, япэрей и диныр къэзыштэжа жиІэу къызэрикІыр.

– Ар хэт езыр?

– Нэ лъэныкъуэ тхэкІумэ закъуэрщ. Абы диныр ихъумэн щхъэкІэ къыпхуищІэн щыІэкъым. Сэ хъэжы пыІэр зыщхъэрысхыу джаур кІартІуэ зыщхъэрыстІэгъа хуэдэщ абы дежкІэ дин хъуэжынри, – мэдыхъэшх Адхем. Абы къызэрилтытэмкІэ, зи диныр тыншу зыхъуэжыфым уи дзыхъ ебгъэз хъунутэкъым. КъимыдэкІэ, ар Кемал-паша теплээ щІэмыхъум нэгъуэщІ зы щхъэусыгъуи иІэт: «Тыркум ушыпсэумэ, утыркуш» зэрыжиІэрт. Адыгэм зэрыадыгэр ебгъэбзыщІыныр, абы тыркуфэ зытребгъэ-гъэуэныр ажал

пэлытэщ. Адхем адэкІэ пешэ. – Ар Мэзкуу нэсыхукІэ сэ

хъэщхъэрыІуэ зэрыпхъуакІуэхэм я анэхэр яхуэз-гъагъынщ. ИтІанэ си дзэхэр АнкаракІэ сошэри пашар си пшы-нэм къыдызогъафэ. Кемал иджыпсту зи пшынэ къыдэфэр къыб-гурыІуэнукъым, – жеІэ Адхем. Жыраслъэн егъэщІагъуэ и псэ-лъэгъур куэдым зэрыщыгъуазэр. – Англызхэр зыхуейр Шериф Мекки-Хъусен я лъэныкъуэ ящІыну аращ. Хашимитхэм я унафэм щІэгъу хъэрып къэрал щхъэхуит къахуэзэригъэпэщыну къегъэгугъэ. Ар сыт щхъэкІэ жыІэт? Палестинэр англызхэм я протекторат ящІыну ара? Ллойд-Джордж жиІакъэ: «Палестинэм дыщІэк Іуэнур ар къатштэу абы зыкъыдгъэнэну аращ». Ауэ, сэ къызэрысщыхъумкІэ, англыз пащтыхым и жьэкІэ псалъэр Иуахим Уайзманщ. Ауэ хъэрыпхэр зышыгугъыр нэгъуэщІщ: Оттоман къэралыгъуэр мэкъутэри дэ щхъэхуит дохъуж. Хуеят-къэ ахэр! Палестинэм фІэкІ нэгъуэщ Ідунейм темытыж хуэдэщ. Щыдагъэмрэ Палестинэмрэ зэщхьыр пщІэрэ? Фо куэдыІуэ зы-шхыу зэгуиударщ. Къэралхэр мо фом щІэззуурэ зэроукІыж, езы Палестинэри...

– Бейхэр зозауэ, лышцІэхэм я дзэхэр Іуольэлъ, жаІэ.

– Мыбдеж Іуэхур нэгъуэщІуц зэрыщытыр: бей зэрыфыщІэхэм я нэкІухэр лъы пцІам щІигъэнащ. Урысейм закъыхигъэшъхъукІыжащ а зэрызехъэм. Иджыпсту пщампІэкІэ зэрыгубыдахэр Англиемрэ Америкэмрэщ. ТІури лъэщц, тІуми зым адреим зыхуегъэлІ. Зым и жъэм адреим и Іэр жъэдехуэ. Щхъэж кыбІэрыхъэр езым еижщ. Жыгым пытыр езы тІум кыпачу зыри кызыпымынэжа жыгхэр Палестинэм иратыжыну аращ. Ауэ а пщыл Іхэр пщэдей пщы хъууэ, езыхэр нобэрей пщылІхэм я п Іэ зэриувэнур ящІэркъым, дунейр шэрхъци мэкІэрахъуэ, жи. Ауэ Мустафа Кемали кыбгурыІуэркъым ар.

– Лъхукъуэл Іыр бгъэкІэсмэ, уанэгур уф Іештэ, жи псалъэжъым.

– Акъылышхуэ зыхэлъ псалъэжъщ. Уи нэ фІыкІэ илъагъу, сионистхэр куэдрэ кІэсу щымытын, абыхэм яубыдынщ уанэгур. Пэжщ, сэ абыхэм хэсщІыкІышхуэ щыІэкъым. Бзэрэ тхылърэ умышцІэу сыт кыбгурыІуэн? Ауэ щыхъукІэ, къэрал Іэтащхыи ухъунукъым. Алыф кысхуитхъэ къудейуэ аращ. Ари сэр-сэрурэ зэзгъэщІэжауэ. Хъалидэ и щІэныгъэр сэ сІаами...

Хъалидэ кыигъэзэжа нэужыи политикэм теухуа псалъемакыыр кырагъэжъэжати, мэщатэри цІыхубзым жегІэ:

– Я щхъэр щыІэт ди деж а къэрал лъэщхэм? ЛІотІ ди деж шафІэкІуэдар? Зыри яфІэкІуэдакъым. Ауэ зыгуэр къалъыхъуэ. Къалъыхъуэр фщІэрэ? Дуней псом тепщэ зэрызыхуащІыным щІэбэнхэу аращ. Босфор тенджызыщым – хы ФІыцІэм, Мрамор-нэм, Средиземнэм – я куэбжэщ. А куэбжэм деж мохэр увынщи, я нэфІ зыщыхуэ кхъухъыр пщІантІэм дагъыхъэу, я ней зыщы-хуам и пэм кыыхутеуІуэурэ кыыхыфІахуэжу щытынщ.

– Босфор Алыхъым зритар англызхэракъым икІи Америкэ-ракъым, тыркухэращ. Хъэмэрэ езы тыркухэм езыхэм я куэбжэр ямышъумэжыфу ара?

Хъалидэ а упщІэм жэуап къримытыжу зыкъомрэ зиІэжъащ.

– Дэтхэнэ зыри езым и куэбжэм щытыжу, алыхъым къритар ихъумэжу щытамэ, зауэ-банэ бэлыхъ дыхэтрэт? Ауэ псори хамэ мылъкум щІонэцІ.

– Дыгъужь хъэлу аращ: я гъуэм щымышцакІуэу, нэхъ жыжъэу ІуокІри мэщакІуэ. Зызрапщытри хэт ейра жыІэт? Нэхъ тхъэ-мышцІэхэращ нэхъ тегушхуэгъуафІэ ящІыр. Іэпхъуамбитхурэ пэт зэхуэдэкъым, псори зэхуэдэуи алыхъым кыигъэщІакъым. Ауэ щыхъукІэ, нэхъ лъэрымышхъэм я фэр нэхъ лъэщхэм трахыу аращ. Фэ зытрамышыр зытемылтыращ е зи фэр зыри мыхъу-нуращ...

– Узахуэщ. Ауэ, Адхем, сэ кызэрысщыхъумкІэ, сыт хуэдэ упщІэми и жэуапыр хъэзыру къохъэкІуэ.

– Хъэуэ, Хъалидэ дахэ, ущоуэ. Сэ иджыпсту сыкъызыте-

кІухьа Іуэхум жэуапу естынур, сыкьыщІэкІуар сщІэркьым.

Адхем Іуэхум тІэкІу зэрыхэуар занщІэу фІэгъэнап Іэ ещІ Хьалидэ:

– Дауэ, Іей, зэрумышІэр? Кавказым кьикІа ди хьэщІэ лъапІэр плъагъуну аратэкъэ укьыщІэкІуар? Пэжщ, псалъэкІэ щІэ-бгъанэри хьэщІэр тІэкІу гугъу ебгъэхьаш. Хьэмэрэ сыщыуа, Адхем? Ди хьэщІэм убгъэдэсыну, пщІэ хуэщІыну аракъэ укьыщІэкІуар? – зигъэгусафэ зытрегъауэ Хьалидэ.

– Сэжыс Іэну сызыхуеар кьыбгурыІуакьым, Хьалидэ дахэ. Уи уэркъ хьэщІэр слъагъуну хуабжъу си нэ кьыкІыу сыкьэкІуаш. Уэ сыкьэпщІыхужыркъэ, зиунагъуэрэ? Си бзэгур пхьэлэщэ мыхъумыщІэм ещхьщ: зэм щІоващІэ, зэми егъэщІэщхъу. ЕмыкІу сыкьыумыщІІ, Жыраслгъэн, тІэкІу сыгуфІащэри... – Адхем пщІы зэрымьупсыр нэрылъагъут. – ПцІыр сыткІэ щхьэпэ, кьэралым щхьэкІэ си лыр мэуз.

Хьалидэ жыгъырууэ кьызэролгъэлъ:

– Уи хьэлэлагъым утекІуэдэж зэрыпэтар дощІэ! Судыр зэрекІуэкІауэ щытар пщІэжыркъэ?

– А псоми Жыраслгъэн зыкІи хуейкьым, – и Іэр ещІ Адхем.

АрщхьэкІэ Хьалидэ хьэщІэм хуелуатэ Адхемрэ нэгъуэщІ мэкъумэшыщІэ гупрэ я суд ящІауэ зэрыщытам теухуа хьыбарыр. Судым щІратахэри сыт жыІэт? ПсыщІэгъэлъадэ щІытІ-хэмкІэ щІыр шэдылъэ, аргъуей тІысыпІэ ящІаш, гъуэгухэр зэпратІыкІаш, зэхатІыхьаш, псы жапІэхэр гъэкъэбзэным теухуауэ билайетым кьищта унафэр ягъэзащІэркьым. Адхем кьищынэмышІауэ, адреи мэкъумэшыщІэхэр псори тыркут. Пщэдей хуэдэм суд зэрыщыІэр къэзыщІа мэкъумэшыщІэ къэшынахэм жэщ псом псы жапІэхэр ягъэкъэбзаш, псы хъума-пІэхэм ит псыр ирагъэжыжаш. МэкъумэшыщІэхэм чэзуурэ еупщІхэрт: «Фи шэдылъэхэр зэрывгъэкъабзэрэ куэд щІа?» «Уна-фэ кьызэрытІэрыхьэу дгъэкъэбзаш», – жалэрт тыркухэм. Пэж жызыІэфар Адхем и закъуэщ: «Судым дыкьызэревджэ тхылгъыр кьызэрытІэрыхьэу згъэкъэбзаш». Лъэхъуэщым ирадзари Адхем и закъуэщ – абы хуэмеямэ унафэр щхьэ имыгъэзэщІарэ-тІэ? Арати, и пэжагъым, пщІы зэрыхуэмыупсым текІуэдэжат. Ауэ абы щхьэкІэ ар зэи пщІыупс хъуакьым.

– Иджыпсту зил мыуз щыІэу пІэрэ? – мэщатэ Хьалидэ, абы и нэгудыхэм жьауэ фІыцІэ кьытредзэ, и нэхэм нурыр щІокІ. – Лъэпкъ кьарууншэхэмрэ лъэпкъ цІыкІухэмрэ ял щІэузын щыІэщ: я гуащІэмащІагъыр тхьэмышцІагъэшхуэщ. Я щхьэ, я мылгъу зэрахъумэжын кьару ябгъэдэлгъым. Лъэпкъ лъэщхэми езыхэм я тхьэмышцІагъэ яІэжщ: фыгъуэ-ижэным, нэпсеигъэм, нэхъ лъэрымышхэр къаубыда зэрыхъунум и гупсысэм, и бэлыхьым еукІ... А псоми я щыхьэтц Босфор деж щытлъагъу кхьухь-хэм ящхьэщыт ныпхэр...

Псалъемакъыр кІыхъ хъуну кыщІэкІынт, ауэ Адхем зыкье-Іэтыж. УІэли-ууди, яхуэшхэну Іэмал хуагъуэтыркъым. И абэр щетІэгъэж, и щхьэр фІепхыкІыжри, и къалащхьэм кІуэжыну яфІожьэж. Жыраслъэн иригъэблэгъэнуи тегушхуакъым ар.

5. АНКАРА КЪАЛЭМ

Анкара дэс Рауф-бей деж мафІэгукІэ кІуэну зэгуроІуэхэр. Пэжщ, мафІэгур жэщ псом тетынут гъуэгу, станцхэми куэдрэ зыщІэжьэрт. ЗауэлІ фащэ зыщыгъ цІыхухэм щІэчэгъуэ имыІэу къапщытэрт гъуэгурыкІуэхэм я тхылъхэр. Уэздыгъэнэфыр кыи-траубыдэпауэ Жыраслъэн и тхылъхэр быдэу зэпаплъыхъ. Зэплъ тхылъым къриджыкІымкІэ игу мызагъуэ, гъумэтІымэу зыгуэр-хэр жиІэурэ лІым Жыраслъэн кыизэпеплъыхъ. Аргуэру и нэшхуэхэр тхылъым треубыдэж. Абы ит псалъэхэм ІэпэкІэ телэбээрэ пычыгъуэ зырызурэ къоджэ. Альандэм зишы Іами, Хъалидэ къотэмакыкІэщІ:

– Иджыри къэс хьэрф псори пхузэмыгъэшІауэ ара? А тхылъыр кызыбгъэдэкІар плъагъуркъэ? Хьэмэрэ абы зи Іэ щІэдза сулътІаным и унэцІэр уэркІэ зырикІыу ара? Къэрал Іуэху зи пщэ дэлъу къежъа лІыр щхьэ умыгъэпсээрэ? – Тхылъхэр къэзыпщыгъэхэм яжъэхолъэ Хъалидэ, абы зэхигъэкІакъым сулътІаным и правительствэр къизыдзэри Мустафа Кемал-паша и телъхьэри. Абы езым ІупэфІэгъухэр щІэт правительствитІми, арат кызыкъуэгушхукІыу мобыхэм щІатекІиери. «ТураныщІэ» зыфІища романым абы, и псэм ищІэм хуэдэу, тэмэму кыщи-гъэлъэгъуат Анкара къалэм и дунейр зэрыхъункІэ хъунур. Пэжщ, тхакІуэм зи гугъу ищІ къалэм и цІэр Анкаратэкъым, ар езым къигупсысауэ цІэ гуэрт, романым лыхъужь нэхъыщхьэу хэт цІыхубзри арат – ари къигупсыса гуэрт. Каятт абы и цІэр. ЗэхэщІыкІышхуэ зиІэ, Западым культурэ лъагэ щызыгъуэта цІыхубзт ар. Щхьэгъусэ бгъэдэс а бзылъхугъэ дахэм фыз зиІэ лІы гуэрым лъагъуныгъэ хуешІ. Пэжщ, Іуэхум и кІэр хьэдагъуэ еухыж. ФІыуэ зэрылъэгъуа цІыхуитІым я гъащІэр, я дуней тетыкІэр политикэм пыщІащ. ЛыхъужьитІыр щІохъуэпс псори щхьэхуиту, зэхуэдэу, зэгурыІуэ-здэІуэжу щыпсэу хъун Туран къэралыгъуэ лъэщ кыизэгъэпэща зэрыхъуну щІыкІэм; ауэ абы-хэм я мурадыр къаймыхъулэн папщІэ дунейм тетыр зылъэжхэ-ри щыІэщ, ахэр османистхэращ, къуэпс зимыІэж блэкІа гъащІэ-жыым зыкІэрызыщІэхэращ. Абыхэм я зэранкІэ зэфІокІуэд фІыуэ зэрылъагъуитІыр. ЛІыр хокІуадэ, фызым гушыкІ хуешІ и псэм и щІасэр зи зэранкІэ кІуэдахэм, пантюркизмэм и бийхэм.

Тыркум ехъулэныгъэшхуэ щІэт «ТураныщІэ» романым. «ТураныщІэ» тхылъыр зытхар сэращ», – жиІэну фІэкІ хуейтэ-къым Хъалидэ, а псалъэхэм я ужькІэ абы кыпщІыпэрыуэнІа

шыІэтэкъым. Ауэ, Іуэхушхуэратэкъэ, ар зыжриІэнухэр, гъуэгу тхылъхэм фІэкІ, игъашІэм зы художественнэ литературэ кье-джахэу кыщІэк Іынутэкъым.

Уи пащІэр шымыдагъуэншэм ущІагъуэу укъалътгэркъым, – жиІурэ гушыІэ и хабзэт Жыраслъэн, дерт зиІэ и пащІэ лъэныкъуэр щІиІуантІурэ.

– Я фІэщ хъужи кърадзэжи дунейм теткъым, – шхыдэрт Хъалидэ.

МафІэгум и щхьэр ерагъыу Анкара нилъэфэсащ. Ар бауэ-бапщэу техъащ зы тхьэгъуш закъуэ зыфІэдза станцыж цыкІум. Бахъэмрэ Іугъуэмрэ кыкІуэццыху кыщыувыІащ унэ лъахъшэм и гупэ дydэм деж. МафІэгум кьежащ абы пэплъэу Іэджэ лъандэрэ зэхэт цыху цыкІур. Абыхэм ерагъыу япхопщ Жыраслъэнрэ Хъалидэрэ. Нэхъ гугъужыр жэщ бысым къэбгъуэтынырт. Пасэррей къалэж цыкІу, цыху мин щэщІ хуэдиз зыщыпсэу Анкара иджыпсту нэхъ зэщхьыр военнэ лагерырат. ДэнэкІи зауэл Іхэр уи нэ кыщыщ Іэуэрт. ХъэщІэщхэм, фэ гуэр зытет унэхэм я гугъу умыщІыххи, гуэщыж, пщэфІаплэж, пкІэунэ нэгъунэ щІэгъуат зауэл Іхэмрэ правительствэм и ІуэхущІаплэхэм я къулыкъуш Іэхэмрэ. Къалэм кыдыхъахэм псэупІэ щхьэкІэ хъэзаб ятелът.

– АфІэкІ дылтыхъуэжыфынкъым, – жеІэ Хъалидэ. – ЗанщІэу Рауф-бей дыхуоблагъери, хуеймэ, езым дрырегъэхъэщІэ, хъуэ жиІэрэ, алыхым иужэгъужа мы къалэж цыкІум зы егъэзыпІэ кыщытхурегъуэт.

Жыраслъэн щыгъуазэтэкъым Хъалидэ Анкара правительствэм и премьерым зрыхущыт щІыкІэм.

– Сэр щхьэк Іэ умыгузавэ. Сэ шэщхэм сыщыжеифынуш. НэхъыфІыжыраши, губгъуэ хуитым нэху сыкъыщекІынщ.

– Шэщым жыпІа? Си псэр пыту узгъэк Іуэнкъым. УяпэкІэ мывэ хъурей бгъажэмэ, ухуозэж, жи. Рауф-бей нобэ димыгъэхъэщІэмэ, езым дежкІэ нэхъыкІэжщ: мыдэ Истамбыл нэкІуэнкъэ? Сэ кысхуеижынукуэ ар? Дауи ирырещІ, дрихъэщІэщи, дрырегъэхъэщІэ. Ар хъунт, дыкъызэрыкІуэnumкІэ хъыбар едмыгъэщІамэ.

ПравительствэщІэм и премьерыр, и лэжъа кІуэхэри зэригъусэу, къалэм щхьэ унейуэ дэт хъэщІэщ закъуэм щІэст. ХъэщІэщыр сэлэтхэм яхъумэрт. Унэм и ет Іуанэ къатым пэш зыбжанэ щи Іыгът Рауф-бей. Ар зыщІэс пэшхэм я щхьэгъубжэхэр пщІантІэмкІэ гъэзат, а пщІантІэри лъэщу яхъумэрт. Япэ къатым щІэст къэрал къулыкъуш Іэхэр, ауэ отдел нэхъ пажэхэр ет Іуанэ къатым тест, моуэ Рауф-бей и гъунэгъуу.

Рауф-бей пэплъэу зыкъомрэ щытын хуей хъуащ Хъалидэрэ Жыраслъэнрэ. Рауф и къуэдзэр увы Іэгъуэ имыІэу телефонкІэ псалъэрт. Абы щІэныгъэшхуэ зэрыбгъэдэлъыр фэуэ тетт: анлыбзэкІэ къэпсалъэхэм а бзэ дydэмкІэ жэуап яритыжт, французы-

бзэкIэ к'ьепсэлг'аIамэ, а бзэмкIи уэрсэрт, итаल्याныбзэми хуэIэ-кIуэлг'акIуэт. Езы Рауф-бей пIэщIэг'уэкIэ заседанэ гуэр ириг'э-кIуэкIырт. «Нобэ заседанэ псори пIэщIэг'уэкIэ, гузэвэг'уэкIэ ираг'экIуэкI», – жегIэ игукIэ Х'яалидэ.

– Куэдрэ зэхэсынхэу пIэрэ иджыри? – щIоупщIэ Х'яалидэ.

Рауф-бей и к'ьуэдзэм и дамах'хэхэр дрег'эуей – ищIэрк'ьым.

– Яухмэ, х'ьыбар диг'эщIэнщ, – же Iэри бжэмкIэ малп'э ар.

– Кавказым к'ьикIа уэрк'э щIалэ Жырасл'ээнрэ Iэдиб Х'яалидэрэ к'ьыпполп'э жепIамэ х'ьунт...

– Iэдиб Х'яалидэ жыпIа? – хуш'Iэмых'эфэ дыдэ зытет лIыр к'ьыпогуфIыкI, фIэг'эщIэг'уэну цIыхубзым к'ьопл'э. – Iэдиб Х'яалидэ жоIэ-тIэ! Уи щх'ээр сымылг'аг'уурэ уи цIэр зэрысцIыхурэ маш'э щIа?! Уи тхыл'хэр фIыуэ зылг'аг'ур си зак'ьуэ-к'ьым, зэрыунаг'уэу дызэхотIысх'эри дыдих'эхыпауэ дык'ьоджэ. Алых'ьым щх'экIэ, емыкIу к'ьысхуумыщI... Кофе крушкIэ зырыз фег'энкIэ дауэ фыщыг'?

– Ари ди жаг'уэтэк'ьым, – Iых'элейм икIауэ и гуапэ х'ьуат Х'яалидэ к'ьацIыхуу к'ьызэрыщIэкIар. – Уэ дауэ к'ьыпщых'урэ, ди х'эщIэ?

– Сыарззыщ, – жегIэ Жырасл'ээн, сытми ядиIыг'ьын папщIэ.

Кофе к'ьах'ьыну унаф'э ещIри, бысымым литературэм тепсэ-лг'ых'у щIедзэж. Ар Жырасл'ээн зык Iи зыхуэмейт: абы литера-турэм хищIыкIпатэк'ьым, укIытэг'уэ ихуэнкIэ х'ьунут.

– Уи тхыг'эхэм хэт лIых'хуж'хэм гуш'Iэг'уэ тIэкIу щх'э яхуумыщIрэ, Х'яалидэ? Ахэр е хокIуадэ, е делэ мэх'у.

– Сэ гуш'Iэг'уэ яхуэсщIкIэ к'ьелыну шытами... Г'ьащIэ гуш'Iэг'уэуншэм гуш'Iэг'уэ к'ьыпхуимыщIмэ, уэ хуэпщI гуш'Iэг'ур зырикIщ, – Х'яалидэ и гуапэ дыдэу псэл'ээг'уэ ещI Iуэхум хэ-зыщIыкI цIыхур. – Сэ иджыри тхыл'гыщIэ сотх. «МафIэ джа-нэ» – аращ фIэсщын си гуг'ээр. Грецием и зэрыпх'уакIуэхэм дедг'экIуэкIа л'эзпк'э щх'эхуитыныг'э зауэращ тхыл'гыр зыте-ухуар. Зауэр зауэщ. Сых'эт к'ьэс цIыху хокIуадэ. Зи Iых'ылых'эри зи ныбж'эг'ух'эри зыфIэкIуэда афицарит'ым зы цIыхубз гуэрым л'г'аг'уныг'э хуащI. Гуры Iуэг'уэщ, цIыхубзыр к'ьуопщх'э гуа-щэм хуэдэу дах'эщ. Ауэ романыр зытеухуар л'г'аг'уныг'э к'ьудейрк'ьым, абы к'ьыпщыг'эл'ээг'уащ зи хэкум щIэзэужхэм я хахуаг'ьыр, ахэр я псэм зэремыблэжыр, зэрыпх'уакIуэхэм я х'экIэк'х'уэкIаг'ьыр. Зауэ щых'укIэ, цIыху хэмыкIуадэу дауэ к'ьы-зэрыбг'эл'ээг'уээнур? Ар сэ к'ьэзмыг'эл'г'аг'уэкIэ, цIыхур хэмы-кIуадэу к'ьэнэну?

– Тэмэм. Узахуэщ. Г'ьащIэм к'ьызэрыщых'у дыдэм хуэдэу литературэми к'ьыпщыг'эл'ээг'уэн хуейщ.

Кофе к'ьах'э. Ауэ абы ефэнх'эу хунэсак'ьым. Зы Iуэзл'г'ауэ гуэр к'ьоIури Рауф-бей и к'ьуэдзэр адреи пэшым щIолг'адэ, асых'э-туи к'ьег'экIэрэх'уэжри к'ьыпыгуфIыкIы бжэщх'эIум к'ьыто-

увэж.

– Къыщ Іыхъэ, Хъалидэ. Премьер-министрыр къыппоплтэ. Рауф-бей бжэ дыдэм деж къашчыуош Іэ хъэшІэхэм.

– Алыхъым дыкъиужэгъужыпауэ къыщІэкІынкъым фэ фхуэдэ хъэшІэ лъапІэхэр къыщысхуихъакІэ, – жегэ сэлам-чэламышэм я ужькІэ премьер-министрым. ХъэшІэхэр диваным ирегъэтІысхъэри, абыхэм къапэщыс щІыкІэу, езыр шэнтиуэм къотІысхъэ. – Іэджэ шІауэ услъагъуну си нэ къыкІт, си псэм хуэдэ Хъалидэ. Уэ икІи удинэщи икІи удиабдзэщ. Уэрауэ сщІамэ, узэзгъажьэрэт. ЕмыкІу къысхуумыщІ. Уи фІэш щІы, абдеж укъыспэплъэу сщІамэ, сыныщІэкІынти си щхъэкІэ укъыщІэ-сшэнтэм...

– ЖиІэнтэкъэ иджы?! ЗанщІэу си фІэш мыхъуни ар. Сыкъэплтъагъуну апхуэдизу уи нэ къыкІмэ, Истамбылрэ мыбырэ яку банэ ІукІэжат? Уэ унэкІуэну уи щхъэ щытумылтхъэми, щхъэусыгъуэ гуэр пщІырэ хыбар сыбгъэшІамэ, сэ езыр сыкъэкІуэнтэкъэ? – и макъыр тіэкІу егъэлъэхьшэжри ифІ зыкърешэж Хъалидэ. – УзэрыхушІэмышъэри, Іуэхур уи щхъэм къызэрысри къызгуроІуэ. Иджыпстуи лей удох: дыщэм хуэдэу лъапІэ уи зэманыр къыптыдох. Ауэ сыт пщІэн? Дэри Іуэхум дыкърихужьащ. Мыр хъэшІэу къытхужкІуащ. Къэбэрдейм къыкІа уэркъ щІалэщ. И цІэр жыпІэмэ – Жыраслъэнщ. Кавказым щыпсэу ди лъэпкъэгъухэм защІэдгъэкъуэну ди комитетым унафэ къиштащ. Жыраслъэн мыгувэу игъээзжынуш. ДазэрыдэІэпыкъунур абы здедгъашамэ дэгъуэ хъунут. Адыгэхэм, адыгэхэм я мызакъуэу, Кавказым щыпсэу псоми гушІэгъу яхуэтщІыну ди къалэну алыхъым ди пщэ къыдилъхъащ. Ди ІитІ зэтедзауэ дыщысыныр къытщІэмыкІуэным хуэдизу гуэныхъщ.

Рауф-бей лІы Іувт, хэшІыхъат, цІыху къамылыфэт, зэшІэ-къуат. Абы дуней и пІалтэ зышІэ цІыхуу зэрыщытыр фэу тетт. И теплэкІи дэбгъуэн шыІэтэкъым, лІы къекІут. Мыдэ япэшІы-кІэ цІыхубз дахэу къальхуну хуежъэу, итІанэ, а зэрыщытыр зы-кІи ямыхъуэжу, цІыхухъуу къальхужа нэхъейт. И пашІэ ІувитІыр кІэшІу тегъэшхъуащ, и нэхэр инкъым, ауэ узыпхалыгъукІ. Хъалидэ къеплэу зэрыхуежъэу, абы нэшхъыф Іафэ къытоуэ.

«ИлъэсплІыщІым щІигъуагъэнщ», – йогупсыс Жыраслъэн, – аращ, си ныбжыщ. Ауэ мор премьерщ».

ЦыфІ дыдэм къыхэшІыкІа къэптал шыгъщ абы, пыл къупщхъэм къыхэшІыкІа хъэзыр Іупэхухэм я пашІэхэм дыжыныпс Іугъэлъэдащ, къамэ бэлыхъи кІэрышІащ, кІэрахъуалтэ дахэм къоплт дыжбынкІэ зи дакъэр гъэшІэрэщІа кІэрахъуэ лъэдакъэри. Фашцэ шыгъым и плъыфэу бухъар пыІэ къекІуи щхъэрыгъщ.

– Алыхъым къыпхуигъэгъунщ, Хъалидэ, а гуэныхъыр, – жегэ Іэри къыпогуфІыкІ Рауф-бей, ар Іэсэу, шабэу йоІусэ цІыхубзым

и Іэ хужь дахэм. – Хьэуэ жыпІэрэ, кыпхуигьэгъуну сэ сыпхуе-лэІунщ. Уи кьэкІуэныгъэр сэркІэ гуфІэгъуэшхуэщ, насы-пышхуэщ. Ди хьэшІэри гьащІэ кІыхь тхьэм ищІ, икъукІэ фІы-щІэшхуэ хузощІ кьызэрытхуеблэгъам папщІэ. АтІэми, а жыхуэпІэм хуэдэу Іуэхутхьэбзэ кьытхуищІэну щытмэ, ар дэгъуэ дыдэкъэ, – Рауф-бей Жырасльэн дежкІэ зрегъээкІ, модрейр и пщэ кьыдэхуэнкІэ хьуну Іуэхум ирогузавэри шысщ. – Дэнэ хэщІапІэ фщІар? Иджыпсту Анкара щагъахьэхэр пщІэнукуьым...

Хьалидэ нэшхьыфІэ дыдэу премьерым йоплт.

– Узэрыщытауэ укьэнэжаш, Рауф, уэ! Цыхум и нэгум уоплтэри – и псэр уолтагъу.

– Лло, сытехуа? ХэщІапІэ зэрывимыІэр кьэсщІа? МисабыкІэ кьыщІэддзэнщ-тІэ. АтІэми зэман лъэккь тедгъэкІуэдэнукуьым. Сэ физихьэщІэш. Пэшитху сиІэщи, фыходэри, щхьэж зыхуейр кьыхех. Ауэ япэ хэдэнур Хьалидэ дахэщ. АбыкІи дызэгурыва?

Хьалидэ зихьунщІэ хуэдэу зещІ:

– Хьэуэ, хьэуэ, Рауф. ЗыгуэркІэ гугъу уедгъэхьыну дыхуейкьым. Жэщ хьуным фІыуэ иІэщ иджыри. АпщІ ондэху зыгуэр кьэдгъуэтынщ. Уэри укьыддэІэпыкьуу щытмэ...

– Анкара зыгуэр кьыщыбгъуэтынуи? Анкара Истамбылкьым. Узыщымыгугъын ущымыгугъ. ИкІи зыкьыспэщІумысэ. КьызжиІакьым жумыІэж, – сэ сыпремьер-министрщ. ФызихьэщІэш, жысІащи – физихьэщІэш! Аращ.

– Ар унафэ?

– Унафэщ, – кьыпогуфІыкІ Рауф-бей.

– Уэ сэ слъагъур жыжъэ унэсынщ, – Хьалидэ и теплъэм кьыбжиІэрт ар Рауф зэрыхуэарэзыр. – Уэ, лло, ди уэркь хьэщІэ, зыри жыпІэркьыми. Хьэмэрэ уэ зы щайуи кьыумыдзэу ара тырку Іэтащхьэм и унафэр?

Жырасльэни мобыхэм задешІ:

– ПцІыр сыткІэ щхьэпэ, сэ ди правительствэ Іэтащхьэм и унафэм сыкьыщІэкІри сыкьыщІэпхьуауэ арат. Ауэ иджыпсту фэ сывихьэщІэш, апхуэдэу шыщыткІэ, фи унафэр си унафэщ. Ауэ ди дежкІэ щыхабзэри нывжесІэнщ: бысым хьуэж зыщІ хьэшІэм и шыныбэпхыр хузэпаупщІ. Пэжщ, сэ иджыпсту сы-зихьэщІэр уэращ, Хьалидэ. Уэ ущызигъусэкІэ...

– Уэркьхэм ІэІэткІэ зыщаткІэ, цыхубз тхьэмышкІэхэм сыт ящІэжын. Фи унафэр си унафэщ, – жеІэри арэзы мэхъу Хьалидэ. – Ар зы Іуэхуу зэфІэдгъэкІащ. Куэдрэ гугъу уедгъэхьынкьым, нэху дыкьыщцокІри зэфІокІ.

– Абы дынэса щІыкІэкьым иджыри, – жеІэри Рауф-бей

аргуэру Жырасльэн зыхуегъазэ, шэнтиуэм и зыкIэрыгъэщIапIэм зытрегъашIэри жалэм зэредэIуэнум зыхуегъэхъэзыр. – Комите-тым я унафэм Хъалидэ телефонкIэ щыгъуазэ сищIащ. Iуэхум сегупсысри сэри зы мурад гуэрхэр сщIащ. Фи Iуэху зытетым щыгъуазэ сыпщIамэ хъунт. Пэжщ, дэри зыгуэрхэр зэхыдох. Ауэ абы кыщцежъа хъыбарыр мыбы къэсыхукIэ ар щэрэ мину зэрахъуэкI. Шэуэ кърахъэжъар шхууэ мапцIэ, шхур зокIуэкIыжри... Аращи, зыри къыдгурыIуэжыркъым.

ЗыгуэркIэ емыкIу къэзмыхъащэрэт жыхуиIэу сакъыпэурэ кыщцIедзэ Жырасльэн. КъызэрыщцIидзэри урыс пащтыхь Николай зэрытрадзарщ.

– Абы лъандэрэ хэт ягъэувми, зэрагъэувыр пIальэкIэщ, – и кыщцIэдзэкIэр езы дыдэми игу ирихъыжауэ ирекъутэкI Жырасльэн. – И пIэм къинэ къахэкIыжыркъым къэувхэм. Нобэ къоув. Пщэдeй традзыж. И цIэр цIыху цIыкIум зрамыгъащIэ щIыкIэ Iэтащхъэ къалъхуар малIэри йожъэж. ИщхъэмкIэ кыщтыхъуа зыхъуэжыныгъэм и Iуэхур нэхъыбэу къызэращIэр ахъшэращ. Властыр зыубыдам езым и ахъшэщIэ кыдегъэкI, – Жырасльэн кърэбжэкI иужьрей илъэсрэ ныкъуэ – илъэситIым къриубыдэу Севернэ-Кавказым правительствэ дапщэ кыщцIунэхуауэ щыIами. Пащтыхьыр зэрытрадзарауэ, Тэрч и Iэшэ-лъащэхэм правительствищ кыщцоунэху...

– Иджыпсту унафэр зыIэщIэлтыр хэт? – щIоупщIэ Рауф.

– Деникинщ. Абы хихахэращ. Ар зыхуейр сыт жыIэт? Псори Урысейм и унафэм щIигъэувану аращ. Езым и унафэ ищцIыжу зыри щигъэIэну игу илъкъым.

– Ар дауэ? КъызгурыIуэркъым, – псалъэмакъым хоIэбэ Хъалидэ. – Дэ лIыкIуэхэр яхуэдгъэкIуащ къэрал лъэщ инхэм. Англиер арэзыщ адыгэхэм я щхъэ я унафэ ящцIыжу щхъэхуэу псэуну. «Деникиныр бгырысхэм япсэукIэм хэлэбэнкъым. Хэлэбэми, щIегъуэжыныщ: Iэшэ-фащэ еттыжынкъым», – жалащ англызхэм. АрщхъэкIэ, къызэрыщцIэкIымкIэ, Деникиным ищцIэр флъагъуркъэ: къамылъху щIыкIэ еукIыж бгырысхэм я къэра-лыгъуэр. Абы щыгъуазэщ Англием и командованэм и лIыкIуэри. Ауэ и жъэ зэщцIихыу псалъэ жиIэркъым!.. НапиткIэ зэдджэжыр аракъэ?..

– Англызхэм къапыпхыну уазэрыщыгугъыр лIот-тIэ? ЗэрыжаIэщи, уи ниткIэ плъагъур уи фIэщ умыщцI, – Iуэхур гушыIэм хуишэну хуожъэ Рауф-бей.

– Уи нэкIэ плъагъур уи фIэщ умыщцIмэ, лIо-тIэ уи фIэщ пщIы хъунур?

– Iуэхуращ.

– Уи жъэкIэ зы жыпIэу, уи IэкIэ нэгъуэщцI зы пщIэуэ... Ара? Сэри сыделэ дыдэкъым: политикэ, дипломатие жыхуэпIэхэр кыызгуроIуэ. Ауэ напэ, цIыхугъэ щыIэн хуейкъэ?

– А укъэзыгъэгубжыхэр нэхьыфІу кыбгुरыІуэн папщІэ зы тхыль гъэщІэгъуэн уэзгъэлыагъунт, – Рауф-бей стІол кыдэ-гъэжыр кыдегъэж, моуэ листовкэм ещхьу, абы зы тхылымпІэ напэ кыдех.

– Мыр зищІысыр фщІэрэ? СультІаным адыгэхэм зэрыза-хуигъазэ тхылыщ... «Фи нэщІыбагъкІэ кыфкІэлызэрэхъэ бзад-жэнаджагъэхэр зыхуэдэр фщІэну фыхуеймэ, фи нэр къэвгъа-плъэ, адыгэхэ! Апхуэдэу фымышщІмэ, зи нэр шапхэу щыхупІэм ирахулІа мэл гуартэм я махуэр кыфхуэкІуэнущ... Ар фи фІэщ мыхъумэ, мис шапхъэ: Бандирмэми, нэгъуэщІ щІыпІэхэми адыгэ къуажэ дапщэ шагъэсар? Зи уз кІуэдын адыгэхэ! Фызэжъэр сыт? Іэщэ къафщити, занщІэу сультІаным и бэракъым фыщІэувэ»...

– Ноби адыгэ къуажэхэр албанхэм ягъэс, – Рауф и псалъэр Іэпеуд Хъалидэ. – Ар илыагъурэ пэт, сультІаным зигъэхъейр-къым! Ари бзитІщхьитІагъщ. Хъэмэрэ аргуэру ди нэкІэ тлыагъур ди фІэщ дымышщІырэ?!

– Ар дыдэрат зи гугъу сщІыну сызыпылтыар? Адыгэхэм, псалъэм папщІэ, Адхем и унафэм щІэтхэм, гулътэншэу къагъэнакъым сультІаным и кыхуеджэныгъэр: абы и бэракъым щІэувахэщ. ФыкъедаІуэркъэ мыдэ сультІаным итхауэ щытам: «АдыгэлІ хахуэхэ! Моуэ гъунэгъуу фыкъызбгъэдыхыи зызвгъэ-лыагъу, зыкъэзвгъэцІыху! Нобэ фэ къысхуэфщІэр игъащІэ псо-кІэ сщІыгъупщэжынкъым. Дунейм муслъымэну тетым фІыщІэ ин кыфхуашщІынущ абы папщІэ. Сэ сыпсэхуу фи фІыщІэр стекІуэдэнкъым, сэ сыщымыпсэужми, фэ къысхуэфщІар си бынми ящыгъупщэнкъым. Алыхъым и нэфІ кыфщыхуэнщи, фи сэшхуэдзэхэр фхуигъэжанынщ. Алыхъым и гушІэгъум фыхимын, бегъымбарми и нэфІ кыфщыхуэ». ЦІыху Іэджэ зэригъэукІыжащ а кыхуеджэныгъэм, къэралыр кыгъэгугъащ, бэлыхь хидзаш, зэкъуэшхэр щызэрыукІыж зауэм щІидзаш.

– Адыгэ къуажэхэр зыхисхъэ мафІэм сультІаным и Іэхэр ирегъуэ, зегъэхуабэри щысщ. Ауэ щыхъукІи, зыри къэмышхуауэ фэ зытригъауэу, – хъийм йокІ Хъалидэ.

– Апхуэдэущ абы фІыщІэ язэрыхуищІыжыр къулыкъу кыыхуэзыщІа адыгэхэм. АбыкІэ Іуэхур зэфІигъэкІын фи гугъэ абы? Си фІэщ хъуркъым. Шэс сыфхуихъэнщ адыгэхэр Тыркум зэрырагъэкІыну и Іуэхур яду зэрабзыжамкІэ...

– Дэнэ здагъэкІуэнур? Кавказыра?

– Кавказым жыпІа? Щыгугъ! Езы тыркухэм я нэм бжэгъуу кышщІэу хъэрыпыщІхэращ. Адыгэхэр зыдагъэІэпыкъуурэ, хъэ-рыпхэр езыхэм я бжъым щІагъэтыну аращ тыркухэр зыпылтыр. Армышхъумэ хъэрыпхэм ягу техуэжыркъым Оттоман къэралы-гъуэм и блыгушщІэту щытыну. Адыгэхэм апхуэдэ Іуэхутхъэбзэ кыыхуашщІэмэ, мис аращ сультІаным и бынхэм ящымыгъупщэ-жынур. Мыбы урагъэкІыу укъагъанэмэ, уи пыІэжыр щэ дэ-бдзеинт. Ди нэхъыжхэм я щыпэлыагъутэкъым кІэгъуасэмышщІу

гъащІэр хыныр. Ермэлыхэм иращІауэ щытар пщІэжыркъэ, Хъалидэ?

Хъалидэ и нэкІум и ИтІыр ІуенІэ:

– Сыгу гуауэшхуэт ар! Нэспрэ лъыпсу абы шыгъуэ ягъжам гъуни нэзи иІэтэкъыми. Алыхьым дыщихъумэ апхуэдэ бэлыхьым. Иблис щигъэуащ муслъымэнхэр. Ахэр апхуэдэ мыл бзаджэ зэрытелъэдауэ щытар нобэр къыздэсым къызгурыІуэркъым. АтІэ ермэлыхэм я махуэрауэ пІэрэ дэри къытпэплъэр?

– ПщІэнукъым ар. УмышІэххэу къыплъыкъуэкІын жыхуэпІэм ушІэмыупщІэ, – Рауф-бей и къуэдзэм унафэ хуещІ: кофе къэхъ. Езым плащІэ-тхьытхьыу тутын щІегъанэри зыІурегъэс, и пэ гъуанитІымкІи и жъэмкІи тутын Іугъуэр хъэлыгъуанэу къеутІыпщ. АдэкІэ и псалъэм пещэ. – Иблис щигъэуащ, жоІэ-тІэ. А Иблис хъужыр хэт езыр? КъурІэным зи гугъу ищІ жин фІыщІэр армырауэ пІэрэ ар? А Иблисыр, тыркухэри щызыгъуар, къурІэнми иткъым, уафэгуми тескъым. Уеблэмэ дэ къытхэтум мэпсэу...

6. АСЛЪЭНХЭР УТЫКУМ ИТЩ

– Хэтщ жыпІа-тІэ а Иблисыр? – и псалъэхэм щыщ зы димы-гъэхуу Рауф едаІуэрт Хъалидэ. Ар мызэ-мытІэу къытелъэдат ермэлыхэм къащыпІа тхъэмышкІагъэм теухуауэ повесть итхыну, ауэ нобэ-пщэдейурэ кІуэрт зэманыр. Судхэм я тхылъу, зыльэгъуахэм къаІуэтэжауэ, зи насып кърихъэкІыу фІамыгъэжу къелахэм я хыбару Хъалидэ иІэм шІэрэ гъунэрэ иІэтэкъым. А псор зэбгъээзэхуэн, къебгъээзэгъын папщІэ зэман мащІэрэ лэжыгъэ мащІэрэ ухуейтэкъым. Хъалидэ дежкІэ гурыІуэгъуэт апхуэдиз хъэкІэкхъужІагъэ зы цыхум зэрымылтэжыкыфынур. Ауэ адрейхэм псомкІи ягъэкъуаншэр къэрал кІуэцІ министрират. ПщІыг ар. ЯпэщІыкІэ псори зэрагъээзэхуат, зэпалъытат: Іэщэ зезыхъэфыну цыхухъу псори дзэм дашыну унафэ ящІри ахэр щхъэщач, щІалэгъуалэмрэ лІыжъ лъэрымыхъхэмрэ зэхуахусри ахэри ополченэм хахуэнуну ирахужъэ. Іэщэншэу яху цыху къо-мым лІыукІхэр къапэтІысауэ къапэплъэхэрт. Цыхухъухэр зэ-траукІа нэужъ, цыхубзхэмрэ сабийхэмрэ кІэ ират. УкІыкІейуэ зэтраукІат а тхъэмышкІэ къомыр: хэт удын гъушэкІэ яукІат, хэт сэкІэ фІагъэжат, ягъэсат. Зэрыкъуажэхэурэ, зэрыкъалэхэурэ щІа-пІэкІуэдыр къыхуагъэкІуат. ЗэтраукІахэр апхуэдизкІэ куэд хъур-ти, ахэр шІэзылхъэжын ягъуэтыжыртэкъым, хъэдэхэр хъэм яшхъжырт, джэду щхъэрыутІыпщхэм зэхафыпщІэрт. А лъыгъажэ бзаджэм къелар закъуэтІакъуэт – абыхэми бгы бгъуэнщІагъхэм зыпщагъэпщкІури я щхъэр яхъумэжауэ арат. Хъалидэ куэдрэ зрикуат ермэлыхэр зыщыпсэуа къуажэхэм кІуэн и гугъуэ, арщхъэкІэ властхэм яутІыпщатэкъым, уз зэрыщІалэ щыІэщ жаІэри щхъэусыгъуэ ящІат. Урысыдзэхэр а щыпІэм къыпщы-

кIуам абыхэм шIальхъэжаш хъэдэхэм я нэхъыбэр, ахэраш псэупIэ унэхэр зыгъэкъэбзэжар, ажалым къела сабийхэмрэ балигъ мыхъуа цIыкIухэмрэ егъэзыпIэ къахуэзыгъуэтар...

– А Иблисыр, жин фIыщIэр умышIыхуу ара-тIэ? – аргуэру Хъалидэ йоупщI Рауф-бей. – Сионистш ар! Уэ езыр мызэ-мытIэу Англием ущыIаш. Абы щыплъэгъуакъэ: промышленностыр, банкхэр, сатур зи IэмышIэ илтыр хэт? Сионистхэраш! Францым-щэ? Абыи араш. Соединеннэ Штатхэм я унэ лъабжэр – къэралым и лъабжэр аргуэрыжыци – ахэраш. Тыркуми къэсаш сионистхэр. Абыхэм я тIысыпIэхэр ермэлыхэм яубыдакIэу щалъагъум, сыт ящIэнт? Ахэр лъэныкъуэ егъэзын хуейт. Ауэ нэгъуэщIхэм я IэкIэ. Арати, сионистхэм тыркухэр къагъэсэбэпри, ермэлыхэр зэтрырагъэукIаш.

– Диныр-щэ?

– Диныр лIо? Диныр дэнэ щыIэми умышIэжу укъызэщIагъапшъэм...

Иджыпсту зэхихым хуэдэ жаIэуи яIуатэуи игъащIэм ирихъэлIатэкъым Жыраслъэн. Хъалидэ и фэр къызокIуэкI.

– Хъуэжэ сыт жиIар? Жыгым сыкъызэрехуэхынуыр щыпщIэкIэ, сыщылIэнури уошIэри ар къызжелэ, жери щыхъат, жи. КъыщобгъэжыакIэ, къызжелэ пщIэ псори. Сыт хуэдизрэ селIэлами, си цIыхубз акъылым къысхуигъэтIасэркъым Iуэхур зыхуэкIуэнкIэ хъунур. Псыкъуийр къызотI-къызотIри псы къыщIэжырккъым. Къыздэлэпыкъут абыкIэ.

– Псыкъуийр кууэ етIыхын хуейш. Щы къатиблкIэ, – Рауф-бей къыпогуфIыкI, и нэхэм хъуаскIэр къащI олыдыкI. – Нобэ дэ дымышIэ куэд хэлъш Iуэхум. Ди бынхэм къащIэну тхэм жиIэ дэ дымышIэхэр. Хэт ишIэрэ, абыхэм къагурыIуэнкIэ мэхъу ди къэралыгъуэр щIызэтешъам и шхъэусыгъуэр. ЦIыхум я псэукIэ хъунум и унафэр езы цIыхухэм ямышIэххэу ящI.

– АбыкIэ жыпIэну узыхуейр сыт? Хэт зышIыр?

– ЗышIыр пщIэркъэ? ЦIыхуиплIым. А плIым я Советым.

– ТIэкIу къызгурыIуа сфIошI: къэралышхуиплIыра зи гугъу пщIыр?

– Тэмэм, Вильсон, Ллойд-Джордж, Клемансо, Орландо. А плIым унафэу къащтэр зыхуэдэм зыри щыгъуазэкъым, цIыхум шагъэпщкIу. Ауэ абыхэм я унафэш Измир зэраубыдар. А къалэм и цIэ дьдэмкIэ еджэхэркъым грекхэр – Смирнэ фIащаш. ЦIыху цIыкIум я псэр а плIым я IэмышIэ илтыш. Абыхэм дзэпэфIанэ жан алыхъым къаритат. Ауэ къаримытар сыт жыIэт? ЗэгурыIуэныгъэш. ДыгъужыиплIыр зы мэлыбгъуэм, псалъэм папщIэ, Палестинэм, еувэлIахэш. ПлIыри абы фIальэкIэ теуаш, зыр зым хуогурымыж, зым и дээр адрейм хузэрегъэшхри щытш. Ауэ зыми игу илкъым къыкIуэтыну. Пхъэидзэ ящI: псоми ди лIыкIуэхэр зыхэт комиссэ Палестинэм догъакуэри хъэрыпхэм

яхыдогъэушщІыхъ: хэт фишхмэ нэхъ къафштэрэ, жыдоІэри.
– Я дэ ди тхъэ! Хьэрыпхэм лІо ебгъэщІэнур? Зи дзэ нэхъ
жаным ишхынщ. Сыт-тІэ а комиссэм хыбару кыихьар?

– Іуэхур зэІыхьаш: цІыху зэхэдзэ комиссэ къызэрагъэпэщы-
факъым. Дыгъужьхэм я акъылыр хуэкІуаш: мэкІэ дыкыищІэнщ
мэлым. Англымрэ Францымрэ тегушхуакъым, мэлым дэ ды-
кыыхимыхмэ, жалэри шынахэщ. Арати, комиссэр хьэрыпхэм я
деж ягъэк Іуэным ахэр зэран хуэхьуаш. Ар дэгъуэу кыигъэсэ-
бэпащ дзапэфІанэ нэхъ жан дыдэ алыхьым зрита Вильсон. Абы
езым и комиссэ – Америкэм щыщ зашщІэу – Кингрэ Крейнрэ я
унафэм щІэгъу – егъак Іуэ хьэрыпхэм я деж. А комиссэр щыІащ
Сирием, Палестинэм, Месопотамием. ЛыкІуэхэм къагъэзэж-
ри я правительствэм жралэж: хьэрыпхэм нэхъ къащтэнут я гугъу
къамышщІу, я щхъэ унафэ ящІыжу я пІэ ирагъэсыжамэ, ауэ ап-
хуэдэ насыпыр къаймыхьулІ энумэ, абы щыгъуэ сыт ящІэн, зи
дзапэфІанэр ягъэунэхуа Вильсон дежкІэ нэхъ зрагъабэ. Нэхъ
гурыІуэгъуэу жыпІэмэ – Америкэм и закъуэ и ІэмыщІэ зралъхъэ.

– Вильсон псоми къатежаш, – къыхопсэлъыхъ Жыраслээн.

Рауф-бей къэралхэм я щэхухэм щыгъуазэт. Тенджыз ми-
нистру щыщытам абы цІыхугъэ куэд иІэ хьуат, и адэр иджып-
стуи тенджыз Іуэхухэм пышІа судым и председателти, езыр
зыщыгъуазэхэр, дауи, и къуэми жриІэрт. Рауф-бей моряк хахуэу
щытат, Тыркум и крейсер нэхъыф Ідыдэ «Хамидие» жыхуиІэм
и командират, къэралым и щІыпІэ зыбжанэм восстанэхэр щызэ-
трикьутат, младотуркистхэм ирагъэкІуэкІа Іуэхугъуэхэм жы-
джэру хэтат, Сивасскэ конгрессым и члену щытат. Европеибзэ
куэд ищІэрти, къэрал куэдым я политическэ лэжыакІуэхэм
тыншу запишІэрт. Арати, дуней Іуэхум фІыуэ хищІыкІырт.

– Урыс пащтыхьыр здэщыІар дэнэ? Босфоррэ Дарданелрэ
щхъэ имыубыдарэ абы? – къопсалъэ Хьалидэ. – Сэ шэч къыте-
схьэртэкъым СеверымкІэ шынагъуэ кыкІынкІэ зэрыхьунум.
СультІаным къивхэр си фІэщ хьууэ арат. АрщхъэкІэ, зэрыт-
лъагъуши, къамэр ди тхым къыхэзыхуар къыздикІар
нэгъуэщІ щІыпІэщ...

– Къэралхэр щызэдэдджэгум деж, Хьалидэ, нэхъ бзаджэр
текІуэу аращ. АдэкІэ зыпІэжъэж хьунутэкъым. Урыс пащты-
хьыр уанэгум кыихури шы лъабжъэм щІэхуаш. Абыи япэм Іыхъэ
лъысын хуеят. Иджы абы лъысын хуеям щхъэкІи зэрошхыж мы-
дрейхэр.

– Тенджызищым я куэбжэра жыхуэпІэр? – щІоупщІэ Жы-
раслээн.

– Тэмэмщ. КъэпщІащ. Тенджызищым я куэбжэращ. Куэбжэ-
тетыр – армэр хыхьуанэхэмрэ лъэхьуэшхэмрэ шагъэпщкІуаш...

– Таурыхьым хэт хьыджэбз цІыкІур зы дыгъужьым Іэры-
хьауэ щытмэ, Тыркур дыгъужьиплІым зэпаубыдауэ зэпкьратхъ.
Ауэ дыгъужьиплІым щыщу Тыркум къыхихын хуейр зыщ...

Дэтхэнэрауэ пІэрэ? Сыт хуэдэу пІэрэ ди Іуэху зэрыхьунур? Уэ кьыджумыІэфыну пІэрэ, Жырасльэн, – Хьалидэ и фІэщыбзэу хьэщІэм зыхуегъазэ, – дэтхэнэ дыгъужьыра Тыркум кьыхи-хынур?

Жырасльэн зрелъэфыхьри щысщ.

– Лэм зыгьэлІэн ешх, жи. ДыгъужьиплІым яубыдам и пІэм ситамэ, сэри дыгъужьыфэ зытезгьэлъэдэнт, зым зездзынти дзэ-кьапІэ тездзэнт. ХьэкІэкхьуэкІэм я хабзэщ лъы кьызэрыжым псоми зрадзрэ ар яшхьжу. Ахэр езыр-езырурэ зэрышхыжыхукІэ сэ кІэбгъу зысщІынти, макІуэ-мэлъей. ЗафІэзгьэпщкІуу сыкьелынкІэ хьунт.

– Абыи акъыл хэлъщ, – жеІэри Рауф-бей дыхьэшхыурэ и Іэгухэр зэтрегъауэ. – Ди уэркъ щалэ хьэщІэм жиІэр пэжщ: хьэкІэкхьуэкІэр дэни щыхьэкІэкхьуэкІэщ. Абыхэм я хабзэри зыщ: зэм зэщІыгъуу псори зыгуэрым тоуэ, зэми езыр-езырурэ зэрошхыжхэр.

– Тыркум делагъэ Іей ищІат дыгъужь нэхъ лъэщ дыдэр – Америкэр – кьыщыхихам. Япэхэм си гугъат тэмэму ищІауэ. ПщІэжыркъэ Мустафа Кемал хуэстхауэ щыта письмор?

– Щхьэ сымышщІэжу? Иджыпстуи слъагъу хуэдэщ мыпхуэдэу птхауэ зэрыщытар: Америкэм и закъуэщ народхэм я гурыгъу-гурыщІэхэр кьызыгурыІуэу, демократическэ псэукІэ зыгъэувыфыну щыІэр. Мыпхуэдэуи птхауэ щытащ: Америкэм и закъуэщ илъэстІошІым кьриубыдэу Тыркум кьэралыгъуэщІэ, экономикэ и лъэныкъуэкІэ зыми ІэщІэмылъ кьэрал щызыухуэфыну щыІэр... Конгрессым хэтхэр кьыхуеджэрт Америкэм и къуагъыр хьумапІэ тщІыну, сыту жыпІэмэ, уэ кьызэрыплъытэмкІэ, Европэм и ІэштІымым дыкъезыгъэлыфыну щыІэр арат.

– Америкэм и комиссэр Сирием щыкІуа дыдэм сэри абы сыщыІащ. Комиссэм хэтхэм ящыщ зыбжанэм сахуэзаш, сайпсэлъащ. Уеблэмэ абыхэм сельэІуауэ щытащ Тыркур Америкэм и жьауэм щІагъэувэжыну. Фэращ, яжесІат, зауэм и пэкІэ зэрыщытам ещхьу Тыркур зэфІэзыгъэувэжыфынур, арыншамэ кьэралыр зэхаупщІэтэнущ... Сыту Іейуэ сыщыуат! Сыту сыделат!

– Циркым ущыІа игъащІэм? – Рауф-бей и упщІэм Іэнкун ещІ Хьалидэ.

– Циркымрэ абырэ зэхуаІуэхур сыт? – зегъэгусэ щыхубзым. Къэгубжъащи, и нэгудэхэр кьоуцІыплъ. – Іэджэрэ сыщыІащ. Си адэ мыгъуэм сишэу щытащ.

– Укъэмыгубжъ абы щхьэкІэ. ГъащІэмрэ циркымрэ зыкъомкІэ зэщхыщ: циркым тепщэныгъэр, утыкур щызы Іыгъыр аслъэнхэрщ. КІэщІу жыпІэмэ, нэхъ кьарухэращ. ГъащІэми аращ. Гу лъыптакъэ: хьэкІэкхьуэкІэхэр зыгъасэр утыкум кьышихьэкІэ, абы хьуржын иІыгъщ. Хьуржыным лыщІэ изщ. Циркачым и кнутІыр егъаджэ – аслъэнхэм я тІысып Іэхэр яубыд, хьэкІэ-

кхъуэкIэхэм я «лэжыгыгэм» занщIэу Iыхъэ зырыз кыпокIуэ. МафIэ бзий кыизэшэкIа тхъэгъухэм йоль аслъэныр – аргуэру зы лы Iыхъэ...

– Къэблэжъар кыплъосыж!

– Тэмэм. Ар Англием и аслъэну ирехъу, урысхэм я мышцэуи щрет (пэжщ урысхэр джэгум хэк Iыжаш), Америкэм и пылы е шьд дьдэуи дощI – зыри пщIэншэу кыпщхъэщыжынукуным, пщIэншэу зымы зыри кыпхуищIэнукуным. Уэ ухуейт «экономикэ, культурэ я лъэныкъуэкIэ адреихэм къаIэрымышуу уи къэралыр пщIэншэу кыпхуахъумэну». Апхуэдэ къэхъуркуным. Ди къэралыр нысэтыну ят. Пэжщ, езы нысащIэм кыыхихауэ щытащ и щауэр. Ауэ щыхъукIэ, кыптэпсэлъэж лъэпкъ щымыIуэ, лIым ищIынущ фызым и унафэри нысэтыным и унафэри, – Рауф-бей ину мэдыхъэшх, Iэнкун хъуа Хъалидэ йоплътери, – мы зыр кыизгурыбгъэIуэфын: манданткIэ, мандантым IэщIэлъ къэралкIэ зэджэр сыт? Уэ езым дауэ ар кыизэрыбгуры Iуэр?

– НысащIэ... Нысэтынышхуэ... Зыри кыизгурыIуэжыркуным. Мэл щхъэуназэм хуэдэу сыкъэнащ. Ауэ, дауэ хъуми, къэрал лъэщым и нэIэ кыптетыныр Iейкуным. Абы, нэгъуэщI мыхъуми, укыхъумэнущ, и къуагъым укъуэс хъунощ. Мис иджыпстуи, плъагъуркъэ, нэгъуэщI Iхэм зыкыщытхуагъэдалъэм деж кыитщхъэщож, зытхъумэжынымкIэ кыддоIэпыкъу. Къэралым и Iэтащхъэхэм пщIэрэ щхъэрэ яIэщ, хэутэн зыуагъэщIынукуным.

– Хъунощ. АбыкIэ сыппэрыуэркуным. Ауэ лы Iыхъэр кыиздитхыр дэнэу пIэрэ?

– АбыкIэ жып Iэну узыхуейр...

Рауф-бей и щхъэр гъунэгъуу Хъалидэ ирехъэлIэ:

– Сэ ныбжесIэнщ. ПщIэжрэ, Америкэмрэ дэрэ дызэгурыIуауэ щытатэкъэ тIуми ди сэбэп хэлъу дызэкъуэтыну.

– СощIэж. Щытащ. Уеблэмэ султIаныр зэрыкIийуэ щытари сощIэж: къэралыгъуэ лъэщыр гу къабзэрэ псэ къабзэкIэ кыдбгъэдэтщ.

Америкэм и адмирал Честер зи ужь нэхъыбэу итар зауэтенджыз Iуэхухэракъым, атIэ Анатолием и восток лъэныкъуэм гъушI гъуэгухэр шыукъуэдиинырщ. А гъуэгухэр щIащ Iри дэр щхъэкIэ Iейуэ гузавэхэу аратэкъым. ГъушI, щIыдагъэ, мывэ фIамыщI зыщIэлъ дищIхэм Iэгъуэ зыкыхуащIу арат. Iуэхур зыхуэкIуэр кыщащIэм, англызхэмрэ французхэмрэ зафыщIы-жу щIадзащ. Ар ауэ сытми кыизэрыгуэкI лы Iыхъэ цIынэ цIыкIутэкъым, мэлыбгъуэ псот, бахъейр кызыщхъэщых былы-мыл пшэрт. Зауэр зэран хуэхъури, гъуэгур и кIэм нагъэсыфауэ щытакъым. Ауэ адмиралыр иджыри зэпщIыхъыр ди щIыдагъэрщ, ди мывэ фIамыщIырщ. Абы и гугъэр иджыри ди хъугъуэфIыгъуэхэм хыхыжакъым. Хэт ищIэрэ, зыгуэр къэхъу хъужыкъуэмэ, жыхуиIэу и флотыр ди тенджыз

Гуфэхэм кьри-гъэувэкIа зэрыхъунум йогупсыс. Армыхъумэ, ар алыхъым имыгукIэ, мэлыбгъуэм нэгъуэщI аслъэн гуэрхэр къепхъуэрэ лы Iыхъэ гуачмэ... Апхуэдэ щытыкIэ хьэлъэхэм ихуа Тыркум нобэ и щхъэ зэригъэпсэужыну дауэ? Апхуэдэ къэралым и цIыхуми сыткIэ заужъын?

Мыбыхэм жалэхэм еда Iуэрэ здэщысым, Жыраслъэн и гупсысэр Шэшэным, Дагъыстаным щыIэ щIыдагъэм щыптэщэщэрт. Иджыпстут абы кышчыгурыIуар англызхэр Севернэ Кавказым къэзыша мэр кызыыхыр, Закавказьерщи, абы зи шылтэ къэзыхуса дэтхэнэ зы зэрыпхъуакIуэми и щхъэр занщIэу Баку ехъ. Абыи и нэ кызыыхуикIыр щIыдагъэрщ. Хъалидэ имыщIэрэ ар зыщымыгъуазэрэ мы дунейм темыт и гъугъат Жыраслъэн. АрщхэкIэ иджыпсту абы игу щIэгъурт зыри кызыгурымы Iуэж, Iуэхум хэгужеихъа цIыхубзым.

– Мис иджы кызыгурыIуащ Кемал-паша удэIэпыкъуну гукъыдэж ущIимыIэщар, – хуэмурэ къопсалтэ Хъалидэ.

– Абы щхъэкIэ укIып Iэ срашэ пэтащ. Мудросскэ зэгуры- Iуэныгъэм Iэ щIэзыдзауэ щытар сэраш. Ауэ си щхъэзыфIэ- фIагъкIэ сщIа Iуэхутэкъым ар – правительствэм и унафэт а тхы- лтым Iэ зэрыщIэздзар, езы Мустафа Кемали кылтытэу щыташ абы нэхърэ нэхъ хэкIыпIэфIзэкIэ щымыIэу. Ауэ иужькIэ Iэджэрэ кызыихъуэныжащ ар. Сэ сызауэлIщ, кIэщIэлъадэ-кIэщIэжыжу сыщытыфынукъым. Узэзэуэну тIу узэувэлIамэ, е уэ уи бийм текIуэ, е уи ажалыр къэсащ. НэгъуэщI хэкIыпIэ щыIэкъым. Зэ- уэныр щыгъэт, жалэри унафэ кысхуащIати, щыгъэзмэ – щы- гъэт, щызгъэташ. Ауэ флотыр бийм Iэрыхъэрт. Уи кхъухъэр уи IэкIэ псым щIебгъэльтэфэжыным нэхърэ нэхъыкIэжт ар...

– Зауэ-тенджыз флотым и закъуэкъым ар кызышчышIар. Къэралым езым и IэкIэ захуигуэшыжжаш хьэлусыпэ зратиплIым. Истамбылдэхэм ящыщ куэдым псомкIи хъэм ирагъэхъыр чыристанхэраш...

– Ермэлыхэмрэ грекхэмрэщ, жоIэ, псомкIи ягъэкъуаншэр? – щIоупщIэ Рауф-бей.

– Ар дыдэщ. Нобэр къыздэсым куэдым я гугъащ тенджыз ФIыщIэм кышчыщIэдзауэ Средиземнэм нэс ермэлыхэм езыхэм я къэралыгъуэ кызыэрагъэпэщыну хушIэкъуу.

– Ермэлыхэр урысхэм язэрыдэIэпыкъуари зыщыбгъэгъупщэ хъунукъым.

– Ауэ мыри зыщыбгъэгъупщэ хъунукъым: абыхэм я гугъащ Урысейм щыIэ я къуэш ермэлыхэм гухъэжыну. Сионистхэм къагъэсэбпари араш, урысхэм я ебгъэрыкIуэныгъэм Кавказ фронтыр щыхигъащIэм, абыкIэ ермэлыхэр къуаншэу жаIэ, къэрал кIуэщI министрми ар и фIэщ мэхъури...

– Хэтщ жыпIа-тIэ къуаншэр: Иблис хъэмэрэ министрыр ара?

– Я дэ ди тхэ, мы Иблис нэрымылгагум, ауэ здынэмыс

щымылэм – сионизмэм, аслээнхэр зыгасэм зэ кІэ иІэну? И

жыпхэр лы цІынэкІэ – дыщэ кІанэкІэ икѳуарэ пэткІэ, щхэ зэ иримыкѳурэ? Апхуэдиз аслээным ящыщ гуэрым зэрымычатхэ ар! Мыгѳуагѳэ псори кѳызыпкѳрыкІыр, лъэпкѳхэр зэрызы-гѳэукІыжыр аращ.

КѳызытекІухѳа Іуэхур ящыгѳупщэжа нэхѳей, Хѳалидэрэ Жыраслээнрэ сабырыбзэу щысщ.

– Ауэ, Іуэхур дауэ хѳуми, – кѳрегѳэжѳэж Рауф-бей псалѳэ-макѳ зѳыуар, – дэ ди кѳалэнщ лѳыкІэ кѳыдгухѳэ ди кѳуэшхэм дадэІэпыкѳуну. Ахэр дэ кѳытщогугѳ. Ахэр дгѳэщІэхѳуи хѳуну-кѳым. Дэри япэ зигу кѳихѳэм дызэпрехулэкІ, дыджэлауэ ды-щылѳи, зыкѳэтІэтыжыфыркѳым. Аращи, япэ кѳэсыр ди гущІыІум ирокІуэ. Алыхѳым гущ Іэгѳу кѳытхуимыщІмэ, дэр-дэру дыкѳэтэджыжыфынуи кѳыщІэкІынкѳым. Ауэ Кѳэбэрдейм нэс кѳикІа уэркѳ щІалэр ІэнэщІу дгѳэкІуэжынкѳым...

– Фи Іуэхур тхэм фІыкІэ кѳригѳэкІэрэхѳуэк Іыж, – жеІэ Жыраслээн, и жѳэр щыпха нэхѳей, зыри жимы Іэу щымысын щхэкІэ. Абы лъэІуэну игу илѳатэкѳым. Ауэ, напэ гуэр уиІэмэ, уежѳэжын зэрыхуейри зыщыбгѳэгѳупщэ хѳунутэкѳым. Хѳеум, нэгѳуэщІ мыхѳуми, Грузием кІуэжамэ, и ИтІ зэтэдзауэ Іуэхуншэу щысынтэкѳым. ТхѳэхужыІэу жыпІэмэ, езы Жырас-лээн ищІэжыртэкѳым мыбы кѳыщІэкІуам и щхѳэусыгѳуэ тэм-мыр. Кѳэралыр езыр-езырурэ зэроукІыж, зэрошхыж. Сыт абы яхэпщІыхѳынури кѳапыпхынури? Япэм и гур кІэрыпщІауэ щытат Адхем. ЩІэныгѳэ щІагѳуэ зыбгѳэдэмылѳ а лІы хахуэм и щхѳэр имылѳагѳуурэ и цІэр зэхихат, и псэри дихѳэхат. Иджы ар сулѳтІаным сыткІи хуэжыІэщІэ, абы и Іэщэ хѳуащ, кѳэралыр псэуэу кѳызэтригѳэнэн папщІэ лѳы егѳажэ, лѳыр щІигѳажэ и кѳэралым и унафэщ Іхэракѳэ адыгэхэр хѳеум изыхуу зыри кѳыщымыкІ кѳум нэщІхэм зыхуар? А псом я ужькІэ дауэ Адхем фІуэ зэрыплѳагѳужынури абы и лъэныкѳуэ узэрыхѳунури? Абы нэхѳрэ нэхѳыфІкѳэ Кавказ лъэпкѳхэм ядэІэпыкѳуну жы-зыІэхэм ягухѳэмэ? ЗэрыхѳуІамэ хѳунщ, жыхуиІэу Іуэхум тогушхуэ ар. Тыркум и дэІэпыкѳуныгѳэр Щамил и сэшхуэм хуэдэу жиІэркѳэ Хѳалидэ?

Рауф-бей и псалѳэхэр диІыгѳщ Хѳалиди:

– Ауэ дызыдэІэпыкѳунур хэт? А псор зэфІыхѳэхукІэ ды-лІэнщи дащыгѳупщэжынщ.

– ФызыдэІэпыкѳунур фщІэркѳэ? Кавказым щыІэ шэрихѳэ-тыдзэхэращ.

– Апхуэдэхэр щыІэ абы? Рауф-бей зэупщІыр Жыраслээнт, ауэ абы и пІэкІэ жэуап кѳет Хѳалидэ:

– Факри-паша зэрыжиІэмкІэ, щыІэщ. Къэбэрдей генерал... Хэтщ жыпІат и унэцІэр?

– Бекович-Черкасскэрщ, – къопсалъэ Жыраслъэн.

– Тэмэм. А Бекович-Черкасскэр къыдІэпыкъурэ Факри-паша? Зыгуэр кърита? Къритыну?

– Си щхъэу зкъритащ, си щхъэу зкІэ къыдІэпыкъуаш. «Си узыншагъэкІэ ефэу жаІэурэ кхъуэм хуэдэу зэрегъафэхэри зэбгрыкІыжаш» – жери къетх.

– Аращ абыхэм я хъэлыр. Ебгъафэ закъуэмэ, яхуумыщІэ щыІэкъым, – мэдыхъэшх хъэшІэр.

– Сыт зыкІуэцІакІэхэр? Шагъыр?

– Хъэуэ. Аркъэщ. Хъэлуйспэ зратхэр урыс аркъэм йоуэ, мыдрей тхъемыщкІэхэм махъсымэр щІаш, – Іуэхур зыІутыр къагурегъаІуэ Жыраслъэн.

– Иджыпсту дэнэ щыІэ Факри-паша?

– Дербент и Іэгъуэблагъэхэм. Диным и вагъуэщІэ гуэр къыщыщІэкІауэ жаІэ Кавказым. ЩамильщІэ къэунэхуаш, жаІэ.

– Нажмудини? – къогуфІэ Хъалидэ.

Жыраслъэн сыткІэ ищІэнт «Нажмудин» жиІэмэ, хъэрыпыбзэкІэ «диным и вагъуэ» жиІэу къыкІыу.

– Зи гугъу фщІыр Гоцинскэрауэ щытмэ, ар вагъуэкъым, – хъэпІацІэ цІу цІыкІуш.

– Аракъым зи гугъу сщІыр. Узун-Хъэжыщ. Абы и бэракъым щІэуващ зауэлІ мин хыщІрэ пщІырэ. Армэ псо мэхъу! – игу фІыщ Рауф-бей.

– Мин хыщІрэ пщІырэ! Ар куэд хъурэ? – щІоупщІэ Хъалидэ.

– ИкъукІэ куэд мэхъу. Шэшэнми Дагъыстанми Щамил и бэракъыр къалэтыж, къэззуат зауэ къагъэхъей. ИтІани уэ ушІоупщІэ, дызыдІэпыкъунур хэт, жоІэ? Тхъэм и шыкуркІэ, дызыдІэпыкъун диІэщ, – абдеж Рауф-бей жеІэ Азербайджаным иджыри тыркудзэхэм я кІэрыхубжъэрыхухэм щыщ къызэрынар, ахэр Дербент, Петровск, Темырхъан-Шурэ зэрынэсар. Тыркум дзэхэр щызбграутІыпщыкІыжаш, Іэщэр шагъэтІыльыжаш. Топ минитІым нэсым я бзэр яубыдащ. Рауф-бей и псалъэм адэкІэ пещэ. – Чырэм хуэхъыным хуэдиз Іэщэ къагъэхъэзырыну яжесІэнщ. Ди жагъуэ зэрыхъуши, Севернэ Кавказым Іуэхур щыщІагъуэкъым: бийм и лъэныкъуэр нэхъ лъэшщ. Іэщэр яІэрыхъа нэужь, тхъэм жиІэмэ, ди ныбжъэгъухэми я Іуэхум зиужьыжынщ – Деникиным текІуэнхэш.

– ФыкъызэрыддІэпыкъуар игъашІэ псокІэ тщыгъупщэжынкъым, – Эмиратым и лыкІуэ къалэныр игъэзащІэу хуежъат Жыраслъэн, ауэ ар зищІысыр иджыри дахэ-дахэу ищІэртэкъым.

– Упсэу, Рауф! ИкъукІэ си гуапэ къэпщІаш. Псоми яжесІэжынщ комитетым хэтхэм. Чырэр нэхъ иныІуэу къызэгъэпэш. Іэщэми ущымысхъ, – Хъалидэ нэшхыфІэ къэхъури зэрыдахэм

нэхэрэ нэхъ дахэж кьэхъуаш, – шэрихьэтыдзэхэм щхьэкIэ зыми уеблэж хьунукьым.

– Шэрихьэтыдзэхэм большевикхэри партизан отрядхэри гьусэ кьахуэхъуаш.

Хьалидэ щIоупщIэ:

– А Деникин нэкIутэбакьышхуэр иджыри псэу?

– Псэущ. Бгырыхсэр зэгухьаш генерал фащэ зыщыгъ а пащтыхь цIыкIум кIэ иратыну. Iуэхур апхуэдэу хьумэ, псори дэгъуэ хьунут. Севернэ Кавказым шэрихьэтхэр тепщэ щы-хьунут.

– Жыраслээн абы и щIэгъэкъуэнхэм ящыщ хьунуш! – жеIэ Хьалидэ, ар хьэщIэм и гуапэ зэрыхьунум шэч кьытримыхьэу.

– Ахэр зыгуэр хьунт. Ауэ Кавказым зэрынэдгъэсынурщ сы-мышцIэр, – темыгушхуашхуэрэ кьопсалтэ Жыраслээн. Пэж ды-дэу, ар иригузавэрт гьуэгу мыщIыхум зэрыгтехьэнум.

Рауф-бей хьэщIэм игу фIы хуешI:

– Псоми быдэу егупсысауэ зэрыхьунум хуэдэу щIын хуейщ. Сэ зауэлIхэм сечэнджэщынщ. Чырэр лъэщу кьызэдгъэпэщынщ. ШыкIэ апхуэдиз хьэпшыпрэ Iэщэ-фащэрэ пхьыну, дауи, гугъу хьунуш. Ауэ нэгъуэщI Iэмал щыIэкьым. Псоми кьанэ щымыIэу егупсысын хуейщ. Хьумакиухэри кьызэдгъэпэщынщ. ФIыгуэ зэщIэуздауэ. Чырэр занщIэу Ведено ирырекIуэ. Узун-Хьэжы деж. Веденош Щамили и кьалашхьэу шыгтар. Тхьдэм, гьащIэм кьытрегъээзж. БыдапIэм и блынышхьэхэм аргуэру мазэ ны-кьуэр кьыщыщIокI. Ведено зэи ущыIакъэ, Жыраслээн?

– СыщыIащ.

– Комитетыр ахьшэм щысхьынкьым, – кьыхопсэлтыхь Хьалидэ.

– Адрейхэр си пщэ дызолхьэ. Ди кIупIецыжхэм я пхьуантэхэр кьахуэдунэщIынщ, Хьалидэ. Кавказым щыпсэхуэр IэщIэлыащIэ бзаджэ хьуауэ жаIэ. ЗауэлIхэм я хьэпшып хьума-пIэхэм Iэ щIыIэкIэ дахэлэбэнщ. Ди нэ кьыфIэнэ кьэдгъэнэн-кьым. Нобэрей ди зауэлIхэм ахьшэ ет закьуэ – я гьуэншэджыж-хэр зыщахыжынщи кьыуащэнщ.

– АтIэ зыщIэтIэжбэн лъэпкъ щыIэкьым. Зэманыр ди ма-щIэщ, – жиIэурэ Хьалидэ зыкьеIэтыж.

ЕплIанэ псалтащхьэ

I. ЧЫРЭ ПАШЭ

– Гьуэгу махуэ! СыхьэтыфI ухуэ ди чырэр! – жеIэ Рауф-бей, абы шэч лъэпкъ кьытрихьэркьым чырэр зыIэщIыхьэпхьэ зэрыIэщIыхьам, зэран кьыщымыщIу ар здынэсыпхьы зэрынэ-сынум. Ауэ быдэ и анэ гьыркьым, йогупсыс Рауф-бей, чырэм хьумакиуэ лъэщ кьыхузэгъэпэщын хуейщ. Кьарсрэ Кьагъыз-мэнрэ деж бандитхэм я щхьэр щызэрахьэ. Чырэр а щIыпIэ ды-дэхэмкIэ зэпхрыкIынуш, ауэ щыхьукIэ... Мыдрейуэ, чырэм

зэпиупщыну щыналъэхэм иджыри уащыхуэзэ къэхьурт ермэ-лыхэм я гуп Іэщэ-фащэкІэ зэщІауэздахэм – Урысеймрэ Тыркум-рэ зэрызэгурылуам ипкъ иткІэ, абыхэм езыхэм я автономие яІэжын хуейт, арщхъэкІэ а Іуэхум кІэ игъуэтатэкъыми арат ермэлыхэр иджыри зыщІэзээр. «Армение къэралыгъуэ лъэщ» ухуэныр нэрыгъыу зыубыда дашнакхэм дунейпсо зауэм щІидзэ-ным и пэкІэ къызэрагъэпэщу щІадзат ермэлы отрядхэр. Ахэр сыт хуэдэ ермэлы жыІэт. Урысыдзэхэм ядэІэпыкъун папщІэ тыркудзэхэм къахэкІуэсыкІыжахэрат. Абы, шэч хэмылъяу, тырку-хэр нэхъри хуэлъэ ящІат ермэлыхэм. Псом хуэмыдэу, тыркухэр ермэлыхэм теплъэ мыхъу хъуащ мохэр Кавказ фронтым шы-зэтракъута нэужь. Абдулхъэмид къегъэувыт хуэдэ Іуэху: ермэлыхэр игъэкІауэ Месопотамием гъэкІуэн. Абы къыкІыр гурыІуэгъуэт, мис абы кІэ шагъуэтынщ ермэлыхэм, араши, абы-хэм ятеухуа Іуэхугъуэ псоми кІэ ягъуэт. Октябрьскэ революцэм и ужькІэ дашнакхэм Тифлис къыщызэхуашэс лъэпкъхэм я конгресс, абы хэтахэм къагъэувырт зауэм шыгъуэ тыркухэм яубыдауэ шыта щІыналъэхэр – ермэлыхэм яйхэр урысыщІхэм къыгуэгъэхъэжын хуейуэ. НэгъуэщІ къэралхэм къызэщІагъэ-плъа Армением мыл мыгъуэ толъадэ: зыпэмылъящыну Тыркум зауэ ирешІылІэ. Псом хуэмыдэу Армением а гъуэгу пхэнжым тезыгъэлъэдар Францырат. Абы езым иубыдат Армением. Иджы зыхуейр гурыІуэгъуэт: Тыркум фтрихауэ шыта щІыхэр къыте-фхыж, жиІэу а Іур зэриушту зэригъэшхыну, езыр абыхэм я кум дэшхыкІыну арат.

– Дуней Іэмал иІэу, АрмениемкІэ укІуэщІрыкІыну ухуемыжъэ, – игъэІушырт Рауф-бей Жыраслъэн. – Чырэр ермэлыхэм птрахынщ. Францым и оккупационнэ дзэхэм уащыгугъыщэ хъунукъым, абыхэм я деж зэ унэсыху ермэлы «маузеристхэм» тІошІрэ уаубыдынщ, уи хъума кІуэхэр зэтраукІэнщи, чырэр бгъуэзмэ – къащтэ. Америкэм и сенатми иджыпсту пыІэшхъ-рыхкІэ щызонькъуэкъухэр – Армением, Грузием, Азербайджаным тепщэныгъэр щаубыдыну аращ я хысэпри, тхъэм ещІэ абы къыкІыну...

– А «маузерист» хъужыр хэт сымэ езыр? – щІоупщІэ Хъалидэ, ар зытегузэвыхъыр Жыраслъэнщ.

– МаузеркІэ зызэщІауэздауэ губгъуэм ит хъунщІакІуэхэрщ, – жеІэ Рауф-бей. – Уэ гъуэгу пхуэхъунум куэдрэ сегупсысын хуей хъуну къыщІэкІынщ. Чырэм и къызэгъэпэщыныр я пцэ дэслъхъэн си гугъэщ урыс-тырку гъунапкъэхэр щызэпылтым деж щыІэ частхэм, а Іуэхум къемышэлІауэ хъунукъым округхэм я начальникхэри, Англием и оккупационнэ дзэхэми запысщІэнщи сайлъэІунщ я нэІэ къыптрагъэтыну. А псоми зэманьІ

текIуэдэнуш. Иджыри жызоIэри: быдэ и анэ гъыркъым. Ди хьэщIэ лъапIэри мылъэпэрапэу чырэми зэраныгъэ имыгъуэту нэсын хуэдэу Iуэхур къызэгъэпэщын хуейш.

– СылIэрэ сызэгъэжмэ нэхъыфIи си зэранкIэ, – сэраш ар апхуэдэ гъуэгу тезыгъэхьэр, – ди хьэщIэр зыгуэркIэ щхьэрыуэ нэхьрэ. Алыхъым имыухкIэ абы зыгуэр къыщыщIыну...

– Умыгузавэ, Хьалидэ. Тхьэм жыхуиIар хъунш, – цIыхубзым игу фIы хуещI Жыраслъэн. И щхьэ щытхъужу къафIэщIынкIэ шынэу щытамэ: «а уэ уи гугъэхэм сыщыщIэкъым сэ», – жиIэнт абы. Зыкъом щIауэ псэзэпытхьэпIэ имыхуэжа Жыраслъэн иджыпсту Iуэхум хуабжью тегушхуэрт. Ар тIэкIу къэзыгъэгузавэр зыт: и уIэгъэр иджыри фIыуэ кIыжатэкъым. УIэгъэр гъуэгум е щекIуэмэ, мис араш нэхъыкIэр. АтIэми, я нэхъ мащIэ дыди мазэ гъуэгуанэ къыпэщылът абы. КъымыдэкIэ, гъуэгум къыщыппэлъэр хэт зыщIэр?..

Истамбыл къэкIуэжахэ нэужь, Хьалидэ и щхьэм къэсу Iуэхум хэзэрыхыжащ, и хьэщIэр унэIутхэм я пщэ дилъхьащ. Хьалидэ нэхъыбэу зи Iуэху зэрихуэр чырэрат. Ауэ хьэщIэри игу иригъэхуртэкъым – зы махуэ гуэрым абы Жыраслъэн къыхуещэху музыкэ хьэлэмэтыщэ зэрыт дыщэ сыхьэт бэлыхь. Щвейцарым щашIауэ. МыщIэ цIыкIум тыбокъузэри сыхьэтым зызэIуех, псыIэрышэ мин я Iущащэ макъ телъыджэу макъамэ дахэ кьоуэ. Сыхьэт пцIанэ къудей мыхъуу, абы гъусэ хуищIат дыщэ лэрыпси. А тыгъэ лъапIэхэр къызэрищэхуам езыри щыгуфIыкIыжрэ хуабжью нэжэгужэу къокIуэж Хьалидэ.

– Си уэркъ хьэщIэ, ныщхьэбэрэи пщыхьэщхьэр сэ щхьэузыхь къыхухобощI. УкызырыкIуэрэ зы сыхьэт дахэ-дахэу дызэбгъэдэсакъым. Пэжщ, абыкIэ лажьэ зи Iэр уэракъым – сэраш къуаншэр. Iуэхур зэфIэкIмэ, жысIэурэ... АрщхьэкIэ упсэхуу Iуэхум кIэ иIэнукъым.

– КъыхухуэпщI си унафэщ, Хьалидэ, – цIыхубзыр зыхуейр кыгурымыIуэщауэ къопсалъэ Жыраслъэн.

– Ди щхьэ тедгъэужынш! «Босфор» рестораным дыкIуэнш. ДызэрыкIуэнур яжесIауэ къытпоплъэхэр. Уэри зэрыплъагъуши, цIыхум яшхын ягъуэтыркъым. НэгъуэщI мыхъуми, ди ныбэ изу дыщышхэнш абы. Гъусэ лъэпкъи дыхуейкъым. Ди закъуэу дыщысыжынш. Уарэзы абыкIэ? – хьэщIэм, моуэ бзаджагъэ тIэкIуи хэлъу, щогуфIыкI цIыхубзыр. Жыраслъэн щежъэжыну махуэр къызэрыблэгъам щыгуфIыкI хуэдэт ар. Жыраслъэн тIэкIу Iэнкун къэхъуащ, ауэ Iэдэбу жэуап итащ:

– Сэ уэ сурихьэщIэщ. ЖаIэр пщIэркъэ: хьэщIэр махъшэм хуэдэщ, здупхам деж щытщ. Ауэ езым игукIэ жеIэ: «Кавказым зэ псыншIэу згъэзэжащэрэт».

Пщыхьэщхьэм Хьалидэ зигъэщIэрэщIащ: ар зэщIопщIыпщIэ-зэщIолыдэ, дыщэхэкIрэ хьэпшып лъапIэу кIэрылътым узэрагъэплъыркъым. Дыхумэ дахэ кыкIэрихым уи щхьэр

егъуназэ. Пэжщ, Жыраслээн кызырыщыхумкIэ, абы и щхьэр нэхьыбэу зыгъуэнэзар езы цIыхубзым и гуакIуагъырат. Алых талэм и пашхьэ кыикIуу моуэ иджыпсту щIыльэм кыитеуа тхьэIухудым ещхьт ар. «Мыпхуэдэ бзылхугъэ телыджэр къэ-бгъанэу дэнэ укIуэ хъун? – ежъжыным зэрыхуэпIащIэм щхьэ-кIэ щIегъуэжауэ и щхьэ хуошхыдэж лIыр. – Чырэ пашэу игъа-щIэкIэ ущыт нэхьрэ мыбы зы сыхьэт депхьэкIыныр нэхьыфIт». Ауэ макъ щэху гуэрым кыжриIэ хуэдэт абы: «Узыхуэмыфашэр пэшэгъу умышI, уэ узипашэр шыдыгъухэращ. Мыр гуащэщ, пащтыхь бжаблэм итхэм ящыщ. ТхакIуэщ, щIэныгъэшхуэ иIэщ». KIуэ пэтми нэхьыфIу кыгурыIуэ хъурт абы: Хъалидэ сэрэ шурэ лъэсрэ ди зэхуакуш. Абы и пщIыхьэпIэ кыыхэхуэх-хэртэкъым Хъалидэ здишэну, ар етIуанэ щхьэгъусэ ищIыну. Апхуэдэ насып дэнэ шыIэт?! Абы щхьэгъусэ иIэщ. Ари мы-щIалэж дыдэу, бзэи тхылъи имыщIэу. Езы Жыраслээнщи аращ, щIэныгъэ жыхуэпIэр бжэгъукIэ къраудмэ ищIэркъым... МодэкIэ Лела и Iэщхьэр пишхыкIыжу шысурэ нэхьри жьыфэ кыитеуа-гъэнщ...

Фитон зэгъэпэщам ису Истамбыл и пщIыхьэщхьэ уэрамхэр зэпаупщI Хъалидэрэ Жыраслээнрэ. КъэгъэшыпIэхэм деж цIыхубзыр Жыраслээн кыитошIэ, лIым и гур кьеуэррей мэхьу, псэ хэмытыжым ещхьу, и Iэпкыльэпкъыр Iэпоху, итIанэ, мафIэ кызыщIэнам ещхьу, кыыхоштыкI. Фитоныр шы къежэкIым ещхьу кIэрахуэу и пIэм итамэ, сыт хъунт, зимыхъуми Хъалидэ кыыкIэрыгъэщIа зпыту шысынт... АрщхьэкIэ модрейм, зыми гу лIымытафэ зытригъэуауэ, хьэщIэм Истамбыл нэхьыфIу ирегъэцIыху:

– Мо бжъэпэм зэреджэр Дыщэбжъэщ. А бжъэпэм тетыр Iэюб султIаным и фэеплъщ. Плъагъуркъэ, месри? Мухьэмэд бегъымбарым и лэжэгъуу шытащ ар, – Хъалидэ и Iэпэр Босфор лъэныкъуэмкIэ еший, абыкIэ шыболъагъу псы дыхьэпIэмкIэ дэкI кхъухьхэм къащхьэщих нурхэр. ТIэкIурэ щыму шыса нэужь, цIыхубзым и псалъэм адэкIэ пещэж. – Иджыпсту дызрикIуэ щIыпIэм зэреджэр европейскэ Iыхьэщ, Румелиеш. Смирнэм и европейскэ Iыхьэр уэзгъэлыгъуащэрэт!.. АрщхьэкIэ ар грекхэм зэтрагъэсхьащ, муслъымэну абы шыпсэуахэр зэтраукIащ. Алыхьым хушIигъэхьэ, Адхем ар абыхэм яхуигъэгъункъым, – Хъалидэ и псалъэр аргуэру зэпегъэу, шыхэм я лъэ макъыр зэхох. – Иджыпсту Гедик Паша и уэрамымкIэ дгъэ-зэнуш. Бедестан уэзгъэлыгъуонш.

– Ар сыт зищIысыр?

– Бедестаныр зищIысыр умышIэу ара? ЦIыхубзым и Мэчэщ. Щхьэ зытель бээрщ. Абы темыль хъугъуэфIыгъуэ шыIэкъым. Уахэплъэмэ, уи щхьэр мэуназэ. Iэщэ нэгъунэ щашэ! Босфор и азиат лъэныкъуэми дыкIуэу Чанэ кьалэ уэзгъэлыгъун хуеяш.

Абы зы быдапІэ шыІэщи!.. Тыркухэмрэ англызхэмрэ сытым хуэдиэзыль абы щагъэжар? Адыгэ куэди хэк Іуэда мыгъуэщ а зэхуэм, – Хъалидэ зрегъээкІри, и щхьэр Жыраслъэн жьэхуэрэ жыпІэу, лЫм и дамэпкъым зытрегъашІэ, модрейм и нэхэр кыщепхъуэ, мохэр азэн джапІэхэращ, жи, кІыфІым ерагъыу кызэпхыплъ мафІэ цІухэр лЫм иригъэлъагъуурэ. – Моращ си адэм еджапІэ сызыщІигъэтІысхъауэ шыта лицейр. Французыбзэр щызджар аращ. Сыщыуат абдеж – англыбзэр кыыхэсхын хуеят.

Жыраслъэн зимыгъэхъейуэ, цІыхубзым и Іэпэр здиший лъэныкъуэмкІэ мыплъэу, шыст – абыкІэ еплъэкІмэ, Хъалидэ илъагъунутэкъым, абы иджыпсту плъапІэуи гугъапІэуи иІэр а цІыхубз телъыджэрат. Ауэ... фитоныр рестораныбжэм деж кыыщыуылакІт.

КІапсэрыкІуэ къумыкъум щыхуэзауэ шыта унэ дыдэрат иджыпсту Жыраслъэн кыыздашар. КъызэрыщІэкІымкІэ, Жыраслъэн зэригугъам хуэдэ хъарчевнэж цІыкІутэкъым ар, Истамбыл и ресторан нэхьыфІ дыдэт. Фитоныр къызэрыуылар шалъагъум «Босфор» рестораным и лэжьакІуэхэр къызэрыщІохри Хъалидэ кыпожъэ. ЦІыхубзыр фитоным кърагъэкІ. ТхакІуэшхуэр дэкІуеипІэмкІэ драшейри залым щІашэ. Жыраслъэн гулъетэ: Хъалидэ мыбий кыщацІыху. ХъэщІэхэм егъэзыпІэ дэгъуэ, зыри зэран къахуэмыхъун хуэдэу, кыыхуагъэхъэзырагъэжът. Ауэрэ здэкІуэм, Жыраслъэн зеплтыхъ, шхапІэм щІэсыр къанэ шымыІэу цІыху хэлптыхъа защІэщ. ЦІыхубз зэщІэхуэпыкІахэм ябгъэдэс афицархэм фу цІыхумэ жаІэу шысщ, щІы зыщэ-къэзыщэху хъэрыпхэм загъэІейркъым, замыгъэІейм кыыщымынэу, абыхэм я гугъэжщ езыхэр губзыгъэ бэлыхъу, журт делэхэр къагъапцІэу – арыншамэ Палестинэм и щІы ІэнэщІхэр ящэхунт абыхэм? «Акылым къызэгъуиуд» губзыгъэ къомым я щхьэм къахуигъэтІасэртэкъым журт делэхэм алыхъым иужэгъужауэ зыри кызыщымыкІ щІы хъэулей къомыр щІашэхур. А журт делэхэр къэзыгъапцІэу зи гугъэж хъэрып «губзыгъэхэм» я ахъшэр мыухти рестораныхэм жьы шыщІрагъэхурт.

– Си махъшэ лъапІэр мыбдеж еспхынурэ зы пщыхъэщхъэкІэ кІэрызгъэтынущ, – жегІэри кыпыгуфІыкІыурэ тотІысхъэ Хъалидэ къэдабэ шабэ зытебза шэнтым.

– Сэ сытІысыну хъэмэрэ сыщытыну? – ЦІыхубзым зыдри-гъэкІуу щІоупщІэ Жыраслъэн.

– УщымытІыс ущыгушыІаркъым, жи. ЯпэщІыкІэ дытІысынщи дыщысынщ. ДэтІур дяпэкІэ дыщызэхуээжынур тхьэм ещІэ, – Хъалидэ и нэгу дахэм нэщхъеифэ мащІэ кыщІолъадэ, щызэбгъэдэкІыжыну зэманыр къызэрысым егупсысауэ аращ.

Жыраслъэнрэ Хъалидэрэ зэрытІысарауэ, рестораныр зейр къабгъэдыхъащ. Ар лІы лъахъшэ гуэрщ. Фашэ шыгъыр фІыщІэ

зэфээщц. И нэ фЫцІабзит Іым укІытэ щІэтц. И нэКІушхьэ хьуреитІыр цІуубзэц. Езыр зэпымыгууэ кьыпогуфІыкІ. Хьалидэ щхьэщэ кьыхуешІ, зыкьегьэляхьшэри и Іэми ба кьыхуешІ. Сэлам кьрих щІыкІэу, Жырасльэни и щхьэр кьыхуешІ. Хьалидэ жиІэхэм еда Іуэу мэтІысыж. ИтІанэ и ІэгуитІыр зэтрегьауэри Іэнэзехьэр кьреджэ. Мохэр зыхуейр абы жреІэжри езым лъэныкьуэ зрегьэзыж.

– Кьэзыльэфри зыльэфыжри пщІэнукьым жиІэрти, жи, зи выр зыфІадыгьуам а кьедыгьуам и адакьэр кьидыгьужырт, – хэплъапэурэ Хьалидэ кІэлыоплэ рестораныр зейр щы ІукІыжкІэ. – Иджыпстуи аращ. Выр зыфІадыгьум адакьэ кьедыгьуж. Адакьэр зыфІэКІуэдам вы кьедыгьужри зэхэтхэц.

– Зи гугьу пщІыр сыт, Хьалидэ?

Хьалидэ мэщатэ:

– Зауэращ. Топ уэ макьым щІэту кьэралыр мэщэщэж. Мо бзуухьу кІагуэ цЫкІур зауэм хошхыкІ: ресторанхэр кьызэригьэпэщауэ ахьшэр кьэпкІэ кьызэщІекьуэ. Абы щыщу зы щай игьэКІуэдыркьым, хьэрыпхэм я деж щІы кьыщешэху. Жумартыгьэм и бегьымбарщ хьэрыпхэр. Мес ахэр, – Хьалидэ зы плІанэпэ кІыфІ гуэркІэ доплъэ. – Абыхэм я сабийхэр кьэхьурэ щІы хуеин хьумэ, щІыр мэхь-мэхь. Я адэ-анэхэм я щІыр, ящІу щытар, нэгьуэщІхэм зыІэщІалъхьэжаш. Зыми имейуэ, «алыхьым ейуэ» кьалыгьтэу щыта щІыр хамэІэм Іэрохьэ.

КьэфапІэ лъагэм деж узздыгьэ зэмыфэгьухэр кьыщызэщІонэ. ЦЫхубз ныкьуэпщІанэхэр утыкум кьохьэ. Музыкэ кьоуэри цЫхубзхэм кьафэу щІадзэ. Бгырыс хьэл зыхэлъу кьэхьуа Жырасльэн цЫхубз ныкьуэпщІанэхэм еплъын укІытауэ и щхьэр ирехьэх, Хьалидэ кьызэрыкІэлыплъми гу лъитэркьым абы. Лыр апхуэдэ укІытапІэ зэрыришам хущІегьуэжа хуэдэт Хьалиди.

– ХамэІэ жыхуэпІэм кьикІыр сыт? – а зэреплтыхым хуэдэурэ щІоупщІэ Жырасльэн.

– КьызгьэкІыр пщІэркьэ? Рестораныр зей ныбэф цЫкІури Салоникым щыщц. Абыи Палестинэм щІы кьыщешэху. Хьэрыпхэм я деж. ЩІыр кьызэрищэхуа ахьшэр мис мыбдеж а хьэрып дьдэхэм кьащыІэшІегьэкІыж. Мис мо цЫхубз дахэхэр яхуигьэпІийурэ абыкІэ кьатрехыж щІы уасэр.

Хьалидэ хужымыІа щхьэкІэ, цЫхубз дахэхэр ягьэпІий кьудейтэкьым, цЫхубз дахэ зыщІэс лэгьунэхэри ищэрт рестораным. КьимыдэкІэ, рестораныр икІи сату щІыпІэт: зы-хуейр шащэрт, кьышащэхурт. Щхьэж и Іуэху зэрихуэжырт. Мес, псалъэм папщІэ, пэш щхьэхуэ, лэгьунэ хуейхэр щІашэ. Абыхэм я ужь иту цЫхубз дахэхэри кІэлыщІашэ. ИтІанэ фадэ, ІэфІыкІэ, кофе хущІахьэ. МодэкІэ уплъэми, уолъагьу рестораным зэры-мышІэкІэ кьыщІэзэрыхьа факьырэр пщампІэкІэ зэрыщІалъэ-фыжыр.

ТхъэмышкІэ мыгъуэм и ахъшэ жыгъей тІэкІухэр ІэшІэ-щэщаци ар кьищыпыжыну зрегъэзых. УвыІэгъуэ имыІэуи «лаІиллахъу Іила-ллахъ», жи. Ар зэрымытыркури, зэрымышъэ-рыпри кыгурыІуаш Жыраслъэн. Урысыфэ тетщ абы. ПщамІэ-кІэ зэралъафэ факъырэр къаІэщІигъэкІыжыну щІопхъуэ Жы-раслъэн. Абдеж рестораным и лэжъакІуэхэр кыизэхуожэс. Жыраслъэн ахэр зэбгредз, зэбгреутІыпщыкІри и къамэ Іэпщэм йопхъуэ. Рестораным и лэжъакІуэхэр ипхэкІэ къокІуэтыж. Адыгэ фашэ зыщыгъ лЫр щилъагъум, факъырэр къогуфІэж: «Тхъэразэ кыпхухъу, зиусхъэн! – ерагъыу къопсалъэ факъырэ щхъэцыгъуэр. Ар икІи уэгущ. Къыщхъэщыжа лЫр урыс афи-цару къыфІэщІауэ къотхъэусыхэ факъырэр, – Іэмалыншагъэм срихулІауэ солъаІуэ. Си напэри мэс. Ауэ сыт пщІэн? Ныбэ гузэ-вэгъуэм...»

– Уурыс?

– Сыкъэзакъщ, зиусхъэн...

– Сыкъэзакъщ, жыпІа? НтІэ, «лаІиллахъу-Іила-ллахъри» дэнэ цызэбгъэщІа? – зыхуэмыІыгъыжу кыщиуд пэтащ Жырас-лъэн.

Къэзакъым и Іэр ещІ. Зрегъэзыхри и ахъшэ жыгъей тІэкІур къешчыпыж. КъызэфІоувэжри зыкъеумысыж:

– Си диныр схъуэжаш, зиусхъэн. Муслъымэн диныр къэсшаш. Ныбэ гузэвэгъуэм урихул Іэмэ... Пэжыр жыпІэмэ, гъэрым дежкІэ сыт хуэдэ динри зыкъэ? Ныбэм пщимыгъэ-гъупщэжын дин щыІэкъым. Си Іэ къэткъым, си лъэ къэткъым. Дэгъуэу сылэжьэфынут. Ауэ зыщІыпІи сащтэркъым. Муслъы-мэнхэр яштэ. Джаурхэр дызэрагъэпсалъэркъым. Аращи, факъырэу сыкъэнащ...

– НакІуэ модэ. Дызэпсэльэнщ, – къэзакъыр Іэнэм бгъэдешэ Жыраслъэн. Цыхубз ныкъуэпщІанэхэм дахъэхыщауэ нэгъуэщІ зыри имылъагъуж хуэдэу фэ зытрегъауэ Хъалидэ.

– Хъэуэ, хъэуэ, зиусхъэн! Уэ цІыхубзи бдэщІыгъущ. ЕмыкІущ, – къэзакъыр къыкІуэтыжыну хуожъэ, рестораным къызэрыщІыхъами хущІегъуэжаш...

– Уи емыкІу къэткъым. Уи ныбэ изу щхэ...

Іэнэм телъ ерыскъым хэплъэурэ къэзакъым и гурыІупсыр ирекъух. И жьэри увыІэргъым:

– ЕмыкІущ, зиусхъэн, емыкІу. КхъыІэ, сыхыумыгъэзыхъ. СыутІыпщыж. Сызэрышхэн ахъшэ жыгъей тІэкІуи кыыхэсхаш, – пхэкІэ икІуэтыжурэ щІэкІыжыну хуожъэ. АрщхъэкІэ Жырас-лъэн иутІыпщыжыркъым. Шэнт ещанэ къахъри Іэнэм къы-бгъэдагъэувэ. И гурыІупсыр ирикъухыурэ йотІысэх къэзакъыр.

Хъалидэ зыкъыгъазэркъым, псалъи кыжьэдэкІыркъым. Абы псэ хэту пщІэжынкъым. Жыраслъэн щымыделэкІэ, кы-

гуры Іуэнтэкъэ Хъалидэ а псори игу зэрыримыхъар. СыткІи ирихъынт япэ къыхуэза факъырэр къишэрэ уи Іэнэ кыигъэтІысу. Жыраслъэни, уи щхъэ зэрыхыщ жыхуи Іэу, Хъалидэ емыплъыжыщэу факъырэм йоупщІ:

– Уи хэкум укІуэжыну ухуейт?

– НыбафэкІэ сыпщыжын мыгъуэти, зиусхъэн!

– АтІэ мыдэ къызэдаІуэ. Севернэ Кавказым чырэ кІуэнуш. Хъэпшып, Іэщэ-фащэ тепхауэ шищэ Іэджэ хъууэ. Веденош здэ-кІуэнуш. Къыбгуры Іуа? А чырэм уригъусэу укІуэжын? Уарэ-зыуэ щыгтмэ, сыбдэ Іэпыкъунш...

Къэзакъым и нитІыр къоху:

– Уарэзы, жи... Дэнэ щыІэ уи чырэр? Иджыпсту сожэ зан-щІэу.

Жыраслъэн Хъалидэ дежкІэ йоплъэкІ. АрщхъэкІэ модрейр иджыри а зэрыщысщ: музыкэмрэ къафэмрэ дахъахаци илъягъуи зэхихи щыІэкъым. КъеплъэкІыххэркъым. Щымахъум, абы адыгъбзэкІэ жреІэ Жыраслъэн:

Хъалидэ, уэ пхузэфІэмыкІын щыІэкъым. Алыхъри узогъэ-лъэІу, сэри сынолъэІу си хэкуэгъум кыдэ Іэпыкъу. Мыр чырэм и гъусэу нэкІуэжа зэрыхъунум и ужь ит. Си хэкуэгъухэр сэ фІы-уэ соцІыхуж. Мыбы сыкыигъэщІэхъунукъым. Гъуэгур кІыхыщ. Хэт ищІэрэ... Мыр къысщхъэпэжынщ. КхъыІэ, зыгуэр ещІи мыр гъусэ къысхуэщІ. ЗауэлІщ. Къэзакъщ...

– СыткІэ ухуей дунейм абы? – а къызрэмыплъэкІым хуэдэу къопсалъэ Хъалидэ.

– Іэу, гъуэгум пщІэркъэ... Шу гъусэ уи Іэн нэхъыфІ сыт щыІэ? – щхъэусыгъуэ Іэджэ къелтыхъуэ Жыраслъэн. – Шыщхъэ-хъумэ схуэхъунш. Адыгэл Іыр, гъуэгу теувэн и пэкІэ, псом япэу зылтыхъуэр шыщхъэхъумэфІщ. ЛІы махуэ, губзыгъэ, укъэ-зыгъэпэжын...

– Абы укыигъэпэжыну сыткІэ пщІэрэ?

– Іэу, къэзакъщ. Шууейщ. Хуабжъу къысхуэщхъэпэн цІыхуш. КхъыІэ, мыр гъусэ къысхуэщІ. ТІу дыхъумэ, гъуэгури нэхъ тыншу къэдгъуэтынкъэ, зиунагъуэрэ?

Мис иджы тІэкІу кыитехъэ хуэдэу хъуаш Хъалидэ. Абы псэи кыхыхъэжаш.

Хъалиди Жыраслъэни сыткІэ ящІэнт факъырэ фащэ зыщыгъ къэзакъыр урыс афицар Седых Григорийуэ зэрыщытыр? Гъэ-рыпІэм кыхуауэ арат. Ауэ Седых фІэфІыщэтэкъым афицару зэрыщытами гъэр зэрыхъуами тепсэлтыхъыну. Абы и гугъу ищІын хуей щыхъум деж, езым зэрыфІэмыфІым хуэдэу зэхилъхъауэ мырат жиар. Къэзакъ гуп и гъусэу зэгуэрым полкым и штабыр къилыхъуэжырт абы. Ауэрэ кыыздакІухъым, зэгуэрым абыхэм къалъагъу тыркушІым тет ермэлы члисэм деж урыс сэлэт гуп шызэхэту. Седых и гупым мо сэлэтхэм дежкІэ яунэтІ. Дыдейхэщ жалэри аращ

я гугъар. Модрейхэр фоч гэ-пкларэ пулемет зэшлэуэдэагэ
кьалуошлэ. Къащышлэа гу шы-лъатам, луэхур хэклэсат.
Къарс зэгурылуэныгъэм ипкэ итклэ кэ-зыгъэзэжауэ
кэклуэж тырку сэлэтхэр кыздэклуэжым гъуэгум шыхуозэ
урысидзэхэм я фащэхэр зыщлэлэ унэм. Щымахуэ уаеа
къуршым ириубыда тырку сэлэтхэр зыхуеиххэр аратэкъэ?
Уи фащэ, си фащэ жамылуэ щхэж кыларыххэр щетлагъэ.
Апхуэдэу зыыхуэпа тыркудзэм Седых и гупыр яхуозери...
Зыкъомыр а зэхуэм хэклуэдащ, кэнар гъэру яубыдащ.
Ныбэ гузэвэгъуэм ирихулэри Седых муслъымэн диныр
кыиштащ. Абы и сэбэпклэщ кызырыщлэклар шхын щхэкли
зыщлэлыхъ, щылыми зыщлисхэ пэта мывэ гуэщыжым.
Абы лъандэрэ, кыщезэгъми, кыщемызэгъми, Григорий
жъэдэклыркъым «лаиллахъу ила-ллахъ»-р.
Щыжъэдэмыклэри зэрычыристаныр къащлэнклэ мэшынери
араш.

– Хъунщ. Пхуэтщыищ ар шу гъусэ. Ауэ, кызыжилакъым
жумылэж, уи шу гъусэм уэ шым укъридыхынщи...

– Апхуэдэу сыкъедзыхыгъуафлэкъым сэ, – жэлэри нэщхы-
флэ къохуэ Жыраслээн. Хъалидэ и бохышэ гъэщлэрэщлэа тхылъ
цыхлэуэрэ къэрэндащрэ кыдех.

– Фызгъэщлэхъункъым, зиусхээнхэ. Урыс афицарыр и
псалъэ епщыж хабзэкъым. Сылэху сщыгъупщэжынкъым фэ
кысхуэщлэа: тхэмыщклэпэм сыкыифшу си хэкум сызэры-
вгэклуэжар, – Седых и тэмакыр кэклэзызащ, ауэ псынщлэу
зызэтреубыдэж, лыгъэншафэ дыдэ къраплтынклэ мэшынэ.

– Тэрч зэ дынэсыжмэ, адэклэ деплтынкэ, – жи Жыраслээн.

– Тэрч, жыплэ? Илтэсих мэхуэ абы сыкызэриклэ. Къулыкъу,
зауэ жыплэми... Си бынхэри си щхээгъусэри абы щылэщ... –
кэгуфлэщати куэд жиэнут Седых. Ауэ цыхубз дахэм абы хуе-
ший тхылъымплэ тлэклэ:

– Хъэжы-Байрам уэрамым тетщ «Адыгэхэм я зэдэлэжьэны-
гъэмклэ комитетыр». Ар кыыбогъуэт. Мыбы итщ узэклуэлэнуэр.
Аращи, тхэа гушлэгъу кыпхуищ...

– Ииш-алыхъ! Шыкур-алыхъ! – фышлэ псалъэхэр кыжжэ-
дэлъэлъурэ йоклуэтыж Григорий. Зызыгъэмуслъымэн дыдэ езы
Жыраслээн ищлэртэкъым къурлэным шышу апхуэдиз псалъэ.
Абы сэлаа гуапэ ирехыж гъуэгум гъусэ кыщыхуэхуэнуу лым.

– Чырэ паши чырэ пашэм и шыщхэхъуми щыдилэклэ, луэхур
зэфлэклауэ бжы! – ауан щлэлъу кыпогуфлыклэ Хъалидэ. Тхэа
и шыкурщ, абы цыхуфэ кытеуэжу хуежъат. Абы сытым хуэ-
дизт Жыраслээн жрилэну и гугъар. Модрейм факырэ флейр
кыилъэфри кыгъэтлысаци, бамей кыкларыхым пэцыр иреч.
Умыбэлэрыгъ. Гъусэ пщыр зищысыр пщлэркъым.
Укымыгъэ-пщлэну плэрэ абы?

– Сыкыгъэпщлэныфэ теткъым. Зауэ лэджэм хэтащ.

Хэкум, и бынунэм яхуээшаш. Мы щІыпІэхэм щыщызэуакІэ, гъуэгухэ-ри ищІыхун хуейщ...

Залым уэздэгъэхэр кыщызэщІонэж. Музыкэр зэпагъэу, – загъэпсэхуну аращ.

– Сэ кыпхуэзгъэхъзырар щІІэрэ? – Хъалидэ и нэхэм хъуаскІэр кыщІех. Абы и тыгъэ лъапІэр – дыщэ сыхъэтыр бохъшэм кыдехри стІолым кыытрелъхъэ. – Мыр си тыгъэу аращ.

Моуэ уи гумкІэ къапщІэу уи бгъэ сэмэгү жыным илъу зехъэ. Кемал- паша шэм къезыгъэлауэ щытар и сыхъэтыращ.

Жыраслъэн укІытэри Іэнкун хъуаш. Ит Іанэ и бзэр къеутІыпщыжри:

– Тхъэр фІыкІэ кыпхуэупсэ, икъукІэ тыгъэ бэлыхъкІэ укъысхуэупсаш. Къэбэрдей псом и тетым иІэкъым мыпхуэдэ сыхъэт. Си гум телъу дэнэ къэна, си гум илъу зесхъэнщ.

– Къэбэрдейм и тетым сыхъэткІэ ищІэн щыІэкъым. Мыр си фъеплъу зепхъэнщ, – кыпогуфІыкІ Хъалидэ. Жыраслъэн сыхъэтыр зэтрех, зэеплтыхъ. И макъым йодаІуэ. КъызэрегъэдзэкІри йоплъ. Псори дыщэрэ мыдыщэрэ зэхигъэк Іыу аращ. Сыхъэтыпсми йоплъ. Ари дыщэщ. Псори дыщэ дыдэш.

– Сэ сызэресар уасэхэр шы уасэм тещІыхъауэ къэслъытэуш. Мы сыхъэтым и уасэр зыхуэадизыр кысхуэщІэркъым, – жеІэ нехъэкІ-къехъэкІ лъэпкъ хэмылгу.

– Уэрэ сэрэ дызэрызэбгъэдэкІыжрэ дакыкъэ дапщэ хъуами къэпщІэну ухуеймэ, сыхъэтыр зэтыбохри музыкэ къоуэ. Абы уигу къегъэкІыж Истамбыл щыбгъэкІуа махуэхэр.

– Уи макъри сигу кыигъэкІыжынуш а музыкэм, – жеІэри печ, мо лІы хахуэм и псалъэхэр кІэзызырт, Іэнкун хъури зэІынат, жиІэну зыхуейр хужы Іэртэкъым. ТэкІу зигъэпсэхуш, зыкъищІэжри адэкІэ и псалъэм пищащ. – ДызэрызэбгъэдэкІыжрэ блэкІа дэтхэнэ зы дакыкъэри мазэу, сыхъэтыр илъэс псоуэ къысчысхъунуш. Дакыкъэ бжыгъэкІэ фІэкІ дызэбгъэдэмыкІыжу щытамэ, сыту насыпышхуэт!

– Узахуэщ, Жыраслъэн, – и фІэщыпэу жеІэ Хъалидэ. – Дыщыхуейм деж дызэхуээзфу щІын хуейщ. Советхэм дякум мывэ блынышхуэ кыщІІыдагъэуэвэни щыхупІэшхуэ щІыщащІыни щыІэкъым. Е иджыпсту, е зейкІ! Апхуэдэуш Іуэхур зэрыщытыр. Адыгэхэр зэгухъэжыну хуейуэ щытмэ, иджыпсту нэхърэ нэхъ хэкІыпІэфІ зей дгъуэтыжынукъым. Ар къэдгъэсэбэпын хуейщ. Оттоман къэралыгъуэм и ужь иту урыс къэралри мэлъэлъэж. Абы кыыхэдгъэджэлын хуейщ адыгэ мывэшхуэ. Украинэр, Финляндияр, Грузиер кызызрыхэджелам ещхъу. Ахэр щхъэхуит хъуаш. Апхуэдэ щхъэхуитыныгъэ зы Іэрагъэхъащ албанхэм, сербхэм, бэлгъэрхэм, хъэрыпхэм... Адыгэхэр дынэхъыкІэ-тІэ? АдэкІэ-мыдэкІэ щызэбгъэрдза адыгэ псор

зэхуэсыжу зы кьэрал кьыздэгъэпэщ шІэмыхьур сыт? Ар сыт хуэдэ кьэ-ралуи шрет, ауэ ууейуэ щытынуш!

Хьалидэ и дэтхэнэ зы псалъэри зи фІэш хьууэ щыт Жыраслътэн кьыщыхьурт а цІыхубзыр иджыпсту адыгэ псоми я гум кьипсэлтыкІыу, зэгухъжа зэрыхьунум шІэгупсысурэ дунейм ехыжа нэхьыжхэм я гукъеуэр кьиІуэтэж хуэдэт абы иджыпсту. Пэжщ, абы кьыгурыІуэрт урыс кьэралыгъуэр Тыркур зэрыармырари, абы хэт мывэшхуэхэри зэрынэгъуэщІри. Псом ящхьэу абы кьильтытэр большевикхэм я лозунгырат – щхьэхуитыныгъэ, зэхуэдэныгъэ, я щхьэ и унафэ ящІыжыну дэтхэнэ лъэпкъри зэрыхуитыр. А псори мызэ-мытІэу зэхихат Жыраслътэн. Ауэ абыхэм кьикІым куууэ егупсысатэкъым. Хьалидэ жиІэмкІэ зэрыарэзыр кьигъэлыагъуэу и щхьэр ещІри щысщ ар. Ауэ увыІэгъуэ имыІэу сыхьэтри зепеплтыхь.

– Дэ дыкыщальхуа Кавказым и щІыналтэр малтхьэдисым хуэдэщ: абы псори кьызэщІешэ, – псалъэ нэхъ гуапэ дыдэхэр кьыхищыпыкІырт Жыраслътэн. – Советскэ властыр куэдрэ щыщытакъым ди деж. ЗищІысыр зрагъэщІэну ягъуэву якъутэжам ещхьщ ар. Дэтхэнэ зы лъэпкъри и щхьэ унафэ ищІыжу псэуну хушІэкъурт. Большевикхэм я вожду жыхуаІэ Лениным къадиІыгъат абыхэм я гуращэр. Деникиныр мыхьуамэ, бгырысхэм езыхэм я кьэралыгъуэ кьызэрагъэпэщыжат. Осетинхэр, адыгэхэр, шэшэнхэр, мышкышхэр – ахэр псори мэкъумэшыщІэш. Абыхэм я дежкІэ щІыр хьэуа дызэрыбауэм пэлтытащ. Абыхэм Советскэ властыр ягу щІрихьар лІот? МэкъумэшыщІэхэм щІыр къаритат. ЩІыр абы телэжыхьым ейщ, жиІэу тхыль гуэри кьыдагъэкІат. Бгырысхэр хуабжью шыгуфІыкІат Советскэ властым. Унафэ захуэ ещІ, жаІэрт, псори зэхуегъадэ, щІыр зэхуэдэу егуэш. Упсэуну, улэжьэну ухуеймэ, щІы кьеІыхи абы телэжыхь.

– МэкъумэшыщІэхэр Советхэм я тельхьэуи? – Хьалидэ гуащІэу кьоплэ Жыраслътэн.

– Псоми я гур хэт игъэныщІІуа, Хьалидэ? Ауэ мыбдеж сыщыгуауэ си гугъэкъым.

Хьалидэ и фэм зехъуэж.

– Властым и унафэр нэхьыбэ, нэхъ мащІэкІэ ящІыркъым. Абы и унафэр зыщІыр цІыху губзыгъэхэращ. ЦІыхум я псэукІэ хьунум и унафэри зыщІыр ахэращ. Армыхьу нэхьыбэ, нэхъ мащІэ жыхуэпІэм кьикІ щыІэкъым. Нэхъ лъэщыр нэхьыбэщ. Аращ Іуэхур зэрыщытыр, – абы и щІагъыбзэм кьикІыр Антантэрат, арат лъэпкышхуэхэри лъэпкэ цІыкІухэри – Англиемрэ Америкэмрэ яІэ кьарум хуэдиз зыбгъэдэмылтхэр – хуитыныгъэншэу дэзыкъуэр.

– Узахуэщ. ЦІыхубэм сыт кьагурыІуэрэ? КьыхуащІ я унафэщ. КьыптекІуэм урифызщ, жыхуиІ эм ещхьщ.

– АтІэ фызым и унафэр, атІэми муслъымэнхэм я деж,

зыІэщІэлъыр хэт? Къару зыІэ лЫраш.

Жыраслъэн дежкІэ тынш цІыкІуу щымыт а псалъэмакъыр, тхъэм и шыкуркІэ, кІыхъ хъуакъым. ХъэщІэр цІыхубз къафэхэм зэремышлтыр зылгагъу Хъалидэ Рауф-бей игу къегъэкІыж.

– Адыгэ премьерыр дауэ къыпщыхъуа?

– ЛЫ губзыгъэщІ! – Мор игу зэрырихъар хущІэхъумакъым Жыраслъэн. – ЛЫгъэкІи алыхъыр кыхуэупса хуэдэщ. Іуэхум занщІэу зэрытегушхуэр фэуэ тетщ. Мис арат къэрал чырэм и пашэу щытыну зыхуэфашцэр. Чырэр зыхуей хуигъэзэнт абы.

– Адмиралщ. Тенджыз зэхэуэ Іеджэм хэтащ. И кхъуххэр жбы дыдэрэ пэткІэ, акъылкІэ, бзаджагъэкІэ бийм ятекІуэрт.

– Си фІэщ мэхъу.

– Уи чырэм гъуэгу хуэхъун къыгъуэтынщ абы. ЗикІ абы щхъэкІэ уигу къыхыгумыгъэщтыкІ. Уэ умышцІэххуэрэ, уи чырэр зыхуей хуэзэнщ, уэри зы бадзэ дзакъапІэ къыплтысынкъым. ТыркущІым уитыху уэ зыри зэран къыпхуэмышхъун хуэдэу Іуэхур къызэригъэпэщынщ абы.

Фитон тедзэкІэ къэкІуэжат ахэр. ЖаІэну псори жаІа нэхъей, тІури сабырыбзэт, ауэ дэтхэнэ зыми и гум Іеджэ щыщІэрт. Къызэрысыжхэу Жыраслъэн фитоным къопкІэ, и Іэр Хъалидэ хуешый – доІэпыкъу, модрейм лъэпэрэпа хуэдэу зещІри, лЫм и ІэплІэм зыкърегъахуэ. Жыраслъэн и нэхэр щоункІыфІыкІ. Ауэ зыри къэмышхъуа хуэдэу тІуми фэ зытрагъауэ. ЩызэбгъэдэкІыжхэм Хъалидэ къыпогуфІыкІ, нэххыфІэу хъэщІэм кыхуеплъэкІыурэ и пэшымкІэ щІохъэж.

Гъуэлтыжауэ здыхэлтым Жыраслъэн йогупсыс Хъалидэ езым фІэфІу и ІэплІэм зыкъызэрыридзам. Ауэ щыхъукІэ, цІыхубзыр ІэплІэкІэ къыщІыхъамэ хъунутэкъэ, нысашцІэхэр зэрыщІахъэм хуэдэу. АрщхъэкІэ лЫгъэншэу къыщІэкІаш. Апхуэдэу зэрымшцІари нэхъыфІу къыщІэкІынщ... ЗэрыкІуэжыр зэрану къыщІэкІынкъым, армышху цІыхубзым фІылтагъуныгъэ хуищІрэ, Хъуэжэ и бэщмакъыу зыкъыригъанэмэ... ЦІыху земыхъуапсэм, лЫ дзымыхъэхым хуэдэтэкъым Хъалидэ дахашц. Уеблэмэ, ар ебгъэщхъ хъунут бгылъэхэм шыІэ гуэлхэм. ЕсыкІэ сощІэ жыпІэу абыхэм зыхыгумызэ. Уэр нэхъ Іэзэ щымы Іэми, ущІигъэтІысыкІынкІэ тІэу еплтынкъым... Ауэ апхуэдэ гуэлым уитхъэлэну зэрымыІейми егупсысырт ар.

Жыраслъэн и дыщэ сыхъэтыр къешцэ, зэтрехри музыкэр къоуэ. И гупсысэр Хъалидэ хуожэ. ЦІыхубз дахэщ, гуакІуэщ. Къэрал Іуэхуи пхузэрихъэну губзыгъэщ. «Ди набдзэ», жи абы щхъэкІэ Рауф-бей... Ауэ Хъалидэ пэшэгъу хуэхъунутэкъым ар. Шыбз къабзэрэ вырэ хэт зэпэщІэзыщІэр?..

Жейм емызэгъыу зигъэкІэрахъуэу куэдрэ хэлыащ Жыраслъэн. Сытми зыгъэ зызэман хелъафэ. Нэхушхэм деж къегъэуш азэн джэ молэм и макъ лъэщым. «Ер и унэм ихъэ, – мэшхыдэ Жыраслъэн, – сыкъыгъэушаш. И макъыр зэрызэхыху псори

кышпыльэту мэджытым жэну и гугъэу кышпІэкІынщ... Щы-гугъ. А Іэуэлъауэри Хъалидэ и лІышІэрауэ кышпІэкІынщ. Пщэд-джыжьышхэр игъэхъэзыру арагъэнщ. Ауэ щыхъукІэ, жейкІэ дрикъуа-дримыкъуами, къэтэджын хуейщ».

2. ЕЖЪЭЖЫГЪУЭ

Жыраслъэн шежъэжыным и пэ кыхуэ махуитІым Хъалидэ дахэ-дахэу унэм къекІуэлІэжыртэкъым. Чырэм и егъэжъэным ехъэлІа Іуэхухэм и ужь итт ар, сыхъэт къэс жыхуаІэу Рауф-бей телефонкІэ епсалъэрт, модрейми езы султІан дыдэм епсалъэ фІэкІ умышпІэну Іуэхур зыІутым къанэ шымыІэу Хъалидэ шыгъуазэ ишІырт. Іэщэм нэмышпІ, щэкІи бгырыс цІыхубзхэм щхъэкІэ ирагъэшэну зэгурыІуахэт. Ахэр шыгъуазэт зауэ илъэс хъэлъэхэм къриубыдэу Кавказ цІыхубзхэр хуабжъу ІэпщІэлъа-пщІэ зэрыхъуам. «Адыгэхэм я зэдэлэжъэныгъэмкІэ комитетыр» Рауф-бей премьерым куэдкІэ елъэІуат: чырэм хэтыну шыхэм шымысхъауэ нэхъыбэІуэ щІын, урысыдзэхэм къытрахауэ шытауэ складхэм шызэтетІ хъэпшыпхэм, фащэхэм шымысхъын. Хъалидэ абдежи кышпызэтеувыІакъым –и хэкуэгъу банкирхэм ялътІысхъащ: Кавказым едгъэшэну щэкІыр къызэрытщэхун ахъшэ жиІэри. Іуэхум хъэуэ кышпыхэкІам деж, ар занщІэу Рауф-бей телефонкІэ епсалъэрт, премьерыр банкирхэм къатетІысхъэжырти... Хъалидэ и мурадыр зыт: нэхъ пудыІуэу, ауэ нэхъыбэу егъэшэн щэкІыр. А Іуэхур къехъулІэн папщІэ кымыгъэсэбэпи шыІэтэкъым: министрхэм япхъу ицІыхухэм, и ныбжьэгъу, и цІыхугъэхэм запищІэрт. Псоми занщІэу къагъэгугъэрт, ауэ Іуэхур и нэм щынэсам деж имыгъуэтыжхэри къахэкІырт. Хъалидэ кыгурыІуэрт къэралыр факъырэ зэрыхъуар, ар зэрызэбгральэфыжар. Ауэ абы етІысэхыпІэ иІэтэкъым –Іуэхур и кІэм нэгъэсын хуейт. Ауэ щыхъукІи, абы гугъуехърэ хъэзабу пыщІар Жыраслъэн къримыгъэщІэну пылт ар.

ИкІэм икІэжым Рауф-бей хыбар кърегъащІэ: чырэр сыт и лъэныкъуэкІи хъэзыр хъуащ. Жыраслъэн кыхуэнэжыр зыт, кІуэуэ шы щитхум щІигъу зыхэт чырэр кыІыхын хуейуэ арат. Хъалидэрэ абырэ тІэкІуи нэхъ жыІуэу къэсащ кхъухъ тедзапІэм: мыпІащ Іэу, гупсэхуу Іуэху псоми тепсэлтыхъын хуейт. Гъуэгум кышпыхъунур сыткІэ пщ Іэн, жиІэри Хъалидэ запискэ Іэджэ цІэ зиІэ цІыхушхуэхэм яхуитхауэ ахэри иІыгът Жыраслъэн. ЗэрызэбгъэдэкІыжхэр псэкІэ зыхэзыпщІэу хуежъа Хъалидэ нэхъри нэщхъей хъу зэпытщ. Истамбыл – Трапезунд гъуэгунэм тет кхъухъым иджыри зыри ирагъэтІысхъэркъым. Ауэ цІыху цІыкІур зэрызохъэ, къызэррохъэкІ. Псоми я гугъэщ япэ кхъухъым итІысхъэну. Аращи, зым зыр ІуегъэкІуэт, зоныкъуэкъухэр. Кхъухъыр гъуэгум хуэзыгъэхъэзырхэми лъэкІ къагъанэркъым: зыр зым токІие, зэрогъэкІий.

Кхъухъым ису Трапезунд нэс кІуэн хуейт Жырасльэн. АдэкІэ гу, шы жиІэми, кьалэм дэкІыу зауэлІхэм я дзэхэр здэщыІэ шІыпІэм кІуэну арат. Зэрызехъэ гупым яхэмыхъэу Хьалидэрэ Жырасльэнрэ адэкІэ кьыпакІухъри кхъухъым йохъэхэр. ХьэщІэ ежъэжым и саулыкъукІэ Хьалидэ нобэ нэгъуэщІ зыгуэрэ зыкыхуэпаш: адыгэ фащэ кьызыщитІэгъащ. Фащэр дыщэ-дыжбынхэкІкІэ гъэщІэрэщІащи зэщІолыдэ. Цыхубзым и фащэри Жырасльэн зэрыхуэпари зыкъомкІэ зэщхыщ. Жырасльэн, слІо, сыт щыгъуи адыгэ фащэр зыщыхыркъым. Нобэ абы зыдригъэкІуну арат Хьалиди. Дыжбын къамэ екІу, афицархэм зэрахъэм хуэдэ кІэрахъуэ зыкІэрыщІа, зи къэпталыбгъэ дахэм хъэзыр Іупэхэр кьыгелыдыкІ Жырасльэн хуэдэ адыгэлІым зытебгъэгусэ хъунутэкъым иджыпсту.

ЗэкІужу зэщІыгъу а тІум фІэкІ Іуэху ямыІэж хуэдэт кхъухъ тедзапІэм тетхэм, псоми нэкІэ яшхырт ахэр. Дауи, псоми къащыхъурт а тІур зэлІзэфызу. Хьалидэ и лыщІэхэм ящыщ зы мо тІум я ужь итт, Жырасльэн и хьэпшыпхэм щыщ гуэр иІыгъыу. Кхъухъым и каютэ нэхъыфІ дыдэхэм ящыщ зым йохъэ щыри. ЛыщІэм хьэпшыпхэр здэщылтгыпхъэм егъэтІыльт. Сэлам ирихыж щІыкІэу, Жырасльэн щхъэщэ хуешІри щІокІыж ар. Модрей тІум я закъуэ каютэм къыщІонэ. Жырасльэн и гуапэ дыдэ хъурт Хьалидэ кьыхуздишауэ щыта тыгъэхэр зэи зэрызыкІэримыхыр. Езыми и жыпым кърех Хьалидэ кьыхуищэхуа дыщэ сыхъэтыр, мы цыхубз телъыджэм щІыгъуу иджыри сыт хуэдизрэ щысынуми зригъэщІэн хуейкъэ? Сыхъэтым йоплт.

– Сынохъуапсэ, Жырасльэн, – хуэму къопсалтэ Хьалидэ. – Уи хэку уокІуэж. Кавказым уохъэж. Гъатхэр къэблэгъащ. Мыгугуэу удзыпэр къэхъеинуш. ШкІащІэхэр джэгуу губгъуэм къыхъэнуш. УдзыщІэкІэ зызыгъэщІа шкІащІэр дыгъапІэ джабэм кІэрытІысхъэжынурэ къыфІэІуэхуж мы дунеишхуэм темыту щысынуш. Сыту и насып а шкІащІэм. Абы и пІэм, нэгъуэщІ мыхъуми, зы махуэ, зы сыхъэт хэт кымыхутэнрэт! Моуэ си щІыльтэ-анэм и хуабагъыр, и гуапагъыр зыхэсщІэу, си уафэ къабзэм телъ пшэ хужь ІэшкІэ цІыкІухэм си нэр ятепльы-зэу, си псэм зиукъуэдийуэ, си гум жьы дихуу сытым хуэдэу насыпыфІэу сыщылтгынут сэ. Ит Іанэ зыкъэсІэтрэ ди мэз щхъуантІэшхуэхэм, ди къурш щхъэхухэм сеплъым-сеплъурэ гу ящысхуэу, ди къуршыпсхэм я дауш макъым делэ сищІауэ седаІуэу...

Хьалидэ и хъуэпсапІэхэр телъыджэлажэ кьыщыхъуаш Жырасльэн. Сыт щІауэ ильагъурэ икІ и зэхихрэ абы иджыпсту Хьалидэ зи гугъу ищІа псори. Ауэ абы и пщІыхъапІэ кьыхэхуакъым абыхэм егупсысыну. ШкІащІэм уехъуэпсэну, абы и пІэм укыххутэну сыт хэлъыр дунейм? Щымыхъужми, шыщІэм жиІами зыгуэрт... КъыбгурыІуэнукъым мы цыхухэр зи-щІысыр...

– НэкІуэж-тІэ си гъусэу, – зэгупсысахэм къыхопсэлтъыкІ Жы-раслътэн.

– Лъэсу сынэкІуэжын мыгъуэти! Сынэпщыжынти. Ди хэкур, Кавказыр пщІыхъэпІэу сымылътэгъуу жэщ щІагъуэ дэкІыркъым. Хъэрыпхэм пщІы яупс, жэнэтыр къызыхэщІыкІар хъэрыпыщІу жаІэ. Жэнэтыр щІэпщІын щыІэкъым. Ар щІа хъэзырщ езыр: жэнэт хъужыр Кавказым и аузхэращ, и щІыналътэ дахэхэращ. Уэ иджыпсту жыхъэнмэм ухок Іыжри жэнэтым уогъэзэж... Уэ уесэжауэ къыпфІэмы Іуэхуж щхъэкІэ, узэрына-сыпыфІэр пщІэжрэ?

– СщІэркъым. А уэ жыхуэпІэ псоми сэ нэгъуэщІ зыгуэрущ сызэрэплътыр.

– Сыт хуэдэу? – Хъалидэ къогузавэ: зыри зыуи къримыдзэу жиІэмэ къиукІакъэ?

– Сэ ди щІым фІэкІ нэгъуэщІ слътэгъуакъым. Пэжщ, мы Тыркум сызэрыщы Іам и гугъу умыщІмэ. Си гугъэмкІэ, щІыр дэнэ дежи щыщІщ, щызэхуэдэщ... ЩІыр щІыщи щІыщ. Ауэ дэтхэнэ зыми и лъахэр, и хэкур фІэнэхъыфІыжщ.

– Уи лъахэм, уи хэкум и щІыр адреи щІы псоми ещхъуи?! Псалътэм папщІэ, пщыхъэщхъэ былымыр къуажэм къыдохъэж. Дэтхэнэ зы цІыхуми езым и жэмыр и бу макъымкІэ къахецІыхукІыж адреи Іэщ къомым. Жэм псори жэмщ. Ауэ уи жэмыр... – Хъалидэ къодыхъэшх. – Уи анэм дауэ узэрыхушытыр уэ? Анэу дунейм тету хъуам нэхърэ нэхъыфІкъэ ар? НэхъыфІкъэ, зо?! – мыбдеж Хъалидэ тІэкІу щІэуат: абы игу къокІыж Жыраслътэн и анэр дахэ-дахэу зэрымщІэжыр, щисабиигъуэу щинасыпын-шэгъуэ махуэхэм щыгъуэ абы и анэр унэ Іуту тырку гуэрым иращауэ зэрыщытар. – Уи жагъуэ умыщІ, кхъыІэ. Уи гум сеуэн мурад сиІакъым. Сэри сыщыгъуазэщ кхъухъым мафІэс къы-щыщыхъуам щыгъуэ уи анэ тхъэмыщкІэр пфІэкІуэдауэ зэры-щытам. ПсалътэкІэ зымыщІэм вынэ ирешІ жыхуа Іэу сыхъуащ. Ауэ хъэкъыр хъэкъщ. Укъыщалъхуа, ушапІа щІыналътэм нэхъыфІ дунейм теткъым. Абы зы жыг закъуэ, зы удз цІыкІу фІэкІ къышшымыкІыу щытми...

Бу макъ дэгу гуэр къоІу: кхъухъыр мыгүвэу ежъэнущ, сэлам зэфхыжынумэ, зэфхыж. Аращ абы къыкІыр. Хъалидэ къыхоскІыкІ. Жыраслътэн мэщатэри нэщхъей дыдэу цІыхубзым йоплт.

– Узахуэщ, Хъалидэ. Уэ сытым щыгъуи узахуэщ, – игуми и псэми къыбгъэдэкІыу къопсалътэ ар. – Иныкъуэхэм деж тІэкІу сыщ Іыппэрыуэми щхъэусыгъуэ иІэт: апхуэдэу нэхъ къасщтэу арат. Уэ тІэкІу Іанкун ухъуауэ мащІэу ушыгузавэм... Дауэ ар зэрыжысІэнур? Къэгубжыагъэфэ къышчыптеуэм деж, бгылтэ гуэлым ещхъ уохъу. Зэ ІуплтэгъуэкІэ Іэсафэ дыдэ тетщ абы. Ауэ жыбгъэ мащІэ къызэрыщІыхуу гуэлым зыхъунщІэу, зиукІыжу хуожъэ, абы къишчыжыркъым мэххэри, уафэри, къуршхэри. Псори езым зыкІэщІиупщІэжа хуэдэщ. Езыми зы хъэл-щэн

гуэр зэрыхэлъыр, и щхъэ и пщІэ зэрищІэжыр кыигъэлыагъуэу и толькъун щабэ цІыкІухэр игъэдалъэу, и даущ макъымкІэ ихъуреягъыр кыигъэпсалъэу...

– Ирикъунщ, Жыраслъэн! Псалъэ дыгъэл къомыр пщІэншэу умыгъэкІуэд. Усэ зэхыумылътхъэу пІэрэ уэ?

– Къысхуихуакъым.

– Уси птхыфынут уэ. Си гумрэ си псэмрэ апхуэдизкІэ къы-
зэщІэпІэтащи, си пІэм сизэгъэжыркъым, – кхъухъым икІыжын
хуейти, Хъалидэ зыкьеІэтыж. Жыраслъэни къотэдж. Зыр зым
йоплътыжри щытщ тІури. ТІури Іэнкунщ, зыщышынэри ягу
илъри зыщ: зызэрадзу ІэплІэ гуапэ зыхуашІынырщ.

– Аращ, Жыраслъэн. Ди щІым щхъэщэ схухуэщІыж. Мы
зыри хъэкъыу зыпхыгъэкІ: абы и фэгъу нэгъуэщІ щІы мы дуней-
шхуэм къыщыбгъуэтынукъым. Удз лъагэ ІувыфІ узэрыхуэзу,
сынолътІу, зыхэдзэ абы, и мэм чэф уищІыху хэлъ, уи нэгум, уи
псэм щыхуэ удз щабэр... – Хъалидэ зыхуэубыдыжыркъым, ар
къызэщІокІэзызэ. – Моуэ сэ сыхэлъ хуэдэу... – аргуэру ву ма-
кыыр къоІу.

Хъалидэ и щхъэр Жыраслъэн и бгъэм тощІэ, и нэпсхэр аб-
деж щигъэпщкІуну аращ, и Іэ пщтыритІымкІэ лІым и Іэреубыд,
екъуз. Жыраслъэни зыгуэр жи Іэн и гугъэу къригъэжъат. Ауэ
модрейр щытыжтэкъым. Каютэм къыщІэжмэ, Хъалидэ бгъуэт-
мэ – къащтэ. Ар цІыху гупым яхэшпысыхъыжауэ, английскэ
афицар гуэрым бгъурыхуауэ, щытт. Абы и нэпсыр къызэры-
щІэжт, ауэ иджы нэпс игъэпщкІунуи пылътыжтэкъым. Нэ-
щхъыфІафэ зытригъэуэну, къыпыгуфІыкІыну хэтт, и ІэрищІт,
ауэ нэпсыр дэнэ пхынт...

Палубэм куэдрэ тетащ Жыраслъэн. Сыт хуэдизрэ цІыхум
яхэплъами, абы Хъалидэ къахилъагъукІыжыфакъым гупым.
Арати, кхъухъым хуэмурэ зреч. Истамбыл и къалэбгъухэри
хуэмурэ блосыкІ. Мэжджытыщхъэр, азэн джапІэхэр зэщІолыдэ-
зэщІопщІыпщІэ. Ауэ псори хуэм-хуэмурэ тенджыз Іуфэм
ІуосыкІ, мыдэ щІым зытриудыгъуэу къыпфІэщІынщ, Хъалидэ
зи гугъу ищІа шкІащІэр губгъуэ удз кІырым хэсым ещхъу, псори
щІым тошпысыхъ.

– Апхуэдэ цІыхубз ІэщІыб пщІыну гуауэщ, – къызэхех Жы-
раслъэн, зэплътэкІмэ, Седых Григорий щытт. – Кхъухъ тедзапІэм
фыкъызэрытехъуэу фыслътэгъуат, ауэ зэран щхъэ сахуэхъурэ
жысІэри фи гугъу сщІатэкъым. Тхъэразэ къыхухъу. Абы и за-
пискэр сэбэп къысхуэхъуаш.

– Уэри Трапезундэкъэ уздэкІуэр? – къогуфІэ Жыраслъэн.

– Абы сыкІуэн хуейуэ си пщэ дэлъу тхылъ сІыгыщ. Аракъэ
уэри иджыпсту уздэкІуэр? Иджы уи ужь сыкъызэрикІыжыным
упыкІащ. Уэращ зягъэр: си Іуэхур зезыхуар уэращ, зиусхъэн.
Адыгэ комитетым си пщэ къыдилътхъащ Трапезунд сыкІуэу
абы къыщызэрагъэпэщ чырэм и хъумапІуэхэм сахыхъэн

хуейуэ. Чырэм сригъусэу адэкIэ Ведено нэс ськIуэнущ.

– Чырэм уриетIуанэ пашэу аращ-тIэ.

– Япэр хэт?

– Сэращ.

– Абы щыгъуэ псори дэгъуэкъэ-тIэ!

– НакIуэ си дежкIэ, – къэзакъыр езым и каютэм ешэ Жырасльэн, къэдабэ зытебза диваным ирегъэтIысхьэ. – Трапезунд унэсауэ абы укъыщызэжъэу си гугъати.

– Сыхунэсакъым. Си нэ щIы имылъагъуу къэзжыхъу сыдэ-тащ Истамбыл. Тхылъхэм я Iуэхур ерагъыу зэфIэзгъэкIыфауэ аращ.

Къэзакъым и теплъэм зихъуэжакIэт. Абы факъырафэ темы-тыжу афицарым нэхъ ещхъ хъужат. ЕкIупсу фашэ щIэрыпс щыгът, и щхъэцыгъуэ-плъыжыфэр къэутIэрэзат, и пашIэхэм, адакъэ сыджу, загъэтIейрт. И нэ нащхъуитIыр зэпымыуэ къы-пыгуфыкIырт.

– ГъэрыпIэм ськызыэрихуэрэ тыркухэр фIыуэ къэсцIыхуаш. Махъшэм сыджитI тету щытмэ, мыбыхэм сыдж щырыщ ягъэ-пIий. Япэ сыджыр зи къавэбжэр зэ Iуха я жьэрщ, етIуанэр щIэ зыщIэмыт фэндырэм ещхъ я ныбэрщ, ещанэр... емыкIу сы-къыумыщI, ягъуэншэджд тхъэIум и щIагъкIэ щыIэрщ. Абы щхъэ-кIэ загъэлIэжыну хъэзырхэщ, ауэ гарем, фыз нэхъыбэIуэ ямыIэу хъунукъым...

– Уэри, а псори уи жагъуэмэ, муслъымэн диныр къэпштэну къыщIэкIынтэкъым, – мэгушыIэ Жырасльэн.

– Къэсштамэ, сытхъэжу къэсшта? Апхуэдэу сымыщIамэ, си ныбэ дэгъэзэуэ сыщылъу мы дунеишхуэм сытекIыжат. Езым я диным фIэкI адрейхэр щайуэ кърадзэркъыми, улIамэ, хъэлу Iыхъэ утрагъэплъэнкъым. «ЛалIллахъу Ила-ллахъ» жыпIэмэ, гушIэгъу тIэкIу къыпхуашI. Си щхъэхуитыныгъэмрэ хъэлу Iыхъэмрэ щхъэкIэщ си динри щIэсхъуэжауэ щытар. Дыхъэшх-

къым ар, дыхъэгъщ. Ауэ, пэжыр жысIэнщи, схъуэжын дини

сиIакъым сэ. ИгъащIэм члисэ сыщIыхъакъым.

– Сэри аращ. Уэркъхэр мэджытым щыкIуэр жьы хъужахэ нэужыщ.

– Жьы сыхъумэ, сэри тхъэм ещIэ сщIэнур. Си абэр фашэкIэ зэрысхъуэжар плъагъуркъэ? Си фурашкIэ къудейм укъеплъыр-къэ?! Нэсауэ къэзакъ сыхъужакъэ?

– ИкъукIэ теплъэ гъэщIэгъуэн уиIэ хъуаш. ИгъащIэм гъэру ущытауэ пщIэжынкъым.

Седых хъэлъэу хошэтыкI. И фурашкIэр зыщхъэрехри лъэныкъуэкIэ егъэтIыль, и лъэгуажьэпэм IэгукIэ тоуэри:

– Сэ гугъуехьрэ хъэзабу сшэчам ущIэмыупщIэ. Иджыри сы-

зыхуээнтури кыыщыщЫнури сшІэрэ? Ауэ мысыхьэткІэ кыызэ-хьулІа насыпыр си фІэш хьужыркьым. Унэм апхуэдизкІэ сыхуэ-зэшати, мы дуней нэхур слъагъужыртэкьым.

– Дэнэ станицэ ущыш?

– Мэздэгү пцІыхуркэ? Грознэм пэжыжьэкьым ар.

– СоцІыху! Сыт щІэзмыщІыхур? Къэзакъ къалашхьэщ, – Жыраслътэн игу къегъэкІыж Мэздэгү щигъэхьауэ щытахэр: жэш гуэрым шы щашэ-кышщашэху щІыпІэм тоуэ, уанэш бэлыхьитху ирехужьэри йожьэж. Деникиныр къэсыным и пэкІэ абы шы щашэ-кышщашэхуу зыгуэр щылаш. Иджы зэрыхьуар сшІэр-кьым.

– Къалашхьэщ жоІэ?

– Тэрч къэзакъхэм я къалашхьэт. Къэзакъ къэралыгъуэм и Іэташхьэу зыкъэзылътэж Бичерахов Георгий пащтыхь дыдэ зыкъыщыхужри и гъунэгъу къэралым – Грознэм зауэ ирищІылауэ шыташ, – гушыІэрэ и фІэшрэ умыщІэну желэ Жыраслътэн.

– ПцІыр щІогъэлътэ, – пеупщІ къэзакъ щхьэщ утІэрэзам. – Мэздэгү сыти и къалашхьэ. Къуажэщ. Ари жылэ къуажэм емышхьу. Уи нэ кыфІэнэну зы унэ дэткьым а «къалашхьэм».

– Сыти жыІэ, езыхэм я ахьшэ къыщІагъэк Іыж. Советскэ властыр щайуэ кърэдзэркьым. Иджы, дауи, Деникиным и «къэралыгъуэм» зыгуапахуэ къыщІэкІынщ. Ауэ пцІы щхьэ сыупсын хуей, сэ щыслъэгъуам щыгъуэ зигъэкъалашхьэу шыташ Мэздэгү. Ауэ мыри пэжщ: зауэ зрищІылІа Грознэр – рабочэхэм я къалэр кыыхуэштауэ щытакьым, Деникиныр а Іуэхум хыхьэху. Уи фІэш хьу-мыхьуми, а къалэм езым и фэтыджэн иІэжщ, я унэхэм фэтыджэн уэздыгъэ щоблэ...

– Уэздыгъэхэр шыщІ эткІэ, а жыхуэпІэр къалашхьэ дыдэш! Деникиныр ядэІпыкьуа-тІэ?

– ЯдэІпыкьуаш. Араш пащтыхь хьуну жыхуаІэр.

– Дауэ хьунт? – Седых хогупсысыхь. Къупхьэм мыгувэу кърагъэджэлыну зыщыгугъ пащтыхьыщІэм щыгуфІык Іауэ фэ теттэкьым абы. – Уэ езыр ухэт?

– Сыхэт? СыщІыхуш.

– Узэрымымышцэр сэри солъагъу. Уафицар, угенерал, жызо-Іэри араш.

– Тпуми сыщыщкьым. Шы Іуэху сыт зесхуэу араш, – жэуап ет Жыраслътэн. Тхьэр умыгъэпцІамэ, къащІэ «шы Іуэху сытыр» зищІысыр. – Сыадыгэщ. Мэздэгүи адыгэ куэд щопсэу.

– Мэздэгү и закьуэ? Тыркүм сыт хуэдиз адыгэ щыпсэурэ? Мывэр бдзамэ – ятохуэ. Пэжщ, ахэр езыхэр зэрызэджэжыр «шэрджэсщ». Шевки-паша и командэм щІэту Кавказ фронтым щызэуа етхуанэ, епщыкІузанэ, ебгъуанэ, епщІанэ, щэщІрэ еханэ, щэщІрэ ебланэ, – Седых и Іэ сэмэгум пыт Іэпхьуамбэ псори щІигъашэри ижьми зыкІэ хэлэбаш, – «Къарс» дзэ гупыр зэры-

шыту кавказ лъэпкъхэм ящыцу шытащ. Абыхэм куэд у
яхэтащ шэрджэсхэр, курдхэр, тыркухэр. Ауэ афицархэм я
нэхъыбэр шэрджэсхэт. Зэуэн жыпIамэ, шыщхъэмыгъазэт.
ПыIэр къэхъ жыпIэрэ бгъэкIуамэ, шхъэр къахъыну апхуэдэт.
Ахэр Баку сы-тым хуэдэу щIэзэуат. Баку и ужькIэ адэкIэ
Дербент, Петровск къаштэу ТэрчкIэ хуаунэтIыну арат я
мурадыр. Я адэжхэм я лъапсэм хуелэжхэу арат... АрщхъэкIэ
къайхъул Iакъым. Зэха-къутэхэри бжэныцрэ хъэцыпэу уэгум
ирапхъэжаш. Ауэ нобэр къыздэсым я гугъэр хамыхыжу я
хэкумкIэ къонацIэхэр...

– Гугъэр адэ щIэиныфIщ, жи...

– Гугъи пэт. Адыгэхэм я щIыналтэр Деникиным и сэлэт
шырыкъу лъэгум къыщIэхутащ. Ар абы къыщIэхыжыфи еплъ.
Мэзым щIэт мыщэм и фэ Iэрымылтхъэр яхузэрымыгъэгущурэ
тыркухэр зэрытхъэлэжаш, зэрыукIыжаш.

– Мыщэм дощакIуэ жаIэурэ къаплтэным Iууахэщ, – жеIэ
Жыраслтээн, абы къыргъэкIыр мырат: урыс пащтыхьым дезэ-
уэну докIуэ жызыIэу ежъахэм большевикхэр гъуэгум къащыпэ-
т Iысауэ къыщIэкIащ. – НэгъуэщIым и мылтыку щIэнэцIхэм я
анэхэр хуигъэгъащ Лениным. Езы пащтыхь дьдэр лъагапIэм
къридыхаш, генералхэмрэ адмиралхэмрэ я дамэтелтхэр ме-
лыIычхэм ещхъу лъэтэжри уэгум ихъэжаш...

– Улъэщмэ, фIыкы? – Седых мэдыхъэшхри нартыху гъуэжъ
хъэдзэхэм ещхь и дзэшхуэхэр, и дзэлыфэ плтыжыбыхуэхэр къы-
щIегъэщ. – Ауэ зиусхъэн псоми я дзэхэр хуаль абы... Сэ зыкъом
си нэгү щIэкIащ, зыкъом зэхэсхаци, щакIуэри зэщакIуэри
пхузэхэхыжынкъым. Тыркур зэрыхъуар-щэ? Гуури жэмым
долъей, жэмри гуум долъей... НэгъуэщIхэри къащын я гугъэу
ежъахэти, езыхэр къызэхашыхъри къаут Iыпщыжаш. ИгъащIэ
лъандэрэ зэрагъэпщIа къэралыгъуэр щэщэжаш.

– Слъэгъуаш.

– Ар дьдэр къыщымышщIыну пIэрэ Деникинми? Уэ дауэ
уеплърэ абы? Москва къищтэну и мурадщ, жаIэ. Езы Ленин
дыдэм зрипщытыну зигъэхъзыру зэрахъэ. Пэж ар?

– Дзэшхуэ къызэригъэпэщаш. И дзэхэр мастэнэм къызэ-
рыпача фащэкIэ зэщIыхуэпыкIащ. Англыз фащэщ псори. Хыхъэ
уэри мис абы и дзэм. Афицархэр и хъым кърегъапкIэри...

– Сэ слъэгъуар схурокъури къыздохуэж. Щхъэр псэумэ, пыIэ
щыщIэркъым, жи. Дыпсэумэ, дэри шхын шхъэкIэ дьлIэнкъым.
Сэ гугъуехъу сымьлтэгъуар укIуэдыж. МафIи псыви... А псом
ящIыIужкIэ тырку хъэмэм къомир-щэ? УIэгъуэ сыщытащ,
ныкъуэдыкъуэ сыхъуаш. Сэ си фэм дэкIар сыт хуэдиз? Ауэ
иджы пIащIэ хъуаш си фэр. СыкIуэжу си унэ сисыжын, си бы-
ным сахэсыжын фIэкI сызыхуей дунейм теткъым, – Седых
мэщатэ, нэщхъей къохъури хэплтэу щIедзэ.

– Истамбыли дауэ унэсат?

Жыраслѣэн и гѣуэмылалѣэр кѣшѣтѣ. Іѣнѣм кѣытрѣлѣхѣ мѣлыл гѣѣва, джѣд гѣѣва, лѣкѣум, прунж лѣбжѣѣ, пхѣѣщхѣмы-щхѣѣ, нѣгѣуѣщІ ерыскѣы Іѣджи. А псори зылѣагѣу кѣѣзакѣым и нѣхѣр кѣоху: Жыраслѣѣн генералу, адмиралу дѣнѣ кѣѣна, министру кѣыщохѣу абы. ИбзыщІу аращ. Абы гѣуэмылѣу кѣыздрихѣѣжѣар плѣагѣуркѣѣ?! Мы цІыхушхуѣр кІуѣэгѣужѣгѣу пщІы хѣунукѣым, узыхагѣѣпкІѣнур пщІѣнукѣым. ЩІѣпхѣуѣжа-уѣ кІѣбгѣу зыщІын хуѣйщ, йогупсыс ар. Ауѣ адыгѣ хабзѣм фІуѣу щыгѣуѣзѣ Жыраслѣѣн хѣѣщІѣкІѣ жумартти и Іѣм щысхѣыртѣкѣым, имыгѣашхѣу ар зѣрыщІыгѣѣкІѣыжын щыІѣтѣкѣым. Григорий зѣригѣѣщІѣгѣуѣн ищІѣртѣкѣым мобы и псѣ хѣѣлѣла-гѣыр, и гур зѣрыкѣабзѣр. Сѣдых зыщІѣсыр ещѣнѣ класс каютѣт, абы цІыхур щІѣгуѣт, бѣуапІи зыгѣѣзапІи бгѣуѣтыртѣкѣым. – Абы щхѣѣ зыщІѣбгѣѣлІыхѣр? Си закѣуѣпщІыи мыбы сыщІѣсщ. Уи хѣѣпшыпыр кѣѣхѣи мыдѣ кѣѣлѣпхѣуѣ, – жѣлѣ Жыраслѣѣн. Модрейми куѣдрѣ зригѣѣлѣѣлуркѣым.

И гьусэм жиҭэхэм едаҭуээрэ псалъемакьым дихьэхри Жы-
расльэн щыгъупщэжат гьуэмылэ кьомыр кьыхуэзыгъэхьэзыра
Хьалидэ.

– Царьград сызэрышыхъэулеям, щхьэр зэрышызгъэузам ушIэмьупщIэ. Си жыххэм жыр шызепщэу сыкъэнат, исфыжат, Исраф сщIат сыт збгъэдэлъами, – фIыуэ къэзыгъэхъщIа, и ныбэ изу къэзыгъэшха и хэкуэгъум фIышIэ зэрыхуишIыну Григорий иджыпсту бгъэдэлъыжыр и хыбархэрати, абыхэм шысхьыртэкъым. – ПсэзэпылъхъепIэхэм дапщэрэ сихуа! Бандитхэм си натIэгум сыт хуэдизышэ кърагъэпщIа? Ар Кърымым сышщыщIам шыгъуэт. Тенджыз ФIышIэ флотым и командующэ адмирал Саблиным дапщэрэ си псэр схуIуиха – си пщэм мывэ хъурей кыкIэришIэу тенджыз гъуэгулкIэ хъэдрихэ сиггэкIуэну

арат сыкызыэригъэугъэр, нэмышэ-колонистхэри нэхъ тIасхъэ-тэкъым – сыпсэууэ си фэр трахыну жаIэурэ Iэджэрэ кызау-быдылIаш, большевикхэм кысхуагъэлъагъуэр нэгъуэщIт: щхъэпылът. А псом я ужькIэ тыркухэм саIэрыхъэри, си жьафэр дэгъэзеяуэ шхынщIэлIэу сагъалIэ пэтащ. Сэ слъэгъуам си бий дыдэри тхъэм пэIэщIэ ищI. Иджы меньшевистскэ Грузием кы-тхуигъэхъэзыр насыпыр зыхуэдэр тхъэм ещIэ. Я бгъафэм дыщIа-къузэу ди пщэм кIапсэр кыщадзэн, хъэмэрэ кIапси-фэпси хэмыту занщIэу кIэ кыдатын? Моуэ зы напIэдэхъеигъуэ нэхъ мыхъуми, сыкыщальхуа унэм сылуплътэжамэ, си бын тIэкIум сахэплътэжамэ, адэкIэ зэпыту сыкIуэми здэрт, – Григорий и псалъэр зэпегъэу, и гъусэр иджыри зыгуэркIэ къеупщIынрэ къемыупщIынрэ пэплътэу аращ, ауэ Жыраслътэн щыму щысщ. – Уи хэкуэгъу цIыхубз дахэр «уэркыкIэ» къоджэу зэхэсахщ. Уэ сэ слъагъуми революцэр кыплътэIэса, уанэгум укъридзу пцIанэу губгъуэм уриутIыпщхъа кысфIоущI. Хъэмэрэ сыщыгуэрэ? – жиIэу Iэнэм тель ерыскъым йоплът Седых. – УатIэщIами, пцIанэ дыдэу укъэнауэ кыпщIэкIынкъым. Ари алыхъым и шыкурщ, – Григорий Жыраслътэн дежкIэ зрегъэщI, IэпхъуамбэкIэ лIым и лъэгуажьэтесым тоуIуэ. СыткIи и дзыхъ зэрыригъэзыр белджылыуэ, адэкIэ пещэ. – Уи фIэщ хъун, зиусхъэн, сэ зэгуэрым къулей бэлыхъ сыхъуным зытIэкIунитIэщ иIэжар. Дыщэр хуэфIу илъту ашык псо зеслътэфащ мы си итI плъагъумкIэ. Ерагъыу кысхуэ-Iэт къудейт. Путищым щIигъунт. ЖорымкIэ тхъэ пхузоIуэ... Жыраслътэн къодыхъэшх:

– «Лайллахъу Ила-ллахъ!» жыпIэн си гугъати... Иджы жорым зептыжауэ ара?

– Си муслъымэныгъэм кIэ иIэщ. Гаремым сыпыкIаш...

– Дыщэр фIыIуэу бгъэпщкIуа-тIэ? – дыщэр кызызрыфIэ-Iуэхушхуэ щымыIэу щIоупщIэ Жыраслътэн. – Истамбыл кыыздэбгъэнар? А сэ слъэгъуа къалэм щIэх дыдэ зыкыиужьыжыну, къалафэ кыитеуэжыну кыпщIэкIынкъым. Сэдэкъэм щрагъэшхыну лыр зрагъэвыхъ шыуанри тхъэлътэIум шашхыну зрагъэвыхъри кыпхуэмышщIэну псори щызэхэзэрыхъащ абы.

– Узахуэщ. Ауэ сэ дыщэр зэстам ущIытешыныхъын щыIэкъым. Ар зыIэрыхъар апхуэдизкIэ Iэ лъэщщи, зыгуэр къеIыпхыжыныр щыгъэтауэ, нэщыхуэу утригъэплътэжынкъым.

– Зы дыщэ кIани, кIанэ ныкъуи?

– Зы хъэдзэ.

– Дыщэр пIыгъыу къалэм удэкIрэ адэ зы къуажэ гуэр егъэ-зыпIэ пцIамэ, утхъэжу упсэуртэкъэ? Хэплъыхъауэ шыфI къом къэпщэхунти... – Сыт хуэдэ уасэри шы уасэм хуэзыгъакIуэу еса Жыраслътэн иджыпсту кыыхуэлътытэркъым дыщэ путищым шыуэ кърипщэхуфыну щытам я бжыгъэр.

– Революцэм и ужькIи шы кыпхуэна уэ? – Григорий шэч

кыытрихьэркыым и хэкуэгуэр зэрыкыулея гуэрым, абы шы завод псо зэриIам, генералхэм уанэш хэплтыхьахэр ярищэу зэрыщы-там. Истамбыл кыышIэкIуари арагъэнт: англызхэм шы и пIалтэ яшIэ, шы фIыгуэ ялъяагу, шы ярищэну арат, йогупсыс Седых.

КыыфIэмыIуэху-кыыфIэмыIуэхуу, жэуап кьет Жыраслъян :
– Революцэм зыри стрихакыым сэ, – зэрыкыулейсызым тепсэлтыхьыну фIэфIтэкыым абы, тIум шыгыуи я фIэщ хъуну-кыым – сыуэркыш!

– ГурыIуэгъуэщ. Большевикхэм я лъяныкыуэ ухъуауэ Краснэ Армэм кыулыкыушхуэ щыпщIэу кыышIэкIыныщ.

– Дэнэт, жыпIа, дыщэ путищыр кыыздипхар? – псалтэ-макыыр нэгъуэщыпIэкIэ тришэн папщIэ щIоупщIэ Жыраслъян. И жыным йолэбэри дыщэ сыхьэтыр кърех: ирырелъяагу Григорий сыкыулейрэ сыкыулейсызрэ. Хъалидэ и тыгъэр хуабжыу гурыхь щыхъуащ Седых.

Адэ жыжыэу кыыщрагъажыэ абы. Нэгъабэ, жеIэ, мартым деж нэмыцэхэм договор ирашIылIауэ щытатэкъэ, арщхьэкIэ а договорым тоубжыгъхэжхэри советскэ республикэхэм – Украинэмрэ Белорусымрэ къатоуэ, Кърымым къахус я шылтэ, нэмыцэ агентурэм кыызэщIегъэст нэмыцэ-колонистхэр, кърым буржуазиэм и националистхэр, зы мазэ нэхъ дэмыкIыу етIуанэ украинскэ армэм и штабыр, командующэри я гъусэу, и дзэхэм пэлэщIэ мэхъу. ГъэрыпIэм ихуэнкIэ гузэвэгъуэр кызылтыбса командующэм унафэ ещI: штабыр мафIэгум икIэщIыпIэкIэ ирагъэтIысхьэу СевастополкIэ яунэт Iыну, езыр а щIыпIэм икIа нэужь, Кърым ухуэзышэ гъуэгуи и куэбжэр зэхуащIыжыну, ишунскэ позицэхэр – Кърым дзакIэм кыытехьэ тыркушI кхъуей-хьэлыпэри къаубыдыну. ИтIанэ, тенджыз ФIыщIэ флотым и зауэлIхэри гъусэ къэщIауэ, бийм къапэувынхэ хуейт. Симферополь кыыдэлэпхыукIырт Тарвацкэмрэ Слуцкэмрэ зи унафэщI кърым советскэ правительствэр, ахэр Севастополь Iэпхъуэу арат. Абы нэсахэ нэужь, кхъухьым итIысхьэхэу адэкIэ Кавказым зратыну я мурадт– абы советхэм я лъяр быдэу щыгуват. Штабыр зэрыIэпхъуэ мафIэгум ис зауэлIхэр нэхъ Iууу зэхэтIысхьэн, вагон нэхьыфIхэр хуит къащIын хуей мэхъу, абы итIысхьэнут хьэпшыпышхуэ, хьэпшып лъяпIэ, банкым и ахьшэ нэгъунэ зыIыгъ кърым правительствэр. Правительствэм хэтхэр тегузэвыхьырт я хьэпшыпхэми, ахэр езыхэм я щхьэ закъуэкIэ яхуэмыхъумэ-жынкIи хъунут. Армэм и штабыр щагъусэкIэ гузэвэгъуэншэу Севастополь нэс кIуэфынухэт.

Хьэпшыпхэр вагоным ирагъэзагъэри мо цIыху ешаелIахэр мафIэгу шэрхъ макъхэм щIэщхьэукъукиащ. Заланкой станцым деж мафIэгур кыыщоувыIэ, гъуэгубгъу кIыфIым ныбжъ гуэрхэр кыыхолъяагъуки, ахэр зауэлIми мызауэлIми кыыпхуэщIэну кыым. Правительствэр зэрыс вагоным деж Iэджэ щызэхуэсауэ мэлуща-

щэхэри зэхэтщ. МафІәгур ежьэжын хуейщ, ауэ комендантыра, хьэмэ дежурнэра, зыгуэрым зэтриІыгъэщ. Правительствэм хэт-хэр мафІәгум къраш – ІуэхукІэ къыхуейхэу жаІэри. Абыхэм зэрыжаІәмкІэ, ахэр щэхурылажьэщ. МафІәгур къыщІагъэувы-Іам щхьэусыгъуэ иІэщ: кърым правительствэм гъуэгум шына-гъуэ къыщыпоплъэ. Абыхэм жаІәм едәІуа нэужь, Тарвацкэм унафэ ещІ: адэкІэ дыкІуэркъым, ди хьэпшыпхэр мыбдеж къыщыдох.

«Щэхурылажьэхэм я лЫкІуэхэм» зэрыжаІәмкІэ, мафІәгур Севастополь нэсынутахъым, нэмыщэ-колонистхэм тоннелым лагъымхэр щыщІалъхьат, ахэр къауэмэ, уи мафІәгуи уи штаби уафэм дрихуеинут. Мобыхэм жаІәм йодаІуэри штабым и начальнымкым жәІэ: «Сэ саперхэр си гъусэщ. Тоннелым дыщІыхьэным и пәкІэ псори зэхэзгъәкІынщ. Лагъым щІалъхьар пәжмэ – къыщІезгъәхынщ. Ауэ, дауэ хъуми, Севастополь сынәмысу хъунукъым: командармэ и унафэщ ар. Фэ фыправительствэщ. Фи щхьэ и унафэ фщІыж». Арати, штабыр зэрыс мафІәгур жәщ кІыфІым хокІуэдәж, абы къыпагъәхуа вагоныр лъәныкъуәкІә дахуэ. «Щэхурылажьэхэм я лЫкІуэхэр» занщІәу я Іуэху и ужь йохьэхэр: кърым правительствэм и хьэпшыпхэр хьэлъзешә машинэхэм иралъхьәри АлуштәкІә яунәтІ. Ауз зәв кІыфІым зэрыдыхьәу машинэхэр къоувыІә. Правительствэм хәтхэр щыхунІә задәм щхьәщагъәуәри... Арати, Тарвацкәмрә Слуцкәмрә я жыІззыфІәщагъым токІуэдәж. Кърым правительствэм и хьэпшыпхэр бандитхэм яІәрохьә. Ахэр зылтыхьәу дыщә ашыкыр хьэпшыпхэм яхәмыту къыщІокІ.

– Дәнә-тІә здәщыІәр?

– Адәк Іә укьәдаІуәркьә.

Хьыбар гъәщІәгъуән кьрегъажьә Григорий. Правительствәр зрагъәтІысхьәну вагоныр щагъәхьэзырым щыгъуэ Тарвацкәм Седых, – арат шалоным и дежурнәр, – къыжреІә: «мо ашыкищым ухуәмыбәлэрыгъ». Дежурнәм и унафәкІә «зыхуэбәлэрыгъ мыхъуну ашыкищыр» правительствәр зэрытІысхьәр мыхъуу, нәгъуәщІ вагон ирагъәуә – ар нәхьыфІу яхъумәрт. Ашыкхәри абы нәхьыфІу хъума щыхъунуш, жиІәу арат зытрищІыхьар Григорий. Заланкой станцым деж мафІәгум къыщикІым, Тарвацкәм, мо зэрызехьәм хәтурә, ашыкхәм я Іуэхур ІәщІогъупщыкІ. Ахэр къызэрыкІыжа мафІәгур лажьә лъәпкь къемык Іыу Севастополь нос. Жәщым жәя, къәхъуам зыкІи щымыгъуазә Седых кърым правительствэм и членхэр кьилтыхьәуу щыхуежьәм, абы къыжраІә: «Заланкой деж щикІахәщ». Сыхьәт зытІуш докІри Севастополь къос мохәр гуузу зэрыхәкІуәдам и хьыбарыр.

Стрелецкә бухтәм Григорий къыщегъуәт егъэзыпІә къезытын бдзәжьәщә лЫжь гуәр, ашыкхәр гуәщыжь гуэрым щІа-

гъэувэ, хъэпшыпыжхэмкІэ, хъыжхэмкІэ щІауфэ, архив сыт
ярылтъу фІэкІ ящІэркъым. Правительством щыщ зыгуэр къы-
къуэкІмэ, хэкІуэдыкІ шымыІэу, псори яІэрызгъэхъэжынщ, жиІэу
абы трищІыхъауэ аращ Седых. Ауэрэ шынагъуэ къохъу:
нэмыцэхэр нобэ-пщэдей къалэм къыдыхъэнущ. Григорий
хуэмышчэу йоплэ «узыхуэбэлэрыгъ мыхъуну ашыкхэм» дэ-
лтым. Зым и щхъэр тричмэ – дэмылэ хъугъуэфІыгъуэ мы дү-
нейм теткъым. Киево-Печерск лаврэм и хъэпшып лъапІэхэращ.
Дыщэ, дыжбын, алмаз, мывэ лъапІэ зэмылІэужыгъуэхэмкІэ
гъэщІэрэщІауэ абы дэлтым ущІэмыупщІэ!.. ЕтІуанэ ашыкым
и щхъэр къытрех – уасэ зымыІэ, бгъэлыагъуэ мыхъун тхылтщ.
Ещанэр, псом нэхърэ нэхъ ин дыдэр, нэхъ хъэлыэ дыдэр зэтрих-
мэ – мафІэ бзийр къыжъэхолыдэ! Дыщэрэ дыщэхэкІрэщ!
ПашІэ-тхыгъыгъу ашыкхэм я щхъэхэр трелулІэж Григорий,
ахэр зэрыщытам хуэдэу щІехъумэж. Ауэ и псэр гузавэу хуожъэ:
ашыкхэр дэнэ здихъынур? Тенджызым хидзэнущи – игу
пыкІыркъым. Зыгуэрым жепІэнущи... Зы жьэм жьэдэкІар жьы-
щэм жьэдохъэ. ЗэрыпхъуакІуэхэм я Іэрыхъэнщи... ЗыгуэркІэ
езыхэм къащІэми, фІыщІыуагъэхыну? Уакъелынкъым. Григо-
рий къыгурыІуат кърым правительствэм и членхэр зытекІуэдар.
Бандитхэр зыгуэркІэ ашыкхэм я лъэужыкым къытеувэм... ИщІэ-
нур сыт?

Севастополь и Іэгъуэблагъэхэм зауэшхуэр щекІуэкІырт,
хъэпшыпхэм ятеухуауэ Григорий тенджыз ФІыщІэ флотым и
командующэм рапорт щыхуитхам. Саблиным Седых езым деж
иреджэ, къэзылыагъуи къызэхзыхи щымыІэу къыжрелэ: «Сэ
унафэ пхуэсщІыху хъумэ. Дэпшу лъэныкъуэ зегъэзыну ухуе-
жъэнщи, къызжиІакъым жумыІэж, уи пщэм мывэ к Іэрызогъа-
щІэри тенджызым ухызогъадзэ... Ахэр, жи, сзбэп къытхуэ-
хъунущ ахъшэщІэ къыдэдгъэкІыу щІэддзэмэ»...

АхъшэщІи дауэт къызэрыдэгбгъэкІынур – къалэми флотми
зыкъэфт, жаІэу нэмыцэхэр къалэбгъум щытт. Іэтащхъэхэр
зэныкъуэкъурт: ттын, дымытын? – жаІэу. Совнаркомым кыгъэ-
хъа телеграммэм итт: кхъухъу хъуар псым щІевгъэлыафэ.
Украин националистхэм, апхуэдабзэу езы командующэми,
зытрагъэчэныхъыр зыт: флотыр Севастополь къэгъэнэн, кхъухъ-
хэм украин бэракъхэр къыщы Іэтын. Аращ ажалым дыкъезы-
гъэлын хэкІып Іэу щыІэр, я гугъэт абыхэм. Флотым и штабым
щызэныкъуэкъухукІэ кхъухъхэм хъэргъэшыргъэшхуэм зыкы-
щаІэтащ, матросхэр командэхэм емыдэІуэж хъуащ. Григорий
псэхупІэ, тыншыпІэ и Іэжтэкъым: ашыкхэр жэщым елъэф
«Пантелеймон» кхъухъыжым, хъэфэ кІэлошыжым хуэдэу
уфафэу псы щхъэфэм тетым. Ашыкхэр абы щигъэпщкІуауэ, адэ-
кІэ къэхъунум йожъэри щысщ. ИкІэм икІэжым абы хуэм цІыкІуу
къыжраІэ: «Флотым и командующэм имыщІэу жэщым кхъухъ
тедзапІэм текІынущ «Пронзительный» лагъымзехъ кхъухъыр.

ЗдэкIуэнур Новороссийск». Седых занц Iуэ Iуэхум тогушхуэ. И ныбжьэгъухэр здигъэIэпыкъуурэ, ашыкхэр лагъымзехъэм егъэIэпхуэ. Кхъухъ тедзапIэр бжьэц и джэду зэрызехъуэ зэрыщытыр къегъэсэбпри, «Пронзительный» хым тохъэ, пхъэр къа-кIэлъыщIэпхуэ хъужыкъуэмэ, абыи жэуап зэрыратыжыным зыхуагъэхэзырат лагъымзехъэм исхэм. Арати, кхъухъым Кавказ лъэныкъуэм хуеунэтI...

– Ашыкхэм ярылбър сыт, жиIуэ зыри къоупщIакъэ? – Жыраслъэн нэгъуэщIынэкIэ еплъ хъуат и хэкуэгъум, Iуэхум апхуэдэу зэрытегушхуам щхъэкIэ абы щцIэ лей хуищIу хуежъат.

– Хэтыт си ашык зыфIэIуэхур? ЦIыхум я щхъэр я лажъэт. Зыгуэр къыттеуэу, – ар нэмыцэхэрауи дизертирхэрауи иры-рехъу, – дыщIрамыгъэлъэфашцэрэт жыхуаIуэ псоми я псэр IукIат. Морякхэр жэцк Iэрэ плбырхэрт, махуэм уафэм дэплъейхэрт – кхъухълътэ къыпщхъэщыхъэрэ бомбэ къриутIыпщхъэхмэ, нэ-гъабэ псым итхъэлам улъэщIыхъэжат. Сытми, лажъэ щымыIуэ Новороссийск дынэсащ. Командирым и унафэкIэ бэракъ плбъжъ-хэр къаIэт, арыншамэ Новороссийск деж щыт зауэ кхъухъхэми бжьэпэм тет топхэми урагъэсыкIынкIэ тIуэ еплъынутэкъым...

Лагъымзехъэр бжьэпэм пэмыжыжъуэ къызэрыувыIарауэ, Григорий и ашыкхэр катерым ирелъхъэри къыIуеш. Адэк Iэ гугъуехъ щыIэжтэкъым. Ар зауэ комиссарым деж макIуэ, Iуэхур зыIутыр жреIэ. Краснэ Армэм и цIэкIэ щытхъу кыхуагъэфашцэ краскомым. Дыщэр занщIуэ Москва ирагъэшэн хуеят. Арщхъэ-кIэ апхуэдэу хъуакъым. «Нобэ-пцэдей Северо-Кавказскэ рес-публикэ къальхунуш. Дыщэри хъэпшып лъапIэхэри респу-бликэщIэм ахышэ хуэхъунуш», – жаIэ. Псори зэгурыIуауэ, псори ахышэм делэ ищIауэ фIэкI умышцIэну, ахышэ фIэкI Iуэху яIэжтэкъым. Ауэ емынэр зыпыщIа ашыкхэр и натIэм щикIым, бгыр теужа нэхъей, хуиту бэуэжаш Григорий.

– Зыри къыумыгъанэу псори яптыжа-тIэ? – Жыраслъэн и щхъэм къимытIасэр зыт: лъэбакъуэ пчыху къэс узытекIуэдэнкIэ хъуну ашыкхэр бандитхэми, зи хэкум епщIыжахэми, зэрыпхъуа-кIуэхэми, нэгъуэщI бий Iэджемэ къаIэщIэпхыу «Краснэ Армэм фIыщIэ къысхуешI» жыпIэу дауэ зэрыптыж хъунур?

– Сыпсэуэ сыкъызэрелар-щэ? Ар пфIэмащIэ?

– ЗэрыжыпIэмкIэ, украскомщ уэ.

– ЯпэщIыкIэ прапорщикыу сыщытащ. ИтIанэ краском сыхъуаш.

– Деникиным уи щхъэр пхупиупщIынщ.

– Абы сыхуеблэгъэну си нэ къикIыркъым сэ.

– Дыщэр зэран хъунтэкъым, – къыжъэдоху Жыраслъэн.

– Хъунут зэран. Новороссийск хуабэ узым сыпщрищIыкIауэ щытащ. Дыщэр сIыгъамэ, дауэ сыхъуну пIэрэт абы щыгъуэ? Сэр къысхахуэри нэгъабэ лIам салъэщIыхъэжат. Сыплбыржъэру, си нэм щIы имылъагъуу си псэр ерагъыу Кърым станцым

цыхут ар. Езыр Седых куэдкIэ и ужькIэ Кавказым икIа пэтми, иджыпстуи Григорий деж Кавказым щыхыбархэм теухуауэ Iэджэ кыщищIащ абы.

– Истамбыл дауэщ жыпIа-тIэ укызырэщыхутар? Зыгуэр кысщобзыщI уэ иджыри.

– Гуэныхь стумых. ЖысIауэ хъуар зэрыпэжымкIэ тхэ пхузоIуэ, – жеIэри Седых и хыбарым адэкIэ пешэ.

Узым и ужькIэ лъэкIэ кызыэфIэувэжа лIым мурад ещI кыщальхуа лъахэм – Тэрч кIуэжыну. АрщхэкIэ гъуэгухэр дэнэкIи шызэхуэщIат. Таурыхым зэрыжиIэм хуэдэт: ижыымкIэ уогъазери – Деникиным и IэмышIэм уохуэ, сэмэгумкIэ уоунэтI-ри – Сорокиным аркъэн кыппщIэхедзэ, псоми къапэпкIухуэ ГрузиемкIэ укьекIуэкIыну ухуожьэри – англызхэм уа Iэрохъэ. Северо-Кавказскэ армэм и штабым йокIуалIэ Седых. IэджэкIэ кыпкъроупщIыххэр, и тхылъхэм хоплъэри абы дзыхышхуэ кърагъэз: армэм и командующэ Сорокиным и тхыгъэхэм я шифровальщикыу ягъэув. Григорий а Iуэхум хуабжыу хуэIэ-кIуэлъакуэт. А махуэхэм Таманскэ полуостровым кыщотIыс нэмыцэ десант, тыркухэм а щыпIэр зэраIыгъ лъандэрэ къэнауэ щыIэ щытIхэр къагъэсэбэпри десантникхэм абдеж зыщагъэ-быдэ. Нэмыцэхэм IэщэкIэ кызыэрагъэпэщу щIадзэ кулакхэмрэ Советскэ властыр фIыуэ зымылъагъу къэзакъхэмрэ, абыхэм Псыжъ и Iэшэлъашэхэм восстанэхэр щрагъэкIуэкIырт. Нэмыцэ полкыр ауэрэ лъэщ дыдэ мэхуэ, абы иIэт зэрызауэ техникэ дэ-гъуи, Iэщэ-фащэкIи кызыхуэтыншэу кызыгъэпэщат, арщхъэ-кIэ Таманскэ армэми зыкьиухуакъым, сыт хуэдиэзылъ ягъэжами, армэм хэт зауэлIхэр лъэщу пэщIэтащ зэрыпхъуакIуэхэм, арати, нэмыцэхэр я пIэм къинащ. Апхуэдэу щыхъум, ахэр советскэ Кубаным къольэIу: мамырыгъэкIэ дызэгурывгъаIуэ.

Армэм и командующэм и приказ бжыгъэншэхэм, унафэхэм, тхылъхэм шахэплъэк Iэ, Григорий шэч ищIу хуожьэ: Советхэм я унафэщIхэм зэрагугъэм щыщыIэкъым Сорокиныр. Ауэ Седых шынэрти зыри жиIэртэкъым. АрщхэкIэ згуэрым абы кыIэрохъэ Сорокиным и унафэ: Анапскэ отрядым и командир Филимонцевыр, ещIыгъакуэу кызырэщIэкIам кыыхэкIыу, убыдауэ гъэтIысын. Мыбдеж Григорий хуэбзыщIакъым Сорокиным и мурадыр – и ныбжьэгъум хыбар ирегъащIэ командующэр кызырэщэмкIэ. Седых ищIэрт Сорокиныр зэрыгушIэгъуншэр, абы укызырэмылынур, ар зэрыщхъэзыфIэфI бзаджэр, дзэпщышхуэу зыкызырэрилъытэжыр. Ауэ Григорий фIыуэ ицIыхурт кадетхэм я школым щыщIэсам щыгъуэ кыдеджэу щыта Филимонцеври – ар цыху пэжт, зыбгъэдэт Iуэхум игури и псэри етат, ныбжьэгъуфIт. Плъагъууэр ар бгъэунэхъуныр напэншагъэт.

Бийм Iэрамыгъэхъэн щхъэкIэ тенджыз ФIыщIэ флотыр псым

щІрагъэлъэфэн хуейуэ центрѳм унафэ кыкІауэ шызэхакым, Седыхрэ отряд цІыкІу гуэрѳм и унафэщІ Филимонцевѳмрэ щІэпхъуэжыну зэгуро Іуэ. Ауэ ущІэпхъуэу дэнэ уздэкІуэнур? СеверѳмкІэ добрармэр кыокІуэ, Сорокиныр востокѳмкІэ йокІуэт, юг лъэныкыуэмкІэ, Сочи хуэкІуэу, Грузиѳм и меньшевикхэм кыкІуэцІратхъ, западѳмкІэ тенджызри Къырымри нэмыщэхэм яІыгыщ.

«Пронзительный» кхъухъѳм и капитаныр зы хахуэ гуэрт, Іуэхум занщІу тегушхуэрт, мис ар фІуэ ицІыхурт Седых, абы и деж дыгъакІуи и командэм дыхэтынщ, жи Григорий. Седых зыщыгугъыр зыт: а кхъухъѳм и командэм зыхрегъатхэ, ар тенджызым трахуэну капитаныр къагъэдалуэ, итІанэ советскэ республикэм и бэракъыр кхъухъѳм кыщпрагъэлэт, апхуэдэ щІыкІэкІэ, «Потемкин» броненосецѳм зэрихъауэ щыта лІыгъэм мобыхэми щапхъэ кытрах – лІыгъэрэ щІыхъэрэ уиІу ухэкІуадэмэ нэхыфІкыэ, Сорокиным щхъэпылъэ зегъэщІ нэхърэ? А Іуэхум апхуэдизу дихъэхауэ тепсэлтыхъырт Седыхи, Филимонцевѳм и нэгү кыщцІыгъэхэрт революцэм и мафІэр кыщцыхъея лагъѳмзехъэ кхъухъѳм урысхэми нэмыщэхэми я кхъухъэр кызырыкІэлтыжэр, ахэр топхэмкІэ къазэрыкІэлтыуэр, гъэру зыкъэфт, армыхъуамэ, псым фыщІыдогъэлъафэ, жаІу кызырыкІийхэр, арщхэкІэ мыдрейхэм щІэзауэр ящІэжу, – я щхъэхуитыныгъэм папщІэ зауэу зэрыщІадзэр...

Филимонцевѳм и отрядѳм шыщу къэнэжар цІыху зыбгъупщІ кыудейт, Седых абыхэм яхохъэ. Ахэр мэз щІагъ защІэкІэрэ кхъухъ тедзапІэм хуокІуэ, къаІэрыхъэр я шхыныгъуэу аращ. Абыхэм къадэлэпыкыурт шэпсыгъхэр ерыскыкІэ, егъэзыпІэкІэ. МахуитІ гъуэгуанэм и ужькІэ ахэр тенджыз бжъэпэм щхъэщохъэ. Лъапсэ нэщІ кыхъат Филимонцевѳм и цІыхухэр – флот псом и кхъэт кызырихъэллахэр. «Пронзительнэри» бгъуэтмэ – къащтэ. И ныбжъэгъухэм я гъуэгум тетү ари щІилтъэфат псым...

Толькъунхэм уфафэу тетт зибгъухэмкІэ хъэнцэ пщык ІуппІ гуэлэл кхъуафэжъей гуэр. Филимонцевѳм и гупѳм хэтхэр хъэнцэхэм я бжыгъэм хуэдиз хъуртэкъѳм. Ауэ Седых кыхелъхъэ: жэщѳм кхъуафэжъейм дот Іысхъэ, хъэнцэмкІэ дыхущІэрыуэрэ тенджызым дытохъэ, Сухум лъэныкыуэкІэ доунэтІ, цІыхуншэ щІыпІэ гуэр тенджыз Іуфэм кыщцыдогъуэт, адэкІэ мэзым дыщІохъэжри... АдэкІэ тхъэм жыхуиІар тІагъунщ, дымышцІэххэу партизанхэм дахуэзэмэ, ди насыпщ.

Гъуэгү техъэну зызыгъэхъэзырхэр зыхуей дыдэу кыщцІэ-кІащ дунейр: бжыхъэ пшагъуэ Іувыр тенджызым кыщцхъэщыгъуэлъхъащ; пшапэр зэрызэхуэу нэм кыщцІэІэбэр умылгъагъуу кІыфІ хъуащ, апхуэдэ дунейм тенджызым утехъэну дзыхъщІыгъуэджэт, ауэ нэгъуэщІ Іэмал щыІэтэкъѳм. Седыхрэ Филимонцевѳмрэ гупыр мэзым кыщцІашащ, цІыху зытрамыгъа-

плъзурэ тенджыз бжъэпэм щхьэщохьэхэр, псым зэридзэу тет кхьуафэжьейм бгъэдохьэхэр, абы йотIысхьэхэри хьэнцэхэр яубыд. Ахэр жэщпшагъуэ кIыфIым зыIуригъэлъдащ. Жэщищ-махуищ дэкIа нэужь, тенджызым тет кхьуафэжьейр къэзыгъуэтар урыс е нэмышэ матросхэркъым – аргуэру тенджыз бжъэпэм дзэхэр езышалIэ англыз зауэ кхьухьыращ. Англызхэм япэщIыкIэ я гугъащ кхьуафэжьейр бдзэжьеящэхэм яйуэ, итIанэ шэч ящI: бдзэжьеящэхэр апхуэдэу жыжьэ щхьэ къэкIуа? ЗдэкIуэр дэнэ ахэр? Iуэхур зэхагъэкIыну хуожьэри, мохэр гъэру яубыд.

ЕушIу, зыгуэрхэр кърагъэIуэтэну хуожьэхэр. Гъэрхэм на-сып яIэти, абыхэм ящыщ икIи яукIакъым, тенджызым хадза-къым. Трюмым щIадзэ. Псы ирагъафэ, уеблэмэ тIэкIуи ягъашхэ. Ауэ, езыхэм я гугъэм хуэдэу, лIыгъэрэ щIыхьэрэ яIэу хэкIуэ-дакъым – зауэлI гъэрыплэм ихуахэщ.

Сарыкъамыш деж гъэр къыщашIа сэлэтхэм гъусэ хуашIри ахэр Истамбыл ирагъашэ. Шэтырхэм щIагъэтIысхьэ, арщхьэкIэ уэлбанэ кIыхьым къыщIедзэри шэтырхэм псы къыщIэлъадэу хуожьэ. ИтIанэ ахэр Чанакъ къалэ ягъэIэпхьуэ. Яшхыр пщIэн-шэу мыкIуэдын папщIэ гъэрхэр лэжьакIуэ яху-къахужу щIадзэ. Мис абы щыгъуэщ молэ гуэрым и чэнджэщкIэ Григорий мус-лъымэн диныр къыщищтар.

Седых и псалъэр зэпегъэу. Кхьухь тедзапIэм гъунэгъу зэрыхуэхьуахэр белджылыуэ уэздэгъэ нэху гуэрхэр жыжьэу уолъагъу. Кхьухьми макъ итхьунщIыкIар дрешей, вууэ щIедзэ. Махуэ ещанэм и нэхушым деж ахэр Трапезунд къос.

4. ЧЫРЭР ГЪУЭГУ ТОХЬЭ

Адэ бгыщхьэм къыщезьэрэ тенджызым къыхуэкIуэ нэкIум кIэрыпхъат унэ лъахьшэ цIыкIухэр, абыхэм я зэхуакухэмкIэ залуантIэ-зашантIэурэ уэрам бгъузэ цIыкIухэри, нэгъуэщI псэ-уалъэ гуэрхэри – тутын фабрикэм и сэрейхэм, дэ шагъэкъабзэ, бдзэжьеящэхэм яхьхэр шагъэхьэзыр цеххэм ещхьу плъагъурт. ЦIыху мин тIошIым нэс зыдэс а къалэр тенджыз ФIыщIэ бжъэ-пэм и кхьухь тедзапIэ ину къалъытэрт, абыкIэ щызэблэкIырт Закавказьемрэ Персиемрэ сату щызыщIхэр. Жыраслъэнрэ Седых Григорийрэ я щхьэр здахьын ямышIэу здэкIуэм, абыхэм къахуэкIуэрт цIыху гуп. Абы къахож тырку фащэ зыщыгъ афицар ныбжьыщIэ гуэр. Адыгэбзэ къабзэкIэ Жыраслъэн къоупщIыр:

– Жыраслъэн жыхуаIэ уэркъ щIалэр уэрмырауэ пIэрэ?

И лъакъуэм къыщыщIэдзауэ и щхьэм нэс афицары зэп-плъыхьри, Жыраслъэн Iэнкун къохьу:

– Сэраш, алыхьым жиIэмэ, уэркъ щIалэ Жыраслъэн жыхуаIэжыр.

– ЗаншІэу укъэсцІыхуат, – кьогуфІэ афицарыр.

ФІыщІэрэ шытхъукІэ кыдахъэххэм ящымыщ пэтми, щІыр сыткІэ щхъэпэ, Жырасльэн иджыпсту хуабжью и гуапэ хъуаш апхуэдэу кызырэгуащІар, моуэ гушхуэныгъэм кызыэщІи Іэтэу щІоупщІэ:

– СыткІэ сыкызырэпщІыхуар?

– Уэ укъэзымыщІыхун щыІэ? – кызыыхих лъэпкъ щымыІэу, хьэрэмыгъэншэу жеІэ афицарым. – Уи пащІэхэмкІэщ укызырэсцІыхуар. Уи пащІитІыр зэщхъкым уэ.

Имыкурэ имыбгыу Григорий кышсеудри мэдыхъэшх. Дауи, ар уэркъ щІалэм и гуапэ хъуакъым. И гуапэр шыгъэтауэ, и жагъуэ бзаджэ хъуаш. Ауэ Жырасльэн абы зыкІи зыкъригъэ-щІакъым. ТхъэхужыІэу жыпІэмэ, иджыпстут ар япэ дыдэу щри-хьэлІар уи пащІэ лъэныкъуэм иІэ дертыр укызырэацІыхун дамы-гъэ хъууэ. Хъалидэу е Рауф-бейуэ кыщІэкІынщ мы щІалэм а си дамыгъэм и гугъу кыххуэзыщІар, – игу кьоки Жырасльэн.

Чырэр Анкарай кышцызэригъэпэщыфынут Рауф-бей, ауэ Хъалидэ идатэкъым ар: «Чырэр жьжкэ хун хуей хъунуш, шыхэр увыІэнци гъуэгубгъум кытенэнщ». Премьерри абыкІэ арэзы мэхъу, гъуэгур верст миным нэблагъэкІэ егъэкІэшІ – чырэр кышцызэрегъэпэщ урыс-тырку щІы зэпылтыпІэм пэмыжжкэу. Верст мин жыхуэпІэр мыбдеж щылткъым езыр. Мазэ гъуэгу хъурт. Ари лъэпощхъэпоуншэу укІуэу щытмэ. Трапезунд удэкІыу Батум укІуэным сыт хэлъ – гъунэгъу тІэкІуши, уІэбэмэ улъэІэсыным хуэдэщ. Рауф-бей анлызхэм ягурыуагъэжкІэт, афицарыр мыбдеж кышщІушІэныр кызыыхэкІари гурыІуэ-гъуэт: чырэр зыхуэмызапхъэ хуэзэн хуейтэкъым. Жырасльэн арэзы дыдэу фэ тетт, и пащІэхэр и Іэгуфэм щигъэжырт. Чырэр ежъмэ, ар Григорий и ІэмыщІэ ирелъхъэ, зэраныгъэ щымыІэу ар Тифлис зэрынэсынум шэч кыттрихъэркъым Жырасльэн. АдэкІэ, уфІэфІмэ и нэр щыпхи, езы Жырасльэн кыигъуэтыжы-фынуш гъуэгур.

Тенджыз Іуфэ вокзалым деж нэсахэ нэужь, афицар щІалэм хъэщІитІыр бгъэдешэ машинэ псынщІэ гуэрым:

– ФитІысхъэ. Корпусым и командирым и машинэщ. Мыбы дису зы верстищэ хуэдизкІэ дыкІуэнуш.

Жырасльэнрэ Григорийрэ зоплтыж: итІанэ лъахъстэн фІыцІэ зытебза ипхэ тІысыпІэр зрагъэгъуэт. Нобэт япэ дыдэу Жырасльэн машинэ щитІысхъар, апхуэдэпщІэ абы игъащІэ псокІэ кылытысыну хэт и гугъэнт?

– Хэтхэ уарей, щІалэфІ? – йоупщІа ар афицарым. ЩІалэр шофер гъум пащІэшхуэм бгъурысу ипэмкІэ щыст.

– Корпусым и командирым сришыщхъэхъумэщ.

Абдеж псори щым мэхъури зыкъомрэ зыри кыххэпсэлты-кІыркъым.

– ГъэрпІэм итахэм зэрыжаІэжамкІэ, Сарыкъамыш деж зауэ гуашІэ щекІуэкІащ, – къыхедзэ Григорий, – тыркуу зэтраукІам щІэи гъуни имыІэу жаІэ. Топхэр къанэ шымыІэу, шыхэр зы-щІэщІауэ кърашэкІхэри быдапІэр зыхъумэу шытахэри, тырку-хэм яфІэкІуэдауэ, жаІэ. Тырку гъэру къаубыдар пхуэбжынкъым, жаІэ. Тырку армэм щІыр ныбафэкІэ къритхъуу убж хъунуш. Армэм и Іыхъэ щанэ хъунщ жыхуэпІэр мыбдеж щылъщ! Іыхъэ щанэ! КъыбгурыІуа?!

Жъы къепщэрт. Тырку афицарым дахэ-дахэу зэхихыртэ-къым ипхэмкІэ щыситІыр зытепсэлтыхъыр.

– Сарыкъамыш урысхэм ялыгъ иджыпсту?

– Хъэуэ. ЗэрызэгурыІуахэм ипкъ иткІэ тыркухэм къраты-жащ.

– Цыхухэр пщІэншэу хэкІуэдауэ къыщІокІ-тІэ?

– Зауэщ-тІэ, сыт пщІэн?.. Тыркур псоми я зэхуэдэ щІакхъуэ Іыхъэм ещхъу зэпагуэшыжащ. Хэт нэхъ Іыхъэшхуэ, хэт нэхъ Іыхъэ цІыкІу ялысащ. Россием, щІакхъуэмэр къыщІихъа фІэкІ, къылтысаІакъым, – ныжэбэ фІуэ жей, зызыгъэпсэхуа Седых нэщхыфІэщ, и Іэпкылтэпкъыр жанщи, лъэтэным хуэдэщ, езыр иджыпстукІэ гукъеуэншэщи, къэзакъыр тхъэжу мэдыхъэшх: – Пэжщ, дыдейхэри, цІыхум зрагъэщхъу, Іэбат щІакхъуэм, ар-щхъэкІэ союзник ди къуэшыфІ цІыкІухэм я ІэштІымыр къагъэ-далъэ: «Фи Іуэху зыхэмылтым фи бэлагъ хэвмыІут!» Абыхэм жа Іэм уемыдаІуи еплтыжыт – уи Іэпэр щыпытым нэс пхупа-упщІыни.

«Шыдыгъухэм я хъэлыр нэгъуэщІщ, – йогупсыс Жырас-лъэн, – псоми зэхэту къыпІэрыхъам лей къыхыумых; хэт сыт хуэдиз лъысынуми зыщІэр «шахыраш», псори абы йодаІуэ. Абы нэфІ-ней зэрихъэркъым, нахътэм къыщыщІэдзауэ налхэм нэс ибжынщи, зы цІыхуи лей лъымыгъэсу, псори зэхуэдэу игуэ-шынщ. Уарэзы-умыарэзы щыІэкъым, къыплтысар зыІэрыгъэ-хы лъэныкъуэ зегъэз. «Шахым» уезуэну ухуежъа – къыплты-сами ухэкІыжащ. Абы укыщынэмэ, уи насыпти. ДяпэкІэ гъусэ узэращІынуми упыкІащ. Зауэм апхуэдэкъым. Лъэщыр хейщ. Ауэ Григорий щІеупщІар нэгъуэщІт:

– Гъэрхэр зэрахъуэжа?

– Хэт и зэхъуэж! Дыдейуэ тыркухэм я Іэрыхъар зы мыхъэ-нэншэ тІэкІуш. Ауэ абыхэм я сэлэту дэ тІыгъыр я нэхъ мащІэ дыди зы дивизэ псо хъунщ. Муслъымэн хэкухэм ихъэжар сыт хуэдиз! Азербайджаным, Дагъыстаным, адэк Іэ Севернэ Кав-казым зи щхъэр щызезыхъэм бжыгъэ яІэ? МэлыаІуэ-мэІункІэри къакІухъ, мамырыгъэ зэращІылІам ипкъ иткІэ я лъэпкъым ягъээжыну хуит зэращІыжахэри ямыщІэу я щхъэр кърахъэкІ. ФакъырэІус къыхахыу Кавказым щохъуакІуэхэр, ермэлыхэм я деж зыкъыщагъэлъагъуэркъым. Зыкъыщагъэлъагъуэу еплты-

жахэщэрэт! Я пщэхэр хуагъэкIэщIынти. Ахэр, дзыгъуэмрэ джэдумрэ хуэдэщи, зэтеплъэ хъуркъым. Тыркухэр Эрзрумрэ Сарыкъамышрэ деж къызэрыщыхагъэщIамкIэ абыхэм къуаншэу къалътытэр ермэлыхэращ. Чыристанхэр я чыристангъухэм ядэ Iэпыкъужащ, жаIэ. Урысхэмрэ ермэлыхэмрэ я диныр зэрызэщхьэщыкI щыIэкъым. Арати, хъэм и губжь кхъуэм щехъэ, жыхуиIэу хъуащ тыркухэм я Iуэхур. Тыркухэм Iэщэр къаймэщIэкIрэ – ермэлыхэр къуаншэщ, абыхэм я топхэр си адэшхуэм и адэжхэм я ныбжьу зэрыщытымкIи къуаншэр ермэлыхэращ, щIыр хъея – ар зягъэри... Ермэлыхэр тебжэри тыркухэр ягъэунэхъуащ.

ЗэпсэлъэгъуитIыр щым мэхъу.

– Трапезунд и Iуэхур дауэ щыту пIэрэ? – икIэм икIэжым щIоупщIэ Жыраслъэн.

– Дынэсыжмэ, къэпщIэнкъэ. Англием и десант абы

къызэ-рыщыт Iысрэ куэд мышIауэ жа Iэу зэхэсхаш.

– Мы ер зи унэм ихъэн англызхэр дунейм техуэжыркъыми, – жеIэ Жыраслъэн. Аргуэру абы и нэгъу къыпщIохъэж Дарьял аузым щызэтраукIа комиссархэр, командир пIтыжьхэр, Измир щызэтраукIа тырку гъэр къомыр. Ар хьэлъэу къыхоцэтэыкI.

– Гу ящыхуащ сэ а зиусхьэнхэм.

Гъуэгур быркъуэшыркъуэщи, автомобилыр доуей-къоух. Сабэ гъуэжыфэр къыгъэхъейуэ мажэ ар, гъуэгур хуит къысхуэщI жыхуиIэу и пIипI-пIипI макъри щигъачэркъым, абыхэм къахуозэ гухэр, лъэсхэр, шухэр.

– Картэр къытщымыгъупшамэ арат, – Седых зыхуегъэ-лъахъшэ ипэкIэ ис афицарым. – Топографическэ картэ дгъуэ-тыну пIэрэ?

– Къэдгъуэтынщ, – жеIэ афицарым къемыплъэкIыу. – Картэн-шэуи ущыгъуэщэнкъым мыбы. Гъуэгум утекIыу дэнэ укIуэн?

– Ди гъусэу унэкIуэнукъэ уэ? – щIоупщIэ Жыраслъэн.

– Унафэ къысхуащI закъуэмэ. Ауэ умыгузавэ, гъуэгутъла-гъуэ бэлыхь фи гъусэщ, – къоплъэкIри къыпогуфIыкI афицарыр. – Чырэр Чорэхъу аузым дэгурэ кIуэнуу, псым Батум ухуишэнущ. АдэкIэ Кутаис хуоунэтI, адэкIэ – Тифлис. Аращ гъуэгур.

– Тифлис адэкIэ Алэзан аузым дыдохъэри... – къыхедзэ Жыраслъэни. «Памфиндер» машинэм ису Къэбэрдейм нэс кIуэжыну сытым хуэдэу и нэ кыиIрэт Жыраслъэн. «Мыбы сису Къылышбий Сулът Iанбэч и куэбжэм сыIульэдамэ... И нэр къыхуу къызэмышпIтым си Iуэхут ар», – сабий цыкIум ещхъу Iэджэ игу къегъэкI Жыраслъэн. Ауэ машинэр Чорэхъу псым йокIри къамылыщхъэ унэ лъахъшэ к Iыхъхэм деж къышхоувыIэ. Ахэр зауэлIхэм я казармэхэрат, щхъэгъубжэ цIыкIухэр зыхэ-

гъэмба блынхэр джафэт, фагъуэт.

Жыраслъэнрэ Седыхрэ япэ махуэ дьдэм къагурылуаш – чырэм гугъуехь машІэ дашэчынукъым. Мудросскэ зэгурылуэ-ныгъэм ипкъ иткІэ тыркухэм я дзэхэр кърашыжат хьэрып къэрал псоми я дежи, Иранми, Закавказьеми, я флотыр союзникхэм иратат, езыхэм ялыгъа зауэлІ гьэрхэр зейхэм иратыжат (ахэр куэд дьдэ мыхъуу къыщІэкІаш); анлызхэм хуитыныгъэ яІэ хъуаш, езыхэр хуейуэ щытмэ, тыркум и дэтхэнэ районри яубыдыну, абы хиубыдэрт ермэлыхэр зыщыпсэу Вилайтхэри. Зыри нэкІэ зэмыплъыж Іэцэхэр Іуашхъуэ зетель хъуат, къатекІуахэм я бжыым щІэува тыркухэм я Іэцэхэр хэти иратыну хъэзырт, пудыж тІэкІуу зыщэхун ягъуэтамэ, я дуней гугІэгъуэт. Апхуэдэу щыщыткІэ, корпусым и командиру щытар зыхуеиххэр аратэкъэ – «Адыгэхэм я зэдэлэжьэныгъэмкІэ комитетым» и хьэкъкІэ чырэ къызэгъапэщыным теухуауэ правительствэм ищІа унафэр игъээщІэну. Зэ къаща мэлым еІуанэу сыт къытепщыкІыжын жалэ пэтми, командиру щытам и фейдэ гуэр хэлът абы. Тхыль къыхуагъэхьам къыщыгъэлъэгъуат сыт хуэдэ Іэцэ-фащэ лІэу-жыыгъуэ сыт хуэдиз чырэм егъэшэн хуейми. А псори иригъэшэн папщІэ абы шы щитху къыгъэхъзыраш, чырэр ихъумэну эс-кадрон ныкъуэ къызэригъэпэщаш. Хьэпшыпхэр кърашащ иужьрей махуэхэм Сардарабад деж къыщаубыдауэ щыта урыс армэхэм я складхэм. Командиру щытам игу къыщІитхьырт урысхэм я шухъэ щэкІ дэгъуэм къыхэщІыкІа щыгъынхэм зэрыхэкІыжыр. Ауэ сыт ищІэнт, унафэр унафэт. Іуэхур Іэцэм щынэ-сым, абы унафэ ещІ, Іейми фІыми ар зыхуэдэр кърымьдзэу, къуентхъ къащІахэр къызэхуахъэсыну.

Седых Григорий хищІыкІынтэкъэ Іэцэм? Ар хэплъэу хуожэ Іэцэм. Ашыкхэм ярылгу къыщІокІ анлыз пулеметхэу «брэк», абыхэм шэуэ щІагъуар «браунинг» американскэ пулеметым ейхэрат, а тІур зэхуэхъункІэ дуней Іэмал иІэтэкъым. Хьэмэрэ «максим» пулеметым шэуэ хущІагъуат анлыз «виккерс» е француз «гочкис» пулеметхэм я шэхэр. Уеблэмэ пулеметышэрэ пулемет дакъэу ашыкхэм далъхьахэр я бжыгъэкІэ зетехуэртэкъым. Фочхэм я гугъу пщІыми, абыхэми я Іуэхур зыкІэ нэхъ щІагъуэтэкъым. ПщІэнтІэпс машІэ игъэжакъым Григорий а псори зэхуигъэхъужын, зэтес ищІыжын папщІэ. Япэ къыпхуа-шия гъушчыкІэжыыр хьэдрыхэщІ нэс дауэ плъэфынт? Узыхуейр узэрызауэ хъун Іэцэщ.

Жыраслъэн иджыщ япэ дьдэ щрихьэлІар щэкІ-фэкІ Іуэху-хэм. Абы сатуушІ къызэрыхэмыкІыну нэрылгагъут. Мутес-сарриф Санджакъ быдэу и тхьэкІумэр къыхуаІуэнтІат къищэху-нумрэ къимыщэхунумкІэ, арщхьэк Іэ купецхэмрэ округым и начальникомрэ зэгурылуауэ, тхьэр ягъэпщІырт, пщыр яупсырт, фэмрэ къупщхьэмрэ яку дэшхыхъыну пылъхэщ: зэм щэкІым

кІэраудырт, зэм шэкІ нэхьыфІым и пІэкІэ нэхь Іейр хагъэпша-хъуэрт, апхуэдизкІэ бзаджэхэти, Жыраслъэн и щхьэр хагъэунэ-зыхьат. Куэдрэ дэуаш, ныкъуэкъуаш ар, ауэ Іуэхум зыри щыхуемыщІэм, зэпыту фыкІуэ, фи щхьэ зэрыхьщ, жиІэри ежъэ-жащ. Шыхэми бэлыхь нэхь мащІэ япымыщІауэ кыщІэкІащ: зи кІэр зыхуземыхьэж шы увыІахэр кыхуагъэлъагъуэу щІадзаш. Абыхэм зыгуэр яхьыфыныр щыгъэтауэ, езыхэр хьын хуейт. Жыраслъэн шым хищІыкІынтэкъэ, уи Іэли-уи уди, кыІихын идэркъым шы увыІахэр. «Абы ухуэмеймэ, – жаІэ мо-дрейхэм, – кыдыр, шыд удот». АрщхьэкІэ зытригъэхьэркъым Жыраслъэн. Хьэлъэ кавказыбгхэм щхьэпрызыыхыфын, гъуэ-гуанэ кІыхь зэпызычыфын шыфІхэр къратыну япиубыдащ. Хэплтыхьыщэ зыщІ хьэщІэхэм я хьыбар щызэхихым, корпусым и командирыр езым и щхьэкІэ кэкІуаш, Іупсыр кыІурыжу дауэу щІидзаш абы: кыуатыр кьеІых, армыхъу абыи ухэкІы-жынкІэ хъунщ, жи, фи Іэщэр зэвмыпэсыжу ара?! Сэра фи гугъэ ар зыщІар? Фи дежщ щащІар! Фыхуеймэ, уафэм фыдэкІуей, фыхэзгъэплтыхьынукуьым, ашыкхэм дальхьар кыдэфхыжу фхуэздэнукъым, – уафэм сабэ дрепхьей.

– Нэдым илъыр дымыщІэу кьэтщэхунукъым дэри, – зэпІэ-зэрыту кьопсалъэ Седых, ар кІий-гуокІэ зэрыпхуэмыгъэшы-нэнур гурыІуэгъуэщ. – ФыщІэ кьэсхьыным и пІэкІэ си натІэгу шэр кыитехуэну сылІэ уфІэщІр? – хьийм икІ командирым пэ-уващ ар.

Жыраслъэни и ІэштІымыр егъэдалъэ:

– Тызодзэри Анкара сокІуэ. Правительство и Іэтащхьэ Рауф-бей зыхузогъазэри лей кызырэдэфхыр жызоІэ. Премьер-министрым шэрихьэтыдзэм яхуригъэшэн фи гугъэ Іэщэ кьута, хьыданыжъ, зауэлІхэмрэ абыхэм я щхьэгъусэхэмрэ зыкІи кьа-хуэмысэбэпын хьэбыршыбыр мыбы исш нэхьрэ ІэнэщІу згъээзжмэ нэхьыфІщ. Нэ уиІэмэ еплъ, шыщ жаІэу мобыхэм кыдатыну я гугъэм! Ахэр езыхэр шыкІэ хьын хуейщ. Абыхэм уащыгугъыу гъуэгуи техьы хьэпшыпри уэри укыитенауэ хьэ-зырщ.

Жыраслъэн и псалъэхэр пщІэншэу кІуэдакъым: корпусым и командирым зыкьегъэшыж, хъунщ, шыгуэ диІэм хэплтыхьы узыхуейр кыхэх, жи. Пашам йоІуащэ Мутессаррифи: банэм и кьуагъ ухъухэ, жаІэр ети утІыпщхэ адэ. Премьерыр кьэгубжь-рэ дыкъригъэпщытэну хуежъэмэ, складхэр, купецхэм я Іэм я нэхьыфІыр кьаІэщІэзгъэкІащ. Алыхьыр уи фІэщ хьумэ, уи фІэщ щІы, – нэхьыфІ сымыгъуэтакІэ...

Жыраслъэнрэ Григорийрэ кьахуэза афицар щІалэм и псалъэ-хэр пщІыуэ кыщІэкІат: чырэр хьэзыру жиІат абы. МахуитІ ен трагъэкІуэдащ а «хьэзырыр» ягъэхьэзырыжыным. Іэщэу, шэуэ,

хьэпшыпу к'агг'эхъэзырар пут минихым щ'иг'гурт. Топу к'ы-зэхуалг'эфэса псори ишэн идэрк'ыым Седых – хэплг'ыхурэ зыхуейхэр к'ыхех. Топыжг'хэм нэхрэ шэ нэхъыбэ к'иштэнэ, нэхъ мащ'лэми, нэхъыф'лэ здишэнэ аращ зыпылгыр. Шыр мащ'лэу к'ыщ'лэк'лэщ: хьэлг'эр зыхъ шыхэр г'эшхэн хуейтэк'э? Абыхэм я лусыр зыхъын шыхэри ямылэну лэмал имылэу х'уаш. Чырэм и г'усэ ц'ыхури шхэн хуейк'э? Г'уэмылэ мащ'лэфаш'лэ ухуеину? Тыркухэр к'ыхок'уг'ык'лэ: «к'эралыр шхын щ'хьэк'лэ мал'лэ. Армэм хэт зауэл'хэм я г'уэншэджыр иубыдыжырк'ыым, мыбы-хэм г'уэмылэр гульэк'лэрэ к'ахуэг'уэт! Топыншэу дыпсэуфынуш, ауэ ерыск'ыыншэу дауэ дызэрыпсэунур? Фыхуеймэ, фык'лэуи фыхуэтхъэусыхэ правительствэм и лэтащхьэм. Фэр щ'хьэк'лэ зыми мэл пшэр иук'лэнуку'ыым. Иук'лэнуку'ыи, ялэк'ыым». «Дэри я нэр к'ытхуик'лэу г'уэгум зыри теск'ыым. Зи джэд лыбжэр упщ'лэу лужу к'ытхуэг'уэзавэ дрихьэл'лэнуку'ыым. А фи ахьшэ ды-дэмк'лэ к'ыдащэнук'ыым тшхын», – к'ахуик'лэуэтырк'ыым Жырас-лэни.

Махуэ ещанэм чырэр г'уэгугу тохъэ. К'балэм к'ыдэк'лэу г'уэгум техъа нэужь, абы километрк'лэ зиук'уэдият. Шхуэмыла-к'лэк'лэ зэпхауэ шыхэр т'урыт'лурэ зэбг'урытурэ к'лэурт: япэ итым и ужь итыр ишэрт.

Чырэ пашэмрэ Седыхрэ псом я ужь итхэт. Япэмк'лэи ибг'уэ-хэмк'лэи х'умак'лэуэхэр щыг'т. Ахэр сыт хуэдэ зэл'уш'лэми хуэ-хъэзырт, я лэщэр г'эпк'лэат. Жыраслэни зи ужь ит чырэр хуабжыу г'уемыш'лэт. «Х'валидэ Щамил и сэшхуэ жыхуилэжар мыраш», – йогупсыс Жыраслэни, хьэлг'эм хиг'аш'лэу к'лэуэ мо шы к'омым яхэплг'уэрэ. – Сэшхуэр зыхуэтшэм лэрыдг'эхъэнэу п'лэрэ Григорий сэрэ?» Седых картэм щуибзыхуак'лэт г'уэгугу яхуэхъунур, к'эувылэу зыщаг'эпсэхуну, хьэпшыпхэр к'ыщач'щыг'тэнэ, езыхэр зыщышхэнэу щ'лэп'лэхэри картэм к'ыщыг'элг'эг'уат. Псы л'уфэр ялг'ыгыурэ Батум хуок'лэу. Араш г'уэгур.

5. ТИФЛИС К'БАЛЭМ

Тхэмахуит лым щ'иг'гук'лэ г'уэгугу тета чырэр зэхэук'лати, ц'ыхуми лэщми дахэ-дахэу захуэг'эхъеижыртэк'ыым. Пут минихым щ'иг'гу хьэпшыпыр махуэ к'эс шыхэм к'епплг'эфэхрэ ет'уанэ махуэм и пщэдджыжыым дэплг'эфейжын жыхуэл'лэр, дауи, л'уэху тынш ц'ык'лутэк'ыым. Жэщ к'эск'лэ чырэм х'умак'лэу-шхуэ хуаг'эувырт, Жыраслэнирэ Седыхрэ дахэ-дахэу жеип'лэ ялэххэтэк'ыым, зэрыжейхэри чэзууэрэт. Ауэ щыхъук'лэ, л'ит'лым г'уэгугуанэм нэхрэ жейр нэхъ к'айхьэлг'эк'лэурт. Г'уэгур мывэ лг'эгути шы куэд щ'лак'уэ х'уат. Шы щ'лак'уэм сыт к'ыпы-пхынт? К'лэрыщ'лэн х'урти к'лэуп'лэи жап'лэи к'аритыртэк'ыым. Апхуэдэм деж сыт ящ'лэнт? К'рат и уасэу ираг'эсык'лэурт шы щ'лак'уэр. Е зыгуэр тральхьэрти лг'э псок'лэ к'ахъуэжырт. Ауэ, дауэ х'уми, хэщ'лэныг'э щ'лаг'уэ имыг'уэту чырэр к'эсащ

Грузием и кьалашхьэм. Мыбы куэдрэ зыщәІәжьән хуей хьуаш. АдәкІә Іуэхур зэрыхьунум егупсысын, псори тэмәму кьызэгъэ-пэщын хуейт. КьимыдәкІә, гьуэгуанэ кІыхьым зәхиукІа шыхәми быдәу загъәпсэхужын хуейтәкь? Тифлис дэт чырә екІуэлІә-пІәжьым дәхуакьым Жыраслъянрә Григорийрә шыуэ кьахуар. Языныкьуэхәр адәкІә-мыдәкІә щәІашащ. ЩәкІыщхьә шыхьахәр, ерыскьыр, Іәщәхәр, абыхәм я шәхәр зэрылҭ ашыкхәр шыхәм кьрахьәхри хьәпшып псори зы быдапІә деж щагьэзэгъащ.

Абыхәм мащІә и куэда уатеплъякьукІынкІә дуней Іәмал иІәтәкьым: хьумакІуэ быдә бгъәдагьәуаш. Топхәмрә топышә-хәмрә апхуэдәу дыгьугьуафІә хьунутәкьым. Ахәр блынѳм декІуәкІыу ягъәтІылҭ. Псори зыхуей хуагьәза нәужь, Жыраслъянрә Григорийрә шыхәм мәшәсри Берулавә Гиви деж кІуәну йожьәхәр. Иужьрей зәманым дунейм, Тифлис кьыщыхьуахәм теухуауэ абы и деж зыгуәр кьыщащІәну арат. И нә Іуасә «Ари-ант» хьәщІәщым щыбләкІхәм, сыт щыгьуи набдзәгубдзаплъәти, Жыраслъян гу лъәтә хьәщІәщым фІәдзауэ щыта «Бгырыс республикәм и правительствә», «Абхъаз ІуәхухәмкІә комитет» жыхуаІәхәр зэрыфІәмылбыжым. Ахәр жьым кІәриуду зэрыри-мыхьәжьар имыщІәну деләтәкьым Жыраслъян. Іуэхум зы зәхьуәкІыныгъә гуәр зәригьуәтар белджылыт. Бгырысхәм я союзым и председателыр зыщІәхьуәпсу щытам лъәІәсауэ пІә-рә – бгырыс правительствәм и Іәтащхьә хьуауэ пІәрә? Кура псым тель лъэмыж тхыкьәм йокІхәри шууитІыр адәкІә макІуэ. Ахәр зыхуәкІуәм имыщІә мы дунейшхуәм тету кьыщІәкІынтәкьым. Зы сыхьәт ныкьуәкІә кьыкІәрыхуауэ щытамә, бысымыр зәра-гьуәтыжынум пыклахәт. Жыраслъян кьыщилъагьум, Гиви Іыхьәлейм икІауэ игъәщІәгьуаш. Абы и гугъәнт Жыраслъян апхуэдәу псынщІәу кьигьәзәжыну? Уебләмә Жыраслъян кьә-кІуәжиххәну щыгугьатәкьым ар.

– Истамбыл уигу иримыхьауэ ара? – япә дыдәу аращ зыщІәушщІар Гиви. – Кьеблагьә, уәркь щәІалә. Уи ныбжьәгьу и гупә зә уиплъяныр нәхьыфІщ абы и щІыбагьым щәнейрә уиплъян нәхьрә. Уи щхьә закьуэ уи лъакьуит Іу кьәбгьәзәжаи хуәдәкьым. НыбжьәгьушщІи кьәбгьуәта? – хьәщІәхәм яш зәхәу-кІахәр кьәІәх Гиви.

– Зәрыплъагьуши, аргуәру сурихьәщІәш, си кьуәш. Ухуей-ухуәмейми, думыгьәблагьәу хьунукьым.

– Ар дауэ уи жьә кьәкІуәххәр? ИкьукІә си гуапәу фыкьызо-гьәблагьә. ФынакІуә, фыныщІыхьә.

Жыраслъян и шу гьусәр бысымым ирегъәц Іыху:

– Мыр афицар щәІалә Седых Григорийщ. Тәрч кьәзакьхәм ящыщщ. Си хәкуәгьушщ. Мәздәгу кьыщальхуаш.

– АтІә Истамбыл фыщызәхуәзауэ ара?

– Ар дыдэщ. Тхьэм дызэхуишаш, дызэришэл Іаш, – же Іэ Седых.

– Къэзакъщ, жо Іэ-т Іэ! Къэзакъи шы Іэш мыбы... – Гиви и псалъэр т Іэк Іу зэпегъэу. Жьы дэхуп Іэ зэригъуэту Седых къопсалъэ:

– Сош Іэ. Зэхэсхаш абыхэм я хьыбар... – пэж дьдэу, Григорий щыгъуазэт къэзакъхэм я Іуэху къызэрэк Іуэк Іам. Тырку фронтым къык Іыжу урыс сэлэтхэр шэлонк Іэ къэк Іуэжырт. Ахэр къа Іуоуэ революцэм и бийхэм. Къэзакъхэр зэрыс вагонищыр къыпагъэхури адрейхэр гъуэгум трагъэж... Мис а гуауэшхуэм и хьыбар зэхихат Григорий.

Хьэщ Іит Іым, къыздихуар ямыщ Іэу, хьэшхуит І къажьэхолъэ. Арщхьэк Іэ бысымыр ящогубжьэри хьит Іыр Іуехуж. Хьэщ Іэхэр п Іаш Іэу унэм щ Іохъэ. Жыраслъэн йоупщ І Гиви:

– Бгырысхэм я союзым и председателыр мыбы щы Іэрэ щымы Іэрэ умыщ Іэу п Іэрэ?

– Мыбы щимыгъуэта насыпыр Дагъыстаным къыщелъыхъуэ. Цыхуу и Іэр – и правительствэр зыщ Іигъури абы зригъэхьыжаш.

– Занщ Іэу къызгуры Іуат ар. Хьэщ Іэщым сеплъри...

– Дагъыстаным и бгъуэнщ Іагъхэм нэхъ щыбгъуэтынущ ар иджы. Ухуэзэну уи нэ къык Імэ, езыри Іейуэ къыпщыгуф Іык Іын уи гугъэмэ, здэщы Іэр къыпхуэсщ Іэфынущ.

– Сыту сщ Іын? Апхуэдэ гукъыдэжи хущ Іыхъэгъуи си Іэкъым сэ иджыпсту.

Гиви и тхьэк Іумэм къищырхъак Іэт Тыркум къык Іыу чырэ къызэрык Іуэм и хьыбарыр. Ауэ, пщ Іыр сытк Іэ щхъэпэ, и пщ Іыхъэп Іэ къыхэхуатэкъым а чырэм и пашэр Жыраслъэну зэрыщытыр. Іэщхэк І гъэхъэзырынымк Іэ япэхэм къыдэ Іэпыкъуу щыта Жыраслъэн, и ныбжьэгъури щыгъуу, ноби къыхуэлэжьэну къэк Іуауэ и гугъат сонэл Іым.

– Оккупационнэ дзэхэр мац Іэм нэхърэ нэхъ мац Іэжу къызэрыщ Іэк Іар пщ Іэрэ? Даухъуэнщ Іаш. Лыр дыщэ пэлъытэу ябж хъуаш. Ар къызэгъэпэщыным къулей бэлыхъ урихъуфынущ... Ухуеймэ, иджыри си лэжьак Іуэу укъэсщтэнщ.

– Сэ сыкъэзыщтэнухэм сыкъащтак Іэщ.

– Дауэ! Укъэзыщтари хэт?

– Истамбыл дэтщ «Адыгэхэм я зэдэлэжьэныгъэмк Іэ комитет». Абыи пщ Іэншэу дыщышхакъым дэ. Уи ф Іэш мыхъумэ, мис, Григорий еупщ І. Пэжкъэ, къэзакъ? – и нэгум гушхуэныгъэ къищу и ныбжьэгъум хуоплтэк І Жыраслъэн. Модрейр, гъуэгум зэхуик Іащи, щхъэукъуэу хуежъат.

– Чырэ псо къыпхуихуаш! Л Іо нэгъуэщ І узыхуейр? – мэгушы Іэ Седых.

– Чырэм абы и Іуэху хэлькъым, – Іэдэбу къопсалъэ Жыраслъэн. – Ар насыпышхуэ Іуэ хъунт. Ауэ уэри Іэщ Іыб усщ Іыну

сигу ильккым. Чырэр Ведено нэдгъэсынщи... ИтІанэ деплтын-къэ, хэт ищІэрэ, уи деж къэзгъэзэжынкІи мэху. Уи щІыхуэ кы-зытезнэнкым. ЗикІ абыкІэ укыхэмыштыкІ.

Чырэ иныр кыздикІам шыгъуазэт Гиви. Ар дэнэ къэна, Тифлис и чырэ екІуэлІапІэ инри кыызэмэщІэкІа а чырэм и хы-барыр къалэдэс псоми зэхахат. А шы къомым я ныкъуэр езым кыхуэнамэ, Гиви дежкІэ, Жыраслъэни жиІауэ, насыпышхуэ-Іуэти ар. Ахэр былымкІэ ихъуэжынти...

– Уи чырэр дауэ зэрышхуну уи гугъэр? Мыгувэу уэсыр къеуэхынурэ къурш щхъэдэхыпІэр зэхуищІынуш. Гъатхэр къэсыху лъэс лъагъуэ къудей бгъуэтынукым. Иджыпсту фе-жъэжыну фыхуожъэри – уэсукхуэм фыщІитхуэнщи фи хъэдэр ягъуэтыжынкым. ПщІэнур ныбжесІэни: хъэпшыпхэр мафІэгу-кІэ егъашэ. Шы къомыр щІызэтебукІэнур сыт?

– Ведено мафІэгу кІуэркым.

– Дербент нэс егъашэ. АдэкІэ выгукІэ пшэжынщ. Уи фІэщ щІы уи хъэпшыпри нэхъ хъума хъунщи, уишхэри нэхъ кы-зэтенэнкІэ.

Григорий чырэ пашэм йоплэ:

– Ар нэхыфІу пІэрэ-тІэ?

– Хъэуэ. Си псалъэм сытетыжын хуейш. Чырэр Ведено нэз-гъэсыну псалъэ стащи, нэзгъэсынщ. ЩхъэдэхыпІэм лъэс лъа-гъуэ иІэщ. Сэ соцІыху ахэр. Гъэмахуэм слъэгъуаш.

– Псалъэ зэптар хэт? Уэ псалъэ зэптахэм сыткІэ ящІэрэ мы-бы Іуэхур зытетыр? Къуршыщхъэм бандитхэр щызоуэ, мэкъу-мэшыщІэхэм дунейр якъутэ. Ермэлыхэм зы район псо ттрахын я гугъэу хыйм йокІхэр. – Гиви фІэнапІэ имыщІ щыІэкым, нэгъуэщІ мыхъуми, шыхэм я ныкъуэр кыхуэнамэ...

– Сэ дзыхъ кысхуащІар чырэкым – Щамил и сэшхуэщ. КыбгурыІуа ар! Сэшхуэр хамэІэм дзыхъ хуэпщІыж хъуну-кым. Ар зейм си ІэкІэ естыжын хуейш.

– Щамил и сэшхуэ, жыпІа? Хэт ар зыхуэпшэр? Узун-Хъэжыр армырауэ пІэрэ?

– КъэпщІащ. Ар дыдэщ. Эмирыращ зыхуэсшэр!

– Муслъымэн къэралыр эмирым къыдэлэпыкъуу аращ. Ар жыпІэртэкъэ алъандэм. Грузием и правительствэр къывдэлэ-пыкъуфынуш мыбдежи. Фыхуеймэ, Жордания Ной фхуже-сІэнщ.

– СыткІэ кызырэыддІэпыкъунур? Ахъшэ нэпцІкІэ?

– Грузин республикэм и ахъшэра нэпцІкІэ узэдждэр? – Гиви и пщэр хеш апхуэдизкІи, и фэм къипшыну еныкъуэкъу нэхъейш, блэм ешхуэу зеукъуэдий абы.

– Сыт щхъэкІэ грузин республикэм ейуэ? Уэ кызэптауэ щытахэр зейхэр пщІэжыркъэ? Абыхэм хэлът Керенскэм ейхэри, Кубаным щашІахэри, Дагъыстаным кърашахэри, Тэрч, Псы-хуабэ щашІахэри. Сэ ахэр бащІтыкым илъу къеслъэфэкІащ.

Ауэ зы къямынэу ахышэ мык Іуэ зашІэт. Зы цІыхум пІихыртэ-къям. Хэплгыхь жып Іэу хэбгъэплъами, ауан укъашІырт. КуэнсапІэм хуэдэт ахэр. Языныкъуэхэм деж ахэр зыхуэпшыр къяІэбэрт, делафэ къяуиплгурэ къяпщыгуфІыкІырт, тхы-льымпІитІ-щы хихынт, иІуэтынт-иІуэтынти, къяубгъан папщІэу ирихъэжъэнт. Арат уи ахышэм пщІэуэ иІэр, – Жыраслгъэн и пыІэм зы цы цІыкІу кыыхечри Берулавэ хуеший. – Мыпхуэдиз я уасэтэкъям а уи ахышэ къяомым. Былым щыгъэтауэ, былым лгъэпхъуамбыщІэ къярипщэхуфынутэкъям абыхэмкІэ. ЦІыху къязгъэпщІэну апхуэдэ напэ сийэкъям сэ.

– Уедыгъуну уиІэу, къябгъэпщІэну уимыІэу...

– Дауэ жыпІа?! Схуэмыфащэ къязупэсыну ара уи унэ сыкъящІебгъэблгъар?

– Хъунщ, кхы Іэ, уэркъ щІалэ. Уи жагъуэ умышІІ. Псалгъэм къядэкІуэу жыс Іауэ аращ. Тхъэ пхузоІуэ, си унэр уи унэкІэ, уи ныбжгъэгур си ныбжгъэгукІэ. Фи фІэщ фщІы – си зэран нывэ-кІынкъям. Фи Іуэху нэхыф І зэрыхъунум сригузавэу аращ. Къурш щхъэдэхыпІэмкІэ дызэпрык Іыжынуш, жыфІэрэ – фыкІуэ. Хэт фызылыгъыр? Ауэ гъуэгу благъэ гъуэгу жыжгъэ нэхърэ гъуэгу жыжгъэ гъуэгу благъэ, жи... Хэт ищІэрэ, жызоІэри аращ.

Мо тіур зэфІэмынэмэ нэхъ къяищтэрт Григорий.

– Узахуэщ, Жыраслгъэн. ПщІэ къятхуэзыщІу дыкъезыгъэ-блгъар тхъэм игъэпсэу. Зыдогъэпсэху, дожжгъэри – сыкъяплгъэ-гъуакъям, услъагъужакъям. Уэри уи уэркъ псалгъэм уепщІы-жыркъям, сэри си афицар псалгъэм сытетыжщ: Щамил и сэшхуэр зейм Іэрыдогъэхъэ, – жегІэ Седых, т Іуми нэххыфІэу еплгурэ.

– Си ныбжгъэгу, си бжэщхъэІу фыкъебэкъуаш, ныбжгъэгу хуэдэуи фыщІэкІыжынщ си унэ. Берулавэхэ я лгъэпкъ хабзэкъям я хъэщІэ и жагъуэ ящІрэ яутІыпщыжу. Сэри а хабзэм себэкъуэн-къям.

Гиви жиІа псалгъэхэм я щыхъэт щІыкІэу, унэм къяпщІахъэ ерыскъы Іэнэ: лы гъэва, щхъуантІагъэр куэду, шыпсым хэлгу джэдыл, чыржын, кхъуей цІынэр упщІэтауэ. Унэр лыгъуэлы-бжгъэмейм зэщІештэ, гъуэгу тета лІы мжэжІахэм я гурыІупсыр иракъух. Ныбэм и гузэвэгъуэр ІуэтэжыгъуафІэщ, жи. ТІэкІу едзэкъахэ нэужь, Гиви ещанэ бжгъэр къяпщригъахъуэм, хъэщІэ-хэр къянэщхыф Іэжат. Пэжщ, Жыраслгъэн и тэмакъяпщІэм щІэлът Гиви и псалгъэ дыджхэр: «Уедыгъуну уиІэу». Ауэ мо шагъыр бэлыхъям и къялэныр дэгъуэу игъэзащІэрт: лІым и гукъеуэр щхъэщыхырт. ИгъащІэ лгъандэрэ бгырыс уэркхэм къядэгъуэгурыкІуэрт шыдыгъур, ауэ ар емыкІуу зыми къялгы-тэртэкъям. Шыхъуэ жъэрыплгъэм и хакІуэпщІэ епхужьэфын,

*Леки – сонэхэр дагыстан лгъэпкъхэм зэреджэр апхуэдэуш.

темыплэкьукIыу зи уанэшыр зыхъумэм и шыр кыфIэбдыгъун жыхуэпIэр лIыгъэшхуэу ябжырт. Апхуэдэ Iуэхум дэтхэнэ зыри тегушхуэфынутэкъым. Абы езыкуфыр лIыгъэ зыхэлъхэрат. КъимыдэкIэ, уанэшыфI кызыфIадыгъур бейхэрат, тхъэмыш-кIэм шыфI дэнэ кърихынт? Зи беагъым ириуэркърэ зызыгъэ-кыу къэзыкIухъэм яш къакIэщIэпшын, къакIэщIэпхун жы-хуэпIэри уэркъыгъэт. Жыраслъэни ириуэркъырт и IэщIагъэм. Абы дыгъуакIуэу зыкыльытэжыртэкъым – ар шыдыгъут. Абы дыгъуакIуэкIэ Гиви кызэрешар, дауи, и жагъуэ бзаджэ хъуат. ГуащIэу кыщIидза псалъэмакъыр и пIэм итIысхъэжри Iэдэбы-жащ. Иофэ-йошхэхэри зэхэсщ лIыхэр. Жыраслъэн кылуэтэж Истамбыл щильэгъуахэр, псом хуэмьдэу зи гугъу хуэмыухы-жыр Хъалидэщ. Аращ абы тхъэ зыхуиIуар Щамил и сэшхуэр Кавказым къэзэуат зауэ кыщызыIэтам Iэригъэхъэну. Жырас-лъэн, апхуэдизкIэ щIихъэщати, абы Гиви ирегъэлъагъу сулътIа-ным и Iэ зыщIэдза, и мыхъур зытелъ тхыльхэр. Ахэр кызэ-зыгъэпэщари Григорий гъэрыпIэм кызышыжари Хъалидэщ, жи. Шу гъусэ шыжыпIакIэ, шу гъусэ пхузощI къэзакъыр, жиIэри си Хъалидэу плъагъум... Жыраслъэн жиIэхэм зэредэлъэшхуэ щымыIэу, Гиви яхоплъэ сулътIаным и унэм кыщIэкIа тхыль-хэм. Абыхэм здыхэплъэм, Берулавэ и щхъэр нэгъуэщI зыгуэрым хуокIуэ. Шы щIакъуэ щэ ныкъуэм къапымыкIыным хуэдиз хъер кызыпихын хэкIыпIэ кыгъуэтащ абы. Ауэ мызэкIэ а Iуэхум и гугъу ищIыркъым.

– IэнэщIу сежъати чырэшхуэ сщIыгъуу къэзгъэзэжащ. Шы минитхум къахуэхъ хъэпшып къэпхын жыхуэпIэр дауэ кып-пщыхъур? – зыхуэарэзыжу и хъыбарыр еух Жыраслъэн.

– Къурш щхъэдэхыпIэм IэплIэкIэ ушхъэдахъэхыжын хуейт уэ. Уэ узыщымысхъыжу дунейм утетщ. Шынагъуи гугъуехы кыибдзэркъым. Уи уIэгъэм уи фэм дихар сыту умыщIэжрэ? Щхъэ пщыгъупщэжа ар? И зо? – Гиви Жыраслъэн и тхыльхэр иджыри иIыгъщ. – Укъызэдалуэмэ, мыращ си чэнджэщыр: гъуэгу фытехъэжыным фемыпIэшIэкI. Шыхэми фIыуэ загъэ-псэхунщ. Сэ шы дохутырыфIи кыфхуэзгъуэтынщи, фишхэми кIэлъызгъэплтынщи. Фызезыхуэ, фыкъезыхуэкI щы Iэкъым. Си унэр фи унэщ. ФыщыIэ зэкIэ си деж.

– Псалъэ гуапэ кыбдрепIащ. Тхъэразэ кыпхухъу. Ауэ чырэ ди гъусэщ. Ди щхъэ дыхуиткъым. Сэ сысэлэтщ. Сызигъусэхэм я унафэ си унафэщ, – Гиви жиIамкIэ арэзы хъуркъым Седых, – абыхэм срамыгъусэуи хъунукъым. Сыкъэнэнщ, мыбы сыщы-Iэнщ жиIэмэ, Жыраслъэн зэрегуакIуэщ. Ауэ сэ чырэр здэщыIэм сокIуэж. КъэхъуIамэ, хъыбар уэзгъэщIэнщ, Жыраслъэн.

– Къызэдалуэт мыдэ, си ныбжъэгъу, – уашхуэдэмышхъуэу

Седых зыхуегъазэ Гиви. – Уи хэкум бгъэзэжыну ухуеймэ, а на-сыпыр кызырохъул Іэн хэкІыпІэ дэгъуэ шыІэш; грузин прави-тельствэм бгырысхэм ядІэпыкъуну мурад ищІаш. Абы папщІэ Узун-Хъэжы деж ягъакІуэ Караселидзе генералыр зи унафэщІ штаб хъэзыр. Дзэр адэ кыщызыэрагъэлэпщыжынуш. Армэ псо хъууэ. Абы кыгуагъэхъэжыну кыщІэкІыныщ ІэщэкІэ зэщІэузэ-дауэ эмиратым иІэ къару псори. ЗауэлІ генералыр кытрагъэхъаш, афицархэри къагъуэташ. ІэщІагъэлІхэри я гъунэжщ. Яхуримыкъур зы закъуэщ. Ар фи фІэщ мыхъункІэ мэхъу. Ауэ хъэкъщ. Уэри щІыри ягъэзри шифровальщик дунейм яхутеха-къым. Ар ямыІэуи хъунукъым – тхыль щэхухэм хэт кърагъэ-джэн? Штабхэр нахуэу зэхуэтхэ хъунукъым. Эмиратми шифро-вальщик иІэкъым.

– А Іуэхум сэ тІэкІу сыщыгъуазэщ.

– Мохэр зыхуей дыдэм хуэдэу езы Алыхь талэм уакъритащ. Уи хъыбар хуэсщІыныщ генералым. ДыщэкІэ укыибгъэнщ. КыыбгурыІуэрэ? Дыщэ защІэкІэ укыибгъэнщ. Штабыр нобэныжбэ йожъэ. Дауэ уеплърэ? Уарэзы? УщІегъуэжынкъым.

– Чырэр-щэ? – Седых и ныбжэгъум хуоплътэкІ.

Жыраслътэн и пІэкІэ Берулавэ жэуап къет:

– Чырэр дэ нэдгъэсынщ фи къэрал гъунапкъэм. Абы щхъэкІэ умыгузавэ. Къэхъур си напэжщ. ЩхъэдэхыпІэм адэкІэ кыщы-хъункІэ хъунум щхъэкІэ сэ шэсыпІэ сихъэфынукукъым. Зауэр йокІуэкІ. Бгырысхэм я союзым и председателыр ауэ сытми Іэ-пхъуа фи гугъэ абы? Бгырыс республикэр кыиззуну аращ зыпы-лтыр.

– Жыраслътэн жи Іэр си унафэщ, – кьопсалътэ Григорий.

– Ведено фыщызэхуэзэжыныщ. Абы шэч кытевмыхъэ, – хыйм йокІ бысымыр.

Жыраслътэн зыкІи зыхуэмейт гъуэгубгым деж Седых шыфІэ-кІуэдыну. Ауэ къэрал гъунапкъэм мыдрейхэм нагъэсыжмэ, щхъэдэхыпІэ адрыщІым хъумапІуэ лъэщ ущыхуеинут. Арын-шауэ Ведено унэсыхукІэ кыпщыщІыну мрэ узыхуэзэ нумрэ хэт зыщІэр? Ауэ щыхъукІэ, Жыраслътэн дежкІэ нэхъ щхъэпэт Узун-Хъэжы и лІыкІуэхэр кыпежъэу къурш щхъэдэхыпІэ дыдэм деж кыщыІушІэмэ. ИтІанэ ущІэшынэн щымыІэу аузхэр, мэзхэр кызыпыбупщІ хъунут. Мис а псори зэпелтытри:

– Сыарэзыщ, – жеІэ Жыраслътэн. – ЯдрекІуэж штабым. Ауэ мыпхуэдэ къалэн и пщэм дэлъу: Дышнинскэр, хъуэу жыпІэрэ, – ар икІи нэхъыфІыххэщ, – Мэтхъэн Къазджэрий кьогъуэт. Абы жыбоІэ: чырэ кьокІуэ. Абы пежъэн хуейщ. КыыбгурыІуа? Штабыр дапщэщ абы щынэсынур? – Жыраслътэн йоупщІ Гиви.

– ПщэдеймышкІэ фІэмыкІыу. Генералри шууэ макІуэ. ЗэкІэ зывогъэпсэху. Зывогъэхъэзыр. Дунейм тІэкІу зызэриІэту фыдогъажъэри щхъэдэхыпІэм нэс фыдогъэкІуатэ, – Гиви Іуэхум

кыыхигъэщыркъым шифровальщик кыызэригъуэтам щхъэкІэ езыри дыщэкІэ кыызэрабгъэнур.

– Узун-Хъэжы урысхэм дауэ яхуыгът? – щІоупщІэ Григорий, пщІэншэуи щІэупщІэркъым.

Гиви шыгъуазэт иужьрей зэхуэхэм эмирым и дзэхэм урыс зауэлІ куэд гъэру кыызэраубыдами, абы яхэта афицар пщыкІублыр мобы и унафэкІэ щхъэпылгъэ зэращІами. Ауэ абыхэм темыпсэлтыхъм нэхъ къиштащ Гиви.

– Урыс псори урыскъым. Ахэри Іэджэу зэхэтщ. Уэ афицару ушыта къудейуэ аращ. Деникиным и дзэм ухэтакъым. Ауэ щыхъукІэ, эмирым и бийхэм сыткІэ уащыщ? Уэ украском жыпІакъэ? Большевик Гикалэ и унафэм щІэту партизанхэри щозауэ абы. Эмирым къулыкъу хуащІэ уэ пхуэдэ куэдым, – Гиви игу къегъэкІыж: Шамилрэ пэт гъэр къишцІа урысхэр иукІыртэ-къым – игъэлажъэхэрт, гын яригъэщІырт, гъушцІ ярыригъэгъэжырт, ІэщІагъэлхэм апхуэдизкІэ пщІэ яхуишцІырти ахэр къузэритыжыни зэрыуигъэукІыни щыІэтэкъым. Седыхи ІэщІагъэлщ. Яхуэмыгъуэтым хуэдэ ІэщІагъэлщ. Тифлис щамыгъуэта шифровальщыкыр эмиратым дэнэ къыштрахын? Узун-Хъэжы деж Григорий щІІэну пщІэм ушцІэмыупщІэ. Мыдрейхэу, Гиви псалгъэ быдэ ирет Седых Жыраслъэн хуэсакъыну, и щхъэщыпэ кыыхимыгъэхуу ихъумэну. Іэмал имыІэ хъумэ, хъумак Іуэхэм я бжыгъэр нэхъыбэ ищцІыну жегъэ абы.

НэгъуэщІ зы Іуэхуи и гугъу ещІ Гиви: дагъыстан имаму зызыбжыж Гоцинскэ Нажмудинрэ тырку полковник Алихъан Къетмэзрэ зы афицар къом къагъэделауэ повстанческэ гупхэр ягъэхъэзыр. Абыхэм я мурадщ бгырысхэм я республикэ кыызэ-рагъэпэщу ар меньшевистскэ Грузием кыыгуагъэхъэну. Я дзэм кыыхыхъэхэм къулыкъу щІапщІэу щэкІышхъэхэр иратыну къагъэгугъащ. Зыри зыпэмшлгъэгъэххэм хуэдизым зрагъэтхащ мотІум я дзэхэм хыхъэну. Ауэ зезыгъэтхахэм занщІэу къагъэув: сакъыллэту щэкІышхъэ зырыз къыдэфт, ди щхъэгъусэхэм я бостепхъэу е ди джанэ-гъуэншэдджыпхъэу. Алихъаным сыт ищцІэжынт? ЩэкІышэ Тыркум егъакІуэ. Иджы щэкІыркъэзышэу къэкІуэжынухэм япоплъэри щысщ. Бгырысхэм я союзым и председателым зиштэу Дагъыстаным щІэкІуари аращ – Гоцинскэмрэ Алихъанымрэ гъусэ захуищІауэ еуэу ирекъутэкІ – бгырысхэм я республикэ кыызэрегъэпэщ. Гиви и псалгъэр еух:

– Дышнинскэр апхуэдизкІэ гуфІащэу лъэтэнкІэ тІэу еплъын-къым: пут миних хъу хъугъуэфІыгъуэр фІырыфкІэ кыуитын уи гугъэ абы? Шэрихъэтыдзэри партизанхэри кыызэщІІІэтэнщи къыфпежъэнщ. Зы шэр сомитхукІэ щащэ бзэрым. Зы шэр!.. Фэ сытым хуэдиз абы хуэфшэр? ЗэрыжаІэмкІэ, ар эмирым къыгъэгугъащ фельдмаршал ищцІыну. Дауэ къыпщыхъурэ дыгъуасэ ротмистру ушытауэ нобэ фельдмаршалу укышцІидзыну! АтІэ

мис а псом я ужькІэ Дышнинскэр фэ кызырыфхуэсакын жы-хуэпІэм ушІэмыупщІэ!

Жэщыбгхэм деж Жырасльэврэ Седыхрэ сэлам зэрахыж. Григорий и гум кышІитхыпэурэ Гиви кыыхуегъанэ шухэ джанэмрэ ІэфракІибгъу зи кІыхагъ щэкІыщхэмрэ. Зэны-бжэгъуитІым ІэплІэ зэхуащІыж.

– Дэри куэдрэ зыщыгІэжэнкъым мыбы. Гъуэгум телІыха шыхэм я пІэкІэ нэгъуэщІ кыидгъэувэжынщи... Тхэм жиІэм, занщІэу дыножэж. Уэ Іэмал имыІэу Мэтхэныр къогъуэтри Іуэхур зыІутыр жоІэ. Ар пщІэрэ щхэрэ зи Іэ цІыхуш, Іуэхур зыхуей хуигъээфынуш, араши, фІыкІэ, – Жырасльэврэ и ныбжэгъум игу фІы хуешІ.

– УкыыхэмыщтыкІ, зиусхэврэ, – хэл зэрыхуэхъуауэ, къопсальэ Григорий. Асыхэтуи шы лъэ макхэр къоІу. Жырасльэврэ щІегъуэжат ныбжэгъу пэж кыыхуэхъуар зэриутІыпщыжамкІэ, и закъуэу кызырынамкІэ. Емызэгъыу куэдрэ хэлъащ ар. Жэщ ныкыуэ фІэкІауэ бысымым къегъээж. ХьэщІэр зэрымыжейм гу лъытауэ Гиви кырегъажэри Жырасльэврэ хуегуэтэж корпусым и штабым Алазан аузым нэс дэкІуатэу адэкІэ гъуэгу зэрытригъхар.

– Дэри а гъуэгураш дызэрыкІуэжынур.

– Ар дыдэщ. Куэдым яцІыху а гъуэгур. Сыти и гъуэгу

абы? Лъагъуэщ. Куэд щІащ а лъагъуэр лекхэм* зэрыпхрашрэ. АбыкІэ Грузием къакІуэхэрт, Іэщ яхурт, цІыху ирашырт. ИтІанэ кыда-щэжын папщІэ.

– Сэри сыщыгъуазэщ а ІэщІагъэм, – и пащІэкІэ кышІо-гуфІыкІ Жырасльэврэ.

– Еуэ, жей, си хьэщІэ лъапІэ. Хьэпшыпхэм щхэкІэ уи псэр кыыхремыщтыкІ. СыкышщыкІуэжым чырэмкІэ сыплъати, псори дэгъуэщ. Зэран лъэпкъ щыІэкъым. Нэху здэщым абы къэкІуэнуш шы дохутырри. Еплъынщ. ЕІэзэнщ. Зи фІальэ зэран игъуэта, зи щІыб кІуэда яхэтмэ, игъэхъужынщ. Хьэпшып зыхъ шым и щІыб кІуэдауэ дауэ гъуэгу тепхуэн?

– Тхэразэ кыпхухъу. Си псэр тыншауэ сыжеинщиджы.

Гиви къотэджыж. Ауэ щІэкІыжыным и пэкІэ, псальэм кыдэкІуэ хуэдэу, жеІэ:

– Уи гъуэгу тхылъыр сэ сІыгъщ. Оккупационнэ дзэхэм я комендатурэм езгъэлагъунщ пщэдджыжь. Чырэм уригъусэу адэкІэ уи гъуэгу узэрытехъэжынумкІэ тхылъ кыгуатын хуейщ. Си деж ущыІэхукІэ уэ тхылъ щхэкІэ зыми ухигъээзыхы-нукъым, – уздыгъэ пыгъэнам еплъурэ бжэм хуокІуэ ар.

– Захуэщ, – араш кыбжэдэкІар Жырасльэврэ.

Зэрыщымыт хъуауэ кыдохэж пщэдджыжыым Гиви. Къэ-

хьуар кызыгурымылуэ хьэщІэр кыщеплтым:

– Комендантыр щыІэктым, жаІэ. Пщэдейуэ, жаІэ, кыщыкІуэжынур, – жиІуэ езыри Жыраслътэн йоплт.

– Пщэдеймэ – пщэдей, – зыми хуимыхуе жаІэ Жыраслътэн.

– Тифлис и тетыр езыхэрауэ забжыж анлызхэм. ЗекІуапІэ кыуатырктым. Меньшевикхэм я правительствэри мобыхэм япэсэлътэжыфырктым. Ящыхэну хуейхэктым. Сыт тщІэн, дыпэлътэнщ. Уи гупым я командирыр щІалэ бэлых хуэдэщ. Чырэр дэгъуэу ехъумэ. БгъэдыхэпІэ лътэкъ иІэктым. Шыхэми хьарзынэу загъэпсэху, хьэпшыпри, ущІэшынэн щымыІуэ, яхъумэ.

Пщэдджыжьышхэ нэужбым Гиви аргуэру докІ – ІэщхэкІ районыщІэхэм щигъэхъэзырыну хуит закъригъэщІыну кІуэу аращ жиІар. Жыраслътэни Іуэхуншэу щысактым. КІуэри чырэр нэху кызэрэкІам еплтащ. Псори хьарзынэ хуэдэт. Ауэ хъума-кІуэхэм ящыщ сэлэтитІ гукъыдэмыжт – я ныбэхэр узт. Фельдшерыр абыхэм еплтырт. Жыраслътэн абы кьокІри Екьуб и лты-хъуакІуэ йожьэ.

Бэзэрыр сытым дежи бэзэрщ – бжьэц и джэду зэрызохъэ. Абы пхъэщхъэмыщхьэрэ хадэхэкІ лІэужыгъуэу темыльт щыІэктым, зэщІолыдэ, зэщІопщІыпщІэ. Ерыскъыр куэд щхъэкІэ, уасэр нэхъ иныжци щэхуакІуэхэм я нэхэр зыщэхэм хузэрагъэдзэкІ. Модрейхэр уардэу щытщ. Фыхуей-фыхуэмейми, дэ фытІэщІэкІыу дэнэ фыкІуэн? Упсэу ди ныбжьэгъужьыр – мэкъщІаллагъыр, пщампІэкІэ фиубыдурэ фыкытхуилътэфынущ абы. Фыдзэуейми, фыкьеухми, дэращ фызэкІуэлІэжынур. Фхуэмыхъуу фщэхунщ бэзэрым кьэтхьар. Фи джанэжьыр зыщыфхыу фщэжами, ди деж фыщымышахуи феплтыжыт! – жыхуаІуэ щэхуакІуэхэм къахоплътэ зыщэхэр.

Бэзэрым тетхэр я бзэкІэ пхузэхэгъэкІыжынуктым, абы щызэхъумыхын бзэ лІэужыгъуэу щыІэктым. ЛътэккъІэ зыщыщхэр кьэпщІэну ухуей – я щыгъынхэм еплт. Я бзэхэм ещхьыркъабзэу я щыгъынхэри зэщхъэщокІ. Абы щыгъын зэмыфэгъуу шумылъагъун дунейм тету кыщІэкІынктым. Уи щыгъыным дагъуэ гуэр игъуэтамэ, иджыпсту, уи нэкІэ плъагъуурэ, кыпхузэрагъэпэщыжынущ: пхуадыжынщ, пхураІэжынщ, ету пхутрадзэжынщи, укъамыщІыхужу укъахуэпэжынщ. ЦІыхур щыгъыным игъэлътәпІэр пэжмэ, тІукІэ нэхъ лъапІэ ухъуауэ бэзэрым укытекІыжынщ. Ауэ абы щхъэкІи – ахъшэ дэвай! ХьэлІамэ кьакІуэмэ, кІэфий нэкІуэжынщ...

Жыраслътэн дыщэкІхэм я дежкІэ егъазэ. Абыхэм я унэ цІыкІухэр адэкІэ лъэныкъуэкІэ щытщ, зым и бжьыхъэкІапэр адрейм етауэ. Абыхэм сыдж цІыкІухэм уэдджынэ кыщпраш, уадэ цІыкІухэр щоІуэлътәуэ, пхъэх цІыкІухэм зыщызэпаш. А унэ цІыкІухэм щІэтхэри, – дыщэкІхэм загъэшым-загъэшурэ цІыкІу хъужахэщ, – щІэлътәхэри цІыкІу защІэщ. Ауэ ажэ цІыкІу бжъакъуэшхуэ жыхуиІэм ещхьщ щІэтхэри щІэлътәхэри: псоми

уасэшхуэ яІэш. Жыраслътэни абыхэм ящыщу зыщІибжыжым щхъэусыгъуэ иІэт.

Зигури зи псэри зи ІэшІагъэм ета Екъуб зэхихи илътэгъуи мы дунейшхуэм теттэкъым. И ныбжьэгъур щІэсу зэрырихъэллам Іыхъэлейм икІауэ щыгуфІыкІащ Жыраслътэн. АпхуэдизкІэ гуфІэщати, нэмыс щІык Іэ «сэлам алейкум!» жиІэу кІий пэтащ. КІиинуи кыщІэкІынт, ауэ псалътэхэр и тэмакъым тенэжри зыри кыбжьэдэкІакъым. Сыт щыгъуи зэпІэзэрыг Жыраслътэн нэхъеи-жыр кыщыщІ пэтащ – Екъуб и сырэ цІыкІум и щхъэм телът султІаным и Іэ зыщІэлъу, и мыхъур зытегъэуауэ абы кърата гъуэгу тхылътыр. Жыраслътэн занщІэу кыгурыуакъым авар дыщэкІыр зи ужь итыр, бзэрэ тхылътэрэ щимыщІэкІэ, и тхылът дьдэри сыткІэ кыцІыхужынт Жыраслътэн? Ауэ кызэрицІыхужар зыщ: тхылътым и зы плІанэпэ к Іапэм деж лъы защІэт. Жыраслътэн и уІэгъэм иджыри лъы кызэпхивырт. Тхылътыр и бгъэ жыпым кыщрихкІэ абы къриІэрт.

Зыгуэр кызэреплътыр псэкІэ къешІэ дыщэкІым.

– Уэра мыр?! Дэнэ укыиукІ?! Дэнэ укыиуху?! – ФэрыщІыншэу мэгуфІэ Екъуб, султІаным и Іэ щІэдзыкІэм, мыхъурым сурэт зэрытрищІыкІри щІихъумэну пылъкъым. – Уи псэкІи си псэк Іи соІуэ, хуабжъу сыбгъэгуфІам. Сыту фІыт, ярэби, сыту фІыт! Дауэ хъуа си лэжыгъэр?

– Мори? – Жыраслътэн и щхъэр ещІ и тхылътымкІэ.

– Абы сыт и лэжыгъэ? Іэ щІэдзыкІэмрэ мыхъурымрэ сурэт ятепхыным сыт хэлъ? ЦІыхубз хъэпшыпхэрщ сызыщІэупщІэр...

– А-а, мохэра жыхуэпІэр? Дуней гуфІэгъуэр иІэш ахэр зыІэрыхъа цІыхубз насыпыфІэм. Хуабжъу игу ирихъащ. «Мыхэр зи ІэшІагъэм султІаным и унэ дьдэми пщІэрэ щхъэрэ щи-гъуэтынт», – жиІащ.

– Уи фІэшу жыпІэрэ? Апхуэдэ дьдэу жиІа?

– Апхуэдэ дьдэу жиІащ.

– ЦІыхубз дахэ ар жызыІар? Дахэр зэкІур дахэращ. Алыхъым иухащ апхуэдэу. Шыбзым шылэ шыкІэ пыгъэуви пэт – зэрышыбзу къэнэжынуш, – же Іэри мэдыхъэшх Екъуб.

– Си нэкІэ уеплъмэ, абы и фэгъу цІыхубз мы дунейшхуэм кытепшынкъым. И акъылырщи – ди Іуащхъэмахуэ хуэдиз мэхъу.

– А жыхуэпІэр узыхуэмейщ! ЦІыхубз губзыгъащэр кыиуэ бжьэпэм кытелътэда псым ещхыщ. Ар зэран мэхъу: гъавэр ИсрафешІ... КъакІуэ, кыщІыхъэ. Къызэрыпк Іухъам и хыбархэр кызжеІэж... Уэ Іэджи плъэгъуауэ кыщІэкІынт...

Жыраслътэн унэ цІыкІум щІохъэ. Абы сырымэ, гъуцІымэ, Іугъуэмэ кыщІех, модэкІэ гъуцІыр мэткІури мафІэм тетщ, мыдэкІэ жыпхъэ цІыкІухэр мэдиижри щытщ.

– СултІаным и Іэ щІэдзыкІэм сурэт щІытепхыр сыт? – зэригъэщІэгъуэнур имыщІэу зэплъ Іуэхум псалътэмакъыр треІуэнтІэж Жыраслътэн.

– Ар щэхуш. Гиви мы тхылъымпІэр кысхуехъ: езы Алыхъ талэми хузэхэмыхыжыну мыбы сурэт схутех, жи. Зытрызигъэ-хынури сыт жыІэт? Іэ щІэдзыкІэм, мыхъурым. Сыти и лэжы-гъэт абы? ХуэщІащ кыызэлъуати. Ухуеймэ, къащти хуздэ-хыж, – сыращхъэм телъ гъуэгу тхылъымрэ абы триха сурэтым-рэ къештэ Екьуб.

– Еплъыт, пхузэхэмыну мы тІум дэтхэнэм сурэтыр кытра-
хами дэтхэнэр трахами, – мыхъурымрэ Іэ щІэдзыкІэмрэ краскэ
гуэр щехуэ, ар тхылъымпІэ гуэрым трегъуэуж, сурэт зытрахамрэ
траха сурэтымрэ зэбгъэделъхъэ. – Дауэ кыппщыхъурэ? Зыгуэр-
кІэ зэщхъэщыкІхэрэ? ПхузэхэцІыхукІыжын? – дыщэкІыр и
ІэщІагъэм йоплъ. Пэжыр пэжт, зэтІолъхуэныкъуэу зэщхъыркъа-
бзэт псори, ар зэхэзыгъэкІыни къэгъуэтыгъуейт.

– Сэ хъэрыпыбзэкІэ сыкъеджэфыркъым, – жеІэ Жыраслъэн,
нэгъуэщІыбзэкІэ тхэхэм къеджэф нэхъей.

– Укъеджэну ухуейкъым мыбы – зэбгъэдэлъхыи зэхуеплъ,
зыгуэркІэ, зы мэкъал хуэдизкІэ зэщхъэщыкІыныгъэ яІэмэ,
плъагъун хуейкъэ?

– Борулавэщ жыпІа мыр кыппхуэзыхъар?

– Тхылъ нэпщІ гуэрхэр зэригъэпэщыну аращ, – Екьуб нэхъ
хуэму къопсалъэ. – Ар зыхуигъэхъэзырыр хэтми пщІэрэ?

– Хэт?

– Арсанукаев Иналыкъуэщ. ПцІыхужыркъэ ар? Уи Хъэрып-
къан дахэм тесщІ зигъэлІу. ДэнэкІи и кІэн кыпщокІ. Псоми аращ
зи Іуэху зэрахуэр. Сэри абы и деж сокІуэ. Къызэджащ. Ведено
дэсщІезыр. ІуэхушхуэкІэ кысхуейуэ аращ жиІэр.

– Дапщэщ ущыкІуэр?

– Нобэ сожъэ. Си лэжыгъэр сотыжри, Тифлис сэлам
изо-хыж. Сэр щхъэкІэ цІыху къагъэкІуащ. Дышнинскэр зы
бэлыхъ-лажъэкІэ кысхуейуэ аращ жаІэр. ТІэкІуи сошынэ.
Ауэ сыт пщІэн? Дызыхуэзэнур дымышцІэми, алыхъым
дыщогугъ.

Жыраслъэни зиІэжъэркъым:

– Гъуэгу махуэ! Ведено дыщызэхуэзэжынщ.

– Уи псалъэхэр алыхъым жиІащэрэт. Гъуэгур уэсукхъуэм
щІаІубауэ кыпщІэмыкІащэрэт. НыбафэкІэ уэсым ухэпщыныр
дауэ кыппщыхъурэ? – мэтхъэусыхэ Екьуб.

Жыраслъэн зыхуихъагъэшхуэ щыІэкъым цІыху фэрыщІын-
шэ Екьуб сулътІаным и Іэ щІэдзыкІэми мыхъурми сурэт зэ-
рытрихар. Езы дыдэри мызэ-мытІэу писархэм елъэІуу щытащ:
шым и тхылъым сурэт трыригъэхыну е тхылъ щІэрыщІэ яригъэ-
тхыжыну. Апхуэдэ цІыкІэкІэ зэригъэпэща тхылъхэр иІыгъыу
иныкъуэхэм деж шыхэр Псыжъ кърехурти Тэрч зэприхурт,
языныкъуэкІи Тэрч адрьщІ кыызэприхуар Псыжъ лъэныкъуэкІэ
ихурт. Пэжщ, абы писархэм я щІыхуэ зэи кызытригъахуэр-
тэкъым. Мис иджыри – тырку хъэфэ тхылъым, езым нэмышцІи,

нэгъуэщІ зыгуэрхэри хуэныкъуэу къыщІэкІащ. Сыт пщІэн? Аращ дунейр зэрызэхэлбыр.

6. ГЪУЭГУ ЗАНЩІЭ

Жыраслъэн уэрам щэху цІыкІукІэрэ, пщІантІэ кІуэцІкІэрэ къэкІуэжырт. ПашІэу къэкІуэжырт. Бысымым япэ нэсыжыну арат щІэпІашІэр. Дэнэ ущыІа, хэт ухуэза, сыт жиІэу къемыуп-щІын папщІэ. Жыраслъэн къыгурыІуащ комендатурэ гугъу щищІым Гиви пцІы зэриупсар. Абы зы бзаджагъэ гуэр хэмыль-мэ, езыр сэ щхъэ къызэмыльтъІуарэ уи гъуэгу тхылъым щІэдза Іэмрэ мыхъурымрэ сурэт трезгъэгъэх жиІэу, – йогупсыс Жырас-лъэн. Делъынкъэ Іуэхур зыхуэкІуэм. Ауэрэ здэкІуэжым, Жыраслъэн къыІуроуэ лыгъуэлыбжъэ зэмылІэужыбгъуэхэм я мэ гуакІуэр, унэ лъахъшэ цІыкІухэм Іугъуэ щхъуантІэр ящхъэ-щытщ. Пщэдджыжьышхэ зыщІыну цІыхухэм Іэнэхэм зыхуагъэ-хъэзыру аращ. Езы Жыраслъэни и жагъуэ дыдэтэкъым иджып-сту тІэкІу шхэну, ауэ бысымыр къыпэплъэрти кІуэжырт.

– Жыраслъэн! – Мэремкъан Инал къохутэ абы и пащхъэм. – Дэнэ укыхуа? Уафэм укыхуэха?

– Сэлам алейкум, Инал! Мэзкуу укІуэну уежъати, мыбы дауэ укыщыгухутэ?

Инал и пащІэкІэ къыщІогуфІыкІ, зэрыплъагъуш жыхуиІэу, и ІэхэрешІ. Илъагъур и фІэщ мыхъу щІыкІэу, Жыраслъэн быдэу зэпелъыхъ. Бэтэгъэ аузым игъакІуэу псэзэпылтхъэпІэ ихуауэ щыта Жыраслъэнырауэ сыткІэ пщІэжын иджыпсту Инал и пащхъэ итыр? Пэжщ, езы Жыраслъэн хуэмеямэ, абы щыгъуэ ар залымыгъэкІэ зыми ихунутэкъым а аузым.

– Зэрыплъагъуш. Пщэдджыжьышхэ пщІынкІэ сыт уи лЫгъэ? НакІуэ...

– Хъунукъым. ЦІыху къызожъэ.

– Абы щыгъуэ, шхэ-къашхэ хэмыту, накІуэ тІэкІу дызэпсэ-лъэнщ-тІэ. Хэт и гугъэнт мыбдеж дыщызэхуэзэну?

– Сэри си гугъэнтэкъым.

Мыщэ кІуэкІэ ищІу Жыраслъэн бгъурытщ Інал. «Ариант» хъэщІэщым и къуагъымкІэ къуохъэхэри зы тІысыпІэ щэху цІыкІу зрагъэгъуэтхэр. Дауи, адыгэбзэщ зэрызэпсалъэхэр. Инал сыт щыгъуи пщІэ хуищІырт шыдыгъум, щІыхуищІыр и лЫгъэрт, и пэжагъырт, и псалъэм къызэрытебгъуэтэжырт. Ар Жыраслъэн бгъэдэтІысхъэпащ. И лъакъуэм къыщыщІэдзауэ и щхъэм нэс зэпелъыхъ.

– Мыбы сыщІыщыІэм и щхъэусыгъуэр пщІэну ухуей? ЦІыхур zdeжъам дапщэри нэсыркъым. Языныкъуэхэм деж уи гъуэгур пхъуэжын хуей мэхъу. Сэри ар дыдэрщ къысщыщІар. УезгъэдэІуэн си Іуэху къызэрэкІуэкІам?

– СебгъэдаІуэмэ, седэІуэнщ, – гукъыдэжышхуэ дыдэ имыІэ-ми, Жыраслъэн, цІыху Іэдэбти, мобы жиІэм едаІуэу щІедзэ.

Иналрэ Степан Ильичрэ хэкум икIахэ нэужь, псалъэмакыу зэрахьам ущIэмыушщIэ. Иныкъуэхэм жалэрт бгырысхэм я республикэ кызыгъэпэшынэм теухуауэ Мэзкуу щекIуэкIыну зэIушщIэм хэтыну Севернэ Кавказым и лIыкIуэу а тIур кIуауэ; мыдрейхэм кърахьэкIырт бгырысхэм я лIыкIуэу Мэзкуу кIуахэм зэрахуэр нэгъуэщI Iуэхуу: муслъымэнхэр динкIэ зыщыщ тырку-хэм гуагъэхьэжын папщIэ Лениным елъэIуноу арауэ. «Муслъы-мэнхэр муслъымэн унафэм щIреувэж», – жалэу тыркухэр къэ-увауэ кърахьэкIырт. Жыраслээн игъащIэм зэ мэджыт щIыхьамэ, а псалъэмакыу кыщещьэр кыищIэнтэкъэ? Ер зигу илхэм я бзэри пхуэубыдынт? Абыхэм зытрагъэчыныхьыр нэгъуэщIт: Иналрэ Степан Ильичрэ пащтыхь генералхэм ящышынэри щIэпхъуэжащ, аращ, жалэрт, а лIыхъужьхэм я лIыгъэр здынэсыр.

– Дынэсакъым абы щыгъуэ Мэзкуу. Ростов кьалэ деж дыкыщыувылащ, – и бухьар пщампIэр кьелэт Инал, и Iэшхуэхэр и джэдыгу кIэштым и жыпитIым ирелхьэ. Абы сыт щыгъуи зэрихьэрт бгырыс пыIэ лъахьшэ, ар набдзэхэм нэсу къекъухат. Уэс тIэкIу кьесауэ щытар текIыжами, узыпхилыгъукIыу жьы щIыIэ кьепщэрт. Хьэуар псыIэт. – ЩIы гунапкъэхэм теухуауэ бгырысхэр щIызэдауэ псалъэмакыу имыухьурэ Дон восстанэм зыкыщелэт. Къэзакъхэм я сэшхуэхэр куэдрэ ямыгъэдэлъэну, Советскэ властым и бийхэм мыгувэу кIэ ягъуэтыну ди гугъащ. АрщхьэкIэ дыщыуауэ кыщIокI: зыкъэзыIэта къэзакъхэр Ростов гъунэгъу кыыхуохъу, Новочеркасск кыщыщIадзауэ большевикхэр щхьэпылтэ ящIурэ кьокIуэхэр. Лыгъурымэ кыщыщIихьэкIэ, умыделэмэ, кыбгурыIуэн хуейтэкъэ дамыгъэ зытрадзэ шьыдхэр ягъэлыгъуэу зэрыармырар? Ауэ щыхъукIэ, кIэбгъу зыщIын хуейт. Севернэ Кавказми Iуэхур щынэхъ шIагъуэтэкъым. Дзэ плъыжьым и командующэу щыта Сорокиныр бзад-жэнаджэу, епщIыжакIуэу кыщIэкIлащ. Зауэ советым хэт большевикхэр иубыдурэ зэтриукIащ. Арати, мафлитIым я кум дыккыдэнащ. Упсэуну ухуеймэ, лъэныкъуэ зумыгъэзу хъунутэкъыми зыдгъэпщIуащ...

– Англизхэр-щэ? – Жыраслээн кыбгурыIуэртэкъым меньшевикхэр щытепщэ Грузием большевикхэм зэрызыщагъэпщIу щIыкIэр.

– Да Iэрыхьэмэ, абыхэми фIы щIыдагъэхьынукукъым. Сытми, заIэрыдмыгъэхьэу ди щхьэр кьетхьэкIыу аращ.

– Дыгъужьыгъуэм фипщхьауэ езы дыгъужьым зыщывогъэпщIуж. Ара?

– Апхуэдэ зыгуэрщ. Ауэ дыгъужьыр и гъуашхьэм щыщакIуэ хабзэкъым, – кыпогуфIыкI Инал. Ауэ асыхьэту и псалъэр зэрехъуэкIыж. – МызэкIэ дыгъужьыр кьакIуэри чэтым кыхьауэ аращ. Нэхъ тэмэмыжу жыпIэмэ, хамэхьэр кыхьэри унэхьэр

ирихуаш. Ди шхьэр шІыдагъэхьаши, нобэ мыбы дышы Іэш, пцэдей дыкъыщышІидзынур къыпхуэщ Іэнукъым, – же Іэри Инал и Іэр ещІ. – Уэр-щэ? Уэри сыт мыбы укъэзыхьар? Шы къэпхуауэ ара?

– Къэсхуаш, – Жыраслъэн къыгурыІуаш Инал зэримызакъуэр. «Хэт сымэу пІэрэ и гъусэхэр?» – йогупсыс ар.

– Дауэ, зиунагъуэрэ, къызэрыпхуар? Къурш къышхьэдэхыпІэр зэхуэщІаш. Мыбык Іэ гъуэгур англызхэм яхъумэ, къурш адрьщІыр Деникиным иІыгъщ. Кавказри мафІитІым яку къинаш.

– Сэ мыбы сыкъызэрыкІуар къурш шхьэдэхыпІэмкІэкъым. Адэ жыжъу сыкъекІуэкІаш. ИстамбылкІэ къэскІухьри Тифлис сыкъэкІуаш.

– УмыгушыІэу жыпІэмэ-щэ?

Жыраслъэн мыгушы Іэу къелуатэ и Іуэху къызэрекІуэкІ ар. Абы и хьыбарыр телъиджэлажэ къышыхьуаш Инал. Уэркъ щІалэм жиІэ дэтхэнэ зы псалъэри и фІэщ хьурт Мэремкъаным. Сыту жыпІэмэ нобэтэкъым-ныжэбэтэкъым а тІур щызэрыцІыхур. Инал ищІэрт Жыраслъэн шхьэщытхьухэм, пцІыгупсхэм язэрышчымышыр, езыр зэрылІы хахуэр, сэшхуэдзэм тету къызэрикІухьыр, ажалыр шайуэ къызэрыримыдзэр. Хьыбар гъэщІэгъуэным едаІуэу здэщысым, ар Жыраслъэн ехьуапсэрт – дуней ильэгъуаш. Инал фІэгъэщІэгъуэн дыдэ хьуар тхакІуэ Хъалидэ теухуа хьыбарырщ. Жыраслъэн жиІэр зэрыпэжым и щыхьэту дыщэ сыхьэтыр кърех, дыщэ сыхьэтыпсышхуэр кІэрылэлү. МыщІэ цІыкІур трепІытІэри сыхьэтым зыкъыззІуех, къуршыпс цІыкІум и Іушашэ макъыу, абы макъамэ дахашэр егъэІу.

– Хъалидэ тыгъэ къысхуищІаш...

– Пхуэфашэпсщ. ФІыкІэ зыхухэ. Сыхьэт бэлыхьщ.

– Мыбы и закъуэкъым абы тыгъэ къытхуищІар. Лъэкъым зэрышчыту къытхуэупсаш.

– АбыкІэ жыпІэну узыхуейр...

– Шэрихьэтыдзэм абы къыхузигъашэм ушІэмыупщІэ. Пут миних Іэшэу, шэуэ, фашэу, шэкІышхьэу, нэгъуэщІ Іэджи. Чырэр шы щитхум шІегъу. Абы нэмышІэ эскадрон ныкъуэ хъумақІуэу тцІыгъуш. А псори къызэзыгъэпэщар Хъалидэщ. Мыраш, – Жыраслъэн ІэшІэль дыщэ сыхьэтым йоплть.

– Дауэ хъунт?!

– Щамил и сэшхуэщ ди чырэм зэреджэр.

– Чырэр зыдэпхур дэнэ?

– Дэнэ схун? Веденош.

Псалъэмакъыр зэпыуаш. ТІури щымщ.

– ЯпэщІыкІэ ди бийхэм уахуэлэжъаш, итІанэ большевикхэм укъыдгухьаш, итІанэ шэрихьэтыдзэм и лъэныкъуэ ухьуаш. Иджы эмирым сэшхуэ хуошэ. ЗыцкІэ зыпхьуэжакъым, – Инал къыпогуфІыкІ, шІэгуфІэр Жыраслъэн и жагъуэ имыш Іыну

араш, армышъу жиІэм гушыІэ лъэпкъ хэлъкъым. – Шы пшэр уанэу йоутэкІ жыхуаІэм урещхыщ уэ. Умыбэлэрыгъ, еутэкІа уанэгум укыхурэ шы лъабжэм ущІэхуэмэ, ущІегъуэжынщ.

Инал щІэмыарэзыр къыгурыуэртэкъым Жыраслъэн. Шы пшэр тесу еутэкІхэм ящыщуи зибжыжтэкъым абы. Ар и напэ епщІыжыртэкъым, и щхъэ и пщІэ ищІэжырт. ИгъашІэм лъэпкъым къыдекІуэкІ хабзэм емыбакъуэу зыкыльтытэжырт абы.

– Чырэм и пашэр сэращ. Тифлис сыкъыщыгувылауэ тІэкІу зызгъэпсэхуу аращ. Зыдогъэгъэпсэхури гъуэгу дытохъж. Сэшхуэр езы Узун-Хъэжы и Іэм ІэщІэслъхъэн хуейуэ си пщэ дэлъщ. Эмирым и хыбарыр Истамбыл дыдэм нэсащ.

– Умыбэлэрыгъ, зэхэбгъээзрыхынщи – зумытыпхъэ ептынщ, – къыпогуфІыкІ Инал. – Гоцинскэм зебжыж езы Алых талэм и пащхъэм къыкІыу щІыгум къытеувауэ, Щамил и пІэм къиувауэ. Бгырысхэм я союзым и председателу хужьыдзэхэм я афицарми, уфІэфІмэ, нобэ пхуцитІэгъэнщ хъэжы абэр. Пэжщ, абы иджы Мэчэм хъэжы щищІакъым. Ауэ абы щхъэкІэ гузавэркъым ар. Къулейщ, щІыдагъэм къыщІихауэ ахышэ и куэдщ. Хъэж иужькІэ ищІми мэхъу. Зы дыгъужьыгъуэм дыгъужьыщ ипщхъащ. Зыр ислъам республикэм щІозэу, адреир эмиратым щхъэкІэ мэзауэ, ещанэм Бгырысхэм я союзыр буржуазнэ республикэм зэрыгуигъэхъэнум и Іуэху зэрехуэ.

– Ведено щыІэр хэт?

– Узун-Хъэжыщ. Абы и Іэ ижыыр Мэтхъэн Къазджэрийщ. Мис абы ет сэшхуэр.

– Арат сызыхуеиххэр.

– Абы щыгъуэ чырэр здепхужьам ху. Шэрихъэтыдзэм и закъуэкъым абы щыІэр – ди лъэныкъуэхэми уащыхуэзэнущ. Абыхэм адыгэ полькуи яхэтщ.

– ДербенткІэ сыкІуэмэ нэхъыфІу пІэрэ?

– АбыкІэ бгъэзэнкІэ дуней Іэмал иІэкъым. ЗанщІэу Гоцинскэм и ІэмышІэ уихуэнущ. Къуршыщхъэм щызоуэ, лей щызэрахъэ Алиев Эристхъанрэ Чуликовымрэ. А тІуми я ІэщІагъэ зыщ. НэхъыфІыр гъуэгу занщІэрщ, щхъэдэхыпІэмкІэщ. Пэжщ, ари дзыхыщІыгъуэдджщ.

– Уи дзыхъ зэбгъээз хъун лы бэлыхъ япэ изгъэщри эмирым деж згъэкІуащ, чырэм и хыбар езгъэхъащ, къытІушІэнхъуи жрезгъэІэнущ...

– Ар тэмэму пщІащ. Быдэ и анэ гыркъым, жи.

– НакІуэ си гъусэу, – жеІэ Жыраслъэн, ауэ апхуэдэ мыл утелъэдэныр зэрыдзыхыщІыгъуэджэри къыгуроІуэ абы. – Шы, уанэшыфІ уэстынщ.

– Хъэуэ, си къуэш. Ар хъунукъым. Си закъуэкъым мыбы щыІэр. Дэри чырэ псо дохъу. ИкІи цІыкІу дыдэкъым ди чырэр. Зызэдгъэпэщу, зыдгъэхъэзыру аращ. Ди чэзури зэ къэсынщи, дэри зынитчынщ. Ауэ сытми зынитчын къудейкъым – бгы

кыгуэуам хуэдэу дынежьэнуш. Лъэпощхьэпо кытхуэхъу псор зэхэдгъэщыщытхуэу дынызэрежьэнури. Ауэ зэкІэ дымысакъыу хъуркъым. Зыгуэр пщІэн щхьэкІэ упсэун хуейщ. Араши, ди псэр дзапэкІэ тІыгъщ, – жеІэри адэкІэ псалъэмакъыр ехъуэж Инал. – Ди хэкуэргъухэм я деж ушыхьэщытхуэ-тІэ.

– Сыщыхьэщытхуэ. ЦІыхушхуэ хъуа куэд къахэкІащ ди хэкуэргъухэм. Генералу, адмиралу, къулейхуэ...

– Абыхэм ящыщ зы: Факри-паша щытхуэ мыбы.

– СощІэ. Къылышбий СултІанбэч деж щыслъэгъуауэ щытащ. Адыгэхэм я зэдэлэжьэныгъэмкІэ комитетым и цІэк Іэ къэкІуауэ арат. Бекович-Черкасскэм елъэуат шэрихьэтыдзэхэм зы дивизэ яритыну.

Инал мэдыхьэшх:

– Яритакъэ-тІэ?

– Яритакъым.

– Яритынти!.. Ярит мыгъуэр къригъэлтагъунти Деникиным. Уэ щхьэ уахэмызэгъарэ-тІэ абыхэм?

– Дабыхэм? Деникин сыми?

– Уэ ууэркъщ. Уи благъэ Къылышбийым щІыр пэкІэ евэ, большевикхэм мащэ къахузотІ, жиІурэ езыр ихуэжынуш а мащэм.

– Уи щхьэфэми Іэ къыдалъэнутэкъым абыхэм. КІапсэр пхуфІалъэ, сэр пхушІалъыкІри зэхэхэщ...

– Я щхьэ зэрыхьщ. Ауэ дагъэ егъэфа к Іапсэри сэ зэщІалъыкІари езыхэрауэ къыщІэкІыныщ зыпэлтър. КІапсэракъым пщэр къыхъзыхыр...

Жыраслъэн и пащІэкІэ къыщІогуфІыкІ:

– Сэ узгъэІушыжыну сыхуейкъым. Бабыщхэм я фІэщ хъуну къышІэкІынкъым къазым жиІэр. Иджыпсту къазыраш нэхъ пщІэ зиІэр.

– Ар пэжщ, – арэзы мэхъу Инал. Абы и нэкІушхьэщхуитІыр дыгъэм, жыбгъэм япхьэхаш. – Узахуэщ, пэжщ абы кІапсэ схуигъэхъзырри, сэр схушІилъыкІри. Иджыри жызотІэри: хамэхьэр кыхьэри унэхьэр ирихуаш. Ауэ Деникиныр куэдрэ щыбэнэну къышІэкІынкъым ди пщІантІэм. И уІэгъэхэм ебзеижу къэтІысыжынуш ар мыгувэу. Урысей пролетариатымрэ Ленинымрэ Антантэм а и хьэм хуагъэхъзырыр хьэлывэкъым – и пщэм къышІадзыну къамэраш. Уи «сэххуэри» и чэзу дыдэу къэсащ.

– Жыраслъэн Жыраслъэныжкъым, абы Хъалидэ ирита псалъэр имыгъэпэжу щытмэ.

– Си фІэщ мэхъу. Дэнэ уи хэщІапІэр? УздэщыІэн уиІэ? Убысымыншэмэ, сыбдэІэпыкъуфынуш.

– Хьэуэ. СиІэщ бысыми. Сонэ гуэр. Берулавэ Гиви.

– СоцІыху. Мэз щэн-къэцэхуным пыщІаракъэ? Зауэм щІидзэным и пэкІэ ахьшэ зэрыпщІыну щІыкІэм дыхуригъэджа-

уэ шытащ. Мэз Іуэхутэкъым абы нэхъыбэу зэрихуэр. Фронтым папщІэ шы, шы Іус игъэхъэзыру шытащ.

– Пэжщ. Шытащ. Си деж хакІуэпщІэ мащІэ щицэхуакъым абы. Ауэ мэл уасэт шы уасэу къызиту шытар.

– Ауэ шыр дэнэ къипха жиІу ухигъэзыхьыртэкъым.

– Ар пэжщ. Армыхъу си натІэм избгъэукІэнут ар? Истамбыл сыкІуэным и пэкІэ сызилыщІар аращ...

– Уэркъ лыщІэт симылтагъужар! Хуабжъу умылыщІаи уэ!

Инал игу къегъэкІыж Бэтэгъэ аузыр, бандэ Аралтып Залымджэрий зэрэзуахэр, ар Жыраслъэн зэриукІар, Къэзмай и къуэр Жыраслъэн ажалым къызэрыригъэлар. ИужькІэ аргуэру ауз зэвым щекІуэкІа зэхуэхэр. МащІэ щІа абы лъандэрэ? Псы мащІи ежэха алъандэм?..

– Мэтхъэн Къазджэрий деж уокІуэ-тІэ! Шэрихъэтистыр сытым хуэдэу къыпщыгуфІыкІын уфІэщІрэ... – Инал къыпщидуэ мэдыхъэшх. АпхуэдизкІэ мэдыхъэшхри и Іепкълъэпкыыр зэрыщыту мэуфафэ. ИтІанэ зызэтреубыдэжри адэкІэ пещэ:

Уэ ущыгъуазэми сщІэркъым. Сэ япэщІыкІэ ШэшэнымкІэ зрезгъэхъэкІауэ шытащ. Партизанхэм я деж сыкІуат... – Инал кърегъажьэри Жыраслъэн къыхуелуатэ хэкум икІыу бзэха нэужь и къекІуэкІыкІахэр, зыхуэзахэр, къыпщыщІахэр. Добрармэм Шэшэным хуегъауэ: фи хэкум большевикыу ису хъуар къэфт, армыхъумэ псоми кІэ фиІэщ, фи ажалыр къэсащ. Шэшэнхэм Иналрэ абы къыдззауэ и ныбжьэгъухэмрэ къыжраІэ: ауэ сытми партизан къызэрыгуэкІхэр зыгуэрурэ дгъэпщкІунт, ауэ тхуэмыгъэпщкІунур фэращ, сыту жыпІэмэ фэ фи фэкІэ псоми фыкъацІыху. Тлъагъуэрэ ди деж зыщевмыгъэук Іыу ди хэкум фикІ.

УикІыр Іуэхут? УздэкІуэнуращ Іуэхур. Инал куэдрэ егупсы-сащ Іуэхум. Ауэ хъэкъыр зыт: мыбы укъыщынэ хъунутэкъым. Ар езыр къалмыкъ нэкІут. Дунейр къутэжихукІэ шэшэнхэм яхэгъуэшэнутэкъым. Ар шэшэну зи фІэщ пхуэщІынуур делэрат. Къуршым зыщыбгъэпщкІунуши, нобэ-ныжэбэ уэсыр къеухы-нуш, щІыІэм урисхъэнущ бгыщхъэм. ЩІыІэм и закъуэкъым – бандэхэми я цхъэр зэрахъэри къуршыщхъэм итщ. Менъшевикхэр шытепщэ Грузием кІуэн-тІэ? Апхуэдэуи ещІ Инал. Менъшевикхэри, англызхэри, французхэри шызэхэзеуэ щІыпІэм лъэныкъуэ нэхъ зыщегъэзыгъуафІэу кълъытэ абы. КъимыдэкІэ, Грузием цэхуу шылажьэрт большевикхэм я Кавказ бюрор. Бгыщхъэ лъагъуэкІэрэ къуршым цхъэдох, и ныбжьэгъухэри и гъусэу. Тифлис кыщегъуэт Берулавэ Гиви, ар Жыраслъэн нэхърэ мынэхъ Іейуэ ищІыхурт Инал. Берулавэ зыдигъэІэпыкыукІэрэ абы зыпещІэ ВКП(б)-м и Кавказ краевой комитетым. Аращ Инал и гупым къадэІэпыкыури, партизан отрядхэм я унафэщІхэр, цэхуу лажьэ организацхэр кызыбгъэдэкІри аращ...

Мис иджы гупсэхуу кыгурыІуащ Жыраслъэн «Сэ си

ЭМИРАТ

Япэ псалъацхъэ

1. ВЕДЕНО

Жыраслъэн и пэ хъыбар итт сыт шыгъуи. Шэшэнымрэ Мышкышымырэ хъыбарышхуэ шрахъэжъащ: Кавказ къурш щхъэдэхыпIэмкIэ къакIуэр чырэкъым – муслъымэн лъэпкъхэм къыдэIэпыкъуну тыркудзэ инщ. Абык Iэ, апхуэдэ псалъэмакъ зэрежъамкIэ, къуаншэр, дауи, Седых Григорийтэкъым. Седых и къалэныр напэ иIэу игъээщIа къудейщ: чырэ пашэр къыззэрелъэIуар Дышнинскэм жриIэжаш. Краскомым жиIэхэм едаIуэри Иналыкъуэ унафэ ищIащ: чырэм зыгуэр къыщытеуэнкIэ хъунур аузыращи, Iэмал имыIэу абы хъумакиIуэ лъэщ гъэкIуэн, а унафэр гъээщIэныр зи пщэ къыдэхуари хэт жыIэт? Япэ армэм и командующэ Мэтхъэн Къазджэрийщ. Мыдрейуэ, чырэм къызэпиупщIыну щIыхэр зыIэщIэлъхэми унафэ быдэ яхуещI Дышнинскэм Жыраслъэн лъэпощхъэпо хуэмышхунхуэ. Мэтхъэн Къазджэрий епIэщIэкIыу зыхуегъэхъэзыр зэрежъэнум: хъумакиIуэу шууей гуп, чырэм къишэ хъэпшыпхэр мыдэкIэ къэзыгъэсыфын шыхэр къызэрегъэлэщ. Абдеж ехутылIауэ шэрихъэтыдзэм шы куэд иIэу ирихъэл Iат, сыту жыпIэмэ повстанческэ дзэхэмрэ Мэтхъэным и дзэхэмрэ бийм зрапщытыну загъэхъэзыра къудейт.

Чырэм и бий нэхъ лъэщ дыдэу къышIэкIар уэсукхъуэрщ, щыхупIэм щхъэщыту екIуэкI лъагъуэ цIыкIум и бгъур уэсым щIихъумэрти, зэрымышIэкIэ бгым ущыхуныр зыбетэмалт. Жъым увыIэгъуэ иIэтэкъым: уэсыр зы къуршыщхъэм кърихмэ, адрейм ихъурэ бгыщхъэм итт, языныкъуэхэм деж абы апхуэдизкIэ лъэщу зыкъызэкъуихьрти, уи нэм имылъагъужIауэ, дуней псор зэхипщэжырт, уэри урихъэжъуэ къуршым урихъэхыным хуэдизт. Блын хужъу уи пащхъэм къихутэ уэсукхъуэм зы «щхъэгъубжэ» дэпщыпIэ гуэр къыщыплъыхъуэн папщIэ щIэх-щIэхыурэ укъэмыувыIэу хъуртэкъым. Псом хуэмыдэжу мыгъуэр зи мыгъуэпар япэ иту кIуэхэрат: жэщ кIыфIым хэт фIэкI умыщIэну мо уэсукхъуэ хужьым Iэбэрабэурэ зэпхрыкIхэрт. Дунейм тIэкIу зиIэту дыгъэр къыщыкъуэплъар я гуфIэгъуэт – уимыгъэхуабэми, уэздыгъэ папщIэу лъапэнэху уигъэ-

лѡагѡут абы. Хьэлѡэр нэхъри хьэлѡэ дьдэ кьызытехѡуэпа шыхэр увылаши, я лѡэ яхузэщлэхьж кѡудейщ. Мо жьы щлѡлэр я пэ бзийм йоуэри бѡуаплэ ягѡуэтыжыркѡым. Пшынэкум ещхѡу я дзажэналѡхэр кѡыхоцлэфт, я ныбэхэр иуэжащ. Нал зыщлэ-мылѡыж я лѡакѡуэхэр зэхэкѡутати абыхэм кѡэпыжѡ, хьыда-ныжѡ флашыхьащ, иджы я лѡэм иубыдыжыркѡыми мэцлантахѡуэ-хэри, я хьэлѡэри язэрытелѡу, бгым щожхэр. Сэлэтхэр щыхуплэм дохѡэ, шы иуклахэм ятелѡ хьэлѡэр кѡуэм кѡыдалѡэфыж, ахэр мыдрей шы увылахэм трапхэ. Араши, модрейхэм я хьэлѡэр тлауа-щлэ мэхѡу.

Кѡуршыпсхэм я кѡежѡаплэ, зэхэжыплэ дьдэм деж чырэм кѡащылоуоцлэ Кѡазджэрий. Абдеж зы хуей тлэклуи илэт, ар кѡурш щыгу лѡагэхэм кѡаувыхьа хуэдэу щытти, нэхъ жѡауэгѡуэджи щыхѡурт а щлѡплэм. Чырэм пежѡауэ здэк луэм, Мэтхэным и хѡумаклуэхэр гѡуэгубгѡухэм тригуэшат, нэхъ шынагѡуэ щлѡ-плэхэм деж. Бгыщхьэм уиту укѡеплѡыхмэ, чырэм и гѡуэгур хуиту плѡагѡурт.

– Гѡуэгужѡ апций, Жыраслѡэн! – и ныбжѡэгѡужѡым зы-хуедз Кѡазджэрий, шым кѡрелѡэфэхри лэпллэ хуешлэ, зепе-плѡыхь, щогуфлѡклэ.

– Упсэу апций! Ауэ а узытеулуэ си пллэр уэ зэгѡуэрым упхауэ зэрыщытари зыщумыгѡэгѡупщэ, – лэпллэ кѡыхуэзыщлурэ кѡызэщлэзыкѡуэ лѡым кѡылэщлоклэ Жыраслѡэн.

– Тхѡэ солуэ, сигу кѡэмыклѡжа, уи жагѡуэ умыщлэ, кхьылэ. Жэщитлэ-махуитлэ мэхѡури сыфпоплѡэ. Арщхьэклэ фыкѡэсыр-кѡым. Мы уэ кѡытхуэпщла, уэ лѡыгѡуэ зепхьа жыхуэплэр!.. Уэрэд зыхуаусым ухуэдэщ уэ. Щлѡ кѡатибл кѡызэпыбупщлу укѡэклэуэжа хуэдэщ уэ. Щлѡлэм фиукла мыгѡуэкѡэ?

Жыраслѡэн и ныбжѡэгѡум и нэгум йоплѡэ, Кѡазджэрий и пащлэхэм сытхѡур кѡыхолѡэлѡ.

– Шейтлан джэгу кѡытхуешлэ борэным. Зэм ди нэр кѡыщепхѡуэ, зэм ди хѡурегѡыр кѡефыхьри щлопхѡуэж.

– Тхѡэм и шыкурщ, дауэ хѡуми, упсэууэ, уузыншэу укѡэ-сыжащ. Уи мурадым уи лэр тохуэри ар хѡарзынэкѡэ. Адэклэ уэ ущлэгузэвэн щылэжкѡым – уи хьэлѡэр ди пллэм кѡыгѡуэфэракли, зыцклэ укѡыхэмыщтыклѡу, зыгѡэпсэху. Псори дэгѡуэу зэфлэзыгѡэклѡын гѡусэ силэхэщ сэ. Зы кѡэп хэмыклуэдыклѡу хѡэпшыпыр здынэсыпхѡэм нэдгѡэсынщ. Хѡэпшыпхэм я ны-кѡуэр дишхэм ятетпхэнщ, фыфейхэр гѡуэгум зэхуиклащ, загѡэ-псэхунщ. Зыри зыхуэмыхьыххэн яхэтми, ахэри хуит тцлѡынщ. Япэ дызыхуэзэ кѡуажэм нэс здэтхунщи, кѡыдат и уасэу тцэнщ. Уарэзы абыклэ?

Жыраслѡэн кѡодыхѡэшх:

– Армэм и командующэм жиэмклэ арэзы умыхѡуу хѡурэ? Уэ угенералщ.

– Хѡунщ, хѡун. Ауан сыкѡэщлуэ, кѡысщыдыхѡэшх. Цлѡхур

щыдыхьэшхым деж и псэм зегъэпсэху. Модэ мафIащхьэм деж дынэсмэ, псоми дытепсэлтыхьынщ. Зывгъэхуэбэжынщ. Лы гъэва пщтыр Iыхьэ зырызрэ лэпс пщтыр фалъэ зырызрэ фи шхальтэм ихуэмэ, тIэкIу фыкынгъэхуэбэжынщ. ЖэщитI-махуитI-кIэ сыфпэплъащ жыдIэ щхьэкIэ, си IитI зэтэдзауэ сыщысактым сэри – сыщэкIуащ, щыхь къэзукIащ. ЩыхьылкIэ узгъэтхъэжын-къэ мыдэ иджыпсту.

– Уи фIэшуй?

– Уи нэкIэ плъагъумэ уи фIэщ хъункъэ? Абы зы бжъэ тешащи! – Къазджэрий и IитIыр ину зэкIэщIеш. – ФашIэхэм естынщи щыхьыбжъэр дахэу езгъэгъэщIэрэщIэнщ. Нобэ дызэрызэхуэзэм и фэеплъу зетхъэнщ.

– Хуабжью си гуапэ хъуащ дызэрызэхуэзар! Сыт щIа уэрэ сэрэ дызэрызэрымылбагъурэ? Си уIэгъэр зэрысхуупхэ лъандэрэ...

Зы сыхьэт, сыхьэтитI лэжыгъэтэктым шы увыIахэм ятель хьэпшыпыр къатепхыурэ модрейхэм ятеплъхъэныр. Ауэ ари хъарзынэу эфIагъэкIащ, тIысри шхахэщ. Абы и ужькIэ зыкIи замыIэжью я гъуэгу техъэжахэщ, борэным зыкымыщтэ щIыкIэ аузым дэкIын хысэп яIэу.

Ботлихэ къуажэшхуэт. Абы зыщагъэпсэхуну къыщоувыIэхэр. Чырэр Тыркум къызэрикIыр зыщIэ шэрихьэтистхэм Жыраслъэн щхьэкIэ ямыщIэн шыIэтэктым, абы уанэш дэгъуи иратащ. Жыраслъэн и гъусэ сэлэтхэри гулътэншэу къагъэнактым: ефэ-ешхэшхуэ иращIылIащ, я нэгугъу зрагъэужьа нэужь, загъэпсэхуну унащхьэ-унащхьэкIэ трагуэшащ. Абыхэм яшхэмрэ я хьэпшыпхэмрэ ботлихэдэхэм яхъумэну къащтащ. Дагъыстан лъэпкьхэр хьэщIэкIэ, цIыхукIэ зэрыфIым и фIыгъэкIэ чырэм дэгъуэу эпиупщIащ Индийскэ щхьэдэхып Iэри, итIанэ зэраныгъэншэу Охолитлау аузым дыхьащ. Апхуэдэ чырэ зи щыпэлъагъухэм, пэж дьдэу, къащыхъункIэ хъунут ар тыркудзэу.

Жыраслъэнрэ Къазджэрийрэ япэ итхэт. Жыраслъэн жиIэн иIэти и ныбжъэгъур хъыбар куэд щIигъэдэлурт. Ауэ къызэрыщIидзар иужь дьдэу зрихьэлIарщ – Мэремкъан Инал зэрыхуэзарщ, Къазджэрий и гуапэ хъуащ большевикхэм я Кавказ комитетым къыбгъэдэкIыу къыхуахьа хъыбарыр: къыдэлэпыкъунхэу зэрыжаIэр. А дэлэпыкъуныгъэм хуэныкъуэт эмиратым и дзэ псори. АтIэми, абы хуэныкъуапэр адыгэ полкырат. Лъэныкъуэ псомкIи егупсыса нэужь, Къазджэрий щыгуфIыкIащ Мэремкъаным къыхуигъэхьа хъыбарым.

– А фи Узун-Хъэжыр зи цIыху лъэпкыыр сыт? Къызгурыгъа-Иуэт Иуэхур зыIутыр, – псалъэмакыыр ехъуэж Жыраслъэн.

– ЖаIэм минрэ уедаIуэ нэхърэ, уи нэкIэ зэ плъагъумэ нэхьыфIщ. Плъагъункъэ нобэ?

– Дышнинскэр абы иIэ ижъыр пэж?

– И Iэ ижъ къудейктым – икIи и Iэ сэмэгущ.

– Си Хьэрыпкъаным тесу зигъэллу кыкIухьр?
– Ар зытесыр уиш? – егъэщIагъуэ Къазджэрий.
– Сишу шытащ. Сщаш. Абы и хьэгъуэлIыгъуэ махуэм, – кьрегъажьэри Iуэхур кызырэкIуэкIа псори Къазджэрий хуелуэтэж.

Ведено нэсынхэм верстибл хуэдиз кьэнэжауэ чырэм аргуэру зегъэпсэху. Моуэ тIэкIуи зыкъагъэбзэрыфэжыну, жьы нэхъ ящIэту зыкърагъэлыагъуноу арат зыхыхьэхэм. Ведено лIыкIуэ ягъакIуэ: фымыгузэвэж, альэндэм фызэжъа чырэр къэсащ, жаIэу хьыбар ирагъэщIэну. Шэджагъуэ нэмэзым и ужькIэ сыхьэ-тыр тIум деж Тыркум нэс кыкIа чырэр Ведено ныдыхьэнуш, – а зэманыр щиубзыхум шыгъуэ Жыраслъэн иригушхуапэу и дыщэ сыхьэтым йоплъ. Зэманыр апхуэдэу щIигъэувми щхьэу-сыгъуэ иIэт: Тыркум нэс кыкIыжахэрэ пэт, апхуэдиз гъуэгуанэ хьэлтэ кызыпачарэ пэт, жала псалъэм тету къэсахэщ, ауэ щыхьукIэ, чырэм хэт гупым, псом хуэмыдэу абы и пашэм, лIыгъэ яIэщ, жаIэнщи эмирми веденодэхэми ягъэщIэгъуэнщ, пщIэ лей кыгъхуащIынщ, жыхуиIэу псори эпилтытат Жыраслъэн.

Бгыщхьэ лъагэм ит къалашхьэм дэххэр темпыIэжу пэ-плтэрт тырку чырэм, абыхэм фIыщIэ ин хуащIырт султIанми, я муслъымэнэгъу псоми. СыткIи хуамыщIынрэт, иджыри лъэкIэ дахэ-дахуэ мыува я къуэшым папщIэ апхуэдиз тыгъэ ящIыфаш, зыкыщIагъэкъуаш. Аращ къуэш нэс жыхуалэр. Хулхулау аузым дэс жылэхэр зэрызохьэ. ЦIыхухэм гъуэгубгъухэр яуфэбгъуаш, псоми зрагъэлыагъуноу я нэ кьокI апхуэдизу жумарту къакъуэува къуэшхэм я лIыкIуэхэр. Адэ жьыжэу уолъагъу чырбыш унэхэр, кхъуэщыныщхьэхэр. Ахэр къалэхэм дэт унэхэм къазэрыщхьэ-щыкI шыIэкъым. Унэхэр Ермоловым и зэманым ящIа быдапIэ-хэмкIэ къешIэкIаш. БыдапIэхэм зыхьумэжыпIэ чэщанэ хьурей-хэр дэтыжщ, чэщанэхэм Iэщэ гъэувыпIэхэр яIэжщ. ПсэупIэ унэхэм тыншу къахоцIыхукIыфыр унэ плIимэ кIыхьхэр – казармэжыу шытахэр. Абыхэм япэщIыкIэ шыпсэуаш Щамил и зауэлIхэр, иужькIэ – пащтыхьыдзэхэм хэт сэлэтхэр. Иджы Ведено Северо-Кавказскэ эмиратым и къалашхьэщ. Абы и Iэта-щхьэр Узун-Хьэжыщ. Къалашхьэр кыыхуопIашIэ чырэм. Къаз-джэрий гупым яхожри япэ йош – эмирым хьыбар иригъэщIэ-нуш: умыгузавэ, псори дэгъуэщ, чырэ пашэм къешэ чырэр. Дышнинскэр зэригъэгугIэни иIэщ Мэтхьэным: зауэ хуэлухуэ-щIэхэр мащIэфащIэ хьуркъым, фащэри щэкIыщхьэхэри – аращ. «Щамил и сэшхуэ» зыфIаща чырэм бгъэдэлъ псоми я бжыгъэр Мэтхьэным иритат Жыраслъэн.

Къуршылтэ гъуэгу Iушэнэшэм зытраукъуэдияуэ кьокIуэ шыхэр. Егъэзыхыгъуэ щыхьуам деж я лъэхэр нэхъ щIокI, ауэ бахьейр къащхьэщех, хьэлтэ ятепхахэм я хьурегъыр пщIэнтIэ-псым фIыщIэу ириIаш. Чырэр Ведено нэхъ гъунэгъу хуэхьуху

абы кыиушIэхэм я бжыгъэри нэхъыбэ мэхъу. Ари яфIэмащIэщи, азэн джапIэхэм тет молэхэм жылэр кыизэщIагъэукъуэ.

Эмирым и унэ гупэм деж теувапIэ лъагэхэр щагъэуващ, абыхэм алэрыбгъухэр тепхъуэжаш, шэнтхэр екIуэкIыу тегъэуващ. Ику дыдэм деж шэнтиуэшхуэ ирагъэуващ. Ар зыхуагъэувар гурыIуэгъуэщ: эмирыращ. Япэ армэм и командующэ Мэтхъэн Къазджэрий утыкум кърешэ нэхъ шууеифI дыдэхэр – эмирым и зауэлI нэхъыфIхэр. Ахэр хабзэм и узэщIакIуэт, эмиратыр бийхэм я шэхэм, бандитхэм щахъумэрт абыхэм. Чырэр зымылъягъум и махуэ мыгъуэщи, веденодэхэр хэт унащхэм, хэт жыгыщхэм, хэти мывэ сэрей лъагэхэм я щхэм тесщ. Псом нэхърэ нэхъ лъагэу зызыIэтар, зи насып кыиIарщIалэ цIыкIухэрат – ахэр адэ жыг щхэкIэ дыдэхэм, уэнжакъыпэхэм фIэст.

И блыгушIэтхэм къаухъуреихъа Узун-Хъэжы эмирыр дунейм кытохъэ икIэм икIэжым. Абы абэ щхъуантIэпс щыгъщ, уагъэ хужькIэ хэщIыкIа бухъар пыIэ щхъэрыгъщ. Абы бгъурыгъщ зэрызищIыныр зымыщIэж, премьерыгъэм щыгугъджыназ Арсанукаев – Дышнинский Иналыкъуэ. Ар эмирым нэхърэ фIыуэ нэхъ щхъэпэлъагэт, къэптал хужьыбзэ щыгът, дыжбын бгырыпх щIэпхат, дыжбын къамэ, зи кIыр пыл къупщхэм кыыхэщIыкIа сэшхуэ кIэрыщIат, бухъар пыIэ лъагэ щхъэрыгът, лъэдакъэ лъагэ зыщIэт хъром шырыкъуитIи лъыгъти абыхэми нэхъри яIэтырт, яIэтыр и пкъым и закъуэтэкъым – и пщIэри щIыгъут абы. Эмирым щепсальэм деж зигъэщхъын хуей хъурт.

– Зы ехъулIэныгъэм адреи ехъулIэныгъэри кыздешэ, зиусхъэн, – жриIэрт абы эмирым. – Уи унафэ Iушым дышIэту Воздвиженскэ текIуэныгъэ телъыджэ кышщытхъамэ, абы гъэр кышщытIахэм, уэри зэрыпщIэжщи, афицару пщыкIубл яхэ-мэ... Ди гъунэгъу къэралыгъуэшхуэхэм хъэкъыу япхыкIащ дэ пыIэкIэ зэуэу къраудхэм дазэрышщымыщыр, къаруушхуэ зэрыдбгъэдэлъыр, лъэ быдэкIэ дызэрыувар. Абы и шыхъэткъэ Тыркум и тыгъэ мо чырэхэри. ИкъукIэ и чэзу дыдэу кытIэрыхъащ Iэшэр – дяпэкIэ кыиздгъэпэшчыну дзэхэр зэщIэдузэдэнщ абыкIэ. Азербайджаным кыиIри ислъамыдзэхэри къэсаш! Факри-паша и кыхуеджэныгъэр нэгъуэщIи муслъымэн куэдми зэхахаш...

ЩIихъэщауэ зыыхуэмыубыдыж Арсанукаев Иналыкъуэ кыыхигъэщ пэтащ Грузием и зауэ штабми и Iуэху, ар иджыпстукIэ зыкIэ узыхуэмейт, эмирыр зыхэплъэ гуфIэгъуэм ныбжь кыитридзэнут абы. Генерал Караселидзе зи унафэщIи штабым и корпусыр хъарзынэу кыизэпрыкIат къурш щхъэдэхыпIэм, ауэ штабыр къэмыс щIыкIэ абы и хъыбарыр Шэшэным къэсаш. Хъыбар щIагъуи къэсатэкъым: штабыр эмиратым къэзыгъа-кIуэр Грузием и правительствэр армырауэ, атIэ меджылыс гуэрым, бгырыс лъэпкъхэм я комитету Тифлис дэтым кыибгъэ-

дэклауэ, жаІэрт. Шэшэн жылэ гуэрым шызэфІонэ штабым и зауэлІхэмрэ Ведено и шэрихьэтыдзэхэмрэ. ЗэфІэнэр зэауэм, Іэщэм хуокІуэж. Апхуэдэу узыІущІа штабистхэм ар я гуапэ хьунт? ЗагьэкІэрахьуэри йожьэж. Абыхэм ящыщ урыс афицар гуэрым зегьэпщкІу. Ар Седых Григорийт...

Дышнинский Иналыкьуэ Мэтхьэн Кьазджэрий я пашэу гуп кьызэрегьэпэщри грузинхэм якІэлъеутІыпщ. Щхьэщэ мин хуащІу кьрагьэгьэзэжын хуейуэ арат штабым. Дышнинскэм имыщІэн шыІэтэкьым мохэр зыІэщІимыгьэкІын папщІэ: генерал Караселидзе кьигьэгугьэрт армэм и командующэ кьулыкьур иритыну, абы шыгьуэми и штабри езым иІыгьыжу. Ауэ сывдэлэпыкьунщ жызыІэу кьэкІуа генералым и жагьуащэ хьуат шэшэнхэм лей кьызэрырахар, зыкІи кьахуэмыгьэдалуэу, кьахутемыгьэхьэу екьури ежьэжаш ар. Штабым и афицархэри, сыт хуэдэ кьулыкьу хуагьэлъэгьуами, сыт хуэдизкІэ кьагьэ-гугьами, кьызэтрагьэувыІэжыфакьым. Абыхэми я щІыб кьы-хуагьэзаш Шэшэным. Ахэр зыгьэшынэпар мырат: гьэр фыт-щІынщи Деникиным иубыда ди гьэрхэмкІэ фетхьуэжынщ, жаІэри ягьэщтат шэшэнхэм. Абы и ужькІэ хэт кьыпхуигьэ-зэжынт?.. Еуэри кІэбгьу защІыжахэщ. Арсанукаев Иналыкьуэ Грузием и правительствэ пашхьэм деж и щхьэр шигьэлъэхьшэн хуей хьуащ: зэрыкьуаншэхэмкІэ зыкьиумысыжри ар кьыхуа-гьэгьунуи пыІэщхьэрыхкІэ ялэІужаш. Эмиратым хьарзынэу кьыхуыт республикэм и джэдыгур кьахузэригьэдзэкІыну сыткІэ хуейт ар? А псори кьыщыхьуар Тыркум кьикІа чырэр кьэсыным и пэлукІэт. Арат Ведено дэс куэдым щІагугьар чы-рэм щІыгьуу корпусым и штабми кьигьэзэжауэ.

– Алыхьыр угьурлыгьэкІэ кьыхигьаплтэ ди Іуэхум, – желэри эмирыр шэнтиуэм йотІысхьэ.

– Ди гьунэгьу кьэралхэм лъэлү гуэркІэ захуэбгьэзэнуми, иджыпсту игьуэ дыдэу иребгьэхьэллэщ, зиусхьэн. Пэжкьэ, тхьэ? – эмирыр кьыщытхьуным поплтэ Дышнинскэр.

– Алыхьым иухат апхуэдэу, – аращ жиІэр эмирым.

Северо-Кавказскэ эмиратым и правительствэ кьызэрызэра-гьэпэщым теухуауэ Арсанукаев Иналыкьуэ муслъымэн псоми хьыбар яригьэщІати, абыхэм кьратыжыну жэуапым пэплтэу щыст. А Іуэхугьуэм и ужь шихьам Грузием и меньшевикхэм я унафэр игьэзэщІауэ арат абы. Севернэ Кавказым щыпсэу муслъымэн псоми я лЫкІуэхэр хигьэхьэри кабинетым и лэжьа-кІуэхэр кьызэригьэпэщат. Ар Іуэху тынщ цІыкІутэкьым: бгы-рыс псоми ягу ирихьын хуэдэу Узун-Хьэжы правительствэ кьыхуэзбгьэпэщыну и ужь ихьи еплтэжыт. АтІуми, большевик-

хэми уафэм сабэ драпхъейуэ шIадзаш; ди лЫкIуи хэвгъэхъэ правительствэм. А псори кыилгытэу эмирыр кыыщытхъун и гугъаш Дышнинскэм. И гугъат, ауэ... кыыщытхъуакъым.

Узун-Хъэжы диным щхъэдыкъ ишIа, зи ныбжь фIыгуэ хэкIуэта лЫжыт. Махуэр шыкIэшIми, и нэмэз уахътитхур блигъэкIыртэкъым. Зэпымыууэ хэплъэрт, и жьакIэшхуэм Iэ дилъэурэ. НыбжьыфI иIэ пэтми, лЫжы кхъахэ хужыпIэ хъуну-тэкъым абы, иджыри лъэрызехъэфIт, бэшэчт, гъуэгуанэ хъэлъэ-хэр тыншу зэпичт, жэрдэмышхуэ хэлът, хахуэт. Бгырыс муслъы-мэнхэр куэд лъандэрэ къэзэуат зауэм, Тыркум гухъэным кыы-хуриджэрт абы. Урысейм и бийуэ муслъымэнхэр кыызэщIиIэ-тауэ зэрыщытам папщIэ ягъэтIысри Сыбыри шыIат. АрщхъэкIэ кьалэшIэкIри кыыщIэпхъуэжат, къуршыщхъэхэм зыщи-гъэппщкIуурэ псэуат, абы нэхъыбэр кыызэреджэр «щихът», «тхъэм и пащхъэм кыикIа цIыхут».

Мэджытым кIуа нэужь и нэмзыбзэхэм хэту жиIэрт Узун-Хъэжы урыс пащтыхъым куэд зэримышхыжыну, абы жиIэу шытахэр нэрылгагъу щыхъум, хъыбарышхуэр хузэхалъхъэу хуежъаш: къэхъуну-къэщIэнур ешIэ, тхъэм и цIыхущ. Арати, езым цIыхур кыыхуэкIуэу шIедзэ, – хэт чэнджэщакIуэ, хэт лъэIуакIуэ. Урыс пащтыхъым гъащIэ зэримышхыжыр къэзыщIауэ шытам пщIэшхуэ кыыхуащI, и щхъэр егъэлеяуэ ягъэляпIэ хъуащ. Уеблэмэ, жа Iэрт, ар цIыху цIыкIум я уэчылу, тхъэ-мышщIэхэм я насыпым папщIэ и псэр итыну хъэзыру. КIуэ-аракъэ, революционеру кьалгытэ хъуат. Узун-Хъэжы хъэрып щIэныгъэ иIэт, ар псынщIэу и IэмышщIэ йохуэ цIыху бзаджэ, IэубыдыпIэншэ Гоцинскэм. Нажмудин зэрыжиIэмкIэ, Шамил и бэракъыр адэкIэ зыхъын хуейр Узун-Хъэжыт. АрщхъэкIэ Дагъыстаным революцэм зыкыщелэрт, езы Узун-Хъэжыи зиIэту хэкум кыикIын хуей мэхъу. И дээр и гъусэу Шэшэным кьолэ-пхъуэ ар. Гоцинскэм и пIэм Шэшэным щиуват Нажмудин нэхърэ нэхъ бзаджэж ротмистр Арсанукаев Иналыкъуэ. Ар эмирым фIы дыдэу илгагъуртэкъым... Иджыпстуи арат Узун-Хъэжы мобы кыыжриIэхэр зэхимых хуэдэу, зэрызехъэ цIыху цIыкIум едалуэу фэщIызытригъэуар.

Жыгыщхъэм фIэс шIалэ цIыкIухэр зэрогъэкIий: «КъокIуэхэр!», «КуэдIей къокIуэхэр!», «Я пэр къэсами, я кIэр плъагъур-къым!» Бгыщхъэхэм пшэ Iэрамэ пытхъахуэхэр щхъэщылъщ, бжыыхъэ жыгхэм тхъэмпэхэр хуэм-хуэмурэ къапощэщыж, пIэшIэгъуэр зытель цIыхухэр уэрамыкум кьолъадэри маплъэ: кьакIуэмэ, зэ щхъэ кьэмышхэрэ? ЦIыхухэр бжыхъыбгъухэм ира-гулIыж шууейхэм – хъумакуIуэхэм.

ИкIэм икIэжым чырэр кьеуэкIыпIэм кыкыуокI. Япэм итщ шу гуп цIыкIу. Абыхэм я пашэщ чырэм и пашэж Жыраслъэн. Шухэр сатыру зэбгъурыту къокIуэ, дунейр зыкыутэу кьезыгъэ-

благъэхэм шхъэшэ, Іэ хуащІ. Чырэр нэхъри гъунэгъу кышшы-хъум, цІыхум я зэрызехъэ макъми нэхъри зиІэтащ. Нэмэзыбзэ-хэр, алыхъым хуэгъэза псалъэхэри зэхох.

Іэгуауэ макъым щІэту шухэр блокІ теуапІэ лъагэ къагъэхъэ-зырахэм я гупэм. Бгырыхэм гъэщІэгъуэн дыдэ къащыхъур чырэм дэщІыгъу цІыхухэрат, – гъуэншэджышхуэхуэ, пыІэ плъыжхуэ, – апхуэдэ хъэжы пыІэ мыбы щызезыхъэр Мэчэ кІуэуэ хъэж зыщІахэрат. А псори я щыпэлъагъут мыбыхэм. Шэрихъэтыдзэм хэт зауэлІхэм фэфІ дыдэ ятетхэт: я пыІэ папщІэ-хэм мазэ ныкъуэ, вагъуэ сурэтхэр тещІыхъат, фочхэр япщІэхэ-дзат, шалъэхэр ящІэлът, езыхэр екІуу шыхэм тест. КІуэаракъэ, дагъуэ яхуэпщІынутэкъым. Мис, арати, къэсащ къыздэсыпхъэм муслъымэн къэралыгъуэм и тыгъэ лъаплэхэр. Тэмэмуи къэсащ. Зэран щымыІэу. Эмирыр зытес лъагаплэм зыщагъэпІийрт Узун-Хъэжы и блыгушІэтхэм, хъэжыхэм, молэхэм. А псоми алыхъым фІыщІэ хуащІырт – уафэгум итым и нэфІ къащыхуат: Тыркур къакІэлъыІэбат. ЧырэшхуэкІэ. ЩІалэ цІыкІухэми ящІэн ягъуэ-тырт: кхъуэщынкІэ, пэгункІэ псы зэбграхырт.

Чырэм и пашэр лъагаплэм кышшысым, Узун-Хъэжы зыкъе-Іэт, уафэмкІэ дэплъейурэ и Іэхэри абыкІэ еший, нэмэзыбзэ къебж, адреи муслъымэн псоми ар дыдэращ ящІэр.

– Алыхъу Іэчбэр!

Джэрпэдджэжым ещхъу уэрамым кыдоІукІ:

– Алыхъу Іэчыбэр! – а макъыр кыщоІуж абдеж мыжыжъу кышшыт бгышхъэхэми мээхэми. АдэкІэ лъатэурэ макъыр уэс щІыІэм ходиыхъыж.

Узун-Хъэжы игури и псэри егауэ кыибжырт нэмэзыбзэр, абы шэч кыытрихъэжыртэкъым алыхъ Іуэху, щІыху щІыкІум яфІ зыхэль Іуэху зэрилэжъым. Ар лъэтэным хуэдэт, езым уардэу зиІыгът. Нобэрей махуэм и хъыбарыр Дагъыстаным и бгышхъэ-хэми зэрынэсынур хъэкъыу и фІэщ хъурт абы. КъащІэнц иджы Узун-Хъэжы зищІысыр. Шамил и гъуэгум тету зызыбжыж Го-цинскэр ирефыгъуэ-иреижэ, зэгуреуд. КъыщІэувэн идатэ-кыыми Узун-Хъэжы и бэракъым. Ирелъагъу иджы Нажмудин...

– Алыхъу Іэчбэр! – жеІэри аргуэру и макъыр ину егъэІу, и жъакІэр и ІэгуфитІым щІегъэкІри шэнтиуэм йотІысхъэж.

Къазджэрий Жыраслъэн лъагаплэм дрешейри егъэт Іыс, Ведено дэххэр Іэгу кыыхуеуэурэ чырэр адэкІэ макІуэ. ЦІыху зэрыгъэкІийм едаІуэурэ лъагаплэм хуокІуэ Дышнинский Чэмал-Хъан, – иныкъуэхэм деж апхуэдэу зэдджэжырт ар. Нэмэзыбзэм хэзагъэртэкъым ар зэи – къурІэныбзэ имыщ Іэу, нэмэзыбзэм сыт хищІыкІынт? Ауэ а щыщІэныгъэр зэрыщІыхъумэжу зы хэкІыпІэ иІэт абы: кыщцезэгъми кыщцемызэгъми эмирыр щытхъукІэ уафэм нэс иІэтырт. Ауэ, муслъымэнхэм я тетыр щІи ІэткІэ, абы езым и щхъэри зыщигъэгъупщэртэкъым. И пщІыхъэпІэ кыыхэмышуэ Іуэхугъуэхэр езым зык ІэрищІэлъырти абыкІэ и

щхьэр игъэлъагэрт.

Арсанукаев Иналыкъуэ и макъ итхъунщIыкIар егъэлъу:

– Тыркум кыкIа ди къуэшыфI муслъымэнхэ, шэрихъэтки ирилажъэ ди къуэшхэ, си шыпхъуфIхэ! Нобэ хуэдэкъэ бгырыс муслъымэнхэм Шамил и бэракъыр къыщыгIэтыжар? Мухъэмэд бегъымбарым и фэгъуу шыта, зи хъэдэр Мухъэмэд бегъымбарым и хъэдащхъэм бгъэдэлъу суннитхэм я къалэ лъапIэ Мэдинэ дэлъ Шамил и бэракъым къыщIэувэхэм феплът! Алыхъым и IэмыркIэ ди бгышхъэхэм мазэ ныкъуэр къызэрыщхъэщыувам и хъыбарыр цIыху цIыкIум щызэхедгъэхар нобэ хуэдэтэкъэ?! ЖытIатэкъэ щIыгум иджыри зы муслъымэн къэрал къызэрыте-хъуэнур? Абы и хъыбарыр Истамбыли нэсаш, къэралрэ пащты-хыгъуэу дунейм тетым зэхахаш ар! Абы кърыкIуар фи нэкIэ флэгъуаш! Фи нэкIэ флэгъуаш IэщэкIэ зэщIэузда чырэр! Ар къыдэзытар фщIэрэ? Ар къыдэзытахэр щIохъуэпс ди муслъымэн къэралыгъуэри ди къуршхэм ещхъу быдэу зэрыувынум, дызытек Iуэ фIэкI къыттек Iуэ зэрыщымыIэну, Деникинми адреи ди бийхэми дытекIуауэ шалъагъуну махуэр абыхэми я гуфIэгъуэшхуэщ... Ухеймэ – улъэщ, жи. Дыхейт, алыхъыр хъэкъыу ди фIэщ хъурти, ди Iуэхури дэкIаш. Алыхъми ислъамми я телъхъэ псоми дэ зыкъытщIагъакъуэ... – Правительством и унафэщI хъуну зыкъэзылътытэжым и гущIэм щIэлъу хуэмыухыр гъунэгъу республикэхэм, Европэм и къэралхэм, псом хуэмыдэу Тыркум захуигъазэу итхарат. Эмирым и цIэкIэ итха а тхылъым итт: «...Абы щIызгъуну сыхуейт мыри: Езы зиусхъэнми сэ къызэзгъэпэщ правительствэми ди мурадыр зыщ – ди гъунэгъухэм лъэIуэ зыфхуэдгъазэу араш. Грузие республикэм и Правительством и Председателым, Азербайджан республикэм и Министрхэм я Советым и Председателым дыволъэIу Езы зиусхъэныр зи унафэщI Северо-Кавказскэ эмиратыр къэфлътэну... ИтIанэ ди правительствэм пыщIэныгъэ къыхувиIэну, ди лъэныкъуэ фыхъуу зыкъомрэ фыкъыддэ Iэпыкъуну. Мыбдеж къыщыжыIэн хуейщ Северо-Кавказскэ эмиратыр Грузие, Азербайджан республикэхэм я пашэу зэрыщытыр, абы къыхэкIыу дэ нобэ едгъэкIуэкI бэнэныгъэм фэркIи мыхъэнэшхуэ зыриIэр...»

Северо-Кавказскэ эмиратым и къалэн нэхъыщхъэу шытыр реакционерхэм – Деникинымрэ абы и бандэмрэ езуэнырщ. Сэри, мыгъуэу къызэдгъэпэщыну си правительствэми тлэкI къэдгъэнэнукъым ди щхъэ и унафэ тщIыжу дыхъун папщIэ, дощIэ ар зэрымытынщри, абы псэ куэд щIэтын, гугъуехъышхуэ ехъэлIэн зэрыхуейри. Деникинымрэ абы и IупэфIэгъухэмрэ махуэ къэс дыкъагъэгугъэ ди щхъэ дыхуитыжу дагъэлпсэуну жа Iэурэ, къагъапцIэурэ зыхашэ тафэтес къуажэхэм щыпсэухэр – бзэрэ тхылърэ зымыщIэхэр, купецхэр... Дэ къызэрытлъты-

тэмкIэ, кьурIэныр кьызымыдзэм бегьымбарри кьридзэркьым, Алыхь талэри кьридзэркьым...

Ди вождышхуэри дэри дызышIэкьур автономиеш, республики конституци дыхуейкьым дэ, дызыхуейр шэрихьэтырщ, муслъымэн диным дрилэжьэну араш... Шэрихьэт кьэрал дгъэувыну араш дызыхушIэкьур... Хьэпшыпыр хуэфIу кьэзыхьу Тыркум кьикIа чырэм Дышнинскэм иуц Iырхьа кьыхуеджэныгьэм Iуэху лъэпкь хуиIэтэкьым, арщхьэкIэ иджыпсту пэ-лъапIэм итыр хушIэкьурт а чырэри езым зык Iэрипхэну...

– Муслъымэн нэхэм нэгъуэщI диным ирилажьэхэм лей ирахыркьым, – и макьым зригъэIэтырт Арсанукаевым, а псалъэхэр зыхуэгъэзар чыристан диным ит осетинхэрат. – Мухьэмэд бегьымбарым и псалъэ Iушхэм кьызэрыхэщци, дэтхэнэ зы муслъымэнри и гъунэгъум, – ар сыт хуэдэ диным итми, – IэфIу, гуапэу хушцытын хуейш. Алыхьым Iэмыр ишIащ Кавказ кьурш нэкIухэм зи бзэкIэ зэтемыхуэ, зи динкIи зэщхьэщциI лъэпкь зэмылIэужьыгъуэхэр щыпсэун хуейуэ. Фи нэкIэ зэрыфлэагъушци, икIи щопсэухэр. Ди бзэр, ди диныр зырызми, ди псэукIэр, ди хьэл-щэныр, ди хабзэхэр, ди тхыдэр зэтохуэ дэ. Зэщхьэщци-кIыныгъэу диIэм нэхьрэ дызэпызышIэу дяку дэлъ Iуэхугъуэхэр куэдкIэ нэхьыбэщ. Шэрихьэтым кьызэригъэувым ипкь иткIэ ди зэкъуэшыныгъэр, ди зэныбжьэгъугъэр дяпэкIи нэхьри дгъэбыдэнущ, – жиIэрцIыхум нэхьри я фIэщ ишIын мурад иIэу езым и щхьэр шапхьэу кьехь Иналыкьуэ:

– Си щхьэкIэ сыкъапштэмэ, Грузием благъагькIэ сапышIащ...

Гупыр зэрызехьэ мэхьу, абы кьыхоIукI:

– Уи фызыр чыристанш!

– Гуащэш!

– Уи фызым и фIышIэкIэ джыназ ухъуауэ араш!

Дышнинскэм и нэщхьыр зэхеуфэ, и благъэхэм я гугъу зеришIами хушIогъуэж.

– Сэ сызытепсэлъыхьынур аракьым! – Иналыкьуэ и макьым нэхьри зрегъэIэт, нэхь ину кIийм деплъынш жыхуи Iэу, гуп зэрызехьэм ящхьэщогуоукI. – Грузин республикэм худи Iэ пышIэныгъэр сыт ишIыс лъэныкьуэкIи нэхь быдэ дошI, ди динхэр зырыз щхьэкIэ, грузинхэмрэ дэрэ дызэгурыIуэу, дызэдэлэужу дыздопсэу... Грузиери, Азербайджанри, Армениери кьэралыгъуэ лъэщхэм пащI республикэ щхьэхуитхэу кьалъытэ хъуащ. Азербайджаным и шIы гъунапкьэр Портэ зэрыпэжыжьэр верстипшI кьудейш. Фи фIэщ фшIы – Ислъам республикэ кьызэдгъэпэщынш дэ. Кавказым и республикэхэм ящынш зы хъунш ар...

Гупым кьыхоIукI:

– Иншалыхь!

– Уи псалъэхэр алыхьым деж нэус!

– Къурш лъагэхэми динми, – адэкIэ пицэрт Дышнинскэм и псалъэхэм, – зэпэлэщIэ ящIынкъым Кавказым шыпсэу лъэпкъ-хэр. Дэ псори къуршхэм драбынщ, зым и ехьулэныгъэм, и гуфIэгъуэм адреихэри дыщогуфIыкI. Тхьэм и пашхьэ кыкIа фIыцIагъэм пэсщIу сохьумэ мы иджыпсту шыгъуазэ фызыхуэ-сщIыну телеграммэм ит псалъэхэр. Ар кытхуезыгъэхьар Абхъазым шыщ си ныбжьэгъу джыназ щIалэщ. «Шэшэн народ хахуэмрэ Грузиэмрэ зэныбжьэгъу, зэгъунэгъу зэрыхьум гукIи псэкIи сыщогуфIыкI. А лэжыгъэм хэлIыфIыхьхэм фIыщIэ ин яхузощI, ар дыдэр схуажелэж Шэшэным и лыкIуэхэми».

Гупыр я гуапэ дыдэу едэлъащ телеграммэм иту Иналыкъуэ кыызэджа псалъэхэм. Дышнинскэм сыт щхьэкIэ кышщигъэщын хуейт а телеграммэр кышщIыхуагъэхьар грузин гуащэ кызыришар арауэ зэрыщытыр?

– Зыми шэч кышщIытрихьэн щы Iэкъым дятэкIи ди эмирым и дамэм дызэрыщIэтынум, абы и акъыл Iушымрэ и лыгъэмрэ тегъэщIапIэ тщIыкIэрэ ислъамым и бий бзаджэ Деникиным дызэрэзэуэнум, ар ди муслъымэн лъахэм зэритхужынум, – макъ итхьунщIыкIыпакIэ уэрэд мышу жи Iэрт Дышнинскэм. – ЦIыху цIыкIум я гум жьы дихужу хуежъащ, псоми къагурыл уащ ди

вождышхуэ эмирым и унафэм дыщIэту щытмэ,

щхьэхуитыны-гъи, насыпи, диным и фIыгъуэри кызырыдзэуфынур. Тыркум нобэ тыгъэ кытхуищIа чырэм ди текIуэныгъэр, ди мурадхэр пщIыкIэ ягъэбэгъуэнущ. Тщыгъупщэнкъым дэ а къуэш тыгъэр!

– Тхьэм жиIэмэ!

– Алыхьым жиIэмэ!

Гупыр зэрызохьэ, зэрогъэкIий.

ГуфIэгъуэ зэлъушIэр еух.

2. ХЪЭСЭНДЖЭРИЙ И УНЭМ

Жыраслээн хуэдэ ныбжьэгъу зэриIэм иригушхуэрт иджып-сту Къазджэрий. И напщIэ телъыпэу шыдыгъур эмирым ире-гъэцIыху.

– Алыхьым кыпхуищIэжынщ дэ кытхуэпщIар. Ауэ дэри тшыгъупщэнкъым уи Iуэхутхьэбзэр, – Узун-Хьэжы и Iэр Жырас-лээн хуеший. И Iэр кышщIэтым, и абэ щхьуантIэ теубгъуар зэгуокI, абы и щIагъым кышщIош дыжбынкIэ гъэщIэрэщIа сэ-шхуэкIыр, мышкышхэм зэрахьэм хуэдэ къамэ. Эмирым и нэ нащхьуитIыр адэ куууэ щIэтIысыкIыжат, ахэр зэрешар белджы-лыуэ, щхьэхынафэ къатеуат. И пашIэхэри хуэлат, жьэпкъ кIагуэт, нэкIутэбакът, и Iупэр сыт щыгъуи зэтекъузати, псалъэхэр

кыызэ-жъэдимыгъэкIыну пылъ нэхъейт. – ДэркIэ Iэщэр хъэуам, псым пэлытащ. Шэхэрщи – уасэ яIэххэкъым.

– Зы шэр сомитху и уасэщ, – кыжыэдолъэт Къазджэрий. – Шэ мелуан – сом мелуанитху. Дышнинскэри къахопсэлтыхъ:

– Дауэ ущыт, си ныбжыэгъужь уэркъ щIалэ? ИкъукIэ си гуапэ хъуаш аргуэру сызэрыпхуэзар. Зыми къыхимых хуэдэу щIоупщIэ Къазджэрий:

– Фэ фызэрыщIыхуу щыта?

– Ауэ сытми дызэрыщIыху къудей! Си хъэгъуэлIыгъуэр игъэбжыфIэу хэтакъэ къэбэрдей уэркъ щIалэр!

– Дауэ хъунт? КъызэрыщIэкIымкIэ, зэныбжыэгъужьхэр зэрихьэлIэжауэ арай. Нэхъ жыжъэ дыдэ кыкIаращ нэхъ хьэщIэ лъапIэ дыдэр жаIэ хабзэщ ди дежкIэ.

– Жыраслъэн абы щыгъуи ди хьэщIэ лъапIэу щытащ. Нэхъ жыжъэ кыкIауэ щытахэр англыз генералхэмрэ афицархэмрэт. Ахэр си щыкъу адэм къригъэблэгъауэ арат. ХьэкIэкхъуэкIэхэщ нэсауэ! Ауэ нобэ Жыраслъэн икIи нэхъ лъапIэ икIи нэхъ жыжъэ – Истамбыл нэс кыкIа ди хьэщIэ лъапIэщ. ЗыгуэркIэ сыщыуэрэ? Анкарами сщIэркъым укъыздикIыр.

– ТIуми сыщылащ.

– Еплъи тIысыж абы! – Къазджэрий зэригъэщIэгъуэнур ищIэртэкъым и ныбжыэгъум и къекIуэкIыкIар. – Апхуэдиз гъуэгуани кызыпыпчу афIэкIа хэщIыныгъи умыгъуэтын жыхуэпIэр дауэ кыппщыхуэрэ? Шы зыщыплI къудей фIэкI яфIэкIуэдакъым. Ари жъы кIэрахъуэм ипхъуатэри бгым щидзауэ аращ. Абы сыт епщIэнт? Жыраслъэн зэрыжиIэмкIэ, ахэри кърагъэлыфынкIэ хъунут. Ауэ топышэ якIэрыщIахэр къауэри... Абы сыт епщIэжынт?... ЛIым я лейуэ укъыщIэкIащ, Жыраслъэн. ФьщIэ жыг зыхухасэр уэ пхуэдэщ.

Къазджэрий и унафэкIэ шыхэм хъэпшыпыр кыкIэратIэ-тыкIырт, шэхэр зэрылт ашыкхэр, фочхэр, пулеметхэр щхъэхуэу ягъэтIылырт, шухъэцхэр, адреи щэкIышхъэхэр, кIэлошхэр, фэхэр, хущхъуэхэр нэгъуэщI щIыпIэкIэ щызэтралъхъэрт. Зи лъэм ерагъыу зэрихъэж къудей шыхэр бом щIашэрти ягъашхэрт, псы ирагъафэрт, загъэпсэхун, зыкъаужыжын папщIэ абыхэм уи нэIэ ятегъэтын хуейт.

Узун-Хъэжы шэч кыттрихъэртэкъым апхуэдиз тыгъэр къахуэзыщIахэм Жыраслъэн мыхъэнэшхуэ зиIэ хъыбар гуэри кызызрыхурагъэхьам. Мис а хъыбар кыхъуагъэхьар зищIысыр къищIэн папщIэ эмирым ирегъэблагъэ Дышнинскэр, Жыраслъэн, Къазджэрий. УдзыщIэм хыхъауэ, ар имыутэну пылъ нэхъей, Узун-Хъэжы шабэрыкIуэу япэ йош, модрей щыри абы и ужь йоувэ. Унэшхуэ гуэрым щIохъэхэр. Къэдабэ плъыжъ зытебза шэнтиуэжыым йотIысхъэ эмирыр. Фэри фытIыс, жыхуиIэу и щхъэр яхуещI хьэщIэхэм. И нэмэз щыгъэ гэжэнри зэпигъэуркъым. ХьэщIэм жиIэхэмедэIуэну зигъэхъэзырауэ аращ абы.

Куэдым шІәупшІәнут Узун-Хьэжы, ар куэдым тегузэвхьырт. Псалъэм папшІә, Севернэ Кавказым шыпсэу лъэпкхэм я лЫ-к Іуэхэм я Іуэхур дауэ хьуа? Жыраслъэн абы зык Іи шымыгъуазэу кышщІокІ.

– Портэ дыщэм сьт хуэдэ хьыбар кытхуигъэхьа? – щІәупшІә Узун-Хьэжы.

Жыраслъэн гупсысапІә хэхуащ: псори езым кызырэплъыр, жиІэным кызыредаІуэр ещІә. ИкІи кыгыроІуэ: мохэр зыхуейр хьыбарыфІщ.

– ВакІуэлІым пхьәІәщэ тыгъэ хуащІ, гьукІэм – уадэ, шуеым – сэшхуэ. Тыркум шыІә ди ныбжьэгъухэм кызагагъаш «Щамил и сэшхуэр» – араш ди чырэм кыффишар Іәдиб Хьалидэ. Бийм фатекІуэну кызырэвэхъуэхъухэри вжесІәжыну кызылэІуахэщ. Тыркум и премьер-министр Рауф-бей мыри кыфхузигъэхьащ: абы и правительствэр дяпэк Іи кыдәІәпыкъуноуш Кавказым шыІә шәрихьәтыдзэхэм. Ди ныбжьэгъухэр я кьаруи я мылтькуи еблэжынукъым ди кьуршыщхьэхэм мазэ ныкъуэр – шәрихьәтым и нәщәнәр кышщыщІәкІыхукІә, бгырысхэм я Іәр я мурадым техуэхукІә – Ислъамым и бәракъым щІәувахукІә.

– Апхуэдэ дыдэу жиІа Рауф-бей? – щІәупшІә Дышнинскәр.

– ЖиІащ апхуэдэ дыдэу. Ди лъынтхуэхэм лъышщІә кыыхикІән папшІә езым ейм шысхьыжакъым, ди псэхэр зыщІәхъуәпсым ІәкІә дытеләбән папшІә езыр и псәм еблэжакъым, – щІигъатхьэрт Жыраслъән, Рауф-бей и пщІыхьәп Іәм кыыхәмыхуа псалъэхэр жиІэрт. Ауэ мыри зышщыгъәгъупщән хуейкъым – Узун-Хьэжы и лЫкІуэу, абы и унафәкІә Истамбыл кІуатәкъым Жыраслъән. Тридзәри езым и жәрдәмкІә кІуати, эмирым Іуэхутхьәбзәшхуэ хуишІауэ кыгъәзәжат.

– Іәдиб Хьалидэ жыхуәпІәр хэт езыр? – тхакІуэм и цІәр иджыпстут игъащ Іәм япә дыдэу шызәхихар Узун-Хьэжы. Абы и щхьә темылъ трильхьауэ кышщІәкІат: чырэр тырку султІан Вахатдин Мухьәмәд Еханәм кызырэрыбгъәдәкІам шәч кыытрихьатәкъым эмирым.

– Адыгэхэм я зәдәлэжьәныгъәмкІә комитет шыІәщ Истамбыл. Мис а Комитетым псәуэ хәтыр Іәдиб Хьалидәщ. Ди хәкуэгъуу Тыркум исыр кызызәщІиІәтащ абы. Дәтхәнә зыми, – зи гугъу щІәыр хьәІусыпә зратхәращ, – хузәфІжІкыыхригәлтьхьащ хьәпшып кьәтхьам. Хэт щәкІышхьә, хэт хушхьуэ, хәти ахьшә. Езым и ахьшәкІә кыишәхуащ щәкІ аршын мин.

– Адыгэхэм я зәдәлэжьәныгъәмкІә комитет жьпІа? – зәхихар зәригъәщІәгъуәнур ишІәрккъым Дышнинскәм.

Жыраслъән и пІәкІә жәуап кьет Къазджәрий:

– Лъабжьәшхуэ зиІә организацәжыщ ар. Европә псом кышщәкІыху, пщІә кышщыхуащІ, кьадоІәпыкъу. А организацәм

хэтхэри шлохъуэпс Севернэ Кавказыр Урысейм кыгуэжлауэ шалъагъуну махуэр икIэщIыпIэкIэ къэсынIм. А Комитетым зыпытIамэ, ди зэран хэлътэкъым. Арат къэзыгъэкIуауэ щытар бгырыс муслъымэнхэм я дзэхэр кызызэригъэпэщын папщIэ Факри-паша. УзыкIэлъыджэ хъуну цIыхухъу жылэхэм кыдэднакъым – полькухэр кыызэдгъэпэщаш.

– Иджы дэ абыхэм Iэщэ-фащэкIэ дадэIэпыкъуфынуш, – Узун-Хъэжы нэмэз шыгъэ гъэжэныр зэпегъэу. Дышнинскэм дежкIэ зегъазэ: – Дербент лъэныкъуэкIэ дыкыщызыхъумэр Факри-пашауэ зэрыщытыр зышумыгъэгъушцэ. Гоцинскэми абыкIэ егъазэ. А тIур зэхуэбгъазэ хъунукъым.

– Захуэщ уи унафэр, зиусхъэн. Iэщэрэ фащэрэ едгъэшэнц.

– Адыгэ полькур IэпцIэлъапцIэщ, – мафIэм и гъунэгъу лыр мажъэ, жи, – Къазджэрий и хэкуэгъухэм къащхъэщопсэлъыкI, эмирым зыгуэр кышумыгъащIэмэ, Дышнинскэм кыпыпхын зэрыщымыIэр ещIэ абы.

– Ахэр Гикалэ и унафэм щIэтц. Партизанхэм я вождым и лыр иреуз абыхэм щхъэкIэ, – Дышнинскэм зэрыжиIэмкIэ, адыгэхэм щхъэкIэ ущIэгузэвэн щыIэтэкъым.

Узун-Хъэжы зыри жиIэртэкъым.

– ЩIымахуэр къэблэгъащ. Уаемерэ Деникинымрэ я пащхъэм псори щызэхуэдэщ.

– Щыгъын къэссахэм урыс зауэлIхэм я фащэ зэрыхэлъыр сощIэ, партизанхэм сыт хуэдэ щыгъынри езэгъынщ, – жеIэ Жыраслъэн. – Ди хэкуэгъухэм ахъшэ къащыIыхым, шэкIхэр кышцищэхум тхакIуэм зы дакыкъэ зышигъэгъушпакъым хэкужым къина и лъэпкъэгъухэр. Еплъу хэкIыжа мыхъумэ, адыгэхэм зыри язэрылъымысар Хъалидэ зэхихыжмэ...

– Абыхэми зыгуэр ялгысынщ, – жеIэри Узун-Хъэжы Жыраслъэнрэ Къазджэрийрэ нэбгъузкIэ яхушIоплъ.

– Я жагъуэ тцIынкъым, тцIын. Щхъэж хуэфащэр лгысынщ, – Дышнинскэм и фэм къигъэлъагъуэрт а псалъемакъыр игу зэрыримыхьыр.

– Хъэпшыпу къашауэ хъуам я тхылъыр сыгъэлъагъут, – Дышнинскэм дежкIэ йоплъэкI Узун-Хъэжы, дыжбын сыхъэтышхуэ и жыпым кърех: ахъшэм нэмэзыр блэкIыгу пIэрэ? Жыраслъэни и дыщэ сыхъэтыр кърех, унэ кIуэцIым къуршыпс цIыкIум и дауш макъ кышпцIу, ауэ зыри щытхъуакъым хъэщIэм и сыхъэтым, щIышчымытхъуар «Уехъуэпсамэ, – узот», жрамыгъэIэн щхъэкIэщ, хабзэр хабзэщ. Жыраслъэн и сыхъэтыр кэптал жыпым ирилъхъэжа пэтми, унэм иджыри щызэхэпхырт макъамэ дахэр.

– Чырэм Щамил и сэшхуэ щIыфIащам и щхъэусыгъуэрсът? – щIоупщIэ Къазджэрий.

– Ар пэжрэ пцIырэ тхъэм ещIэ, ауэ Хъалидэ сригъэдэIуащ

мыпхуэдэ хыбар. Шамил и сэшхуэр зы ІэбжьэкІэ сэшхуальтэм кыпхамэ, пхуильхэжынкъым, жи, къэзэуат умышІауэ. Ша-мил и Іуэхум хуэпэж Іэ лъэщым а сэшхуэр Іэрыхъа нэужь, джаурылъ, лъы фІей зыщІэтхэм фІы щІахынукъым. Апхуэдэ цІыхухэм ялкъІэ фІыуэ зитхэщІа нэужьщ, жи, сэшхуэр сэшхуа-лтэм щыпхуильхэжынкъур.

Хыбарыр Узун-Хъэжы игу ирихъащ.

– Имам Гоцинскэм зыкъысдохъуж и адэшхуэм и Іуэхум адэкІэ езым кыпищэу, – маф Іэм къуацэкІэ хоуэ Дышнинскэр.

– Алыхъым кълэн кытщищІа Іуэхум хебгъэльхэфынкъур сыт, Нажмудин? – кызырэыгубжъар фэуэ тету эмирым и нэ цІыкІухэр зэблэгъэж. – Деникиным и Іупэ дагъэм зэрэбзеинщ абы зи Іуэху зэрихуэр. АрщхэкІэ ари алыхъым кырипэсыркъым: Деникиным и Іупэм лъэмыІэсу допІэстхэейри щытщ Нажмудин. Тхъэм си фІэщ имыщІкІэ напитІ зилэ а имамым и къамэр ди щыбагък Іэ кышцимыгъэдэлъэну, – Узун-Хъэжы нэмэз щыгъэр и жыным ирелъхэжри и Іэпэр Дышнинскэм хуегъэдэлъэ: – Куэд щІауэ бжызоІэ: тІасхэщІэх еутІыпщ абы, игу илтыр къегъащІэ... «Сэшхуэр къэзэуатым щІохъуэпс»... – Жыраслътэн кыІуэтэжа хыбарым хэта псалътхэр игу ириубыдат абы.

– Факри-паша къурш дэкІыпІэхэр иубыдащ.

Нэмэзыбзэм хуэдэу кыІушщэщ Узун-Хъэжы:

– Алыхъ Іэмыр... Шамил и сэшхуэр зы ІэбжьэкІэ кыкІащ сэшхуальтэм... Ар Іэ лъэщым ІэщІэлтын хуейщ, итІанэщ тхъэм и сэшхуэм игу шыпыІэнур...

– Зиусхъэн, – Дышнинскэм зэрызымышІІ шыІэкъым эмирым и гулътгэр нэхъыбзІуэрэ кылътысын папщІэ, – бгырысхэм нобэ я нэгу шІэкІащ алыхъым и къарур зэрыиныр: Тыркум кыкІа чырэр зэраныгъэншэу Ведено къэсащ, Шамил и сэшхуэр зыхуэфашэ Іэ лъэщым ІэщІыхъащ. Ар зыІэщІыхъа Іэм адэкІэ игъэкІуэтэнщ Шамил и Іуэхур. Уэ цІыху цІыкІум укызыэралътгэр Шамилуш. Шамил щІэрыщІэу кълътхужащ!

Узун-Хъэжы абы пэрыуэртэкъым:

– Іэ лъэщ... Шамил и сэшхуэ... – абы и ІэгуйтІыр зэтрегъауэ, бжэщхэІум кытэхута лыщІэр щилъагъукІэ: – Тасрэ кыубгъанрэ!

Абы кык Іыр гурыІуэгъуэт: андез иштэу ахъшэм нэмэзыр ищІыну арат. ЗэІушщІэр иухат.

Эмирым и унэм кышщІэкІыжа хъэщІэхэр бжэщхэІум тетщ. Жыраслътэн и фэр шэхум хуэдэу покІ – бжэІупэм кыІуашэрт Дышнинскэм и шыр. КыІуашэри Хъэрыпкъант. Жыраслътэн и фэм зэрызихъуэжами гу лъымытэу Къазджэрий къопсалъэ:

– Си деж унэкІуэну, жыжъэ кыкІа хъэщІэ? Зэгъусэу дыщІэсынщ. Дызэрымыгъэзэшу...

– Хъэуэ. СынэкІуэнкъым уи дежи. Уэри гугъу уезгъэхъу...

– Нэггүээш и хэт гугуу ебгээхьяр?
– Тыркум и премьер Рауф-бей. Хъалидэ сэрэ абы и деж дышыхъэш аш.

– Нтгэ иджы командармэм и деж шыхъэшгэ. Пшальгэгуу шытми, сыкомандармэшгэ зэглэ. Хъалидэ ди унэм шгэмысми, бгырыс цгыхубз дахэ кыпхуэзгүуэтыфыну укызоггэгуггэ, – бзаджаггэ хэлгүу кыпогуфгык I Къазджэрий.

– Сыт «шгэпальгэкер»? – Мэтхъэным жи I а иужьрей псальгэ хэр шхъэдеггэгүхри шгэушгэ Жырасльэн.

– Сонэ генерал Караселидзе армэр я I хын идактым. Абы и гугуу пхуэсшгэ тэкгэ? Шэшэнхэм захуиггэгүсэри и шыпхэр кьахуиггэгэаш. Хьун гуэр кьаггүуэтыхукгэ зырызаггэххэну командуошэм и кьулыкьур кьызаташ. Нэггүээшгэ зы шгэхуи уезггэдэгүэншгэ: ботлихэдэсхэм я мурадаш чырэм шгэггүуу хьуар зэтраукгэну, аршхьэкгэ абы хунэзггэсахэктым, япэ сынишурэ шхъэдэхыпгэм сынэкуаш, жылэдэсым яжесгаш: «Кьызжигла-ктым жывмыггэж, зы фоч уэ макгэ зэхэсхынши, топышэкгэ фы-шгэггээнэншгэ». Кьуажэ кьадыр цгыху губзыггэу кьышгэкгаш, си тельхъэ хьуаш, кьуажэдэсыр иггэшынаш: алыхьым и ней кьыфгыхуэншгэ.

– Шынахуу араш-тгэ?

– Ауэ сытми! Си псэр гүкгауэ шыташ. Языныкгүэхэр шына шхьэкгэ, адреихэм я мурадыр сыткгэ пшгэн? Псоми я гур хэт иггэнышгэгуа? Зауэ губернаторым жигат: «Уккыыхэмшгыкгыу жей уэ. Чырэр си пшгэ дызольхъэ». Абыи дзыхьышгэ хуэсшгэртэктым. Уи сэлэтхэр унашхъэ-унашхьэкгэрэ трагуэшат, ахэри арэ-зы хьуат. Сэ зыкыистгаш: «Алыхьым си пшгэ кьыдилгхъаш, кьалэн кьысшишгаша сахуэсактын хуейш», – жызоггэ. Абдеж ди лъэныкгүэхэр – шэрихъэтистхэр кьыздоггэпыкгүури псори хьарзынгуу зэфгэкгэ. Тхьэм иггэпсэу, кьадым куэд кьытхуишгаш. Уэ зыми ушгымыггүазгуу ужеаш...

– Зыгуэр кьызжепгэртэкгэ-тгэ?

– А псом шыггүазгэ усшгүу узггээнэшгэину сыхуеяктым. Атгэми, апхуэдэ гүфгэггүуэ зггүшгэм и пэ кьыхууу... – псальгхуу-ггэгуу псори ириггэкуэкгырт Къазджэрий. – Апхуэдиз кьэралым кьызэпрыпхуа чырэр, нэсыпауэ дадэ лгаш жыхуиггэу, уккэсы-пауэ зы тхьэмшгыкгэгуа гууамэ, дауэ кьыпшгыхьурэт? Напэгтхт! Араш нэху шгыхункгэ сымыбэлэрыггыу хьумакууэхэм сашгы-хатар.

Жырасльэн игу кьеггэкгыж:

– Арай фышгызэрызехьяр. Яхуэмыгуэшыр сыту пгэрэ?, жысгэри сегүпсысат.

– Сонэхэм я штабым кьышгышгэар плыаггүуркгэ? Зыри пэплъатэктым шхъэдэхыпгэм адэкгэ зауэлгхэм я гүпхэр кьыкгыну. Аршхьэкгэ бгышхьэм ит мэлыхьуэхэм ялыаггүу: дзэ кьокгүу. Пшггэу кьышгэопхьуэжхэри кьуажэм хьыбар кьра-

гъащІэ. ПыІэ зыщхьэрыгъыу жылэм дэсым Іэщэ къащтэ. Сабий-хэмрэ цІыхубзхэмрэ бгъуэнщІагъхэм шагъэпщкІу. Сонэхэм а псор сыткІэ ящІэнт? КъокІуэри – къокІуэ. ХьыбарегъащІэ япэ идгъэщынщ жаІэу ягу къэкІакъым. Лъагъуэр къуэ зэвым къыдохъэ. ИжбырабгъумкІи сэмэгурабгъумкІи мывэ блынщ. Гупым я пэмкІи я щІыбагъымкІи бгы къыгуэуахэр къолгъэлъэх. Арати, си сонэуэ плъагъухэр мывэ къэным къохутэ. Заплъыхь-мэ – дэнэкІи фочыпэмрэ пулеметыпэмрэ къыщыкъуоплъ, зыгъэхъеи еплъыж. Фи Іэщэр къэфт, жаІэри къыхуагъэу. Мо-дрейхэм – адэ-мыдэ. АрщхьэкІэ, «адэ-мыдэ» лъэпкъ тщІэр-къым, Іэщэр къывогъанэри фыкъыздикІам фокІуэж. Хьэуэ жыфІэрэ – къанэ щымыІэу гъэр фыдощІри Деникиным фыдот. Генералым сыт ищІэнт? КъыжраІэмкІэ арэзы мэхъу. Зы афицар гуэр, – ар урысу си гугъэщ, – гъэру зыкытыну мэлъа Іуэ.

– Модрейхэр кІуэжа?

– Хьыбарыр ди деж къызэрысу гуп зыщІызогъури сожэ. СонэщІым ихэжахэу салгъэщІохъэ. АрщхьэкІэ генералыр апхуэдизкІэ къэгубжъати, и цІэр езэгъыжыртэкъым, къысхуигъэ-зэн дэнэ щидэнт? Арати, Караселидзе къыщыпхуэмышэжакІэ, армэм и унафэр уи пщэ дызолъхъэ, жи, Узун-Хьэжы. Апхуэдэ щІыкІэкІэ командарм сыхъуащ. Мыбы къуажэ къэс езым и хабзэ и Іэжщ. Пэжщ, сэ Ботлихэ фІуэу сыкъыщацІыху. Япэми, мы жылэм дэсхэм шэрихъэтыдзэм къулыкъу щаш Іэну щамыдэм щыгъуэ, сыкъэк Іуауэ щытащ мыбы. Узун-Хьэжым и цІэкІэ яхуэзгъэуващ къулыкъу ямыщІэу зэрымышъунур. ЦІыхухъухэр къулыкъум дгъэкІуащ, армышъу Іэщэ къэзыщтэфыну мыбы дэсам хуэдиз уи гупми нобэ хэту къыщІэкІынкъыми.

– ЩІэпхъуэжащ жыхуэпІэ а урыс афицарым и цІэр умыщІэу пІэрэ? Седых Григорий...

– Тэмэм, тэмэм! Седыхщ, зы къэзакъ дыхъэшхэн гуэрт. Е гъэру зыкыывот, е фогъазэри фыкъыздикІам фокІуэж, жаІэу шэшэнхэм мо сонэхэм щыхуагъэувым, къэзакъыр гупым къа-хокІ, увыІэгъуэ имыІэу: «Ла-Илахъу, илла-лыхъ», жи. СыткІэ уеупщІами, къыжъэдэкІыр зыщ: «Инш-алыхъ». Ботлихэдэсхэм ящІэркъым мобы иращІэну. БукІынущи, къурІэныбзэр жъэдэкІыркъым. Деникиным деж ебгъэхуноуи, щІалэжъ хъарзынэ хуэдэщ. Абдеж и бзэр къеутІыпщ: «Езы тырку султІан Вахитдин къыбгъэдэкІуэ эмирым псалгъэ бэлыхъ гуэр жезмыІэну Іэмал и Іэкъым», – жи. Къадым деж яшэ. Абы унафэ ещІри къэзакъыр Ведено ирегъашэ. Арати, кхъуэн и кхъуэцу къекІужкІыурэ си деж нэсащ Седых. Аращ къызжезыІари чырэм и хьыбарыр. Зэрыплъагъуи, тлъэкІ къэдгъэнакъым. Зэрыгхуэз-фІэкІкІэ дыфІуищІащ.

– Григорий дэнэ щыІэ-тІэ?

– Воздвиженскэ ирагъэшащ Гикалэ деж. Зэ зыкбъэдэгъэ-хуэнщи абыи дыкIуэнкъэ? Уи ныбжъэгъур плъагъунщ.

Мыбдеж Къазджэрий зы Iуэху ибзыщIат: эмирым и кбъуэдзэ «Лощэ», кбъыщ Iэпхъуэжу мыбыхэм кбъахыхъэжа афицар на-щхъуэм Седых англызхэм тIасхъэщ Iэхыу кбъагъэкIуауэ зэри-гугъэр. Афицар нащхъуэ «Лощэ» гурыщхъуэ зэрищIыр эмирым жреIэ, итIанэ Дышнинскэр къегъэсэбэпри «краскомыр» краснэ-хэм я деж ягъэкIуэну унафэ ящI. Седых штабми повстанческэ дзэхэм я зауэ IэнатIэми щхъэпэ щыхъун цIыху пэтми, ар Гикалэ деж ирагъэшат.

– Абы сыхуэзамэ, си жагъуэ хъунутэкбым. Чырэм и пашэу шытар, пэжыр жыпIэмэ, аращ. КIартIэ защIэкIэ кбишаш чыр-рэр, – Жыраслгъэн и нэгу кбъыщIегъэхъэ Андыщхъэ и северо-западымкIэ щхъэпрыкIрэ Хъэрам щхъэдэхыпIэмкIэ хуэкIуэ гъуэгу нэшэкбашэр. АдэкIэ ар блэкIырт Козеной-Ам гуэлым ибгъумкIэ, адкIэжкIэ – Дагбыстан – Азербайджан – Грузие – Тырку, е ПетровсккIэ удэкIрэ Деникиным и тылым уихъэрэ Дербент ухуэкIуэу, арат Факри-паша гъуэгур щигъыгъыр. – Григорий сэрэ Тифлис сэлам щызэтхыжаш. Сонэхэр кбъызэ-лъэIури сIахат. IэщIагъэ бэлыхъ иIэщ абы.

– Умыгузавэ. Кбъэдгъуэтыжынщ ари. Ауэрэ зэпсалгъэхуэрэ, ахэр бгъэдыхъаш Хъэсэнджэрий и унэм. Ар иджыпсту уIэгъэщ ящIа школым пэмыжыжъэу щытт. Пэшищ хъу унэ тхыпшэ цIыкIуш, абдж лгъэпкб хыумыгъуэтэжыну щхъэгъубжэ жыгбей цIыкIухэр хэлъщ. Езыр мухъэрэбым ещхъщ. Зэманымрэ уна-щхъэмрэ кбъитехъэлауэ арагъэнщ – хуабжбуетIысэхаш. Ар чы-бжэгъу унэт, языныкбъуэ блынхэм ятIэр кбъыкIэрыхужаши, бжыхъхэм дэхуа чыхэр джажэналгъэ кбъыхъщIэфтам ещхъщ. ПшIантIэ цIыкIум и сэмэгурабгъу пIанэпэм нэгъуэщI зы псэ-уалгъэ гуэри дэтщ. Абы кбъыщIоIуки лгъыхэм я псалгъэмакбър зэхэ-зыхауэ кбъэщыщ шым и макбър. Ар Хъэсэнджэрий и шыращ. Шэщым деж щытщ мэкбъуэщ, джэдэщ, амбар – мэкбумэшыщIэм имыIэну Iэмал зимыIэ псори.

– Мыращ си хэщIапIэр. Бысымым зы пэш кбейысхауэ сы-щIэсщ, – жеIэ Къазджэрий.

– Армэ псо и командующэм зы пэшыжб цIыкIу фIэкIимыIэ-уи? – егъэщ Iагъуэ Жыраслгъэн, абы игу къегъэкIыж Рауф-бей Анкара зэрыщыпсэур зыхуэдэр.

– Министрхэм нэхъыбэ яIэ уи гугъэ? Мо гъунэгъу кбъуажэм дэсщ ахэри, я кабинетхэм икIи щолажбэ, икIи щопсэу, – и па-щIэкIэ кбъыщIогуфIыкI Къазджэрий, и нэгъуджэм кбъыпхылыды-кIырт и нэ фIыщIитIыр. – Веденорэ Истамбылрэ зэбгъэщхъ хъунукбым. Ауэ дэ пшэхэм, уафэм нэхъ дапэгъунэгъущ...

Унэр зей бысым Хъэсэнджэрий шэшэнылIыр гуахъуэ иIы-гъыу мэкбъуэщым кбъокIыж. И унэм щIэсым кбиша хъэщIэр щы-

лѣагъум, гуахъуэр бжыхъым иреупсейри лѣитѣым
къабгъэдохъэ.

– Икъукъэ си гуапэщ Истамбыл къикъа чырэм и пашэр
хъэщѣу зрызиѣр. Къеблагъэ, къеблэгъапэ, си хъэщѣу гуапэ.

– Къэбэрдейм щыщ уэркъ щѣалэ Жыраслъэнщ мыр, –
хъэщѣу бысымым ирегъэщѣыху Къазджэрий.

– Соцѣ. Дэ ѣджэ щѣауэ дызэроцъѣыху. Абы и деж сыщы-
хъэщѣауэ щытащ, – япэ классым щѣэс еджакъуэ цъыкъу нэхъей,
псалъэхэр ерагъуу пычыгъуэ зырызурэ зэпегъэувэ Хъэсэн-
джэрий. – Сыту сывгъэгъуѣа! Сыту си гуапэ хъуа! Мыдэ иджып-
сту тэрмэш къезджэнкъэ. Къазджэрий дэрэ тэрмэшщ дызэрызэ-
псалъэр. Арыншауэ хъуркъым, дызэгъурыуэркъым. Фи бзэр
сщѣэркъым. Фынакъуэт, фыныщѣыхъэт. Хъэщѣу небгъэблагъэр-
къэ, Къазджэрий. Уэри хъэщѣэм укъыдэкъуа нэхъей...

Бжей пхъэбгъуитѣыр зэгъуѣубауэ арат унэм бжэуэ хэлъыр.
Бжэщхъѣу лѣагэм нэхъ тыншу уебэкъуэфын папщѣэ бжэлупэм
деж мывэшхуэ дэкъуеипѣуэ щылт. Бгырысхэм зэрахъэлү,
хъэщѣу япэ ирегъэщ Къазджэрий (къыщыщѣэкъыжхэкъэ
бысы-мыр япэ итщ). Дяпэкъэ псэупѣэ хуэхъуну унэр
зэпэплъыхъын иухатэкъым Жыраслъэн, бжей
пхъэбгъуитѣыр аргуэру къыщы-къыргъам.

– Си тэрмэшри къэсшаш, – къоѣу Хъэсэнджэрий и макъыр.
Бысымым и щѣыбагъ къыдэту бжэщхъѣум деж щытт хъыджэбз
гуэр, ар хуабжъу ѣэнкунт, зыгуэрым игъэщта нэхъейт.

– Жыраслъэн уэркъ щѣалэр уэркъэ?! – къокъий ар.

Апхуэдэ ѣуэху пэмыплѣагъэххэ Жыраслъэни щтѣѣэщтаблэ
къэхъуаш.

– Мэрям? Алыхъым и пашхъэм къикъѣу сызыгъэхъужауэ
щыта тхъѣлухудыр уэркъэ? – и пѣэм зричри и ѣэшхуитѣымкъэ
хъыджэбзыр зщѣиубыдауэ и бгъэм ирекъузылѣэ. – Тобэ, тобэ!..
Апхуэдэ зэхуэзэкъэ ѣэ!.. Апхуэдэ насып!.. Уи узыншагъэм сыщѣу-
упщѣэркъым. Тхъэм и гъунэгъуу уэгум щыпсэхуэм я узынша-
гъэм ущѣыщѣуупщѣэн щыѣэкъым. Уэра, Мэрям, тэрмэш хъужыр?
Мы сэ къызэуэлѣа насыпыр!..

– Укъызэрыкъуар сщѣэрт. Нобэ мобы ущыслъэгъуат. Ушууэ,
чырэм урипашэу ущыблэкъым... Япэ щѣыкъэ си фѣэщ хъуатэ-
къым. Итѣанэ цъыху ѣувым сапхопщ, гъунэгъу зыпхузощѣри –
уэрат! Зэгъуэр згъэхъужауэ щытарат! Сэри си гуапэ дыдэ хъуаш!
Ауэ сытми хъуа! – Мэрям и ѣитѣыр Жыраслъэн къыѣэщѣыхъыр-
къым.

– Уи ѣэщѣагъэм и фѣыгъэкъэ сэ етѣуанэу сыкъальхужаш.

– Дауэ къыпщыхъурэ ди фыз ѣэзэр? – гушыѣэрт Къазджэ-
рий. – Мэрям къыджѣѣжат уи гугъу. Дзыгъуэ гъуанэ дихъа
къымыгъанэу, – и папщѣэ къырышхуэм къыщѣогуфѣыкъэ Мэтхъэ-
ныр. – Узыпэмыплѣагъэххэ уэзгъэлѣагъунути арат зыри щѣы-
бжезмыѣар. Уэ укъэкъуэн умыдэу зиплѣэфыхъат. Къэпщѣа иджы

узыхэкIыж пэтар? Езыр хыйм икIырт сыкIуэнурэ слъагъунуш жиIэри. Пэжкъэ, Мэрям?

– Ахъай пэж! ХъумакIуэхэм сыныббгъэдагъэхъатэкъым, армышъу псоми саныхъжынурэ... – Мэрям къэукIытэжауэ и Iэхэр Жыраслъэн кыIэшIехыж. – ФытIыс, кхъыIэ. ТIыс, апхуэдиз гъуэгунэ... Истамбыл укыкIыу Ведено укъэкIуэныр дауэ кыыпщыхъурэ! Узэрежъэр сщIамэ, мы дуней фIыгъуэкIэ узутIыпщынтэкъым. А уи гушхъэм деж теукъуэдия фэр зы пIашIэ тIэкIуш. УIэгъэр е екIуэжу уи узыр къэетэжынкIэ зыхуэIуа щыIэтэкъым. Сэ сыдохутырщ. Сымаджэхэм сахуэсакъын хуейш.

Жыраслъэн тепсэлъыхьыххакъым гъуэгу здытетым уIэгъэм мызэ-мытIэу лъы кызыэрикIам – Мэрями бысым хъарзынэхэри нэхъри щхъэ игъэгузэвэн хуейт? Сытми кыыжеIэ:

– АпхуэдизкIэ быдэу бдыжати, ушIэгузэвэххэн щыIэтэкъым. Вакъэнжей быдэрэ Iэ щабэрэ зыхыхъам уи ней щыхуэт зикI.

Псори зэщIодыхъэшхэ. И IэщIагъэмкIэ гушхуэу Мэрями нэхъри нэщхъыфIэ къохъу.

– Быдэ и анэ гъыркъым, жи. Зыхуэсакъыж. Уэ езым уи гушхъэ дыдэм деж дзажэналъэ къэтщ. СынолъэIу, кхъыIэ, ар зэи зыщумыгъэгъупщэ.

– ЗыщыгъэгъупщапIэ кыуитрэ? Зэпымыуэ зыкызыегъащIэ езым. Сэри си жагъуэ дыдэ хъуркъым ар: абы соIусэри уэ занщIэу си нэгу укышIохъэ, Мэрям дахашч...

Жыраслъэн и псалъэр Iэпеуд Къазджэрий:

– Ей-ей, уэркъ щIалэ, уэ сэ слъагъур лъагъуныгъэ куум ухыхъа си гугъэщ. ЕмыкIукъэ ар? АтIэми, пщашчэм и адэр щыту... Тхъэм и шыкуркIэ, Хъэсэнджэрий гушыIэ кыгуроIуэ...

– Си псэм фIыуэ илъэгъуашч Мэрям, – зыми кыыхимыхуе же Iэ Жыраслъэн. – Ар фIыуэ зэрыслъагъу си псэр кыыззытар езыраш. Си псэр абы ишщ. Зэрыхуей дыдэу ирырешI. ЛIыр и шым хуитмэ, Мэрями си псэм и тетщ. Сэ абы сригъэрщ. Ар зэ-

хрырех и адэми. СызытеукIытыхъыжын лъэпкъ жысIэркъым.

– Уэркъ гъэрт иджы къемыжъэжар. Апхуэдэ гъэриджыри къэс зыми илъэгъуауэ кышщIэкIынкъым.

– УмыгушыIэ, Къазджэрий. Псалъэ дыгъэл къезгъэкIуэкIыу аракъым сэ. ФIылъагъуныгъэм итхэкъуа ныбжьыщIэм и лъагъуныгъэр зырикIшч сэ Мэрям зэрыслъагъум елъытауэ. НыбжьыщIэм жиIэри ищIэри ищIэжыркъым. Абы и щхъэм жбы щызоппщэ. Сэ си акъыл тIысыну, жысIэмрэ абы кыикIымрэ кыызгурыIуэну и чэзу хъуаш. Си псэр кыызэзытыжауэ щытам стрихыжащ – Мэрям ей хъужащ ар.

Жырасльэн и псалъэхэм езы Хьэсэнджэрий дыди ягъэгумэ-хат. Бысымыр щІокІ, хьэщІэм Іэнэ кыыхуигъэхъэзырыну. Жы-расльэн хьэщІэ псом ялейт, Истамбыл нэс чырэ кърихуат. Іэнэ-шхуэ хуэфашт абы.

ЗэІущІэ гуэр мыкІуэнкІэ Іэмал имыІэу жеІэри Къызджэрий щІокІ. Жырасльэнрэ Мэрямрэ я закъуэ кыщІонэ унэм.

3. МЭРЯМ

Дызэрыт лІэщІыгъуэм и пэщІэдзэхэм Ведено кыыщызэІуа-хаш класситІым нэс щрагъаджэ урыс школ. Абы щІагъэ-тІысхьэрт бгырыс къулейхэм я бынхэр. А къулейхэм захибжэж хъунут, дауи, Хьэсэнджэрий. Абы ипхъу цІыкІу зи ныбжьыр илъэсипщІым итым фІэгъэщІэгъуэнт и ныбжьэгъу щІалэ цІыкІухэр махуэ къэс здэкІуэ унэм щашІэр. Щэху цІыкІуу а унэм гъунэгъуу бгъэдыхьэрти псори зэпиплъыхьырт. Школым хьыджэбз цІыкІу щІагъэтІысхьэртэкъым. Ауэ Мэрям Іуэхум бзаджагъэ хилъхьэрт: щхьэгъубжэм бгъэдыхьэрт, зиплъыхьырт, зыри щимылъагъукІэ, щхьэгъубжэр иубыдырти блыным дэпщейрт, и нэкІур абджым ирихьэлІапэрти классым щІэплъэрт, зы бэлыхь лажъэ гуэрым еплъ нэхъей, и нэр доска фІыцІэшхуэм триубыдэрт, абы фІэгъэщІэгъуэныщт урыс егъэджакІуэм пхъэбгъу фІыцІэшхуэм тритхэхэр: хьэрфхэр, унэ, къуалэбзу сурэтхэр. Абдеж кыІукІыжырти хьыджэбз цІыкІум фІамыщІкьищтэрт, блыным, мывэм, унэ лъэгум тритхэрт мо классым щильэгъуахэм ещхьыркъабзэ хьэрфхэр, сурэтхэр. ЕгъэджакІуэ цІыхубзым зы махуэ гуэрым елъагъу класс щхьэгъубжащхьэм тес хьыджэбз цІыкІур. А махуэм еджэ щыІэтэкъыми арат сабийм апхуэдэ насып кыщІеуэлІар. ЕгъэджакІуэм хьыджэбз цІыкІур классым щІешэ, глобусыр кърегъэлъагъу, тхылъ цІыкІу гуэр – букварь кърет, кІэнфети щІыгъужу, къуалэбзухэм я сурэт зэрыт тхылъымпІэ гуэри къретри псори унэм къехь.

Апхуэдиз насып зэуэ игъащІэм къеуэлІатэкъым Мэрям. Япэхэм щыгъуэ урысхэм ящышынэрт, ахэр илъэгъуамэ, кыщІэпхъуэжырти унэм къэкІуэжырт. Иджы урыс цІыхубз щхьэцыгъуэм еуэсащ. Зи бзэр ІэфІ цІыхубзыр и закъуэпщІий щІэст унэм. Илъэс тІощІрэ ирэ зи ныбжъ цІыхубз щхьэ закъуэри щыгуфІыкІырт хьыджэбз цІыкІур щэхуу кыщІэлъэдамэ. Щэхуу фІэкІ хъунутэкъым. Зэгуэрым абы кыхьа тхылъри сурэтхэри и адэм зэІитхъат. Надеждэ Алексеевнэ хьыджэбз цІыкІур и унэм щригъаджэу хуожъэ, аргуэру нэгъуэщІ буквари ирет, абы тетради къэрэндащи щІегъу. Ауэ иджы хьыджэбз цІыкІум а тхыгъэхэр унэм щІихьэркъым, зыми иригъэлъагъуркъым. И адэ-анэр абыхэм тримыгъэплъэну псалъэ быдэ иритащ егъэджакІуэм.

Хьыджэбз цІыкІур губзыгъэ дыдэу, гурыхуэу кыщІокІ, сыт

кыжра Іами, занщІу кыпхуатэрт. Нэ ильагы Іэм ещІэ, жыхуа Іэр абы и деж щынэрыльагы дьдэт. Надеждэ Алексеевнэ хыджэбз цыкІум хуэзэш хуат, игури и псэри кІэрыщІат абы. Зы махуэ къямыкІуамэ, гузавэрт: зыгуэр кышщІауэ пІэрэ? Псом хуэмыдэу щІымахуэ махуэхэм дежт ар Мэрям щыхуэ-зэщІпэр. ЩІыпІэ пхыдзам, лІо, кыщІэмыкхэ Іамэ, щІэмыкІыж-Іамэ. Арати, хыджэбз цыкІуми и унэ хуат егыджакІуэм и унэр. Абы тхылъу щІэлъу хуам щыгыазэт Мэрям. Щыгыазэр къягынауэ, абыхэм ярыт псори гукІэ зригыщІат.

Шэшэнхэм я деж гыэ еджэгыэм щыщІидзэр губгыэ лэжбы-гыэхэр эффІэ Іа нэужьт. Школым уагыкІуэну ухуеймэ, япэ щІы-кІэ Іэщым яшхын ептын, псы ебгыэфэн, Іуэр, мэкыуэщыр къябгыэкъябзэн хуейт. ИтІанэ пхэ пкыутэнти... А кыомыр эффІэ-бгыэкІыхукІэ, дауи, школым укыык Іэрыхурт. Ауэ Надеждэ Алексеевнэ зыми ешхыдэртэкым, ешхыдэныр щыгыэтауэ, цыкІухэр кызырыкІуа кыудейм щыгуфІыкІырт. Еджэныр яуха нэужь ар аргуэру унэ нэщІым кышщІэнэрт. Дауэ кыппщыхуэрэ унэ блыниплІым уеплъу, кыоплгыжу ущысын жыхуэпІэр? Упсэу хымэ улІа, жи Іэу цыху кышщІыхэ нукуым. Зыми кыафІэуэхукуым ар. ГуфІэгыуэ и Іэр Мэрямщ. Хыджэбз цыкІум гыафІэбзэу кыыхуимыгыуэт щыІэккым: «си шыр цыкІу», «си гуфІэгыуэ закыуэ», «си шэшэн нащхуэ цыкІу»... ИльэситІ дэкІа нэужь Мэрям Іуэхум апхуэдизкІэ хэгыуэзати, пэщІэдзэ школым и экзаменхэр тыншу итыфынут. Адэ-анэми гу лъатат хыджэбз цыкІур сурэтым, тхэным хыэщыкы зэращІа-ри ар кызыыхэкІари. Ауэ уэим ящІыртэкым – балигы хумэ, лІы иратынуэрэ псори ІэщІэхужынуш. Мобыхэми щыхэзагыэкІэ, адрей хыджэбзхэм кыашхэщыкІыу щыщыткІэ, уасэ нэхыыби кыратынш. Апхуэдэу зи гугыа адэ-анэр щыуауэ кышщІэклэщ.

Урысейр зауэм щыхыхыа ильэсырат ар. Щэклэуэныр фІыуэ плыагыумэ, щакІуэххэри лыагы. Пащтыхь правительством кыызІуихын хуей мэхуэ сестрахэр шагыэххэзырын курсхэр, зауэм зырыщІидзэу белджылы кыэхуат: сестрахэр ирикыур-кым. Сестрам я закыуэтэкым иримыкыур – медицинэм и лэжыакІуэу Урысейм исыр хыдыгыуэдахэу машІэ дьдэу кышщІокІ. Цыхур хаутІыпщыхауэ курсхэм шеджэну зыфІэфІхэр кыыхрагыэш. Уи насыпым кырихыэк Іынуэм, куэдрэ? Надеждэ Алексеевнэ Владикавказ щыхуозэ еджэну зыфІэфІхэр кыыхэ-зышхэм ящыщ зы. Абы йолъэ Іу Ведено кІуэну. Мор кыокІуэ. Надеждэ Алексеевнэ хыджэбз цыкІур щэхуу езым и деж кыэшэ. Іуэхур зыІутыр щыжра Іэм, Мэрям и нэ нащхуэхэр кыолыдыкІ. Дауэ кыппщыхуэрэ – Петроград еджакІуэ укІуэн кыыбжа Іэну? Ауэ сытми кІуэнт?! Зыми зыри кырамыгыэщІэну зэгуру Іуэхэр. Мэрям и бзэр быдэу, щэхур ихыумэфу есагыэж-кІэт. Арати, гыуэгум зыхуагыэххэзыру щІадзэ. Ауэ, и кІэм нэ-сыпауэ, си Мэряму плыагыур кыошынэж. Арщхыэк Іэ егыджа-

кІуэр упсэут – хьыджэбзыр Іуэхум трегъэгущуэ.

Щежъэну махуэр къос. Мэрям и хьэпшып тІэкІур къештэри Владакказ макІуэ – еджэн папщІэ я адэ-анэхэм къаІэшІэкІа псори щызэхуэсыр арат. Зыкъом хьууэ къыпщІэкІащ ахэр. Езым хуэдэу зи кІэныр кыкІахэм я гьусэу Мэрям къалашхьэм макІуэ. Абы и кІуэдыкІэ хьуам слобода псор къызэщІиІэтащ. Хьэсэнджэрий Іуэхур зыхуихьар зыщ: хьыджэбзыр яхьащ. Фоч зыпщІэхилъхьэщ, сэшхуэ зыкІэрищІэри и пхьум и лъыхьуакІуэ ежьащ. Ведено щызэрызохьэ, дунейр щакъутэ – Хьэсэнджэрий и лъэпкъым щІэшхьушхуэ къытепсыхаш. Надеждэ Алексеевни, зыгуэркІэ гурыщхьуэ къысхуащІмэ, жиІэри и хьэпшыпыр зэ-щІикъуэри Владакказ зригъэхьащ. Абыи къыщынакъым, яІэрыхьэмэ, къазэремылынур ищІэрти – Петроград Іэпхьуащ. Псалъэмакъ мыфэмыщ Іэджэ къежьащ: хэти жи Іэрт Мэрям школым щІадыгъукІауэ, хэти тригъэчыныхьырт ар псым итхьэлауэ. Хьэсэнджэрий сыт хуэдизрэ лъыхьуами, – ар зыщылтыхьуэм щымыІэр дэнэ кърихынт? – дунейм хутехакъым и пхьур. Хулхулау псыми Іэджэрэ къыщалтыхьуащ Мэрям и хьэдэр. АрщхьэкІэ...

Илъэсищ ен дэкІащ. Мэрям екІи фІыкІи я дежхэм закъригъэ-щІакъым. Ар зэрагъеижар зыхуэдизым ущІэмыупщІэ. Ауэ хьэдагъэ дыдэ щашІыпар хьыджэбзым и письмо, сурэти щІыгъуу (сестра фашэ щыгъыу), къаІэрыхьа нэужьщ. Ведено а хьыбарым къызэщІиІэтауэ зэрыщытар уи нэкІэ умылъэгъуауэ уи фІэш хьунтэкъым. Мэжджытхэми, бзээрми, хьэдагъэми, хьэ-гъуэлІыгъуэми – дэнэкІи афІэкІ Іуэху яІэжтэкъым: Хьэсэнджэ-рий и пхьур Петроград дохутыр щыхьуащ. Я дежхэм къахыхьэ-жын идэркъым! Езы Хьэсэнджэрий уазэрэ бзууэ гъуат, и щхьэр здихь имыщІэжу къэнат, и щхьэгъусэрщи – нэпсым ихьат, «щыхьэрым сыфши хуэфашэр езвгъащІэ а куэпэчым!» – жиІэрти япиубыдырт. Ауэ уздэкІуэнур, къыщыбгъуэтынур умыщІэу дэнэ укІуэн? Мэрям письмом къритхакъым къыщагъуэтынур. И сурэтыр къащти Петроград дэувэ: «Ей, мы хьыджэбзыжь цІыкІур дэнэ къыщызгъуэтыну?» – жыпІэу. «Зэ хьийм фимыкІ – зэрыпсэумкІэ хьыбар къыщывигъэщІакІэ, къыкъуэкІыжынщ езыр», – жаІэурэ благъэхэм, гъунэгъухэм чэнджэщ кърахьэлІэрт.

ЦІыхум зэрыжаІэуи хьуащ Іуэхур: илъэс еплІанэм Мэрям и адэ-анэм къахуетх и къекІуэкІыкІа псори, къолъэлу я жагъуэ ямышІыну, апхуэдэу зэрищІар къыхуагъэгъуну. Зауэм сокІуэ, хэт ищІэрэ, ди щхьэ илъ тщІэркъым, хьэрэм сыкъэвмышІІ, жеІэри мэлъа Іуэ. И адресри кыигъэлъагъуэрт иджы. Пщэ хьуну, ящэхуну иІэр ещэри Хьэсэнджэрий тредзэри Петроград макІуэ. Япэм батэр игъэш, хьийм икІыу щытами, иджы и пхьур «фІигъэжыжын» Іуэхуи зэрихуэжыртэкъым, «жыг щхьэкІитІым

кІэришІэу зэкІэщІитхъыжынуи» жиІэжыртэкъым абы. Зыхуей дунейм теттэкъым и хъыджэбз закъуэр псэууэ кыигъуэтыжыну фІэкІ. Дуней и пІалъэ зыщІэ цІыхухэм кыыжраІэ: мафІэгу, вагон узэрытІысхъэр иту уи пхъум телеграммэ хуегъэхъ... Апхуэдэуи ещІ.

Хъэсэнджэрий Московскэ вокзалым кыщыІушІар и пхъум и закъуэкъым – Надеждэ Алексеевни и гъусэт. Абы и дежт ар щыпсэуари. Надеждэ Алексеевнэ щІалэ гъумыщІитІи кыыздишат – сыткІэ пщІэнт шэшэн губжам зыкызырэызэкъуихынур? Ауэ, тхъэм и шыкуркІэ, къаугъэ лъэпкъ щыІакъым. Псори апхуэдизкІэ гуфІат, Іэнкун, щтэІэщтаблэ хъуати, хэт сыт ищІэнуми жиІэнуми ищІэжыртэкъым. Нэпсыр дыщэм нэхърэ нэхъ лъапІэу кызыщыхъу Хъэсэнджэрий дыди и пыІэшхуэр кырикъухри и нэхэр игъэпщІуат. АрщхъэкІэ псыр ІушІауэ куэдрэ пхуэІыгъынт? Нэпсхэр нэкІум кыытолъадэ, жъакІэпэми зиутхыпщІу щІедзэри... Хъэсэнджэрий и фІэщ хъуртэкъым и пхъур балигъ зэрыхъуари ар абы езым нехъэкъехуэу зэрызричари. Еплъ пэтми зыщимыгъэнщІу, дахэ, зэкІуж хъуат. Зыхуигъэгусэныр, хъэрэм ищІыныр, – Мэрям зыщышынар арат, – щыгъэтауэ, иджыпсту кыытелъадэу, жылэм къалъагъуу ислъэмей ищІын хъэзырт абы. Кърырелъагъу псоми иджыри къэс щымыІа телъыджэ къэхъуаш: япэ шэшэн цІыхубз дохутыр дунейм кыытехъуаш.

Мэрям и хъэдащхъэр кыыщалъыхъуауэ щыта Хулхулау псыхъуэ псы Іэджэ щезэхаш абы лъандэрэ...

Хъэсэнджэрий и пхъум и лъыхъуакІуэ кыкІухыху Грознэм и рабочэхэмрэ революцэм и бийуэ зыкъэзы Іэта къэзакъхэмрэ махуищэ енкІэ ирагъэкІуэкІа зауэм щІидзаш, Грознэм дыхъэжыпІэ иІэжтэкъым – ар къэзакъхэм къаувыхъат. Хъэсэнджэрий сыт ищІэнт? ТІум языхэз текІуэу гъуэгур хуит къащІыжыхукІэ пэплъэн хуей хъуаш. ИтІанэ Ведено кІуэжыну арат. Абы Налшык слободам цІыхугъэ щІІэт, и пхъумрэ езымрэ ар бысым ящІауэ щытат. Мэрям и ИтІ зетедзауэ пхушысынт? Слободам дэт сымаджэщым кІуэри лэжъапІэ уват. Мис а лъэхъэнэрат ар Щхъэлмывэкъуэ щыкІуэгъари Жыраслъэн ажалым кыыщригъэлари...

...Мис иджы хъыджэбзыр зэпеплтыхъри бгъэдэсщ Жыраслъэн. Плъыржъэру, апхуэдизу хъэлъэу щытарэ пэт, зэзэмызэ и нэр кыыщызэтрихуу щытам илъэгъуа хъыджэбзыр щхъэ кыи-цІыхужыфа? ГукІэт, псэкІэт абы ар зэрилъэгъуар, армыхъумэ нэкІэтэкъым. Иджыпсту дуней гуфІэгъуэр иІэт Жыраслъэн хабзи-бзыпхыи къримыдзэу. Урысейм и щыхъэрым кІуэри дохутыру щеджаш шэшэн хъыджэбз цІыкІур. Ар лІыгъэт. Лыгъэшхуэт. Жыраслъэн цІыху хахуэхэм пщІэ яхуищІырт сытым дежи. Мэрям и гум кыыщІитхъыр зыт: зауэм зэрымыкІуэфарт. И ІэщІагъэм сытым хуэдэу хэгъуэзэнут ар! ИкІи адэкІи и щІэныгъэм пищэнтэкъэ?..

– Иджыри здынэса щыІэкъым. Мы зэрызехъэр зэ иухынкъэ?

– СыпыкІащ абы, – Мэрям нэщхъей къохъу, и Іупэ цІыкІухэр къокІэзыз, и нэм пшагъуэ къытрехуэ. – Си Петроград Іуэхум кІэ иІэш! – цІыхубзым и щхъэр къеІэт, щхъэгъубжэж цІыкІум-кІэ маплъэ, ауэ, сыт хуэдизрэ удэплъами, а щхъэгъубжэм Іуль тхылъымпІэ фІейм узэкІуэцІрыплъу плъагъун щыІэтэкъым.

Щыхъэрым къришауэ щыта щыгъыныр ек Іупст абы, кІэ-шемыр бостеикІэ, кІэ зэгухъу, пщампІэ хужь зытелъ цыплІэ, и бгъэ задитІым тешэщІауэ, ІэкІэ зэІуащ цы ІэлыэщІ, кхъуакІэ Іульыжу, телъу – сыт пкърылъми екІурт абы. Дахэм щыгъынри дахэ дохъу. Зэрыдахэм нэхърэ нэхъ дахэжу фэ къытригъауэрт и щхъэцыр «къалэдэс щыкІэу» зэрышыхъами.

– Муслъымэн хэкур Урысейм къыгуэкІын уи гугъэу ара?

– НтІэ лІо?

– ЛІы сыдэкІуащ сэ, – къыпогуфІыкІ Мэрям, и щхъэ хужикІэж щыкІэу, адэкІэ къыпещэ: – Иджы си щхъэгъусэращ си Петроградыр. Сыкъышигъуэтыжам сыт хуэдэу зыкъысхуищІами, иужькІэ къысхуигъэгъуакъым – илть ищІэжащ си адэм. Сыдэжу сызэрыщІэпхъуауэ щытам и къуэдыр сопшыныж иджы. Уасэм, нэпсеигъэм дихъахаш жыпІэнути, гуэныхъ къэпхъынщ. Сызритам бгъэдэль щыІэкъым: зы щхъэрэ лъакъуитІрэ. Аращ. КІэгъуасэмыщІу, хъэулейуэ хэт гуэрщ. Уни жьэгуй иІэкъым...

– Фэ къыфхэсу псэурэ?

– Арауэ жыпІэ хъунуш. Иджыпсту щыІэкъым. Истамбыл кІуа делегацэм хэтщ. АдэкІэ Париж, Лондон кІуэнуш – Деникиным дыщахъумэн папщІэ мобыхэм елъэІунуш.

– Апхуэдэ щІэныгъэ иІэ?

– Бзищ ещІэ: къумыкъубзэ, шэшэныбзэ, урысыбзэ. Тыркубзэри тІэкІу къыгуроІуэ.

– Бзэ зыщІэм имыщІэ щыІэкъым, – жеІэ Жыраслъэн, ауэ игукІэщІегъуж: «А бзэхэмкІэ Европэм батэр шыпхуэгъэшынщ Іейу».

– И адэ-анэр факъырэу дунейм ехыжаш. Езыри абыхэм къазэрыкІэрыху щыІэкъым. Мис аращ си Петроградыр, – аргуэру щыІэ-щыІэу къыпогуфІыкІ Мэрям. Ауэ дыхъэшхтэкъым ар – дыхъэгът. Абы и щыхъэтт и нитІым къащІих нэщхъегъуэр. ЩІэнэщхъеин иІэт а цыхубз телъыджэм: кІэлтыІэбзурэ и хъуэпсапІэр ІэщІэкІри ежъжат.

– Сыт пщІэн? Адэ-анэм жаІэм уебакъуэ хъунукъым. Ахэращ укъэзылтъхуар, гъащІэ къозытар...

– А гъащІэм ещхъыркъабзэу ажалри къыуатыфынуш абыхэм, – имыщІэххэу къыжъэдоху Мэрям. – Уи жагъуэ умыщІ, кхъыІэ. Зысхуэмыубыдыжу уи псалъэр зэпызудащ.

Жыраслъэн ауэрэ здэщысым йогупсыс: мыр узэрыхуейм

хуэдэу кыпхуэгъэшын тхуеич лантIэ цIыкIукъым. Хьэлщэн ткIий хэлъщ. Игу илъри ибзыщIынукукъым. Хьэсэнджэрий тэмэ-му ищIагъэнуш; ипхъу жыIэмыдаIуэр IумпIафIэ ищIын щхьэкIэ кызыыхэкIа щIым щхьэцыкIэкIэ ирипхыжащ. Ауэ и жьэкIэ жиIэр нэгъуэщIщ:

– Ажалыр алыхъым и IэрыкIщ. Къыпхыхъу щыIэщ, ар алыхъым иухауэ щыгмэ, адэ-анэм... – адэкIэ къыпищэнур имыщIэу зэIонэ.

– Я пхъур яукIыжу, – Жыраслъэн къригъэжъам адэкIэ пещэ Мэрям.

– ЗдэкIуар имыщIэу дэжрэ и пхъур кIуэдэу адэм дежкIэ Iуэху тынш цIыкIу уи гугъэ? Пэжщ, ухахуэщ; щаукIыжи щыIэщ.

– КуэдIей щыIэщ. Петроград сыщыдэсым си егъэджакIуэ Надеждэ Алексеевнэ деж сыщыIащ сэ. Ар ауэ сытми цIыху! Си анэ етIуанэу собж ар. Урысыбзэр зэзгъэщIа нэужь, жэщи махуи тхылъ седжэу сыщысащ. Апхуэдэу сыщыщысым деж дунейм сытетми сытемытми сщIэжыртэкъым. Шхэни, жеини, дерс щIыни си Iуэхужтэкъым. Сыкъызэдэж тхылъхэм я нэхъыбэр зытеухуар арат: хьыджэбзыр я адэ-анэм къаIэщIокI, абы щIалэ гуэр фIыуэ елъагъу. ЩIалэри и адэ-анэм я унафэм йобакъуэ, фIыуэ илъэгъуа хьыджэбзыр къишэну хуожьэ. Адэ-анэр мывэ блыным хуэдэу къоув, а блыным псыр пэлъэщыркъым, къыпэжыхъын хуей мэхъу. ГъащIэри аращ.

Литературэм теухуа псалъэмакъыр Жыраслъэн дежкIэ Мэрям зи гугъу ищIа мывэ блыным хуэдэт: абы зэрыпэлъэщын къару, ар къызэрыгурыIуэн акъыл иIэтэкъым. Абы бзэмрэ тхы-лъымрэ хищIыкIыр зы хьэдэгъуэдахэ тIэкIут: и цIэр къикIыу хьэрфхэр зэпигъэпщIэф къудейуэ арат.

– Мывэ къырыр текIуэту псым гъуэгъу иритынукукъым, – псалъэ кIапэр еубыд абы, ауэ адэкIэ зэриукъуэдиинур дахэдахэу ищIэркъым. – НэгъуэщIым фIэфIыр ищIэу есакъым мывэ къырыр. ЦIыхуми яфIэфIщ я щхьэ и пщIэ ящIэжыну. Уи пщIэр умыгъэпудын, хэутэн йумыгъэщIын щхьэкIэ уи псэр щыптын куэдрэ кыпхуохуэ, – Жыраслъэн езым къызэрыгурыIуэкIэ къеIуатэ жиIэну зыхуейр. – Уи нэм къеIэм и псэм еIэ, жи. Хэт фIэфI уи щхьэм къыдэкIуеинIауэ? – адэкIэ абы игу къокIыж хьыбарыжь гуэр. – Шыдыгъу лъэрызехьэ гуэр псэуат, жи. Псыр аркъэнкIэ къэбубыд зэрымышхум хуэдэу, мобыи, сыт ящIэми, аркъэныр и пщэм пщIэхадзэфыртэкъым. ИтIанэ щхьэ зыфIэту къуажэм дэсыр къызэхуос – мыбы къыхуагупсысынумкIэ зэчэнджэщынхэу. ЛIыхэм я тхьэкIумэр хуаIуантIэ: фымыбэлэрыгъыу фи нэр вгъэжан. Ахэр бэлэрыгъыртэкъым, я нэхэри ягъэжанырт. Ауэ шыхэри кIуэдырт. ЛIы Iущхэм я зэхуэсым зэгъуэрым кърохьэлIэ щIалэ белэмбешэм гуэр. КъуийцIыкIут ар. Апхуэдэ хасэхэм къыщамыгъэпсалъэныр щыгъэтауэ, джэгъу хыхьамэ,

кыызэрапэсу зы хьыджэбз кыдэфэртэкъым абы. И тхэк Iумэр тегъэхуауэ псоми жа Iэм еда Iуэри, езым зы псалъэ кыжьбэдэ-мык Iыу кIуэжащ КъуийцIыкIу. Зы махуэ, махуитI нэхъ дэмы-кIыу къуажэр хыбарыщ Iэм кызыэщIи Iэтащ: шыдыгъур зыгуэ-рым уанэгум къриудыхащ. Къезыудыхар хэтми ящIэркъым. ЗэрылIыкIын уIэгъэ зытехуа шууей ахьырзэманым къамэпэкIэ кумб къетI, и лъэпкъым кыщIэнауэ зэрихъэ Iэщэр абы ирель-хъэ, ят Iэ третхуэж. Зи щхъэ и пщIэ, зи лъэпкъ и напэ зыхъумэу нобэм нэс къэса шыдыгъум игурэ и щхъэрэ зэбгъэжат: лъэпкъ Iэщэр лIы хуэдэу хузехъакъым, апхуэдэу щыхъуакIэ, ар зыми Iэрыремышъэ, щIым щIрефыхъыж.

Шыдыгъур хъэдэгурышэу и анэм кыыхуашэж. Анэм ямылейуи зищIакъым: и щхъэци къричыжакъым икIи зифыщIыжакъым. «ЗыщыкIуэдар сымыщIэу кIуэдакъыми алыхъым и шыкурщ», – аращ жи Iэххари. ЩIалэм и шынэхъыщIэм къурIэнкIэ тхъэ еIуэ и къуэшым илэ ищIэжыну. Анэр и къуэм йоупщI: «Уи къуэшым и лъыр зыгъэжар пщIэрэ? Хэт деж уилэ щыпщIэжынур?» «Си къуэшыр щаукIа жылэм сокIуэри япэ къыспэщIэхуэрсоукI».

ЩIалэр макIуэ и къуэшым и хъэдэр къыздрашыжа жылэм. ЗыщIыпIэ деж зыщегъэпщкIу. Плъэмэ – зы шу къокIуэ. Жылэм ауану дэлъ КъуийцIыкIут ар. ЩIалэр къыкъуоцIэфтри фочыр шум треубыдэ. Модрейр мэдыхъэшх: «ЛIо, япэ узыхуэзэм уеуэну ара! Апхуэдэу зилэ зыщIэж хабзэр къэрабгъэхэращ. УлIмэ, уи къуэшым и хъэдэ напэр лъыкIэ птхъэшIыжыну уигу илэмэ, лIыукIыр къэгъуэтыфи укIыж мис ар. Ауэ абы ухуэза нэужь пщIэфынур, укъызэрыщIидзынур тхъэм ещIэ. Ущтэу уи гъуэншэдэж пхальэм...»

ЩIалэм и фочыр ирехъэхыжри мэтхъэусыхэ: «Дэнэ сэ ар къыздизбгъэхынур? Уи къуэшыр зыукIар сэращ, жи Iэу хэт уи гугъэ къэувынур?» КъуийцIыкIу щIалэм игу щIогъури жреIэ: «Уи къуэшым и хъэдрыхэпсэ, сэ къэзгъуэтыным а лIыукIыр, ауэ гъуанэдэуэуи сымыукIын, атIэ щIакIуэ kIапэ къезджэнщи уи къуэшым илэ сщIэжыным...» Апхуэдэ щIыкIэкIэ а tIур зэбгъэдокIыж.

Нэху къокIри жылэм нэгъуэщI зы хыбары кыхоIуэ: ныжбэбэ КъуийцIыкIу белэмбешэм зиукIыжащ. Зи къуэшым илэ зыщIэжыну зи мураду гузэвэгъуэм кърихуэкI щIалэр къыгъэгугъатэкъэ лIыукIыр къыгъуэту иукIыжыну? Псалъэ итам тетыжын щхъэкIэ зиукIыжауэ арат. Аращ. ЩIыхыбар гъащIэм ефIэкIащ.

Жыраслъэн хыбарыр еухри къыпогуфIыкI, нэщхъыфIэ дыдэу Мэрям йоплэ. КъыбгурыIуа иджы? – жыхуи Iэу адэкIэ пещэ:

– Мис аращ текIуэту псым гъуэгу езымыт мывэ къырыр.

Уи адэри лйшц. Ди нэхыжыхэм я хабзэр икътэнү и напэ хутегъхуакъым.

– Хабзэр хабзэш. Ауэ гу уиэн хуейкэ? Цыхур лы шабэу шытыныр нэхыфшц. Си адэр Мэчэ шыащ. Хэж ищI ащ, – Жырасльэн жиэмкIэ арэзы хьуртэжым Мэрям.

– Мэчэ шыащ, жыпIа? Хэжы-тIэ Хэсэнджэрий?

– Хэжышц. КъурIэн йоджэ. Хэрыпыбзэ ешIэ. Пэжш, сэ урысыбзэр зэрысшIэм хуэдэу ищIаркъым. Ауэ ешIэ. Сэ Узун-Хэжы деж сышраджэ шыIэш – тэрмэшү. Ар урысхэм шепсэ-лэнум деж. Уеблэмэ зы генерал гуэр кысшытхьуащ: «щыхьэр цыхубз хуэдэш», – жиащ, – Мэрям мэукIытэж. – Си щхэ сыштитхьужауэ кыпфIэшIа? КхыIэ, емыкIу сыкыгумышI. Псалъэм кыдэкIуэу жылауэ арат.

– Сыт жызмыIай тэрмэш кыгъэсэбзурэ Хэсэнджэрий зэгуэрым хэрыпыбзэкIэ кышIызэпсэлъар.

– И гуэныхьыр ипшыныжу арагъэнт. Аращ абы и хэлыр: япэщIыкIэ гуэныхь телъыр епшыныж. ИтIанэ гуэныхь шIэры-щIэ кхэхь, – жыгъырууэ мэдыхэхш Мэрям. – Сыт щIа ар Мэчэм хэжышI зэрышыIэрэ? АрщхэкIэ хэж зэришIари шайуэ кыри-дзэжатэжым и пхьур санитар мафIэгум кышпридыгъукIыжым шыгъуэ. Илъэсит I нэсаш абы лъандэрэ. Дауэ кыпшыхьурэ? Петроградхэ цыкIум хуэдэу сэлам шызэхыхьж. Мор и гъуэгү тоувэжри йожэж. Аращ сэ си гугъар. АрщхэкIэ ди мафIэгур здэкIуэнумкIэ игъэзауэ кышIокI. Дэри дежъауэ гъуэгү дызды-тетым, зы станц гуэр деж мафIэгум сыкьокI. Ауэ сытми. ТэкIу зысплыхьыну. Абдеж си адэр кышчызэжъэу кышIокI. Сеу-быдри...

Мэрям иджыри Iэджэ жиIэну кышIэкIынт, пщIантIэм дэлъ хэр къэмыбэнауэ шытамэ. Цыхубзыр щхэгъубжэм доплъри:

– Къазджэрий къэсыжаш, – жеIэри пIашIэу щIокI.

4. УНЭ КIЫФИЫМ ЩЕКIУЭКIА ПСАЛЪЭМАКЪ

Иджыри кърамыдза щIыкIэ правительствэм иригъэкIуэкIа заседанэм кыкIыжауэ арат Мэтхэныр. И фэм кызэригъэлъа-гъуэмкIэ, Iуэхур щIагъуэтэжым, йогупсыс Жырасльэн.

– Лло, зэрызехэ кэхъуа?

И бухъар пыIэ щхъуафэ цыкIур зыщхэрех Къазджэрий, абыкIэ и Iэгү сэмэгум йоуэж, моуэ сабэр кыхыху щIыкIэу, ауэ абы кыкIыр нэгъуэщIт: ари зы махуэ лэжыгъэти етхэкIащ. Махуэр, пэж дыдэу, икIат, пшапэр зэхуат, унэр кIыфIкэхъуат. Унэм фэтыджэн ткIуэпс иттэжым, уеблэмэ уэнжакъыншэ уэздыгъэж цыкIум ирагъэткIуэн ялэтэжым. Ауэ Жырасльэн

абы иринэщхъеищэртэкъым – тхэнукъым, еджэнукъым зэрыжа-Іәу, лә абы уэздыгъэ нэхукІә ебгъэщІәнур? Абы ильэныкъуэкІә зи Іуэхур хэплгъэгъуэр Къазджэрийт: уэздыгъэншэмэ, Іуэхуншәу аращ ар – мытхәу е емыджәу хъуркъым...

– Аргуэру дунейм темыхуэр Ботлихэщ.

– Дэтхэнэр дэтхэнэм теуа?

– Апхуэдэ Іуэху щыІэтэкъым. Зауэ губернаторым зыкъри-тІащ: эмирым къулыкъу хуищІэн идэркъым. Дзэм хокІыж. Округым и начальникомрэ абырэ зэщыхащ. Къулыкъур яхузэрыгъэгъуэшыркъым ер зи унэм имыхънхэм. Псори кызы-рыкІар уи чырэращ. Ягу техуэркъым кІэлъыплгъурэ апхуэдэ фІыгъуэ язэрыІэщІэкІар, мыбы ауз къэс езым и тет иІэжщ. Арати, зызэраупсеящ: «Чырэр уи аузымкІә щхъэ къыдэбгъэ-кІа?» «Ботлихэдэсхэм щхъэ яхъума яхъунщІэн хуеяр?» Губер-наторым командуощэр егъэкъуаншә, командуощэми хъэкъ зытригъахуэркъым: комендантри езы губернатор дыдэри хъэм ирегъэхъ. Мо зэрызехъэм къадыр яхэжри ежъэжащ.

Щхъэгъубжэм деж кІэрыт стІол цыкІум тотІысхъэ ар, и пыІэ цыкІури абы трельхъэ. Зэрыфэкъур нэрылгъагъу хъуа и щхъэм Іә делгъэ, зэкІэлъыпыту зыкъомрэ хъэлгъуэ мэбауэ, кызызэры-губжәуэ щытар зэрыщхъэщымыкІыжар белджылыщ. Ар лІы гуащІэщ, сытри псынщІәу и гум йожалІә, и жагъуэ хъуар зан-щІәу зыщыгъуищэжхэм ящыщкъым. Езым илгъуи нэгъуэщІхэм ялгъуи сыт хуэдиз Къазджэрий кыигъэвар правительствэр кыыщызэрагъэпэщым щыгъуэ? Іуэхур щекІуэкІыр Ведено быдапІә щезыгъэщІауэ щыта Ермоловым и зэманым ящІа чырбыш плгъыж унэ гуэрт. Арат иджы эмирым и ДворецкІә зэджэхэр. Абы зы псалгъемакъ кыыщаІэтат, абы зы Іуэху зехъэкІә щекІуэкІырти, ІэштІым зауэм зэрынэгъэсахэт, къамэ Іэпщэм еІэхэри щыІэт. Зыр зым кІэшІэлгъадэрт-кІэшІэжыжырт, бзэгъу зыхуахырт, тхъэр зыхуагъэпщІт, пщІыр зыхуаупст. Дэтхэнэ зы фракцэми и мурадт хуэфашэм нэхърэ нэхъыбэ зылгъигъэсыну. Абы кыыхыхъэжат щІы гъунапкъэхэм я зэпылгыпІэхэри зэхэ-зэрыхъу зэрыхуежбар. Къэрэшейм и зэхуэдит Іым нэхърэ нэхъы-бэр КубаныщІым хыхъа хъуат, арати, гражданскэри зауэ властри Деникиным и ІэмыщІә ихуат. Севернэ Кавказымрэ Дагъыста-нымрэ я щІы тафэхэри добровольческэ армэм и лгъэгум щІэхуат. Бгыщхъэ аузхэм зыдаудыгъуат большевикхэм я партизан отрядхэм, красноармейскэ частхэм я дзэ зэбгрыдзахэм, шэри-хъэтыдзэхэм, ахэр псори зэхэгъу Деникиным и дзэхэм пэщІэгъу арат. Эмиратри Дышнинскэм и унафэхэри щайуэ кызымыдзэ мышкышхэр я щхъэхуитыныгъэм щІэныкъуэкъужырт.

Къазджэрий кыжраІә: чырэм и гъусэу Тыркум и султІа-ным тхыль кыыхуигъэхъащ и муслъымэнэгъу эмирым. Абы, а

тхылъым иту жаІэ эмирыр муслъымэн псоми я тепщэу шытыну хуиту, абы папщІэ, жаІэ, эмирым и Іэ ижъ Дышнинскэм и пщэ кыдалъхъэ Севернэ Кавказым правительствэ кыщызэгъэпэ-щын хуейуэ, а правительствэм и премьер-министру ягъэуэ езы Дышнинскэр. Ауэ щыхъукІэ, абы дятэкІэ зэреджэн хуейр Визир инщ.

– Тхылъ гуэрхэр кыхуэпщэу ептыжа абы? – Къазджэрий и ныбжьэгъум йоупщІ.

– «Абы» жыхуэпІэр хэт?

– ЖыхуэсІэр пщІэркъэ? Узун-Хъэжыщ.

– Тхылъ лъэпкъ къэсшакъым икІи естакъым!

– ДятэкІэ эмирым узэреджэнур зэгъашІэ-тІэ: Узун-Хъэжы Хъаир-Хъан. Къызжиакъым жумыІэж – зышумыгъауэ! КъыбгурыІуа? – мэдыхъэш Къазджэрий, абы нэхъ нэщхыфІафи къытоуж. – СултІаным кыгъэхъа тхылъым езы Вахитдин и Іэ щІэлъу, султІаныгъуэм и мыхъури тегъэуэжауэ, жаІэ. ГъэщІэгъуэныщэкъэ ар?! А Узун зищысыр пщІэрэ уэ?

Жыраслъэн и дамэщхытІыр дрегъэуей: сщІэркъым.

– «Узун» жиІэмэ, хъэрыпыбзэкІэ къикІыр «кІыхъ» жиІэу аращ. Хъэжы кІыхъ, хъэжышхуэ. КъыбгурыІуа иджы? АтІэ мис абы зы цІэ гуэр къыпаІуу аращ.

– Узун-Хъэжы иныххэкъым!

– Ину шытамэ, нэгъуэщІ шыІэт? Узун цІык Іу жыпІэмэ ауаныщІ хуэдэу мэхъу.

– Уэ уи инагъыракъым Іуэхур – уи акъылым и инагъыращ.

– И акъылри и инагъым елъытауэ алыхъым къритащ абы. Хъэрыпыбзэ ещІэ, тыркубзэм хищІыкІышхуэ шыІэкъым. ЩхъэзыфІэфІащ. Щыжейм дежи Щамил хъауэ пщІыхъэпІэу елъагъу. Абы и Іуэхур адэкІэ зыгъэкІуэтэфыну дуней псом тетыр езырауэ и гугъэжщ. Уэри мафІэр нэхъри зэщІэбгъэстащ, имам и сэшхуэм и гугъу хуэпщІри.

– Щамил и сэшхуэр хузехъэнукъым а сэ слъагъум.

– ЦІыкІужейщ, псым кыхалъэфыжа гуэгушу и дамэр ехуэхыжауэ! Ауэ и щхъэр тІууэ зэтетщ, и натІэм и инагъыр плъагъуркъэ? И пыІэшхуэр сыт хуэдизкІэ кърикъухами, натІэ ныкъуэр ерагъыу щІихъумэ къудейщ. И нэ зэв нащхъуит Іыр къыптриубыдамэ, зи шэрэзхэр къидза блитІ къоплъ хуэдэщ, и нэр мыупІрапІэу еуэ къоплъ, еуэ къоплъ, уи кІуэцІым къиплъэу уи гум илгыр зригъэщІэну пылъ нэхъейщ.

– Къэбэрдейм шыщу хэт правительствэм хыхъар? – щІоупщІэ Жыраслъэн. Шэчи къытрихъэркъым: «хэт хэбгъэхъэнур? Сэращ хыхъар», – жиІэу Къазджэрий жэуап къызэритыным.

– «Хыхъар!» – жи. Абы хыхъэныр дуней Іэмал зимыІэщ. Абы яфІыхыхъэн хуейуэ аращ. ХъэдэлъэмыжкІэ. Дэтхэнэ зы лъэпкъри къоув: ди лІыкІуи хэвгъэхъэ. Арыншамэ уи муслъы-

мэн правительствэр кѣрадзэнукъым. Араш Іуэхур зэрыщытыр.

– Джэд фІэзыгъэж хъун, фІэзыгъэж мыхъун, жаІэурэ гъуэншэдджхэр щагъэщэтурэ еплъыркъэ? – щІэгъэщхъуауэ мэгушыІэ Жыраслъэн. – Дышнинскэр Урысейм щеджащ. Зауэ-юридическэ академие кѣиухащ. Мис абы и гъуэншэджыр ирагъэщэтэхрэ еплъахэмэ, кІуэрыкІуэм тету пихакІэт, – Жыраслъэн кыщиудри апхуэдизкІэ къэдыхъэшхати, и джабэ уІэгъэр кыхъэузыкІри ІэкІэ епхъуэжащ... – Сонэ джыназым муслъымэн правительствэ кызызригъепэщу плъагъуну дауэ кыпщыхъурэ?!

И бухбар пыІэ цык ІумкІэ и лъэгуажъепэм йоуж Мэтхъыныр, и пэбгым кытель нэгъуджэр кѣохуэхри нэгъуджэпсымкІэ кІэрыщІауэ и нэкІум кѣолэлэх – и нэпсыр кыпщІэжу, и ныбафэр ІэкІэ иІыгъыу дыхъэшхырт ари.

Бжэр кѣокІыргъ. Мэрям кыпщІыхъауэ арат. Пхъэбгъу пІащІэм телъу ерыскъы кыпщ Іихъуэ арати, лІит Іым я дыхъэшх макъ иныр щызэхихым, Іэнкун хъури увыІэжауэ щытт.

– Мэрям, си псэм хуэдэ Мэрям дахэкІей, кѣакІуэ, кѣакІуэ, – Къазджэрий кѣотэджри гуапэу пожъэ цІыхубзым. И нэгъуджэри и пІэм ирегъэзэгъэж, иджы и нитыр нэгъуджэ абджым кыпхотыдыкІ. ЦІыхубзым мащІэу зыхуегъэшхъ. – ЕмыкІу дыкъыумыщІ – унащхъэр тетчу лышхуит Іыр дыдыхъэшхащ. Дунейм ущытеткІэ, дыхъэшхэни ухуэмызэу хъуркъым. А дэ дыщІэдыхъэшхар уэри ныбжетІэ хъуну щытамэ... АрщхъэкІэ, сыт пщІэн? Лым ящІэ псор цІыхубзым яжепІэ хъунукъым.

– ХъэщІэр нэщхъыфІэмэ – бысымыр фІыпщ, – занщІэу жэуап кѣет Мэрям.

– УэркІэ арэзы мыхъу хъэщІэр жыхъэнмэ тІуащІэм хэхуэни, Мэрям дахэ.

– Пэжуи? – Мэрям Іэнэм кытрегъэуэвэ джэдыл зэрылъ тепщэчхэр. Шэшэн ерыскъыр дэгъуэу ягъэхъэзыращ: джэдыкІэ зыхэгъэжъа шатэм джэдылыр хэлъыжу аращ. Лэкъумри тхъуэплъ хъужауэ гъэжъащ, бжыыныху шыпси щІыгъуш. Мэлы-лыр апхуэдизкІэ пщтырти, абы кыпщхъэших бахъэ гуакІуэм Іэнэр щІигъэнат. Кхъуэщын сыкурэхэм идиыхъыжауэ итщ сэкІэ кыгуэпхынми ярей шху Іувыр. Араш Къазджэрий фІы дыдэу илъагъур. – ФыкъэтІысыт, кхъыІэ. Пщтыр щІыкІэ федзакъэт. ЕмыкІу дыкъэвмыщІ, ІэнэщІу куэдрэ фыщыдгъэсащ. Сыт хуэдизкІи пІащІэ, жъэгур зы фІэкІ мыхъумэ... Петроград, На-деждэ Алексеевнэ и хъэкушхуэм шыуани, теби, кІэструли – сыт ухуейми тебгъэуэвэ мэхъури...

– Ар Петроградщ. Урысейм и кѣалащхъэщ.

– Иджы кѣалащхъэжкъым. Правительствэр Москва кѣэлпхъуэжащ, – жеІэ Къазджэрий.

– Хъэсэнджэрий дэнэ щыІэ? Щхъэ кѣэмытІысрэ? – щІо-

ушцІэ Жыраслѣэн.

– Ди адэр кѣывѣлѣэ Іужаш емык Іу фымыщІыну. Эмирым ириджащ. Кѣывбгѣэдэс хѣуркѣым. Іэмал игѣуэтмэ, нэхъ псынщІэу кѣйгѣээжыну жиІащ, – и нэ дахитІымкІэ нэщхѣыфІэу йоплѣ Мэрям лІитІым. Кѣащыгуф ІыкІыурэ егѣэкІэрахѣуэри щІокІыж. Ерыскѣыр псори зѣуэ кѣыщихѣакІэ, гуры Іуэгѣуэт, ар афІэкІа мыбы кѣыщІыхѣэжынутѣкѣым, Жыраслѣэнрэ Кѣазджэрийрэ ягу пѣщыху зѣпсалѣэ хѣунут.

– Уэрмырамэ, дѣщыщу правительствэм хагѣэхѣар хэт-тІэ?

– Сэрмырар – тэмэмщ. Хэтми – хуэбгѣэфѣэнкѣым, – жегІэри Кѣазджэрий шху фальѣм елѣжбу щІедзэ. БжѣмышхитІ-щы зѣуэ зѣкІѣлѣобубри, итІанэ шхур зѣищІэу хуожѣэ. Дѣбгѣуэн щымыІэу ягѣэпцІа шху бѣлыхѣт ар. И Іупэр, и пащІэкІэр ІэщІкІэ кѣрелѣэщІэх. – Кѣэрал кІуэцІ министрѣм и портфелыр адыгѣхэм кѣалѣысащ. Пф ІэмащІэ ар? Генерал кѣулыкѣуш. Езы имамми и щхѣкІэ а кѣулыкѣур Блэнокѣуэ Хѣэрун лѣыгѣэсащ.

– Округым и начальникиу щытами?

– ПцІыхуу щыта ар?

– Ауэ сытми! – фІэІэфІ дѣдѣу здѣшхэм кѣопсалѣэ Жыраслѣэн. Мо гѣуэгѣуанэ кІыхѣым шхын щхѣэкІэ телІыхѣати тІэкІу зыкѣызэриужѣыжыным пылтѣт ар. Хэт ищІэрэ, абыи зы кѣулыкѣу гуэр кѣылѣагѣэсмэ... – Ари Узунщ. Нэхъ тэмэмыр жѣпІэмэ, ажэ цІыкІу бжѣакѣуэшхуэщ. Кѣопыджыфыныр зыми щыщкѣым. Инал и лѣэныкѣуэхэм ящыщ ар?

– КѣэпщІэпащ.

– Ар дауэ кѣызэрыбгуры Іуэнур? Муслѣымэн правительствэм большевикхэри хыхѣу?! – Жыраслѣэн игу кѣегѣэкІыж иужѣ дѣдѣу Мэремкѣан Инал хуэзауэ зэрыщытар. Меньшевикхэр щытепщэ Грузиѣм щхѣэ зыщигѣэпщІкІурэ Инал, эмиратѣм большевикхэри щыхагѣэхѣэкІэ? – йогупсыс ар.

Кѣазджэрии тэмэму кѣыгуры Іуэртѣкѣым Мэремкѣаныр Грузиѣм кІуэуэ зыщигѣэпщІкІуар. Ауэ кѣызэрыгуры Іуэм хуэдѣу жегІэ:

– Коммунистхэм я Кавказ бюрор Тифлис тхѣэжу дѣскѣым. Дыгѣужѣыгѣуэм уисыну дауэ кѣыпщыхѣурэ? Абыхэм запы-тщІэныр, ди нэІэ ятедгѣэтыныр хуабжѣу гугѣуш. Мыбы Іуэху-шхуэ кѣыщыхѣунуш... Гуащѣгагѣ и уэрэдым зэрыжи Іэр пщІэр-кѣэ? Уэрэдыр кѣыхадзэмэ, емыжѣууфыр хуэмыхуш! Уи бийм и хакІуэпщІэр кѣытепхауэ кѣэпхумэ, и ужѣ кѣинам лІо лѣагѣэ-сыр? Ар уэ нэхъ пщІэнуш. Мыбыи Іуэхур апхуэдѣу щыхѣунуш мыгѣувѣу.

– Уэрэдыр кѣыхэвдзѣну хѣэмэрэ хакІуэпщІэр ефхужѣэну?

– Мори мыри зѣдѣтхѣынуш. Пѣжщ, зѣкІэ уэрэд кѣыхэддзѣу аращ. Ауэ мыгѣувѣу хакІуэпщІэри етхужѣэнуш. Инал Іыхѣэншѣу кѣэмынащэрѣт, ар кѣуршым кѣыщхѣэдѣыхѣыхукІэ щхѣэри лѣакѣуэри зѣбграхѣыжынуши... Мис аращ Іуэхур.

– Чырэр зыгуэр фхуэхѣуну?

– Шыдэжын гуэр хьунш ари. Иджыпсту псом ящхьэр цІыхур тхуэпэнырщ. Уэсыр дэ кьыдэжьэнукуьым. Дэ нэгъуэщІ чыри дыпоплэ. Ар кьыздикІынур Тыркуракъым икІи Грузиеракъым, атІэ нэгъуэщІ щІыпІэкІэш, – Къазджэрий и псалъэр зэпегъэу, тІэкІурэ шосри адэкІэ кьыпешэ. – Тыркухэм хагъэхьэщакъым зикІ. Нэхъ жумарту щытахэми зы ягъэ кІынтэкъым. Ахэр, лІо, зауэм кьыхэкІыжащ.

– Зауэм кьыхэкІыжакІэ – кьыхэкІыжахэт. Ауэ езыр-езырурэ зозэуэжри, зэрыпхъуакІуэхэм щезэуахэм нэхърэ нэхъыбэ нобэ зэтраукІэж. Рауф-бей текІуэныгъэм папщІэ имыщІэн щыІэкъым. Ар морякщ. Тенджыз къарухэм я унафэщІу щытащ.

– Абы ушримыхьэлІауэ пІэрэ ди тенджыз къарухэм я командующэм?

– Сыт хуэдэ тенджыз къару? Къазджэрий мэдыхьэшх:

– Эмиратым и зауэ флотым и командующэм. КьыбгурыІуэркъэ? Эмиратми иІэщ апхуэдэ командующэ. Бгырысхэм я делегацэм хэту Женева кІуаш. Мамырыгъэм теухуауэ абы щекІуэкІыну конференцым хэтыну. Ауэ щІитІыр зэгъуэхуу я кум дэхуа нэхъей, кІуэдащ. Бзэхаш. Къумыкъу гуэрт. Хьэсэвиорт щыщу. КІапсэрыкІуэ гуэрщ.

– КІапсэрыкІуэ, жыпІа? Ара флотым и командующэр?

– ЖыпІэнуракъэ, нэсри къэсыжауэ кІапсэрыкІуэщ. Циркми гъашІэми щыкІапсэрыкІуэщ. Зы хьэк Іэпыч гуэрщ, ІэубыдыпІэншэщ. И щхьэр щыщІиІури и лъакъуэр кьыщыхигъэжыжри кьыпхуэщІэнкъым. Къуэпсышхуи иІэщ. Истамбыл щыпсэуаш. Урысейм хуэбзэгъухьауэ жаІэ. Уи Седых пщигъэгъупщэжыну, диныр ехъуэж. ІэщІыб-Іэгупэщ. Абы зы цІэ зыфІищыжащи. Кавказым щыщу кьызэрыпщІэн мы дунеишхуэм теткъым – Рубинэ.

– Рубинэ, жыпІа?! – зэригъэщІэгъуэнур ищІэркъым Жыраслъэн. – КІапсэрыкІуэу икІи? Сыхуэзащ, зиунагъуэрэ, абы! «Босфор» рестораным и гупэм деж зыкьыщигъэльтагъуэу щытащ. Ар кІапсэрыкІуэ дыдэщ. Си нитІкІэ слъэгъуаш. Ара фи флотым и командующэр? Рестораным сыщІишэну, цІыхубз дахэ кьысхуигъуэтыну жиІэу си ужь итащ.

– Дауэ хьунт, уэ Рубинэ Истамбыл щыплъагъуну?

– Щыслъэгъуаш, уэлэхьы! Кавказым зэрыщыщри къэсщІат. Ауэ сигу ирихьатэкъым. Хьэк Іэзэпхым ешхъу кьыскІэрыныкъэри сиукІай. Хьунтэм ари! Командующэ! Тенджыз теткъым ар – кІапсэ тетщ! СыхулІи апхуэдэ командующэ! ФыкІэнджэгу сфІошІ фэ!

– Уи щІыб хуэбгъэзэн хуеякъым абы. Абы и фІыгъэкІэ нэгъуэщІ ди зы хэкуэгъуи ухуэзэфыну щытащ: Чыжокъуэм. Къэбэрдейм и лъыкІуэу делегацэм хэтыр аращ.

– Абы и хьыбары зэхэсхаш. Истамбыл дэсыжтэкъым ар.

ЗдэкIуауэ жыхуаIар сщIэжыркъым. Си натIэм избгъэукIэнут ар?

– Флот имыIэми, Рубинэ нэгъуэщI зы фIыгъуэ гуэрэм и тетщ, – Къазджэрий нащхъэ ещI, и куэщIым иубгъуа напэлъэщIыр къеэцтэри и пащIэри и Iупэри елъэщI. – Мэрям и лIыращ ар.

– УмыгушыIэт! – Жыраслъэн къыщылъэт пэтащ. – Ар си фIэщ зэрыщIыны щыIэкъым. АбыкIэ сыкъэбгъэпцIэнкъым.

– Уи фIэщ умыщIынуми, узэрегуакIуэщ – умыщI, – зэрымыгушыIэр фэуэ тетт Къазджэрий. – КърищIауэ цытар хуимыгъгъун папщIэ Хъэсэнджэрий и пхъур залымыгъэкIэ мобы иритащ. Эмиратым и зауэ-тенджыз къарухэм я командующэм! Плъэгъуа малъхъэ?! Пэжщ, и щхъэгъусэ дахэм гу щимыхуэу ежьащ. ХъэгъуэлIыгъуэр зэрыдэкIарауэ, эмирым ирихужащ. Истамбыл иггэкIуащ. Абы узэрыхуэзар ди бысымым жумыIэ. Хъэсэнджэрий и гугъэр нэгъуэщIщ: си малъхъэр Женеуэ щыIэщ, эмиратым и Iуэху зэрехуэ. Уэрамым дэтхэм я нэгу заригъэужуэ Истамбыл зэрыщыIэр къищIэмэ, и жагъуэ бзаджэ хъунци и гур зэгъуэудынщ. Мыдрейуэ... – Iуэхур щIихъумэжыну пылъщ Къазджэрий: – Арай-армырай уэ плъэгъуа кIапсэрыкIуэр.

– Узахуэщ. Iэу, зиунагъуэрэ, адмиралыр кIапсэрыкIуэу уэрамым дауэ дэувэжын? Напэ, пщIэ щыIэжккэ? Пэжщ, мобыи и цIэр Рубинэт. Ар тэмэму сощIэж. Мы дунейм къыщыхуэ жыхуэпIэри!.. Мобы адмиралыр кIапсэрыкIуэу дэтщ, мыбы округым и начальныкыр генерал ящI. А Блэнокъуэ Хъэруным и гугъу тIэкIу къысхуэщIыт. Хэт, сыт?..

– ЗыккызыфIэщIыжынкIэ нэхъ лIыхъужь уигъэлтыхъуэнщ. Ар генерал хъумэ, Къылышбий и къуэжбыр хъэгъуанэ къыдиггъэпльынкъым.

– СултIанбэчи? Ар полковник къудейуэ аращ. Генерал фащэ хуадыну шапхъэ трахауэ жаIэуи зэхэсхакъым.

Жыраслъэн игу къокIыж «уи фэр тесхынщ», жиIэу Блэнокъуэ Хъэрун къыжъэхэлъауэ зэрыщытар. Зи Iуэху хъарзынэ хъуауэ зекIуэ къикIыж щIалищ Жыраслъэн дежкIэ къеблэгъат. Зэпсэлъэнхуэ, Iуэху зэфIагъэкIам щхъэкIэ Жыраслъэн тIэкIуи зыхуаггъэлIыну, мори зыщаггъэтхъуну. КIэщIу жыпIэмэ, щIалэхэр зыпылбыр зыт: дэри зыгуэр зэрытхузэфIэкIыр уи нэкIэ уо-лъагъу, дяпэкIэ гъусэ дыщI. ПсыжкIэ, Тэн лъэныкъуэкIэ дыздэ-пшэми, ущIегъуэжынкъым. Мо щIалэ щхъэщытхъухэр зигу иримыхъа шыдыгъум яхуэфашэр ярищIат: мобыхэм къадыгъуар къафIидыгъужат. А щIалищым языр Хъэрун и Iыхъыт. Абы щыгъуэ Блэнокъуэр Къэбэрдей округым и начальникт. Уначальникмэ – куэдрэ? Хъумакиуэу иIэ тIэкIур къызэщIекъуэри Жыраслъэн и ужь йоувэ. АрщхъэкIэ Жыраслъэн шыдыгъу хъужрэт, апхуэдэу тынщ цIыкIуу къаубыдхэм ящыщу щытамэ?

Игъуэтакъым. Хъэм и губжь кхъуэм щехъэ жыхуиІэу, мор зэри-мыгъуэтыр мэкъумэшынщІэхэм я фэ къыдихыжырт Хъэрун: зы мыхъэнэншэ тІэкІу щхъэкІэ игъэтІысырт, игъэтІысахэм я анэхэр яхуэзыгъагъыжри езырат. Муслъымэн къэралыр ауэ сытми ехъулІакъым, апхуэдэлІ къэрал кІуэцІ министру ягъэувамэ, егупсысырт Жыраслъэн. Арыншами, бгырысхэр яфыщІмэ яфы-щІурэ зыц къытранэжакъым, иджы къэнэжа тІэкІур зэтраукІэ-жынщи...

– Ботлихэ Іуэхур дауэ щиуха?

– Зи цІэр зэмызэгъыжыр военнэ губернаторырат. И къалэнхэр езым и ІэкІэ зыщхъэщихыжри, дяпэкІэ фи ажэ си бжыхъ къевмыпхыж, жиІэри тІысыжащ. Си пІэкІэ вгъэлэжьэн къэвгъуэт, жи. Ухуеймэ, ув мис абы. Уанэгур нэщІу щытщ. Пхуа-жесІэнщ ухуеймэ.

– Сэ губернатору сагъэувынуи? Ар зэхэзыха Бекович-Черкасскэр дыхъэшхыурэ зэгуэудынти. Езым зыпэсщІ къыфІэщІынт.

– ЛІо, къулыкъу щІапІэм узэрыдэбэкъуеин пкІэлъеинэ хъарзынэщ ар!

– Ар хъарзынэмэ, сэ къыслъагъэсынтэкъым...

А зэман зэхэзэрыхъам щыгъуэ апхуэдэ Іэджэ къэхъуу щытащ. Губернаторым цІэригъэхъуу, округым и начальникыр мобы и къурмакъейм лъакъуэкІэ тету, уеблэмэ и къуэдзэ дыдэхэр къыщемыдэ Іуэж щыІэт губернаторым. Полковникри абы и лэжъа кІуэхэри шхын щхъэкІэ ягъалІэрт. «Шхын щхъэкІэ долІэ», – жи Іэрэ мор тхъэусыхамэ: «Дэнэ къыпхуитхын уэ пшхын? Къэтлхунути, къытхуэлъхунукъым», – жа Іэрти жэуап къратыжырт. Абы и ужькІэ лІот ебгъэщІэнур Андис губернаторым? Ерыскъыр, шы Іусыр лъаплейт. Нартыху хъэжыгъэ путыр тумэн пщык ІутІкІэ, мэкъу путыр тумэнкІэ къэпщэхуу дауэт узэрыпсэунур? Лыми фэтыджэнми уезэгъыртэкъым. Ахъшэ яІэтэкъым. Узэрыхуейуэ псэу. Уи унафэм щІэт къулыкъушІэхэр зэбгъэдэ Іуэн щхъэкІэ, я нэхъыкІэ дыди, шууищэ хъума кІуэу уи Іэн хуейт. Шууищэр абы къыгъуэтынт. Ауэ а шууищэри ши-щэри гъэшхэн хуейтэкъэ?

Зауэ губернаторым унафэ ещІ: къуажэ гъунэгъухэм къыфш мэкъугу зырыз, пхъэгу зырыз, хъэжыгъэ къэп зырыз. А унафэм и жэуапыр мыращ: «Арыншами, Іэджэ лъандэрэ къахъунщІэхэр уэр гуэрым къыщІэпхъунщІэжын щыІэкъым. Мэкъу уэ еуэ, хъэку зэрыбгъэплъын пхъэ уимыІэмэ, мэз щыІэщ, къашэ пхъэ». Губернаторыр и кІэрахъуэм йопхъуэ, ботлихдэхэри Іэщэншэ-къым. Абдеж къадыр къэсауэ щымытамэ, лъыуэ ягъэжэн жыхуэпІэм ущІэмыупщІэт. Зи жагъуэ къащІа губернаторри абы и хъума кІуэхэри езым и деж ишэри жэщ шигъэІащ. Къадыр

бынунэшхуэт – зэрыбын пщыкIуэ хьурт, пэш цIыкIуитI фIэкI иIэтэкъым...

– Абыхэм елътатауэ, сэ пащтыхьым хуэдэу сопсэу, – жeIэ Къазджэрий.

– Ар дауэ зауэ губернатор? Унафэ IэщIэлъкъэ? Абы и унафэр ягъээщIэн хуейкъэ?

– Хуейт. Ауэ ягъэзащIэркъым. Зауэ губернаторыр шэшэнщ, округым и начальникыр аварщ. ЦIыхум ягу техуэркъым: авархэм унафэ къытхуищIыну шэшэн щхьэ ягъэува? – жаIэ. Дэ, жаIэ, Щамил дрищIэблэкъэ? – ахэр фIэгъэнапIэ ящIыр. Уи лъэпкъым и пщIэр къыщрамыдзэм деж, абы нэхъ укъэзыгъэ-дзыхэ щыIэкъым.

– Ара-тIэ сэ губернатору сыщIэбгъэувынур? Шэшэным нэхрэ адыгэр нэхъ къыхахын уи гугъэ авархэм? – Жыраслъэн мэдыхэшх.

– Уи зэран зэрамышуэу БотлихэкIэ укыдагъэкIакъэ?

– Ар зи фIыщIэр сэракъым – уэращ.

Унэбжэр аргуэру къокIыргъ. ЛIитIыр зэплъэкIмэ – Мэрямщ. Уэздыгъэшхуэ щIэгъэнауэ иIыгъщ. Мо цIыхубз зэкIужым и нэкIушхьитIым къышхьэщых дахагъым уэздыгъэ нэхур нэхъри

нэхъ нурыж ищI къыпфIэщIырт. Уэздыгъэр и IитI япэкIэ

шиям IэшIэту хуэмурэ лIыхэм къабгъэдыхьэрт ар.

Уэздыгъэр блыным хэщIыхьа дакъэм трегъэувэ.

– Зяпэм нэхугъэр иту къэзыкIухь Мэрям дахэ, фэтыджэ-ныр дэнэ къыщыбгъуэта? ТхьэмахуитI мэхъури кIыфIу дыщIэсщ. Иджы... Чырэм и гъусэу Жыраслъэн къыздимышауэ пIэрэ ари?

Мэрям егъээжри бжэм хуокIуэ.

– Жыраслъэн Тыркум къришахэр иджыри тщIэркъым. Хьэпшыпхэр зэрызэкIуэщIыпхам хуэдэщ. Фэтыджэныр ди адэм зыгуэрым къыхуихьауэ аращ.

– Мэрям дахэ, – гуапэу йопсалъэ Къазджэрий цIыхубз щIалэ екIум, – тIэкIу думыгъэудэфэIуэу пIэрэ? УщыпсалъэкIэ уэздыгъэ нэху ухуейкъым. Бзэгур лIо? КIыфIми нэхуми зэхуэдэу щокIэрахъуэ. Фэтыджэныр пщIэншэу мыгъэсамэ нэхьыфIт. Дэ уэздыгъэншэуи дызэпсэлъэнщ. Фэтыджэным иужькIэ дыхуеи-жынщ. Хэт ищIэрэ, уэ сымаджэ хьэлъэ гуэр операцэ пщIын хуей мэхъу. Къэхъунур сыткIэ пщIэн? Пэжкъэ, Жыраслъэн?

Модрейми занщIэу къепхъуатэ:

– Сэ си фэм дэкIар сощIэж. УIэбэрабэурэ си уIэгъэр Бэтэгъэ аузым зэрыщысхуупхауэ щытар пщIэжыркъэ?

– Сыти ипхэт абы? БашлътыккІэ зэщІэспхэри зэфІэкІат. Алыхъым укыиужэгъжатэкъыми, иужькІэ Мэрям и Іэпэ шабэ-хэр кьоІусэри ажалым укъригъэлащ, – игури и псэри зыкІэ-рыпщІа цІыхубзым дэгущыІэну фІэфІт Къазджэрий. – Си уІэгъэр Мэрям схуипхэну сщІамэ, си ныбафэр си ІэкІэ зэхэзу-пщІэтэжынти.

– КтыфІым фыхэсмэ, нэхъ къафщтэу сщІакъым, Къазджэ-рий, – жеІэ Мэрям, мор зэрыгушыІари щхъэдигъэлухауэ.

– Содэ. Нобэ хъэщІэ диІэщ. Деблэжынкъым абы щхъэкІэ ди фэтыджэнми. Уи ІэкІэ зэщІэбгъэна нэхум хрырес ар. ИтІани алыхъым жыхуиІар хъунщ. ДызэгурыІуа? Уэ дауэ кыпщыхъу-рэ, Жыраслгъэн? Дгъэблэн уэздыгъэр?

– Зи гупкІэ уисым и уэрэд ежъу, жи. Сэ сыхъэщІэщ, зи гупкІэ сисыр фэращ, – Жыраслгъэн мэдыхъэшх. – Мэрям зэрыхуейуэ дощІ. ЛышхуитІым абы и жагъуэ дауэ тщІын?

Апхуэдэу гушыІэурэ яухащ унэ ктыфІым щекІуэкІа псалгъэ-макыыр.

EmIуанэ псальащхъэ

1. ХАСЭ

– Дворецым дымыкІуэу хъунукъым, – Хъэсэнджэрий къэ-сыжри хъэщІэхэм ябгъэдэтІысхъащ, сэшхуэ иІыгъ нэхъей, зы кьупщхъэшхуэ кьищтауэ лгъэкІ къимыгъанэу йолэжъ: пІащІэ-тхъытхъыу дзэкІэ ефыщІ, мо дзэкъэгъуэшхуэ кыгуиичар ера-гъыу егъэныщкІури хущІэрыІэжу ирекъух, абы шху тофыхъыж-ри, лыр адэкІэ ирырегъэхъэх:

– Гъуо зэрыджар зэхэфхакъэ?

– КъэхъуаІа?

Бысымым шхэн еух, и Іэ дагъэзашІэхэр и фэ лгъеитІым щехуэ, и ІэщІыр и Іупэм ирегъажэри кьопсалгъэ:

– Правительствор кыизэІуах. Шейхыр кьэпсальэнущ.

– Правительством хэтыр хэт сымэми сощІэ сэ.

– Уэри?! Уэ умыщІэ щыІэ? ЦІыхум ящІэркъым, уэ пщІэ-ми, – хэкъузауэ мэпсалгъэ Хъэсэнджэрий. ЗыгуэркІэ зэрымыарэ-зыр фэуэ тету, зэпигъэу-кыпщІидзэжурэ мэпсалгъэ. Зэрымыарэ-зыри къэщІэгъуейкъым: Мэчэм щыІауэ, хъэж ищІауэ, ауэ щыхъукІи, муслъымэн правительством хамыгъэхъауэ... Хъэдэ-гъуэдахэкъэ ар?! Эмирым абы кыыхуигъэфэщар сыт жыІэт? Ахъшэ шашІын унэ кыызэгъэпэщ, жи. Зы шай и уасэ зыхыумы-щІыкІ Іуэхум и ужъ узэрихъэнур дауэ? Ар зэрыхъунур нэ-гъуэщІт: тетым и Іэ ижъу щытыфынут. Игу иримыхъэр абы тыншу иримыгъэсыкІми плъагъунт. АрщхъэкІэ... Ахъшэ Іуэху-хэмкІэ министрэм уриІуэхутхъэбзашІэу къэжыхъ иджы. Мо-дрейми а Іуэхум езы Хъэсэнджэрий нэхърэ нэхъыбгъуэ хищІы-кІыу щытамы,

сыт хъунт? АршхъэкIэ... Зы лъэныкъуэкIэ, ари Iейкъым – я дзыхъ кърагъэзаш!

– ЦIыхухэм храгъэхыжын хуеящ я правительствэр, – и псалъэм адэкIэ пещэ Хъэсэнджэрий. – Ди цIыхухэр сыт хуэдэ езыхэр? Зэщхьу тIу яхэткъым – я хъэл-щэнкIи, я дуней тетыкIэки, я лIыгъэкIи, я акъылкIи. Уеблэмэ я фэ къудейкIи зэщхъэкъым, къуажэ былымыр зэрызэмышхъым хуэдэщ. Хэт и ахъшэр щIит Iаши, – Деникиныр къыщысыным поплъэри щысщ, хэт ШэтойкIэ маплъэ – Гикалэ дапщэщ къэсыну? Алыхбыр зи фIэщ хъухэр ди лъэныкъуэщ. Къуажэ Iэщыр, нэгъуэщI мыхъуми, я фэкIэ зэхэбгъэкIыфынущ. ЦIыхур дауэ зэрызэхэбгъэкIыну? Мис а псом зэрызащIыну хэт зыщIэр? ЦIыхум уи Iуэхур къыбдамылIыгыуи хъунукъым. ТегъэщIапIэ, щIэгъэкъуэн ухуейкъэ? Ар цIыхуращ. ЩIэгъэкъуэн уимылэу куэдрэ ущытыфынукъым. Жыи къепщэмэ – уриудыныщ, урихъэжъэнщи ежъэжынщ.

Хъэсэнджэрий хъэрыпыбзэкIэ жиIэхэр Къазджэрий дахэ дыдэу зэрызэридзэкIыжым едаIуэу щыст Жыраслъэн. Мэрям и акъылыр, и Iуцагъыр къыздик Iар гурыIуэгъуэщ мис иджы, егупсысырт ар мо лIы губзыгъэм жиI эхэм здедаIуэм.

– Мыбдежи я фэмкIэ, шууейхэми я жыIауэ, я «джанэмкIэ» зэхэбгъэкIыфын хуейщ псори, – къопсалъэ Къазджэрий. Хъэсэнджэрий зи гугъу ищ Iа зэгъэпщэныгъэр къыгъэсэбэпурэ. – Ахъшэ ззыгъэпэщам, тыкуэн, банк, завод зиIэ цIыхум и къуэпсым адэкIи зедз, абы дыщэм зрет. Дыщэ зи куэдым, лIо? Ар Деникинщ зыхуейр. Генералымрэ абырэ я фэр зыщ. ТхъэмышкIагъэм иужыгуа, зи IитIыр щIыми нэс, Iэщми лъэлэс, зи щхъэ тепIэни, зи щыгъыни хъум Деникиныр и натIэм ириукIэну? ЛIо абы генералым къыхуебгъэщ Iэну? Къребгъэтынур? Фочщ. ТхъэмышкIэри мыпсэууэ, си унэ, си бын жимылэу хъуркъым. Хэт абы и фэгъур? Къуршым ихъэжа партизанхэращ. Аращ а тIур щIызыргъуэтри щIызэщхъри.

– Уэ узэщхьыр, узительхъэр хэту пIэрэ? – Мэтхъэным иреубыдылIэ Хъэсэнджэрий. Абы шэч къытрихъэркъым адреи къомыр, Къазджэрий зи гугъу имыщIа псори, езыхэм я тельхъэу зэрыщытым.

– Сэ сыт? Сэ сызительхъэр сызыхэтхэращ, – емыгупсысыххэу жэуап къет Мэтхъэным.

– Фи хакIуэпщIэм хэт шы псоми фищщ я Iэр, – политикэ гугъу зыщIыну зыфIэмыфI Жыраслъэни къыхопсэлтыхъ, щIыхэпсэлтыхъри зыщ: мо тIури IэхъуэтегъэкIыуц Iуэхум зэрэплъыр. – Адыгэхэр бгырысщ, нэхъыбэр муслъымэнщ, чыристан тIэкIуи яхэтщ. Осетинхэр аракъым: нэхъыбэр чыри-станщ, муслъымэныр нэхъ машIэщ. Дауэ ахэр я «джанэкIэ» зэрызэщхъэщыбгъэкIыну? ЗэхэгъэкIыгъуейщ.

– ФынакIуэ Дворецым. ДыкъыкIэроху, – псалъэмакъыр зэпеуд Хъэсэнджэрий, Жыраслъэн и псалъэхэр Къазджэрий къы-

зэрыжриІэжынуми пэмыплэу. – Эмирым и акъыл нэхум зэгуи-гъэхъэнщ бгырысхэр.

Ведено нышэдибэ лъандэрэ къышчызэхуэсыр Шэшэнымрэ Мышкъышымрэ щыпсэхум я закъуэтэкъым – абы къакъуэрт Дагъыстаным къикІахэри. Хэт шут, хэти лъэст. Псоми я нэ къикІырт а зэІушІэшхуэм хэтыну. Къакъуэхэм яхэтт зауэ губернаторхэри, армэхэм я командующэхэри, я хъумакъуэхэри я гъусэжу. Дзэхэр зауэ ІэнатІэм зэрыІутым къыхэкІыу, командующэхэм отрядышхуэ я гъусэтэкъым, ахэри я Іэщэ-фащэкІэ хуабжыу зэкІэлъымыкІуэу. Шу къэс мазэм сом щитху, лъэсу къэкІуа зауэлъым сом щищ иратыну къагъэгугъауэ щытат. Ауэ иратыртэкъым. Ахышэ ямыІэмэ, сыт иратынт? ТхылъымпІэфІу путибл хуэдиз къагъуэтат, иджы дыщэкІ Екъуб Тифлис кърашауэ клише ирагъэщІ. Апхуэдэ лэжыгъэ зэи иримыхэллами, дыщэк Іыр абыи хэзэгъэну къыщІэкІынт, гъуаплэ, лэч дэнэ кърихын? Зэрытрадзэ машинэр-щэ? Аращ псом ящхьэр. А псомкІи лъаІуэу Грузием тхылъ ирагъэхьащ. Ауэ жэуап щыІэкъым. Уасэм махуэ къэс хохъуэ, захъуэж. Япэм щыгъуэ бзэрым керенкэр нэхъ шыкІуэу щытат, пэжщ, и уасэ ныкъуэкІэт зэрыпІахыр, нэхъ тэмэму жыпІэмэ, сом щитІрэ тумэнитхум тумэн пшыкІуш къуатырт, иджы керенкэр пІахыжыххэркъым.

Северо-Кавказскэ эмиратыр губернствэкІэрэ гуэшат, губернствэ къэс езым и фронт иІэжт, фронтми езым и армэ иІэжщ, штабым и командующи и гъусэжу. Фронтхэри зэгурыІуэртэкъым, Шатой деж щыІэ етхуанэ фронтым и командующэр Гикалэ Николайт, ари, адрей армиехэми ещхьыркъабзэу, Деникиным и хьэщхьэры Іуэдзэхэм пэщІэтт. Пэжщ, Гикалэ эмиратым и унафэхэр къызэрыридзашэ щыІэтэкъым. Зауэ губернаторым эмиратым шэхуу бзэгу къыхуихьат: етхуанэ фронтыр здэщыІэ щыпІэм эмирым пэжкІэ къыбгъэдэтыну дзэхэр гъэкІуэн хуейщ, езы Гикалэ и Іэщэр къеІыхын хуейщ, жиІэри. АрщхьэкІэ абы я Іэ хунэмысурэ екІуэкІырт.

Нобэ хасэшхуэ щыІэт. Абы къышчыжаІэнут правительствэм хагъэхьахэм я цІэхэр. Щхьэр зэ къызэрагъэпэщмэ – лъакъуэхэм езыхэм къагурыІуэжынуш здэкІуапхьэр. Арат веденодэсхэр Іуэхум зэрешпыр. Ауэ зыри егупсысыртэкъым эмиратым, цІыху хуэдэ дэтхэнэ зы цІыхуми ещхьу, иІэр зэрымылъакъуитІым, уеблэмэ, шым ещхьу, зэрымылъакъуиплІым, атІэ куэдкІэ нэхьыбэ зэрыхьум. КъимыдэкІэ, сыт хуэдэ лъакъуэр дэнэкІэ бэкъуэнуми хэт зыщІэр? Эмиратыр къальху къудейуэ, и бынжэр паупщІыну щІадзауэ аращ, абы и тетым и вагъуэр уэгум къи-тІысхьа къудейщи, бзэрым щызэрахьэхэм едаІуи тІысыж: «Узун-Хьэжы зы щай и уасэ къыпыкІынукъым!» – жаІэрэ кІийуэ выгухэм къиувэу щІадзаш. Жандармэ дыдэхэми ящымышынэу.

Унэ плъыжышхуэ, псори эмирым и ДворецкІэ зэджем деж

цыхуу кышызэхуэса жыхуэпIэм ушIэмыупшIэ. Унэ щыхьэ-пIэм деж жандармэхэри Iуву щивыкIащ. Абы упхыкIыфу ушыхьэфынкIэ дуней Iэмал иIэкъым дэкIуеипIиблым узыхуа-шэ бжэм. Бжашхьэм, жьым щихурыхукIыу, кыфIэдзащ эмира-тым и нып щхуантIэхэр, мазэ ныкьуэрэ вагьуэ сурэтрэ зытет-хэр. БжэщхьэIур алэрыбгьукIэ щIэгъэнащ. Ику дыдэм итщ кьэ-дабэ плгыж зытебза шэнтиуэр.

Хьэсэнджэрий, Къызджэрий, Жыраслъэн сымэ цыху Iувым ерагьуу зэпхрыпщри бжэщхьэIум и гьунэгьу зашIащ – хасэм щыкIуак Iэ жалэм щыщ зыгуэр зэха хын хуейтэкъэ? Цыхур еуэ кьызэхуос, еуэ кьызэхуос. Абы кIэ иIэу пщIэнтэкъым. ЩIыбагъымкIэ кьыдэувэхэр япэ итхэм кьоныкьуэкьу, псори щIонэщ бжэщхьэIум нэхэ гьунэгьу зэрыхуэхьунум. Цыхур бжэщхьэIум тезэрыгуэнк Iэ шынагьуэти, аргуэру нэгьуэщI хьумакIуэхэр – эмирым и дзэхэм щыщу – ягьэув.

БжэщхьэIум кьытохьэ Визырышхуэр – Дышнинскэ джыназыр. Бжэ зэ IухамкIэ зегъазэри и пIэм йожыхь ар, и щхьэр мащIэу гъэщхьауэ – зи кьуэдзэм еубзэу-ебзейуэ арат. IэщэкIэ зэщIэуздэ щIалэ гьумыщIитI и ужь иту Узун-Хьэжы кьыщIокI унэм. ДжэдыкIэ пцIапцIэм хуэдэу хуэсакьыу, абыхэм эмирыр шэнтиуэм бгъэдашэ, езы тIур Узун-Хьэжы ибгьу зырызымкIэ кьоувэж, бгъэм и нэм ещхьу жан я нэхэр цыхум кьыхаубыдэ – Алыхьым и лIыкIуэ етIуанэу щIыгум кьытехьам Iэщэ кьезыгъапщэ гуэр яхэтү пIэрэ гупым? Узун-Хьэжы и итIыр уафэм хуелэт:

– Сэлам алейкум!

Гупым ягьэIу макъым уафэр дозджыздж жыпIэнш:

– Уассаламу алейкум! Уассаламу алейкум! Уассаламу...

Уафэгьуагьуэм ещхь «уассаламу алейкумыр» зэпыуа нэужь, Узун-Хьэжы, мэджжытым нэмэзыбзэ кьыщибж нэхьей, и псалъэм кьыщIедзэ:

– Алыхь талэм кьыбгъэдилъхьа хьылмыр зыхуэдэр имыщIэу Мухьэмэд и сабиигьуэри и щIалэгьуэри игъэкIуащ, – муслъымэнхэм я бегъымбарым и гъащIэм и кьекIуэкIыкIамкIэ кьыщIидзащ эмирым. – Абы и нэгум нурыр кьыщырт, абы и бзэкIэ езы Алыхь талэр псалъэрт. Абы и гупсысэм, и акъыл нэхум хуэдиз зиIа мы дунеишхуэм цыху кьытралъхуауэ щытакъым. Зи псалъэм тетыж цыху псэ хьэлэлт, цыху щабэт ар. И ныбжьыр илъэс плIыщIым щынэсам алыхьым и нэфI кьыщыхуащ абы, илъэсищ кьудей дэкIыжри бегъымбар хьуащ. Илъэс тIощIышхуэкIэ и бийхэм езууэфаш Мухьэмэд бегъымбарыр. Езууащ, си псэр нэхьыфIщ жимыIэу. Езууащ, гугьухьери хьэзабри кьримыдзэу...

– Бегъымбарым и махуэр тхьэм кьыдипэс дэри!

– Iэмин, – яIэт гупым. Эмирым адэкIэ пешэ:

– Алыхь талэр кьыдэІэпыкьукІэрэ, Мухьэмэд и бегьымбар кьалэныр дэгъуэу игъэзэщІаш: ислъамыр кьигъэщІаш, абы и псэр уэгум ихьэжаш. Абы зи нэр кьигъэплъэжа псоми нэпсыр иракІутырт абы щыгъуэ. Ауэ нэпстэкьым ар зыхуейр, ат Іэ и Іуэхур адэкІэ зыгъэкІуэтэнт, Мухьэмэд и пІэм кьиувэфын цІыхут. Апхуэдэ цІыхуу кьыщІэкІаш Іэубэчыр. Бегьымбарым и щІэиныр кьаруушхуэщ, абы зэгуйгъэхьэфаш ислъамым и цІыхуу хьуар, араш дэ нобэ зи бэракъ дыщІэувэ диным и кьежъапІэр, араш Алыхьыр зэрызакъуэр, бегьымбарыр зэрыхьэ-кьыр ди фІэщ зыщІыр.

Гупым макъхэр кьыхолукІ:

– Эмирым и жьэкІэ езы Алыхь талэр кьыдопсалъэ!

– Уи бэракъым тет мазэ ныкьуэр кьуэмыхьэжын тхьэм ищІ!

– Щамил и сэшхуэр зыІэщІэлъ Іэр лъэщ ухьу!

Эмирым и макъыр нэхьри лъэщу кьызэрокІ. Иджы зи гугъу ищІыр Іуэху зехьэкІэраш. Іуэху зепхьэн щхьэкІэ кьаруушхуэ уиІэн хуейщ. Іуэху зепхьэну уи пщэ кьыщыдалъхьакІэ узыІуува Іэнат Іэр зищ Іысыр пщІэжу, кьыхэпІэнкІыкІхэм я пэряхутепкъутэфу, ислъамым ирилажъэхэм я щхьэр пхьумэфу, ахэр гъуэгу занщІэм тету пщэфу, кьэрал Іуэхур зэрызепхьэн акъыл убгъэдэ-лъу ущытын хуейщ. КІэщІу жыпІэмэ, пшынауэр зэгуакІуэр кьригъэкІыу арат. АдэкІэ абы зэрыжигІэмкІэ, кьэрал Іуэху зезы-хьэну зи пщэ кьыдэхуа цІыху губзыгъэм и кьалэнт кьулеигъэм зримыгъэужьыну. Абы щІы хэлькьым: апхуэдэ дыдэу жиІэрт эмирым. Сыту жыпІэмэ, абы зэрытригъэчыныхьымкІэ, кьулеигъэм цІыхур кьызэщІегъаплъэри зэрылъагъу мыхьуж ещІ. ЦІыху кьызэщІэплъар псы кьиуам хуэдэщ – и псыхьуэм дэмышуэжу бжьэпэм кьытолъадэ. Ар узыхуэмейщ. Кьулеигъэр кьыщегъэр нэпсеигъэрщ, нэпсеигъэм уи диным уреху.

А жиІэхэр цІыхум я фІэщ ищІын щхьэкІэ ислъамым и тхьдэм щыщ шапхьэхэр къехь эмирым: ар хьэкъ щыхьуауэ щытащ Умар бегьымбарым цІыху цІыкІум я унафэр и пщэ кьыдэхуа нэужь. Зэгүэрым ар йоупщІ акъылыфІэу щыІэм я нэхь акъылыфІэжым: «Тенджызым и толькьунхэм ещхьу кьызэщІэукъубейр сыт?» «Абы уригупсысэу гугъу зумыгъэхь, уи Іуэхумрэ а узыщІэупщІэмрэ яку дэт бжэр зэхуэщІаш», – жэуап къет цІыху акъылыфІэм.

Умар аргуэру щІоупщІэ: «А бжэм езым зыкьызэІуихыну хьэмэрэ якъутэну?» «Якъутэнуш» – желэ модрейм.

Зэгүэрым Умар и нэпсыр кьежэхьырт. «УщІэгъыр сыт?» – йоупщІхэр абы. «СыткІэ сымыгъынрэ, Евфрат и бжьэпэхэм зы мэл щыкІуэдамэ, абыкІи ягъэкъуаншэр сэраш», – жи Умар. Абы кьыгурыІуат зы цІыху закъуэм кьэрал Іуэху псори зэрыхуэ-мышьэнур. Уи щІалэр кьуэдзэ щІы-тІэ, кьыщыжралэм, бегьым-барым ари идэркьым: «Зы унагъуэм дежкІэ зы

унэхумэ куэдш. Сэ сунэхуаши ирикъунш ар». Арати, Умар къэрал Іуэхур цІыху акъылыфІэхэм я хасэм и пщэ дельхьэ...

Апхуэдэурэ Узун-Хьэжы Іуэхур ирешалІэ нобэрей хасэр къышцІызэхуишэсам и щхьэусыгъуэм. АдэкІэ же Іэ:

– Нобэ дыкъышцІызэхуэсар, бегъымбарым ищапхьэм дытету, дэри хасэ къыздэгъэпэщыну араш. Къэрал Іуэхур, шэрихьэт унафэр пэжыгъэкІэ зезыхьэн прави тельствэ, эмиратым и хасэ къыздэгъэпэщу хьунукъым.

Аргуэру макъхэр къоІу:

– А хасэм хэтынухэр Алыхьым и нэфІ зыщыхуахэм я уэчыл тхуэхуону дохьуахуэ.

– Пэжыгъэм, захаугъэм яхуэтхьэгурымагъуэ ухьу ахэр!

Псалъэр уеуищ жыхуиІэу, Узун-Хьэжы и Іэр Дышнинскэм дежкІэ ещІ, езым и къалэн игъээщІауэ зыкыльтытэжу. ЩІалэ гъумыщІит Іым ар шэнтиуэм ирагъэтІысхьэж. Дышнинскэм тетым зыхуегъэщхь, и къэптал жыпым тхылтымплэ напэ къом кърех, гупым яхоплъэ, и бухьар пыІэ лъагэр дрегъэкІуэтейри, зы псалъэ жиІэху къэс и Іэр япэкІэ ищІурэ, макъ лъагэкІэ къышцІедзэ. Тхылтымплэ иІыгъхэм ит псори гукІэ зригъэщІа пэтми, къеджэу хуожэ – апхуэдэу нэхьыфІу къышцІилтытар уэ къащІэ...

– ...Северо-Кавказскэ эмиратым и министрхэм я командуощэхэ, военнэ губернаторхэ, пІальэкІэ ди щыхьэр Ведено и къалэ начальник, къинэмышцІ къулыкъушцІэхэ... – Дышнинскэм и псалъэм жьы дэхупІэ ирет. Гупыр щымыбзэт. Мэтхьэнми Жыраслъэни «быхь» жалэртэкъым. Я тхьэкІумэр тегъэхуауэ псори къыззредаІуэр хьэкъыу пхыкІа нэужь, адэкІэ пешэ псалъапІэм итым: – ...Севернэ Кавказым и эмир дотэнэхум и унафэкІэ сэ Визырышхуэу сигъэуващ. Сэ си пщэ дэлът министрхэм я кабинет къыззэгъэпэщу ар тетым и пашхьэ ислъхьэу къезгъэщтэну. Министрхэм я кабинетыр къыззэгъэпэщаш, тетри абыкІэ арэзы хьуащ. Мис абы шыгъуазэ фысщІыну арат иджыпсту, – Дышнинскэм и псалъэр зэпегъэу аргуэру. – Мис мыхэраш кабинетым хэтхэр. Тет дотэнэхум и пщІантІэм и министрщ генерал-майор Къазым-Хьэжы...

Дышнинскэм и щІыбагъкІэ бжэр зэІуож. Унэм къышцІокІл Іы Іув хэщ Іыхьа гуэр. КІэрахуэ, къамэ гъумыщІэфІ кІэрыщІаш, хьурыфэ пыІэ щхьэрыгъщ. Гупым щхьэщэ къахуешцІри эмирым ищІыбагъ къыдоувэ, увыІэгъуэ имыІэу и лъакъуитІыр зэблехьури щытци, бжэщхьэ Іур ирагъэубэну ягъэуващ жыпІэнщ. Зэрыарэзыхэр къагъэлъагъуэу арарэ, мор ягу иримыхьу зэрызехьэрэ къыпхуэмышцІэну цІыху цІыкІур къызэщІовэ.

– Къэрал щІыб ІуэхухэмкІэ министрыр, – Дышнинскэм и макъыр уэзджынэ щІыкІэу жыгъыру хьуащ, нэхь ину зыкыигъэлъэгъуэну пылгу, езыми лъаптэпцІий зищІаш, – езы Визырышхуэраш, ар дыдэраш Северо-Кавказскэ эмиратым и

дзэхэм я командующэри, зауэ-юридическэ академием шеджа ротмистр джыназ Мухьэмэд Чэмал Иналыкьуэ Арсанукаевыраш, – а псори кьыжьэдолъэлыри, Дышнинскэм гупым закьыхуегъэщхь, фи фIэщ мыхьумэ, сымис, жыхуиIэу арагъэнщ.

– Дзэхэм я командующэр-щэ? Зауэ министрыр-щэ? – МыпIащIэурэ хуэм цIыкIуу йоупщI Жыраслъэн Мэтхьэным. Ар зыщIэупщIэхэр зэхихауэ жэуап кьригыж нэхьей, Дышнинскэр кьокIий:

– Военнэ министрыр генерал-майор Истамулов Шитиш!

– Ари щыIэу кьышIэкIащ, – хуэму кьопсалъэ Жыраслъэн.

Аргуэру бжэр зэIуож. БжэщхьIум кьытоувэ тырку зауэлIым и фашэм ещхьыфэ зыщыгъ лIы гуэр. ХэпщIыкI кьудейуэ гупым щхьэщэ кьахуещI военнэ министрым, Iуэхур и щхьэм кьызырысыр кьыгъэлыагъуэ щIыкIэу, и бухьар пыIэр зыщхьэрех, бэлытоку кьрехри ныкьуэикI хьуа и щхьэр кьрелъэщIэх. Цыхухэм я нэхэр министрхэм ятенат. Хэт и гугъэнт бгырысхэм министрхэр щаIэ хьун зэман ялыагъуну? Иджы, мес – министрхэри, езым я правительство, генералитети яIэщ.

Дышнинскэм нэгъуэщI цIыхуищи я цIэ кьрелуэ: ерыскъымрэ сатумкIэ министриш Хамхоев Мухьэмэд, щIымрэ кьэрал мылькумкIэ – Шамилев Билал, гьуэгумкIэ, пощтымрэ телеграфымкIэ – Вайгиреев Куси...

– ЕдаIуэ иджы, – кьыбгьурытым кIэшIоуIуэ Къазджэрий.

– Кьэрал кIуэцI IуэхухэмкIэ министрыр генерал-майор Блэнокъуэ Хьэрунщ – гупым ящхьэпрольэт макъ Iэтар.

Дышнинскэм и щIыбагъ кьыдоувэ иджыри министриш. И увыпIэр зригъэгъуэтыжащ генерал Блэнокъуэми. Абы алыхьыр кьызырыхуэупсар сыт жыIэт? ПащIэшхуэкIэ, Iэ хьэлъэкIэ, унафэщIхэм бэлыхьлажьэу закьызырэгъэлыагъуфын хьэлкIэ. Кърымьтар сыт? Инагът. Дуней фIыгъуэнэхьрэ нэхь кьышцэнти абы иджыпсту Дышнинскэм и кьуагъым кьуэмыкIуадэу лIышхуэу щытыну. Уримыджэгут абы и пщэ кьыдалъхьа кьулыкьум – эмиратствэ псом хабзэр тэмэму щыпIыгъыныр Iуэху цIыкIутэкьым. Блэнокъуэ Хьэрун щхьэкIэ нэхь иужьыIуэкIэ Визырышхуэм имамым жриIэнуш: кьэрал кIуэцI министрым тегушхуэныгъэ ин зэрыхэлъым, ар зэрысакъым я фIыгъэщ зи жьэр зыхуэмыубыдыжхэу бэзэрым кьышывэхэр яхуэфашэ жэуапым ешэлIа зэрыхьуар. Абыхэм жаIэхэр плъагъуртэкъэ: «Узун-Хьэжы и гьуэгур здэкIуэр Мэчэраш, абы и гуэныхьхэр псынщIэIуэу ипшыныжын хуейш, армышьум имамым щхьэкIэ Деникиным игъэхьэзыра кIапсэм сабын шыкупсыр зыщIефыж».

– Плъэгъуа иджы Къэбэрдейм и лIыкIуэр зищIысыр? – кьыпогуфIыкI Къазджэрий. – КIуэ, ехьуэху.

– Зэгъусэу дыкIуэнщ!

– Iэмал имыIэу ехьуэхьун хуейш. Адыгэхэм кьахэкIа япэ

министрш. АбыкІэ зикІ эмирым игурэ и щхьэрэ зетель хьунуш. Мы зыри зышумыгьэгьупшэт: Хьэрун зи лЫкІуэр Кьэбэрдей кьудейркьым – большевикхэм я фракцэми и лЫкІуэщ.

Дышнинскэм и псалъэр щІэлІэжат, абы иджы апхуэдэу зиукІыжыртэжьым. Кьалэн кьыщашІар ирилъэфэкІыу зэрыарар фэуэ тету адэкІэ ирегьэкІуэкІ, ауэ а ипэрей гуфІэгьуэр хэлъыжкьым и псалъэхэм. Мыхэри хахаш жыхуиІэу кьопсалъэ:

– Юстицэм и министрым и портфельыр пІалъэкІэ сэ кьысхуонэ, – абы зегьэпсчэуІу, и тэмакьым зыгуэр тена нэхьей. – Цыхубэм щІэныгьэ егьэгьуэтынымкІэ министрым и портфелри пІалъэкІэ сэ кьысхуонэ...

– НэгьуэщІ мыхьуми, ар уэ кьыуатамэ хьуртэкъэ? – Кьазджэрий и Іэщхьэм кьокьу Жыраслъэн. – Уэр нэхьэрэ нэхьыфІу хэтыт а кьулыкьур зезыхьэфьнур?

– ...Министрым и портфелри пІалъэкІэ сэ кьысхуонэ! – Дышнинскэм тхылъымпІэхэр и жыным ирелъхьэж. Аргуэру и макьым лъэщу зыкьеІэтыж: – Бгырыс муслъымэнхэ! Гупсэхуу фыкьэдаІуэ! Тхыдэм дежкІэ мыхьэнэшхуэ зиІэ Іуэху зэфІэдгьэкІащ иджыпсту – Северо-Кавказскэ эмиратым и правительствэ хэтхаш. Ди гьунэгьу псоми зэхахынуш абы и хьыбар. Имамьм и цІэкІэ кьэрал псоми дельэІунуш Узун-Хьэжы Хьаир-Хьан эмирыр зи Ітащхьэ шэрихьэт кьэралыгьуэр икІэшпыІэкІэ кьалъытэну... – Имамьм щхьэщэ хуешІ Дышнинскэм, и макьыр егьэлъахьшэри адэкІэ кьыпешэ: – узытет щІым укьемыхьэлъэкІыу утетыну тхьэм долъэІу, – кьызэфІоувэжри гупым закьыхуегьэзэж: – ...дунейм муслъымэну тет псоми я хьалифым, Оттоман кьэралыгьуэм и император Вахитдин Мухьэмэд Еханэм и унафэм щІэту куэдрэ тхурепсэу ди эмир дотэнэхур!

Араши, nobэ кьыщыщІэдзауэ сэ сыхушІэкьунуш шэрихьэт кьэралыгьуэр лъэщу увыным, хьалифыр кьызымыдзэхэр щыпсэу хьунукьым муслъымэн кьэралым. Хьалифыр кьыумыдзэмэ, Мухьэмэд бегьымбарыр зэрыщыІар уи фІэщ мыхьуу аращ кьик Іыр, ари Алыхьыр уи фІэщ мыхьури тІури зыщ. Дэ автономием дыхушІэкьуркьым. Дызыхуейр зыщ: зи щхьэ хуитыж шэрихьэт кьэралыгьуэщ. КьакІуэр ди хьэшІэ лъапІэщ – ар кьалэн кьытщешІ ди динми ди хабзэми. Ауэ дэ фІыуэ тлъагьунур, пщІэ зыхуэтщІынур ди Іуэхум кьыхэмыІэбэ хьэшІэрщ. АтІэми, абы иджыри зыкьиумысыжакьым бгырысхэм кьарихауэ щыта леймкІэ...

– Хэт а «зыкьэзымыумысыжар»? – щІоупщІэ Жыраслъэн. – Хэт абы зи гугьу ищІыр?

– Урысхэраш. Псом япэу, абыхэм nobэ кьахуэмыгьэІумпІафІэ Гикалэ Николайш. Плъагьуркьэ, большевикхэм я лЫкІуэу хахыр Гикалэкьым...

– ТэкІу щІигьэтхьэІуаш. КуэдыІуэ хуейт ар. Урысейр

кьокІуэри нобэ лъэгуажьэмышхьэу кьыхуоув жиІаш-тІэ: Кавказым кьихьэу фи жагъуэ къэзыщІауэ щыта ди нэхъыжхэм кыываха лейм папщІэ къуаншэр дэращ, жаІэри. Ара зыщыгугъыр? Хуеятэкъэ!

– Урысей псоми хуейтэкъым ар, Гикалэ щхьэщэ кызыеры-хуимыщІырищ игу хутемыгъахуэр.

– Щрегугъ абы! – Жыраслъэн и ауаныр кыгуро Іуэ Къазджэрий. – Псом я пІэкІи зыкьиумысыжыну, псом я къуаншагъри и пщэ дилъхьэжу Деникиныр кьокІуэ, мес. Ар мыбы къэсмэ, яригъэлтагъунщ щхьэщэ зэращІ. Абы щхьэпылтэ ищІым я хьэдэр пхушІэлъхьэжмэ гуфІэ... Ягъэувын хуей министр куэд

ямыгъэуу кышІагъэнар сыт? ЦІыхур яхуримыкъуу ара?

– ЕупщІ, мес, – Къазджэрий и щхьэр япэкІэ ещІ, абы сыткІэ и пщІыхьэпІэ кыыхэхуэнт а чэнджэщыр Жыраслъэн кыиштэну.

– ЗыгуэркІэ сыщІэупщІ энут, – зречри япэкІэ мэкІуатэ Жыраслъэн, ибг илъ кьамэр зэрегъэзэхуэж, ихьуреягъкІэ щытхэм захуегъазери:

– Министрщ жаІэу мыбдеж зи цІэ кышпраІуахэр си щхьэкІэ сцІыхуркыым. ЩагъэувакІэ, зыхуэфашцэ лІыхэу кышцІэкІынщ. Ауэ, гу зэрылбыстамкІэ, правительствэм министрыпІэ куэд нэщІу илэщ иджыри. Абы кыкІырысyt? А кьулыкъухэр зезыхьэфын лЫ губзыгъэр яхуримыкъуауэ ара? Апхуэдэу тхьэмышцІэ хьуа бгырыс лъэпкъхэр? Апхуэдэ лЫ губзыгъэ фэ фымыгъуэтамэ, псалъэм папщІэ, сэи цІэ кыфхуисцІуэнт зы лЫф І гуэр: Мэтхьэн Къазджэрий. Абы нэхъ щІэныгъэшхуэ зыбгъэдэлъ, хьэмэрэ цІыхубэм я нэр къэгъэплъэным абы нэхьрэ нэхьыфІу хушцІэкъу цІыху губзыгъэдэнэ кыипхын? Ар щІэныгъэ ІуэхухэмкІэ министру бгъэуу щІэмыхьур сыт?

Гупыр вэржьэр зэрогъэхьу. И псалъэм жэуап илэным поплъэри мыпІашцІуэ щытщ Жыраслъэн. Нобэ екІуэкІ Іуэхум езыми и псалъэ хилъхьэну хуитыныгъэ зэри Іэм шэч кытрихьэркыым абы, сыту жыпІэмэ эмиратым папщІэ куэд зэрилэжьар ещІэж. Апхуэдэ Іуэху пэмыплъагъэххэ Къазджэрий Жыраслъэн и кьэптал кьуашцІэм апхуэдизкІэ кьекъуати, кыпитхь пэтащ.

Арсанукаев Иналыкъуэ и нэщхьыр зэхеукІэ, и Іупэхэр этрекъуэ, мор жэуапыншэу къэбгъэнэну емыкІуш, жыхуиІэу кышцІедзэ, армышьу кызырыгубжьар фэуэ тетщ.

– Къэбэрдей уэркъ щІалэ Жыраслъэн захуэщ: министру бгъэуу хьун цІыху губзыгъэ куэд яхэтщ бгырысхэм. Абыхэм Мэтхьэн Къазджэрий ящыщри пщІыкыым. Ауэ, ар сыт хуэдизкІэ уи жагъуэ хьууэ щытми, иджыпстук Іэ Мэтхьэныр министру тхуэгъэувынукыым. Щытхуэмыгъэувынури зыщ: Узун-Хьэжы Хьаир-Хьан дотэнэхум и правительствэм хыхьэн хуейщ Севернэ Кавказым щыпсэу лъэпкъ псоми я лЫкІуэхэр. Къэбэрдейм

и цІэкІэ Блэнокъуэ Хьэрун хэтхаш. НэгъуэщІ лъэпкъ Іэджи щыІэш: «Ди лъэпкъым щыщ щхьэ хамыгъэхьарэ правительствэм?» – жаІу къэувыну. Ахэри захуэщ. Лло-тІэ абыхэм яжет Іэнур? Эмиратыр инкъым, лъэпкъхэр куэд мэхъу. Ди деж бзэуэ щыІэм я бжыгъэм хуэдиз министр диІэкъым дэ. Прави-тельствэм хэтын хуейщ тІэкІу нэхъ лъэпкъышхуэу хъуам я лЫкІуэхэр, аращ къыщІэдгъэнари къулыкъу щІапІэ нэщІ къом.

– Захуэщ!

– Губзыгъагъэщ – къоІу макъхэр.

Къазджэрий ерагъуу къыІуелъэфыж Жыраслътэн: «Уи мы-Іуэху зумыхуэ!» – жиІу йо Іушаш.

2. ІЭМАЛЫНШАГЪЭ ЗЭІУЩІЭ

Правительствэм лэжъэн щІидзаш. Іуэхур псоми я щхьэм къэсырт. Хасэм хэтауэ зэбгрыкІыжа лЫкІуэ щІэныгъэншэхэм зыхыхъжа лъэпкъхэм хыбар хуахьыжаш правительствэ къызэрызэрагъэпэщам теухуауэ. Ауэ министру хахахэратэкъым зи цІэ къраІуэр, атІэ министру хахын къызыхэкІа лъэпкъ насыпыфІэм и цІэрат. Зи лъэпкъым щыщ министру хамыхахэм зыкъаІэту щІадзаш, арати, адреј лъэпкъхэм нэхърэ дынэхъыкІэ дэ, жалэрэ правительствэм зыпэщІэзысэхэр, абы и унафэм емы-даІуэхэр къэуву хуежъаш. Езы министрхэм я кабинетми зэдауэ, зэныкъуэкъу къыщыхъуу щІидзаш. Правительствэм и предсе-дателыр хуэмышэчыжыххэу къыщезыгъэудар еханэ армэм и командующэм и рапортырщ, абы къитхырт премьер-министрым и етІуанэрей унафэри етхуанэ армэм и командующэм зэримы-гъэзэщІар. Абыи удэкІуэтэнт, къитхырт мобы, Гикалэ Николай Федорович частхэм я командир къомым мыпхуэдэу яжримы-Іамэ: «Северо-Кавказскэ эмиратым и унафэм седэІуэну си къа-лэнкъым сэ. Эмирым дэрэ дызэсоюзэгъущ, ауэ ди хуитыны-гъэри зэхуэдизу щытын хуейщ». АдэкІэ хуэмышыжу Арсану-каев-Дышнинский Иналыкъуэ япэщІыкІэ шу гъусэ къы-хураджэну унафэ ещІ – езым и щхьэкІэ Шатой кІуэцІрыжу плъэну и мураду, арат партизанхэм я гуп нэхъыщхьэр здэщыІэр, арщхьэкІэ тегушхуэжырккъым: партизаныдзэхэм я Іэтащхьэр къедэІуэни къемыдэІуэни... ЗыкъыфІэщІыжаш абы, иужьрей зэманхэм бгырысхэм я нэхъыбэм гъусэ ящІыр аращ. Дышнин-скэм сыт ищІэнт? Іуэхур зыІутым эмирыр щыгъуазэ ещІ. Пра-вительствэм и зэІущІэ емыгъэкІуэкІыныр ажалым хуэдэу Іэмал зимыІэу жреІэ Узун-Хьэжы. Езы эмирым и нэкІэ ильагъуу иригъэсыкІыну аращ зыпылтыр командир щхьэзыфІэфІыр, правительствэ къызэрагъэпэща къудейм и Іэтащхьэ дыдэм уемыдэІуэн жыхуэпІэр дауэ къыпщыхъурэ? ІэмалыншагъэкІэ

иригъэкIуэкIын хуей хъуа зэIушIэм шIидзэным и пэкIэ Дыш-нинскэм кыызэрегъэпэщ Узун-Хъэжы и Iэ зышIэдзатхылъ – абы фельдмаршал цIэр зыфIригъэшат, сыту жыпIэмэ эмират псом и дзэхэм я командующэ нэхъыщхьэм и къулыкъури езым и пщэ дилъхъэжатэкъэ?

Правительствэм IэмалыншагъэкIэ зэхуишхэс зэIушIэм къекIуэлIэн идэркъым Гикалэ Николай Федорович. Арати, лъэныкъуитIыр е зэрегъэкIуаш.

– Си правительствэр Москващ дзэщыIэр. Ар кыызэдджэм – сыкIуэнщ. Адрейхэр къыздзэркъым, – арат и жэуапыр Гикалэ. Абы кыгурыIуэрт: нобэ худэпчыхмэ, пщэдей уи щхьэм къыдзекIуеипэнщ «правительствэм и Iэтащхьэр».

Дышнинскэр нэхъри е йокIуэ: жагъын зыщIу зизыгъэна командармым хуимыгъэгъуну мурад ещI: зэIушIэм кырегъэблагъэ армэхэм я командующэхэр – мис абы кышигъэлъэгъуэнкъэ къемыдаIуэхэм ярищIэр зищысыр?

Эмирми ищIэнур ищIэркъым. Абы кызырэрыщыхумкIэ, а Iуэху мышхъэпэр кызыыхэкIар большевикхэм шэшэнхэм, мышкыышхэм, адыгэхэм, дагъыстан лъэпкъхэм я деж щаIэ хъуа тепщэныгъэм кIуэ пэтми гъуэгу зэригъуэтырт. Iуэхур апхуэдэу щыщыткIэ, иджыпсту большевикхэм, нэхъ тэмэмыр жыпIэмэ, партизан плъыжхэм запэщ Iэпсэныр зыкIи узыхуэмейт, абы куэдкIэ кыигъэтIэсхъэнут эмиратым и тегъэщIапIэ нэхъыщхьэр. Эмир бзаджэм Дышнинскэр егъэIуш: кIуэи жейэ партизаныдзэхэмрэ дэрэ зэбий дыхъу зэрымышхунур, итIанэ Деникиныр хьэлэм ещхъу дяку кызырэрыдыхъэнур. Зэкъуэшхэр зэщыхьэмэ, уи бийр мэгуфIэ, дэ дызэщыхьэ хъунукъым, жейэ.

– Гикалэ нобэ зедмыгъэщIэжмэ, пщэдей псори дызэкIэщIэбэтынущ. Блэ пIышIар уи гуфIакIэм дэбгъэтIысхьэрэ къэбгъэхуэбэжмэ, зыкызыэрищIэжу къоуэнущ, – иукъуэдиящ Дышнинскэми. Абыи хуэмышхыр и унафэр кызырэрырамыдзарт. – Гикалэ зэрызищIым кыикIыр гурыIуэгъуэщ: ар урысхэм я щхъэзыфIэфIагъым, я гушIэгъуншагъым и нэщэнэщ. ИгъащIэкIэ кыттримыгъээзжын хуэдэу кIэ етын хуейш абы. Арыншамэ, ди унэм жъэ щыдмыгъуэтыжу дыкъэнэнущ. Псоми ди зэхуэдэ бийм дыщыпэнщIэувам деж зэшым хуэдэу дызэгъусэн хуейш дэ, гъуанэдэуэу хэт къыдэуэну пIэрэ жытIэрэ зытплыхьу, зым зым дзыхъ хуэдмышIыжу Iэщэ къатщтэу дауэ зауэм дызэрыIухъэнур?..

Дышнинскэм дауэрэ зищIми, эмирым къелъытэ а зэIушIэм езыр щIэмысмэ нэхъыфIу: итIанэ судья нэхъыщхьэм и къалэныр езым игъээщIэжынщ. Визырышхуэм лыгъуэрымэ кыщIихьэу хуежыащ. И къуэдзэ нащхъуэ, щхъэцыгъуэ Лешэ къреджэ, ар япэм щыгъуэ урысыдзэм афицару хэтат, езым фIэфIу шэрихъэтхэм къахыхъат, Лешэ сыт щыгъуи фэрыщIу кыпыгуфIыкIырт. НэгъуэщI цIэи щхъэи имыIэу, «Лошэт» абы бгырысхэр зэре-

джэр. Къэгубжъауэ уафэм сабэ дэзыпхъей Дышнинскэм йодайуэ Лешэ. Мобы зеукIыж, мыдрейр а къызэрыпыгуфIыкIым хуэдэщ. Аращ Дышнинскэр хыйм нэхъри къызышыпар, хъэм и губжъ кхъуэм щехъэ жыхуиIэу, игу бампIэр трекъутэ лажъэ зимыIэ щIалэм:

– Правительствэм и заседанэ едмыгъэкIуэкIыныр Iэмалын-шагъэщ. Абы хуейр щIыхъэ хъунукъым, – мэкIий премьерыр.

– КъызгурыIуащ, – сыкъыу зэфIэтщ модрейр.

Заседанэм щIамыгъэхъэнкIэ шынэрт Жыраслъэн. Ауэ «Лощэ» упсэут – «хъэуэ» лъэпкъ къыхимыгъэкIыу щигъэхъащ зэлушIэр щекIуэкI унэм. Лешэ шэч лъэпкъ къытрихъакъым чырэр къэзыхуалыр Оттоман къэралыгъуэм и лIыкIуэу эмиратым зэрыхэтым. Губернаторхэмрэ армэхэм я командующэхэмрэ правительствэм хэтти къэгъази-нэзати ямыIэу, зэрыхуэпам хуэдэу занщIэу щIыхъэрт заседанэр зыщекIуэкIыным. Жыраслъэн блыным деж тIысащ, Къазджэрий и пIаабгъуэм къыкъуэ-мышу.

Япэу зытепсэлъыхъар ахъшэ Iуэхухэращ.

Iуэхур зыIутым тепсэлъыхъырт финансхэмкIэ министр генерал-майор Абдулаевыр. Ар япэм сатуушIу щытат. Восток Гъунэгъум кIуэрти хъэпшып къищэхурт, къишэрти я бээрэм щищэжырт, «фейдэ лъэпкъ имыIэу». Хъэрыпыбзэ, фарсыбзэ, урысыбзэ ищIэрт абы. Арат къэралхэр тыншу къыщIикIухъыфри, и Iуэхури дэгъуэу къыщIехъулIэр, абы имыщIэ хъыбарыщIи дунейм тету къыщIэкIынтэкъым. Дыгъуасэ шыгъа кIупIец шыгъыныр нобэ генерал фащэкIэ зэрихъуэкIат – финансхэмкIэ министрым фэ тетын хуейтэкъэ? Абы и псалъитI язт: «ахъшэм гъусэншэу къикIухъыркъым». Ар зэрыпэжыр эмиратым хъэкъ щищIыну и къалэнт абы.

Абдул-Азим къыздихъащ мыгувэу къыдигъэкIыну и гугъэ ахъшэхэм я сурэтхэр. Ахэр стIолхэм тригуэшащ, мыдэ щIэ-упщIэшхуэ зи Iэ хъэпшыпхэр ищэну къигъэхъэзыра нэхъей. Жыраслъэн а унэм щелъагъу и ныбжьэгъужь Екъуб, дзыхъ къызэрыгуэкIтэкъым абы хуашIар – ахъшэ пщIыну хуит укъащIын жыхуэпIэр дауэ къыпщыхъурэ? ДыщэкIыр икъукIэ зэрыIэпщIэ-лъапщIэр, абы имыщIыфын зэрыщымыIэр мыбдежи къыщигъэ-лъэгъуат. Сэлам зэрахыу, жыхъуэ я щхъэхэр зэхуащI зэныб-жьэгъуитIым – Екъубрэ Жыраслъэнрэ.

Правительствэм хэтхэм зэпаплъыхъ ахъшэ «ныкъуэхъухэр», ахэр пхъэщхъемыщхъэ джабэплъхэм ещхът – я напэ лъэны-къуэхэрт ягъэхъэзырар. ТумэнипщI, тумэнитху, тумэнитIрэ сомитхурэ, тумэн, сомитху, сом. Я инагъыр я куэдагъым елъы-тауэ щIат. Ахъшэхэм тещIыхъат кавказ тхыпхъэщIыпхъэ, ику дydэм итт эмирым и сурэт, абы къэптал шыгът, пыIэ къуацэ-шхуэ щхъэрыгът щэкI хужь къешэкIауэ; ахъшэм и пIанэпи-пI-

ми мазэ ныкъуэрэ вагъуэ сурэтрэ, – ахэрат эмиратым и дамыгъэр, – дэплъагъуэрт.

– Дауэ хъуми, тхылъымпІэ къэвгъуэта? – илъагъумкІэ арэзыуэ щІоупщІэ Визырышхуэр.

– Итум-Къалэ областым шыпсэу гуэрым деж къыщыдгъуэ-тащ, – жеІэ министрым. – ЗэкІэ мащІэщ къэдгъуэтар – путибл къудейщ. ТхылъымпІэр зэрыдимащІэм къыхэкІыу, иджыпстукІэ нэхъ ахышэшхуэхэращ къыдэдгъэкІынур. Уасэхэм апхуэдизкІэ хохъуэри шы жэркІи уалъэщІэмыхъэным хуэдизщ. ТхылъымпІэ нэхъыбэ къызэрыдгъуэту ахышэ нэхъ жыгъейхэри къыдэдгъэкІыу щІэддзэнущ. Лэч, ахышэ зэрытрадзэ машинэ къэдмыгъуэту хъунукъым. Уэздыгъэ, уэздыгъэку, фэтыджэн – дэ дызыхуэныкъуэм ущІэмыупщІэ, – стІолым текъухъа ахышэ сурэтхэр къызэхуэтхъусыж министрым. ТумэнипщІым и сурэтыр къештэ, эмирым и сурэт абы тетыр зэпеплтыхъри жеІэ: – Ахышэм и къарум, и пщІэм хуэдиз алыхъым къыпхуигъэфашэ. Ахышэшхуэхэм тредгъэдзащ ди дотэнэху Узун-Хъэжы Хъаир-Хъан и сурэтыр. Зиусхъэнхэр абыкІэ арэзы хъуну си гугъэщ...

Заседанэр езыгъэкІуэкІхэм я пыІэшхуэхэр стІол КІыхъым щхъэщоуфафэ – зэрыарэзымкІэ я щхъэхэр ящІу аращ мобыхэм.

– Иребыдэ эмиратыр!

– Тетым и сурэтыр зэрытет къудейм щхъэкІэ и мылкъум емыблэжу мы ахышэр зыІэрызыгъэхъэн муслъымэн куэд шыІэщ, – министрым и псалъэхэр диІыгъщ правительствэм и председателым. «Фельдмаршал фащэр сщыгъыу си сурэтри трезгъэдзэн хуеящ», – ар щэхуу игукІэ жиІаращ. Нахуэу щІоупщІэ: – Сурэтхэр зыщІар Екъуб?

– Ар дыдэщ. ДыщэкІыр мыбы щІэсщ. Правительствэм хэтхэм ахышэхэм зы дагъуэ гуэр хуэфщІэмэ, зэригъэзэхуэжынущ.

КъыщІыхъэпІэ дыдэм деж щетІысэхуэу бжэ къуагъым къуэс Екъуб насыпым зэщІиІэрт.

– Плъэгъуа иджы! Тифлис бэзэрым тет уи щхъэщым укъыщІэкІын бдэртэкъыми. «Злэжъын згъуэтынукъым», – жыпІэрти. Къэбгъуэтакъэ лэжыгъэ бэлыхъ?! Ауэ сытми къэбгъуэта! – Дышнинскэр йоплэ апхуэдэ щытхъухэм емыса дыщэкІІэпщІэлъапщІэм. Екъуб ешхыдэ хуэдэурэ, Арсанукаевым и губжыр игъэтІысыжу арат. – УмыпІашІэ зэ уэ. Апхуэдэ лэжыгъэ фІэкІ къыпхуэдгъуэтынкъэ уэ. Ахышэ къыщІэзыгъэкІ завод тщІынущ дэ. Дышэ, дыжбын ахышэхэр къыщІэтІущІыкІыу щІэддзэнущ. Уэ езыр алыхъым укъызыхуигъэщІар аращ – дышэмрэ дыжбынымрэщ. Ауэ, мызэкІэ сыт пщІэн, тхылъымпІэм ухэсынщ. Иджыпсту уасэ ямыІэми, умыпІашІэ уэ – я уасэ къэкІуэнщ абыхэми зэ. Муслъымэнхэм ІэщІыб дащІынкъым дэ. Деникиныр хэкум идохужри – сатум зыдот, Грознэм, Петровск щІыдагъэ къыщІэшпыІэхэм лажъуэ щІадзэжри...

Жырасльэн игу кьокІыж Чермоев Тапэ и псалъэхэр: шэшэ-ным дежк Іэ щІыдагъэр бажэм и фэр зэрибийм ещхьщ – абы токІуэдэж, сыту жыпІэмэ, щІыдагъэмэр жыжьэ ехь.

– Ахьшэ кьыщщІэдгъэкІыу унэшхуэ тцІынщ, – Екьуб игу фІы хуищІырт премьерым. ДыщэкІ-ахьшэщІыр иджыпсту зы щІыунафэ гуэрым щІэст, хьумакуэр кьегъэувэкІауэ. Хуит кьамыщІауэ, езыри кьыщІэкІыну хуитгъкым а зыщІаубыдам. Дышнинскэм зи гугъу ищІа «тифлис бэзэр хьэщыр» дыщэм хуэдэт иджыпсту Екьуб зыщІэсым елътыгауэ. ЩІыІэм ущІесхьэ, псымейр кьыщІех.

Екьуб и ІэдакьэщІэкІыр псоми ягу ирихьащ. Уеблэмэ зыгуэр кьыхокІийкІ:

– Николайкэхэм нэхърэ нэхьыфІщ!

– Сыту уІэпщІэлъэпщІащэ, Екьуб! – и ныбжьэгъум щотхьу Жырасльэни.

УкІытэри Іэнкун дыдэ хьуащ Екьуб. Правительством хэт псоми зэдэрэзыуэ кьащтэ ахьшэхэм я сурэтхэр. ФинансхэмкІэ министрYM кьалэн щащІа ахьшэхэр нэхъ псынщ Іэу кьыдигъэкІыну, иджыпсту абыхэм ухуэмеинкІэ дуней Іэмал щыІэтэкьым. И ІэдакьэщІэкІхэр пІащІэ-тхьытхьыу зэщІекьуэжри щІожыж Екьуб, мыдэ зыгуэр к Іэлъыжэнурэ кьихьунщІэнущ жыпІэнт ар.

Ведено и губернаторым кьыта рапортми аргуэру хьэкъ кьащщІащ псоми икІэщІыпІэкІэ ахьшэ кьыщІамагъэкІмэ, эмиратым и Іуэхур шыпхэ зэрыхьунур.

Дубэ-Юрт кьуажэм ахьшэрэ гьавэрэ кьыщыхахьрт, эмирым и зауэлІхэри здагъэ ІэпыкьукІэрэ. Жылэдэсым кьэрал банкым папщІэ ятащ сом минищэ. ВыгухэмкІэ кьуажэм кьыдашащ гьавэ пут щиплІ. Гупым я командирым шэч ещІри гьавэр яшэчыжу щІадзэ. Путищэрэ пут пщІейрэ чэму кьыщІок І. Апхуэдэу щыхьум, ахьшэхэми аргуэру зэ хоплътэжхэр. Сом минищэм щыщу Іыхьэ пщІанэр ахьшэ нэпщІу кьыщІэкІащ. Гупым я командирыр кьогубжь: дыкьагъапщІэрэ хьэрэм тфІащхыу!.. Зыхуэчэмхэр жылэдэсым кьаІихыжыну хуожьэ. Дубэ-юртдэсхэм сыт ящ Іэнт? Зоплътыж, зочэнджэщыжхэри: «зэ фымыпІащІэ – ахьшэри гьавэри иридгъэкьужынщ иджыпсту», – жаІэри щхьэж иунэ бжэн лъакьуэу зэбгрожыжхэр. Асыхьэтуи кьагъэзэжхэр... ІэщэкІэ зэщІэуэддауэ. Эмирым и зауэл Іхэр кьауыхь. «Мэ, зыхуэчэмыр!» – жеІэри зыгуэр кьокІий, фоч уэ макъхэр зэуэ кьызэдоІу...

Эмирым и зауэл Іхэри хуэмыхуу кьыщІэкІакьым – мобыхэм жэуап иратыжащ. Зэпэувагъит Іыр я кьарукІэ зэхуэдэтэкьым. Эмирым и зауэл Іхэм кьуажэдэсхэр зэбграхуащ, кьуршым ирахуэжащ. Эмирыр кьагъэлщІэну хэтамэ – зы, мыдрейуэ, хьэргъэшыргъэ кьаІэтамэ – тІу. Ар яхуэбгъэгъу хьунутэкьым мэкьумэщыщІэхэм. Арати, дубэ-юртдэсхэм езыхэм я мащэхэр я ІэкІэ

кыа тЫжащ...

Абдеж дыдэхэм ирихьэл Іэу Шали шыщ гуэр выгук Іэ зыщ Іып Іэ кІуэрт. Выгум хуэф Іу мы Іэрысэ илт. Отрядым и командирым выгум гурыщхуэ гуэр ирегъэщ І. ВитЫм я бзэгур кылэлү яхуэшэ кудейт гур. Мы Іэрысэр апхуэдэу хьэлъэн хуейтэкъым. Выгур кьагъэувы Іэрэ мы Іэрысэхэр зэбгратхурэ хэплъэмэ – абыхэм я щІагъым ашыкхэр щІэщ, ашыкхэм яры-лъыр сыт жы Іэт: фоч, кІэрахуэ, бомбэ, шэ, щэк Іыщхьэхэр, шылэхьархэр...

Выгур зейр яубыдри ягъэт Іыс, абы кытрахахэр кьашэри жандармэм и унафэщІым ират.

– Дэнэт абы и хьэпшыпхэр здишэр? Мис аращ нэхьыбэу дэ зэхэдгъэк Іын хуейр! – зы тек Іуэныгъэшхуэ гуэр къэзыхьа дзэпщ ф Іэк І умыщ Іэну зауэ губернаторыр правительствэм хэтхэм яхоплъэ. – Шали шыщ мэкъумэшыщІэм и хьэпшыпхэр бзэрым ишэу арат. Нартыху ящэ-кьащэху щІык Іэу, бгырысхэм Іэщэк Іэ сату ящІ.

– Нартыхур кыздрахыр гуры Іуэгъуэщ – кьагъэк І. Іэщэр дэнэ кыщагъуэтыр? – ямылейуэ к Іыхь и пащ Іэк Іэхэр егъэп Іэ-жъажьэ къэрал к ІуэщІ министр Блэнокъуэ Хьэрун. Хабзэм и хьумак Іуэм ищ Іэрт Іэщэр кыздик Іыр, иджыпсту зи гугъу ящІам хуэдэм куэдрэ урихьэл Іэрт. Іэщэк Іэ сату щІыныр я щы-пэлыагъутэкъым псоми. Абы тхьэмышк Іагъэшхуэ кыишэнк Іэ хьунут.

– Кыздик Іыр гуры Іуэгъуэщ. Сэлэтхэм я деж кыщашэху...

– А сэлэтхэри!.. – псалъэр кьа Іэпеуд Блэнокъуэм. – Сэлэтхэм ящ Іэр фщ Іэркъэ? Мэкъумэшыщ Іэхэм ерыскъы, джанэ, гъуэн-шэдж, бащІыкь, вакъэ кы Іахри шэ, бомбэ, фоч ират. «Дэнэ пхьа!» – жып Іэрэ уеупщІамэ: «Ядыгъуаш, зыдыгъуар сщ Іэр-къым», – жа Іэри кьоувыж. Езым я Іэщэм емы Іусэу я ныбжьэ-гъум ейр кьадыгъуурэ шащи шы Іэщ. Іэщэм пщ Іэ хуищ Іыркъым сэлэтым. Апхуэдэ сэлэтым зауэлк Іэ узэреджэнур дауэ?

– Тэмэм, – арэзы мэху доклад зыщ Іыр. – Частхэм я коман-дирхэр здэплъэр дэнэ?

– Уэ езыр уздэплъэр дэнэу п Іэрэ? – председателу шысым а псори партизан плъыжхэм як Іэрищ Іэльыну, мыхъумыщ Іагъэ псори кыщцежьэр абыхэм я дежу жи Іэну п Іэц Іейжырт, ауэ еп Іэщ Іэк Іынуи хуейтэкъым – Іуэхугъуэ нэхьыщхьэм тепсэлы-хьыныр яухатэкъым иджыри. – Зауэ губернаторым властыр хуримыкъуу ара? Іэщэк Іэ сату щхьэ яригъэщ Ірэ?

– Сатур зэращ Іыр нахуэукъым – щэхууш, зиусхьэн. Хэт сытк Іэ сату ищ Іми кызырэпщ Іэнур дауэ? Мо зи гугъу сщ Іар плъагъуркъэ? Іэщэр мы Іэрысэк Іэ щ Іихъумат. Ещ Іэ абы: Іэщэк Іэ сату пщ Іы хьунукъым.

– Нахуэуи ящэ, тхьэ пхуэс Іуэнщ, – и Іэр ещ І Блэнокъуэм. – Ахьшэм пщ Іэ и Іэжкъым. Лы Іыхьэ – шит І, хьэжыгъэ пут – шальэ

псо, вакъитI – бомбитI, мэл – фоч, «луис» пулеметым и уасэр джэдыгурэ шырыкъуит Iрэщ. Апхуэдэуц сатур зэрэкIуэкIыр. Къыумыщэхуфын шыIэкъым, ауэ ахъшэкIэкъым къызэрыпщэхунур. Ахъшэ щыхъуам деж – дыщэ ахъшэу дэвай! ТхылъымпIэ ахъшэр кIуэркъым...

– Ахъшэ къыщIэдгъэкIыу щIэддзэмэ, дэнэ кIуэн, кIуэнц ари, – жиIэм шэч лъэпкъ къытримыхъэжу къопсалъэ Дышнин-скэр. – Андрей ахъшэу хъуам зы пщIэ ямыIэжу ящIынкIэ шэрихъэт къэралыгъуэм и ахъшэхэм. Фи нэ фIыкIэ илбагъу, ар апхуэдэу хъунц. Ауэ ахъшэ къыщIэгъэкIыным и ужь ихъэн хуейщ икIэщIыпIэкIэ. Ди дзэхэм къулыкъу шызыщIэхэм я улахуэр и чэзум иратыркъым. Щрамытыххэри нэхъыбэщ. Дзэм къыщед-джэм щыгъуэлIот жытIар? Шууейм сом щитху еттыну къэдгъэ-гугъат? Къэдгъэгугъат! Ауэ къэдгъэпцIауэ къыщIэкIащ. Мис армырауэ пIэрэ къызыхэкIар IэщэкIэ сату ящIыныр. ЩIыIэмрэ мжэщIэллагъэмрэ ягъэгүзэва зауэлIыр зыхуейр гугъэ нэпцI-къым! Ар шхэн, абы зихуэпэн хуейщ! ПцIанэ хъуащ ди цIыху-хэр. Ауэ абы къикIыркъым IэщэкIэ сату пщIы хъуну. Iэщэ зыщэм и Iэр пыупщIын хуейщ. Зыщэри къэзыщэхури убыдауэ гъэтIысын хуейщ...

– БгъэтIысам ебгъэшхынур сыт? – щIоупщIэ къэрал кIуэцI министрар. Пэж дыдэу, лIо ебгъэшхынур? Правительствэм и Iэтащхъэм жэуап иритыжыфынутэкъым абы. Апхуэдэ «упщIэ делэ» пты хъун-тIэ?

– «Сыт» жыхуэпIэр сыт? – аращ къыпыкIыр Дышнинскэм.

– IэщэкIэ сату зыщI псори бгъэтIысмэ, абы я куэдагъ хъуну жыхуэпIэм ущIэмыупщIэ. Лъэхъуэщ къудейкIэ урикъункъым. Iэщэ къэгъуэтыныр IэщIагъэ хъуащ нобэ. Къуршым бандэу итыр дунейм техуэркъым. Гъуэгур зэлухащи, хуейр къуршым йохъэж. Гъунэгъу республикэхэм кIуэуэрэ мэдыгъуэхэр, къадыгъуар къашэри мыбы щашэ. ЗэрыIыгъыу ящэ, уегуакIуэм. Сондэджэрхэм ахэр зырызурэ ящэж. Грузин экспедицэм хэта корпусыр IэнэщIу шыта фи гугъэ? Хъэмэрэ абыхэм яIыгъар... – Блэнокъуэм и псалъэр Iэпауд. Вэржъэрым зыкъелэт.

– Зэ умыпIащIэ. Уэ зи гугъу пщIыр сощIэ сэ. Ар нэгъуэщI Iуэхущ, – жеIэ Иналыкъуэ. Дышнинскэр сыткIэ хуейт нобэ къыщIызэхуэса Iуэхугъуэ нэхъыщхъэм щхъэтелъэфу тепсэ-лтыхъынхэу. – Уэ къызжепIауэ щытар пщIэжрэ? «БгъуэнцIагъ-хэр Iэщэ хъумапIэ ящIащ» – жыпIатэкъэ апхуэдэу? ЯщIамэ, иумыгъэщI! IэщэкIэ сату щIыным кIэ етын зэрыхуейр иджыри нывжызэIэ. ЗиIэм къытехын...

– Дауэ? – и упщIэ мышшымкIэ Дышнинскэр къегъэгубжыпэ Блэнокъуэм.

– Ар зи дауэр уэращ зыщIэну зи къалэныр! Егупсыс мис абы! Къэрал кIуэцI IуэхухэмкIэ министрар уэращ! Дауэ, жи.

Жи дауэр пщІэркѣ? Къатехын хуейщ. Залымыгѣэ зѣфзѣщкІэ.

– Іѣцѣр къатехауѣ дыщѣ пѣлѣытѣу ди ахѣшѣм хуѣгѣтІылѣын хуейщ, – Мѣтхѣн Къазджѣрий къыхѣлѣхѣ акѣыл зыхѣлѣ Іуѣху.

– Ар сыт хуѣдѣ дыщѣ зыпѣплѣытынур? – Дышнинскѣм и акѣылыр занщІѣу хуѣкІуѣркѣым мобы жиІѣну зыхуейм.

– Дѣ ахѣшѣ къыщІѣдгѣэкІыну и ужѣ дитѣц, – Къазджѣрий жиІѣну зыхуейр щысхѣм къагурегѣаІуѣ. – Ахѣшѣм пѣтлѣытын дыщѣ димыІѣмѣ, ди ахѣшѣр зыри и уасѣкъым. ТхылѣымпІѣжѣщ. Ар бѣзѣрым тѣхѣ нѣужѣ япѣ щІыкІѣ зѣпаплѣыхѣынщ-къызѣ-паплѣыхѣынщ. Сату зѣрыпщІыр зищІысыр ящІѣн хуейкѣ? Армыхѣу, фѣплѣыт. Николай и ахѣшѣхѣм зы уасѣ яІѣщ, Керен-скѣм ейхѣр ауѣ пІахыххѣнукѣым. Дагѣыстаным щащІхѣми еплѣынухѣщ: къѣІытхын-къѣІыдмыхын? А къѣомым дѣ щІыдо-гѣужѣ эмиратым и ахѣшѣр. ТІахыну пІѣрѣ? «КІуѣну» пІѣрѣ ахѣр? Егупсысын хуейкѣ абы? Дауѣ зѣрыкІуѣнур? Ди ахѣшѣм пѣдгѣтІылѣын дыщѣ димыІѣу? Ди ахѣшѣм щыщ ІѣмыщІѣ иІыгѣыу зыгуѣр банкым къѣкІуѣ, псалѣѣм папщІѣ. Ахѣшѣриту дыщѣ е дыщѣхѣкІ хѣпшып лѣап Іѣ къыІихыну? Хуахѣуѣжыну абы ди ахѣшѣр? Апхуѣдѣ банк делѣ дѣнѣ къыздипхынур? Хуахѣуѣжынукѣым. Ауѣ щыхѣукІѣ, ахѣшѣкъым ар – тхылѣымпІѣжѣщ. АтІѣ, иджыпсту дыщѣ щыдимыІѣкІѣ, цІыхум къатѣтхѣ Іѣцѣр дыщѣ пѣлѣытѣу дгѣтІылѣын хуейщ. ИтІѣнѣщ ди ахѣшѣм пщІѣ щиІѣнур, ар щызѣкІуѣнур. Къатѣтхыу къызѣхуѣтхѣсѣ Іѣщѣу хѣуар догѣтІылѣри дыщѣ пѣлѣытѣу дохѣумѣ. Іѣщѣм сытымщыгѣуи уасѣ иІѣщ. Ар дыщѣм щыпалѣыт щыІѣщ.

– Уѣ зѣрыжыпІѣмкІѣ, ахѣшѣ ІѣмыщІѣ иІыгѣыу цІыху гуѣр банкым къѣкІуѣ. Дыщѣм и пІѣкІѣ абы бомбѣхѣр, пулемѣтышѣхѣр ирату щІѣдзѣ. Ара? – премьер-министрым щѣч къытрихѣртѣкъым хуабжѣу къѣзѣгѣыу зѣрыгушыІѣм. Уѣблѣмѣ езы дыдѣр къыщиудауѣ дыхѣшхыжырт. Адрейхѣри игѣѣдыхѣшхыну пылѣт.

– Тѣмѣм! Ауѣ ар дыхѣшхѣн къыщІыпщыхѣуар сщІѣркѣым. Мо къѣкІуам ират зыхуейр: фѣч, кІѣрахѣуѣ, Іѣщѣм и номерыр ятх. Модрейми ещІѣ фѣч, кІѣрахѣуѣ, хѣмѣрѣ сѣшхуѣу дощІ, къѣІихарѣзым и цІѣкІѣ зѣратхар. И чѣзу къѣсрѣ эмиратыр лѣѣкІѣ къѣуvmѣ, дыщѣ гѣтІылѣыгѣѣ къызѣригѣѣпѣщmѣ, эмиратым и банкым Іѣцѣр зыІыгѣым хуѣтх: щІыхѣ зыхуѣтщІ Іѣса-Хѣѣжы, е Мѣтхѣн Къазджѣрий, пщІѣжрѣ мыпхуѣдѣ номер зытѣту уѣттауѣ щыта Іѣцѣр? АтІѣ мис ар ди Іѣщѣ хѣумапІѣм хыжи егыж, абы пѣкІуѣ дыщѣр тІых... ГурыІуѣгѣуѣкѣ иджыри?..

– Бгырысхѣр зѣрыпщІыху щыІѣкъым уѣ, – мис иджы и фІѣщцѣ премьер-министрым. – Уи адыгѣхѣм Іѣцѣр дыщѣкІѣ яхѣуѣжынкІѣ мѣхѣу, ауѣ шѣшѣным е мыпхѣышым дыщѣкІѣи къыуитыну-

кыым Іэшэр. Дышэу шыІэм нэхърэ, уеблэмэ я псэм нэхърэ нэхъ лъапІэш абыхэм я дежкІэ Іэшэр. Уи гугъи уэ!.. Къатехауэ гене-рал-губернаторхэм етын хуейщ. Абыхэм къагъуэтыжынщ ар здахьынур. Дышэ гъэтІылъыгъэм теухуа псалъэмакъыр Іуэху-шхуэщ. Ар зэи зыщыдгъэгъуопщэ хъунукъым. Ауэ иджыпсту ди къалэн нэхъыщхьэр нэгъуэщІщ: эмиратыр дгъэувын хуейщ. Ди гъунэгъухэр къыддэІэпыкъунуш абыкІэ.

ЕтІуанэ Іуэхум тепсэлъыхьын щІыдодзэ. Еханэ армэм и командующэ генерал-майор Темоевым рапорт къытхаш. Абы къытхар псалъитІ-щыщ, ауэ псалъэмакъ кІыхъ къыкІынуш. Іуэхур зытеухуар мыраш: грузин экспедицэм хэта корпусыр ираджэжаш. Ар къешІэ етхуанэ партизан армэм и командующэ Гикалэ Николай. Ар корпусым и командармэм гуро Іуэ: уи топ-хэр здэщытым деж къэгъанэ, тІум шыгъуи ахэр бгым пхушхьэ-дэлъэфэхыжынукуым. Модрейр арэзы мэхъу. Абы и закъуэкъым корпусым и командирым Гикалэ къыхуигъэнар – пулеметхэри, боеприпасхэри, бомбэхэри, нэгъуэщІ Іэшэ лІэужыгъуэхэри. Еханэ армэм и командующэр, – мес ар езыри щІэсщ мыбы, – жегІэри премьер-министрым и щхьэр ещІ зы генерал фэншэ гуэрым дежкІэ. И жьэкъыр щІолэл, зэрызымыупсрэ езы дыдэм ищІэжу къыщІэкІынкъым. И щхьэцри и жьакІэри зэхэкІэжаш, и нитІыр къоцІышхьукІ.– Еханэ армэм и командующэр, – къы-трегъээзэж аргуэру Дышнинскэм, – и гъунэгъум йолъэ Іу: къыпхуагъэнаmkІэ дыздэгъэгуашэ, жегІэри. АрщхьэкІэ Гикалэ жиІар фщІэрэ? ЯфІэмыфІ шызэхебгъэхам деж урысхэм жаІэр фщІэркъэ?... Къехъуэнаш мобы, – и щхьэр аргуэру генералым дежкІэ ещІ. – ИтІанэ сэ хузотх Гикалэ, зэрыхуэстхри шабэ ды-дэуш, эмиратым и Іэташхьэу сызэрышчытри къыхэзмыгъэшу, грузин корпусым къыгъэнам и ныкъуэр мобы иритыну. Си гуапагъыр си лыгъэншагъыу къышхьауэ къыщІэкІыныш, си унафэр игъээзщІакъым Гикалэ. Аргуэру си ІэкІэ сотхри унафэр изогъэхъ еханэ армэм и командующэм и щхьэкІэ. Си гугъаш командиритІыр езыхэр зэгурыІуэну. АрщхьэкІэ дэнэт?! АдэкІэ, мес, езы генералыр. Зэрышчытар жрыреІэж езым.

Зи щхьэц фІышІэр къекІыхьжа генералыр къотэдж. ЗепІытІ-зехузри шытци, и нитІыр зэпымыууэ игъэупІэрапІэурэ правительствэм и Іэташхьэм йоплъ. Абы жиІэну и гугъар модрейм къыІуэтэжакІэш. Лло иджы жебгъэІэжынур? Гикалэ кърыпэса псалъэ гуемыІур жимыІэnumэ, нэгъуэщІ жиІэн игъуэтыжыр-къым.

– Зыри къызитакъым. «Уи правительством и унафэхэр згъэ-защІэркъым сэ», – къызжиІэри ежэжаш. «Уэри уи правитель-ствэщ ар. Араш армэм и командующэу узыгъэувар, командиры-гъэр птрихыжынуми хуитщ ар, къыфІэбгъэкІмэ, уигъэтІысыну

хуитыныгъэ илэш», – жызоlэ.

– Мобы-щэ? – кытричырт премьерыр.

– Абы lо? Николай Федорович щlалэш, гуашlэш... Къызи-такъым... Араш.

– Зыгуэрым едалуэрэ ар. Хьэмэрэ къэзакъ щхьэрыут lыпшу губгъуэм иту ара? – щlоупщlэ финансхэмкlэ министрыр.

– Щхьэемыдалуэу? Иодалуэ. Орджоникидзе йодалуэ. Командир плъыж Серго Орджоникидзе и унафэхэр егъэзашlэ. Серго, жи, Лениным жиlэр егъэзашlэ, сэ, жи, Серго жиlэр согъээщlэж. Араш, жи, сэркlэ большевик эмирыр. Абы и унафэ фlэкl, нэгъуэщlым ей лъэпкъ згъээщlэнукъым, жи. А уи унафэщl псоми езы эмир дыдэм си... си... Си жьэ къысхуегъакlуэркъым абы жиlахэр мыбдеж шыжысlэжыну.

Стlол кlыхьым бгъэдэсхэм залуантlэ-зашантlэ, мэпапщэхэр.

– Тlыс! – мыдэ зи дерсыр зэзымыгъашlэу школым къэкlуа еджакlуэ цlыклум щlэкlие хуэдэш премьерыр.

– Зиусхьэн! – финансхэмкlэ министрым мафlэр нэхъри зэшlегъэст. – Гикалэ и щхьэзыфlэфlагъым кlэ иlэкъым. Дэ, псалъэм папщlэ, къаруи-псэрыуи димылэжу жылэдэс унагъуэ къэс къажьэдыдотхэ тумэн тlурытlрэ сом тхурытхурэ хьэжыгъэ сэмб зырызрэ. Гикалэ ищlэр сыт? И старшинэхэм унафэ яхуешl: ахышэри хьэжыгъэри мэкъумэшыщlэхэм ефтыж, жи. Дэ зыщlэдгъэл lэжар езыраш, армэр дгъэшхэн папщlэш. Мобы ищlэм еплъи зэгъэж. Сэ цlыхубэм сакъыхэкlаш, сыщlэзауэри а цlыхубэраш. Ар сэри къэсхьунщlэнукъым, нэгъуэщlым яхьунщlэуи здэнукъым, жи, – министрым и макъым зрегъэлэт, зыщlригъэлэтри ещlэж: и псалъэр модрей псоми къыдалыгъынуш. – Сэ мыпхуэдэу хызольхьэ: етхуанэ армэм и фронтыр адрей дзэхэм хэгущэжын. Езы Гикалэ Шатой къышыжауэ Дубэ-Юрт гъэкlуэн. Езым ещхьу темыпыlэжу абы дэсхэр ирегъэсабыр Гикалэ!

– Армэр зылут зауэ lэнатlэр нэшl пщlыуи? Абы гузэвэгъуэ lэджэ кърикlуэнкlэ мэхъу. Абдеж дзэхэр зэрыщымыlэжыр къыщlэмэ, ди бийм абыкlэ гъуэгу къымыщlыну пlэрэ? – Мэтхьэным щхьэусыгъуэ мин къелъыхъуэ lуэхур куу имыщlу мо зызэзыупсеяхэр зэригъэкlужын папщlэ. Ар щыгъуазэш: Дышнинскэмрэ Гикалэрэ я зэгурымыlуэныгъэр къыщцежбар нобэ-къым ик lи ныжэбэкъым. Ауэ иджыпсту, бийр къыщцобгъэрыкlуэ лъэхъэнэм, уэр-уэру узэбижыныр хуабжью къемызэгът.

Къазджэрий и напэм хутегъэхуэнутэкъым еплъурэ цlыхуитl

зэщи-гъэхъэну. – Ди бийр зыхуеиххэр араш: дэр-дэру дызэгурымы-lуэжу дызэрыукlыжыну. Апхуэдэ хьыбар Деникиным и дзэхэм зэхегъэхи тхьу ящыпхуауэ араш.

Арыншами, иужрей дыдэ удын лъэщыр кышчыдадзыну сыхъэтым поплъэри шысщ мохэр.

– Гикалэ дзыхъ хуашІри зиусхъэн дотэнэхум и дээр и пщэ далъхъаш. Иджы езы эмир дыдэм едѲуэжыркъым. Ар дауэ зэрыпхуэшэчынур? Хъэмэрэ Гикалэ имыгугъэу пІэрэ, армэр дэ кыдиутІыпшыжу кыдигъэзэуэжыну? – финансхэмкІэ министрым дунейр екбутэ.

Командующэ нэхъыщхъэм Гикалэ и Іуэхур идри ибзыжащ. Хъунщ, кырыренэ Гикалэ здэщыІэ зауэ ІэнатІэм. ЗэкІэ кыбгъанэ, апхуэдэу пщІы хъунуш. Ауэ Іэмал имыІэу зы Іуэхугъуэ хуэгъэувын хуейш – командованэ нэхъыщхъэм и унафэм зы шэтвэркІэ ебакъуэ хъунукъым. Арыншакъэ – Гикали абы и армэри эмиратым и хъэщІэ пэлъытэу араш. ХъэщІэм кыыхуашІ и унафэщ. Советскэ властым кышщІэна кІэкъынэу хъэщІэу кыэкІуаш Гикали абы и дээр. Ди деж егъэзыпІэ щигъуэташ. Пэжщ, ди гъусэу бийм йозауэ. Ауэ дэр мыхъуамэ, абыхэм езыхэми фІы щІахынутэкъым. Ауэ щыхъукІэ, Гикалэ и кълэнщ, йогупсыс Дышнинскэр, командованэ нэхъыщхъэм и унафэхэр игъэзэщІэну. ИмыгъэзащІэрэ – Іэщэр кълыхын хуей хъунуш... Премьерым и гушхъэм щызэтрихъа псори кърпхъырт, жысІэр я фІэщ хъурэ мыхъурэ жиІэу егупсысыжтэкъым ар. Псэлъэху кыызэщІэплъэмэкыызэщІэплъэурэ кыщиудыпауэ арат. И псалъэм кыыхих хъуаскІэхэр шысхэм ятельальэрт. Абы зэрыжи-ІэмкІэ, гъунэгъухэм эмиратыр пэрыту кълалъытэрт, къэралышхуэрат шэрихъэтистхэр хъэкІэкхъуэкІэм езыгъапщэр, Деникиным дежкІэ ахэр бандэт. Ауэ псоми я нэкІэ ялъагъу, и макъ жыгъырур еІэт Дышнинскэм, шейх Узун-Хъэжы Севернэ Кавказым и эмиратствэм и пащтыхъ зэрыхъуар, ар лІыхъужьу тхыдэм зэрыхыхъар. Ар зымылъагъуу фэ зытезыгъауэхэм бгырыс лъэпкххэр насыпыфІэу, я щхъэ хуитыжу ялъагъуну хуемейуэ араш.

– Сэри солъагъу Гикалэ ди мурадхэр кыгурыІуэну зэрыхуэмейр. Абы игу илххэм си щхъэкІэ зыцкІэ сыхуейкъым. Ди Іуэхур нобэ мыпхуэдэу щымытамэ, зы мэскъл хуэдизкІэ семыгупсысу щхъэщысхынт абы армэм и командующэ кълэнныр. Ауэ нобэ ди Іуэхур хэплъэгъуэ бзаджэщ. Псоми ди мурадыр зыхуэунэтІауэ щытын хуейр зыщ иджыпсту: эмиратым и Іуэхур дэгъэкІын, ар псэкІэ хъумэн. Арыншамэ ди къэралыгъуэм кІэ игъуэтынуш. Егупсысыжу псори зэпилъытрэ ар кыгурымы-Іуэмэ, махуэпсезмыгъафэу тызогъэкІ Гикалэ. Сэраш зыгъэуварі, сэ тызогъэкІ Іыж.

– Абы повстанческэ дзэхэр ІэщІэлъыщ, – премьерым пэрыуэну хуожъэ Къазджэрий.

– Іэщэр кълыхын! – фоч кыІэщІэуам хуэдэу кыокІий Дышнинскэр. Зыщ Іогупсысыжри нэхъ Іэдэбу кышщІегъуж: – Сэри

сышыгъуазэщ Гикалэ цІыху плІышІ фІэкІ имыІэу зэрыщытам. Иджы абы и отрядыр нэхъ ини хъуащи ІэщэкІи нэхъыфІу зэщІэузэдащ. Ауэ дэрыншэу а псор къехъулІакъым Гикалэ! Ап-хуэдэ зауэлІ пфІэкІуэдыныр, дауи, узыхуэмейщ. Ауэ... Мыпхуэ-дэу дощІ: Мэтхъэныр догъакІуэ Гикалэ деж. Ди мурадыр, Іуэхум дызэреплъыр жрыреІэ. Іэмалыншагъэм дрихулІэу нобэ едгъэ-кІуэкІа заседанэм къыщыпсэлъахэм щыгъуазэ ирырешІ. ЗыщІэгупсысыжу дыккъыгурыІуэрэ – адэкІэ зэрыхъур тІагъуныщ. А зытетым темыкІрэ – и щхъэ и зэран екІыжу аращ.

3. ВОЗДВИЖЕНСКЭ ЩЕКІУЭКІА ПЩЫХЪЭЩХЪЭ

Етхуанэ повстанческэ армэр си унафэм щІокІри соунэхъу, жиІэу Дышнинскэм дунейр щикъута лъэхъэнэ дыдэм ирихъэ-лІэу бийм лъэщу зыхуигъэхъэзырт ебгъэрыкІуэныгъэм. Ауэ абы хищІыкІпатэкъым эмиратым и правительствэм и премьерым. ТІасхъэщІэххэм хъыбар къызэрахъамкІэ, бийм и ебгъэрыкІуэ-ныгъэр зыхуигъэхъэзырыр Воздвиженскэ слободамрэ Шатой къуажэмрэкІэт – илъэстІошІрэтІурэ фІэкІ зи ныбжбыр мыхъуа Гикалэ Николай зи командующэ етхуанэ армэм и фронтыр здэщыІэ дыдэмкІэт. Іуэхур апхуэдэу зэрыщытым щыхъэт те-хъуэрт партым и краевой Кавказ комитетым и унафэхэри епщыкІузанэ армэм и приказри. Абыхэм япкъ иткІэ Тэрч и Іэшэлъашэм щыІэ партизан отряд псори зэгугъэхъауэ повстанческэ дзэхэм я штаб зы унафэм щІэту къызгъэгъэпэщын хуейт. Партизан отрядхэм я командирхэр къызэхуешэс Гикалэ. Ахэр щыгъуазэ ещІ унафэ къыІэрыхъахэм. ЯгурегъаІуэ нобэ къыщы-

щІэдзауэ повстанческэ
отряд псори зэгугъэхъэн
зэрыхуейр, къару зэхэткІэ
бийм пэувын хуейуэ

къегъэуэв Іуэхур зэрыхъуам. Ведено къакІуэ жиІэу командующэ нэхъыщхъэм щригъэблэ-гъами: «Апхуэдэ хущІыхъэгъуэ сиІэкъым сэ», – щІыжиІари арат Гикалэ, пэжщ, унафэр щІимыгъэзащІэм, щІыхущІэмыхъэм я щхъэусыгъуэр къыхигъэщатэкъым.

Мэтхъэн Къазджэрий щыгъуазэтэкъым абы. Жыраслъэнрэ абырэ йожъэ Дышнинскэм и унафэр ягъээщІэну. Гъуэгурегъэзыхыгъуэти, шитІыр дэгъуэу щІэкІырт, гъуэгу хэкпІыкІам шы лъэ макъыр къытежъуукІырт. Лъэпошхъэпо лъэпкъ Іумыуэхэу адыгэ полкми нэсын я гугъэт шууитІым, сыту жыпІэмэ а полкым и командирыр зэпымыуэ къэтхъэусыхэрт: сицІыхур ІэпцІэлъапцІэщ, уэсыр мыгувэу къызэреухыным и щыхъэту жэпыр нэхъ Іув къэхъуу хуежъащ, къимыдэкІэ, псэзэпытхъэпІэ

дышиувэну махуэри кьоблагъэ. АрщхьэкIэ Дышнинскэр зэрыерышт: «Тыркум кьраша щэкIыр тхьуэжынуш», – жиIэрти зытригъэхьэххэртэкъым. Абы кьригъэкIырмырат: щэкIыщхьэхэр ахьшэкIэ ищэнукъым, атIэлыкIэ, гъавэкIэ, фочьшэкIэ, фочкIэ, кIэрахьуэкIэ, пулеметрэ пулеметышэкIэ ихьуэжынуш, апхуэдэ щIыкIэкIэ бгырысхэм Iэщэр кьалэщидигъэкIыжынуш.

Етхуанэ армэм и командующэр и пIэм ису кьышцIэкIащ. Абы отрядхэм я командирхэр зэбгриутIышщыкIыжа кьудейт. Ахэри арэзы хьуат отрядхэр зы армэу зэгугъэхьэн зэрыхуеймкIэ. Ауэ лъэпкъ кьызыхэкIа елбгытак Iэ зэхэгъэхьэхукIауэ щытынухэт.

– Николай Федорович, уэ тIэунейрэ укомандующэщ. ЦIыхуитIу узэхэтщ, – Гикалэ дэгущыIэу кьрегъажьэ Мэтхьэн Къазджэрий и псалъэр. Мобы гупхэм я командирхэм иужьрей чэнджэщхэр ярихьэлIэу нэсат лIитIыр. Командирхэр моуэ иджыпсту ежьэну арат, бийм и тылым ихьэну. Камышинрэ Къызларрэ я деж щызауэ партизанхэм я штабым зыпышцIэн хуейуэ арат. – Эмиратым и генералу узэрыщытым и щыхьэт дамэтэльхэр зепхьэн хуейт уэ. Ар зы. Мыдрейуэ, Краснэ Армэми и командир дамыгъэхэри уи пщампIэхэм хэлтыпхьэт.

Николай Федорович кьыгурыIуэртIэнатIэ хьэлъэ зэрыIутыр. Уи адэжхэм кьыпхуагъэна уи унэм хьэщIэу укьыщалгы-тэныр дауэ кьыпщыхьурэ? А унэрат ар белокъэзакъхэм щIэзэ-уар, махуищэкIэ екIуэкIа зауэм текIуэныгъэкIэ кьыхэкIыжыфат Гикалэ. Ар кьалыгътэ хьуат дзэзешэ лъэщу, хьылмышхуэ зиIэу, а большевик къэмылэнджэжыр, кьызэгъэпэщакIуэ акъылыфIэр, цIыхубэм я кьару пашэр пщIэрэ щхьэрэ иIэу дзэм яхэтыфырт. Ауэ щыхьукIи, а Iуэхум зыми хуригъэджатэкъым ар, езыми абы зыхуигъэхьэзыру щыгатэкъым. Грознэ кьалэм классиплI кьудей кьышиухат, иужькIэ пушкинскэ училищэм щеджат. Нэхь иужьыжкIэ щIэсат фельдшерхэр щагъэхьэзыр курсхэм. ИтIанэ Кавказ фронтым кьышдохутэ, мис абы большевикхэм япыщIа щохьу, сэлэтхэм ядригъэкIуэкIыу щIедзэ лэжьиIгъэ щэхухэр.

Минрэ щибгъурэ пщыкIубл гъэм Гикалэ Грознэм кьегъэзэж. ЗанщIэуи хэпщIа мэхьу революционнэ лэжьиIгъэм. Грозненскэ Советым и председателу хах, езым и щхьэкIэ кьыззэригъэпэща революционнэ дзэхэм я командующэ мэхьу, бгырыс большевикхэм я пашэхэм запешIэ, революционнэ кьару лъэщ кьыззрегъэпэщ. Бгырысхэм я хабзэхэр, я хьэл-щэнхэр фIы дьдэу ищIэрти ар Iуэху псоми дэгъуэу хэгъуазэрт, псоми хьарзынэу задригъэкIурт, модрейхэми абы зыкьыдрагъэкIужырт. Революционнэ бэнэныгъэм и узэщIакIуэр, Iуэху псори зезыгъакIуэр – зэзыгъэкIур Гикалэ и штабырат, абы пышцIэныгъэ быдэ хуиIэт зэпымыуэ сыт ищIыс лъэныкьуэкIи: Iэщэ-фашэр, псом ящхьэрати – бийм утекIуэн папщIэ узыхуэмеину Iэмал зимыIэ оптимизмэр кьыздикI Астрахань.

Севернэ Кавказым щыпсэу лъэпкхэм я бзэ псомкIи мыпхуэдэ уэрэдыр пщIэншэу щыжаIэртэкъым:

И поднявшись на стремя,

Пролетел меж нас стрелой,

Это друг и полководец

Наш Гикало боевой.

Дышнинскэр куэдрэ и ужь итащ а уэрэдыр зауэлIхэм жаримыгъэIэн и гугъэу. Езы эмир дыдэм е езы Дышнинскэм щхьэкIэ зы уэрэд жамыIэу, зы фельдшерыжь цIыкIу уэрэд хуаусауэ ар дауэ игу техуэнт эмиратым и дзэ псоми я командующэм? Ауэ цIыхубэм уэрэд зыхуигъэфэщэнур езым ещIэж. Дышнинскэм и Iуэхум зыри кыкIатэкъым: «Кавказ кьуршхэм я зэхуакухэм, ауз зэвхэм я зэхуаку Гикалэ и дзэхэр щозауэ...» – яIурылт зауэлIхэм. «Партизанхэм фIэкI зауэ щымыIэу, адрейхэр окопэхэм игъуэльхьэжауэ илщ жыпIэнщ!» – уафэм сабэ дрипхьейрт премьер-министр IэрыщIым. АрщхьэкIэ уэрэдыр абгъуэм кыльтэту хьэуам хыхьа кьуалэбзум ещхьщ. Ар зэ цIыхум яжьэдэхуамэ – яхьынущ. Гикалэ цIэрыIуэ щыхьуар а цIыхунабгъэ, ауэ жэрдэмышхуэрэ хьэрычэтышхуэрэ зыхэлъ щIалэ хахуэм революционнэ бэнэныгъэ гуащIэм лIыгъэ ин кыыщигъэлъэгъуа лъэхьэнэхэрат. Нартыхупкъэм кыышагъуэта топ закъуэм фIэкI ямыIэрэ пэт, абы отряд лъэщ кыызэригъэпэщыфат. Япэ лъэхьэнэхэм отрядым щыщ цIыхуиплI кьэс зы фоч кьалъысу щытауэарат. АрщхьэкIэ хьэрычэт зиIэ мо щIалэ жаным хуэм-хуэмурэ Iэщи кыызэрегъэпэщ, абы кыыгухьауэ щыта адыгэхэм, псалъэм папщIэ, топитIрэ пулеметхэмрэ кыыздашат. Отрядым зэпымыууэ хэхьуэрт, абы кыыхыхьэрт красноармейскэ частхэр, карательнэ отрядхэм зыщызыгъэпщкIуауэ кьуршхэм ит бгырысхэр. Ауэрэ кыызэрагъэпэщ шууей отряди, Iэщэ нэхьыби яIэ мэхьу. Грознэ лъэхьуэщым жэщу тоуэхэри политикэ IуэхукIэ ягъэтIысауэ щыхьхэр хуит кьащIыж, ауэрэ отрядым кьаруушхуэ егъуэт. Абы кыыщызэрагъэпэщ большевикхэм я парт организаци. Грузием и экспедицэ корпусми фIыщIэ хуэщIыпхьэт: езыхэр щэжьэжым я Iэщэр кыыхуагъэнат. Гикалэ и армэм щхьэкIэ цIыхухэми кыызэхуахьэсат Николай и ахьшэм хуэдэу сом мелуанипщIым щIигъу... Командирым щIыхуэу кьрат... плъыжхэр тек Iуа нэужь япшыныжыну. Командующэ нэхьыщхьэ Дышнинскэм и унафэкIэ шэрихьэтыдзэу кьратар революционнэ отрядхэм нэхьрэ нэхьыбэ хьурт. Ауэ партизанхэм я жьауэм щIэхуа шэрихьэтыдзэхэри революционнэ бэнэныгъэм зэщIищтэрт, а дзэ лIэужьыгъуитIыр апхуэдизкIэ зэхэщыпсыхьати, уеблэмэ пхузэхэмыхыжыным хуэдэт...

Апхуэдэу щIэхьуар кыыгурыIуэртэкъым эмиратым и премьер-министрым.

– ЦIыхуитIу сызэхэтми, напитокI сиIэкъым, – кьодыхьэшх Гикалэ.

– Псити пхэт хуэдэщ, – щалэм зыдрегъэкIу Мэт хьэнми.
– НэгъуэщI сыт кыыздагъуэу пIэрэ? Уэ сыт жыпIэн, Жырас-
лъэн? Нобэ япэу сыкъэплъагъуу аращ. ЦIыхум япэ ушыхуэзам
ар кыызэрыпщыхуам куэд елгытащ, – Николай Федорович
Жыраслъэн дежкIэ зегъазэ. И нэгъуджэ пуд тIэкIур зыIуихауэ
абджхэм и Iу бахъэр щIрегъэху, итIанэ и джанэкIэ укъуеямкIэ
ельэщI. – Си бгъэр Iуэз тIэкIуш, инагъкIи Алыхьыр кыыхуэ-
упсатэкъым, сыпашIэкъым-сыжъакIэкъым, лIосэ?..

– ЛIыр кыызэралъытэр и IуэхушIафэкIэщ, – жеIэ Жырас-
лъэн. – ЛIыр зыхуэдэр къэпщIэnumэ, и бийр зыхуэдэм еплъ.
ЛIы хуэдэл Iым езым хуэфэщэн бии иIэжщ.

– ГъэщIэгъуэн жыпIам! – Гикалэ нэщхьыфIэ къохъу. Хъэ-
щIэр игу зэрырихьар фэуэ тетщ абы. – А зэрыжыпIэм хуэдэу,
бийхэмкIэ къапщтэу щытмэ... Сэ сылIы бэлыхь гуэру кыы-
щIокI, – и щхьэр ауан ищIыж щIыкIэу кыпогуфIыкI Николай
Федорович. – МодэкIэ Деникиным и хъэщхьэры Iуэдзэхэм я Юг
гупым и генералыр жыпIэн, мыдэкIэ Дагъыстанымрэ Шэшэ-
нымрэ я контрреволюцэм и вождхуэ Чуликов, Алиев, Чермоев
жыпIэн... ЕщанэмкIэ уIэбэмэ, Севернэ Кавказыр бандэхэм, –
дэращ бандэ зыфIащар, – къаIэщIэгъэкIыныр и пщэ дэлъу
иджыблагъэ кыызэрагъэпэща комитетыр... Ауэ сытми бий
кыызэрыгуэкI ахэр! ПситI, жи Къазджэрий. ПситIыр шайщ.
Псибл пхэтми, пхаудыни абыхэм.

– НэгъуэщI зыищыIэщ: фельдмаршалым уи щIыбым джатэр
щегъэдалъэ, – жеIэ Къазджэрий.

– Ари хэт и фельдмаршал? Апхуэдэ зэхэсхатэкъым...

– Дышнинскэр фельдмаршал зэрыхъуар умышIэуи?! Узун-
Хъэжы и указкIэ кыыфIаща уфIэщIкъэ?

– Дауэ хъунт?! – кыышеудри мэдыхъэшх Гикалэ. Шыгукъути
уэркъти жытIэу ауан тщIыгъэрэ, фельдмаршал хъури ежъэжаш!
Дыгъуасэ хуэдэкъэ ар ротмистру щыпщытар?! Узахуэщ, Жырас-
лъэн: лIыр кыызэрылгытэн хуейр и бийхэращ. ЯпэмкIэ генерал-
хэмрэ комитетхэмрэ я IэштIымхэр къагъэдалъэмэ, и щIыбымкIэ
фельдмаршалым джатэр щилъмэ... Арай абы апхуэдизу зы-
щIищIыр! ЖысIамэ, зэфIэкIащ – къэс! – же Iэри пеупщI.

– Чермоевыр дэтхэнэ лъэныкъуэмкIэ кыыздеIэр? – щIоупщIэ
Жыраслъэн.

– ЛIо, пщIыхурэ ар? – Николай Федорович и нэгъуджэр зы-
Iуельхъэж.

– Ауэ сытми ищIыху къудей! Уанэш ирищэну хэтащ, –
гушыIэ и гугъэжу жеIэ Къазджэрий. Ауэ Iуэхур апхуэдэр пэжт.

– Уэ уогушыIэ. Сэ сыхэтар пэжщ, – зыкъеумысыж Жырас-
лъэн. – Тифлис дэт «Ариант» хъэщIэщым сыкIуат тырку ахышэ-

кІэ шыбз гуэр есщэну, ахьшэ сыхуэмеину Іэмал имыІэу срихулІат.

– Фызэныбжыэгъужьу кыщІокІри-тІэ.

– Дызэныбжыэгъукъым, хьэуэ. Ищэхуатэкъым сишыбзыр. Гикалэ и пащІэкІэ кыщІогуфІыкІ.

– Шыбз, жи. Шыбзкъым ар зыхуейр. Дамэ зытет шыщ. Кьуршыщхьэхэм, мэзыщхьэхэм, шыхупІэхэм щхьэпрыльтэу. – Николай Федорович Къазджэрий зыхуегъазэ: – Чермоев Тапэ Атагыж кьуажэм кьызэрыдахуауэ щыта щІыкІэм ущыгъуазэкъэ?

– Махуищэ зауэм и пэкІи?

– НтІэ. И пэкІэ. Зы бдзэжыещэм адреј бдзэжыещэр жыжыэу кьецІыху, жаІэ дыдейхэм. Пэжщ ар. Къэзакъхэм я унафэщІхэмрэ шэшэн буржуазием я Іэтащхьэхэмрэ псынщІэу зэроцІыхури зэгуроІуэ: къэзакъхэм Грознэм и пролетариатыр зэтраукІэну, мыдрейхэм Советхэр ятхьэлэну. ІэубыдкІэ зэроутыпщыжхэр. ЗанщІэуи я мурадым и ужь йохьэхэр. Шэшэнхэм гу лъатэ: Чермоевым кыгъэпцІахэщ – белокъэзакъхэм дежкІэ еутэклащ Тапэ. Шэшэнхэм ар кыпхуагъэгъунт – я къамэ Іэпщэхэм йопхьуэхэр. И лъэдакъэпитІыр и пхэщІыпщхьэм теуэу щІэпхьуэжауэ щымытамэ, ротмистр Чермоевыр нэгъабэ лІамлъэщІагъэхьэжат. Иджы ДагъыстанымкІэ зригъэхьэклащ. Каспий деж кыыщилъу властыр иубыдыну аращ и гугъэр.

– Тапэ мэкІэ щакІуэхьэм кьызэрыкІэрымыхур зыщывмы-гъэгъупщэт, – жеІэ Къазджэрий. – Къэзакъхэм псынщІэу ядэ-плъеящ ар. Тэрч къэзакъхэр, фщІэжыркъэ, япэ щІыкІэ мыжурэ-пэкІэ кыыуцІауэ щытащ Советхэм. ИтІанэ Советхэр бдзэжыей кьунтхым фІагъэтІысхьэ. Бдзэжыещэхэм зэращІыр фщІэркъэ – бдзэжыей кьунтхым хьэмбылу фІагъэтІысхьэ, абы кьепхьуэр кьаубыдыну. Мобыхэми Советхэр ягъэпІийуэ хуожьэ – ахэр фІуэ ялъагъуу яІэт хуэдэу защІу. Советхэм фІэкІ нэгъуэщІ дыхуейкъым, жаІэу. ЦІыху цІыкІур кьагъапцІэу аращ, бдзэжыей кьунтхым кыфІэнэхэр – Советхэм кьагухьэхэр зрагъащІэу зэтраукІэну аращ. ТхьэмышкІэхэращ япэ а кьунтхым кыфІэнар. Модрейхэри зыхуеиххэр арат – Советхэм я дежкІэ зезыгъэутэІахэр зэтраукІащ. Мис а къэзакъхэм щапхьэ кыгтрихауэ арат Чермоев Тапи, арщхьэкІэ ротмистрым и Іэщэр мэубзэщхьу, и мурадыр кьехьулІаркъым абы. Ауэ, дауэ хьуми, ажалым кьелаш...

– Бийхэм я мызакъуэу ныбжыэгъухэри ди куэдщ дэ. Мис абыхэм я деж зы гуп езгъажьэу арат иджыпсту, – жеІэ Николай Федорович, Къазджэрий кыщІэкІуауэ кыжкриІэнуми пэмыплъэу. – Визырышхуэу правительствэм и Іэтащхьэм и кІэр схуиІэту жаІэу зэхэсхай. Пэж ар? Іейуэ кьэзгъэгубжыа фельдмаршалыр? Фельдмаршалтэкъым абы фІэщын хуеяр – пферд*-

маршалт, – кыыщиудауэ мэдыхьэшх Гикалэ.

– АпхуэдизкІэ кыгубжыащи, и пашІэ релыгъуэж.

– Ахьай кыгубжыын! Пфёрд-маршалыр кьоджэу, «сыхушІы-хьэркыым» жыпІэу ущымыкІуэкІэ...

– Апхуэдэу зытэщІумысэ абы. Кыпхуигъэгъункыым, – щІа-лэр игъэлушу щІедзэ Къазджэрий. Мэтхэныр гугІэрт а псалъэ-макыыр езы Гикалэ кызырригъэжыам щхьэкІэ. – Уэ укоман-дармщ, мор командующэщ, правительствэм и Іэтащхьэщ. Къоджэ нэхьыжыщ, кыщоджэм укІуэн хуеящ. Дэ дэр-дэру дызэщыхьэжыну аращ ди бийр зыхуейр. Си пщэ кыдалтьхьащ правительствэм и унафэм щыгъуазэ усщІыну...

Гикалэ дежкІэ зыри гъэщ Іэгъуэну хэлътэкыым абы – мызэ-мытІэу Шатой япэхэми кыагъэхьат апхуэдэ унафэ «шынагъуэ-хэр». Къазджэрий зэхихамрэ илътэгъуамрэ нехьэк І-къехьэк Іи, щІыгъуи кІэрыгъэхуи щымыІэу, хуелуэтэж Гикалэ. Абы кыигъэ-губжыынІауи, зэбий ищІынІауи и мурадтэкыым. Ар дэнэ къэна, мохэр зэригъэкІужыну арат зыпылтыр. Мэтхэным и жагъуэ хьурт эмиратым и правительствэм зэгурымыІуэныгъэ зэрыще-кІуэкІыр. Абы кыиша протоколми егъэлеяуэ зыри иттэкыым, апхуэдэхэм деж зэращІа хабзэм тету псори щабэу, ауэ хэкъузауэ тхат. Ауэ Николай Федорович езыр зыхуейр кыриджыкІырт заседанэм и протоколым – правительствэм хэт большевикхэм я Іуэху еплтыкІэр. Абы мыхьэнэшхуэ иІэт Гикалэ дежкІэ.

ТхылтымпІэригъэкІэрахъуэу зыкъомрэ иІыгъри кызышам иритыжащ Гикалэ. Абы зыри жиІэртэкыым.

– Уи Іуэхур зэрымытыншыр кыызгуроІуэ, – же Іэ Къазджэ-рий, и квалэн зэригъэзэщІам шэч кыгтримыхьэжу, тхылтымпІэри зэкІуэцІельхьэжри и жыным ирелтьхьэж. – Уи Іуэхум сигу кыг-гъэкІыжар пщІэрэ?

Таурыхъ гуэр. Іэхуэу щІалэ цІыкІуитІ зэгъусэу былым зэра-гъэхъуам теухуауэ. Зым шэ фалъэ кыидихьрти кыдэкІырт. Адрейм пІастэ Іыхьэ кыыздихьырт. Арат тІуми я махуэ гъуэмы-лэр. Шэджагъуэ зэрыхъуу щхьэж и Іыгъыр кыитрилъхьэрти шхэну тІысхэрт. Шэ зыІыгъыр и шэм ефэжырт, пІастэ кызыхьа-ми и пІастэр кыудейуэ ишхыжырт. Зэгуэрым щІалэ цІыкІуитІыр зэгуроІуэ: шэмрэ пІастэмрэ зэхьдонпІытІэри тІури ІэфІу дызэдод-шхэ. Шэр зейм модрейм гурыщхъуэ хуешІ – мор нэхъ псынщІэу еІубу кыщохъури. «Уи пІастэр си шэм кыыхозгъэпІытІэжыну-кыым дяпэкІэ», – жи. Фалъэр къештэри щІопхъуэж ар. Модрей-ми ар кыпхуидэнт: «уи шэр мыгъуэк Іэ ушх, си пІастэр кыы-хэзгъэшхыкІыж!» – жи. ПІастэр зейм и гугъэр гурыІуэгъуэт: си пІастэр кыыхызошхыкІыж жиІэурэ мобы и шэри фІишхыну арат зыпылтыр.

Псори мэдыхьэшх.

– Мыбыхэм хэт-тІэ шэр зейри пІастэр зейри? – и пашІэ Іув

лъэныкъуэр щІи ІуантІэурэ шІоупщІэ Жыраслъэн.

– Эмирым и пІастэр си шэм хэспІытІащ. Щрегугъ абы зыкъезгъэгъэщІэну. ХезгъэшхыкІыжынщІейуэ абы и пІастэр си шэм, – жеІэ Гикалэ. – Фальэр зы Іыгъыр сэращ. Арсанукаев Иналыкъуэ хъэкъыу зыпхырегъэкІ мыр: революционнэ дзэхэм зи унафэ ягъээщІэну революцэм и вождыращ – Лениныращ. Фыхуейуэ щытмэ, иджыпсту дзэм сахохъэри яжызоІэ: Дышнинскэм и телъхъэхэр фызоутІыпшыж фызыхуей дыдэм фыкІуэну фыхуиту. Фи фІэщ фщІы, зы цІыхум зимыгъэхъейну. Ар сэ хъэкъыу спхыкІащ. Пэжщ, диным итхъэкъуауэ зы, тІу къахэкІынкІэ мэхъу. Ауэ нэхъыбэм ящІэну соцІэ – бэракъ плъыжкым и щІагъым къыщІэнэнухэщ. Сэ жысІэр фи фІэщ мыхъумэ, мес, фахыхы фахэупщІыхъ. Мыбы дыкІуэнщ жыхуэфІэ отрядым фызошэ иджыпсту. Пэжщ, зэлушІэхэм сыщІэскъым, къызэджджкІэ сымыкІуэри пцІыккъым. Сыт щхъэкІэ жыІэт? Абы зэ хуэжыІэщІи ущІищІэпэну хуежьэни. Уи Іэпхъуамбэр хуэпшиямэ, уи Іэр пичынщ жыхуаІэ хъэжъ-вакъэжыпхым хуэдэщ ар. Пферд-маршал!.

– Си фІэщ мэхъу.

– Воздвиженскэ здэщытыр плъагъуркъэ? ПщІантІэм узэрыдыхъэн куэбжэщ мыбдеж. Си армэм и гъуэгур зыхуэунэтІар Грознэращ. Абы и щІыдагъэри промышленностым и куэбжэщ. ЩІыдагъэ къытІэрыхъэрэ – ди заводхэр лэжьэнуш, мафІэгухэр ежьэжынуш, ди уэздыгъэр блэнуш... Хъэмэрэ уэ лІо къызже-пІэну? Сыхыхъэу мэкъумэшыщІэхэр къэсхъунщІэну унафэ къысхуэпщІыну уэри? Хэт хъэщІэми, хэт бысыму щытми – гъащІэм зэхигъэкІынщ, тхыдэращ псоми я щыхъэтри, абы къыгъэлъэгъуэжынщ. ХъэщІэм, ар сыт хуэдизрэ уи хъэщІами, зэ и щІыб къыгъэзэн хуейщ. Сэ си щІыб зыми хуэзгъэзэну сыпылъккъым. Ауэ пферд-маршал и щІыбыр къыгъэзэну и мыгугъэмэ, абы етщІэну ищІэркъэ – и пщампІэр дубыдынщ, къедгъэкІэрэхъуэкІынщ, лъэгуажъэпэкІэ дыхушІэуэжынщи пэнцІывкІэ щІихуэу дгъэфтреинщ. Напэ зимыІэ хъэщІэм аращ ирашІэр. Абы етщІэну дэ тщІэжырт, ауэ мы Деникиным зэ кІэ еттауэ тлъэгъуашэрэт.

– Апхуэдэу жесІэжын-тІэ?

– Абы жепІэ хъунур сэр нэхърэ нэхъыфІу уэри уошІэ. АбыкІэ сэ уезгъэджджынккъым, Къызджэрий. Абы урищІэгъэкъуэнккъым уэри.

Щхъэгъубжэм шы лъэ макъ къыдоІукІ. ХъэщІитІыр иджыпсту зыщІэсыр Гикалэ икІи и кабинетт, икІи и штабт, щыпсэури арат. Абы къыщІолъадэ мафІэр къыІурихыу зы щІалэщІэ. ЗэрыкомандырыщІэри фэуэ тетщ. И ныбжкым нэхърэ нэхъыжъу зыкъыгъэлъагъуэмэ нэхъ къызэрищтэр белджылыуэ, зегъададэ-къуапэ. Нэрыплъэ пщІэхэдзаш, маузер, сэшхуэ, къамэ кІэры-

щІащ. Мэзым, губгъуэм къызэрижар ІушщІу мэ гуакІуэ гуэри къыздихъащ абы... АпхуэдизкІэ и нэм къышхъэрипхъуати, пса-лъэу шысхэм гу ялътхакъым.

– ТІэшщІэкІыжаш хъэбыршыбырыр, дауэ къыпщыхъурэ: зи кІэр къэбубыда шыр пІэшщІэкІыжыну. Лъахъэр къэдгъэхъэзырауэ...

– Хэт иш апхуэдэу фІэшщІэкІыжар?

– Шымэ зыгуэртэкъэ? «Единая и неделимая Россия» бронепоездыращ. Хъэдэр зи унэм ихуэным ипхэмкІи нэ исщ. Си сэлэтхэм гъушщІ гъуэгур зэрызэпкърахар кыльтэгъуащ. КъэувыщІэщ, пулеметхэмрэ топхэмрэ кыиттраубыдэри дэ зыдгъэлІэжу зэпкърытха гъуэгур тральхъэжаш. Арати, дыкІэлъыплъу, дыкІэлъыІэбээрэ ГудермескІэ иунэтІащ. Ди гугъащ аркъэн щІэкІэхэддзэну – и гупэмкІи и щІыбымкІи гъушщІ гъуэгур щызэпкърытхынщи и кум къиднэнщ жытІати, хъуакъым. Рельсхэри абы щІадз пхъэхэри къыздрешэкІ ер зи унэм ихъэну хъэмэ кыльтхуам.

– Уи жъэр бгъэувыІэу хъэшщІэхэм сэлам епхыу зэбгъэщІыхуащэрэт зэ.

– Къазджэрий сощІыхуххэ сэ. Фыкъеблагъэхэ. Николай и хъэшщІэр, уэлэхыи, сэри си хъэшщІэм, – щІалэм мо тІум я Іэхэр еутхышщІ, ахэр быдэу фІэтрэ ауэ сытми гуэлэлрэ зригъащщІэ нэхъей.

– Модрейр Жыраслъэнщ-тІэ. Псалъэм кыдэкІуэу жысІэн-щи: уэркъщ. Ауэ ди цІыхушщ. Езыр Къэбэрдейм щышщ.

– Шарипов Аслъэнбэч, – сэлэт щІыкІэу кьоув щІалэр. – Дэ щыдихъэшщІэкІэ уэркъыфІхэм ящышщ ар.

– Шэшэн повстанческэ дзэхэм я командирщ, си ныбжэгъушщ, – кышщІегъу Гикалэ. – ТІыс, Аслъэнбэч. Уримынэщхъей nobэ пІэшщІэкІыжа бдзэжъейм. Дэнэ кІуэн... хрырес иджыри тІэкІурэ псы утхъуам. Зыхэс псыр дгъэгъумэ, сыт ищІэкІыжын? И ныбафэр кыдэгъэзэуэ ныджэм кыитридзэнщ. Сыт хыыбар нэгъуэщІ?

– Сэри «хъэшщІэ» сожъэ. Шэшэным и тет пащтыхъ генерал Алиев Ерысхъанрэ зи хэкум, зи лъэпкъым епщІыжынымкІэ абы и Іэ ижъ Чуликов Ибрэхымрэ кыитхуеблэгъэну загъэхъэзыр. ПщІэнщэуи кыитхуеблэгъэнухэкъым – большевизмэм кІэ иратыну, абы кыдэкІуэу, шейххэри жэнэтым ягъэкІуэну аращ я мурадыр.

– Дэри кыитхуамыгъэхъэзыру пІэрэ жэнэтым и унапІэр? – щІоупщІэ Къазджэрий.

– Абы дэ кыитхуагъэхъэзырыр зищІысыр уэ нэхъ пщІэнщ, – Аслъэнбэч йотІысэхри зытетІысхъа шэнт зэфІэлулар егъэщІэу.

– КІапсэ тхукІэращІауэ аращ. Ауэ лъагъу кІэращІакъым, укъехуэхмэ, имыгъэузын хуэдэу, – и ныбжэгъухэр егъэды-

хьэшх Гикалэ. – Уи щхьэр пхупиупщІыну Узун-Хьэжы шейхым укыигьэгугьатэкъэ уэ, Аслъэнбэч?

– Уэлэхы, сыкыигьэгугьатэм.

– Дигъэунэхъуатэкъэ, ар пиупщІамэ. А уищхьэ губзыгъэжыр димыІэжамэ, дауэ дыхъужынут иджы? Псори ину зэщІодыхьэшхэ аргуэру.

– Іейуэ имыгъэузу си щхьэр пигъэлъэтын щхьэкІэ молэм сэджыдэр схущІилыкІмэ, уэри нэхъ жагъуэу укыилъагъуркъым абы: гугъуехьыр птригъэлъу уимытхьэлэн щхьэкІэ, уи пщэм кыыщидзэну кІапсэр дагъэ ирегъафэри хэлъщ. Дыгъуасэ правительствэм иригъэкІуэкІа заседанэ гуащІэм и хьыбар зэхэпхакъэ? Сэ нобэ кыызжаІэжакІэщ псори. Абы и гугъу пхуэсщІын щхьэкІэщ сыкыыщІэпхъуэу сыкыыщІэжари. Хьэмэрэ уэри зэхэпхакІэ?..

– ЗэхэсхакІэщ! Правительством и лЫкІуэу аращ мы уи пащхьэм исхэр. Дэри зи гугъу тщІыр арат.

– АтІэ, «шыгукъу-уэркъ» кыпхуигъэу ІуэхугъуэхэмкІэ арэзы ухъуа? А-а, сыщыуэрти, ар фельдмаршали ящІаш! Дауэ кыпщыхъурэ: япэ шэшэн уэркъщ, япэ шэшэн фельдмаршалщ! – Аслъэнбэч и бухьар пыІэр кызыщхьэрепхъуэт, Къызджэрий зэрихьэлү, пыІэмкІэ и лъэгужьэпэм йоуэж. – МисмыпхуэдизкІэ худэпчыхынщ, – Шариповым и пыІэм зыщІыкІу кыыхеч – а дзэпщ ІрыщІми, уи пыІэ псор, ари уи щхьэри дигъакІуэу, пщхьэричынщ. Ди щхьэхэм апхуэдизкІэ куэд къошакІуэри, жэщкІэ щыдгъэпщкІунур дымыщІуэ хьэзабыщІэр дошэч. Насып диІэмэ, ди пщэм фІагъэтыжынщ. Ар фІэтыху дэри ди пІэм дитыжынщ. Дэ дыреволюционерхэщ, дыкоммунистхэщ. И чэзур къэсмэ, шейхми и гъуэгу игъуэтыжынщ: Шамил ещхъу ари Мухьэмэд бегъымбарым и хьэдащхьэм хуэкІуэжынщ. Дэ ди гъуэгур Лениным и гъуэгуращ...

– Абы худэсчыхыну сигу илькыым сэри. ІэштІым кыитхуагъэдалъэрэ – яхуэдгъэдэлъэжынщ. Ауэ абы и унафэр згъэзэщІэну сыхуиткыым сэ. Абы папщІэ партым сыкыыхэкІыжын хуей хъунут. АрсхузэфІэмыкІын, си псэр пытыху схуэмышщІэн Іуэхуш...

Аслъэнбэчрэ Гикалэрэ зыгъэшкІэт. Я пщэм дальхьэжа къалэнышхуэм лЫщІэхьукІхэрт, партым, народым я пащхьэм дежт абыхэм жэуап щахьыр. Сыт хуэдизкІэ ткІиифэ зытрагъауэ пэтми, ныбжьыр ныбжът, мо щІалэщІэхэр жьым тесу псым епыджырт, ажалыр щайуэ кърамыдзэ хуэдэт, абыхэм къалэн зыщашІыжа Іуэхушхуэхэм хамыгъэщІэфын хуэдиз Іыпкыльэпкъ зэрыубыдаи яІэтэкыым – щІалэ цІынэхэт, ауэ мывэми хуэмыубыду абы и щІагъым кыыщІэж удзыпэхэм хуэдэхэт. Аслъэнбэч шэшэн афицарыкъуэт, Полтавэ дэт кадет корпусым щеджат, афицархэр щрагъаджэшколми щІэтІысхьат. Зауэр кыыщыхьейм, Грознэм дэт реальнэ училищэм зыкъыргъэдзыжат. Псом хуэ-

мыдэу ар дэзыхъэхыр тхыдэрат, лІэшІыгъуэ кІуам Кавказым щекІуэкІа Іуэхугъуэшхуэхэм теухуауэ реферати итхат. Грознэм щыдэсым ар яхэпщІа мэхъу рабочэхэм я зэшІэхъееныгъэхэм. Шэшэнхэм ящыщу арауэ къыщІэкІынщ псом япэу къызыгуры-Іуар гъащІэр зыхуэкІуэнур, и лъэпкъым къыхэкІауэ аращ псом япэ большевикхэм я партым хыхъари. Ар цІыху жъакІуэу зэрыщытыр къыгъэлъэгъуат «Севернэ Кавказым щыпсэу бгы-рыхсхэм я союз зэгъуэтым» и лІыкІуэу Абхъазым щыкІуагъами. ЩІэкІуар абхъазхэри а Союзым къыхигъэхъэну арат. АрщхэкІэ куэд мыщІэу Шариповым псэкІэ къыгуро Іуэ езым игу илътырэ Союзым и мурадхэмрэ зэрызэтемыхуэр. Арати, абы къыхок Іыж-ри революцэм и гъуэгум тоувэ, Советскэ властыр гъэувыным щІэбэнхэм ягуоувэ.

Жыраслътэн мо дзэзешэ щІалэхэм йодаІуэри щысщи, абыхэм щІалагъэ-делагъэр къатекІуэным ирогузавэ. ГуащІащэщ ахэр. ГуащІэр фІыщ. Ауэ гуащІащэр... Зы щІыпІэкІэ хэмыпІахэщэрэт... Езыр зэрынэхыгъыри ищІэжырты, къыщІедзэ абы:

– Сэ сызэрыхъуар илтэс тІошдрэ тІукъым. АтІэ тІукІэ нэхыбэщ. Си нэхыгъагъыращ япэ сыщІэлпсалътэри.

– ЖыІэ, кхыІэ, жыІэ, уэ ухъэшІэщ, икІи ууэркъщ, – Гикалэ япэ зыкърэгъэщ Аслътэнбэч.

– ИкІи шэрихъэт уэркъщ, – и пащІэкІэ къыщІогуфІыкІ Къазджэрий, и Іэр гуапэу Жыраслътэн и дамащхэм трелъхъэ.

– Ауэ щыхъукІэ, тІэунейрэ уэркъщ! – къодыхъэшх Гикалэ. – Апхуэдэу щыщыткІэ...

Жыраслътэн адэ жыжъэу къыщыщІедзэ.

– Къэбэрдейм сыкъыкІыу сыкъэкІуакъым мыбы. Истамбыл сыкъыкІыжу аращ. Чырэ пашэ хуэдэу. ТифлискІэ сыкъыдэкІы-жащ. Сыкъежъэжыным и пэ къыхуэу абы сыщыхуэзащ Мэрем-къан Инал. Псом япэрауэ, сэлам гуапэ къывыхыжащ...

– Уалейкум сэлам! – Къазджэрийрэ Аслътэнбэчрэ хабзэм тету зыкъаІэтхэри сэлам къыІах, итІанэ мэтІысыжхэр.

– Истамбыл къысшу Ведено къэсша щэкІ къомым щыщу фэ зы арщыни къыфлътысакъым. Іэщэри – аращ.

– Шэ нэщІ къудей икІэрауэ! – къэгубжъауэ и пІэм зреІуэн-тІыхъри Аслътэнбэч и шэнтыр егъэтхъэусыхэ аргуэру.

– Уи бийм ущегъэрыкІуэм деж, абы узэрытекІуэнур уи фІэщ хъуэу щытын хуейщ. А фІэщ хъуныгъэр пхэлътынукъым, ярэби, гъуанэдэуэу зыгуэр къызэуэну пІэрэ жыпІэу ущыгузавэм деж. Аргун аузыр зэвщ. ФяпэмкІэ бийр къыфпэщытщ. Іуэхур узэрыхуейуэ хъумэ, уунэхъурэт, жи. ПщІэнукъым зэрыхъунур. ЗыгуэркІэ фи Іуэху кымыкІмэ, лІо фщІэну? Аузым дэкІыпІэ иІэкъым. Мывэ къырым епІэстхыи пэт. ПсыщхъэмкІэ зепттыну-щи – абыкІи нэгъуэщІ зы бий къыщысщ. Аращи, мащэм уихуа

хуэдэш. ЯпэкIэ зочри – урыс мыжурэм уфIохуэ, укьокIуэтыжри – уи щIыбкIэ кьамэпэм уфIоуэ. Николай зэгуэрым фIыуэ жиIэ-гъаш: «Дышнинскэм дэрэ зыфIэддзэжауэ дызыпыль «гъушI Iунэр» Деникиныраш». А гъушI Iунэ улъияр блыным хэлъыху ар кьэгъэсэбэл: абы фIэдзэ уи хамутри, уи щIакIуэри, уи уанэри, уи мэлыбгъуэ гъэгъуари – узыхуейуэ хъуар. А псор хуэмышшэчу гъушIунэм зыкьиIгъэшрэ – ар къыхачыжынуш блыным. Уеблэ-мэ ухуэмеижыххэнкIэ мэхъу Iуэхур зэзыпха а «гъушI Iунэ» фIэдзапIэм...

– ФIэдзапIэ дыхуейкъым, ауэ димыIэну Iэмал зимыIэр щхъэпыльапIэш, – жьы щIэту кьопсальгэ Гикалэ.

– Ари содэ. Ауэ иджыпстукIэ фызэщымыхъэ, зызэвмыупсей. Араш сэ чэнджэщү фэстынур. ФымышIащIэ.

Дунейм и пIальгэ зышIэ, Iэджэ зи нэгү щIэкIа Жыраслъэн и псальгэхэм арэзы уатемыхуэну гугъут. Ар зыхэмышуарэ абы имыгъэварэ дэнэ кьипхынт? Шы пшэр уанэу адэкIэ-мыдэкIэ еутэкIыу абы зызыхуимыдзар укIуэдыжт. Пэж кьилъыхуэу арат. КъыпфIэщIынт а пэжыр мывэ джейхэм я щIыIу телъу, хъэмэрэ кьуршыпс кьабзэм хэлъу кьыштэну кIуэну. Ноби кьилъыхуэрт абы а пэжыр, ауэ ар кьышылъыхуэн хуейр дэнэ дежми езы дыдэми ищIэжыртэкъым. Къазджэрий зи гугъу ищIам ещхъу, цыхуитIу зэхэт хуэдэт ар: зым увыIэгъуэ имыIэу шыр кърихуэкIыу, адреир абы еныкъуэкъуу: гупсыси псальгэ, зыплъыхыи тIыс, жаIащ пасэрейхэм, дыкъэгъэувыи дызыщIэгъэгупсыс, жиIэу. Ауэ апхуэдэ хушIыхъэгъуэ иIэтэкъым абы. Жыраслъэн кIуэрыкIуэм тегу гупсысэрт, зэгупсысри зыт: уи псальгэм укыттрагъуэтэжу, уи пшIэрэ уи щхъэрэ пшIэжу дунейм утетыфмэ, лIыгъэ уиIэш.

– Ефэ Iэнэ хэбгъэсыну, Iэнэ тхъэмадэу шыбгъэтыну Жыраслъэн хуэдэ зэрыгъуэтыгъуейр куэд шIауэ сщIэрт сэ. Ауэ политикэми апхуэдэу хищIыкIыу, Iуэхур акъыл хэлъу зэригъэзэхуэфу кьызэрышIэкIар си гуапэ дыдэ хъуаш, – и ныбжьэгъумкIэ зэрыгушхуэр фэуэ тегу кьопсальгэ Къазджэрий. – Хэбдыну зы псальгэ хэлъкъым абы жиIам. УпсынщIэн, ушхъэприхын хуейкъым. Сэри куэдрэ зэран къысхуохъу ар. Девгъэгупсыс иджы. Согъээжри а фи «шыгукъу-уэркъым» жызоIэ: Гикалэ и унафэм шIэвгъэува шэрихъэтыдзэхэр революционер защIэ хъуаш. Узыхэтым ещхъ уохъу жыхуаIэу хъуаш Iуэхур... Гикалэ и дзэхэр партизанрэ мюридкIэ зэхэдмыгъэжу хъужынукъым дятэкIэ... Абы кьышэнур фщIэрэ? ЗэгурымыIуэныгъэш...

– Сыт хуэдэ зэгурымыIуэныгъэ? Зы мюрид хэтыжкъым дзэм! АбыкIэ сэ щыхъэту соуэ, – Къазджэрий и псальгэр Iэпеуд Шариповым.

– Апхуэдэуи босын. Дызэхуэарэзыуэ мыпхуэдэу яжызоIэ: генерал Гикалэ зыпешIэ Россием и югым и комиссар Серго Ор-

джоникидзе, абы унафэ кыыхуиш Ым йода Іуэри а унафэм ипкэ иткІэ езым хузэфІэкІ хешІыхь псоми ди зэхуэдэ Іуэхум – Дени-киным и дзэхэм кІэ етыным. Хьуну апхуэдэу яжесІэ, Николай Федорович?

– Хьунц. Ауэ «генерал» жумыІэ закьуэ. Минрэ фельдмаршал зригъэщІауэ щытми, «шыгукьу – уэркь» кыисф Іища генералыцІэ сыхуейкыым сэ. СыщІыхуэмейр сэ си Іуэхужц.

– Содэ. Революционнэ дзэхэм я командующэ жысІэ хьун?

– Абы и Іуэхур нэгъуэщІц. Мис ар содэ. Шариповым псалъэмакыыр ехьуэж:

– Тифлис ущримыхьэлІауэ пІэрэт, Жыраслъэн, «бгырысхэм я правительствэм»? А эмир ет Іуанэми и ІэмышІэм дрикьуэзэну аращ зыпылтыр.

– СыщрихьэлІат. Езы тет дыдэм, мис мы уэрэ сэрэ иджыпсту дызэрызэпсалъэм ещхьу, сепсэлъат. Ауэ абы щыгъуэ а тетым щІышхуэ дыдэ илыгъакыым: хьэщІэщым и пэшитІ кьудейщ ІэщІэлъар. Иджы а пэш дыдэхэри иІэжкыым.

– Ахэр бгъуэнщІагъкІэ ихьуэжаш. БгъуэнщІагъ кыызэгъэ-пэщакІэ.

Гикалэ и гушыІэм аргуэру зэщ Іегъэдыхьэшхэ гупыр.

– ХьэщІэщым хэт а пэшитІ кьудейм кьаруушхуэ яІэу кыыщІэкІаш. Абыхэм щІэс «бгырыс правительствэ» нэщІым и пщэ куэд дилъхьэжат. Севернэ Кавказым щыпсэу лъэпкьхэм я цІэкІэ абы захуигъэзащ Германиемрэ Тыркумрэ я империалистхэм бгырысхэр Россием кыыгуэгъэкІауэ Тыркум гуагъэхьэну елъэІуу. «Народым и гурылтыр» къэзыІуатэ апхуэдэ щІыху «гушІэгъулыхэм» адэ зэ дазэрыжьэхуауэ щытар фщІэжыркъэ?

– Апхуэдэхэр я хьэлыжыщ абыхэм! – Шариповым и Іэхэр ещІ. А псалъэмакыым абы игу кыигъэкІыжаш «Севернэ Кавка-зым щыпсэу бгырысхэм я союз зэгуэтым» щыхэта лъэхьэнэр. А союзми арат зи бэлыхь зэрихуэр: Кавказыр Россием кыыгуэ-гъэщхьэхукІын, ар революцэм и идеехэм щыхьума хьун папщІэ, итІанэ зи динкІэ зетехуэ Тыркум и унафэм щІэгъэувауэ кьэрал щхьэхуиту гъэтІысыжын. Шариповми абы щыгъуэ и гугъэт бгырысхэр псори зэгуэгъэхьарэ кьэралыгъуэ щхьэхуэ кыызэгъэ-пэщамэ, нэхьыфІ хьуну. Я хьэл-щэнкІэ, я хабзэкІэ, я дуней тетыкІэкІэ, я культурэкІэ зэхуэдэу игъащІэ лъандэрэ кыызэдэ-гъуэгурыкІуэ бгырысхэр нэхь хьума хьунц ахэр зэкьуэту, нэ-гъуэщІ къахэмыІэбэу езыр-езыру зэдэпсэужхэмэ, жиІэу арат Аслъэнбэч Іуэхум зэрэплъу щытар. ИтІанэ классовэ бэнэныгъэм хэкІэрэхьуа нэужь абы и нэкІэ елъагъу социал-демократическэ псалъэ дыгъэлхэмкІэ зыщІэзыуфэурэ зи щхьэ Іуэху зезыхуэж-хэр, зи хэкури зи лъэпкьри, абы езыхэм я сэбэп хэлъу щытмэ, зыщэжыну хьэзырхэм цІыхубэм я Іуэху зэрахуэ хуэдэу зэры-

защІыр...

– Шейхми, «шыгукъу-уэркъми» я гугъэщ бгырысхэр тырку чыщмьщкІэ ягъэтхъэжыну. Абыхэм я гугъэщ Севернэ Кавказым щыпсэу лъэпкъхэр политикэкІи, экономикэкІи, культурэкІи игъащІэ лъандэм Россием зэрыпыщІа къуэпсыр къыхатхъыу шыкъуейуэ зэпагъэлъэлыну, – жегъэ Николай Федорович. – КъыкІэрыхуащ а тІур. Ахэр зыщыгугъ чыщмьщыр гъужащ. Бгырысхэм я дзэми я тэмакъми езэгъыжыну къым.

– Нэхъыжъ и псалъэми федалуэт-тІэ, – къыщІедзэ Къазджэрий. Абы езым и Іуэху бгъэдыхъэкІэ иІэжт иджыпстуи. Бгырысхэр щхъэхуэу, езыхэм я щхъэ я унафэ ящІыжу, уи урыс къэралыгъуи тырку къэралы къахэмыІэбэу, гъэпсэуныр фІэзахуэт абы. Ауэ зэрыпсэуну щІыкІэм и унафэр зыщІыжын хуейр езы народырауэ къылгытэрт. Апхуэдэ унафэ щыпщІыфынур уи бийхэр зэтэпкъута нэужькІэу зэрыщытри къыгурыІуэрт. – ИджыпстукІэ и гугъу дывмыгъэщІыт ди мурадхэр щІызэщхъэщык Іым. Иджыпсту быдэу дызэкъуэтын хуейуэ аращ ди къалэныр. Дызэкъуэмытмэ, ди бийм къытщІидза мафІэм дэри пхъэ щІэтлхъэу аращ къыкІыр. Аслъэнбэч жегъэри: Воздвиженскэ къаруушхуэ кърешалІэ бийм. Абы дыхуэхъэзыру дыщытын хуейщ. «Фымыбэлэрыгъ, фи унагъуэбжэр хувэзгъэщІыжыну сынокІуэ», – жи Іэу хъыбар дигъэщІэнукъым бийм. МафІэ къытщІидзэнщ, мис иджы сын иухакъэ щыжи Іэм деж, яжъэр зэбгритхъужыну къежъэнщ... Зы армэр Іупшу абы и пІэкІэ нэгъуэщІ къэбгъэувыныр къемызгъыщ. Деникиным илъагъунщ зэрызехъэ, Іэрпхъуэр дызэрыхъуар. Мохэр йокІуэтыпэ, хэдгъэщІауэ аращ, жа Іэнщи къыттегушхуауэ къарууэ яІэр къыдахъэлІэнщи...

– Пэжщ ар. Опытышхуэ зи Іэ генералщ сэ сызыпэувынур. Абы ухуэбэлэрыгъ хъунукъым. Андрей дзэпщышхуэр-щэ?! И щхъэфэр зытритхъыжынщ абы шэшэн партизанхэм кІэ къари-тын папщІэ. Бетэмал, и дзэ зэгъэпэщар щІымыгъуу, сэри зыри си мыгъусэу дэ тІур дызэраутІыпщауэ щытамы... ПащІэкІэкІэ си лъэрыгъым къеспхынти и лъэпкъ зэпщІыжам яхэслъэфэжынт, уэлэхъи! Илъагъунт абы шэшэнхэм къращІэр зыхуэдэр, – щІалагъэр къытекІуэу къыІуролъэлъ Аслъэнбэч. – АрщхъэкІэ, ди жагъуэ зэрыхъуши, дэ тІуракъым зэхуэзэнур. Абы и цІыху пщыкІутІ къэс си зы зауэлІ хуэзэу аращ. ЩІэзгъатхъэркъым. Ар пэжщ. ТІасхъэщІэххэм къахъащ бийм ди зауэ ІэнатІэм егъэ-леауэ къаруушхуэ къызэрырихъэлІэр... Я Іэщэри я фашэри щІэ-рыпсу. Англием кърашауэ.

Шариповыр зэрыгуащІащэр игу ирихъакъым Жыраслъэн. Абы и дзэлыфэ итІыртэкъым. Нэщхъей дыдэу хэлплъэу щыст. Псом хуэмыдэу игу иримыхъар щІалэр папщІэми зэрынэсарщ. ПащІэ гъэлыгъуэ джэгу хэлъкъым жыхуаІэр ищІэркъым абы

иджыри.

– ЛъыкІэ умыерыщ, Аслъэнбэч. ЦІыхум гушІэгъу хэлъын хуейщ. Лъы нэхъыбэ зыгъэжэфыр нэхъ къарууэ аракъым. ГушІэгъу, цІыхугъэ зыхэмьлытыращ лъым хушІэкъур. Абы зэи фІы къишэркъым, – Іэдэбу, зэпІэзэрыту къопсалъэ Жыраслъэн. Абы къыгуроІуэ Аслъэнбэч зэрышІалащэри, ар зэ и пІэ зэриувэ-жынури. Ауэ абы унэсын хуейкъэ? ЩІалэщІэри шыщІэм хуэдэщ, ар щІихъэу бгым зэрыщымыжыным кІэлъыплъын, ар гъэсэн хуейщ. Армыхъумэ... сыт хуэдэш пфІэкІуэдынкІэ хъунур?... ЩІалэщІэхэм ятогузэвыхъ Жыраслъэн.

– ГушІэгъу жыпша? – Аслъэнбэч Жыраслъэн деж Іэ псын-щІэу зыкърегъээзкІ. – Бичераховым и бандэхэм ящІэр нывжес-Іэн? Николай Федорович афицар гуэр нысхуегъакІуэ. Тхылъ тІэкІуи иыгъыу. Мы тхылъыр ныфхуэзыхъыр фронтым и линиемкІэ зэпрывгъэкІыну сыволъэІу, жиІэу итц тхылъымпІэм. Дэнэ уздэкІуэнур, сыт ушІэкІуэнур жысІэу сеупщІыркъым мо-бы. ЗэпрывгъэкІын хуеймэ – зэпрыдгъэк Іынщ. Бийм урикІэщІэ-пщхъэ хъууэ зы лъагъуэ щэху гуэр ди Іэш дэ.

– Седых зи гугъу пщІыр? – щІоупщІэ Гикалэ.

– Ар дыдэращ.

Аслъэнбэч и псалъэр Іэпеуд Жыраслъэн:

– Седых Григорий жыхуэпІэр? Грузием къыкІауэ щыта

корпусым и штабым шыщт?

– Аращ, ара! ЛІо, ари пщІыхурэ?

– Ауэ сытми сцІыху къудей! Истамбыл дыщызэрыщІыхуауэ щытат. Дауэ щыт ар? КъыщыщІаІа? – Жыраслъэн щтэІэщтаблэ хъуащ. Мыбы икІыу Седых къулыкъу щищІэ отрядым кІуэну арат абы и мурадар. Епсэльэну, краскомыр Ведено кърыгъэдзы-жыну зыгуэрхэм елъэІуну. Иджы гузэвэгъуэр телъу Аслъэнбэч йоплъ.

– ЗытекІуэдэжар «ныбжьэгъу» псалъэращ, – адэкІэ къыпещэ Аслъэнбэч. – Жэщым абыхэм я къуажэм къыдохъэ Серебряков и контрразведчикхэр. Мобыхэ я унэм къокІуалІэ. Григорий щІэсу къыщІокІ. ИлъэсиплІ енкІэ зи бынунэр зымылъэгъуар бзэрабзэу здэщысым, щхъэгъубжэм зыгуэрхэр къытоуІуэ. ЦІыхур къагъэпцІэн папщІэ контрразведчикхэм я Іэблэхэм щэкІ плъыж иращІат. Григорий щхъэгъубжэм къыбгъэдолъадэри: «Сыт фыхуейт, ныбжьэгъухэ?» – желэри мобыхэм къоупщІ. «Дзыыхуеишхуэ щыІэтэкъым: уи псэр тхыну арат, ныбжьэгъу», – жалэри краскомыр къыщІалъэфри даху.

– Седых дэнэ щыІэ жызоІэ! – кыитреч Жыраслѣэн.

– Зэ умышІашІэркѣэ.

– Зы махуэ закѣуэ нэхъ мыхъуми, сыутІыпщыж , жиІэурэ сыт хуэдизрѣ кѣызэлѣІуа мыгъуэт. Я хуторыр, уІэбэмэ ульѣІэ-сыну благѣэ тІѣ Іути, сфІэгуэныхъ хъури... ЖесІа мыгъуэтѣкѣэ: «Умышбэлэрыгъ, за Іэрыбгъэхъэнщи, упсѣууэ уи фѣр трахынщ». СыІэбэмэ, сылтѣІэсыжыркѣым, си щхъэр фІызоудыж: сфІэгуэ-ныхъ хъууэ щхъэ сутІыпщыжа мыгъуэт? – нѣщхъей дыдѣу кѣы-хопсэлтыхъ Гикалѣ. Шариповым и псалѣэм пещѣж:

– Хъѣуэ, и фѣр трахакѣым. Ауэ псѣууэ ягъѣжащ. ЗэрыжаІэу – езым и дагѣэмкІэ. Ягъэ щІыкІэ лѣапщІэу дѣп жѣэражѣэм хагъѣуващ. Хуэмышхъу зыкѣиумысыжащ. Дапщѣщ, дэнэ кѣулыкѣу щичІами. Истамбыл, Тифлис дауэрѣ кѣыщыхутаи, иужькІэ Ведено дауэрѣ кѣыгъѣзѣжами. Белокѣззакѣхэм кѣащохъу дунейпсо шпионьпшхуэ гуэр кѣаубыдауэ. Россиер нѣмышѣхэм ярищауэ щытащ, нѣмышѣхэр тыркухэм ярищѣжащ, тыркухэр большевикхэм ярищащ... Абы кІэрамышІѣлѣауэ сыт щыІэ? Арати, лажѣэ зимыІэ цІыхур яІѣ-щІѣкІуэдащ. Кѣалѣкум деж пкѣо щыхатІэ. ЦІыху нэхъыбѣм ялѣагъун папщІэ Седых пщѣдджыжѣым кѣыдаху. Бѣзэрым кѣытрахури цІыхухэр абдеж кѣыщцѣзѣхуахус. ЩІалѣр яІѣтрипкѣом кІэрапхѣ. Моуэ цІыхухэм хуиту ялѣагъун папщІэ Седых и щхъэр гъушІ кІапсѣкІэ пкѣом ирапх. Абы бжѣгъу пѣщІѣІуантІэ ирату щІадзѣ. Фыкѣеплѣыт, жыхуаІѣщ большевикым и щхъэм идѣеу итым, абы кѣытху гупсысѣхэм. А хъѣкІѣкхъуѣкІагъѣр яхуэмышхъу цІыхухэр зѣбгрожьж. АрщхъѣкІѣкѣзакѣ шухэр яхолѣадѣри щІопщ нѣкІѣлѣагъуэ ящІурѣ кѣызѣхуахусыж. ПѣщІѣІуантІѣр яІуантІѣмѣ-яІуантІѣурѣ лѣым и щхъэр якѣуз, модрейм ищІѣнур ищІѣркѣым, епхамѣ, и щхъэм фІѣлѣ гъушІ кІапсѣр кѣракѣузѣкІмѣ... Хуэ-мышхъыжыххѣ щыхъум, сыт ищІѣнт? Хъуанѣу кѣокІий. Щхъэ кѣуипщхъэм адѣкІѣ хуэмышѣѣчыжу зѣгуоч – лѣыр лѣыпщІам щІѣгъанѣ. Седых и пкѣыр пыпхэм хуэдѣу кѣохуѣх. Контрразвѣдкѣм я афицарыр гупым яхокІие: «Спектаклым фызѣредгъѣплѣам щхъѣкІѣ ахъшѣ кѣыфІытхынукуым. Апхуэдѣу дызѣрымынѣпсеыр зыщывмыгъѣгъуипщѣ...» Абы цІыхубз щІалѣ гуэр кѣыбгъѣдолѣадѣ: «Хъѣбыршыбырхэм я щІыхуэ кѣыттехуэу дыпсѣууэ десакѣым дѣ!» – жѣІѣри афицарыр джыдѣкІѣ кѣреупщІѣх.

– Лыгъѣ иІѣщ, – кѣыжѣѣдоху Къазджѣрий.

– Лыгъѣ иІѣкІѣ иІѣт. Ауэ ари кѣззакѣым сѣшхуѣкІѣ иупщІѣ-тащ... ЗѣлІѣзѣфызыр зы мащѣм иралѣхъѣжащ. Уѣ «гушІѣгъу», «лѣы» жыбоІѣ, – Шариповыр Жыраслѣэн йоплѣ.

– Сѣжыс Іѣр нѣгъуѣщІщ: лѣы гъѣжѣныр лѣыгъѣ нѣщѣнѣкѣым. Кѣззакѣхэм цІыхур кѣыщІызѣхуахусар ягъѣшынѣну аращ. Дѣ кѣытпѣуѣ дѣтхѣнѣ зыми мыращ етщІѣнур жаІѣри я лѣыгъѣнша-гъѣр кѣагъѣлѣѣгъуащ. Лыгъѣ зыІѣм цІыху лажѣѣншѣ иукІѣыр-кѣым.

– Унэм сыгъэкІуэж зы махуэ закъуэкІэ, жиІу сытым хуэдэу лъэІуа мыгъуэт Седых, – нэщхъей дыдэщ Гикалэ. – Іэмал имыІу къэзгъэзэжынщ, жиІат. Унэ сыкъыщальхуам, си щхъэгъусэм, сабийхэм саІуплъэнщи занщІу къэзгъэкІэрэхъуэжынщ... Дени-киным и дзэхэм ятеухуауи зыгуэр къысхуэщІэмэ, абыкІи хъыбар къыздэсхынщ, жиІати... Мес къищІар...

– Яхуэдгъэгъункъым абыхэм лейуэ зэрахъэр... МафІэкІэ дгъэжэнкъым, ауэ ящІэдгъэкІуэнкъым, – жегІэ Аслъэнбэч, зыгуэрым тхъэрыІуэ псалъэ ирит щІыкІуэ. И пыІэр зыщхъэрэкъуэри и нэхэр щІихъумэу кърэкъух. Ауэ узэлпхалыгъукІуэ пыІэ щІагъым къыщІэлптырт нэнащхъуитІыр.

Ещанэ псалъащхъэ

1. ЗЫ ГЪУЩІ ІУНЭМ ФІЭДЗАХЭР

Мыжейуэ жэщ Іэджэ хуэхъынут Жыраслъэн. ЗыщІыпІэ деж зригъэщІрэ зы сыхъэт хуэдэ щхъэукъуэжамэ, къэщІэрэщІэжын-ти, щІэрыпс къэхъужауэ «уанэгум» исым ещхъу зыкъыщыхъу-жырт. Гъуэгу тетмэ, абы и зыгъэпсэхупІэр бгъуэнщІагърат. Шыри абы щІишэнт, мэкъу Іэгуэ иритынт, езым уанэр пІэ-щхъагъ ищІынт, шхуэмылакІэр и лъакъуэм кърищІэжынти жеинт. Абы и жейр ихъумэу шыр щхъэщытт, пэжщ, езы шыри а зэрыщытым хуэдэу щхъэукъуэрт, ауэ зы Іэуэляуэ тІэкІунитІэ къызырыІуу зэхихырт, щыщу, пырхъыу щІидзэрт, Жыраслъэн занщІу Іэщэм епхъуэрт.

Къызджэрий япэ щІыкІэ фІэгъэщІэгъуэн хъуат и ныбжъэгъур езым япэ къызырытэджыр. Бом кІуэрт, мэкъу ІуэнтІакІэ шыхэр илъэщІырт, Іэпслъэпсхэм еплтырт. Шым яшхын яритырти къыгъэзэжырт. БжэІупэм къызырыІухъужу Мэрям дахэр пежъэрт абы. Псы трикІурэ зригъэтхъэщІырт. Псым зыхидзауэ есу хэс нэхъей, Іэуэляуэшхуэ иригъэщІу зитхъэщІырт Жыраслъэн. Абы и Іэуэляуэрт Къызджэрий къэзыгъэушыр, щІыІэм ису, зызэхуишэу.

Ауэ псом япэ къэтэджыр Мэрямт. Іэуэляуэ иримыгъэщІурэ хъэщІэщым къыщІыхъэрт, хъэщІэхэм я вакъэхэр щІихырти итхъэщІырт, я къэпталхэм еплтырт – щІыІунэ-щІыІушхъэ къычамэ, иридэжырт, а цІыхубз губзыгъэр бгырысхэм я хабзэм тегу арат. Унэм щІэсу хъуам я псэм гузэвэгъуэ телът, Къызджэрий и чэзум къимыгъэзэжамэ, – ар куэдрэ ІуэхукІэ ежъэрт. Апхуэдэр щІэх-щІэхыурэ къэхъурт. Командармэр дзэхэм я деж кІуэрт, якІэлыпштырт: я щыгъынкІэ, шхынкІэ, ІэпслъэпскІэ я Іуэху зытетыр зригъащІэрт. Иужьрей зэманым сымаджэхэр нэхъыбэ хъуэ хуежъат. Мо цІыху ІэпцІэлъапцІэхэм щІыІэ яхыхъэрт... Абыхэм дохутыр якІэлыгъэплъын хуей хъурт. Арати, Іуэхур и щхъэм къэсырт Мэтхъэным. Жэщ къыщытехъуа, жъым щиубыда щІыпІэм деж нэху къыщекІырт. Бандэхэм

гъуэгур яубыдрэ зекІуапІэ кышшырамыти шыІэт.

А щэдджыжьым хьэщІитІри я плэ ист. Лыхэр кызырэытэ-джар я псалъэмакыымкІэ кыищІэри Мэрям кышщІыхьаш, тасрэ кыубгъанрэ иыгъыу.

– Хэт япэ зитхьэщІынуми «ап» жыфІэ, – кыпогуфІыкІ цІыхубзыр.

– Дауи, командармэр япэ ищынуш. Сэ, лІо, сырядовойш.

– Рядовой! Уэркъ рядовой шыІэкъым.

– Нэхъ Іеижщ нобэ шыІэр. Уэркхэм я уасэм зэуэ кІэрагъэхуаш Советхэми, уигурэ уи щхьэрэ зэбгъэжу зыбукІыж хъунш.

ЗэныбжьэгъуитІым я зэдэгущыІэкІэм иритхьэжырт Мэрям.

– Фыз къезмыгъэшэгъамэ, зиукІыжынкІэ тІэу еплъынтэкъым, – тІэкІу емыщхьу кыогушыІэ Къазджэрий: мобы и уІэгъэм шыгъу хутриудауэ кыищІэкІаш, зэрымыщІэкІэ. Асыхьэтым Жыраслъэн тасым зыщхьэщиукъуэдияуэ зитхьэщІу щымытамэ, жэуап иритыжыну хъунт, дауи, и ныбжьэгъум. Фыз кызырэишауэ щыта щІыкІэр и нэгу кыищІигъэхьэжыныр и жагъуэт Жыраслъэн.

– Уэ плъэкІ кыуумыгъанэу ужейрт, Жыраслъэн нышэдибэ къэтэджу щыдэкІам, – Іуэхур зэрытрилъэщІэжын нэгъуэщІ игъуэтырккъым Мэрям.

– ФІуэщІэжейр пщІэркъэ? Уи адэм лъэкІ кыигъанэркъым командармэшхуэм зэран кыыхуэмыхъуІауэ, кыыхэмыштыкІыу жеин папщІэ. Насып зиІэм сыт епщІэн? – щІыхуэ зытригъэхуакъым Жыраслъэни.

– Уэр-щэ! Уэри алыхьым и ней кыпшыхуауэ слъагъуркъым. Уи пщІыхьэпІэм кыыхэмышхуэххэну насыпыр кыоуэллаши, ит Іани... Ажалым укъезыгъэла Мэрям дахэ ухуэзэжыну уи гугъат уэ? Апхуэдэ насып кыпхуигъэфэщэну алыхьым хуэпщІар лІот уэ? Уи гъашІэу къэбгъэщІам мэджыт бжэщхьэІу уебэкъуа? Уебэкъуакъым! Зы нэмэзыбзэ пщІэрэ? ПщІэрккъым! Унэмэккъым, усэджыткъым, убытырккъым. Къурмэнщ жып Іэу игъашІэм лъыпэ кыибгъэкІакъым. Истамбыл укІуэщ, абы цІыхубз дахэ ущыпылъри укъэкІуэжаши... Иджы, мис, Шэшэным и бгыщхьэм нэхъ дахэж кышчыбгъуэтауэ... Уэркъым и уасэм кІэрагъэхуаш, уэркъыр ягъэпудащ, жи! Апхуэдэу узэра-гъэпудын!..

Мэрям дыхьэщхырт зыхуэмыубыдыжу, Жыраслъэн я унэ зэрыщилъагъумкІэ езыри зэрынасыпыфІэр хушІэмыхъумэнкІэ хъунути и щхьэ дзыхь трищІэжыртэкъым. И адэм гу кылыи-такІэт унэ ихьа и пхъур хьэщІэхэм егъэлеяуэ язэрыкІэлъы-плъым, и лІыр здэкІуари здэщыІэри кызырэыфІэмыІуэхум. Езы Хьэсэнджэрий шыжейри щымыжейри кыпхуэщІэнутэкъым. Шэщ щІыхьэпІэм деж мэкъу из ищІри выгур игъэуваши, щІакІуэр зрешэкІри абы

хогъуальхъэ. Шыхэр яримыгъэдыгъун папщІэ жэщ псом абдеж щылыщ. Жыраслътэн пщэдджыжьым жыуэ кышІэкІарэ шэщыбжэмкІэ Іухамэ, выгум илъ мэкъур зэхэутауэ, абы щІакІуэр телъыжу илъагъуу аращ. Бысымыр нэхъ жыжу къэтэджу здэкІуар тхэм ещІэ...

Тас-къубгъаныр щІехыжри щІокІыж Мэрям, лІтІыр пщэдджыжьышхэм пэплъэу щысщ. ПщэфІапІэмкІэ лыгъуэлыбжьэмейр кърех. Жыраслътэнрэ Къазджэрийрэ топсэлтыхыж Вовдвиженкэ зэрыкІуахэм, кызырыкІуэжахэм.

Къазджэрий хушІегъуэжатэкъым абы зэрыкІуауэ щытам. Іуэхур зэтеуІэфІэжауэ кыилътэрт абы. Правительством и Іэта-щхэм хуиІуэтат псори зэрыхъунум хуэдэу. Дышнинскэм кІий-гуоуэ зищІат ятэ щІыкІэ, итІанэ зыщІогупсысыжри зызэтреубы-дэж, етхуанэ армэр и пІэм кыиш зэрыхыхъунур кызырыгуры-Іуэн акъыл иІу кышІокІ, жэщым я нэхъ кІыфІми дээр а здэщыт ІэнатІэм кыиупш хъунутэкъым. Армэ псор, къепІэту мыдэкІэ бгъэтІылыж мэкъу Іэмбатэ хъуат, зыми гу кышплъимытэу и пІэм кыишыну? Хъэмэрэ уи бийр нэф дыдэу, дэгу сэгъроуэ уи гугъэ? АтІэми, тІасхъэщІэххэм иужьрей зэманым хыбар кызырахымыкІэ, бийм и дзэхэр я пІэм изэгъэжыртэкъым, абы-хэм зы Іуэхушхуэ гуэрым зэрызыхагъэхъэзырыр белджылыт...

– Къызжелт зо мыр: Гикалэ Николай министру щимыгъэувар сыт эмирым? – шхыдэрт Жыраслътэн. – Правительством зы большевик нэс хэтын хуей, хъэмэрэ хуемей?! Блэнокъуэ Хъэрун большевик щыхъуар дапщэщ? КъызгурыІуэркъым фи зэхэтыкІэр.

– Сыту уделэ мыгъуэ уэ! Гикалэ Николай урысщ. Зи гугъу пщІыр ислъам правительствэщ, абы хэтхэр муслъымэн защІэщ. Нэмэз щІыгъуэ хъуамэ, зыгъэпсэхугъуэ ящІри нэмэзлыкъым тоувэ правительствэм хэтхэр. Урыс министрым лІот ебгъэ-щІэнур? Нэмэз ебгъэщІыну, хъэмэрэ члисэм бгъэжэну? Жэпэну-ми, Ведено члисэ дэтыххэкъым.

– Дышнинскэр академикщ. Уэри ущеджат муслъымэнхэр щрагъаджэ академием. Мор щыакадемикым уэ сыт?..

– Сыт? Сыт? Сыт фІэкІ нэгъуэщІ пщІэркъым! Академие къэзыух псор академик хъуркъым.

– ЫтІэ, мор хъуай! ИлъэсищкІэ зауэ юридическэ академием щыхъулеяти, академикыу къупхэм кыиджелаш! Академик!..

– Джыназыпхъу кышІишар сыт уи гугъэ абы? ДжыназыщІэ зыфІригъэщынути аращ! ЩІыхъ хуейщ. Къимыхъ щІыхъ! СощІэ: Дышнинскэр бзаджэщ, зыхуейм и Іэр трегъэхуэф. Блэнокъуэр писару щытауэ аращ. Къулыкъум и ІэфІагъыр зищІысыр кыищІаш икІэм икІэжым. А тІур зы лэныстэм и дзитІым ещхыщ. ПсынщІэу икІи тынш дыдэу кызырыгъуэтащ.

– Министр Іуэхум сыщІыщІэупщІэр пщІэрэ? – Жыраслътэн

и нат Іэр зэрегъалъэ, и набдзэ кІапитІыр и пэбгышхъэм щызэхо-хъэж. Іуэхушхуэ зэрегупсысым и щыхъэтщ. – Уэ щІэныгъи уиІэщ, Іуэхуми хощІыкІ. КъызжеІэт мис мыр: бгырысхэм я муслъымэн къэралым зыгуэр къыкІыну? Хъуну ар къэрал?

А уппІэм занщІэу жэуап иритыжакъым Къызджэрий, мобы нэхъ и фІэщ зэрищІыну псалтэхэр къылтыхъуэу арат. АрщхъэкІэ абы и жэуапым мыгурыІуэгъуэ гуэри хэлът.

– Сыт щІэмыхъунур? Мес, Грузиер, Азербайджаныр, Армениер хъуай. Ахэр къэрал щхъэхуэу къалтытэ. Ар губзыгъагъыу къалтытэ къэралышхуэхэм.

Пэжщ, ахэр зи бэлыхъ иукІыр нэгъуэщІ лъэпкъхэм я Іуэху зэрыхъунуракъым. Россиерэ а лъэпкъхэмрэ зэпэІэщІэ ящІыну аращ а къэралхэр зыпылтыр. ЩІащІынури мыращ: больше-визмэм и къуэпсым зрамыгъэдзынщ, ар Восток Гъунэгъум, Азием намыгъэсынырщ. Северо-Кавказскэ эмиратыр больше-визмэмрэ Закавказьемрэ я кум хъэлэу даук Іэну аращ мохэр зыпылтыр. КъыбгурыІуа?

– Арауи сощІ. Ауэ эмиратым и мурадщ Тыркум и дамэм щІэувэну. Мыбы муслъымэн къэралыгъуэ къыштыхъумэ, ди лъэпкъэгъухэм я адэжхэм я лъапсэм къагъээзжынущ. Абы щогутъ ахэр. Чырэр къышщІыдатари апхуэдэ гугъэ зэралэращ.

– КъэкІуэжынухэкъым. Абыхэм я къуэпсым а здэщІэм зыщидзащ. КъыздэкІуэжынури дэнэ? Абыхэм ящІу шытам нэгъуэщІхэр щопсэу. КъэкІуэжхэмэ, дэнэ ахэр здэпхъыну? Хъэмэрэ аргуэру къээзуат зауэм щІебгъэдзэжыну ара? МодэкІэ Тыркум ди лъэпкъэгъухэр къыдиутІыпщмэ, мыдэкІэ Россием дриутІыпщыжмэ, аракъэ зауэ жыхуаІэжыр? Аргуэру зы Ща-милыщІэ къэунэхунщи... Къэунэхуагъэжбу щыІэщ ар – Узун-Хъэжы упсэу!.. Урыс генерал жыпІэнущи, Бекович-Черкасскэр, Алиев Ерысхъан, къыфІэбгъэкІмэ – Улагай. Аращи, лІэщІыгъуэ блэкІам екІуэкІа зауэм къытрегъээзжри... Сыту пІэрэ абы къы-хэтхыну?

Шхэуэ здэщысхэм Жыраслъэн псалтэмакъым пешчэж:

– Тыркури зи щхъэ хуитыж къэралкъым нобэ. НэгъуэщІ къэралхэм яІыгъщ ари. Абы и гугъу куэд щызэхэсхащ а сыздэ-щыІам. Іэдиб Хъалидэ цІыхубз губзыгъащэщ. Мис абы куэд сригъэдэІуащ сэ. ИгъащІэм политикэ Іуэху зесхуакъым. Зэрызесхуэн щІэныгъи сиІэкъым. Шы дахэ сыгъэлягъуи аращ сэ сызыхуейр. Сыжейми пщІыхъэпІэу солъагъу: ар дауэ къэздыгъуа, сща хъуну?... Ауэ Тыркум сыкІуэри зыгуэрхэр нэхъ къызгурыІуэу щІэздзащ... Сызэрыщымыта сыхъуащ. Шы си-мылэжьэжу, цІыхум я псэукІэм и бэлыхъым сиукІыу хуежъащ. Тыркум къэралыгъуэу къыпхуищІэжын щыІэжкъым. Мыщэу шытамрэ яукІауэ щылъ мышэмрэ зэхуэдэ? Аращ зэщхыр нобэрей уи Тыркур.

ЗыукIари хэт жыIэт а мышэр? Хамэхэраш...

– ГьэщIэгъуэн жыпIам. Пэж дыдэу, узэршчытауэ ушчытжкыым уэ. Уи щхьэр пхузэрахъуэкIри укъаутIыпщыжаш.

– УмыгушыIэ. Сэ си фIэщу сынопсалъэ. НэгъуэщI мыхъуми, мы зэм кыизэдаIуэ. Си гушхьэм щызэтрихьар кьэзунэщIынщи си псалъэм кIэ естынщ. Мыщэр къыхэмыштыкIыу жейуэ и гъуэм илът. И лъапэм щIэфыжу щылтът, и щхьэ хуэрэзыжт. Абы и гъуашхьэIум кыIуохъэ адэ жыжъэ кыкIа шакIуэр. «Ей, мышэ, мышэ, псынщIэу кьэуши уи гъуэм кыкI. УиукIыну Урысейр кьокIуэ, уи лъапэхэр пичынуш», – жеIэри мэкIий. Лъапэ жыхуиIэр Босфоррэ Дарданеллрэщ. Мыщэр къышчолъэтри гъуэм кьопщ. Абдеж ягъэува кьапхъэным тоувэри еубыд. Яшэри Германием ирагъэзэуэну ирагъэуваIэ. Зыпэмылъящын IэнатIэ зэрыбгъэдагъэувар къыщищIэм, гъуэ кьитIу ипщхьэжын и гугъэу щIыр кьритхъуу щыхуежъэм, и кIэм тотIысхьэжри гурымущIедзэ. ЩакIуэхэр-щэ? Ахэр хъэзырыбзэу абдеж щытыххэти мышафэр трахри лыри фэри зэхуэдэу ягуэшыж. Истамбыл зы ресторан гуэрым сыщIыхъат сэ. Хъалидэ сишат. Афицар фIэкI щIэпльагъуэртэкъым. Англием, Францием, Италием, Грецием кыкIахэу. Тырку хъыджэбз цыкIухэр кьралъэфэкIри щIэтт... Ахэракъэ кьэралышхуэхэм я лIыкIуэ хъужыр? Мыщэр зэрагъэшынауэ щыта Россиери щыслъэгъуаш абы. Ауэ абы и лIыкIуэу слъэгъуар кьэзакъ тхъэмышкIэт, факъырэт. Уи Босфори уи Дарданелли кьибубыдатэкъым абы. Езыр гъэру яубыдауэ арат. Шхын щхьэкIэ лIэрти факъырэлус къыхихыу рестораным щIэтт. Англизхэм къыхаудащ а мышафэм, французхэми Iыхъэншэу зыкьагъэнакъым, итальянцхэри пщIэншэ хъуакъым. Грецием фIэкI шэрей зимыIэм сыт хуэдэ Iыхъэ лъыса?!

А псом и ужькIэ сыноупщIыну сыхуейт: Портэ и Iэ лъэщыр дэнэ здэкIуар? Вахитдин султIаным щхьэкIэ Хъалидэ кьызжиIар пщIэрэ? ХакIуэ нэфш, жи...

– Тырку кьэралыгъуэм и Iэ лъэщыр пымытыжыр пэжщ. АбыкIэ узахуэщ, – и псалъэр зэпигъэууэ тIэкIурэ гупсыса нэужь, адэкIэ пещэж Къазджэрий: – Ауэ мы зыри зышчымыгъэгъупщэ: Тыркум кьаруушIэ къышчыгунэхуаш, дяпэкIэ лъэпкъым и гъащIэр зэрыхъунур зэлъытар араш. Пэжыр жыпIэну щытмэ, тырку революцэщ абы узэреджэнур, республиканскэ псэукIэ ухуэным хуэунэтIа бэнэныгъэщ ар. А бэнэныгъэр кьызэщIэзыIэтар Кемал Мустафаш. Дэри, бгырыс лъэпкъхэм, ди республикэ кьызэдгъэпэщ щхьэ мыхъурэ? Зыгуэрми жиIауэ, тыркухэр зыкIэ хэкIуэдами, зауэм хэкIуэдакъым. Кемал Мустафа кьызэригъэ-пэщаш лъэпкъ буржуазием и парт, езым и политикэр зэрыпхи-гъэкIыным пылът. Езым кьызэригъэпэща партым и съездым сыхъэт щэщIрэ хыкIэ къышчыпсэлъауэ жаIэ ар.

– Зы жэщрэ зы махуэм щIигъукIи?

– Дауи, зигъэпсэхуурэщ къызэрыпсэлъар... Вахитдин хакІуэ нэфщ, жыбоІэ уэ... Сыт щІэхакІуэ нэфыр?

– Зыри илъагъуркъыми аращ щІэнэфыр. И нэр зетелъу мѣпсалъэ жа Іэ, зиунагъуэрэ. И нэр къыщІимыгъаплъэри сыт жыІэт.

Игу илъыр зыми къримыгъэщІэн щхъэкІэщ. СыхулІэ абы игу илъым. Жъым ихъыж куэнсап Іэм хуэдэщ абы игу илъри. И блыгущІэтхэри езым ещхъыркъабзэщ. И фыз къомым щыщ жэщым гаремым къыхурашамэ, и нэр къыгъаплъэу зыщІыгъу цІыхубзым еплъыркъым сыхъэт мыгъуэм хуэзар! Псори и зэхуэдэщ... Хъыданыжми алэрыбгъуми едэ зепэщэщыр... Сытми, цІыхубз и цІэмэ аращ... Къэралыр зэрыпхъуакІуэхэм я ІемыщІэ ихуащ. Абы нэс сыт щхъэкІэ укІуэрэ? Грузиер аракъэ?

Жыраслътэн кърегъажъэри Къазджэрий хуеІуэтэж Дышнинскэм и хъэгъуэлІыгъуэм здыхэтым, оккупационнэ дзэхэм я командующэ англыз генералыр иукІ зэрыпэтар. А щІэщхъур къыщымыщІамэ, Тыркум кІуэнми хуэмыпІэщІэнкІэ хъунт ар. Ауэ апхуэдэу зэрыхъуами хущІегъуэжыртэкъым. ИмыщІэ Іджэ къищІат, имыльтэгъуа Іджэ ильтэгъуат. Абы и фІыгъэкІэ техъат мафІэ бзийм зэщІишта гъуэгум.

– Уи шэр генералым и гушхъэм техуауэ щытамэ-щэ? – йоупщІ Къазджэрий.

– Нэгъабэ лІам лъэщІыхъэжат. Дарьял аузым абыхэм езыхэм гъэру щызэтраукІар уэзгъэльтэгъуашэрэт. Хэт унэлут, хэт уэркъ, хэт большевик жаІэу емыплъу, Іэщым ещхъу зэтраукІащ. ЯукІыр хэтми къафІэуэхуакъым, я цІэкІи я унэцІэкІи еупщІахэкъым. Иджыпстуи си тхъэкІумэм итщ Дарьял аузым щызэхэсха фоч уэ макъ къомыр, цІыху цІыкІум я зэщІэгъуагэ макъыр. Деникиным и дзэхэми яхэтащ Англием къикІа унафэщІхэр. Абыхэм я Іэпэм къыдекІэрэхъуэкІыу аращ езы Деникиныр. Аслъэнбэч тэмэму жиІащ: англызхэр зыхуейр урыс генералым бгырыхэм я къэрал къызэригъэпэщыну аракъым, ахэр зи бэлыхъ иукІыр нэгъуэщІщ – Грознэм и щІыдагъэм я Іэпхъуамбэр хаІуу абы и мэм зэрепэмынырщ.

– Хуабжъу гъэщІэгъуэн зэхэзбгъэхаш, си къуэщ. Зэ Истамбыл кІуэгъуэм апхуэдиз къыхэпхын жыхуэпІэр... – Къазджэрий иригушхуэрт ик Іи иригуфІэрт и ныбжъэгъур зэрыхъуам, зы псалъэк Іи пэрыуэртэкъым абы. – Дунейм тетыр зэбгъэщІауэ, псори къыбгурыІуэу къэбгъээзэжаш. Ар тщІамэ, делегацэм и унафэщІу удгъэкІуэнти.

– Уэрамым дэт жъэрыплъэхэр тезыгъэу кІапсэрыкІуэм ещхъуи? Хъэуэ, тІасэ. Си хъэдэр щыхъума абы. Апхуэдэ унафэ-щІу кІапсэрыкІуэр щырет. Сэ кызээзэгъын

ІэшІагъэкъым ар.

– ІэшІагъэ жыпІэри сигу къэбгъэкІыжащ. Дышнинскэм и шыщхъэхъумэу уувынт?

– Сыувынтэкъым, – пеупщІ Жыраслъэн.

– Мори джынащ. Правительствэм и Іэтащхъэщ. Командующэ нэхъыщхъэщ! МафІэм и гъунэгъу лыр мажъэ, жи. Хэт ищІэрэ...

– Жъэ къудейкъым. ИкІи нэхъ псынщІэу елынцІ.

– Мор зыми илынцІыркъым.

– ИджыпстукІэ имылынцІми, илынцІынущ. Уигу сыкъэгъэкІыж. Содэ. Закавказьем щыІэ республикэхэр Россием и гъуэгум лъэпощхъэпоууэ тетщ. А лъэпощхъэпом хэплтыхъ ищІыркъым. Абы хэти игъэлъэпэрэпэфынущ, игъэджелэфынущ. Аракъым Іуэхур. Ауэ мыпхуэдэ зы Іуэху уегупсыса уэ? А лъэпощхъэпор зыгъэува дыдэхэр абы и къуагъым къыкъуэтІысхъэжу дэ къыдэууэ щІаамызджыну пІэрэ?

– Ар си фІэш хъуркъым! Я фейдэ хэлъкъым.

– АтІэ сыт щІагъэувыр лъэпощхъэпор? Окопэр къыщІатІыр гурыІуэгъуэщ: абы итІысхъэу къоуэнхъу аращ. БыдапІэ щІаухуэри а щхъэусыгъуэ дыдэращ. Лъэпощхъэпор-щэ?

– Уэлэхы, апхуэдизу узэрыгубзыгъэр къищІэмэ, Дышнинскэм афицар цІэр къыпфІищыным!

– Генерал цІэр къысфІищами, си ажэ абы и бжыхъ еспхыну сыхуейкъым. Си къулыкъум уримыгузавэ уэ. Къулыкъу сиІэш сэ. Грузием и нэхъ Іэтащхъэ дыдэм и Іэ щІэлъу, и мыхъур телтыхъу хъэфэ тхыль сІыгъщ сэ. Сыздыхуейм сыкІуэну хуитыныгъэ къызет а тхылъым. ИгъашІэм епхауэ зыщІыпІэ сыкІэрытакъым. Си гъуэгур къыспаубыдакъэ – си гъашІэр иухауэ аращ. Зы щхъэц налъэ хуэдизкІэ сехъуапсэркъым а уи премьерым, ущІехъуэпсэни бгъэдэлъкъым. Къулыкъу фІэкІ напэ иІэжтэкъыми, хуит къыщыхуащІым, къулыкъуу дунейм тетыр езым зрилъэфэлІэжащ.

– Дышнинскэра зи гугъу пщІыр?

– АтІэ хэт уфІэшІрэ?

– Зы къулыкъу хузехъа мыгъуэщэрэт абы. Ауэ Тэрч – Дагъыстан правительствы зэрыщІэр зыщумыгъэгъупщэ. Чермоев Тапэ и къэпталыбгъэм хъэзырыпэу теплъагъуэу къыщІэкІынкъым абыхэми министру яІэм хуэдиз. ПравительствитІыр натІэпэкІэ зэжъэхъуэмэ, тІум язым я нэхэм хъуаскІэу къыщІихы-нур слъагъу хуэдэщ. Зы цІыхум и плІэм щхъитІ фІэбгъакІэ хъунукъым. АбыкІэ арэзы укъыздэхъун сфІощІ.

Жыраслъэн къодыхъэшх:

– Дауэ хъуми, сэ сыхуитамэ, министру узгъэувынт уэри. ЩІэныгъэ ІуэхухэмкІэ министр утэрызгъэувынури.

– Сумыгъэувами, апхуэдэу уигу зэрилтымкІэ берычэт

бесын. Уэри ушыгъуазэу къышIэкIынщ абы: тетхэм яфIэфIкъым езыхэм нэхърэ нэхъ губзыгъэ я гъунэгъуу шызеуэну, – мэгушыIэ Мэтхъэныр, асыхъэтуи псалъэмакъыр ехъуэж. – ЕмыкIу гуэр зэрытщIам сыхушIегъуэжауэ срогузэвэж. Ди дежхэм щхъэ дахэ-мышхъэрэ? Адыгэ полкым шыщ взвод псом гуэншэрыкъ щIын фIэкI Iуэху яIэкъым. ИтIани псори яхуригъэкъуркъым. АбыкIэ дыIухъэу дыплъэн хуеящ.

Къазджэрий и гур хуэмыгъуэ дыдэт а полкым. Тэрч Совнаркомым и мандат кърата нэужь абы къызэрегъэпэщ Советхэр Тэрч и къэзакъыдзэхэм язэрышхыумэн отряд, иужькIэ а отрядыр соединенэшхуэ мэхъу, абы шыщ Iыхъэ Ставрополь крайм имыгъакIуэу хъуркъым – Деникиным и дзэхэр Севернэ Кавказым и Центральнэ IыхъэмкIэ иунэтIат. Езым къыхуэнэжа дзэхэр щIыгъуу Къазджэрий IэнатIэ хьэлъэ Iуоуэ: зауэмкIэ мыхъэнэшхуэ зиIэ гъушI гъуэгу станц гуэр бийм яшихъумэну япоув. АрщхъэкIэ лъэныкъуитIыр къарукIэ зэхуэдэтэкъым – къэзакъхэр куэдкIэ нэхъыби хъурт, IэщэкIи нэхъыфIу зэщIэуздат. Мэтхъэныр къимыкIуэту хъуркъым. Шууеидзэ къыхуэнэжа тIэкIур Тэрч зэпрешри Гикалэ Николай деж макIуэ Къазджэрий. Мис арат иужькIэ адыгэ полк хъужари.

– Тыркум нэс къысшам шыщ «кIокъуш» жиIэу зы ялтысакъым дыдейхэм, – же Iэ и жагъуэ дыдэу Жыраслъэн.

– Узахуэщ. Ялтысакъым. Дапщэрэ ныбжесIэну: Дышнинскэмрэ Гикалэрэ зыфIэдзар ДеникинкIэ зэджэ гъушI Iунэращ. Деникиным кIэ еттмэ, псори я пIэм иувэжынурэ тэмэм хъужынуш. Кавказым шыпсэхуэм нэхъ къащтэрэ – я щхъэ и унафэ ящIыжу хъунуш, ар ислъам республикэ хъункIи мэхъу, пщIэну шыткъым – Советскэ хъункIи хъунуш. ЦIыхум къыхахращ зэрыхъунур. Бгырыс псори я съездым шызэхуэсынщи я унафэ ящIыжынщ. Слъагъу хуэдэщ, абы зы зэрызехъэ, зэрыукI шыIэнуши... ЗэкIэ абы ехъэлIауэ зыри щIыбжамы Iэр Деникиным бгым дриубыдылIауэ бэуапIэ къыдимыту диIыгъщи аращ.

– А зи гугъу пщIы гъушI Iунэр куэдрэ хэтыну блыным?

– Хэтын хуейкъым... Дунейр уэтIпсытI бзаджэ зэрыхъуа. Дыгъэ зэрытлъагъужынум дыпыкIа хъунш. Апхуэдэ дунейр гъушI Iунэм и ульиигъуэщ, и кIуэдыпIэщ, – Къазджэрий щхъэгъубжэм кIэрытщ, псэууэ абдж IупщIищ фIэкI хэлъыжккъым абы. Адрейхэм тхылъымпIэ Iушхауэ аращ. – Тхъэ уеплъын мобы! Министрыращ мор! Ара дыдэщ! – Къазджэрий зы лъэбакъуэкIэ къыIуокIуэт щхъэгъубжэм.

– Хэт и министр зи гугъу пщIыр?

– Блэнокъуэ Хьэрунш.

2. МЭРЯМ ЙОЖЬЭ

Жыраслъэн Блэнокъуэр мыIейуэ ищIыхурт. Хьэрун бзэрэ тхылърэ ищIэрт. Ар къуажэ писарь мэхъу. ТхъэмыщкIагъэ

зылгысауэ абы и деж къемыкІуалІэ жылэм дэстэкъым. ЛъэІуа-кІуэт кыщІэкІуэхэри. Округым и начальником деж тхьэусыха-фэ ирагъэтхыну арат. И лэжыгъэм кыпэкІуэр ерыскъыуэт кызырѳІыхыр абы – хэт джэдыкІэ зыбгъупщІ, хэти зы джэдыж. Пэжщ, ахъшэ къезыти кыыхэкІырт, сом ныкъуэ хуэдэ къратырт. ИтІанэ езыр тэрмэшуща мис а тхьэусыхафэхэр зыхуитхыу шыта начальник дыдэм деж. Начальником адыгэбзэр бжэгъукІэ къраудмэ ищІэртэкъым, урысыбзэ зымыщІэххэр жылэдэсхэрат. Арати, тэрмэш ныбжыщІэм и Іуэхур кыкІырт – езыр зэрыхуей-уэ, зэрыфІэфІу зэрихъуэкІырт лъэныкъуитІым жаІэхэр. А Іуэхум и кІэн кыыщІикІи хъури иригъэлей хъуащ абы. Начальником деж Іэджэрэ кърашалІэрт дыгъуауэ е хъунщІауэ шэч зыхуащІ-хэр, абыхэм жаІэр Хъэрун зэрызэридзэкІым куэдкІэ елътат Іуэхур зэриухынкІэ хъунур. Гурыщхъуэ зыхуащІу яубыдам и благъэхэр Хъэрун деж ІэнэщІу къэмыкІуэмэ, куу мыхъуу Іуэхур тыншу зэфІэкІырт, армыракъэ – шыгъу зышхар (ямышхыпауи дощІри) псы ирырефэж. Зэгуэрым езы Блэнокъуэри хопщІэ мэкъумэшыщІэхэм я зэрызехъэ гуэрым, зэрызехъэр кызыхэ-кІар мэкъумэшыщІэхэм я фэр зэрытрахрат, ябгъэдэлъу хъуар ятурэ, ятыныр шыгъэтауэ, яшхын ямыІэжу къэнахэт. Участкэм и начальником кьогубжъри: «Блэнокъуэм дяпэкІэ зы къулыкъу емытын!» – унафэ ещІ. Ауэ мо щІалэ бзаджэр яфІыхокІри участ-кэм и комиссару, итІанэ уеблэмэ шуеи полкым и командиру мэув. Мис абы и ужькІэ Жыраслъэныр имыгъэпсэу мэхъу, шы къэдыгъуа и Іыгъыу кыиубыдыну арат зэщэр...

Фитон бэлыхъ ису, шу гъусэхэр щІыгъужу кылухъат Хъэрун Хъэсэнджэрий и куэбжэм. Исыр умылтагъу жыхуаІэм хуэдизу фитоным и гушхъэр къедзыха пэтми, тхьэм ещІэт, Мэтхъэным и нэр абы зэрыхуэзар. ХъэщІэшхуэм пежъауэ куэбжэмкІэ мажэ Хъэсэнджэрий, кьоблэгъэну, унэм кыщІыхъэну йолъэІу. Министрым жиІэну поплъэхэри шу кьомри хъурейуэ кьеувэкІауэ зэхэтщ. Хъэсэнджэрий лъэныкъуэкІэ Іуишауэ зрилъэфыхырт Хъэрун. ИтІанэ къригъажъу абы Хъэсэнджэрий кыжриІар зымы зэхихакъым. Жыраслъэн кызырѳІэщІымкІэ, езым и Іуэхут зэрахуэр. Гува-щІэхами, кысхуигъэгъунутэкъым абы иш бэлыхъым уанэдэгъуэри зэрытелъу кызырыздыгъуауэ щытар. Мис иджы, сыт кызыищІэнуми хуиту, министр хъуауэ сыІэрыхъащ, йогупсыс Жыраслъэн. Игу къэкІар зэрыпэж дьдэр нэхъри хъэкъ щыхъуащ абы Хъэрунрэ Хъэсэнджэрийрэ унэм кыыхуэкІуэу кьежъауэ щилъагъум. Абы и ужькІэ уигу фІы щыщІэ-жынт...

АрщхъэкІэ пщІэншэу плейтеяуэ кыщІэкІат Жыраслъэн – абы и Іуэху зэрихуэхэртэкъым Блэнокъуэм. Къэрал кІуэщІ

министрыр кызытек Iухъар Мэрямт. ЦIыхубзыр и щхьэгъусэм Истамбыл ириджэу арат жиIэр. Пэжщ, Париж кIуэну делегацэм хэту ежъауэ щытам кыигъэхъа телеграммэм иткъым апхуэдизу пIэщIэгъуэу, гузэвэгъуэу къэхъауэ и фызыр Истамбыл щIри-джэр. Ауэ Хьэрун кыызэрыфIэщIымкIэ, зы бэлыхълажъэ къэмы-хъауэ щытамэ, Рубинэ бгырысылтэкъэ, зы мыхьэнэншэ тIэкIу щхьэкIэ и щхьэгъусэ игъэпIейтеинтэкъым. Абы и ужькIэ Мэрям и анэм игу фIы щыщIэнт? Ар фыз гъур гуэрт, баш упсауэ псы-гъуэт, зи фэр зыхуэдэр умыщIэну къепхъуха бостей кIыхьыр зэщхьыр бжэгъум фIэдза хъыданыжъырт. Гуэншэрыкъ ящIыну цыр абдж къутахуэкIэ зытрауда вакъапхъэм ещхъу кIыхьт абы и нэкIу зэльар. Щыхубз тхьэмышкIэм хузэгъэзахуэртэкъым и пхъум и закъуэ хьэдрыхэщI нэс зэрыкIуэну щыкIэр, Истамбыл къэгъэнауэ, цIыхубз закъуэ псыхьэ къудей бгъэкIуэныр дзыхь-щIыгъуэджэщ нобэ.

– Ар Истамбыл нэса зэрыхъуну щыкIэм фримыгузавэ, – яжриIэрт Блэнокъуэ Хьэрун Мэрям и адэ-анэм. – Къэрал кIуэщI министерствэм хэкIыпIэрэ Iэмалрэ кыигъуэтыфынщ зы бадзэ дзэкъапIэ хуэдиз кыщымышцIу фи пхъур Истамбыл нэсын папщIэ. И закъуэ едгъэжъэн фи гугъэ ар? Хьэуэ, зиунагъуэрэ! Я нэIэ кыытрамыгъэкIыу кыыхуэсакъыу кыыкIэлъыплъын гъусэхэр хуэтщIынущ. Тхыль къабзэкIи ахышэкIи кыызэдгъэпэщынущ. Уэри гъуэгу гъуэмылэ хуэгъэхъзыр, лэкъум хуэгъажъэ, джэдыкIэ хуэгъавэ, джэд гъэва здырегъэхъажъэ, фи хадэм кыикIа пхьэщхьэмышхьэ фиIэмэ... Аращ. Истамбыл носри Мэрям занщIэу хуозэ Рубинэ. Хэт ищIэрэ, ари Париж здишэнкIэ мэхъу. Здимышэрэ – Истамбыл кыйдэнэнщи зиплтыхьынщ, имыльэгъуа ильагъунщ, мэджытхэм кIуэнщ. Абы дыхуэдащэрэт зикI! Ит Iанэ и лIым и гъусэу кыигъэзэжынщи, нобэ хуэдэу къэсыжынщ. Дэгъуэкъэ а псори? Хэт щIэмышхуэпсыр Истамбыл ильагъуну? Си пыIэжъыр щэ дэздзеинти, Истамбыл дэт Айя – Софие мэджытым ауэ нэгбгузкIэ сытеплъамэ.

Хьэрун и макъыр гуры Iуэгъуэу къэлусырт Къазджэрийрэ Жыраслъэнрэ зыщIэс хьэщIэщым.

– КъэпщIа иджы? – Мэтхъэныр Жыраслъэн йоIущащэ. – Уи Iуэху кърахуэкI уи гугъэу уи псэр IукIати...

Жыраслъэн и дамышхыт Iыр хегъэлъэт: кыгуры Iуэркъым Мэрям Истамбыл щIагъакIуэр.

– Пщэдей ежъэнущ Мэрям, – Блэнокъуэр цIыхубзым и адэ-анэм йопсалъэ. – Иджыпсту фи жагъуэ фымышцIу фи пхъур си гъусэу нэвгъакIуэ. Тхылтхэр зэгъэпэщын хуейщ. Истамбыл кIуэну хуит къэзыщI гъуэгу тхыль щхьэкIэ сонэхэм дельэуати, тхьэм игъэпсэхэ, ди хьэтыр къальэгъуащ. Iуэху тIэкIур зэры-зэфIэк Iыу, си фитонымкIэ кыыфхуезгъэшэжынщ Мэрям...

– УмыпIащIэу тIэкIу ушысыртэкъэ, тIэкIуи уедзэкъэнт,
– къызыых щымыIэу Хъэсэнджэрий жиIэ пэтащ Хъэрун и
хэкуэгъухэр зэрихъэщIэр, абыкIэ кыттригъэхъэн и гугъауэ
арат генералыр, арщхъэкIэ дэтхэнэ зы дакъыкъэри
зэпэзылът Блэнокъуэм зегъэкIэрахъуэри щIокIыж.

– Мэрям, кхъыIэ, тIэкIу еужьэрэкIыт, зэманыр хуабжъу ди
мащIэщ, – кIуэрыкIуэм тету кызогуоуэкI ар.

Зы дакыкъэ нэхъ дэкIа хъунтэкъым Мэрям генералым и
ижырабгъукIэ щысу – цIыхубзым пщIэ зэрыхуищIыр, зэры-
бгырысыр кыигъэлыагъуэу апхуэдэу игъэтIысауэ арат – шу гъусэ
къомыр зи ужь ищIа фитоныр Хъэсэнджэрий и куэбжэпэм
щыIужыжам.

– Сыт жыпIэн абы щхъэкIэ? – фитоным нэкIэ дэкIуатэурэ
Жыраслъэн Мэтхъэным йоупщI.

– Абы иIуэху лъэпкъ зэрыхэмылътым шэчи шубхъэи кы-
тезмышъу тхъэ пхуэсIуэфынущ.

– Мэрям ежъэмэ, сосыкIыж...

Къазджэрий мобы жэуап иритыжыну щеплъ дydэм, бжэр
кыызэIуехри Хъэсэнджэрий кыщцIохъэ. Абы Iэнэ хъурей цIыкIу
иIыгът. Бахъейр кыщцхъэщыху абы телът мэлыл гъэвар, бжы-
ныху шыпси, лэкъум хуаби, сыкурэм иту шей пщтыри щIы-
гъужу. Унэр лыгъуэлыбжъэмэ гуакIуэм зэщIиштащ, ауэ мэ
псоми къахэпIэнкIыкIырт бжыныхумрэ шыпсылъэ кхъуеймрэ.

– ЕмыкIу дыкъэвмышI – фыдгъэмэжэлIащ нобэ, – Хъэсэнд-
джэрий и макъыр ехуэхыпат. – Министрыр къакIуэри...

Мор кызызэрыкIуам гу лъаамытэхха хуэдэу фэ зытрегъауэ
Къазджэрий.

– Ара фитонкIэ къэзыжыхъу дэтыр?

– Мэрям хуейуэ къэкIуат...

– А-а. Аргуэру гъэр гуэрым еупщIынухэмэ, тэрмэш хуей
хъуахэу арагъэнщ.

Хъэсэнджэрий ерыскъыр Iэнэм кыттрелъхъэ, кыттрегъэуэ,
Iэнэ лъакъуищыр дурэшымкIэ дедзэ, езыр мо тIум къабгъэ-
дот Iысхъэ, и гуауэр яхуиIуэтэну. Унэр зэрызэпрыхукIа чы-
бжэгъу блыным адэкIэ Мэрям и анэм и псэм хъэзабыр щытелът,
зихузмэ-зипIытIурэ зызэфIишыжыпауэ нэпсыр щIегъэкI мы-
гъуэр зи мыгъуа анэ тхъэмышцIэм.

Къазджэрийрэ Жыраслъэнрэ ягу хуэкIуэжыртэкъым еры-
скъым – хъэдагъэм ухэшхыкIын жыхуэпIэр дауэ кыпщыхъурэ?

– ФыхэIэбэ! Тхъэм щхъэкIэ, федзакъэ, – и щхъэр ерагъыу
къеIэт бысымым. – Тэрмэшу яшамэ, сыдэкIуэтэн мыгъуэти...
Ди малъхъэм телеграммэ кыигъэхъри ириджаш. Зы бэлыхылажъэ
кызызрыхъуам шэч хэлъкъым. Тхъэм гущIэгъу кытхуищI...

– Гузэвэгъуэ къэхъуамэ, Мэрям ягъэкIуэнтэкъым. Гузэвэ-
гъуэм деж цIыхубзым сыт кыпхуищIэн? – Хъэсэнджэрий игу
зыгуэркIэ фIы хуищIын и гугъуэ къопсалъэ Жыраслъэн. Блы-

ным адэкIэ и щхьэгъусэр зэрыщыпыхьэр зэхехри езыми ерагъуу зыхуэIыгъыж къудейщ. ЗэтIолъхуэныкъуэу иIа щIа-литIым иригушхуэурэ ахэри иджыблагъэ Алыхьым яIихыжащ. Зыми щымышу хэкIуэдащ. Шэшэнхэм я Iэщыр къэзакъхэм я губгъуэм тещхьэрыуащ. Модрейхэм былымыр яубыдри яхуащ. Шэшэнхэм ар къыпхуагъэгъунт? Къэзакъхэм ятеуэу узыгъуэр иратыну мурад ящI. «Бэлэрыгъауэ фателъэдэнщ, жэщым фатеуи нэхьыфIщ, – зызыгъэхьэзырахэм чэнджэщ ярет Хьэсэнджэрий. АрщхьэкIэ къэзакъхэр апхуэдэу делэт? Шэшэнхэр фIырыфIкIэ язэрыфIэмыкIыну ящIэрти, жэщкIэ я унэхэм щIэлътэкъым – станицэм и хьуреягъкIэ къыщатIа окопэхэм илъу нэху къекIырт: мобыхэм япэплъэу. Зэрыгугъа дыдэу Iуэхур мэхъу. Къэзакъхэр зыгъэбэлэрыгъыну зи гугъа шэшэнхэр езыхэр бэлэрыгъауэ станицэм щыхуэкIуэм, хьэзырыххэу щыс къомым зыкърадзри Исраф къызэтращIэ. А щIыкIэм тету, Хьэсэнджэрий и къуитIри фIэкIуэдат. Абы лъандэрэ нэкууи напIэуи иIэжыр и хьыджэбз закъуэрат.

Блэнокъуэм цIыхубз щIалэр и кабинетым щIешэ. Генералым картэхэр Мэрям и пащхьэм кърелъхьэ. Зэ еплъыгъуэкIэ зы мыхьэнэншэ тIэкIуу къыпфIэщIынт абы и пщэм къыдалъхьэ Iуэхур. Абы зы шынагъуи пымылъ хуэдэт. Лло, псалъэм папщIэ, гугъуехъу, хьэмэрэ шынагъуэу хэлъыр Гоцинский Нажмудин и адэшхуэ Щамил и сэшхуэр Деникиным и генералым тыгъэ хуищIарэ хуимыщIарэ къэпщIэным? Дагъыстан лъэпкъхэм яфIэфIщ тыгъэ зыгуэрым хуащIыну. АтIэми, Гоцинскэмрэ Чермоев Тапэрэ пылът добрармэм и лIыщхьэхэм щыщ гуэрым зыпащIэу мамырыгъэ зэращылIэну гурыIуэнхэу. Дербент деж къыщызэхакъутауэ щыта добрармэр абыкIэ арэзы хьунымкIэ зыхуэIуа щыIэтэкъым. И мурадыр къехъулIэмэ, Гоцинскэр Узун-Хьэжым къыхурикъуат. Эмирми и гугъэт, добрармэр мыхъуу Англием илIыкIуэу абы хэт унафэщIхэм запищIэну. Англизхэм Северо-Кавказскэ эмиратыр къэралыгъуэу кърадзэнущ, лъэпощхьэпо къыхуэмыхъуу, абы Деникиным и дзэхэр бгыльэ щIыпIэхэм игъакIуэу щыгмэ. Деникинми союзникхэм, псалъэм папщIэ, генерал Томсон, псалъэ ярет шэрихьэт къэралыгъуэм зэран хуэмыхъуну, я щхьэ я унафэ ящIыжу бгырысхэр игъэпсэуну. Арыншакъэ, жаIэ англизхэм, дыкъэпцIыхуркъым – утцIыхужырккъым, Деникин, афIэкIэ Iэщи-фаши, ерыскъыи уэттыжырккъым. Эмирым и цIэкIэ Дышнинскэм Томсон жреIэ дыгъужь мэлыхъуэ пщIы зэрыхыгъунур, Деникиныр «Россиер мыгуэшыным, ар зы къэралуи зэрыщытынум» зэрыщIэзээр, бгырысхэм я щхьэ я унафэ ящIыжу абы зэримыгъэпсэунур. Ар тэмэму къагурыIуэрт Грузием и меньшевикхэми. Арат абыхэм ялъэкIэ къыщIамыгъанэри Казказым и къурш нэкIухэм нэфIэщIу зы къэралгуэр къыщыгунэхун папщIэ – апхуэдэ къэрал хъуну

ахэр Деникиным шызыхъумэну зышыгугъхэр эмиратствэрат. Грузием и меньшевикхэр ажалым нэхэрэ нэхъ Иейуэ шышынэрт Деникиным. «Англизхэмрэ французхэмрэ къэкIуамэ – кIуэ-жынщ. Деникиныр къакIуэмэ, Казбек къуршыр и пIэм къипчу бгъэIэпхъуэныр нэхъ тынш хъунущ, мобы ебгъэгъээжыным нэхэрэ», – жа Iэрт абыхэм. Арат Тыркум къикIыу эмиратым сыт хуэдэ

чырэ къыхуэкIуэми, зэран лъэпкъ хуэмышъуу ГрузиемкIэ

щIызэпрагъэкIыр. Ар дэнэ къэна, езы меньшевикхэми язэры-хузэфIэкIкIэ зыкыщIагъакъуэрт шэрихъэтыдзэхэм – оккупа-ционнэ дзэхэм я Iэщэ-фащэм шыщкIэ гу къыльтэрт.

Нэхъ кIэщIу жыпIэмэ, Мэрям и къалэнт уIэгъэщым е сан-частым лэжъапIэ къыщигъуэтыну. АбыкIэ запыщIэн хуейт афицархэм, Iэмал игъуэтрэ – командованэм запищIэмэ нэхъ Iээжщ. Псом хуэмыдэу зыкIэлыплъын хуейр Улэгъеймрэ абы и гъусэхэмрэщ. Апхуэдэ Iуэху и пщэ дэплъхъэну Мэрям хуэдэ гъуэтыгъуейт. Япэрауэ, абы дохутыр IэщIагъэ иIэт, мыдрейуэ, цIыхубз зэкIужт, хыхъэхэкI иIэт, и теплъэкIи урыс цIыхубзу фIэкI зэрыщIэн шыIэтэкъым. Тхылъхэр зэрыхуатхынури урысыщIэщ: Васильчиковэ Еленэ Ильиничнэ. Гъуэгу тхылъым иратхэнущ: зэгуэрым дэкIыу кIуэда и щхъэгъусэр къелъыхъуэж. ЛэжъапIэ ува нэужь абы зыкыпищIэнущ цIыху гуэрым. И дзыхъ иригъэзу абы жриIэ хъунущ езым къищIа псори. Гоцин-скэм Шамил и сэшхуэр Деникиным и генералым тыгъэ хуищIу щытмэ, бзэрым шызэрахъэм ещхъу, абы и хыбарыр занщIэу уIэгъэщым шызэIэпах хъунущ. Языныкъуэхэр ехъуэпсэнущ, ейжынущ лъэпкъым и набдзэ сэшхуэр зыIэрыхъам, адреихэр хуэшхыдэнущ апхуэдэу зыщIа Гоцинскэм, егупсысырт Блэно-къуэр.

– Уэ къыппыщIауэ щытынур уи щхъэгъусэрагъэнкIи мэхъу, – зыкIи узыхуэмейуэ мэгушыIэ министрыр.

Мэрям и щхъэм къыхуигъэтIасэртэкъым делегацим щIыгъуу Истамбыл кIуауэ щыта и щхъэгъусэр къыхуэкIуэнкIэ зэры-хъунур.

– Сыт щIэмыхъунур? – цIыху хьэлэлыжыфэ зытригъауэрт генералым. Уи гугъэнт Шатой, хъэмэрэ Урыс-Мартан зэрыкIуэ-ну щIыкIэм тепсэлъыхъу. – Ауэ псом нэхэрэ нэхыфIыр гене-рал Улэгъейм зыпыщIэнырщ, – чэнджэщ ирехъэлIэ Хъэрун цIыхубзым. – Дауэ щытми, муслъымэнщ. Адыгейщ. Абы и Iыхъ-лы куэд Тыркум шыIэщ. Хъаныкъуэ генералтри муслъымэнщ, – куэдым зэрыщыгъуазэр къигъэлыагъуэрт Блэнокъуэм.

Министрым нэхыбэ къипсэлъыху Мэрями шынагъуэр нэхъ

Иейуэ кыышхыщыуэрт. Ауэ кыиклуэтыпИэ шыИэтэккым. Министрым жиИэр уи фИэш пщИыуэ шытмэ – и щхыэгъусэр здэщыИэм кИуэуэ арат. Абы псалгэ быдэ итат кыыхуащИа дзыхкым мы дунейм тету зы цИыху шыгъуазэ имыщИыну, уеблэмэ и адэ-анэ дыдэми ящибзыщИыну. Адэ-анэм я пхъур Истамбыл зэрагъэкИуэну хуагъэхъзыр. Мэрям зылИрэ зы цИыхубзрэ гъусэ хуащИынуу, а тИур Баку нэс дэкИуэтэнущ. Абдеж нэгъуэщИ цИыху хъарзынэхэр къащыхуэзэнущ, абыхэм яшэнущ добрар-мэм и дзэхэр здэщыИэ шыпИэм нэскИэ. Къэнэжыр Хъэсэнджэрий игу фИы хуэщИынат.

– Мэчэм узэрыкИуауэ шытар сыт хуэдэ гъуэгут? Истамбыл-кИэт, хъэмэрэ БасрэкИэт? – щИоупщИэ Хъэрун, Севернэ Кавказым икИыу хъэжыщИ кИуэхэм я гъуэгур тенджызыр арауэ зэрыщытыр ищИэрэ пэткИэ. БасрэкИэ укИуэмэ нэхъ гъунэгъут, ауэ гугъуехъ нэхъыбэ пыщИат.

– Истамбылк Ит. Ауэ тенджызыр сыт хуэдэу кыызэхъэлгъэкИа мыгъуэт – си къэжын къакИуэу, си щхыэр уназэу... Псэууэ сыкъэсыжыну си гугъаккым. ИкъукИэ хуабжыу сытогузэвыхъ Мэрям. Сэ кыыщыщИауэ шыта мыгъуэр абыи кыыщыщИмэ – тенджызыр хуэмыхъмэ...

– ЦИыхубзхэм къайхъэлгъэкИырккым ар, – зыщ хуэдиз зыхимыщИыкИщ Блэноккыуэм жиИэр. Сытми, Хъэсэнджэрий игу фИы хуищИыну аращ. Хъэсэнджэрий генералым пэпсэлгъэжын мэшынэ. И малхъэ къумыккыу щИалэ Рубинэ ишхын хъэлу Иыхъэ кыызэрилэжъ щИыкИэр – Истамбыл дэт «Басфор» рестораным и бжэИупэм дежыщызэкИэщИищ, зыккыщигъэлтагъуэурэ махуэр зэрыщигъакИуэр ищИамэ, Хъэсэнджэрий, зы выжъ фИэк ИимыИами, ар ищэжынти тридзэнти Истамбыл кИуэнт, цИыхур тригъууэ Рубинэ зытет кИапсэр езым къамэкИэ эппиупщИынти зыхигъэкИыжынт и малхъэм. Ауэ Истамбыл дэс Рубинэ и дуней тетыкИэм сыткИэ шыгъуэзэнт Ведено дэс Хъэсэнджэрий? Минрэ фИемыфИ пэтми, ар арэзы темыхъуэу хъурккым и пхъур зэрежъэнум:

– Алыхъыр фИыщ. Абы и гущИэгъум дыщыгугъынщ!

Министрыр Хъэсэнджэрийхэ я деж кыызэрыкИуауэ шыта фитон дыдэмкИэ пщэдджыжкым жьыуэ ирагъажъэ Мэрям. ИгъащИэ псокИэ ккымыгъээзэжыну дэкИ нэхъей, и адэ-анэм сэлам къарехыж абы. Хъэсэнджэрий и нэпсыр зэрымгъэлгъэуэным пылт, и пыИэмкИэ и лгъуажъэпэм еуэрт, иутхыпщИурэ сабэр кыыхригъэху щИыкИэу. Тысмэ – шысыфыртэккым, тэджами – шытыфыртэккым. Фитоным и хъуреягъыр кыикИухъырт, хъпшыпхэр илхъа зэрыхъуам еплъырт, жэз къэнжал ИупщИэхэр зыхэИулИа пхъуантэшхуэм, чы матэм еИусэрт, я пИэм иригъэзагъэрт. Мэрям и анэр гъыжыфыртэккым, нэпсри хурикъужыртэккым, нэмэзыбзэ кыйбжу шыст, и нэкИур итИкИэ Иуиплэжауэ.

Къазджэрийрэ Жыраслгъэнрэ гъуэгу техъэ цИыхубзми абы и адэ-анэми ягухэр фИы хуащИу жамыИэрэ къамыгупсысрэ дунейм

теттэкъым: Истамбыл ауэ сытми кьалэ, абы шумылъагъуну сыт шыIэ? Ауэ Жыраслъэн хуэмыухыр зыт: Iэдиб Хьалидэ кьызэри-гъуэтыну шIыкIэр тIощIрэ жриIат, сэлам хуригъэхьырт. Абы и тыгъэ дыщэ сыхьэтыр зрызесхьэри жепIэну зышумыгъэ-гъупщэ, ари си гущхьэ дьдэм телъу. ФIыщIэшхуэ зэрыхуэ-сщIыр, сызэрыхуээшари... А жиIэхэр зыкIи екIуртэкъым Жыраслъэн. Ар езыми ищIэжырт. Ауэ зыпылтыр зыт: Мэрям и дзыхь тхакIуэ Хьалидэ иригъээ зэрыхуенур, ар кьыхуээу щытмэ, лIыжъ-фызыжъри щIэгузэвэн зэрышымIэр щыми я фIэщ ищIынырт.

– Чырэм кьыщIэупщIэмэ, зэраныгъэ лъэпкъ щымыIэу Ведено нэсащ, жеIэ. Уэ пщIэжынщIабы жепIэнури зэрыжепIэнури, – арат Жыраслъэн и иужьрей псалъэхэр.

Мэрямежъащ.

3. ЭМИРЫМ И СЭШХУЭ

Уащхъуэдэмышхъуэу Мэрям зэрежъам тепсэлъыхьыныр, ар яшыгъупщэжыну хунэсахэтэкъым Жыраслъэн Узун-Хьэжы имамым деж шрадзам.

– Сэри Мэчэм сагъэкIуэну арауэ пIэрэ? – гушыIэрт Жырас-лъэн. – Си гуэныхьыр сагъэпшыныжыну тIэкIуэ емьпэсэуэIуа-хэу пIэрэ? Иджыри илгъэс хыщIа сыхъуатэкъым сэ.

– Умыгузавэ, ныбжъкIэ Узун-Хьэжы ушхьэпрыкIыжынщIуэ.

– Дапщэ хъуауэ пIэрэ ар? Илгъэсищэм нэсагъэн?

– Хэт ар кьэзыбжар? Езым жиIэркъым. ЗыщIэщы Iэххэкъым. ПщIыр сыткIэ шхьэпэ, лIыжъхэм ящыгъупщэж хабзэщIа я илгъэс бжыгъэр. ЗымышщIэххэри нэхъыбэщ. Уэ уи гуэныхьыр тхьэм кьыпхуигъэгъуатэкъым, – жиIэу Къазджэрий и пашIэшхуитIыр щIелуантIэ, модрейм и пашIэм дерт зэриIэр, абы Къылышбий и кьуэжъыр кьыхурикъуауэ зэрыщытар игу кьыгъэкIыж щIыкIуэ. АрщхьэкIэ модрейри бзаджэщи Iуэхур езыр зыхуейм хуегъа-кIуэ:

– Фыз кьызэрысшауэ щытара жыхуэпIэр? АбыкIи уэрат къуаншэр. Уэ зумыпэс фызыжъыр сэ кьыскIэщIэбукIат. Ауэ а Iуэхур зэбгъээзхуэж хъунуш иджыри – шэрихьэтым идэргъэ физищIа уиIэну ухуиту?

– Къулыкъушхуэ гуэр къуитыну арауэ пIэрэ-тIэ ушIриджэр? – мэгушыIэ Къазджэрий. – Губернатор е армэм и командующэ уищIэмэ, сыкъэпщIэнщIа. КъызжиIакъым жумыIэж: мэхь! – зэрыжаIэу, кьэхь! – жыпIэу кьыумыпхъуатэ япэ кьыпхуагъэпIиар. Хэплъыхьы Iуи моуэ нэхъ лъагэIуэу дэIэбей. Уэ зимыхъуми, языныкьуэхэм ещхъу, зи фызым и фIыгъэкIэ уэркъыщIэ зыфIа-щахэм уащыщкъым – уэркъ лэпкъым укъыхэкIаш. Ар зы. Мыдрейуэ, эмиратым Iуэхушхуи хузэфIэбгъэкIаш, – егъэIущ Къазджэрий.

– Мыбы сыкъызэрымынэнур, сызэрежъэжынур бжеслакъэ?

– УздэкІуэнур дэнэ? Грузиера?
– Араш. Берулавэ Гиви дежш.
– Мыбыи шыбгъэхъэзыр мэху лы.
– Хъэуэ, тасэ. Сыхуейкъым фи къулыкъуи. Адэ псынщІэ-
Іуэу лъэныкъуэ зегъэзын хуейуэ араш...

Жыраслъэн игу къэкІыххэртэкъым щІэпхъуэж зэрымышъу-жынур – хигъэтІэсат абы. Армышъумэ имамым деж зэрымы-кІуэн щхъэусыгъуэ гуэр кыгъуэтынтэкъэ? Мор къыщІеджэнкІэ хъунур къыхуэмыщІэу абы и бэлыхъми иукІырт.

– Зэгъусэу дыкІуэмэ, нэхъыфІу пІэрэ?

– Ираджер уи закъуэщ. Щыхъэтыншэу зыгуэр къыбжаІэну я мурадми сыткІэ тщІэн? СынэкІуэн къызэхъэлъэкІыу къыпщы-мышъу. СынэкІуэпами хъунут. Ди полкым щыгъын тІэкІу къы-худэсхынт. НэгъуэщІ мыхъуми, командирхэм щхъэкІэ. Щыгъын лъэпкъ ящыгъыжкъыми, дыгъужыгъащтэм ещхъ хъуаш си ко-мандирхэр. Хъунщ. КІуэ уи закъуэ. Сыножьэу сыщІэсынщІэ сэ. Укъэсыжмэ, зэрыхъуар къызжепІэжынкъэ.

Имамыр зыщІэс унэм и бжэщхъэІум зэрэбэкъуарауэ, Жыраслъэн къищІащ Іуэхур зэрымышІагъуэр. Абы къыІушІар «Лощэщ», урысыдзэхэм къулыкъу шызыщІэн зымыдэу мы-быхэм къахыхъа афицар нащхъуэрат. Дагъуэ лъэпкъ хуумы-щІыну эмиратым къулыкъу хуищІэрт абы, езыр связист хъар-зынэт. Лешэ и фІыгъэт Ведено телефон щыпсалъэ зэрыхъужари эмирыр и министрхэм телефонкІэ зэрэпсалъэри. Ар жэщи махуи кІэлъыплъырт связыр зэрылажьэ щІыкІэм, апхуэдэІэщІагъэллІ гъуэтыгъуейт. Англибзэри французыбзэри дэгъуэу ищІэрти эмирым и канцеларым и начальник къулыкъури хъарзынэу здихъырт абы.

И ныбжьэгъужь фІэкІ умышІэну къыІушІащ «Лощэ» Жы-раслъэн. Ауэ ахэр игъащІэм зэрызэхуэзар тІэу къудейт, ари кІуэрыкІуэм тету. А афицар ныбжьыщІэр псоми езым я ныб-жьэгъу щІалэу къалъытэрт. Езыри, фэрыщІагъ сыт хэмылгу, псоми уитІ-ситІу яхушытт. Ари зыми уэим ищІыртэкъым. Зи щхъэ и пщІэ зыщІэж Жыраслъэн мо щІалэ кІыритІэ-мыритІэм зыкъызэрыхуищІыр игу ирихъакъым. АтІэми, къыпщыгуфІыкІы-пэурэ «Лощэм» Жыраслъэн къыжреІэ и Іэщэр зыкІэрихын зэрыхуейр, араш хабзэр «дотэнэхум» деж ущІыхъэн щхъэкІэ. Хабзэмэ – хабзэщ, Жыраслъэн хабзэкъутэ хъунт? И Іэщэр зы-кІэрех.

Чырэр къыщахуа махуэм бжэІупэм деж щыту зэрыса шэнти-уэ дыдэм ист иджыпстуи шейхыр. Абы и закъуэтэкъым. И сэмэгурабгъу лъэныкъуэмкІэ къыпщыст цІыху куэдым я гъащІэр зи ІэмышІэ илть цІыхуитІ: визыр фельдмаршал Дышнинскэмрэ Блэнокъуэ Хъэрун генералымрэ.

Сэлам-чэламхэр зэфІэкІа нэужь Жыраслъэн къыхуагъэ-

хъэзыра шэнтым тотЫсхъэ, моуэ эмирым и пашхъэ кысу. Япэ псэлъэн щІэзыдзар Узун-Хъэжыщ:

– ИкыуІэ фЫщІэшхуэ пхузошІ, си щІалэ, эмиратым кы-
хуэщІам папщІэ. Ар зыхуэдизыр къэзылгытэфыну шыІэр езы
Алых талэ закъуэрщ. Мухъэмэд бегъымбарым и щІыпІэ
лпапІэм кІуэуэ хъэжы зыщІами псапэу кыхъа кыщІэкІынкъым
чырэр кызыэрытхуэпхуам папщІэ уэ къэпхъам хуэдиз.
Гуэныхъ гуэр уиІэу шытами, бжыхъэ пщІашэр
кызыэрыпыщэщым ещхуэ, жьым ирихъэжъэри
пщхъэшихаш. Иджыри, мис, сыно-джати укъэкІуаш, – и
ныбжбыр сыт хуэдизкІэ хэкІуэта пэтми, эмирыр иджыри
жант, жьы щІэтт, и макъыр жьгъырут, и нэкІум лэдэх лъэпкъ
теплъагъуэртэкъым. И жьакІэ Іув тхъуам кыпфИ-гъэщІт
ар Щамил ещхуэ. – Сэ кысхуэщІам хуэфащэ пхуэсщІэ-
жыфынукъым, Алыхбым кыпхуищІэжынщ ар. Алыхбым и
Іэмырщ бгырыс лъэпкхъэр зэрызэгухъари. Ар къаруушхуэщ. –
Имамым и ІэштІымитІри ещІри и ІитІри япэкІэ еукъуэдий. –
Іиблис ар игу ирихъыркъым. А бзадженаджэ фЫщІэм тепыІэ-
гъуэ иІэкъым – бгыщхъэхэр, аузхэр кызызехежыхъри цыху
цЫкІум якІэщІолъадэ – якІэщІожьж: «фызэгумыхъэ», – жиІу-
рэ я тхъэкІумэм йолуащэ. Ауэ дэ дызэгухъакІэщ, дызэгукІы-
жи хъунукъым. ДызэтраукІэнщи ди лІар щІэзылхъэжын
ямыгъуэтыжу ди хъэдэхэр дунейм кытенэнщ. Е псори зэхуа-
тхъусынщи зы мащэм иратхъуэнщ.

– А зэгухъэныгъэм схузэфІэкІ хэслхъэну сыхъэзырщ, –
кыыжъэдоІукІ Жыраслъэн.

– Тхъэразэ кыпхухуэ, – игуми и псэми кыбгъэдэкІыу желэ
Узун-Хъэжы, адэ нэщІашэм зизыудыгъуэжауэ кыплъ нэ
цЫкІуитІыр Жыраслъэн кыттриубыдауэ къоплъ, мыдэ и Іэпкъ-
лъэпкъым зэкІуэцІрыплъу и псэлъэгъум игу илгыр кыищІэну
пылъ нэхъейщ, кыимыдэк Іэ, мобы хъэкъ щищІыну хэтщ езыр
зыщ Іэбэн Іуэхум щхъэк Іэ зыбгъалІэ зэрыхъунур. – Дунейм
муслъымэну тет псоми я Іэхэр зэрыубыда нэужь уи къуршхэми
уи тенджызхэми яхузэкІэщІэчыжынукъым ахэр. Алыхбым
щыгъушщэнкъым ди Іуэхум кыххэлэжыхъыр. Муслъымэнхэр
зэпызыщІэну, зэш зыщІыну щІэкъухэм я гугъуехъыр зэи кІуэ-
дынукъым, – ахэр жиІа нэужь Узун-Хъэжы кыотэдджри щІокІыж,
къэнар фи Іуэхуш жыхуиІэу, Жыраслъэн мо тІум къахуегъанэ.
Эмирыр бжэщхъэ Іум ебэкъуэжыху зэфІэташ мохэр. Жыраслъэн
Іэнкунщ: эмирым зыри и пщэ кыдилтхъакъым абы. Ар мо тІум
я Іуэхут.

– Араши, кьегъэкІуэкІ-негъэкІуэкІ хэмылъу Іуэхум и ужь
дохъэ, – Дышнинскэм Жыраслъэн дежкІэ зегъазэ. – ДыщІы-
пхуейуэ укышщІедджам къеда Іуэ мыдэ иджы. Дамыгъэ димыІэу
хъунукъым дэ. Ар дамыгъэ кызыэрыгукІкъым. Муслъымэнхэр
зэгугъыгъэхъэн дамыгъэщ. Апхуэдэ дамыгъи шыІэщ. Абы

теухуауэ хыбарышхуи шыІэш, уэр дыдэм дебгъэдэІуаш а хыбарым. Иджы дэ ди кыалэнщ а хыбарыр ди аузхэм яхэдгъэІуэну, ар цІыху цІыкІум яІурыгтыхъэну. Ауэ абы щхъэкІэ а дамыгъэр ди ІэмыщІэ кыихуэн хуейщ. Сыт хуэдиз абы текІуэдауэ щытми, сыт и уасэми, абы псэ щІэтын, кыытызогъэзэж-ри жызоІэ: псэ щІэтын хуейуэ щытми, а дамыгъэр кытІэрымы-хъэу хъунукъым. Зи гугъу сщІыр Шамил и сэшхуэращ.

Жыраслъэн занщІэу игу кыокІыж Іэдиб Хъалидэ. А цІыхубзым сыткІэ игу кыэкІынт а хыбарыр Узун-Хъэжы и жэщ пщІыхъэпІэхэми хэмыкІыж хъуну, афІэкІ гупсысапІэ имыІэжу эмирыр къэнэну, абы и зэранкІэ Жыраслъэни бэлыхъ хэхуэну.

– А сэшхуэр мыбы кытхуэзышэфыну дунейм тетыр зы цІыхуш... – Дышнинскэм и псалъэр зэпегъэу. – Ар уэркъ щІалэ Жыраслъэнщ. Уэращ. Дэ тщІэркъым а сэшхуэр дэнэ щыІэми. ЗдэщыІэр кыэгъуэтын хуейуэ аращ. Мюридым, шейхым, генералым – хэт ІэщІэлъу щытми, кыытхуауэ мыбы кыэгъэсын!

– Эмирым и сэшхуэр зыІэшІэлыну зыхуэфашэр эмирыращ, – къэрал кІуэцІ министрми ар кыыщІегъу.

«Сэ си гугъамрэ мыбы си пщэ кыыдалъхъэмрэ шурэ лъэсрэ я зэхуакуш», – йогупсыс Жыраслъэн. Шы кыэдыгъун жыхуэпІэр щайт абы дежкІэ. Сыт хуэдизу сакъыу яхъумами, абы нэ зрища уанэш цІэрыІуэр кыІэрымыхъауэ увыІэ иІэтэкъым. Абы тхъэ-махуэкІэ, мазэкІэ, уеблэмэ илгъэс псокІэ ежъами, зыуи кыыфІэ-Іуэхутэкъым, ар кыехъэлъэкІтэкъым. Тхъэ имыІуамэ, зэ теплъэ-кыукІынтэкъэ уанэшыр зейр? И пІэм хигъэлъынт? Къубгъан щрихъэжъэкІэ и гъусэу здишэнт? Мис апхуэдэ зы мэкъыал теплъэкыукІыгъуэт Жыраслъэн зыхуейр. Шыр абы кыІэрымы-хъэнкІэ Іэмал иІэтэкъым, зэ кыІэрыхъа хъуамэ – зейр пыкІат. Абы и Іуэхур щхъэхуэт. Иджы Жыраслъэн зыхагъэпкІэну я гугъэр нэгъуэщІщ – ар дыгъуакІуэ (шы дыгъур дыгъуэу ибжыр-тэкъым абы), хъунщІакІуэ ирагъажъэ, лы укІыпІэ ирагъэуэв.

– Уи лыгъэр кыызэралгытэм и нэцэнэу аращ апхуэдэ Іуэху уи пщэ кыыщІыдалъхъэр, – жегІэри Дышнинскэр Блэнокъуэм хуоплъэкІ, модрейм, псалъэ кыыжъэдэмыкІыу, и паш Іэшхуэр егъэпІэжъажъэ. И кыуэдзэхэм зэрепсалъэу есам хуэдэу, упэпсэ-лъэжынкІэ, упэрыуэнкІэ дуней Іэмал имыІэу кыилгытэу визы-рым адэкІэ пещэ: – Сэшхуэм дыщІыхуейр, ар кыызыхуэ-пхынур, дауи, уэри кыыбгурыІуауэ кыыщІэкІынт: Узун-Хъэжы Хъайр-Хъан эмирыращ. Мэтхъэн Къазджэрий кыызэрыджіам-кІэ, ар зыхуээфІэкІыну шыІэр уэращ, Жыраслъэн.

– Сэ сыхъунщІак Іуэкъым, – жегІэри Жыраслъэни и хэкуэ-гъум хуоплъэкІ, мор кыыщхъэщыжыну гугъэу, ауэ Блэнокъуэм зы псалгы кыыжъэдэкІыркъым. – Ди адэжъхэм кыащІэна хабзэ гуэрым сытетщ сэри. УэркъыцІэр зесхъэнуи схуэфашэтэкъым, а хабзэхэм себакъуэу щытамэ.

– Хабзэ, цыхугъэ хэлъу кышцIокIри шыдыгъуми! Плъагъуркъэ абы жиIэр: езым и хабзэ иIэжцI – Визырышхуэр фэрышцIу мэдыхъэшх, IэгүфэкIэ тоуIуэ шэнтиуэ зэрысым и кIэрыгъэщIапIэм.

Жыраслъэн ерагъыу зызэтриIыгъэщ. Абы и губжьыр иджыпсту зытрикхутэр и ныбжьэгъу Къазджэрийт: апхуэдэ IуэхукIэ мо бзаджэнаджэхэм щхъэ епсэлъагъэххэ?! Уэркъхэм игъащIэм я хьэлтэкъым шыдыгъукIэ зэджэжу. Я ныбжьыр хэкIуэтэпэхункIэ а IэщIагъэр я мыхъэрэм пэтми, апхуэдэ емыкIу зэрапэсыртэкъым. Иджы Жыраслъэн кърапэсам еплъи тIысыж. Къезыпэсари хэт!

– Бдэ умыдэми, цIэрэ щхъэрэ зиIэ лъэпкъщ сэ сыкъызы-хэкIар. Схуэфашцэуи зыхохъэ уэркъыщIэр. Тэмэм дьдэр жыпIэ-нумэ, уэр нэхъэрэ нэхъ схуэфашцэщ, уэ уэщхъу, сэ джыназыщIи академикыщIи зыфIэсщыжыркъым, – лы IэфIым мастэпэбдзы-пэр хиIуат Жыраслъэн.

– Уи жьэр зэтэпIэ!.. – унащхъэр тричу мэкIий Дышнинскэр. Апхуэдэ емыкIу абы иджыри къэс зыми кърикуатэкъым.

– Зыщогъауэ, Визырышхуэ! Джыназрэ уэркъэрэ зэрызэ-псалтэ хабзэр апхуэдэбзэкъым.

Блэнокъуэр Iэрпхъуэр хъуаш, гузэвэгъуэр телъщ, Жыраслъэн зи гугъу ищI бзэр зищIысыр зэ и нэгү щIэкIаш абы: Iэ-щэщ. А бзэмкIэ епсэлъэну Советхэм я съездым Мэремкъан Инал кышцигъэгугъауэ шытащ шыдыгъум.

– КхъыIэ, алыхъым и хьэтыркIэ, щывгъэт, зиунагъуэрэ! Щхъэ фытэмакъкIэщIрэ? – гужьеуэ кыIуrolлъэ Хьэрун. – ТэмакъкIэщIагъыр узыхуэмейщ, абы уцигъэуэнуш. Фи фIэщ фщIы, абы фIым ухуимышэ нукIэ! ДыкъызыхэкIа лъэпкъми щхъэ дынэсрэ? Псом ящхъэраши, дэ дымустъымэнкъэ, зиуна-гъуэрэ? Дунейм муслъымэну тетым гугъапIэу яIэр дэраш. Ар зыщыдгъэгъушцэ, ди напэр зэрытехыж хъунукъым...

– СытэмакъкIэщIаш. ЕмыкIу кысхуэвмыщI. Иджыпсту дызэщыхъэну и чэзукъым, – Визырышхуэм ифI зыкърешэж, и псэлъэкIэри нэгъуэщI мэхъу. Бауэбапцэу щIедзэ – губжьыр зыщхъэщигъэужурэ и гур игъэтIысыжу араш. – Дэ ди гугъам шыщыIэу кышцIэкIынукукъым адыгэ уэркъ щIалэ Жыраслъэн. Фэуэ тетщ – шыщыIэкъым! Абы и уэркъыгъэр дэнэ дежи кышцIрегъэзэгъ: щыхуейм деж, большевикхэмкIэ зрегъэутэкI, абы-хэм шахуэмейжым деж, шэрихъэтхэм къахопшэхъуэж. Абы зы емыкIуи пымылъу, ар уэркъ напэм къезэгъыуи кьелъытэ... СыноупщIыну сыхуейт: сытыбзэкIэу пIэрэт уэ узэрыпсэлъэну нэхъ къапщтэр? – япэ щIыкIэ Жыраслъэн иоплъри итIанэ Блэно-къуэм дежкIэ зегъазэ Визырышхуэм.

– Сэ къэзгъуэтынщ абы сызэрепсэлъэну бзэр. Уи фIэщ щIы къэзгъуэтынкIэ, – пIащIэ-тхъытхъыу кыIуrolлъэ Хьэрун.

– Епсалтэ-тIэуэ абы, – Визырышхуэр кышцолъэтри кыикIуки-

ник Гук Ыу шедзэ.

– Сэшхуэр зыгъырыхъанкэ хъунум и цэр бжетгэфынукъым, – адэ жыжъу кышрегъажъэ Хьэрун. – Ауэ шэчи шубхъэи кыштедмыхъу дощгэ: сэшхуэр иджыпсту Гэщгэлыщ Шамил и щгэблэхэм шыщ Гоцинский Нажмудин. Абыи кыгуоргуэ а сэшхуэр лъэкъ набдзэу зэрыщытыр, абы бгырысхэм пщгэшхуэ зэрыхуащгъыр. Языныкыуэхэм деж Гоцинскэр цгъыхум къахохъэ а Гэщэр кгъыщгэуэ. Дызытегузэвыхъыр пщгэрэ? Гоцинскэм Гупэггэгъу кыщгэащ Деникиным и дзэхэм шыщ афицар гуэрхэр. Сыткэ пщгэн абы ищгэнкэ хъуну делагъэр? Сэшхуэр зы ге-нерал бзадженаджэ гуэрым тыгъэ хуищгынкэ мэхъу.

– Я дэ ди тхъэ, уэ узэрыщыгэр ди фгэщ ирихъуну ирикъуни а сэшхуэр нобэ махуэм кызызрыса къудейр! – Визырышхуэм и Гитгъыр уэгум хуеший, нэмэзлыкъым тетэу нэмэз ищгэ фгэкгэа умышгэну. – Сэшхуэр зы шэтвэркэ кыкгэащ сэшхуалъэм. Иджы иралъхъэжынущи яхуилъхъэжыркъым – ислъамым и щгыхъкэ лгъы иггэжэну щгохъуэпс ар. Шамил и мурадыр и кгэм ниггэсынырщ абы и нэрыгъыр. Иджы а сэшхуэм и хъуэпсаггэр къехъулгэн папщгэ, абы сыт хуэдиз хъэзаб пылгъу шытми, ар имамыщгэм Гэщгэлыхъэн хуейщ. Алыхъым натгэ кыыхуищгэащ абы зи гъащгэр щгыпгэ лгэаггэм шызыуха Шамил къриггэжъауэ шыта къэззуат зауэр и кгэм ниггэсын хуейуэ...

– Генерал Гоцинскэр... – Жыраслъэн адэггэ пищэну псалгэ-хэр кыльыхъуэу шедзэ, – Гоцинскэри шэрихъэтыракъэ щгэ-зауэр?

– Узахуэщ, Жыраслъэн. Ауэ а напэншэм Гэщгэлы сэшхуэр езыми кърихыркъым. Къызыхынуми... Ди эмири къритыркъым, – кыхопсэлгыхъ зиггээфэрыщгэу Дышнинскэр. – Хъэм и мэкъу шхыкэ жыхуагэм ещхыщ ар. Сэшхуэм и зы напэм тетхаш: «уриджэгуурэ кыуумых», адреи джабэм тетщ: «къипхакъэ, щгыхъ кърумыхъауэ иумылгхъэж». Сэшхуэ Гэщэр кыупщхъэщ. Абы и джабэ лгэныкыуэми тетхаш: «Алыхъыр закъуэщ», адреи кгэ – «Беггымбарыр хъэкъщ». А сэшхуэр иджыпсту зыгэщгэлыр абы ироджэгу: шыхуейми шыхуэмейми кърех, Алыхъым и хъэтыркэ имыщгэауи ирелгхъэж. Ар имамым Гэщгэлыамэ – Алыхъым Гэмыруиухар муслъымэн псоми я нэгущгэкгынут. Ар ауэ сытми сэшхуэ кызызрыгуэкгкъым. Сэшхуэдзэккъым абы Гутыр – дыггэ бзийщ. Пэжщ, дыггэ бзийхэр занщгэщ, сэшхуэдзэр шабзэкъум ещхъ щгыкгэу ухуащ, зытехуэр занщгэу пиггэщхъын папщгэ, – жеГэри Визырышхуэм и Гэижыыр ешэщгэри хъэуар иреупщгэ, сэшхуэм зэрыпиупщгэну щгыкгэр кыггэлгэгъуэу. – Мис аращ дэ нобэ дыкызыхуэт дамыггэ лгэаггэр. Ар дгэамэ – муслъымэну хъуар кыдгухъэнут, ди эмирыр Алыхъым зэрыхуэлажъэр я фгэщ хъунут. Муслъымэныгу зи бггэм кыщгеуэ дэтхэнэ зыри шэрихъэтым и

бэракъым кышцІэувэнут итІанэ. Шэшэнми Дагъыстанми мор хахуэщ жыхуа Іэу зы цІыху кьиднакъым дэ. Лъэныкъуэ псори зэпэтлътурэ псоми деплът. ИкІэм икІэжым Мэтхъэн Къаз-джэрий и фІыгъэкІэ уэ укъэдгъуэтри уи деж дыкъыщызэ-теуыІащ. УкъымыІуэт, ди къуэш! Алыхъырщ, алыхъым нэужь уэращ ди гугъапІэр.

– Фи жагъуэ фымышцІ, ауэ фыкъызытеуыІапхъэм фыкъы-теуыІауэ си гугъэкъым. ЗыкІи сэбэп сыфхуэхъуфынукъым, – пеупщІ Жыраслъэн, Дышнинскэм и псалъэ дыгъэл къомыр псыхэкІуадэ хъуаш, Жыраслъэн зыкІи зыкъыгъэшыртэкъым, абы и пщэ къыдалъхъэ Іуэхур зыхуигъащэртэкъым, и напэм ирипэсыртэкъым.

– УмыІащІэ, егупсыс. Къуэшырокъуэхэ пІащІэри унакъым, жи, – Блэнокъуэр Іуэхум хопсэлъыхъ. Ар къызэщІэплът, ера-гъыу зызэтриІыгъэрт, армышъу къышиудын, къышичын хъэ-зырт. Абы тэмакъкІэщІагъыр зытригъакІуэ хабзэтэкъым «дэ быдэхэр» и ІэмышцІэ къышихуам деж. – Мыбы дэ къыдгурымы-Іуэу, зэпэдмылътытауэ зы мастэ хуэдиз хэлъкъым. Узэрыуэркъри дощІэ. Аращ нэхъыфІыххэр – гурышхъуэ къыпхуашІынукъым. Уи лІыгъэми, тегушхуэныгъэ ин пхэлъу Іуэхум зызэрупщытми сыт щхъэкІэ дытепсэлъыхъын хуей? Уи нэ гупэкІэ дыпщытхъу-ныр тфІэемыкІуш. Узыхуей тхылъыр пхузэдгъэпэщынщ... Уэ зыми шэч къыпхуищІынукъым. Добрармэм иІыгъ щІыпІэхэм зыщыплъыхъ, къыщыкІухъ... УздэкІуэнухэр, узыхыхъэнухэр Іуэхум шыгъуазэхэщ, гъуэгум утрашэнщи, адэкІэ уэ пщІэнуmkІэ дэ удгъэІушыжынкъым. Іэу, пыІэр къэхъ жа Іэри ягъэкІуати, щхъэр кьихъат, жи зы хахуэ. Щхъэр зыхуэмыфащэу дапщэ щыІэ. Псалъэм папщІэ, а сэшхуэр зыІыгъым и щхъэр лейуэ кърилъэ-фэкІыу аращ. Сыт ягъэ кІын и Іуэхур псынщІэ щыпщІмэ?

– Уа, дапщэрэ нывжесІэну? Сэ сыхъунщІак Іуэкъым икІи сылІыукІкъым.

– Уэр-уэру кытхуумыщІэмэ, уетхулІэнурэ залымыгъэкІэ къодгъэщІэнуш!

Абдеж къэрал кІуэцІ министрым къыщохъуж фІэгъэнапІэ дэгъуэ кыгъуэтауэ: игу къэк Іыжащ зэрытрадзэ машинэ ямы-ІэнкІэ Іэмал зэrimыІэр. Ахъшэ традзэн хуейуэ къапэщытгъэкъэ-тІэ? Абы и тхъэкІумэм къызэрицырхъамкІэ, апхуэдэ машинэ... Ер зи унэм ихъэным зэреджэри лІот? Литографскэт хъэмэрэ типографскэт? Къыхуэгупсысыжыркъым. Ауэ ешІэж апхуэдэ машинэ Петровск щыІэу жа Іэу зэрызэхихыгъар. Блэнокъуэм ищІэртэкъым а машинэм и хъэлыагъыр зэрыхъури и инагъри. Ауэ, Жыраслъэн Іуэхум тригъэгущхуэн щхъэкІэ, сыту хъуми желэ:

– Псом ящхъэр Щамил и сэшхуэраш. Ауэ узыщІэупщІэну,

цІыхухэм узэрыпкърывушцІыхьынур сэшхуэракъым. Хэт ищІэрэ, зыгуэрым гурышцхуэ къыпхуищІынкІэ мэху. ЦІыху

псом ягу бгъэныщкІуакъым. Ауэ щыхъукІэ, быдэ и анэ

гъыр-къым, жи...

– Сыт-тІэ? – псынщІэу щІоупщІэ Жыраслъэн. – Уанэш?

– ЖиІэр сыт, зиунагъуэрэ? Уанэш щхьэкІэ умыгузавэ уэ. Уанэхэр, уэрыншэуи, дэ къыдогъуэтыжыф. Зэрытрадзэ машинэ дыхуейщ. Ахышэ ирытеддзэну. Дэ ахышэ димыІэу хьунукъым. Мор димыІэмэ, сиузыгъуэкІэ теддзэн?

– Зэрытрадзэ жыІа? – Жыраслъэни яшхмэ ищІэртэкъым ар. КъыфІэщІащ гъуэгу тхылъхэм трагъауэ мыхъур хьурейхэм ещхь зыгуэру.

– Адэ унэмэ, ущІэупщІэнщ. Старшынэхэм я деж щыплъэгъуакъэ апхуэдэ? ТхылъымпІэшхуэхэм, тхылъымпІэ лъапІэхэм трагъауэ, – Блэнокъуэми къыщыхъурт зи гугъу ящІ литограф машинэр моуэ штамп гуэрым, мис а старшынэхэм, къалэ начальникхэм тхылъымпІэхэм трагъауэм ещхь зыгуэру.

Аргуэру хэплъэгъуэ хэхуащ Жыраслъэн. Узун-Хьэжы уафэм нэс дрихьейуэ къыщытхуащ, хьэж зыщІахэм ящІащ... КъызэрыщІэкІымкІэ, псэзпылтыхьэпІэхэм уихуэурэ чырэр къэпхуныр мащІэти. Мохэр нэгъуэщІ Іэджи хуейти. ІуэхутхьэбзащІэ ягъэкІуэну сабийм япэщІыкІэ зэрыщытхьухэм хуэдэу щытхьупсыр кърагъэжэхауэ арати. Иджыи нэхь Іуэхушхуэжыр къыщыпэщытыр.

– Уа, Блэнокъуэ и къуэ, си ІэщІагъэкъым ахэр. А зи гугъу щІы зэрытрадзэ машинэ жыхуэпІэм игъащІэм сытеплъакъым. Зыгуэр щхьэкІэ ущежъэкІэ, ущІежъэр щІІэн хуейкъэ, зиунагъуэрэ? Мыра фызыхуейр жысІэрэ шэцыкуэ къэсхьрэ сыкъэкІуэжмэ... ИкІи си напэ схутегъахуэркъым хьунщІакІуэ сежъэну. Сесакъым абы.

Хьэруну плъагъур къыщеч абдеж. Хуэхьыжакъым адэкІэ. Къызэрыпщымысхьынур фэуэ тету, пхьэгулгыфэ и нит Іыр имыгъэупІэрапІэу къеплтурэ, псалъэк Іэ уемыджэну, мыдэ щхьэл мывэ гъушит Іыр зэрышх нэхьей, и дзэ зэхуакухэм къыдекъузыкІ:

– Зыщыбогъауэ, шыдыгъу! Мис мыбдеж уисщ уэ! – генералым и Іэгу сэмэгур еущІри абы ику дыдэм деж тоІэбэ и Іэпхьуамбапщэ ижъымкІэ.

– Моуэ сощІри си ІэмыщІэм узопІытІэ, – жиІэу Хьэрун и ІэштІымыр къеший.

– Фи бзэ зэрызэтехуар сольагъу. Феуэ-феуэ, ефкъутэкІ, – Дышнинскэр къотэдж, сэлам ехыжи нэгъуэщІи хэмыту щІо-

кIыж, генералым щхъэ зэран хуэхъун хуей? АтIэми, абы ищIэрт министрыр Жыраслъэн зэрепсэлъэну бзэр зыхуэдэр.

– Къэбэрдейм укыыщикIым зиш къипшар дымышIэ уи гугъэми, ущоуэ. Уи благъэ жыжъуэ щытми, дауэ хъуми, уи Iыхъ-лытгэкъэ, зиунагъуэрэ? Къэбэрдейм пщIэрэ щхъэрэ щилэтэкъэ? Абы иш къэбдыгъу хъунуш. Абы зы емык Iуи пылъкъым. Ар уэркъ напэми къозэгъ. Ара? Лъэпкъ псом, муслъымэну дунейм тет псом фэеплъу къахуэна хъапшып лъапIэр, и Iуэхуи и дэлъи хэмылъу, зэзылъэфэлIа бзадждэнаджэр бук Iыныр уэркъ напэм къезэгъырккъым. Ара?! ФэрыщIагъщ ахэр псори! Мэлым ещхъу утпхыу Къылышбий и къуэжъым деж уедгъэшэжыфынуш, тIасэ, дэ. Ар уи пащIэ лъэныкъуэ къыпхуэнэжамкIэ къыпфIэкI-мэ, уи пыIэжыр щэ дэбдзейнт. Ауэ нэхъыбэIуэ къыппигъэувы-ну къыщIэкIыныш. Иджыпсту зауэ зэманщ. Апхуэдэхэм щхъэкIэ щхъэпылъэ уащIыфынуш. Араши, хэдэ: псоми ди зэхуэдэ Iуэхушхуэм щхъэкIэ нэгъуэщI зыгуэрэм и щхъэ фIэпхыныр нэхъыфI хъэмэрэ узэрыдыгъуамрэ большевикхэм уазэрыхуэлэ-жъамрэ папщIэ уи щхъэм сэлам епхыжмэ нэхъыфI? ПцIыр сыткIэ щхъэпэ, узыхэдэнышхуэ щыIэкъым.

Хуабжъу IэкIуэлъакIуэу ягъэува къапхъэным сыкIуэри сытеуаш, йогупсыс Жыраслъэн. Ауэ хэтү пIэрэ абы езышэлIар? Зи псэм тенэцIыхъу игъащIэм фIыуэ илъагъу Мэтхъэн Къызджэ-рийуэ пIэрэ? Арауэ щытмэ, сыту напэншагъэ ар! Лло иджы хэкIыпIэу щыIэжыр? Ажэ цIыкIу бжъакъуэшхуэм узрихулIа Iуэхум арэзы техъуэн хуейуэ араш. Зэрышчыуэм гулъетэж абдеж Жыраслъэн. Къызджэрий ищIакъым, ищIэнкIи дуней Iэмал иIэкъым, Истамбыл кIуэным и пэкIэ абы Къылышбий СулътIан-бэч иш къидыгъуауэ. Араш. Гуэныхъыр къэхъыгъуафIэщ. Мо шым кърикIуар плъагъуркъэ? ИгъащIэкIэ СулътIанбэч и бийуэ псэу иджы. УиукIынкIэ, абы уиукIынтэкъым. Абы нэсынтэ-къым. Ауэ уригъэгъэтIысын жыхуэпIэр щайуэ къышщыхъун-къым.

– ДызэгурыIуа-тIэ? – генералым Жыраслъэн иреубыдылIэ.

– Уи насып къыстекIуаш зэкIэ. Зи гупкIэ уисым и уэрэд ежъу, жи. Уи гупкIэ сихуаш.

– Армырай хабзэр, зиунагъуэрэ! Хъарзынэу дызэгурыIуэнрэ пэт... – Блэнокъуэ Хъэрун и пащIэшхуэ щIагъым къыщIо-гуфIыкI. – Уи пщэ дэтлгъэ къалэныр бгъэзащIэрэ – уи щIыхуэ къыттэхуэнкъым. Уи цIэр уафэгум нэс иIэтынщ эмирым. Ара-ши, уи Iуэху дахэ ухъу. Iъуэгү махуэ, – генералым стIолым къытрех уэзджынэ цIыкIу, унэм щIэз къохъу жыгъыру макъ дахэр. Бжэр къызэIуехри бжэшхъэIум къытохутэ Лэшэ. Ар а къызэрыпыгуфIыкI щ. Унафэ къыхуашIыным йожъэри щытщ. Блэнокъуэмрэ Жыраслъэнрэ зэфIэтищ, я псалъэмакъыр и кIэм нагъэс.

– Ауэ, къызжиIакъым жумыIэж, укбьддэгущыIэну упымы-

хьэ, – мобы и тхьэкIумэр хуеIуантIэ Хьэрун. – ДэнэкIэ зы лъэ-бакъуэ пчымы, къызэрыпкIэлъыплъынур зышумыгъэгъупшэ. Уэ Тифлис укъэсыжа къудейт, сэ «ушчыслъагъум» щыгъуэ. Иджы, атIэми, дэнэ укIуэн? Бий узыхэдгъыхьэм ди цIыху хэзу хэтщ. Сыт пшIэми, сыт блэжьми, дэнэкIэ бгъазэми, абы и хьы-барыр дэ къытIэрагъэхьэнущ. Iэмал имыIэу икIэщIыпIэкIэ уо-жьэ.

Генералыр «Лошэ» йоплъ.

– ХьэщIэр гъэкIуэтэж.

– СынодаIуэ! – «Лошэ» «сыкъщ» жиIэу къызэфIоувэ. Зэры-афицар нэсыр кыигъэлъагъуэу аращ. ЛъэныкъуэкIэ токIуэтри Жыраслъэн блэгъэкI. Езыр абы и ужь йоувэж. ПэIушIэ пэшым носхэри мобы и Iэщэр иретыж.

Ухуэза иджы эмирым и сэшхуэ жыхуа Iэм, йогупсыс Жыраслъэн ауэрэ Хьэсэнджэрий и унэм здыхуэкIуэжым. А унэр мыгувэу нэщI дьдэ хьунут. Я пхьур щIэмысыжмэ, езы Жыраслъэн ежьэмэ, Мэтхьэнырщи – армэм и штабым Iэпхьуэну жиIащ...

ЕплIанэ псалъащхьэ

1. ФАКРИ-ПАША

Уафэгъуагъуэ уэшхыр къызэрыблагъэр белджылыуэ, къуршыщхьэхэм пшэ Iуыр къащхьэщыгъуальхьэрт.

Дагъыстаным дэнэ лъэныкъуэкIи кыщцебгъэрыкIуэрт: северымкIэ Бичераховыр, тыркухэр югымкIэ, бгыльэхэмкIэ Гоцинскэр. Ар езым нэхьрэ нэхь лъэщ Бичераховым гъусэ хуэхьуу хуежъат. Бичераховри «народхэм я гурылтыр къэзыгъэлъагъуэ» Деникиным и дзэхэм я союзникт. Меньшевикхэмрэ эсерхэмри мацIэм хуэдэу зэщIащтат Дагъыстаныр, абыхэм бгырысхэр ягъэшхьэрыуэрт, мэл щхьэуназэм ешхь ящIат. Деникиным и мурадыр къагурыIуэрт бгырысхэм, тыркухэр зыхуейми щыгъуазэт ахэр. Узун-Хьэжыщи, абы игу ильри ящIэ. Зыхуейуэ щIэпIастхьэлъастхьэр ямышIэр эсерхэрати, абыхэм я щхьэтепхьуэри мыгувэу техуащ – Бичераховым гъусэ щызэхуащIым, псори гурыIуэгъуэ хьуащ. «Народхэм я гурылтыр къэзыгъэлъагъуэхэм» Бичераховым ират зауи бани хэмылъу Советскэ властым и тегъэщIапIэ Петровск. Бичераховми мохэр къегъэгугъэж абыхэм я «демократиём и центр» Темырхъан-Шурэ емыIусэну. Бгырысхэм я деж псынщIэ дьдэу щызэлъошIыс Петровск къышыхьуа гуауэшхуэм и хьыбарыр – абы гуузу, укIыкIейуэ комиссар тIошIрэ пшIырэ зэрыщаукIар. Интернационал отрядым щыщ мадыррэ коммунисту щэ бжыгъэхэри лъэхьуэшхэм щIадзат. Эсерхэр зищIысыр цыхубэм нэрылбагъу дьдэ яшчыхуат. ТекIуэныгъэ кыхьахэм иригуфIащэу зи нэр къышхьэрипхьуа Бичераховым псалъэ итауэ щытар имыгъэпэжыжу Шурэ къештэ. Меньшевикхэмрэ эсерхэмрэ гъуахьуэу

шIадзэ: Бичераховым лей кыдех, дилъ тшIэжын хуейш, – зэро-гъэкIийхэр. «Демократическэ» организацэхэм я лЫкIуэхэр иджы лъэIуакIуэ здагъакIуэр северымкIэкъым – бгы лъэны-къуэмкIэш, Гоцинскэ имамым дежш, я гугъаш абы Бичераховым узыгъуэр ирырагъэтыну. Ауз зэвым даубыдэри езы эсерхэм узыгъуэр кърат, зыщыгугъахэм я пIэкIэ хъэдэхэр къашэжри кьокIуэж эсерхэр. Абы теухуа хъыбарым штэIэщтаблэ ишIаш Узун-Хъэжымрэ Дышнинскэмрэ. Алъандэм ижырабгъумкIэ шынагъуэ кыкIынкIэ мыгузэвахэмэ, иджы я гъуэншэдж пха-лъэм джэдыкIэр шыжъу хуежъат – Узун-Хъэжымрэ Дышнинскэмрэ я тылым кыихъэнкIэ хъунут Деникиным и дзэхэр.

Тифлис кыкIри нэгъуэшI зы хъыбар мыфэмьши кыIэры-хъашэмирым: Северо-Кавказскэ эмиратым и лЫкIуэхэр нобэр кыыздэсым Истамбыл дэсш. Французхэм гъуэгу тхылъ къратыр-къым. Западым шыIэ къэралхэм эмиратыр къэралыгъуэу кърагъэлъытэным теухуа Iуэхур и пIэм ижыхъаш. Iуэхур апхуэ-дэу зэрыхъуам шыгуфЫкIар зы цIыху закъуэш: Хъэсэнджэ-рийш. Абыи и шхъэ хуэфЫнт и Iуэхур – и пхъумрэ и малъхъэмрэ мыгувэу къагъээжыну гугъэрт.

Лъэныкъуэ псомкIи япышIа хъуат Узун-Хъэжы Севернэ Кавказым шыпсэу лъэпкъхэм. Иджы гугъапIуэ кыыхуэнэжар Тырку закъуэрат. Ари, насып иIэмэ, чырэ зэрызекIуэ хъу къурш лъагъуэр уэсукхъуэм шIивэжынкъым. А лъагъуэр зэIухауэ къа-нэмэ, шэч кытрихъэртэкъым Узун-Хъэжы, Тырку ерыскъыкIэ, шыгъынкIэ, псом ящхъэраши, IэшкIэ кыдэлэпыкIунт. Уеблэмэ зауэ Iуэхухэм фЫуэ хэзышIыкI IэшIагъэлIхэри кыитхуигъэкIуэнкIэ мэхъу.

Iуэхур гузэвэгъуэ дыдэ шыхъум, Дышнинскэри зэхэзежэу хуожъэ. Премьер-министрым хъыбар кыIэрыхъакIэш: Мэрям уIэгъэщым шылажъэу шIидзакIэш. Ари Алыхъым и шыкурш. Англием и контрразведкэм, – ар икIи нэ жанщи, щакIуэхъэм кы-кIэрымышхуи мэкIэ Iэзэш, – Мэрям зыгуэркIэ шэч кыыхуимы-шIын шхъэкIэ, абы пышIа цIыхухэм унафэ быдэ хуашIаш: фымыбэлэрыгъ, адэ жыжъэу фыщыту фыкIэлъышIь цIыхубзым. Петровск ди нэ идгъэтIысхъаш, игу игъэфIырт фельдмаршалым.

Жыраслъэни зэрежъэным зыхуигъэхъэзырт.

– Гъуэгу тхылъым хэт и Iэ шIэлъмэ нэхъ къапштэрэ? – Блэ-нокъуэр йоупшIи Жыраслъэн. Хъэрун шэч кытрихъэркъым мобы «правительствэм и Iэтащхъэм» зэрыжиIэным. АрщхъэкIэ Жыраслъэн гъуэгу тхылъыр кыIихыххэркъым.

– Сэ сиIэш тхылъ. Грузием папшIэ гъавэрэ лырэ согъэхъэ-зыр. Грузием и правительствэм лъэлукIэ псоми захуегъазэ сэ кыыздэлэпыкIунхэу.

АпхуэдизкIэ гуфIэщати, кышчылтэт пэташ Хъэрун.

– Сыту фІыт! Сыту фІышэт! Абы нэхъ тхылъыфІ ухуйей?!
– Нэхъ тхылъыфІи шыІэш. Оттоман къэралыгъуэм и Іэ щІэдзауэ. Истамбыл къыщыщІэдзауэ Къэбэрдейм сынэсыжыху си гъуэгур зэлухаш сэ.

– Уэ нэгъуэщІ зы тхылъи уи Іэш, – жеІэ Хъэрун хэкъузауэ. – УІэубыдып Іэншэш! Пшэм урешхъщ уэ. Моуэ плъагъу хуэдэу, къэбубыдыну къыпхуэмыубыду. Уи лъэужкъым дапщэрэ сытэхъуэ шыта сэ? КІэшІу уи ужъ сиувауэ – уи шывейр хуабэу, бахъейр къыщхъэщыху гъуэгум телъу слъагъуу, ауэ уэ сыптыщІэмыхъэу... Хъунщ, блэкІа Іуэхур къэдгъэхъеижынкъым. Ухуйеуэ щытмэ, премьерми и Іэ зытелъ тхылъи къыздэштэ. Шэшэнхэмрэ къэзакъхэмрэ зэзыгъэкІужыну зи пщэ дэль делегациэм ухэт хуэдэу...

– Сыхуейкъым. Тхылъу сиІэм срокъу сэ. Куэд хъумэ зэхэзгъээзрыхъынщи... Иджыпсту тхылъитІщ сирі зэхэзмыгъэгъуашъу сІыгъщ: зыр си хъэзыр ижъым илъщ, адрейр – сэмэгум. Дэтхэнэм сыхуей хъуами – сыщымыуэу къызох. Аращ сэ си щІэныгъэр здынэсыр. ЗымкІэ сэ ауэ сытми сыкъызэрыгуэкІ къыпришк Іэ-ныпришкІэкъым – «Адыгэхэм я зэдэлэжьэныгъэм-кІэ комитетым» срил ІыкІуэу Истамбыл сыкыкІаш.

– Абы и Іуэхур щхъэхуэщ. Ухамэ къэрал цІыхущ, уздэщыІэ къэралым зы цІыху къыщоІусэну хуиткъым. Ауэ быдэ и анэ гъыркъым, жи. Контрразведкэм за Іэрумыгъэхъи нэхъыфІщ. Нобэ дэтхэнэ зыри шпионщ. Уи тхылъхэм уащыгугъыщъу узыхэмыпкІэн ухэмыпкІэ. Седых Григорий и хыбар зэхэпхагъэнщ...

– Зэхэсхаш!

– ...ПэкІейуэ ягъэлІаш. Шпиону зэрагугъа къудейм щхъэкІэш ар. Абыи тхылъ иІыгъат. Афицарт. Гурыщхъуэ щІыхуэпщІыни бгъэдэль хуэдэтэкъым. АрщхъэкІэ зэрыхъуар уошІэ, – асыхъэту псалъэмакъыр ехъуэж генералым. – Тыркум сыт щагъахъэхэр? Я зэрызехъэныр яухакъэ иджыри?

– Гъуни нэзи иІэкъым.

– Дэ дэшхъщ ахэри.

– ЗэрыжаІэщи, уи дзэпкъхэр узмэ, дэтхэнэдзэр ухуейми къыхэч, узыр зыхэпщІэнукъым. Я цІэр емызэгъыжу зозауэ къэралым лъэпкъыу исыр. Абы хэкур токІуэдэж...

Жыраслъэн кърэгъажъэри Блэнокъуэм хуеІуэтэж Адхем зэрыхуэзауэ шытам и хыбарыр. Генералыр шыгъуазэт тырку армэр адыгэхэм зэраІыгъым. Ауэ адыгэхэм я псэр тырку султІаным щхъэкІэ зэрамытри ищІэрт абы. Тыркухэр адыгэхэм къебзэджэкІырт, «Щамил и зэманым шыгъуэ фи адэжхэр я лъапсэм къызыхуар урысхэращ, урыс пащтыхъым деж фильщыфщІэжын хуейщ», – жаІэурэ адыгэхэр къызэшІагъаплъэрт тыркухэм. Молэхэми я нэмэзыбзэм къык Іыр арат – «фи адэж-

хэм я хэкур джаур хьэдэкIэ щывгъэнщIын зэман кыыфхуихуа-щи – фымыбэлэрыгъ»...

– Я псэм емьгупсысыжу мэзауэ адыгэхэр. КъызэраукIынуур ящIэу Iуохъэ зауэм.

Жыраслъэн игу къегъэкIыж тыркухэр шынэу щыщIэпхъуэ-жам адыгэ къуажитIым австралийскэ дзэхэр къызэтрагъэ-увыIауэ зэрыщытар. Абы и хьыбарыр Истамбыл щызэхихат Жыраслъэн. КъыжезыIари Адхемт. Англизхэм мурад бзаджэ ящIат: тоннелыр къагъэуэнурэ гъущI гъуэгум мафIэгухэр щы-земыкIуэжу ящIынут. Апхуэдэу хьумэ, тырку армэр IэнатIэ хьэлъэ Iуувэнут: ар зыIыгъыр Сириемрэ Иорданиемрэт. А къэралитIым Тыркур пызыщIэ гъуэгур якъутэм... А къалэныр я пщэ дэлъу англизхэм ирагъажъэ Австралием и шууей гуп. А дзэхэм я гъусэт топхэр махъшэ чырэкIэ зыхъ хьэрып-повстанц-хэри. IэщэкIэ лъэщу зэщIэуздэ дзэхэмрэ тыркудзэхэмрэ зэIуошIэ. Англием и дзэлъэщхэм япэмылъэщ щыхъум тыркухэм къикIуэту щIадзэ, ахэр зэтраукIэнуи къыщIэкIынт, зыпэмыплъа-гъэххэ дэIэпыкъуныгъэр мыхъуамэ.

Тыркухэм защIэзыгъэкъуар Уэди-Эль-Сир, Наур адыгэ къуа-житIым дэсхэрат. Сыт къалэрыхъэми, абыкIэ зызэщIаузадэри къэуващ адыгэхэр. Тыркухэр благъэкIри австралыдзэм пэ-увахэщ. Адыгэхэм бийр зэтраIыгъэхукIэ тыркудзэм и команди-рым Iуэхур къызэрегъэпэщыжри а къуажитIым я Iэшэлъашэм деж зыщегъэбыдэ. Губгъуэ джафэм къина англизхэм зыгъэ-хъеипIэ ягъуэтыркбым япэкIэ зрачыну. Уэди-Эль-Сир, Наур къуажитIыращ тыркухэм иужьрей дыдэ быдапIэу хьэрыпхэм я щIыналъэм щаIэжар. Ари куэдрэ яхуэмыIыгъыу езыхэм я къэрал гъунапкъэм техъжащ. Ауэ сытми «техъжа» къудейтэкбым – Тыркум хьэрып къэралхэр зэрыфIэкIуэдам и къежъапIэ хъуат ар. Абы и щхъэусыгъуэу языныкъуэхэм къалъытэрт тырку армэр зыхуей-зыхуэфIхэмкIэ дахэ-дахэу къызэрызэмыгъэ-пэщауэ щытар. Мыдрейхэм трагъэчыныхьырт ар къызыхэкIар нэмыщэхэр тыркухэм я унафэм къыхэлбэ зэрыхъуар арауэ, ещанэхэми гъуэгум тралъхьэрт. Ауэ щхъэусыгъуэ нэхъыщхьэр здэщыIэр нэгъуэщIт: Тыркум и бжбым щIэтыну ягу техуэ-жакбым хьэрыпхэм. Англизхэр хьэрыпхэм дэIэпыкъуу щIадзэ, тыркухэм я бжбым къыщIэкIыжыну зауэ лъэпкъым зыщIагъа-къуэ хуэдэу.

– Жыжбэу уеплэмэ, бгыхэр зэмыщхъ хуэдэщ, – жеIэ Жырас-лъэн. – Ар жыжбэу уеплэмэщ. Ауэ ахэр зыуэ зэхэтщ. Я лъабжбэ-ри я къуэпсри зыщ. Я гъащIэри аращ.

– Аракъэ дэри Шамил и сэшхуэм дыщIыхуейр, Жыраслъэн. Зи бзэкIэ зэщхъэщыкI лъэпкъ псори, инри цык Iури зэгүэдгъэ-хъэну аращ дызыпылтыр. Тэрч псышхуэхэри псы цIыкIухэри

зэрыхэхуэжыр плъагъурэ? А псори зэхэлъэда нэужь ар лъэщ зэрыхъуми гу лъыптакъэ?

АбыкІэ зэрыарэзыр кыкІыу, и щхьэр ещІ Жыраслъэн.

– Дешъынщ.

– ИкъукІэ дэгъуэщ!

Хьэсэнджэрий и унэр нэщІ дыдэ хъуну кыщІэкІынт, ахъшэ кыщІэзыгъэк Іыну лъэщапІэр абы и деж къамыхъамэ. Абы Іэмэпсымэ ІджикІэрыщІат. Езы Хьэсэнджэрий лэжыгъэ кы-хуагъуэтат: Екъуб зыхуей псомкІи кыызэгъэпэщын, дыщэкІри абы и хозяйствэри псэм пэщІауэ хъумэн, уеблэмэ бзу къудей щхьэпрымыгъэлъэтын дяпэкІэ ахъшэ щашІыну унэм и щхьэм.

Эмиратым и ахъшэщІ Екъуб и Іызыныншпэу езы Жыраслъэн дыди дагъэхъажакъым Хьэсэнджэрий и пщІантІэм. Зи хьэпшып тІэкІухэр зэщІэзыкъуэжыну къэкІуэжа Жыраслъэн уэим ищІа-къым куэбжэм деж кыызэрыщагъэувыІар, абы кыгурыІуащ Хьэсэнджэрий и унэм удэджэгу зэрыхыхъунур – эмиратым мылъкуу бгъэдэлъыр щІэлът абы.

– Хамэхъэ кыдыхьэри унэхьэр ирихуащ, – дыхьэшхырт Екъуб, Жыраслъэн хъумакІуэхэр зэрыткІи ищэм зэрыритхъэусы-хэм еда Іуэурэ.

– Уи шэр мыгъуэкІэ ушх, си пІастэр кыыхзэгъэшхыкІыж, жыхуиІэм ещхь, си хьэпшып тІэкІур къэзвгъэщтэжи фи щхьэ зэрыхыщ. Сожьэж сэ, – Екъуб зыдригъэкІуу къопсалъэ Жыраслъэн. Сыти и хьэпшыпт абы? Зы хьуржын зепедзэкІам ихуащ псори. – Дауэ ущыт бейуэ хъуам я беижыр? КыщІебгъэдзрэ ахъшэр? Цыхур зэроукІ ахъшэ щхьэкІэ. Уэ узыхуейм хуэдиз ахъшэ уощІ. ІэщІагъэфІщ уи лэжыгъэр. И хьер улъагъу.

– Дыщэ хъарым ибгъэс нэхьрэ хуиту жыгыщхьэм тебгъэсмэ нэхъ къештэ бзум, си псэм хуэдэ. Бзу щхьэхуиту сыщытат, сы-зыхуей хадэм силъатэу, си нэ кыфІэна жыгыщхьэм сыте-тІысхьэрэ сызыхуей уэрэдыр къисшу. Мис иджы, сыкъаубыдри хъарым срадзащ. Ауэ срадза къудей? Дыщэ джэдыкІэ къэкІэцІ, жаІэри сызэрахуэ. СигукІи си псэкІи сыарэзыуэ сынохъуэжэнт ІэщІагъэкІэ.

– КуэдыІуэу къэкІэцІи си Іыхыи гъэтІыль.

– ПхуэзгъэтІыльатэкъэ! Зупэсакъым.

– Сыт зэзмышпэсар? Зыми зыри...

Екъуб нэхъ щэху зещІ:

– Тхыль пхуэзгъэхъэзыру жэщ псом сыщысати «хуеиж-къым», кыызжаІащ нобэ.

– Гъуэгу тхыльи? – Жыраслъэн кыгурыІуащ мобы зи гугъу ищІ тхыльыр, занщІэуи игу къэкІыжащ тырку султ Іаным и Іэрэ и мыхьуррэ зытель гъуэгу тхыльым сурэт трихыу Екъуб Тифлис зэрыщилъэгъуауэ щытар.

ДыщэкІыр Жыраслъэн куэбжэм нэс докІуатэ, сыхьэт махуэ хуэзэну тхьэ хуолъэІури кІэлъыплъу щытщ.

Гьуэгу ищІынур ищІэртэкьым Жырасльэн. Сытми кьурш лъэныкьуэмкІэ иунэтІаш. Лъагьуэ пхэнж защІэкІэрэ Дагьыстаныкум ихьэу, адэкІэ, модрей лъэныкьуэмкІэ – ГрузиемкІэ кьикІ хуэдэу кьиунэтІыжыну. Аузым зэ кьыдыхьэжмэ, тхьэм жыхуиІар хьунщ. Абы гурыгьуазэу иІэр бгыхэрат, псыхэм я жапІэрат, кьырыщхьэхэм илть мылхэрат. ХьэкІэкхьуэкІэхэр псафэ зэрыкІуэ лъагьуэхэм тетурэ кІуэрт. Зыхуэмызапхьэ зэрыхуэмызэным хуэсакьырт. Дэтхэнэ зы кьуэдзапІэми, бгьуэнщІагьми, жыг кугьуанэми зыщыхьумэн хуейт – узыхуэзэнур пщІэнутэкьым. Шынагьуэр шы фІальтэм фІэльт. Пэжщ, Жырасльэн шынагьуэми апхуэдэ дьдэу щыщтэртэкьым. Ар зэгупсысыр мурад ищІарат. Псалтэ щыптاکІэ, цІыху кьыщыбгьэгугьакІэ, абы уи зэран хэлъу щытми, уи псалтэм тетьжын хуейщ. Апхуэдэуш ар зэресар. Шэджагьуэнэужьхэм деж Ведено фІыуэ пэІэщІэ хьуат Жырасльэн. Егъэзыхыгьуэти шыр хьарзынэу щІэкІырт. Игури гузавэртэкьым, зы шынагьуэ лъэпкь хуэмы-зэну кьызыфІигьэщІурэ абыкІэ игу игьэфІырт...

Бгыщхьэр кьибгынэу щІыІэпсым кьэса нэужь яубыд Жырасльэн. Дербент яху. Штабыр абы дэту аращ жаІэр. И нэкІэ илъагьур и фІэщ хьуртэкьым пабжьэм зэщІиштэжа бгъэныщхьэ унэ лъэбышэ гуэрым щыщІагуэми. ЯтІэ лъэгу пэшыжь цІыкІу закьуэм зы щхьэгьубжапІэ иІэти абджи нэгьуэщІи хэлътэкьым, сытми а зы гьуанэмкІэ нэху тІэкІу кьыдидзу арат. Абдеж дьдэм зы пхьэ гьуэлъыпІэ щытт мэкьу илъу, абы упщІэ тедзэжат. МыдэкІэ зы стІолыжь цІыкІуи щытт, абы телефон гуэри тетт. Арат пэшым штабыфэ кьытезыгьауэу плъагьури. ГьуэлъыпІэм пырхьыжу зы сэлэт илт. Жырасльэн кьэзыхуахэр йоупщІ абы:

– Дэнэ щыІэ унафэщІхэр?

– Алыхьым ещІэ. Сэ сщІэркьым, – жеІэ щІэІуэтыхьурэ ерагьыу и нэр кьызэтрихауэ.

Жырасльэн яутІыпщыжынкІэ зыхуэІуа щыІэтэкьым а сыхьэтыпщІэм штабым деж кьыІумыхьэжамэ Факри-паша, шу зытІошщырыпщІ хуэдиз и гьусэу. Генералым жраІэ гьуэгурыкІуэ гуэр кьаубыду кьызэрахауар, арщхьэк Іэ модрейм Жырасльэн гулътэ щІагьуэ хуищІыркьым – кьаубыдар Грузием и заготовителу зэрыщытри жраІат Факри-паша. Ар еплътыххакьым мобы и тхылтхэм.

Факри-паша кьызэригьэзэжу псори кьызэрыІэтахэщ. Дзэхэр кьышІашу пщІантІэм щрагьэувыкІыну унафэщыІэт. ЩхьэгьубжапІэ гьуанэмкІэ здыдэплтым, Жырасльэн гулътэ цІыхухэр кьызэувэкІауэ пщІантІэкум деж ит щхьэпылтъапІэм. ЩхьэпылтъапІэ тхыщІакІуэм кІапситІ кьелэлэхырт, абы и лъабжьэм щІэтт Іэнэ лъакьуищ, нартыху кьызэрыдач чы матэри Іубауэ ауэ деж щытт. ЩхьэпылтъапІэм деж еуэ кьыІуохьэ, еуэ кьыІуохьэ цІыху ныкьуэтІэщІхэр, абыхэм зауэлІ хьыжьэкІи уеджэнкьым.

Жырасльэн игу кьокІыж Дышнинскэм и псалтэхэр: зэуэн

зымыдэу кышцІэпхъуэжахэри гурышхъуэ зыхуашцІу къаубыда-хэри щхъэпылтэ ящІ. Ари икІэщІыпІэкІэ. Сэри сыкъаубыдащ-тІэ, щхъэпылтэпІэри мес, и псэр ІукІаш Жыраслтээн. ЩІэпхъуэж хъуну пІэрэ? ЩІэпхъуэжмэ, яІэщІэкІыфыну? – зеплъыхъ абы. Игу зэригъэфІу иІэжыр зы закъут: щхъэпылтэпІэ тхыцІакІуэм кІапситІ кьолэлэх. Ар сэр щхъэкІэ ягъэхъэзырамэ, кІапситІ щхъэ иращІэн хуейт. Си Іуэху зэрахуэу кышцІэкІынкъым абыхэм. Ауэ зыгуэрым и ажал кызырэысар белджылыщ.

Генерал Факри-паша телефонкІэ зыгуэрым епсалтэрт. Епсалтэртэкъым – текІиерт. Бзэрым тет фІэкІ умышцІэну тхъэкІумэ-Іупсыр Іуиудынущ жыпІэу кІийрт ар. АпщІондэху щхъэпылтэпІэм деж цІыхур Іув щы хъуаш. ЗауэлІхэм я мызакъуэу, цІыху кызырэыгуэкІхэри кызызэхуахусырт – ирырелъагъухэ къэрал Іуэхум япэ зи псэр изыгъэщу кышцІэпхъуэжхэм, бийм и жыІэр зыгъэзащІэ агитаторхэм, сэлэтхэр гуитІщхытІ зыщІхэм иращІэр зыхуэдэр.

Псалтэмакъ екІуэкІа псоми нэхъыщхъэу кыыхиубыдыкІар мыращ Жыраслтээн – мобыхэм я судыр зыщІар езы генерал Факри-пашаш, иджы хуэфашэр ялыгъэсыжынущ.

– Арыншауэ хъунукъым, – трубкэм йогъуахъуэ генералыр. – Ди псэр нэхъыфІщ жа Іэрэ псори зэбгрыжыжмэ, дэнэ сэ ахэр кыздисхыжыну? Къуажэхэм сахыхъуэ сылтыхъуэу сыдэ-тыну? – лъэкІ кымыгъанэу зэрыкІийм кыыхэкІыу, плъыжыбзэ къэхъуаш, зегъэшхэри гъуанэмкІэ йоплъ – щхъэпылтэпІэм деж цІыхур дауэ кышцызэхуэсрэ? И нэкІу зэщІэкІэжам пщІэнтІэ-псыр кызызэпхиваш. Генералыр щым хъуаш, и псэлтээгъу нэрымылтэагъум кыжриІэм едаІуэу кышцІэкІынщ. ИтІанэ хуэму желІэ: – Грузинхэм зыкІи лъэпощхъэпо дахуэхъуркъым! ЗыкІи! Гъавэ зышэ мафІэгухэри бронепоездри блыдогъэкІ. Арыншэу хъурэ? Абыхэм ди зэран едгъэкІмэ, езыхэм ящІымкІэ ди чырэхэр кызызэпрагъэкІрэ итІанэ? Хъунщ. ДгъээщІэнщ унафэр. Ассаламу алейкум! – Факри-паша трубкэр трилъхъэжыну хуожъэ. АрщхъэкІэ абы икІие-игуоуэурэ аргуэру кьоуцІы-плъыж: – Сыт жыпІа? Сыт жыпІа, зо? Бичерахов, жыпІа? Дэтхэнэр? Лазарра хъэмэ Григорий? ЗэкъуэшитІ мэхъу ахэр. ТІури нэсри къэсыжауэ ди бийщ. ЖыхъэнмэкІэ яухынщ абы я дунейр. Зыр зым дэІэпыкъужын я гугъэу зэхуаший я Іэхэр яхупыдупщІынщ! ИджыштукІэ зэкІэщІэчаш а тІур. Зыр северым, адрейр югым щыІэщ. Дэ а тІум яку блыну дыдэтщ. Грузинхэри?... Иджыри жызоІэри, зэран лъэпкъ дахуэхъуркъым... Ассаламу алейкум... ассаламу...

ИкІэм икІэжым телефон трубкэр тридзэжаш Факри-паша. И напэри и пщэри бэльтокукІэ кърильтэщ Іухаш. И фашэр зэригъээхуэжри щІэкІыну ежъаш, кІуэрыкІуэм тету кызопсалтэкІ:

– Дэ иджыри дызэхуэзэнщ, дызэпсэлъэнщ, – афицархэм кѳаувыхѳауэ генералыр щхъэпылъапІэм хуокІуэ.

Зи ажалыр кѳэса тхъэмышкІитІыр кѳелъагъу Жыраслъэн. Абыхэм я нэхэр щыпхаш, лъапщІэхэш, я лъакъуэхэр зѳблахъури щытщ, щІыІэми исхэмэ, я псэри ІукІамэ... ЛъэккѳІэ хэт щыщми кѳыпхуэщІэнукъым, ауэ зэрыщІалэ дьдэхэр нэрылъагъуш. Факри-паша кІий-гуоууэ жиѳа псалъэхэм Жыраслъэн кѳызэрыхиубыдыкІамкІэ, мо нэхъ щхъэпэлъагъ хуэдэр кѳуажэ егъэджакІуэщ. Мэрем махуэм цІыхур жэназыщІ кѳекІуалІэрт. Къурш лъэныкѳуэмкІэ кѳежэх псы цыкІур мэжджытыбгъумкІэ блѳж. ЖэназыщІ кѳакІуэхэр абдеж кѳыщыувуѳауэ андез ящтэри щысщ. Мор мэжджыт пщІантІэм дэт азэн джапІэм тоувэри кІийуэ щІедзэ: «Алыхъу Іэчыбэрым псори елъагъу: тыркухэм я сэлэт хъэдэхэмкІэ хъэрып кѳэралхэм я щІы кѳумхэр зэщІисеящ. Иджы ди деж кѳэсащ ахэр. Зи бын хэкІуэда анэхэм я нэхэр нэпсым ирырагъѳыкІыну аращ ахэр ди лъахэм кѳыщІихъар...» ЖэназыщІ кѳэкІуахэм яхэтү кѳыщІэкІащ тырку афицархэри. Абыхэм кѳуажэ егъэджакІуэр яубыдри здальѳыпхъэм нагъсащ.

ЕтІуанэм тыркуфэ тетт. Дауи, ар нэхъ шыгъуазэт тырку сэлэтхуэ Сириемрэ Иорданиемрэ гуузу щыхэкІуэдам я бжыгъэм. Езыми зыщІыхигъэкІуэдэн щымыІуэ кѳелъытэ абы. Грузиём гъавэ зышэу блэкІ мафІэгум зыкІэрешІэ кІуэсэжын хыи-сэп иІуэ. Грузиём зэ нэсамэ, адэкІэ зыгуэрурэ кІуэжыну хъунут. ИкІи кІуэжынт, ауэ къуршыщхъэм нэсауэ кѳаубыд. Абы игу кѳэ-кІатэкъым мафІэгум бронепоезд хъумапІуэу иІуэ зэрыкІэлъыкІуэр...

Иджы а тхъэмышкІитІэми я мыгъуагъэ зыщ.

Ажалыр кѳызыпэлъытІыр щхъэпылъапІэм бгъэдахуапэ. Зыр шэнтым ирахулІэ, адреѳр – чы матэ Іубам. Зи нэхэр щыпхэхэр абыхэм щелъэпауэм кѳыхэкІыкІахэш. Абдеж кѳызэхуахусауэ щытхэм ящыщ куэдым е лъэныкѳуэкІэ загъэзаш, е я нэхэр ІуапІащ, хэт хуейт апхуэдэ кІуэдыкІэм и щыхъэт хъуну?

Жандармэр кѳатыр лъапэкІэ йоуэри шэнтщхъэгур кѳыщІеуд зым. Бжъэма тІэу-щэ епыджын хуей хъуаш, арщхъэкІэ матэр кѳыхушІудыртэкъым, щымыхъум, хъумапІуэхэм ящыщ зы фоч лъэдакъэкІэ йоІунщІ матэм щхъэщытым. ЩхъэпылъапІэм фІэлъ хъэдитІыр щІиупскІэрт зэм зѳбгъэдэкІуатэу, зэми зѳбгъэдэкІуэтыжу.

Жыраслъэн и щхъэ куцІыр мэву, абы зэхих хуэдэш: «Дэ иджыри дызэпсэлъэнщ», – жиІуэ генералым кѳридзар. Абы гугъапІуэ иІэжыр сулътІаным и Іэ зыщІэлъу иІыгъ тхылъырщ. Грузиём и тхылъым дзыхъыщэ хуищІыжыркъым иджы. Ауэ тхылъитІыр зыгуэркІэ зэхигъэзэрыхъмэ, унэхъуаш. Дэтхэнэ хъэзырым дэтхэнэ тхылъымпІэр ІуэнтІауэ илъу пІэрэ? Зыри мыхъуххэрэ, нэгъуэщІ зы гугъапІи кѳыкѳуегъэплъ абы – Факри-

паша Къылышбийхъэблэ шыІакъэ? Къылышбий СультІанбэч Жыраслъэн и благъэкъэ? Генералым цІыхугъэ иІэххэмэ, шыгъу-пІастэр шыгъупщэ хъуну? Ар зы, мыдрейуэ, Факри-паша къыте-хъауэ къыщыфэм пшынауэр уэркъ къафэ езыгъэуар хэт? Жы-раслъэнщ!.. Абы и тхъэкІумэм къоІуэ Іауэлъауэшхуэ гуэр – хъэшпыпзешэ мафІагур блэкІыу арат, мафІагу нэщІыр ихъумэу абы и ужьым итт бронепоездри... Гъавэ къашэну кІуэуэ арат. ЩІажу мафІагум кІэлъыщІэпхъуэн-тІа? Ар заготовителкъэ? Грузием ехъэлІауэ генералым телефонкІэ жиІари щызэхихакІэ... Жыраслъэн и щхъэ и лажъу гупсысапІэм хэтыхукІэ штаб бжэ-Іупэм гухэр къыІуохъэ, къуршыщхъэ лъагъуэхэмкІэ Тыркум къраша щэкІыщхъэхэр къэсауэ арат. Абдеж гуэрым цІыхухэр къыщызэхуос. ЩэкІхэр къэзышахэмрэ къызыхуашахэмрэ, абыхэм хъумакулъэхэри яыхыжауэ, зэрызохъэ.

КІапсэм фІэль хъэдит Іым и щІыб яхуегъазэри и дзэхэм къахэпсэлгъыху щІедзэ генералым:

– Алыхым и шыкурщ, Шамил и бэракъым щІэту къэзэуат зыщІауэлІхэм иджыпсту къратынущ я улахуэр, – абы зэ зы лъэныкъуэмкІэ, зэ адрей лъэныкъуэмкІэ зегъазэ: нэ зиІэм къалъагъунщ, тхъэкІумэ зиІэм къызэхахынщ. Абы шэч къытрихъэр-къым Алыхъ талэм къалэн къыщищІа Іуэхушхуэ зэригъэзашІэм, ар имыгъэзашІэми, къызэрыхуэмыгъунум.

– Улахуэр физэрыхуейм хуэдэу физотри фыхэдэ: хуейм Керенскэм и ахъшэр къыхех, хъэуэ жызыІэм – Николай ейхэр къещтэ. Николай и ахъши диІэш! А тІури зымыдэ къахэкІрэ – Вахитдин Мухъэмэд Еханэм и сурэт зытет тырку ахъшэри ди хъэзырщ, Вахитдин и тетыгъуэм кІэ иІэкъым, мо къуршхэр зэрыуахътыншэм хуэдэу, – генералым и Іэр хуещІа Джалган – Сабивин шытх лъагэмкІэ, езыми абыкІэ зегъазэ, – зи къэралы-гъуэр зэхэлъэлъэжа сультІаныр уахътыншэу зэрыжиІам ири-укІытэжамэ, и нэкІур цІыхум ящигъэпщкІауэ арагъэнкІэ мэхъу. – Ауэ ди зауэлІхэр иджыпсту нэхъ зыхуэныкъуэр ахъшэ-къым. Ар тщІэрти, нэхъ захуэр жыпІэмэ: сшІэрти, улахуэр ахъшэу фэст нэхърэ щэкІыу, вакъэ лъэгущІыху фэстмэ нэхъ сфІэтэмэмащ. Ахэр Оттоман къэралыгъуэм кърашри мыбы къа-шащ. Илъэс

мин гъащІэр тхъэм кърит дэ дызыщымыгъупщэ ди

къэралыгъуэм! ЩэкІыр физэрыхуейм хуэдэу къеІыфх хъунуш: гъуэншэджыпхъэу е джанапхъэу. Зи щхъэгъусэ, зи шыпхъу щхъэкІэ бостеяпхъэу нэхъ къэзыщтэ фхэтми, абы щы-гъуи – физэрегуакІуэш. Уи псэм и щІасэ цІыхубзым

тыгъэ хуэ-пщIыну бостеяпхъэ нэхъыфI сыт бгъуэтын! ФIыуэ плъагъум и Iэпкълъэпкъым и закъуэкъым, атIэ и псэри игъэхуэбэнщ апхуэ-дэ щэкIым къыхэщIыкIа бостейм!... ЩэкIми дыхуейкъым жыф-Iэрэ – ар пщэжи пхъуэжи мэхъу...

Макъхэр къоIу:

– Щхъэ дыхуэмейуэ, генерал? ИкъукI эщ дызэрыхуейр!

– Алыхъым и нэфI къыпщыхуэ!

– ЛъэгущIыхъхэри дэгъуэщ. Ауэ ахэр зи лъэгущIыхъыр шырыкъуращ, гуэншэрыкъхэм ящIэбдэ хъунукъым.

АбыкIэ мыарэзыхэр щыIуу къыщIокI:

– Ар зэлъытар лъэгущIыхъыращ. Щабэу щытмэ, вакъэ зэ-щIэдэхэмкIэ хъарзынэш.

Генералыр нэхъри къызэрыкIащ – сэлэтхэр арэзы хуэдэш.

– Нобэ щэкIыр дыщэм нэхърэ нэхъ лъаплэш. Дунейм щыхуу тетыр IэпщIэлъаплэш хъуащ – зауэм итIэщIащ. Къулейри къулейсызри. Сэ сощIэ шэхэр, кIэрахъуэхэр, фочхэр, уеблэмэ пулемет дыдэхэр зыгъэпщкIу зэрыщыIэри. ЗэращIыну сыт? ЯхъунщIэн я гугъэр хэт? Я гъунэгъура, я ныбжьэгъура? Шэуэ фхуэдгуэшыр мэбзэх. Дгъэуаи щымыIэ хуэдэу, шэи димыIэжу. Абы къыкIыр гурыIуэгъуэщ: ягъэпщкIуащ. Хэт ищIэрэ, дыхуеижынкIэ мэхъу, жыхуаIу аращ. Мес, мо тIур мзуфафэри фIэлыщ! – зыфIэлътым-кIи емыплъу щхъэпылъаплэмкIэ ещI генералым и Iэр. – Зыр ерагъыу къуршыщхэм къыщаубыдыжаш, ауэ IэнэщIу щIэпхъуэжами зыгуэртэкъэ? «Луис» пулеметрэ хуэфIу шэрэ къыздищтат. Пулеметыр сщэну арат, жи. Хэтыт зребгъэщэнур? Ди бийрат зрищэнур. А пулемет дыдэмкIэ пщэдей дэ дызэтраукIэ-жынут!. ЕтIуанэр, алыхъым и зы бэзэр блимыгъэкIу, кIуэрти кIийуэ выгум къиувэрт: «Тыркухэм фIым дыхуашэнукъым! Узун-Хъэжыи мэлыщхъэ гъэвар тепщэчыи илъу къытхуихъыр-къым!» Зы диным ирилажэ муслъымэнхэр зэрызэгухъэр игу темыхуэу арат. ФIы къишакъым абы. Аращ а щхъэ «губзыгъи-тIыр» зы щхъэпылъэ тхыцIакIуэм фIэджэгухъу щыфIэлыри.

– Шэрихъэт суд щхъэ трамышIыхъарэ абыхэм? – гупым къыхогуоукI зыгуэр, Iуэульауэм зыкьеIэт.

Жыраслъэни шыгъуазэт апхуэдэ щIэпхъаджагъэ фIэкI зымылэжьахэр Ведено щыIэ шэрихъэт судым щхъэпылъаплэм зэрыримышалэм. Зы мэрэм махуэ гуэру цIыхур мэжджытым жэназыщI къыщекIуэлIа дыдэм зыригъэхэлIэри зыгуэр азэн джаплэм дэкIуеяуэ къокIий: «Шейхыу хъуар авару щхъэ шыгъын хуей? ЛIо, шэшэнхэм алыхъым шкIэ къыфIадыгъуауэ ара? Узун-Хъэжы Алыхъ талэм и пашхэм къыкIа бегъымбаркъым. Щамил къригъэжьауэ щыта Iуэхур и кIэм нигъэсыфынукъым эмирым. ПсэхэлIэ хъуауэ губгъуэм илъ Iэщым щхъэщыуфэразэ вындым ещхъ ар...» Диныр зи фIэщ хъухэм зи мыIуэху зезыхуэу азэн джаплэм тетыр къралтэфэхьж. Мобы судыщIэм къурIэнкIэ тхэ

хуеІуэ Іиблис шигъэуауэ. Арати, уэим ямышІу Іуэхур яухауэ шытащ. Шэ нэщІхэм я гугъу пщІыуэ шытмэ, абыхэм щІэупщІэ яІэ хъуащ, гуэбэшы ІэпщІэ ІэлыапщІэхэм зажигалкэ къыхащІыкІ хъуащ абыхэм...

– Шэрихъэт судми яхуигъэгъуркъым зауэ ІэнатІэм кыикІуэ-сыкІыжу щІэпхъуэжхэм. Алыхъым папщІэ зи псэр зытыну къызэхъэлъэкІхэм гушІэгъу яхуэфашэкъым! – и псалъэхэм дригъэкІуу и Іэхэри ещІ генералым. – Муслъымэнхэр зэгухъэу Алыхъ талэм и щІагъ щІэуэн папщІэ уи псэр птыныр зыми шыщкъым. Шамил Мухъэмэд бегъымбарым и гъуэгум тетащ. Аращ а тІуми я хъэдэхэм зэхуэдэу пщІэ щІагъуэтари: тІури Мэдинэ шыщІалъхъэжаш. Узун-Хъэжыи, алыхъым хушІыхъэгъуэ кърит абыи, Шамил и бэракъыр кыиІ этыжаш, Кавказым муслъымэну исыр къэзэуатым къыхуреджэ абы. А зауэм хэкІуадэм и насып кыикІащ: и жэнэтыбжэр зэІухауэ Алыхъ талэм и пащхъэм ихъэжынуш. Дэ дыщызыгъауэу гъуэгу пхэнж дытезышэнэу зи мурадхэм моращ я махуэр! – Факри-паша аргуэру и Іэр ещІ эплъыну Іумпэм ищІ щхъэпылгәпІэм фІэлъхэмкІэ. – Жыхъэнмэм и пхъэдзакІэщ ахэр. Абыхэм я гъуэгу теувэр нэхъыфІкІэ иремыгугъэ!

Псалъэр абдеж щиухмэ нэхъыфІу къелытэ генералым. Алъандэрэ зэрыта гум къопкІэж моуэ жбы щІэту.

– ЩІэвдзи улахуэр яхуэвгуэш! – унафэ ещІ.

Факри-паша мазэ улахуэу мырат игъэувар: шухэм сом щитху, лъэсхэм – щитху. Чэсыргей арщынитхум хуэзэу ахъшэ дапщэ улахуэм хагъэкІынуми, зыми ищІэртэкъым. Ар яфІэІуэхуу щІэупщІахэтэкъым. Уи улахуэр ахъшэу къелыпхкІэ мыхъэнэ иІэкъым. АбыкІэ къэпщэхунышхуэ шылэкъым, нартыху хъэжыгъэ путыр тумэн пщыкІутІкІэ шащэ бэзэрым, лырци – уезэгъыххэркъым, фунтыр тумэнщ. ЩэкІ арщынитху жыхуэпІэр – мылькушхуэщ. Генералри абы шыгъуазэт, зытрищІыхъри арат – улахуэр апхуэдэу итмэ, и дзэм къулыкъу шащІэну цІыхур кыи-зэрыхъыну и гугъэт.

Зэман кІэщІым къриубыдэу Факри-паша къызэригъэпэщат полкитІ зыхэт бригадэ. ЩІыпІэ хъарзыни къыхихат – тенджызымрэ Кавказ къуршхэм я шытх лъагэмрэ яку дэль щІыналъэ Іуззвымрэ иІыгът, нэхъ тэмэмыр жыпІэмэ, гъуэгуитІми езым и уанэ ятрилхъат: Закавказьемер Севернэ Кавказымрэ ззыпх гъушІ гъуэгумрэ шоссе гъуэгумрэ. И штабыр зыдэтыр Джарг-кап быдапІэжыу шащІар ямышІэжырат. А быдапІэр лъагапІэм тетти, а къедзам шызекІуэри шащІэри хуиту плъагъурт. БыдапІэм кыибгъэдэкІыу тенджызым хуэкІуэрт мывэ блын лъагищ, абдеж блэкІри кыиІухъэри пхъуэуэ къэзыубыдыну хъэзыру шияуэ шыт Іэ лъэщищ нэхъейт ахэр. Пэжщ, зэманым, у Іэгъэ куэд къатехуам я лъэужьхуэ дыркъуэ Іэджэ ятелът быдапІэм и блын лъагэхэм. Ауэ иджыри укыыхэмьщтыкІыу уакъуэс хъунут

абыхэм. КъимыдэкІэ, къалэм иджыри дэтт Джумэ – мæжджы-тымрæ ермæлы члисэмрæ. А тІур зыр зым фІыуэ пэІэщІэт. Факри- паша и гъунэгъуу блигъэкІыр Грузием къикІ мафІэгухэмрæ абы кІуэхэмрэт. Адрейхэм я дежкІэ гъуэгур гъэбыдат. Шэшэным и къуршыщхъэхэм къина Деникиным и дзэхэм къыхишыфыртэ-къым Факри-паша зэтрикъутэн, зауэ хуэ ІухуэщІэхэм щхъэкІэ мыхъэнэшхуэ зи Іэ гъуэгур иубыдын папщІэ зыхуеинум хуэдиз дзэ щхъэхуэхэр. Англызхэр къызыдэ Іэпыкъу Бичераховым зэзэ-мызэ къехъулІэрт Факри-паша щІигъэ Іэу къуршыщхъэм ди-хуэну, арщхъэкІэ модрейм быдэу зигъэхъэзырырт, Бичерахо-выр игъэбэлзрыгъырти къытеужырт, къуршым къехыжырти гъуэгур яфІиубыдыжырт. Езы сулытІан дыдэм и Іэ щІэлъу тхыль зылыгъ Факри-паша и мурадт и бригадэр ислъам армэ ищІыну. Ар иджыпстуи Узун-Хъэжым и унафэм щІэт хуэдэу щытт, ауэ езыми эмирым нэхърэ нэхъ зигъэлъахъшэртэкъым, и сэбэп щыхэлъым деж мобы ечэнджэщырт, сытми пыщІэныгъэ ди-Іыгът. Сыт ищІэнуми хуитыжыр езырат, абы жэуап щихъыр Алыхъ талэм и пащхъэмрæ езым и напэмрæ я дежт, уеблэмэ къа-лэнышхуэ и пщэ къыдззылъхъэу Кавказым къэзыгъэкІуа Вахит-дин Мухъэмэд Еханэри къызэрыридзэшхуэ щыІэтэкъым абы. Ауэ Факри-паша Мустафа Кемал генералми и тельхъэтэкъым...

2. ГЪУЭГУМ УАНЭ ТЕЗЫЛЪХЪА ГЕНЕРАЛ

Факри-паша и генерал фащэм Истамбыл игу къыгъэкІыжырт Жыраслъэн. Абы и нэгу къыщІыхъащ къалэ мыщІыхум и уэрам-хэм зи щхъэр къыщезыхъэкІ Мэрям и теплър. Алыхъым гущІэгъу къыхуищІрæ ар Хъалидэ иришэлІауэ шытамэ, шэч хэлътэкъым а цІыхубз хъэлэлым Мэрям зыхуей зэрыхуигъэ-зэnum, абы и лІыр къызэрыхуигъуэтыжыnum. Жыраслъэн нобэр къыздэсми хъэкъыу и фІэщ хъурт Іэдиб Хъалидэ хузэфІэмыкІын мы дунейшхуэм темыту. И цІыхуфІагъым ещхыц и зэфІэкІри, егупсысырт Жыраслъэн. Гъуэгу шынагъуэ техъащ Мэрям, цІыхубз закъуэр зыхуэзэнкІэ хъунур сыткІэ пщІэн? АтІэми, нобэ хуэдэ дуней зэрызехъэм. Зи Іэ зыхуэІэтым Іэщэ къештэри къоув дунейр къэзыгъэщІар езыра и гугъэжу, ар ихъумэжыну зи пщэ дэлъри езыра къыфІэщІыжу. Алыхъ талэми хузэхъыжынкъым иджыпсту мы дунейм шызекІуэмрæ щалэжбымрæ. Мис, псалъэм папщІэ, езы Жыраслъэн. Къуршым къыщхъэдэхри мыбы нэс къэкІуати нэхъей мыгъуэжбым хэхуакъэ? МодэкІэ эмиратырщи, зы гъуэм мыщитІ исщ: Гикалэрэ Дышнинскэмрæ. ТІуми зауэ-хуауэ шысщ, сыт щхъэкІэ жыпІэмэ Деникиныр къазрешакІуэр ящІэ, шынагъуэм зэрипхауэ аращ тІури. Мыбыи нэгъуэщІ хабзэ щызокІуэ– Узун-Хъэжы и цІэкІэ желэри Факри-паша зыхуейр

ещІэ, мыбы тету шыІэн хуеяр Гоцинскэрат. Мэлыхуэу шыта Нажмудини шейхкІэш зэрызэджэжыр. ЯпэшЫкІэ Узун-Хьэжы-рэ Гоцинскэмрэ зэпсэлъауэ шыташ: дызэгурыІуэ-дызэдІуэжу дызэдопсэу, дызэдозауэ. Ар зым зыр кыгъэпцІэжыну пылѳу арат. АрщхьэкІэ Узун-Хьэжы зы махуэм нэхърэ кыкІэлъыкІуэ махуэм нэхъри хьэкъ щохѳу француз псэлъэкІэу зызыгъэпэгъым Нажмудин молэмрэ езымрэ я Іуэху зэрызэхэмылѳыр, а тІур зы Іэнэгу ишхыкІ зэрымышѳунур. Сыту жып Іэмэ Гоцинскэм плъа-плѳу иІэр Антантэм и шым тес Деникиныраш. Деникиным ешхьыркъабзѳу, Нажмудини большевикхэм ятеплъэ хьуркыым. Ауэ генералым кызырэщхьэшчыкІ гуэри иІэш: абы и хьуэпса-плѳэ бгырысхэр зи щхьэ и унафэ зыщІыж кьэрал хьуауэ илъа-гъуныр. Деникиныр абы хуейкыым. Узун-Хьэжы кыыхихар нэ-гъуэщІ гъуэгуш: муслъымэн кьэралхэмрэ Іэщэмрэ кьэгъэсэбпауэ эмиратым тепщэныгъэр щІыІыгъ кьэралыгъуэ кыызэгъэпэщын.

Факри-паша и хэщІапІэр мэджытым кыпыщІыхьа мыдри-сэрат. Абы япэм шыгъуэ сабийхэр кьурІэныбзэм щыхурагъаджѳу шыташ. Генералым унафэ ещІ Жыраслъэн кыыхуашѳну. Абы Факри-паша дильэгъуа гушІэгъуншагъэм и ужькІэ, езы Жыраслъэни фІы лъэкъ щымыгугъыу, ауэ тхьэм кысхуищІар слъагъунщ, жиІэрэ абыкІэ тІэкІу игу игъэфІу, к Іуаш кьеджам и деж. АрщхьэкІэ зэримыгугъауэ кыщІокІ Іуэхур: генералым бгырыс хьэл хэлѳу хьэщІагъэ кыкІэлъызырихьэрт Жыраслъэн. Пщыхьэщхьэшхэр хьзырт. Іэнэм телъ лы гъэжъам и мэ гуакІуэм уи щхьэр дѳуназэрт. Мыхэр зыгуэркІэ сыкызыэригъэпцІэн Іѳмалу плэрэ? Ауэ тІум шыгъуи араш жесІѳнур: Берулавэ Гиви срилэ-жъакІуэщ, заготовителщ. ГрузиемкІуэ, кыкІ мафІэгухэр мыбыкІэ шыблагъэкІкІэ, Тыркум кыкІ чырэххэри ГрузиемкІэ кыщы-зэпрагъэкІкІэ, Грузиемрэ Тыркумрэ я псэ зѳташ. Сэри Грузием сышыхуэлажьэкІэ... Араш Жыраслъэн гугъаплѳу иІэр.

Езым и унафэкІэ нобэ цІыхуитІ щхьэпылтэ зэрыригъэщІар зыкІи думылъагъуу генералыр нэщхьыфІэ дыдэт, гуфІэжырт. ЩІэгуфІэри мырат: нобэрей улахуэ тыкІэм и ужькІэ абы и дзэхэм цІыху куэд кыыхыхьѳу хуежъат, и полкитІми плъагъуурэ хэхъэрт. Генералми унафэ ищІат: кьэкІуауэ зы цІыху фымыгъэкІуэж! Къафштэ псори!

– ЕмыкІу кысхуумыщІ, кхьыІэ, нобэрей махуэм шхын щхьэкІэ узгъэллѳ. Алыхьым елъагъу, алыхьым нэмышІкІэ уэри уолъагъу, сэри факъырэ башым хуэдѳу сыгъуаш. Дышхѳну ды-хушІыхьэркыым, – генералыр гуапэ дыдѳу кыІушІлѳ Жыраслъэн. Факри-паша и афицархэр щІегъэкІыж. Абы и шыщхьэ-хьумэм плѳщІэ-тхьытхьыу стІолым трех топографическэ картэмрэ кьэрѳндаш зэмыфгъухэмрэ, тхылъымплѳхэр. Мис а стІол дыдѳм бгъэдегъэтІысхьэ Жыраслъэни. – ИІэ-тІэ. Зы губзыгъэ гуэрым

жиІакъэ: «уи Іыхъэр уи ныбжьэгъум дэгуэш». ДиІэр зэдэтшхынщ.

– Уи ерыскыр тхъэм игъэбагъуэ. НэгъуэщІ зыгубзыгъэ гуэрми жиІар сигу къэкІыжат сэри: кІуэм и гъуэгум хощІ.

– Гъуэгухэр куэд мэхъу, лъакъуэр тІу къудейщ зэрыхъур, – мэгушыІэ генералыр. – Гъуэгу нэхъыфІхэр сыт щыгъуи къытхухэхыфыркъым дэри. Языныкъуэхэм деж езы гъуэгухэм дэ дыкбыхах. Пэжкъэ?

Жыраслтъэн къыгурыІуатэкъым Факри-паша зытепсэлтыхъ гъуэгури абыкІэ жиІэну зыхуейри. Ауэ зи нэм нэхъыфІагъыр къыщІэлыдыкІ лым и жагъуэ имыщІын щхъэкІэ желэ:

– УзахуэщІ!

Генералым хъэщІагъ зэрыхэлтым щхъэусыгъуэ иІэт. Факри-паша къуршым къинат, мэзым къыщІэнат, дунейм щызекІуэ хъыбархэм тэмэму щыгъуазэтэкъым, езым зэхиххэр и фІэщыпэ хъуртэкъым. Абы и нэ къыкІырт Грузием, псом хуэмыдэу Армением щыхъыбархэр, абыхэм Іуэхур зэрыщекІуэкІыр къищІэну. Тырку султІаным и унафэкІэ курдхэр ІэщэкІэ зэщІаузадэрт, апхуэдэу щіищІыр ермэлыхэр здэпсэу лъэпкъхэм ягуимыгъэхъэн папщІэт, абы бзаджагъэ хэлът: Іэщэ зиІэмрэ зимыІэмрэ зээгъынутэкъым. Ауэ Факри-паша игъэдахэртэкъым султІаным апхуэдэу зерищІыр. Генералым, дауи, къищІыхужакъым и хъэщІэр, и щІыхъэпІэ къыхэхуэххакъым Къэбэрдейм шыкІуахэм щыгъуэ езыхэр зи хъэщІэ Къылышбийхэ я деж мор щыІащ, жиІэу. СыткІи къыхэхуэнт? Жыраслтъэн бащІтыккъкІэ зэщІэпхауэ хэтат Факри-паша къыщагъэфа джэгум. Генералым фІы лъэпкъкІэ игу кыигъэкІыжыртэкъым Къэбэрдейм зэрыщыІар. Бекович-Черкасскэр зыкІи къыдІэпыкъуатэкъым. Езыр зыхуэмейхэр иутІыпщыжри Факри-паша дзэ къызэригъэпэщу щІидзащ. Дзэхэр къызытепщІыкІыжар Азербайджаным къыщигъуэту зэхуишэса тырку сэлэтхэращ. ИужькІэ а отрядыр бригадэшхуэ хъуащ. Мис, аргуэру нэхъ иньж мэхъу. Нобэрей улахуэ тыкІэм и ужькІэ.

– Угрузин уэ?

– Хъэуэ. Къэбэрдейм сыщышщ.

– Грузини щыпсэурэ Къэбэрдейм?

– Щопсэухэр. Илъэс пщыкІутху хуэдиз и пэкІэ нэІэпхъуахэу. Налшык дэт хъарчевнэхэр зейхэр грузинхэращ.

– Адыгэбзэ щІІэрэ? – генералыр нэхъ гуапэу щІоупщІэ. Ар езыр зэрыпсалтэр шапсыгъыбзэт. Жыраслтъэн ар къызэрыгурыІуэшхуэ щыІэтэкъым. Ауэ тІури зэрыадыгэм нэхъ гуапэ зэхуищІащ ахэр. Факри-паша Адыгейм щышт, и адэ-анэхэр Тыркум кІуат лІэщІыгъуэ блэкІам и зэхуэдит Іхэм деж.

– АдыгэбзэкІэ сыпсэлтъэн хуейуэ, си жагъуэ зэрыхъуши, куэдрэ къыххуихуэркъым. Ауэ адыгэбзэ къызгуроІуэ. Ари сщымыгъупщэжашэрэт жызоІэри согузавэ.

– Ар сытым къыхэкІыу? – егъэщІагъуэ Факри-паша.

– Хэкум сисыжккым дахэ-дахэу. Дунейм тетыр кызокухь. Ерысккы кызошэху, ахэр зэхузохьэс, зэхузошэсри Грузием изо-гъашэ. Уасэхэм махуэ кьэс хохьуэ. Ахьшэрши... Нобэ щылар пщэдей зек Іуэжырккым. Пщэдей кыдэк Іыу щІэзидзэнур пщэ-деймышк Іэ пІахыжынукукым, – Жырасльэн мэтхьэусыхэ, кьалэ кьэс езым я ахьшэ кыщІагъэк Іыж, жи. – Языныкьуэхэм деж уогузавэ: ахьшэ уи гугъэу кьелыпхар кІэнфетыфэу кыщІэк Іын-кІэ мэхьу. МэкьумэшыщІэхэр мэшынэри ахьшэ дьдэри щы-пІамыхыжи щыІэш. Дэтхэнэ зыми тхьэры Іуэк Іэ уедэуэн, уены-кьуэкьун хуей мэхьу. Языныкьуэхэм деж тхьэгъэпцІагъэм ущыхуек Іуэни урихьэл Іэнк Іэ мэхьу. Апхуэдэу уныкьуакьуэу, утхьэджэу кьэпщэхуа Іэшыр ерагъыу мафІэгум ибгъэт Іысхьауэ Грузием щегъашэк Іэ, шэшэнхэм е кьэзакъхэм гьущІ гьуэгур зэкьрахауэ кыщІэк Іыу мафІэгур бгым щыхунк Іэ зыхуэ Іуа щыІэкьым. Араши, мафІэгухэри хуэмыбзэу фІэк І зек Іуэ хьур-ккым. Апхуэдэу щыщытк Іэ, кІуэрык Іуэм здытетым, мафІэгум хуейр йот Іысхьэ, хуейр кьок Іыж, ар кьэпхьунщІэным зы гугъуе-хыи зы хьэзаби пылъккым – а тхьэусыхафэ кьомыр зы бэуэ-гьуэм хуэдэу кыжьэдиут Іыпщык Іаш Жырасльэн, апхуэдизк Іэ куэд зэхипщат, щІэпри цыри зэхиджати, генералым дахэ-дахэу кыгуры Іуакьым и хьэщІэр зищІысыр.

– Иджы Кьызлар лъэныкьуэк Іэ згъэзауэ арат. Анкара е Трапезунд ехьэхуэн кьалэжь цІык Іу гуэрщ ар. Партизан плъыжкхэм я хэщІап Іэш. Ауэ кьалэ цІык Іур ерысккыншэкьым. Бдзэжъеи шыкуэдщ. Сыт кыс Іэрыхьэми, кьэсщэхуну си мурадщ. Псалъэм кыдэк Іуэу жьыс Іэнщи Кьызларщ Багратион жыхуа Іэу шыта л Іы цІэры Іуэр кыщцальхуар, – Къазджэрий кыжри Іауэ езыр зыщыгъуазэхэр хуе Іуатэ мобы.

Факри-паша имыщ Іыхуу кыщІэк Іаш Багратион.

– Француз усак Іуэ ар? – щІоупщ Іэ.

– Багратион генеральшхуэу шытащ. Урыс армэм и дзэпщт. Французхэм я Наполеонк Іэ зэджем и пэцхэр кыыхуизычауэ шытар мис а Багратионыращ, – Жырасльэни Багратион и Іуэхум хищ Іык Іышхуэ щыІэтэкьыми, абы и цІэр кьызырыхигъэща кьудейм хущ Іегъуэжат. Ауэ, насып и Іэти, Факри-пашаи кьызы-рыф Іэ Іуэхуа щыІэкьым зи цІи зи щхыи имыщ Іэ дзэпщыр. Зык Іи щІэупщ Іакьым.

– Кьэбэрдейм сытхэр щыхьыбару пІэрэ?

– Лъэк І кьамыгъанэу тыркухэм ящотхьу. Тыркуращ плъа-пІэу я Іэр. Истамбыл кык Іри делегачэ кьэк Іуат, жа Іэ, Кьэбэрдейм... «Адыгэхэм я зэдэ Іэпыкьуныгъэмк Іэ комитетым» и л Іык Іуэу.

Факри и фэм зехьуэж. Шхэнри зэпегъэу абы. И нэ ф Іыщ Іэ-

шхуит Ыр и псалъэгъум треубыдэ. А плъэк Іэм Жыраслъэн кърхыр мыраш: «Къэбэрдейм ущызмылъэгъуауэ пІэрэ уэ езыр?»

– ЖыІэт, жыІэт адэкІэ. НэгъуэщІ сыт хуэдэ хъыбар щыІэ Тыркум кыкІауэ щыта лІыкІуэхэм ехъэлІауэ?

Факри-паша Жыраслъэн кыиІ ыхужыгъауэ щытамэ, модрейм нехъэкІ-кхехъэкІ лъэпкъ хэмылбу занщІауэ зыкыиумысыжынут псомк Іи: езыр хэт хъунуми, дэнэ щыщми; Истамбыл зэрыкІуари, Анкара Іэджэм язэрыщыхуэзари щ Іихъумэнутэкъым абы. Ауэ итІанэ зэрызаготовительр хэкІуадэрт. Арати, а псалъемакъым кІыхъ зримыгъэщІмэ нэхъ фІэкъабылаш абы. Факри-паша, дауи, зэхихагъэнт Къылышбийхэ щахъэщІа пщыхъэщхэм бысымым иш бэлыхыр зерадыгъуари. Ари Жыраслъэн зыкІи зыхуэмейт иджыпсту.

– Деникиным и пыхъуэпышэхэм лъэкІ къамыгъанэу ягъэхъэщІаш Тыркум и л ІыкІуэхэр. Ауэ хъэщІэхэр кызытекІухъа ІуэхумкІэ зыри хуамыщІауэ ирагъэжъэжащ, жаІэ. Фэрэ дэрэ дигъуэгу зыкъым. Ислъамым и лъэныкъуэ хъун ди деж кыищывгъуэтынукъым, нэгъуэщІ щІыпІэ фыщылтыхъуэ, дэ пащтыхъым пэжкІэ дыбгъэдэтщ, кыжраІаш, жаІэ... Лъэпкъ цІыкІум езым и шхъэ и унафэ ищ Іыжыфынукъым. Ар зыгуэрым пымышІауэ, абы и унафэ зыхуэзэфІэкІ гуэрым имыщІу хъунукъым. Апхуэдэу щыщыткІэ, Къэбэрдейм и унафэр нэхъ лъэпкышхуэ дыдэм, нэхъ кърал лъэщым ІэщІрелъ, дагъэ зыщІэмыт эмират ныкъуэлІэмкІэ тщІэн щыІэкъым дэ...

– Апхуэдэ дыдэу – «дагъэ зыщ Іэмыт эмират ныкъуэлІэ», жаІэу жаІа?

– Абы жаІа дыдэр тхъэм ищІэнщ. Сэ зэхэхар жысІэжу араш. Си щхъэкІэ делегацэр слъэгъуакъым. Шы къэсцэхуу, шыр ІэщкІэ схъуэжу сыздыхэтар тхъэм ещІэ а делегацэр кыищыкІуам, – зыхуейр кърэгъэк І Жыраслъэн и пшынем. – Тыркум кыкІа делегацэри тІэкІу щыуауэ кыищІэкІынуш. Адыгэхэм я дзэхэр Узун-Хъэжы иратыну делегацэр зэрылъэІуар Оттоман къралыгъуэм и цІэкІэтэкъым, атІэ Адыгэ комитетым и цІэкІэт. Апхуэдэ Адыгэ комитет Тыркум щыІауэ зыщІауэ хэт Къэбэрдейм исыр? ХъэжыщІ кІуэуэ къэкІуэжахэм е Тыркум псэупІэ щызымыгъуэту къэзыгъэзэжахэм зыгуэр зэхахмэ, араш Къэбэрдейм Іуэхум щыхащІыкІыр.

Факри-пашаи зыри жиІакъым муслъымэн жылэхэм кыищы-зэрагъэпэща отрядхэм теухуауэ. МащІафашІэ хъуртэкъым ахэр. Абыхэм ящыщ куэд иджыпсту бгыщхэм игуэшащ – зэуэк Іэм зыхуагъэхъэзыр, генералым и унафэ язэрылъэІэсу къруршым къехыжынурэ дзэхэм хыхъэжынухэщ. Адыгэхэм нэгъуэщІкІэ ящыгугъатэкъым Факри, сыту жыпІэмэ мохэр Деникиным и шырыкъуэ лъэгум щІигъэзэрыхъат. Пэжщ, диныр зи фІэщ хъу адыгэхэм куэд

къахэкIащ ислъам республикэм папщIэ лъы ягъэжэну хъэзыру.

Генералми куэд жиIащ «Адыгэхэм я зэдэлэжьэныгъэмкIэ комитетым» теухуауэ. Ар къыщызэрагъэпэщар конституцэр къащта нэужыщ. Факри-паша жыджэру хэтащ Комитетым и лэжьыгъэм. И ахъши и зэмани еблэжакъым Комитетыр организацэ лъэщ хъухукIэ. Абы и унафэщIт офицерхэр сыт и лъэныкъуэкIи зыдэIэпыкъу, армэм къулыкъушхуэ щызыIыгъ Фурад-паша. Германием и телъхъэу Тыркур зауэм щыхыхъэм ар султIаным хуигъэдэхауэ щытакъым Фурад-паша. Ар лъы губзыгъэт, хэт сыт хуэфIэкIыным и зэхигъэкIыфырт. Куэдрэ лъэIуащ Фурад-паша – султIаным апхуэдэ лъэбакъуэ пхэнж имычыну: зауэм хэмыхъэну. АрщхэкIэ Иблис нэрымылгагъу гуэрым щигъауэрт султIанатыр. ЛъыщIэжынырт зезыхуэр султIаныр. Сытми, нэгъуэщI Iэмал зымыгъуэт Фурад-паша сыт ищIэнт, «джаурхэм ялэ зыгъэжэну» мурад зыщIа хъалифым жиIэм емыдаIуэу хъуркъым. А зэманыращ абы щыжиIари: «Кавказым дыккызырырахуам папщIэ адыгэхэм урысхэм я деж дилэ щытщIэжыну Алыхъым хэкIыпIэ дэгъуэ къыдбгъэдильхъащ». ЖыIээфIэщ, бзэи тхылъи зымыщIэ, Iэщэ-фащэкIи дахэ-дахуэ къызымыгъэпэща, ауэ лъыщIэжыным зи гур хуэплэ адыгэхэм а напIэзыпIэм зыкъаIэт, шыхэм зрадзри зауэм холгадэ. АрщхэкIэ сэшхуэрэ фочрэ фIэкIи пIэщIэмылэу, лIыгъэ гъуэцэкIэ уапэлъэщынт союзникхэм я дзэ лъэщхуэ танкрэ техникэ къулейк Iэ къызыгъэпэщэхэм? Адыгэ шууейхэм ер я унэ къыхъащ. Факри-паша шуудзэр укIыпIэ иришэу арат. Эрзрум, Сарыкъамыш, Къарс зыщызыгъэбыда урысыдзэхэм йобгъэрык Iуэ адыгэ шууейхэр. Япэ зэхэуэхэм текIуэныгъи къышахь – урысхэр зыкъомкIэ ирагъэкIуэт.

Ауэ Факри-паша и щхьэр ерагъыу къыхихащ Сардарбат деж щек IуэкIа зауэм. Абы и шу бригадэм щышу къэнэжар зауэлI зыбжанэт. Ахэр гъусэ ещIри къокIуэтыж Факри-паша. Абы и мурадат шууейхэм Кавказ къуршхэм я запад лъэныкъуэр къаригъаштэу север лъэныкъуэм и нэкIухэми нэсыну. АрщхэкIэ гугъэ нэпщIу къыщIэкIащ ар. Я Iуэхур къызыэрымкIар Алыхъым ягъэ ящIыжащ – абы иухатэкъым зэгуэрым адэжьхэр къызрахуа лъапсэм бынхэм ягъээжын хуейуэ...

Ауэ иджыпсту Факри-паша зэгупсысыр а блэкIа Iуэхуртэкъым – и дзэхэм я бжыгъэм дауэ хигъэхъуа хъуну, и бригадэр дивизэм дауэ нигъэсыну? Мис ит Iанэ абы иригъэлыагъунт Деникиным и генерал Улагай. Дзэхэм я бжыгъэкIэ зэхуэдизу гупитIыр зэпэуварэ Iуэхур лIыгъэм нэсамэ, Факри-паша къыгъэ-лъэгъуэнт и лIыгъэр здынэсыр. Ар зыхуэдэ дзэпщыр на Iуэ къищIынт. Алыхъым иухарамэ, Улагай гъэру къиубыдынщ абы, Iуэхур апхуэдэу хъуамэ, Деникиным и IуэхутхъэбзащIэр генерал Фурад-паша унэIуту хуригъэшэнт.

Улагай зыцк Iэ къыщхъэщыкIыртэкъым Бекович-Черкас-

скэм. Ари кышыхуар Урысейрат. ФІэфІыпсу кыулыкху хуищІэрт пащтыхым. Адыгэхэм ящхэ я унафэ ящІыжу хуищ жыхуэпІэр таурыхт абы дежкІэ. Улагай ищІэрт езыр кызыыхэ-кІа лъэпккым щыщ адыгэ мелуанит Іым я щхэр зэрахьэу Тыркумрэ хэрып кьэралхэмрэ кызыэринар, абыхэм гугъапІэу яІэр я адэжхэр кышчалхуа лъапсэм ягъэзэжыныр арауэ зырыщытыр. Ауэ, сыт пщІэн, езы Улагай адыгэжтэккым, абы кыгурыІуэнутэккым мо тхэмышщІэ кьомым я хуэпсапІэр.

Факри-паша кыгурыІуэрт Улагайрэ езымрэ я лъэрыгытІыр зэІусэнкІэ зэрымышхунур, сыту жыпІэмэ мор Кърымым кыкІри десанту щитІысыкІат Кавказым и тенджыз Іуфэм, щІыпІэ хьарзынэ иубыдат. Краснэ Армэм и дзэхэм псэупІэ яритыртэккым абы. Пэжщ, езыми и насып кызыэрырихьэкІышхуэ щыІэтэккым, Іэджэрэ узыгъуэр кьратырт. Генералым игу илтыр ищІэ нэхьей, абы йоупщІ Жырасльэн:

– Улагай ухуэзамэ сыт епщІэнт?

– И щхэр пызупщІынт! – Факри-паша и Іэгубгъу ижбымкІэ и пщэм йоІусэж...

ТебэкІэ гъэжъауэ лы къахь, езыр иджыпсту кышщІыхъауэ ара щхэкІэ, абы и мэр мыбы кызыэрысрэ куэд щІакІэт. Мэжэ-щІалІагыр зыхуигъэшэчурэ еса пэтми, Жырасльэн щІэх-щІэхуирэ бжэмкІэ еплтэкІыу щысат алъандэм. Ерыскыыр кытрагъэува щхэкІэ, хэІэбэртэккым ар. Зыри кыфІэмыІуэху хуэдэу фэ зытригъэуауэ адэкІэ-мыдэкІэ зиплтыхьырт, арщхэкІэ, мобы гу зыльтримыгъатэурэ, ерысккым хущІэплтырт, лыр дэгъуэу гъэжъа хуэдэт, абы шыпс сыр гуэрхэри щхуантІагъэ гуэрхэри щІыгъужт. ХадэхэкІ лэккым хуаби къахь, псынэпс щІыІэмыли кхуэщын Іэ лъэныкыуэкІэ кытрагъэува. Псори хъзырт. Бысымыр зэ хэІэбамэ, Жырасльэни узригъэлыІунутэккым.

Генералым къещтэ лэккым пІэрэпІэшэщхуэ, ар тІууэ зэпешщІыкІри и ныкыуэр хьэщІэм и пащхэм ирелъхьэ, адреи ныкыуэ езым кы ІэщІэнар шыпсым хегъэджэрэзыхэри йодзакъэ, лыр хегъауэ шыпсым. ТІэкІу зэІурыуахэ нэужь, аргуэру къопсалъэ:

– Хэт и гугъэнт мыбы си лъэпккэгъу адыгэ сышыхуэзэну? Абыхэм псоми Мэтхэным дежкІэ зрагъэхьэкІ. Уэ абы и деж щхэ укык ІынкІэ хъуа? Щэху гуэр хэмылтмэ, уздэкІуэр жыпІэн?

– Сыт абы щэхуу хэбгъэлыныр? Петровск сокІуэ.

– Нажмудин имамым деж уздэкІуэр? – генералыр йопль и псэлъэгъум, абы и жьэгъуэшхэни зэпигъэурккым. Ауэ ари зэран кыыхуэмышхуу мэлсалъэ. – Хьэмэрэ англизхэм я деж? Гоцинскэм и гугъаш джаур генералым чыщмыщ жыпІэми, ра-хатлэккым жыпІэми, ІэфІыкІэ куэду кыыхуэдишэну. Арщхэ-кІэ модрейм Бичераховыр кыыхуигъэкІуащ щхэпылъяпІэм иращІэ кІапсэ куэду иІыгъуу, абы Англием и контрразведчикхэр щІыгъужу.

Псоми ди кІуэдыпІэш кьалъыхъуэр. Жыхъэнмэр тхуэзыгъэхъэзыр Англием и контрразведчикхэр я Іуэхум хуабжъу хуэІэкІуэлъакІуэхэш. Ар сощІэ фІгуэ. Зауэ колледжыр кыщызухар абыхэм я дежщ. Иджыблагъэ абыхэм я кІэныр кыкІаш: Іэджэ лъандэрэ зэщакІуэ зы бэлыхъ гуэр къаубыдащ. Большевик гуэрщ. Хаджиевский, Анджиевский жиІэрэ? Ап-хуэдэ зыгуэрщ. СщІэжыркъым тэмэму, Іэпхлэпх ящІри Бичера-ховым деж ирагъэшащ. Мор абы щысхъаи си Іуэхущ.

– Ар дауэ? Баку дэс англызхэм Тэрч щыІэ добрармэм пыщІэныгъэ хуаІуэ си гугъэкъым.

– ХуаІэш. Ахэр зэрощІэ. Щыхуейм деж зэрогъуэтхэр. Зым и тхъэкІумэр бубыдрэ кыххэплъэфмэ, модрейри кІэрыщІауэ кыыздыхелъэф. И гъусэхэри щІыгъуу Анджиевскэр занщІэу щхъэпылъэ ящІаш. Абыхэм зыгуэркІэ шэч кыпхуащІамэ – уи пщэр ІэкІэ убыдыж!

Туми я псалъэр зэпагъэуаш. Ныбэм и гузэвэгъуэр ІуэтэжыгъуафІэш, жи. Жыраслъэн зигъэнщІат, шхын щыкІуэжыртэкъым псалъэу щІедзэ.

– Сэ имамым дежи контрразведчикхэм я дежи сыжІуэркъым. Туми зычкІэ сахуейкъым, – псы щІыІэм щыщ кърегъахъуэри ІубыгъуитІ-щы зыжъедекІэ, ишхар игъэтІысу аращ. – Узун-Хъэжы и лъэІу гуэр си пщэ кыдылтыхъаш. Ар щыгъуазэщ сэ щІыпІэ куэдым кыызэрыщыскІухъым. Згъуэтыххэмэ, литографскэ машинэ хуздэсшэну кыызэлъэІуаш. Ахъшэ иритридзэн папщІэ, – Жыраслъэн генералым йоплт: и фІэшхъуауэпІэрэ, мыхъуауэпІэрэ?

– Литографскэ жыпІа?

– Типографскэ е литографскэ – кІэшІу жыпІэм, кысІэрыхъэр. Эмиратым езым и ахъшэ имыІэнкІэ Іэмал иІэкъым. Хамэ ахъшэхэр «кІуэркъым». Шахыркъым.

– Ари губзыгъагъэш. Узун-Хъэжы и сурэт зытет ахъшэ сэбэп хъунщ эмиратым пщІэ игъуэтынымкІэ. Дэтхэнэ зы къэралми аращ – ахъшэращ кыызэрыщІидзэр. Петровск унэсыным бэлыхъышхуэ пыщІакъым. Пэжщ, сэ сыбдэ Іэпыкъуу щытмэ. Гъуэгум хэлъ куэбжэм ета ІункІыбзэм и Іухыр си жыным илтыщ, – Факри-паша и щхъэ хуэарэзыжу кыпогуф ІыкІ, и шхужыыщхъэм тоуІуэж, ІункІыбзэІухыр зэрылъ жыпыр кыигъэлъагъуэ щІыкІэу. – Кыызэрыщ ІэкІымкІэ, уэ пщит Іым ураунэІутщ: Грузием и меньшевикхэми Узун-Хъэжы эмирми. Ара?

– Сэ сызилыщІэ дыдэр Грузием и меньшевикхэм я правительствэращ. Ауэ кыызэрызэлъэІуам папщІэ модрейм Іуэху-тхъэбзэ хуэсщІэну аращ. Абы емыкІуу сыт пылбыр? Узун-Хъэжы и эмиратым сэри гъавэ щызогъэхъэзыр.

– ХъэлІамэ къакІуэмэ, кІэфий нэкІуэжынщ. Ара? – Факри-паша лы Іыхъэр шыпсым хегъауэ, абы хегъэджэрэзыхъри кыыхе-хыж, зыжъедедзэри игъэныщкІуу куэдрэ зыжъедигъэлтыщ,

апш IондэхукIэ зыгуэрхэм егупсысу араш, жи Iэнур кыигъуэта-гъэнщи ирегъэхри: – Зы мафIэгу мобыкIи мыбыкIи кIуэркъым дэ быдэу демыплъауэ. Гъавэ зэрылъ къэпхэри кыдопщытэ, лыри – араш. Дзыгъуэ гъуанэ дихъэн къэдмыгъанэу доплъ псоми. Мис апхуэдэ къэпщытэныгъэм и ужькIэ си цIыхухэм и ужь дыдэ ит вагоным урагъэтIысхъэнщи – гъуэгу махуэ! Уздэ-кIуэм унэсмэ, къелъи уи гъуэгу теувэж. Англием и контрразвед-чикхэм уаIэрыхэмэ, кызырэыбгъээжыным упыкIащ.

– Абыхэм саубыдыну хуитыныгъэ яIэкъым.

– А хуитыныгъэ жыхуэпIэр зи гугъу пщIа ахъшэм ещхъщ. Мы къалэм щыкIуэнкIэ мэхъу, модрей бээрым тутын кIуэцIа-шыхъу ягъэсыныр зырикIщ.

Жыраслъэн хогупсысыхъ. Сэлэтым кыщцIехъэ мэ гуакIуэ дыдэ кызыыхих кофе, Iуву гъэвауэ. Апхуэдэщ Факри-паша зэфэр. Абы кофе гъэвэкIэм фIуэ хищIыкIырт. Лондон еджэу щыщыIам щыгъуэ и ныбжьэгъухэм зэрагъэщIэгъуэнур ящIэртэ-къым абы зэуэ бэлыхылажъу кофер игъавэрти, уеблэм шотландскэ виским япэ ирагъэщт Факри и кофер. Ауэ Жыраслъэн идэр-къым кофе ефэн, ар модрейм хъэлэмэт щохъу.

– МафIэгури хъарзынэт. Ауэ сэ сышуш, – жеIэри асыхъэту игу къокI абы: – Си шыр уи деж къээзгъанэ хъун? Тыгъэ пхуэ-сщIынут, уигу ирихъмэ... Сыпсэуэ къээзгъээжмэ, сэ шы къэ-згъуэтыжынщ, англызхэм я аслъэным и жьэм сыккыжъэдэмы-кIыжыфрэ, си фэеплъу кыпхуренэ си шыр.

Апхуэдэ Iуэху пэмыплъагъэххэ Факри-паша и нэхэр кърэ-гъэж. Пэж дыдэу, ар зэрэ-тIэурэ еплъат Жыраслъэн и шыбз дэ-гъуэм, игу зэрырихъами шэч хэлътэкъым.

– Апхуэдэ тыгъи? Алыхъым жимыIэкIэ...

– Псэм нэхърэ нэхъыфIкъым. Сигуми си псэми къабгъэ-дэкIуэ узот. Щхър псэумэ, пыIэ щыщIэркъым, жи адыгэм. Дыадыгэкъэ дэ, зиунагъуэрэ? Си щхър псэуэ къээзгъазэмэ, лъакъуэкIэ сабэ сүтэнкъым...

– Тыгъэм пщIэ хузощIыф сэри. Сызэрыпхуэупсэжыни сиIэщ...

– А укызырэысхуэупсари ирикъуни – мис, укыздоIэпыкъу. Куэдыщэщ ар, – Жыраслъэн и Iэр и щхъэм нэхърэ нэхъ лъагъу еIэт. Абы къригъэкIырт: уи жумартыгъэр уи инагъым щхъэ-прокI.

– УкыщыкI уэжкIэ зыгуэркIэ укысхуей хъумэ – сыткIи зыпщIэзгъэкъуэнщ си гуапэу, – генералым Iубыгъуэ цIыкIуэрэ иреф мэ гуакIуэ кызыыхих кофе Iув IэфIыр. Апхуэдэ кофе ефэкIэм зы гуфIэгъуэ гуэр хилъагъуэрт абы. Мо фалъэ цIыкIу-нитIэр, Iэлъын фIэкI умышцIэну, Iэпхъуамбэ бацэшхуэхэм я кум дэтт. – Ауэ кызжиIакъым жумыIэж, хуабэ узыр хъэлэчу щыIэщ абы. Сакъ. Сэ хыбар

кызырыс ІэрыхьамкІэ, кьалэм и зэхуэди-тІыр хуабэ узым ирищІыкІаш. Сэлэтхэр кыыщІагъэкІри казар-мэхэр уІэгъэщ ящІаш. Алыхьым укыхьуми а уз бзадженаджэм пэІэщІэ уищІ.

Жырасльэн игу кьокІыж и уІэгъэр. Абы щІэх-щІэхыурэ зы-къригъащІэу хуежъат. Мис иджы... Къуийм и щІыІу гуэрэф жы-хуаІэу, йогупсыс ар. Къызырыгузвами щІы хэлыкьым.

– Псоми хуитыр Алыхьыращ. Дыщыгугъынщ абы фІыкІэ.

– Езы имам Гоцинскэри мэшынэри Петровск кьыдыхьэркьым. Англием и контрразведкэра хьэмэ хуабэ узыра зыщышынэр? Хьэдэр яхущІэльхьэжыркьым, кьуакІэхэм дакІутэурэ дэз хьуащ.

Жырасльэн и гур кьыхэскІыкІаш.

– Си уанэшым кьытежын уигъэльтыхьуэнщ, – псалъэмакьыр занщІэу нэгъуэщІыпІэкІэ тrefуантІэ Жырасльэн, шынагъуэм егупсысыну хуэмейуэ аращ. – «Арэ» жыпІэрэ уеджэмэ, занщІэу и щхьэр кьеІэтри уардэу кьоплъ. Шыбз щІалтэщ. Илъэс етхуанэр екІуэкІ кьудейщ. СыщІолъэІур зыщ: нэгъуэщІым иумыту уэ тес. СощІэ шы узэриІэри, абы узэрыхуэмыныкьуэри. Ауэ тыгъэ щыпхуэсщІакІэ, нэгъуэщІым иумытыжу уэ тесыж. Арэ шы бэлыхьщ. УкыигъэщІэхункьым.

– СигукІи си псэкІи сыарэзыуэ! Сэри шы дэгъуэ сиІат – яукІаш. Илъэсищ ныбжь зиІэ шы гуэр сытесщ иджыпсту. Шы псынщІэщ, жэрщ, ауэ гъуэгуанэ кІыхькІэ кьыпхуищІэнышхуэ щыІэкьым.

– Абы илъэныкьуэкІэ си шым дагъуэ хуэпщІынкьым-тІэ.

Факри-паша аргуэру кофе кьрегъахьуэ. Абы лъы кьыщІы-хьэжаш, кьэжанащ, мыпІашІэурэ пхуэпсэльэфынущ, сыт хуэ-дизрэ ухуейми. ИгъэщІеикІауэ щысщ, кофеми хоІубэ. ГушІэ-гъуи щабагъи зэрумылгагъуэу шыта и нэгуми зы гуапагъэ гуэр кьыщІыхьаш, кІуэзакъэ, цІыху сурэтым нэхъ кьыхьэжаш. Хэлъапэу щІидзаш, и гупсысэхэр тхьэм ещІэ здынэсар...

– ЗэрыбжесІэнур сщІэркьым, – Жырасльэн и нэгум еплъы-пэурэ кьрегъажьэ Факри-паша, иджыпсту хуэдэщ гущылгытари хьэщІэм и пащІэ лъэныкьуэм дерт гуэр зэриІэм, – ауэ дэнэ сыщыІэу щытми, – ар Истамбыл сыдэсыжуи ирырехьу, мо сыщызэуа Сириерауи Трансиорданиерауи щрырети, – ны-бжьэгъу кьыщызогъуэт сэ. Алыхьым и нэфІ кьысщыхуат абы-кІэ. Лондон сыщеджэу сыщыдэсам абы ныбжьэгъуу шызиІам ущІэмыупщІэ... – генералым и Іэр ещІ, а кьомым я бжыгъэр хэт кьыбжи Іэн, жыхуиІэу. – Уеблэмэ зы адыгэ пщащэ фІы-лгагъуныгъэ хуэсщІауэ шытащ.

Куэдрэ и гугъу ищІыжыртэкьым абы Факри-паша. Ауэ и псэлъэгъур игу щрихьам и деж, и жагъуэтэкьым игу кьыгъэкІы-жыну Лондон дэсу япэ дыдэ цІыхубз гуэр фІыуэ илъэгъуауэ зэрыщытар. ЦІыхубзым щыхуэзар дэнэт? Тырку посольствэрат. ЦІыхубзыр адыгэт. И цІэр Хьалидэт.

Іәдибхә яйт. Хьэщыкь зыщІар хьыджэбзым и

гуакІуагьэрарэ и гуапагьэрарэ кьыхуэ-щІэртэкьым. Истамбыл колледжыр кьыщиухри Лондон кьэ-кІуауэ арат и щІэныгьэм хигьэхьуэну (англыз литературэр иригьэджныу зигьэхьэзыру арат абы). А тІум нэмышщІыжкІэ нэгьуэщІ зы щхьэусыгьуи щыІэт: Хьалидэ и фІыгьэкІэ Факри гьунэгьу зыхуищІыфынут султІаным и унэм... Сытми, япэ дыдэ зэрыІуплтьэу ар хьыджэбзым дихьэхаш. Дихьэха кьудейтэкьым – делэ хьуным нэсат. Хьалидэ хуэза зэрыхьунум фІэкІ гупсысапІэ зимыІэжу кьэна Факри экзаменхэри хуэмытынкІэ шынагьуэ кьылтысат. Колледжыр кьызэриухыу (кьыхуэухыу щытмэ!) Истамбыл фІэкІ нэгьуэщІ лэжьапІи псэупІи имыщІыну Хьалидэ тхьэ хуиІуэрт.

«Кьэралыр инщ... Кьулыкьу щыпщІэну нэгьуэщІ щІыпІэ уагьак Іуэмэ, дауэ хьуну?» – жиІэрт хьыджэбзми, щІалэр кьы-хигьэскІыкІырт.

«Уэри си гьусэу унэкІуэнщ. Арыншауэ зыщІыпІэ сахуэкІуэнкьым», – емыгупсысыххэу кьыжьэдэлъэтырт Факри, занщІэуи хьыджэбзым еплъырт: дауэ кьыщыхьуауэ пІэрэ?

«Хьэуэ. Ар мыхьун Іуэхуш. Истамбыл сыдэкІыу сыздэкІуэн щыІэкьым... Зы щІыпІэ фІэкІ... Жэнэтым фІэкІ».

«СултІаным и унэм пэ ІэщІэ зумыщІыну араш. ГурыІуэгьуэщ».

«СултІаным и унэмкІэ сыбгьэщІэну рІо? – зи нэгур нэщхьыфІэу нурыр кьызыщхьэщыхьыджэбзыр кьызыхьуэрти нэщхьей кьэхьурт. – Истамбыл университетыраш сэ ІэщІыб схуэмышщІыну. Литературэр щезгьэджныуш абы».

«Абы щызогьаджэ жиІэурэ Хьалидэ Сократ дадэм, философием и профессорым дэкІуэнщи, щыс итІанэ», – хьэрэмыгьэншэу хьыджэбзым дэгушыІэрт Факри.

«Истамбыл университетым СократыщІэ кьыщыгунэхуауэ шытамэ, абы и хьыбарыр дуней псом зэрызэлъащІысрэ куэд щІат, – жеІэ Хьалидэ. ТІэкІу йогупсысри адэкІэ кьыщІегьу: – Ар сигу кьэкІыжыртэкьыми. Хьалидэкьым сэ си цІэр – Кьалидэхш».

«Кьалидэх, жыпІа? АпхуэдэцІэ щыІэкьым».

«Ар здэщымыІэр тыркухэм я дежщ. Сэ сыадыгэщ».

Ауэ Факри абы зреджэр Хьалидэт. Хьыджэбзым курсыр кьеух, англызэкІэ тхауэ тхытэ ІэплІэ здешэри йожьэж. Ар щригьэжьэжым Факри жеІэ: «УпІащІэу Сократ удэмыкІуэ. Сэ кьыс-пэплтьэ». Хьалидэ жыгьырууэ кьодыхьэшх. Ар щыдыхьэшхкІэ, абы и нэм кьыщІыхь нурыр Босфор зыгубзытэ уафэхьуэпск Іыу, вагьуэ Іэрамэу, шэфтал хадэ гьэгьауэ кьыщыхьурт Факри. А дыхьэшхыкІэм щедаІуэкІэ, абы и нэгум щиплтьэкІэ Факри и лъэр щІэщІэрт, псалъэ хужымыІэжу кьэумэзэхт, зэми

хузэфІэмыкІын шымыІэу, кІы тетмэ, мы дунейшхуэр игъэуфэрэкІыфын кыы-фІэщІыжт. Хъалидэ ежъжа нэужь, Факри нэхъ зыщышына дыдэр къэхъуаш: ар Трансиорданием ягъэкІуаш. Ауэ щхъэусы-гъуэ миныр ищІурэ щІэх-щІэхыурэ Истамбыл къафІэкІуэжырт Факри. АрщхъэкІэ щыІэр зы щхъэусыгъуэт: Хъалидэт. Хъы-джэбзым университетым щригъаджэ къудейтэкъым – ар тхакІуэ цІэрыІуи хъуат. Псалтэ гуапэ дыдэхэр хутритхэри «ТураныщІэ» тхылтыр, – Факри кыыщыкІуэжым ирихъэлІэу кыйдэкІа къудейт ар, – тыгъэ хуищІащ щІалэм. ЖыпкІэ кърахъэкІ къурІэным ещхъу, дэнэ кІуэми, а тхылтыр кыыздрихъэкІырт Факри...

Факри-паша и псалтэр зэпегъэу, кофе кІэкъинэ Іувыр, къинэжар и фалтэ цІыкІум кърегъэхъуэжри тІэкІу хо Іубэ. Уэнжакъ къута зыщхъэщыт уэздыгъэр кыыщІехъэсэлэтым. Шыщхъэхъумэр щІэкІыжыху йожъэри адэкІэ пещэ генералым:

– А тхылтым сыкъеджэри кыызгурыІуаш: Сократ щхъэгъусэ игъуэтынутэкъым абы, сыт щхъэкІэ жыпІэмэ езыр сократт. Дэтхэнэ зыри къеджэфынукуым «ТураныщІэ» романым. Пэжщ, абы ущрохъэлІэ лъагъуныгъэ Іуэхуми. Ауэ нэхъыщхъэр аракъым. Туран фІищауэ зы къэрал гуэрым и гугъу ещІабы, апхуэдэ къэрал щыІэкъым, картэм иткъым. Ауэ абы кыигъэлъагъуэ къэралыр кыпхуэцІыхунуш. А хэкум дунейр щакъутэ, щызэрызохъэ, гъащІэр къокъуэлъыкІ, йоващІэ, жьымрэ щІэмрэ зызэраупсеяуэ зэротхъэлэж. ЩІэр зыхуейр гурыІуэгъуэщ: псэукІэжыр зэрихъуэкІыну, гъащІэ дахэм и хадэр хисэну араш. Ауэ жьыми фІырыфІкІэ зитыну игу илъкъым. Турандэсхэм япоув османистхэр. А тІур зы дунейм зэрытегъэтынкІэ, зы хэкум зэригъэсынкІэ хъунукуым. ТІум языр хэкІуэдэн хуейш. Турандэсхэр, псэукІэщІэм щІэхъуэпсхэр, хокІуадэ, ауэ абыхэм кърахъэжъа Іуэхум кІуэдыпІэ иІэкъым. Плъагъуркъэ абы Іуэхур зыхуишэр?! Езы сулытІан дыдэр зытес шэнт лъагэр иубыдауэ еутхыпщІ. Аракъэ «ар езыр Сократщ» щІыжысІэр? ГъэщІэгъуэныракъэ, нобэ Тыркум щекІуэкІ псори абы щыгъуэ и романым кыыщигъэлъэгъуат Хъалидэ! Аракъэ къэхъунур зыщІэкІэ эджэжыр? Абы туранист зыфІищахэр пантюркистхэрат, османистхэри – хэтми гурыІуэгъуэщ. А лъэхъэнэм укьишлъу нобэм нэс укъэплъысын жыхуэпІэр дауэ кыыпщыхъурэ?! Аракъэ езыр Сократ жыхуаІэжыр!

Емышу жэщи махуи едэІуэнт Жыраслъэн Хъалидэ дахэ теухуа хъыбар. Факри-паша зыгуэркІэ гурыщхъуэ зэрыхуимыщІми гу лъитэжырт абы. «Куэд щІакъым сэ абы и деж сыкъызэрикІыжрэ», – жиІэным и пІэкІэ, Жыраслъэн зыщІэушщІэр нэгъуэщІш:

– Истамбыл щыпсэурэ ар иджыри? – сыту жыпІэмэ модрейр тІум зэдащэхут, абы ещанэ гуэр щыгъуазэ щІэхъун щыІэтэкъым. Жыраслъэн зы мэскъал хуэдизкІэ

кыхигъэщыркъым Хъалидэ хуэзауэ щытауи, ицІыхуу щытауи.

Факри-паша гуфІэгъуэм зэрихъуэ (игу иль зыхуи Іуэтэн кыигъуэташ) адэкІэ пещэ:

– Ауэ сытми шыпсэу къудей?! Истамбыл иджыпсту Іуэхугъуэшхуэу щекІуэкІ псоми жыджэру хэтщ. Пантюрист зэщІэхъееныгъэм и пашэ Мустафа Кемал и лъэныкъуэщи лъэкІ кыигъанэркъым, езым куэд лъокІ. Абы зэфІэкІыу иІэм хуэдиз уэри сэри тхъэм къыдит! Мис мыпхуэдэу дрикъунт! – генералым и Іэр и щхъэгум нэс еІэт.

Факри-паша жиІахэм кыхеубыдыкІ Жыраслъэн: Хъалидэ тхыль тридзэу щыташ. Зи жэм къэтым и жэм бу макъ зэхех, жи. Ауэ щыхъукІэ, абы зэрытрадзэ машини зэриІэм шэч хэлькъым. Мис арат Екъуб зыхуеину машинэм щылтыхъуэн хуеяр, йогупсыс ар.

– Си хэкум апхуэдизу сыпэлэщІэрэ пэт, къурш щІыбми мэз адрыщІми сыкъыдэхутарэ пэт, Хъалидэ и гугъу пхузощІри сыщысщ. Аракъэ, Алыхъым иухамэ фошыгъу шей уефэнщ, жыхуа Іэр? – ину кыхыокІиикІри и ІэгущхуитІыр зэтрегъауэ генералым. Абы и Іэгу зэтегъауэ макъыр зэхэзыха шыщхъэхъумэр бжэщхъэлум кыитохутэ: «Сыт ухуейт?» – жыхуиІэу, Истамбыл Хъалидэ и унэлутми ар дыдэрт щищІэу щытар.

– Моуэ нэхъ ІувуІуэу кофе кыитхуэгъавэт иджыри, лІитІ я зэныбжъэгъугъэм ещхъу нэхъ... нэхъ... – Факри-паша и псалъэр имыху щІыкІэ мор щІокІыж.

Шыщхъэхъумэ лІышхуэре рагъыу бжэм кыидэхуэу араш.

– Си генерал, станцым къопсэлъыкІ. Баку кыикІ мафІэгур къоблагъэ. Бронепоезди щІыгъуу.

– Зыгъэхъэзыр! ЗэрыбжесІам тету уошІэ псори, – Факри-паша кыщолъэтри езым псынщІэу зегъэхъэзыр. Абы зыж щІэтщи, Іэдэбу псалъэу алъандэм щысар арауэ кыпхуэщІэжынкъым.

– Бронепоездыр япэ итщ. Адрей хъэпшыпзешэ мафІэгур...

– Псори кыызэщІаІэтэну яжеІэ. Зы мэскъал хуэдизкІэ кыидэмыдэлэуэну хуежъэмэ, мафІэгуитІми ягъуэгур кІэщІ щІауэ уэгум игъэлъэтэн! Лагъымгъауэхэр мыбэлэрыгъыну яжеІэ.

– КъызгурыІуаш, си генерал. Псори хъэзырщ.

– Еуэ, жэ. Сэри сынэкІуэнуш станцым.

Шыщхъэхъумэм зегъэщхъ, бжашхъэм щхъэкІэ жъэхэмыуэн папщІэ, кофе зэрыта фалъэ цІыкІур и бгъэм кыкІэрикъузапэурэ, гъуанэ гуэркІэ дэпщ нэхъей, еныкъуэкъуурэ бжэ блыпкъитІым яку допщыж. Абы и дежкІэ цІыкІуІуэт а бжэр.

– МафІэгукІэщтІэ?

– Араш.

Факри-пашарэ Жыраслъэнрэ пІащІэу станцымкІэ яунэтІ.

3. И НЫБЖЪЭГЪУХЭМ Я ДЕЖ

– Пшэдджыжь унэсынуш уздэкIуэм, – араш иужьрей дыдэ псалъэу генералым жиIэжыр. Афицархэм кыагъэхэзыракIэт Жыраслъэн зэрытIысхьэну вагоныр. «Аслъэным и жьэм» зэ-рыжъэдэпщхьэным зыхуишIырт Жыраслъэни. Псори дэгъуэу яда-ябза хуэдэт: Факри-паша и афицархэм мафIэгу псори кыаплыхьу шIадзэ, абыхэм Жыраслъэни ящIыгъущ. Уеблэмэ мафIэгушхьэхэри, зэпышIапIэхэри, мафIэгу шIагъхэм щIэт ашыкхэри кыаплыхь, Iуахыурэ зыщIэмыплъэу зы бжэ кыагъа-нэркъым, зэреплъахэмкIи дамыгъэ традзэ. И кIэ дыдэм кыы-щыщIэдзауэ мафIэгушхьэм нэсыху йоплхэр. Мис апхуэдэу еплъурэ кыыздакIухьым, кырагъэлыагъу вагоным йохьэри зыкъре-гъанэ Жыраслъэн. Сэлэтхэм бжэр зэхуащIыж, ауэ хьэлъкыыр фIадзэжыну «кыащогъушцэ». Апхуэдэу мафIэгур кыапщытэурэ сэлэтхэр адэ нэс докIуатэхэр, гъунапкъэм нэса нэужь, кьольэж-хэр. МафIэгуми нэхъ хуабжь зищIыжу хуожьэ. Бронепоездым и ужь фIыуэ иту макIуэ ар. Бронепоездым и закъуэкъым IэшэкIэ зэщIэуэдар – езы мафIэгушхьэри абы кыкIэлъыкIуэ вагонищ-ри пулеметрэ топкIэ зэщIэIулIащ. Хэт ищIэрэ жыхуаIуэ, рельси, абы и шIагъым шIадзым хуэдэ пхьэхэри яIыгъщ – гъуэгур зэпкърыхауэ ирихьэлIэхэмэ, занщIэу зэрызэрагъэпэщыжыным сыткIи хуэщIауэ макIуэ мафIэгур.

...Иджы псом ящхьэр и чэзум деж мафIэгум елъэжынырщ, йогупсыс Жыраслъэн, шэрхьхэм я Iэуэлыауэ макъым, япэ ит бронепоездым и Iэуэлыауэ дэгум еда Iуэурэ здэщысым. МафIэгуитIыр я бзэкIэ «зопсалъэ» – зыр зым хуову. Бронепоездыр япэ итщи кызопсэлтъэкI: «умыгузавэу кыакIуэ, си ужь уиту». Мыдрейми: «сынокIуэ, сыножэ», – «жиIэу» модрейм «кIэлъоджэ», Шэрхьхэм «жаIэр» а зыраш: «гъ-гъавэ, гъ-гъавэ зы-дошэ, зы-дошэ». Жыраслъэни а «псалъэмакъхэм» езым и псалъэ яхильхьэну хуожьэ: «Фэ гъавэщ фи Iуэхур, сэ – нэгъуэщIш». Араш, псоми езыхэм я бзэ яIэжщ, къуалэбзуми, Iэщми, кьэ-кIыгъэми, дунейм тет псэушхьэ псоми. ГъушIрэ пэт, мес, «зопсалъэхэр», йогупсыс Жыраслъэн. Апхуэдэурэ зытрегъэу. КыыщыщIынури зыхуээзэнури ищIэркъым. Мыхьур щыхьужы-ну зыщыгугъыр Грузием и заготовителу иIыгъ тхылгыраш. Ари мащIэу кыыщIэкIрэ – сулытIаным и хьэфэ тхылъри упсэу. Англиз сэлэтхэм тхылъхэр кьэпщытэн шIамыдзэ щIыкIэ икIамэ нэхьыфIщ мафIэгум. Тхылъ слыгъщ жыпIэу ушIэгушхуэн щыIэ-къым, уи тхылъри уэри узэрагъэхьынкIэ мэхьу. Езы англизхэр зэрыхуейм хуэдэу Грузием ит щхьэкIэ, абыхэм грузин правительствэм и тхылъым щхьэкIэ кыпхуащIэнышхуэ щыIэкъым.

ЗиIуантIэ-зишантIэу макIуэ мафIэгур. Блэм ещхьщ ар. Зэм бгыпэ кьэжэжыхэм кыапежыхь, зэм тенджызым зыдригъэкIуу бжэпэмкIэ йожэкI. Жыраслъэн бжэ дамэдазэм доплъ. Елъэ-

гъуэр къэсу пІэрэ? Дауи елъа хъуну? Жэрыжэм тет шым тель уанэгум дэлъеин, хъэмэрэ абы къельтэн жыхуэпІэр сабий джэгум хуэдэт Жыраслъэн дежкІэ. Ауэ мафІэгум жэм къельтэн зэи къыхуихуатэкъым. Станцым нэблагъэу хуежъэмэ, нэхъ хуэм зищІыну хъунщ, йогупсыс ар. Мыри зыщыгъэгъупщэн хуейкъым: иужьрей вагоным и тамбурэм хъумак Іуэр тетщ, уелъа нэужь абыи гу зыльебгъатэ хъунукъым. ИжбырабгъумкІэ тенджызыр щоуфафэ, толъкъунхэм я макъыр зэхех Жыраслъэн. Тенджызымэ къызэрыщІыхъэу абы и гупсысэр Истамбыл мажэ аргуэру. Абы щыкІуэрат Жыраслъэн япэ дыдэу тенджыз щытехъар. ПщІыр сытк Іэ щхъэпэ, тенджызым япэ дыдэу щытехъэми къэшынатэкъым ар, дауэу пІэрэ зэрыщытыр, жиІэу егупсыса къудейуэ арат. Сыт хуэдэу щытми, абы фІгуэ зыхищІыкІыр уанэгурат, и анэм хуэсакъыпэу зыхипха гущэм хэлъ хуэдэт ар уанэгум щисым деж. Шы пщІэнтІэпсымэм уепэмын жыхуэпІэрщэ! Ар куэдкІэ нэхъыфІт иджыпсту къыщІыхъэ тенджызымэм нэхърэ. Абдеж Жыраслъэн игу къокІыж Кавказым и тенджыз бжъэпэм къыщежъэу Истамбыл нэс къэкІуауэ цыта шапсыгъ дадэм и хъыбарыр. Сыт хуэдиз хъэабт абы и фэм дэкІауэ цытар? Мо дахэ-дахэу тІысынІэ зимыІэу зи лъакъуэр щІэупщІауэ гъуэгуанэ кІыхъым тета дадэр бжъэпэм деж шырагъэтІысыкІам илъэр щІэщІэри ехуэхаш, къызэфІуэвэжыну хуежъа щхъэкІэ хъуртэкъым. Сыт ищІэнт? ХъэлъакъуиплІу пщыуэ хуежъаш. Абы иджыри гъуэгу къыпэщылт: Щам нэс кІуэн хуейт. Ауэ иджы, тхъэм и шыкуркІэ, зэрытІысхъэну кхъухъыр нэхъыфІыІуэт.

Сызыхуэлажъэр хэт сз? Ари си псэм сыщымысхъыжу? – зоупщІыж Жыраслъэн. Ауэ а упщІэм жэуап хуигъуэтыркъым. Шэрхъхэр къыпэджджэ хуэдэщ абы: «уи щхъэращ, уи щхъэращ». «Сыт си щхъэм хуэсщІэжыр?» – жиІэу шэрхъхэм япэрыуэну хуожъэ. Згъээзжу секъуу щхъэ семейжъэжрэ? Ауэ а гупсысэр асыхъэтуи ІэщІыб ещІ. Пхъэр мащІэ къыщІигъэпхъуауэ къыщІэкІынтэкъым СултІанбэч. Иджыпсту абы зыІэрыгъэхъи... Узун-Хъэжы и гупым мышынэу яхэт хъунуш ар. Ауэ игъащІэм хэт ильэгъуа, жаІэуи зэхиха уи ныбжъыр илъэс хыщІыи нэмысауэ диным зепту ут Іысыжыну?! Тхъэм и шыкуркІэ, абы илъэс плІыщІи ныбжъу араш.

МафІэгум и гулъэф макъхэр къоІу. Ауэ щыхъукІэ, станцыр жыжъэжкъым. Кавказ шытх лъагэр къызэранэкІаш. Бгы нэкІу-хэм унэ лъахышэ цІыкІухэр щопІэжъажъэ. МафІэ нэху гуэрхэри уолбагъу. Зыгъэхъэзырын хуейуэ араш. Куэдрэ зиплъэфыхъ хъунукъым. Жыраслъэн бжэр ирегъэк ІуэтэкІ, моуэ удэхуэн хуэдизу. И щхъэр дегъэжри йоплтых – мывальтэщ, шынагъуэщ. Хъэмбы Іуу йотІысэх, иит ІкІэ тІэкІу хушІэрыІауэ мывальтэм щхъэпрылтыхн хуейщ. Апхуэдэуи ещІ. ЗанщІэуи жъым ирехъэжъэ, удынышхуэ гуэри къытохуэ. МафІэгур блэжри ежъэ-

жаш, нащхьэ кыыхуищІыж щІыкІэу, уэздыгъэ плъыжбыр кыыхуигъэпІийри.

ИхъуреягъкІэ щымщ. Тенджызым и толъкъунхэм фІэкІ Іэуэлъауэ лъэпкъ щыІэкъым. Бдзэжьейми къехъ – тенджыз лъэныкъуэмкІэ жбы псыІэр кыщцеуэрт. Жыраслъэн и гур кыыхоузыкІ, адэ уІэгъэ щыхъауэ щытам ещху. АтІэ иджыри уІэгъэ хъауэ пІэрэ? И щхъэри щхъэ уназэрэ? Си чэ е си тхъэмщІыгъу кІэриудауэ пІэрэ-тІэ? Ар игу кызырыкІа къудейм ироштэжри пщІэнтІэпс щыІэр и щІыфэм кыитрекІутэ. Ныджэм кыитридза бдзэжьейм ещху, хъэуа псыІэр ирикъухырт Жыраслъэн, здэкІуэну, егъэзыпІэ ищІыну и бэлыхьми иукІырт. Шы уимыІэмэ, пшхын уимыІэмэ. Іуэхур хэплъэгъуэт. Пэжщ, ахышэ и куэдщ. И пыІэм идауэ. Ауэ умэжалІэ щхъэкІэ ахышэм уедзакъэ хъуркъым. Гъуэмылэ, нэгъуэщІ хъэпшып гуэрхэр илъу хъуржын иІыгъати, мафІэгум кыщцепкІэм Іэпыхуащ. Тхъэм ещІэ иджы ар здэщылтыр.

Жыраслъэн и Іэр и къэптал щІагъым щІелу, зы хуабэ ткІуаткІуэ гуэрым хоІэбэ. Блэ къеуам ещху и Іэр и гуфІакІэм кыдепхъуэтыж. Еплъмэ – лъыт... И уІэгъэжбыр кызыпытхъыжауэ арат. Хъуат ари Шамил и сэшхуэ, уи пІэ ущимызагъэкІэ, зыгуэрым уІуэнщ, и щхъэ хуошхыдэж ар. Дохутыр гуэр къэмыгъуэтауэ хъунукъым. Ауэ сэр щхъэкІэ дохутыр щыс мыбдеж, йогупсыс. Зеплтыхъри – псэ зыІут илъягъуркъым.

Баш гуэр кыигъуэтауэ абы зытригъащІэурэ хуэмурэ зреч. Азэн джапІэм тету къаджэ молэм и макъыр кыиздиІукІымкІэ пІащІэу лыжъ къом макІуэ, пщэдджыжь нэмэзыращ зыхуэпІащІэхэри. Жыраслъэни абыхэм яхъуват, ауэ асыхъэту къакІэрыхужащ. Зи лъэр ерагъыу зэблэзыхыф мо тхъэмышкІэр яфІэгуэныхъ мэхъури лІыжххэр абы кыыхуоплъэкІыж, сэлам кърахыу блэкІа нэужь. Жыраслъэни сэлам ярехыж, тхъэмышкІафэ дыдэ зытригъауэрэ мобыхэм як Іэлъоплъ, арщхъэкІэ мохэр пщэдджыжь нэмэзым хуопІащІэ. УмылъяІуэу, умыупщІэу зэрымышхунур кыгуроІуэ Жыраслъэн. Жбы щІэту, и лъакъуэхэр псынщІэ дыдэу зэблихъуу, жбакІэ цІырхъ тІэкІуи тету, ауэ набдзэ Іуву, щыдэжыным щыдэжын тедэжарэ зэхэдыжыхъыпауэ къэптал къулейсыз тІэкІу щыгъыу, къуощхъэцейм кыыхэщІыкІа лъеишхуитІ лыгъыу, укъуеипауэ пыІэ къуацэжъ цІыкІуи щхъэрыгъыу зы лІыжъ кылытэщІохъэ. Сэлам зэраха нэужь, Жыраслъэн щІоупщІэ:

– Дохутыр щызгъуэтын умыщІэу пІэрэ?

ЛІыжбыр къоувыІэ, и башыпэм мыжурэ фІэлъти, ар щІым хетІэ. Къэб жылэм ещхъ и нэшхуитІымкІэ Жыраслъэн кызыпплтыхъ, къэпталым кызызэпхива лъыр щилъагъум, игу кыыщІоуз:

– Щхъэ сымышщІэу? Уэлэхыи, сощІэм! ИкІи мыжыжьэ дыдэ икІи дохутыр хъэлэмэткІэ. ИмышщІэ узыфи щымы Іэ. Ауэ сытми

дохутыр кьудей мыхъуу, дохутырышхуэщ, – Жыраслъэн здигъэзэнуырэ здэкIуэнуырэ кьыжреIэ лIыжбьм.

Ари Алыхбьм и шыкурщ, жыхуиIэу Жыраслъэн псэи нэхъ кьыхохъэжри цIыху сурэтми кьохъэж. ЛIыжбьм зыкьыкIэри-мыгъэхуну пылгу и лъэри нэхъ зэщIихащ. Модрейм нэхъ хуэм зищIащ, лъэбакъуэ ичыху кьэс и мыжурэпэр щIым хетIэ, я унэм-рэ мэджытымрэ яку дэлъыр кьилыгъэтэрэ тур трищIэ нэхъей.

– Дохутырым и унэр кьыщызжепIакIэ, адэкIэ сэ кьэзгъуэты-жынщ, зи уз кIуэдын. Уэ нэмэзыщIым закьыкIэрумыгъэху, – жреIэ Жыраслъэн лIыжбьм, абы пщIэнтIэпсыр кьохуэх, зэщIокIэзызэ.

Азэн джапIэм тет молэр иужьрей дыдэу зэ кьоджэж. Уэрам дэкIитI хуэдиз якIуа нэужь, лIыжбьр кьоувыIэ, и Iэбгъу сэмэгум башыр трегъэльдэри еший, унэ цIыкIум фоч тригъэпща щIыкIэу, апхуэдэ унэ куэд щызэхэтт а уэрам зэвым.

– Мораш дохутырым и унэр. Дохутырышхуэщ ар, – кьытре-гъэзэж аргуэру. – Жэщи махуи цIыхуншэ хьуркбьм. ИмышцIэ узыфэ щыIэкьым.

ЯтIэ чырбышкIэ кьэхухъа пщIантIэм доплъэ Жыраслъэн. ПэлущIэ гуэри Iуту унэ зэщIэкъуа цIыкIущ. И кьалэн игъэзэщIа-уэ кьыщыхъужу, цIыху дэхуэхам зэрыдэлэпыкъуамкIэ и щхъэ хуэрэзыжу лIыжбьри и гъуэгу тохъэж. Куэбжэ цIыкIур ерагъыу Iуехри пщIантIэ Iээвлъэзэвым дохъэ Жыраслъэн. Башым зытрегъащIэри пэплъэу мэув. Пэж дыдэу, дохутырыр пщэд-джыжь нэмэми цIыхуншэтэкьым. УIэгъэ куэд кьекIуэлIат абы и деж. ИмышцIэххэу мыпхуэдэ Iуэху хуозэ Жыраслъэн.

ЯпэщIыкIэ кьыгурыIуакьым Iуэхур зыIутыр. ЛIыж гуэрым дохутырым деж кьишаш хьыджэбз гуэр.

– Дохутыр, си псэр зышхын, си хьыджэбзыр сIых. Щхъэ-гъусэ пхуремыхъу. Содэ. Уи шхын игъэхъэзырынщ, уи лъакъуэр пхуитхъэщIынщ, уи тепIэнщIэлъын пхузэрихъэнщ, пхуэжбы-щIэнщ, пхуэдыжэнщ. Уи унэм кIэлъыплъынщ. ИгъащIэ псокIэ щIыхуэр абрэмывэу стумыгъэлъу сIых, сынолъяIу. Уигу ири-мышьрэ, губгъэни-фэбгъэни хэмылгу кьыпIызохыжри сошэж. Алыхъри узогъэлъяIу, сэри сынолъяIу – сIых.

Дохутырыр бжэщхъэIум кьобэкъуэх, укIытэу зи щхъэр щIэзыIуауэ щыт хьыджэбзым йоплъри, гуапэ дыдэу кьыпо-гуфIыкI:

– Сэид, зи уз кIуэдын, щхъэ сыбгъэукIытэрэ? Си лIыжбы-щхъэ дауэ уи пхур кьызырыпIысхынур?.. Мыдэ махышит I, зы уанэш дэгъуэ, мэл куэду кьызыщIэкIын ахышэ зэхуэсхъэсынщ, ахэр кьэсщэхунщи, уи пхур кьыздэкIуэну арэзы хъумэ, хабзэм тету уасэу мис а псори уэстынщи... Иджыпсту зыри сиIэкьым. Бгырыс хабзэр скъутэу, уасэншэу дауэ кьэсшэн? Уэри зэры-пщIэщи, уасэншэу ятыр ныкъуэдыкъуэрщ, сымаджэрилэрщ. Уи пхъум, тхъэм и шыкуркIэ, и Iэ кьэткьым, и лъэ кьэткьым. Езыр

хъыджэбз дахэкIейщ. Щхъэ унIащIэрэ, абы сыт хуэдэ малхъэ кыпхуигъуэтын уфIэщIрэ?..

Жыраслъэн кыыхэкIийкI пэтащ – дохутырыр Василий Петрович. Мэтхъэн Къызджэрий зыгъэхъужауэ щытарат. Абы и фIыгъэкIэт езым и дежи Мэрям кызырыкIуэгъари. И баштбыхъыр и щхъэм фIихамэ езы дохутырми кыимыщIыхужыну и фIэщ хъуртэкъым Жыраслъэн. АрщхъэкIэ, цыр фом зэрыкIэрыпщIэм ещхъу, лыжбыр кIэрыныкъащи иутIыпщыркъым дохутырыр.

– Сыт уасэ? Уасэу щыIэм я уасэжыр кызыптащ уэ! – лыжбым и итIыр еукъуэдийри егъэуфафэ, уасэ къратыр зэпишэч нэхъей, – мо дыгъэр, мо къруршхэр, мо мэзхэр, мо уафэр, мы цIыху къомыр, гъуэгухэр – уэ кызыумытауэ сыт щыIэ?! А псори сзыгъэлыагъужар уэраш! Си Iэпэр яIыгъыу сыкърамышэкIыу сыздыхуейм сокIуэ. Бэзэрым сокIуэ. ЦIыхум я фIэщ хъуркъым IэпэкIэ сыкърамышэкIыу си закъуэ къэскIухыф сыхъужауэ. Мэлхэр сагъэбж, ахышэхэр зэхызагъэдз, хэт и пыIэм сыт хуэдэфэ иIэ, жаIэурэ кызоупщIхэр. Я фIэщ сыхъуркъым. Ауэ ар пэжщ: си нитIыр кысхуэбгъэплъэжащ уэ. Мы уи Iэ дыщит IымкIэ, – лыжбым дохутырым и Iэхэр фIиубыдыкIауэ бакIэ, нэпскIэщIегъанэ.

– Хъунщ, хъун иджы, Сэид. Си жагъуэ кыумыщI. Апхуэдэу пщIымэ, зыпхуэзгъэгусэнщ, – Василий Петрович укIытауэ, Iэнкун хъуауэ и Iэхэр лыжбым кыIэщIечыж. – Хъунщ иджы ар. Мес, плъагъуркъэ, мо сымаджэр сэ кызожъэри щытщ. Уи пхъум езым хуэфэщэн щхъэгъусэ кыигъуэтыжынщ...

– ХъэщIаплэ унысхуэкIуэн-тIэ?

– Ахъай сынэкIуэн! Iэмал имыIэу сынэкIуэнщ.

– Ущыпсэуну унэIэпхъуэпэнкъэ си деж? Мыбы фэтэрыпщIэшхуэ щот. Си унэр ауэ уэстынщ. Узэрыхуейм хуэдиэрэ щыпсэу. Дэри тлъэкI къэдмыгъанэу дыбдэIэпыкъунщ. КхъыIэ, нэIэпхъуэ си деж.

– Хъунщ, Сэид. ИтIанэ дызэгурыIуэнщ, – Василий Петрович зыкъречри Жыраслъэн дежкIэ къегъазэ. Илъагъур апхуэдизкIэ фIэтельдыджэ хъуащи, лъэтэну пылъ нэхъей, и итIри еIэт. – Я дэ ди тхъэ! Мы слъагъурель! Пэжу Жыраслъэнуй ар! Уи жъэ зэщIумыхыу щхъэ ущыт алъандэм?

– Iуэху узэриIэр, мобы узэрепсалъэр слъагъурти... Уузыншэм, си псэм хуэдэ дохутыр! КъызгуроIуэ ари – иджыпсту сыкъэплъагъуну уи гугъакъым, дауи. Сэри си гугъакъым. ПхъэIэщэм кIыщым ухуешэри узым дохутырым ухуешэ. Си псэр къослъэфэлIащ, Василь.

– Тобэ ярэби, тобэ ярэби! Хэт и гугъэнт?! Къэхъунур пщIэркъым жыхуаIэжыр мисаракъэ? ЦIыхум яжепIэкIэ яфIэщхъункъым.

Дохутырым и деж и ныбжъэгъу гуэр кызырыкIуар кыгурыIуащи, Сэид и хъыджэбзым и Iэпэр еубыдри дешыж.

– Мыр, лЮ, си кѳуэшыжѳ, аргуэру уІэгѳэ ухѳуа? – Василий Петрович щтэІэштаблэ кѳэхѳуаш. И кабинетым щІешэ Жыраслѳэн. Пѳшыр хушѳхѳуэкІэ, дохутыр ІэмѳсымэкІэ зѳщІэ-кудаш, хушѳхѳуэмейр кѳышІех. Ауэ абы есѳжащ Василий Петрович. – И Іэт, псынщІэу зыкѳэтІэшІыт мыдѳ. Деппѳынкѳѳ, деппѳынкѳѳ. Мыбы лѳыуэ щІэкІарель! И кѳѳпталыр лѳы зѳфѳ-зѳщІ... Дапщѳщ мыр?..

– А уйэгъэжыращ ар, Василь. Фэр зэщ'эгъуэжащи хуцхъуэр сэбэп хуэхъужыркъым.

– Хушхуэр сэбэл хуэхунт абы. Уэраш хуэзымыгъэхур. УиПэм уизагъэркым. Угъуэлгэрэ ухълэмэ, уи уЛэгъэри хъужат. Уэ, ухэлгын шхъэкЛэ, сабий цЫкІум хуэдэу ухэлпхэн хуейш, – Василий Петрович сымаджэр егъэт Іыс, абдеж уэздыгъэку пшык ІутІ зэрылх уэздыгъэшхуэ кытрегъэувэ. УЛэгъэр зэгуэ-тхыжауэ лъыр кърик Іутырт. Дохутырым и Іэр спирткІэ елъэшІ, бжъэхуц къештэри лъыр трелъэшІык І.

Жыраслээн кыхэскыкыри джалэ пэташ, ауэ зызэтри-
 Ылгаш.

— Мэчэ сык!уэу алыхьым шыкур хуэсц!ын хуей хьуаш. Абы уэ укьысхуимыгъэзамэ, л!от сц!эжынур? Сыту гъэсц!эгъуэныцхуэ зэхэлъ мы дунеишхуэр! Хэт и гугъэнт сэ мыбы сыщыхуэ-зэнү?

– Уи Мэчэраши, сымаджэщц уэ узыхуейр. Ауэ Мэчэм укІуэным нэхрэ нэх тыншкыым абы ушІэхуэри, – Василий Петрович уІэгъэр кыгъэкъабзэу шІедзэ. Хушхъуэхэр, уІэгъэпх-хэр къегъэхъэзыр. – Сэ си пщІыхъэпІэ кыхыхуа уфІэщІрэ мы шІыпІэ пхыдзар псэуп Іэ схуэхъуну? УІэгъэщхэмрэ сымаджэ-хэмрэ срагъусэу сыкъІэпхъуати, зэрыплъагъуши, сыкъынаш. Тенджызым дызэпрыкІынщ жытІати – хъуакыым, Закавказьем-кІэ зыбдзынуши – сыт щхъэкІэ? Мыхэр езыхэр дохутыр щхъэкІэ малІэ.

– Сынасыпыншэ дьдэу кыыщІэкІынкыым сэ, армыхъу мыбы
ушыІэу сыкъуихъэлІэнтэкъым. Иджы псэууэ сыкъэнэну хъунщ.
Алыхъым уэ укыыщызипэсакІэ... Зэ мащэм сыкъиплъэфыжат.
Мис аргуэру...

– Уэри уи нэ кыхуик Ышэртэкым а мащэм. Джэдум хуэдэу
упсэ быдэши, мащэми фЫрыфIkIэ уахуизэгъэнукукым уэ. Иб-
жээрэ?

— Йобжьэ. Ауэ сытми ибжьэрэ!

– Зыхуумыгъэшэчу хъунукъым. Уэ убэшэч гуэртэкъэ, хуэ-
мышу? Фэр жьы хъуаш жыхуи! Эрелт! Апхуэдэфэ узэри! Эн! Сыг
хуэдизу пэрэ абы ебгъэшэчар? Нэгъуэш Ыфэ гуэру шытамэ,
зпытхъри ежъжат. Уэ ууейр я! Гуэтурэ дэнэки! Пшэ хъууэ
яш! аш, – у! Эгъэр т! ек! у зэпиплъыхъа нэужь, аргуэру адэк! э
кыпешэ: – Сыг хуэди з гугъуехъ пыш! ами, зыгуэр хуэдэурэ
уш! Эзгъэгъуэльхъэнт сымаджэщым. Ауэ зы тхылъ гуэр п! й-

гъыххэ уэ! Армышху тхылъыншэм кърыкIуэнкIэ хъунур си нэгу щIэкIащ сэ. ЖиIэр си фIэш сщIыщ, дзыхыи хуэсщIри зы сы-маджэ гуэр селIэзати... Си кIуэдыр кыикI пэтащ. Зэманыр бзаджэ хъуаш, си къуэш....

– Тхылъ щхьэкIэ къэдгъэнэнтэкъым. Ауэ сьмаджэщ Iуэху сыхыхъэну сыхуеятэкъым. Уи унэм и зы плIанэпэ гуэр сьдз-бгъэлыамэ, уи щIыхуэ зытезгъэхуэнтэкъым. Ахьшэ си куэдщ. Си закъуэш. ИкIи сышукъым. Шы бэлыхь – Iус, псы ушщыхэтын щыIэкъым жыхуэсIэу аращ. Сьбгъэхъужмэ, шы къэсщэхужын-ти шуэ сыкIуэжынт. Ауэ мы зэкIэ сумыхужьэж...

– Къызгурыуаш, къызгурыуаш...

– Василь, сьт къысхуэпщIэми, уи хьэкъ къызытезнэнкъым. Иджыри жьзэIэри – ахьшэ сиIэш. Уи IэзапщIи уи хушхъуэ уа-си... Ухуеймэ – ахьшэу, ухуеймэ, ахьшэм и плэкIэ... сэ сщIэ мы-гъуэрэ...

– ЖьплIэр сьт, си псэм хуэдэ? Фьз Iэзэ сыхъуа уфIэшIрэ Iэ-запщIэ къыпIысхы? АхьшэкIи сыноIэзэнукъым, ауэ ахьшэм и плэкIэ жыхуэпIэм къыбгъэкIыр сьт? Къызэптын уи гугъэр лIот?

– Сэ сщIэ мыгъуэрэ? Сэ сызаготовителщ. Лы согъэхъэзыр...

– Абы щэху гуэр хэмылымэ, къызжеIэт – хэт щхьэкIэ щIэ-бгъэхъэзырыр? Добрармэр армырауэ плIэрэ?

– Хьэуэ. Армэракъым. Гражданскэхэращ зыхуэзгъэхъэ-зырыр. Нобэ мэкъщIалIэу щыIэр пхуэбжынкъым.

– СошIэ ари. Дэри форэ тхьукIэ дышхэркъым. Къалэ псом зы сьмаджэщ закъуэш дэтыр. А сьмаджэщ закъуэм къашэ псори: уIэгъэхэри, уз зэрыщIалэ зэфыкIхэри, зи лъхуэгъуэ уэн-дэгъухэри, зи акъылыр зэкIуэкIахэри, зи тхьэмбыл, тхьэм-щIыгъу узхэри. Цыху мэкъщIалIэхэм щхьэкIэ гугъу зе-бгъэхьмэ, Iуэху хьарзынэ уолэжэ уэ. Абы папщIэ фIыщIэшхуэ пхуэфашщ.

Дохутырыр гупсысаплIэ хэхуаш – дэнэ ихьыну Жьраслъэн?

СтIолым телъ ахьшэ къомым хоплэ, зэщIэкъуэж ар

жыхуиIэу Жьраслъэн йоплъри и щхьэр ещI, и Iэр

напэлIэлъэщIкIэ елъэщIыжри:

– ИкIэ кыинамэ иджыри уIэгъэр тIэу тIэтауэ, гъэкъэбзауэ, хушхъуэ ехьэлIауэ пхэжын хуейщ, – желIэри Василий Петрович кIуэцIыбжэмкIэ щIохьэ. Хуэм цыкIуу зыгуэрым зэрелушашщэр зэхох. ИтIанэ зехуапэ:

– Сэ къэзгъэзэжынщ иджыпсту, моуэ тIэкIу кыспэплэ, – же Iэри щIокI. Жьраслъэн нэщхьей дыдэ къохъу. ХьэдрыхэщI нэс укъэкIуауэ, уи Iыхылы-уи лыджанэ здэщымыIэм укышчы-

кызырысу шытар, абы и «хьэпшыпыр», мыбы кьэмысуи, дэнэ дежи щригъэсыкIыфырт. Шыхэр IэщэкIэ ихъуэжын хуей щыхъуам деж, Кавказ псом щыщIэрыIуэ гуэбэшыхэм ялэ Iэ-сырт. Иджы, мис, кьэкIуэн мурад имыIэххауэ, мыбы нэс кы-кIуэцIридзын хуей хъуати, сымаджэу кьыдэнащ Петровск.

Василий Петрович кыигъуэта бысымым и цIэр Анастасие Петровнэт. Ауэ абы Жыраслъэн хуит ищIащ «тетя НастякIэ» кьеджэну. Жыраслъэн мыпхуэдэут ар зэрыхужыIэр: «тотэ Настэ». Абы щхьэкIэ бысым цIыхубзыр тхъэжу дыхъэшхырт. Уэри сыпхурикъужынкъэ жыхуиIуэ езы цIыхубзри мобы кызыреджэр «дядие Жорэт». Ар Жыраслъэн и жагъуэ бзаджэ хъурт. «Жор» кыпфIащыну

дауэ кыпщыхъурэт? Умуслъы-мэну «ЖоркIэ» кьоджэу...

Абы ищIэжыртэкъэ щыцIыкIухэм шыгъуэ я анэхэр къагъэгубжамэ: «а жор зыпщIыхэлъ!» – жаIэрэ кыитекIиехэу зэрыщытар? АрщхьэкIэ сыт ищIэнт? Зыхуигъэшэ-чырт. Ауэ абыкIэ кыщеджам фIэмыфI-фIэмыфIурэ жэуап иты-жырт. ПщэдджыжькIэ дэкIыным и пэкIэ «тотэ Настэ» бжэ-щхьэIум кыитеувэрэ:

– Дядие Жорэ, сэ бзэрым сокIуэ. Сыт кыпхуэсщэхун? – жиIамэ:

– Танэл, – жэуап итыжырт Жыраслъэн, Iэмал имыIэуи щигъужырт:

– Сонэхэм, ермэлыхэм, урысхэм я деж кышщумьщэху, муслъымэнхэм яIыгърац кьэпщэхунур, – жиIэурэ и гуфIакIэ жылым ахышэр кърихырт.

– Мы псоми кыщIэкIи? – Анастасие Петровнэ игу ирихьт и хьэщIэр зэрыжумартыр, ауэ куэдрэ хурикъуну пIэрэт апхуэдэу абы ахышэр?

– МахуитI-щыкIэ тхурикъун хуэдэу кьэщэху, – Жыраслъэн трикъузэрт «тхурикъун» псалъэм, зэхэту тшхыну жыхуиIэу арат. – Танэл умыгъуэтмэ, мэл дзэжэ гъэгъуа кьэщэху. Ар Iей мыхъуу куэдрэ щылынууш.

– Ари муслъымэнхэм я деж кышщысщэхунур? – цIыхубзыр дыхъэшхыурэ щIэкIырти дэкIырт. Ауэ дэкIыным и пэкIэ бжэ хьэлъкъым IункIыбзэ кьэбышхуэ фIидзэрт, зи мыIуэху зезыхуэ гуэр щIэщхьэрыуэ дохутыр нэхьыщхьэмрэ езымрэ ягъэпщкIуа лIы уIэгъэр ямылгъагъун папщIэ.

Апхуэдэт махуэ къэс. Анастасие Петровнэ бзэрым кыкIы-жырти яшхын игъэхъэзырт. Шхэхэрти езыр сымаджэщым кIуэрт. Махуэ псом къэтт. Жыраслъэн кьэмэжалIэрэ – игъэхуэ-бэжу, игъэпщтырыжу ишхын унэм щигъуэтэнут. Уэрамым дэпIэу махуэ псом щхьэгъубжэм Iуст. УщIэкIыну дзыхьщы-

гъуэджэт. Хьэдэр зыгъея Аральным и шэм и лъэужьыр мыгъушъжти, жиІэрти шхыдэрт, итІани езы Аральным и хьэдэр куэд лъандэрэ зэрагъеижам егупсысыжырти, абыкІэ игу игъэфІыжырт.

ТІэкІу нэхьыфІкъэхъужа нэужь, бзэрым сыкІуэрэ сыплъамэ хъунт, жиІу игу къокІ Жыраслъэн, абы шызэхуыхын хыбар шыІэкъым. АрщхъэкІэ Василий Петрович къыхуидэркъым. Бзэрыр шыгъэтауэ, уэрамым къыдигъэкІын идэркъым. Іэмал имыІэмэ, щІаңтІэ цыкІум къыщырекІухъ. Арыншакъэ – къемыдаІуэркъэ, къызэрелэзэным пыкІащ. Езы Василий Петрович жэчи махуи уІэгъэщым къыкІыртэкъым. Ауэ, Іэмал зэригъуэткІэ, зыкъыдигъахуэрти, Жыраслъэн дежи къыщІэлъа-дэрт, къеплъырт. Бысымри къыщымыкІуэжыххэр нэхьыбэт. Сыхъэтыпэ къыщІэлъэдэжамэ, уфэрэкІырти, жейм Іурихырт. Жыраслъэн пхъэ къута, къуэщІий жиІэрти мафІэ зэщигъэстырт, шей, лэпс игъэпщтырыжт, зи гъащІэр губгъуэм иту къезыхъкІ шыдыгъур сытми хэзагъэрт.

ТІэкІу жейуэ къэушыжа нэужь Анастасие Петровнэ хыбарыщІуэ шыІэхэм шыгъуазэ ищІырт Жыраслъэн. Командованэм и унафэкІэ медикхэр къалэм щагъэлэжьащ: уз зэрыщІалэм къалэр зэщимыщтэн папщІэ ІэщІлахэр щІатІауэ жиІэрт мобы, ауэ щІатІар ІэщІлатэкъым – дзэ икІуэтхэм къагъэна хьэдэхэрат. Пэж дыдэу, шынагъуэшхуэ шыІэт уз зэрыщІалэм къалэр зэщІиштэнкІэ, жьым зэрихъэ хьэдэфырымэм пэцыр иричырт; псым сымаджэ ищІлахэр куэдэу шыІэт, арати, псыежэхым кІуэн дзыхъ ямышІыжу, псыкъуийхэм дежцІыхур хьэпІащІэм хуэдэу щызэхэтт.

ЖэщкІэрэ уІэгъэщым хьэдэ гулъэхэр щІашырт. Къалэм дашырти къуэм дакІутэрт, ятІэ тратхъуэжырт, етІуанэ жэщым аргуэрым нэгъуэщІ хьэдэхэр тралъхэрт, ятІэ тратхъуэжырт... ЛІар хэтми, хэт сытым илІыкІами, зыри щІэупщІэртэкъым. Контрразведчикхэми езыхэм я «хьэдэ» яІэжт, ауэ ахэр зыхьыр нэгъуэщІ «узт». Мо лъыифхэм зэтраукІауэ, шхъэпылъэ ящІауэ, я псэм хьэзаб телъу ягъэлІауэ арат. Жыраслъэн и щІыфэр къэтхытхаш – Факри-паша зи гугъу ищІа къуэр игу къэкІыжри и хьэдэр абы дадзэж хуэдэу къыщыхъауэ арат. Ауэ зы махуэ гуэрым ар Василий Петрович къегъэгугІэ:

– Шынагъуэ шыІэжкъым. Уи уІэгъэр мэкІыж, хьэ бзэгум дэхъужым ещхъщ уи лыр, си къуэщ, – жеІэ абы.

Жыраслъэн зыцкІэ шхъэжэ ищІакъым «хьэ бзэгум дэхъужым ещхъу» къызэрыжраІари. Сытым дэхъужми, сыт хуэдэлми идэрт абы, зэ псынщІэІуэу хъужа закъуэмэ.

Етхуанэ псалъащхъэ

1. ДЫГЪУЖЬЫЖЪЭ

Анастасие Петровнэ жэщыбгхэм деж къокІуэж.

Йот Ысэхри хьэлъэу мэщатэ:

– ИкІэм икІэжым пщэдейризэр къажьэдэстхьаш! Махуэ псом сыщхьэхуитц. Унэр тІэкІу зэльыІусхынщ, нэгъуэщІ мыхьуми.

Жырасльэн егъэщІагъуэ «тотэ Настэ» апхуэдэ хущІыхьэгъуэ зэригъуэтар.

– Си напІэ кьемыхыу жэщитІ енкІэ цІыхубз сымаджэм сыщхьэщысащ! И псэр хэкІыным зыджэдуукІэ хуэдизт кьэнэжар. Ерагъыу кьезгъэлащ. Апхуэдэ цІыхубз щІалэ пфІэлІэну дауэ кьыпщыхьурэт? Фэи тету езыри дахэ дыдэу! Ди деж щылажъэу щытащ. Дыгъужьым и жьэм щІыжьэдэхуарат сымышІэр. ТІэкІу зыкьыищІэжа нэужь ар зы нэкІэ кьызэплъати, тхьэмыщкІэ, мывэр уи гуу щытми, уигъагъынт. Ара кьысхуэпщІэфынур-тІэ? Ажа-лым сыкьыумыгъэлыфыну ара-тІэ? – жиІэ хуэдэт абы и плъэ-кІэм. СеупщІыну си жьэр зэщІызагъэхакъым. И псэр кьызэры-хыхьэжарауэ, щІашыжри лъэхьуэщым щІадзэжащ, – Анастасие Петровнэ и жьэпкьыпэр щІокІэзыыхь, и нэпсхэм кьызэпажыхь. – Сыту хьэкІэкхьуэкІащэхэ! ТхьэмыщкІэ мыгъуэр псэужыххэу кьыщІэкІынкъым. Псэужми, ныжэбэ яІэщІэкІуэдэжынщи... Къалэбгъу мащэращ и гъуэгур...

– «ХьэкІэкхьуэкІэхэр» хэт? – щІоупщІэ Жырасльэн, мобы зи гугъу ищІыр кьыищІат абы, ауэ зэхигъэкІыпэну арат зыхуейр. КъымыдэкІэ, цІыхубзым хьыбар нэхьыбэІуэ жиІэмэ нэхь кьыищІэнут Жырасльэн. Ар цІыхум язэрыхэмыхьэ-язэрыхэмыкІыж-рэ сыт щІа? Махуэ псом унэ нэщІымы щІэсщ, уэршэрэгъуи псэ-лъэгъуи имыІэу. ЖэщкІэ Арэ епщІыхьрэ абы епсалъэмэ – аращ псори зэрыхьур. Ныжэбэ кІуами епщІыхьаш Жырасльэн и шым... Зейм и псалъэ гуапэм, абы и Іэхэм къакІэрих мэм еса шым и щхьэр щІиупскІэрт, и Іупэ шабэмкІэ Жырасльэн и Іэгум кьыпэщэщыхь хуэдэт, хуэмури щыщырт, фІалъэкІэ щІыр къриудырт, дегъажьэ жиІэ хуэдэт. Куэдкъэ дызэрыщытар? Абы хэту езы Арэ зречри щІоупхьуэ. Уи щхьэ зэрыхьщ, щІэс-тІэ уэ унэм. ЗекІуэлІ мыхьужын, жьэгу пащхьэм кьыдэнэжа сыхуей-къым сэ, жиІэ хуэдэщ Арэ. Сэ сызэсар бгыщхьэхэрщ, мэз щІагъ-хэрщ, бгъуэнщІагъхэрщ, къуршыпс щІыІэ сигу къэкІащ. Жы-расльэн и шым кІэльбоплъери щытщ. Модрейм шхуэмылакІэр илъэфу мажэ... Шым кІэльыкІийуэ кьыхэкІиикІа Жырасльэн езым и макъым кьыдощтэжри кьоуш...

– Зи «хэтыр» пщІэркъэ? Деникинцхэращ! Сымаджэщыр лъэхьуэщ ящІащ. Хэт илъэгъуа апхуэдэ бзаджэнаджагъэ?! Щхьэгъубжэхэм гъущІхьархэр халъхьаш, хьумакІуэхэр хьурей-уэ кърагъэувэкІыжаш. Сымаджэщым цІыху сымаджэр шагъэ-хьуж хабзэу аращ, мобыхэм нэхьыфІ кьэхьужахэр тфІызэтра-убэрэжьэжри, аргуэру дэ дгъэхьужын, псэ къахэдгъэхьэжын

хуей мэху. Бгъэхъужыр Іуэхут? Бгъэхъужам хъэзабщ кыи-
пэплъэр... Апхуэдэ хъэкІэкхъуэкІагъэ хэт илътэгъуа? Фыз
уэндэгъури абы и ныбэм илът сабийри... Дауэ кыищыхъурэ?!
Ныбэм илът сабийр щхъэпылтэ ящІ!..

Анастасие Петровнэ аргуэру щым мэху. Псэлъэну къару
иІэккым. Жыраслътэни зы псалътэ жимыІуэ, мобы екІи фІыкІи
емыупщІу хоплътэри щысщ. Ауэрэ здэщысым игу къокІ:
дохутырым селътІумэ дауэ хъуну пІэрэ сымаджэщым сыщІигъэ-
гъуэлътхъэну? Сымаджэхэм, уІэгъэхэм ямыщІэ дунейм теткым.
Хэт ищІэрэ, зи Іуэху зэрихуэм теухуауэ зыгуэр кыищІэнкІэ
мэху... Пэжщ, абы шынагъуэшхуи пылтщ. Жыраслътэн зи-
щІысыр деникинцхэм къегъащІи еплътыжит. Ар мыбы
кыищІэ-кІуар къащІэмэ, эмирым папщІэ сэшхуэ пхыныр
щыгъэтауэ, уи щхъэр зэрыпхыжыным упыкІащ.

– Сыт лъэпкът а щыхубзыр? – гурыщхъуэ щІыІэ гуэр адэ и
гу щІагъ дыдэм кыищыходзэкъыкІ. И гур къеуэррей мэху,
кыихоузыкІ. ИтІани, тІури зыкъэ сыт лъэпкъми, сабий къа-
мылтхуари фыз уэндэгъури щхъэпылтэ щащІакІэ? – жеІэ игукІи
и щхъэр ауан ещІыж. Мы дуней нэхум кыитехъакым, зы лъэ-
бакъуэ ичакым, дуней псор зэрыунэн гуэр и жэм кыижьэдэ-
кІынуми, ари жрагъэлакым... Ныбэм илъту щхъэпылтэ ящІащ...

– Хэт мыгъуэм ищІэн ар? Урыс хуэдэт... – Жыраслътэн щы-
гъупщэжа упщІэм жэуап къретыж Анастасие Петровнэ.

* * *

Сымаджэхэм еплъту лэжъапІэм здыщІэсым яубыдащ
Мэрям. Ар зыкъомыфІрэ щылэжъат терапевтическэ
отделенэм. Зэзэмы-зи ар лъхуэщми ираджэрт – къеупщІыну,
къечэнджэщыну. ЩІагъуэурэ къекІуэкІатэкым абы и
Іуэхур. Пэжщ, Баку хъар-зынэу нэсат. Абы кыиКІри
Петровск къэкІуат, уІэгъэщым и начальником кыиуатх
письмори иІыгъуу. УІэгъэщым доху-тырхэр
къемэщІэкІырти, псалътэмакъ лъэпкъ кыиэхемыкІыу
къащтащ Мэрям.

Севернэ Кавказым и станицэхэми, къуажэхэми, къалэхэми
псалътэмакышхуэу щызэрахъэрт – Деникиным лъэщу зигъэхъэ-
зырауэ Москва лъэныкъуэкІэ егъазэ; нэгъуэщІ зы хыбари
кърахъэкІт: большевикхэм зыщагъэбыда Астрахъани теуэну
зегъэхъзыр добармэм. Деникинми ищІэрт большевикхэм я
епщыкІузанэ армэм удэдждэгу зэрымышхунур, абы къаруушхуэ
иІэ зэрыхъуар, мыгувэу зыкъричу Кавказым и центрым кыи-
жьэхъуэну зэримурадър. СеверовостокымкІэ кыиКІынкІэ хъуну
шынагъуэр кыилътэткІэрэ, Деникиным и штабым и пщэ
дилътхъащ икІэщІыпІэкІэ зыкыызэгъэпэщауэ епщыкІузанэ
армэм кІэ етын хуейуэ. КъимыдэкІэ, бгырысхэм я партизан от-
рядхэр зэхэкътэн, шэрихъэт къралыгъуэ нэпщІ ныкъуэукІ
хъуари укІыжыпэн, тылыр къэгъэкъэбзэн – ахэрат Деникиным

и иужьрей планхэр. Мис ит Іанэ революцэм зэщІишта
Россием, Москва къяру псори ехьэлІэн.

Апхуэдиз Іуэхур щекІуэкІ лъэхъэнэм конттразведчикхэр
пхуэжеинт? Хьэ щэхурыхъуэу къяурыхьырт. НэгъуэщІ унэцІэ
зыфІэзыщу сымаджэщым кыщІ Іэхута цІыхубзым и хьыбар
кІапэр къазерыІэрыхъуэ абыхэм Мэрям Іуэху ящІаш. Зэрысту-
дент лъандэрэ ицІыхуу, уеблэмэ тІэкІуи пылгу шытауэ жегІэри
зыгуэр къоув. Абы ипкъ иткІэ Мэрямыр яубыдри щІадзэ. Абы
и хьыбарыр щІэх дыдэу сымаджэщым щызэлъащІыс. Ар
лэжьапІэм къэзыщтауэ шыта начальникми, гъэщІэгъуэнщ,
жыхуиІэу и дамашхьэр дрегъэуей. Шэч кыгтрихьэркыым Іуэхум
зы шыуагъэ гуэр зэрыхэлъым, псори зэхагъэкІа нэужь дохуты-
рыр кызыэраутІыппыжыным. АрщхьэкІэ...

Сымаджэщым кыщІ Іашауэ лъэхъуэщым щашэм Мэрям
щтэІэщтаблэт, мыдэ пщІыхъэпІэ мыфэмыщ гуэрым хэт хуэдэт.
Езыр зэрыс лэнейкІэм нэгъуэщІ зы афицари ист, кІэрахъуэ
гъэпкІар иыгъыу, лэнейкІэм и ужь итт шууици – жандармэт
ахэр. Шыхэм я налхэр мывэ гъуэгум кыдопсалгъэ, нобэщ
жыпІэнщ Мэрям апхуэдэ Іуэлъауэ щызэхихыр – дихьэхауэ
щІодэлъу. Уэрамым щызекІуэ цІыхухэри къэувыІэурэ лэнейкІэм
исхэм йоплъ, нэкІэ адэ нэс ядокІуатэхэ, цІыхубзыр яфІэгуэныхь
мэхъу, хэти сыту пІэрэ ищІар, жыхуиІэу яфІэгъэщІэгъуэн
къудейщ, хэти мэкъупІэр зейм хуэза, уувыІэнкъэ иджыри? –
жи. Я фэкІэ зэрызэмыщхьым ешхьщ цІыхухэр ягукІэ зэрызэхуэ-
мыдэри. ГъэщІэгъуэныракъэ, езы Мэрям шынагъуэ гуэр
егупсысыркыым. Мыдэ зы Іуэхугъуэ дыхьэшхэн гуэрым хэхуауэ
зыкъыщохъуж. Абы и тхылтхэр зэтэкъым-тІэутэкъым кызыэра-
пщытар. Ауэ иджыри къэс зыми гурышхъуэ кыкхуащІа хуэдэтэ-
къым. Пэжщ, сымаджэщым зы уэгугуэр, ауанышІу кыпы-
гуфІыкІыу, кыщыбгъэдохъэ, лІо «сыкъэпцІыхужыркъэ?» –
жи Іэу къоупщІ. Услъагъуххауэ сщІэжыркыым жыхуи Іэу
йоплъри: «Хьэуэ», – пеупщІ. ПашІэу и Іуэху и ужь йохъэж.
Мор ерыщу етІуанэуи кыбгъэдохъэ, кыпоув, иреубыдылІэри:
«Уэ Еленэ Ильиничнэ урыхъуар дапщэщ?..» Мэрям къоу-
цІыплъ. Зи мыІуэху зезыхуэ хьэбыршыбырым зыкъыргъэ-
цІыхужынт абы. Ауэ къаугъэ хуейтэкъыми лъэныкъуэ зрегъэз.
АрщІэгузавэр нэгъуэщІт: уІэгъэщым шагъэлэжьэну шагъакІуэм
щыгъуэ и адэм кыидыгъужри кыишэжат. Мис, иджы ар къра-
хъуэныжу ягъэкъуэншэжыфынут. Зауэм умыкІуэн щхьэкІэ
ущІэпхъуэжащ кыжраІэм...

Си анэ тхьэмышкІэ, и анэри игу къэкІауэ фІэгуэныхь мэхъу,
сэ Истамбыл сыдэт уи гугъэщ иджыпсту. Си пхъур мэжджытхэм
щІэтщ жыпІэу зыбгъэщІагъуэ мыгъуэу кыщІэкІынкІэ. И адэр-
щэ? Пэжщ, ар зыкъомкІэ къуаншэщ Мэрям и гъащІэр апхуэдэу
зэрыхъуамкІэ. Ауэ, сыт хуэдиз къуаншагъэ бгъэдэлъми, ипхъу
закъуэр жандармэхэм яхуу абы илъэгъуами... Къытехуэнти

лЭнт, е и пхъум и псэм шхьэкIэ езым и псэр итынт. Зы мэкъал хуэдизкIэ емыгупсысу. Сыту Iейуэ къагъэпцIат ахэр! И адэ-анэр апхуэдизу фIыуэ зылъагъу цIыхубзым здагъакуэр зыгуэркIэ шхьэ къаримыгъэшIарэт? Мис иджы, зыгуэр къыщыпцIми, зы цIыхум къищIэнукъым. Истамбыл кIуащ. И лIым деж. Аращ. Къэрал кIуэцI министрм жриIэфыну шытащ абы сыкIуэну-къым, жиIэу. ЖриIэнуи и гугъат. Ауэ... и жьэр зэщIэкIыртэкъым. Бгырыс цIыхубзт, цIыху гъэсат, хабзэ, нэмыс хэлъти укIытэри и Iуэху зыIутыр хужыIэтэкъым. Сэращ псомкIи къуаншэр! – псори и шхьэм трелъхъэж. ...КIэлындор кIыфI кIыхьым тету яшэ ар. ЛъэныкъуитIымкIи гъушIыбжэ фIыцIэ инхэр хэлъщ, хьэлъкъ улъийжахэр етыжауэ, IункIыбзэшхуэхэр къелэлэхыу. Бжэхэм нэ цIыкIу зырыз яхэлъщ. Тхьэм ещIэ иджыпсту а нэ цIыкIухэмкIэ къиплтурэ Мэрям Iэджэ къеплту бжэм къыкIэрытхэу къыщIэкIынщ. Ауэ лъэхъуэщым исхэм я кIэлыплтыакуэхэр зэралъагъуу заушэхужрэ лъэныкъуэ зрагъэзыж хабзэщ. Псымейр къыщIех, дэнэкIи блынхэр шыщIэупсэпсащ, гъуатэрымэм пэцыр иреч. КъыкIыпIи къиплтыпIи зимыIэ мывэ къэпым уисым хуэдэу, щыIэм уес. МахуитI абы зэрыщIэсам апхуэдизкIэ щыIэм исащ, и дзэхэр зэтемыхъэжу мэкIэзыри псалъэ хужымыIэжыным хуэдизщ Мэрям. Ауэ жимыIэу хъунукъым – ар нобэ япэ дыдэу яшэу аращ следователым деж.

КъызыщIэкIам ешхьыркъабзэу щыIэ уейм ушызэрихъэу зыщIыпIэкIэ щIашэ ар. Пэжщ, мыр нэхъ пэшышхуэт. Зы афицар гуэри щIэст. Ар къамылыфэ гуэрщ. Илъэс щэщIым нэс и ныбжынщ. МыжурэпитI зэуэ къыпхуашия фIэкI пщIэнкъым и нитIыр. И фащэр екIупсу шыгыщ. И пащIэкIэ къыщIэгуфIыкIыурэ Мэрям къоплты ар. МоркъызэрышчыгуфIыкIым Мэрями гуртIэкIу нэхъыфI къищIыжащ, гугъэ гуэр къыщыпIэжьэжьащ абы и псэм. СиутIыпщыжыныфэ тетщ, – аращ цIыхубзым зыхуихьар мобы и гуфIэкIэр.

– Япэ щыкIэ дызэрыщIыхунщ. Сэ си цIэр Сэрэбийщ. Ахъмэтхэ сарейщ. ЕмыкIу къыхуумыщI – куэдрэ уззэгъэжьэн хуей хъуащ. Ауэ, уи фIэщ щы, абыкIэ къуаншэр сэрмыра, Iуэхур ди шхьэм къосри бэуапIэ къыдитыркъым. Дэтхэнэ зы Iуэхуми зы цIыху гъащIэ епхащ, «IэхъуэтегъэкIыу убгъэдыхъэ хъунукъым», – а псалъэхэм нэхъри нэхъыфIыж яшIащ Мэрям и гур. – ЗэрымыщIэкIэ, шыуагъэ гуэркIэ уагъэшхьэрыуагъэнкIэ мэхъу уэри. Ауэ, уэри зэрыпщIэщи, жэнэтым уихуэн папщIэ жыхьэнмэ лъэмыжыр зпыбушщIын хуейщ, – алъандэм Мэрям зи псэ кIаптэм теса гугъэ тIэкIур фIэбзэхьащ. И фэкIэ мор зэрыбгырысыр къищIыхуащ абы, ауэ зи лъэпкъыр къыхуэщIакъым и псалъэкIэмкIэ.

И нэхэр Мэрям къытримыхыурэ контрразведчикым уэджы-нэ цIыкIур егъэзу. Бжэшхъэлум сэлэт гуэр къытохутэри «сыкъщ» жиIэу къоув.

– Шей, ІэфІыкІэ, шагъыр къэхъ.
– СынодаІуэ! – фочым шэ закъуэр иригъэсыкІа щІыкІэу кыжъэдолъэтри, мэбзэхъж сэлэтыр.

Мыдэ иджыпсту зы фІыгъуэ гуэр къеуэлІэну пэплъэ фІэкІ умышІэну, следователыр къыпогуфІыкІ, и Іэгухэр зэщехъуэ,

шэнтщхъэгуэ гъумыщІэжъ гуэр шытщи Мэрям абы

трегъэтІысхъэ. СтІолри а шэнтыжъым ещхъу зы теплъэншэжъ гуэрщ. Уи нэм къыфІэнэну нэгъуэщІ унэлъащІэ щІэттэкъым абы. Следователым дежкІэ зэремыплъэкІыным пылтыц Мэрям, ауэ езым псэкІэ ещІэ мор къызэрыкІэлъыплтыр.

Сэлэтым къыщІехъэ шей стэканитІ, ІэфІыкІэ, шагъыр плъыжъ абдж. А псори следователым и пащхъэ нэхум ирегъэуэв.

– ХэІэбэ, кхъы Іэ. Мы махуэхэм ерыскъым уигу хуэкІуащэу шытагъэнкъым уэ. Сэри, щІыр сыткІэ щхъэпэ, Іейуэ сымэжэлІат. ИІэ, мыдэ шей дыздефэнщи, ит Іанэ дызэпсэлъэнщ. Шагъыр тІэк Іуи деІубын?

– Берычэт бесын. Сефэркъым.

– А-а, ар сигу къэкІыжыртэкъыми. ЕмыкІу сыкъыумышІІ, кхъыІэ. Муслъымэнхэр шагъыр зэремыфэр сщыгъушщэжати. Пэжкъэ, тхъэ?

– Сыщыгъуазэкъым.

Следователыр тІэкІурэ хоплъэ. Ит Іанэ шагъыр стэкан кърегъахъуэри йофэ. Ет Іуанэуи кърегъахъуэ. Ауэ зэкІэ ефэркъым. Тхылъхэр къештэри хоплъэ. Узэплъын хуэдизи хъуртэкъым ар. НапэкІуэщІищ-плІы хуэдизт зэрыхъур, зы псалъэуха гуэри къэрэндащкІэ щІэтхъат. Ахъмэт Сэрэбий и нэщхъыфІагъыр хуэм-хуэмурэ щхъэщыкІуэтырт, фэрыщІагъ гуапагъыр и нэгум текІуэтыжырт, афицарым зызэщІиубыдэжат, и пэбгыр зэрызэ-лъэрейм кыигъэлыагъуэрт ар щэхуу зыгуэрэм зэрегупсысыр. ТхылъымпІэ напищ-плІыр зыдэлъ папкэр зэтрэпІэжри аргуэру и ІэгуитІыр зэщехъуэ, деуэн-тІэ иджыри? – жыхуиІэу дуней гуфІэгъуэр имыІэмэ, нэгъуэщІ узыщыгуфІыкІын илъягъуркъым Мэрям.

Шей упщІыІужар зэрыт стэканыр и ІитІымкІи и Іыгъщ Мэрям, абы пкърытыж хуабагъэ тІэкІумкІэ езым зигъэхуэбэжын и гугъэу аращ. АрщхъэкІэ щІыІэ техъэгъуэм ехъ цІыхубзыр. Унэ лъэгур къызэрищІыкІа чырбыш плъыжъыр щІэупсэпсащи уаер къыдрехуей. А чырбышым щеплъым, Мэрям и нэм къыфІэнащ лъы ткІуэпс зэщІэпцІахэр, абы и ужьк Іэ нэхъри кІэзызу хуежъащи, сыт ищІэми, зыхуэубыдыжыркъым.

Следователым хуэмурэ, сакъыурэ къыжъэдоІукІ:

– Васильчиковэ Еленэ Ильиничнэ... – Следователым и пса-

лээр зэпегъэури цыхубзыр зэпиплтыху шедзэ, мастэ кыхагу хуэдэу кышцоху Мэрям. – Хьэмэрэ сыщыуэрэ? НэгъуэшI зыгуэр уи цIэр, гуащэ?

– Ущыуэркыым. Псори тэмэмц: Васильчиковэ Еленэщ.

– Арауи ирыреху. Уэ щIэныгъи уиIэщ, удохутырщ... Дзыгъуэдждэу дыздэмыджэгуу, зым зыр дымыгъэбампIэу дызэгъэпсалгъэ. Абы тIуми ди сэбэп хэлъщ, – Ахъмэтыр кьэрэндащымкIэ хуэм цыхууэрэ стIолым тоуIуэ, и щхъэ тригъэуж хуэдэу фэ зыпрегъауэ, зи щхъэфIэпхыкI кIапэр фIэзыуэтыкIыу, зи Iупэхэр кIэзыу шыс цыхубзри нэкIэ ешх. Пэж дыдэу, джэдур дзыгъуэм дэджэгу нэхъейщ. Япэ щыхкIэ доджэгури... – Iэджэрэ кыштыху шыIэщ мыпхуэдэу: цыхум зы мыхъэнэншэ тIэкIу щIехъумэ, ебзыщIри, и щыуагъэмкIэ зыкьиумысыжын и щхъэ тримыльхъээрэ, а щыуагъэр кIуэ пэтми нэхъ ин мэхъу. УэскIурий зэрагъажэу плъэгъуакъэ зэи? Ари цыхуу кьрагъажъэ, ягъэукIурий-мэ-ягъэукIурийурэ нэхъ ин мэхъу. ИкIэм икIэжым апхуэдизкIэ ин мэхъури, а уэскIурийм езы цыхур кышчыкъуэмыщыххэ шыIэщ. Уеблэмэ абы кьигъэкIэрэхъуэжу, – ар бгым дэбгъэжауэ щытмэ, – ущIипIытIэжыпэнкIи зыхуэIуа шыIэкъым. ПцIыри – аращ. Ауэ абы нумыгъэс уи пцIыри! Абы, ухущIегъуэжын мыхъумэ, и сэбэп лъэпкъ кьокIынукуым. Дэ псори кьэтщIакIэщ. Шпиону укыткIэщ IаутIыпщхъауэ аращ, – Ахъмэтыр мапхъуэри шагъыр стэканыр кьепхъуатэ, уи гугъэнт ар цыхубзым и напэм щикIэну кышцтауэ, арщхъэкIэ IубыгъуитI-щы хегъэщIри егъэувыж, Мэрям и нэкIур цыплъ кьызэрыхъуми шогуфIыкI.

– А жыпIэхэм я щыхъэт лъэпкъ уиIэкъым!

– СиIэщ. Фронтым укIуэн хуейуэ уIэгъэщым уригъусэу уежъауэ щытатэкъэ?

– Щытат.

– НтIэ уIэгъэщыр здашам унэсат?

– Сынэсатэкъым.

– Фронтым унэблагъэу зэрыхуежъэу мафIэгум укыикIри зыбгъэбзэхаш. Ари пэжкъэ?

Езыр зэрыгугъам Iуэхур зэрышчыщымыIэр, атIэ куэдкIэ зэрынэхъ Iейр кыгурыIуащ Мэрям. Фронтым мыкIуэу кьызэрыкIуэсэжамкIэ ягъэкъуэншэнууш... Абы и щхъэусыгъуэр и адэм трилхъэнууши... ИтIанэ мыдрей псори кышцIэщынууш. Ауэ щыхъукIэ, уэскIурийр иджыри гъэжэн хуейуэ аращ. Тхъэм жи-Iэмэ, абы кьигъэкIэрэхъуэжу, Ахъмэтым зэрыжиIэм ешху, сыщIипIытIэнкыым.

– МафIэгум сыкыкIэ зыхуащ. Сыт сщIэнт, кьэзгъэзэжащ. ИтIанэ лIы сыдэкIуащ.

– ИтIанэ Васильчиковэ ухъуащ?

– Сыхъуакъым. Аращ сызэрышчытари, апхуэдэуи сыкъэнэжащ!

– ПцІыщ! – следователым шагъырыр ирефыжри, Іуэульауэ-шхуэ иригъэшІу, стэкан нэшІыр стІолым трегъэувэж. – Къы-зжиІакъым жумыІэж, сэ мы ІуэхумкІэ опытышхуэ сиІэш. Уэ пхуэмыдэ куэдым я бзэр къезгъэтІэтащ. МафІэгум укъыщІыкІэ-рыхуар фронтым и гъунапкъэр зэпыбупщІу бийм шпиону ухуэ-лэжьэну арамэ, ари къодгъэІуэтэфынущ дэ. Абы щхъэкІэ хэкІы-пІэ куэд диІэш! Ауэ, уи фІэш щІы, Іуэхур абыхэми нэгъэсыну, уи теплъэ хъарзынэр пфІэзгъэкІуэдыну сигу имылъ. Дыхыу-мыгъэхъэ абыхэм... Пэжыр жыІи уи дежкІи си дежкІи нэхъ тынщщ. Пэжыр! – а псалъэ закъуэр ину къызыжьэдеут ІыпщыкІ.

Мис ар къызыжьэдэкІарагъэнщ дыгъужыжьэ жыхуаІэжри, йогупсыс Мэрям. Ауэ сыт ищІэнур? Мобы къызыеригъэкъуан-шэмкІи зумыгъэумыси хъун хуэдэш, ауэ абы щхъэкІэ зызэры-бгъээхуэжын гуэри уиІэн хуейкъэ? Апхуэдэ иІэкъым Мэрям. Си адэм сыкъидыгъужри залымыгъэкІэ сыкъишэжат жыпІэ-нущи, хэт ар иджыпсту зи фІэш пхуэщІыну? ЖыпІи хъуну? И цІэ дыдэри и унэцІэ дыдэри ящІэу къыщІэкІынщ мобыхэм... АдэкІэ и акъылым зыри къыхуигъэтІэсэжыркъым, зэщІэкІэ-зызэу хуежъащ. Къызэрагъэкъуаншэр зыщхъэщимыхыфми, езыми закъызырыхуиумысын мы дунейм теткъым...

– ПцІы къыскІэрывоцІэть! ПцІы зэфэзэщщ псори! – Мэрям и дзэр зэтоуэ, езыр зэрыщыту зэщІок Іэзызэ. Жъыр къыпиубыду хуожъэ. Зы къару зэрымІэм, къыщхъэщыжыни, къыщхъэ-щыпсэлъыкІыни мыбы зэрыщымыІэм йогупсысри, нэхъри зэфІошахэ.

– Хъэуэ, Мэрям Хъэсэнджэриевнэ, пцІы лъэккъ пкІэ-рыслъхъэркъым. НыбжесІатэкъэ, иджыри ныбжызоІэ: пэжым фІэкІ уэ укъезыгъэлын щыІэжкъым. Уи лъэккъым уелъэпэуэ-жамэ, хамэ унэцІи зыфІэпщыжамэ, нэгъуэщІ лъэккъым укъыхэ-кІауэ жыпІэу укъэувамэ – а псори пщІэн щхъэкІэ зыгуэрым урихулащ, уигъэшынащ уэ. Мис ар къыдже Іи, уэ узэрымы-къуаншэр, цыхубзыр залымыгъэкІэ зэрыщагъэуар къыдгуры-Іуэнщи – хейуэ ухэкІащ.

– Еуэ зыгуэр зэхогъэзэрыхъ, е зыгуэрым ущегъауэ. Сэ зымы сыхигъэзыхъу зыри залымыгъэкІэ сигъэщІакъым, – Мэрям иджыри гугъэрт къызыкъуэмыщыжыным хуэдиз хъууэ хуежъа уэскІурийм щІимыпІытІэну... Мыбдеж щІэсыр дэ тІуращ. Зыхуихъынур имыщІэу абы игу къокІ хъыджэбзхэм я Іупэм нэхъ телъ хабзэ псалъэжъ гуэр: «зэбгъэумысри уи хъыджэбзы-гъэр пфІэкІуэдынри тІури зыщ». ТІум щыгъуи уасэм ухэкІы-жаш, игукІэ къыпогуфІыкІ ар, зытеува гъуэгум темык Іынуи мурад ещІ. – КъысфІаща си цІэр зызохъэ. АбыкІэ щыхъэт тхылъ сиІэш.

– Тхыль уиІэкІэ уиІэш, – Ахъмэтым абджым кѳинэжа ша-гъырыр и стѳеканым ирегъэхъуэж. Ауэ ефѳркѳым, птулькІэм кІѳрыгъѳпцІа тхыльымпІэм йопль: кѳагъаппцІэу нѳгъуѳщІ зыгуѳр кѳрамыгъэхъуауэ пІѳрѳ? АдѳкІэ пѳщ: – Тхыль кѳудей-кѳым уэ уиІѳр, атІѳ хъѳл-щѳни ерыщагѳи уиІѳщ. Ауэ тхыльхѳм-кІѳ дыкѳѳбгъѳпцІѳфынукѳым, мыдрѳйр жѳгѳыб пхуѳтщІѳфы-нущ. Иужѳрей дыдѳу сынольѳІуж: дызыхѳмыхъѳн дыхыумы-гѳыхъѳ. Абы хущІѳгъуѳжынур уѳращ, армыхъумѳ дѳ, лѳо?.. Шпиону

укѳызѳрагъѳкІуамкІѳ зыкѳѳэумысыж. ЗанщІѳу узутІѳппыжынщ. Ди нѳІѳ птѳту уІѳгъѳщым ущыдгъѳлѳжѳнщ. Зѳрыпкѳѳэумыльѳар тльѳагъурѳ – удоутІѳппыжри, мыбы укѳѳзы-гъѳкІуа Дышнинскѳм деж удогъѳкІуѳж. Дѳ укѳытхуѳлѳжѳну... Ди жыІѳ бгъѳзѳщІѳну. Уарѳзы абыкІѳ?

Мѳрям и жѳѳр хуѳзщІѳхыжыркѳым, и бѳѳри убыдащ, увыІѳгъуѳ имыІѳу мѳкІѳзыз.

– Уарѳзы, хъѳмѳрѳ?... – следоватѳлым и макѳым зрегъѳІѳт, цІѳхубзым жи Іѳнуми пѳмыплъѳу, стѳекан нѳщІѳымкІѳ птулькІѳ нѳщІѳым йѳуѳ. АбыкІѳ зыгуѳрым еджѳу арат. Бжѳр зІѳуѳжри бжѳщхъѳлѳм кѳытохутѳ щІѳлѳ гъумыщІѳжыищрѳ зы хъѳ бацѳшхуѳжѳрѳ. А плІѳми фызыр нѳкІѳ яшх.

Ахъмѳтыр кѳѳтѳдж, Мѳрям бгъѳдокІуатѳ. ЗѳшѳщІѳри зѳрыльѳкІѳ цІѳхубзым и напѳм йѳуѳ. Мѳрям шѳнтым кѳѳхуѳхри чырбыш лъѳгум тохуѳ. И пѳм лъыр кѳѳрекІѳкІѳ. Хъѳр кѳѳль...

2. МЫВѳ КЪѳП

Мѳрям ерагъѳу кѳызѳфІѳуѳж. Ауэ нѳгъуѳщІ зы удын хъѳлѳи кѳытохуѳ, кѳызытехуар и щІѳбымкІѳѳи, лъѳйри блын кѳыпѳ-щытым щхъѳкІѳ жѳхъуѳщ. Абдеж кѳыщытехуа удыным нѳ-гъуѳщІ щІѳпІѳкІѳ игъѳлъѳѳщ. БлыниплІѳм лІѳплІ дѳтщѳ цІѳхубзыр удынкІѳ зым адрѳйм деж хуѳдз. Мѳрям зызѳфІѳшѳри и ныбѳр ІѳтІѳкІѳ иубыдыжащ. ЩыджалѳкІѳ ІѳдакѳѳкІѳ зѳрыте-хуѳным пылъщ, и нитІѳм хъуаскІѳр кѳыщІѳх, ауѳ ѳзыр зыте-гузѳвыхъыр и ныбѳм илъыращ, аращ Іѳмал зѳригъуѳткІѳ ныбафѳкІѳ зыщІѳтримыгъахуѳр. Лъымѳ кѳызыІѳурыуа хъѳми дунѳйр ѳкѳутѳ, мывѳ кѳѳным зыкѳѳеублѳрѳкІѳри Мѳрям кѳытоуфѳракІѳ... Абы зыкѳыщѳщІѳжам зы чѳщанѳ щІѳІѳ гуѳрым щІѳлът, лъым зѳщІѳщѳтат, ѳзыр псыфыбзѳт. И кІѳѳцІѳк ІѳщІѳр кѳѳритхъѳу кѳѳжырт. КІѳиину, гущІѳгъу кѳыхуѳзыщІѳн гуѳр кѳылъыхъуѳну хуѳжѳѳрт ар, ауѳ ихъуѳреягъкІѳ зы пѳѳ щыдымыртѳкѳым. Мѳрям шынагъуѳ бзадѳжѳм зѳщ Іѳубыдащ, мащѳ кІѳф Іѳым илѳу зыкѳыщыхъужащ абы. Сыпсѳуѳ сыщІѳтІѳуѳ аращ, игу кѳѳкІѳ абы...

А чѳщанѳм махуѳ дапщѳ щигъѳкІуами ищІѳжыркѳым Мѳрям – хуѳбжакѳым. Апхуѳдѳ кѳѳару иІѳтѳкѳым. Абы гугъаппѳу,

хьуэпсапIэу иIэжыр ажалырат. Ауэ ари лъапIэ хьуауэ кьэсыр-тэкъым. Зэзэмызэ бжэр кьыизэIуахырти хьудыр гуэр иту фалъэ кьышIагъэувэрт, абы итыр сытми ищIэртэкъым Мэрям – нэм кьышIэIэбэр умылгагъуу кIыфIт зыщIэлъыр. Сэлэтым псалъэ закъуи кьыжьэдэкIыртэкъым, мор кьызыреупщIми жэуап ири-тыжыртэкъым. Ауэ Мэрям абыи щыгуфIыкIт: нэгъуэщI мыхъу-ми, псэ Iуту абдеж зыгуэр щызоуэ...

Аргуэру яшэ Мэрям. КъеупщIыну. ПщIантIэ гуэркIэ даш. ЛъэныкъуищымкIэ тIууэ зэтет унэхэр кьышчыгIщ, блынхэр кьызэщIэчаш, щхьэгъубжэ плIимэ гуэрхэр хэлъщ унэ блынхэм. Уафэр хьэлъэщ, пшагъуэ фIыщIэр телъщ, моуэ иджыпсту уэс цIынэжьыр къещэтэхыным хуэдэщ. Япэрей пэш дьдэр – камерэращ Мэрям аргуэру кьыздашар. А следовательно дьдэрат къежьэу щысри. Зыри кьэмыхъуа хуэдэу щIоупщIэ ар:

– Сыт кьыджепIэн иджы? – абы а япэрей фэрышIагъ гуа-пагъри дэпIагъужыркъым. Уеблэмэ цIыхубзыр игъэтIысыркъым. Мэрям и лъэр щIошIэ, зэфIэщэхэн кьудейщ.

– ЖысIэнур жысIащ сэ...

Мэрям гу лъитэххакъым следователем зэрызищIаIауи, жиIаIауи зэхихакъым. Ауэ зыгуэрым кьызырыриджар IупщIу, камерэм кьышIохъэ кьыпыгуфIыкIыжу щIалэ нащхъуэ гуэр.

– Уузыншэм, Мэрям Хьэсэнджэриевнэ! – и анэ кьильхуа и шыпхъу кьыгуэтыжа нэхъей, гуапэ дьдэу сэлам кърех Мэрям.

– УсцIыхуркъым уэ, – Мэрям нэгъгузкIэ кьышIоплъри афицарым йоплъ, занщIэу и нэгу кьышIохъэж эмирым и дворецыр – мор щильэгъуауэ щытар. «Iэщэ пIыгъ?» – жиIэри къеупщIауи щытат абы щыгъуэ, ауэ Мэрям кьыгурыIуэртэкъым мор зыщIэупщIэ Iэщэр. Псори гурыIуэгъуэщ, сыкъецIыху, мыбы сыкъышIэжIуари ешIэ, – йогупсыс Мэрям.

– Иджыпсту зыкъозгъэцIыхужынкъэ! ЕмыкIу усщIыркъым сыкъыумыцIыхужми, уэ а зэм фIэкI сыкъэплъэгъуауэ щытакъым, – афицар нащхъуэр шэнтным тетIысхьэркъым – мэшэс, цIыхубзыр зэпиплъыхъу щIедзэ, ауэ гъэщIэгъуэныракъэ, и гуфIэнри зэпигъэуркъым, мыдэ зы хьэмцIыракIэ гуэр тету е анэлу кьыдалъхуауэ арауэ пфIэщIынщ и нэгум сыт щыгъуи иплъагъуэ а кьыпыгуфIыкIыкIэр. – Ауэсэ нэхъ пасэуи зэхэсхат уи хьыбар. А дворецым укъашэным и пэкIэ. Уи пIэкIэ мыбы къагъэкIуэну я гугъари сощIэ. Ауэ уэ утекIуаш: нэхъ укъыхахаш. Ар зи жэрдэмри сощIэ. Пэжщ, мыр Истамбылкъым, муслъымэн мэджжыти мыбы щыплъагъунукъым. Мыбы щыIэр контрразведкэщ. Ар кьыбгурыIуэу уи нэгу щIагъэкIхэр зэбгъэ-зэгъыну дынолтъIу... Арыншамэ...

– «Арыншамэ» кьэхъункIэ хъунум тIэкIу щыгъуазэ хъууэ хуежьаш ар. Си гугъэмкIэ, а зы дерсым акъыл гуэр кьыхиха-

гъэнщ. Абы щІэныгъэ иІэш, – Ахъмэтми кыпыгуфІыкІыу щІедзэ иджы. – Шагъырыр зыхуэдэр къэпщІэн папщІэ зы бошкІэ псо уемыфэну Іэмал имыІэу шыткъым. СыщІеупщІыр гъуэгу тэмэм тесшэну аращ, – Лешэ цІыхубзыр ауанзерищІыр белджылыт. «Эмирым и псэ закъуэ», «связист», «Лошэ» Дени-киным и контрразведкэм и Іыхъэ щІыІыгът. ЗищІысыр ищІэжу, ищІэри кыыхуэгъуу «щылажьэрт» ар мыбы.

– УсцІыхуркъым жысІащи – усцІыхуркъым. УсцІыхунуи сыхуейкъым.

– Апхуэдэу щхъэ жьпІэрэ? – афицар нашхъуэм и псэлъэкІэм ауан хэлът. – Пэжщ, сыкъыумыщІыхуагъэнкІэ мэхъу. Ауэ, щхъэ упІащІэрэ, дызэрыщІыхункъэ? ИгъащІэкІэ сыпщымыгъупщэ-жын хуэдэу зыкъозгъэцІыхункъэ? Абы зикІ шэч кытумыхъэ, – ар Ахъмэтым йоплъ, псалъэм кыдэкІуэу жиІа хуэдэу, кыжьбэ-доху: – ЗызэрыдгъэцІыхумэ нэхъ къесщтэ мы цІыхубзым. Дэ дыхъэзырщ. Пэжкъэ? – ар къотэдж, шэнтым йолъэпауэ, хы-фІехуэри планэпэм дедзэ, шэнтыр щхъэпредз.

Пэшым кыщцІохъэ а щІалищ дьдэр, Мэрям зыубэрэжьауэ шытахэр. Абыхэм гъушцІ чыданэ ухуэна зырыз яІыгът. Мэрям яубыдри адреи пэшым щІалъафэ. Блын Іувхэм хэлъ нэ цІыкІу-хэмкІэ лъапэнэху тІэкІу щІидзэу арат пэшым. Блыным кІэры-тыпэу стІол гъумыщІэжъ гуэр щІэтт абы, мэуэ кыкІэримых дунейм темыту, шэнтщхъэгуищи бгъэдэтщ. Унэкум итщ тахъ-тэбан, чэтэн гъуабжэ гъуанэпщІанэ гуэр тебзауэ.

Следователир кыбгъэдохъэ Мэрям.

– Уи щхъэ гушцІэгъу хуэщІыж, нэгъуэщІ мыхъуми. Пэжыр кыдже Іи нэхъыфщ, армыхъу иужькІэ зыри пхужыІэжы-нукъым, – жеІэ абы. Сэлэтым и Іыгъ гъушцІ чыданэ ухуэнэр кыІрех, лэгъуыкъум ещхъу къегъэш, кыигъэша кІапэр щІ-утІыпщыжым фий макъышхуэ ещІри чы данэм зеузэхуж.

– НэгъуэщІ вжесІэн сщІэркъым...

– Абы шыгъуэ щІыдодзэ-тІэ, – афицар нашхъуэми зы гъушцІ чыданэ къалех. – ЗызэрыдгъэцІыхуу щІэддзэну аращ зи гугъу сщІыр... Ауэ япэ щІыкІэ зытІэщІ...

– ЖьпІэ хъэдыгъуэдахэр сыт? Дунейм теткъым зэрызыст Іэ-щІыи!

– Хъунщ-тІэ. Дэ уттІэщІыищ. Ар ди щыпэщІэкъымдэ. Абы дыщІыхуебгъэджэни щыІэжкъым, – следователир Мэрям бгъэдохъэ, и бэлъто плъщІэ тІэкІум и щамплэр еубыдри и къа-рум кызэрихъкІэ къокъу, абы мету итауэ хъуар унэ лъэгум щызэбгроз. И ІэбъэщІри и щхъэм кыфІатхъ. Афицар нашхъуэм Мэрям и бостеиплэри бостеикІэри кыщцеуд, цІыхубзым и щхъэхІухэр зэбгролъеикІ... Наплэдэхъеигъуэм цІыхубзыр ятІэщІ, жэщ джанэм, лъэпэдитІым, вакъитІым фІэкІ къыща-накъым абы. Удын гъушцэкІэ сауыкІыпэну аращ, йогупсыс

тхъемышкІэр. И щхъэц фІыцІэ Іувыр зэбгрыпхъаши, цІыхубзым и лъэгуажъэм нэс абы щІехъумэ. Езым ІитІкІэ иубыдыжаш хэпщІыкІыу и жэщ джанэр къыдэзышей и ныбащхъэ хъурейр.

Следователымерэ Лешэрэ цІыхубзыр тахътэбаным ирадзэ, гууэщІу ягъэгъуэлъ, зыр и лъакъуэхэм тотІысхъэ, адреир – и пщэм. Мэрям уашхъуэм йоджэ, Іэщ фІагъэжым ещхъу мэгъуахъуэ, зеукІыж. УкІытэ шыІэж абы – зэрылтэщыджэр жиІэурэ мэкІий, ныбэм илъ сабийм гушІэгъу хуащІыну мэлъаІуэ, мэпыхъэ. АрщхъэкІэ хъэкІэкхъуэкІэм пыхъэ, тхъэусыхъэ ищІэ – и ныбэ из хъуху ешх псэууэ зызэрипщыта Іэщыр.

– Сабийм... Сабийр фымыукІ мыгъуэ, – бэуэжыфыркъым Мэрям. Нэпсри, лъыпсри, пщІэнтІэпсри зэхыхъэжауэ ятхъэлэ цІыхубзыр. ГъушІ чыданэ ухуэнахэр дэнэ деж хуэзами тохуэ. Псэууэ ІэпапІэ хэлтыжкъым и щІыфэм, уеблэмэ и лъэгудыгъуэ дыдэхэми лъыпсыр къыщІэжырт. Ар зэрыпсэхэкІыгъуейм ирибампІэхэу ара нэхъей кІуэцІыпкІэу щІадзэ. ЦІыхубзыр къомэх...

Сэлэт бзэншэм хъудыр фалтэр къыщихъам, цІыхубзым зыкъышІэжатэкъым, езым къышІэжа лъы пцІам хэлтэу щылт. ЦІыхугъэ зимыІэжхэм Мэрям хъэуазэм хадзэжри и щыгъынри кІэлтышІадзэжауэ Іэтэу зэтелът. А къызэрыхыфІадзэжа дыдэм хуэдэу щылт цІыхубзыр. Абы зиукІыжауэ къыщохъури сэлэтыр нэхъыщхъэхэм яхуожэ. Лъэхъуэщым и дохутырыр къокІуэ, йопльтри – и гур къоуэ. Сэлэтым Мэрям щекъуэж и щыгъын лъызащІэр, лъэхъуэщым и начальником и унафэкІэ носилкэм тралхъэри щІах, зы сыхъэт нэхъ дэмыкІыу ар къышІохутэ къалэ сымаджэщым. Мо лъы куэд зыфІэкІуэда, удынышхуэ зытехуа цІыхубзым зыкъымышІэжу Іэджэрэ щылъащ...

* * *

Анастасие Петровнэ Жыраслътэн жриІатэкъым физгъальхуэ дохутыру лэжъэн зэрыщІидзэ лъандэрэ абы Іэджэ и нэгу зэ-рыщІэкІар, ауэ цІыхубз щІалэ зи щыпэлтхуэм зэрыщрагъэ-нэжар щилъагъум и щхъэфэцым зэрызи Іэтар.

– Мыбы и псэр хэбгъэкІынщи, уи псэр хэтхынщ, – жиІэри Мэрям къэзышша жандармэр Анастасие Петровнэ къыжъэхэ-лъащ. – Абы дыхуеинуш дэ иджыри! – тутын Іугъуейр унащхъэм дрырегъэхуей.

Мэрям ажалым къригъэлын папщІэ Анастасие Петровнэ ищІамрэ илэжъамрэ ушІэмыупщІэ. Иджыпсту къригъэлыр Іуэхут, абы гугъуехърэ хъэзабу и фэм дахыну къыпэплъэрщ Іуэхушхуэр...

Аргуэру къеупщІыну Мэрям щалъэфам, – абы пцІы хэлт-къым: ялъэфауэ арат, сыту жыпІэмэ ар и лъэм зэрихъэжыртэ-къым – абы аргуэру къилъэгъуаш и цІыхугъэ пщІантІэр, зи

лъэныкъуищымкIи унэхэр къыщытыр. Ауэ камерэ зыщIалъэфар нэгъуэщIт. Следователыр а япэрей дыдэрат. ЦIыхубз хъедафэр щилъагъум, ауанышхуэ хэлъу щIоупщIэ Ахъмэтыр:

– ХэтщI жьпIа къэплъхуар? ИмамьщIэу къыщIэкIынщ, дауи! Хъмэрэ ТроцкэщIэу пIэрэ? Фи деж шэрихъэтистхэри Советхэри щызэхээрэхьыжащ. Ауэ щыхъукIэ, фи деж сыт ухуейми щыплъагъунуш.

Мэрям и жъэ зэщIихыртэкъым. И псэр IукIауэ зиплтыхьырт. ЦIыхубзым и нэхэр хуэзащI лэч фIыщIэкIэ лауэ щыт шэнт лъагэм, кIэрыгъэщIапIэ лъагэ, пхъэбгъу закъуэм къыхэлущIыкIауэ и Iэт абы. Мэрям а шэнт дыдэм трагъэтIысхъэ. И къурмакъейм къыщадзэ гъущI чыданэ, абы тIэкIунитIэ укызызрекъуу, бэуапIэ

умыгъуэ тыжу уитхэлэнуш. Ахъмэтым унафэ ещI занщIэу

япэкIэ плъэну. Блын къыпэщытым тетщI лэч фIыщIэкIэ къэтхыхьа хъуреишхуэ. Аращ зэплтын хуейр. Иджыпсту къызэуэу щIадзэнуш жиIэри цIыхубзым и псэр IукIащ. АрщхъэкIэ зыри къеIусэркъым, хъэ банэ макъри зэхихыркъым.

Апхуэдэурэ дакъыкьищI дэкIагъэнщ. ПщIэншэу сыгузэват, зыри къызащIэн хуэдэкъым, жиIэу и гур игъэфIыну щыщIидзэ дыдэм, унащхъэм къоткIухри псы щIыIэ ткIуэпсышхуэ къытоткIуэ. Унэ щIэупсэпсам псы къожэхри аращ, жиIэ мыхъумэ, нэгъуэщIым хуихыркъым Мэрям. Дэплъейну хуожъэ, зэригугъам хуэдэу Iуэхур зэрыщытыр зэрыпэжыр зэхигъэкIыну. АрщхъэкIэ, следователым шошынэри, и щхър кърехъэхыж. Блыным тетха къэтхыхьа хъурейм уи нэр къытепхакъэ – къоуэнуш Ахъмэтыр. ПэжщI, абы нобэ цIыху гуапафэ дыдэ тетщI. Ауэ... НэгъуэщI зы ткIуэпси къыготкIуэ Мэрям и щхъэкум, япэрейм нэхърэ нэхъ ину. И щхъэцым щызэбгрож псыр. ЯщIэу сагъэтIысауэ ара-тIэ псы къызыпыткIум деж, йогупсыс ар. И щхър тIэкIу ириIуэнтIэкIыну хуожъэ – псыр и щхъэку дыдэм къытемыткIуэн папщIэ. АрщхъэкIэ дэнэт? СэмэгурабгъумкIи ижырабгъумкIи игъэхъей хъуркъым. Ещанэу къытехуа ткIуэпсыр Iэпхъуалъэ хуэдиз хъууэ къыщыхъуащ абы. АпхуэдизкIэ ину къытехуати, къыхигъэскIыкIащ цIыхубзыр. Иджы Мэрям ткIуэпсхэм пэплъэу хуежъащ, зызэхуешэри щысщ, адэкIи мыдэкIи зилуэнтIэ хъуркъым. Уи къурмакъейм къыщадза гъущI чыданэр шэнт кIэрыгъэщIапIэм кIэщIу екъузылIауэ сыткIэ зыбгъэзэн? Дэтхэнэ зы ткIуэпсри уэм хуэдэу къыщыхъу хъуащ абы. Апхуэдэурэ дакъыкьищI дэкIа, нэхъыбэ дэкIа, Мэрям и лъакъуэхэм хуэш къыхыхъэу хуежъащ, и Iэхэри къыдэмыбзэж хъуащ, итIанэ и Iэпкылъэпкъ псор къемыдIуэж хъуащ...

И щхъэ куцIыр мэву, мыдэ къуршыпс псо щызежэу къы-

пщыхуонц, итланэ псыкъельтэ иным хуокIуэ Iэуэлъауэр, ауэрэ мафIэгум макъ мэхъу. Уеблэмэ мафIэгуми фий макъри къоIу... Псы ткIуэпстэкъым абы и щхьэгум къытехуэр – уадэ хьэлъэкIэ зыгуэр къеуэрт. Ар шэнтым къызэрехуэхрэ куэд щIат, ауэ и пщэм щыдза гъущI чыданэмкIэ кIэрыпхаш, укъекIуэтэхыу узэрыхуе-жъэу уитхьэлэу щIедзэ чыданэм. Мэрям иджы блыным кIэри-лъагъуэр хъурей къэтхьыхъаракъым – дуней псор фIыщIагъэм зэщIиштащ. Уадэ къудейтэкъым абы и щхьэм къытехуэр – зэпымыуэ мастэ минхэр къыхаIу и щхьэфэм... Мастэпэхэр щхьэ къупщхьэм зэпхрокIри щхьэ куцIым хоуэ. Мэрям и пэм лъы къыщед. Ауэ абы гу лъытэххэркъым и пэм лъы къызэрикIым. ЗегуантIэ-зешантIэ, адэкIэ-мыдэкIэ зидзыну хуожъэ, ауэ дэнэ укIуэн?.. Мэгыз, мэкIий. Ауэрэ мыгызыжыфи мэхъу...

Псышэд инам хэлъу унэ лъэгум илъу зыкъещIэж. Псы къракIыхауэ арат – зыкърагъэщIэжын щхьэкIэ. Ауэ Мэрям къызэрыщыхъуар псышэд зыхэлъыр унащхьэм къеткIухауэщ. Мыпхуэ-дизыпс ткIуэпс зырызурэ къеткIухыхукIэ сытрагъэсауэ пIэрэ а шэнт угъурсызым, йогупсыс ар. И щхьэм илъыжIакъым, и нэр хъарпшэрщ. И цIэ дыдэр имыщIэжым нэсащ. Мэрям хьэмэрэ Еленэ Ильиничнэ – Еленэ?.. СыткIи арэзыт ар, бэлыхьрэ хьэзабу и псэм телъым зэ кIэ игъуэтамэ...

– Но, душыр апхуэдизкIэ уигу ирихъауэ укъэтэджыжыну уигу пымыкIыу ара? – дыхьэшхыу щхьэщытщ цIыхубзым Ахъмэтыр, лъыукIым гу лъытат Мэрям и нэр тIэкIу къызэригъэпшам.

А макъыр зэхиха нэужь, Мэрям хьэкъыу пхокI иджыри зэрыпсэур, иджы къращIэнкIэ хъунум къыдыхоскIыкI. Сыту пIэрэ «чырбыш нэкIум» – арат Мэрям игукIэ зэреджэр Ахъмэтым – иджы къысхуигупсысынур? Къарууэ иIэу хъуар зэхуехъсри къэтIысыну хуожъэ. И щхьэр мэуназэ. И щхьэцым-рэ и щыгъынымрэ къыххэж псым къыбжа Iэрт абы псы пэгуныр къызэрыракIыхрэ куэд зэрымышIар.

Мэрям къызэфIоувэ, ауэ и щхьэр мэуназэри щIехуэ. Джэлэнуи къышIэкIынт, ер зи унэм ихъэн а шэнт угъурсызым и кIэрыгъэщIапIэр имыубыдамэ, иджы къыдэIэпыкъужаш ар Мэрям – игъэджэлакъым. ИщIэр имыщIэжурэ и щхьэцыр зэрегъэзэхуэж, и щыгъыным псыр къыщIекъузыкIыж. Ар зыцкIэ къыфIэмыIуэхуу, следователым и хьэдэ трильхъауэ зыгуэр етх.

Уэзджынэр къоуэ. Мэрям къыхоскIыкI. АпхуэдизкIи къэщтащи, и лъакъуэхэр щIоуцIэ. Бжэ блыпкъым къиуващ цIыхуфэ техыным хуэлэкIуэлъакIуэ IэпщIэлъапщIитI – а тIур занцIэу къищIыхужаш Мэрям.

– Нобэрей IуэхукIэ хъунц ар, – жеIэ следователым, ауэ абы и псалъэхэр нэхъыбэу зыхуэгъэзар жандармэхэратэкъым –

Мэрямт.

– Нак!уэ! – ток!ие Ахъмэтыр, езым зэригугъам хуэмыдэу, кьутэгъуейуэ кьыщ!эк!а дэм. Модрей т!ум ц!ыхубзыр яубыдри щ!алъэфъж.

Ахэр пщ!ант!эм деж кьыщегъэувы!э лъэхъуэщым и начальным. Абы пы!эшхуэ щхъэрыгъщ, сэшхуи к!эрыщ!аш. Ибгъу зырызымк!э сэлэтхэр кьыщыгтщ. Абыхэм хэт фоч пщ!эхэдзаш, хэти бел я!ыгъщ. Ауэ дежи щытщ пхъэмбей зэ!ул!агъэжы.

– Л!о, жэнэтбзум уэрэд жы!эн щ!идзакъэ иджыри? – лъэхъуэщым и начальныкыр следователым кьоупщ!.

– Щ!идзакъым, зиусхъэн! И бзэгур ишхыжа ф!эк! пщ!эн-къым – псалъэ кьыжъэдэк!ыркъым.

– Ишхыжауэ п!эрэ-т!э? Уеплъа?

Ахъмэтым и !эхэр ещ! : ар игу кьэк!акъым. Мэрям йоплъ, бгъэдыхъэну ежъат. Ауэ:

– Мыдэ сэ сегъеплъыт, – же!эри лъэхъуэщым и начальныкыр Мэрям бгъэдок!уатэ.

Мэрям и гугъаш, бээрым тет бгырысхэм шым и жьэр зэтрахуэрэ зэреплъым ещхъу, и жьэм кьыжъэдэплъэну.

– Сэри кьызэмыпсалъэу щытмэ, ишхыжауэ кьэлъытэ, – фызэлъы!ук!уэт жыхуи!эу сэлэтхэм !э яхуеш!. – А бэным и щхъэр тефхыт псынщ!эу, – унафэ ещ! начальным.

«Саук!ыну аращ» – игу кьок! Мэрям, зимыгъэджалэу лъэк!э зэрызи!ыгъынми пылъщ. Сэлэтхэм бэныщхъэр трах, абы дэлът жьак!э ф!ыщ!э зытет л!ы гуэрым и хъэдэ. Абы и нэгур ушхъуэнт!ыжат. И лъакъуэ гъур к!ыхыт!ым ф!элъ!атэкъым. Мэрям и нэхэр щыунк!ыф!ык!аш.

– Бгъук!э вгъэт!ылъыт а хъэдэр – лъэхъуэщым и начальным-кым и макъыр кьо!у.– И нэк!ур блынымк!э щхъэ вгъазэрэ? Кьызэвгъэдзэк!и и щ!ыбыр вгъазэ блынымк!э. Мис апхуэдэу. !эпл!э, ба зэхуаш!у, зэубзэрабзэу хрырелъхэ...

Абдеж щытхэм, уеблэмэ ц!ыхуфэ техынк!э хуэдэ щымы!э !эщ!агъэл!у кьалъытэу мыбы кьагъэк!уа Ахъмэт дыдэри хэту, кьагуры!уэркъым лъэхъуэщым и начальник кьэзакъ ныбэфым ищ!эну зыхуейр. Хъэдэр зэрагъэт!ылыну щ!ык!эр сэшхуэк!ым-к!э ярегъэлъагъури зигъэшхъауэ щытщ ар. Сэлэтхэм я !эпэ-лъапэр мэсысри мор зыхуейм хуэдэу яхуэщ!ыркъым.

– Ыхъы, ыхъы, мис апхуэдэуш, – же!эри кьызэф!оувэж лъэхъуэщым и начальныкыр. Мэрям и бгъуит!ымк!э щыт жандармэхэм захуегъазэ. – Мыдэ кьыдэфлъхъэ ар иджы, – бэн к!уэщ!ым деж хуит яригъэщ!а щ!ып!эм сэшхуэпэмк!э йопыдж...

Мэрям зихъунщ!эну хуожъэ, ауэ мобыхэм язэрыпэлъэщын кьару дэнэ кьрихынт? К!иинути – ягъэк!иякъым, и жьэр щаубыдащ... И нэк!ур хъэдэ нэгум хуэгъэзауэ бэным далъхъэ ар. Зи !эпэ-лъапэр зэщ!эк!эзызэ сэлэтхэм бэныщхъэр трап!эж. Ар

траул Іэжхэу шІадзэ...

– Зэхэпха иджы?! И бзэгур ишхыжауэ жыпІати! – апхуэдэу кыызэригупсысыфамкІэ хуабжыу зыхуэрэзыжт лъэхуэщым и начальныкыр. – Абы зы макъ и Іэщи, Алыхьым узэрелъэ Іунщ! Зы верст псокІэ ущыту зэхэпхынщ! Еда Іуэт! Плъагъурэ ар зэрыгуф Іэ? Ахъай гуф Іэн! И большевикэгъу кыигъуэтыжащ!..

Мэрям бэным добэмп Іыхь, щхьэкІи лъэгуажьэкІи пхъэбгъум кьоуэ, дунейр икъутэу мэкІий. Ауэ абдеж щытхэр дэгут. Бэныщхэр кыитраул Іэу щыщІадзам абы и гу къуэпсыр пичащ. Хьэдэр къэхъужу и къурмакъейм зыкыщІидзауэ кыитхьэлэу кыыф ІэщІащ... Мэрям и нит Іыр кыыщихуащ. Жей хьэлъэм хэтым ещху пырхьыу щІидзащ. Шынагъуэ бзаджэ ухэхуауэ ущыкІи инум деж, уи макъыр зэхуумыхыж уохъури, уи жьэр эщІэнауэ кыыпфІош Іыж. Хьэдэ къэхъужар джыдэ тІыгукІэ и щхьэпхэт Іыгум къеуэри пичащ Мэрям...

...Мэрям зыщІадза камерэм щІэмыс хъэбыршыбыр дунейм теттэкъым: дыгъуак Іуэхэр, уз зэрыщІалэ зэфык Іхэр... Абыхэм яхэтт повстанцхэм япыщ Іауэ шэч зыхуащ Іу ягъэт Іысахэри. Мэрям и акылыр зэк ІуэкІат: адакъэм ещху Іуэ хъуат, лъэгуажьэмыщхьэу увырты и куафэхэм Іэгуйтк Іэ еуэжырт, адакъэм и дамэхэр зэрищ Іым ещху, аргуэру ину Іуэуэ щІидзэрт. Япэщ Іык Іэ дыхьэшхыу, мор ауан ящ Іу щІадзащ цІыхухэм, абыхэм сытк Іэ ящ Іэнт мобы и лажьэр. Ауэ мыгувэу къащ Іащ Іуэхур зы Іутыр. Мо цІыхубз щІалэм зигъэук Іурияуэ унэ лъэгу фІейм илыщ зегъэк Іэрахъуэри, хьэдэ хуэдэу зещ І, итІанэ къэхъужауэ, бгъэм ещхь хъуарэ и лъэбжъанэхэр уи пщэм кыыхиук Іэу зыкыегъэлъагъуэ. Фыз къомыр зэрыгъащтэри зэхэлъэдэжащ, бжэм Іэшт Іымк Іэ здеуэхэу щІадзащ, лъэхуэщым и лэжъак Іуэ цІыхубзыр къраджэ, мо делэр ди натІэм иш, жа Іэри зэрогъэк Іий.

Следователымрэ афицар нащхьэу Лешэрэ кыыщыщ Іыхьами, ящышынэн шыгъэтауэ, шайуэ къриджакъым Мэрям, и нит Іыр ятриубыдэри яжьэхэ Іуащ. Следователым зридзу мобы и къурмакъейм и лъэбжъанэхэр, – Мэрям дамит Іым ещху кыи Іэта и Ит Іым пытхэр лъэбжъанэу фІэк І, Іэбжъанэу ищ Іэжыртэкъым, – хиук Іэн хъэзыру и нит Іыр кыихуу щыгт. Абы л Іыхэри щышынэ хъуат. «Тхэфш ар! Делэщ ар!» – жызы Іэу зэрыгъэк Іий цІыхубзхэм жэуап яритыжыфакъым Ахъмэтым. Иджы абы езым и бзэгур иригъэлъэтэхыжа кыыпф Іэщ Іынт. Шынэри и бзэриубыдауэ арат. Сытми, следователым и унафэк Іэ Мэрям аргуэру къалэ сымаджэщым яшэж.

3. ХЪЭЛАТ ХУЖЬ

Белокъэзакъхэм Къызлар лъэныкъуэ псомк Іи къаувыхьащ, ауэ я къарук Іэ зэрынэхъ лъэщми, я бжыгъэк Іэ зэрынэхъыбэми, апхуэдиз топ я Іэми езыхэр зыщыгугъам хуэдиз къахуихьакъым. Я мурадым я Іэр техуэ пэтащ

кѣзакъхэм зѣзакъуэ, кѣалэм зѣрыдыхат ахэр, ауэ я тылым зыкѣыщѣІэт зыпѣмыплѣагъѣэххэ «ура» макъ иным. Кѣзакъхэм кѣащыхъуащ кѣалэр зыхъумэхэм дѣІэпыкъуэгъу кѣахуэкІуауэ а «урар» кѣзышыр ахѣрауэ, ахэр къокІуэтыж, цІыху минрѣ щитхум щІигъум я хѣдэхэр кѣалѣбгъухэм кѣыщанѣри. Мобыхэм я псѣр яхуІузыхар красноармеец ротѣ закѣуэт – арат плѣыжхэм я командованэм кѣарууэ бгѣэдѣлѣыжыххѣри. Іуэхум фІыуэ егупсысауэ зыхуагъэхѣзырати, дѣгъуэуи иххат.

Бичѣраховцхэмрѣ Деникиным и дѣзэхэмрѣ, партизанхэмрѣ эмирым и зауэлІ бгыщхэм зыщызыгъѣбыдахэмрѣ ятеуэным и пѣкІѣ, мурад ящІ я тылыр ягъѣкѣбзѣну, армыхъу уи щІыбымкІѣ кѣыщыпщыщІынур пщІѣнукъым. Ат Іѣми, большевикхэм я лѣабжѣэр кѣыщѣжѣ Астрѣхѣэн хуэкІуэ гъуэгур зыгъѣбыда красноармеецхэр гъунэгъу тІѣк Іуш – Кѣызлар дѣсщ. Кѣызлар-дѣсхѣми ящІѣрт бийр кѣазѣребгъѣрыкІуѣнури кѣалэм и хъурѣягъыр кѣрагъѣбыдѣкІѣащ. Абы кѣрашыжурѣ Петровск кѣашѣж у Іѣгъэхэм я бжыгъѣр нѣхъыбѣ хъу зѣпытт. Василий Петрович лѣѣкІ кѣыгъанѣртѣкъым абыхэм псоми егъѣзыпІѣ кѣахуигъуѣтын папщІѣ. ГъуѣлѣыпІѣащхѣэхэм гъуѣлѣыпІѣ гуѣрхѣр кѣытращІыхъыжат. У Іѣгъѣашхуэ зытемылѣхэмрѣ нѣхъыфІ кѣѣхъужахэмрѣ и щхѣм драхуѣйрт, и лѣабжѣэм нѣхъ хѣлѣѣхѣр шагъѣгъуѣлѣырт. Псори зыпѣплѣѣр зыт: комиссѣ кѣѣкІуѣнурѣ моряк гупышхуэ зѣуэ щІѣтхыкІѣыжынут, итІѣанѣ гъуѣлѣыпІѣ куѣд зѣуи хуит кѣѣхъунут. Морякхѣр адрѣйхэм яхѣмыхъу, щхѣѣхуѣу ѣзыр-ѣзыру зѣрыІыгъхѣт. Зыр зым кѣыщхѣзщыжт, я жагъуэ пщІыуэ кѣыпхуадѣнутѣкъым. ЗѣрышІѣтхыкІы-жу псори зы кѣхъух кІуѣну зѣгурыІуахѣт.

Пщыхѣѣщхѣэр фІыуэ гувауэ Василий Петрович Жыраслѣэн дѣж щІѣохѣѣ.

– Шуѣѣм и гур дауэ щытщ, жыпІѣ? Зи хѣѣпшыным теуІуѣу бѣзѣрым тет гъуаплѣащІѣм хуѣдѣу кѣѣуѣрѣ хѣмѣрѣ цыжѣбанѣу зызѣф Іигъѣпщхѣѣжауэ щыс? – бжѣщхѣѣлѣум зѣребѣкѣуарауэ щІѣоупщІѣ Василий Петрович. Лѣымѣри хушхъуѣмѣри кѣыкІѣѣрѣх абы. – Мыдѣ кѣѣкІуи сегъѣплѣыт. Сѣ бжѣс Іѣнкѣѣ ар зыхуѣдѣр.

– Хѣарзынѣу зиІыгъ хуѣдѣщ: мыдѣ джѣдыкІѣампІѣм ис джѣджѣѣм ѣщхъу кѣѣоуІу. Кѣызѣреуѣр фІыуэ зыхызощІѣ, – Жыраслѣэн и бгырыпх щІѣпхап Іѣм нѣс зѣтІѣщІѣ, унѣр зѣрыщІѣѣѣри зыхищІѣѣркѣым, ибгъу сѣмѣгур хуигъѣзѣри дохутырым бгѣѣдѣуващ.

– А зи гугъу пщІы джѣджѣѣм хуѣсакѣын зѣрыхуѣйр зышумѣгъѣгъупщѣ, зыхуѣсакѣыж, уимылѣ-уимыпк Іѣ, зызыжѣхъуимыгъѣауѣІѣ. ГушыІѣ тезагъѣркѣым гум. Ат Іѣми, уи гум лѣй ѣпхмѣ, алыхъым уигъѣкІуѣнкъым. Куѣд кѣыпхуишѣѣащ абы. Дыщѣм... дыщѣр сытым щыщ, уи гум ѣлѣытауѣ? Аф ІѣкІ лѣй иумыхъж. КѣызжиІѣкъым жумыІѣж – гъушІѣкъым ар, – и жѣѣри и Іѣри

уыIЭркъым Василий Петрович, уIэгъэпхыр етIатэ, уIэгъэр зэ-пеплъыхъ, иджыри фIыуэ кIыжакъым, трикъузээрэ йоплъ, хушхъуэ гуэр шехуэ, абы зыгуэр трегъэпщIэж. ИтIанэ уIэгъэпх хужьыбзэкIэ епхэж. – Зы напIэдэхъеигъуэкIэ зышумыгъэгъупщэ уIэгъэ зэрыптелъыр.

– Сэ зыщызгъэгъупщэнуми, езым зыкъызегъащIэ. Нысэ жейм ешхъши, къыскIэщIотIыхъ, къызотIыркъ, – нэщхъыфIэу мэгушыIэ Жыраслъэн. Иужьрей зэманым абы и деж нэхъ щIэх-щIэхыурэ къышщIыхъэ хъуащ дохутыыр. Ауэ хуабжъу сакъыут къызэрыкIуэр. Абы къищIакIэт Жыраслъэн къыздикIари къы-щIэкIуари. ИгъэщIэгъуащ Мэтхъэн Къазджэрий мыбы пэмы-жыжъу къуршыщхъэхэм зэритыр, армэм и командующэу абы эмирым къулыкъу зэрыхуищIэр. Эмиратым гъащIэшхуэ иIэнкIэ зэрыхыбъунур къыгурыIуэрт дохутыр Василий Петрович. Ар цIыхум яхэтт, дуней и пIалъэ ищIэрт.

– ИгъащIэ лъандэрэ щыIа псэукIэхэр мэкъутэж, къэралы-гъуэхэр зэхощащэ. ЩIакъуэ башхэм тету нобэ къызэфIуэвэ шэ-рихъэт къэралыр Iейуэ куэдрэ щымытыни! – жиIэрт абы.

Жыраслъэн езыми ищIэртэкъым дохутырым къызэрыгури-гъэIуэну щIыкIэр Гикалэ и большевикыдзэхэмрэ эмиратым и дзэхэмрэ зэпэщIэщIауэ зыгу зэрашэр.

– Гикалэ Дышнинскэм и унафэм щIэту, абы жиIэм едаIуэу дауэ си фIэщ хъун! – зэригъэщIэгъуэнур ищIЭркъым дохутырым Жыраслъэн къыжриIар, – псоми ящхъэр Визырьшхуэращ...

– Урысхэм жаIэр пщIэрэ? Къазым кхъуэр ныбжъэгъу хуэхъу-нукъым. А тIур зыхэс псыр зыкъым, – мэдыхъэшх дохутырыр. Абдеж Василий Петрович къыжеIэж а лъэхъэнэм цIэрыIуэу щыта комбриг Кочубей теухуа хъыбар гъэщIэгъуэн. Езым нэхърэ нэхъышхъэу зы цIыху и унафэ къридзэртэкъым, жи абы. Езым и унафэщIа афицархэм я Iуэху зехъэкIэм шэч къытрихъэ хъуати, зым и унафи еда Iуэртэкъым. Уеблэмэ армэм и зауэ-революцэ совет дыдэм и унафэри къримыдзэ хъуащ комбригым. И бригадэр иришажъэри Астрэхъэн лъэныкъуэкIэ иунэтIащ, Москва нэс кIуэуэ Iуэхур зыI утыр езы нарком дыдэм гуригъэ-Iуэну арат жиIэр. Дохутырым зи гугъу ищI наркомыр хэтми ищIэртэкъым Жыраслъэн, ауэ, и псалъэр зэпимыгудын щхъэкIэ, щIэупщIакъым. Модрейр хуабжъу дихъэхауэ тепсэлъыхъырт Кочубей и анархистхэм Къызлар къащтэну абыкIэ зэраунэтIам, къапэувыни къатекIуэни дунейм темыт я гугъэу уэрэдыжъыр кърашу, пшынэхэм еуэу, къафэу къалэм зэрыбгъэдыхъам. Къыз-лар и хъумакIуэхэм гукъыдэж яIэтэкъым мобыхэм я концертым куэдрэ еплъыну – къахэуэу щIадзащ. Кочубей и зауэлIхэр пIащIэ-тхъытхъыу мэшэсыжхэр. УIэгъэ хъуа я ныбжъэгъухэр здыIуашыжыфакъым уеблэм. Абыхэм яхэту къышщIэкIащ зы цIыхубз уIэгъи...

– Ара-тIэ контрразведчикхэм яIыгъыр? – сакъыптээрэ щIо-

упщІэ Жырасльэн.

– Контрразведчикхэм, жыпІа? – нэхъ Іеижу сакъыу щІоупщІэж Василий Петровичи. – Хьэуэ... Ар нэгъуэщІщ.

– А «нэгъуэщІыр» плъэгъуа уи нэк Іэ?

– Слъэгъуаш... Зи акъыл зэтемысыджхэр зыщІэлъ сымаджэщым щІэлъщ. Ер зи унэм ихьэнхэ! Абы иращІар зыхуэдизыр мырщ жыпІэу кыпхуэщІэнкъым.

Жырасльэн и нэхэр къолыдыкІ:

– Слъагъу мыхъуну пІэрэ ар?

– Слъагъу, жыпІа?! – Василий Петрович щтІэлъщтаблэ мэхъу. – Ар плъагъуныр... Дауэ зэрыплъагъунур? ІункІыбзэ тІуащІэкъым етар ар зыщІэсым. АтІэ...

– Жыжъэуи слъагъу хъунукъэ?

Дохутырыр гупсысапІэ хэхуаш: Жырасльэн хъэллат хужь щызогъэтІагъэ, пыІэ хужь цІыкІури щхъэрызогъэтІагъэ, и жыпым стетоскопри изоІужри Мэрям зыщІэлъ сымаджэщым щІызошэ. Дохутыр хуэдэу. А фашэр щыгъыу ди фургонымкІэ сымаджэщым нэс езгъэшэфынуц ар. Сымаджэ гуэр ишэ хуэдэу. Сымаджэщ пщІантІэм Жырасльэн щахуэзэ хъунуц, «имыщІэххэу», езыр зыхуейхэм, нэхъыфІ къэхъужа морякхэм епсэ-лъэнщ, мохэр я кхъухьыр кыщысынум йожъэри абы пэплъэурэ ешахэщ, мис а морякхэм гъусэ захуищІрэ зэ Астрэхъэн нэсмэ... Абы большевикхэр дэсци яхуэзэнщи... А морякхэм яхуэмыгъэ-зауэ хъунукъым Жырасльэн... Псори зэпилъыта, зэригъэзэхуа нэужь, дохутырым Жырасльэн игу фІы хуешІ:

– Жыжъэу плъагъу хъуну кыщІэкІынщ. Ауэ, кызжиІа-къым жумыІэж, укызырилъагъуу укыицІыхужынщ. ЗанщІэуи контрразведкэм и ІэмыщІэ уихуэнщи... Мэрямщ ар...

– Си псэм ишІат ар!

Василий Петрович жеІэ Мэрям иригъэплъын щхъэкІэ консилиум кызырэзэхуишэсар, дохутыр псоми зэрыжаІамкІэ, Мэрям и акъылыр хуабжъу зэрызэкІуэкІар, абы зэрызимыщІэжыр. КъеупщІыну ялъэфыжыркъым, ауэ яхъумэ. Урагъэпсалъэркъым, убгъэдагъэхьэркъым. Щыхъужыным пэплъэхэу аращ. Хъужмэ, аргуэру щІашыжынурэ зыхуейр кърагъэІуэтэным и ужь ихьэ-нухэщ.

– ЗэкІэ литографскэ машинэм и ужь дихъэмэ мынэхъыфІу пІэрэ? Арауэ жыпІакъэ укыищІэкІуар? Мыбы щыІэ типографием сыщыщІэупщІати е зыщІыпІэк Іэ яшауэ, е ягъэпщкІуауэ, жаІэ. Шурэ яшагъэнщ, жаІэ.

– Шурэ сыкІуэн-тІэ? Абы щыгъуэ шы симыІэу хъунукъым.

– Шурэ къуалэбзу абгъуэу зэрыщытыр зыщумыгъэгъупщэ. Абы щымыІэ правительствэр укІуэдыж жыхуаІэм ещхьщ. Гоцинскэр жыпІэн, Чермоев, Алиев жыпІэн? Зы банкІым ирау-быда бэдджхэм нэхъей зэррошхыжхэр.

Ауэ а дакыкыэм кышцегъэжыауэ Жыраслъэн зэгупсысыр нэгъуэщт: Мэрямт. Уи типограф машини, уи юги, уи жэз плас-тинки кыфIэуэхужтэкъым абы. Ахэр Хъэсэнджэрий кырыре-гъуэт. Дохутырым зэрыжи Iэм ещхьу, хъэлат хужь зыщытIэгъауэ сымаджэщ пщIантIэм дыхъэн, Мэрям кыпхъэным кыIэщIэхын хуейщ...

– Шурэ зыщIыпIи кIуэжынкъым. Хъэлат хужь кысхуэгъуэт. Шейт Iан уз зэфыкIхэр зыгъэхуж дохутырщ, жыIэ сэр щхъэкIэ, – дохутырым йолъэIу Жыраслъэн.

Къалэм щекIуэкI Iуэхугъуэшхуэхэр плъагъуу зыпIэжъэ хъужынутэкъым. Василий Петрович епIэщIэкIыу кыызрегъэпэщ и «дохутырым» щитIэгъэну фашэмрэ абы Iэщ Iилъхъэну Iэмэпсымэмрэ. ЕтIуанэ махуэм Жыраслъэнрэ абырэ сымаджэщ пщIантIэм щызэгъусэт. Мэрям и закъуэ зыщIэлъ палатэм тынщ цыкIуу ущIыхъэфынутэкъым, хъума кIуэхэр щытт а бжэм деж, уи тхылъхэм къемыплъауэ ущIагъэхъэнутэкъым. А тхылъхэм зи Iэ щIэдзауэ щытын хуейр е Ахъмэт Сэрэбийт, е «Лошэт». «Лошэр» Жыраслъэн кыитебгъэплъэнкIэ дуней Iэмал иIэтэкъым – занщIэу кыицIыхужынут. Василий Петрович палатэхэр кыизэхикIухыхукIэ Жыраслъэн морякхэм яхэтащ. Мыбы куэдрэ зыщIыщыпIэжъэн щыIэкъым, къалэр хуабэ узым зэщIищтащ, сымаджэщми къэсыну кыищIэкIынщ а уз зэрыщIалэр зезыхъэ цIэр... КIуэзакъэ, щIекъутыкI «дохутырым», Василий Петрович кыизэригъэIушам тету. «Дохутырыр» кызыувыхь морякхэм я бжыгъэм хэхъуэ зэпытщ. Жыраслъэн зы афицар гуэрым и хыбар ещI. Ари хуабэ узым ирищIыкIауэ арат. УIэгъэщым щIэлъащ. Уанэгум хуээшшат мо афицар хахуэр. Дохутырхэм жаIэми емыдаIуэу сымаджэщым яфIыщIокIыж. И шым зредзыжри зауэм Iуохъэж. АрщхъэкIэ, хуабэ узым и ужькIэ къарууншэ бзаджэ хъуати, уанэгум исыжыфыртэкъым. И щхъэр уназэщ, шхуэмылакIэри IэщIэхущ, уанэ къуапэм тещIэри... Шы сокум и IэпхъуамбищIыр хиукIауэ щымытамэ... Къехуэхри нэгъабэ лIам ялъэщIыхъэжат... А хуабэ уз угъурсызым удэджэгу хъунукъым. И нэкIэ илъэгъуа кыиуэтэж фIэкI пщIэнтэкъым Жыраслъэн.

– Белякт хъэмэрэ краснэт а зи гугъу пщIыр? – кыоупщI дуней и пIалъэ зыщIэу фэ зытет матрос гуэр. Ар нэкIутэба-

кышхуэщ, плIабгъуэщ, бушлат зэфIэтхъа гуэри щыгъщ. Белэ-хэм щхъэкIэ матросхэм «белякш» жаIэр, краснэхэм щхъэкIэ – «краснэ командирщ». Ауэ щыхъукIэ, абыхэм я гур нэхъ зэтар краснэхэращ. Жыраслъэн хужьри плъыжьри и зэхуэдэу фэ зытрегъауэ, атIэми, ар иджыпсту «дохутырт»,

мобыхэм уахэту политикэ Іуэху уыхыхэ хьунутэкьым.

– Тхьэм ещІэ ар зищІысу щытар. Мыбы щІэлыащ ари, щІатхыкІыжами иджыри щІэлыми сщІэркьым. Палатэхэм сыщІэплъээрэ кызокухь, абы солтыхьуэ...

ЩІакьуэ башитІыр щІэгъэкьуауэ, «бжэн лыакьуэри» жьэдэ-Іуарэ тутын Іугьуэр кьыжьэдищыцкІыу зы матрос щытщ, сэлэт урыс цейри кьытеубгьуауэ. Ари кьыхопсэлыхь Іуэхум:

– Мыбы щыщ гуэрым жиІуэ зэхэсахщ: Шарипов жари зыгуэр щыІащ. Сэшхуэ кьихар иыгьыу эскадрон псом шууэ яхэлъадэри зэтриупщІатэу щІидзащ, езыми, дауи, зы шэкьым-шитІкьым кьытехуауэ щытауэ жыхуаІэр. Псэ хэмытыжрэ пэт, уанэгум ист, жа Іэ. Шэхэр кьытолъалтэ, и кьэпталым псэууэ Іэпап Іэ хэлъыжкьым. Ауэ езыр уанэгум исщ, жи. Алыхь Іуэху гуэр хэтщ, жа Іэри белякхэр шынэжат, жи.

– Еуэ-еуэ, екьутэк І уэ пцІыр! Хьэдэр шым тесауэ жи Іэнщ иджы, – нэгьуэщІ зыгуэрым мор ауан ещІ.

– Апхуэдэуи кьэхьункІэ хьунуш. Уанэ цхьэнтэлсыр иубы-дарэ и Іэм кьы ІэщІэнамэ, е кьамэр уанэ цхьэнтэм хиІурэ ар иубыдыжамэ... Шыр джэлэху тесагьэнщ.

– Іэнлъэшхуэ нэхь мыхьуми, дызэрытІысхьэу тенджызым дызэрытехьэн гуэр диІамэ арат, дохутыр. Сабэ зезылъафэ лъэсы-дзэхэм дадэхьунукьым дэ, – кьопсалтэ зы матрос пашацэ гуэр.

– Зауэ кхьухь гуэр мыгувэу кьэсыл Іэнуш бжьэпэм. Зыгуэр зэхэпха, дохутыр? Псори абы драгьэтІысхьэрэ драшэжьэжамэ, хьунути... Дауэ уеплърэ, дохутыр, абы?

АпхуэдишкІэ куэд, куэдкІэ кьеупщІ хьуати, «дохутырым» кІэбгьу зищІыжыну хуежьат. Ауэ цхьэгьубжэмкІэ плъэмэ, и лъэр зэщІонэ: санитаритІым яку дэту Мэрям пщІантІэмкІэ зэпрашырт. Кьэзылхьуреихьа матросхэр зэбгретхьури, Жырас-лъэн цхьэгьубжэм бгьэдохьэ, цыхубзым йоплътэ. ПцІы хэлътэкьым – Мэрямт ар... УщІожри: «Мэрям!» – жыбоІэри уокІийри, абы и махуэр уэри кьыпхуагьэкІуэнуш. Жыраслъэн игу кьокІыж мобы хьэзабрэ бэлыхьу трагьэлым, цыхум хуэмыхьыныр и фэм кьызэрыдахам теухуауэ Анастасие Петров-нэ жиІахэр. Дэнэу пІэрэ ар здашэр? Аргуэру кьеупщІынхэу ара? Псэууэ жыхьэнмэм хадзэну яшэрэ? Сэлэт хьумакІуэкьым – санитарщ и гьусэхэр, дохутырым деж яшэу арауэ пІэрэ-тІэ, йо-гупсыс Жыраслъэн.

– Зауэ Іуэхухэр зауэл Іхэраш зезыхуэр. Дэ дыдохутырщ, цыху сымаджэхэр дгьэхьужыну араш ди кьалэныр! – нетІэ кьыщІэупщІа матросым жэуап иритыж щІык Іэу желэ Жырас-лъэн, ауэ езыр зэгупсысыр Мэрямщ. Абдеж Василий Петрович кьыІуохьэ.

– НакІуэ, си дохутырэгьу, – кьызэхех Жыраслъэн Василий Петрович и макъ зэпІэзэрытыр, ауэ ар зыгуэрым зэрытегузэ-

выхьыр белджылыт. – Консилиумыр кыызэхуэсаш, – дохутырым матросхэм дежкІэ зегъазери: – Фэ, лІо? Нобэ фысымаджэщ, пщэдей фытенджыз щауэщ! Фежъжынщи...

– Дэнэ, дохутыр?

– Зи дэнэр кыбфхуагъуэтынкъэ? Къупщхьэр щыпсэукІэ лыр къек ІэкІыжынщ. Комиссэм куэдрэ фыщІигъэлын фи гугъэ мыбы? Еуэ, зывгъэхъэзырыж!

Матросхэр кыызэщІовэ.

– Зыдгъэхъэзырыну дыхъэшпыптэкъым, дынэгъуэщІтэкъым. Ар куэдрэт?! Ауэ дыздашэнур дэнэу пІэрэ? Лъэсыдзэм дахэту сабэ дутэну дыхуейтэкъым.

– ФынакІуэ, къуэшхэ! Тхъэм жыхуиІам дыхуэзэнщ. Къытхуагъуэтынщ, Іэнлгъэ нэхъ мыхъуми, зыгуэр.

Василий Петровичрэ Жыраслгъэнрэ плащІэу йожъэжхэр.

– Василь, аращ! А слгъэуаращ! – Жыраслгъэн кыйтrec, ар бауэкІэщІ хъуаш. – Еу-уей, тхъэмыщкІэ цІыкІу! ИлгъэсипщІкІэ нэхъыжкыфэ кыитеуаш.

– Нэхъыж уащІыфын уи гугъэкъэ абыхэм?!

– И адэм, тхъэмыщкІэ, си пхъур Истамбыл щыІэш, жеІэри аращ и гугъэр. КъагъэпщІащ бзаджэнаджэхэ! Армыхъуамэ апхуэдэ мыл пхутельадэрэт Хъэсэнджэрий? И хъэдэм емыбэкъуауэ иутІыпщынтэкъым и пхъур, – апхуэдизкІэ мэгузавэри, щІэпхъуэн хъэзырщ Жыраслгъэн, ерагъыу бэуэжыф къудейуэ пещэ: – А жыхъэнмэм кыыхэшыжын хуейщ Мэрям. Сыт хуэдэ Іэмалк Іи! Ар си борщщ сэ. Ар сэ сымыщІэмэ, Жыраслгъэн Жыраслгъэныжкъым, – абы и гур здынэмыса къэнэжакъым. Къызытеувы Іэр мыраш: матросхэм ягурыІуэн, хъумакІуэхэр лгъэныкъуэ егъэзын, Мэрям кгъэдыгъужауэ е зыщІыпІэ щыгъэпщІкІун, е къуршым ихъжын.

– ЦІыхугъэ зыхэлгъым аращ ищІэн хуейр, – жеІэ Василий Петрович.

– Ауэ уэри укыыздэмыІэпыкъуу хъунукъым.

– Сыхъэзырщ. Ар уи гъусэу дэнэ кгъэна, уи закъуэ мыбы дэкІыжыным гугъуехъ Іэджэ пыщІащ.

– Сыт ухуейми щІэ. Ауэ ар мыбы кыдэзнэу сыдэкІыжынкъым сэ. Ди кІуэдыр кгъэсамэ, тІури дрекІуэд!

– УкІуэдыным зыри гугъуехъу хэлккъым, си къуэш. Абы щхъэкІэ акъыли бзаджагъи ухуейккъым. НакІуэ, дыкІуэжынщи дегупсысынщ...

Василий Петрович и фэтэрым къокІуэжхэр, кабинетым зыщІаубыдэжри а псалгъэмакъыр кърагъэжъэж. Жыраслгъэн апхуэдизкІэ Іэнкунщ, штгІэштаблэщи и пІэм изэгъэжырккъым, дохутырым и Іэблэр еубыд, еутІыпщыж, и щхъэр ирехъэлІапэри йопсалгъэ.

– Пэжщ, ари зи фІыгъэр уэрат, ауэ мис мы иджы ажалым

сыкхызеребгэлам ещхыркѡабзэу, абыи псэхэхым сыкхыІэ-шітхыжауэ шытащ, Василь. И анэм и шыгъупІастэ сшхаш. И адэм хьэщІагъэ кызихаш – и унэ сышІигъэсаш. Мэрям гузэ-вэгъуэм кызнэу сежъэж хъунукъым. Ар цІыхугъэншагъэщ, лІыгъэншагъэщ. Апхуэдэ напэ сиІэкъым сэ. Псэм пэпщІ хъуну шыІэр зыщ: псэращ. Абы кызитыжа псэращ сэ ноби схэтыр. Себлэж хъунукъым абы.

– КъызгуроІуэ, си къуэщ, къызгуроІуэ. Бгырыс си шыпэ-лъагъукъым сэ. Ауэ контрразведкэм и нэр къытригъэкІыркъым мобы, – Василий Петрович щым мэхъу. ИтІанэ псалъэм къыдэкІуэу жиІа хуэдэу адэкІэ пещэ: – Нобэ зы летчик гуэр ныщІэхуаш сымаджэщым. Баку кыильэту арат. Ауэ кхъухьлъатэм ит гъэсыныр еухри, мор Петровск къэмысыпэу къыщчымытІысу хъуркъым. ЗанщІэу пшахъуавэм къыхэт Іысхьаш. КъыщытІысым и щхьэр зэгуиудащ, и нэм сэкъат игъуэтащ. Зы тхьэмахуэ нэхъ щІэмылбу лъэтэжыну хъунщ...

– Кхъухьлъатэ, жыпІа? – и хьыбар зэхиха фІэкІ, итІысхьэныр шыгъэтауэ, игъашІэм кхъухьлъатэ илъэгъуатэкъым Жырасльэн. – АбыкІэ дауэ къызэракІухьыр? Шым зэрышэсым ещхъу тетІысхьэу ара абыи?

– ТетІысхьэу, жыпІа? – дохутырыр мэдыхьэшх. – Абы ушэсамэ, укъримыхьэхыу жьым куэд уигъэкІуну пІэрэт? Кхъухьлъатэм и псынщІагъыу... и жэрагъыу зэрыкІуэр пщІэрэ? Верстищэрэ щэ ныкъуэрэ – щит І и псынщІагъыу мэлъатэ ар, си къуэщ. Ведено зы сыхьэтым къриубыдэу унигъэсыфынуш. Къэзакъ дивизэм зы кхъухьлъатэ къыщхьэшагъэльтатэри сыхьэт ныкъуэм и кІуэцІкІэ зауэлІхэр къызэтриушІаш. Мобы сыхьэт ныкъуэм зэбгريدзам и кІэкъинэхэр дивизэм и командир Кутеповым махуитІкІэ хузэхуэхьэсыжауэ аращ.

– Мис абы уису Бичераховым и дзэхэм уакъыщхьэщыльтатэу пулеметхэр мо пыІэ къуацэшхуэхэм къащхьэщыбубыдэну сыту тхьэгъуэт! – а гупсысэр икъукІэ игу ирихьат Жырасльэн, ауэ дауэт ар къызэрохъулэнур? – Цыху дапщэ абы итІысхьэ хьур? – Мэрям ажалым къригъэлын папщІэ, Жырасльэн имыщІэн шыІэтэкъым. – Кхъухьлъатэм тІу зэуэ уитІысхьэ хъууэ пІэрэ? Хъуми, урагъэтІысхьэну? УрагъэтІысхьэми, дэнэ деж абы укыы-щик Іыжыну? – Іэджэ зэрегъэзахуэ Жырасльэн.

– Кхъухьлъатэхэри зэщхькъым. Мор къызэрыкІуар пошт зэрызэрашэращ. Командованэм пакет къыхуишаш.

– Пакетыр дэнэ шыІэ-тІэ?

– Къызыхуишахэм яритащ. Тхыль щэхухэри иІыгъыу палатэм щІэбгъэлын арат узыхуейр? Бичерахов зэшхэр – Лазаррэ Григорийрэ – щэхуу зэхуэтхэу аращ.

– Фэтыджэн хуейкэ ар? Мис абыкІэ зы фІэгъэнапІэ, хэкІыпІэ гуэр къытхуэмыгъуэтыну пІэрэ? – дохутырым йоупщІ Жы-

расльэн.

– Абыхэм хэсцЫкЫшхуэ шыІэкъым сэри, кхъухьлътэхэм дагъэ зэмылІужкыгъуэхэр ирагъахъуэ жаІу зэхэсха къудейщ.

Жырасльэн гупсысап Іэ хэхуаш. Ар зыщыгъуазэр шымрэ абы ирагъэшхымрэт. Ауэ кхъухьлътэм... Арэ зэрымЫгэжри игу къоуэ. Иджыпсту шы тесыжамэ, хэт ищІэрэт, жэщым сымаджэщым теуэу Мэрям къидыгъужыфынкІи хъунт. Зэ къыІэрыхъэрэ и шыплІэм къыдэхуамэ, къуршым ихъэжынти, цыхуф І дунейм текЫжат? Зыгуэрым гушцэгъу къыхуищІынт...

– А кхъухьлътэзехуэм сыхуэбгъэээфын?

– Мэрям-щэ?

– Мэрями!

– Ухуээмэ, абы къыщыщІынкІэ хъунум, гуфІашцэу е къаштэу и узыншагъэр нэхъеиж зэрыхъунк Іэ хъунум уегупсыса? Сэ абы зыкъыщ Іезмыгъэлъагъур мобыхэм саубыдынкІэ сышынэу ара уи гугъэ? Сызыщышынэр нэгъуэщІи: сэ къысІуплъэмэ, Мэрям къыщыщІынкІэ хъунур сщІэркъым. НэгъуэщІ цыху гуэрхэр къэзгъэсэбпурэ абы сыщІыдэлэпыкъур аращ, си къуэщ. Анастасие Петровнэ жрезгъэІэнкъэ: зы шууей гуэр къыпщІэупщІаш, къыбдэлэпыкъуну хуейт... Адрейщ, мыдрейщ. Делтбынкъэ, ар дауэ къыщыхъуми. Мэрям иджыпсту зыгуэркІэ бгъэпІейтеинкІэ Іэмал зимыІэщ.

– Дохутырыр уэращ. Зэрыхъунур уэ уошІэри, къызжепІэр си унафэщ. Ауэ сэ сызытемыкЫнур зыщ: ар къезмыгъэлыныр ажалым хуэдэщ.

4. КЪАЛАЩХЪЭМ ЩХЪЭЩЫТ ПШЭПЛЪ

Тенджыз лъэныкъуэмкІэ къриху жбы щІыІэр хэлъэт – шыугъэт. Пшэхэр зэ Тэрч щхъэщыту есыхырт, зэми уафэри щІыльэри зэщІаштэрт. Цыху цыклум щІымахуэм зыхуагъэхъзырт, зиІэлами бгъэдэльтІэкІур игъэпщІкІурт. Іэщыр гъуни нэзи зимы Іэ губгъуэ хъуплэхэм яхурт...

Василий Петрович деж гувауэ къыкЫжа Жырасльэн, джэдум ещхъу, лъэ макъ лъэпкъ иримыгъэщІу, бысым цыхубзыр къимыгъэушыну пылтъу, езым и пэшымкІэ щІохъэж. АрщхъэкІэ Анастасие Петровнэ жейртэкъым – мобы къыгъэээжыным пэплъэу хэлът. Уздыгъэ щІэгъани сыти хэмыту зитІэщІри пІэ гъурым игъуэлъхъэжаш. Ауэ нэрэ напІэрэ зэхуихъыркъым, зэгупсысыр кхъухьлътэзехуэм гурыІуа зэрыхъуну щІык Іэрщ. Ахъшэ щхъэкІэ къыкІуэтынтэкъым, и «фызымрэ» езымрэ кхъухьлътэм иригъэтІысхъэрэ мыбы дихамэ. ГурыІуа хуэдэщ кхъухьлътэзехуэми. Мес, мэлъатэхэр. Факри-паша и дзэхэм я тІысыпІэм носри Дербент и Іэшэлъашэхэм деж къыщотІысхэр. Жырасльэнрэ Мэрямрэ кхъухьлътэм къокІ. Кхъухьлътэзехуэри хагъадэ: ухуеймэ Баку кІуэж, хъуэ жыпІэрэ, къани Севернэ Кавказым и эмиратым и япэ кхъухьлътэзехуэ ухъунщ. Мор, дауи, къонэ. Дышнинскэр абы зэрыщыгуфІыкЫн жыхуэ-

пІэм ущІэмыупщІэ, Шамил и сэшхуэр эмирым кызырыхуамы-шари кхъухьлътэм шигъэгъупщэжынти, шхыдэну и жьэ зэщІихынтэкъым. Ауэ дуней гуфІэгъуэр зиІэнур Мэрям и адэ-анэрат, я пхъур кыыздехыжа уафэм лъэтэну хуежъэнхэти...

АрщхэкІэ ар гукъэкІ кыудейуэ арат, махуэхэр блэлъэтурэ ежъэжырт. Кыызлар фронтымк Іэ Іуэхур щекІакІуэу хуежъат. Астрэхъэн кыкІри дэлэпыкыуэгъу лъэщ кыа Іэрыхъащ большевикхэм. Арати, Кыызлар дэса плъыжкыдзэхэм зыкыаІэтри удын лъэщ кърадзу щІадзэ Деникиным и зэрыпхъуак Іуэхэми Бичераховым и къэзакыдзэхэми. Кхъухь тедзапІэ кълэжъ цІыкІум икІэшщІыпІэкІэ дашыжащ яужьрей подразделенэхэр, Іэщэ зезыхъфын кыамыгъанэу дзэм къраджащ. Абы хэту Петровск кыос «Воспаркан» кхъухьшхуэр – зауэ хуэІухуэщІэ хэр кыишауэ арат. Бичерахов нэхъыжъыр и кыуэш нэхъыщ Іэм кыдэлэпыкыурт. ИкыукІэ и чэзууэ къэсат кхъухьыр. Ар лъэщу кыызэгъапэщат ІэщэкІэ, хэт ищІэрэ, зыгуэр кыытеуэмэ жыхуа-Іэу, топми пулеметми щысхъахэтэкъым. Фоч кызыыхуэІэту Петровск пыІэ зыщхъэрыгъ кыданатэкъым – Кыызлар кыдищІар етщІэжынууц, жаІэри дашат.

Петровски Іуэхум дэгъуэу зыщыхуэужу щІидзат, плъыжкыдзэхэр апхуэдизу лъэщу кыебгъэрыкІуэу хуежъати, добрармэм и фронтыр лъэныкыуэ псомкІи щІэтІысыкІырт. Кълэр зэрыщыту зэрыгъэщтати цІыхур я пІэм изэгъэжыркъым. Жьыри щІэри зэрыдох кълэм, сытми я щхъэр дах, Петровск щыщ кыыхамынэну аращ хыыбару кърахъэкІыр.

Бгыщхъэм къеха партизанхэм гыущІ гыуэгухэр зэкърахащ, иджы Петровск станцым деж щызэтрихъа мафІэгум бжыгъэ яІэкъым. Абыхэм яхэтщ вагон тІошІрэ тІурэ зыпыщІа шэлон гуэри, а псоми ярылтыр пироксилинщ. Абы щыщ вещество шашкэм лъэмыж щикъутэфк Іэ, вагон тІошІым щІигъум лІо яхууигугъэр? АтІэми, абдеж щызэхэтщ щыдагъэрэ фэтыджэнрэкІэ гъэнщІа шэлон къомри. А псом зы хъуаскІэ къахэхуэмэ, пэжт Петровск кълэр умыгъуэтыжыныр. А хъуаскІэр станцым тет шэлон къомым къахэхуэнкІи зыри шэс пхуихъэфыну-тэкъым. Сыту жыпІэмэ бжъэхуц зэрыл шэлон гуэрым мафІэ кыыщІэнауэ ису адэ нэхъ жыжъэІуэу щытт, мис абы и хъуаскІэр пхурикъунут модрей къомым къахэхуэну...

Кълэм и комендант Фрельберт и псэр ІукІауэ и щхъэцыр кырифыщІыкІыжырт: иджыпсту кыауэу кълэр уэгум изыхъэжынкІэ хъуну лагъымхэр зэрыл мафІэгухэр иризбгришыну зыщыгугъ бронепоезд закъуэр ирахужъэри ежъэжат – гыущІ гыуэгу зэкърахахэр зэкъралъхъэжыну. Фрельберт лъэІукІэ захуигъэзащ кълэдэхсэм. Кълэдэхсэм уэ ураІуэхужт? МафІэс щхъэкІи, бжъэхуц щхъэкІи кыпхузэтэгъэувыІэжынт ахэр?

Зэрыгъаштэри зэрехъэжауэ къалэм зэрыдох. МафIэсым къыща-гъэсэбэпын Iэмэпсыми дэмылгъу къыщIэкIащ къалэм. Комен-дантым и мурадщI къалэм цIыхуу дэсыр сатыру мафIэсым пэщIигъэувэну, псы пэгунхэр зэIэпахыурэ мафIэр абыкIэ яри-гъэгъэункIыфIыну...

АрщхэкIэ цIыхур ирикъуркъым. Къызэхуахусустанцым къахуа тIэкIури кIыфI зэрыхъуу Iугъуэм зыхагъапщкIуэрэ зэбгрыкIуэсыкIыжащ. Комендантым адэкIэ-мыдэкIэ зедз, ауэ мафIэгухэр здышэнуэрэ здыхьынуэрэ ищIэрккъым. Вагонхэр зырызурэ пагъэхуурэ IэкIэ Iуригъэлъэфыну хуожъэ. Ауэ дэнэ здэшэнур? МафIэсыр нэхъ гъунэгъу къэхъу зэпытщ. Зы хъуаскIэ фIэкI ухуейкъым модрей шэлон къомым яхэхуэну. ЗанщIэу къэуэн, къэлыдын хъэзырщ уи пироксинри, уи шэ къомри, уи щIыдагъэри. Къалэдэхэм ещхьыркъабзэу, хъума-кIуэхэри зэрыгъэштаци, зым зы ищIэжыфырккъым. Жэщ кIы-фIым къыхоIукI: «УвыIэ, сыноуэнущ!» УфIэфIмэ, еуэ, ауэ зыри къэувыIэнукъым. Фоч уэ макъхэри къоIу. МафIэсми нэхъри зелэт...

ЦIыху сурэтым имытыж комендантыр уIэгъэщым къэжащ. Медицинэм и лэжыакIуэхэри тIэкIу нэхъыфI къэхъужа сымаджэхэри ихуу мафIэсыр ирыригъэункIыфIыжын и гугъэу аращ. Арыншакъэ, жи, иджыпсту къалэр зэрыщыту къэуэнущ. УIэгъэщыр, лъэхъуэщыр зыхъумэхэри Iуашу станцым яшэну унафэ ещI къалэми комендантым. Лъэхъуэщым и начальникыр кIэрахъуэм йопхъуэ. Уафэм сабэ дрепхъей:

– МафIэсыр зи IэщIагъэр партизанхэращ! Ахэркъэубыдауэ мыбы къэшауэ къыщIэдзэн хуейщ. МафIэсым и бзийхэм ещхъу, къэзгъэфэнкъэ сэ ахэр? Хъума-кIуэхэр уэ уэстмэ, партизанхэр къыщызгъафэкIэ Iэгу ебгъэуэнур хэт?... ИкIэрауэ зы сэлэт нэзутIыпщынукъым...

Мыр делэ хъэмэрэ губзыгъэ, жыхуиIэу комендантым зэфыщIыж:

– Партизанхэр къэбгъэфэным унэмысурэ, лъэхъуэщым иджыпсту ихэри уи гъусэу, уэгум уихъэжынущ уэ! Къалэр къоуэ, къэуэнущ!..

А тIур зэныкъуэкъуэрэ ягъэкIуа зэманыр псыхэкIуадэ хъуащ. Ауэ Василий Петрович а псалъэмакъым къыхиубыды-

кIащ езыр зыхуейр: комендантым зауэ хуэIухуэщIэ

къэзышэу кхъухъ тедзапIэм къыIухъа «Воспаркан» и

командэр зэрыщыту къытричри мафIэсыр ярыригъэункIыфIыну ишащ. Мо зэрызе-хъэ къомым

кѡахожри, – абы нэрэ напІэрэ зэхуихѡатэкѡым а жэш псом, – Василий Петрович Жыраслѡэн и фѡтѡрым кѡожэ. Гѡуэлѡыжар кѡегѡэтѡджыж:

– Е иджыпсту, е зѡи! – жеІѡри пеупшІ дохутырым. – Апхуѡдэ зѡман итІанэ кѡытхуихуѡжынукуѡым.

– Сыхѡзырыпшц, Василь. Зы дакуѡкѡѡ фІѡкІ сыхуейкуѡым, – Жыраслѡэн и дышцэ сыхѡтѡым йоплѡ. Нѡхушцым нѡсат! Нѡхушц пшѡплѡырауѡ фІѡкІ умышцІѡну шхѡэгѡубжѡми кѡыкІѡридѡэрт мафІѡсым и нурыр. Жѡм бу макѡхѡр, хѡѡ банѡ макѡхѡр зѡхѡпхырт. Псѡушхѡхѡри гуѡжѡѡу зѡтегуѡахѡуѡрт. Василий Петрович Жыраслѡэн аргуѡру «дохутыр ешцІ». ПѡшцІѡгуѡѡкІѡ ирадѡѡуѡ сымаджѡшцым яшѡхѡ нѡхѡей, тІури шцІѡпхѡѡуѡ мажѡ. Жыраслѡэн зригѡшцІѡкІѡт морякхѡр кѡышцигѡуѡтынуыр, Василий Петрович Мѡрям деж жашц. Жыраслѡэн морякитІ кѡегѡуѡт, пІѡм кѡыхѡшри кІѡлындорым кѡытѡрѡшѡ. НѡхѡыфІ ухуѡмейуѡ хѡуат Іуѡхур: морякитІѡм языр краснѡ командирхѡм пшцІѡ яхуѡзышцІу псѡлѡарат, адреѡр Шарипов Аслѡѡнбѡч и лѡыгѡѡм тѡпсѡлѡыхѡарат...

– МафІѡсыр гѡѡункІѡфІѡыжыным нѡхѡрѡ нѡхѡ ІуѡхушхуѡшцІѡшц, – кѡрегѡажѡѡ Жыраслѡѡн. – Фыхуѡеймѡ, си гѡусѡу фынокІуѡ, хѡѡуѡ жыфІѡрѡ – станцым фыжи мафІѡсым фыхѡлѡѡдѡ. Фыслѡѡгѡуакѡым, сыкѡѡфлѡагѡужакѡым. Арашц. ИІѡ – фыхѡдѡ.

– Узыхуѡейр сыт? Дѡнѡ ахѡр здѡпшѡр? – палатѡм кѡышцІѡкІѡ жейбащхѡуѡу зы матрос лІѡжѡ, зѡтІѡхѡу-зѡфѡхѡуу кѡѡуѡѡщ ар.– Здѡпшѡнур дѡнѡ, жызоІѡ, ахѡр?

Зи ныбжѡ хѡкІуѡта матросым дзыхѡышцѡ хуишцІѡркѡым Жыраслѡѡн. Ауѡ куѡдрѡ зыпІѡжѡѡ хѡунукуѡым.

– Фи дзыхѡ кѡызѡвгѡѡзмѡ, фынокІуѡ, фыхуѡмейрѡ – кѡалѡм и комендантым унафѡ ишцІѡащи, фокІуѡри фахѡхѡѡ мафІѡсыр зыгѡѡункІѡфІѡыжхѡм. Кхѡухѡ тѡдзапІѡм тетшцѡуѡ кхѡухѡ. Командѡѡѡнѡр имысыжу. Командѡри мафІѡсым яхуѡшц. Кхѡухѡыр кѡѡубуѡду ѡѡуѡу тѡнджызым утѡхѡѡж хѡуну хѡкІыпІѡ шцІѡлѡшц... Ауѡ гупсысапІѡ шцІѡѡкѡым! Зѡман...

Матрос лІѡжѡым псѡ кѡыхѡхѡѡж:

– Полундрѡ, фефий псышцІѡу псоми!

НапІѡдѡхѡейгѡѡм зыкѡызѡшцІѡкѡѡуѡшц матросхѡм. Пѡжшц, Іуѡхум тѡмыгушхуѡхѡри кѡахѡкІѡшц. Ауѡ Жыраслѡѡн моряк тІѡшцІ хуѡдиз гѡусѡ кѡыхуѡхѡуѡт. ДыхѡпІѡм деж абыхѡм кѡащыпѡплѡѡэрт Василий Петровичѡр Мѡрямѡр, абыхѡм сумки яІѡыгѡт: Василий Петрович хушцхѡуѡхѡри зышцигѡѡгѡупшцѡтѡкѡым. Хѡѡзаб Іѡджѡм хѡта, цІѡху сурѡтым имытыж цІѡхуѡз тхѡѡмышцІѡм Жыраслѡѡн зѡрилѡагѡѡу и жѡпкѡыпѡр шцІѡкІѡзызыхѡу хуѡѡѡшц. Василий Петрович абы йѡдѡхѡшцІѡ:

– ИтІанѡ, Мѡрям, итІанѡ, си псѡм хуѡдѡ. ИІѡ псышцІѡу, феужѡѡрѡкІѡ!

Жыраслѡѡн Мѡрям и Іѡр иубыѡѡуѡ кхѡухѡ тѡдзапІѡмкІѡ

ельэф.

– Мэрям, си псэм хуэдэ Мэрям, сэпсори сошІэ. Алыхьым гушІэгъу кьытхуишІауэ араш. Пльагъурэ уафэ лъащІэм зезыдз мо пшэплъыр? Ар мафІэсым и нурш! Исыр зишІысыр иужькІэ кьэпшІэнш. Матросхэр мажэ... Абыхэм закъыкІэрыдгъэху хьун-кьым...

Мэрям ІэплІэкІэ кьиштэнти ихьынтэкъэ Жыраслъэн, ауэ езым и уІэгъэр-щэ?... Алыхьым и шыкурш, кхъухъ тедзапІэр жыжьэжкьым, йогупсыс ар здэжэм. Мэрям нэхъ хуэм хъууэ хуежъаш, цІыхубз кьарууншэм сыт и ешт? Ешаш.

Мес кхъухьыр!

– КІапсэхэр зэпывупшІ, – кІыфІым кьыхоІукІ ба уэбапщэу къэжа дохутырым и макъ кІэзызыр. А кІапсэр зишІысыр Жыраслъэн имышІэми, матросхэм псори тэмэму кьагурыІуат: контрразведкэр къакІэльымыпхъэр шІыкІэ тенджызым зэры-техъэным хуэпІэщІэн хуейт. Подразделенэ жыгъеижъ тІэкІухэм фІэкІ къалэм дзэ дэсыжкьым, комендантыр зи пашэ зауэ къулыкъушІэхэм я гугъу умышІу щытмэ.

Жыраслъэнрэ Мэрямрэ хъэлат хужьхэр ящыгъыу япэ иту бгъэдохъэ кхъухъ итІысхъэп Іэм. Абдеж матрос гуэр щытт. УІэгъэщым кышІэкІыжа моряхкхэр щилъагъум, езым ейхэм кьагъэзжауэ кьыфІэщІри зыуи кьыфІэуэхуакьым.

Жыраслъэн, Мэрям япэ ирегъэщри, Василий Петрович кьызэригъэІушам тету:

– СанинспекцшІ! – жеІэри кьыжьэдоху, цІыхубзыр блигъэ-кІыу, езыр матросым деж зэрынэсу, фочыркыІэшІеч. Жыраслъэн и гъусэ моряхкхэри кьосри... Кхъухьыр бжьэпэм зэрэпха кІапсэхэр зэпаупшІагъэжът. Арати, толькьунхэм Іуахыу хуожъэ кхъухьыр. Адэ кхъухъ кІуэцІым зыгуэрхэри щызэжъэхуай, уэ макъ гуэрхэри, зэрыгъэкІий макъхэри кьэІуай. Ауэрэ двигател-хэм лажъэу шІадзэ. Матрос нэхъышхъэм ишІэу кьышІэкІаш хэт дэнэ деж гъэувын хуейми.

Жыраслъэнрэ Мэрямрэ палубэм тетши ялъагъу бжьэпэр абыхэм язэрыбгъэдэкІыр. Иджыри ямынэшІа кхъухъ хьэлъэр фІыуэ етІысэхуауэ хуэм-хуэмурэ пэлэщІэ хьурт кхъухъ тедзапІэм. Нэхулъэ кІыфІым хэкІуэдэжу хуежъат къалэм щхъэщыт пшэплъ шынагъуэр.

Мыгувэу кІыфІым зэщІиштгъыпаш иужьрей мафІэ бзийхэр. Кхъухьыр кІуэрэи пІэм итрэ къэщІэгъуейт. Абы зэрышІиупскІэ тІэкІури и псэм хутегъахуэртэкьым Мэрям – а шэнт угъурсызым щытрагъэтІысхъауэ ткІуэпс бзаджэхэр и щхъэкум кышчыте-ткІуам иригъэщхьырт кхъухьыр зэрыхъейр... Иджы абы псори хуиІуэтэж хьунут ар дыгъужьым и жьэм кьыжьэдэзытхьыжа Жыраслъэн. Абы и фэм даха псори хуиІуэтэжкІэ Жыраслъэн и фІэщ хьуну пІэрэ?..

Зы ц Іыхум нэрэ напІэрэ зэхуихъакъым а жэщым. Псоми Іуэхур я щхьэм къэсырт. Жыраслъэни зэм зы матросым, зэм адреим бгъэдэлъадэрт. «ХъунщІакІуэхэм» дедІуэнукъым, нэ-вгъээзжи дивгъэкІ кхъухьым жызыІи къахэкІат. ЗдэкІуэnumкІэ зэныкъуэкъухэри щыІащ: языныкъуэхэм Бакуу, жаІэ, мы-дрейхэм – Астрэхъэн, ещанэхэм нэгъуэщІш жаІэр: кхъухьыр псым щІегъэлъэфауэ кхъуафэжъейхэмкІэ бжъэпэм есылІэн, адэкІэ къуршым ихъэжауэ партизанхэм яыхьэн. Кхъухьым цІыхубз ису гу щылъатэм, куэдым зыкъратІащ, ауэ Мэрям уІэгъитІым сэбэп яхуэхъуу щалъагъум, псоми зауцэхужащ.

Нэху щаш. Адэ тенджыз нэзымкІэ уплъами, бгыхэр гъуэзым хоткІухьыж. Абдеж зы кхъухьлътэ гуэр уэгум къохьэ. Матрос-хэр ищхьэ палубэм зэрыдохьей. Жамойдэ и унэцІу зы матрос хэкІуэта гуэр яхэтти ар сыткІи Жыраслъэн и тельхьэ хьурт. Абы унафэ ещІ пулеметитІ къагъэхъэзырыну, хэт ищІэрэ, мо кхъухь-лътэ къежъар къащхьэщыхъуу щытмэ, узэрыхуеижынур пщІэ-нукъым. Умыделэ дыдэмэ къыбгурыІуэн хуейт кхъухьлътэм игу фІы зэрымлътыр – абы Бичерахов Георгий и сэлам къазэры-хуимыхьыр. Абы кхъухьлътэр пщІэншэу къакІэлыиутІыпщат-экъым Іэщэр, шэр хуэфІу зэрылъ кхъухьыр езыхужъуу щІэ-пхъуэжахэм... Кхъухьлътэр лъахышабзэу къакІуэрт, зиІэтыху пІащІэу къыщІэпхъуа нэхъей. Кхъухьым къыщхьэщыхъауэ зигъэкІэрахъуэу щыхуежъэм, Жыраслъэн унафэ ещІ абы пу-леметкІэ еуэн хуейуэ. Абы и ужькІэ кхъухьлътэм нэхъ лъагэу зе Іэт. Ауэ ящхьэщыкІыркъым – кхъухьыпэмкІэ зегъазэ. Абы фІыщІагъэ гуэр къыкІэроху. «Бомбэ!» – мэкІий зыгуэр.

Псори быдапІэм зэрохь. Абдеж уэ макъ ин къоІу. Ауэ кхъухьым къытехуаІатэкъым. Псым зыкъеІэт.

Пулеметхэми уэуэ щІадзж. Кхъухьлътэм зегъэкІэрахъуэри адэкІэ еунэтІ, абы и джабэм тетхат ар Англием зэрыщашІар къэзыгъэлъагъуэ дамыгъэхэр. Жыраслъэн игурэ и щхьэрэ зэтелъщ, кІуэзракъэ капитанщІ! Унафэ ищІу щІидзаш. БакукІэ кІуэну зыукъуэдияуэ щытахэри абы и унафэм емыдаІуэу хъуа-къым. Иджы псори зэдаІуэр арат.

Жыраслъэн унафэ ещІ Дербент и гъунэгъуу къыщыгувы-Іэнхэу. Мэрямрэ абырэ абдеж щокІри адэкІэ абы къыззэрегъэпэщ псори зыхущІемыгъуэжын, арэзы зытехъуэн Іуэху: Гикалэ зи унафэщІ большевикхэм запешІэ, ахэр бгыщхьэм щозауэ, езым ещІэ ахэр здэщы Іэр, морякхэм зэраныгъэ къащымышІыну, зыхуей хуигъээзну и пщэ дельхьэж.

– Фящыщ гуэр зэуэну хуэмейрэ – Кавказым и къуршхэм бгъуэнщІагъ шыкуэдщ, – жеІэ Жыраслъэн, ауэ а бгъуэнщІагъхэр бандитхэм егъэзыпІэ зэращІар ебзыщІ.

Зи ныбжъ хэкІуэта морякым хъуэпсапІэу иІэр Каспий флотырат, арат абы и морякыгъэр къыщцежъар. Ауэ нэхьыбэр арэзы хъуащ цІыхубэм я псэукІэр ефІэкІуэным папщІэ лъы

зыгъажэхэм гъусэ зыхуашIыну. УIэгъэщым абыхэм щызэхэхат Россием и кум кышшежъауэ Волгэрэ АстрэхъэнкIэ кызыэпры-кIауэ Кавказым кыхухуэкIуэ революционнэ дзэхэм я хыбарыр. Иджыпсту Каспий флотым гъакIуэ ахэри къащыщIыну гурь-гуэгъуэщ: «Потемкин» лагъымзехъэ кхъухъым и махуэр къахуэкIуэнщ. Кхъухъыр щIагъэтIысыкIыным удэкIуэтэнт – лагъым-кIэ зэхакъутэнщ. Куэдрэ зэныкъуэкъуакъым морякхэр...

– Аращ! Жыраслъэн и псалъэр къыдоштэ! – и IэгущухуэмкIэ стIолым йоуэ матрос нэхъыщхьэр. Абы и нэ нащхъуэшхуитIым зыщыбгъэпщкIуфынутэкъым, уалэщIэкIыфынутэкъым, уи гум илххэри ялъагъу хуэдэт а нитIым. – Ауэ мыпхуэдэуш къызыэрытщтэр, – и псалъэр зэпегъэу абы, мо зэрыхъзэрийр увыIэным пэплъэу аращ. – Кхъухъым икIыну Жыраслъэн и закъуэщ. Мэрям мыбы къонэ.

– ШэсыпIэ къивнэу ара? – Жыраслъэн и нэм лъы къытолъадэ, матросхэм заридзу яхзэухъын къудейщ.

– Морякхэр ди псалъэм депщIыж хабзэкъым: IэпэкIэ щыху еIусэнкъым абы, – псалъэ къэс IупщIу къыжъэдэкIыу желэ моряк нэхъыщхьэм. – Ар къыщIэдгъэнэнур нэгъуэщIщ: шууей щIалэм къызыэригъэзэжыным шэч къытедмыхъэн папщIэщ.

Жыраслъэн и гуапэ хъуаш ар – мо къомым дзыхъ кърагъзащ абы, уи кIуэдыр ди кIуэдщ, уи насыпыр ди насыпщ, жаIэу я псэр къыбгъэдалхъэ. Жыраслъэн игу къэкIыххэртэкъым мохэр къэзгъэнэнщи сыщIэпхъуэжынщ, жиIэу. Ар дэнэ къэна, епхужъэжами пхуежъэжынутэкъым, абы иджыри куэд и гугъэт: кхъухъым Iэщэрэ шэуэ илпыр Деникиным и дзэхэр зэтекъутэнымкIэ зыгуэрым сэбэп хуэхъун папщIэ и псэм еблэжынутэкъым ар.

– Хъунщ. Фэ зэрыжыфIэм хуэдэу ирырехъу-тIэ, – желэ абы.

Кхъухъым бгы къежэжыхэмкIэ егъазэ, абыхэм я нэкIум кIэрышлъагъуэрт игъащIэ лъандэрэ быдапIэжъу щыт Дербент.

Еханэ псалъащхъэ

1. КЪЫХУЕДЖЭНЫГЪЭ

БжэпэмкIэ къиукIыгурэ топкIэ къеуэу щIадзаш «Воспаркан», къытрагъэпщэпауэ къеуэхэртэкъым – хыбарегъащIэу арат, кхъухъыщхьэм къыщIалэтащ нып хужьыр: фыкъыдэмыуэ, зывэттыну дынакIуэу аращ. Кхъухъыр адэ жыжъэу къыщы-увыIащ. Жыраслъэн кхъуафэжъейм итIысхъэри бжэпэм есы-лIащ. Факри-паша и штабым яшаш ар занщIэу. IэплIэшэкIкIэ къыIущIащ абы генералыр. Мыдэ и къуэш гуэр илгъэгуами ярейуэ, хуабжъу шыгуфIыкIащ. МафIэгум зибгъапщкIуэри укIуати кхъухъ псо къэпхури укъэкIуэжаш, жери зэригъэщIэ-гъуэн ищIэртэкъым Факри-паша. Арэ зэрыхъарзынэкIейщ, те-

тІысхыи, зикІ, унэидзыхъэ ирикІуэ. Пэжщ, тІэкІу щытыкЪуаш, нэхъ жьажъэ хЪуагЪэнкІэ мэхъу, сыту жьпІэмэ генералыр тІэуи-щэи фІэкІ шэсакЪым абы... Факри-паша жиІэну хЪуар жри-гъэІэщ, абы Іэдэбу едаІуэри езы ЖыраслЪэн кЪэпсэлЪаш:

– УкЪыздэмыІэпыкЪуу хЪунукЪым.

– СыткІэ? СхузэфІэк Іым себлэжынкЪым.

– ЦІыхубз си гЪусэщ. Ар Ведено нэмыгЪэсауэ хЪунукЪым. Ари икІэщІыпІэкІэ. ТхъэмыщкІэр хъэдрыхэ кЪик Іыжу дунейм кЪытехъжауэ жьпІэ хЪунуш. Нэхъ тэмэмыр жьпІэмэ, хъэдрыхэм дэ кЪитшыжащ, дыгЪужьым и жЪэм кЪыжъэдэттхъыжащ.

– Контрразведкэм и жЪэми?

– Ар дыдэщ. Ар псалЪэкІэ кЪыпхуэІуэтэжынукукЪым. Ауэ нэхъыщхъэу нэгъуэщІ зы Іуэхуи щыІэщ – моряхкхэм ягуры Іуэн хуейш. КхЪухьым кЪипши хЪунукЪым ахэр – кхЪухъ пцІанэр тенджыз щІыІум дауэ кЪытебнэн? Абы Іэщэмрэ шэмрэ изу илщ. ХьэлЪэм иришэхыу псым зэрыхэт Іысхъар плъагЪуркЪэ?

Мы дуней фІыгЪуэр кЪехъулІам ещхъу Іэщэм щыгуфІыкІаш генералыр. Езыр ІэнэщІ дыдэ хЪуат. Дзэм кЪыхыхъэхэм яІэ-щІилтхъэн фоч пцІанэ дыдэр хуримыкЪужу и Іуэхур абы нэсат.

– ИІэ, зэрыхъунум хуэдэу дызгурыгЪаІуэ! – ЖыраслЪэн и Іэр быдэу и Іыгъщ Факри-паша, мор ІэщІэк ІыжынкІэ гузэвэгъуэр тель нэхъей. Генералыр апхуэдизкІэ кЪэгуфІэщаци, и нэкІу, и натІэ лъынтхуэхэр плъагЪуу кЪытридзаш, мо лІы кЪамылыфэ-шхуэр кЪэуцІыплЪаш, и нэжъгхэм пцІэнтІэпсыр кЪекІуаш. – Сыти жы Іэ, жьпІэу хЪуамкІэ сыарэзыш! Гикалэ деж дыкІуэнщ жаІэрэ – ирырекІуэхэ Гикалэ деж. ЗыцкІэ зэран сахуэхъуркЪым. Ведено дыкІуэнурэ эмирым и дзэхэм дыхыхъэнуш жаІэрэ – абы щыгЪуи зэрегуакІуэхэщ. УгъурлыгЪэр тхъэм кЪахуди-гЪаІуэ эмирым и нып мазэ ныкЪуэ сурэтрэ вагЪуэкІэ гЪэщІэрэщІам! Си деж кЪанэмэ нэхъ кЪаштэрэ – сигукІи си псэкІи сыарэзыуэ кЪызогъанэ. Езым и флот иІэжыну хэт зи жагЪуэр?! Зи мыхъу, тенджыз лЪэныкЪуэмкІи хЪума дыщыхъунш. ЦІыхубзыр жьпІаши, си фитоныр узот, хЪумакІуэ куэдугЪусэ пхуэсщІынш, сэри сыдэкІуэнущ жьпІэрэ – уи Арэ хъэзырыпсу щІэтщ, шэси шу гЪусэу кІуэ! Іэщэу сыт хуэдизщ жьпІа кхЪухьым илЪыр?

– ПцІы щхъэ пхуэзупсын хуей, сщІэркЪым. СеплЪакЪым. Ауэ сыт хуэдиз илЪми, и зэхуэдит Іыр ууейш. Адрейр Ведено езгъэшэнуш. Уарэзы абыкІэ?

– ЖьпІэр сыт, зиунагЪуэрэ?! Алыхьым и нэфІ кЪыпщыхуи! Уэ жьпІэу сэ сызэрымыарэзын щыІэ? – кЪыпогуфІыкІ Факри-паша. Арэзы, жи?.. Уафэм кЪехуэхыу и пащхъэм кЪихута фІыгЪуэм щыгуфІыкІыщаци, жиІэну зыхуейр дахэ-дахэу хужыІэжыркЪым. Афицар дапщэт абы Истамбыл игъэкІуар – Іэщэ-фащэ, ерыскЪы икІэщІыпІэкІэ симы Іэну Іэмал иІэкЪым жиІэурэ. АрщхъэкІэ Истамбыл и

тхэкIумэ цIыв иригъэпщхъаш, нэф зищIри тIысыжаши, зэхихи илъягъуи щыIэкъым. Иджы... Истамбыл къыхуимыщIар езы Алыхъ талэм къыхуридзыха нэхъейщI! ИтIани мор кьоупщI: уарэзы? Мыарэзы щыIэ абы!

– Къыхуэхъуапсэм сыхуохъуэпсэжыф сэри. Сишхэм щыщ куэдэ здэштэ. Ярырелъягъу морякхэм Факри-паша игу Iей зэримылъыр, алыхъыр си щыхъэтц бзадженаджэу сыкыщIэ-мыкIынкIэ...

Кхъухъыр кхъухъ тедзапIэм кьокуаулIэ. ЯунэщIу щIадзэ. Ауэ ар бунэщIыным куэд пыщIауэ кыщIэкIащ: Iэщэхэр, шэхэр, фащэр зэрыхъур еплъауэ псори щхъэхуэ-щхъэхуэу зэхэдзын хуейт. Абы щхъэкIэ дэтхэнэ зы ашыкри къыумытIэщIу, дэнэ деж сыт щылтми зыумыгъащIэу хъунутэкъым. Топышэхэр зэхуэмыдиз къудейтэкъым – кърал зэхуэмыдэхэм щащIат, фочхэри фочышэхэри – арат. Ахэр зэхуэбгъэхъуу тэмэму зэхэбдзыжын щхъэкIэ нэфI ухуейт. Тхъэм и шыкуркIэ, а Iуэхум щыгъуазэт Жыраслъэн, Седых Григорий тхъэмышкIэм и фIыгъэкIэ.

Топрэ топышэкIэ Дышнинскэм дэгуэшэныр зыкIи къехъэлъэкIатэкъым Факри-паша, ауэ Мэрям щилъагъум, къэгущыIащ ар:

– Фи бзылтхугъэр мыбы къэгъэнамэ мынэхъыфIу пIэрэ?

Iуэхур зыI утыр псалъитIу гурегъаIуэ генералым Жыраслъэн.

– Эмиратым и къэзнэчей нэхъыщхъэ Хъэсэнджэрий ипхъущ.

– Абы и Iуэхур щхъэхуэщ. Iэмал имыIэу, ари икIэшIыпIэкIэ едгъэшэжынщ. И адэ-анэр ирегъэгугIэ.

– Визырышхуэри ирегъэнэщхъей...

– Ар сыт щхъэкIэ?

– ИужькIэ бжесIэжынкъэ?..

ЦIыхубз сымаджэр фитоным ирагъэтIысхъэ, хъумакуэу шу гъусэхэр хуащI. Жыраслъэн сэлам кыщIприхыжым, Мэрям зыхуэубыдыжакъым – кыщиудауэ зэщоджэ. ЦIыху кьомыр щымытамэ, зридзынти IэплIэ хуищIынт. И Iэхэр зэрыкIэзызми, и лъэр зэрыщIэщIэми, и фэр хъэдэм хуэдэу, – хъэдэуи щытат ар, хъэдэми бгъурылгъат, – зэрыпыкIами яхушIэхъумэртэкъым абы и нитIым гуапагъэу, и нэгум IэфIыгъэу къабгъэдэкIыр. И псэр и Iэгум кърилтхъэу Жыраслъэн къыхуишиям хуэдэу щытт ар. «КъэIэби сIых», – жыхуиIэу къеплъырт ажалым къезыгъэлам.

– Уэ дауэ... – адэкIэ хупыщакъым Мэрям.

СыхыфIумыдзэ, гъуэгубгъум сыкытумынэ, сумыбгынэ, жиIэу зэрылъяIуэри къаIуатэрт абы и нэ тхъэмышкIафитIым. Ауэ Жыраслъэн иджыпсту Iуэхушхуэ кыпоплгъэ, Мэрям IэщIыб имыщIын щхъэкIэ абы имыщIэн щыIэтэкъым, ауэ игу ирилтхъам ебэкъуэжыфынутэкъым. АпхуэдэлIтэкъым ар.

– Сэри мыгувэу сыкъэкIуэжынщ. Кхъухъыр дунэщIынщ,

кьэтшар зищ҃ысым депл҃тынщ, ар зыхуей хуэдгьэзэнщи, зан-ш҃Іэу сынэщ҃ывыжынщ. ЗысІэжьэнкьым, – ц҃ыхубзым игу ф҃ы хуещ҃І Жырасл҃эн. – Уэ к҃Іуэж. Уи адэ-анэми Кьазджэрий сэлам гуапэ дьдэ схуепхыжынщ. Уи адэ-анэм я ІэплІэ уихуэжмэ, абыхэм укьызэфІагьэувэжынщ, – сабий ц҃ык҃у епсал҃гэ нэхьей, ц҃ыхубзым йоубзэрабзэ, псал҃гэ Іэф҃І жреІэ Жырасл҃эн. – Кьаз-джэрий ухуэзэмэ: Щамил и сэшхуэр Жырасл҃эн кьешэ, жеІэ... КьыбгурыІуа? Щамил и сэшхуэр! Ар зищ҃ысыр езым еш҃Іэ.

– Щамил и сэшхуэр жыпІа?! – Мэрям ерагьыу жеІэ а псал҃гэхэр, ахэр игу зэрыриубыдэным пыл҃щ. Мывэ кьэным щил҃гэгьуамрэ и фэм щыдэкІамрэ пкьрык Іыжакьым абы иджыри. Зэщ҃окІэзызэ...

– Дышнинскэм сыщошынэ... СыкьыщІэпхуэжа и гугьэрэ...

– Умыгузавэ абы щхьэкІэ. Сэ жесІэжынщ Іуэхур кьызэрекІуэкІа псори. КІуэжи умыгузавэу унэм щІэс. Дунейм укьытемыхэ сэ сынэсыжыху. ЗыгуэркІэ укьащІэмэ, топу, топышэу, фочрэ фочышэу, сэшхуэу, хьэпшыпу яхуэтшэр яжеІи абы щыгуф҃ык҃ынхэщи арэзы хьужынхэщ, уи гугьуй кьащІынкьым. Визырышхуэр псоми щыгьуазэ хьуакІэу кьыщІэкІынщ. Зэпыту укІуэ ар! Уемыгупсыс а гьуамэм. Шынагьуэм укьыщыхэкІыжакІэ, адреихэр псори зыгуэр хьунщ...

Фитоныр бгы нэкІум кІэрол҃гэдэ. Абы и ужь итщ шу гьусэхэр, литограф машинэр, жэз пластинкэхэр, лэчхэр, тхыл҃тым-плэф҃Іхэр – а псори Факри-паша кьыхуигьэхьэзырауэ арат («сэри ц҃ыхум ф҃ык Іэ сыхуоупсэжыф!» – жиІатэкьэ.) Жырасл҃эн кьэсыжыхукІэ. Абыи тІэкІу игьэщэбэнщ Дышнинскэр. Лым щыгугьыу зи жьэр зыущІа хьэм хьэлү Іыхьэ жьэдэбдзэми, кьыжьэдидзыжыркьым. Щамил и сэшхуэм нэхьрэ нэхь зыхуейщ абыхэм иджыпсту Мэрям яхуишэр.

– Сэр Роландсон кьытхуигьэува ультиматумым жэуап зэреттыжын диІэщ иджы, – жеІэ Факри-паша, кхьухь яунэщ҃ым еплъу здэщытхэм. Ц҃ыхур ежауэ кхьухьым ил҃хэр кьрахырт, нэхь хьэпшып псынщ Іэхэр зэІэпахыурэ кьрах сатыру иувыкІа сэлэтхэмрэ морякхэмрэ, ашык хьэлгьэхэр зпаІыгьыу, е я плІэм ил҃у кьрагьэІэпхьукІ. Топхэр трюмхэм лебедкэкІэ кьрагьэувыкІ, ахэр сэлэтхэм ІэкІэ адэкІэ Іуагьэжурэ сатыру ягьэув. Пироксилинхэм ща Іупл҃гэм Жырасл҃эн кьэгузэващ, абы ищІэжыртэкьэ Петровск щил҃гэгьуар зищ҃ысыр. Ар щыгьуазэтэкьым Петровск кьалэр псэууэ кьызэрынам, кьезыгьэлари осетин машинист гуэрт. И псэр хил҃хьэнкІэ зрыхьунури кьыф҃ІэмыІуэхужу а бгырыс хьыжьэм и мафІэгумкІэ зэбгришат шэ кьэуэжхэр, пироксилиныр, лагьымхэр зэрыл҃ь шэлонхэр. Зым маф Іэ кьыщІэнэкІэ адреим зэран емыкІын хуэдэу...

Іуэхур хьарзынэу зэрекІуэкІыр я нэгү щІэкІа нэужь, Факри-пашарэ Жырасл҃энрэ ягу зэгьауэ ІуагьэзыкІыж. Шэджагьуашхэ

шхэну арат. Факри-паша шхэн тІэкІур сытым дежи и жагъуэ-тэкъым. Ауэ сытми зэІуру къудей мыхъуу, моуэ гъэтІысауэ ерыскъыфІыр игъэкІуэщІын фІэфІт абы. И унэІутым унафэ хуешІ зэрыпщэфІэnumрэ ипщэфІынумрэ я ІуэхукІи, езыр Жы-раслътэн епсэлътэну мэтІыс.

– Сэ къысхуэпшар зищІысыр пщІэркъым уэ! – и Іупэр зэтэ-мышъэжу къыпыгуфІыкІыу къопсалътэ Факри-паша.

– Дауэ зэрызмыщІэр? Зэгъусэу депІта къудейщІ!

– Англызхэм естыжыну жэуап къысхуэпшащ уэ. Деникиным деж кІэлтыплътэкІуэу щыІэ лІыкІуэхэм ультиматуму къысхуа-гъэувам и хъыбар зэхэпхакъэ? А-а, ар сигу къэкІыжыртэкъы-ми – уэ мобы ущыІащ... Арауи босын! Абыи нэхъ щІэхыххэ щызэхэпхынкІэ хъунут а хъыбарыр. «Къыхуеджэныгъэ» кы-кІащ абыкІэ. Иджы уэри щыгъуазэ зыпщІ хъунц а тхыль дыщэ цІыкІум. Сэ къысхуагъэхъакІэщ ар, – Факри-паша и сумкэм къыдех тхылъымпІэ напэшхуэ. Ар Жыраслътэн хуеший. – Мис ар. Къеджэ.

Жыраслътэн и ІэрфІэхуащ. ЗэрыщІэныгъэншэмкІэ, къызэре-мыджэфымкІэ зыкымыумысыжу, къыжъэдоху абы:

– АнглыбзэкІэ сыкъеджэфыркъым сэ.

– УрысыбзэкІэ-щэ?

– УрысыбзэкІи.

– Уи анэдэльхубзэ закъуэра-тІэ?

– АнэдэльхубзэкІи...

– Жыраслътэн! ЖыпІэр сыт? – и жагъуэ бзаджэ хъуауэ егъэ-щІагъуэ Факри-паша.

– АнэдэльхубзэкІэ тхэи къеджи диІэкъым дэ.

– А-а, ар сигу къэкІыжыртэкъыми!.. Алфавит фи Іэкъым... Мыдэ къызэкІуэталІэ-тІэ. Тшхыныр къагъэхъэзыру Іэнэ кы-тхуахъыху сыкыпхуеджэнщи зы псалътэ дэзмыгъэхуу икІи щІызмыгъуу бжесІэжынц мыбы итыр. Англызхэм я ажэгъафэр зыІуахаш. Зыкытхуа... ЗыкытхуагъэфІэІуу щІадзаш.

Факри-паша тхылъымпІэм итым къеджэу щІедзэ. Англы-бзэр бжэгъукІэ кыраудмэ зымыщІэ Жыраслътэн унэ цІыкІур зеп-плъыхъ, блыным адэкІэ щагъэхъэзыр ерыскъымэ ІэфІым що-гуфІыкІ, кхъухъ тедзапІэм тет матросхэм я кІий-гуо макъым щІодэлъу. Къызеджар зэрыхуэфІэкІкІэ Жыраслътэн гуригъэІуэжу щІедзэ Факри-паша. Мис иджы абы йодаІуэ Жыраслътэни.

Севернэ Кавказым и восток лъэныкъуэмкІэ Іуэхур и кІэм зэрынэблэгъар нэрылгагъут. Шамил и сэшхуэм Узун-Хъэжы щІыхуейми щхъэусыгъуэ иІэт: англызхэр зи щІэгъэкъуэн до-брармэм жэуап иритыжыфын хуэдэу зыкыІэтыну арат. Деникиным и генералхэр къыхутричт Шэшэнымрэ Дагъыста-нымрэ я революционерхэм кІэ зэрыратыным, бгырысхэм я шэрихъэтыдзэхэр зи бэракъым кыщІэзыгъэува Северо-Кав-казскэ эмират «пхъэлъакъуэм

тет къралыгъуэм» и лъакъуэр псынщІэу зэрыхушІаудыным – а псомкІи я тылыр къагъэкъабзэу, абдеж зи къалэныр щызэфІэзыгъэкІа я дзэхэри къызэщІакъуэжу удын нэхъыщхьэр Центральнэ Россием едзын хуейт. Зэха-къутауэ къалъыта епщыкІузанэ армэр къызэфІэувэжырт, абы зыкыгъэлъагъуэу щІидзэжат, большевикхэми я Іэ зэтрадзэу тІысыжатэкъым: абыхэм я лЫкІуэхэр Севернэ Кавказым къэсахэкІэт, Астрэхъэн лъэныкъуэкІэ революционнэ Россием зэпыщІэныгъэхэр хуаІэ хъуат, Деникиныр хуей-хуэмейми, абы и тылым мафІэшхуэ щызэщІагъэстырт большевикхэм. Англием илЫкІуэ кІэлъыплъакуэу добармэм хэтхэм алъандэм я дзэлыфэ бгырысхэм кыхуатІу шытамэ, иджы я ІэштІымыр кыхуагъэдалъэ хъуат: полковник Роландсон закыхуегъазэ революцэм къызэщІиІэтахэм, а кыхуеджэныгъэм ит дэтхэнэ зы псалъэри ІэштІымкІэ далъэрт.

– «Англием и правительствэм генерал Деникинри абы и мурадхэри деІыгъ. Генерал Деникиным и мурадхэр: большевизмэр зэхэкъутэн, гуэшауэ щымытыну Россие къралыгъуэ ин зэкъуэтыр къызэфІэгъуэвэжын, бгырыс лъэпкъхэм я щхьэ я унафэ ящІыжу гъэтІысыжын». Бгырыс лъэпкъхэм щхьэкІэ жаІэр бдзэжьейр кърырагъэпцІэн щхьэкІэ къунтхым фІащІэ хъэмбылум ещхьу аращ. КъыбгурыІуа? Россиер зы къралыгъуэ зэкъуэту, мыгуэшауэ шыщагъэтынукІэ, абы дауэ зи щхьэ и унафэ зыщІыж бгырысхэр зэрыхагъэсынур? ЩхьэгъэпцІэжщ ар! – къызэдждэр Жыраслъэн гурегъаІуэ генералым. – АдэкІэ укьедаІуэркъэ иджы: «Дагыстаным хабзэхэр щызыгъэувыну хуитыр Деникиныращ... Грузиеми Азербайджанми я къалэнщІ большевикхэм езауэ Деникиным дэІэпыкъуну, арыншакъэ, Англием къилъытэнущ мо республикэхэр союзникхэм яхуэмыфІу. Дэ дышчыгъуазэщІ Дагыстанымрэ Шэшэнымрэ восстанэ къышчызыІэта большевикхэм грузинхэри азербайджанхэри зэрыхэтым. КъимыдэкІэ, Англием и миссиер дэгъуэу шыгъуазэщІ бгырысхэм я зэщІэхъееныгъэр я лъэпкъ Іуэхум зыкІи зэремыпхам, атІэ большевикхэм я сэбэп зыхэлъ Іуэхум пыщІауэ зэрышчытым. А зэщІэхъееныгъэр къызэщІэзыгъэстыр зи щхьэ Іуэху зезыхуэж Гикалэ, Шарипов сымэ хуэдэ большевикхэращ. Ахэр япыщІащ Астрэхъэн дэс большевикхэм. Мис а большевикыдзэхэм йозауэ зи щхьэ зыгуэр къитІасэу Деникиным и дзэхэм хыхьа бгырысхэри...» – Факри-паша тхылъымпІэм итым къеджэн зэпегъэури и псалъэгъум зыхуегъазэ: – Плъагъуркъэ мыр: Узун-Хъэжы теухуауэ зы псалъэ иткъым. Ар къызыхэкІыр къыбгурыІуа? Роландсон и мыгугъэу пІэрэ Гикалэрэ Шариповымрэ эмиратым къыпигъэкІэрэхъукІыну? Уэ дауэ уеплърэ абы?

– АдэкІэ-щэ?

– АдэкІи аращ: абы и Іуэху лъэпкъ зэрихуэркъым. КъедаІуэт: «Англиер Деникиным доІэпыкъу шыгъынкІэ,

танкхэмкІэ, кхъухълъатэхэмкІэ, топхэмкІэ, пулеметхэмкІэ. ДяпэкІи дэІэ-пыкъунуш – Деникиным и мурадхэр къехъулІэн папщІэ. Араш Англием Деникиным шІритар инструкторхэри». АдэкІэ Англием бгырысхэм ІэштІым къахуешІ, и дээр къахуель. Укъе-даІуэркэ мыдэ абыхэм ятхым: «Хуабжыу ди жагъуэ хъунш, а Іэшхэр бгырысхэр ирызэтраукІэн, абыхэм я къуажэхэр ирызэ-трагъэсхъэн папщІэ къагъэсэбэпын хуей хъууэ щытмэ. Англиер щыгъуазэщ бгырысхэм я зэщІэхъееныгъэр къызэрыхъуамкІэ цІыху щхъэхуэ пыхыкІахэр зэрыкъуаншэр. ПсалъэкІэ ягъэжэ-къуа бгырысхэм нобэр къыздэсым я фІэщ мэхъу большевикхэм жалэхэр, бгырысхэм къагурыІуэркъым ахэр къызэрагъапцІэр, большевикхэм игъащІэм я псалъэ зэрамыгъэпэжыр, абыхэм пцІы зэраупсыр. Большевизмэм мыгувэу кІэ игъуэтынущ, сыту жыпІэм Деникиным и дзэхэр Москва ззрыпэжыжъэжыр верст щич къудейш...»

– Петровскрэ Бакурэ яку дэлъым хуэдиз хъууэ араш а жы-хуэпІэр, – Жыраслъэн и щхъэр егъэкІэрахъуэ.

Факри-паша и лъэгуажъэтесым тоуІуэж:

– Ар дыдэщ мыбыи итхар: «Петровскрэ Бакурэ яку дэлъым хуэдизкІэщ Деникиныр Москва зэрыпэжыжъэжыр...» Сыту укъэщІэрей уэ! – генералым щыгъупщэжащ Жыраслъэн бзэрэ тхылърэ зэрымшІэр. – Москва ущыІа уэ?

– Дэнэ къикІыу? СыщыІакъым.

– Истамбыл нэхърэ куэдкІэ нэхъ къалэшхуэщ ар!.. Къедэ-Іуэжыт адэкІи: «Шэч хэлъкъым мафІэкІэ ягъэлыгъуэу лъыкІэ ятхъэщІыжыну Россиер къэрал зэкъуэт, гуэш-къэгуэш лъэпкъ зыхэмыл хэку зэрыхъунум. Іуэхур апхуэдэу хъуа нэужь, абы щыгъупщэнкъым хэт къыдэ Іэпыкъуауэ щытами, хэт лъэпо-щхъэпо къыхуэхъуами: щхъэж къилэжъар лъысыжынщ. Ари икІэщІыпІэк Іэ. Ар фи народ псоми ягурывгъэІуэну, псори мы тхылъым щыгъуазэ фщ Іыну сывольІу. Англием и дзэхэм я полковник Роландсон». Араш итыр, ухуеймэ ультиматум, уфІэфІмэ къыхуеджэныгъэ фІэщ, Роландсон и Іэ зыщІэлъ мы тхылъым.

Жыраслъэн сабырыбзэу щысщ. Зэгупсысыр эмирыраш.

Воз-движенскэ къыщахъа текІуэныгъэм и ужькІэ Узун-Хъэжы и унафэкІэ щхъэпылгъэ ящІат хужьыдзэхэм щыщ афицар къом, ахэр эмирым къышІагъэкІуэну и фІэщ хъуртэкъым Жыраслъэн. Англизхэм къыхуагъэгъуми, Деникиным къыхуигъэгъункъым, йогупсыс Жыраслъэн. КъимыдэкІэ, езы Узун-Хъэжы хъуэпса-пІэу иІэр зыш:

бгырысхэм я жэщым кІэ игъуэтауэ зэрыщытым и щыхъэт Нэхушвагъуэмрэ мазэ ныкъуэрэ я нурым къыщІэ-лыдыкІ къэралыгъуэ щхъэхуэ къызэгъэпэщынырщ. Иджыпсту зэдәІуа тхылтым къызэрыхэщымкІэ, Деникиным и сэшхуэр зи пщэм къыщІэхуэнухэм ящыщт езы Жыраслъэни. Сыту жыпІэм ари зэран хуэхъурт гуэш-къэгуэш зыхэмылъ Россие къэрал зэкъуэт къызэгъэпэщыным... Мыхъур щыхъуж Хъалидэ деж игъээжрэ абы зы гъэпщкІупІэ гуэр къыщигъуэтмэ мынэхъыфІу пІэрэ?..

– Абы народхэр щыгъуазэ зыщІыну хэт? – жейм къыхэпсэ-лъыкІа щыкІэу щІоупщІэ Жыраслъэн.

– Щыхум яІэрыхъакІэщ ар. Псори щыгъуазэ хъуаш абы. Аргуэру молэ нэпщІ гуэрхэр къысхуашащ. Абыхэм ящыщ зы азэн джапІэм теуауэ кІийрт: «ЦІыхухъухэр пщэдджыжьым уэрамым фыкъыдэмыхъэ, пцІанэу псыхъэ кІуэ цІыхубзхэр мзукІытэ». Андрейм дунейр екъутэ: «Алыхьым фыщышынэ, ауэ Деникиным фыщымышынэ. Ари, Алыхьым ещхъу, большевик-хэм я бийщ... Бгырысхэм сэлам къывехыж абы...» Мис а етІуа-нэм чищэ еуэну унафэ сцІащ. ХъыбарыпщІу зэрахъэм щыгъуазэ зыпщІыну ухуеймэ, бзэрым кІуэ. Роландсон и ультиматумыр дауэ къыпщыхъуа? – Факри-паша къызэджа тхьылтымпІэр и сумкэм ирелъхъэж.

– Щамил и сэшхуэр къэзмыгъуэту хъунукъым, – же Іэ Жы-раслъэн, сэшхуэр къыгъуэтыну и ужь зэрымыхъамкІэ эмирым и пашхъэм къуаншэу зыкъыщылтытэжырт абы. ПцІы зыупсу еса лІытэкъым ар.

– Сыт жыпІа? – эпишу щІоупщІэ генералыр. – Сыт Щамил, сыт сэшхуэ узезыхъэр? – Факри-паша йогупсыс: мы слъагъум бзэрэ тхылгърэ имыщІэ къудейкъым – политикэми хищІы-кІышхуэ щыІэкъым, бгырысхэм къатепсыхэнкІэ хъуну шына-гъуэр зищ Іысыр къыгурыІ уэркъым. Генералыр къотэмакъ-кІэщІ: – УгъэшІэгъуэнщ уэ! Деникиныр Москва зэрыпэжыжъэ-жыр верст щыщ къудейщ, абы и дзэхэм Щамил и сэшхуэр яхуэбгъэдэлъэныр хуабжъу сфІэакъылыншагъэщ! Советскэ Россием и къалащхъэм кІэ игъуэту щытмэ, паштыхъ генералхэм ящІэнур пщІэрэ? Бгырысхэр бжьынэм ирагъэпщынщ. Абыи удэкІуэтэнт! ЩхъэпылъапІэр къыщыплъысыным упэплъэу очрэм ухэтынхуей хъунуц. Уоджэгури уэ!

Генералым жиІэмкІэ арэзы хъуркъым Жыраслъэн:

– Апхуэдэ тхылтымпІэхэр щІатхыр шынэкъэрабгъэхэращ. Зигурэ зи щхъэрэ зэтелъхэм апхуэдэ псалъэ шынагъуэхэр къа-гъэсэбэпырккъым. Къэрабгъэр мэфыщІэ жыхуаІэм ещхъщ ар, – Жыраслъэн къеджэкІэ имыщІэми, зэхихар псынщІэу къыпхъуа-тэрт икІи ар щІэх щыгъуопщэжыртэкъым. Абы гу лъымытэу къэнакъым зэдәІуа къыхуеджэныгъэм Узун-Хъэжы теухуауэ икІэрауэ зы псалъэ зэрымытым. Ар ящІэгъуопщыкІа Іуэхуу ара?

Аракъым! Хъэмэрэ Роландсон шыгъуазэкъэ эмиратыр зэрыщы-Іэм? Шыгъуазэш! Ауэ муслъымэнхэм я къэралыгъуэш Іэм ушІэкІиеным кыкІыр гурыІуэгъуэш: муслъымэнхэр бий пщІы-уэ араш. – Деникинми Роландсони Іэ яІэш. Ауэ сытми кыы-зэрыгуэкІ Іэ мыхъуу – Іэ кІыхъщ яІэри, – же Іэ Жыраслъэн. – А Іэм зэреджэр пщІэрэ? «Большевикхэмрэ Узун-Хъэжырэ я бандэ-хэм Шэшэныр кыыІэшІэгъэкІынымкІэ комитетщ» абы и цІэр. А комитетым и председателыр Чуликов Ибрэхымщ. Егъэлеяуэ цІыху къулей гуэрщ ар. Абы зы шэш иІэщи!.. Сытым хуэдиз уанэш сэ абы есшар! УасэфІи кызытитырт хъэм кыильхуам. Си жъэм кыыжъэдэкІыр кызыт мыхъумэ, кыызэдауэу псалъэ жи-Іэртэкъым. СыхушІогъуэж иджы абы шыгъуэ сщІахэм... Бетэ-мал, абы и шэщым си шылъэ зэ нэхсусами... И уанэшхэр нэхъ бжыгъуаф Іэ хуэсщІынт сэ абы.

– Ари «сытыІэ» лъэпкъ-тіэ? – шы Іуэху зезымыхуэ генералыр щІоупщІэ. Шынагъуэр кыкІэшІэзэрыхъу хуежъэмэ, ирищІэпхъуэжыну зы уанэшри хурикъунуш абы.

– Мис а Іэраш псыр къэзыгъэутхъуэр. ПыупщІын хуейш ар. Си пащІэр уэзгъэупсынщ сэ абы сылъэмыІэсмэ! – къэгубжыщати араш, армыхъу и пащІэм Къылышбий СультІанбэч кыызэрыхэІэбэрэ апхуэдэ псалъэ кыыжъэдэхуатэкъым Жыраслъэн. – Азэн джапІэм дэжейурэ абы кыелух «молэхэр» зищІысри сощІэ сэ: Деникиным къулыкъу зрита Чуликов Ибрэхым и хъэкІэпычхэраш. Еджэу Петербург щыдэсам шыгъуэ Россием щишхар кыипшыныжу араш. Абы и закъуэкъым. Гъусэ Іэджэ иІэш. Ар шыфийм, джэрпэдджэжым ешхъу, кыпэфіижащ бгырыс афицархэр.

– Ар дэнэ щыпщІэр?

– ЦІыху тэмэм гуэрым кыызжиІаш... – жи Іэр зэрыпэжыр мо-бы хъэкъ щищІын папщІэ, Жыраслъэн и Іэри гушхъэм трелъхъэ.

– Дунейр икътэжауэ щытми, ар Іэтащхъэ ящІынуэкъым. Іэтащхъэр хъэзыру щыІэкІэш – Алиев Ерысхъан генералым Деникиным и Іэ телъу тхыльт къратакІэш.

– Ари зэхэсхаш. Деникиным народхэр кыызэригъэугъэ дыдэрщ артиллерием и генералми жи Іэр. Ди Бекович-Черкасскэм ешхъыркъабзэ тетщ ари, – Іуэхур куу зэрыхъуар кыыгуроІуэ Жыраслъэн. Дунейм и пІалъэ зыщІэ, куэд зи нэгущІэкІа, акъыл жан зи Іэ адыгэлІым псэкІэ зыхешІэ езы Факри-паша дыди гъуэгу пхэнж зэрытетыр – ари мыбы кыыщІэкІуар гурыІуэгъуэш: Истамбыл кыыщригъажъэу Кавказым нэслъэмыж кыи-укъуэдиину араш. ИгъащІэкІэ пхузэпымыщІэну бжъэпит Іыр зэрипхыну и мурадщ генералым. Деникиным тек Іуэныгъэр иубыдрэ – Факри-паша кыыхуэнэжыр зыщ: Кавказым щытепщэ англызхэм яІэшІэкІыу Тыркур зыІыгъ англызхэм я къуашІэм

зыщІидзэжынырщ.

– Англызхэр цІыху бзаджэхэщ, жоІэ-тІэ.

– Абы шэч кыытесхьэркыым. Седжэу Лондон сыщыдэсам си нэкІэ слъэгъуаш.

– А ипэрей зэманыр щыІэжкыым.

– Ауэ хьэкъыр хьэкъщ. «Сэ сщІэр умыщІэу, сэ жысІэр щІэ», – жызыІэ ефэндым ещхьщ англызхэр.

Жыраслээн кьодыхьэшх.

Пэшым кыыщІахьэ Іэнэ хьурей цыкІу, абы телъщ мэлыл гъэва, лым кьегъэтІыльэкІащ мэ дахэхэр кызыпых щхьуантІагъэ зэмылІэужыгъуэхэр, прунж лыбжьэ, лыгъуэлыбжьэмейр кызыыхих нэгъуэщІ ерыскыыхэр. Кхьуэщын Іэлыэныкыуэ цыкІуми псынэ щыІэмыл иту кыыщІахьаш. Шхынзехьэм Іэнэр егъэу, кхьуэщын цыкІури, абы фалъэ цыкІуитІи щыгъужу, унэ лъэгум ирегъэувэри щІокІыж. Факри-паша ерыскыым хоІэбэ.

– Дэ Узун-Хьэжы дрителъхьэщ. Абы и бэракыым дыщІэту дызэуэнущ. Хьэмэрэ уэ уи гугъэу пІэрэ Алиев Ерысхъан дыкыы-дэщІу дызэуэну? Абы щыгъуэ ущоуэ. Роландсон етхри «бгы-рысхэм я щхьэ я унафэ ящІыжыфу кьэрал щхьэхуэу гъэтІысын хуейуэ». Абы зи гугъу ищІ «бгырысхэр» Алиевым хуэдэ Іужа-жэхэрщ. Ар зэрыпэжымкІэ щыхьэт ухуей? Ари кыпхуэ-згъуэтыфынущ. НэгъуэщІ зы тхылтымпи сыкыпхуеджэнщи...

– Ари нетІрей кыыхуеджэныгъэм ещхь?

Факри-паша тхылтымпиэм лъыхьуэу щІедзэ.

– Мыр зытхар мис а Алиев дыдэращ, Шэшэным и теты-ращ, – ауэ генералыр кьеджэркыым тхылтымпиэм итым, ар лъэныкыуэкІэ егъэтІыльтри шхэуэ щІедзэж – ныбэр кьэблагъэмэ, благъэр пщегъэгъупщэ, жи. Лы ІыхьэфІым кІэ иретри Факри-паша щхьуантІагъэм хопхьуэ, ари зэтрегъэщІыщІэ, итІанэ и Іэпхьуамбэшхуитхур прунж лыбжьэм хехуэ, кыІэрыхьар еупІышкІу, екъузри кІэртІоф гъэвам ещхьу еухьуреижри зыжьэ-дедзэ. Абы шхэн тІэкІур зэрымьагъуэр аргуэру кьегъэлыагъуэ. Мис а псоми я ужькІэщ генералым и псалъэм адэкІэ щыпишэр:

– Хьэуэ, Мыр кыыхуеджэныгъэкыым. Псэуну яфІэфІмэ, шэшэнхэмрэ мышкыышхэмрэ ящІэн, ялэжыын хуейр кыы-щыгъэлыэгъуауэ аращ мыбы. Нэхъ гурыІуэгъуэу жыпІэмэ, Алиев Ерысхъан и хэкуэгъухэм ягурегаІуэ абыхэм гушІэгъу шахуищІынури щысхьырабгъу имыІэу ахэр щызэтриукІэнури. Мыр ауэ сытми кыызэрыгуэкІ тхылъкыым. Мыдэ зэ умыпІа-щІэркьэ... – генералыр аргуэру ерыскыым хоуэ: лыІыхьэшхуэ ешх, прунж лыбжьэм хихуэу кыыхыхьа и Іэпхьуамбэ да-гъэзащІэхэр шэр хуэфІу кыызэрылгъэда жэм быдзхэм хуэдэу зэкІэщІопІие. Ахэр зэлебзеихьыжри итІанэщ тхылтымпиэ напэр кыыщицтэжыр. – Бэзэрым кыыщагъуэтащмыр. КыызэрыщІэ-кІымкІэ, Кавказым щыІэ бэзэрхэр Тыркум и меджылысым

ещхыщ. Абы щызэхуумыхын хыбарыщІэ шыІэкъым. Мис мыращ ятхыр: «Урыс красноармеецхэр, большевикхэр, кыщІэ-пхъуэжахэр, сонэхэр, азербайджанхэр, тыркухэр...» Мис а иужьрейхэм сыхабжэсэри... Узун-Хъэжы, Гикалэ, Эльдарханов сымэя отрядхэм щыщ зауэлІхэр, нэгъуэщІкъынэмыщІхъунщІа-кІуэ пашэхэр... Уэ мис ахэрауэ кыщІэкІынущ узыхиубыдэр... зы псалъэкІэ кыитпэрымыуэу, кІакхъу щІэзымычу добармэм зыкъезыт къуажэм зэраныгъэ екІынукъым. Ар къудейкъым абы итыр.

– Тхылъым зи Іэ щІэдзар хэт?

– ЩІэдзар пщІэркъэ? Артиллерием и генерал, Шэшэным и тет Алиевырщ. Вындым еупщІат жи: уи шырхэр щхъэ пщхыжрэ, жаІэри. «ЗэрыфІыцІэхэращ щІэсшхыжыр», – жеІэ модрейм. Абы ешхыщ мори: и лъэпкъыр ешхыж.

Шэрджэсхэм я зэдэлэжьэныгъэмкІэ комитетым и унафэщ сэ мыбы сыкъызэрыкІуар. СыкъыщІэк Іуари мыращ: Оттоман къэралыгъуэм и унафэм щІэтыну Северо-Кавказскэ ислъам республикэ къызэзгъэпэщыну аращ. А Іуэхум хуэунэтІауэ зыгуэрхэр злэжьаекІэщ, мы кудейм гъуэгуу щызекІуэр си ІэмыщІэм къискъузащ. Зи хэкум ирахуа адыгэхэмрэ ди адэжьхэм я лъапсэм къина ди лъэпкъэгъухэмрэ зэгухьэрэ – республикэр къызэзгъэпэща хъунуш. Генерал Деникиным апхуэдэ республикэкІэ зыри къыгъэгугъэркъым. Апхуэдэ Іуэху зезымыхуэу пызыхыжар Роландсонщ.

– Ар зи гупкІэ исым и уэрэдым дожъу.

– Абдеж тІэкІу ущоуэ, Жыраслъэн. Ар бгырысхэм я щхъэхуитыныгъэм ирисондэдждэру аращ. Бгырысхэм я щхъэхуитыныгъэкІэ Роландсон зэдждэр пщІэрэ? Англием и танкхэмкІэ, топхэмкІэ, кхъухыльтатэхэмкІэ ягъэкъабзэу, – зэрагъэкъэбзэнури сыт хуэдэу? Большевизмэм кІэ ирату къызэрагъэпэща Россие зэкъуэтым хиубыдэу щытынуш бгырысхэм я республикэри. Апхуэдэ Іуэхутхъэбзэм папщІэ Англиер зыхуейр «зы машІэ тІэкІуш». Кавказым и щІыдагъэрщ. Деникинымрэ Роландсонрэ я зэныбжъэгъугъэр ззыпхыр мафІэ лыгъэрщ, аращ къэлындынкІи щІэшынагъуэри. Ауэ езыр-езырурэ къэлындыным емыжбауэ мафІэ щІэдзауэ къэгъуээн хуейш. Россием щекІуэкІ революцэр Англием зэтрекъутэ, а «Іуэхутхъэбзэм» папщІэ фи щІыдагъэри фІэщІегъэкІ. Абыи кыщынэркъым – Кавказым ис бгырысхэми къэралым щыпсэухэми я щхъэхуитыныгъэри ятрех. КъыбгурыІуа?..

Дуней псор игъэхъейуэ абдеж зы уэ макъ ин къоІу.

2. УЭГУРЫТ «БЗЭГУ»

ЛІитІыр зыщІэс унэ лъэбышэ цІыкІум и щхъэр триудащ мо уэ макъ лъэщым и жышхуэ кыщІэпщам. Унащхэм къелъэльэха ятІэр генералми Жыраслъэни къателъэльаш, ар ерыскъыми хэщашэрти, Факри-паша и ІэшхуитІымкІэ

Іэнэр шІихьумэну хуожьэ. Пшагьуэм ещхьу кьэхьея сабэр зэк Іэ-щІехужри уафэ кьабзэр кьыщІощыж. Факри-пашарэ Жырас-лъэнрэ кьышолъэтри унэм кьыщІожхэр. Кхьухь тедзапІэмкІэ пулемет уэ макъхэр кьоІукІ, Іугъуэ фІьщІэр гуэрэн-гуэрэнурэ кьуршыщхьэмкІэ цхьэщохьэ. Къауэри кьыздиукІри кьыпхуэ-щІэркьым. Тенджызым тет кхьухьым кхьухьлътэхэр кьызэры-щхьэщытыр япэу кьэзылтэгъуар Жыраслъэнщ. Ар Арэ зыщІэт шэщымкІэ мажэ. Генералми зыкьещІэжри телефоным йопхьуэ – кьэхьуар зэхигъэкІыну. Ауэ кьэхьуар гурыІуэгъуэт: кхьухьым кьрахьу бжьэпэм кьытральхьа топышэхэр кьэуауэ арат.

Жыраслъэн кьызэрилъагъуу Арэ кьощыщ, фІальтэкІэ щІыр кьреуд – ари гужьеуэ арат. Жыраслъэн Іэпслъэпсыр кьепхьуатэ, а наплэзыплэм шым уанэ трелъхьэри кхьухь тедзапІэмкІэ щІопхьуэ. Пулемет кьызэрылтэлъхэри фоч уэ макъхэри щайуэ кьримыдзэу мажэ шур. Бжьыхьэ уафэм иджыри кхьухьлътатІ щыуфэразэрт. Япэ бомбэр хохуэ пыпхьуэу зэтель топышэхэм, етІуанэр кхьухьым и гьунэгъуу щохуэх. Ар, дауи, кхьухьым зэран хуэхьуащ: «Воспракан» сэмэгурабгъу лъэныкьуэмкІэ ещІащ, палубэм тегъэбыда топхэм я пэхэр псым хоплтэ, адреи-хэм я пэхэр занщІабзэу уэгум иратащи зикІ ятеубыди яхэуэ удэфауэ псори зэтезыкьутэ кхьухьлътэхэм. Ахэр иджыри щхьэ-щоуфэразэ кхьухьым. Я мурадыр гурыІуэгъуэщ: лъэныкьуабэ хьуауэ уфафэу щыт «Воспракан» псым щІрагъэлъэфэну аращ.

Жыг къауагъхэм, кьыр дзакІэхэм, псэуалъэхэм, лъэмыж щІа-гьым зыкьуэзыгъэпщкІуа зауэлІхэр уэгум ит кхьухьлътэхэм йоуэ. Уэ макъхэм нэхьри лъэщу заІэт – зауэлІхэм я гугъащ шу къахуэжэр Факри-пашауэ. Абдеж уэгум ит кхьухьлътэхэм ящыщ зыр лъэныкьуабэ мэхьу, асыхьэтыщІэуи лъахьшэу зыкьредзых, кьэхьуар зэригъэщІэгъуэнур имыщІэу, Жыраслъэн уафэм дэплъеиху, кхьухьлътэр бжьэпэм пэмыжкьжэу тенджызым хохуэ. Псым лъагъу зыкьелэтри, къаз гупым ещхьу, уэгумкІэ долъэ-тей, асыхьэтуи зэбгролтэлъыж. ЕтІуанэ кхьухьлътэм кІэбгъу зещІыжри зыІурегъэхьж. Шууэ здэжэм, Жыраслъэнщ псом япэу кьэзылтэгъуар кхьухьлътэ кьраудыхам кьипщауэ тенджыз бжьэпэм къесылІэ цыхур. Псым кьыхэпща летчикым и гугъащ тенджыз Іуфэ кьырылтэм зыщигъэпщкІуу. ЗэкІэ лъэныкьуэе-гъээззищІмэ, итІанэ яІэцІэкІыу щІэпхьуэжыну арат и мурадыр. Жыраслъэн абы кьыпикІухьу щІопхьуэ. Сыт щыгъуи хуэдэу, Жыраслъэн иджыпстуи и уанэ къаупэм аркъэн шыхьа фІэдзат, аркъэн кІапэр уанэ пхьафэ ижырабгъум егъэбыдылауэ. Ар-къэн дзын жыплэнууши, абыкІэ Жыраслъэн кьыщІыхьэн гъуэ-тыгъуейт. Летчикыр бгы задэм кІэрыхьащи пІастхьэлъастхьэу, хьэлъакъуипл Іу пабжьэм хопщхьэ. КъоувыІэ, тІэк Іу мэбауэри кІэрахьуэкІэ шум кьеуэу щІедзэ. Шэхэр фийуэ Жыраслъэн и щхьэмкІэ щхьэпролтэт. Хуеямэ, езы Жыраслъэн мор, куэдрэ

емылIалIэу, иукIыфынут, ауэ летчикыр псэууэ зыIэригъэхъэну арат зыпылгыр. Жэрыжэм здытетым кызоIэбэкIри аркъэныр уанэ къуапэм кыфIех, кызоплэкIри сэлэтхэм къахокIие:

– Фемыуэ!

АрщхэкIэ зауэлI къомыр зэрыгъэштащи, шэр хъэуам ха-утIыпщхъэ...

Жыраслъэн и шыр бгы задэм кIэрехуэ. МывэкIэщхьыр зи лъэгум кышIэщэщ Арэ бгым IэкIуэлъакууэ щызекIуэрт. Iэуэ-лъауэ зэхэзыха летчикыр къоплэкI. Абы ирихьэлIэу едз Жыраслъэн и аркъэныр. Ар зи пщэм щыхуа лIыр кIэрахъуэу бгым къоукIуриех, аркъэныр щылъадэу итхьэлэнкIэ хъунуши, кIапсэр итIкIэ иIыгыщ. Жыраслъэн кыегъэшыхъри гъэрыр кърелъэфажэ. Абы кIэрахъуэри IэпыхуакIэт. Шум кыыжъэхолъадэ Факри-паша и сэлэтхэр. Абыхэм гъэрыр фоч лъэдакъэкIэ яукIыным зыт IэкIунитIэщ иIэжар. Ауэ Жыраслъэн унафэ ещI гъэрыр Iэпхлэпх ящIыну.

– Абы и унафэр Факри ищIынщ, – жеIэ Жыраслъэн. Мобыхэм ящIамкIэ игу мызэгъауэ, езым и щхьэкIэ йоплэ летчикым и Iэхэр зэрапха щIыкIэм.

Гъэр къащIар зы лIы гъумыщIэ нащхъуэ гуэрт. Англием и зауэлIхэм я фашэ щыгът. И пыIэр щыфIэкIуэдар тхьэм ещIэт – псырат хьэмэрэ щIэпхъуэжыну бгым щыкIэрылъэдарат? Сытми, лIыр щхьэпщIэт. Хъэуазафэ и щхьэцыгъуэ иныр и натIэм кыитещIэри мыдэкIэ къехуэхъжати и нэхэр щипхъуэрт. Зыгуэр щIоупщIэ:

– Уанглыз?

«НтIэ» жыхуиIэу, летчикым и щхьэр ещI.

Штабым яху гъэрым ауэрэ здэкIуэм зеплтыхьри и нэкIэ елъагъуж и «лэжыгъэм» кърικIуахэр. Пыпхъуищу зетелъа топышэхэм щыщу ещанэ пыпхъуэр щыIэжтэкъым. Моуэ макъ лъэщым и жьым зэбгريدзат фочхэмрэ пулеметхэмрэ зэрылэ ашыкхэр. Жыраслъэн гу лъетэ дуней и пIалъэ зыщIэ матрос тIорысэ Жамойдэ и унафэкIэ цIыхухэм англыз кхъухьлэатэр тенджыз бжъепэм кызызэрыралъэфалIэм. ГукъэкI зиIэ матрос губзыгъэщ, арыншамэ кхъухьлэатэр толькъунхэм тенджызым трахъэнт, йогупсыс Жыраслъэн мобыхэм здеплтым.

Кхъухъ тедзапIэм кызызэрохъ цIыху цIыкIур – хэт фургонхэм, хэт шыгум, выгум ярысу. Факри-паша унафэ ещIри зауэ хуэлухуэщIэхэр асыхьэтыпщIэм частхэм Iэрагъэхъэну зэбграш. Моуэ иджыпсту къэсын хуейт зауэ хуэлухуэщIэхэм я ныкъуэр Дышнинскэм хуэзышэну шыгухэр. Iуэхум епIэщIэкIын хуейт – нэгъуэщI кхъухьлэатэхэри къэсу къэнэжар Исраф зэтращIэнкIэ зыхуэлэуа щыIэкъым.

Аркъэныр зи пщэм пщIэхэлъу яшэ англыз летчикыр зы-лъагъухэм ар зэрагъэщIэгъуэнур ямыщIэу гъэрым нэкIэ докIуа-

тэхэр. Жырасльэн и Арэ дахэм уардэу тесу зауэлхэм яхэту маклуэ. Ар мыхъяумэ, гъэрым и ажалыр къэсат иджыпсту – пкърыпкыу зэкъратхынт летчыкыр сэлэхэм.

Генерал Факри-паша гъэр кышцIахуами гу лъимытафэ зытригъэуауэ, телефонкIэ дунейр екъутэ, зыгуэрым токIе-тогуауэ, зыгуэр егъальэ псалъэкIэ. Зи IитIри пхауэ кышцIахуа летчыкым и нэр кыхуу зеплтыхь. Жырасльэнц ар кышцIэ-зыхуар. ИкIэм икIэжым генералым телефон трубкэр тредзэж, мэтIысри гъэрым и лъакъуэм кышцыцIэдзауэ и щхъэм нэс зэпе-плтыхь, и фашцэ зэхэфытхъам йоплэ. Уэгурыт «бзэгум» еплъу здэщысым, абы игу къокIыж англыз фашцэ шыгъыу езыр Лондон зэрыдэтауэ шытар.

– Мыра ди топышэхэр зыгъэсар? – жеIэри Факри-паша и шырыкъу лъапщэм кыделъэф и щIопщыр. КышфлэщIынт абы иджыпсту мор щIопщ наклэлъакIэ ищIыну. АрщхъэкIэ ину мэпапщэри... щIопщыр кызыдыха шырыкъу лъапщэм дельхъэж.

– Араш, – жэуап къет Жырасльэн. – Ер кызыуэным бгыр кыиттригъауэ пэташ. Ди топышэхэм я Iыхъэ щанэр шыIаи-щымыIаи – Исраф зэтрищIаш. Ауэ, тхъэм и шыкуркIэ, укIыгъэ шыIэкъым. Iэщэми зэраныгъэ къекIакъым. Моряхкхэм кхъух-лъатэр псым кыхалхъэфыж.

Факри-паша гъэрым еупщIу щIедзэ. АнглибзэкIэ. Жырасльэн кыгурыIуар зыш: летчыкым и цIэр Ломачщ. Англизщ. Факри-паша унафэ ешI тырку гъэхъзырыкIэу кофе ягъэвэну. Абы гъэрым и пащхъэм уардэу зыщIыгъщ. Лондон, зыщеджа колледжым, ар кызызриухам топсэлтыхь. Культурэм, щIэныгъэм зыгуэр хищIыкI зэрыхъуамкIэ фIышцIэр зыбгъэдэлъыр Лондону зэрышцытыр, а къалэм и щIыхуэ зэрытелъыр ибзы-щIыркъым. Англибзэ фIыуэ зэришцIэр гъэрым иригъэлъагъун папщIэ зытемыпсэлтыхь шыIэкъым. Лондон шыш цIыхубз гуэрым зэрыпылтъари игу къегъэкIыж. Кофер къахъа нэужь, генералым унафэ ешцIри гъэрым и Iэхэр ят Iэтэж. Факри-паша летчикри Iэнэм къегъэтIыс.

Кофем тIэу-щэ хоIубэри генералым и псалъэм адэкIэ пешэж. И щхъэм топсэлтыхьыж, и ныбжьэгъужь нэхъей, гъэрым Iэджэ хуеIуатэ. Ломач кыжралэм гупсэхуу йодаIуэри шысш. Ауэ ар зи бэлыхь иукIыр нэгъуэщIш: зыубыдар хэтми кыхуэ-щIэркъым. Абы кызызрыжраламкIэ, партизанхэм я гугъу умы-щIыххи, Узун-Хъэжы гъэру Iэрыхъа афицархэр занщIэу щхъэпылгъэ ешцI. Ауэ шыхъукIэ, йогупсыс летчыкыр, мы сэ сызы-убыдахэр а тIуми ящыщкъым. Дауэ кыпщыхъурэ, езы генерал дьдэм кыпхуригъахъуэ кофем уефэу ушысыну...

– Топышэхэр Исраф зэрышцIам щхъэкIэ сыкъэгубжыркъым. Ахэр зэрыдгъауэ хъун топ дилэххэтэкъым дэ. Ди топхэмрэ

абыхэмрэ зэхуэхъунутэкъым. Ахэр Австрием шашащ. Щэдун-нэщар кхъухъым идмыгъэлъын папщэдт, – псалъэм къыдэк Іуэу жиІа хуэдэу жеІэ Факри-паша. – Дэгъуэу пшаша ахэр зэрызэте-бгъэсхъар, – генералыр къодыхъэшх. – Здэтхъын дымышцІэу бэлыхъ ттелъти, ди Іуэхур къыддэбгъэпсынщІащ. Тенджызым хэддзэни дигу пыкІыртэкъым. Бжъэпэм къыгеднэни дзыхъ тщІыртэкъым – тхъемыщкІагъэ гуэр къишэнкІэ хъунут, – Факри-паша и жьэр имыгъэувыІэу игу къихъэр жеІэ, гъэрым зы бэлыхъ-лажъэ ищІауэ зыкъышцимыгъэхъужыну, и щхъэ темыль тримыгъэлъхъэжыну аращ а псор къышцригъэкІуэкІыр.

И Іэхэр, и пщэр иІуэтүрэ Ломач нэхъу-нэхъуу Жыраслъэн дежкІэ йоплъэк І. Летчикым и фащэ щІэрыпсыр зэхэфыщІат, лъым зэщІишхат, езыри лъы защІэт, и нэкІушхъэр зэщІэуфІыщІат. Аркъэн и пщэм щыдзауэ бгым укъральэфэхын жыхуэпІэр дауэ къыпщыхъурэ? Къышаубыдагъащ Іэм гужьейуэ узи-фэзи зыхимыщІа щхъэкІэ, иджы и Іэпкълъэпкъыр хуэгъэхъеижыртэкъым, мафІэ къышцІидзауэ исырт. Іэщым ещхъу аркъэнкІэ къэзылъэфа лъым ней-нейуэ хушцІэплъырт гъэрыр.

Генералыр летчикым йоупщІ:

– Массаватистхэм я сэлам къытхуэпшакъэ?

– Бакукъым сэ сыкъыздикІар.

– Дэнэ-тІэ?

– Мэздэгущ. Новороссийск сыкъыкІри абы сыкъэкІуауэ арат.

– Бичерахов Георгий деж укыкІауэ ара? СоцІыху ари. Полковник ахъырызманщ. Правительство къызырегъэпэщаш.

Генерал Шатиловым и ныбжьэгъу пэжщ.

– Гъуэншэджыншэу хъумпІэцІэдж Іэтэм хэт Іысхъам ещхъу шэнтиуэм исщ, – жеІэ Жыраслъэни генералыр егъэдыхъэшх.

– Апхуэдэ шэнтиуэм куэдрэ уисыфынкъым!

Шатиловым и цІэр зэрызэхихыу, гъэрыр къыхоскІыкІ. Арат Бичераховым къыпэзубыдар: «Дэни къышцывгъуэт: тенджызыкурами кхъухъ тедзапІэрами – «Воспракан» къэвгъуэти псым щІевгъэлыфэ. Ар къыдэмыхъулІэрэ – Факри-пашарэ Дышнинскэмрэ я топышэ минхэр ди щхъэм къихуэнщи, ди мурадыр къызырэдэхъулІэnum дыпыкІаш». Кхъухълыатэ звено зиІэ Бичераховым и мурадыр нэгъуэщІт: къуршыщхъэм зышцызгъэбыда революционнэ дзэхэм удын лъэщ яридзыну арат. Абы къыгуры Іуэрт Шэшэным щыщ Гоитэ къуажэм кхъухълыатэк Іэ укышхъэщыхъэу абы дэс революционерхэм бомбэхэр яхэбдзэныр зэрынэхъыфІыр, большевикхэм бгылъэ щІыпІэхэм зашрипщытыну тегушхуэртэкъым. Бичераховым и мурадым щыгъуазэт икІи абыкІэ арэзыт шэшэным и тет Алиев Ерысхъани. Афицар защІэу зэхэт шэшэн полкхэр Шатиловым и ІэмышцІэ

изыльхъари Алиевырат. Югым шыІэ дзэ гупхэм я командуюшэм кызырилъытэмкІэ, кхъухъльбатэхэр шынагъуэшхуэт, ахэр зы-щхъэшыхъа шэшэн къуажэхэм дэс жыІэмыда Іуэхэр кызырэы-дзыхэнум, повстанцхэр добрармэм Іэ ІэткІэ кызырэыпежьэнум шэч кыытрахъэртэкъым Алиевми, Шатиловми, Бичераховми.

Телефоныр кьоуэ. Къэпсалъэр Жамойдэт. КъыздипсэлъыкІыр «Воспранкан» кхъухъырат. Кхъухъльбатэр псым кызырэыхалъэфыжамкІэ генералым хъыбар кърагъащІэу арат. Винтым тІэкІу зиухуаш, дамэхэми сэкъат тІэкІу ягъуэташ, гъэсыныпхъэр зэрыт бакри пхыудащ, ауэ кхъухъльбатэм ит пулеметым лажъэ екІакъым, жиІэрт морякым.

– Кхъухъльбатэр шамыльагъун щІыпІэ деж вгъэуэ, – унафэ ещІ генералым. – ХъумаκІуэ бгъэдэвгъэуэ. Зы цыху еммыгъэ-κІуалІэ. Зыми фемыІусэ. Зыгуэр κІуэдынщи – уи щхъэр хэ-плъхъэнщІ! – Факри-паша телефон трубкэр егъэтІыльыж. ИтІанэ летчикым кыжреІэ: «уи кхъухъльбатэр бжьэпэм кыытралъэфуэ «ягъэгъушыж».

– НтІэ, си гъуэгу сытеувэж хъуну? – щІоупщІэ Ломач. – Си кхъухъльбатэр зэзгъэпэщыжа нэужь.

– Щхъэ мыхъуу? Ауэ япэщІыкІэ кхъухъльбатэр зэгъэпэщыж, – жеІэри генералыр Жыраслъэн хуоплъэкІ. – ИтІанэ дэ ныбжетІэнщІ уздэкІуэнур: Шатиловым дежми Бичераховым дежми.

– Ди звенор Бичераховым и унафэращ зыщІэтыр, – жеІэ гугъэ нэпщІ зиІэ летчикым. – Кхъухъльбатэм зэранышхуэ игъуэтауэ кыыщІэк Іынуκъым. Хъэуам сыздыхэтым моторым лэжьэн щигъэташ, гъэсыныпхъэр здэкІуапхъэм мыκІуэж хъури...

– Летчикыр кыыдоупщІ, Жыраслъэн: дутІыпщыжу кыыздикІам дгъэкІуэжыну хуит тцІыжын? – генералым и нэшхуитІым бзаджагъыр кыыщІэлыдыκІг. И Іупэхэри зэтежт. Англыз къаубыдам Іей лъэпкъ игу хуимылъу, генерал хъэлэлыжъ гуэр хуэдэу фэзытригъауэу шыст Факри-паша. – Уи полковникыр Шэшэным и дэнэ деж щІыпІэщ, жыпІа щыхэтыр? Грознэм и Іэшэлъашэхэра?

– Аращ, – и Іуэху кызыэрикІым шэч кыытрихъэжыркъым летчикым.

– Деплгынкъэ. Ауэ улъэтэну ухуеймэ, узэрылъэтэнур си унафэщ. Сэ бжесІэр бгъэзащІэуш. «Хъэу» жыпІэрэ – ущІегъуэжынщ. Ди быдапІэм дэт щхъэпылъапІэр мысыхъэткІэ зыми кыыджэхэуэркъым. Дыхуей хъухукІэ щырет... Уэ дауэ уеплърэ, Жыраслъэн?

– Уэ жыпІэр унафэщ, – бзаджэу кыыпогугІыкІ Жыраслъэн.

Аргуэру кофе ягъэвэну унафэ ещІ Факри-паша. Апхуэдэу зэрищІами хущІегъуэжыркъым. Кофе ефэхэурэ псалъэу здэщысхэм, гъэрым Іэджем я цІэ къреІуэ, Іэджем я гугъу ящІ, шэшэн къуажэхэм ятеуэну Шатиловым зэрызигъэхъэзырым

теухуауэ зыщымыгыазэ гуэрхэр кьещІэ Факри-паша. Деники-ным и генералым лъэкІ кьигъанэртэкъым шэшэнхэмрэ револю-цэм щІэзэууэ бгыщхьэхэм лъыр щызыгъажэ повстанцхэмрэ игъэшынэн папщІэ. Абы и экспедицэм хигъэхъат къэзакъ сотнэхэр, бгырыхсхэм къахэкІа контрреволюционнэ отрядхэр. Экспедицэм и унафэщІу увыжат езы генерал Шатиловыр. Генералыр зыкІэ щыуат: тылыр зыхъумэн лъэпкъ кьигъэнатэ-къым, абы шэч кьытрихьэртэкъым езыр и бийм куэдкІэ зэрэфІэкІым... Апхуэдэ дьдэу ищІауэ щытат игъащІэкІэ зыкъимыужыжыну Шамил кІэ езытыну зи гугъауэ щыта генерал Воронцови. Абы и походыр зэрекІуэкІар нобэр кьыздэсым зыщІэж шэшэн дадэхэр зыкІи лъэпощхьэпо хуэхъуатэкъым Шатиловым и дзэхэм. Революцэм и дзэхэм я пщІыхьэпІэм къыхэмыхуэн хуэдиз Іэшэ-фащэкІэ зэщІэуэдзат Деникиным и генералым и дзэхэр. Зыри зэран кьызэрыхуэмыхъум щыгуфІыкІыу Шатиловыр къуршылтэхэм я тепщэ мэхъу. Ар иужьрей дьдэ къуажэм щынэсым, зи хьыбаркІэ, зи унафэкІэ къэІэта хъуар умышцІэну къуажэ псоми зыкъызэщІа Іэтэ. Шатиловым и дзэхэм лъэныкъуэ псомкІи шэхэр къыщытетьальэу хуежъащ. Абыхэм я щхьэр ерагыу кыдахьж Гоитэ къуажэм. Ауэ ІэшэкІи цІыхук Іи хэщІыныгъэшхуэ ягъуэтат. Езы генералыр бгыщхьэм икІуэдэным зытІэкІунитІэш и Іэжар. Ар ущу Грознэм макІуэри абы дотІысхьэ. «Къуажэхэм я лІыкІуэхэр къакІуэу зэрыкъуэншамкІэ зыкъаумысыжыху сежъэнущ», – желэри щысщ. Ауэ къуажэхэм дэхэм зэхахакъым абы и псалъэхэр.

ИтІанэ Деникиным мурад бзаджэ ещІ: езы шэшэнхэм я ІэкІэ Шэшэныр иригъэтхьэлэжыну и ужь йохьэ. А мурадыр зригъэхъулІэным похьэ дзэхэм я кІэкъинэхэр кьызэщІэзыкъуэжа Чуликов Ибрэхым. АрщхьэкІэ абыи Шатиловым и махуэр къыхуок Іуэ. Пэжщ, Чуликовым къилътэтэжырт и гъуэгуанэр «дэгъуэу» кърхьэлІауэ. Чуликовыр кьызэрыкІуар зэхэзыха къуажэдэхэм защтэри къуршым йохьэж, Ибрэхым лъапсэ нэщІ йохьэ. Чуликовым хузэфІэкІрати къуажэхэр къехъунщІэ, дэлтыр къыдех, къыдеху, къэнар зэтрегъасхьэри йожьэж. Апхуэдэут ар «зэрытегузэвыхьыр» шэшэн народым и псэукІэ хъунум, Россием и хабзэхэр апхуэдэут абы зэригъэзашІэр.

Абдеж дьдэхэращ Деникиным и телеграммэ Чуликовым къыхуигъэхьар «Призыв» белогвардейскэ газетыж цІыкІум къыщытехуар. «Шэшэн Лъэпкъ советым и председателми шэшэн народми фІыщІэ схухуэщІыж большевик-лейзехьэхэм, Узун-Хьэжы и дзэхэм езауэ ди частхэм гъусэ зыкъыхуащ Іу шэшэнхэми лІыгъэ зэрызэрахьам папщІэ. Шэч къытесхьэркъым шэшэн народым и щІыналъэм зи хэкум епцІыжахэр зэрырихужыным, абы зыщызыгъэбыда большевикхэм я абгъуэр зэтракъутэу Шэшэным мамырыгъэ псэукІэ зэрыщагъэувынум. Дени-

кин»...

– ЕушцІыт: походышцІэ кыызэрагъэпэщыну я мымурадупІэрэ абыхэм? – Жыраслъэн генералым зыхуегъазэ, ауэ шэч кыытрихъэркъым а ушцІэм жэуап тэмэм зэримыгъуэтынуми.

Факри-паша анлыбзэкІэ псалъэу шцІедзэ:

– Зауэр иджыри иухакъым, – жеІэ Ломач. – Бгым кыикІыу тафэм кыытехъэфынукъым большевикхэр. Шатиловымрэ Чуликовымрэ шцІым шыщ яшцІыжынуш ахэр. Ди кхъухълатэхэр тІасхъэщІэх шыІаш, большевикхэм ехъэлІауэ куэд къахутащ абыхэм. Бийм бгъэдэлъышхуэ шыІэкъым.

– Большэвычхэм удын зэрырадзынур дэнэ лъэныкъуэкІэу пІэрэ? Ар шыгъуазэ абы, а Іуэхум ехъэлІауэ зыгуэр къыджиІэ-фыну? – Жыраслъэн тІэкІу иригъэлейІуэрт, нэр иришцІу ириубы-дылІауэ шцІэупшцІэрт. – Кхъухълатэхэр дэнэ нэс лъэтэфауэ пІэрэт?

Ломач йогупсыс къуажэцІэхэр, шцІыпІэцІэхэр къишцІэжын и гугъэу. ИтІанэ мэлъауэ планшеткэ трахам дэлъ картэр къы-хуахъыну. Севернэ Кавказым и топографическэ картэр къахъри яубгъу. Ар линии ІэджэхэмкІэ зэпрытхъаш, ауэ псори Мэздэгу деж шызэкІуэлІэжырт. Зэпрытхъахэм сыт хуэдизкІэ еплъ пэтми, Жыраслъэн абы шыщу зы кыыгурыІуэркъым. Летчикыр куэдрэ мыгупсысэу ІэпхъуамбэкІэ картэм толбэ:

– МыбдежкІэщ. Мис мыбдежкІи.

Гъэрыр зытелбэхэр зишцІысыр Жыраслъэн гурегъаІуэ Факри-паша:

– Воздвиженскэ. Шатой, – жеІэ генералым.

Псори гурыІуэгъуэщ. Удыныр зрадзынур Гикалэ Николай и повстанческэ дзэхэраш. Деникиным и тІасхъэщІэххэр мыбзаджэу лэжъаш. Шатойш Гикалэ псэуэ хэтыр, араш абы и быдапІэ нэхъышхъэри и базэри здэщы Іэр. Воздвиженскэраши – революцэм мыбы къарууэ шыбгъэдэлъыр зыхъумэр, эмиратым и ІункІыбзэІухыр араш. Жыраслъэн къэгүзэващ. Игъаш ІэкІэ умыгенералу шытми, гурыІуэгъуэт: Югым шыІэ дзэхэм я северо-кавказскэ штабым и командованэмрэ лъэпкъ республикэ кыыззыгъэпэщыну зи мурад шэшэн Іэташхъэхэмрэ я удыныр повстанцхэм я гушхъэ дыдэм ирадзыну я гугъэт. Ахэр зэхакъутэу адэкІэ я гъуэгум пащэну арат добрармэм и унафэщІхэм я гурылъыр. Абы шыгъуазэу пІэрэ Дышнинскэмрэ Гикалэрэ? Хыбар егъэщІэн хуейш а тІуми. Ауэ дауэ?..

– Сыт мобы епшцІэну уи гугъэр? – гъэрым дежкІэ и щхъэр ещІри генералым йоупшцІ Жыраслъэн. Летчикыр кофе йофэри – крушкІэ дапшэу пІэрэ абы ирифар?! – шыщ.

– Нобэрей ІуэхукІэ куэду кышцІэкІынщ абы кыпытхар.

– Сэ нобэрей Іуэхуркъым сызышцІэупшцІэр. АдэкІэ, епшцІэ-нур?..

Факри-паша хэгупсысыху шІедзэ.

– Гьэрхэм ирашІэ хабзэр пшІэркьэ?! Ауэ зэкІэ и кхъухълъатэр зэрырегъэпэщыж. Къыгхуэлэжъэну, къулыкъу къыгхуишІэну хуэмейр – къэтхъуэжынщ. Ари къымыкІрэ – аркъэныр зишІысыр абы и пщэм игъэунэхуакІэщ. ПшІэншэу дгъашхэу, хъумакІуи абы шхъэкІэ тІыгъу зетлъэфэну ди натІэм идукІэну ара? Уэ дауэ уеплърэ Іуэхум? Зыгуэр жыпІэну ухуейт?

– Сыхуейт. Шатой егъэшамэ, нэхъ сфІэзахуэт. Эмирым езым и тхъэкІумэкІэ зэхрырех мыбы жиІэхэр. ИтІанэ ишІэну езым ишІэжынщ.

– Захуэщ.

– Ауэ Іуэхум епІэщІэкІын хуейщ. Мыбы жиІэхэр модрейхэм зыгуэркІэ къашхъэпэnumэ, Іуэхур кІыхълІыхъ шІэпшІын щыІэкъым. Арыншамэ, Іуэхур хэтІасэмэ, мыбы и псалъэхэр зыми сэбэп къыхуэмыхъужынкІэ мэхъу, – Жыраслъэн тэмэму егупсысырт Іуэхум.

– ХъумакІуэ хуэсшІын-тІэ?

– ШІыхъышхуэ Іуэ хъунти ар мобы и дежкІэ. Ар здэшапхъэм сэри нысхуэгъэсынщ. Си аркъэныр упсэу! Абы ІэщІэкІын «бзэгукъым» ар. Зэ Ведено нэсмэ, уэ узэреупшІам хуэдэукъым абы Дышнинскэр къызэреупшІыну.

– Кхъухълъатэм сэкъат имыІамэ, мыр штурвалым бгъэдэ-дгъэтІысхъэнт, кІэрахъуэ гъэпкІар пІыгъу уэ и шІыбагъ удэ-дгъэтІысхъэжынти, зы сыхъэтым Ведено фынэсакІэт! Кхъухълъатэр шыкъым – зиІтрэ уэгум ихъамэ – унэсаш...

Факри-паша ауэ сытми тепсэлъыхъыртэкъым кхъухълъатэм. Мо тІур кхъухълъатэмкІэ ежъэжамэ, езым Арэ шыбз дэгъуэр къыхуэнэжат. Генералыр хъэлъэу къыхошэтыкІ:

– Зыгъэхъзыр-тІэ абы шыгъуэ. Пшэнщ гъэрыр Ведено. ПшІэнукъым мобыхэм нэхъ къахуэщхъэпэну: Шамил и сэшхуэра хъэмэ уэгुरыт «бзэгура»? Абы къыпкърахын жыхуэпІэм ушІэмыупшІэ. Ауэ къыпахыну къыпахэ нэужь къызэрыратыжхэ. Сэ абы сыхуеижыну иджыри.

– Іуэхур зыІутыр гурыгъа Іуэ абы, армыхъу сукІыну сшэ и гугъэнщи...

Гъуэгу къыпэщылтым зыхуигъэхъзырыну шІокІ Жыраслъэн.

3. ПІЭЩІЭГЪУЭКІЭ ЗЭХУАШЭСА ИУЖЬРЕЙ ДЫДЭ ЗЭУЩІЭ

Ведено къаша Ломач езы Дышнинскэ дыдэр пкърыушІыхъу хуожъэ. Эмирым и шэщым илъ бгыкъум ишІа кІапсэр гъэрым и пщэм пшІэхэлът. Абы и ІитІыр и шІыбагъымкІэ щызэ-тепхат, езыр шэнтшхъэгуэ лъакъуищым тету щытт. Дышнин-скэм и шхъэр ишІыну е и Іэр къиІэтыну фІэкІ ухуейтэкъым Ломач зытет шэнтшхъэгуэ лъакъуэм ишІа кІапсэм и кІапэр зыІэщІэлъу мыдэкІэ щыт

мюрид жьакIацэм Iуэхум кIэ иритын папшIэ... Маршал Дышнинскэм апхуэдэ хушIыхьэгъуэ иIэтэ-къым: ар куэдрэ елIэл Iэфынутэкъым гъэрым, «бзэгум» и бзэр къиутIыпщынумэ, ирырепIэшIэкI, армышхумэ мюрид жьакIацэр кIапсэм къекъумэ... Ломач и пщэра хуэдэт кIапсэ къышIагупсы-сар: аркъэнкIэ къаубыдамэ, аркъэныр и пщэм щыдзауэ къашамэ, иджыргуэру кIапсэр и пщэм щыдзауэ щытмэ...

Дышнинскэр хуэлIащIэртэкъым гъэрыр щхьэпылъэ зери-щIыным. КъыпкIыноур къыпыхын хуейщ япэщIыкIэ. Ауэ абы щхьэкIэ летчыкым гурыгъэIуэн хуейтэкъэ и псэр зи IэмышIэ илгыр, а псэм кIэ игъуэтын папшIэ мобы – Дышнинскэм къуи-тынышхуэ зэрыщымыIэр хьэкъыу пхыгъэкIын хуейтэкъэ? Дауэ къыпщыхьурэ? Зы нащхьэ щIыгъуэм уи псэр елгытауэ упсэу-ныр дауэ къыпщыхьурэ? Апхуэдэт иджыпсту Ломач и Iуэхур.

Тэрмэшү дворецым къраджат... Мэрям! Англибзэ тIэкIу къызыгурыIуэу арат ягъуэтар. И щхьэ тримылъхьапэурэ, зыхуимыгъэфашэурэ зэрыкъуаншэмкIэ а цIыхубзым и папщхьэм зыкъыщиумысыжат Дышнинскэм, ауэ апхуэдэу имыщIу хьунутэкъым: ар дяпэкIи Мэрям хуеижынут. Ведено зэрыдашауэ щыта фитон дydэм ису, пщIэшхуэ хуащIу къашаш Мэрям. Дышнинскэми Блэнокъуэми тхьэ щаIуэжырт цIыхубзым къыщыщIа псомкIи къуаншэр «Лошэу». А шпион бзаджэнаджэрат мыхьумыщIагъэ псори къызыпкърыкIар! Ауэ зи адэ-анэ гумащIэм я бгъуэщI къышIэхуэжа цIыхубз насыпфыIэм и фIэщыщэ хьуртэкъым мо лIитIым жаIэр. Гукъыдэмыжу щыт пэтми, Iуэхур зэблимыгъэун папшIэ тэрмэш хьуну арэзы хьуат ар.

Ломач и лъэнкIаплэр щIэкIэзызыхьу тетт шэнтщхьэгум, шэнтыр щIэфэрэнкIыкIынкIэ и псэр IукIат...

– Нэхъ удынышхуэ зрадзыноур Воздвиженскэрщ, – жиIэрт зи макъыр икIа англиз тхьэмышкIэм, гузэвэгъуэм къыпхихуа пщIэнтIэпсым и щхьэцри зэкIэригъапщIэрт, ар и натIэм кIэрыпщIэжырти и щхьэр хуэмурэ игъэхьейрт – щIэгузавэр шэнтыр уфэрэкIмэ, жиIэу арат. И Iэхэр и щыбагъымкIэ щыпхат. Бэлыхь куэд хэтти, жиIэну зыхуейр дахэ-дахэу къыхуэгубзыгъыжыртэкъым. – Шатиловым къаруушхуэ къызэригъэпэщаш. Фи зы сэлэтым цIыху пщыкIутI къыпагъэувынуш. Новороссийск кърашри топхэр, броневицхэр, бронепоезд къашаш, кхьухьлъатэуи зы звено къэлъэташ...

– Бомбэхэри ярылъуи?

– НтIэ. КъывэбгъэрыкIуэным и пэ къыхуэу къыфхуагъэувынуш IэщэкIэ эщIэуздэ къарухэм я командующэ генерал Деникиным и властыр къэфштэн хуейу. АбыкIэ арэзы фымышьурэ... Чуликов Ибрэхым и пщэ иралъхьаш ультиматумыр къыфхуагъэувыным и пэкIэ ар эмирымрэ премьерымрэ яхуэзэу Iуэхум

тепсэлъыхынхэу... Гикали... хуэзэнуш Чуликовыр...

Иужьрей псалъэхэм Дышнинскэр къягъэу Іэбжыащ. Повстанческэ дзэхэм я командующэм деникинцхэм мамырыгъэ яриш Іы-л Іэу щытмэ, Гоцинскэм зэриш Іам хуэдэу, фельдмаршалым и закъуэ бий лъэщым пэувын хуей хъунуш. Факри-паша къыбгъэдэк Іыу Жыраслъэн мыпхуэдэ хъыбар къыхуихъат Дышнинскэм: Гикалэ къуиш Іар уэсц Іэнкъым, зыхъумэжыныгъэм теухуауэ зэхэлъхъа планым ипкъ итк Іэ зэрыхуэзф Іэк Ік Іэ зыпщ Іэзгъэкъуэнц... Ар псалъэщ. Ауэ тырку генералым Іуэхук Іэ иш Іэнур сытк Іэ пщ Іэн? Зы шынагъуэ гуэр къызэрыкъуэк Іыу к Іэбгъу зиш Іу ш Іэпхъуэжынк Іэ зыхуэ Іуа щы Іэкъым. Ат Іэми, Факри-паша иджы кхъухълъатэ и Іэ хъуащ... Ауэ летчикыр езмытыжмэ зэф Іэклэкъэ, Іэджэ зэрелъыт премьерым...

Гъэрым нэхъыбэрэ пкърыупщ Іыхъыхук Іэ нэхъри шынагъэм зэщ Іуубыдэрт Дышнинскэр.

– Псалъэм папщ Іэ, Воздвиженскэр фыубыдауэ дощ І. Адэк Іэ л Іо я мурадыр?

– Шатой, Гойтэ, Дубэ-Юрт... – кърэбжэк І Ломач. – Адэк Іэ Кавказ шытхым носхэр, къурш щхъэдэхып Іэр яубыд, адэк Іэ Англием и дзэхэр къапожьэри... Іуэхум зы лъэпошхъэпо гуэр къыхэк І хъужыкъуэмэ, жа Іэри шуудзэри ягъэхъэзырауэ щытщ.

Дышнинскэм и фэр щыпык Іыпар «Дубэ-Юрт» псалъэхэм я ужьк Іэщ. Эмиратым и къару нэхъышхъэхэр здэщы Іэр арат. Ауэ Дышнинскэм игу зэригъэф Іыну къыхуэгъуэтар зыщ: деникинцхэм япэ улыныр зрадзынур Гикалэщ. Мис абы игъэупщ Іы Іунщ «ныбжъэгъу» пагэм и жагъыныр. Армыхъуамэ махуэ къэс нэхъри ятэ зэпытщ зи пщ Іэр ц Іыхубэм я деж къыщы Іэта щыхъу зэпыту ек Іуэк І зыкъызыф Іэщ Іыжар, йогупсыс премьерыр. Ар хъэкъыу щыгъуазэ хъуащ партым и большевикхэм я Кавказскэ комитет къызэгъэпэща зэрыхъуам, абы и унафэхэр зэпымыуэ кы Іэрохъэ Гикалэ, унафэм и закъуэкъым – зауэ хуэ Іухуэш Іэк Іи ахъшэк Іи кыдо Іэпыкъухэр. Мис а псоми къакъуогушхук Іри аракъэ Гикалэ премьерыр щайуэ кыщ Іримыдзэжыр, уеблэм и Іуэху зы Іутым, бийм и дзэхэм я щытык Іэм теухуауэ Дышнинскэм зы псалъэ къыджри Іэжыркъым.

Гъэрым пкърыупщ Іыхъа нэужь, фельдмаршалыр езым и гупсысэ дыдэхэм хзэрыхъыжаш. Зы лъэныкъуэк Іэ, ар ажалым хуэдэу ящышынэрт деникинцхэм, мыдрейуэ, егупсысырт ар, Гикалэ япэ зигъэщауэ Чуликов Ибрэхым епсэлъыл Іэн хуейщ. Дауэ хъуми, т Іури шэшэнц, бзэ зэдагъуэтын хуейщ. Ещанэрауэ, Гикалэ и дзэхэр зэтракътэмэ, деникинцхэр абдеж къыщызэ-теувы Іэну хэт шэсып Іэ пхуихъэнур?

Егъэляуэ, т Іэк Іуи зигъэфэрыш Іу ф Іыш Іэ хуиш Іри Мэрым иут Іыпщыжаш Дышнинскэм. Гъэрыр лъэхъуэщым иригъэшэжаш. Абы Ломач иригъэут Іыпщыжыфынут, иут Іыпщыжынуи и гугъат. Ауэ зыщышынар зыщ: летчикым Факри-паша деж

игъэээжынкIэ хъунут. Арсанукаев-Дышнинскэм шынагъуэшхуэ къытепсыхауэ, эмиратым и Iуэхур икIэ зэрыхъур къыгурыIуауэ, и щхър и лажъуэ дворецым егъээж. Къыхуаша гъэрым къы-пихам эмирыр щыгъуазэ ищIын хуейт, сыт ищIэнуми, итIанэт щищIэнур.

Iуэхур нэхъри хьэлъэ къищIащ уэсышхуэ къеуэхам. Мо уэс куум щIиIубащ гъуэгуи лъагъуи. Къуршым щхъэдэхыпIэ иIэжтэкъым. Арауэ пIэрэ Гикалэ хъыбари-шыбари щIимыIэр? Армыхъу и Iуэху зыIутымкIэ зыгуэр щхъэ жимыIэрэ? Эмирым деж кърегъэджауэ шыбжий хурегъэгъэбжъэн хуейщ... Жыраслъэн гъэкIуарэ къегъэшамэ, мыхъуну пIэрэ?.. Дышнинскэр сыхъэтым йоплъ, нэмэз щIыгъуэ хъуаш. Ар эмирым щригъэблэ-гъэфынур, дауи, нэмэз нэужьырщ. Дышнинскэр иригузавэрт дзэм и ижбырабгъу лъэныкъуэмкIэ Iуэхур зыIутми: Факри-паша гъуэгур хуэхъумэну пIэрэ? Бичераховхэ я къуит Iыр – зым англызхэр и гъусэу югымкIэ, адрейм добрармэм и дзэхэр щIы-гъуу северымкIэ къоныкъуэкъу абы, атIэми, иджыпсту ебгъэ-рыкIуэныгъэр ягъэхъэзыр, Iуэхур нэхъ хьэлъэ мэхъу...

Фельдмаршалым мурад ещI зауэ губернаторхэмрэ армэхэм я командующэхэмрэ кърихьэлIэу правительствэм и заседанэ иригъэкIуэкIыну. Ари пIэщIэгъуэкIэ. Эмирыр арэзы мэхъу премьерым и мурадымкIэ. Ауэ мэджыт псоми псори нэмэзыщI кIуэнхэ хуейуэ къахуегъуэу. Алыхъым елъэI ун, абы щыгугъын хуейщ. Эмирым и жагъуэ бзаджэ хъуаш Щамил и сэшхуэр Жыраслъэн къызэрыхуимышар. Алыхъым и нэфI зыщыхуауэ щыта, къэзэуат зауэм хэта цIыхум IэщIэлъа сэшхуэр къыIэрыхъамэ, абы и фIыгъэкIэ муслъымэн псори эмирым и дамэм къыщIэ-увэнтэкъэ? Иджы лIо?..

– Пэжщ, зэкIэ Щамил и сэшхуэр къишакъым Жыраслъэн, ауэ фочхэр, топышэхэр, пулеметхэр, шэхэр ярызу выгуищэ къихуаш. Апхуэдэу щыщыткIэ, и мурадыр къызэремышулIар хуэбгъэгъу хъунуш Жыраслъэн, – эмирым игу фIы хуешI Дышнинскэм.

– Выгуищэр сытым щыщ?! Щамил и сэшхуэм къыщхъэщхы нурыр мазэм и бзийм и фэгъуш, абы жэщыр игъэлыдынут! Ар ебгъэлъэгъуамэ, Алыхъыр зи фIэщ хъууэ дунейм муслъымэну тетыр къызэщIиIэтэнут, – нэмэз щыгъэ егъажэри щысщ эмирыр. Нэмэз щыгъэ бгъушIрэ бгъур игъэжэху Алыхъым псалъэ дахэ бгъушIрэ бгъурэ – гушIэгъулы, захуэ, ин, шабэ... – къыхуэзы-гъуэтыфыр Алыхъым и гушIэгъум щыгугъ хъунуш. Эмирыр Дышнинскэм жиIэхэм йодаIуэ, ауэ Алыхъым хужиIэну псалъэ дахэ бгъушIрэ бгъур къыхуэгъуэтыркъым. Ауэ щыхъукIэ – алыхъым и гушIэгъум упыкIауэ бжы, къогузавэ эмирыр. И жьакIэпэр посысыхъ.

– Исламым папщIэ лъы щыдгъэжэну къэзэуатыркъос. Абы

папшІэ лъы зыгъэжэну мыхъэзырым, алыхъым папшІэ зезы-
мыгъэукІыфынум и дунейри мыгъуэщи и ахърэтри нэхъ мы-
гъуэж хъунуш. Ар пык Іаш жэнэтым, ар алыхъым и гушІэгъум
щремыгугъ – къылъысынукъым.

– Іуэхур апхуэдэу зэрыщытыр диным и лэжъакІуэхэми ягу
къэгъэкІыжын хуейт, зиусхъэн. Сыту жыпІэмэ абыхэм яхэтщ
эмиратым и дуней тетыкІэр къызыфІэмыІуэхуж куэд. Сыт
хуэдизкІэ сыпылъа пэтми, абыхэм я деж си Іэр нэсыркъым. Сы-
хушІыхъэркъым...

– Уэ уащысхьми, Алыхъым къахуигъэгъункъым. Дэ да-
щыгъупщэмэ, Алыхъыр ящыгъупщэмэ, щІегъуэжынхэщ, – жеІэ
эмирым. Ар хуэарэзыщ правительствэм и премьерым, аращ
гугъапІэу иІэр. АтІэми, абыхэм иджыпсту бэнэныгъэ гуащІэ
къапэщытщ. Эмиратым бгъэдэлъ псори къэгъэсэбэпауэ
бийм пэщІэувэн хуейш. АбыкІэ Іуэху псори зезыхъэну
эмирыр зыщы-гугъыр Дышнинскэраш.

Шэджагъуэ нэмэзым и ужькІэ пэщІэгъуэкІэ къызэІуах пра-
вительствэм и заседанэр. Зытепсэлъыхъыну Іуэхугъуэр зыщ:
зауэ Іуэхураш. Гикалэ Николай къекІуэлІакъым зэІушІэм,
сынэкІуэфынукъым, зыхъумэжыпІэ быдапІэр нэхъри согъэбы-
дэ, бийм нэхъ удын лъэщ дыдэ зридзынур ди фронтыр здэщыІэ
щІыпІэраш, жиІэри хъыбар къригъэхъащ Гикалэ. Ар къакІуэ
щІэмыхъум и щхъэусыгъуэр кыгурыІуащ премьер-министрым.
Ауэ Дышнинскэм ар нэгъуэщІми хуихъащ: ди унафэр имыгъэ-
защІэу араш. Ауэ абы хушІегъуэжынщ Гикалэ, йогупсыс пре-
мьерыр.

Эмирми, министрхэми, губернаторхэми, армэхэм я коман-
дуюшэхэми – зы цІыхум зитІэщІыркъым. Псоми пІэшІафэ,
гузэвгъуэ ятельыфэ зытрагъауэ. Бухъар пыІэ къуацэшхуэхэр
зыщхъэрыгъ, дыжъ джэдыгухэр зыщыгъхэр щІыІэ щхъэкІэ пхуэ-
гузэвэн? Хуэмурэ зоІушашэхэри щысхэщ. Псоми гу лъамытэу
къэнакъым «Лощэ» къызэрытым, а щІалэ нашхъуэр къримыхъэ-
лІэу иджыри къэс зы заседанэ екІуэкІатэкъым. Псоми ягъэщІэ-
гъуащ: «Іэщэ пІыгъ?» – жиІэу нобэ зыри къызэремыупшІар.

СтІол кІыхъым и кІапэм нэгъуэщІ зы стІол цІыкІуи къы-
пытщ, абы бгъэдэсщ премьерыр, тхылъымпІэ гуэрххэр зэІе-
пщІыкІ, хоплъэ. Эмирыр шэнтиуэм ису щысщ, Узун-Хъэжы
дэнэ деж тІысынуми а шэнтыр хуалъэф, сыт щхъэкІэ жыпІэмэ
нэгъуэщІ шэнтиуэ яІэкъым. Эмирым и Іапэм нэмэз щыгъэр
пыкІыркъым. И Іупэ щхъуантІитІым я пІэжъэжъэкІмкІэ кыб-
гуроІуэ – абы нэмэзыбзэ къебж.

– Зиусхъэнхэ, зэманыр икъукІэ кыдомэщІэкІ, – кышІедзэ
Дышнинскэм, – Іуэхум кыткІэщІекъузэ, мыбдеж куэдрэ дыщы-
зэхэс хъунукъым. Дэтхэнэ зыми Іуэхур и щхъэм къос, – фельд-
маршалым и псалъэр зэпегъэу, абдеж щызэхэс псоми яжъэхо-
плъыхъ, ягу илъыр къишІэну пылъ нэхъейш. Бадзэ лъэтамэ,

зэхэпхыну, пэшыр щымщ. – НехьэкI-кьехьэкI хэмылъяу жытIэн-щи – Iуэхур шынагъуэ бзаджэщ. Эмиратыр IэнатIэ хьэлъэ Iууащ. Мыгувэу зэхэкIынуш: Кавказ къуршыщхьэхэм мазэ ныкъуэр ящхьэщытыну хьэмэрэ абыхэм пшэ фIыцIэхэр къа-щхьэщыгъуэлъхьэну? Севернэ Кавказым и эмиратыр къэралы-гъуэ щхьэхуэу къалътытэрэ къамылътэкIэ жэуап убзыхуа къапытхакъым къэрал инхэм, Деникиным дытекIуэн папщIэ кыддэIэпыкъуону дыкъагъэгугъэркъым абыхэм. ИджыпстукIэ дэ зыкытщIэзыгъакъуэу диIэр Тыркурщ, Грузиерщ, Азербайджанырщ. Абыхэм дэ кытхуащIэр тхьэм къахуищIэж.

АдэкIэ-мыдэкIэ къоIукI:

– Iэмин!

– Уи псалъэхэр тхьэм зэхихыну жиIэ.

– Ди делегацэр иджыри Истамбыл кыкIыжакъым, – и псалъэм пещэ премьерым. – Делегацэм хэтхэр Лозанэ, Париж хьэмэрэ Лондон нэсынуми нэмысынуми тщIэркъым. Дэ дра-Iуэхуу къыш IэкIынкъым къэралышхуэхэм. Алыхьырщ, Алыхьым нэмышцIкIэ гугъапIэу кытхуэнэжыр зи акъылыр нэху, зи дунейр хуит ди адэ Iуш Узун-Хьэжыщ, – фельдмаршалым эмирым дежкIэ щхьэщэ ещI. – Деникиным бгырысхэр кызыригъэгугъа щхьэхуитыныгъэр уи пщэм кыфIадза аркъэным ещхьщ. Аркъэн кIапэр езы «щыху дыщэм» иIыгъщ. Деникиным игу къышыхьэ дьдэм аркъэныр ишэшIу уитхьэлэфынуш. Апхуэдэ щхьэхуитыныгъэщ Деникиным Кавказым кыхьар. СыткIэ дыхуей апхуэдэ щхьэхуитыныгъэ? Англыз полковник Роландсон жиIэр зэхэфхыркъэ: «Лъэпощхьэпо фыхуэмыхъуу Деникиным гъуэгу ефт, абы къуршыщхьэхэм кыригъэкъэбзыкIынищ большевикхэр, ауэ фэ IэпэкIэ кыивэл усэнукъым». НэгъуэшI къэралхэр зыгъэпщылIурэ еса полковникым и псалъэхэм уигу къагъэкIыж мэлыхъуэ пщыIэр хуит кысхуэфщIи зы мэл хэзгъэщхьэрыукIынкъым, жызыIэу тхьэ зыIуауэ щыта дьгъужьыжъым и хьыбарыр... ЖыIэзыфIэшу, уделэу ущытын хуейщ апхуэдэ тхьэрыIуэм уедэIуэн папщIэ.

Дышнинскэр эмиратым и унагъуэ Iуэхухэм нос. Ар Блэнокъуэ Хьэрун щотхъу: правительствэм и унафэхэр зымыгъэзэщIэну зыкызытIа областхэр игъэсабырыжащ къэрал кIуэцI министрэм. А областхэм ягуригъэIуащ эмиратым и мыхьэнэр, текIуэныгъэм, гъащIэ нэхум ухуэзышэну щыIэр эмиратыр арауэ зэрыщытыр я фIэц ищIащ мыарэзыуэ зыкызытIауэ щыта областхэм.

– Къэрал кIуэцI министр генерал-майор Блэнокъуэм, – къурIэн IэщIэлъу къеджэ нэхьей, хуэму, гупсэхуу и псалъэм пещэ премьерым, – зэфIэкIышхуэ зэриIэр, цыху емышу зэрыщытыр кыигъэлъэгъуащ а кыыздикIухьэхэм. Абы папщIэ правительствэми сэри кыызбгъэдэкIыу фIыщIэ ин хузошI къэрал

кІуэцІ министр Блэнокъуэм...

Іэгуауэ макъхэр къо Іу. Блэнокъуэ Хьэрун и пащІэшхуэхэр холъэт, ахэр и Іэгуфэм щІегъэж. ИтІанэ, мывэ сыным хуэдэу, и пІэм йожыхьыж. Мыбдеж щІэс псори щыгъуазэт абы эмиратым пщІэ кыыхуащІын хуейуэ цІыхум «я фІэш» зерищІа щІыкІэм.

Ауэ Іуэхур мыхъумыщІэу зэрыщытым щыхъэт техъуэ шапхъэ куэди кыихъащ Дышнинскэм. Шэхэр фронтым ирагъэшащ. Ахэр сэлэтхэм хуагуэшащ. АрщхъэкІэ зы сэлэт зы кІакхъу щІича щІыкІэтэкъым шэхэр щамыІэжым. Дэнэ ахэр здэкІуар? Яща хъэмэрэ яхъуэжа?.. Сэлэтхэм ящІэ напэтехыр сыт? Езыхэм я шэхэри, гранатхэри, нэгъуэщІхэм яйхэри къащтэри щІопхъуэж. Къуршым йохъэжхэр. Апхуэдэу щІащІыр зэхэбгъэкІмэ, шхын щхъэкІэ долІэри ныбэ гузэвэгъуэм дрехужьэ, жалэ. Ерыс-къыр и чэзум хуашэркъым.

Дышнинскэм и макъым зрегъэІэт:

– Ебланэ армэм и командующ!

Бгырыс щІалэщІэ хэщІыхъа, пащІэ фІыщІэ тету зыкъеІэт. Абы пыІэ къуацэшхуэ щхъэрыкъуащ. Псори абы дежкІэ йоплъэкІ.

– Армэм папщІэ ахъшэ къызэфт жыбоІэри укьольтаІуэ. Ауэ щыхъукІи, ахъшэр зэрыбгуэшамкІэ, ар зэптам я унэцІэхэр иту тхыль къэптыжыркъым. Хэт а ахъшэхэр зыхуэбгуэшыр?

– Зыхуэзгуэшыр фщІэркъэ, зиусхъэн? Сэлэтхэращ зыхуэзгуэшыр, – щтэІэщтаблэу къопсалъэ мор.

– АбыкІэ тхыль уиІэ? Щыхъэт уиІэ? Сэдэкъэм шагуэш

тхъурыжь хъуа уи гугъэ кІэзонэ ахъшэр? Тхыль уиІэн...

– Сыт хуэдэ тхыль? Сэлэтхэм бзэрэ тхыльтрэ ящІэркъым,

зиусхъэн. Хьэрф къудейр яцІыхуркъым. Я лъэпкъ дамыгъэхэр яІыгыци ар трагъауэри зэфІокІ.

– Зытрагъауэр сыт? ИкІэрауэ списокэ къудей уиІэкъым!

– Списокэ пщІын папщІэ я унэцІэр пщІэн хуейкъэ? Лъэпкъ дамыгъэм унэцІи цІэи иткъым, зиусхъэн. Списокэ зыщІынур бгъуэтрэ езыр? Бгъуэтыркъым. Араши, языныкъуэхэм тІэунейрэ щетт шыІэш, зэи зэдмытыххи къахокІ. ТфІызэхозэрыхьри...

– ТІыс! Ауэ, къызжиІакъым жумыІэж, япэщІыкІэ списокэхэр къыдэвмыгауэ дяпэкІэ зы шай зэрыфІтагъунум фыпыкІащ. Ар псоми хъэкъыу зыпхывгъэкІ: зы цІыхум зы шай фэттынукъым. Ар зы. ЕтІуанэу. Фэр нэхърэ нэхъыщхъэхэм яду ябзыжа унафэм фи унафэ хэвмыльхъэж! Абы фи Іуэху лъэпкъ хэлькъым. Фэ фи Іуэхураши – фызауэ. АбыкІэ фІэкІ къэвмыгъанэ. МызэкІэ

выговор узотри абыкІэ зэфІызогъэкІ, – игъэтІысыжа лІым тре-тхъуэ премьерым. – Уи шыуагъэр бгъээзэкІуэжыну ухушІы-хъэнщ. Эмирым пэжкІэ узэрыбгъэдэтыр къэбгъэлъэгъуэну ухуеймэ – махуищ пІалъэ узот Суворовскэ станицэр къэпщтэну, гъущІ гъуэгур бубыду бронепоездхэм я лъэр пыбупщІыну. Ар дыдэмкІи бийм и ебгъэрыкІуэныгъэм лъэпощхъэпо ухуэхъуну.

Ипсалъэр зэпегъэури мэбауэ Дышнинскэр. ТхылтымпІэхэр зэІепщІыкІ. И макъыр егъэлъахъшэри:

– Дзэхэм зыкъышпращыным и ІуэхукІэ. Абы теухуа приказыр хэ ІушІылу пщІы зэрымышъунум сытепсэлъыхьыххэркъым. Нобэ къышщІІэдзауэ дзэхэм къапэщыль гъуэгуанэхэр мыпхуэдэу догуэш: етхуанэ армэм – Воздвиженскэ – Дубэ – Хутор, еханэ армэм – Ачхой – Урус-Мартан – Гойтэ, ещанэ армэм – Сержень-Юрт – Шали, еплІанэ армэм – Беся – Берд, етІуанэ армэм – Бачи-Юрт – Андреево, ебланэ армэм – Бамут – Джераково. Командованэ нэхъышхъэм гъэтІыльыгъэу къыхуонэ япэ армэр. Ар зи унафэ щІэтынур Мэтхъэн Къазджэрийщ.

Дзэхэм псоми фи пщэ дыдолъхъэ: жэщ, махуэ фимыІэу, фымыбэлэрыгъыу бийм и гъуэгуанэм фыкІэлъыплъыну, абы дэнэкІэ зы лъэбакъуэ ичми занщІэу хъыбар дывгъэщІэну. А псоми ехъэлІа приказыр ди заседанэм иужькІэ къыфІэрыхъэнщ. ЩІэупщІэн шыІэ?

– Хуит сыкъэпщІмэ, зы псалъэ жысІэнт, зи щІыхьыр ин, – Мэтхъэн Къазджэрий къотэдж. Нэху тредзэри и нэгъуджэр къы-ІуолыдыкІ. Абы эмирым дежкІэ зегъазэ. – Къуажэхэм щагъэ-пщкІуауэ Іэщэ куэд дэлъщ. ЩхъэдэхыпІэм шышхъэпрыкІыжым Грузием къикІа штабым ищІауэ шытам дышыгъуазэщ: фочхэр шыгъэтауэ, пулемет куэд къыхуагъэнащ къуажэдэсхэм. Іэщэхэр зезыхъэхэм тхылъи яІэщ. Іэщэ зэрахъэну хуиту. Ауэ сыту пІэрэ абыхэм ІэщэкІэ ящІэну? Хъэрэмагъзигу имыльым Іэщэ щІызэрихъэн хуейр сыт?

– Къатехын хуейщ! Іэщэри тхылъри зэгъусэу къатехын! – и макъым къызэрихъкІэ мэкІий Дышнинскэр. – Абыхэм пулеметхэр щІызэрахъэр гурыІуэгъуэщ. Дауи, абыкІэ зрахъумэжыну аракъым.

– НэгъуэщІ зы шапхъи къэсхъыну сыхуейт, – заседанэм щІэсхэр зышчымыгъуазэ нэгъуэщІ зы Іуэхугъуэ гуэрми топсэлъыхь Къазджэрий. – Къураты шыпсэу Хъэжыхэ ящыщ гуэрым авар округым къыхишри цІыху щищ къызэхуишэсаш, ахэр игъэсаш. Иджы округым и начальникым и укрепрайоныр иубыдын и гугъэщ. Абыи пулеметхэр, топхэр и Іэщ. А псоми къыкъуогушхукІри зым и унафи къырдзэркъым.

– Блэнокъуэ Хъэрун гъэкІуэн хуейщ абы. Хъэрун ещІэ щхъэ-зыфІэфІхэм язэрепсэлъэн бзэ. Ар уи пщэ идолъхъэ, Блэнокъуэ

И КЪУЭ...

— Псалъэ иІэщ Факри-паша генералым.

Я союзникыгу зэрыщытым кыххэҕыгу, ари кырагыэблэгьат зэҕушҕэм. Ислыам армэ хэхам и командующэр тегушхуауэ, зи дерсыр фҕыуэ ззыгыэщҕа школакҕуэм ешхуу кыэпсалыэрт. Бгырысхэм ящыгы джэдыгум ешхуу джэдыгу тҕорысэфҕи щыгыт абы. Факри-паша жиҕэм псори едаҕуэрт, я тхыэкҕумэхэр тегьэхуауэ.

– Алыхьыр си щыхьэту пэж фІжІ жысІэнукъым, – кърэгъа-
жъэ генералым и псалъэр. – Зэпымыгууэ дозаш. Ауэ ахъши, шэи,
ерыскъыи, Іусыпхъи диІэкъым. Пэжщ, дэ а псоми десэжаш,
абык Іи, бийм и дзэхэр нэхъыбэ зэрыхъумкІи дыпхуэгъэшы-
нэнукъым. Бийр куэд хъумэ – и хъэдэри нэхъыбэ хъуищ. Дэ
дынэхъ мащІэщи – нэхъ мащІи тхэщІынщ. Нобэ дэ зыкыгъыщІэ-
зыгъакъуэ псоми фІыщІэ ин яхудощІ. Дэ яхуэдмышІэжыфми,
абы кыгъытхуащІэр Алыхъым къахуищІэжынщ. Си анэ кыгъытхуа
си къуэщ щызиІэкъым мыбы. Сэ сытыркущ. Нэхъ тэмэмыр
жыпІэмэ – Тыркум щыщ сыадыгэщ. Ауэ си армэр шэшэн,
мышкыш, адыгэ, осетин, азербайджан, тыркуу зэхэтщ. Ди
къуршхэр я пІэм зэрыхуимычынум ещхьыркъабзэу, ди пІэм
дыхуигъэк Іуэтынкъым бийм. Дэ псори дыщІэзауэр зы динщ
– ислъамыраш. Абы нэхъри быдэу дызэрепх. Шэшэнхэм я
жэмхэр ящэжри фочхэмрэ фочышэхэмрэ къащэхуащ.
Флягъуркэ бгырыс муслъымэным ищ Іэфыр зыхуэдизыр?
Ар сыт хуэдизкІэ къулейсыз пэтми, зэгупсысыр къулей
зэрыхъуну щыкІэркъым – и щхъэхуитыныгъэрщ. Алыхъым
иухат апхуэдэлІхэр зауэлІу зыхэт ислъам армэм и
командующэ сэ сыхъуну. Узун-Хъэжы эмиыр
къызогъэгугъэ: бийр дэ къыдблэкІынкІэ щыхъунур зы
Іуэхугъуэщ; ди хъэдэм къебакъуэмэщ. Ди хъэдэм къебэкъуапэу
щытми, абыи игъэльтэпэрэпэнщ...

– Сэлам алейкум!

– Уалейкум сэлам! – къызыро Iэт залыр.

Факри-паша и псалъэхэм я ўжъкІэ Іэгуауэ макъ иным зыкъе-
Іэт.

Узун-Хъэжы эмирым, шэнтиуэм здисым, и щхьэр ещI, зэхихамкIэ арэзыуэ генералым дежкIэ йоплъэкI.

– Правительствэм и цĕж Iи си цĕж Iи, – жи Iэу кĕотэдж Дыш-
нинский-Арсанукаевыр, – ф Iыщ Iэшхуэ хузощ I иджыпсту
псалъэ узыншэ кĕыджезы Iа Факри-паша генералым. Абы и
псалъэхэр щыхъэт зэрытэхуэуши, Алыхъыр ди гĕусэщ, Алы-
хъым нэмыш Iк Iэ гугъап Iэу ди Iэр муслъымэн псоми я тету шыт
Оттоман кĕэралыгĕуэм и сулът Iанырщ. Дзэхэм я кĕалэнхэр
убзыхуаш, Губернаторхэм я пщэ кĕыдохуэ хĕк Iып Iэу шы Iэ
псори кĕызэрагĕпэшину. Сакъын хуейщ. Iуэхур зэрышына-
гĕуэр, дунейр зэрызэхэзэрыхъар кĕагĕсэбэпу зи щхъэр кĕэ-

зэрыгузавэр. Узун-Хьэжы зыщ ІэупщІа дыдэмкІэ зэупщ Іыж хуэдэт залым щІэс псори. Ауэ а упщ Іэм зымы жэуап иритыжы-фыртэкъым. – Дэ бегъымбарым дризауэлІу дынасыпыфІэхэш. Алыхъым и нэфІ зыщыхуауэ псэуа нэхъ л ІыфІ дыдэ Щамил и Іуэхур адэк Іэ зыгъэкІуэтэн хуейр дэращ. Щамил мыпсэужми, абы и ныбжбыр дяпэ иту кьэзэуат зауэм ды Іуешэ, ислъамыр, бгырысхэм я хуитыныгъэр тхъумэн папщІэ ди псэ дыдэми деблэж хъунукъым. Джаурхэр мацІэм хуэдэу кьытхуокІуэ. Абыхэм щытхъумэн хуейш ди диныр, ди щхьэхуитыныгъэр, ди унэхэр, ди бынунэхэр. Дэ дыщІэзауэр дощІэжри аращ ди кьарур тІукІэ, щыкІэ, пщІыкІэ нэхъыбэ зыщІыр! Нобэкъым зэуэн щы-щІэдзар. Деникиным и дзэ хьэщхьэрыІуэхэр зищІысыр фІыуэ дощІэ дэ. Ауэ дащышынэркъым абыхэм. Сыт щхьэкІэ жы Іэт? Алыхъым дыкъехъумэри, абы и жьауэм дыщІэтици. Ди щІыб кьыдэтщ ди гъунэгъу кьэрал лъэщхэри тпэжыжъэ кьэралыгъуэ инхэри, – Узун-Хьэжы ауэрэ здэпсалъэм игу кьокІыж Щамил и сэшхуэр. Ар абы иджыпсту иАми!.. А сэшхуэр иджыпсту цІыхубэм ебгъэлыагъун жыхуэпІэр сыту насыпышхуэт! Ауэ сыт пщІэн? КъыІэрыхъакъым ар эмирым. Жыраслъэн кьигъэщІэ-хъуащ – кьыхуишакъым сэшхуэр. Узун-Хьэжы и макъым зрегъэ Іэт: – Джаурхэм я генерал Деникиным ИблиситІым къулыкъу яхуешІэ: урыс пащтыхьми англызхэми. Урыс пащтыхьым куэд зэримыхъыжынур сэ кьызэрысщІэрэ Іэджэ щІат. Алыхъыр си дэІэпыкъуэгъуу кьэсщІат ар. Алыхъым си гум жрегъыІэ иджыпстуи: Деникиным мыгувэу кІэ игъуэты-нуш. Иблис хуэлажъэр Иблис щІыгъуу кІуэдыжынуш! – эми-рым и Іэпхъуамбапщэр щхьэгъубжэмкІэ еший, кьыпфІэшІынщ а щхьэгъубжэм узэрыдэплъу плъагъуну зи псэр зыту уэс хужьым тель Иблис фІыщІэм и хьэдэр...

Залым псалъэмакъым зыкъыщцеІэт:

– Іэмин!

– Алыхъым псори елыагъу, псори зэхех!

– Уи псалъэхэр Алыхъым къабыл ищІ!

Эмирым и псалъэм адэкІэ пещэ:

– Алыхъым, диным, пэжым хуэлажъэм пщІэрэ щІыхьрэ игъуэтынщ! Абыхэм папщІэ зи псэр зытам и ІуэхушІафэ дахэр, и лІыгъэм и хьыбарыр дунейм кьытенэнщ, абы ІэщІэхуа сэшхуэр нэгъуэщІым кьищтэнци, бийм ебгъэрыкІуэу адэкІэ и гъуэгум теувэнщ. Ер зигу илхэм, генерал фащэ зыщыгъ жин фІыщІэхэм я Іуэхур дэкІынкъым. Сыту жыпІэм ахэр текІуэмэ, дунейр кьутэжынуш.

Алыхъыр зэрыдигъусэр зыщыдмыгъэгъупщэу, ди щхьэр лъагэу зауэм дыІуохъэ, си мюридхэ! Дэтхэнэ зымуслъымэнми и ІуэхушІафэми и гуращэми пщІэрэ щІыхьрэ кьыхуахьыну тхьэм иухкІэ! Алыхъу Іэчбэр!

А псалъэхэр джэрпэджэжу кышцо Іу залми:

– Алыхъу Іэчбэр!

– Алыхъу Іэчбэр...

Ебланэ псалъацхъэ

1. ШЫНАГЪУЭКІЭ ГЪЭНЦІА ШЫМАХУЭ

Чуликов Ибрэхым кыбгъэдэкІѲу письмо кыІэрохъэ фельдмаршал Дышнинский-Арсанукаевым. Письмом шыгүфІыкІащ Дышнинскэр. Кысхуэзэну шыхуейкІэ, бийм и Іуэху щІагъуэкъым, йогупсыс фельдмаршалыр. Арыншамэ, хужьыдзэхэмрэ англызхэмрэ я лэжбакІуэ Чуликов Ибрэхым кысхуэзэну сыт шхъэкІэ сыкыльтыхъуэнт? Кышчысхуэзэну хуейри езым и дежкъым икІи си дежкъым – тІуми ди Іуэху зыхэмылт щІыпІэ гуэрщ.

А псомкІи игу игъэфІурэ Дышнинскэр эмирым деж макІуэ, «Россием и хъэусышхым» и письмори иІыгыгу. Иналыкъуэ шыгъуазэткъымеzymкыІэрыхъа письмомхуэдэдыдэ Гикалэ Николаи кызырэІэрыхъам. Деникиным и Іуэхур централънэ Россием зэрыщызэІыхъам и хыбарыр Кавказым и къуршхэми къэсакІэт.

Чуликовым и письмом къритхэрт «эмиратым и лыкІуэ делегацэм кыхуэзэну щІыхуеймрэ а зэлүщІэм кыпихыну и мурадымрэ» я Іуэхури. Гикалэ и зэуапІэ ІэнатІэм кызырэыбла-гъэу фитоныр кьоувуІэ. Повстанцхэм я дзэхэм лъэбакъуищ хуэдизкІэ пэжыжъэу щыт фитоным исхэм нып хужьышхуэ яІыгыщ. Арсанукаев Иналыкъуэрэ Гикалэ Николайрэ шыщхъэ-хъумэхэр я гъусэу макІуэ югым шыІэ добрармэм и дзэхэм я гупым и штабым. А «хъэщІэ лъапІитІым» бадзэ дзэкъапІэ хуэ-дизкІэ зэраныгъэ ямыгъуэтыну псалъэ быдэ къратащ, хъэщІагъэ кыкІэлъызэрахъэну къагъэгугъащ. Ставкэм абыхэм къащыІуо-щІэ генерал Шатиловыр, Чуликов Ибрэхым, нэгъуэщІхэри. Зопсалъэхэр, зыгуэрхэмкІи зэгуроІуэ, тхыль гуэрхэми Іэ традзэ-ри а зэрыкІуа фитон дыдэмкІэ къашэж «хъэщІэ лъапІитІыр». Апхуэдэхэм деж афицарым псалъэ итамэ, ар игъэпэжын зэры-хуейр зыщагъэгъупщакъым штабистхэм – делегацэм зэраныгъэ игъуэтакъым.

Узун-Хъэжы а псори кызырэыфІэІуэхушхуэ шыІэткъым. Ар зэгупсысыр письмом ит мыпхуэдэ псалъэхэрат: «Бэлыхьрэ хъэзаб мыухыжымрэ хэмыкІ шэшэн народым ухыгъэ щІагъуэ иІэкъым ноби: лъэпкъым и зэхуэдитІыр эмиратым и дзэхэм хэтц, адреј зэхуэдитІыр добрармэм щозауэ. А лъэныкъуитІ зэбийхэм я унафэщІхэр дэращи зэкъуэшхэр зэпыдогъэуври зыдогъэзауэ. Дэтхэнэ лъэныкъуэр тек Іуэу щытми, хэкІуадэр шэшэн народыращ». Зэлъэпкъэгъухэр зэрымыукІыжын, зым и лъыр адрејим имыгъэжэн папщІэ Чуликовым мамырыгъэ зэгурыІуэныгъэм кыхуриджэрт Кавказым ис лъэпкъхэр. АдэкІэ кыххэщырт письмом, мамырыгъэ зэращІыІэну зэгурымы-

Гуэу шытмэ, эмиратым и лъапсэм псы зэрырагъэжыхьыжынур, ар лъы ягъажэм зэрыхитхьэлыхьыжынур. Чуликовым и письмом зыри щыжи. Иэртэкъым шэшэн къуажэхэм ятеуэу ахэр лъапсэрых зэрищ! ам теухуауэ...

– Сыт жьып! эн, зи шыхьыр ин эмир? – Дышнинскэм гупсысэ куум къыхеш Узун-Хьэжы. – Сэ укыызэупщ! мэ – ар ультиматум къысщохъу. Ауэ уигу къэзгъэк! ыжыну сыхуейт Грузин республикэм и президентми муслъымэн псоми я тету Оттоман къэралыгъуэм и султ! анми псалъэ быдэ еттауэ зэрыщытар лъы! эм! п! э тц! этыху Деникиным и дзэхэм дезэуэну. Ар, дауи, уэри пщыгъупщэжауэ къыщ! эк! ынкъым.

И жьак! эр и! гуфэм щ! илъэфурэ, эмирыр щхьэгъубжэм доплъ. Уэс къесагъащ! эм къыпщызык! ухъ къуаргъ ф! ыц! эхэм яхоплъэ. Ат! эми, а пщэдджыжьым жьыуэ щ! идзэри! эрылъхьэшхуэрэ къесат уэсыр. Щ! ым къэсар лыду щылт, жыг щхьэк! эхэм зыф! эзышыхьа! эрылъхьэхэр гъэгъа ф! эк! пщ! энтэкъым. Мыдэ гъатхэм и дахэгъуэм ещхьт дунейр. Деникиным и гугъу умышц! у шытмэ, нэгъуэщ! гузэвэгъуэ щы! э хуэдэтэкъым. Уи нэм къиплъыхьыр хъуэпсэгъуэт.

– Уэ абыхэм я деж умык! уэу, езыхэр ди деж къак! уэмэ щ! эмыхъур сыт? – ик! эм ик! эжым къызыпхоупщ! ык! эмирыр. – А фитон дыдэм ису, а нып хужь дыдэр я! ыгъыу къытхуырек! уэхэ езыхэр. Хьэуэ, ди фитонымк! э дынэк! уэну дыхуейкъым жа! эрэ – Жыраслъэн гъусэ яхуэтц! ынщи дэ япедгъэжьэнщ ахэр къызэрашэн.

– Узахуэщ, зиусхьэн! Ар сигу къызэрымык! а сэ. Хьэм и к! эпкъым псы къыщ! эмыуэмэ, есык! э ищ! эркъым жыхуи! уэ, шынагъуэр къызык! эщ! ээрыхьа бийм зиутхыпщ! у аращ. Ауэ абы утегушхуащи хъунукъым: укыигъапщ! уэ к! уэдып! эм уришэнк! э зыхуэ! уа щы! экъым. Пэжщ, дэри пэк! э псы дефэркъым. «Къэхь!» – зэрыжа! уэ «Мэхь!» – жьт! уэ дыщ! эпхъуэну хьэзыру дыщыскъым дэри, – Дышнинскэм и псалъэр зэпегъуэ. Эмирым зригъэщхъу хэгупсысыхъу щ! едзэ. Ит! анэ и макъыр нэхь егъэлъахъшэри адэк! э пещэ: – Гуэхур зэрыхъунум тепсэлъыхьынхэ щхьэк! э Гикалэ Николайрэ Жыраслъэнрэ абы дгъак! уэмэ щхьэ мыхъурэ?

– Гикалэ абык! э арэзы хъуну уи гугъэ? – эмирым къыгуры-гуак! эт Дышнинскэм игу илгыр: мохэр яубыдрэ яук! ми – зэпыту ук! уэ, Гуэхушхуэкъым.

– Уи ц! эк! э дельгэ! умэ, дигъэщ! эхъун хуейкъым. Гуэхур псоми ди зэхуэдэ Гуэхуш. Гикалэ и къалэнкъэ псоми ди сэбэп зыхэлъ Гуэхум щхьэк! э и псэр шэсып! э ирилъхьэну?

– Ислъамым и ц! эк! э джаурым дауэ Гуэхур зэрэбгъэхуэну? Абы иритыжын жэуап игъуэтыркъым фельдмаршалым.

– Ари пэжщ. Аргуэру узахуэщ, – нэщхьей къэхъуауэ мэшатэ

Дышнинскэр. Абы кызыфИгъэщІат мыпхуэдэу: кыытрагъэхъ-ри Гикалэ бийм и гъуашхъэм щхъэщагъэхъэ, ар яубыд, пов-станцхэм я армэр командующэншэу къонэ. Дышнинскэр зы-хуеиххэр аращи – а къулыкъур ирет езым и ІупэфІэгъухэм ящыщ гуэрым. Псалъэм папщІэ, Мэтхъэн Къазджэрий. Мис итІанэ Дышнинскэм ищІэнт большевикхэм я армэм ирищІэ-нур!.. Комиссархэм зэрызащІми еплъынт ар!..

Эмирыр зэгупсысыр нэгъуэщІт: «Мы зауэм хэт щытекІуэу щытми, хэкІуэдэнур шэшэн народыращ». Узун-Хъэжы кыыгурыІуэрт абы пэж зэрыхэлъыр. Ауэ псори пэжтэкъым, сыту жыпІэмэ эмиратым и армиблым хэтыр шэшэнхэм я закъуэтэкъым, атІэ абы шызауэрт лъэпкъыу шыІэ псоми щыщ цІыхухэр. Уеблэмэ урысхэри. Сонэхэр, тыркухэр, азербайджанхэр, лезгинхэр, авархэр, нэгъуэщІ лъэпкъхэри гъунэжу яхэбгъуэтэнут эмирым и дзэхэм.

– Гикали ечэнджэщи еплъ. ПщІэну щыткъым, арэзы хъункІэ мэхъу, – Узун-Хъэжы и гурылгыр занщІэу ехъуэж. – Ар уэр нэхърэ нэхъыфІу ягурыуэнкІи мэхъу урысхэм. Пэжщ, абыкІи шэс уихъэж хъунукъым. Шэшэныр шэшэным гурыІуэжыркъым, урысхэр сыткІэ зэгурыІуэжын? Плъагъуркъэ, хэт урысыпщым щхъэкІэ мэзауэ, хэти а пщы дydэм и бийуэ лъы егъажэ. Хъэ зэрыпщым зэпаубыда къупщхъэм ещхъ хъуаш папцыхъыр...

– Ауэ нэгъуэщІ зы лъэныкъуэкІи Іуэхум демыплъу хъунукъым. Псалъэм папщІэ, Чуликовыр зыхуейр хуэтщІаркъым, – игу илгыр къе Іуатэ эмирым. – Шэшэн лъэпкъ советым ар къигъэсэбэпынщи бийуэ кыитпэувынщ. ЗыкыитпэщІисэнщи лъы дгъэжэн хуей хъунщ. Лъыгъажэм дыхыхъэу дызэрыукІыжмэ, абыкІэ къуаншагъэ псори зыдалъагъунур эмиратыращ. Лъы гъэжэным дыхэвмыгъэхъэу дахэкІэ дызэгурыывгъаІуэ жытІати, кыитхуадакъым жаІэнщи къэувынщ мохэр. Уэ дауэ уеплгърэ а Іуэхум? – Узун-Хъэжы и нэщхъыр зэхеукІэ. – Аргуэру пІэщІэгъуэк Іэ кыызэхуэтшэсыну правительствэм и заседанэ?

– Жэуапым пэплъэн хуейщ. Деплъынкъэ мобыхэм зэрызащІым. Трыреуэхэ Воздвиженскэм. Гикалэ лъэщщ. Абы пэлъэщынхъкъым.

– Пэлъэщхэмэ-щэ?

– Абы щІэуэ дІэпыкъуэгъушхуэ игъуэтащ. Астрэхъэн зыпищІащ. ЕпщыкІузанэ армэр кыызэрагъэпэщыжауэ ари дІэпыкъуэгъуу кърат. Езы Ленин дydэм и лъыкІуэ гъусэ кыыхуищІауэ къокІуэ а армэр.

– Хэт мыбы къыгъакІуэр Лениным? – Узун-Хъэжы и напщІэр хегъэлъэт, ар кыызэрыгузэвар и фэм къеІуатэ.

– Кировыращ. Сергей Кировырщ...

Узун-Хъэжы нэмэз щыгъэр и жыпым ирелъхъэж.

– Ара къакІуэр? Икъук Іэ фІуэ соцІыху! Бгырысхэм я щхъэ

я унафэ ящЫжу гъэпсэужын хуейщ жиІэрэ батэр игъэшу щытащ. Съездхэм дунейр щикъутэу къыщыпсалъэрт.

– Ар дыдэращ.

Узун-Хъэжы цІыху делэтэкъыми занщІау къыгурыІуащ премьерым игу илъыр: дэІэпыкъуэгъу къыхуагъак Іуэр къэмыс щІыкІэ Гикалэ Николай и армэр удыным пэщІидзэну арат. Сыт щхъэкІэ жыпІэмэ Гикалэ и армэр эмиратым и бгъэм къупщхъэу тенэнкІэ хъунут. Эмирми и жагъуэтэкъым, Дышнинскэм зэригугъэм хуэдэу Іуэхур хъурэ, Гикалэ и дзэхэр къызэхахъутэмэ. АтІэми, Гикалэ лъэщ дыдэ хъууэ къыпхуэмыгъэшыжыххэнкІэ зыхуэІуа щыІэтэкъым. Абыи щхъэ унэсрэ, мис иджыпстуи большевикыдзэхэм я Іэтащхъэр ІумпІейщи уи эмири уи премиери къридзэну игу илъкъым. Абы дэІэпыкъуэгъу игъуэтмэ, уемыпсалъэжыххэ. Чуликовым союзэгъу хуэхъун, имам Гоцинскэми бжыпэр фІэубыдын, Гикалэ лъэныкъуэ егъэзын, абы и дзэхэр командуощэ нэхъыщхъэм и унафэм щІэгъэувэн, ислъам республикэ къызэгъэпэщын – а псори игукІэ зэрегъэзахуэ эмирым.

– Уэ зэрыжыпІэм хуэдэу ирырехъу Іуэхур, – Дышнинскэм къыхуигъэльтэгъуамкІэ арэзы мэхъу Узун-Хъэжы. Правительствэм и Іэтащхъэр щІокІыж.

Узун-Хъэжы и жып цІыкІум сыхъэтыр кърехри йоплъ – зэманыр сыхъэт пщыкІутІ хъуащ. Бжэныфэ нэмэзлыкъыр блы-ным къыфІехри унэ лъэгум иреубгъуэ. Шэджагъуэ нэмэз ищІы-ну тоувэ. И щхъэм щызэрызехъэ гупсысэ хьэлъэ къомыр нэмэзы-бзэм щІригъэхъумэн и гугъэщ. Я унэ жьэгум фІэдза лъахъшым и церпынэ цІыкІухэр зэрызэкІэлъыкІуэм зэрыщыгъуазэм ещхъу нэмэзыбзэри ищІэрт абы. А лъахъшым махуэр щыкІэщІми щэ еІусэу щытат ар: шыуан цІыкІур фІидзэрти пщафІэрт. Зэрыса-бий лъандэрэ ищІэрт а церпынэ и зэхэлъыкІэр. Мис иджыпстуи Іуэхум фІыуэ хищІыкІыу тетщ Узун-Хъэжы нэмэзлыкъым. ПлІэ тІысыгъуэм щышу щыр зэфІигъэкІа къудейуэ нэмэзлыкъым здытетым, Дышнинскэм къегъэззэжри къыщІохъэж. Іуэхушхуэ гуэр къылъыкъуэмыкІамэ, апхуэдэу ищІыну къыщІэкІынтэкъым премьерым. Ар къыщІыхъай-къыщІэмыхъай – гулъытэ лъэпкъ хуищІакъым абы эмирым. Дышнинскэми ищІэрт нэмэз зыщІу нэмэзлыкъым тетым зэран ухуэхъуным гуэныхъ зэрыпылъыр. Ауэ Іуэхур Іуэхут. Ежъэн хуейт мобы и нэмэзыр иухыху. Имы-ухыжыныр къыхуэкІуаи мыбы и нэмэз мышыум, зэгуоп пре-мьерыр, хъэмэрэ сызэрыпэплъэм щхъэкІэ ерыщ екІуауэ зигъэкІыхълъыхъу ара? Эмирыр щысщ, нэмэз щыгъэ егъажэ, тхъэ йолъэу.

– Къэхъуар сыт аргуэру? – щІоупщІэ ар икІэм икІэжым.

– Іуэхушхуэ къэхъуащ, зиусхъэн! Уи псалъэхэр тхъэм деж

нэсу кѡабыл ищ Іами ярейт: Краснэ Армэм и дзэхэм Ростов кѡалэр кѡаштащ. Деникиныр щѡагѡІащ... – и псалъэхэм гуфІу-

гѡуэшхуэ зэрыхэмылгыр нэрылѡагѡуу Іуэхур зыІутыр

эмирым кѡыжреІэ Дышнинскэм. И псалъэр зэпигѡуауэ щытщ мобы и жѡуапым поплъэри.

– Ростов кѡалэр, жыІа?! – и щхъэм еупщІыж щІык Іуэ щІоупщІэ эмирыр. А кѡалэцІэм куэд лъандэрэ щыгѡуазэт ар. Щыгѡуазэт Сыбыр кІэтІрэжинэм щагѡэкІуа лъандэрэ. Абы щыгѡуэ Ростов пэмыжыжѡу, нэхъ тэмэмыр жыІэмэ, Батайск-кІэ дашат. Абдеж кѡыщыувыІэхэри зыкѡомрэ щагѡэтат, ягѡ-т Іысахэр зэхадзыху, хэт дэнэ яшэнуми яубзыхуху яІыгѡат. ИтІанэ зи суд ящІа кѡомыр вагоныж цІыкІуитІым ирагуэри ирашажѡ, зи ныбжыкІи зи лъэпкыкІи зэмыщхъ тхъемыщкІэхэр вагон щхъэгѡубжэхэм хэлъ гѡуцІ хъархэм кѡызэрыІугуащ. – А Ростов кѡалэ жыхуэпІэр соцІыху сэ.

– Мис иджы кѡыбгурыІуа Чуликов Ибрэхым кѡысхуэзэну и нэ кѡыщІикІыр?

– Цы лыгѡуэрымэр кѡыщІихѡуэ аращ. Деникиным и пащІэр хуагѡэлыгѡуащ...

– Тэмэм.

– Верст дапщэ дэлъын Ростов нэс?

– Дэ иджыпсту дызыхуейр Ростов нэс дэлъыракѡым – Астрэхъэн нэс дапщэ дэлъын? Гикалэ и дэІэпыкѡуэгѡухэр кѡызди-кІыр Астрэхъэнщ. Кѡызлар партизанхэр дэсщ!

– Лениным и лІыкІуэри ара здэщыІэр?

– Аращ Сергей Кироври зыдэсыр.

– Кѡэзуат зауэ тщ Іамэ сыту фІыт! Щамил и сэшхуэ лѡапІэм сытым хуэдэу сыхуэныкѡуэ сэ иджыпсту! – и гум кѡыщІитхъыу жеІэ эмирым. – Ар Гоцинскэ Нажмудин зэрыІ эщІ элъым шэч кѡытесхъэркѡым...

Зыкѡомрэ хэгупсысыхѡа нэужь щІоупщІэ эмирыр:

– Жыраслъэн дэнэ щыІэ? ИщІэр сыт абы?

– Мэтхъэн Къазджэрий деж щыІэщ. Іуэхуншѡуи щыскѡым, зиусхъэн.

– Нажмудин-шэ?

– Повстанцхэм я епщыкІузанэ армэм Нажмудин и щэджыжыыр иригѡІуэжыну кѡыщІэкІынщ. Абы и Іуэхум кІэ игѡуэтащ.

Узун-Хъэжы игу кѡегѡэкІыж Гоцинскэм и мурдахэр: Дагъыстан республикэ кѡызэригѡэпѡу ар Грузиём гуигѡэхъэну пылѡат. Щамил и лъэпкыгѡум кѡуажэхэм кѡуэды ятрилхъэри сом мелуан зыбжанэ кѡыхихащ. Антантэми сом мелуаний кѡы-ІэшІигѡэкІащ. А псори зэхилхъэри Іэщэ-фащэкІэ зызэщІуузэ-дащ, цІыхушхуэ зыхэт армэ лъэщи кѡызэригѡэпѡащ. Иджы

зэщэр зыт: Северо-Кавказскэ эмиратым кІэ зэрыритыну щІы-кІэрт. Имамым и армэр плъагъуурэ щІэткІукІырт. Арат абы и щхъэ закъуэ къарум дзыхъ щІытримыщІэжыр. Иджы имамым запищІэрт контрреволюционнэ къарухэм – эмиратми Гикали я бийуэ зауэ езыгъэкІуэкІхэм. Гоцинскэм къыхуэнэжар езым пжыгъэ дыдэкІэ къыбгъэдэтхэр зыхэт отряд цІыкІут. Ахэри дзэхэм къахэкІуэсыкІыжу къыщІэпхъуэжа цІыху бзадженаджэт, хъунщІакІуэт. Грузиэм, Тыркум къыкІыу Северо-Кавказскэ эмиратым къакІуэ чырэхэр иубыдурэ ихъунщІэрт Гоцинскэм. Абы дэІэпыкъурт Северо-Кавказскэ республикэм и Іэтащхъуэ зызылбътэж Чермоев Тапи. Сыт иджы абыхэм ящІэжынур? Я щхъэр дэнэ яхъыну? ГугъапІэу яІар Деникинырати, ари, жьым зэкІэщІихужу бзэхыжа пшэм ещхъу, щІагъэлэ, кІэ егъуэт. Іэмал ягъуэтыххэу щытмэ, абыхэм эмиратым зыпашІэнуш. Ауэ щыхъукІэ, йогупсыс Узун-Хъэжы, Іуэхум хуэхъзыру – мобыхэм язэрылушІэным хуэдэу щытын хуейш. Дэри ди жэрдэм хэтлхъэ-мэ щхъэ мыхъурэ а Іуэхум? – и гупсысэм адэкІэ пешэ эмирым. Ауэ игу илбыр зэкІэ къиІуатэркъым – псори зэрегъэзахуэ, зэпешэч.

– Дагъыстан имамыр плащІэрккъым, зыгуэрым поплъэри щысщ, – эмирым игу илбыр къишІа нэхъей къопсалтэ Ина-лыкъуэ. – Иджы Азербайджаным я муссаватистхэм запищІаш. Иджыблагъэ абы жиІатэкъэ: «Си Іэпкъыльэпкъ пщыкІутІыр псэу щІыкІэ имам сыхъун хуейш. Си нитІыр къаплъэрэ си бзэр псалтэу щытмэ, си адэшхуэм и ІуэхушІафэм адэкІэ пысщэнщ...»

– Плъэгъуа лы?! «Си Іэпкъыльэпкъ пщыкІутІыр псэу щІы-кІэ»... жи. А Іэпкъыльэпкъ пщыкІутІым щыщу абы япэ дыдэ фІэкІуэдынур и щхъэр арауэ зэрыщытыр имыщІэу пІэрэ?

– Ар ятеуэнкІэ мэгузавэ шурэдэхсэр.

– Шамил и сэшхуэр къыІэщІэтхъын хуейш абы!

– А сэшхуэр абытэмэму зэриІыгъыр тшІамэ нэгъуэщІ щы-Іэт, – Іэджэ лъандэрэ ІэщІэмыкІ письмо имыщ Іэххэу зэтрех Дышнинскэм. Сатырхэм нэкІэ здрижэм (иджы едапщанэрэ!) гукІэ зригъэщІагъэж псалтэхэм къытоувылэ: «...Уи ятэкІэ бгъэ-жа мывэм уелгъэпэуэжынщ...» – къитхырт Чуликовым. АбыкІэ жиІэнузыхуейри гурыІуэгъуэтэккъым. Ар зэрымыгурыІуэгъуэ-рат Дышнинскэр зытегузэвыхъри.

Блэнокъуэ Хъэрун бжитІым я кум къоувэ. Абы и фэм, бухъар пыІэм къышІэлыдыкІ нитІым къащІх хъуаскІэм къыбжаІэрт мыхъэнэшхуэ зиІэ Іуэхугъуэ ин гуэр къызэрыхъуар. Эмирым и гугъу умышІыххи, къэрал кІуэщІ министрым и хъэлтэккъым Іуэху цІыкІуфэкІукІэ премьерым деж къежалІэу. Псори зэры-хъунум хуэдэу зэпилбътырт, зэригъэзахуэрти Іуэхур зыхуей езым хуигъазэ и хабзэт абы.

– Аргуэру мыхъумышІагъэ гуэркъэхъуа? – Блэнокъуэм япэ

зрегъэщри шІоупшІэ Дышнинскэр.

– МыхъумыщІагъэм уджІуэтэнт. Абы си пыІэр тызопІэри зэфІокІ. Гикалэш Іэгъуи гъуэгъуи зыхуэдмыгъуэтыр. ЗэдаІуи къридзи щыІэкъым. Нобэ хуэдэ махуэкъым щхъэж и щэджезыр зэрыхуейм хуэдэу щыІуэжыр. Апхуэдэ щэдж ІуэкІэм кыытхуихъынур гурыІуэгъуэщ. Гъавэншэу дыкыигъэнэнущ.

– Къэхъуар сыт? Арыншами куэд лъандэрэ си Іаптэлапэр шхэрт абы и щэ псыгъуэрсубыду моуэфІуэ хуищІэу, и нэгъуджэр кыыІульэтын хуэдэу, сутхыщІыну...

Блэнокъуэр и пэщІагъым кыыщІопсэлъыкІ:

– Полковник Карасановыр яубыду ягъэтІысыну унафэ ищІаш!

– Ар сытым кыыхэкІу?

Къэрал кІуэцІ министрым кье Іуатэ Іуэхур зыІутыр. Уэсыр кьеухыу дунейр щыІэ кыызэрыхъуу бгыщхъэм исхэр зэхэзежэ хъуаш. ЩыІэмрэ ныбэмрэ кыыхагъэзыхъу хуежъа бандитхэм зэрышхыжу, зым и хъэлэ Іыхъэр адреим кыытрихыжу щІадзэ. Языныкыуэхэр къуршым щхъэдох – псэупІэрэ ерыскыырэ къалъыхъуэу. Мыдрейхэми я щхъэр зэрахъэ, егъэзыпІэ ящІынур ящІэркъым. Узун-Хъэжы екІуэл ІапІэ ящІын хъэмэрэ Гикалэ нэхъыфІ? Муслъымэнхэм я псэр эмирым ирахъэллэщ, ауэ къуршым ита хъунщІакІуэхэм пащтыхъ армэм къулыкыу щызыщІа афицар куэди яхэту кыыщІэкІлэщ. Абыхэм ялъагъу Деникиным кІэ зэригъуэтыр. Ауэ щыхъукІэ, добрармэмкІэ щІэбунэтІын щыІэкъым. Дэнэ-тІэ афицарым и щхъэр здихъынур? Плъыжыйдзэм уакъыдэщІ, е уэри плъыжыйдзэм уащыщ хуэдэу фэ зытегъэуауэ Гикалэ дежжІэ зрегъэхъэкІын. Ауэ революционнэ дзэхэм я командующэр сыткІэ хуей и армэр кыыфІауцІапІыну? Абы унафэ ещІ афицару хъуар кхъузанэ пхъашэми кхъузанэ щабэми щІагъэкІыну. Абы папщІэ афицархэр убыдауэ щІэдзэн хуейт. Арыншауэ кхъузанэм пхуитІысхъэнухэтэкъым. Полковник Карасановыр, Іуэхур а псоми нэмыс щІыкІэ, отрядым кыыхагъэхъакІэт. Абы зыкъритІэу, зримыгъэІусэу щІидзащ. Абыи кыыщынакъым – дзэр кыигъэутхъуэну, кыызэщІиІэтэну хуожъэ. Командующэр яубыду ягъэтІысыну кыыхуреджэ... А зэшІэхъееныгъэм кІэ ирыригъэтын папщІэ шэшэн отряд егъакІуэ Гикалэ. Шэшэнхэм я щыпэлъагъутэкъым дыкрасноармеещ жызыІэурэ бандэу къэзыкІухъ хъунщІакІуэхэр, ахэр Деникиным и дзэхэм кыыхэкІуэсыкІыжахэрат. Гикалэ и дзэхэм хагъэхъэну хуит ящІа «красноармеецхэм» тхыль къазэрыІэрыхъэу кІэбгъу защІырти ежъэжырт. Шэшэн отрядри а псоми щыгъуазэти, Іуэхур псынщІэу зэтригъэуІэфІлэщ: зызыхъунщІэу зыкъэзыІэта афицархэр напІэзыпІэм игъэупщІыуащ. Карасановыр абыхэм къащхъэщыжыну къолъ. Іуэхур Іэцэм хуокІуэ... Апхуэдэу щыхъум, полковникыр яубыдри ягъэтІыс.

– Насып диІэти, псори занщІэу зэтезуІэфІэжаш, армышъу абыкъэхъуну шытам ущІэмыупщІэ. Воздвиженскэм сыкІуэри...

– АдэкІэ дауэ зэрыхъуар?

– Гикалэ къызжиІа хьэдэгъуэдахэр фщІэрэ? Си Іуэхум укыхэІэбэну ухуежьэмэ, уэри уаубыду уагъэтІысыну унафэ сщІыныщ, жи! – Блэнокъуэ Хьэрун и пашІэшхуитІым я кІапэхэр дэуей-къеуху хуожьэ. Ар къызэрыгубжъар фэуэ тетт. – Сэ сщІэну сызыхуейр зыт: сыт а Гикалэ Николай зыщІысыр? Къэ-закъ щхьэрыутІыпщ, анархист хьэмэрэ Северо-Кавказскэ эмиратым и унафэм щІэт армэм и командующэ?

– Сытыт сэ ныбжесІар? – Дышнинскэр эмирым йоплъ – иджыблагъэ а тІум ирагъэкІужкІа псалъэмакъыр игу къыгъэкІыжыну аращ зыпылъыр. – Большевикыдзэхэр нэхъ гъунэгъу къэхъуху Гикалэ ди унафэм нэхъри щІокІ. Абыи къыщынэркъым – шынагъуэ мэхъу. Абы и шапхъэм тетыну щІадзэнщ нэгъуэщІхэми... ФІы къашэнукъым а псоми.

Фельдмаршалым нэхърэ нэхъ жыжъэ плъэрт Узун-Хьэжы. Абы къыгурыІуэрт Гикалэ бий пщІы зэрымышъунур – Краснэ Армэм Ростов къищтащ, ар Кавказым и бгы лъапэхэми къыщысыну махуэр жыжъэжтэкъым. Лениным и лЫкІуэ Кироври Гикалэ и телхъэу зэрыщытри ищІэрт эмирым. А псоми запэщІэпсэ, ахэр бий пщІы зэрымышъунур имыщІэу делэтэкъым эмиратым и Іэтащхьэр. Абыхэм я удыным щхьэ пэщІэувэн хуей? ПэщІэувэн дэнэ къэна, мохэр къэсмэ, жиІэнури хьэзырщ: «Деникиным дыщезауэм Гикалэ дэрэ ди псэр зы чысэм илъаш. Ди гугъуехы ди гуфІэгъуи зэдэдгуэшу шытащ»...

– ЖиІэр зэхэфхыркъэ: сигъэтІысынуш! Къэрал кІуэцІ министрыр игъэтІысынуш! Хуэзгъэгъункъым... Мыдэ си пщэ къыдэфлъхьэ а Іуэхур. Абы и лъэрыгъыпсыр сэ хуэзгъэкІэщІыныщ... – хьийм икІырт Блэнокъуэр, Гикалэ кърипэсар хуэмышъу арат. – Дызэсоюзгъу щхьэкІэ, абы къикІыркъым щхьэзыфІэфІу дызэхэтын хуейуэ. Мобы зыхуейр ещІэ. ХуэтщІари хуэдлэжъари шыгъупщэжаш! Нартыху жиІэри къызэлъэІуати – есташ, хьэ-жыгъи шы Іуси щІызгъури, лы щхьэкІэ къыщызэлъэІуми – згъэщІэхъуакъым, хьэлэл пхухъу жысІэри есташ! Деникиным хурагъашэ щэкІыр къащытетхами Гикалэ щхьэкІэ абыи деблэ-жакъым – и зэхуэдитІыр еттащ. Жыраслъэн къиша Іэцэ-фащэм и ныкъуэри лъыдгъэсакъэ ди союзгъум? Дапщэщ дэ абы и жагъуэ шытщІар? А псоми я фІыгъэу къызэрытпэджэжыну къи-гъуэтар зыщ: сэ сызэригъэтІысыныщ. Гикалэ жэуапым ешэлІэн хуейуэ къызолъытэ. Хьэуэ жыфІэрэ – сэ абы хуэфІ сыхъунщІ!

– Мэтхьэн Къызджэрий еутІыпщын хуейщ абы. Мэтхьэным и псалъэ тІу ищІынукъым Гикалэ, – Іэдэб дыдэу, кІий-гуо лъэкъ хэмылъу къопсалъэ эмирыр. Абы и Іэпхъуамбэ кІыхъэм

нэмээ шыгээр зэрагъажэрт иджыри. – ИрырекЛуи ирырепсалъэ. Гикалэ щІалэщ. Илъэс дапщэ абы и ныбжьыр? ТІошІрэ зырэ, тІошІрэ тІурэ?

– И ныбжьыракъым Іуэхур! Сыт хуэдиз и ныбжьми, ар командующэщ. – Дышнинскэри Блэнокъуэм и тельхъэт. – Армэ псо и ІэмышІэ илъщ абы.

– ФщІэну фызыхуейр сыт-тІэ? – зи нэщхъыр зэхэукІа эми-рыр япэщІыкІэ премьерым, итІанэ министрым йоплъ.

– Іэщэр кыбІэщІэхын хуейщ! Ауэ дыкъыкІэрыхуауэ кыбщІэ-мыкІащэрэт. Хуабжьу хэдгъэтІэсаш Іуэхур. Ди пщэм кыбдэ-тІысхъащи тхуедзыхыжу узиІэ. Ди пэр щІым тхуцихуэну аращ зыпылтыр, – фельдмаршалыр кІуэ пэтми нэхъри кыбзэщІэ-плъэрт. – Дэ абы сабий цыкІум хуэдэу доубзэ-добзей!

Бжэм зыгуэр кытоуІуэ. «Лошэ» и пІэкІэ лажъэ афицарыр щтэІэщтаблэу кыбщІохъэри Дышнинскэм зыхуегъазэ:

– Зиусхъэн, телефонынр пІэщІэгъуэкІэ къоджэ!

ТІэу пкІэгъуэ имыщ Іу Дышнинский-Арсанукаевыр адреи пэшым нос, абы къепхъуатэ фельдмаршалыр дзэхэм япызыщІэ телефоным и трубкар. Дышнинскэм и тхъэкІумэм занщІэу кьоІуэ: «кыдобгъэрыкІуэ».

Къоджэм уигъэжейркъым, жи. Куэд лъандэрэ зыпэплъэ, зыщышынэ Іуэхур къакІэщІэзэрыхъауэ арат – Деникиным и дзэхэм зыкърачри къебгъэрыкІуэу щІадзат. Шым и пашІэр пІуантІэмэ и щІыбыр щогъупщэ жыхуиІуэ, эмиратым и уна-фэщІхэм я зэрышхыр мо гузэвэгъуэ къатепсыхэм лъэныкъуэ иригъэзаш.

– ЩІидзаш, – хуэму къэпсэлъащ къэрал кІуэщІ министрыр. – Гикалэ Іэщэр кыбзэрыІэщІэтхыным дыпыкІащ. Ди бийм мамы-рыгъэ кыбдищІылІэн имыдэу Іэщэ кыищтауэ кыдобгъэрыкІуэ. Іуэхур шынагъуэ, икъукІэ шынагъуэ бзаджэ хъуаш.

Дышнинскэр телефонкІэ псалъэрт иджыри, зэпсалъэр Гика-лэ Николайт.

– Псоми хуитыр, псори зи ІэмышІэ илъыр Алыхъырщ, – жетэ Узун-Хъэжы.

2. БОМБЭ КЪЭУА

Деникиным и дзэхэм я къебгъэрыкІуэныгъэм щІидзэным и пэ кыхуэу Жыраслъэн Іуэхушхуэ зэфІигъэкІат: Воздвиженскэм ишат ахъшэ зэрыІыгъыфІ. Ахъшэр кыбызбгъэдэкІар Коммуни-стическэ партым и Кавказскэ бюрорат. Абы и Іуэхур зезыхуар Мэремкъан Иналт. Ахъшэм щыщ мелуан зыбжанэкІэ щІыхуэр япшыныжаш, щІыхуэ къатехуэн хуей щІэхъуар иджыри къэс Іэщэр распискэкІэ кыІахыу зэрыщытарт. Ауэ гъуанэ псори яхуэгъэбыдатэкъым иджыри, сыту жыпІэмэ сэлэтхэм я нэхъы-бэр лъапщІэт, пщІанэт, вакъэ земыгуэгъукІэ къэзыкІухъ куэд яхэтт зауэлІхэм. Зи лъакъуэхэм къэпыжъ фІэшыхъахэри гъунэж-

ти ахэр шым шэс хъужыртэкъым – лъэрыгъым ихуэртэкъым сэлэтхэм я лъакъуэхэр... Джэдыгу зэпэгъуанэхэр щыфэ пцанэхэм кьеуфэк лауэ къэзыкIухьхэри машIэтэкъым. ЩыIэм уимыгъэщIэн щыIэ? Гуэбэнэч зыщыгъ бгырыс куэди яхэплъагъуэрт зауэлIхэм. Ауэ щыIэри ныбэ гузэвэгъуэри щхьэ щыIбым дозыгъэдзэжын Iуэху щыIэт: бий зыкызычам узэрыIушIэнум зыхуэгъэхъэзырын хуейт. ИкIи зауэлIхэм дэгъуэу зыхуагъэхъэзырт зэхэуэшхуэ къапэщытым. ИджыпстукIэ Деникиным и дзэхэм ящыщ куэд северымкIэ щимыIыгъыу хьуртэкъым. Ахэр Краснэ Армэм къыщIигъэIаш. Кърихужьауэ къеху и лъэдакъэпэр пичу. Новороссийск дэхэм дэIэпхъукIыну загъэхъэзыр. Увы Iэгъуэ ямыIэу шэлонхэр ПетровсккIэ макIуэ, уIэгъэхэри адрей цIыхухэри ягъэIэпхъуэ.

Гикалэ и дзэхэм парт центрхэр къыщызэрагъэпэщаш. Иджы политикэ лэжыгъэр нэхьыфIу екIуэкI хъуаш. Партым дыхэвгъэхъэ жа Iэри увыIэгъуэ ямыIэу цIыхур къолъаIуэ, тхэкIэ зыщIэм къетх, зымыщIэм жьэкIэ жеIэ. Дзэхэм яхэт хъуаш агитатор IэкIуэлъакуэхэри, абыхэм бгырысхэм гурагъаIуэ бэнэныгъэм и мыхъэнэр, абы зыхуагъэхъэзырын папщIэ ящIэн хуейр. Псори и пIэм изыгъэувэжын хуей гъатхэр къэблагъэрт, дунейм зыкызэщIиIэтат. Щыху цIыкIум щхьэхуитыныгъэ, гуфIэгъуэ къахуэзыхьыну текIуэныгъэр жыжьэжтэкъым.

Деникиным и дзэхэр Ростов къыдахужа нэужь, Гикалэ и агитаторхэм листовкэхэр ятх, ахэр эмиратым и типографием щытрадзэ, пашкIэ-пашкIэурэ зэкIуэцIапхэ, шэрхьитI зыщIэт гулъэмыж пцанэхэм кIэрапхэж. Жэщ пшагъуэ кIыфIыр къагъэсэбпри сэлэтхэм гулъэмыжхэр бгыщхьэ задэм даш. Бгы адрыщIымкIэ деникинщхэм я окопэхэр щекIуэкIырт. Гулъэмыжхэм кIапсэ ирашIэри бгым ираутIыпщхьэх. Нэху къекIрэ добрармэм и сэлэтхэр щыIбым къызэрыщIэхмэ, я щхьэфэцым зыкъэIэт: выи, шыи, цIыхуи ялъагъуркъым, гулъэмыжхэм мывэрэ тхылъымпIэ зэкIуэцIышыхъахэмрэ якIэрыщIауэ щытщ. Сэлэтхэр зэбгрож: гулъэмыжхэм кIэрыщIахэр бомбэу, лагъыму къышIэкIрэ къауэмэ... АрщхьэкIэ къауинауи щыIэкъым. Доб-рармэм хэт сэлэтхэм хуэм-хуэмурэ зыкъащIэж, шынапэурэ гулъэмыжхэм бгъэдохъэ, итIанэ тогушхуэхэри псоми къауыхь гулъэмыжхэр. ЯфIэгъэщIэгъуэнщ: сыт телъыджэ мыхэр! ЗэкIуэцIышыхъахэр къыкIэрах, зэкIуэцIахрэ еплъмэ – листовкэщ. Къеджэнхэу хуежъэмэ, зыхуэгъэзар езыхэращ: «Ей, музыкауэ факъырэхэ, зи унэгущэ куэпэчхэм я шхахуэм хэшхыхьжу псэу джэду щхьэрыутIыпщхэ, къэвгъуэтай фызэрызэджэжын: добрармэ! Сыти и добрармэ абы?! Япэ къэс къэралым хуеIэт и бостеикIэр а фи добрармэкIэ фызэджем. Зауэм и шхахуэхэм хэшхыхьжу псэууэ аращ ар! Фэ жэщкIэрэ окопэхэм зывогъэ-фыхь, зывогъэлIыхь, фи

атаман нэхышхьэр шІәпхъуэжаши и лъэдакъэпэ пцІанитІыр и пхэщІышхьэм теуэжу щхьэхьу кІэбгъу зещІ. Кхъухьым зридзэжу шІәпхъуэжыну аращ... Хьэмэрэ сентябрь зэхэуэм щыгъуэ зауэ губгъуэм къывнауэ щыта топ тІошІрэ имрэ пулемет щэщІрэ зымрэ иджыри зыгуэрхэр щІы-вгъуну фыхуейуэ ара? ИкъукІэ ди гуапэу къыфІытхынщ – мыдэ къафщтэ фи техникэ щІэрыпсыр. Антантэр щысхьакъым фэр папщІэ Іэщэ. Добрармэ куэпэчым мызэкІэ иджыри зыгуэрхэр хузэфІокІри, къипшыныжыну къыщІэкІынщ къыхуащІахэр...»

Листовкэхэр зыкІэщІэзыупщІа сэлэтхэр щІопщІа наклъэакІэ ящІафицархэм. Ауэ абыи зыри къыкІакъым: листовкэхэм гъуэгу ягъуэтащ. Афицархэм я сэлэтхэм щабзыщІырт Деникиныр Россием и югым зэрыщыхагъэщІар, уеблэмэ абыхэм иджыри зыпхагъэлуКІырт Антон Иванович Москва нэсыным щІагъуэ къыхуэмынэжа хуэдэу. Листовкэ пашкІэхэр бомбэ лъэщхэм я фэгъу хъуащ, абыхэм къаруушхуэ яІэу къыщІэкІащ, сэлэтхэм я нэхэр къагъэпльэжащ. Листовкэхэм ярытхэр къызыгурымыІуэ – абыхэм къемыджэфхэр бзэрэ тхылгъэрэ зыщІэхэм елгъэІухэрт: тхылгъымплэхэм итыр къыджефІэ, жалэрт. ИтІанэ тхылгъымплэхэр яшыхьырти я хъэзырхэм иральхэрт.

Гикалэ и команднэ пунктыр слободам и бгъум деж щыт щхьэлыжкым къыщызэрегъэпэщ, абыкІэ ауз дыхьэпІэр игъэбыдауэ арат; щхьэлым псы къызэрырашалІэр кІэнауэшхуэт, абы и бгъуитІым щиху абрагъуэхэр егъэкІэкІат, жыгышхьэхэм къуаргъ абгъуэхэр тэст. А абгъуэ къомым тыншу зыхэбгъапщІуэу ихъурягъкІэ щашІэм укІэлъыплъыну дэгъуэт. Плъагъур уи лъабжкэм щІэтхэм яжеп Іэжынти хыбарыр адэкІэ командующэм Іэрагъэхъжынт. Езы Николай Федоровичи зэзэмызэ къытехэрт псы жапІэм и бгъуитІымкІэ щызэтетхъуа лъагапІэм, абы тету плгъэрт бийм зышигъэбыда лъэныкъуэмкІэ, зригъащІэрт бийм и гупхэм быдапІэ ящІхэр, абыхэм гъуэгу къащІынкІэ хъунур дэнэ лъэныкъуэкІэу щытми.

Мис, ноби Гикалэ псы Іуфэ лъагапІэм тету якІэлъоплъ: бийр здэщыІэ лъэныкъуэмкІэ шу гупиплІ зыкъыштрачауэ къожэ. Ари шы жьэрыутІыпщкІэ къожэхэр. ТІэкІу пасэІуэу ямыут Іыпщчауэ пІэрэ я шыжэхэр? ЗэуапІэ ІэнатІэм къэмыс щІыкІэ мыувыІэну пІэрэ шыхэр? Топхэм къэуэн щІамыдзэ щІыкІэ шууейхэм щхьэ зыкърачын хуей хъуа? Командующэм и дзэхэм унафэ яхуещІа загъэхъэзырыну. Пэжщ, езы сэлэтхэми ялъагъурт зауэ ІэнатІэм пэмыжыжъэу екІуэкІ псори. Ахэр нышэдибэ лъандэрэ зэжьэр зыт: бийр гъунэгъуу зыбгъэдэгъэхъэн, пщІэншэу зы шэ закъуи мыгъэкІуэдын, сыту жыпІэмэ дэтхэнэ зы фочышэри лъапсейуэ къащэхурт.

Гикалэ деж къэнат Жыраслъэн, Іуэхур зыІутыр, зыхуэкІуэ-

нур зригъэщІэну арат, хуей хъуми – дэІэпыкъуну хъэзырт.
– Артиллеристхэ! Япэ псалъэр фыфейщ, – мэкІий Гикалэ.
Шу гупилІ къажэм яхэуэну унафэ ещІ абы. Топхэр къызэро-
льэлъ. Бгыхэр а уэ макъхэм къышоджжэ, аузыбгъуэри гъуагъуэ
макъым къыдожью. НэрыплъэкІэ плъэуэ щыт Гикалэ хуиту
елъагъу топышэ къауэхэм ягъащтэурэ лъэныкъуэкІэ зезыдзэкІ
шихэр. Ауэрэ плъэурэ здэщытым, Гикалэ йогупсыс: добрар-
меецхэм я мыгугъэу пІэрэ кочубеевцхэм ящІауэ шытам къытра-
гъэзэжыну? Къэзакъ хъыжбэхэм уэрэдыжбыр жаІэу, пшынэхэм
еуэу, ислъэмей ящІу зрапщытауэ шытащ Къызлар зыхъумэ
партизанхэм.

– Иджыри фахэуэт! – къоІу унафэр.

Топхэр нэхъ зэкІэлыплъащІэу зэдэуэу хуежъащ, ауэ топ нэхъ
инхэр зэкІэ щымт, дэтхэнэ зы топышэм и щысхьын хуейт.
Абыхэм «псалъэу» щІадзэн папщІэ, нэгъуэщІ унафэ щыІэн
хуейт. Бийм и шуеихэр гъунэгъу къэхъурт. Абыхэм зыуи къра-
мыдзэ хуэдэт топышэ къателъальэхэр. СэмгурабгъумкІэ щыту
къажэ гупитІым ижырабгъумкІэ траІуантІэ, мыдрей ижы-
рабгъу гупитІым сэмэгумкІэ зрат, ауэ гупилІри а къызэрыжэм
хуэдэщ, фыкъыдэуи дывукІ жыхуаІэу топышэхэм зыкъыпэ-
щІадзэ.

Ар Іэмалу арат, бийм и мурадт я бийхэм я «нэдыщхэр
ятІатэу» абы илъыр зрагъэщІэну: топхэр къыздиукІыр зэха-
гъэкІыу арат. Бийм и гугъэт: ди бгъур хуэдгъэзэнщи даблэжынщ,
Гикалэ и топ псори къыгъауэу щІидзэнщ, тІасхъэщ Іэххэм я-
убыхунщ топхэр дэнэ лъэныкъуэкІэ къиукІми, а псори картэхэм
иратхэнщи штабым Іэрагъэхэнщ. ИтІанэ бийм и артиллерист-
хэм ящІэжынщ я топыпэхэр здагъэзэну лъэныкъуэр. Ауэ Гикалэ
и артиллеристхэри делэтэкъым, унафэ шхъэхуэ пэплъэхэм
иджыри загъэхъейртэкъым. Ауэ щыхъукІэ, бийм къыхуэщІэну-
тэкъым Гикалэ и топ псори здэщытри а топхэм я бжыгъэри.
Бийм и шуеихэм я къебгъэрыкІуэныгъэр зэпагъэуркъым. Ар
джэгукІэ делэ гуэрым ещхът, я мурадыр къэщІэгъуейт а шуей-
хэм. Ауэ хъэкъыр зыт: бийм мурадыфІ и Іэкъым, абы зы
бзаджагъэ гуэр къигупсысаш. Апхуэдэу шыщыткІэ, сыт
хуэдэ Іуэхуми хуэхъэзыру шытын хуейщ. ПшыхъэщхъэхуэкІуэ
щыхъум, бийм и шуудзэхэм загъэпщІуж, Гикалэ и зауэлІхэми
жъэІурыхъэгъуэ тІэкІу къахуохуэ. Абыхэм тІэкІуи загъэпсэху,
тІэкІуи машхэ. Ауэ жэщым хъумақІуэхэм я бжыгъэр нэхъыбэ ящІ.

Нэхушхэм деж слободар мафІэсым зэщІиштащ.
Унащхъэхэм телъ хъэуазэр, къамылыр дрилыпщІейрт,
пщІантІэхэм дэт мэкъу Іэтэхэм бзийуэ заІэтат. Гикалэ и
дзэхэм я зыгъэбыдапІэхэм топышэхэр мафІэу къатолъалъэ.
Унэхэми мафІэр къащІэнауэ зэтощахэ, зэтопщІыпщІэ;
слободар мафІэсым къызэщІиІэтащ: хъэхэр зэтопщІауэ,

Гэщыр мэбу, мэгуахъуэ... Гикалэ и дзэхэм быдапГэ кьагъэхъзырахэм зрадзэ, языныкъуэхэр мафГэсыр ягъэункГыфГыну, цГыхум, Гэщым ядэГэпыкъуну слободам кьы-дэмынэу хъуркъым. Топхэри зэпыуркъым. Ауэрэ бийм и дзэ-хэри зауэ ГэнатГэм кьыГуохъэ, дуней псор зэрызохъэ. Добр-армеецхэм Воздвиженскэм мафГэ шГадзат бийр хъэжэпхъажэ ящГын хъисэпкГэ, ауэ а мафГэсыр езы деникинцхэм кьащГи-дзэжауэ кьыщГэкГаш. Повстанцхэм загъэпщкГури я быдапГэхэм итГысхъэжаш, ахэр мафГэсым блыну зыкьыщиГэта щГыпГэм адэкГэ шыГэт. Ауэ езы деникинцхэр, Гэгум исым ещхъу, щГыпГэ джафэм кьытехутащ. Арати, Гикалэ и зауэлГхэм пулеметхэмрэ фочхэмрэ бийдзэхэм трагъэпсащи, щГыпГэ джафэм кьытена доббармеецхэр зэтебукГэнымэ – кьеблагъэ...

Ауэ, яукГыу уфэрэнкГлахэр кьэтэджыжурэ гупым кьыхъувэж фГэкГ умышГэну, цепурэ зэпыту кьакГуэм гъуни нэзи имыГэ хуэдэт. МафГэсым и нурымрэ нэхулъэм и бзиймрэ зэхэшы-псыхъыжри зыми гу лъитатэкъым махуэр кьульшыкъушхуэ зэрыхъуам. Зэхэуэр зы напГэзыпГэ зэпыуртэкъым. Политикэ ГуэхукГэ ягъэтГысауэ шытауэ Гикалэ Грознэм шытеуам кьри-гъэутГыпщыжыгъахэр зыхэт гупым «Жыр отряд» фГашат. Мис а отрядым и зауэлГхэр мызэ-мытГэу ебгъэрыкГуаш деникинцхэм. МафГэсыр ягъэункГыфГыжын папщГэ ягъэкГуахэри кьраджэжын хуей хъуаш. Бийр хъийм икГлауэ кьэзауэрт, зыщГыпГэ деж быдапГэр кьызэпратхъат. УбэлэрыгъынкГэ дуней Гэмал шыГэтэ-къым. Гикалэ илъагъурт бийм кьаруушГэхэр кьызэрызэригъэ-пэщыр, мыгувэу шуудзэхэм зыкьызэрырачынур гурыГуэгъуэт, бийм и шуейхэм гъуэгу ягъуэтынут – быдапГэм и Гыхъэ кьы-зэпратхъар куэбжэ зГГуха хъуат. Гикалэ и кьарур щГэкГлат, дэГэпыкъуэгъу зэрыхуеймкГэ хъыбар иригъэщГэну абы фельд-маршалым деж ГГыкГуэ зэригъакГуэрэ куэд шГат. Командующэр гугъэрт, Мэтхъэн Къазджэрий щГыгъуу резервнэ армэр кьэ-кГуэну. АрщхъэкГэ дэГэпыкъуэгъу зыпэлплъэм Гэуи-лъауи иГэтэ-къым, хэщГыныгъэ игъуэтыр зыуи кьримыдзэу, бийр кьамэпэм бгъэкГэ кьеныкъуэкъурт. Гикалэ и зауэлГхэри я псэм еблэжыртэ-къым. Ауэ ззэуитГым я кьарур зэхуэдизтэкъым...

Мэтхъэныр щыхъэрым кьыденэри езы Дышнинскэм резервнэ армэр ирешажъэ, Гикалэ дэГэпыкъуну йожъэ. Гойтэрэ Воздвиженскэмрэ яку дэль гъуэгуанэр сыхъэт бжыгъэкГэ пхузэпычынут. Полкхэм гъуэгур псынщГэу кьызэранэкГырт, ахэр занщГэу зауэм зэрыГухъэным хуэхъзырт. ПсыкГэмкГэ кьиГукГ топ уэ макъхэр хуиту зэхэпхырт фельдмаршалым и шу-уейхэр кьыщигъэувыГам. Шэджагъуэ хъуат, нэмэз щГыгъуэт. Дышнинскэм мурад ещГ бий хъэщхъэрыГуэм зрипщытыным и пэ кьихуэу Алыхъым нэмзыбзэкГэ зыхуигъэзэну. Иджыпсту икъукГэ и чэзу дыдэт

нэмээ шцІыну – фельдмаршалым и псалъэ-хэр Алыхьым деж нэсынщ, модрейм а псалъэхэр къабыл ищІынщи мусльымэнхэр тригъэкІуэнщ, эмиратым и шІыналъэ-хэр зэхэзыутэ джаурхэм лъапсэрыхыр къахуигъэкІуэнщ...

– Шэджагъуэ нэмэкІэ Алыхьым и пащхьэм диувэнщ, – же Іэри Дышнинскэр псом япэ псы цІыкІум бгъэдохъэ, и махуэ блэмыкІыу андез иштэу щІедзэ. Фельдмаршалым и шы-щхьэхьумэм псы Іуфэм деж щІакІуэр шеубгъу.

Я фельдмаршалым шапхъэ къытрах полкхэм я командир-хэми: шыхэм къепсыха я зауэлІхэм я пащхьэм къиувауэ нэмээ ящІ.

Лъэхьуу гъуэгуанэ хъарзынэ къызэпызыча шыхэри уанэхэр ятелъу мэхъэукъуэри зэхэтщ. Зы шым и шхуэмылакІэр адрей шым и уанэ къуапэм фІэдзащ. Апхуэдэу щІащІыр гурыІуэ-гъуэщ: шыхэр я пІэм итын папщІ эщ. ЩІакІуэ зимыІэ шуейхэм нэмэзлыкъ ящІын къагъуэтащ: шыныбэпххэр къагъэлалэ, уанэхэр я Іэт, шыщІагъщІэльхэр къыщІалъэф, ахэр яубгъури нэмэзлыкъ хъэзырщ. Аузыр мэжджытышхуэм ещхъ хъуаш, полкхэм я молэхэри я тэмакъым щысхьыжыркъым – аузыр къагъэпсалъэу нэмэзыбзэр къраш, а кІий макъ лъэщхэм жбыр къыхопапщэ, топышэхэр къыхогъуагъуэ. «Алыху Іэчбэр!» – псалъитІыр псоми къахоІукІ, ахэр псоми зыжъуэ зэдаІэт, куэдри зэдаІэт. Нэмээ зыщІхэм я пащхьэм къит къурш щхьэхухэри нэмэзлыкъым тет пфІошІ Алыхьым и фІыщІэр лъагъуэ яІуту. Псы цІыкІум и дауш макъым дежъу хуэдэт нэмээ зыщІ къомым я къурІэныбзэ макъхэр.

ВоздвиженскэкІэ къикІыу шууищ къахуожэ нэмээ зыщІу тетхэм. Шухэр зэрыпІащІэр къыбжалэрт абыхэм я шы тесыкІэм, я зыІыгъыкІэм. Ахэр гъунэгъу къахуохъу иувыкІауэ шэджагъуэ нэмээ зыщІ полкхэм.

Шууищым япэ итт Жыраслъэн. Ар йолъадэ нэмээ зыщІхэм я курыкупсэм. Шыр къыжъэдекъуэри чыным хуэдэу и пІэм ирегъэкІэрэхьухъ, шым гъуэзыр къыщхьэшх, и жьэм тхъурым-бэр къыжъэхдоху. Уэркъ щІалэм и кІэрахъуэр кърепхъуэт, нэмэ-зыр зэпыбгъэуным гуэныхьышхуэ зэрыпылъыр ищІэрэ пэт, Іэщэр щэ дрегъэуей, абы ишри яхошщэ нэмээ зыщІхэм.

– Бзэдженаджэхэ! Къэвгъуатаи нэмээ щыфшІын! Фи нэмэ-зыр къэзыштэн Алыхъ щыІэ иджыпсту? МодэкІэ цыхур хокІуа-дэри зауэм Іутщ, фэ... – дунейр икъутэу мэкІий Жыраслъэн, азэн джапІэм тет молэм ещхъу, зэ адэкІэ, зэ мыдэкІэ зегъазэ. – Дэгугагъро фыхъуа? ЖысІэр зэхэфхыркъэ? Гикалэ и цыхухэм лъыпсыр къащІожри модэкІэ щызэхэлъщ, фэ къыфпэплъэурэ я гъашІэр ят. Иджыпсту дэтхэнэ зы дакъыкъэри зы псэ уасэщ! Фытэдж! Фытэдж, тхьэм и ней зыщымышуэн къом! Фытэджи фышэс! Си ужь фыниуви Воздвиженскэ фынызэрыхъ! Мывэр фи гуу

щымытмэ, фи напэм тебзар мыкъэнжалмэ, фытэджи бийм девгъэбгъэрык Іуэ!..

Аргуэру кІрахъуэ уэ макъ къо Іу. Жыраслъэн и пыІэ шыгум шэр щхъэщофийкІ. Къэуар къэгубжъауэ зызыхуэмы Іыгъыж Дышнинскэрат.

— Командующэр хэту пІэрэ? Сэра хъэмэрэ уэра, хъэм къилъхуа?

Жыраслъэн жьы кІрахъуэм хуэдэу зреч. И гъусит Іыр зыщІегъужри егъэкІрэхъуэж. Жэрыжэм здытетым къызогуоуэкІ:

— Алыхъри фызогъэлъэ Іу, сэри сыволъэ Іу: напэ зи Іэр, лІыгъэ зи Іэр си ужь фыкъиувэ, лъыпсым итхъэлэхэм защІэдывгъэгъакъуэ. Бийм лъапсэрыхыр къыхуэгъэкІуауэ ди ныбжъэгъухэр къегъэлын хуейщ. ДевгъэпІэщІэкІ, армышъумэ дыІэбамэ дылъэІэсыжынкъым!..

ЛІыхэм заІэтри шыхэм зрадз, кІуэрык Іуэм тету шэсхэри яхэтщ. Жыраслъэн и ужьым йоувэхэри зэрехъэжъэ. Уи молэми, уи командирхэми, уи Дышнинскэ дьдэми къахуэгъэувы Іэркъым ахэр. Абыхэм я напэм яхутегъэхуакъым модэкІэ цІыхухэр хэк Іуадэу езыхэр мыбдеж щызэхэтыну. Дышнинскэр хъийм икІащ, абы унафэ ещІ цІыхур къэзыгъэутхъуа Жыраслъэн яубы-

ду ягъэт Іысыну. Ауэ бгъэт Іысын щхъэкІэ япэщІыкІэ

къэубыдын хуейтэкъэ? Мор здэк Іуэнум к Іуэри ежъэжат. Фельдмаршалым и цІыхур ІэщІишат.

Дышнинский-Арсанукаев уафэм сабэ дрипхъейрт. Иджы Жыраслъэн теухуа хъыбарыр ц Іыхум яхэ Іуэнщ: Гикалэ къэзыгъэлар арауэ жа Іэнщ. Езы фельдмаршалым щхъэкІэ хъыбар мыфэмыцу ягъэ Іунум ущІэмыупщІэ. Ар зыхуеяр езым ищІэжырт, зыщІрильэфыхъри гуры Іуэгъуэт: революционнэ дзэхэм бийм и Іэк Іэ кІэ яритыну арат. Иджы Іуэхур къызэрыщІидзам еплъи тІысыж. Пэжщ, Дышнинскэм и щхъэр зэрыхихыни къигъуэтащ: Жыраслъэн анархистщ, хабзи-бзыпхъи ищ Іэркъым, псори зэхзыгъэзрыхъар, зэ Іызыгъэхъар аращ. Зауэ Іэнат Іэм щызек Іуэ хабзэм ипкъ иткІэ гъэт Іысын хуейщ, жи Іэнщи къэувыжынщ фельдмаршалыр. Ауэ иджыпстук Іэ езы Дышнинскэри, псыдзэм кърихъэх къуэщІийуэ, здихъырт Жыраслъэн иришэжъа резервнэ армэм. Абы зыри хуеш Іэжынутэкъым фельдмаршалми...

Жыраслъэн сыт хуэдизкІэ пІэщІами, къыкІэрыхуауэ къыщІэк Іащ. Шуудзэхэр Воздвиженскэм нэсыным верст зыбжанэ къэнэжауэ Гикалэ и зауэл Іхэр къик Іуэту къагъэзауэ къа ІуоущІэ. КъызэщІэплъауэ Жыраслъэн къиша шууейхэм я гугъат къызэ-темыувы Іэу слободам дэльэдэну. АрщхъэкІэ абы сыт дэпщІы-хъыжынт? Ажалым щихъумэн папщІэ

Гикалэ и зауэлхэр кьришэжэжри кьежэжат. Слободам кьыдэнар политикэ Іуэху-кІэ ягьэтІысауэ Гикалэ кьригьэутІыпшыжахэр зыхэт отряд закьуэрт, абы бийр зэтриІыгьэн хуейуэ арат повстанцхэм лъэны-кьуэегьэз защІыхукІэ. Бийм иубыда кьалэм удэлгэдэныр узытес кьудамэр уи ІэкІэ пыбупщІыж хуэдэт. Лъэсыдзэ, артиллерие уимыІэу апхуэдэ мафІэ дауэ уыхьэнт?..

Дышнинскэри арэзы тохьуэ Гикалэ и псалгьэхэм. Фельд-маршалым унафэещІ кьагьэзэжу шыхэр лъэныкьуэ ирагьэзыну, зауэлхэм нетІэ нэмэз щашІа щІыпІэр хэщІапІэ ящІыну. Аузым и бгьуйтІым мээ Іувым щІагьэна бгыхэр кьашхьэщытщ. Аузыр зэвщ. Зыщыпхьумэжыну абдеж нэхьыфІ мы куюим ибгьуэ-тэнукьым.

– Нэмэз щытщІам деж дыщоуфэрэнкІыж, – жаІэурэ дыджу мэгушыІэ сэлэтхэр. Ахэр, дауи, командующэм хуэарэзыкьым.

Дышнинский-Арсанукаевым Гикалэ епсэлгьэну Іуеш. Николай Федорович и шуудзэр мащІэт, ауэ гуащІэт. Іэмалыншэ хьуамэ, сэшхуэ пцІанэ фІэкІ ямыІыгыу, бийм зрапщытыфынут Гикалэ и шууейхэм. Ахэрат лъэсыдзэхэм гугьапІэу яІэр. Лъэсыдзэхэм кІэрыщІэн я куэдт: гухэр, шэ зэрымылгыж топхэр, уІэгьэхэр, зауэ ІэнатІэхэм кьыщагьэсбэп пщэфІапІэхэр. Абыхэм Іэщэу яІэщІэлгыжыр мыжурэ пцІанэ кьудейрт. АфІэкІ кьару зыбгьэдэмылгыж Гикалэ гукьыдэж лъэпкь иІэтэкьым Дышнинскэр псэлгьэгу ищІыну. КьимыдэкІэ, абы кьилгытгэрт Иналыкьуэ революцэм и Іуэхум епщІыжауэ, ауэ щыхьукІэ, Дышнинскэм правительствэми зауэ трибуналми я пашхьэм жэуап щихьыпхьэу. АрщхьэкІэ, удым и удыгьэр япэ кьрегьэщ жыхуаІэу, езы Дышнинскэм зреупсей Гикалэ:

– Щхьэ фыкьытпэмыплгьарэ? Фэ кьывдэІэпыкьуну кьэтша кьомыр плгьагьурэ? Дэ ди нэм щІы имылгьагьуу шыжэ-рыутІыпщкІэ дыкьэжащ. Ди гугьаш дэ дыкьэсыхукІэ зыфхьумэжыфыну. Фэ уэ макь зэрызэхэфхыу бийм фи щІыб хуэвгьазэри фыкьыщІэпхьуэжащ! ФыкьыкІуэтыну хуит фыкьэ-зыщІар хэт? Фи тхьэрыІуэ псалгьэм щхьэ фепщІыжа?.. ФыепщІы-жакІуэхэщІ!

КьызэрыхагьэщІам кьыгьэгубжьа, зауэлІу фІэкІуэдахэр зи щхьэм дэуея Гикалэ Дышнинскэм жэуап иритыжын кьудей и щхьэ трилгьакьым. Зы псалгьэ жимыІэу макІуэ. Кьызэры-губжьар фэуэ тету и нэгьуджэ тІэкІум кьызэпхолыдыкІ и нэ нэщхьейтІыр.

– А узыщІэупщІэхэми нэгьуэщІІ Іуэхугьуэ Іэджэми теухуауэ жэуап зэстыну щыІэр зыщ: правительствэращ, – быдэу зэтекьуза и ІупитІ зэхуакум кьыдекьузыкІ а псалгьэхэр ко-мандующэм.

– Сыт хуэдэ правительствэм? Правительствэр абыкІэ кьо-упщІакьым уэ.

– КъызэупщIыну къыщIэкIынщ! Уэ епщIыжакIуэу укъызэ-рыщIэкIам и Iуэхур къыщысIэтынщ правительствэ пашхэм. Жэуап пхын хуей хъунущ, зиусхъэн Дышнинский! Револю-ционнэ дзэхэр гузэвэгъуэм хэхуарэ лыпсыр ягъажэу, уэ армэр гъуэгубгъум къыщыбгъэувыIауэ шэджагъуэ нэмэз ебгъэщIу! Уи нэмэз кIуэдат уэ? ИгъащIэм мэджыт бжэщхъэIу уебэкъуа-къым! Нэмэзлыкъыпэр здагъазэр пщIэркъым. Апхуэдэу щIэ-пщIар дымышIэ уи гугъэми, ущоуэ – биидзэхэр дэр нэхърэ нэхъыбэ зэрыхъур пщIэрти абыхэм дызэхебгъэкъутэну арат. Уи мурадыр къохъулIащ, зиусхъэн Арсанукаев! Ауэ къыпхуэгъун-къым ар! Мыбы къокIуэ епщыкIузанэ армэр. Россием и Югым и комиссар Серго Орджоникидзерэ Лениным и лIыкIуэ Сергей Кировымрэ я унафэм щIэту. Дауи, уэри зэхэпхагъэнщ ар.

– Жыраслъэн бзэгу къыпхуихъауэ аракъэ? Абы и пашIэр зэгурым хуагъэкIэщIауэ щытащ, иджы сэ и бзэгур хуэзгъэкIэ-щIыну къыщIэкIынщ. Иджыпсту дызэщыхъэнкъым. Абы и чзукъым нобэ. Ауэ абыи дынэсынщ.

– Зауэ трибуналкIэ уи судыр щIэн хуейщ!

– Сыбгъэшынэну упымылът. Хъэуэ жыпIэрэ, уезгъэубы-дынщи уезгъэгъэтIысынщ.

– Уи IэмпIэр хуэкIэщIабы!

– Уэ сызэрыплъэIэсын Iэ спытщ. Хъэпсым фрезгъэдзэнщ Жыраслъэни уэри.

– Ар пщIэуэ уеплгъыжашэрэт.

– Ар сщIауэ уэзгъэлыагъунщ. Абы и унафэр сщIакIэщ.

– А унафэр уи IэкIэ къутэжи нэхъыфIщ.

– Щыгугъ абы!

– УхущIегъуэжынщ. Жыраслъэн Iуэхум псэ пэжкIэ бгъэ-дэтщ. Ар мыхъуамэ, нэмэзлыкъым фытетт фэ иджыри, Iэщэм и пIэкIэ нэмэз щыгъэ зэхэвдзу. Аращ уи мурадыр къызэпы-зыгудар. Уэ къыпкIэщIишри шуеыхэр ди деж къишат абы. Ара хуумыгъэгъунур? Ара щIэбгъэтIысынур? КуэдыIуэ уи пщэ ду-мышлхъэжу пIэрэ? Дэ гузэвэгъуэ къыщытлгъысым, Жыраслъэн зыкъытщIигъэкъуащ, ар гузэвапIэ ихуэрэ – революционнэ дзэ-хэр абы къыщхъэщыжынущ.

– Деппынщ! – жеIэри фельдмаршалыр и шым йолгъэдэ-къауэ, и мюридхэр и гъусэу щIопхъуэри йожъэж. Аузым дыхъэ-пIэр быдэу гъэбыдэн хуейт. Хэт ищIэрэ, бийм пэщIэува зауэлI хахуэ тIэкIур зэтриукIэу мыбыкIэ къыгъэзэнкIэ мэхъу. Дышнин-скэм унафэ ещI Iшэрэ IэщэкIэ гикаловцхэм ядэгущэну. Нэ-гъуэщI мыхъуми, абыкIэ зыщигъэзэхуэжыну арат Севернэ Кавказым и партизаныдзэ зэгүүтхэм я штабым и начальником и пашхэм деж. АтIэми, Деникиным кIэ игъуэтыным къэнэжар махуэ бжыгъэщ е нэхъыбэ дыди – тхэмахуэ

бжыгъэщ. Дыш-нинскэр иувэн хуей хъунуш большевикхэм я Іэтащхьэхэм я пашхьэм. Фельдмаршалым и шыщхьэхьумэр Гикалэ деж егъакІуэри жрырегъэІэ: уи отрядхэр адэ жыжьэу Іуши тылым шэ, уэ дзэхэр уи гъусэу къани быдапІэр къызэгъэпэщыным елэжь. Дышнинскэм зи Іуэху зэрихуэхэм зыкІи ухуеиштэкъым, сыту жыпІэмэ деникинцхэр пылбыжтэкъым къуршыщхьэм ихьэу я бийхэм зрапщытыну – абыхэм гузэвэгъуэр тылымкІэ къащыкІэщІэзэрыхъат: епщыкІузанэ армэм и удынхэр зыхащІат. Деникинцхэм иджыпсту ящІэн хуейр нэгъуэщІт: бгым ихьэу зэуэным и пІэкІэ, ягъэкІэрэхьуэжу Къызлар льэныкъуэкІэ кыкІ дзэхэм пэувынырт. Къуршыщхьэм добрармэм гуфІэгъуэ лъэпкъ къыщыпэплъэртэкъым.

Гикалэ къыхуэнэжа и дзэ тІэкІур къуршыщхьэ къуажэ гуэрым щегъэзагъэ, езым тредзэри макІуэ Узун-Хьэжы-Хьаир-Хьан деж. Блэнокъуэри Мэтхьэнир щысу Іуэхур къызэрекІуэкІа псори эмирым хуеІуатэ. Къэхьуа тхьэмыщкІагъэ псомкІи къуаншэр фельдмаршал Дышнинскэр арауэ зэрыщытри жЕІэ.

АбыкІэ щыхьэт уиІэ жи Іэу эмирыр Гикалэ еупщІыххэркъым. Псори гурыІуэгъуэт: резервнэ армэм и унафэщІу щыта Мэтхьэныр ІуигъэкІыу Іуэхур езы командующэ нэхьыщхьэм и пщэ дилъхьэжар пэжт. КъимыдэкІэ, Узун-Хьэжы щыгъуазэт Дышнинскэр Гикалэ теплъэ зэрымыхьум. Гикалэ и дзэхэр эмиратым и хьэщІэ жагъуэу ибжырт командующэ нэхьыщхьэм. Іуэхур нобэ зэрыщытым хуэдэу щымытамэ, эмирым ищІэнур езым ищІэжынт. Ауэ иджыпсту Іуэхум зихьуэжат: Краснэ Армэм и дзэхэр махуэ къэс нэхьри гъунэгъу къыхуэхьу зэпытт Кавказым и къурш лъапэхэм. Командующэ нэхьыщхьэм зыгуэр иримыщІэу щыгтмэ, езы эмирым жэуап щыхьын хуей хъунут Советхэм я пашхьэм.

– Сыт тщІэнур-тІэ? – Къазджэрий дежкІэ зегъазэ эмирым, мор зэрылІы губзыгъэр, Іуэхум зэрыхуэІзээр ещІэ абы.

– ТщІэным хуитыр уэращ.

Узун-Хьэжы хогупсысыхь, нэмэз щыгъэ гэжэнри зэпигъэуркъым. ЯзыныкъуэкІи и жьакІагъуэр еубыдри хэплъэу хуожьэ – и щхьэ ечэнджэщыж хуэдэщ.

– Революцэм и Іуэхум епщІыжар правительствэми армэми я унафэщІу щыбгъэт хъунукъым, – тригъэчыныхьырт Гикалэ. – Нобэ сэ сызыщэфам пщэдей... Пщэдей хэти епщІыжыфынуш ар.

Езы Николай Федоровичи, Блэнокъуэ Хьэруни, уеблэмэ Мэтхьэн Къазджэрий дыди шэс пхуихьэжыну къыщІэкІын-тэкъым иджыпсту Гикалэ жиІа псалъэхэр зэрыпэжымкІэ. Ауэ пэжт ар. Псори щым щыхьум, къэрал кІуэцІ министрыр къыхопсалъыхь:

– Зиусхьэн, уэркъ щІалэ Жыраслъэн къыпхуэзэну хуейуэ

мэлыауэ. Уэ кыбжимыІэну Іэмал зимыІэ Іуэхугуэ гуэрэм шыгъуазэу аращ жиІэр.

– Дэнэ езыр здэщыІэр?

– Лъэхъуэщым исщ. Фельдмаршалым и унафэкІэ ягъэт Іысауэ.

– Щагъэт Іысар сыт?

– Лажьэ имыІуэ ягъэт Іысащ. Воздвиженскэм и хъумакууэ шытахэм ядэ Іэпыкъуну зэрыхуежъаращ щагъэт Іысар, – къэрал куэцІ министрым ятэ зыкърегъэщ Гикалэ. – Жыраслъэн пылъат сэбэп кытхуэхъуну. Ауэ зымащ ІэкІэ кыкІэрыхуауэ кыщ Іэклащ. ХъэщхъэрыІуэм хуэдэу зыкыдзэйдза бийм дызэрыпэщ Іэувэн зауэ хуэ Іухуэщ Іэ ди Іэжтэкъым, фочым иплъхъэн шэ къудей уимыІуэ дауэ узэрызэуэнур? Мыжурэм дыкыхуэнауэ аращ Іэщэу тІэщ Іэлыжыр. Ди зы зауэлІым цыху зыбгъупщІым зыкърадзу цыхуежъэм, сыт тцІэнт? ДыкыкІуэтыну унафэ сымыщ Іу хъуакъым. Бийр ди ужь кърымгъэуэнуну Воздвиженскэм кыдэзнащ Кутафьевыр...

Зыкъомрэ хэплъа нэужь, эмирыр Блэнокъуэм йоупщІ:

– А уи пщэ дэслъхъауэ щыта Іуэхур дэнэ нэбгъэса?

– Пэжу кыщ ІокІ. Си щхъэкІэ сеупщІащ Екъуб дыщэкІым. Апхуэдэ Іуэху щыІащ, жи. Абы ищІауэ щыта сурэтыр ноби цыІэщ. Сурэтыр кызытрищІыкІауэ щыта тхылъыр зейри белджылыщ.

– Хэт зейр?

– Жыраслъэнщ.

– Уи щхъэкІэ узэхуеплъа тІуми?

– Хъэуэ. Сыхунэса щІыкІэкъым иджыри. Нэхъ тэмэмыр жыпІэмэ, Жыраслъэни а Іуэхум кыыхэзгъэпщІэну сыхуежъым. Щэхур щэхуш.

Эмирыр аргуэру щым мэхъуж. Мохэр зытепсэлъыхъым шыгъуазэтэкъым Гикалэ. Дышнинскэм и Іуэхум теухуа хъыбарыр эмирым кыкІэщІэзыдзар Чуликов Ибрэхымт: Дышнинскэм и напщІэм телъу зызэригъэлІ тхылъыр, Оттоман къэралым и султІаным и Іэр зыщ Іэлыыр, нэпщІщ, тырку султІаным абы зы тхылъи къритакъым. Ар зэзыгъэпщІар Иналыкъуэ зи бысыму щыта Шалвэщ. ЗэрызэрагъэпщІари Жордания Ной и унафэкІэщ. СултІаным и Іэщ ІэдзыкІэм Екъуб сурэт трихауэ аращ. Сурэт зытраха а тхылъыр Іэдиб Хъалидэ кыІихауэ щытащ Вахитдин Мухъэмэд Еханэм. Тхылъыр зейр Хъалидэ деж цыхъэщІа Жыраслъэнщ...

– Жыраслъэн жыжъэ щыІэкъым: уи Іэмыщ Іэ исщ. ЕупщІабы. Сэ нэмэз сщ Іын хуейщ. Ди щхъэщыгу итым сечэнджэщынщ, – жре Іэ эмирым Блэнокъуэм.

– Зы сыхъэт нэхъ дэмыкІыу Іуэхум и пэжыпІэм шыгъуазэ ущІынщ.

– Абы и ужькІэ сэ Іуэхум унафэ тесщІыхъынщ-тІэ, – же Іэ

Узун-Хьэжы. ИтІанэ Гикалэ зыхуегъазери: – Уэ кІуэж. Псоми дегупсысынщ. Си унафэм и хьыбары кьыпІэрыхъэнщ...

– ИкІэщІыпІэкІэ Жыраслъэн кьебгъэутІыпщыжыну сыно-

лъэІу. Арыншамэ, кьызжиІакъым
живмыІэж, фІы кьыфхухэ-кІынкъым.
Цыхум лъэхъуэщым зрадзаш.
Къэхъунур пщІэну-къым...

Эмирым и щхьэр Блэнокъуэм хуешІ:

– Тхылъхэм быдэу зэхуеплъ.

Жыраслъэни хуит къэщІи зы-хуей
дыдэм ирырекІуэ.

ЕтІуанэ махуэм и пщэдджыжьым

Дышнинскэр елъэпэуэжаш Чуликов Ибрэхым жыхуиІауэ щыта мывэ хьурейм. Эмирым унафэ къэщтэ: Дышнинскэм и къулыкъуу хьуар кьыщхьэ-щыхын, абы и пІэкІэ генерал-майор Блэнокъуэ Хьэрун гъэувын. Дышнинскэм и тхылъыр зэрынэпщІым теухуа хьыбарыр уэскІурийм хуэдэу ин хьу зэпытт. Зым адрейм щІигъужурэ нэгъуэщІ Іэджи кьыщІэщаш: Иналыкъуэ джыназтэкъым, джыназымэ кьыщыуа кьудейт – и щыкьухэмкІэ, игъашІэм академикуи фельдмаршалуи щытатэкъым, атІэ ауэ сытми кьызэрыгуэкІ пристафт.

3. ХЬЭХ ТЕУХУА УЭРЭД ГУУЗ

Дышнинскэм пщэдджыжьми кьыхуэубыдакъым эми-рыр. Фи хьэдэм къемыбэкъуауэ, бийр аузым кьыдэвмыгъэхэ жєІэри армэм и штабым и начальникым унафэ быдэ хуешІ, зы гузэвэ-гъуэ гуэр кьызэрыпэплъэр и псэм ищІэу, езыр Ведено кІуэну йожьэ...

Эмирри хэсу Ведено жэщ псом щекІуэкІаш правительствэм и заседанэр. Зи гугъу ящІыр Дышнинскэм и тхылъ нэпщІырат. Абы теухуауэ заседанэм кьыщыпсалъэрт Блэнокъуэр. Министр-хэм я фІэщ хьуртэкъым Дышнинскэм тхылъ нэпщІ зэригъэпэ-щауэ. Щымахъужым, Жыраслъэн кьраджэ. Абы кьурІэнкІэ тхьэ еІуэ: «Си нэкІэ слъэгъуаш Екьуб си тхылъым ит хьэрфхэми мыхьурми сурэт зэрытрихар. Ауэ абы кьисхаІатэкъыми зыри жысІатэкъым». Езы дыщэкІ дыдэми зыкьиумысыжаш абыкІэ. Эмирым унафэ ищІа нэужь, иджы премьер-министру ягъэувар Іуэхум и ужь йохэ – Дышнинскэм хуэсакъын, и Іэр пхын хуейт, сыту жыпІэмэ абы Іэджи ищІэфынут, дауэ хьуми, армэ псо Іэ-щІэлът. Унафэ ищІрэ армэр Ведено ириутІыпщмэ, эмиратыр щыІаи-щымыІаи – хьэбэсабэ ищІыфынут. Ауэ Дышнинскэм ущІыщышынэн

щымыІәу кышцІәкІаш: Ведено кІуәуэ гъуэгу здытетым зэхех кыылъыкъуэкІа Іуэху бзаджэм и хыбар. Ара-ти, Дышнинский-Арсанукаевыр щІопхъуэжри йожъэж, здэ-кІуари ящІәркъым. Пэжщ, куэдым хуагъэфашцэрт абы и шылгэр тхыль нэпцІыр щызэригъэпэща Грузием ихуауэ. Ауэ Іуэхум и пэжыпІэм зыри щыгъуазэтэкъым.

«Дышнинскэм и Іуэхур» хыбарышхуэу ежъаш. Иналыкъуэ зыкыфІәщІыжауэ хузэфІэмыкІын щымыІәу зыкыилтъытэжу, Россиям пащтыхьыр зэрыщытрахуам ещхъу, езыми эмирыр трихуну пылъу. Шэшэныр Грузием гуигъэхъэну хэту, нэгъуэщІу жыпІэмэ сонэ гуашцэ кыишам папщІэ уасэу итыну и мураду жаІәу кърахъэкІырт. Ар эмирым кыищІәри, жаІэрт, илт ищІә-жашц: премьер-министрыр трихуаш. Языныкъуэхэми щаләужырт Дышнинскэр псэууэ бгъуэщІагъым щІаубыдауэ. Мыдрейхэм зытрагъэчыныхьыр нэгъуэщІт: Жордания Ной деж кІуашц дзэ кыиыхыну, абы кыигъээжмэ, эмирым фІы щІыхынкъым... Жыраслъэн щхъэкІи хыбарышхуэ ирамышъэжъу къэнакъым. Яу-быду щІадзауэ зэрыщытам папщІэ, жаІэрт, Жыраслъэн къахуигъэуващ, эмиратым ахъшэу и Іәу хъуар къратын хуейуэ. Мис а ахъшэ къомыр ирихъэжъу Факри-паша деж кІуэжауэ, жаІэрт. Генералми щІыхуэ зытригъахуэркъым: армэр Жыраслъэн къретри езыр и къэралым мэкІуэж, жаІэрт. ИтІанэ дзэшхуэ и гъусэу Жыраслъэн къегъээжри и хэкуэгу Блэнокъуэм и анэр хуегъагъ, ар и къулыкъум треху, жаІэрт...

Ауэ Іуэхур зэрыщытыр нэгъуэщІут: Жыраслъэн уІэгъэ нэпцІ зищІри эмиратым и уІэгъэщ закъуэм, Мэрям шылажъэм, зыщигъэпщкІуат. ПцІыр сыткІә щхъэпэ, Жыраслъэн и уІэгъэжкыр къешынәужар пэжт, ар еекІуэу Іуэхур нэхыкІә дыдэ хъункІә зыхуэІуа щыІэтэкъым. Абы кІәльыгъэпльын хуейт. Мэрям дуней гуфІэгъуэр иІәт: зэгуэрым дыгъужъым и жъэм кыыжъэдззытхыыжауэ щыта лІым иджы Іуэхутхъэбзэ хуищІәжырт. Абы Жыраслъэн и щхъэр апхуэдизкІә зэщІипхати ар кыызэрыпщІыхужын дунейм теттэкъым. Мо сымаджэ, уІэгъэ къомым яхимыгъэгъуалтхъуэ Мэрям езым и кабинет цІыкІум щІигъэгъуэлтхъаш Жыраслъэн. Апхуэдэу сымаджэщ узэрыпщІәлтынт, зэран кыххуэхъу щымыІәу, Мэрям зы

дакыикъэ кыызэрыдэхуэу абы и пІә
лъапэм тесу, хуимыщІә щымыІәу... Ар
бийм Іәримыгъэхъэн папщІә езы

цІыхубзым и псэр къуитынти. Ауэ Жыраслъэн кыгурыІуэрт мыбы куэдрэ зыщыпІә-жъэ зэрымышъунур, – Дышнинскэм зэрэпщІыжар кыххуигъэгъуну-тэкъым. ЗэкІә и ІутІыжт: Мэрям унэм кърих ерыскъы щІәщыгъуэм-кІә игъэтхъэжт, цІыхубз дахэр кыыбгъэдэст, имыгъээзшу хыбар гъэщІэгъуэнхэмкІә тригъэут. ЩыщІыкІум щыгъуэ зигъэпщкІуу-рэ школым жэуэ, класс щхъэгъубжэмкІә дэплъу зэрыщытар, итІанэ урыс

цыхубз егъэджакIуэ Надеждэ Алексеевнэ буквари кыызэ-
рыритар, иужькIи зэрыригъэджа щIыкIэр кyiIуэтэжт
дохутырым. Иджыпсту Жыраслъэн зыщIэль дьдэрат Надеждэ
Алексеевнэ и пэшу шытар. Деникинцхэм я лъэхъуэщым
зэрисам теухуа хыбар гуауэхэри кyiIуэтэжырт Мэрям.
Абыхэм я гугъу щичIыжкIэ цыхубзым и нэпсхэм
кыызэпажыхьырт, щхьэфэцыр кьалэтырт абы кyiIуэтэж
хыбархэм...

– ДыкбагъэпцIат къэгъэпцIэкIейуэ: Мэрям Истамбыл
дгъэкIуаш кьыджаIат, – и нэ лъэныкъуэ уIэгъэпхым кыщIэ-
щымкIэ цыхубзыр зэпиплъыхьурэ мэпсалъэ Жыраслъэн.
Адрей нэ лъэныкъуэри и напэм и щIэлъэныкъуэри уIэгъэпхкIэ
щIэхъумат. Апхуэдэу щIашIар Жыраслъэн зыми кымыщIыхун
папщIэт. – Сэри си фIэщыбзэ хъуат ар. СыткIэ сигу кьэкI ынт
сэ апхуэдэ Iуэху кысщубзыщIыну...

– Блэнокъуэми Дышнинскэми псалъэ быдэ сIахат псэ Iуту
зы цыхум зыкъезмыгъэщIэну. «УIэгъэщым уви итIанэ дэ
укъэдгъуэтынщ. Абы шынагъуэу зыри пылъкъым. НэгъуэщI
унэцIэ щыпфIэтщакIэ хэт уэ укъэзыцыхунур?...» – кызжаIэри
сыкбагъэпцIат. Сэри, сыделэти, мобыхэм жаIэр си фIэщ хъури...
ИужькIэ сызыхэхуамрэ кысщыщIамрэ уэри уошIэ. ПщIыхьэпIэ
къудейуи тхьэм симыгъэлъагъужькIэ ар...

– Уи насыпым кърихьэкIри уакъыIэщIэкIай абыхэм. Васи-
лий Петрович цыху дыщэщ. Ар мыхъуамэ, сэри нэгъабэ лIахэм
салъэщIыхьэжати.

– Ялэхь, уэ ушыIэр пэжмэ, сэ ажалым сыкъезыгъэлахэм
сахуэгъэзэжи абыхэм я щыхуэу стелъыр сыгъэпшыныж.

– Уи муралыр мыгувэу къохъулIэну кыщIэкIыныщ-тIэ.
Большевикьдзэхэр гъунэгъу къэхъуаш.

– А фэр ятетщ псоми. Эмиратыр зэрызохьэ, ящIэн ямышIэу
я щхьэр кърахьэкI. Дзэхэм ВладикавказкIи ягъэзащ. ЗэрыжаIэм-
кIэ, зауэ гуашIэ йокIуэкI. Мэтхьэн Къазджэрии бзэхаш.

– IуэхукIэ ежьаш...

– Иожьэхэр. Ауэ къагъэзэжыркъым, – ежьэу Истамбыл дэ-
кIуэда и щхьэгъусэр игу кьокI Мэрям... – Къэралышхуэхэм
Iуэхур я щхьэм къэсу, жаIэ. Я щхьэр кыыхахмэ, я лъакъуэр хэнэу,
я лъакъуэр кыыхахмэ, я щхьэр щIэнэу къэнахэщ, жаIэ. Лъэпкъ
цIыкIухэр яIэщIэгъупщыкIыжри, я щхьэр я лажьэу къэнащ.
Истамбыл кIуа делегациэм зыгуэр ящIэху, мыбы Iуэхур зэрыхъун
щыхъунурэ ежьэжынуш...

Мэрям жиIэхэм едаIуэу щыс Жыраслъэн цыхубзым
итхьэкъуаш. Ар цыхубз щIалэщ, дахэщ. И нэгуи, и ни, и Iэпкъ-
лъэпкъ псоми хэбдзыну щыщ хэлъкъым. Нэ фыгъуэ зиIэ зра-
мыгъэплъым хуэдэщ. Езым бзэ IэфI иIэщ. И пэр иныщэкъым
икIи цIыкIу дьдэкъым, захуэщ. И жьэпкъыпэр быдэщ, мыдэ
япсыхьам хуэдэу. И пщэри, моуэ тIэкIу хуэкIыхь щIыкIэу, дахэ

дыдэщ. И пшэмрэ и щхьэмрэ зокIупс. И фэр жьауэм щIэлъу ягъэгъуа къамылым и фэгъущ. И щхьэц фIыщIэшхуэр щIакIуэм хуэдэу и плIэм къедзыхащ... И инагъ, и цIыкIуагъ жыпIэнуши, абыкIи дэбгъуэнIакъым. И хьэл-шэнци, цIыху шабэщ, лэжьа-кIуэшхуэщ... КIуэзракъэ, цIыхубз зэкIужщ... Жыраслъэн зи бэ-лыхь иукIыр зыт: апхуэдэ цIыхубз телъыджэр деникинцхэм я Iэ фIейхэмкIэ зэрызэралъэфарт. Абы щегупсыскIэ Жыраслъэн и гуртIэкIу хуэщIыIэ хьурт цIыхубзым. Пэжщ, абы хьэрэмыгъэ игу кыыхуэкIыртэкъым Мэрям. Ар кызыыхэкIыр абы лIы зэриIэр, Рубинэ къэкIуэжыным Мэрям пэплъэу зэрыщысыр зэрильагъурауэ къыщIэкIынт...

– Сэри гъуэгъу сытемыхъу хьунукъым, Мэрям. Къэзгъэз-жынуми къэзмыгъэзэжынуми зыщIэр алыхьыращ.

– Дауэ жыпIа? – кIыхьу эпишу къопсалъэ цIыхубзыр, мыдэ уэрэд гууз гуэр къригъажьэу асыхьэтуи щигъэтыжа фIэкI пщIэнкъым. Абы и нитIым къыщIиха бзийри и нэгум къыщхьэ-щиха нурри мэбзэхьж. – Дэнэ уздэкIуэнур? УкIуэжыну ара?

– СыкIуэжынуи и чэзу хьуащ. Гу лыпта бжыхьэ пщыхьэ-щхьэхэм деж бзухэр я абгъуэхэм зэрет IысылIэжым? Махуэ лэжьыгъэр къетхьэлIащ, ди унэж дыкъэкIуэлIэжащ жыхуа Iэу дунейр якъутэу Iэуэляуэу.... Абыхэм я абгъуэхэр зытет щиху инхэм я гъунэгъуу мафIэ гуэр къыщызэщIэнамэ, бзухэм зэуэ зыкъаIэт, жыгыщхьэхэм щхьэщыхуарзэу къалъэтыхь. Ауэ мафIэр мыужьыхьжауэ, я абгъуэхэм итIысхьэжыркъым. Абы-хэм дарешхьщ дэри. МафIэр ужьыхьж хуэдэщ. Ауэ щыхьукIэ, ди абгъуэхэм Iэгъуэ зыхуэтщIыжын хуейщ.

– Абгъуэ зиIэжхэр екIуэлIэжынт, ауэ...

– Абы и лъэныкъуэкIэ уэуи кIэныр кыкIат: уи унэр дыщэ-кIэ къызэщIабгъащ. Ахьшэ завод ящIащ фи унэр, – мэгушыIэ Жыраслъэн, и нэ лъэныкъуэ къыщIэщымкIэ мэдыхьэшх. Ар щыдыхьэшхкIэ, тIэкIу кыыхуагъэцIырхьа и пащIэри холъэт.

– Сымылъагъужыныр къахуэкIуащэрэт а ахьшэхэм! Си унэ дыдэм сыщIэмыхьэжыф хьуащ абыхэм я зэранкIэ. БжэщхьэIум уебэкъуэнумэ – тхыль егъэлъагъу хьумапIуэм. Ди анэм жэм къишыну щIэкIа – фоч гъэпкIа зылыгъ хьумапIуэр абы и ужь йоувэ. Пхьэ къута IэплIэ унэм къыщIэпхьа – ари пхьэ къута зырызурэ зэ IапщIыкI. Ди адэр жэщкIэрэ жейм емызэгъыжу къэнащ: ди унэр яхьунщIэн и гугъэу мэгузавэ. Ауэ хэт дунейм эмирым и ахьшэм щхьэкIэ лIэр? Ядыгъуныр къэгъэнауэ, ауэ пIахьунукъым. МэкъумэшыщIэхэри делэкъым – къац Iыхуащ ахэр зи ахьшэ лъэпкъыр. ТхылымпIэжыым пащI.

Iэуэляуэшхуэ къэIуам къызэпеуд псалъэмакъыр. Мэрям зэпходэIукI. Ар есэжат уIэгъэщым къыщыхьу зэрызехьэм, цIыхухэм я зэдэуэкIэм. Ахэр щызэныкъуэкъум, щызэщыхьам деж щIакъуэ башхэри, шынакхэри, шырыкхуэри къыща-гъэсэбэп куэдрэ къэхьурт: абыхэмкIэ зэхагъэкIырт хэт къуаншэ-

ми хэт захуэми. УІэггэхэр хуабжью жьджэру, кызырыщІэ-гъэплъауэ тепсэлтыхьырт хыбару зэхэх (ар ирпэж, хуейми ирпщІ) псоми. Ахэр зыггэсабырыжыр Мэрямт; мыбдеж абы кыггэсэбэпырт дохутыр нэхыщхьэу зэрыщытри, псалгэ гуапэри, шынаггэри – фызырысымаджэу фыщІэстхыкІыжынщ яжриІэрти иггэшынэхэрт.

– Тхьэм ещІэ аргуэру псори кызыггэутхьуар.

– СыкІуэнщи сыплгэнщ, – щІокІ Мэрям.

Дунейм щекІуэкІхэм йогупсыс Жыраслгэн. Къуршыщхьэ гуэл иным кыхэхутам зреггэщхь абы. Гуэлым и хьуреггькІэ мафІэсым зэщІишта хуэдэщ. КыхэкІи еплгэ апхуэдэ гуэлым. Дэнэ укІуэну? Узыхуэзэнур сыт? Россием пащтыхьыр щытра-дзаш, Тыркурщи – султІаным зрадзауэ яфыщІ, хьалифатым и бийхэри мащІэкьым. Псори зэбграхумэ, абыхэм я пІэкІэ яггэ-

увынури ящІэркьым. Западым щыщ кьэралхэри хэт Россием

и бийщ, хэти Россием и ІупэфІэггущ. Узун-Хьэжы и

плъапІэр Тырку лгэныкьюэмкІэщ, абы и псэм нэхь кыдыхьэр джаурхэм я пащтыхьыракьым – мусльымэнхэм я султІаныращ. Ауэ бгырысхэм я дежкІэ тІури зыщ; зи щхьэм напгІэлгэщІ фІэшы-хьари дыщэ пыІэ зыщхьэрыггэри. ТІуми уаггэтхьэнукуьым. Ауэ Даггыстан тІэкІумкІэ пащтыхьитІыр куэдгІуэщ – зы пщэм щхьитІ фІэт хуэдэщ. Зы народым правительствэу тІу иІгэу...

Мэрям, кыпыгуфІыкІыурэ кыщІохьэжри, газет пычахуэ тІэкІу кьреггэлгэгу Жыраслгэн.

– Сыт абы кыщыхьуар?

– Мыращдунейр щІакгэутэр! – газет пычахуэ тІэкІур Жыраслгэн хуеший цІыхубзым. ЗэраггэукьюеямкІэ, зэраупышкІуамкІэ тхылымпІэ напэм фгэуэ тетщ ар куэдрэ зэрызэрахьар. – Еплгыт абы...

УкІытэри кыы Іихат лІым кыхуашияр, ауэ Мэрям мобы йоплгэри кгешІэж Жыраслгэн кызырэмыджэфыр: лІым тхылымпІэ напэр дэггэзгэуэ иІыггт.

– Сыт газет лгэпкь мыр?

– Газетгьж гуэрщ. «Народнэ властщ» зэреджэр. 1918 ггэм кыдэкІащ. Шгэшэн уэрэдыжхэм папщІэ Шарипов Аслгэнбэч итхуэу щыта статьяр тетщ. УІэггэхэр зэщыхьащ: «абрэдж» псалгэр дауэ кызырыбгурыІуэнур?» – жаІэри. Абрэджыггэр кыздикІардэнэ? Арди хэкум дауэ кьэса? Кьззакь гуэрым жегІэ: «Абрэджри хьунщІакІуэри тІури зыщ». Шгэшэным и щІакгэуэ башыр трикгэутэ пгэащ апхуэдгэу жызыІа кьззакьым: «Абрэджым хьун-

щІаКІуэкІэ щхъэ уещрэ? – жи. – Абрэджхэм папщІэ уэрэдхэр яус. Абрэджхэр лІыхъужь нэсхэщ. ХъунщІаКІуэхэм хуаусауэ зы уэрэд зэхэпха», – жи. Модрейм сыт ищІэн, «зэхэсхакъым», жи. «НтІэ, – жи мыдрейм, – дэ диІэщ Хъэх абрэджым теухуа уэрэд». Къэзакъри ерыщци кыкІуэтыркъым: «А уи Хъэыхращ езыр хъунщІаКІуэ жыхуаІэжыр». Арати, Іуэхур куу хъуащ, зэщыхахэщ...

– Хъэх абрэдж жыІа? – щІоупщІэ Жырасльэн.
– Ар дыдэщ. ЛІо, уэри зэхэпхакъэ абы и хъыбар?
– И хъыбарыр зэхэсхаш. Ауэ и уэрэдым сыщыгъуазэкъым.
– Уи гушІэм зыкъыдыгъазэу уэрэд гуузщ. ЦІыхубзхэр егъэпыхъэ, лІыжъхэри егъэдзыхъэ... ДыщщІыкІум хъэщІэщ щхъэгъубжэхэм я лъабжъэм дыщІэту дедалуэрт а уэрэдыр лІыжъхэм щыжаІэкІэ. Нобэр къыздэсым си гум илыщар. УезгъэдэІуэни, ухуейм.

Мэрям лъэныкъуэкІэ зрегъээзекІ – зэрыукІытэр игъэпщКІуу аращ. ТІэкІурэ сабыру щот, итІанэ темыгушхуащурэ къыщІе-дзэ. Хуэмурэ къыщІидза пэтми, тІэкІу-тІэкІуурэ къызэрокІри уэрэдыр еІэт:

«Хъэх абрэджыр лІы хахуэт.

ЛІыгъэшхуэ зэрихъэрт.

Хъэх абрэджу шыщхъэмыгъазэм,

ПсэзэпылъхъэпІэм цихуам и дежи

Абрэдж хахуэм зыкымылхуэт,

Тхъэм къыхуиухар и натІэу

ІэнатІэ хъэлъэхэм цихуами,

Гушхуэ, лІыгъэшхуэ бгъэдэльти,

ЛІы хуэдэу Іуэхум къыхэкІыжыфырт...»

Жырасльэн и нэр зэтрипІауэ хоплъэ, зы псалъэ димыгъэхуу уэрэдым йодаІуэ. Езы Жырасльэн хуэдэт ар щІаусар – и щхъэ закъуагъкІи и дуней тетыкІэкІи Хъэх абрэджым ещхът ар. Хъэх гу пщІанэт, гу пщтырт, щхъэ закъуагъым игъэгуІэрт, ныбжъэгъу пэж кылтыхъуэу, ауэ имыгъуэту и дунейр кърихъэкІырт. Езым хуэдэу цІыху псэ хъэлэлт, лІыгъэ зыхэлът абы имыгъуэтыр. Уэ уэмышхъыр пэшэгъу пщІы зэрымыхъунур кыгурыІуэрти абы япэ къыхуэзэм зыпищІэртэкъым. Дэтхэнэ куплетым и ужькІи кытригъээзжырт ежъум: «Хъэх и псэр маджэ, мэлтыхъуэ, ауэ зылтыхъуэ гушр имыгъуэт»...

ИтІанэ хъэкІэкхъуэкІэхэм захуегъазэ, мэгурым, мэкъугъ. Абы и къугъ макъым дыгъужьыр кыподжэж, хъэкІэкхъуэкІэм игу щІогъу щхъэ закъуагъыр зытехъэлъэ цІыхум. Хъэхрэ дыгъужьымрэ зэныбжъэгъу мэхъу. Абрэдж игурэ и щхъэрэ зобгъэж, хъэкІэкхъуэкІэм сыкыгурыуащ, цІыхум сызэхашщІа-къым... Абы илът ищІэжу хуожъэ.

Зэгурым Хъэх мэжэщІалІэу, ешаелІауэ зы пщІантІэ гуэрым

дохъэ. Унэр зейр бгырыс гуэр Бакъэлейт. ЗыкIи щIэмыупщIэу гъуэгурыкIуэр ирегъэблагъэ абы. Езы Хъэхимобы зыкъригъэ-цIыхуркъым: абы цIыхур и фIэш хъужыртэкъым – уащэну, къопщIыжыну къилътыгъэрт псори. Ауэ цIыхум къамыщIэн шыIэ? Иса куэсэ напэншэм къещIэ Бакъэлей и хъэщIэр Хъэхыу зэрыщытыр. Ар жылэм яхолъадэри кIийуэ щIедзэ: «Бакъэлей деж щыхъэщIэр ХъэхщI!» Гъуэгу тета лIы ешар шхэри гъуэлъауэ зигъэпсэхуу щылът.

Жейуэ хъэщIэщым щIэлтым и тхэкIумэм къоIуэ: цIыху цIыкIур къызэхуэсауэ зэрызохъэ. Хъэх лIыхужьыр къыщолът. Зи хъэщIэм тегузэвыхъ Бакъэлей ищIэнур ищIэркъым – укIытэм, гузэвэгъуэм еукI. Бакъэлей и фыз щIалэми нэпсегъажэ. Хъэх и тхэкIумэм къоIуэ: «ЛIы гъэжэным дыхыумыгъэхъэу зыкъэт, Хъэх!» Абрэдж хахуэм и лъыр къэплъауэ къокIий: «ПасэIуэу щIэвдзащ гуфIэн! Фэ фыкъуршыбгъэкъым, шы лIа щIэнэцIу щIылтэм къытенэцIыхъ фыкъуанщIэ фIыщIэщ...»

Къуажэм лIыжъ-фызыжъу дэсыр зэщIэгъуагъу, лъаIуэу къокIуэ Хъэх деж: «ЛIы гъэжэным ухэмыхъэ, анэхэр умыгъэгъуэ. Алыхъри удогъэлъэIу, дэри дынолътэIу – ди хъэтыр къэлтагъуи къуанщIэ фIыщIэхэм закъэт». Зи пащIэ-жъакIэ къетхъухыжа лIыжъхэмрэ зибг ухуа нанэхэмрэ я хъэтыр елтагъу хабзэрэ лIыгъэрэ зыхэлъ Хъэх. ХъэщIэр и бысымым, мо къэкIуа нэхъыжъхэм йолътэIу: «Фи IэкIэ сывукI, зи узыр кIуэдын нэхъыжъыфIхэ. Уэ сыукI, Бакъэлей. НэгъуэщIым ялъ сымыгъэжэну фыкъыпщызэлътэIукIэ, си лъыр вгъажэ. Зыми губгъэни емыкIуи фхуэсщIынукъым абы щхъэкIэ. Ауэ зыстыфынукъым, си напэм темыхуэн къыспэвмыубыд, си тхъэрыIуэм севмыгъэпщIыжъ».

Дадэхэм къахэкIакъым зи Iэр Хъэх тезышэщIэфын. Гузэвэгъуэ щIыIэм зэщIиубыдащ Бакъэлей и фыз щIалэ дахэри. Абы и IэлъэщIыр зытрехри абрэджым и пащхъэм иредзэ: «Хъэх, удихъэщIэщ, тхъэм урихъэщIэщ, ди шыгъупIастэу пшхар тхъэм хъэлэл пхуищI, ди унэ тыншыпIэу ущиIар убагъуэ. Хъэх, уэ ухахуэщ, убанэщ, уи псэр къабзэщ... Си шыгъупIастэ пшхам хъэтыр иIэмэ, пщIэуэ пхуэсщIар псыхэкIуадэ мыхъуамэ, сынолътэIу: уи напэр зытумыхыж, уи пщIэр хэутэн иумыгъэщI. Уэ хъэкIэхъуэкIэхэм я нэхъ бланэ езы Дыгъужъ дэдэм урикъуэщ – лIыгъэ уиIэщ, къуршыбгъэм хуэдэу дунейр къолътэтыхъ... Си псэр къэбгъэпщIамэ, си IэлъэщIыр зэшэкIи кIэбгъу зыщIи зыгъэбзэх...»

Арати, зэхуэм щIедзэ. Хъэх мафIэмрэ бдзапщIэмрэ зыхегъэпскIыхъ. Абы и пащхъэм къитщ цIыхубз – бгъэ анэ, Хъэх хахуэу мэзауэ, мафIэмрэ бдзапщIэмрэ къащхъэщих ажалым и дамэр Бгъэм йоIусэ, Хъэх къыпогуфIыкI. Псэхэхым Iэджэрэ дэджэгуа нэужь, и бийхэр зэтрелушIэ, хегъащIэ. ИтIанэ, нысащIэ

ІэплІэм зыхуэзЫдз шауэ щІыкІэу, псэхэх дахэм и ІэплІэм зредзэ... Зи лЫггэкІэ псоми ятекІуа Хьэх щылъщ, текІуэныггэ кьэзы-хьауэ зыкьызыщыхъуж модрей кьэрабггэ кьомыр, зым адреЙм зригулЫжауэ, зэхэтщ...

Уэрэд гуузыр мыпхуэдэ псалъэхэмкІэ иухырт:

ТекІуар и бийр хэзыггэщІэркьым,

ТекІуар ажалым зыкІи цымышынэу

Зи гур псэхэх ІэплІэм изыдзариц.

Мэрям уэрэдыр жыІэн иухащ. ТІури сабырыбзэ хьуащ. ТІури гупсысэ хьэлгэм хэтщ. Жыраслгэн и псы ныкьуэфыр зэрытыр кьештэ Мэрям. Зэ, тІэу хоІубэри хьэлгэу хоцэтык І.

– Тхьэразэ кьыпхухъу, – уэрэдыр зи гумрэ зи псэмрэ дыхьа Жыраслгэн хуэм дыдэу кьопсалгэ. – Ауэ сытми уэрэдкьым уэ сызэбггэдэІуар. Шэшэн лгэпкьым я гум сибггэплгаш, я псэр зыхэзбггэшІащ. ПщІэжрэ, зэгуэр мыпхуэдэу кьызжеплати: «уи бггэм илгэ уи гур слгэггэуащ». Мис иджы сэри слгэггэуащ шэшэныгу...

– АбыкІэ жыпІэну узыхуейр кьызгурыІуакьым.

– Деникиным и генералым шэшэнхэм ультиматум кьахуиггэуауэ зэрыщытар пщІэжыркгэ? Е урыс красноармеецхэр, большевикхэр, партизанхэр фоггэпщкІури ахэр кьыдэфтынщ, е фи кьуажэхэр щІым щыщ тцІыжынщ... Шэшэнхэм я псэр ятащ, армыхъу я хьэщІэхэр бийм иратакьым...

– Хабзэр аращ. Зи хьэшІэ зымыхъумэжыфар лІэмэ, щІалгхьэжынукуьым. Зи хьэдэ дунейм кьытенэну, зи псэм тыншыпІэ имыггэуэтыну хэт уфІэщІрэ зыфІэфІыр?

– Чуликов Ибрэхым а хабзэм шыггэуазэтгкгэ-тІэ? Гудермес кьыщышІэдзауэ Устар-Гордой нэс дэлгэ кьуажэхэр щІым щыщ ищІыжакгэ абы? Абы дауэ шэшэнкІэ узэреджэнур?!

– Ар помещикщ. Урыс-Мартан атэггын Советыр щыхахым шыггэуэ Ибрэхым лгэкІ кьиггэнакьым шейххэр, молэхэр, купецхэр, унэшхуэ зиІэхэр хриггэхын папщІэ. Модрейхэми щІыхуэ зытраггэхуакьым. Советым и унафгщІу яггэуащ Чуликовыр. Апхуэдэу щытрэ пэт, абы ІупэфІэггэу зыхуешІ Бичерахов Георгий, кьэзакгхэм я тельхьи мэхъу. И лгэпкьым кьыдэггэуэ-гурыкІуэ хабзэм щхьэкІэ абы кьуитын щыІэкьым...

Мэрям кьелуэтгэж Чуликовым и лгэукІхэр зы кьуажэ пхыдза гуэрым кьызэрыкІуауэ щытар. Абы красноармеец пщыкІуплІ, я командирри я ггусэу, зыцаггэпщкІуауэ дэст. «Ей, шэшэнхэ, фи большевик вггэпщкІуахэр кьэфт!» – мэк Іий хужьыдзэхэм я командирыр. Ар зэгуор пхгэ зыкьутгэу пщІантІэм дэт щІалэрат. Куэбжэм деж щытц сэлэтхэр. Абыхэм я пулеметыпэхэр унэм хуэггэзащ. «Иджыпсту!» – жеІэ шэшэн щІалэм, пхгэ кьута ІэплІэ кьештэри унэм щІолгэдэж ар, Іуэхур зыІутыр красноармеецхэм яжреІэ. Езым, и адэр ггусэ ещІри, афицарым дежкІэ еунэтІ. Лгэжкьым тхгэмыщкІафэ зытреггэуэ, и Іэхэр ещІ: дэнэ

кыкIа красноармеец зи гугъу фщIыр? Сабий фIэкI, псэ зыIут щIэскъым унэм... Афицарым и жып сыхъэтыр кърех, сыхъэ-тыщхър кыытрегъэпкIри жеIэ: «ДакъикъипщI пIалъу узот. А зэманыр зэрыблэкIыу щIэсри зэрыщIэсу, щIэлъри зэрыщIэлъу унэр согъэс!» Зэадэзэкъуэхэр зоплъыж.. Дунейм сыт Iэмал? Угупсысэу ущыгурэ зэманыр бгъакIуэ хъунукъым. Мохэр кьо-жъэнукъым. Лыжьым, екIи фIыкIи псалъэ кыжьэдэмыкIыу, афицарым зредз, пхъэцкушхуэ иыгъымкIэ мобы и щхъэм йоуэ. ЩIалитIым пулеметхэмкIэ задз, пулеметчикхэр къамэкIэ зэтраукIэ, езы тIур пулеметхэм IуотIысхъэри сэлэтхэм яхэуэу щIадзэ. Красноармеецхэри унэм кыызэрыщIох, IэщэкIэ зэщIэ-узэдауэ гъунэгъухэри кыызэхуосри лIыукIхэри къуажэм дахуж. ЦIыху пщыкIухыр отряд псом поув, шэшэнхэм ящыщу щы къудейщ къелар, ахэр яIэщIэкIри мэзым щIыхъэжаш, адрейхэм я хъэдэхэр губгъуэм къинащ. Ауэ зыми и хъэщIэр бийм иритакъым, полкым и командир уIэгъэри ажалым кърагъэ-лащ.

Жыраслъэн нэщхъыфIэ дыдэу кыыпогуфIыкIри Мэрям йоплъ, гушыIэ щIыкIэу жеIэ:

– Сиубыду сиукIын хысэпкIэ Дышнинскэр мыбы къекIуа-мэ, уэ сыт пщIэнт? СыщIэпхъумэнт, хъэмэрэ септу...

Мэрям и нэкIущхъэ дахит Iым ныбжь кыытолъадэ, и гур ехуэха хуэдэу кыыхоскIыкIри, нэщхъеифэ дыдэ кыытоуэ:

– Апхуэдэ шэч дауэ кыысхуэпщIыхха? Сэ сышэшэн цIыхубз къудейкъым. Псэууэ дунейм сызэрытетымкIэ фIыщIэр зейр уэращ. Си адэ-анэм сыкъальхуу кыысхалъхъа псэр уэ схуэ-пхъумаш. А псэр зейр уэращ, – Мэрям и нэкIущхъытIыр Iэгу-фитIкIэ IуепIэри кыышеуд.

– Уигу сеуамэ, уи жагъуэ умыщI, тхъэм щхъэкIэ. Сыгушы-Iауэ арат, – Жыраслъэн кыызэфIотIысхъэ, мэлэбэри Мэрям и Iэр еубыд...

Нэхулъэ къищIыным и пэлIуэкIэщ Жыраслъэн зыщи-гъэпщIкIуа пэш цIыкIум уэздыгъэр щыщыIункIыфIар. И щхъэр зэрыфIэпхыкIа уIэгъэпхыр кыыфIехыжри абы Мэрям сэлам ирехыж...

– Си Хъэх, си псэм хуэдэ, IэлъэщI хужьыр уи лъабжьэм ны-щIэздзэркъым сэ. Си гум схутегъэхуэнукъым уи щхъэр дэхи псэхэхым и IэмышIэ зилъхъэ ныбжедIэну. ЦIыхугъэ уиIэмэ, сакъ, уи щхъэр хъумэ. Зэи зыщумыгъэгъуищэ уэ зи псэм ухэлъ цIыхубз мы бгыщхъэм зэрыщыпсэур. ИгъащIэкIэ сигу уихун-къым, си псэм хуэдэу си Хъэх. Уи щIыхуэ зэрыстелъыр сощIэж. Ар сыпшыныжьын щхъэкIэ сымышIэн мы дунеишхуэм теткъым. Уи псэр кыыщысхуэныкъуэ дакъыкъэм кыызэджэ! А напIэзы-пIэм сынэсынщи уи унэлут сыхъунщ, уи лъакъуэхэр пхуэстхъэ-щIынщ, уи щыгъын, уи тепIэнщIэлъын пхуэсхъэнщ, уи узыр

пхуэзгъэхъужынщ...

Жыраслъэн и нэгъу къыщцІохъэж Василий Петрович и щцІантІэм шыдэта щцэдджыжьыр, иджыпсту илъагъу хуэдэщ лІыжьыр дохутырым зэрелъэІуауэ шытар: си пхъур щхъэгъусэу сІых жиІэу. ИмышцІэххэу и нэпсхэм къызэпажыхъ, Жыраслъэн пылъщ нэпсыр игъэпщцІуну. АрщхъэкІэ ахэр нэкІушхъэм къытелъэдауэ къожэх, зы нэпс къудамэ уІэгъэпх хужьым фІонэ...

– Си хъыбар уэзгъэщцІэнщ. Іэмал имыІэу уэзгъэщцІэнщ. Сыкъоджэмэ, накІуэ... – мэлущащэ ар. Ауэ игукІэ жеІэ: а уэ къызэпт фІыгъуэм пэхъуну сэ сыт збгъэдэлъыр?

– Сыножьэнущ сэ! Хъыбар сыгъащэІэ къудей...

Ахэр иужь дыдэу зэхуэзэжу арат.

Альандэм псори зэхзэрыхъауэ шытат. Зыри пхузэхэмыхыну апхуэдэт Іуэхур. Шэмрэ шхумрэ зэхэпкІэрэ зэхэбгъэзэрыхъамэ, а тІур пхузэхэхыжын? Арат иджыри къэс зэрышытар. Иджы псори зэ Іубз хъуж хуэдэт. Къуажэм япэ дыдэ уэздыгъэ шыщцІэ-зыгъэнауэ шыта Ботэщ Астемыр и пэжыр нэрылъагъу хъуат. Жыраслъэн игу къокІыж я гъунэгъу большевикыр зэгуэрым лъэІуакІуэ къызэрыхуэжауэ шытар: «Алыхъырщ, алыхъым нэмышцІкІэ уэращ сызышыгугъыр: ажалым сыкъегъэл. Сыкъэхъумэ». Жыраслъэн абы шыгъуэ жи Іэгъат: «Уэ уи бийр сэри си бийщ. Уэ зыгуэр къыпщыщцІауэ махуэпс сефэу дунейм сытетынкъым». Дунейр шэрхъици мэкІэрахъуэ, жи. Иджы езы Жыраслъэн Ботэщым елъэІун хуей мыхъуну пІэрэ: сыкъэхъумэ, жиІэу. Мэтхъэн Къызджэрии къышхъэщыжыну къыщцІэкІынщ абы, уэркъ щцІалэр зыгуэркІэ Мэремкъан Инал натІэрыІуапІэ къищцІу шытмэ.

Жыраслъэн и щхъэр башткъыккІэ фІепхыкІ. Иджыт ар япэ дыдэу лъэсу гъуэгуанэ жыжьэ шытэхъэр. Пэжыр жыпІэмэ езы дыдэми ищцІэжыртэкъым, абы и гъуэгур кІыхъ хъунуми кІэщцІ хъунуми...

Еянэ псальащхъэ

1. ЭМИРАТЫМ КІЭ ЕГЪУЭТ

Жыраслъэн мурад ещцІ Факри-паша дежкІэ иунэтІыну, генералым къыжриІат: уи Іуэхур шызэІыхъауэ укышчысхуей сыхъэтым уи щхъэр къызэхъэлІэ, схузэфІэкІыу пхуэзмыщцІэн шыІэкъым. Факри-паша деж уикІыу Тифлис унэсыным зыри гугъуехъ пылъкъым, Тифлис сынэсакъэ – абы Берулавэ Гиви дэщ. Іэщ, лыхэкІ гъэхъэзырыным щцІызодзэжри, адэкІэ Алыхъым жыхуиІар хъунщ... – егупсысырт Жыраслъэн мы-п ІащцІурэ лъэсу бгым здыдэкІым. Нэхъышхъэр зэ Псыхуабэ нэсыжынырт, абы къыдэхутэжмэ, адэкІэ Налшык блогъэ тІэкІуш. Пэжщ, зэк Іэ Жыраслъэн игу ильтэкъым лъахэм игъэ-зэжыну. Гъэзэжи еплъыт – Къылышбий и къуэжьым уІэрыхъэмэ, псибл уригъэсык Іыни. Ауэ Псыхуабэ и Іэгъуэблагъэхэм Іэщ щащэ-

кыышашэху, шы Іэджи шызэблахуу кыышІэкІынщ абдежхэм. Деникиным и афицархэм папщІэ дзэм яху уанэшхэм хэт хэмыплээнрэт!... Езыр иджыпсту мыбдеж шыІэ щхьэкІэ, и гур жыжьэ щопхьэр.

Ауэрэ здэкІуэм, Жырасльэн гу гуэрхэр кылыьэщІохьэ – мэкьумэшыщІэхэм губернаторым щхьэкІэ жылэм кыыщыхаха гъавэр, лыхэкІыр яшэу арат. Жырасльэн зы гу гуэрым йотІысхьэ. Гур зейр псэлъэн зи мыжагъуэ авар гуэрти, ар псэлъэгъу ищІауэ Іэджэм я щхьэфэ иІэбзурэ макІуэхэр. Авар шыгухум и псалъэм кыызэрыхэщымкІэ, эмирри абы и хъунщІакІуэхэри хьэм ирагъэхьырт цыху цыкІум. Сыти и эмир абы, сыти я мюрид абы и зауэлІхэм? Бегъымбархэр щыжейм мохэр дунейм кыытехъауэ арат. Шыгу зыбгъупщІым хъумакІуэ зэрагъусэм щыгуфІыкІырт Жырасльэн – зи мыхъуми хъунщІакІуэхэр къатеуэнкъым. Псом хуэмыдэу ар зыщышынэр Дыш-нинскэрат. Авар шыгухур зыхуэшхыдэхэм ящыщт Блэнокъуэ Хьэруни. ХъунщІакІуэ гуп и гъусэу ари къэкІуат гъавэрэ лы-хэкІрэ шызэхуахьэса къуажэм. Ауэ Жырасльэн зыкІи зыкъри-гъэщІакъым Блэнокъуэр ицІыхууи, ар и хэкуэгъууи...

– Хэт сытым щІэзэуми, езы Алыхь талэ дыдэми кыыхуэщІэнукъым. Ауэ псори зыхуэлІэзэр зыщ: тхьэмыщкІэм тхьэр хуэлъэщ, жыхуиІэу, тхьэмыщкІэхэм я фэр трах... – тхьэусыхэрт хъурыфэ пыІэ укъуея зыщхьэрыгъ, дыжъ джэдыгу гъуанэ вакъэнжейкІэ зэхэдыжыхыжар зыщыгъ шыгухур. – Я гугъэу кыышІэкІынщ цыхум и фэр джанэм ещхь: зы фэр тепхрэ адреир тебгъэлъадэ хъууэ. Дуней псор зауэм зэщІиштащ. ТекІуар къосри – «къэхь!» ЗытекІуар къосри – «къэхь!» Псоми ящІэр «къэхьщ». «Мэхь» лъэпкъ зыми жиІэркъым! Апхуэдиз «къэхьым» «мэхькІэ» узэрыхурикъунур дауэ? ЩІыр зыщ зэрыхьур. Зы гъэм зэщ абы гъавэ кыызэрытепхынур. Мис иджы, гъатхэр къэсаш. ЩІым хэтлхьэн жылапхъэ къудей къытхуагъэнакъым. Алыхьым и нэфІ къытщыхуарэ дигъэпсэуну иухамэ, гъатхэ пщІондэ дызэрыпсэунур сыт? Нэпсрэ пщІэнтІэпсрэ фІэкІ къытхуагъэнакъым. Ар хэпси абы урипсэуи хъунукъым. Нэпсыр гуауэм и лъэужьщ. Аращ – гуауэращ дэ дызэрыбейр.. Ар кыдэлыжу ди куэдщ! Плъыжьыдзэхэр къэсу, жаІэ. Сыт зэхэпха уэ? Ахэр къэсми, арауэ кыышІэкІынщ: «къэхь» жаІэну хъунщ. Ахэри шхэн хуейкъэ? Ауэ лІо едгъэшхынур? Лъапсэ нэщІ кьохьэхэр. Ди Іэнэр, пхьэбгъу упсауэ, джафэщ. Дэдзед кьедзыхьж, кыкІэрыхур ууейщ. Ауэ абы лырэ гъавэхэкІрэ кыызэрыкІэрымыхунумкІэ шэс сохьэж. Дышнинскэм диухъуэнщІащ. ЗэрыжаІэмкІэ, щІэпхъуэжри ежъэжаш. И гуащэ дахэм хуэзэшати, абыкІэ зыригъэхьэкІыжауэ кърахьэкІ...

– Плъыжьыдзэхэр дэнэ лъэныкъуэкІэ кыыздикІыр? – зыми зыри хымыщІыкІ хуэдэу фэ зытрегъауэ Жырасльэн.

– Дэнэклэ кызыдиггэкЫнур? Россиерауэ, Астрэхъэну, Рос-тову кыщлэкЫнщ. Россием и дзэхэр бгъэшхэн папщлэ, уи выжэ закъуэр букЫжами, яхурикъункъым.

– Ахэр тыркухэм кыагъэкІуэну?

– Тыркухэр, жыпІа?! – шыгухур къоплэкІри Жыраслътэн къоплэ: мытыркуу пІэрэ абы и гум кытІысхьар? – Тыркухэм я шыкІэхэр щІаупщІэж: дэтхэнэ лъагъуэмкІэ дыщІэпхъуэжмэ нэхъыфІ, жыхуаІэу я тхъэкІумэр тегъэхуауэ, я нэр кыжу зэхэхэщ. Шейт Іаныр нэмэзыбзэм зэрыщышынэм нэхърэ нэхъ Іейуэ, хужьыдзэхэм щоштэ ахэр.

Ауэрэ псалътэхурэ здэкІуэм, Жыраслътэн гу лъитэххакъым бгыщхъэм ис жылэм зэрынэсахэм. Обозым и пэ ит шухэр мэжджыт гуэрэм деж кыщцоувыІэ. Абы кыпыщІыхъа унэрат гъавэр щызэтракІутэр.

И гъусэм сэлам ирехыжри, нэху кыщекІын бысым лъыхъуэу и гъуэгу тохъэж Жыраслътэн. Мыбы нэху кыщекІыу, пщэдей бэзэрым зыш кыщцищэхуу адэкІэ и гъуэгу техъжыну арат. Плъыжбыдзэхэр къэмыс щІыкІэ сонэ ахышэхэм клэ етын хуейщ, армышъу абыкІэ си щхъэуз къэпщэхужын иужькІэ, егупсысырт ар...

Къуажэр интэкъым, ауэ, губернием и центр зэрыхъуам кыыхэкІыу, абы жандармэхэри къулыкъушІэхэри дэмышуэжу дэст. Арат а жылэм бысым пхуэхъун кыщцыбгъуэтыну щІэмытыншыр. Гъавэ ІыхыпІэм и хъумақІуэ лІым Жыраслътэн гъусэ ещІри я унэ ешэ, езыр арыншами нэху щыху гъавэ ІыхыпІэм щыІэн хуейщ, гъуэгурыкІуэр унэ цІыкІум щІешэ, пэшым щІэтцупщІэ зэрыубгъуа тахътэбан. Илт мис абы. Пэшыр кІыфІщ, бжэ дамэдазэмкІэ щІидзэм фІэкІ, нэгъуэщІ уэздыгъэ лъэпкъ щыблэркъым. Унэр щІыІэщ, псымейр кыщІех. НэгъуэщІ зы гуащІэмэ гурымышъ гуэрми пэщыр иреч. Унэгуащэм щІымахуэм хуигъэхъэзырауэ щыта къэлэр фІэІум и мэрауэ кыщцІэкІынт дунейр зыкъутэр. Унэр зей лІымрэ фызымрэ я гуапэ ищІын папщІэ абыхэм я зтІолъхуэныкъуэ щІалэ цІыкІуитІым ахъшэ яІэшІелъхъэ – чэсыргей джанапхъэ зырыз кызыщІэкІын. Бысымым зыри жиІакъым. Дауи, и гуапэ хъуащ и къуитІым ахъшэ кызызрыхуашиар. Ауэ гуфІэпар унэгуащэрат, сабиитІым кърата ахъшэр занщІэу къаІэщІихащ абы. Дыщэр щамыгъэпщІлуми щигъэтІылъащ.

Бысымым куэдым къригъэдэ Іуащ и хъэщІэр: Владикавказ деж зауэшхуэ щокІуэкІ, ингуш отрядым хэт партизанхэм Дарьял аузым и дыхъэпІэр яубыдащ, аращи, удыхыи-удэкІи хъуркъым. Бэзэрым хъыбару щызэрахъэм гъуни нэзи иІэкъым. УлІмэ, уэ къащІэ дэтхэнэр пэжми, дэтхэнэр пцІыми.

– Нобэрей ахъшэм пщІэ лъэпкъ иІэжкъым. КуэнсапІэм хуэдэу жъым зэрехъэ, – тхъэусыхэрт бысымыр. – Псом хуэмыдэу, зыми щымышыжыр тхылътымп Іэ ахъшэращ. Дыщэмрэ

дыжбынымрэ макІуэ. МыкІуэжынуэр зыхуэкІуар тхылтымпІэ ахышэраш. Цыху цыкІум ящІэркыым ахышэр зейр: муслымэн ахышэ хьэмэрэ пащтыхьым ей? Сонэм щашІа хьэмэрэ – даггыстаныра? Бзэрэ тхылэрэ зымышцІэм хузэхэхынукуьым.

Ауэ, дауэ хьуми, хьэщІэм и жумартыгъэм кыигъэІэтІэ-лъэтІащ бысымхэр. Унэгуащэм мафІэ ещІ, шыуан цыкІум псы кьрегъахьуэри лъахышым фІедзэ, хьэщІэр игъэшхэну зэрыпІа-щІэр фэуэ тету шыуаныр зыфІедза лъахышым и нэр нитІ-щыкІэ кьрегъэІэбэх – псыр нэхъ щІэхьу кьэвэнщ. Унэм хуабэмэ кыи-щІоуэ. Аргуэру си кІэныр кыикІащ, шы кьэсщэхухукІэ, моуэ махуитІ-щы хуэдизкІэ сыщыхьэщІэ хьунуш мыбы, йогупсыс Жырасльэн. Бысымыр жэщкІэрэ хьумакуэ шыкІуэкІэ, гьуэ-лыпІэр хуитщ. Унэр зейр ирикъухукІэ ирежей махуэм.

Бысымымрэ хьэщІэмрэ зэпсалъэурэ щысыху унэгуащэм и Іэнэри хьэзыр мэхьу: джэш гъэва, бжынылыбжьэ тегъэшхьэжауэ, кьытрегъэувэ, чыржын убзыта кьытрельхьэ. ХьэщІэм и сау-лыкьукІэ уэздыгъэнэф щІагъанэ. Шхэуэ щысыхухэкІэ зыми зы псалъэ кьыжьэдэкІакъым. Шхахэ нэужь, хьэщІэр ягъэгьуэлъыж, бысымым и фочыр кьештэ, шэ илэрэ имылэрэ йоплэри илэжьа-пІэм кІуэну щІокІ. Сабийхэри ягъэгьуэлъыж, уэздыгъэнэфыр ягъэункІыфІыж. Псори хьарзынэ хуэдэт, ауэ Жырасльэн жейм езэгьыртэкъым – кьэлэрымэм щІихуэрт...

Бзэрыр хуэмурэ кьызэхуэсырт. Жырасльэн зэпхоупщІыкІ, ахышэм и Іуэхум щІоупщІэ: дэтхэнэр кІуэрэ, дэтхэнэр мы-кІуэрэ? Ахышэ тхылтымпІэхэр мыкІуэххэу кьыщІэкІащ. Шы кьызэрихьуэжын абы бгъэдэлътэкъым, бгъэдэлъыр кьамэмрэ бгырыпхымрэт. Ахэр итыфынутэкъым – игъашІэм кьимы-кІухьауэ бгы пцІанэу дауэ ежъэжын? Бзэрыр кьызэхекІухь Жырасльэн. ПщІэнтІэпсыр кьызэхуэх, бахьейр кьызыщхьэщих уанэшхэр куэд кьэхьу зэпытщ. Сыту пІэрэ мы шу кьомыр зы-хуейр? Дышнинскэм сыккыльыхьуэу арауэ пІэрэ-тІэ, кьогуза-вэ Жырасльэн. ЦІыхухэри кьызэрыгъэгужьеящи зэрызохьэ, зэхэзожэ. Хэт гур зэщІешцІэж, хэти и хьэпшыпыр егъэшцІу.

АпщІондэху шуэ кьытехьахэм ящыщ зы гу гуэрым йоувэ, и ІэгуитІыр и жьэм сэмб щІыкІэу Іуелъхьэри цІыхум яхэкІиеу щІедзэ – бзэрым тетхэр хьыбарыщІэхэм щыгъуазэ ещІ. Зэрызехьэхэр нэхъ сабыр мэхьу, псоми гьунэгъу зыхуащІ азэн

джапІэм тет молэм ещхьу кІийуэ гум ит лІым. Абы зэ зы

лъэ-ныкьуэмкІэ, зэм адреи лъэныкьуэмкІэ зигъазэурэ мэкІий:

– Алыхьу Іэчбэр! Зыгуэр зэхэзыхыр фыкьэдаІуэ, маржэ

хъужынхэ! Зи жьэ зэщІэзыхым адреим жриІэжурэ хъыбарыр цІыхум яхэфхъэ! Алых талэу дыкъэзыгъэщІауэ ди щхъэщыгум итым езым и пашхъэм иришэжащ ди эмир лъапІэ Узун-Хъэжы Хъаир-Хъан! Жэнэтым и тыншыпІэр тхъэм къылтыгъэс абы! Іэмин! Гупми даІэт ар:

– Іэмин!

– Іэмин!

Жыраслътэн и закъуэкъым гъэщІэгъуэн зыщыхъуар эмирыр дунейм зэрехыжар. И ныбжь нэса пэтми, лІыжбыр узыншэу, нэжэгужэу, жьы щІэгту шытащ. Иджыпсту лІэнщ жиІэу зыми хуигъэфэщатэкъым абы. Эмирым и ныбжьыр тэмэму зыми ищІэртэкъым, езым и илтэс бжыгъэр ибжу шытакъым, мыдрей-хэм щхъэж хуигъэфащэр жиІэрт: хэт – бгъушІрэ тхурэ, хэти – бльщІ.

Гум ит хъыбарегъащІэм и жьэр имыгъэувыІэу къытригъэ-зэжурэ цІыхум яжреІэ къэхъуар. Бэзэрыр къызэрыІэтащ. Псоми я щхъэр къыфІэхуащ, хъыбар гуауэр я гум щІыхъащ. Бэзэрым тежыжри зэбгрыжыжащ цІыхур, псоми я гугъэт Узун-Хъэжы шыщІалъхъэкІэ абы зрагъэхъэлІэну. Жыраслътэни и гугъат гутедзэ гуэркІэ игъээзэжу къыздикІам кІуэжыну. Ауэ къуажэм къыщыдэкІыж дыдэм шокъуш жиІэу хуозз тешанкІэм ису къакІуэ Екъуб. ДыщэкІри бэзэрым къакІуэу арат дыжбын ахъшэ «къищэкІуну». ЗэныбжьэгъужытІыр зэщыгуфІыкІыпаш, ІэплІэ зэхуащІащ. Екъуб хъыбар Іэджэ къришат Ведено, а псоми шыгъуазэ зищІыну и нэ къикІт Жыраслътэн. Бэзэрым тежыжауэ Узун-Хъэжы и хъэдэщІалъхъэм пашІэхэр къыкІэрыхуауэ къы-щІэкІащ. Хуабжыу епІэщІэкІыу щІалъхъат эмирыр. Муслъымэн-хэм я вождыр щІэзылъхъахэр зэбгрыкІыжырт зым ищІэм адреир шыгъуазэ ищІурэ. Узун-Хъэжы уащхъуэдэмышхъуэу зэрылІар Іэджэми хуахъырт, Іэджи жаІэрт абы щхъэкІэ. Уэблэмэ лІар, щІалъхъар Узун-Хъэжыр армырауэ, мобы псэууэ зиІэгту уафэм лъэтэжауэ кърахъэкІырт...

– ЯмышцІэ яІуатэ цІыхум. Щхъэж игу къихъэр къебж, – и пашцІэкІэ къыщІогуфІыкІ Екъуб. Езыр тешанкІэм йотІысхъэжри Жыраслътэни тІысыпІэ къыхуегъуэт. Щытурэ езэша шыхэм я лъакъуэхэр зэблахъу, я плэм изэгъэжыркъым. Бэзэрым ущІэкІуэ-жын шыІэжтэкъым. Сыт дыщэ, сыт дыжбын узезыхъэр, эми-ратым и тетыр дунейм ехыжащ. Екъуб езыр зыщыгъуазэ псори, бзыщІ лъэпкъ хэмылгу, къыхуиІуэтащ Жыраслътэн.

– Дышнинский-Арсанукаевыр, зрагъэхъыбарам хуэдэу, бгым щхъэдэхыжу и щыкъу адэ Чхеидзэпщым и жьауэми щІэтІысхъэжатэкъым, и гуащэ Ламарэ и ІэплІэ хуитми ихуэжа-тэкъым. И псэм и щІасэм деж, къазахъу яфыщІу къыхыфІа-дзэжам ещхъу, екІуэлІэжыну и напэм хутегъэхуакъым Дышнин-скэм. Старэ Атагэ къуажэрат ар здэкІуар. ЗэкІуэлІари Чуликов

Ибрэхым дежт. Пэжш, япэш ЫкІэ Факри-паша хуоблагъэ. Абы йолъэ Іу бгырыс правительствэм и Іэтащхъэ Чуликов Ибрэхым иригъэкІужыну. Абы лъэныкъуитІми я сэбэп хэлъыну жегІэ Дышнинскэм. Арсанукаевым и мурадыр мырат: Узун-Хъэжы традз, нэхъ тэмэму жыпІэмэ къытохуэри малІэ, эмиратым и Іэтащхъэ мэхъу Чуликов Ибрэхым, муслъымэнхэм я вожды-щІэм Дышнинскэм и къулыкъухэри къретыж. ИтІанэ а тІум къызэщІа Іэтэ бгырыс муслъымэнхэр, мазэ ныкъуэ хужь зытет бэракъым щІэту, большевикхэм къэзэуат зауэ иращІылІэ. Екъуб зэрыжиІэмкІэ, Узун-Хъэжы и нэ къыщІикІыурэ щІэлІэжа сэ-шхуэр, Щамил и сэшхуэр, Чуликов Ибрэхым ІэщІэлът. Ауэ ап-хуэдэ сэшхуэ мин ети, урыс пащтыхьым и афицару щытар муслъымэнхэм я вождь пхуэщІынкъым.

Атагинскэ контрреволюционнэ советым и председатель Чуликов Ибрэхым куэд щІауэ игу илът «Шэшэным Узун-Хъэжырэ большевикхэмрэ иригъэкъэбзыкІыну», иджы апхуэдэ насып къехъулІауэ къылътытати фельдмаршалу щытам и Іуэхутхъэбзэм дауэ елъэпэуэнт? Дышнинскэр къигъэсэбэпу эмирым кІэ иритыну мурад ещІ абыи. Чуликовым хъэкъыу пхык Іат Де-никиным и ІуэхутхъэбзашІэ бичераховцхэм урагъусэкІэ фІым узэрыхуэмызэнур. Иджы ІупэфІэгъу къэщІын хуейр, егупсы-сырт ар, бгырыс контрреволюционерхэраш, Дышнинскэм гурэ псэкІэ къета отрядхэр къызэхуэшэсауэ бгырысхэм я щхъэхуиты-ныгъэ къызэгъэпэщынырт абы мураду иІэр.

Чуликовымрэ Дышнинскэмрэ зокІуж. А тІум я зэныбжьэгъугъэм ІуэхугъуэфІхэр кърикІуэну фэ тетт. КъыщыщІэпхъуэжым Иналыкъуэ ІэнэщІу къэкІуатэкъым: эмирым и мюридхэм къуажэхэм ахышэу къышыхаха керенскэ сом мелуаниплІыр, нэгъуэщІ ахышэхэри къыздыхат. Абыхэм псоми занщІэу гъуэгу къыхуагъуэ-тащ. Тырку дзэпщхэр, Грузием щыщ афицархэр, Гоцинский имамым, – ари Чуликовымрэ Дышнинскэмрэ я лъэныкъуэ хъуат, – и отрядым къыхаша афицархэр къызэхуашэсри лъэныкъуищым я союз къызэрагъэпэщ. Гоцинскэм и французыбзэ ныкъуэмкІэ йопсальэ Антантэм и лъыкІуэхэм. Тыркум къокІри и чэзу дыдэу къаІэрохъэ чэсыргей щэкІышхъэхэр. Дэтхэнэ зы отрядми ират улахуэм хагъэкІыжыну щэкІ метр щих-ших. ЗауэлІхэр къагъэгугъэ адрей ахышэ къэнэжам пэкІуэу шухъэ, фэ, чэсыргей иратыжыну...

Факри-паша дэлэл дэгъуэу къыщІэкІаш: абы хъарзынэу зэригъэкІужащ Дышнинскэмрэ Гоцинскэмрэ. Зым адрейм хуегъэгъу хъэрэмыгъэу ягу зэхуилъар. А тІуми Чуликовым хуагъэгъу Ибрэхым шэшэн къуажэ къомыр зэтригъэсхъауэ зэрыщытар. Арати, а щыр зэныбжьэгъу-зэкъуэшу зэбгъэдоувэ, ислъамым папщІэ ди псэр ттынщ, жаІэри къоувхэр. Иналыкъуэ зэрымыарэзыр зыт: Гоцинскэмрэ Алий Бомэтджэрийрэ я зэныбжьэгъугъэр игу техуэртэкъым абы. Нажмудин мор фІыгуэ

ильагъурт: «кѣапльэным хуэдэщ, щІалэ жанщ. Автур кѣуажэм щыщ Хъэжы щІалэ хахуэщ...» – жиІэрт. Факри-паша мыбдежи акъыл иІэу кѣыщщІэкІащ: абы Иналыкѣуэ кѣыгурегъаІуэ Бомэтджэрий Дышнинскэм зэрымпытэщІэщІэгъур, ар ныбжьэгъу еплІанэ зэрыпхуэхъунур, укѣзыгъэпэжын, Іэщэ зыІыгъыу кѣыпкѣуэуэн зауэлІу кѣызэрыщІэкІынур.

ЗэрызэкІу жыпар, яку хъэрэмыгъэ зэрыдэмылтыбжыркѣагъэлъэгъуэн папщІэ Чуликовымрэ Дышнинскэмрэ ІэплІэ зэхуащІ, я сэшхуэхэмкІи зохъуажэ. Фельдмаршалым (Иналыкѣуэ иджыри фельдмаршалт зэрызэдджэжыр!) жиІэрт Узун-Хъэжы епщІыжакІуэу кѣыщІэкІауэ, и дзэхэр Гикалэ Николай и унафэм щІигъэуэну пылъауэ, Серго Орджоникидзе зыпищІэу Советхэм елъэІуну хэтауэ, муслъымэн республикэ щхъэхуит кѣызэригъэпэщын папщІэ мобыхэм хуит кѣащІын папщІэ... «Сэ командующэ нэхъыщхъэм и кѣалэныр сщхъэщихри дзэхэр Гикалэ иритауэ щытащ Узун-Хъэжы», – жиІэрти уафэм сабэ дрипхъейрт Дышнинскэм. Ди Іэ зэтэдзауэ дыщыс хъунукъым, хэмыгъэтІэсауэ занщІэу Іуэхум и ужь ихъэн хуейщ, жиІэрт абы. Дышнинскэм жиІэхэр и фІэщ хъурт Чуликовым. Ибрэхым илъэгъуатэкъэ Нажмудин Гикалэ ирищІауэ щытар: Николай и армэр Деникиным и дзэхэм яІуридзат, Воздвиженскэм деж. «Зэшхэр» зэгуролуэри я Іуэху зэрыхъунум и план зэхалтхъэ...

Иджыри кѣэс Екѣуб жиІэм едэІуа Жыраслъэн, щІоупщІэ:

– Сэшхуэхэм зыгуэр хэпщІыкІрэ уэ? Щамил и сэшхуэрауэ пІэрэ, пэж дыдэу, а зи гугъу пщІыр? – ар щІогъуэж псори щызэ-рызехъэ Ведено тІэкІу пасэІуэу кѣызэрыдэкІыжамкІэ.

Екѣуб и дамашхъэхэр дрегъэуей:

– Арауэ жалэ. Сэ слъэгъуакъым. Ауэ сыщыгъуазэщ Щамил цІуугъэнэ фІуэ илъагъуу зэрыщымытам. Дыщэ, пыл кѣупщхъэ жыхуэпІэхэр зыуи кѣридзэртэкъым. ЗыкІи мыгъэщІэрэщІа сэшхуэт зэрихъэу щытар.

ДыщэкІым и адэм жиІэу зэхихауэ щытауэ ищІэжырт: Щамил и сэшхуэдзэр Щамым кѣраша жырт, улъыйртэкъым. Имамym жиІэрейт: Іэщэракъым лІыр зыгъэдахэр – лІым Іэщэр егъэдахэ. А хабзэм зэи текІакъым имамыр.

– Зэпыту укІуэ а сэшхуэр, – кѣызэщІэплъауэ и ІэрэщІ Екѣуб. – Дышнинскэм ищІэртэкъэ Узун-Хъэжы и хъэл-цэныр? Ар Ведено кѣокІуэ пщыхъэщхъэ уахътым ирихъэлІэу. Иналыкѣуэ кѣалэм дамыгъэхъэну хъумакІуэхэр кѣыпэувати, фельдмаршалыр ящІогубжьэ: фыкѣэмывэ, щхъэгъавэхэ! Щамил и сэшхуэр эмирым хузохъ, жеІэ. Фельдмаршалым щІыгъут ІэщэкІэ зэщІэуэдэ цІыхухэр. Эмирым и шыщхъэхъумэр Дышнинскэм кѣыпоув: «удзэгъэхъэнукукъым» – жи. АрщхъэкІэ яубыдри абыкІэ ират...

АдэкІэ Екѣуб кѣеІуэтэж хъумакІуэм жиІэжу зэхихахэр:

Дышнинскэм щыгъуу Чуликовым кыигъэкIуат IэщэкIэ зэщIэ-узэда зауэлIхэр, абыхэм яубыд кьалэ дыхьэпIэр зыхьумэхэр, адэкIэ кьалэ кIуэцIыи нэсмэ, эмирыр зыхьумэр цIыхуитI кьудейт. УпщIи-уси хэмыту занщIэу унэм щIохьэ Дышнинскэр. Эмирыр нэмэзлыкьым тетт. КъыщIыхьам дежкIэ еплъэкIых-хакьым ар – хабзэм кьезэгъыркьым апхуэдэу пщIыну. ЛIыжкьым нэмэзыбзэ кьебжри бжэныфэм тетт. Алыхьым йолъэIу...

«Щамил и сэшхуэм ухуей?!» – ину мэкIий Дышнинскэр. Дауи, ар и макъкIэ кыицIыхуат Узун-Хьэжы, арщхьэкIэ «Щамил и сэшхуэ» дыдэми хабзэкьутэ ищIакьым ар – нэмэзыр зэпигъэуакьым, лъэгуажьэмыщхьэу мэтIысри и нэкIур нэмэзлыкьыпэм жьэхэуэу и щхьэр ирехьэх. Дышнинскэр зыхуеиххэр арат. Сэшхуэр кьрепхьэутри ешэщI, и тхьэ кьызэрихьэкIэ доуэ эмирым и пщэдэкъ псыгъуэ зэлъам, цы закъуэтIакьуэ зытетым... Нэмэз зыщIу тетым и тхыр кьыдрешей, и щхьэр занщIэу Iэпохури йолэлэх, бгъэгум тощIэ. Аргуэру зешэщI Арсанукаевым, эмирым и пщэ кьупщхьэхэр зэпеупщI, лъыр кьыдрейтхейри кьытреутхэ – и нэкIум кьыщIекIэ. Узун-Хьэжы и жьакIагъуэми кьожэх лъыпсыр. Эмирыр щIыбагъкIэ йощIэ, гууэщIу гъуэлъыну пылъ нэхьей. АрщхьэкIэ гупэмкIэ елэлэх щхьэм кьызэтрегъэувыIэри лъэгуажьэмыщхьэу зэрыщысу и пIэм кьонэ...

Эмирым и щхьэр пыупщIыпатэкьым, пщэлым щыщIуалэ хуэдизым и Iыгът ар иджыри. УкьэзыгъэщIар сэрати си IэкIи узукIыжаш, жиIэ щIыкIэу шытт Дышнинскэр. ИтIанэ зегъэщхь, эмирыр зытет бжэныфэ нэмэзлыкьым и кIапэр кьейэтри сэшхуэр елъэщIыж. Къотэджыжри и гъусэхэм йоджэ, адэкIэ кьэнар фиIуэхуши фэ зэфIэвгъэкI, жыхуиIэу.

Мюридхэр а Iуэхум хуэхьэзыру кьежыат: упщIэ кьыздащтати, эмирым и хьэдэр абы кIуэцIагъэджэразэ, мыдэ джэбын кьрашэкI нэхьейуэ. Андрей пэшым щIахьэри диваным иралъхьэ. Узун-Хьэжы зэраукIам и лъэужьыр кьабзэу щIахьумэж, эмирым и щыгъыныр пэшхьэкум ирадзэри ягъэсыж. Зи кIэ зыгудэу кьэса дохутырыр хьэдэр зыщIэлъ пэшым и бжэщхьэIум ирагъэбзкьуэххэркьым: «укъыкIэрыхуаш», жаIэри яутIышщыж.

Эмирыр зэрылIам и хьыбарым, уафэхъуэпскIым хуэдэу, кьилъэтыхьаш Ведено. Абдеж кьедза кьуажэ гъунэгъухэм кьыкIауэ лIыжы зыбжанэ кьокIуалIэ эмирым и хьэдэщIэлъхьэм хэтыну. Кхьэми мащэр цагъэхьэзыр. ЛIыжхьэр кьеувэкIауэ зэхэтт. Узун-Хьэжы и хьэдащхьэм щхьэщыту кьурIэным и «ясин» сурэм кьеджа молэри щыIэт.

– Уэри ущыIа хьэдэщIэлъхьэм? – дыщэкIым йоупщI Жыраслъэн.

– Хьэсэнджэрий сигъэкIуакьым. Абы кьызэрызжиIамкIэ, талом ихьам хуэдэу щIалъхьаш эмирыр: жэщым и псэр итащ,

нэху къекІри шэджагъуэм щІалъхъаш. Уеблэмэ дунейм ехыжам и Іыхылы дыдэхэри Іуплъэжакъым эмирым и хьэдэ напэм, пщІэнтІэпсыр къызэхуэх шыхэм тесу мохэр къыщысам, Узун-Хьэжы щІалъхъакІэт... Мобыхэм сыт ящІэнт? Сэдэкъэм хэтри зэбгрыкІыжахэщ... Сэ срихьэлІамэ, Іуэхум и пэжыпІэр сщІэ-нути.... АрщхьэкІэ... СызэрыщымыІам сыхущІогъуэж.

– Блэнокъуэр щыІауэ пІэрэ?

– СщІэркъым. Гикалэрэ абырэ Владикавказ, Грознэ къалэхэм ебгъэрыкІуэу жаІэ. Воздвиженскэ плъыжкыдзэхэм яубыдащ. Хужьыдзэхэм я кІэхэр бжыхьым дахуэжащ. Дэнэкі и гъазэ – гузэвэгъуэм уІуоуэ. Бгым щхьэдэхыу щІэпхьуэжыну зи мурад-хэр гъунэжт, арщхьэкІэ гъуэгуи лъагъуи ягъуэтыжыркъым. ЖыпІэнуракъэ, хужьыдзэхэм я щхьэр здахьын ямышІІуэ къэнащ...

Екъубезыри гузавэрт. Абы ищІэрт адэкІэ Ведено укьыдэнэж зэрымышхунур. Ауэ дэнэ здэкІуэнур? Мис аращ Іуэхушхуэр. Тифлис дэт и лъэцапІэ – тыкуэн цІыкІур иджыри щыту къыщІэкІынт. Ауэ абы нэсыжын хуейкъэ? Емынэм кыхуат мыбы!

Екъуб щыгъуазэтэкъым нэхь Іуэхушхуэ дыдэм. Жырас-лъэни абы зыри хищІыкІыртэкъым. Эмирыр дунейм зэрехыжам и хьыбарыр зэрызэхихыу Блэнокъуэ Хьэрун хъумақІуэ лъэщ зыщІегъу, Грознэм къокІри и шылгъэр Ведено къеху, мыбы зэрыхьзэриишхуэ щекІуэкІырт – эмирым и лэкІэ хъуар зэхагъэ-кІырт. Блэнокъуэри гурыщхьуэм зэщІиІыгъэт. Къриджэурэ япкъроупщІыхь Іуэхум зыгуэр хэзыщІыкІыну зыхуигъэфащэу хъуам – эмирым и унэм и хъумақІуэу щытахэм. Ахэр куэд хъужыртэкъым. Дышнинскэм къыхуэгъэдаІуэу хъуар здриша-жъэри ежъэжат. Правительствэ щымыІэжым и Іэтащхьэ Блэно-къуэм и унафэкІэ жэщым къатІыж (диным къемызэгъ Іуэху ялэжъ) эмирым и мащэр. Ауэ машэм имылъу къыщІокІ Узун-Хьэжы и хьэдэр... Ауэ щыхьукІэ, эмирыр псэуш! Яубыду яды-гъуа, къуршым ирахьэу ежъэжахэу, хьэмэрэ, шынагъуэ къызэ-рыкІэщІэзэрыхьыр кыйщІуэ, езым зигъэпщкІуа? Щыр зэгъухуу я кум дэхуа нэхъей, Северо-Кавказскэ эмиратыр кІуэцІрыхуаш. Блэнокъуэм и Іэр пыупщІауэ къэнащ, ищІэнур ищІэркъым, Грознэм и Іэгъуэблагъэхэм зауэр щызэщІэплъэ зэпытщ, къуршым ис ингушхэми дунейр якъутэ: бгырысхэм я республикэ къызэдгъэпэщынуш, жаІэри хыйм йокІхэр. А псом къыхэкІи, улІмэ эмирым и Іуэху зехуэ уэ! Краснэ Армэм нобэ-пщэдей Дагъыстаныр еубыд, адэкІэ нэгъуэщІ Іуэхушхуи къалъыкъуокІ: Кавказым и бгырысхэм я псэукІэ хъунум и унафэ щІын хуейщ, Деникиным кІэ иритауэ щытат бгырысхэм я автономием, ари къызэгъэпэщыжын хуейщ. Узун-Хьэжы зэпыту укІуэ, жыхуиІуэ и Іэр ещІри, Блэнокъуэм фронтым егъээж.

– ЛпыукІым лъэужь лъэпкъ кыгъэнакъым. Бзэджэу кыщІэ-

кIаш, – жеIэ Жырасльэн. – Арай эмирыр уэгум ихъэжаш, жа Iэу хъыбар щIагъэ Iуар... Щамил и сэшхуэм сытым хуэдэу и нэр къыхуикIыу шытат абы! И псэм ищIэ хуэдэт а сэшхуэм зэры-Iууэну щIыкIэр...

– Бегъымбар лIэкIэщ...

Тури щымыбзэ мэху. Екъуби Жырасльэни я щхъэ я лажьэт. Дышнинскэм дэнэки кыщещуыхъ. Абы уIууэнри псэхэхым ухуээнри зыщ...

– Уэ лIо-тIэ уи мурадыр? Узэжьэр лIо? – Жырасльэн хуоптэкI дыщэкI щтIэщтаблэм. – Большевикхэр къэсмэ, абыхэми нэгъуэщI ахъшэ уагъэщIын уи гугъэ? Хъэмэрэ...

Екъуб и плIэ гъурыр дрегъэуейри ирегъэхуэхыж:

– Дэнэ сыкIуэн сэ? Хъарым ираубыда бзум срещхыщ сэ иджыпсту.

Жырасльэн кыпогуфIыкI:

– Бзу жыпIа? Уэ узыраубыда хъарым и бжэр Iухаш. Абы джэду гъумыщIэ нихъэнщи... Мыращ чэнджэшу уэстыр, бзу: лъати ежьэж, уи дамэхэр псэу щIыкIэ.

– Уэр-щэ?

– Сэри мыбы зыщыс Iэжьэнукъым.

2. КЪУМЫМ ЧЭНДЖЫПIЭ ИIЭ?

Дунейм и шытыкIэр къуршыщхъэхэм шызыхъуэжар сыт хуэдэжыу пIэрэ?

Махуэ щIагъуэтэкъым ахэр – Псыхуабэ дунейр щикъутэрт иджыри зищIысыр къамыщIа Сорокиным, сыкраскомщ, жиIэри бажафэ зытригъэлъэдауэ бзадженаджагъэхэр илэжьырт абы. ЩIагъуэтэкъым а махуэхэр уигу къэбгъэкIыжыну. Сорокиным Киров дыдэри игъэкъуаншэрт а лъэхъэнэм – сепаратистщ, жиIэрт абы щхъэкIэ. Партым и крайкомым щотхъэусыхэ Соро-киныр: Сергей Миронович зыпылтыр зыщ: Тэрчым щызауэ дзэхэр IэщэкIи фащэкIи кыызэгъэпэщынырщ, Кубаным и зауэлI-хэр, нэгъуэщIу жыпIэмэ, езы Сорокиным и армэр, – шайуэ къри-дзэркъым Кировым. Лъабжьэ зимыIэ апхуэдэпщIым и зэранкIэ и къулыкъум кытрагъэкI Краснэ Армэм и Астрэхъэн быдапIэм и начальныкыр, Кировым дежкIэ а Iуэхур икIэ дыдэ хъуным зы тIэкIунитIэщ иIэжар – абы гъуанэдэуэу зыгуэр къоуэ. И шы-щхъэхъумэр мыхъуамэ, яукI пэтащ Сергей Миронович. Ауэ Сорокиным и дзэм шыщ къэзакъым и шэпэм зыIуедзэ Кировым и шыщхъэхъумэм. Апхуэдэ щIыкIэкIэ ажалым шыхъума мэхуэ Сергей Миронович. Кировым зегъэпщкIури а щIыпIэм йокI, ауэ партым и крайкомым, Северо-Кавказскэ совнаркомым я членхэм – Сергей Миронович и ныбжьэгъухэм загъэпщкIуфа-тэкъыми, ахэр Сорокиным и лIыукIхэм яIэщIэкIуэдащ.

Кировым гъусэ зыхуешI епщыкIузанэ армэ зэкIэщIэлэ-жьыкIам шыщ частхэм ящыщ гуэрым, а частыр, къалмыкъы-

щІыр зэпиупщІурэ, Астрэхэн лэныкыуэмкІэ икІуэту арат. Щхэж и Іуэху зэрыхуэхыукІэ икІуэтхэрт – хэт шууэ, хэт гукІэ, хэти лэсу. Ауэ нэхыбэр лэст. Пэжщ, махышэ, шы тесхэми, гухэм исхэми я Іуэхур лэсхэм нэхрэ зэрынэхь щІагъуашэ щыІэтэкъым. Автомобилхэм исхэми я насыпыр жыжьэ нэсакъым – Маныч дежгъэсыныпхэр щаухри, ахэри я лъакъуитІым кыыхуэнэжаш. Сабэм нэр игъаплъэртэкъым, зы гуцІэгъуи хэмылгу, дыгъэм губгъуэм урилыпщІыхырт.

А губгъуэ нэххэи иным зи кІэн кыщикІыр зы закъуэт: тенджызым кыыхуурэ щхэрыутІыпщу зи щхэр зезыхэ жбы дыджырат. Абы и шы-уанэр Каспий щызэтрилхэрти, мо губгъуэ иным кыльадэрт. Дыгъэпсымрэ пшахъуэмрэ зыхигъэпскІыхуэ къекъэрти къумышхуэр зэщІигъэхэрт, кыпІурыуамэ, бэуапІэ кыуимыту уи Іур игъущІыкІырт. Арыншами, ер зи унэм ихъауэ икІуэт тхэмыщкІэ къомым лэпопщхэпоушхуэу къащхэщытт тенджызым и жбы дыдж бзаджэр. Ауэ жбыми и лъэр щІошІэри къум иным къонэ...

Гъэм и нэхэ зэмамыфІ дыдэм – гъэмахуэкум – дежт Кировыр япэу къумым кыщихутэгъар. Гуэдз Іухыжыгъуэм и гуащІэгъуэт, щІымахуэм зыхуагъэхэзырт, губгъуэрысхэм ягъэгъут щІымахуэ кыхыым яшхыну лыр, Іэщ лейр зэтраукІэжырт. Ауэ иджыпсту дунейкыутэжт, а ипэрей гъэмахуэ жумартыр щыІэжтэкъым. ЦІыхур псы щхэкІэ зэтелІэрт, узхэм яхырт. Жыхэнмэ гъуэгум ешхт а гъуэгуанэ хэълэр. Къуийм и щІылу гуэрэф жыхуиІэу, хуабэ узри етати, цІыхури Іэщри лъэрыщІыкІ ищІырт. ІэфІымэ мыгурыхь кызыыхих тенджызым и жбым уи къекъын къекъыгъакІуэ хъэдэмэри хыхэжауэ уи щхэр игъэуназэрт, уи гур кыригъакІуэрт. ЦІыхум и зэхуэдитІ иримыкыущ Астрэхэн нэсар. Нэсахэри фронтитІым: Колчакрэ Деникинрэ я дзэхэм я кум диубыдащ.

Зэрынэсарауэ, Кировым а псоми щыгъуазэ ещІ Ленипыр.

– Астрэхэн дымыхъумэу хъунукъым, – жеІэ Владимир

Ильич, Кировым и доклад убзыхуам гупсэхуу щІэдэІуа нэужь.

– Астрэхэн лъахэм зы коммунист фІэкІ имысыджами, – жеІэ Сергей Миронович, – Волгэ тенджызым щыхэхуэ щІыпІэр советскэу щытынщ, – абы кыгурыІуэрт Россием и революционнэ югым дежкІэ Астрэхэн мыхэнэшхуэ зэриІэр. Ар Советскэ властым къекъэрыкІуэ армэр зэгъуэушщІыкІ кыыр быдэт.

Апхуэдэу Лениным унафэ ещІ Севернэ Кавказым щыІэ Краснэ Армэм дэІэпыкыуну кІуэн папщІэ экспедицэ кыызэрагъэпэщыну, абы щхэкІэ правительствэм и резервым кыыха-

гъэщхьэхукI зауэ хуэIухуэщIэ техникэ, шыгъын, ерыскъы, авто-транспорт, къымыдэкIэ, ахъшэ сом мелуан щэ ныкъуэ. А псори шэлонитIым иралъхьэри мафIэгур Москва къыщожьэ. Паве-лецкэ вокзалым къытокIри зэхуакушхуэ ямыIу Царицын къокIуэ мафIэгуитIыр. Япэ итым Кировыр ист. Станц гуэр къы-зэрытехьэу Сергей МироновичIэупщIэрт етIуанэрей ма-фIэгум и Iуэху зыIутым. Царицын деж мафIэгухэр «Матвей», «Гурьев» баржэхэм шрагъэувэри псы гъуэгукIэ къожьэхэр. Абы-хэм икъукIэ хьэпшып лъапIэт къашэр. Кировым къыгурыIуэрт апхуэдиз зауэ хуэIухуэщIэр фронтым нэбгъэсыныр зэрымыIуэху тыншыр, ауэ и гугъакъым апхуэдэу псынщIэу гугъуехьхэм Iууэну. Псы флотилием и кхьухъ хьумакIуэхэр баржэхэм къа-поуври гъуэгур ягъэбыдэ, затын хуейуэ къыхуагъэув, арынша-мэ, жалэ, баржэхэр псым щIыдогъэлъафэ. Кировым тэмэму къыгурыIуэпакъым апхуэдэ ультиматумым кърикIуэнкIэ хьунур. Транспортым и хьумакIуэу къакIуэрт московскэ полк еханэм и красноармеецхэр. Кировым абыхэм унафэ яхуешI езым и Iизыншэу Iуэхур Iэцэм намыгъэсыну, баржэхэм ирегъэкIри бжьэпэм тIасхьэщIэххэр егъакIуэ. Ауэ абыхэм къахьар хьыбарыфIкъым: Астрэхъэн мятеж къыщыхъуаш, зыкъэзыIэтэхэм яубыдащ Советскэ властым и лъыкIуэхэр...

Мятежникхэм уалэрыхьэнкIэ шынагъуэ шыIэ пэтми, Кировыр щэхуу бжьэпэм щотIысыкI, псы флотилием и штабым гъэпщIуауэ макIуэ (а штабым шылажьэхэм ящыщ гуэрхэр езым и нэIуасэт). Штабри мятежникхэм я телъхьэт. Суткэ псокIэ епсэлъылIаш Кировыр штабым и начальником. Ауэ, дауэрэ ищIми, езым и лъэныкъуэ къищIаш. Мятежникхэр зэрызэхакъутэнум, къалэм Советскэ властыр зэрыщагъэувыжынум и планыр зэхалъхьэ. Iуэхур зыIутымкIэ хьыбар ирагъащIэ пред-приятэхэм шылажьэ большевикхэм (я насыпти, Iэщи я куэдт). Уашхьуэдэмышхьуэу къызэрагъэпэща отрядым и джэлэс мэхъу псы флотилием и морякхэр. Къалэм шекIуэкIхэм теухуа хьыбар-хэр а Iэшэлъашэм щыс къэзакъ станицэхэм къалэрыхьхьэн, абыхэм мятежникхэм – белэ-къэзакъхэм дэIэпыкъуэгъу зыхуа-мышIын папщIэ еханэ московскэ полкым къалэр къеуыхь. Суткищым и кIуэщIкIэ Астрэхъэн зы цIыху дагъэхьэркъым икIи къыдагъэкIыркъым. Коммунистхэмрэ морякхэмрэ зыхэт отря-дыр мятежникхэм ираутIыпщ. Лъэхъуэщым кърагъэкIыжу хуит къащIыжа большевикхэр занщIэу отрядым къыхыхьэрт. Зэхэуэ гуащIэм и ужькIэ мятежникхэр хагъащIэ, контрреволю-ционерхэр къалэм къыдагъэкIыркъым, армышъу къэзакъ стани-цэхэм къахыхьэу абыхэм гъуэгу ягъуэтынкIэ хьунут.

Iуэху нэхъыщхьэр къащыпэщытыр дяпэкIэт – правитель-

ствэр зауэ хуэIухуэщи, ахъши шIемыблэжа зауэр къапэплъэрт большевикхэм. Кировым и фIыгъэкIэ кызыэфIагъэувэжат къумышхуэм икIуэдэжауэ къалбытауэ щыта епщыкIузанэ ар-мэр. АрIэщэкIи, фащэкIи, техникэкIи кызыэрагъэпэщыжат. ЮгымкIэ кIуэну гъуэгу тохъэ а армэр. 1920 гъэм и пэщIэдзэхэм, зауэ гуащIэм ехъулэныгъэхэр кышыхъа нэужь, абы къещтэ Святой Крест къалэр, ардыдэмкIи сэбэпышхуэ мэхъу Ростов деж хэщIыныгъэ ин щызыгъуэтауэ щыта Деникиныр зэхэкъутэ-нымкIэ. Плъыжбыдзэхэм я текIуэныгъэм кыигъэгушхуа боль-шевик-подпольщикхэм бийм и тылым зыкышчаIэт. Япэ текIуэныгъэм и хыбарыр кызыэрыIэрыхъуэ Сергей Миронович Лени-ным деж ирегъэхъ телеграмма: «ЕпщыкIузанэ армэм и часть пэрытхэр Тэрч областым нэблэгъащ, мыгувэу абыхэм зыпэщIа-гъэкъуэнущ революцэм и мафIэм хэт Севернэ Кавказым». Дени-киным и дзэхэм восток лъэныкъуэмкIэ удын хьэлъэ щезыдза епщыкIузанэ армэр хуэкIуэрт епщыкIутIанэ армэм. Зауэ хуэIу-хуэщIэ, техникэ, ахъшэ къэнахэр икIэщIыпIэкIэ нэгъэсын хуейт Севернэ Казказым – зауэр и гуащIэгъуэу щекIуэкIи щыпIэм. Ауэ сыт хуэдэ щIыкIэкIэ? ЕпщыкIузанэ армэм и частхэр щIымахуэ гъуэгу зэщIэштхьахэмкIэ ежъауэ щытамэ, иджы гъатхэр къэсаш, дунейр IэтIэлъатIэ къэхъури щIыр къэтIэтIаш, гъуэгухэм дахэ-дахэу ущызекIуэ хъуркыым. МодэкIэ Гикалэ зыхуэныкъуэ зауэ хуэIухуэщIэхэр Астрэхъэн и складхэм кышщIэнащ. Ахэр бгъэлэ-пхъуэн папщIэ гу мин Iэджэ уиIэн хуейщ... Сергей Миронович игу къокIыж сымаджэрэ уIэгъэрэ зэрылгъа гу къомыр – минрэ щитхурэ хъууэ 1918 гъэм къумылгъэ иныр зэпызыупщIауэ щы-тар. Ахэр сатыр щырыщ-плIырыплIу зэбгъурытурэ кIуэрт, Iуащхъэ зыблэкIхэм, къуэ зэпаупщIхэм ягъэныщкIуэрэ кыжъэ-дадзыж хуэдэт ахэр. ГукIэ иджыпсту Iуэхум упэлъэщынкыым, йогупсыс Кировыр. Гъуэгум куэдрэ тетын хуей хъунуш. Ап-щIондэху модэкIэ кышыхъунур хэт зыщIэр? Гикалэ гузэвэ-гъуэм хэтщи кытпоплъэ. Апхуэдизыгу дэнэ кыыздитхыноур, армэр кышыхъуэдгъэпэщыжым шыуи гууи диIа псори абы хэтлхъащ. АвтотранспорткIэ еплъын хуейщ, Сергей Мироно-вич зэремыгупсыс кыигъанэркыым.

Iэджэми ягъэлущыну хуежъащ ар: автомашинэкIэ уихъэ хъунукыым губгъуэ кызыэщIэтIэтIам, ухэнэнщи, хьэпшыпыр яIэрыхъэнщ къумыр къэзыушыхъу ит хъунщIакIуэхэм. Ауэ зыми едэIуакыым Кировыр. Гъатхэр махуэ къэс нэхъ гъунэгъу къэхъурт, губгъуэм уэсыр текIыжат, Волги мыл щIагъым кышщIэплъыжу хуежъат. Ауэ Севернэ Кавказым Iуэхугъуэшхуэхэр щекIуэкIырти зыпIэжъэ хъунутэкыым, сыт хуэдиз шынагъуэ

пыль пэтми, Гуэхум тегушхуауэ гъуэгу техьэн хуейт.

Американскэ машинэ зэгъэпэща «патфиндер»-р зи пашэ автоколоннэр гъуэгуанэ хьэлъэм теуаш. Кировымрэ шоферымрэ зэрыс лимузиным и багажником итт ахьшэхэр зыдэлъ ашыкхэр. Кировым и мурадт Волгэ телъ мылыр къызэрымы-выжыпар кыигъэсэбэпу абыкІэ псым зэпрыкІыну. Мылыр щІыпІэ Іэджем деж щуэжат. УкІуэцІрыхункІэ хуабжъу шына-гъуэт. Ауэ, дауэ хьуми, зэпрыкІахэщ псым. АрщхьэкІэ гъуэгур узижагъуэм и махуэу хьэлэчт. Сергей Миронович и гугъат зыкъомрэ кІуахэ нэужь гъуэгур нэхьыфІыІуэ хъужыну. Ауэ нэхъ Іей хъу зэпытт. Колоннэм кІыхьу зиукъуэдиящ. Зэ зы машинэр, зэм адрейр хэнэрт. «Патфиндер»-р апхуэдэ гъуэгухэм хуащІа машинэтэкъыми езыр-езыру зэрыкІуэм нэхьрэ кІэрыщІауэ зэрашэр нэхьыбэт. Къызлар зэ дынэсамэ, адэкІэ Гикалэ жы-жъэжтэкъым, жаІурэ здэкІуэхэм машинэхэр гъуэгу ятІэм хэнэрти Іэгъуи-гъуази хуагъуэтыртэкъым. Цыхур я лъэм имы-Іыгъыж хъуаш, псэ яхэтыжу щІІэжынкъым. Губгъуэм укыини хъунукъым – шынагъуэщ. Кировым унафэ ещІ ягъэзэжхэу Астрэхэн кІуэжыну. Лимузиным илгъа ахьшэхэр хьэлъэзешэ машинэхэм ящыщ зым иральхэ, «патфиндер»-р хыфІадзэри губгъуэм къранэ...

ПщыхьэщхьэхуэкІуэ хъуауэ машинэ зыбжанэ къыщоувыІэ Волгэ и бжьэпэ лъагэм. Псым зыкъыІэтащ. Мылыр мэуфафэ. Пщэдджыкъым зэщІэщтхъауэ къыкІахэ щхьэкІэ, иджы мылыр хуищІэу къэвыжащ. Колоннэм япэ иту псы Іуфэм къэсат Ки-ровыр. Гъатхэ дыгъэм къызэщІиІэта псым мылыр щхьэщыуфа-фэу зэрышхьэщылтыр уолгъагъу. Абы утехьэну хуабжъу дзыхь-щыгъуэджэщ. Ауэ техьэн хуейщ. Машинэбжэр Іуех Кировым – зыгуэр къэхъу хъужыкъуэмэ: машинэр кІуэцІрыхуу хуежъэмэ, занщІэу къызэрипкІыным хуэхъэзыру. Машинэр здэкІуэм мылыр къочэ. Шоферым кІэщІу къегъэувыІэ автомобилыр. ЖэрыжэкІэ здэкІуэм къызэщІагъуэувыІыкІыу зизытІа уанэшым ешхъу, машинэр пхэкІэ мэуэ. Ар пхэщІкІэ мэт Іыс. Кировыр занщІэу къопкІ абы, шоферри къоль. Машинэр псым хоуфэран-кІэ, и ныбэр къыдэгъэзэуэ щылыщ. Асыхьэтуи щІелгъафэ псым. Мылымрэ псымрэ зэрызохьэ.

Псы флотилием и матросхэм жэщ-махуэ куэд шагъэкІуащ Волгэ и щІагъым – ахьшэхэр зэрылъ пхъуантэхэм лыхъуэрт. Псы щІагъкІэ къэзыкІухъу еса моряххэр мыл щІагъхэм щІэп-щхьэрт, я лъэр здынэмыс къагъанэртэкъым. Дауэ ящІми, хьэлъэ-зешэ машинэхэр къагъуэтыжащ. Ауэ ахьшэр зэрылъ пхъуантэ-хэр ямыгъуэтыжурэ куэдрэ лыхъуэжахэщ. Сытми ахэри къагъуэтыж, зэраныгъэшхуэ ямыгъуэтауэ. Кировым и унафэкІэ ягъэплъ къалэм дэт хьэмэмхэр – ахьшэхэр абыхэм шагъэ-гъуыщж. Къалэдэсхэри щыгуфІыкІащ, гъэсыныпхьэр язэры-

кырашалІэ хьэпшып-хэр, гъэсыныпхъэр. «Узыхуэзэнур пщІэнукъым. БомбитІ хуэдизи кыфлхъэ», – жиІэри иукъуэдиящ Сократи. Жьым щІиупскІэу шыт «Фарсаль» деж Кировымрэ Монастыреврэ цІыхухэм сэлам кыщрахыж. Гъуэгу техьитІми зым и да-машхъэм адреир хутоуІуэри, щхъэж и тІысыпІэр зрегъэгъуэтыж: Сократ

кабинэм йотІысхъэ, Кировыр – икІэмкІэ. Кхъухьлътэм

нешІэ-къешІэу зеІэт. Хуэмурэ зызэреч, итІанэ нэхъ хуабж мэхъу. Ауэрэ гъуэгум зытреукъуэдие.

Губгъуэ иныр нэм кыплтыхьыфыркъым. Абы зэпхроз Гум псыр. А псым щхъэщытурэ кІуэн хуейуэ аращ. Ар Кавказ къуршхэм я лъабжъэм кыщІожри Каспий тенджызым хохуэ. А псыщхъэм ухуэкІуэмэ, Минеральнэ Вод ухуишэнущ. Сергей Миронович, къеплтыхьурэ здэщысым, Іуджэ игу кьокІыж. Абы и нэгу кыщІохъэж 1918 гъэм иджыпсту зыщхъэщылъэтыкІ къумышхуэм къранауэ шыта хьэлъэзешэ машинэхэр, гъэсыныпхъэ зэрамыІэм кыхэк Іыу ахэр Маныч деж щыхьфІадзауэ шытат. Сымаджэхэмрэ у Іэгъэхэмрэ уигу къэбгъэкІ ыжыххэну хьэлъэт. Къумри иджыпсту сабырыбзэщ, и куэщІ икІуэдахэм хуэщыгъуэ щІыкІэу нэщхъеибзэщ... Кировыр кьоплъ къумым щызэблэша махъшэ лъагъуэ кьомым. Кхъухьлътэ кІуэщым жьыр щызопщэ, зызэфІиудыгъуауэ шысщ. Сократ зыгуэрхэр жриІэну хуожьэри кІийуэ щІедзэ, арщхъэк Іэ абы и псалъэхэр жьым зэбгрехри йожьэж.

Сократ зэригугъам хуэмыдэу, гъуэгуанэм зэманьшхуэ текІуадэрт – жьым игъакІуэртэкъым кхъухьлътэр. Ауэ, дауэ хъуми, сытми зэгуэрым пшагъуэм кызэпхоплъ Мэшыкъуэ, ауэ щыхъукІэ, кхъухьлътэр гъуэгу тэмэм тету кыщІэкІат. Сократ кьоплтых – кхъухьлътэр щигъэтІысын щІыпІэ сэтей кыхэхын хуейт. Псыхуабэ дыноблагъэ жиІэу Кировыр игъэгугІэну мурад ещІ Сократ, ауэ абдеж дыдэм ирихьэлІэу летчикым и нэр хуозэ Минеральнэ ВодкІэ кыкІыу Невинномысск лъэныкъуэкІэ кІуэ шуудзэм. Ар зылъэгъуа Кироври кьогузавэ.

– Хужьыдзэхуэ пІэрэ? Деникинцхуэ пІэрэ? – Сергей Миронович летчикым кІэщІоуІуэ. – ГрознэмкІэ дгъазэмэ, мынэхьыфІу пІэрэ? Армышъу зы бэлыхъ дыхэхуэмэ...

– Абы дэсхэр дыдей? – щІоупщІэ Сократ, Кировым ерагъыу хузэхэха къудейщ а псалъэхэр. Летчикым и кхъухьлътэм нэхъ лъахъшэ зыкърегъэщІ: мохэр хэтми зэхигъэкІыну аращ. Абдеж шуудзэр зэбгроз – хэт къуршымыкІэ егъазэ, хэти губгъуэм йолъадэ. Артиллерииер и пІэм ижыхъауэ гъуэгубгъум щытщ, бомбэ къехуэхынухэм пэплъэу.

– ЩикІуэтхэкІэ, деникинцхэращ! – кІиину хуожьэ Кировыр.

– Бэракъ хужь ялыгыш! – Сократ и нэ жаным кыфІэнаш те-шанкІащхэм жьым щызэрихьэ щэкІ хужьыр. Абдеж щызэхэт сэлэтхэм пулеметхэр ягъэхьэзырт – кхъухьлатэм зэреуэnum зыхуашІырт. Кировым летчикым унафэ хуешІ: «уахэмыхьэу уи пІэ ис!» Абы ищІэжыртэкъэ кхъухьлатэм илгыр зищІысымрэ ар зыІэрыгъэхьэн хуеймрэ.

ЩІыльэм тетхэм я пулеметхэр ягъэхьэзырыным хунэмыс щІыкІэ Сократ и кхъухьлатэм зрегъэІэтыж. Арати, бэлыхьым зыщахьумэри уэгум йохъэж Кировымрэ Сократрэ. ИужькІэ Кировым кызэрищІэжамкІэ, ахэр зыхуэзахэр Улэгъей генералым и бригадэм щыщ частхэрат, зэхуэм фІыуэ кыбщыхагъэщІа нэужь НовороссийсккІэ ягъэзауэ икІуэту арат ахэр. Мэшыкьуэ и нэкІум деж щІыпІэ сэтей дахэ кыбщелъагъу Сократ. Мис абдеж дьдэр тІысыпІэ ещІ кхъухьлатэм.

– Сергей Миронович, сыт жыпІэн иджы? Къумым чэнджыпІэ иІэ хьэмэрэ имыІэ? – Сократ ерагъыу кыпогуфІык І, ар и щхьэ зэрыхуэарэзыжыр фэуэ тетщ, и кьалэныр тэмэму игъээщІащ. Ауэ щІыІэм игъэдыкьри и Іупэр ущхьуэнтІащ, и дээр зэтоуэ.

– Гьуэгум хуэлээм чэнжыпІэри тыншу кьегъуэтыф, – мэгушыІэ Мироныч. Ари щІыІэм игъэдиящи и лгъэр хуэщІэхьыж кьудейщ, сытми ерагъыу зегъэхьей, и лъакьуэ ундэрэбжьахэр иІуэтмэ, зэблихьуэрэ псэ тІэкІу кыыхегъэхьэжри кхъухьлатэм кьокІри и пІэм йожыхь...

ЦІыху цІыкІур кызэрехьэжъауэ кхъухьлатэр хьурейуэ къаувыхь. Гупым цІыхубзхэри сабийхэри язэрыхэтыр елъагъури, Кировым и гур кызэрогъуэтыж – шынагъуэ шыІэ хуэдэ-кьым. Бгырысхэм я щыпэлъагъуу арат бзум ещхьу кьэзылътыхь а тельыджэлажэ кьэтІысар. Абыхэм хьыбар Іэджэ кыбжаІэфынут. Хьыбархэр дэгъуэкІейт...

3. ДЗЭХЭМ Я МАХУЭШХУЭ

Грознэр хуит къащІыжат. Плъыжыдзэхэр зэрытекІуам и хьыбарыр псынщІэу зэльащІысаш бгырысхэм, абы занщІэу игъэпудаш контрреволюционерхэм я пщІэр. Зи псэм гузэвэгъуэр кьылгъэІэсауэ икІуэт контрреволюционерхэр Кавказ щхьэдэхы-пІэм зэрегулІащ, ауэ а гъуэгур мышкышхэм ялыгыу кыбщІокІ. Зи псэм тенэцІыхьу щІэпхьуэжахэм, псэууэ кьэнэн щхьэкІэ, ямышІэн шыІэтэкьым: абыхэм зрапщыт кьыр дзакІэ жанхэм, мыл джейхэм толгадэ, бгым кІэрохьэри уэсукхьуэм щлевэ, мыл щІагъым щІелъафэри щІелубэ. Март мазэщи, дыгъэм занщІэу укыигъэпцІэнкІэ зыхуэІуа шыІэкьым. АтІэми, гьатхэр тІэкІу хэтІэсаш, уэсым иджыри зитыну игу илкьым. Зи щхьэр щІэзыхьэу щІэпхьуэжахэм гъуэгуу къахуэнар зыщ: Каспий тенджызым и Іуфэр Іыгыгурэ икІуэтынырщ. Ауэ партизан гупхэмрэ Краснэ Армэм и сэлэтхэмрэ дэнэ дежи гъуэгур щаубыдат, деникинцхэми, Англием, Тыркум, Азербайджаным,

Грузием я зауэлІхэми зыгъэзапІэ яІэжтэкъым. Къэзэуат зыщІ-хэми ягъуэгур хуищІІу хуагъэкІэшІат. Дышнинскэми и щхьэр и лажьэу къонэ. Ауэ зитыну игу илъкъым. Мышкышхэм къа-гурыІуащ Дышнинскэр зыщІысыр. Абы хьэщІагъ ирахыныр щыгъэтауэ, Иналыкъуэ и шуудзэхэр зыльэгъуахэм я щхьэфэцым зыкъеІэт, абы и зауэлІхэм я шыкІэхэр хуагъэлыгъуэ. Дызэ-къуэшщ жызыІуэ зэбгъэдэува лІищым я зэкъуэшыгъэм кІэ игъуэтат, Дышнинскэ джыназым ер и махуэт, абы къуэдзапІэ ищІа къуршыщхьэхэм тыншыпІэ щиІэтэкъым, тыншыпІэр щыгъэтауэ, уэсукхъуэм щІихъумэу ер и унэм ихьэн жыхуэпІэр зырикІт.

Факри-пашаи бзэхаш. Ар Англием и кхъухьльтатэм итІысхьэу щІэпхъуэжагъэнкІэ зыхуэІуа щыІэтэкъым. Іэхъуэ зыпэрымытыж былымыр зэрызэбгрыжыжым ещхьу щІэпхъуэжагъэнт абы и армэм хэта зауэлІхэри. Ауэ сэлэтхэр щызэбгрыжыжым я нэ къыфІэнэр зыдащтат. Фоч, пулемет, шэ, топ, топышэ – зыри къагъэнатэкъым. Дыхуеймэ, къэдгъэсэбэпынщ, дыхуэмеиххэми, тцэнщ е тхъуэжынщ жыхуаІуэ здрахъэжъауэ арат.

Мышкышым махуэшхуэм щызыхуагъэхьэзырт – цІыху цІыкІум щхьэхуитыныгъэ зрагъуэтар я дуней гуфІэгъуэт. Жырасльэнрэ Екьубри зэхахаш цІыхухэм гуфІэгъуэ махуэшхуэм зэрызыхуагъэхьэзырыр. А тІуми я нэ кыикІт а махуэшхуэхэм хэтыну. ТешанкІэм ису къокІуэ Жырасльэнрэ Екьубрэ. Яхоплъэ къызэхуэсахэм. Жырасльэн нэкІэ игъэхьур зыщ: адыгэ шууей полкырщ. И хэкуэгъухэр къыгъуэту абыхэм я гъусэу трибунэ гупэмкІэ блэкІыным щІэхъуэпсырт ар. Ауэ, Жырасльэн, сыт хуэдизкІэ и нэ кыикІ пэтми, адыгэ шууей полкыр абы щымыІуэ къыщІэкІаш. Ауэ нэгъуэщІ зы къыщІаш Жырасльэн: Владикавказ кыикІри Мэремкъан Инал маф ІэгукІэ къэкІуащ, ар Гикалэ елъэІуащ адыгэ полкыр гъусэ къыхуищІу Налшык иутІыпщыну, пэжщ, абы и пэ къыхуэу Мэтхьэн Къазджэрий Налшык кІуэжри Къэбэрдейм Советскэ властыр зэрыщыувар гуащ Іэрыпсэхуэм яжриІакІэт. Гикалэ Мэтхьэным и хьэтыр илъэгъуащ. Илъэгъуа къудейкъым – шу гъусэхэр щІигъури иутІыпщыжащ, сыту жыпІэмэ сакъын хуейт, Деникиным и дзэхэм хэта зауэлІхэм я щхьэр зрахъэу губгъуэм итт, узыхуэзэнур пщІэнутэкъым. Адыгэ полкым хэт шуудзэхэр Новороссийск е Туапсе нэсын, абдеж кхъухьхэм итІысхьэу адэкІэ гъуэгу техьэн хуейт.

Жырасльэнрэ Екьубрэ пщІэшхуэ ягъуэтащ: Севернэ Кавказым и революционнэ дзэхэм я командующэ Гикалэ Николай парадыр къыщищтэну трибунэм ирагъэблэгъащ. Дэр нэхьрэ нэхъ зыхуэфаци щыІэ хьунт а трибунэр, йогупсыс Жырасльэн. Ауэ езы Гикалэ Николай дыдэ апхуэдэпщІэ къыщытхуищІакІэ укыикІуэтыж хьунукъым, а пщІэр зыхуащІар сэракъым – сэ сыкъызыхэкІа лъэкъырщ. Абы

хуэфашэуи кышцІэкІын хуейш, жеІэ Жырасльээн игукІэ. Нобэр кыздэсым ар нэхьыбэу зыте-гузэвыхьар и щхьэ Іуэхурт, иджы кызыхэкІа лэапкьым и па-щхьэми жэуаплыныгъэ щихьэ зилгытэжу утыкум йохьэ.

Трибунэ зыфІашу ягъэувар хьарбыз хадэхэр зыхьумэхэм я щІэшІхэм ешхьт. Абдеж щидувыкІауэ арат гъэр кьащІа хужьы-дзэхэм кыыхаша музыкантхэм я оркестр кІагуэ тІэкІури. Сытми, зыгуэр кърагъэкІыу арат музыкэ Іэмэпсымэхэм. Ауэ парадым щІидзэным и пэкІэ Гикалэ музыкауэхэр кызэхуишэсри унафэ яхуишІат «Интернационалым» еуэнхэу. Музыкауэхэм я унафэ-щІым и нэр игъэупІэрапІэу кьоув: «Интернационалыр» тшІэр-кьым.

– ФымьщІэмэ, зэвгъащІэ. Ар зэвгъэщІэну аращ фэ фыщІэ-музыкауэр! – Николай Федорович и макьым зрегъэІэт. – Хужьы-дзэхэм фи музыкэм щІэту плъыжкыдзэхэм я парадыр евгъэкІуэ-кІыну арат фызыхуеяр? Хьэл Іамэ фыхуеятэкъэ?! «Интернационалыр» зэвгъащІэ!

– ЗэдгъэщІэпэнуми, нотэ диІэкьым. Къыбгурыцүэрэ – нотэ диІэкьым. Нотэ кыытхуэвгъуэти зэдгъэщІэнщ.

Гикалэ кьогубжь. И нэхэм кьащІых хьуаскІэр нэгъуджэхэм кызэпхольдыкІ:

– Нотэншэу зэвгъащІэ! ГукІэ фшІэн хуейш ар! Бгырыс пшы-науэхэм нотэ яшІэрэ? Уи ноти, уи хьэрфи ямышІэрэ пэт, абыхэм нэкІэ темьплъахэрэ пэт, пшынэм дэгъуэу йоуэ ахэр. Ауэ сытми еуэ кьудей? Пшынэр ягъэбзэрабзэу щІадза нэужь – уи лъакъуэ-хэм къафэу щІадзэ.

– «Интернационалым» и макъамэр игъащІэм зэхэтхакьым. Ар дауэ зэрызэдгъэщІэнур? – зыкъратІэ музыкауэхэм.

– «Интернационалым» и макъамэр зэхэвмыхауи? – зэригъэ-щІэгъуэнур ишІэркьым Гикалэ. – ЩІыфтыгу фыщальхуа фэ? Мэзым фыщІэс фэ? Ар зэхэвмыхауэ дауэ си фІэш хьун?!

– Ухуеймэ, кызэуи сыукІ – зэхэсхакьым. «Интернационал» жыдагъэІэу дыщыса уфІэшІрэ уэ? ЖыдагъэІэр шыгъэтауэ, ар жытІэу зэхахэмэ, ди щхьэр паупшІати, – мэтхьэусыхэ музыка-уэхэм я нэхьыщхьэр.

– «Марсельезэр» фшІэрэ-тІэ? Французхэм я гимнщ ар, – щІоупшІэ Гикалэ.

– «Марсельезэр» жыпІа? Абы дыхэзэгъэну кышцІэкІынщ...

– Феуэ-тІэ «Марсельезэм»!

Музыкауэхэр кьоувэкІ. ЦІыхури хьэпІащІэм хуэдэу кызэ-хуэсащ. Псоми яфІэгъэщІэгъуэнщ музыкауэхэм иджыпсту зрагъэдэІуэну макъамэр зыхуэдэр – бийм ебгъэрыкІуэ дзэхэм ягъэІу музыкэр сыт хуэдэу плэрэ?..

Псори хьэзыр хуэдэт. Ауэ гуфІэгъуэ махуэм щІидзэртэкьым. Гикалэ сыхьэтым еплъырт зэпымыуэ. Жырасльэни абы зыкыкІэригъэхуртэкьым: Іэдиб Хьалидэ

тыгээ кыхуишIауэ шыта сыхьэтым еплъырт щIэх-щIэхыурэ. Псори зыгуэрым зэрыпэплъэр нэрылъагъут. Ауэ зыми хуэмыпIащIэр музыкауэ-хэрат – абыхэм Iуэхум зыхуагъэхъзырт. Частхэм я командирхэм я зэманыр пщIэншэу ягъэкIуэдыртэкъым : зауэлIхэр парадым хуагъэхъзырт. Абыхэм фэлыпкь ятетыжтэкъым. Ящыгъынхэр жбы хъуат, гъуанэпщIанэт. ЗауэлIхэм я гугъэт ящыгъын фэн-шэхэр бийм кыытраха Iэцэ щIэрыпсэхэмкIэ щIахъумэну. ПцIыр сыткIэ щхъэпэ, сэлэтхэм ял кьищырт.

Зэманыр кIуэрт. И командирхэм ечэнджэща нэужь, Гикалэ унафэ ещI парадым щIадзэну. Мышкышхэм иралъагъу абыхэм хуитыныгъэ, насып къахуэзыхъа дзэхэр зыхуэдэр. Хъэщ Iэхэр кыыкIэрыхуми, сыт пщIэн? Къэсынхэщ. Адэ жыжъэу кьиIуки макъхэр зэхох: «ГуфIэгъуэ маршым зыхуэгъэхъзырын!»

Парадыр кыизэ Iуах музыкауэхэм. Ахэр трибунэм нос, прапорщикым и унафэкIэ трибунэ пашхъэм кышшоувьIэхэр. Музыкауэхэми ялъэкI къагъанэркъым. Щхъэж хузэфIэкIыр и Iэмэпсымэм кьрегъэкI. Бгырыхэм апхуэдэ музыкэ макъ зэхахакъым, абыхэм зыкIи гу лъатэнукъым хэт шыуами. ЗэдаIуэр псоми ягу ирохъ, абы зыми дагъуэ хуищIыркъым.

Гикалэ трибунэм тетщ, трибунэ гупэмкIэ блэкIхэм «ура» макъыр ину яIэт. Гикалэ я цIэ- я унэцIэкIэ имы цIыху яхэткъым командирхэм. Сэлэтхэр хуабжъу щыгъыныджэщ, хэщIыныгъэшхуэ зыгъуэта отрядхэр хэпщIыкIыу цIырхъ хъуаш. Ауэ ахэр, сыт хуэдизкIэ къарууншэ, мэкъэщIалIэ пэтми, сыт и лъэныкъуэкIи зэгъэпэща бийм зэрытекIуэфар егъэщIагъуэ Гикалэ, абы ирогушхуэ. ЗауэлIхэм дахъэхауэ здепльым, Николай Федорович гу лъытакъым музыкауэхэм я макъамэм зэрызэрагъэхъуэжым: ахэр зэм еуэрт «Музыкантхэм я маршым», зэм – «Москва и маршым». Гъатхэ дыгъэ щабэ гуакIуэм, музыкэ макъым, текIуэныгъэм – псоми гуфIэгъуэкIэ укъызэщIалIэтэрт. ТрибунэмкIэ блэж шуудзэхэри, бгырыхэри сэшхуэхэмкIэ мэджэгу, бий щIэпхъуэжам кIэлъыжэхэ нэхъей, «ура» псалъэм щымысхуэ яIэт. Гупым зыгуэр кыхокIиикI: «Ныбжъэгъу Гикалэ щIыхъ!» Николай Федорович Iэнкун кьохуэ, и Iэр ещI.

Назрэн апхуэдэ дыдэу дзэшхуэ дэстэкъым. Лъэсыдзэхэри блокI трибунэ гупэмкIэ, абыхэм я «урар» нэхъ лъэщу мэлIу, шуудзэхэм яйм нэхърэ. Иужь дыдэ иту музыкауэхэр блокI, «Марсельезэм» и макъамэм щIэту.

Трибунэм и хъуреягъкIэ щызэхэтхэм я нэ кыиIырт лъэпкь революционнэ комитетхэм я председателхэр хэтми зрагъэщIэну, ахэр зрагъэлъагъуэну. Iуэху зэхэзрыхъа псори зэхэзыхыжыну зи пщэ дэхуэр а председателхэрат: щIым, щIэныгъэм, игъащIэ лъандэрэ зэщыхъэ-зэкIужу къэгъуэгурыкIуэ зэгъунэгъухэм ехъэлIауэ куэд лэжын хуейт. Гъавэ щIаплIэхэр щIэрыщIэу вэжын хуейт – хъэсэхэр деникинцхэм шы лъабжъэкIэ

яхыжат...

ЯмышцІэххэу цІыхум кѣахохъ шу гуп, шыхэм пщІэнтІэпсыр кѣохуэх. Хѣурыфэ пшІэ зыщхъэрыгъ, кѣушхъэц лѣей зытѣыгъ бгырыс гуэр шым кѣепсыхауэ трибунэм хуок Іуэ.

– Орджоникидзе деж сыкѣиІащ. Ныбжѣгъу Гикалэ сыхуейт! Николай Федорович трибунэм кѣокІеих:

– КѣэвгѣаІуэ ар.

Лы хэцІыхъар трибунэм бгъэдохъэ:

– Хэт Гикалэ хъунур?

– Сѣрашц Гикалэр, – Николай Федорович лы мыщІыхум зыкѣыхуегъазэ.

– Уи цІэр Николай?

НэгъуэщІ зыгуэр кѣопсалтѣэ:

– Николай Федоровичц.

Бгырысым зыкѣретІэ:

– Гикалэ Николай кѣэгъуэти зыхуэгъазэ кѣызжаІащ сѣ. НэгъуэщІ Федорович лѣэпкѣ сщІэркѣым.

Гикалэ кѣодыхъэшх. Ар щыгъуазэщ: бгырысхэм адэц Іэр жаІэркѣым. Арашц ІуэхукІэ кѣрагъѣжа бгырысми шэц щІищІар – хэт и Федорович узезыхъэр? Ар зыхуейр Гикалэ Николайщ.

– Сѣ сызылѣыхъуэр Гикалэ Николайщ, – же Іэ абы аргуэру.

– Сѣрашц-гІэ Гикалэ Николайр. Сыт ухуейт? Сынода Іуэ.

– МафІэгукІэ дыкѣаІуэрт. Бронепоездыр япэ иту. ПсынщІэ дыдэуи кѣаІуэркѣым мафІэгур. ШыфІкІэ укѣытежыну апхуэдэт.

– Серго Орджоникидзе дэнэ щыІэ? – кѣытреч Гикалэ.

– Сергои я гъусэщ абыхэм. МафІэгур кѣаІуэ хъуркѣым. Бандитхэм гъушцІ гъуэгур зэпкѣралѣфащ. Иджы гъуэгур зѣрагъэпэщыжри щытхэщ. ГъушцІ гъуэгум и лѣабжѣэм щІэдзауэ щыта пхъэхэр зэбграшауэ щытащ. Ахэр кѣэгъуэтын хуейщ.

– Жыжѣ ар?

– Верст пщыкІутху хуэдиз хъуну кѣышцІэк Іынщ. Серго кѣы-вольѣІу: гъушцІ гъуэгу лѣабжѣэм щІадзын пхъэ хуейщ. Щэ хуэдиз нэхъ мыхъуми. Бронепоездым илѣар ирикѣуакѣым – машцІэІуэу кѣышцІэк Іащ. Гъуэгур зэзыгъэпэщыжхэм ядэІэпыкѣун цІыхуи вгъэкІуамэ нэхъыфІт.

– Чуликовым и зауэлІ бзадженаджэхэрашц ар зи ІэщІагъэр, – же Іэ Гикалэ, абы захуегъазэ гуп зэхэтым:

– Митинг щыщыІ энум и хъыбарыр иужькІэ фэдгъэщІэнщ. МызэкІэ фызэбгрыкІ. Ди гуфІэгъуэ зѣлушц Іэр зэкІэ зэпыдмыгъэууэ хъуркѣым. Іуэху кѣытлѣыкѣуэкІащ...

Ауэ цІыхур зэбгрыкІыжыркѣым. Джэгущхуэхэр зѣхаублащ. МафІэхэр ящІ, шыуанышхуэхэр палтѣ, мѣлыбгъуэхэр халтѣхъ. Мышкѣыш фызхэм аркѣэр кхъуэщынкІэ кѣахъ, ерыскѣыр куэду кѣаІэтащ. Щхъэхуит кѣэхъужа цІыхубэм я гуфІэгъуэщ. ЦІыхубэ-ри повстанцхэм я дзэхэри зэхэзэрыхъыжащ. Кѣафэхэм Іэгур тракѣутэ, Іэщэр щхъэцагъэукІ. Ауэ а уэ

МАЗЭ
НЫКЪУЭ
ЩХЪУАНТИЭ

ЯПЭ ІЫХЬЭ

Япэ псалъацхьэ

КЪЭРАЛ ТХЫЛЪ

Гьатхэпэ мазэр къэунэхуа къудейт, Вэрокъуэ Нахъуэ экзамен Іуэху и ужь щихьам. Экзамен жыхуиІэ псалъэри дэнэ къиукІ. Япэ дыдэ ар жылэм къыдэзыхьар Ботэщ Астемыр и щІалэ цІыкІу Лууэ жаІэ. Арауи къыщІэкІынщ, илъэс пщыкІутхум и ныбжьыр фІэмыкІами, а щІалэ цІыкІур губзыгъэу икІи жану жаІэ. АдэфІ къуэфІ хуэщщ, жиІэу япэ дыдэ жызыІар щІегъуэ-жынт, Астемыр и быныр ицІыхуу шытыгъамэ, сыту жыпІэмэ Астемыр хуэдэлІ Щхьэлмывэкъуэ дэмыс дэнэ къэна, Къэбэрдей псом ущигъэлтыхьуэнт. А унагъуэм я шытхьу кърагъажьэмэ, «а-а, бэлшэвычыжь унагъуэщ», жаІэрти шагъэтыжынкІи хьурт. Хэкум фІы кыхьуэми Іей кыхьуэми Астемыр и унэм щы-плъагъурт. Шумылъагъууи къэнэнт, унэм исыр, цІыкІуи ини, революцэм хуэлажьэрт.

Советскэр зэрыгүврэ илъэс пщыкІутІ фІэкІ хьуакъым, итІани Астемыр иригъэджахэр учителу, студенту, агроному адэкІэ-мыдэкІэ щыхэтщ.

Езы Лу дыдэ еплът. Къуажэ школым щеджа иужь, Бурун дэт школым щІэтІысхьащи щоджэ, и пыІэр щхьэрыхуэ. АтІэ и къуэш нэхьыжь Тембот, еуэиригъэшхуэ, Мэзкуу нэс еджакІуэ щыкІуэфакІэ, зыкыкІэригъэхун? Къамэм и дзитІри зэхуэдэн хуейщ.

Лу, и къуэшым хуэдэу военнэ школ щІэмыс щхьэкІэ, щІалэ хуэмыхукъым – жыджэрщ, «пы Іэ къэхь» жыпІэу бгъакІуэмэ, щхьэр къехь, жыхуаІэм хуэдэщ. Иджы къаутІыпщами, Іуэхун-шэу щыскъым, и анэ Думэсарэ Іэпыдзлэпыдзышхуэу иІэщ, абы ищІыІужкІэ комсомол заданэ къратат лІыжь-фызыжь зыбжанэ тхылъ яригъэщІэнуи, ари зэф ІигъэкІыфащ. ИгъащІэм хьэрф къызымытхьам тхылъ ебгъэщІэныр сытым хуэдэ. МастэкІэ псынэ къэптІыныр нэхь тынщщ, итІани Лу а Іуэхуми кІэ иритыфащ.

Лу и нэгум иджыри щІэтщ бэлыхьу зыхэттар.

Іуэху тыншкъым Къэбэрдейр зи ужь ихьар. Куэбжэм культ-армеец къыІухьамэ, хьэ ирауштырт е псывэ къытракІэрт, гьушІ гуахьуэкІэ къыІузыхужи ухуэзэрт. Нэхь ерыщхэм комсомол

щІалэ къэзыкІухъэм я тхылъ, тетрадь, къэрэндащ сытхэр къы-ІэщІаудырти ят Іэм хаутэрт. Абы хуэдэ гугъуехъ мащІэ и фэ дэкІакъым Лу дыдэ. Псом и щхъэжыр Чачэ экзамен егъэтыныра? Къуажэ Советым тхылъ тІэкІу къеІыхыныр нэхъ гугъужу къы-щІэкІащ. А фызыжбым тхылъ ебгъэщІэныр сытым хуэдэт. Лу абы бэлыхъу дишэчар хэт пхуишэчын? ЩІалэ цІыкІур ІэмалкІи Іэзэт, ІэкІуэлъакІуэт: нэхъапэ щІыкІэ плакату сурэт инхэр къы-хуихъри фызыжбыр иригъэплъащ, арщхъэкІэ Чачэ сыткІэ ухэ-зэгъэнт.

– Іух, тІасэ мыр, си унэ къыщІумыхъэ, а зи сурэт ящІар ахъ-рэтым къэдэуэжынуш, «псэ къысхалъхъакъым» жиІэурэ, – жиІэри арат Чачэ нэхъ зытегузэвыхъыр.

Лу абы щхъэкІэ къыгъазэртэкъым, тхылъ хуихъын имыгъуэ-ту, фызыжбыр шхыдэми, махуэ къэс кІэлъыкІуэрт.

Астемыр и псэлъафэт: «Уэздыгъэ щыщІэбгъанэкІэ уи Іэпэр мафІэм исынкІи мэхъу», – жиІэу. Ар Лу и гум ихуртэкъым.

Астемыри, жэщ-махуэ жимыІэу, цІыхум яхэтти, Лу ар зээ-мызэххэ фІэкІа илъагъуртэкъым. Астемыр жбырыгъэджт, нэху-щым финар иІыгъыу щыдэкІкІэ, Лу жейуэ хэлът. Астемыр махуэм цІыкІухэр иригъаджэрт, пщыхъэщхъэкІэ балигъ хъуам тхылъ иригъащІэрт. Ликбез пунктым укІуэмэ, къуажэ зІушІэщ, жыпІэнт, апхуэдизкІэ цІыхур хъэлэбэлыкъти. Абы нэхъей зыщІэ-мыупщІи щыІэт. Астемыр къыщыхагъззыхъи къэхъурт.

– Уа, хъэрфымкІэ дывгъэвэну, Астемыр? Псоми тхылъ къащтэмэ, хэт бгъэлэжъэжыну, зиунагъуэрэ? – жаІэу зыкъра-тІэрт, къамэм епхъуи яхэтт, къэтэмакъкІэщІауэ. Лу Іэджэрэ илъэгъуащ Астемыр финар иІыгъыу япэм иту, абы и ужбым Думэсарэ, фочыр и дамэпкъым фІэдзауэ, иту пщыхъэщхъэкІэ ликбезпунктым кІуэуэ. Думэсарэ и фІэщыпсу шхыдэрт:

– Къамэмрэ къалэмымрэ дунейр къутэжыху зы хъунукъым. Алыхъыр си бийщ, фочыкум измыгъаплъэмэ а зи нэ къэмышлъэ-жыну хытІым я кум къыдэкІауэ къамэ къызыхыр. ЛІо ар зищІы-сыр? – Думэсарэ ар жиІэ щхъэкІэ кІакхъу зэрышІащ ищІэртэ-къым, итІани, илІыр тригъэгущуэн мурадкІэ, гъусэ зыхуищІырт.

И адэмрэ и анэмрэ якІэлъыплъыху езы Луи нэхъ ерыщу Іуэхум иужь итт, фызыж Іээм кІуапІи жапІи иримыту. Къэнэ-жари куэдтэкъым: Чачи Советым ишэу, Вэрокъуэ Нахъуэ фызы-жбым экзамен тІэкІу къыІригъэхрэ справкэр зыІэщІигъэхъамэ, кІэныр къриудат. А тхылъыр школым здихърэ яригъэлъэгъуамэ, Лу и къалэныр игъээщІащ – лІыж-фызыж зыбжанэм тхылъ яригъэщІащ, жаІамэ, арат зыхуейри.

Вэрокъуэ Нахъуэ Лу иригъэджа псоми повесткэ яхуригъэ-хъат, къриджэурэ экзамен къаІихыну. Езы Нахъуэ тхылъкІэ Іэзащтэкъым, итІани зыри зыхимыгъэгъуащэу хэт къакІуэми еупщІырт:

– «А»-кІэ зэджэр зэратхыр сыгъэлъагъут. Сытым нэхъ ещхъ? – жиІэрти.

Лу тхылъ зригъэщІам нэхъ гурыхуэу къахэкІар Исхъэкъти, и псалъэр зэпишт:

– Зи гугъу пщІы хьэрфыр зэщхъ дунейм теткъым унащхэм трагъэувэ страпилым фІэкІа, къыбгурыІау? – жиІэу.

АрщхэкІэ абыкІэ псори зэакъылтэгъу хьуртэкъым: зэрыбкІэ тха «А»-р страпилым ещхэмэ, Іэрытх «А»-р джэду шыр щысым нэхъ тохуэ, жаІэрти. Джэду щысым и кІэр къуаншэ ищІмэ «А»-м ещхъщ.

– Уэллахыи, уошІэмэ уэ! – жиІэрт Нахъуи, и маузерыжьыр и ныбащхэм къытрилъафэрт.

Нахъуэ абы къыфІигъэкІын дзыхъ ищІыртэкъым, псом хуэмыдэжу езым и цІэмрэ и унэцІэмрэ хэмыту хьэрф хуэзэмэ, и псалъэм кІэщІ зригъэщІырт.

Дауэ хъуми, Лу иригъэджа лІыжьыхым Нахъуэ экзамен къабзэ къаІихащ, къэнэжари Чачэ и закъуэт. Фызыжь кІэмпІы-рафэрырыщ ек Іуауэ къыщІэмык Іуэр Лу дэнэ щищІэнт, ар езы Чачэт зыщІэжыр. КІэщІу жыпІэмэ, Чачэ хузэгуэпырт Вэро-къуэм, цырибон зэрыщ Іигъэж Іэмэпсымэр къытрихати. Чачэ щІызэгуэпыр а зыр арами зыгуэрти.

Нахъуэ фызыжьыр хигъэзыхъат: сомитІ, зыр самообложенэу, зыр штрафу къэт, жиІэу. Чачэ сомитІ къеІызыхыфа старшыни щІыІэтэкъым.

Зэрыхъуами еплъ: Лу школым кІуэжын хуейщи, справкэм поплъэ, Нахъуэрэ Чачэрэ зэбгъэдэсу нэху ягъэшащ, тІуми псалъэ жаІэркъым, щымщ, нэхъыбэрэ щысыфыр тлъагъункъэ, жаІэу бэшэчагъкІэ зэпоуэ. Нахъуи псалъэрейм ящыщкъым, щысыфынууш, уеблэмэ уигъэмэхыфынщ и пІэм къимык Іыу. ЛІих экзамен зытар мащІэ щІа щхъэж и Іуэху иужь зэрихъэжрэ, Чачэ, къаргъеипэ хъужауэ, щысщ, и жьэ пхъэбгъур щІигъэхуауэ. «Алфавит», «коллективизацэ» «культфронт», «кооперацэ», «кулак», «бедняк», «середняк» жыхуаІэу псалъэ къежъахэр дахэ-дахэу къамьпсалъыфми, алфавитым хьэрфу итыр куэдым ящІэ хъуат. Япэм Іэщым дамыгъэ традзэу цыгамэ, иджы щхъэж и унэцІэр къызэрыщІидзэ хьэрфыр традзэу къаублащ.

Тхылъ зэзымыгъащІэр щІегъуэжынщ жаІэу хъыбар Іуащи, псоми къэрэндащ я жыпым илъщ, фІамыщІ фІэкІа зымыгъуэти яхэтщ. Абы гу лъимытэу къэнакъым Чачи, сыту жыпІэмэ Лу и плакатхэм зыкъомрэ еплъа иужь, зэгур фызыжьыр щІэупщІащ:

– Хьэрф дапщэ зэбгъэщІэн хуей, тІасэ, прошенэ птхын щхъэкІэ? – жиІэри.

– Сыт прошенэ?

– Зи сытыр сыт щІыбжесІэр – сытхъэусыхэнууш, алыхъ. Ситхъэусыхафэрт иту прошенэ стхынууш.

– Хэт шхьэкIэ? – жиIэри Лу кьэуIэбжыащ, сэрмырауэ пIэрэ шIэтхьэусыхэнур жыхуиIэу. АршхьэкIэ фызыжьым и мурадыр кьыбжиIэнт, идакьым:

– Ар уи Iуэхукьым. Хьэрф сыбгьэщIэну укьэкIуамэ, тIасэ, тIыси сыгьащIэ, – жиIэри.

– Хьэрфу зэгьэщIэн хуейщ шэ ныкьуэрэ хырэ, – жиIэу Лу кьышпригьажьэм, Чачэ гупсысэрт, хьисэп ищIу:

– Зы махуэм хьэрфитI, хьид махуищыр уи махуэлу, – жиIэу Чачэ и жьэм кьышчыжьэдэкIым, Лу кьэгуфIат, си Iуэхур мэхьу, жиIэри. Иужьым Чачэ кьуажэ Советым кIуэн идэжыртэкьым. «Бэлшэвыч старшынэм и бжэщхьэ Iу себэкьуэну алыхь талэм жимыIэкIэ», – жиIэрт.

Чачэ кьуажэ Советым тетым зэреджэр старшынэт. «Япэм тетари иджы тетри си дежкIэ зэхуэдэщ, жиIэрт, япэми цырибон зэрышIэзгьэж Iэмэпсымэр страхырт, иджыри страх, уеблэмэ икIи кьызотхьэкьу. Ярэби, дунейм шхьэ сытрахурэ, сэ кьызымытхьэкьумэ, шхьэ яшхыр я джажэ дэмыхьэрэ? Старшынэр траху, трагьэувэ, хэт теувэми си противу мэув. Сэрауэ пIэрэ атIэ трахури шIытрахур е трагьэувэри шIытрагьэувэр? Шхьэ кьагурымыIуэрэ цырибоныншэу хушхьуэ зэхэплтхьэ зэрымыхьур? АтIэ урыс аркьэ кьызырыпшэхун уимыIэмэ, цырибон шIэбгьэжу ямыдэмэ, дауэ узэрыIэзэнур? Алыхь, лъэмбытI сымычын, кьызырыреджэ Нахьуэ. ТIощIрэ кьыизджами, лъэмбытI закьуэ счынкьым. Советскэр зэрыуврэ зи абгьуэ якьута бзууэ кьызоуфэрэзыхь, лажьы-хьати симыIэ пэтрэ».

Арат мычэму Чачэ жиIэу Лу зэхихыр...

Чачэ и макьыр Лу зэхех. Ар сыт гьэщIэгьуэн! Фызыжьыр Нахьуэ деж шIэсщ. Чачэ мэгьумэтIымэ:

– СлIожь, «шыпс», «лэпс» жи Iэу шIэтхынур. Шыпсрэ лэпсрэ машIэ шIа зэрысIумыхуэрэ? Стхынымэ, стхынур аракьым, тIасэ. Си тхьэусыхафэ стхыжынуш. Кьащтэ мыдэ тхылтьым-пIэ!

«Уэ сысыс, сэр шхьэкIэ зыгуэр кьеври си Iуэхур зIегьыхьэ», – же Iэри Лу мэгузавэ.

– Хэт ушIэтхьэусыхэнур?

Чачэ кьыизтреч:

– Уэраш, си тIасэ, сышIэтхьэусыхэнур. Уэр дыдэ. ПлээкI-Iамэ кьыумыгьанэ. Уи нейфIэкIа уи нэфI сыхуейкьым. КьыбгурыIуа? Бэлшэвыч старшынэм хьэзабу стригьэлгыр езгьэщIэнуш кьэрэхьэлкьым. Догуз, шхьэ кьыбгурымыIуэрэ уэ цырибоныншэу уIээ зэрымыхьур? Ий? Аджыдэ, Инал сымаджэ хьуауэ срагьэIэзэну сашащэрэт. Абы и ужькIэ зы махуэ гьащIэри куэдт. Си анэ и псэ, си адэ и псэ, зы цIыкIу кьэзымгьанэу Мэремкьаным жезмыIэтэм. Си Iуэхут итIанэ уэ укьызытхьэкьум... Иманыншэ!

«Соунэхури сосэхьж, Нахьуэ кьегьэгубжьри, тхылтьыншэу

сыкъонэ», – жиІэу Лу мэгузавэ, пщІэнт Іэпсыр кыхеху...

Лу кызыщюу.

– Тэдж, си тІасэ, тэдж. МащІэ щІа нэху зэрыщрэ. Уэракъэ дыгъуэпшыхъ «Нахъуэ деж справкэхъэ сыкІуэнуу» жызылар? – жиІэу Думэсарэ и къуэм щхъэщытт.

Лу и жагъуэ хъуат, Нахъуэрэ Чачэрэ я псалъэмакъ зэхихар пщІыхъпІэу кызырщІэкІар. «Дауэ хъуну иджы, сыт ІэмалкІэ Чачэ Советым ша хъуну», – игукІэ жиІэу Лу и нэм щІоІуэтыхъ. Лу нобэ нэсыжын хуейщ школым.

Хъуа-мыхъуами сынокІуэ, жыхуаІэм хуэдэу, Лу пІалъэ имыІэу къуажэ Советым кІуэну мурад ищІащ, Нахъуэ дэмыкІ щІыкІэ зыхуигъэзэну. СыкъыщехыжкІэ Тинэхэ я куэбжэмкІэ сыкъыблэкІыжынщ, хэт ищІэрэ, сыхуэзэнкІэ хъунщ, жиІэу ари и гум илтъ.

Лу джанэ щымыгъыу щІэпхъуащ хадэм зэпрыж псыІэрышэмкІэ. Думэсарэ и къуэм кІэлыплъырт, абы и Іэпкыльэпкъым зэрызиужам гу лъытауэ. Лпы хъуащ, тхъэм кыигъэхъу, жиІэу и анэр и къуэм щыгуфІыкІырт.

Псы адрьщІыmkІэ щІалэ цІыкІу зыкъом пабжъэм хэст, жэмхэр Іэхъуэм иратри къагъэзэжауэ. Пщэдджыжь къэс Лу гимнастикэ ищІу ялъэгъуати, аряфІэгъэщІэгъуэну къеплъырт. Лу ахэр зыуи къридзэртэкъым. Псы Іуфэм Іуту зэ и ІитІыр ешщІ, зэм мэтІыс, къотэджыж. ЩІалэ цІыкІухэр пабжъэм хэсщ, я щхъэр кыхагъэжри мэдыхъэшх: «пелуан зищІын и гугъэшх», «и Іэблэм куцІ ирельхъэ» жаІэу.

Лу фІэлуэхутэкъым а цІыкІухэм жаІэр. Дэни абы хуэдэш – зым фІэдахэр адреим фІэауанщ, зым игу иримыхъыр нэгъуэщІым фІэкъабылщ. Зыр зыщытхъур адреим еуб. Мис иджыри аращ, Лу и физзарядкэр мо цІыкІухэм яфІэауану кыщодыхъэшх.

Зарядкэр иухри Лу псы утхъуа къежэхым зыхидзащ, псы щІыІэр адэкІэ-мыдэкІэ иутхыу. Пабжъэм хэса цІыкІухэр, пщІащхъуэ цІыкІухэм ещхъу, зэбгрыльэтащ, псы щІыІэр кыттреутхэ жаІэу. Лу абыхэм ядэгущыІэурэ зихуэпэжщ, и щхъэцми тІэкІу телъэщІыхъри хадэ защІэкІэ Чачэхэ я унэм жащ. АрщхъэкІэ фызыжыыр бгъуэзмэ, къаштэ. Я гъунэгъум еупщІати, Чачэ къуажэ Советыр къеджэри яшащ, жиІащ. Ярэби, си пщІыхъэпІэр нэрылъагъу хъуауэ пІэрэ, жиІэри Лу гуфІэу къуажэ СоветымкІэ иунэтІащ.

Къуажэ Советыр зыдэт пщІантІэм цІыхур дэзт, Лу жбы дыдэу къэтэджа и гугъэжти, иджы нэрылъагъут абы нэхърэ нэхъ жбыжу къэтэджыр зэрынэхъыбэр. Армырми хъурэ? Нахъуэ и шым шэсу дэмыкІ щІыкІэ зыхуэбгъэзэн хуейщ, Іуэху уиІэмэ. Нахъуэ зэрыхуей щымыІэми ягъэ кІынкъым, цІыхум захуэбгъазэрэ хыбар гуэрхэри зэбгашІэмэ. Лу зэпхыдэІукІмэ – Нахъуэ деж щІэсу Чачэ и псалъэмакъ зэхех. Ар умыгъэщІагъуэу хъунт – пщІыхъэпІэу илъэгъуар и нэгум щІокІ. Сытуи фІыт Лу, сошхэ

сыт жи Іәу, зэрымыгувар, кыкІэрыхуамэ, зэІыхъатэкъэ. Лу тІэкІу зызэпилъэщІыхъыжщ, сабэеуэри, бжэ Іупэм деж щыль щхъэл мывэжъым тетІысхъащ.

Пщэдджыжьым жыуэ кызыэхуэсахэм яхэтт хъгъапхъэ Долэти, ІэмалкІэ Іэзэ Муси, ТхъэмщІыгъуныбэкІэ зэджэ Мэс-хъуди. Мусэрэ Мэсхъудрэ зэмыдауэу махуэ дэкІамэ, я цы зырыз тхъууэ кыщІэкІынти, пщэдджыжь нэмэзым ныкъуэкъуэныр кыщІадзэж. А псори Лу иригъэджати, экзамени ятащ, иджы Чачэ экзамен зэритым едаІуэмэ яфІэфІу къэкІуащ. Лу къэкІуауэ щалъагъум, сэлам кърахаш, я ныбжьэгъужь ялъэгъуа хуэдэ. Пэжу жыпІэмэ, Долэт нэхъыбэу хъэрфхэр щызэригъэщІар тутнакъэщырт. ККОВ-ым щытетам сондэджеру иригъажьэри ягъэтІысати, Іуэхуншагъэм кыыхэкІу тхыль зригъэщІат, иджы Лу и хъэтыркІэ латинми щыгъуазэ хъуауэ зегъэщІагъуэ. Советскэм и унафэр си унафэщ, и Іуэхури дызоІэт, культармеец къакІуэмэ, дэсхужыркъым, жиІэу Долэт дэни кыщепсэлъ, абыкІэ зыхигъэгъуэщэжу, Инали гу зылъыригъэтэн и хысэпу.

Азбукэу дунейм тетыр къэзыгупсысар езыр ара хуэдэу, Долэт псоми я дамэм тоуІуэ.

МэсхъудкІэщІу кІакхъум щІэтщ, зыми зы щІигъакІуэркъым. Нышэдибэ лъандэрэ Мусэ бгъэдэт Іысхъащи йодауэ. Мусэ башыпэмкІэ хъэрфхэр щІым трешІыхъри ТхъэмщІыгъуныбэм йоупщІ:

– Мыр сыт хъэрф, хуэмыху? – жеІэри. Ар Мэсхъуд и гум те-хуэн, къогубжь. ТІуми хъэрфхэр дахэ-дахэу ящІэркъым, занщІэу тэмакъкІэщІ мэхъу. Мэсхъуд зехъунщІэ:

– Уа, уэ нэхърэ сэ сынэхъ нэд? Уэлэхъи, сэ сщыгъупщэжам хуэдиз умыщІэ уэ иджыри. Зэхэпхакъэ Исхъэкъ жиІар – «А»-р страпилым ещхъщ. Мы уэ кыиптхъар сыт? Хъэлыгъуанэщ. Хъэлыгъуанэм ещхъыр щхъэ умыщІэ эрэ – нолщ. Нолыр бжыгъэщ, хъэрфкъым. Уэлэхъи, уэ ар кыыбгурыІуэным куэд хуейм.

Мусэ дунейр къутэжыху Мэсхъуд жиІэр идэнукъым. Иджыри щІэдауэр аращ. Езым нэхърэ Мэсхъуд нэхъыбэ зэрищІэри кыгуроІуэ, ауэ ТхъэмщІыгъуныбэр зытригъэкІуэнукъыми къогубжь:

– А уи щхъэ матэм ар дауэ къитІэса? Ы! Абы хуэдиз щы-щІэм, джэдыгу пІаргъыу щхъэ къэбджэдыхърэ, емынэ унэ хъун? Писыр уащІын хуеящ. Къащтэ мыдэ башыр! – Мусэ и башыр Мэсхъуд кыІэщІечри гъунэгъуу щыс Исхъэкъ йоупщІ:

– Исхъэкъ, плъагъурэ? Мы былымым жиІэр зэхэпхрэ? Мыр бжыгъэу щеІуэж. ЖыІэт: мыр хъэрф хъэмэ бжыгъэ? – жеІэри.

Къуажэм почтальону дэт Исхъэкъ игъащІэм цыхум къазэ-рыхэщ щыІэкъым, иджы и жбыщхъэм кызыэрыкІащ – тхыткІэ гурыхуэу кыщІэкІащ, уеблэмэ и унэцІэ итхыж дэнэ къэна,

итхам кѣдѣжыѳ хѣуащ. Исхѣкъ тхылъ зѣрызригѣащ Іѣ лѣан-дѣрѣ кѣуажѣм шыѣуащ: «Исхѣкъ итхам кѣодѣжыѳ» жа Іѣу. Цѣыхум нѣхѣыбѣу ягѣѣащ Іагѣуѣри аратѣкъым. Куѣд мыщ Іауѣ Инал зѣхуишѣсат лѣыжъ сѣзѣд. Исхѣкъ уѣрѣдрѣ усѣк Іѣ псоми ятѣк Іуащ, и сурѣтри кѣзѣтым кѣытрадѣзѣри саугѣѣти кѣратауѣ кѣаут Іыпщыжащ. Абы хуѣдизу уи бѣз шыдахѣк Іѣ, гѣуоуѣ ик Іи почталѣону правленѣм Іут, жи Іѣри лѣыжыѳр Нахѣуѣ игѣѣуащ. Езы Исхѣкъи дѣнѣ к Іѣуѣми и бѣжѣамийѳр зыдѣхѣ.

Иджыпсту а здѣщысми Исхѣкъ Іуѣхуншѣкъым. «Химическѣ» кѣѣрѣндащыѳр Іупск Іѣ кѣригѣѣблурѣ зыгуѣр етх. Кѣѣрѣндащым и жѣак Іѣ хужыѳр, и пащ Іѣр щѣыху ищ Іащ. Бѣжѣамийѳри и бѣкъум дигѣѣуауѣ дѣтщ, лѣѣныкѣуѣк Іѣ игѣѣуѣвмѣ, ф Іѣк Іуѣдын хуѣдѣ.

Щѣхѣлтѣт Іѣдѣми абы кѣыщ Іонак Іѣ:

– Уѣ, Исхѣкъ, а зиунагѣуѣрѣ, уи жѣак Іѣр хѣѣлѣч пщ Іаи. Уѣлѣхѣи, иджытѣм сурѣт щыптрахын хуѣѳр. Уи пащ Іѣ-жѣак Іѣр шаѣѣѣк Іѣ зѣхѣц Іѣлауѣ кѣзѣтым укѣытрадѣзѣнт...

Советскѣм и гѣуѣор бѣз Іѣф Іу щытын хуѣйщ, щыжи Іам, Нахѣуѣ щыѣуауѣ кѣыщ Іѣк Іынкѣым. Нахѣуѣ кѣызѣрыф Іѣщ Іымк Іѣ, хѣыбарыф Іѣ жылѣм яхѣпхѣмѣ, ар цѣыхум псалѣѣ гуапѣк Іѣ яжѣ Іѣн хуѣйщ.

Си уѣрѣд жызы Іѣм дагѣѣ кѣысщихуащ, жыхуа Іѣм хуѣдѣу, а хѣыбарыѳр кѣызыбѣгѣѣдѣк Іым дѣжк Іи нѣхѣ гуапѣщ, гѣуѣом цѣыхур кѣѣда Іѣуѣмѣ. Уѣблѣмѣ ар алыхѣми кѣабыл ещ Іѣ.

Іѣдѣм лѣыжыѳм кѣыхуѣгузавѣу зыкѣыф Іигѣѣѣщ Іми, нѣхѣыбѣу кѣыхуѣзѣгуѣпт. Исхѣкъ и сурѣтыѳр зѣрыта газѣт дыдѣм Іѣдѣм и хѣыбѣри кѣытѣхуат: адѣрейщ-мыдѣрейщ, Щѣхѣлмыѣвѣкъуѣ дѣс псѣри зѣхуѣбѣгадѣ хѣунукѣым: жылѣм уѣрѣдус защ Іѣкъым лѣыжѣу дѣсыѳр, и мыгуащ Іѣдѣк Іѣ пѣзуи шы Іѣщ – псалѣѣм папщ Іѣ, щѣхѣлтѣт Іѣдѣм хѣѣжыпщ Іѣм и нѣхѣыбѣр бѣзѣрым ешѣ е мылькѣу-к Іѣ ехѣуѣж, жи Іѣу. Іѣдѣм ар и гуапѣ хѣунт, хѣуакѣым.. Нѣхѣыбѣу и гум темыхуѣр езыѳр ябуѣ, Исхѣкъ щытхѣуу зы газѣтым зѣри-тыѳрт.

Щѣхѣлтѣтми адѣрейхѣм закѣык Іѣригѣѣхуртѣкъым, ф Іамыщ Іѣ ф Іыщ Іѣшхуѣ и жыпым кѣрихауѣ щѣхѣл мыѣѣжъ зытѣсым хѣѣрф-хѣрину, нѣшѣкъащѣу тритхѣрт. Іѣдѣм нѣгѣуѣѣщ Іѣ ищ Іѣн имыгѣуѣту арауѣ п Іѣрѣ? А Іѣ. Уѣ уздѣк Іѣуѣм ар кѣык Іѣжащ. Щѣхѣлтѣтыѳр куѣдым егуѣсысат щѣхѣлыѳр колхозым ирату, езым зы хѣѣмф Іанѣ Іѣщ Іалѣхѣѣу яут Іыпщыжыну зѣрызѣхихѣрѣ. Тхылѣыѳр егуѣѣу зѣримыгѣащ Іѣу щ Іимыдар мыращ: Инал и унафѣк Іѣ Іуѣхур дѣпѣ-к Іѣ кѣѣпым ауѣ дамыгѣѣ тебѣгѣѣуѣвѣк Іѣ зѣф Іѣк Іынуѣкъым. Ат Іѣ? Дахѣм хуѣдѣу, тхылѣым иптхѣнщ нартыху кѣѣзышѣр, кѣишѣр зыхуѣдизѣри щ Іыбѣгѣужынщ. Кѣылышбѣйѣм и зѣманым хуѣдѣж-къым нѣбѣрей зѣманыѳр, тхылѣ умыщ Іѣу кѣулыкѣу пхуѣзѣхѣѣну-къым. Ат Іѣ Іѣдѣм тхылѣ зымыщ Іѣр? Еплѣыт абы мыѣѣм хѣѣрф

зэрытрит хэм...

Хьэрф кьудей Іэдэм итхыр? УнэцІэ псо етхыф. Ухуеймэ еупщІ, кьуажэм дэскьым Іэдэм зи унэцІэ имытхыф. Хьисэпи ещІэ. Мусэ зигъэбэлыхьу кІий-гуо щхьэкІэ, Мусэ хуэдэр Іэдэм ильэскІэ иригъэдженщ. Абы хуэдэу Іэдэм тхылькІэ Іэзэ зэры-хьуар Вэрокъуэм ильэгъуащэрэт. Си Іуэхут итІанэ, Іэдэм тев-гъэкІ, жиІэтэмэ. Щхьэл мывэ шэрхьым щыщ кьыхэнатэкьым Іэдэм зыгуэрым и унэцІэ зытримытха.

Лу иригъэджауэ хьуам мурад зырызыххэ яІэт. Псоми тхыль пщІэным фІыгъуэ гуэр халъагъуэрт. Езы Лу иджы справкэ щхьэ-кІэ кьэкІуауэ щыщ ныбэнэщІу. Дапщэщ Чачэ экзамен щиты-нур? Нахьуэрэ Чачэрэ нэху ягъэщаш зым и пащхьэм зыр ису. Вырэ жэмрэ зэпэщІэува хуэдэт.

Хэт нэхьапэ кьэгумэщІэн, хэт нэхь бэшэч, нэхь тэмакькІыхь, жаІэу арат Нахьуэрэ Чачэрэ зэрызэныкьуэкьур, зэрызэпеуэр. ТІуми я хьэл, я щэн кьагъэлъэгъуэн хуейт.

Вэрокъуэ Нахьуэ и кьару ильыгъуэт, и ныбжькІэ лІыку мыхьупауэ, кьамылыфэт. Вым и кьуэгъурэ лІым и гъуррэ, жы-хуалэм хуэдэт. И хьэл-щэнкІэ ткІийт, зытетым пхутекІынтэкьым, Іуэху иукъуэдиямэ, шокъу жиІэу нимыгъэсауэ щигъэтынтэ-кьым. Езэш жыхуаІэри ищІэртэкьым, жэщи махуи уанэгум ису кьикІухьыфынт, щышхэри щыжейри цІыхум ящІэртэкьым. ПсалъэкІэ, дахэкІэ узыхэмызагъэ кьыпэщІэхуамэ, жэщ-махуэ щысыфырт, зэ жиІар кьытригъазэ-нытригъазэу кьыжиІэжурэ «КьыбгурыІуа?» жиІэнти, «хьэуэ» жыпІакъэ, граммофоным ешхьу, кьэмыгубжьу, кьомышхыдэу, тІошІрэ кьыбжиІар аргуэ-ру кьыбжиІэжырт, хьунщ, гурыІуэгъуэщ, уэ жыпІам соувалІэ, жыпІэху.

Нахьуэ иримыгъэкІуэтэ кьуажэм кьыдэмыхьуами, Чачэ пэ-лъящыртэкьым.

Дыгъуасэ игъакІуэри фызыжьыр кьригъэшат, ликбез Іуэху-кІэ еупщІыну. Нэхьыбэу щигъэкІуар самообложенэмрэ штраф тІэкІумрэт. Дауэ ищІми, сомитІыр кьытриудыну мурад ищІат. Чачэ инэмыщІ самообложенэ кьэзымытар зырызыххэт. Аращ Лу щелъэІуам, согъэпщІ, уи Чачэу плъагъур чачэу кьэзмыгъэ-лъяфым, жиІэу кьыщІигъэгугъари. Пэжыр жыпІэмэ, занщІэуи игъэкІуащ, арыншэуи хьунутэкьым, гьатхэр кьэсат, Щхьэл-мывэкъуэпс лъэмыж тельхьэн хуейт, кьуажэ зэІуцІэм я унафэм ипкь иткІэ.

Долэт кьыщІэкІуари Іуэхум щыщт. Ликбез пунктыр кьызэ-рызухамкІэ пэшот тегъэуауэ тхыль кьызэт, жиІэрт. Сыт зэры-пщІынур, щыжаІэм, Долэт зыкьрисащ:

– Тхыль кьызумытынумэ, экзамен щІостынур сыт? – жиІэри. Абы жиІэми пэж гуэр хэлъу кьилъытэри Нахьуэ арэзы хьуащ. АрщхьэкІэ Долэт абдеж кьыщувуІэнти:

– Советскэм и Іуэху псори зэрыдэс Іэтыр итхэ а тхыдэм, –

жиІэри ари кыыщІигъуаш.

Долэт экзамен итри зыхуей тхылъри зыІэщІигъэхъаш. Чачэт Іэмал зыхуамыгъуэтыр.

Къуажэ Советым зыпэщІимыгъэхуэну и хысэпами, Чачэ къехъулІакъыми, Нахъуэ и пащхъэм исщ, стІолым телъ тхылъымпІэ напэм тепэзэзыхъу. Нахъуи и маузерыр куэпкъым телъщ, маузер Іэпщэм тетхаш: «Вэрокъуэ Нахъуэ лІыгъэ зэри-хъу бандитизмэм зэрэбэнам папщІэ» жиІэу, фочыкум и пэ ды-дэм и унэцІэри тетщ, «Вэрокъуэ Нахъуэ» жиІэу. Нэхъ пщІэ зы-хуищІ справкэ сытхэм Нахъуэ пэшотым и пІэкІэ и кІэрахъуэпэр трегъауэ.

Лу нэхъыбэххэу зэхъуапсэри арат. «Вэрокъуэ Нахъуэ» жиІэу маузерыпэр и тхылъым кыытригъэгъэуэну. Абы хуэдэ пэшот телъу хэт къэкІуэжынт школым Лу и ныбжьэгъухэм ящыщу, арщхъэкІэ Чачэ пэрыІэбапІэ иІэкъым.

Нахъуи Чачи, жаІэ щымыІэу, щысщ, уеблэмэ щхъэукъуэ хуэдэу кыыпфІошІ. Хэту пІэрэ а тІум текІуэнур? Бурун клубым Лу щильэгъуат зыгуэрхэр шахмэт джэгугу. Нахъуэрэ Чачэрэ, шахмэт зэдэджэгу хуэдэу, щыму щыст. АрщхъэкІэ Нахъуэ шахмэт жыхуаІэр илгъагъуххатэкъым, Чачэ дэнэ къэна. Нахъуэ джэгумэ, и джэгукІэр псоми ящІэрт: «СогъэпщІ, дэп уэзмыгъэшхым, мафІэр кыыпІурылгъэлъу», – жиІэнти игу иримыхьыр, шыбжий зышхам ешхъу, щІигъэІэнт. Абы нэхъей Нахъуэ и маузерыжъым Чачэ пщІэ гуэр хуищІрэ?

Лу щэху цІыкІуу унэм кыыщІыхъэри бжэкъуагъым деж щыт шэнтщхъэгугуэм тет Іысхъауэ щысщ, модрей тІум ешанэу. Зыбжанэ дэкІри, Нахъуэ и маузерыр лгъэныкъуэкІэ ирикъуэкІаш, Лу гу кыылытамы къемыпІгъу.

– Догугуэ, уи акъылым нэсакъэ дыщІыноджар? – жиІэри фызыжкъым къеупщІаш,

– Дауэ нэмысу, алыхъ талэм дежи нэсаш.

– Нэсамэ, къащтэ сомитІыр.

– Алыхъ талэм жимыІэкІэ, сыт сомитІ, на? Ар сыт хъэдэгъуэдахэ, си жыгым ахъшэкъым, тІасэ, къапыкІэр. ПщІашщ. Ныбжьэбэ жэщым бжесІэмэ, бжесІэр аращ. Мис гъатхэр кыхъаш. Гъатхэ унэр гъуанэщ, шыжаІэм, мырамысэ дэупщІэ, жиІаш пасэрейм. Си унэри гъуанэу, сыІэпщІанэ-лгъэпщІанэу уэрамым сыдэтрэт сомит І сиІатэмэ?

Нахъуэ аргуэру кыыщІедзэж:

– АтІэ кыыбгурыІуакъым зэІушцІэм я унафэр е унафэмкІэ уарэзыкъым, и-ий?

– Ар сыт жыІэк Іэ? – Чачэ кыызэрокІ, – сыарэзыщ, алыхъри арэзыщ... Тхъэм унафэ угъурлы ищІ. ЦІыхухъу унафэм сэ унафэ тесщІыхъыну алыхъым жимыІэкІэ, ауэ сомитІыр кыыспомубыд. СиІэкъым. СимыІэр дэнэ кыисхын? Си щхъэгъусэ дунейм ехыжар псэужатэмэ...

– Ла я гугъу умыш! – жиІэри Чачэ и псалъэр Нахъуэ зэ-пигъэуаш. – Сэ дэнэ къэна, мобдеж щыс Лу и адэ Астемыр еупщІи кыбжиІэнщ уи щхьэгъусэр ицІыхуу зэрыщымытар. Уигу къэбгъэкІыжын хуейр къэбгъэкІыжыркъым, зыщыбогъэгъупщэ...

– Сщыгъупщэркъым, тІасэ. Алыхьми щыгъупщэркъым.

– АтІэ пщыгъупщай самообложенэ сомымрэ сызэротхьэкъуа сомымрэ?

– Щхьэ сщыгъупщэу. Алыхь, дакыкъэ сщымыгъупщэ, ар хьурэ?..

– Дэгъуэщ атІэ. Къащтэ.

– СимыІэр уэстын?

Нахъуэ щІэрыщІэу кышщІедзэж:

– АтІэ кыбгурыуакъым зэІушІэм я унафэр. Лу, мэт, мы тхылъым къеджэт, итыр уи еджакІуэ «цІыкІум» кыбгурыІуэн хуэдэу, – жиІэри тхылъымпІэр Лу хуишыящ.

Нахъуэ Іэмалк Іэ Іэзэт. Тхылъым итым езы Нахъуэ къеджэ-фыртэкъым. Писырыр зэ къеджати зытепсэлъыхьыр ищІэ къудейт. Унафэр кызэрысри зыкъом щІати, иджы зэ едэІуэжмэ, езы Нахъуэ дежкІи сэбэпт.

Лу тхылъымпІэр кыІыхаш, и джанэ-бгырыпхыр тІэкІу зригъээхуэжри къеджэу уващ:

– Гъатхэр къэсаш, уэлбанэрилэ хьурэ Щхьэлмывэкъуэлпсыр къиумэ, школым кІуэ сабийхэр псым зэпрымыкІыфу къэмынэн папщІэ, къуажэ зэІушІэм унафэ ящІ самообложенэу ахьшэ кы-хахьу, псым лъэмыж тралъхьэну...

– Зэхэпха, Чачэ? – жиІэри Нахъуэ и макъым нэхъ зыкъригъэ-Іэтащ.

– Зэхэсхаш, тІасэ. Алыхьми зэхихаш.

– Зэхэпхамэ, самообложенэу сом къэптынщ, къабыл пщІырэ?

– Сыт щІэзмыщІыр? Алыхьми ещІ.

– ИІэ-тІэ. Кытэльхьэ сомыр.

– Дэнэ къисхьу? Алыхь талэм кыпхуигъэгъункъым, Нахъуэ...

Нахъуэ мащІи-куэда къэтэмакыкІэшІыркъым:

– Алыхьым сэ къысхуигъэгъунымрэ къысхуимыгъэгъуным-рэкІэуэ къоупщІынукъым. КыбгурыІуа? Іуэху захуэр алыхьми едэ.

– Ар Іуэху захуэ сытми? Захуагъэу а Іуэхум зы мэскъал хэ-слъагъуэркъым, тІасэ.

– Уэ хыумылъагъуэми, алыхьым хелъагъуэ...

Чачэ зехъунщІэ:

– Алыхьым илъагъунумрэ имылъагъунумрэ, тобэ, тобэ, то-бэ, тобэ, алыхь, уэ умышІэ. Пащтыхь старшынэ тетыху, си нэр ягъэплъакъым кыызэтхьэкъуурэ, советскэ старшынэри кызо-тхьэкъу...

– Дотхыэкъу мыгыуэркъым. Мыр самообложенэщ. Мис еджэ уэри. Хьэрфхэр уошIэ. Самообложенэ жиIэмэ, езыхэр арэзыуэ къату аращ къыкIыр.

«Хьэрфхэр уошIэ» жиIэу Нахъуэ и жьэ къыщыжьэдэклам, Лу гугуIащэри дэлъей пэтащ. Чачэ, ар щытхуэ къыщыхъуауэ, и гур къызырэыгуэтыжащ:

– Хьэрф зызгъэщIамэ, тIасэ, ауэ сытми зызгъэщIа уи гугъэ? Си анэ и псэ, си адэ и псэ, сетIысылIэнци прошенэ сымыхмэ. «Езыхэр арэзыуэ» жи. Ар «арэзы» сытми. Сэ сыарэзыуэ щыта-тэмэ, ныжэбэ нэхур уи деж щызгъэщынт?! МодэкIэ си унэр бжэ Iухауэ къэнащ, си джэдур шхын щхьэкIэ малIэ. «Езыхэр арэ-зыуэ» ахъшэ зыт дэнэ къыкIа? Старэ рэжиму пэлкончхэр щыте-тым щыгъуэ...

Чачэ жиIэнур Нахъуэ псэкIэ ищIэрти, аргуэру фызыжым и псалгэр IэщIиудаш:

– АтIэ къыбгурыуакъым зэлушIэм я унафэр, къедаIуэ иджыри.

ТхылъымIэр аргуэру Лу къыIэщIэхутащ.

– Еджэ, Лу!

Лу тхылъым итыр гукIэ ищIати, тхылъым еплъыным и пIэкIэ Чачэ дежкIэ еплъэкIыурэ къеджэрт. Чачи едаIуэ нэпщI зищIт. АрщхьэкIэ фызыжым щэху цыкIуу IэлъэщI кхъуакIэм къыщIихщ кхъуей тыкъыри и жьэм жьэдилъхъащ. Нахъуэ щхьэгъубжэмкIэ дэплыху, Чачэ игъэныщкIуш-игъэныщкIури кхъуейр иригъэлъэтэхаш. Лу къышиудыным тIэкIут къэнэжар, ар фIэдыхъэшхэнти. «Псым лъэмыж тралъхъэну» жиIэу Лу щиху дыдэм, Нахъуи щхьэгъубжэм дэплъыныр щигъэтри мыдэкIэ зыкъыгъээжащ, Чачи и Iупэм Iурыбзеежащ. Зыгуэр щысIухуакIэ, деплъынкъэ иджы нэхъыбэрэ щысыфым жиIэ хуэдэу, Чачэ тIэкIуи зызэпилъэщIыхъыжащ. ДахэкIэ блэр гъуэмбым къраш, жаIэу жезыгъэIар Нахъуэ хуэдэ сытми – жи Iуу арат Чачэ и гум илгыр.

Жэщыр апхуэдэу зыгъэкIуам махуэри игъэкIуэну къыщIэкIынт, а дакъыкъэм Нахъуэ и телефоныр къемыуам. Уэзджынэр абы хуэдизкIэ хуабжьти, Чачэ къэскIащ. Насып иIэти и жьэм кхъуей жьэдэлъыжтэкъым, жьэдэлъамэ, и тэмакъым тенэнт. Нахъуэ и жеин къакIуэу хуежъами, и жейр занщIэу теужащ. Телефоныкъур игъэкIэрахъуэри трубкэр и тхьэкIумэм Iуилъхъащ, хуабжьу зигъэбжьыфIэу. Чачэ къэуIэбжьащ: «Ярэби, мы-Иналу пIэрэ къэпсалгэр?» – жиIэри. Фызыжым жьэгъуэшхэн пичри и тхьэкIумитIыр тригъэхуащ, «Самообложенэ зымытыр вгъэтIыс, жиIэрэ Инал къэпсалгэмэ, дауэ хъуну? А дыдыд, алыхъым жимыIэкIэ», – жиIэри Чачэ и жыным иригъэлъадэщ и Iэ гъурри сомитI къыгъэхъзырар зыIэщIигъэхъащ, къащтэ, жаIэмэ занщIэу стIолым трилъхъэну.

Нахъуэ псэ къыхыхъэжат, нэхъ Iэдэб хъуа жыпIэу щIыкIафIэт.

– Хьарзынэщ, уэлэхьи. Елдар машIэ щIа зэрыдмылгъагъурэ? Хьэуэ, сыздэкIуэн щыIэми, дауэ сыдэкIын? Уэлэхьи, лъэмбытI сымычын. Сыпэплъэнщ... – жиIэри Нахъуэ трубкэр фIилгъажи-ным тIэкIут къэнэжар, арщхьэкIэ Чачэ дежкIэ къаплгъэри хылагъэ и гум къэкIащ. ТелефонкIэ Налшык къипсэлгъыкIым трубкэр фIилгъажи, Нахъуэ и псалгъэм къыщIигъуащ:

– Чачи щIэзгъэкIыжынкъым, Елдар къэсыху. Здишэу игъэт Iысынуми зэрегуагIуэщ, – жиIэри.

– Сыт, къурмэн сызыхуэхъун, Елдар ещIар, симыгъэтIы-сыну Iэмал имыIэу? – жиIэри Чачэ нэхъ IумплагIэ къэхъуащ, – советскэм срибий е сынэгъуэщI? СомитI къэт жыпIамэ, мэ сомитI. Фи хьэлэлщ. Си джэдур гъэ къэс зэрыбагъуэм ещхъу, мы сомитIри убагъуэ, и хьери алыкъым фигъэлгъагъу. Фи лъэмыжри лъэмыж быдэ ухъу. Гузэвгъуэм уимыгъэщIэн щыIэ? ГушIэгъу къысхуащIрэ сIамыхмэ, жысIати тIэкIу зислгъафыхъащ. Елдаррэ уэрэ папщIэ сэ сымыщIэн щыIэ? Зи, фызырыхуей фщIы...

Чачэ сомитIыр стIолым къытрилгъащ.

– Ара мыгъуэти дызыхуейр. Дыбгъэмэхаш, – жиIэри Нахъуэ сомитIыр ипхъуэтащ, нэжэгужэ къэхъуауэ. – ИIэ, мыбдежи Iэ къытедзэ!

Нахъуэ тхылгъ гуэр Чачэ къыбгъэдигъэкIуэтащ. Фызыжыым япэ дыдэ и унэцIэ итхыжын хуей щыхъуар абдежт. Нахъуэ Лу дежкIэ къаплгъэри и Iэр къишиящ:

– Къащтэ уи справкэри. Упсэу си пэшотыжъыр. – Нахъуэ маузерыр кърылгъэфщ, кIэрахъуэпэм шакъэ щихуэри Лу зыхуея пэшотыр тригъуащ.

Лу гуфIэшауэ и тхылгъымпIэ тIэкIур хузэкIуэщIымыхуе елIалIэрт.

ЗынапIэзыпIэм псори зэфIэкIащ. Лу, справкэр и шыпэлгъагъу хуэдэ, еплъырт: «Ботэщ Лу комсомол къалэныр игъэзэщIащ, лIыжъ-фызыжъ Iэджэм тхэкIэ-еджэкIэ яригъэщIащ», – жиIэу арат тхылгъым итыр.

Мусэ, Мэхъуд сымэ унэ джабэм щызэдауэу пщIэншэу кIэ-рысакъым. Елдар Щхьэлмывэкъуэ къагIуэу зэхакри а хьыбарыр икIэщIыпIэкIэ жылтэм хахъащ. IуэхукIэ Нахъуэ хуей щыIами, я фIэщ хъуащ нобэ Нахъуэ зэрыхушIэмыхъэнур. Къэбэрдейм нэхъ чекист ин дыдэу исыр къыщыкIуэкIэ, ар Iуэху цIыкIуфэкIукIэ къэкIуэн, жаIэри ахэри ежъжащ, щхьэж и унэ бжэн лгъакъуэу. Пэжу, зи унэ кIуэжар зырызыххэт, нэхъыбэр мэджыгъым кIуащ, хьыбарыр яхъри.

Чачи кIэбгъуэ зищIауэ мэкIуэж, си джэду шыр къомыр псэууэ срихьэлIэжащэрэт, жиIэу. Ущу здэкIуэм, фызыжъыр гъумэтIы-мэрт, жиIэр къыбгурымыIуэу, арщхьэкIэ белджылыт Чачэ На-

хъуэ щхъэкIэ фIы зэрыжимыIэр. ФIы жиIэмэ, жызыIэр Лут.

Лъейуэ здэкIуэм, и справкэм еплъу кIуэрт, пэшот телъым дихъэ-хауэ. Езы Нахъуи арэзыт, сыту жыпIэмэ фызыжъ

ерышым те-кIуэри сомитIыр къыIэшIигъэкIыфат.

Щхълмывэкъуэ къуажэ абы фIэкI къэхъуа-къэщIа щымыIа-тэмэ, ахэр сытым щыщт? Иджыри фымыпIащIэ, гъатхэр кыхьа къудейщ.

ЕмIуанэ псальащхъэ

УИ УНЭР ГУГЪЭЗАГЪЭМЭ,

УИ ГЪУЭГУРИ ДАХЭЩ

Езыр зыщIэхъуэпсам хуэдабзэу пэшотыр телъу справкэр къыIэшIыхъа иужь, Лу гуфIэщати дунейм техуэжыртэкъым. А гуфIэгъуэм нэгъуэщI гуфIэгъуи кыхыхъуэ – куэд лъандэрэ унагъуэм кымыхъа Елдар, псоми фIуэ ялъагъур, къокIуэ. Думэсарэрэ Астемыррэ я бын дydэр ялъагъуу кыщIэкIынтэ-къым Елдар зэралъагъум хуэдэу. Саримэ жыпIэнци – ари аращ, абы и анэ Дисэ куэд щIауэ къалэм кIуэжауэ и пхъум бгъэдэсу дэсщ, и пхъурылъху цIыкIухэр епI. Елдари ЧК-м зэрытрагъуэу лъандэрэ зэзэмызэххэ фIэкIа кыщIалъхуа къуажэм кыдыхъэр-къым. Арагъэнщ Думэсари илъагъумэ, и гуапэу и нэ кы-щIикIри. Елдар кызырыкIуэр зы напIэзыпIэм жылэм дэз хъуащ.

Астемыр и закъуэт Елдар кыщIэкIуэм нэхъ тепсэлтыхъыр. Гу зылыгитэ гуэри щыIэт.

Иджыблагъэ Бурун ауз кыщыхъуам Астемыри игъэгупсысаш, ар зэхэзыхауэ зыфIэмыхъэлэмэта къэбэрдеи балъкъэри бгъуэтынт?

Буруныщхъэ пхъэ щыпаупщIурэ псым кыхадзээрэ кърывагъэхъэхт. Мо псы уэрым дахэ-дахэу упэлъэщынт – пхъэр нэхъыбэм икъутэрт, зэпиудырт, адэкIэ-мыдэкIэ мывэм ириудэкIуэрэ. ИщхъэмкIэ уэшх кыщцешхрэ псыр кьиуамэ, хэбдзар псыхэкIуадэ хъурт.

Зэгур бэлыхъышхуэ абы кыдэкIуащ. Инал и унафэкIэ псыр IуащIэну иужь ихъат, мывэшхуэ кыххэщхэр щигъэнапэмэ, пхъэр нэхъ къела хъунщ, жаIэри. Еуэ-еIэу цIыхур ежауэ псыр IуащIэрт. Iуэхур къадигъэпсынщIэн папщIэ хэкум кърита тракториплIым ящыщ зыр Инал псыр IузыщIэхэм я деж кыигъэкIуащ. А Iуэхушхуэм иужь итым яIэтащхъэу Инал игъэувари Жыраслъэнт, зы зэман гуэр шыдыгъуу шытар. Жыраслъэн и нэгум мащIэ щIэкIа, мащIи хэта, сыт ищ Iами кыхыхуагъэгъури Налшык дэт тутнакъэщым Iуагъэуващ, мыбы щIэсым и нэхъыбитIыр дэзыгъэхуэхар уэращи, иджы гъуэгу тэмэм тегъэувэж,

жаІэри. Псыр ІузыщІэу Бурун ауз шылажъэм я нэхъыбэр тут-накъхэр арт.

Лэжыгбэр тынштэкъым. Жыгей, бжей инхэр паупщІурэ фІэрыукІэу псыкум шыхаукІэрт, ар псы уэрым имыхъын щхъэкІэ мывэшхуэхэр кърагъэтылтэкІт. ПсориІэкІэ ящІырт, цІыху къарукІэ псым пэлъэщыгъуейт, трактор закъуэ яІэмэ, къурыкъу паупщІыр кърылэфалІэрт, зэзэмызэ мывэм гъушІ кІапсэ аркъэн щадзэрти тракторкІэ къальэфырт. Ди мурадыр къыдохуэлэ, шыжа Іэ дыдэм, ищхъэмкІэ уэшхышхуэ къыщешхри, псыр къиуаш. ЯмышІэххэу гузэвэгъуэ къальэІэсащ, лэжыакІуэм и нэхъыбэр мзым щІэту. Псы къиуам дэуэхып Іэ хуашІыху, мо псы уэр гъуахъуэу къехыр пхуэубыдынт, псыІушІэр ирихъэжъэ-ри гъэ псом ялэжъар зэ кІуэдыгъуэу кІуэдыжаш. А дакъыкъэ дыдэм ирихъэлІэу тракторыр псым къызэпрыкІырт пхъэ къишэ-уи ари ирихъэжъаш, трактористыр къелыкІафІэу къелащ, псым имытхъэлэу. Инал ар шызэхихам, Буруныпс хуэдэу, дунейр икътэжырт. Жыраслъэн игъашІэм зэхыщІыхъа къомыр зэ-хуихъэсыжри Инал унафэ ищІащ плотинэр псым езыгъэхъа Жыраслъэныр ягъэтысыну. Езы Жыраслъэн ар и пщІыхъэпІэми къыхэхуэртэкъым, дауи къыхэхуэнт – аслъэныр иупхкІэ пхуэ-Іыгъын – абы хуэдэт псы къиуари. АрщхъэкІэ Жыраслъэн и тхъэкІумэм Инал и унафэр къызэрищырхъуэ – бгъуэзмэ къащтэ, еуэри къуршым ихъэжаш.

Арат хэку псом ягъэщІагъуэр. Щхъэж зэрыфІэфІым хуэдэу иІуэтэжырт. Іуэхум нэхъ хэзыщІыкІыу зызылтыгъэжхэм зэрыжа-ІэмкІэ, Инал къэзыгъэгубжъар Буруныпсыртэкъым, Іуэхур здэщыІэр нэгъуэщІ щыпІэт. Инал и фызыр ирегъэкІыжри урыс фыз къешэ, жаІэу шызэхыхым, Жыраслъэн къемызэгъ гуэрхэр жиІауэ ягъэхъыбарт. Ауэ уэ жепІа, сэ жесІа, Инал деж нэсыжри, си Іуэхут къэмыгубжъым. Инал и губжъыр куэдым ящІэ, зэгуэр Мэтхъэн Къазджэрий хэкумизыхуар Инал и губжъщ. ЦІыху псори зэакъылэгъу? Иныкъуэми тхъэ яІуэрт абы хуэдэу зэрыхъуар нэхъыфІмэ, жаІэрти. Уанэшымрэ дыгъужьымрэ зы бо щІэбгъэуэв хъун? Абы хуэдэт. Уанэшыр Иналт, дыгъужь ящІыр Жыраслъэнт

Пэжыр жыпІэмэ, Инал и фыз къэшэныр цІыхум яжъэдэхуртэкъым, псом хуэмыджу цІыхубзхэм ягъэныщІлурт. «ЛІо, Къэзмай партизаньжъым ипхъу Фаризэт фыз хъарзынэр иригъэкІыжу, урыс фыз кымышшэну Іэмал имыІэу къуэдды къытехуат?» – жаІэу фызхэм я псалъэмакъыр адэкІэ-мыдэкІэ шызэхэпхырт. Фаризэт фыз мылхуэу зэрышчытыр зыми шотым къырдзэртэкъым, шэрихъэ-тист дыдэхэм абы къыхэкІыу Иналыр ямыгъэкъуаншэ пэтми. Инал и бийхэм я щхъэр къалэтит, фыз Іуэхур къагъэсэбэпу Инал ягъэ-улыіймэ яфІэфІу. Инали абы гу ялтытит, арщхъэкІэ хъымпІари ищІыртэкъым, си пыІэжъыр фхуэгъэтысащ псоми, жыхуиІэ

щЫкІэу.

Зы эман гуэр Къазджэрийрэ Иналрэ зызэраупсеяуэ шытащ, бжыпэр яхузэрымыгъэгъуэту. Абы шыгъуэ текІуар Иналщ, Къазджэрий шэрихъэт полькур къыдэщІу шытамы. А къомыр лъэныкъуэегъэз щищІыфакІэ, Инал и къарум шыгугъыж хъунут икІи къыгъэгугъэрт. ЦІыхухэр абы тепсэлтыхьурэ къызэрыгъэгубжырт, зэфІэнэрт-зэкІужырт, шызэзауи къэхьурт. Нэхъ бзаджэхэр щІагъыбзэ хэлтэ псалъэрт: «Ди пашэм и фызыр щихъуэжкІэ, дэ ди лажьэр сыт?» – жаІэу. Фыз къэшэнкІэ ерыщхэр щхъэусыгъуэлтыхьурт я фызхэр ирагъэкІыжу нэгъуэщІ къашэну.

А псалъэмакъ мыфэмыщ къомым къыхалтыхьэжырт шыдыгъу пашэу шыта Жыраслъэн къуршым зэрихъэжар. «Уэлэхь, си Іуэхум иджы Жыраслъэн къыгъээжрэ Инал къулыкъу хуищІэ-мэ. Си пащІэр уэзгъэупсынщ, итІанэ Жыраслъэн шыгъу зышхар псы иримыгъэфэжмэ, умышІащІэ». «А-а, и фыз ныкъуэлІэр хыфІидзэу дэнэ кІуэн?» – жаІэу арат мэджыт джабэм кІэрыс-хэм ягъэхьыбарыр. ЦІыхум ямыщІэ шыІэт, Инал и шыкъу щІа-лэр, Ахьа, игъэтІысат, тхъэусыхафэ гуэр и шыпхъум хуитхыу гу лъитати. Насыпыншэт а щІалэр. Залымджэрий пэщІэхуэри къурмэну фІигъэжпэтрэ къыІэщІахыжауэ шытащ, жаІэу Бэтэгъэ Ипщэ зэгуэр къыщыхъугъар я гум къагъэкІыжырт. «Догуз, Къээмай-дадэ дзэ зэхуимышэсу пІэрэ? Апхуэдизу и напэри жьакІэри гуауэщхъуэ щыхэхуакІэ, абы къыдэщІын къушхъэ къуажитІми дэсщ, нэхьыбэр и блогъэщ, езыри псоми къащІыху, партизаныжыщ»... Абы хуэдэ псалъэмакъым кІэ иІэтэкъым. Ар дэнэ къэна, Къээмай и къуэ нэхьыщІэ дыдэ Таша ящыгъупщакъым. Астемыр и къуэ нэхьыщІэ Лу деджэ Таша динщІэкъуу, алыхьыр и фІэщ хъуауэ шытщ, илъэсищІым и ныбжыыр итми. АтІэ, зэрауатэщи, а щІалэ щыкІум тхъэлъанэ ищІу жаІэ мафІэм зригъэсыну, я лъэпкъым бэлыхь къытехуэмэ, «Алыхьым срикъурмэнщ, алыхьым папщІэ зезгъэук Іынщи, иреплъ итІанэ Инал къыщыщІым – азалыхьу дыкъэзыгъэщІам къыхуигъэгъункъым си шыпхъумрэ си къуэшымрэ лей къалтысыныр».

Къушхъэ щІалэ цІыкІум жиІэр Луи зэхихат, ауэ гушыІэрэ и фІэщрэ къыгурыІуакъым, уеблэмэ Лу и фІэщ хъуххэнтэкъым Таша диным папщІэ мафІэм зыхидзэу зигъэсыну. Ауэ иджыпсту Лу къэгузэващ: Таша мазэ мэхъу интернатым къызэрынэрэ, абы лъандэри хьыбари-бжъэбари иІэкъым, ярэби, зигъэсыжыпауэ пІэрэ-тІэ? Зэзакъуэ сынэсыжащэрэт школым, жиІэу Лу пащІэ-тхьытхыу и хъэпшып тІэкІур зэхуихъэсыжырт, арщхъэкІэ Елдар къэмысу дэкІыжыну и гум пык Іыртэкъым.

Думэсарэ и жагъуэт Лу зэрыкІуэжыр, итІани Лу езым ищІа пхъуантэм чыржын тІэкІу, джэдыкІэ игъэвыкІа сытхэр дильхъащ, уи анэ ищІауэ шхын пшхын нэхъ ІэфІ сыт шыІэ? Лу хъэпшып щІагъуэ имы Іэмэ, и пхъуантэм сыт дильхъэнт? Абы

хуэдизу гугъу зыдехъа справкэ тІэкІури плІыуэ зэкІуэцІилъхъэ-ри и гуфІакІэ жыным ирилъхъаш. Пхъуантэдэлъ ищІын имы-гъуэтми, Думэсарэ, Елдар кышцІэкІуэр Лу жриІэмэ фІэфІу, къригъэжъаш:

– Елдар кышцІэкІуэу си гугъэри? – жиІэри Астемыр фочыр илъэщІу здэщытым и тхъэкІумэр тригъэхуаш, дэнэу пІэрэ мыбы и гур здэжар, жиІэу Думэсарэ кхъхъэкІ-нехъэкІ иІэтэкъым.

– Алыхъ, Елдар кышцІэкІуэр сэ вжесІэнмэ, фыхуейуэ щытмэ. Гуащэм кІэлъыплъыну кьокІуэ. Тобэ ирехъу, Елдар ар и мыгугъэмэ, Жыраслъэн и фызым и кІэ къуагъ зыкъуигъэпщкІуэ-нут? И щыпэ къакІуэ абы сытми?

– И щыпэ къакІуэкъым, – жиІэри Астемыр абыкІэ арэзы хъуаш, Думэсарэ и гум илъыр имыщІэу. Думэсари абдеж кыы-щывыІакъым:

– Щхъэ певмыгъэчрэ Жыраслъэн унэм хуэпэбгъэныр? Алыхъ, а унэм Жыраслъэн зыкІи хуэмей. Тепыхъэну, сыт зэри-щІыну? Хъыджэбз цІыкІухэр евмыгъэджэну Іэмал имыІэу жывоІэ, щхъэ щевмыгъаджэрэ Жыраслъэн и унэм? Къазджэрий зыгуэр Бурун кышщызэІуихауэ жаІэ. Абы ещхъу фэри Щхъэл-мывэкъуэ кышщызэІуфх щхъэ мыхъурэ? Хъарзынэу езы гуащэ-ри пщафІэу яІэнщ...

– Куэд кыпхуипщэфІынщ уэ гуащэм, – жиІэри Астемыр дыхъэшхаш.

– МыпщафІэми, сабийхэм щэн дахэ яхилъхъэнщ, уэркъ бы-ным ещхъ ищІынщ.

– Уэлэхъи, къэрэхъэлъкъ сабийм уэркъ щэн хэплъхъэ мы-хъун, – жиІэри Астемыр идакъым, – ауэ Жыраслъэн и унэм школ кышщызэІупхыну гъуэздэжэщ. Дауэ уеплърэ, Лу?

Лу зиушэхуауэ щысами, Думэсарэ и псалъэм щыщ зы дигъэхуакъым зэхимыхуэ, ауэ ар зэгупсысыр нэгъуэщІт: гуащэм деж Тинэ щопсэу, Жыраслъэн и унэр зезыхъэр а хъыджэбз зеиншэ цІыкІур араш. Унэр гуащэм кыгтепхмэ, дэнэ кІуэн Тинэ, хэт бгъэдэсын? Гуащэм, дауэ хъуми, екІуэлІапІэ гуэр игъуэтынщ е я деж кІуэжынщ. Тинэ дауэ хъуну? Хэт ар зэ-кІуэлІэнур? Чачэ? Джэду шыр ипІу унэ лъэныкъуабэм щІэб-гъэсыну? Ари зыгуэрщ, Жыраслъэн хъыджэбз дахэ цІыкІур ипхъуатэрэ ирихъэжъэмэ, дауэ хъуну? Дыгъужьыжъ щынэ имышхуэ къанэрэ, жыхуаІэм хуэдэщ, Жыраслъэн гуащэр кыигъэнэнщи, Тинэ Тыркум ишэнщ, кІэфий епщэ итІанэ. Жыраслъэн щыгъупщауэ фи мыгугъэ Тинэрэ Лурэ зэгуэр абы зэран зэрыхуэхъуар, хашэ къэхъуу абрэджыр ирагъэубыдауэ зэрыщытар. А зыр ирикъуни Жыраслъэн и губжъ Тинэ тригъэ-щэхэну... Ар жиІэу Лу гузавэрт.

Думэсари зэгупсысыр нэгъуэщІт:

– Астемыр, уэри уи пІэ уисыжым нэхъыфІт. Куэдщ, плъэ-кІыуэ цІыхум яхуумыщІа къэнакъым. Зызгъэпсэхунщ, си унэ

сисыжынщ, жыпІэмэ, кыппэрыуэн шыІэкъым. Алыхъ, абрэджи зепхуэу, цІыхури ебгъаджэу а тІур зэдэмышъуну. Е уи абрэдж кІуэдакъым, сабийхэр егъаджэ, е тІури шыгъэти уи щхъэ Іуэху зехуэж. Дунейр хъэрийкурийщ, заграбожэщ, узыхэхуэну псыр пщІэркъым. Махуэ къэс цІыхур зэрызохъэ. Алыхъ, Инал и Ии-тІыр зэтэдзауэ шымыс. А сэ жысІам ухуэмызэмэ, сэ жысІэр пщІыщ. Мы фыз делэм щхъэ седаІуэрэ, аращ иджы жыпІэнур, ауэ ущІегъуэжынщ – уи ІэфракІэм уедзэкъэжынщ...

– Уи мыІуэху зепхуэм, уи щхъэм баш техуэнщ. Зэхэпха абы хуэдэу жаІэу? – жиІэри Астемыри кьэтэджащ. Ауэ Думэсари щигъэтыну игугъэххэтэкъым:

– НэгъуэщІыр лъэгу щІэт ищІу нэхъ лъагэ зызыщІыну зи гугъэм фІыкІэ ущымыгугъ.

Астемыр и фочыр плІанэпэм дигъэуващ.

– Уа, уи псалтэ мышум щхъэ дебгъэукІрэ? Хъун шыжыпІэм деж дынодаІуэ. Жыраслътэн и унэр хъыджэбз школ фщІы, жыпІащи, ди псэкІи дигукІи кыдоштэ. Пэжкъэ, Лу?

Лу и щхъэр ищІащ, ауэ Жыраслътэн и унэр школ пщІыми абыи кыкІ щыІэкъым. Гуащэм и деж а хъыбарыр нэсмэ, Тинэ гъусэ ищІынщи и дыщым я деж кІуэжынщ. Дауэ хъуну итІанэ? А псом упэмыплъэу мынэхъыфІу пІэрэ Инал Бурун щихуа школым Тинэ бгъакІуэмэ? Школым щІэс комсомол къомым я нэІэ хъыджэбз цІыкІум кытетмэ, Жыраслътэн дзыхъ ищІу абы нэкІуэн?

Лу и акъылыр зэгупсысри щІэгузавэри уимыгъащІэу щІэупщІащ:

– Жыраслътэн абрэдджхэр кыишэу къуажэм кытемыуэну пІэрэ? – жиІэри.

Астемыр зыри жиІакъым, ауэ Думэсарэ хуэшэчакъым:

– ЛІо, щхъэ зыри жумыІэрэ? Лу ауэ сытми щІэупщІэрэ? Жыраслътэн тІыпхым щхъэ ихъэжа? Абы и щхъэр щІезыгъэхъа щыІэщ. Инал ар игъэтІысыну мурад щищІам, хэт абыкІэ къэхэ-шар? Инал и щэху Жыраслътэн езыгъэщІа щыщыІэкІэ, Жыраслътэн кыдэщІи щыІэщ. Абы хуэдэ ухуей – ди ликбез пунктым къамэ кыщыпхуизыхым яхэплъэ. Жыраслътэн къуажэм кытемыуэну ара уи гугъэр? Алыхъ, куэд уи гугъэм уэ. Къытеуэн дэнэ къэна, зыкъым, тІукъым абы зиц ищынур. Мэджытыр зэхуэдвгъэщІ жызыИи, и унэр кытезыхыну абы ещи, ликбезыр жылэм кыдэзыхъаи, кІэмсэмолу щІалэгъуалэр зэхуэзышэси – зы кыигъэнэнкъым зи щхъэфэ имыІэбэ. Алыхъ, латин хъэрфыр къамэкІэ уи щІыфэм дамыгъэу трамьдзэмэ. Уоджэгури уэ! Ар жыпІэкІи сыт и мыхъэнэ, уэ укъызэдэІуэн сытми? Уэ узэрыхъун ухъуащ, ауэ уи къуитІыр хыумыгъэкІуадэ. – Думэсарэ псалтэу-рэ и гур кыызэфІэнащ.

– Хъедэ-хъэхъ, гыкІэ еух иджы и псалтэр, – жиІэри Асте-

мыр дыхъэшх нэпцІ зищІащ. – Ди къуитІыр къэзылъхуар дэрами, дыдеижкъым, советскэм еттащ. Щеттар тхуэмышІыжу аракъым, щІэныгъэ къаритыну, властым сэбэп хуэхъуну аращ. КъыбгурыІуа? КъыбгурымыІуамэ, зыгурыгъаІуэ, – Астемыр фочыр аргуэру къищтэжри телъэшІыхъу тІысыжащ, нэгъуэщІ ищІэн имыгъуэт хуэдэ. – Чачэ пэтрэ Іуэхур зыІутыр къыгурыІуэ хъуащ. Уэ у-Чачэкъым. Жыраслъэн дыдэ плъагъуркъэ – советскэм уи гур хуэкъабзэ, къулыкъу хуэпщІэну, – мэ щІакхъуэ Іыхъэ, лажы шхэж, жиІэри Инал игъэуващ. Дыкъэбгъэпэжрэ – удгъэпэжынщ. Буруныпс ІуищІэну цІыху хуейми, бел, джыдэ, нэгъуэщІ Іэмэпсымэ хуейми иритащ. Іуэхури хъарзынэу ежъат, мэзыр паупщІу, ентІырхэр псым къыхадзэмэ, мыдэкІэ къыхахыжрэ зэрыхуей ящІу. Езы Инали мащІэрэ якІэлъыкІуа: сыт фыхуей, сыт фыхуэныкъуэ, жиІэу. АтІэ Жыраслъэн зэрыщыгугъауэ къыщІэкІа? КъыщІэкІакъым. Берычэт бесын, жиІэу фІыщІэ къыхуищІыным и пІэкІэ, Инал кІэрымылъ къыкІэрилъхъэу щІидзащ, хэкум лыщхъэу исым пщІы трилъхъэу...

– АтІэ хэкум лыщхъэу зэрысыр ара и фызыр щІрихужыр? – жиІэри Думэсарэ нэхъри къыпэщІэуващ. – Бын хуеймэ, советскэм и бын псори Инали и бынщ. Урыс фызым и Іупэр нэхъ шабэ?..

Астемыр фІэфІтэкъым Лу щыту Думэсарэ апхуэдэу зэрыжиІэр, ауэ къэтэмаккъІэщІынуи хуейтэкъым.

– Инал кІэмунистщ, – жиІащ Астемыр, – кІэмунистым дежкІэ лъэпкъ зэхэгъэж щыІэкъым. ЕмыкІуащ абы утепсэльыхъыну.

Думэсарэ Лу дежкІэ плъащ, уэ сыт жыпІэнур, жиІэ хуэдэ. АрщхъэкІэ Лу фІэІуэхужтэкъым адэ-анэр зытепсэлъыхъыр – и нитІыр къыхуу уэрамымкІэ плъэрт.

Куэбжэм Іуль набжэр зыгуэрым къыІуихащ. Къаджи сыти хэмыту, шууитІ занщІэу пщІантІэм къыдыхъащ. Зыр Елдарт, адреир, пелуаныфэ тету, щІалэ хэшІыхъа гуэрт. Ар Елдар и шу гъусэщ, жиІэу арат Лу зытриубыдэр.

Зэгурымы ІуитІым я зэныкъуэкъуныр пачри, псори унэм къызэрыщІэхащ. Пщэдджыжь хъэшІэ куэдрэ шыскъым, жаІэми, Думэсарэрэ Астемыррэ хъэщІэ къэкІуар ирамыгъэблагъэу дагъэкІыжынутэкъым.

– А си щІалэшхуэ, къеблагъэ. Пщэдджыжь хъэщІэ хъарзынэу тхъэм къытхуихъам. КъакІуэ, си инэрал, – жиІэу Думэсарэ гуфІэрт. Иджы «генерал» зэрыщымыІэжри ищІэрт, ауэ хъэщІэм нэхъ пщІэ хуищІу и гугъэжт.

– Уэ къеблагъэ, къеблагъэ, ярэби, – жиІэу и ИтІыр лъэтэным хуэдэу иІэтауэ хъэщІэм япежъащ Астемыр.

– Уэлэхыи, деблэгъамэ. Дауэ фыщыт? Фызэпэщым, фыузыншэм?

– Тхъэр фІыкІэ къыпщІэупщІэ. ДыфІщ. Дауэ щыт Саримэ сыми? Ана-а мыгъуэ, куэд щІауэ хэт илъагъужа Дисы. Сыт хуэ-

дэ, тхэм жиІэмэ. – Думэсарэ гуфІэщауэ джэрэзт, здигъэзэнур имыщІэу.

Елдар и гуапэт апхуэдизу кызырыщыгуфІыкІыр. Думэсарэ и ерыскъыр щыгъупщатэкъым, Астемыр кыыхуищІари арат. Псом хуэмыдэжу Лу зэрыхуэзари и гуапэ хъуаш, япэу зыщІэупщІари Темботт, сыт кыитхрэ, дауэ щыт, Думэсари Мэзкуу и къуэм деж лъагъунлъагъу кІуэну и гугъэкъэ? – жиІэу щепщІым, модрейм аргуэру кыиублэжаш:

– Алыхъ, Мэзкуу щхъэ сьдэмытІысхъэжрэ, жызоІэмэ. Куэдкъэ Щхъэлмывэкъуэ ят Іэ сыутэу сьзэрыдэтар? Фоч сІыгъыу ликбез учителыр схъумэу си дунейр схъыну? Зэхэпхакъэ, си щІалэ, ди къуажэм кыыщыхъуар? – Думэсарэ зи гугъу ищІыр зы пщыхъэщхъэ гуэр школым кыыщыхъуар арат. Еджэну къэкІуам зыкъаІ эту Астемыр къеуэну щыхуежъэм, Думэсарэ фоч пщІэхэлъыр зыпщІэхихат, арщхъэкІэ, насып иІэти, фочыр зэрагъауэр ищІэртэкъым.

Думэсарэ ищІэххэртэкъым Елдар кыыщІэкІуа Іуэху Іэджем а зи гугъу ищІ дьдэри ящыщ зыуэ зэрыщытыр. Елдар, зыкІи узыхимыгъэгъуазэу, Думэсарэ жиІэм едаІуэрт, пыгуфІыкІыу.

– Долэт и жыІэкІэу жысІэнци, сэрауэ пІэрэ советскэм щІэгъэкъуэну кыыхуэнэжар? Сыкъэгубжъу билет къэсцэхуу Мэзкуу кІуэ мафІэгум щхъэ симытІысхъэрэ? СыздэкІуэми увыІэпІэ щызгъуэтынщ, Мэзкуу си къуэр дэсщ. Истепани гу кыытІымытэу къэнэнкъым. Мэзкуу дэс цІыхубзхэм хуэдэу зызмыхуэпэфыну пІэрэ? Алыхъ, нэхъ зыкыизмыхмэ, ухуеймэ, Астемыр сыкыилъагъумэ, сыкыимыщІыхужын хуэдэу...

– Уа, узэкІуэкІа си гугъэщ уэ. Уэлэхы хъэзим, иджыпстуи укъэзмыщІыхуж, сыту куэд кыыубж хъуа...

Елдар Думэсарэ кыыдэщІаш:

– Зэгъусэу дыгъаІуэ, Быбэ. Сэри Мэзкуу сраджэ. СыщІраджэри сыт уи гугъэ? – жиІэри.

– Алыхъ, уэ узигъусэмэ, уафэмрэ щІыльтэмрэ арэфкІэ щызгъэкъуам нэс сымыкІуэмэ. Мэзкуу сыкІуэмэ, Къазджэри абы дэсыххэщ, хамэкъым, сыткъым. Нэгузыужыгъуэ гуэр дригъэхуэнщ. Мэзкуу абы игу ирихъ гуэр щымыІатэмэ, Тыркум кыыщІыкІыжым, КъэбэрдейкІэ кыимыгъазэу, МэзкуукІэ занщІэу иунэтІынт? Къазджэрий си шыгъупІастэ ишхащ – нэмыплъ кыыдихынкъым. – Думэсарэ и кІэм урысыбзэ зыкыищІари Астемыр дежкІэ зы псалъэ идзаш: «Дэсудани, Къасболэт», – жиІэри.

Щыри дыхъэшхащ.

Елдар псалъэм кыыпидзаш:

– Псори хъарзынэт, ауэ Къазджэрий Мэзкуу дыщыхуэмызэнкІэ хъунуш. Догуэ, Думэсарэ, Астемыр уигу пыкІыу дауэ кыыдэбнэну мыбы?

– Алыхъ, пыкІынщи пыкІыщэнмэ. ЛІо Астемыр? Слъагъуххэркъым а жыхуэпІэр. Жэщ ныкъуэм къосыжри нэхушым

докЫж. Фочыжбыр си дамащхэм фІэлъу зэзэмызэ ликбез
пунктым сыздешэ. Лу жыпІэнущи, дыдымейжу жеІэ, школым
щІэсши йоджэ, ягъашхэ, яхуапэ. УкъэкІуэну щызэхихым,
къэнащ, армышхумэ, дэкІыжын къудейт.

Елдар Лу дежкІэ зигъэзащ:

– Дауэ хьунт? Уежэжрэ нобэ? Зэ умышпашІэ. Уэ дэрэ дызэ-
мыпсалъэу хьунукъым. КъыбгурыІуа? ИужькІэ си шым ушэ-
сынщи Іэюб гъуэгужьым унигъэсыжынщ. Іэюб! ЩІэшэт зэкІэ
шыр бом. БлэкІми къыблэкІыжми а шыр къыщІалъагъун щыІэ-
къым.

Сыту фІыгъуэ куэдыщэ зы махуэм Лу къыхуихуа. Елдар и
шым тесу, Іэюби и шу гъусэу къуажэм дэкІыжын жыхуэпІэр
Лу дежкІэ насыпышхуэт. Ар щызэхихым, Лу и щхьэр
къэунэзат. Лу и гум къэкІыжащ, илъэс зыбжанэ нэхъапэ
шым ягъэшэсрэ дагъэкІмэ, махуэ псом къемыпсыхыу шыр
игъэхьу-игъашхэу зэрыщытар. Уэрамым дэту щыкІуэкІэ Лу
ислъэмей ищІырт, шы щІыбым тету е щхьэкІэ теувэу, Тинэ
гу зыльригъатэмэ фІэфІу. Абы лъандэрэ мащІэ щІа, итІани
Лу щыгъупщакъым. Абы щы-гъуэ зэрыщытащ ноби:
Жыраслъэн яІэщІэкІауэ къахуэмубыду щытамэ, ноби аращ,
– Жыраслъэн – абрэдждщ. Шууэ Тинэхэ я куэбжэмкІэ Лу
зыблригъэхым фІэфІу щытамэ, ноби зыблри-гъэхынщ,
Іэмал иІэмэ. И мымураду пІэрэ езы Елдари Тинэхэ я унэм
Жыраслъэн къыщиубыдыну? Лу зэгупсысыр къиш Іа хуэ-дэ,
Елдар къэпсэлъащ:

– Е узмыгъэгувэм нэхьыфІ, Лу? Уэри гъуэгу утетщ, дэри зи
ужь дит щыІэщ, – жиІэри.

– Уи шыр къызэптыну жыпІати?

– Ахей уэстын. Уэ лІы ухьумэ, ар шы пхуэхьунщ. Іэюб,
къекъут!

Астемыр идакъым:

– Сыт шы зэрищІыну? Уэлэхы, лъейуэ нэсыжынмэ лъэсу!

– Ягъэ кІынкъым, ирекІуэ. А шитІыр уи пщІантІэм дэту
къамылъагъумэ нэхьыфІыххэщ. – Шыныбэпхыр щІэкъузэт,
Іэюб.

Лу шууэ зэрыкІуэну Думэсарэ щыгуфІык Іат:

– Жэ, уи пхуантэр къащтэ. Хьарзынэу псори дэпльхьэжащ.

Лу унэм щІалъадэри и пхуантэжъ цІыкІур иыгъыу къыщІэ-
кІыжащ. Пхуантэм чыржын сыт дэлъхэм нэмыщІ лъэрыжэ
«баргъ-сыргъ» жиІэу ириудэкІырт.

Іэюб шэсри шы Іэдэжу иыгъыр Лу къыбгъэдишащ. Думэ-
сарэ гузавэрт: «Укъехуэхынщ», жери. Лу шым къехуэхыуи! Шы
пхэщІым щхьэкІэ тету щытар иджы къехуэхын? Лу гуфІэщауэ
и Іупэр хузэтехьэжыртэкъым. Зы щІопщ иІэжамэ, си Іуэхут а
шыр имыгъальэтэмэ. Пхуантэ мыгъуэри сыту узыхуэмейт, ар
мышхуамэ, сыту къекІуу шым тесынут.

Лу зытес шым гу кылыта хьунти, щіхьэну ихьу-илът.
Лу Іэ лъэныкьуэкІэ иІыгът шхуэмылак Іэр кІэщІу. Іэюб кьес-
упщІащ:

– Сыт мы пхьуантэри зищІысыр?

– Си хьэпшыпыр дэльщ.

ШууитІыр зэбгыурьту кІуэрт.

– Къащтэ уи пхьуантэр, сэсІыгынщ, – жиІэри Іэюб пхьуан-
тэр кыІихащ. – ДэнэкІэ дыздэкІуэнури?

Лу и мурадыр ибзыщІащ:

– Мы уэрамыкІэ хьэр нэхъ шымащІэщ.

Модрейми дэнэ щищІэнт Лу Жырасльээнхэ я куэбжэм блэкІ-
мэ зэрыфІэфІыр, арщхэкІэ куэд дэмыкІыу абы гу лъитащ.

Жырасльээнхэ я куэбжэ лъэныкьуабэм кыкьуэплъу Тинэ
щытт. Гуащэм и бостейжым кыыхащ ІыкІыжа бостей нэхъ
дахэ дыдэу и Іэр хьыджэбз цыкІум зыщитІэгъат, къабзэбзэу
зи-тхьэщІри и щхьэцым лентІ хужь хищІат. Тинэ матэ
и Іыгът хугу изу. Ар щІиІыгъри пщІэрэ – гухьу кІуэ хуэдэу
Лу зыкьыфІи-гъэщІыну арат. Тинэ ищІэрт Лу тхылъыр
кызэрыІэрыхьэу зэ-рыкІуэжынур. Нобэ махуэ етІуанэ
мэхъури, Лу сымылъагъуу дэз-гъэкІыжынкьым, жєІэри,
араш абы плъапІэу иІэр. Тинэ игъа-щІэкІэ и гугъэнт Лу
шууэ блэкІыну е шу гъусэ иІэну? Зэригъэ-щІэгъуэну
имыщІэу, Тинэ зэм красноармеецым йоплъ, зэми Лу дежкІэ
йоплъэкІыж, и нэкІушхьитІыр плъыжыбзэ хьуауэ.

ШууитІми я шым кыжжэдакьуэ.

– Дауэ ущыт, Тинэ? – жиІэри Лу щІэупщІащ, и макъыр зэры-
зэкІуэкІым гу лъримыгъэтэн и гугъуэ.

– Хьарзынэш, тхьэ, – жиІащ Тинэ, и нэпсым кызэпижы-
хьауэ. И насыпти, хугу матэ и Іыгъым и Іэр хигъэладэри ар
зэищІэурэ еплъыхащ, армыхьумэ, хьыджэбз цыкІум и нэпсыр
Іэюб илъэгъуат.

Тинэ «хьарзынэш, тхьэ» жиІа щхьэкІэ, и дунейр щІагъуэтэ-
кьым. Гуащэр кынтІэкьынтІэу, кытехьэррей хьуауэ хьыджэбз
цыкІум и нэр игъэплъэжыртэкьым. Хьэпшып нэхьыфІыІуэ
иІэхэр зэкІуэцІильхьэжауэ, пщыхьэщхьэм пшапэр зэхэуэмэ, и
щхьэ дзасэр адэкІэ-мыдэкІэ дигъэжурэ зэщІодэІукІ, и пІэм
изагъэркьым икІи жеижыркьым. «УздэкІуэнуІа?» – жиІэу Тинэ
щІэупщІати, гуащэм жиІар кыгурыІуакьым.

Тинэ щІэгъузавэ псори Лу хуиІуэтэнути, мис, гъусэ иІэщ,
езыри шущ. Хьыджэбз цыкІум дэнэ щищІэнт абы и гум илтым
Іэюб щыгъуазэ хуищІамэ зэрынэхьыфІыр. ЛуикІ и нэт, и псэт
Тинэ и закьуэ хуэзэну, арщхэкІэ неІэмал. Лу и гур кызэры-
гъуэтыжаш.

– АтІэ, хьарзынэмэ, аращ, – жиІащ абы, – дяпэкІи нэхьы-
фІыж хьунщ.

– ДяпэкІи? – Тинэ аргуэру плъыж кьэхьуащ.

Лу кѳаажэм дэмысу Тинэ и дунейр дауэ нэхъ дахэ зэрыхъунур? ИмышцІэу пІэрэ ар Лу? Ар жиІэу еупщІынут Тинэ, арщхэкІэ, абы и пІэкІэ жиІ ар нэгъуэщІщ: – Уэ щхэ ушу, Лу? Елдар и отрядым ухыхъа?

Лу нэхъ зигъэлІу шым зытриІэтыкІащ:

– Ы-ы. Шо сещхэкъэ красноармеещым?

– Уещхыркъабзэщ, тхэ, – жиІащ Тинэ, – уищри шы жэру кыщцІэкІынщ.

– Сищри? Елдар зытесыр аращ.

Лу жиІэр кыгурыІауа хуэдэ, шыр илърѳи щІалэр щІихъащ. Лу уанэгум кыхуным тІэкІунитІэт къэнэжар. КъехуэхынкІи хъунт, Іюб пхъуэуэ Лу и шыр кымыгъэувыІатэмэ.

– Уи, хуэмышу, – жиІэрт Іюб, – дэкъузэт уи куэпкыым шым и блатхър. Узэрымы-Елдарыр ещІэ, уэлэхы, абы.

Лу и жагъуэ хъуат жиІэнур имыщцІэу Тинэ и псалъэр зэрызэ-пыуар, абы нэхърэ нэхъ и жагъуэжт къехуэх зэрыпэтар. Лу и Іупэм къэсат жиІэну Жыраслъэн и унэр школ зэращІынури, а школым езы Тини зэрыщІэсынури, уеблэмэ гуащэри пщафІэу ягъэувынкІэ зэрыхъунури.

– Уэлэхы, узыпылтым и куэщІым уихуэным тІэкІутэм къэ-нар, – жиІэу Іюб дыхъэшхырт.

Лу и нэкІунитІыр плъыжкыбзэ хъуащ, абы гу лъытэжа хъунти, зэхигъэгъуэщэжыну шым елъэдэкъэуащ.

– Абы сыпылъ уи гугъэ? Уэлэхы, сыпымылъ. Школым дыздэкІуащ, дызэгъунэгъуш, – жиІэрт абы.

Іюб пхъуантэр дридзей-кърѳидзыхыжу ириджэгурт, зэрыпелуаным Лу гу лъыргъэтэну. Лу мэгузавэ, пхъуантэр ІэщІохури дэлъыр кыдолъэлъ жиІэу.

– Уа, пІэщІэхунщ ар.

– Ар зэрыдэщІэмышуну си къэшэныр с ІэщІэмышуащэрэт, – жиІэри Іюб пхъуантэр нэхъ лъагэжу дридзейри кыиубыдыжащ. – Уи закъуэ уи гугъэ хъыджэбзым ягу ирихыър? Сэри сиІэщ зыгуэр, кыспэллэ мыгъуэурэ гъуащ...

– Си къуэш нэхъыжкым кыишакыым сэ, – жиІащ Лу, псалъэмакыыр абыкІэ иухым фІэфІу.

– Нэхъыж-нэхъыщІэ щыІэ иджы, къаши хыхъэж, – жиІэрт Іюб, зыпылъ хъыджэбзым и гугъу ищІмэ и гуапэу. – Нобэ хуит сащІатэмэ, махуэ пІалъэ езмыту къэсшэнт Быцэ. УмышцІыхуу сиІэ ар? Быцэ Бурун дэщ, уэ ущеджэ къаажэ дыдэм.

Быцэ жыхуаІэ хъыджэбзыр Лу имыщцІыхуу кыщщыщІэкІым, Іюб и гуапэ хъуакыым. Іюб и гугъэт и хъыджэбзыр зымышцІыхуу къэбэрдей щІалэ щымыІэу. ШитІыр зэбгъурыту кІуэрт, дыгъэри лъагэ хъуати, удзым къащІих мэр кыпщІихыэрт. Лу кІуэнт иджыри тхэмахуэ псокІэ, Іюб и хыбарым едаІуэу. Лу и жагъуэ хъуат Быцэ и адэ-анэм я пхъур Іюб кърамытмэ зэрыфІэмыфІыр. Іюб, ар жиІэ щхэкІэ, гузавэртэкыым, Быцэ «уэр фІэ-

кIа сызыдэкIуэн шыIэкъым» жиIэу псалъэ къритат.

Пошт гъуэгужьым къызэрысам Лу гу лъимытэу, и гъусэм жиIэ хъыбарым дихъэхауэ едаIуэрт. Налшык икIыу Псыхуабэ кIуэ гъуэгум и бгъум телефон пкъохэр бгъурытт, выгуи, шыгуи,

шууи – мащIэ тетт гъуэгум, ауэ хэт Лу зэлъэIунур «сыздэшэ»

жиIэу. Пошт гъуэгужьым и гъунитIымкIи жыгыщIэ цIыкIуу

сатыритI екIуэкIырт. Зы сатырыр абрикосу, адреир шихуу. Зэзэ-мызэ грузовик блэкIмэ, кумб къиудам псы итыр иутхырт.

Лу къепсыхри шхуэмылакIэр Iэюб иритыжаш. Iэюб иIыгъа пхъуантэри кыIихыжаш. Лу здэщытым и гъусэм жиIэ хъыбарым едаIуэрт, а пелуаныфэ зытет щIалэ пIащэжьым и тхъэусыхафэр и гум щIыхъауэ.

НалшыккIэ кыкIыу автомобиль къакIуэрт, зэзэмызэ сигнал къиту. Iэюб и псалъэр занщIэу пичаш, ар зэрильагъуу.

– Инал, – жиIащ Iэюб, машинэм и нэр тенауэ.

ИкIи пэжт: ятIэпсыр иутхыу, машинэ къэбыфэ къакIуэм ист Инал. А «Линкольн»-кIэ зэджэ машинэр зымыщIыху шыIэтэ-къым.

Ещанэ псалъащхъэ

ГЪУЭГУМ ЩЫЗЭРЫЛЪЭГЪУА

Iэюб шитIри иIыгъыу шытт. Лу и пхъуантэ цIыкIур къи-щтэжри кIэнауэм къелъаш, машинэм иутх ятIэпсыр къыльэ-мыIэсыну. Лу и нитIыр кыхурт. Зэи-тIэуи Инал жыжьэу ильэгъуа пэтми, а машинэ дахэм ису хуэзатэкъым. Гъуэгум щхъэ сыккыIукIуэта, ятIэпс тIэкIу кыстриутхами ягъэ кIынтэ-къым, Инал и машинэм хъэлэч сищIащ, жысIэнти си ныб-жьэгъухэм езгъэлъагъунт, жиIэу Лу и гум къэкIащ. Абы иIуэтэжын гуэр кыхухуэхуэну хэт ищIэнт?

«Линкольн» машинэр гъунэгъу кызырыхъуу, «сархъ» жиIэу къэувыIащ, бахъэр кърихуу. Машинэм исыр Инал и закъуэтэ-къым. Къэхъуар Лу кыгурымыIуэу, цыхубз макъ къэIуащ:

– Лу, уэра ар? Алыхъ, арамэ, Астемыр и щIалэ цIыкIущ, на, – жиIэу.

Лу плъэмэ – кыпыгуфIыкIыу машинэм ис цIыхубзыр Саримэт, Елдар и фызырт. Абы кыбгъурысщ адыгэ цей хужь щыгъыу, нэгъуджэ пенсне жыхуаIэм хуэдэ Iулъу, адыгэ пыIэ дахи щхъэрыгъыу зы лIы гуэр. Шоферым бгъурысыр Лу зан-щIэу кыицIыхуащ. Ар Иналт, фэ кIагуэ щыгъыу, и пыIэри лъахъ-шэу. Инал Лу дежкIэ къэплъащ нэщхъыфIэу. Лу сурэткIэ ищIэрт Инал пащIэ фIыщIэ щIэща зэрытетыр, нэгъуей напIэуи зэрыщы-тыр. Цыхубзым дежкIэ щыплъэм, Лу нэхъри къэгуфIащ. Са-

римэ кыицІыхужри:

– Сэраш, Саримэ. Уэлэхыи, укъэсцІыхужам занщІэу! – жиІаш абы.

Инал зыгуэр жиІэри, машинэм и бжэр кыиІулъэтащ. «Къи-тІысхъэ» жиІэу Инал Іэ ищІаш.

– Дэри удмышІыхуу си гугъэкъым, – жиІэрт Инал, – зыр Астемыр и къуэмэ, мор Іэюбщ. ДэнэкІэ фунэтІа? ЫІ? Гъуэгу зырыз фытет хуэдэщ. Шури лъэсри кыиІхуэщІэнукъым. Къи-тІысхъэ, Астемыр и къуэ. Дэнэ уздэкІуэр, Бурун?

Лу зэхихат Инал унафэ ищІауэ, машинэр ІэнэщІу кІуэмэ, гъуэгуи тетыр ирамыгъэтІысхъэну Іэмал имыІэу, арщхъэкІэ езы Инал дыдэ гъуэгурык Іуэ здишэну хэт и гугъэнт. Лу игъащІэм машинэ итІысхъатэкъым, чэф иІэм хуэдэт.

– Мыр, уэлэхыи, къэщІыхуам, Астемыр и къуэщ. Бурун дэт школым щоджэ, – жиІэри Іэюб къэпсэлъащ.

– Елдар дэнэ кыищыбна уэри? – жиІэри Инал щІэупщІаш.

– Елдар Щхъэлмывэкъуэ щыІэщ – Астемырхэ я деж.

– А-а, пэжщ. Абы зэрыкІуэнур кыиыжиІат. Саримэ, зыдэтшэнщ атІэ щІалэр Бурун нэс, кыиыгъэт Іысхъэ. Къазджэрий, уэ зыри жыпІэркъыми? – жиІэу Инал кыиызэплъэкІырт.

– Къажэ, Лу.

– Уэлэхыи, сыздэфшэ закъуэмэ... – жиІэри Лу дамэкІэ лъэтам хуэдэу машинэм кыихутащ. Саримэрэ Къазджэрийрэ я кум дэсу.

Машинэр ежъащ. Лу и насып кыиыкІат, езыр абы хуэдизкІэ дихъэхати, кыиызэплъэкІы Іэюб сэлам ирихыжыну и гум къэкІа-къым. Сарими гуфІэрт, гъусэ игъуэта хуэдэ. Езым и закъуэ цІыхухъум яхэсти, укІытэм ихырт, иджы Лу цІыкІур кыи-бгъурысщи зэпсэлъэн игъуэтащ. «Къазджэрий» жиІэу Инал эджари лъагъугъуафІэт, Лу и дамэм кыиытрилъхъэщ и Іэри щІалэ цІыкІур зрикъузылІаш. Лу ар и гуапэ хъуащ. Нэгъуджэ зыІулъыр къэпсэлъащ:

– Хъарзынэ хъуащ, Инал, Лу пкІэлъей къридынщ ди гъуэгуи, хъыбар дригъэда Іуэурэ. Щхъэлмывэкъуэ щыщІари школ Іуэхуи кыиыджиІэну кыиыщІэкІыищ. Аракъэ, Лу?

Инал кыеплъэкІаш:

– Зи, фызэрыгъуэтащ. Си еджакІуэ зэзгъэцІыхунщ жыпІэмэ, Лу хъэзырщ, фызэрыщІыху. Лу, Щхъэлмывэкъуэ щхъэ укІуэн хуея, каникулыр къэмысу? ПцІыхурэуэ Мэтхъэн Къазджэрий жыхуаІэр? Зэхэпха абы и гугъу? УмышІыхумэ, а узыбгъэдэсыр араш, заведующү фи школым нэкІуэнущ.

Арат Мэтхъэн жыхуаІэри. Абы и гугъу Лу мащІэрэ зэхиха-тэкъым. Куэдрэ къэта иужь, дыгъуасэ хэкум кыиыгъэзэжауэ ара къудейт. Иналрэ Къазджэрийрэ эфІкъым, игъащІэми зоны-къуэкъу, жа Іэу куэдым къапсэлъу щытаи, иджы, мес еплъ, тІури зы машинэм ису гъуэгу тетщ, ауэ, нобэ Лу кыиызэры-

фІэщІым хуэдэу, а лІитІыр зэщыгуфІыкІу кьэгъуэгуры-
кІуакъым.

Зэкъуажэгъу пэтми, мащІэрэ зызпэшІасакъым. Уеблэмэ
утыку кьихъауи щытащ, я пщампІэр зэрыІыгърэ бжьэцу
зэрызехъэу.

Иджы куэд щІакъым, Степан Ильич кьеджэу Инал Мэзкуу
кІуати Мэтхэныри абы щыІэу щыхуэзащ.

Хэт ищІэрэ, Степан Ильич и мурадыпауи кьыщІэкІынт а
лЫ зэбиитІыр зэригъэкІужу, Мэтхэныр и хэкум кьыгъэ-
кІуэжыну. Степан Ильич лЫ Іушщ, Инали Къазджэрий – тІури
фІы дыдэу ецІыху, уеблэмэ хэт сыт игу илтьми кьыбжигънщ.
ИмыщІыхууи дауэ кьэнэн – илъэс Іэджэ мэхъури а тІум язы-
хэзым и гугъу кьыщыхуамыщІ махуэ дэкІыркъым.

Мэтхэныр щІэныгъэлщ, и щІэныгъэм хигъахъуэ зэпыт
дэнэ кьэна, Іэджэм къацІыхур, чэнджэщэгъуи къащІ икІи пщІэ
къыхуащІ. Абы хуэдэу щыт пэтми, Степан Ильич гу лъымытэу
къэнакъым Мэтхэныр Мэзкуу дэкІыжу я хэку кІуэжмэ нэхъ
и гуапэу зэрыщытым.

Пэжу Мэтхэныр абы хущІэкъурт.

Степан Ильич кьызэрилътэмкІэ, иджы Иналрэ Къазджэ-
рийрэ зэгурыІуэн хуейщ, я кум дэлъа сытхэр ящыгъупщэжауэ
къыщІэкІынт. Инал лЫ хахуэ хъуащ, къулыкъушхуэ зэрехъэ,
куэд кьыфІолІыкІ, и псалъэр пхокІ. Къазджэрий жыпІэнущи –
цІыху зэпІэзэрытщ, губзыгъэщ, партым хыхъащ.

Куэдщ сэ къэзджэдыхъари, сызэрыщыуари, жеІэри иджы
дзыхъ къыхуащІу Іуэхушхуэ и пщэ кьызэрыдалъхъар и напщІэ
телыщ. А тІум я мурадри зыщ, партми зэдыхэтщ, атІэ сыт
щІызэныкъуэкъуноури, щІызэгурымыІуэнури? Зэдэлажьэмэ,
къулыкъу зэдащІэмэ, я Іуэху нэхъ ефІэкІуэнуш, я довериер
дэкІуеинщ.

Арауэ кьыщІэкІынт Коломейцевым а лІитІыр щызэриша-
лІэм зэрегупсысыр.

Мэремкъаным и дуней тетыкІэм и хъыбар Мэзкуу дыдэ
нэсат. Уэ птха, сэ стха – Инал фыз кьэшэным дихъэхащи, и
къулыкъур Іэпэдэгъэлэл ещІ, жаІэри зыгуэрыр тхащ. Ар Степан
Ильич деж нэмысу къэнакъым. Инали, си Іуэхум и пэжып Іэр
езгъэщІэнщ, жиІэри Степан Ильич зыхуимыгъазэу идакъым.

Инал и гугъэххэтэкъым Мэтхэныр абы хуэдизу цІэрыІуэ
хъуауэ, щІэныгъэлІу къалътытэу, Кавказым ис лъэпкъхэм тхы-
лбыщІэ яхузэхилъхъэурэ латинкІэ зэрихъуэкІу. Ауэ псом
нэхърэ нэхъ фІэгъэщІэгъуэнари аракъым. АтІэ? Япэм къадыуэ
щытар nobэ партым хэтү кьыщІокІ. Ауэ щыхъукІэ, шэрихъэт
Іуэху жыхуэп Іэр дурэшым дидзэжащ.

Инал и гур здэжам Степан Ильич гу лъытащ:

– Уэ бгъэщІагъуэр сымыщІэ уи гугъэ? АтІэ умыгъэщІагъуэ.
Мэтхэным и шэрихъэтыр дурэшым дидзэжу ди лъэныкъуэ

хъуамэ, щІэхъуар ди революцэр лъэщци аращ. Абы хуэдэ къабзэу, зигу хьэрэм имыль псори ди лъэныкъуэ хъунуш. Марксизмэр а къомым дахэ-дахэу ягурыдгъаІуэмэ – ахэр гъусэ хъунуш, дзыхъ яхуэщІи ми умыгузэвэн хуэдэу. Къалэну диІэм ар я нэхъыщхьэм щыщу къызолътэ. Мэтхэныр жьпІэрэ – сэ си фІэщ мэхъу ар зэрщІыху пэжыр. Шэч лъэпкъ къытесхьэр-къым сэ абы. Пэжщ, иджыри щыуэнкІи, лъэпэрэпэнкІи мэхъу. Щымыуэн щыІэкъым. Ауэ Мэтхэныр уи ужь Іейк Іэ кытын-къым. Сыт хуэдэ Іуэхуи и пщэ дэлъхъэ – зэфІигъэкІынщ. Ар сэбэп зэрыхъунури си фІэщ мэхъу. Мис аращ Мэтхэныр партым щыхыхъэм япэ рекомендацэ сэ щІестар... ИкъукІэ си гуапэ хъунут Къэбэрдейри абы хуэдэ къабзэу къыхушчыту гу-лъыстамэ. Мэтхэным хуэдэ щІэныгъэлІ хуэныкъуэр фи закъуэ-къым. Адрейхэри хуэныкъуэщ. Егупсыс, Инал, а бжеІам. Сэ абыкІэ сыпщогутъ.

Узэгупсысыни бгъэщІэгъуэни щыІэт. Инал и гугъэт, абы и фызым тІуанэ зэрытрищІэр Къазджэрий зэхихмэ, зэгуигъэпыну, арщхъэкІэ Инал щыгугъам Іуэхур къыщыщІэкІакъым. Лпы губзыгъэм уи фызыр адыгэми урысми зэхуэдэу кылътытащ:

– Фызыр гурэ псэкІэ кыхах, – жиІэрт Мэтхэным, – цІыху-бзыр уи гум ирихьрэ, уи псэм къишцтэрэ – къашэ. Урысуи, сонэ-уи, журтуи щрет, удихьэхамэ – аращ.

Мэтхэным ар фІэгъэщІэгъуэнакъым, фыз изыгъэкІыжу нэгъуэщІ къэзышэр Инал дежи къыщыщІидзакъым икІи щі-ухыжынкъым, жиІэри. АтІэ игъэщІагъуэр сыт? Инал, япэм зэрщыташ хуэдэ къабзэу, тегушхуат, мурад ищІам дихьэхауэ иужь итт. ИкІи аращ зэрщыттын хуейр. Утемыгушхуауэ, Іуэху ехъэжъар хъэкъкІэ уи фІэщ мыхъуауэ, революцэ пхуэщІыну-къым. Къазджэрий Инал ехъуапсэрт, абы и хьэлым щыщ схэ-лъащэрэт, жиІэу. Абы Инал гу лъытати хуабжъу и гуапэ хъуащ.

Езы Инали Мэтхэным и къекІуэкІыкІам, здэщыІа, зи ужь ит сытхэм, Іэджэм щыгъуазэ хъуащ. Мэтхэныр Мэзкуу дэсщ, щІэныгъэ Іуэхум и курыкупсэм хэтщ. Республикэ Іэджэм къацІыху, макІуэ-къокІуэж, здэмыкІуэфым къокІри лІыкІуэ къокІуэ, Мэтхэным зыхуагъазэ ямыщІэ зрагъэщІэну, къагуры-мыІуэ зыгурагъэІуэну. Ит Іани а лІыр Къэбэрдейм хуопабгъэ, кІуэжмэ игуапэу. Степан Ильич зэрыжиІэмкІэ, езы нарком ды-дэу Анатолий Васильевич Луначарскэм Мэтхэныр фІуэз къецІыхури къиутІыпщын фІэфІкъым: ди лэжъакІуэщ, цІыху дызыхуейщ, – жеІэри.

Инал йогупсыс: мыбы хуэдизу цІэрыІуэ хъуа, пщІэшхуэ къызыхуащІ щІэныгъэлІым Мэзкуу къыдэкІыу ди хэкум нэкІуэ-жыну щхъэ и нэ кыкІрэ, жиІэу. Инал имыщІэу зы Іуэху гуэр щыІэт. Псори нэхъыбэу къызыпкърыкІыр Мэтхэным и фыз Санийт. А цІыхубзыр жэщым гъуэлътыжамэ, Къэбэрдей кІуэжауэ

щыпсэу хуэдэу пщIыхьэпIэ ил'аг'урт.

– Мывэ уэшх к'ыттешхэу губг'уэм дисами, дыг'экIуэж, – жиIэу л'аIуэрт Саний.

Мэтх'эным к'ынг'эуг'ат Саний зыщIэл'эIур к'ыхуищIэну, арщх'экIэ зэ зыр, зэм нэг'уэшIыр зэран к'ыхуэх'урт.

– АтIэ унокIуэж? – жиIэри Инал к'еупщIащ.

– СынокIуэж, уэлэх'и. Щых'ыр ж'ы х'умэ, щал'хуа аузым мэкIуэж, – жиIэри Мэтх'эныр дых'эшхаш.

– Ж'ы х'умэ.

– Х'эуэ. ЛIэну к'ыпщидам дежи аращ.

Инал, ар зыхуих'ынурымьщIэу, Мэтх'эным дежкIэ пл'ащ, арщх'экIэ, ар зэрыгушыIэм шэч хэл'тэк'ымы, дых'эшхаш:

– Зи, ухуеймэ, нобэ нэкIуэж – ущIедг'эг'уэжынк'ым, – жиIэри.

Степан Ильич арэзыт. Си мурадыр х'арзынэу к'ызэх'улащ, жиIэу. Куэд дэмыкIуу чисткэ щыIэнущи, ягу к'рихуIамэ, а Iум зэжраIэнщи зэгуры Iуэжынщ – арат Степан Ильич зэрепл'ыр. Абы нэмышIуи Мэтх'эныр парт чисткэм деж сэбэп х'ункIи х'унут. Сыту жыпIэмэ Инал зыгуэр к'ынг'ачэмэ, тезыльэщIэ-фынур, зэзыг'ээзэхуэфынур арат. АбыкIэ К'азджэрий ущы-мыгуг'эмэ, хэт ущыгуг'ын. Коломейцевым и мурад а IуэхумкIэ зыгуэрхэр Мэтх'эным и пщэ дил'х'эну.

Иджы мес. Дыг'уасэ Мэтх'эныр к'эсаш. Мысых'эткIи и физи и быни к'ишак'ым. ЩIалэ ц'ыкIуитIымрэ Санийрэ Мэзкуу к'ыдинащ, сэ к'эсIуэхуху зык'ивмыч, жиIэри. Дыг'уасэ Налшык станцым к'ытетьдащ, ильэсийкIэ к'эта иужь. Инал псал'э жиIар иг'эпэжаш, Мэтх'эныр к'акIуэу телеграммэ к'ызэры Iэрых'эу, к'ыпеж'аш зы гуп х'ууэ. А гупым Елдари ях'этт.

Иджыпсту ахэр дэнэ кIуэрэ, жыIэт. Инал и к'эшэныр Псыхуабэ дэсщи абы и деж Мэтх'энымрэ Саримэрэ и г'усэу макIуэ. Мэтх'эныр нэх' к'ыдэх'эха х'ун папщIэ Инал мурад ищIащ, Бурун ИпщэкIэ драг'эзейуэ абы щашI агрогородыр ириг'э-л'аг'уну. А агрогородым Инал и нэIэ тет зэпыт дэнэ к'эна, ар имыл'аг'уу махуэ диг'экIыфырк'ым. Иджыри машинэм ису ахэр здэкIуэм, Инал нэх'ыбитIу зытепсэл'тых'ыр агрогородыр арат. Инал к'ызэрыфIэщIымкIэ, тхыл' зымышIэ к'эрэх'эл'к'ыр коммунизмэм хуэбузэщIыныр Iуэхушхуэщ.

– Уэ, К'азджэрий, ущIэныг'элIщ. Тхыл' пIэщIэл'ыщ икIи х'арзынэр аращ, – жиIэрт Инал, – дэри пщIэшхуэ пхудошI, уи щIэныг'эм хэбг'эх'уэнуи дынох'уэх'у.

– Берычэт бесын.

Инал и псал'эм к'ыпишаш:

– Уэ тхуэптхынуыр зы тхыл'к'ым, ар сощIэ. Иг'ашIэм адыгэр к'ог'уэгурыкIуэ тхыл' ямышIэу. К'уырIэнымрэ чы-

тапымрэ к'еджэф зырыз-т'урыт' уахуэзэми, нэхъыбэм абы к'ык'Гыр ящ'эрк'ыым. Иджы уэ птхы тхыл'ыр аращ к'эрэ-хьэл'к'ыым тхыл' яхуэх'унур, я ак'ылым хэзыг'эх'уэнур. Ауэ уи зак'уэу уи мыгуг'э тхыл' зытхыр.

– Тхыл' зытх' Іэджи щыІэщ, сэри сощІэ...

– Хьэуэ. Зэ умыл'аш'Іэ. А тхыл' зытх' псоми ящ'хьэж'щ сэ зи гуг'у сщ'Іынур. Тхыл' зытхым сэри сащыщ'щ, – жиІэри Инал к'ыпыгуф'Іык'Іу Мэтх'эным к'ыхуепл'эк'Іаш', сыту п'эрэ жи-Іэнур, жиІэ хуэдэ.

– Уэлэх'и, дэг'уэмэ. Революц'э Іуэхум теухуа х'уэнщ.

– Революц'эми? Арауи к'эпл'ыт'э х'уэнущ, ауэ си тхыл'ыыр зыщ мысых'этк'Іэ зэрых'ур, абы уеджэ х'урк'ыым, уепл'э ф'Іэк'Іа. К'Іэщ'Іу жыс'Іэнщи – агрогородыр аращ сэ стхы тхыл'ыыр. К'ыб-гурыІуа? Агрогород – тхыл'. А тхыл'ыыр зыл'аг'ум к'ягуры-Іуэн хуейщ дэ ди мурадыр. Тхыл' зымыщ'Іэм тхыл' едг'эщ'Іэху, иджыри куэд дэк'Іынщ. Ат'Іэ ди мурадыр к'эрэх'эл'к'ыым тхыл' рэ газетк'Іэ ягурыдг'аІуэ мых'умэ – депл'у дыщысын, уепсэл'энущи, псоми уепсэл'эфынук'ыым. Агрогород тц'Іымэ, каммунэр дэдг'эт'Іысх'энущ, я унэм Іунк'Іыбзэ емытауэ, ц'Іыхум дзых'х зэхуащ'Іу, зэдэлаж'эу, зэдэшхэжу псэун хуэдэу. А тхы-л'ыым сыт хуэдэ тхыл' к'ык'Іэл'ык'Іуэну, жыІэт? Совхоз. Я псэук'Іэ х'уэнур агрогородым щыпл'аг'уу, я лэж'эк'Іэр совхозым щыпл'аг'уу – мис аращ сэ стхы тхыл'ыыр зыхуэдэр.

– Уэлэх'и, тхыл' г'эщ'Іэг'уэным ар. Абы еджэр дих'эхынщ, щ'Іэныг'э иг'уэтынщ, – жиІэу Мэтх'эныр едаІуэрт ф'Іэх'элэмэту.

– А тхыл'ыт'Іым ещанэр... – жиІэу Инал к'ыпищ'энут, ар-щ'хьэк'Іэ абы и псал'эр Мэтх'эным к'ызэпиудаш':

– Догуэ, а тхыл'ыт'Іым еджамэ, я щ'Іэныг'эр нэсауэ ара? – жиІэри.

– Дауэ нэсу. Абык'Іэ псори зэф'Іэк'Іынук'ыым. А тхыл'ыт'Іым седжэнщ, жызыІэ псори еджэфыну щытами зыгуэрт. Агрогород к'уаажэ к'эс яхуэтщ'Іыфынук'ыым. Ит'Іани а тхыл'ыт'Іым ещани щыІэщ, – жиІэри Инал и набдзит'Іыр зэхуишаш'.

– Сыт?

– Ди л'эк'Іыныг'эр ещанэщ. Ди революционнэ к'ярур.

– Дауэ ар иджы?

– А тхыл'ыт'Іыр зымыдэ к'яхэк'Імэ абы яхуэфаш'э дых'ун хуэдэу к'яру ди Іэк'э?

– А-а, залымыг'эк'Іэ ебг'эджэнущ, – жиІэри Мэтх'эныр нэ-щ'хьей к'эх'уащ, Инал жиІар и гум щ'Іых'ауэ.

– Нэг'уэщ'І Іэмал щыщымыІэк'Іэ, сыт пщ'Іэн. Дахэк'Іэ узы-гурымыІуэ дапцэ щыІэ. Тхыл' пхуемыджэмэ, жеп'Іэр имыдэмэ, к'яанэр зыщ – залымыг'эк'Іэ ебг'эджэнщ, бг'эшынэнщ, уеблэмэ пулемети топи щыбг'эуэн к'эх'унк'Іи мэх'у, арыншэу уахэ-мызаг'эмэ.

– Хэт узыхэмызагъэр?

– Цыхум... Къэрэхьэлъктым. Уарэзыкъэ уэ абыкIэ? – жиIэри Инал аргуэру Мэтхъэным кыхуеплъэкIаш, абы и гум зэрыримыхьар хьэкъкIэ и фIэш хьуа пэтрэ.

Мэтхъэныр щэта фIэкIа екIи фIыкIи псалтэ жиIактым.

Машинэр псынщIэу кIуэрт, шоферым ищIэрт гъуэгу къапэщылъыр зэрымкIэшIыр. Мэтхъэныр зыгуэрым зэрегупсысыр пщIэуэ гупсысэрт. Хэт ищIэрэт абы и гум къэкIар, ауэ шэч хэлътэкъым Инал зи гугъу ищIа тхылъищым ар зэрегупсысым. Ещанэрей тхылъыр абы и гум зэрыримыхьар белджылыт, ауэ ар Инал фIэлүэхутэкъым.

Лу имыгъэшIагъуэ щыIэт: тIысыпIэ щабэм кызырэйдридзеири, унэ, жыг сытхэр напIэзыпIэм кызырэызэринэкIри, гу е шу къахуэзэмэ, пIашIэ-тхыгъхьыу зэрыдэхри, машинэр шоферым игъаджэмэ, сабий цыкIухэр я пщIантIэм кызырэйдэжри – псоми гу лъитэрт Лу, итIани гурыфIыгъуэу и гум илтът Иналрэ Къазджэрийрэ я машинэм ису, а тIур уэршэрэгъуу иIэу, Елдар и фыз Сарими кыхуэгумащIэу зэрыщытыр. Сыту насып куэдыщэм зы махуэм ирихьэлIа Лу. Машинэр, хьэри шыри игъащтэу, жэрт, зэзэмызэ дридзеймэ, Лу кыыбгъэдэс Мэтхъэным зыжъэхи-мыгъауэу. Инали щхьэ къеупщIа: «Мэтхъэным и гугъу зэхэ-пха?» – жиIэу. Мэтхъэным и гугъу мащIэрэ ящIа Астемыррэ Думэсарэрэ? Ухуеймэ, школ дыдэм абы и хыбар шыжа Iэу Лу Iэджэрэ зэхихаш.

– Къуажэм ущIэкIуэжар щхьэ Инал жумыIэрэ? – жиIэри Саримэ къеупщIаш щIалэ цыкIум. Лупсоми зэхыху кьэпсэлъаш:

– Каникул сыкIуэжауэ аракъым, каникулыр гъемахуэрщ щыщыIэнур. Сэ сыщIэкIуэжамкIэ мис тхылъ сиIэш, – жиIэри и справкэр гуфIакIэм кыдихри зэкIуэцIихаш.

Инал кыыIихщ ари еджащ, тIэкIуи дыхьэшхри тхылъыр Мэтхъэным хуишиящ. Инал нэхъ нэшхьыфIэ хьуауэ Лу гу лъитати и гур кызырэыгъуэтыжыпат. Инал зыкыигъэзауэ дыхьэшхырт:

– Еплъыт, Къазджэрий, мы справкэм. Плъагъурэ Вэрокъуэм и мыхъуыр? Къуажэ Советым председателу тетым и маузерым и пэщ мыхъурым и пIэкIэ тригъэувар... Анасынэ, ари...

Мэтхъэныр и нэгъуджэм телъэшIыхьри справкэм еплъаш.

– Справкэм хуэдэш и мыхъурри, – жиIэри Мэтхъэныр кыыщыгуфIыкIаш Лу, – атIэ укультармеецу кыыщIокI, Лу? Сыту фIыт, ярэби. Абы хуэдэ Iуэху щхьэпэ уэ пхуэфIэкIыу хэт и гугъэнт? Уэллахыи, ущIалэфIу укыыщIокIмэ. АтIэ дызэрыгъэгъуэщэнктым дяпэкIэ. Уарэзы?

Лу мыарэзыуэ хьунт.

Мэтхъэным и псалтэр Инал кызыэпичаш:

– Лу, дауэ фагъашхэрэ школым? – щIэупщIаш ар.

Лу зэрыжи Іэнур кыыхуэщІэртэкъым. Зэрыщыт дыдэу жиІэ-мэ, цЫкІухэм яшхыр зымыгъуэт унагъуэ къулейсызи щыІэт, итІани еджақІуэхэм зызымыгъэнщІахэт дэнэ къэна, атІэ гъатхэр кыихьэмэ, пщыхьэщхьэкІэ зи нэр хъэрахъэ щыІэт, дагъэ зыщІэлъ зэрамышхым кыыхэкІкІэ. Лу комсомолет, пщІы иупс хъунутэ-къыми, зэрыщыт дыдэу кыыщІидзат:

– «КрушкІэшхуэм» загъэнщІыркъым, «крушкэцІыкІум» ирокъу, – жиІэри.

Иналрэ Къазджэрийрэ зэплъыжащ:

– «КрушкІэшхуэ», «крушкІэ цЫкІу» жыхуэплэр кыйдгурыгъаІуэт иджы, – жиІэри Мэтхъэным зыкыигъэзащ щІалэм дежкІэ. Лу и гугъэт ар зымышщІэ щымыІэу. Школым щІэсу хъуар гупищу гуэшат: нэхъ ин дыдэу, зи джэгу хыхьэгъуэ хъуа щІа-лэхуэ зи пащІэ зыупсыр щхьэхуэт, ахэр шей ефэмэ, нэхъ крушкІэ ин дыдэмкІэ ефэрти, абыхэм зэреджэр «крушкІэшхуэт». Нэхъ цЫкІу дыдэр стІол щхьэхуэ ягъэтІыст, крушкІэ цЫкІукІэ шей ирагъафэу, абы щхьэкІэ а цЫкІухэм зэреджэр «жыныбэт» е «крушкІэ цЫкІут».

Мэтхъэным ар фІэхьэлэмэту щІэупщІащ:

– Догуэ, «крушкІэ курыт» фиІэкъэ? – жиІэри.

Абы хуэдэ зэрыщыІэри Лу ибзыщІакъым.

– Хэт ар къэзыгупсысар? – жиІэри Инал дыхьэшхаш.

– Учкомырщ.

Инал дыхьэшхын щигъэтри аргуэру щІэупщІащ:

– Хэт фи учкомыр?

– Джонсонщ, – жиІащ Лу.

– Хэт жыпІа?

– Джонсон.

– Дэнэ кыикІа Джонсон?

– Жансэхъу, зо.

– А-а, Жансэхъу. ЩІалэ кІыхь гуэр! АтІэ ар Джонсон щхьэ хъуа? – жиІэри Инал аргуэру щІэупщІащ.

– ДжонсонкІэ фІэкІа фыкыиземыджэ, жеІэри идэркъым.

Лу тІэкІу къэгүзэват, лей жызмыІащэрэт жиІэу.

– Аращ атІэ Іэтащхьэу фиІэр? – жиІэри Мэтхъэным Лу Іэ кыыдилъащ игу кыыщІэгъуу.

– Джонсон учкомщ икІи заведующщ, – жиІэри Лу и псалъэм кІэ иритащ.

– Хэт ар заведующ зыщІар? – жиІэрт Инал ар игу темыхуэу.

– Уэлэхьы, сымышщІэ. Заведующ щыщымыІэкІэ, езым зигъэувыжа хъунщ.

– «Заведующ щыщымыІэкІэ», – жиІэри Инал Мэтхъэным дежкІэ еплъэкІащ. – Плъагъурэ абы кыагупсысыр: крушкІэшхуэ, крушкІэ цЫкІу. Дауэ иджы ар зэрызэхэвгъэкІыр?

– Инмэ, крушкІэшхуэщ.

– Хьэ-хьэ-хьэ, – жиІу Къазджэрий дыхьэшхаш, – мис ар пэжщ. Зи щхьэ ин пыІэ къяуацэщ, жи, къяурагъыр къяуагъапщэ-мэ, уи крушкІэри инщ. Нэхъ цыкІухэм я Іыхьэ хэмыкІуадэу пІэрэ?

– Жьыныбэхэми?

Лу щІегъуэжат жимыІэн зэрыжиІам щхьэкІэ. И ныбжьэгъу Таша и гум кэмыкІыжу кэнакъым. Таша жиІэрт и дунейр лъапэ дэгъэзеигъуэ зыщІар Иналу. ЩІалэжъ цыкІур дэкІуейрт, къехыжырт тхьэ иІуэу, нэщІым хуэмейуи жиІэрт, алыхьым емылгъэлуу щытыгъамэ. Къэзмайрэ Ахьярэ бэлыхьу къатехуар, ялыхь, Инал хуумыгъэгъу, жиІэу арат Таша алыхьым зэрелгъэлу. Лу занщІэу нэщІхьей кээхьуащ, сэ Инал и машинэ дахэм сису сокІуэ, си ныбжьэгъу Таша, тхьэм ещІэ, Жансэхьу и пыІэр кыщхьэракъуауэ уэрамым дэт хъунщ, жиІэри. Лу цыгъупщэну Іэмал и Іэкъым Таша диныр хьэкъкІэ пхыкІауэ зэрыщытыр, абы ищІыІужкІэ нэщІыр зериІыгъыр. Лу фІегуэныхь хъуат и ныбжьэгъу Таша. Арауэ кыщІэкІынт Лу и гум кыщІэкІар:

– Жансэхьу и пыІэр тынш уи гугъэ? – жиІэу.

– Ари сыт зищІысыр?

Машинэр абдежым дридзеящ, кумбым иуауэ кыщІэкІынти. Лу кызырэыфІэщІамкІэ, уафэм нэс дрихуеят. Къехуэхыжу тІысыпІэ щабэм кыытенауэ щилгъагъум, щІегъуэжаш, аргуэру жызмыІэн жысІауэ кыщІэкІынт, жиІэри. «Жансэхьу и пыІэ» жыхуаІэр зыщІэ машинэм истэкъым, армырмэ Лу жиІэнт?

– Жансэхьу и пыІэр пыІэшхуэщ. ЩхьэрыптІагъэмэ, уи щхьэм кыфІохуэ, уи нитІыр имыгъаплгъэу.

Къазджэрии кыгурыІуащ а пыІэр зэрымышІагъуэр. Ар кыпщхьэракъуэм, уи Іуэху зэрымышІагъуэр кыкІыу ауан ищІащ:

– Узижагъуэм а пыІэр щхьэраутІагъэ, – жиІэри. АрщхьэкІэ Инал абдеж щихын и гугъэтэкъым.

– Лу, фи школым нэщІаІыгъ? – жиІэри Инал щІэупщІащ, Лу жиІа псор и гум щІыхьауэ.

Къазджэрии и жагъуэ хъуащ Лу жиІар. Абы фІимыгъэкІыу Лу щигъэзмэ нэхъ фІэигъуэу, Мэтхьэныр кэпсэлгъащ:

– Догуэ, Лу, уэ езыр укрушкІэшхуэ хьэмэ укрушкІэ цыкІу?

– Уэлэхьы, сымыкрушкІэшхуэ, – жиІащ Лу, – ауэ зэзэмызэ крушкІэшхуэ кыщызат щыІэщ, духовой оркестрым сыхэтщи.

– Умузыкауэуи кыщІокІ? – жиІэри Инал нэхъ нэщІхьыфІэ кээхьужащ. – Абы щыгъуэ куэд дэмыкІыу сыпхуеинкІэ хъунуш. Зэхэпха ди хьэгъуэлІыгъуэм и хьыбар?

Лу укІытащ.

– Ди адэм жиІэу зэхэсхаш. – Лу занщІэу и гум кэкІыжащ Думэсарэ жиІа къомыр. Ар Инал ищІатэмэ, си Іуэхут и автомобилым Лу жыжьэу иригъэкІуалІэтэмэ.

– АТІэ дауэ уеплърэ, хъуну? – жиІэри Инал къеупщІащ. Лу жиІэnum пэмыплъэу и псалъэм Инал къыпищаш, – нэщІ уис нэхърэ оркестрым ухэсмэ, нэхъыфІщ, пэжкъэ, Лу? Сэри гу лъы-стащ машинэм и джэ макъым узэредэІум. Ар музыкэм емыщхъу пІэрэ?

Къазджэри Сарими дыхъэшхаш.

Гъуэгум жэм Іэхъушэ тетти, Іэхъуэхэм я башыр ягъэдалъэу, я пыІэр щхъэрахауэ адэкІэ-мыдэкІэ жэурэ кІий-гуоуэ жэмхэр гъуэгум трахурт, машинэм иукІын я гугъэу. Машинэри мычэму джэрт, ятІэпсыр иутхырт. Музыкэ дахэм хуэдэу, машинэм и джэ макъым Лу едаІуэрт. «АТІэ дауэ уеплърэ?» жиІэу Инал къызэреупщІащ Лу игъэгупсысат: «Сыт иджы абы и жэуапу естыну?» Инал аргуэру къеупщІащ:

– КрушкІэшхуэкІэ фызэджэр, дауи, балигъ хъуаш. Ахэр нэщІ имысу пІэрэ?

Лу жиІэnum пэмыплъэу, машинэр гъушІ лъэмыжышхуэ иджыблагъэ тралъхъам телъэдащ. Машинэр нэхъ щэху хъуат, ауэ ищІагъым Буруныпс щыгъуахъуэрти, Лу абдежым зыгуэр жиІами, Инал зэхихыжынутэкъым. Инал зыщІэупщІар ІэщІэ-гъупщыкІри Къазджэрий дежкІэ къеплъэкІащ:

– ПщІэжрэ, Къазджэрий, мыбы мэлү ихъу шытар? Гъатхэ къэс, Къушхъэхъу мэлыр шахукІэ, ерагъыу гъатхэ техъа мэлыжхэр псым итхъэлэу шытащ. Шынэ мащІи хэкІуэда. ТІуа-щІэмкІэ укІуэмэ, иджыри къамылым хэлъу кыщІэкІынщ я къупщхъэлъапщхъэр. Иджы Советскэ властыр зэрыуу, Бурун лъэмыжышхуэ тетлъхъаш. Си Іуэхуш дяпэкІэ Бурун мэл итхъэ-лэжмэ.

Лъэмыжым икІри машинэр къуажэм дэлъэдащ. Къуажэ гъунэм деж шытт исполкомыр зыщІэс унэ плІимэ зэгуэтыр. БжэупэмІутт езы председателри – Шырыкъу ТІутІэ. Лу занщІэу кыщІыхужаш ТІутІэ. Школым щІэс цІыкІухэм Шырыкъур нэхъыфІу ялъагъурт, япэм тету шыта Шурдым Дотий нэхърэ. Дотий еджакІуэ цІыкІухэр илъагъумэ: «А-а, Инали бейгуэл цІыкІухэр фыкъэкІуа?» – жиІэрти и нэщхъыр зэхуикІэрт. Октябрь революцэр илъэсипщІ шрикъум, Лу сымэ комсомолым хыхъати, ТІутІэ къакІуэри къехъуэхъуаш, комсомол билетхэри къаритащ, ар псоми я гум гуапэу къинат. Инал къызэрыкІуэнур ищІэрти, ТІутІэ зыщІыпщІи мыкІуауэ къыпэплъэрт. Зэ зылъэгъуам Шырыкъур къимыщІыхужыну Іэмал иІэтэкъым абы и лъакъуэ къуаншитІымкІэ. ТІутІэ зэрыщІыкІу лъандэрэ шууэ и дунейр ихъаш. Иналрэ абырэ зауэм зэдыхэтауэ фІыуэ зэрыцІыхурт икІи зэрылъагъурт. Инал и хъэл гуэрхэри ТІутІэ зыхилъхъэмэ фІэфІти, Инал хуэдэу и пашІэри щІищат, и пыІэри лъахъшэт. Инал и пыІэр зэи щхъэрихыртэкъыми, ТІутІи абы зригъэщхъу щхъэпщІэ зэи зищІыртэкъым.

Машинэм кыигъэшри къэувыІащ.

– Укъясыжащ, иджы, Лу, – жиІэри Инал бжэр кыІуихащ.

Къазджэрий машинэм кыкІащ. Саримэ здэщысам шыст зэм Инал, зэм Къазджэрий еплъу. И щхьэм телъ ІэлыэщІ дахэр зэри-гъэзэхуэжт, Инал зыкыгъазэри унафэ ищІащ:

– Саримэ, укымыкІ. Лу школым нэс шэж. АппІондэху дэри ТІутІэ дыхуейщи ди Іуэху зэфІэдгъэкІынщ. ПцІыхурэ, Къазджэрий, мыр? Шэрихьэт полкум кыбдыхэтауэ щыта Шурдым Дотий тедгъэкІри иджы ТІутІэ председателу дгъэуващ. ТІутІэ, мы ди гъусэ щІалэм и Іэр бубыдыркъэ – Ботэщ Астемыр и къуэщ. Бэлыхь гуэрщ.

– Луи? Куэд щІам, уэлэхь, ар зэрысцІыхурэ. Си ныбжьэгъу-шхуэщ, итІанэ, – жиІэри ТІутІэ нэщхьыфІэу Лу къеплъащ. Инал къэпсэлъащ:

– АтІэ зегъэхь, Лу. ФыкІэ. КІуэжи уи ныбжьэгъухэм хьыбар егъащІэ. ЗаведующыщІэ кыгтхуокІуэ, жыІэ. Исполкомым и нэІэ кыбфтемытмэ, абыи кІэ еттынщ, – жиІэри Инал ТІутІэ нащхьэ хуищІащ.

ТІутІи жиІэн ищІэрт:

– Уэлэхь, Инал, дыбгъэкъуаншэ мыхьуну. Іэ дэхьеигъуэ димыІэу ди щхьэр щІэІуащ. Ди къару здынэмысаи щыІэнщ, ауэ, уэллахь, тлэкІ къэдмыгъанэ.

– Фи щхьэр щІэІуамэ, кыыщІэфхыж, – жиІэрт Инал, гушы-Іэрэ и фІэщрэ умыщІэу. – АтІэ, гъуэгу махуэ, Лу. Нак Іуэ, Къаз-джэрий.

Къазджэрий унэмкІэ ежъащ, асыхьэту кыгъээзэри машинэ зэщІагъэнэжам екІуалІэри и хьэзырылгъэм къриха зы хьэзыр хужь дахэ Лу хуишиащ:

– Мэ, фэеплъу, нэгъуэщІ сиІатэми, уэстынут, – жиІэри.

– Уэ хьэзыр ибот, сэри зыгуэр естын хуейщ абыщыгъуэ – жиІэри Инали кыгъээзэжащ. Зиплтыхьщ-зыкыиплтыхьри автомобиль сигналыжь гуэр шоферыр здэщысым деж щылъу илгъагури кыищтащ:

– Мэ мыр. Шы къэзыщэхунум нэхъапэ шхуэ къещэху, жи. Сигнал уиІэмэ, машинэ щыбгъуэтын уихуэнкІэ хьунщ, – жиІэурэ.

СаугъэтитІри Лу кыІихащ.

Саримэрэ Лурэ я закъуэ кызыэрынэу, Саримэ алгъандэрэ жиІэну къэнар кыжимыІэу увыІэнутэкъым. ЗыщІэупщІэни сыти иуха иужь, Саримэ жиІащ Къазджэрий Думэсарэ папщІэ саугъэт кызыэрыритари. Саугъэтыр къезыгъэшар Темботт. Инали и къэшэным саугъэт хуишэу машинэм илгъыти, абы и гугъу имыщІуи къэнакъым, нэгъуэщІ жиІэн щимыгъуэтым, Саримэ и щІалэ цІыкІу Астемыр етІанэгъэ школым зэрыкІуэнум тепсэ-лтыхьащ. Думэсари, Астемыри, Жыраслгъэн и физ Гуащи, Ти-ни – кызыщІэмыупщІа Саримэ кыигъэнакъым. Лу псоми

щыгъуазэт, псори ищІэрти, хэт щхьэкІэ къеупщІми, жиІэн ищІэрт. Ликбез пунктым Астемыр щаукІыну хуежъат, жиІэу Лу щыжиІэм, абы и хыбар Саримэ ищІэу кыщІэкІаш. Умыгузавэ, жиІэрт Саримэ, Елдар фи къуажэ щІэкІуар нэгъуэщІкъым, уи адэм къамэ къыхуизыхар и пІэ иригъэувэжыну аращ. Жыраслъэни жыжъэ кІуэнкъым. Лу къратахэм дахъахауэ зэпиплъыхь-

ти, Саримэ жиІа псори и тхьэкІумэ ихъакъым.

Бурун дэт нэхъ унэ дахэ дыдэу тІууэ зэтетым машинэр

ежелІаш. А чырбыш плъыжъ унэр Щэрданхэ ирагъэщІауэ щы-тащ, и щІагъыр тыкуэнышхуэу, ищхьэм езыхэр тесу. Бал-конышхуэ иІэм еджакІуэ цІыкІухэр изу итт, Лу машинэкІэ кызыерыкІуэр яхуэмыгъэщІагъуэу. Иналрэ Къазджэрийрэ кызыерыкІуари къуажэ псом хэз хъуат, уеблэмэ а тІум ягъусэу Астемыр и къуэ Лу кызыерыкІуэжари зэхахат. ЩІалэ цІыкІухэм я щхьэр адэкІэ-мыдэкІэ кыдэгъэжауэ, я нэр кылыдыкІыу къаплъэрт, зыкъомри машинэм кыпежъауэ шоферыр ягъэгуза-вэрт. Инал кърита сигналыр Лу кыипхъуэтауэ шоферым и сиг-налым нэхърэ нэхъеижу игъаджэрт.

Лу машинэм кыщикІам зы фэ тетти, уафэм къехащ, жы-пІэнт. Абы хуэдизкІэ гуфІэщати, Саримэ сэлам ирихыжыну и пщІыхъэпІи кыыхэхуакъым. Езы Сарими, илъэгъуар и гум щІыхъауэ, и нэпситІыр хуэубыдыжыртэкъым.

Лу дунейм кыщытехъар нобэ хуэдэт – езы Инал и машинэм ису и ныбжъэгъухэм къалъэгъуаш, шэчи хэлъкъым Лурэ Иналрэ зэрызырыцІыхум, абы ищІыІужкІэ, заведующыщІэ къагъэ-кІуами Лу ныбжъэгъу кыищІаш. Къэбэрдей псом зи гугъу ящІ зэпыт Иналрэ Мэтхъэнымрэ укъацІыхуныр сытым хуэдэт езыр! Лу и насыпым щІэ щІэттэкъым.

ЕплІанэ псалъащхьэ

ЗЫХУЭМЫШЫІЭ ПЩТЫРАФЭЩ

Іэюб къуажэм кыгъээзэщ, шитІыр жыг хадэм иришэри къуэгъэнапІэ ищІа нэужь, Астемыр и унэм щІыхъаш, зыгуэр кыщІэкІыу кызыерыпемыжъар и гуапэ мыхъауэ. Хэт кыщІэкІынт унэм, Елдар, Астемыр, Думэсарэ сымэ тач-тау жрагыІэу зоныкъуэкъу. Ёуби фІэфІт имыщІэххэу Инал и машинэм хуэзэу Лу машинэкІэ зэрыкІуэжар къажриІэу адэ-анэр игъэгуфІэмэ. А хыбарым псори щыгуфІыкІаш.

– Сыту хъарзынэкІей хъуа, на, – жиІэрт Думэсарэ.

– Сарими машинэм ист, – жиІэри Іэюб, Елдар дежкІэ хуе-

плъэкІыурэ, кышцІигъуаш.

Елдар ищІэрт Инал и гъусэу Саримэ Псыхуабэ кІуэн зэрыхуеяр. А тІум Къазджэрий здашэжыну я мурадат, езы Инал кылыгытат Къазджэрий кызырыкІуэжар хэлүшІыу дыдэ ямышцІмэ, нэхъыфІу, абы щхъэкІэ зыми и цІэ иримиІуэу Елдар щІэупщІащ:

– А тІур ара машинэм исар?

– Ещанэу зы лІы бжыыфІэ гуэр исаш, нэгъуджэ Іулъу, хэтми кыысхуэщІакъым, – жиІэрт Іэюб.

– Хэту пІэрэ? – жиІэу Думэсарэ щхъэгъусэм еплъащ, Астемыр нэхъ щыгъуазэ кыыфІэшІу.

Елдар зыгуэр зерищІэр ІупщІт, ауэ, кыпыгуфІыкІ фІэкІа, кыыфІимыгъэкІыу щІэупщІэрт:

– Абы хуэдизу лІы бжыыфІэр хэтыну?

Іэюб игъащІэм илтъэгъуатэкъым Мэтхъэныр.

– Уэлэхы, сымышцІэ, слъэгъуауэ сщІэжыркъым. Цей хужь щыгыщ, пыІэщхъуэщ. Саримэрэ абырэ зэбгъурысу щыст, – жиІэри Іэюби ищІэ кыигъэнакъым. Астемыр занщІэу гу лъытащ:

– Мы-Къазджэрийуэ пІэрэ?

Елдар заригъэумысыртэкъым:

– Уэлэхы, сымышцІэ. Умылтъэгъуауэ кыыпхуэщІэн? Думэсарэ, Лу машинэкІэ яшэжамэ, и нэгү зиужъащ, дауи, – жиІэрт.

– Алыхъ-алыхъ, жыпІэр сыт! Сыту фІыт, ярэби! Езы Инали плъагъурэ зэрыщымыгъупщар кърэхъэлькъым къахэкІауэ зэрыщытыр. Ы-ы? ЩІалэ цІыкІу гъуэгум тетү щилъагъум, и машинэр кыигъэувыІэри иригъэтІысхъаш. ПашІэу зыщІыпІэ кІуэми, блэкІакъым. Мисаракъэ хъарзынэр. Тхъэм гу шригъахуэ и машинэми, и муради кърехуылІэ. Абы хуэдэ защІэу Инал щытатэмэ, Шурдым Дотий кыибжри кыибжынт, цІыхум жалэ псори жаІэнт? Уэри фІышцІэшхуэ пхузощІ, Елдар, – жиІэурэ Думэсарэ гуфІэжырт.

– Сэ сытым кыыхэкІыу?

– Дауэ, на, уэракъэ зиш тесар? Шууэ мыкІуатэмэ, Лу гъуэгужьым нэсыху Инал тІощІрэ блэкІри ежъэжат.

– Догуэ, Лурэ Иналрэ гъуэгужьым деж щызэхуэзэнү зэгурыІауэ пІэрэт? Дауэ зэхуэза? – жиІэри Елдар дыхъэшхаш.

– Лу Инал хуэзэнү и мыгугъами, и насыпти, хуэзащ. Тхъэм и гъуэгү дахэ ищІ, – жиІэу Думэсарэ зы фІы гуэр хилъагъуэрт Иналрэ Лурэ зэрызэрихъэллам.

– Зыхуэзэнү псом ялей хуэзауэ жеІэ иджы, – жиІэри Астемыр дыхъэшх нэпцІ зищІащ. Астемыр и хабзэт и унэгүащэр щІригъэгъуэжыну щимурадым деж, абы хуэдэу зищІу. – Зыхуэзэнум хуэзари хъунт, Лу жимыІэн гуэр жиІэу Инал кыимыгъэгубжъащэрэт, жызоІэри абы нэхъ сытогузэвыхъ. Дауэ жыпІа, Елдар, Шурдым Дотий еджакІуэ цыкІухэм зэреджэр? – Астемыр псалъэ кІапэ Іэпыхуауэ щытар аргуэру иубыдыжаш.

– Бейгуэл.

– Бейгуэл. Сыт шІэбейгуэлыр? БейгуэлкІэ зэджэу шытар пщым я шу лЫ гьусэр аратэкъэ?

Думэсарэ и акъылыр здынэсар уигъэщІэфынут:

– Зи бзэ дыджым Іэджи жеІэф, тІысэ, – жиІэри пичащ абы. Астемыр абыкІэ арэзыт.

– Бейгуэлыр пщым и шу лЫ гьусэмэ, еджакІуэр зи шу лЫ гьусэр хэт? Езыгъаджэр ара хьэмэ Инал? Иналімэ, апхуэдиз шу лЫ гьусэ зэрищІыну сыт? – жиІэу Астемыр зэгуэпт.

– Дотий егъэджакулэм и гугъу ищІыххэрэ? – жиІэри Елдар къыпищаш. – Дотий зыхушІэуэр Иналщ. Сыту пІэрэ апхуэдизу ар абы щІыхуэгуэпыр?

Астемыр и дамит Іыр дригъэуеящ, хэсщІыкІ щыІэкъым жиІэу кьригъэкІыу. Думэсарэ псалъэр ялэщІипхъуэтащ:

– Алыхъ, сэ вжесІэнмэ Дотий ар илѳагъу щІэмыхъур: Инал хэкум имыль кьрельхъэ, цІыхум ямышцІэ ярегъашцІэ – ІуэхуфІ Іэджэм яужь итщ, ауэ лей щызэрихьы кьохъу...

«ЖимыІэн гуэр кьыхи Іунуш мыбы», – жи Іэри Астемыр фызым и псалъэр Іэпиудащ:

– КІуэи шху тІэкІу кьытхуэхьыт.

Думэсарэ шхукІэ Іэзэт. Елдар жиІэрт: «Быбэ шху ищІыр пІастэм хуэдэу бубзытэ мэхъу. Джэд лыбжьэм а шхур тепшыхьыну кІуапІэ иІэтэкъым».

Думэсарэ, куэдрэ зримыгъэлтэІуу, шхуфІ дыдэ къахуихъаш. Астемыр и гугъэт фызыр зытепсэлтыхъар щыгъупщэжыну, арщхэкІэ дэнэт. Думэсарэ аргуэру кьышцІидзэжаш:

– Шо бейгуэлкІэ а щІалэ цІыкІухэм щІеджэр? Сыт ар зытри-жыыхьыр? – жиІэри.

Астемыр хушІегъуэжат Шурдым Дотий и гугъу зэрищІых-хам.

Елдар игу иримыхьынкІэ хьунут Дотий и гугъу ящІмэ. Арат Астемыри шІэгузавэр. Хэти ищІэрт Шурдым Дотий, исполкомым и председателу тетыху, Инал еныкьуэкъу защІэу зэрыщытар. Инал зыкьомрэ ишэчащ. Дотий бэлшэвичыжыщ, зэрыжаІэм папшцІэ Іэджи хуигъэгъуаш, ар езы Шурдымым кьызэрыгурыІуар Инал игъэшынауэ арат. Ар езым и фІэщыпхъужри нэхъри Инал хушІитхъуэу хуежъаш, Инал зэрыкьэрэхъэлткъыр щыгъупщэжаш, Инал зымы ечэнджэщыркъым, Инал зыкьыфІэщІыжаш, жиІэу и жьэм кьекІуэн кьимыгъанэу. Дотий дэнэкІэ кьыщыпсалъэми и бгъэгум ІэштІынкІэ еуэжырт: сэ схуэдэу цІыхум фІы кьехъулІэмэ зыфІэфІ щымыІэ, сэри сызэщэр хэкум я нэр згъэплъэну, я дунейр нэху сщІыну араш, жиІэу.

Зэгуэр Астемыр хуэзат Шурдымми, кьехъэкІ-нехъэкІ щымыІэу, ещаш: «Ей, Дотий, уэ цІыхум яхуэщІэбгъэнэну нэхур фэтыджэн уэздыгъэщ. Дэ дызыхуейр иджы электричествэщ. Фэтыджэн уэздыгъэм Іугъуейр кьыпех, шэрихъэтым зыкІэрумышцІэ, кьыпыпхын щыІэжкъым абы», – жиІэри.

Ар дыдэр иджыпсту Астемыр жиІа иужь, Елдари кышІи-гъуаш:

– Езым и къуитІыр электрическэ уэздыгъэм бгъэдигъэсщ, советскэ школым щІигъэтІысхъауэ.

– Тхылъымрэ бзэмрэш нэхъыщхьэр, – жиІэрт Астемыр, – уэллахыи, а тІур умыщІэу выгу дыдэ щІэпщІэ мыхъуну. Ар кыгурымыІуэ уи гугъэ Дотий? Пашэр пашэфІмэ – хъушэр кІуэкІафІэш, жи. Упашэну уежъарэ тхылъи бзэи умыщІэмэ, нэфым ухуэдэш, дэнэ гъуэгу щыпхыпшынур?

– Псалъэ захуэш, Астемыр, – жиІэри Елдар абыкІэ акъылэгъу хъуаш, – а хъушэм хэт псори зэхуэдэ? Зыр Іэш узыншэми, адреір щхъээщ е щІакъуэш. Хъэ къахыхъэу захигъэгъуашцэу щыхэти щыІэш. АтІэ хъушэми уи нэІэ тебгъэтын хуейкъэ? Мэл щхъээ хэтмэ, къыхэдзи унафэ тещІыхь, сэкъатри лъэныкъуэ егъэз, хъэ къыхыхъауэ захигъэгъуашцэрэ – еуи укІ. Пэжщ, хъушэм хэт дыгъужьым уеуэмэ, уэуам щытемыхуэни къэхъунщ. Абы щхъэкІэ къэбгъанэ хъунукъым, уи Іэщыр хъэм щыпхъумэну уи мурадмэ. Жыраслъэн хуэдэ дыгъужьыжъ уи хъушэр пэщІэхуами, согъэпщІ, цы къудей къыгъанэмэ. Зэхуимышсэыфын уи гугъэ абы хъэІуцыдз?

Астемыр кыгурыІуэрт ар:

– Ей, Елдар, Елдар. Къапхъэн мащІэ бгъэувын хуей уэ, дыгъужь псори къэбубыдын щхъэкІэ? Дыгъужьым зигу щІэгъуни ухуозэ...

Думэсарэ зиущэхужауэ едаІуэрт а тІум жаІэм. Дыгъужьым гущІэгъу хуэзыщІу фэ зриплъар езыр арауэ къилбьтэри, Думэ-сарэ и гум кърихур жиІаш:

– Сэ жысІэми фыкъедаІуэ мыдэ. Хейм илъ хамэм ещІэж, щІыжалар лей зепхъэу цІыхум ядэнукъыми аращ, си щІалэ цІыкІу. Си ерыскъы пшхаш, уи анэ узригъэфа быдзышэу уи хъэлэлщ, узищІалэм ухуэдэш, си ІэплІэ уилъу укъэхъуаш, емык Іу сыкъыумыщІ. Сэ уэри узогъэкъуаншэ. Сыту жыпІэмэ дыгъужьым соуэ, жыпІэу щынэм щытебгъахуэ щыІэш. Мэз-хъумэу щыта Дол-дадэ жыхуа Іэр дыгъужь дыдэми сэ сщІэркъым, ауэ абы и щІалэ цІыкІу псым зызыгъэпскІы хэсар къэвубыдрэ зэрыпщІанэ цІыкІу мыгъуэу (а зи анэ тхъэ еуа!) машинэм ивдзэу СэлэвкІи зэрэвгъэшар – къуаншагъэ жыпІэмэ, къуаншагъэш, си щІалэ, лей жыпІэми, лейщ. Абы хуэдэ лей зепхъауэ, дауэ цІыхум я нэгу ущІэплъэну?

Астемыр и нэщхьыр зэхиукІаш:

– Уа, уи Іуэху зыхэмылтым уи бэлагъ щхъэ хэпІурэ? – жиІэри. – Уи пІэм ис, уи Іэр псывэм хыумыІу!

Ауэ Елдар къэгубжъакъым, Думэсарэ и псалъэр шэуэ техуами. Елдар иджыпсту кыыхидзэу, мыбыкІэ сыарэзыщ, мыбыкІэ сыарэзыкъым жиІэу Инал и унафэхэр кърибжэкІмэ, а псор лей хъункІэ хъунут. «Ди тІасхъапІэ лъыхъуэм щысхь

щымыІэу я унагъуэбжэр хуегъэшІыжи я щІапІэм псы игъэжы-хыж», жиІэу Елдар унафэ ткІий къыхуамыщІтэмэ, Думэсарэ зи гугъу ищІ щІалэ цІыкІури «къэвубыд» жиІэу Елдар унафэ имыщІынкІэ хъунт. Елдар и тхэкІумитІыр тригъэхуауэ къеда-Іуэу гу щылъитэм, Думэсарэ нэхъри къызэрыкІащ:

– СиІэр псывэм хэсІунтэкъым, Астемыр, псы къэкъуалъэм лажэ зымыІэ хэвыхъу сымылъэгъуатэмэ. Догуэ, Елдар дежкІэ къезэгърэ ар? Алыхъ, Елдар и цІэ ІейкІэ Іууэ сыхуэмей!

Елдар, нэхъ щэху хъуауэ, Думэсарэ къыдэшІащ:

– Уи псалъэм пэж хэлъщ, Быбэ, – жиІэри.

Думэсарэ къэгуфІащ:

– Упсэу, си щІалэ. Абы щыгъуэ уцІыху кІуэдакъым...

– Сэри сыкІуэдауэ къэслъытэжыркъым, – жиІэри Елдар и гум кърихур къажриІэну иукъуэдиящ, – Инал лІы лъэщц, акъылкІи абы хуэдэ хэкум ису сэ сщІэркъым. Къуршым мывэ къыгуичын жыпІэу къару иІэщ. Узыжагъуэм и махуэу ткІийщ, пхъашэщ. Зэ жиІакъэ – зэфІэкІащ, къытекІынукуым.

Астемыр и щхъэркыфІэхуауэ гупсысэрт. Игум къэкІыжат япэ дыдэ Степан Ильич нэ Іуасэ щыхуэхъуар. Коломейцевым сыткІи еупщІ, узыщІэупщІэм и жэуапыр гурыІуэгъуэу къыбжиІэрт. А лъэхъэнэм псори гурыІуэгъуэ хуэдэт. Иджы илъэсипщІ дэкІащ абы лъандэри нэхъ гурыІуэгъуэж хъун хуеят Іуэхуу щыІэр, арщхъэкІэ, Астемыр къызэрилъытэмкІэ, къыбгурымыІуэр мащІэ хъуркъым. Езы Степан Ильич дыдэ уеупщІамэ, Іуэхум и тэмэмыпІэр къыбжымыІэнкІи хъунуш. Дунейм ехыжа Бэлацэ лІыжэ Іушт. Къру пашэ, жиІэу арат Мэремкъаным фІи-щар. Къру пашэ! УщыпашэкІэ, упэшэн хуейщ. Къру пашэр ауэ сытми япэ иувэркъым... «Къру» жиІэу джэурэ и макъыр къурш сытхэм жьэхоуэри джэрпэджджу къыгъэзэжыр къру пашэм япэ зэхехыж. Мис абыкІэ къещІэ жэщ кІыфІым ямылбагъуу зыжэ-хэуэн къапэщытрэ къапэщымытрэ. Къру пашэр жыбгъэми, уэшхми, уэсми япэ хохъэ. АтІэ ар нэхъ лъэщу щытын хуейкъэ адреихэм нэхърэ?

Зыкъомрэ гупсыса иужь, Астемыр и гум къэкІар жимыІэу къэнакъым:

– Уэллахыи, Инал лъэщкІэ лъэщым, къуршым мывэ къыгуичын хуэдэу. Степан Ильич жиІэу щытауэ сощІэж: «Инал лІы къыхэкІынкІэ къыхэкІынут, и къуэбзэбжыабэр тІэкІу теудауэ щытатэмэ», – жиІэу, Іущу жиІатэкъэ ар жызыІам. Цыхур зищІысыр зэуэ къыпхуэщІэнукуым. Шу гупым уахэплъэкІэ къатежынуыр къэщІэгъуейщ, шы зытесым и пІалъэ умышІІэмэ. Шу псори зэбгъурыту макІуэ, псалъэм папщІэ, япэ имыщыпхъэ хэтмэ, и шыр къыжэдекъуэ, ауэ а шу къомыр атакэ кІуэуэ ежыакъэ – къыжэздэкъуэ-ныжэздэкъуэ щыІэжкъым, щхъэж и шым и къару къызэрихыкІэ теут Іыпщхъауэ мажэ. Абдежым

нэхъыжьи нэхъышцIи шыIэжкьым. Уи лIыгъэм кьызэрихькIэ зауэ. Дэри атакэм хуэдэт ди Iуэхур. Инал и шыр иут Iыпщри уи шэрихьэтисти, уи мэрихьэтисти кьызэринэкIри псом япэ иуващ. Ауэ пэжц, япэ къехуэх мывэм бгыр кьыгуегъуэ, жаIэ. Инал бгыр кьышыгуигъуэ къэхъункIи мэхъу. Ай, бетэмал, Степан Ильич пасэIуэу хэкум икIыжащ. Арат Инал зыIыгъыфар, Степан Ильич хэкум зэрик Iыжар зи мыжагъуэ гъуэтыгъуейщ. Абы хуэдэу цIыхум фIыуэ ялгъэгуа шыIэтэкьым.

Думэсарэ кьыгурыIуэрт Iуэхур зыIутыр. Алыхьым и IэмыркIэ Степан Ильич кьыгъээжащэрэт, жиIэрт игукIэ. Модрей тIур щым зэрыхъуу, Думэсарэ кьыхидзэжащ:

– АтIэ, си щIалэ, емыкIу сыкьыумышцI, мы фыз ерыщыр сыту псэлгъерей хъуа жыпIэу. Уи гум илгъ уи щIалэм иумыхьэлIэмэ, хэт епхьэлIэн? – жиIэри фызыр и лIым дежкIэ еплгъэкIащ, кьысхуидэну пIэрэ аргуэру зыгуэр жысIэмэ, жыхуиIэ щIыкIэу.

– Уэлэхьи, узмышцI зы емыкIуи. ЖыIэ узыфIэфI дыдэр. Дызытепсэлгъыхьыр Iуэху цIыкIуэфкIукукьым.

– Сэ зи гугъу сщIыну ди хэку кьыкIам жаIэр вжес Iэжыну арат. Зэхэфха абы жаIар?

– По жаIар?

– ЖаIам фыхуеймэ, фыкъедаIуэ, – жиIэри Думэсарэ и пащхьэм ита тепщэчыр IуигъэкIуэтащ, а тепщэчыр зэран кьыхуэхъу хуэдэ. – Къэбэрдейм лIы IущIаIэ жыпIэмэ, яIэщ, жаIащ, я лIышхьэм мэкъу фшхы, жиIэу унафэ ищIми, «Iы-Iы» жамыIэу мэкъур яшхынуш, дэ апхуэдэу тшIыфынукьым, жаIащ. Сыт щхьэкIэ жыпIэмэ – дуней акъылыр а зы лIым къритами, щымыуэн алыхьым кьыгъэшIакъым, къру пашэр шыуэжыкъуэ хъумэ, абы кIэлгъыкIуэ къру псори дэхуэха хъунуш. ИжыкIэ адыгэм псалгъэжыу диIэш: хэт нэхъ акъылыфIэ, жиIэу шыщIэ-упщIэм, цIыхум ечэнджэщыр акъылыфIэщ, жаIащ. ЦIыхум я Iупэм уемыуэ, жаIэм едаIуи Iеймрэ фIымрэ зэхэгъэкIыж. ФIы жаIэрэ – къащтэ, уи гум иубыдэ, Iей жаIэрэ – абы и унафи щIы, уи акъылым кьызэрихькIэ. ЦIыхум уи гум фIы яхуилгъмэ, лей зумыхьэмэ, алыхь, хэти хьэр псафэ пхуишэнмэ. КIуэцIрыкъуа-гъэм цIыхум я гур къреуд, я гур зыщегъауэ, нэмышлгъ кьыгуре-гъэх. Астемыр ликбезым тхылгъ и блэгущIэ щIэлгъу макIуэ. Абы и ужьым сэ ситу сокIуэ, фочыр си дамашхьэм фIэлгъу. Сыт щхьэкIэ жыпIэмэ зи щхьэкIэр мыраш: уэ ушIэкIуэр цIыхум алыфбей ебгъэщIэну ара щхьэкIэ, цIыхур нэхъыбэу зыщIэ-упщIэр, дэтхэнэ хьэрфыр дауэ зэратхыр, жаIэу аракъым. Нэхъыбэу цIыхур зыщIэупщIэр, нартыху путий фIэкIа мазэм пхьэж щIэмышхур сыт, мэджытыр щхьэ зэхуашIыжрэ, жаIэу араш. Советскэ властыр зи нэу, зи псэу мащIэ шыIэ. Нобэ зыгъалIэ, жаIэмэ, советскэм папщIэ зызыгъэлIэну дапщэ кьыпхуэзгъуэ-тын?.. Ауэ фоч сIыгъыу сэ ликбезым сызэрыкIуэр плгъагъуркъэ,

нэгъуэщI умылъагъуми? «Вырвыв» жиIуу букварыр уэздыгъэм къытраутIыпщхъэри уэздыгъэр якъутэ, пэшыр кIыфI зэрыхъуу, хъейдэ – узэрызекъуэнумэ къеблагъэ...

Астемыр зипIытI-зихузу зыкъомрэ едэIуащ и фызым жиIэм, икIэм икIэжым хуэшэчакъым:

– Ирикъун хуейщ уэ ныщхъэбэ узэрыпсэлъар. Уэ жыпIэм едэIуэну къэкIуакъым Елдар. Уэри едаIуэ жаIэм, – жиIэри. АрщхъэкIэ Думэсарэ пхуэувыIэнутэкъым:

– Сыт сызэбгъэдэIуэнур, тIысэ? – Думэсарэ нэхъри и макъым зригъэIэтащ, уеблэмэ тIэкIуи щIэгубжьэжу. – Уэри Инал зыбогъэшхь. Инал, мес, агрэгорэд ещI. Уэ щхъэ умыщIрэ зы унэ гуэр. Куэд дэмыкIыу мы унэжыыр къэуэнуц.

– Молэм дежкIэ куэдщ ар мухъэрэбу, – жиIэри Астемыр пичащ.

– Сыт щIэкуэдыр? Уэ уи дежкIэ куэдми, си дежкIэ куэдкъым. Шо, Инал и агрэгорэдым хужаIэр уэри къыпхужаIэн уи гугъэ?

– Сыт хужаIэр?

– ХужаIэр пщIэркъэ? Агрэгорэдым дэтIысхъэну щIэкъур куэдыщэ мэхъури, зым зыр хущIоуэ, хуэмыфащэ кIэрелъхъэ. Агрэгорэдыр кIамунист жэнэту къалъытащи, псори жэнэтым кIуэну йолэ, арщхъэкIэ псори жэнэтым пхуэшэн?..

– Уа, сэ зы згъэщIагъуэркъым – дэнэ кIыпхрэ уэ а къомыр? – жиIэри Астемыр щIэупщIащ.

Елдари дыхъэшхаш:

– Газет емыджэми, Быбэ куэд ещIэ, – жиIэри.

Думэсари къызэрыкIат:

– ЦIыхум жаIэ. ЦIыхум жамыIэ сэ къэзгупсыса уи гугъэ? Дэ дащыщкъэ советскэм щхъэкIэ гугъу ехъам. Дыбэлшэвыч унагъуэкъэ. АтIэ, агрэгорэд дыдамыгъэшIыхьми, пкъо щIэмы-гъэкъуауэ унэ тхуэфашэкъэ дэ? Щхъэлмывэкъуэ агрэгорэд дащIыхьыни дамыщIыхьыни. Уэ си Iупэм утес хуэдэщ. Зыгуэр зэрыжысIэу: «Хъунщ, ар фыз Iуэхукъым!»

– Ярэби, уэ зыри къоныкъуэкъуркъым, ауэ къомыупщIауэ уи псалъэ къыхыумыIу, – жиIуу Астемыр и унэгуащэм хуеплъэкIырт, елъэIу хуэдэ.

Модрейм цигъэтыну и гугъэтэкъым:

– ЗыхуэмышыIэ пщтырафэщ, жаIэ. Сэри зыгуэр си гум

къреху. Ара бэлшэвычхэр цIыхубзым зэредаIуэр?

КъурIэнми итщ: цIыхубзыр цIыхухъум едэIуэн хуейщ, жиIуу. Фэ къурIэныр вдэркъым. Ар дауэ? Сэ жысIэр сэ къэзгупсысауэ аракъым. ЦIыхум жаIэр вжызоIэж. ЦIыхубз съездым сыщыкIуам езы Инал жесIэнут ар, зыгуэркIэ си дзэ

мышу шытамэ. Сэ жесІэну езмы-куамэ, Елдар жрыреІэж. Араш кърэрэхэлькыым жаІэр...

Астемыр кърэтмакыІэщІащ:

– Зэтеп Іэ уи жър. Хэт кърэрэхэлькыІэ узэджэр? Мусэ хэмэ Сэид, е мо щхэлтет Іэдэм? Уэлэхы, абы жаІэм уедаІуэмэ, куэд зэхэпхынмэ!

А зэныкыуэкыум кІэиІэну кышщІэкІынтэкыым, иджыри кърэс щхэгъубжэмкІэ дэлтыу щыса Іэюб кышщыльту: «Нахъуэ кърэ-кІуэ», – жиІэу унэм щІэмык Іатэмэ.

Вэрэкъуэ Нахъуэ гу лъытащ уанэ ятелъу хадапхэм ит щІым. Іэюб дауэ лъэныкыуэгъэз шыр имыщІами, Нахъуэ игъэхур арати, кыигъэтауэ Астемыр деж кърэдыхъащ, Елдар зыхуигъазэмэ и гуапэу.

– АтІэ хъунщ, а псалъэмакыыр дывгъэху, – жиІэри Елдар псалъэм кІэ иритащ, – умыгузавэ, Думэсарэ, а жыпІам щыщ зы псалъэ закъуэ дэзмыгъэхуу Инал жесІэжынщ.

Елдар зэригъэщІэгъуэнур ищІэртэкыым, Думэсарэ нэгъуэщІ зыгуэр хъуати. ИгъащІэм фыз хъэлэлэу, лъагъугъуафІэу, псалъэрейуэ гу лъыумытэу щытар жъакІуэ бэлыхъ хъуат, куэдми гу лъытауэ, Іэджемэ и акыылыр хунэсу Іуш хъуат. Елдар кърэ-тэджди и анэм хуэдэу фІыуэ илъагъу Думэсарэ и ИтІыр быдэу иубыдащ.

Етхуанэ псалъащхъэ

ЛУ КРУШКІЭШХУЭ КЪРАТ

Лу упэлъэщыну Іэмал зимыІэт, абы хуэдизу и Іуэхур дэкІуея-ти. «Инал и машинэм ису кърэкІуэжащ Астемыр и кърэуэ», – жаІэмэ, зэхэзыхым игъэщІагъуэрт.

Нэхъ кыкІэрыхуауэ кърэкІуэжа цыкІухэр щІегъуэжат, зэрыгувам папщІэ. Зы махуэ ныкыуэкІэ нэхъ пасэу дыкъежъжа-тэмэ, ди нитІкІэ тлъагъунтэкъэ Лу зэрыса «Линкольныр», жаІэрт.

АтІэ кърэхъун-кърэщІэн псор кърэпхуэщІэрэ? Унэм кІуэжыр кыкІэрымыхуу зэи кърэкІуэжыркыым, псоми щхъэусыгъуэ зырыз къагъуэт. Иджыри арат, хэт выгум ису кърэкІуэж, хэти шуш, и адэр е и кърэушыр лъэсу и гъусэу, хэт чырэм е бээрэ-кІуэм кърэдокІуэж. Кърэщхъэ щІалэ цыкІухэр шыд шууэ кърэсы-жащ, я хъуржыным лы, кхъуей, кърэлыш сытхэр изу. Куэд лъандэрэ зэрымылгъуа цыкІухэр зэщыгуфІыкІырт, зэрыгъэ-кІийуэ кърэажыхырт.

Шууэ зызыгъэщІагъуэу кърэсыжар и шым кърэпсыхрэ Лу машинэкІэ кърэзэрэащэжар зэхихмэ, зигъэщІэгъуэным пичт, пимычпыл и Іэт, Лу щытемыкІуэнукІэ.

ЗэрыжаІэмкІэ, Лу ликбезым фІыуэ зэрыщылгъэжам папщІэ Инал и машинэм иригъэт Іысхъат, ар уи фІэщ мыхъумэ, и справкэм еплъ – мыхъур телъыр маузер кІэрахъуэм и пэщ. Лу кърэздихъа справкэр зІэпахыу еплъырт, псоми хъэкъыу япхы-

кІат Лу дзыхышхуэ кызырыхуашІар, итІани крушкІэшхуэхэри крушкІэ цыкІухэри щызыныкыуэкыу щыІэт: иныкыуэм жалэрт Инал и машинэм, шыфІ утесмэ, улъэщІыхъэну е трактор зепхуэ-ныр ІэджекІэ нэхъ гугъуу машинэм нэхърэ. Инал и «Лин-кольников» Буруныпс зэпрыкІыну жызыІи щыІэт, арщхъэкІэ ар зымыди ухуэзэрт: Жыраслъэн и тракторыр псым щхъэ ихъа итІанэ, жиІэу.

Жыраслъэн и цІэ ираІуамэ, зэныкыуэкыур нэхъыбэж хъурт, дапщэщ кыаубыдыну Жыраслъэн е кыахуэубыдыну уи гугъэххэ, жалэрти. Жыраслъэн дзэ зэхуишхэсу, шэрихъэтистхэм я бэракъ удзыфэр кыаштэу, ТыркумкІэ яунэтІыну куэдым я гугъэт. ЛІо Тыркум щІэкІуэнур, Къызджэрий кІуати кыигъээзжакъэ? Мэтхъэныр Тыркум кыкІыжа сымти. Мэзкууш кыыздикІыжар, ухуеймэ. Тыркум щыІатэмэ, Инал абы кыришу ди школым заведующ кыигъэкІуэнт? Инал Мэзкуу зэрыщыІари, абы Иналрэ Къызджэрийрэ щызэхуээу зэрыщызэкІужари – псори кыажезыІар Лут, итІани Лу жиІэм шэч кыытезыхъэ яхэтт. Лу ар игу темыхуэу Къызджэрий кырита хъэзырымрэ Инал кырита автомобиль сигналымрэ яригъэлъагъумэ, зэфІэкІырт. ЦыкІухэм ящІэн щамыІкІэ, зыгуэр жамыІэу кыэнэнт: хэт нэхъ хахуэ Иналрэ Къызджэрийрэ, жалэрти, щІэупшІэрт. Иныкыуэм щалуэжырт Мэтхъэныр Мэремкыаным щышынэу, Инал нэхъ кыэрабгъэу кыэзылгыти щыІэт.

Зэзакыуэ заведующыщІэр кыэсащэрэт, куэдщ Жансэхъу ди фэм дихар, жалэу цыкІухэр щІэхъуэпст. Жансэхъукыым, Джонсонщ. Хэт и Джонсон – учкомщ.

Езы Жансэхъуи нэгъуэщІ зыгуэр хъуат. Япэм Лу кыыхуэ-зэмэ, хымпІар кымыщІу щытами, иджы гу кыылтымйтэу блигъэкІыртэкыым, кыеубзэ хъуат. И пыІэ кыуацэжыыр кыыкыуи-лгъафыжауэ мыр зыщхъэрытІэгъэн хуейр зэран зыщІар аракыым, жи. АтІэ нэхъ цІэрыІуэр аращи, уэ нэхъ цІэрыІуэ хъуа школым щІэскыыми, си пыІэжыыр уэ щхъэрыгъагъ. Лу ар идэнт, лІо, Жансэхъу и пыІэжыым фІэкІа абы щхъэритІэгъэн игъуэтыркъэ? Ар щимыдэм, Жансэхъу, кыыхуигъэфэщаш крушкІэшхуэ: «Нобэ щыщІэдзауэ узыхыдогъыхъэ, ди стІолым кыэтІыси крушкІэшхуэкІэ шей ефэ», – жиІэри. Инал и машинэм щригъэтІысхъа-кІэ, ди стІолми кыретІыс, жалэри адреихэри арэзы хъуаш учкомым и унафэмкІэ.

Дорофеичи кыелъэІуаш Лу: ди оркестрыр ирикъуркыым, инструмент зыбжанэ дыхуощІэри, Инал епсалгы дзыхушщыщІэр кызызэрытщэхун ахъшэ кыытхуеІых, мэуэ зы пщыкІутІ-пщыкІутху дыхъуатэмэ, военнэ оркестрым дешхъынт, жиІэри.

Хъарзынэу псори екІуэкІырт, цІыкІухэр кыэт щымыІэу кыызэхуэсыжауэ, заведующыщІэм пэплъэрт, учкомыр зыуи кырамыдзэжу. Ауэ, зэдэуэныр Іейуэ яхэлъти, аргуэру кырагъэ-

жэжаш: Мэтхэныр нэщI исым кьадэщIынкIэ хьунуш, сыту жыпIэмэ Кьазджэрий шэрихьэтистщ, жэнэтым кIуэну и му-радщ, жаIэрт. Ар жызыIар щIрагьэгьуэжаш, Кьазджэрий тхыль итхар школым щадж, абы дин Iуэху зэрихуэрэ, жаIэу кьильри. Жэнэтым иджы кIуэн хуеймэ – бэлшэвычхэр аращ, жызыIи яхэтт. Псэ гьуркIэ зэджэ Таша и фэр пыкIауэ щытти ерагьпсэ-рагькIэ хузэфIэкIащ и зы псалгэ хигьэувэну:

– Кьазджэрийкьым, абы и адэр заведующу кьэкIуами, си Iуэхуш абы щхьэкIэ нэщIын щызгьэзмэ, – жиIэри.

Таша нэщIиIыгьт, хэт сыт жиIэми кьимыгьанэу. Жансэху мызэ-мыт Iэу арIуэху ищIат, итIани пэлъэщыртэкьым, Таша шхыну кьратыр зэхуихьэсурэ хэщхьэжыгьуэ мыхьуауэ зы зы-Iуигьахуэртэкьым, шхэрти кьелыжар нэхушым деж щэрашу ишхьжырт.

Дапщэрэ Таша жраIа:

– Уа, щIалэ, мы узыщIэсыр мэджыткьым, школщ, дэри дысохьустэкьым. Зыгурыгьауэ: дыкомсомолщ, пхуэддэнкьым. НэщIым уи псэр игьэгьупэнщ, арыншэми кьызэроджэр «псэ гьурщ». НэщIыр хьэпIацIэм хуэдэщ, хьэпIацIэ зэуа мыIэрысэр жыгым кьыпохури мэф. АрщхьэкIэ идэнти ар абы! Идакьым.

Мис аргуэру шхын кьратар зэхуехьэс, хэщхьэжыгьуэ хьуакьыми, Лу ар щилъагьум, и гум тэхуакьым, кьэтэджри, крушкIэшхуэкIи крушкIэ цIыкIуки шей ефэм зэхахын хуэдэу, ину кьэпсэлъащ. Абы и макьыр зэрызэхакьым хуэдэу, лошкIэкIэ кIэртIоф пюре зэхэзыпIытIэм Iуэлъэуэныр щагьэтащ.

– Таша, – жиIэрт Лу, – уэлэхьи, кьызжиIакьым жумыIэж, укьыпыхун дэнэ кьэна, укьыпыщэтынум жыгым.

Лу жиIэр кьагурымыIуами, зыкьом дыхьэшхаш, сыт жыг ар кьызыпыщэтынур жаIэу.

ЩIэупщIэни кьахэкIащ:

– Дэнэ уэ жыг шыплъэгьуар?

Лу жиIэн имыщIэу кьэтэджатэкьым:

– Советскэ властым и жыгым. – Абы хуэдэ псалгэ дэнэ кьрихат Лу? – кьыздеаIуэ, тIысэ: фи унагьуэ гузэвэгьуэ фикуамэ, унэщIкIэ сыт и мыхьэнэ? Абы нэхьрэ сэ Инал сельэ Iунщи нэхьыфIщ. Инал лIыфIщ, кьиутIыпщыжынщ уи кьуэшыр. Инал имыдэмэ, Кьазджэрий сельэ Iунщ, – зыгуэрым си хьэтыр кьилъагьункьэ? Догуэ, дэ жытIэр уи фIэщ щхьэ мыхьурэ? Советскэ школкьэ узыщIэсыр? ИгьащIэм умылгьэгьуа джанэ-гьуэншэдж щIагьыщIэлъ кьыуатащ, уи батинкIэри аращ, уагьашхэ, жэщкIэ гьушI гьуэлъыпIэм уилъщ. Уи адэ дыдэм кьыпхуищIакьым советскэм уэ кьыпхуищIам хуэдиз...

Таша ищIэнур имыщIэу щыст, и щхьэр кьыфIэхуауэ. Пэжу, Таша гьуэншэдж щIагьыщIэлъ игьащIэм зримылгьэгьуар IупщIт, сыту жыпIэмэ, щыгьын кьыщратым шухьэ гьуэншэджым и

щЫлу боз гъуэншэдж хужьыр трикъуауэ шытащ, шухьэр нэхъ хъума хъунщ жиІэ хьисэпу. Абыи мащІэ игъэдыхъэшхакъым.

– Хэт уи гугъэ а псори къытхуэзыщІэр? – жиІэу Лу и псалъэм зригъэукъуэдийрт. – Советскэ властыр аращ. А советскэр зи щЫб илгу хэт къэзыхар? Уи адэр, си адэр аращ. АтІэ, узыхуей псори къыпхуащІэу, уеблэмэ музыки урагъауэу, уэ нэщІ уису, алыхьым ухуэпщыллу, ар дауэ?

Таша зиущэхуауэ едаІуэ щхъэкІэ, и псалъэм текІыну и мурадыххэтэкъым. Къыщиуду гъыным хуэдэу и гур къызэфІэнауэ, Таша жиІащ:

– Уэлэхы, сылтапщІэу уэсым сыхэтами, си Іуэхум уэ сумыгъэнщІи. Сэ жыхьэнмэм сисыну сыхуейкъым. Сэ жэнэтым сык Іуэрэ уэ жыхьэнмэм и курыкупсэм укІуа иужь сыкъэпщІэнщ.

Таша и псалъэм куэд зэгуигъэпаш. АдэкІэ-мыдэкІэ къыгуоукІыу цІыкІухэм жаІэрт:

– Делэщ ар! И гугъэм, уэлэхы, абы Щэбэт и гугъэр. УнэщІа щхъэкІэ жэнэтым уагъакІуэуи! Щыгугъ! НэщІ исыр жэнэтым кІуэуэ щытамэ, молэр Сыбыр ягъакІуэрэт? Уа, мэджэгу ар, согъэпщІ, бэлшэвычым ямубыдынум жэнэту щыІэр. ГурыгъаІуэт а ахьмакъым: кІэмунистыр аращ, тІысэ, жэнэтыр зыхуэфашэр.

Таша къыдэщІын гуэри крушкІэшхуэхэм яхэту къыщІэкІынт, ауэ псоми ялъагъуу динщІэкъуу зыкъыгъэлъагъуэмэ яф ІэфІакъым. Езы Ташаи къыгъээзну и гугъэтэкъым.

Іэпщациэ-лъэпщациэу яхэтыр Сосрыкъуэт, арауэ къыщІэкІынт а щІалэр бэрэбанауэу оркестрым щІыхагъэхьар. Сосрыкъуэ абы хуэдизу егугъуу бэрэбанэм еуэрти, музыки зэхуиугъэхтэкъым. Бэрэбанэми гъуаплгъэ тепщэчми зэуэ шеуэ щыІэт, уи тхъэкІумэІупсыр Іуиуду. Сосрыкъуэ гушІэгъу хуищІу Таша къыщыдэщІи щыІэт. Ауэ иджы ар, абы къыдэщІын фІэмыфІ дэнэ къэна, тІэкІу игъэшынэмэ нэхъ къиштэрт. Сосрыкъуэ и ІэштІымыжьыр зыхуэдэр зымыщІэ щІагъуэ школым щІэстэ-къым. Сосрыкъуэ Таша зыхуигъазэри:

– Уа, ЦишкІэ къыщІоджэр пщІэжрэ уэ? Уи щхъэм тетыр цишщи аращ. АтІэ уи фІэщ щІы, Циш, уи нэщІыр икІэщІыпщІэкІэ умыгухмэ, а цишри уи щхъэм къызэрытемынэжыноур. КъыбгурыІуа, тІасэ? Еплъыт мыбы, – Сосрыкъуэ Іэбэри Аркашкэ ІэлъэныкъуэкІэ хъэпшыр цІык Іум ещхуе къиІэтащ, – плъагъурэ мы быртІым цІыкІур? Уэ уи псэр хэгъуащ...

ШхапІэм щІэсу хъуар дыхъэшхаш.

Аркашкэ урыс щІалэ зейншэ цІыкІут. Адыгэ, къущхъэ щІалэ цІыкІухэм нэхъ псынщІэу урысыбзэ ящІэнщ жаІэри урыс щІалэ цІыкІу зыбжанэ школым къыщІагъэтІысхьат, ауэ адыгэмрэ къущхъэмрэ зэрынэхьыбэр ара, е нэгъуэщІт, урысхэм адыгэбзэ

зэрагъэщIащ, адыгэм урысыбзэ зэрамыгъащIэурэ. Аркашкэ кIийрт адыгэбзэкIэ:

– Сосрыкъуэ, щыгъэт! Сосрыкъуэ, сыутIыпщ! – жиIэу. Сосрыкъуэ урыс щIалэ цIыкIур лъагэу иIэтауэ щигъэтыртэкъым:

– Феплът, Аркашкэрэ Ташарэ хэт нэхъ ещхъ мыIэрысэм? Лу, уи мыгугъэ Таша хьэпIащIэ еуэну. Ар зэрыгъуам хуэдэу, уэлэхьы, ди унэм зы щынэ яукIамэ яхуэмыгъэгъу хьэпIащIэ иримыщIэу. Аракъым сэ зи гугъу сщIыну. КъурIэным жегIэ джауру дунейм тетыр жыхьэнмэм кIуэну. Мис, Аркашки джаурщ. СогъэпщI, махуэпс сефэну сыхуеймэ, Аркашкэ ишэчыну жыхьэнмэр сэ щызмышэчыным! Къызджэрий къакIуэмэ, фIыщIэ къыпхуищIын уи гугъэ?

ЗэрыгъэкIий аргуэру къэхъеящ.

Таша къыщхьэщыжыну езымыкуахэм я щхьэр къаIэтащ:

– ЛIо КъызджэрийкIэ ар щIэбгъэшынэр? Мэтхэныр къадышхуэу хэкум исакъэ? – жаIэри.

– Ар къадыуэ зэрыщытрэ мащIэ щIа? Инал къыхуидэн уи гугъэ, Мэтхэныр динщIэкъуу гу къылгитэмэ? Уэлэхьы, къызэришэжам нэхъэрэ нэхъ псынщIэжу иримыхужэжым!

– ХьэщхьэрыIуэр къуажэм зэрыдахум хуэдэу ари!

Къызджэрий къыдэщIхэм зыкъаIэтащ, крушкIэ яIыгъымкIэ зэуэну зым зыр епщэдыкъауэу, зэрыгъэкIийуэ, жаIэр зэхэпхыртэкъым, зыгуэр псоми къахэгуюукIырт:

– Къызджэрий и пыIэр Инал хуэгъэтIысам, уэлэхьы. Ар Инал щышынэмэ, Мэзкуу кыкIыжрэт!

Инал къыдэщIым ар ядэнт, псори къызэрыгъэгубжъащ. КрушкIэкIэ уэныр къыщаублэм, Сосрыкъуэ еIунщIщ стIолми, тельри тетри елъэльтэхащ. «ЖыныбэкIэ» зэджэ цIыкIухэр щтэри, щхьэж и занщIэ и гъуэгуу, зэрехъжъащ. СтIол щIагъым щIэпщхьаи щыIэти, абы щIипыгIар занщIэу къэкIиящ гыуэ. Лу а махуэм крушкIэшхуэ къызэрыратар къабыл ящIа хьунтэкъым куэдым, зыгуэр гъушI тешцэчкIэ къеуэри и натIэр зэгуиудащ, лъыкъуалэр къежэхьу.

ШапIэм гужъеуэ къыщIэлъэдащ Жансэхъу, Дорофеич, кухаркэ Матренэ сымэ. ЕгъэджакIуэ лъэпкъ асыхьэтым щыIэтэкъым, я урокыр яухри я унэ кIуэжат.

Матренэ гужъеат. Абы и кIий макъым уи щхьэфэцыр игъэтэджырт. Лу и натIэм лъыкъуалэр къежэхьу щилъагъум, гыуэ къыщIидзащ, щIалэр яукIа къыфIэщIу. Дорофеич, ихъу-иль щхьэкIэ, ищIэнур ищIэртэкъым. Матренэ Лу и натIэм къежэх лъыр илъэщIырт, Жансэхъу зэрыгъэкIийм яыхьауэ цIыкIухэм япкърыупщIыхьырт, Лу къеуар къыхуэмыщIэу. Къэхъуар нэщхъеягъуэт. КъурIэным енэщIым утепсэлъыхьыныр зырикIт абы елъытауэ. Абы нэхъей хэнэщхъеихьар хэт? Луш, Иналрэ Мэтхэнымрэ ныбжъэгъу яхуэхъуарщ. Дауэ хьуну иджы, Лу къыщыщIар Инал е Къызджэрий зэхихмэ? Жансэхъу унафэ

ищІащ пэшым Лу шагъэгъуэльыну, езы кухаркэри сымаджэм бгъэдэсыну. Дорофеич пщэдджыжьым жыуэ дохутыр кышэн хуейт. Псоми унафэ яхуищІа иужь, езы Жансэхъу тІысащ, къэ-хъуар итхыну.

Жансэхъу дэни ирекІуэ, сыт уроки щІрес, и гуфІакІэм словарь дэлът. Зыгуэрэм епсалъэмэ е къэхъуа-къэщІа гуэр илгъэ-гъуакъэ – занщІэу и словарыр кърипхъуэтынти зыхуей псалъэр кыигъуэтынт. Дорофеич е Матренэ къагурымыІуэ псалъэ кыигъуэзмэ, еджакІуэ цІыкІухэм тхъэ яІуэрт абы хуэдэ псалъэ щымыІэу, арщхэкІэ Жансэхъу упэлъэщынт, словарым а псалъэр иту уигъэлъагъумэ. Иджыпсту Жансэхъу, Іуэхур зэІыхъауэ щилъагъум, и словарым, чытапым хуэдэу, иплъэри зыхуей дыдэр кыигъуэтащ:

– Коллоквиум, – жиІэри.

АрщхэкІэ а псалъэр хуээртэкъым, ар езы дыдэм кыыщыгурыІуэжым, жи Іащ:

– Инцидент! – жиІэри. ТІэкІуи гупсысэжщ, Матренэ дежкІи плъэри а псалъэри, тэмэм дыдэу кымылтыгътэу, щІигъуащ: «эксцесс».

– Эксцес, мэксцес я не знаю, – жиІэрт Матренэ, – Жансэхъу е Джонсон, дауэ уэ кыызэроджэр, насып уи Іэти, тепщэчым зи натІэ зэгуиудар Лут, армырмэ дуней плъагъунт. Плъагъурэ Лу зэрыбэшэчыр? Ар нэгъуэщІу шытамэ, мащІэт абы кыигъынур? Лу тральхъэр ешэч. Уэри кыыпхуагъэгъуну уи мыгугъэ. Сабийр яукІ пэтащ. Умып ІащІэ, уи Іэтащхъэри къэсынщи, ХъэфІыщІэ и кыыдыру, уигъэлъэныщ. Насып ди Іэти, Дорофеичи жыжьэ мыкІуауэ кыыщІэкІащ, армыхъумэ яукІыпэни шыІэнкІэ хъунт.

Жансэхъу гузавэу шыхуежъар иджыт. Лу и гъуэльыпІэм бгъэдэтІысхъэри еупщІащ:

– Догуэ, жыІэт, Лу, сэракъэ крушкІэшхуэ къуатыну унафэ зыщІар? КъызгурымыІуа уи гугъэт Іуэхур здынэсар? – жиІэри.

– КрушкІэшхуэ, жи. КрушкІэ фІэкІа дунейм узэгупсысын щымыІэу ара? – жиІэу Матренэ кІийрт.

– Умыгузавэ, Жансэхъу, кыызэуэ зыри шыІэкъым, –

жиІэрт Лу, и натІэ зэгуиудар къеуэ пэтми. Лу и натІэм кыиж

лгъыр Ма-тренэ напэлъэщІкІэ трилъэщІыкІырт. Матренэ пщэфІапІэм кІуэуэ пщэфІэн хуейт, арщхэкІэ уІэгъэ хъуа щІалэр кызыыхуи-гъэнэнур ищІэртэкъым.

Асыхъэтым Таша, Сосрыкъуэ, Аркашкэ сымэ бжэщхъэІум кыытеуващ.

– Іейуэ узрэ? – жиІэри Таша къеупщІащ.

– Уэлэхы, зыри мыуз, – жэуап кытыжаш езы Лу.
– Умыгузавэ, – жиІэрт Сосрыкыуэ зигъэбэлыху, – пщэфІапІэм дыкІуэнщи кІэрт Іофу ягъэкъэбзэнур дэ щым дгъэкъэбзэнщ.

Матренэ хуабжыу и гуапэ хыуаш Сосрыкыуэ жиІар. Фыз гъумым ІэлыныкыуэмкІэ Аркашкэ кыиубыдщ, адреимкІэ ТапашІалэ цыкІур зришалІэри зэуэ ІэплІэ яхуищІаш. ДІэпыкыуэгъу щигъуэтым, кухаркэм и гуапашэ хыури и нэпсыр кыыф ІыщІэжаш.

– А зи насып хэхъуэн, а си щІалэфІ цыкІухэ. Фэ фхуэзмыщІэн щыІэ. СыфхуэпщэфІэнкыэ сэ нобэ. ИгъашІэм фымышха шхын ІэфІ фхуэсщІынкыэ. Фэ мэуэ фыщыс. Дакыкыэ закыуэ фІэк Іаи сыхуейкыым, – тепыІэжыртэкыым Матренэ.

– Зумыгъэсымаджэ, си кыуэш, – жиІэу Сосрыкыуи Лу щхъэщытт.

Жансэхыу и лъэкІыныгъэр зэрыиныр уигъашІэу кыэпсэлыаш:

– Сосрыкыуи дІэпыкыуэгъуу зыдэш!

– Куэдщ адэ, абы хуэдиз дІэпыкыуэгъу сыту сщІын? – жиІэри Матренэ унэм щІэкІаш.

Жансэхыу и словарыр аргуэру кырихри псалъэ гуэр лыхыуэу хуежыаш. АрщхъэкІэ гъуэтыгъуей хыуауэ кыыщІэкІынт ар зыхуей псалъэр.

Еханэ псалъащхъэ

ПЩЭДДЖЫЖЬ ТЕЛЫДЖЭ

Нэху щыху Лу жеякыым.

Жансэхыу зыпылъ хыджэбзым деж кІуаш, и зэш тригъэуну. Дорофеич зэи-тІэуи кыыщІэплъаш Лу деж, арщхъэкІэ чэфы-жыыр кыыІурихырти, сыткІэ уеупщІами, жиІэр зыт: «Зауэм ды-щыІэу си оркестрыр атакэ есшажыэри сэри сыхэту сыдирижо-ру – австрийцым дыкыышалъагъум, щтэри зэбгрыжат, зы цыху закыуэ кыэмынэу ари. КыыбгурыІуа? Полъкум я командирри си гъусэт, кыыбгурыІуа? Уеблэмэ езы командирыр си ужь иташ, армыхъумэ кыызбгъурытыххакыым. КыыбгурыІуа?» – жиІэу Дорофеич пщІыр щІигъэлъэлырт. Лу щІэупщІаш: «Австрийцхэр адыгэм ещхъ хъэмэ Іиблисыфэ ятет?» – жиІэри. Іиблис жыхуаІэр Дорофеич ищІэххэртэкыым. Дорофеич щыщІидзар кыыхуэмыгъуэтыжу и жъэм кыихъ кыыгъанэртэкыым: «Дивизэ псо си оркестрым зэбгрихуаш, кыыбгурыІуа?» жиІэрт. Чэф иІэ щхъэкІэ, а псор Дорофеич зытрижыІыхъ щыІэт: «Инал елъэІуи, кыыбгурыІуа, дызыщыщІэ инструментыр кыыдегъэт. ОркестрыфІ эдгъэпэщмэ, кыыбгурыІуа, музык защІэкІэ полъку псо зэбгритхунщ, кыыбгурыІуа, советскэм бийуэ иІэр зэбгритхунщ, уеблэмэ Жыраслъэн яхэту, кыыбгурыІуа?»

Дорофеич кыэтэджыжаш:

– Церемониальным маршем, по-эскадронно, дистанция: три корпуса! Марш! – жиІэри.

Дорофеич щІэк Іыжри и пэшыжь цІыкІу гьуэлъыпІэ закъуэ фІэк Іа зыщІэмыхуэм кІуэжащ. И пырхъ макъыр абы хуэдизкІэ инти, оркестр псо пырхъ хуэдэт. Дорофеич иужь Матренэ кыыщІыхьэурэ Лу и натІэм хьыдан псыф кыытрильхьэрт, и щхьэм хуэпсэлъэжу хуэм цІыкІуу хьушІэрт:

– Интернат. Ар интернат сытми. Учкомыр зыпыль хьыджэбзым деж кІуащ, завхоз жыпІэнущи, чэфым зэрехьэ. Хэт пщэдей дохутыр къэзышэнур? Хэт сабийр шхапІэм щІэзышэнур? – жиІэу.

Лу зиушэхуат, жейнэпщІэ зищІауэ. Таша аргуэру яхуэмышхэмэ, дауэ хьуну? Шхын щхьэкІэ лІэнкьэ? Алыхьым хуэпщылІмэ, и кьуэш ягъэтІысар кьаутІыпщыжын и гугъэш. Ар зэрынэщІыр Ахьа ищІэххэу кыыщІыкІ. Тутнакъэщым щІэсым унэщІэ щхьэкІэ сэбэп ухуэхьун, ар щхьэ кыгурымыІуэрэ Таша, – жиІэрт игукІэ. Думэсарэ и псэлъафэри Лу и гум кьэкІыжащ: уи джанэр уэ зыщыпхыжмэ, нэхьыфІщ, нэгъуэщІым зыщэбгъэхмэ, Іэмал имыІэу, джанэ пщампІэр уи пэм фІигъэнэнщи игъэузынщ, жиІэу. НэщІыр джанэ фІейм хуэдэш, зыщыхи хыфІэдзэ. Абыхэм егупсысурэ Лу Іурихаш.

Нэху щат, Лу и джанэр зыгуэрым щихыу пщІыхьэпІэ щилъагьум.

Лу кІий макъым кыигъэушаш. ЗыщІэдэ ІукІмэ – Матренэ и макъ зэхех. Зыгуэр кІуэсэжауэ и гугъу ящІ. Хэту пІэрэ ар? ЦІыкІухэм ящыщ щыкІуэсэж кьэхьуаш Іэджэрэ. Езы Лу дыди зэ кІуэсэжат. Ар езым иджыри щыгъупщатэкъым: пщыхьэщхьэм пшапэр зэхэуауэ, Лу я хадэм кьилъэджащ. Думэсарэ и кьуэр щилъагьум, гуфІаш, игъашхэри игъэгъуэлъыжащ. Пщэдджыжь нэхушым Думэсарэрэ Астемыррэ я псалъэмакъ зэхех. Думэсарэ Астемыр зыхуигъэзауэ:

– Лу кьэкІуэжащ. Идэркъым интернатым щеджэн, – жиІэрт.

Астемыр зыкъомрэ зыри жиІакъым. Лу и гугъэт и адэри арэзыуэ.

– Хуэмеймэ, сыт епщІэн, – жиІэрт Астемыр ину, – кьэкІуэжамэ, хьарзынэщ. Мусэ зы махуэ сыхуэзати, жиІаш: «Уи кьуэ нэхьыщІэр школым умыгъэкІуатэм, бжэныхьуэу згъэувынут», – жиІэри. Къызэреджэу, Мусэ деж ирек Іуэ. Сэбэп хьумэ, вакъэ уасэ нэхь мыхьуми, зыгуэр кьилэжьынщ.

Лу, ар щызэхихым, кыгурыІуаш и Іуэхур зэрымышІагъуэр.

Астемыр школым кІуауэ, Думэсари жэмыш зэрыщІэк Іыу, Лу кыыщылъэтщ, псы тІэкІуи и нэкІум щІикІэш, зихуапэри, бгъуэзмэ къащтэ, хадэмкІэ илъадэри бзэхаш. Жэрыгъэ защІэкІэ Бурун гъуэгум нэсри я школымкІэ иунэтІаш. КІуэсэжауимыкІуэсэжауи гу кьылъататэкъым, Лу школым щынэсыжам.

Абы лъандэрэ илъэситІ мэхъури, Лу ззи игу къэкІакъым кІуэ-сэжыну. Иджы, заведующыІэ къыщыкІуэ дыдэм хэт кІуэ-сэжар? Инал инструментыІэ къаритрэ оркестрыр ин хъумэ, полъку псо музыкэкІэ зауэм ІуашэнкІи хъунщ. Си Іуэхущ а полъкур Жыраслъэн хузэтелыгъэм, лъабжьэкІэ ирамыхмэ, уэлэ-хьи. Езы Жыраслъэни къаплъэрэ, оркестрым Лу хэту къылаагъу-мэ, зыкъуэт къуэгъэнаплэм къыкъуэкІынщи лъэІуэнщ: «Фи Іэ-мышІэ зызолъхэ, Лу, къулыкъуи фхуэсщІэнщ, мы полъкур къызэфтмэ. Арполъку хъумэ, сэри командир сыфхуэхъунщ, мы оркестрыр къызэфт закъуэ», – жиІэнщи... «Командиру Къазджэ-рий ягъэувмэ, мынэхьыф Іу плэрэ?» – жиІэу Тини мэлущащэ... Догуэт, Лу кейр хъэмэ дауэ? Тини дэнэ къыкІа?..

Аргуэру Матренэ мэкІий.

– Къэхъуар сыт? Таша кІуэсэжаш. Абы лъыхъуа цІыкІухэм къагъээжаш, дгъуэтакъым, – жа Іэри. Матренэ и Іуэху зыхимылъхэ щыІэтэкъым. Иджы зытепсэлъыхъын иІэти иригъэжаш: «ЖыІатэкъ! Сэ сщІат ар. Дэнэ щыІэ учкомыр? Къеджэ-дыхь, зыпылъ хъыджэбзым кІэлъыкІуауэ. Дорофеич, жы-пІэнщи, нэхъеижщ, чэф иІэщи къыпхуэгъэушынкъым». ЦІыхухэр: «крушкІэшхуи», «крушкІэ цІыкІуи», «жбыныбэ цІыкІухэри» мэжалІэ малІэ. МывэкІэ къищІыкІа пщІантІэ кІуэщІым зы мывэ сатыр занщІабзэу пхрокІ. ЕджакІуэ къэс мывэ зырыз яІэщи, стройуэ щыувкІэ щхъэж и мывэр къегъуэтыжри тоувэ. Нэхъапэ дыдэ иувэр Сосрыкъуэт, иджыпсту зэрыщыт дыдэм ещхъу. СэмгурабгъумкІэ мывитІ къэнат зыри темыту, дзахъэ хъуам хуэдэу. Зыр Таша зытеувэу шыта мывэр арат, адреир Лу ейт. Лу щхъэгъубжэм къыдэплъти и увыпІэм зыри щымыту щылаагъум, и жагъуэ хъуаш. Жансэхъу кърита и пыІэ къуацэр зыщхъэрикъуэри Лу унэм къыщІэжаш, строймхъуэнэу. АрщхъэкІэ тІэкІу къыкІэрыхуаш. Сосрыкъуэ цІыкІухэр столо-вэм щІишэрт, Дорофеич и командэ тыкІэм зыпищІыжурэ:

– К церемониальному маршу, по-эскадронно, ди станция три корпуса... зырызу, фи тепщэчым гъуазэр тевубыдауэ. Шагом марш! – жиІэу.

Лу и пыІэшхуэм и нэр къигъаплъэртэкъым, Матренэ ар щылаагъукІэ, щхыдэрт «Жансэхъу и пыІэр щхъэ сымыгъэсрэ» жиІэу. Лу и пыІэр иткІэ и Іыгыгу щІалэ цІыкІухэм щалъагъукІэ, дыхъэшхырт, зыгуэрхэр жаІэрт. Матренэ украиныбзэ зищІти:

– Да вы тилко побачьте, шо це таке. Да вы тилко побачьте! Видане ли це дило! Побитый хлопчик, ему треба лежать, а он

*Фепл къудей, сыт мыр зищІысыр, фепл къудей. Абы хуэдэ Іуэху фыхуэза? ЩІалэм, уІэгъэщи, плэм хэлъыным и плэкІэ, къекІухь. КІуэи гъуэлъ, зегъэхь. Зыумыгъэлаагъу мыбы уахэту.

марширует. Да киш отседова, слышишь, ты, Лю? Чтоб я тебя тут не бачила!*. КІуэи Жансэху и пІэм игъуальхъэ, къэкІуэ-жыни къэмыкІуэжыни езыр. Нобэ фІэкІа пІалъэ имыІуэ Инал деж сывкІуэнщи жесІэнщ ди зэхэтыкІэр. Шырыкъу ТІутІэ ущыгугъмэ, ди Іуэху иджыри зэІубз хъунукъым. Мыр интернат хъурэ сытми. Зозауэ, зэроукІ, къаджэдыхъ. Си щхъэр сагъэужэ-гъуащ...

Жансэху къэкІэрыхуауэ пщІантІэм къызэрыдэлъадэу, Матренэ и шхыдэ макъ зэхихащ. ЗыгуэркІэ захигъэгъуэщэжын и хысэпу, япэ и щхъэм кыххэ хамэбзэ псалъэ къыжьэдэхут:

– Ансамбль. СогъэпщІ, ансамбль дымыхъуам. ДяпэкІэ «Жансэху и пыІэр» щхъэрызытІэгъэнур къуэншар аракъым, нэхъ къахэлІыфІыкІар аращ. Ансамбль, жиІэмэ, аращ къыкІыр. «Жансэху и пыІэ» жытІэнкъым, «курсант пыІэ» жытІэнщ. Абы нэхъ щІыхъ пылъщ... – жиІэу.

АрщхэкІэ Матренэ абыкІэ пхуэгъэбэяунт, шхыдэныр аргуэру къеублэ, и ныбэшхуэр къыргъэувыкІауэ, фыз пшэр иныр зэщІосысэ, и Іэр игъэдальэу щыпсалъэкІэ.

– ЩІыхъ, жыпІа? Сэ щІыхъ уэзгъэлыагъункъэ, умыпІащІэ. Инал дежи сынэсынщ. Хэт и щхъэр зэгуэудащ, хэт кІуэсэжащ, хэти жэщкІэ къекІуэлІэжыркъым, итІани «щІыхъ» жи. – Матренэ и жьэм псалъэр къыжьэдэлъэлы щхъэкІэ, и Іуэху щІэн къанэртэкъым.

ШхапІэм щІэхсхэр пщафІэм жиІэм едаІуэртэкъым. Щхъэж и кІэртІоф пюрер зэхипытІэу, гъушІ лошкІэмкІэ дзэху шынакъым зэуэ теуІуэрти шхапІэр кІыщ хъуауэ къыпфІэщІырт. КІэртІоф пюрэм нэмышІкІэ фошыгъу кІанэ цІыкІуи къыдэкІуэрт: зи «крушкІэ иным» – нэхъыбэІуэу, адреј «жыныбэ» шыкІухэм нэхъ мащІэу. Пщэдджыжь къэс арат яшхыр, ауэ Матренэ я унэ кърихрэ фІэІуа-бжэІуа сыт кыххэмэ, къышигъэберычэт щыІэт. Апсом нэхърэ ныщхъэбэ Таша зэрыкІуэсэжар нэхъ яфІэІуэхут.

Тхъэ зыІуэ яхэтт:

– Уэлэхы, узыхуейр пхуэзмыщІэм, Таша мэджытым кІуауэ зыщымыгъэпщкІум. Мухъэрэбым исщ, жынду шыр хуэдэу, къиплъу: «Си къуэш ягъэтІысар, ялыхъ, къегъэутІыпщыж», – жиІэу лъаІуэу нэмэз ещІ.

Щхъэж и щхъэм кыххэр жи Іэу псори дыхъэшхт, Таша зи гугъу ящІыр бжэщхъэІум къыщытеувэжам. Таша сыт и къэгъэзэжыкІэу кыигъэзэжа, жаІэрт, хъэлыгъуанэ блар пщІэхэзу? Иджыпсту дыхъэшха къомыр еплъырт абы, зыхуахъынур ямышІэу. Таша пулемет лентІ пщІэхэлъ хуэдэт.

Япэ къэпсэлъар «жыныбэхэр» аращ:

– Уа-а! Таша къэкІуэжащ! – жаІэри, адрејхэм ар ямылгъагъу хуэдэт. КрушкІэшхуэхэри зэрыгъэкІиящ:

– Ар сыт, Таша, дэнэ кыпха а хъэлыгъуанэ къомыр? Къа-кІуэ, тІасэ, къэзыгъэзэж алыхъым къештэ, – жаІэу.

Таша кІуэсэжауэ зыгъэІуар щІегъуэжат. КъызэрыщІэкІамкІэ, абы кІуэсэжыну и гум къэкІатэкъым. Бэзэрым шыІаш. Хъэлы-гъуанэ блахэри и пхъуантэм дилъхъэу ишхыжыну и мурадкъым, аратэмэ, шхапІэмкІэ къэкІуэнт?

Таша зэгупсысар мырат: Сосрыкъуэрэ Лурэ къыхуадэнутэкъым Таша нэщІ иІыгъыу, ар и фІэщ хъуаш щІалэм. АтІэ, хъэлыгъуанэ къэсцэхунщи, нэщІ зэрызмыІыгъым и гуэныхьыр стезыхыну арэзым хъэлыгъуанэр ирешх, жиІэри Таша ахъшэ тІэкІу зэхуихъсам къыщІэкІыр бэзэрым кІуэри къищэхуаш.

Зэ жыІэгъуэкІэ псоми къагурыІуакъым Таша зыхуейр, ауэ тІэу-щэ жиІэу псоми къащыгурыІуэм, зэмыныкъуэкъуу къэнэнт. «Жыныбэ» цІыкІухэм фІыщІэшхуэ хуашІт Таша шей ефэгъуэм ирихъэлІэу хъэлыгъуанэ къызэрихъам щхъэкІэ, ахэр гуэныхь-бжэныхь жыхуалэм хуейтэкъым, хъэлыгъуанэ къалэрыхъэмэ. Ауэ нэхъ инхэр зэдауэрт: «Хэт Таша и гуэныхьыр къэзыщтэну арэзыр? Дауэ ар, хъэлыгъуанэр ахъшэкІэ езым къищэхуаш, дэ гуэныхькІэ къэтхъуэжын хуейщ», – жаІэу. АрщхъэкІэ куэдрэ зэныкъуэкъуакъым. Гуэныхькъым, алмэсты тесами, хъэлыгъуанэр яшхынут. Жансэхъуи Сосрыкъуи зэрыгъэкІийрт, курсант цІыкІухэр зэтраІыгъэну, арщхъэкІэ, къызылтымысым и махуэр мыгъуэу, ежауэ хъэлыгъуанэр зэбграхыу хуежъаш. Щымыхъум, езы Сосрыкъуэ зыхигъэнынт, пхъуэри хъэлыгъуанэ бла псо къахиудаш. АрщхъэкІэ кІийрт: «Лу сымаджэу хэлъщ, абы хуэсхъыни къызэт», – жиІэу. Сосрыкъуэ къыІэщІыхъам щыщу Аркашкэ иритащ хъэлыгъуанитІ, Лу хуэхъ, жиІэри. А зэрызехъэр зэфІэмыкІауэ, иджыпсту Таша зыгъета бжэщхъэІум милиционер къытехутащ. Абы и щІыбагъым Дорофеич къыдэплъырт.

Къэхъуар сыт? Жансэхъу и фэр шэхум хуэдэу пыкІаш, нэхъеижу шынар хэт жыпІэмэ – Матренэщ. Шей иригъахъуэу шейнычышхуэр зэриІыгъыу шытт, и нитыр игъэупІэрапІэу, милиционер къыщІэкІуар зыхуихьынур имыщІэу. Абдежым автомобиль сигнал къэІуаш. ШхапІэм щІэсыр зэрыщІэхынут, ауэ дэнэ укІуэнт милиционерыр щыту. Автомобиль къэкІуауэ я гугъэр нэгъуэщІтэкъым, Лу кърата сигналыр игъаджэрт, си шхын тІэкІур къысхуэфхъ, жиІэу къригъэкІыу. Езы милиционер дыдэр къэуІэбжъат, автомобиль сигнал къэІуу щызэхихам. Абы ищІэрт, дауи, машинэкІэ къэзыкІухьыр, ауэ сигналыр унэм щхъэ къыщІэІукІрэ, жиІэу унэмкІэ плъэрт. ШхапІэм щІэс псори езы милиционерым еплъырт.

ЦІыхур щІэгузэвэн щымыІэу къыщІэкІаш. ДыгъуэгъуакІуэ лыхъуэу аратэкъым милиционерыр къыщІэкІуар. Иджыпсту исполкомым председателу тет Шырыкъу ТІутІэ Мэзкуу къыкІа Мэтхъэн Къазджэрий и гъусэу къэкІуэнущи, еджакІуи егъэджа-

кIуи фыздэмыкIуэ Iа, жиIэу хыбар къаригъэщIэну арат.

Курсантхэр езыр-езыру зэупщIыжырт:

– Мэтхъэн Къазджэрий къэкIуэнур?

– Хэт ар езыр? – жаIэу.

Мэтхъэныр зымыщIыху Iэджэ щыIэт.

– Уа, крушкIэшхукIэ шей уефэ щхъэкIэ, уи акъылым къи-хыр сыту мащIэ, лIэун, Мэтхъэныр Къазджэрийщ, ар щхъэ зэхыумыхарэ иджыри къэс? – жызыIэу щIэупщIар щIезыгъэ-гъуэжай яхэтт.

Матрени къызэрыгъуэтыжащ. Милиционерыр щилъагъум къэгузэвами, иджы аргуэру и джатэр кърихауэ шхыдэрт:

– Ы-ы, сыфхурикъункъэ, иджы, – жиIэу.

СтIолым тет шынакъ сытхэр Iуахыжырт. Сосрыкъуэ зыгуэр-кIэ зыкъыхигъэщым фIэфIу, Дорофеич и командэ тыкIэ зищIт, Жансэхуэ словарыр и гуфIакIэм къыдыхауэ цIыхум къагуры-мыIуэ псалъэ зырыз «Аффект», «Ажиотаж», «Экстраординар-ность» сыт хуэдэхэр жиIэу зыкъом къибжырт.

Курсант цIыкIу къомым, хэт жыхапхъэ, хэт хъэнцэ къащтауэ, пщIантIэр япхъэнкIырт, сабейр дрихуейуэ.

Дунейр зэрызехъуэ Лу щылтынт – ари къахыхъащ. Дорофеич чэфыр пкъырылакъыми, и щхъэр здихъын имыщIэу, гъумэтIымэу къидждыхырт. «Жыныбэ» цIыкIухэр нэхъ къедаIуэрт абы жи-Iэм, яхэуауэ пщыр щигъальтэрт: духовой оркестрым хэту зэгуэр езы пащтыхь дыдэр ильэгъуа дэнэ къэна, музыкэкIэ игъэшынауэ жиIэрт. Дорофеич къибжхэр Матренэ зэхихауэ къыщIэкIащ:

– Пащтыхьыр уэ бгъэшынауи? Зыгуэр бгъэшынэну ухуэ-меймэ, кIуэи уи напэр тхъэщI.

– TIуTIэ пащтыхьым текIуэнт? – жиIэу зыгуэр щIэупщIати, нэгъуэщI зы къыхэкIиикIащ:

– TIуTIэ сщIэркъым, Инал е Къазджэрий хуэзатэм, сиIуэхум пащтыхьыр ямыгъальтэм, – жиIэри.

– ПщIантIэ закъуэр бгъэкъабзэкIэ зэфIэкIрэ, хъэщIэм музыч-кIэ япежъамэ, нэхъыфIт, арщхъэкIэ оркестрыр иджыпсту хэт иригъэуэн, Дорофеич зокIунтIрие, – жаIэу псалъемакъыр Лу и тхъэкIумэм зэрищырхъуэ, зэрыщIалэ жаныр кыигъэльтэгъуащ:

– Фыжи инструментыр къафштэ, – жиIэри.

Музыкауэм пщIантIэр япхъэнкI нэхърэ, музыкэм еуэм нэхъ яфIэфIти, зэрызехъуэ щIэпхъуащ, я жыхапхъэ сытхэр хыфIа-дзэри.

Сосрыкъуэ бэрэбанэжыр кыищтауэ «бым-бым» жиIэу еуэрт.

Лу и щхъэр япхати, пыIэ къуацэжыр щхъэрыкъуащ, зыри уимыгъэльтэгъужу. Музыкауэр зы къэмынэу балконым иуащ, къэкIуэну жыхуаIар кыщыкIуэкIэ нэхъ щIэхыу къальагъун папщIэ. А балконыр школым нэгузыужыгъуэу яIэт: пщыхъэ-щхъэкIэ цIыкIухэр кыиувэрти хэт блэкIми кыиблэкIыжми еплъу итт. Хъарбыз къутэжыгъуэм, хъарбыз щыблашкIэ елъэIумэ,

тевэву блэкі выгур къяувыІэнти хъярбыз зыщыплі къратынт, бэзэрым яхуу Іэщ блахумэ, ари нэгузыужыгъуэт.

Нобэ курсант цыкІухэр зэрызехъэрт, пщІантІэрягъэкъэбзат, иджы езыхэм загъэкъэбзэж, зызыпальэщІыхь. Хъэ банэ макъ къяІуаш, къякІуэ Іа хуэдэт. Жыгышхуэм къяэплъмэ, зыгуэр къякІуэу яльагъу. Сосрыкъяуэ бэрэбанэм зэреуэ убыхыпхъяр иІэтауэ Лу еплъу шытц. ХъэщІэм зэрыпежъяну музыкэм зэреджэр «музыкауэ сэлам» жиІэу арат. Лу а маршыр нэхъ къыхихаш, езыр зэуэ макъамэ нэхъ дахэу кыилытэрти. Адэ жыжъяу сабэр къэхъеящ, плъмэ, машинэ цыкІу къяожэ «форд» жыхуаІэм хуэдэу. Машинэм и ужьым иту сабий цыкІу зыбжанэ, гъуэншэджыншэ хъужауэ, къяожэ, бжыхьым кышцхъэпрыплъу лыжыи цыхубз Іэджи машинэм исым къяоплъ.

Музыкауэхэр я музыкэм еуэу щІадзащ. «Фордыжъ» цыкІур школым къяежлІащ. Лъакъяуэ къяуаншэ Шырыкъяу ТутІэрэ лы бжыфІэ Мэтхъэн Къазджэрийрэт исири кыикІащ. Мы зэм Мэтхъэныр нэгъуэщІу хуэпат, цеишцхъуэм и плэкІэ военнэ френч гуэр хуэфІыпсу шыгът, и нэгъуджэр кыІулыдыкІырт. Балконом иту музыкэ еуэм яхэплъэу Лу яхэту щилъагъум, кыищІыхужри гуфІащ.

Инал и ІупэфІэгъут ТутІи, Инал зэрызихуапэм ешцхъу, Шырыкъяури къябзэу хуэпат, джанэ гъуабжэм и щІыІум бгырыпх щІэкъузауэ, пыІэ лъахышэри щхъэрыкъяуэжауэ, шырыкъяу лъапщэ кІыхьт, джэлэфей щІыхут. Уеблэмэ Шырыкъяум Инал и зыщІыкІэу зищІырт. ТутІэ школым къякІуэрейуэ шымытми, абы щІэсыр хэт и бынми ишІэрт. Іэджэм я адэр партизаныжъу Шырыкъяум и отрядым хэтат, езы ТутІэ зауэжьым шыгъуэ мащІэ и нэгу щІэкІатэкъым, лыгъэ мащІи зэрихъатэкъым. Ахэр жебгъэІэжмэ, тхъемахуэ урикъунт плуэтэжыну. Инал фІы дыдэу къыхушытт Шырыкъяум, советскэ властыр ува иужь, революционнэ дзэм Шырыкъяур командиру игъэувыну и мурадащ, арщхъэкІэ езы ТутІэ идакъым: «тхылькІэ, бзэкІэ схузэфІэкІ щыІэкъым, игъащІэм шым сытесщ, армыхъумэ школ партэ зымахуэ сыдэсакъым», – жиІэри. «Ай, бетэмал, уэ тхыльтрэ бзэрэ пщІатэми – уафэм кІапсэ ипщІэнт», – жиІэрт езы Инали. ТутІэ щІэныгъэ имыІэми, щІэныгъэ зиІэм пщІэ хуищІырт. Иджыпстуи дэнэкІэ кІуэми, ТутІэ нэхъ яужь зыкъригъанэурэ Мэтхъэныр япэ иригъэщырт.

Жансэхъу и Іэр иІэтри, оркестрым музыкэр пичащ. Жансэхъу псэлыэну зигъэхъэзырат, мыр сыту урысыбзэ Іэзэ жригъэІэн и хысэпу словарым кърищыпыкІри хамэбзэу псалъэ зыкъом зригъэщІат, арщхъэкІэ, гужейри и нэхъыбитІыр шыгъупщэжати, и мурадар къехъулакъым:

– ФІуэ тлъагъуу ныбжъэгъушхуэ ТутІэ! НэхъыфІыжу тлъагъу Къазджэрий, – жиІэрт Жансэхъу словарь и гуфІакІэм дилъхъэжурэ, – зэгъусэу фыкъэкІуащи дыфщогуфІыкІ. Мис

араш «альянскIэ» зэджэр. Абы хуэдэ коллоквиумт дызыхуейр. Альянс ухуеймэ, араш альянсыр!

Жансэхуэ и псалгэр кIэщIу иухыну и гугъакъым. Шырыкъум щхьэкIэ кыгъэхъэзыра псалгэр кыигупсысыжу тIэкIу зиIэжъати, абдеж кыыздикIари кыыздихуари умышIэу, Матренэ утыкум кылтэдащ. «Инал и щIэгъэкъуэн Шырыкъур...» жиIэу Жансэхуэ кыщыщIидзэм, абы и псалгэр пщафIэм IэцIиудаш:

– Еплъ иджы абы жиIэм. Инал лажъэ зимыIэм трелъхъэ! А-нос! А-вос! Дэнэ къриха а и псалгэри? Куэдщ жыпIар. ТекIуэт. Сэри зыгуэр жыс Iэнущ. КъэдаIуэ, Шырыкъу ТIутIэ. Къысхуэгъэгъу, мо уи гъусэр сэ сцIыхуркъым. Си псалгэр псалгэ мышууэ кыпфIэщIынщ, ауэ пэж фIэкIа пцIы жысIэнукъым. Школым кыщыхуэ псор Жансэхуэ кыбжиIэн сытми. Езы дыдэр нэху щыху къекIуэлIэжакъым... – жиIэу.

Мэтхъэнымрэ Шырыкъумрэ къедаIуэу гу щалъитэм, Матренэр нэхъри кызырыкIаш:

– Мы школым щеджэ цIыкIухэр, чыристан быну щымытми, сахэплъэм, сфIэгуэныхыщ. А цIыкIухэр, муслъымэн бынми, мэжалIэ малIэ, я ныбэр щIэгъуэжауэ къаджэдыхь, бээр зэхуэсыпIэм макIуэ, хъарбыз блэзышым йолъIу, сэ сцIэрэ, дэнэ сыт кыитхыу тшхын, жа Iэу я щхьэр фIэлэлэу уэрамым дэтщ. АтIэ къезэгърэ ар? Си анэр машIэрэ кыызэшхыдэрэ – дагъэ жыпIэми, нэгъуэщI жыпIэми унэм щIыбохри хамэм я сабийхэм ибогъэшх, уэ уи быныр кыыбогъанэри, жиIэу. Мыбы едгъэшх кашэм дагъэ хэмылгу шхыи еплъыт. Дапщэрэ жесIа Жансэхуэ? Жансэхуэ жызоIэ иджы – Дорофеич! Дорофеич завхозу тхылъым ит щхьэкIэ, мыхъэнэ закъуэ иIэкъым. Музыка ирегъауэри унэм щIэсщ. Дагъэ къэщэху, жыпIэмэ, и тхьэкIумэм иригъыхьэркъым. Сабийхэм яхэтщ зи нэм нэху имылъагъуж. Дорофеич ар фIэIуэху сытми! Курсанту щIэсыр егъэуври командэ ярет: «церимониальному маршу, по-эскадронно, дистанция – три корпуса, марш!» жиIэу. Дауэ маршу кызыэрыпкIухьыну, уи ныбэм марш жиIэу! Сабий къомыр, муслъымэн сабийми, сфIэгуэныхь мэхуэ, армыхъумэ куэд щIат сызэрежъэжрэ...

Жансэхуэ словарыр и гуфIакIэм кыыдихри щэху цIыкIуу псалгэ гуэрхэр кыилъыхъуэу хуежъащ, Матренэр лъэныкъуэ иригъэзын и мураду.

– Экцесс! Провакация! Инспирация! – жиIэу Жансэхуэ кыщыщIидзэм, ТIутIэ идакъым, зэ щыгъэтыт, жиIэри. Жансэхуэ зиушэхужащ, кыыдэщIын щыту щимыгъуэтым.

ПщафIэм жиIам хуабжыу игъэгупсысаш Мэтхъэныр. И нэгъуджэр зыIуихауэ бэлытоку хужьыбзэкIэ илгъэщIурэ, зэм Матренэ дежкIэ плъэрт, зэми курсант цIыкIухэр зэпиплъыхьырт. Езы курсант цIыкIухэм уеупщIамэ, ящIэххэртэкъым пщафIэм зэрыжиIам хуэдэу я Iуэху Iейуэ. Шырыкъу ТIутIи къэуIэбжъат: мыр дауэ, партизану си отрядым хэтам я бынщ мыбы нэхъыбэр.

Мис Лу, Ботэщ Астемыр и кьуэщ, куэд щІакъым Щхьэлмы-
вэкьуэ кьришыжу езы Инал школым машинэкІэ кьызэришэжрэ.
Мо бэрэбанэшхуэр зыпщІэхэлъ щІалэ кІыхьышхуэр Сосры-
кьуэщ. Абы и адэр Джэдыкьуэ кьуажэм дэс Архьэр Лэкьумэнщ,
партизаныжыщ, лІыгъэ зэрихьащ. Мы щІалэ цІыкІу Сосрыкьуэ
бгъэдэтри Аркашэщ, и адэри и анэри Серебряков ІэщІэкІуэдащ.
И унэцІэр Белобородовщ, иджыри щыгъупщакъым. А псор и
гум кьэкІыжа иужь, ПутІэ щІэупщІащ:

– Нышэдибэ сыт фагъэшхар?

– Хьэлыгъуанэ! – жаІэу щызэхихым, игъэщІэгъуащ:

– Іэу, уэлэхы, хьэлыгъуанэ пшхыныр мыІей, – жиІэри. –
ДяпэкІи, махуэ кьэс хьэлыгъуанэ фымыгъуэтми, фыкьызогъэ-
гугъэ фи ныбэ цІыкІу изу фагъэшхэну. Мис езы Къазджэрий
зэхех. Къазджэрийщ заведущу фиІэнур. Жансэхуи иджы нэхъ
хущІыхьэнщ еджэну. Аракъэ, Къазджэрий?

– Тэмэм! – жиІэри Къазджэрий и нэгъуджэр зыІуилъхьэжащ.

– НэхьыфІри аращ, – жиІэри Жансэхуи и псалъэ хилъхьащ.

– Уэуи цІэр хэт? – жиІэри Мэтхьэныр пщафІэм еупщІащ.

Матренэ кьэкІуахэр кьыщІэкІуар кьыщищІэм, жаІари щызэ-
хихым, гужьейжат, сэ жысІа кьомыр щхьэ жысІа, хэт сезы-
хуллар, лей жысІагъэнкІи хьунщ, жыхуи Іэу. Иджы кьыззере-
упщІари ІэщІэгъупщыкІати:

– Матренэш! Матренэ! – жаІэу цІыкІухэр зэрыгъэкІийрт, а
урыс фызыр фІыуэ зэралъагъум гу лъыуагъатэу.

Къазджэрий нэфІкІэ еплъат пщафІэми, игукІи фІыщІэ
хуищІт, жиІам папщІэ. ПутІи цІыкІухэм я жагъуэищІакъым:

– АтІэ, Матренэ, дяпэкІэ дагъэ уи унэ кьипхыу кьодгъэхьы-
жынкъым. Дэ тхузэфІэкІ гуэри тщІэнщ. Инал деж нэзгъэсы-
жынщ сэ фи Іуэхур. Курсантхэ, советскэм и бынуагъуэ, ком-
сомоли пионери ирехъу! Нобэ заведущыщІэу Мэтхьэныр
кьыфхуэсша кьудейкъым. Фи заведущри заведущ угъурлы
ухъу! Сэри унафэ кьысхуащІащ си нэІэ фтезгъэтыну. Ар зи
унафэри езы Иналщ. Пэжкъэ, Къазджэрий, кьажелэт, уэ нэхъ
ягурыбгъэІуэнщ псори, – жиІэри псалъэр Мэтхьэным иритащ.

Къазджэрий кьэгүфІащ:

– СхузэфІэкІ кьэзгъэнэнкъым. Дауи, псоми я гуапэ хьунщ
зи гугъу тщІынур. Курсантхэм шхын сыткІэ фи Іуэху тэмэм
мышъуу Инал зэхихати, хуабжью и жагъуэ хьуащ, кьэрэхьэлъкъ
сабий зэхуэтшэсауэ щхьэ дгъэмэжалІэрэ, жиІэри. Іуэхум щы-
щІэупщІэм, фи ахьшэр яухауэ кьыщІэкІащ. Ауэ щыхъум,
кІэзонэ ахьшэр зи ІэмышІэ илъ комиссарым емыджэу хьунт.
Къраджами зыхигъэзагъэртэкъым: ялъыс ахьшэр иратащ,
ахьшэр здамыгъэкІуэн ягъэкІуащи, иджы кІэфий епщэу шрес,
жиІэри. Ар Инал хуэшэчакъым, комиссарыр хагъэзыхъу щы-
хуежъэм, модрейри кьэгубжъащ «ахьшэ еттам ищІыІужкІэ
ептыну законым кьезэгъыркъым» жиІэу. Абы и псалъэми пэж

хэлъу кыыщІэкІынт, кІэзонэм ахъшэ лей ит хъунукъым. ИтІанэ, къыватар зэзыгъэзэхуэну зи пщэ дэлъым зримыгъэзэхуэфмэ, фэ сыт фи лажьэ? Инал арат зэгупсысари унафэ ищІащ: «законом къемызэгърэ – ети егъэзэгъ» жиІэри. Комиссарым, диІэкъым сыткъым, жиІа щхьэкІэ, дэнэт. ЩІыкъатиблым кыыщІэпхами, къэгъуэт! – аращ Инал жиІари. Флягъурэ Инал зыхуэдэр?

Шырыкъу ТІутІи къэпсэлящ:

– Флягъурэ Инал зыхуэдэр! – жиІэри. – Музыкауэ цІыкІу-хэм фщІэуэ пІэрэ куэд дэмыкІыу Инал хьэгъуэлІыгъуэ зэриІэ-нур? Хьарзынэт фэ фщыщ гуэрхэр кІуэрэ ехъуэхъуатэмэ, и гуапэ хъунт езы Инали. ФыкІуэрэ музыч фэхуеуатэмэ, нэхьыфІт. Пэжкъэ, Къазджэрий, уэ дауэ уепІърэ?

– ХьэгъуэлІыгъуэм музыч ущеуэмэ, зи гуапэ мыхъун щыІэ?

Музыкауэ цІыкІухэм яхэтт сытми Инал и хьэгъуэлІыгъуэм кІуэмэ зи мыгуапэ? ЗанщІэу кызэщІэващ псори: хэт ин-струментыр чырбыш хьэжыгъэкІэ дывгъэлъэщІ, жиІэрт, хэти и щыгъыныр игъэкъабзэмэ нэхъ кыищтэрт. Инал и фызышэм зыхуэбгъэхъзырынум абыкІэ Іуэхур зэфІэкІрэт?

«Инал и къафэ» жиІэу музыч зэхэдвгъалъхъэ, жиІэри зыгуэр къэпсэлящ. «Инал и къафи»?! Тхузэхэлъхъэну пІэрэ? Музыкауэ къомыр зэхыхъэмэ яхузэхэмылъхъэу къэнэнт.

– Зэхэтлъхъэн дэнэ къэна, псоми зэдгъэщІэнщ, – жаІэу цІыкІухэр зэрызехьэрт.

– Нобэ марш еуа музыкауэр шэч хэлъкъым къафи зэреуэ-фынум, – жиІэри езы Мэтхъэнри арэзы хъуаш. – Ауэ дауэ «Жансэхъу и пыІэр» пщхьэрыгъыу фызышэм узэрыкІуэнур? Лу

зэрыжиІамкІэ, Жансэхъу и пыІэр зэраншум щхьэратІагъэ.

Ина-ли зэхихащ абы и хъыбар.

– «Жансэхъу и пыІэр» иджы зыщхьэратІагъэр зэраншукъым – нэхъ къахэжаныкІар аращ, – жаІэу зыкъом кызырэыгъэкІяищ.

– Пэжуи?

– АтІэ.

Мэтхъэныр дыхъэшхаш. Лу нэхъ гъунэгъу зыкыыхуищ Іри Къазджэрий гушыІэрэ и фІэщрэ умыщІэу къригъэжъащ:

– Иджыпсту сыздэкІуэр пщІэрэ? Щхьэлмывэкъуэщ. Фи деж сокІуэ. Уи къуэш нэхъыжь Тембот кызэлъэІуаш фи деж сы-кІуэну. Письмо щыхуэстхыжкІэ, уи къуэш нэхъыщІэри слъэ-гъуаш, жысІэнщи истхэнщ, хъун?

Лу ар и гуапэ хъуат, псом хуэмыдэжу, Лу оркестрым хэту

Инал и фызышэм зэрыкІуэнур.

– Фызышэм нэмысу иджыри дызэхуэзэнщ, – жиІэрт Мэтхъэ-ным.

Лу зыщІэхъуэпсыр арат сытми, си щхъэр хъужащэрэт апщІондэху, жиІэрт.

А махуэ дыдэм Налшык нэс къришри Дорофеич дохутыр къишащ, Лу иригъэплъыну. Дохутырыр псоми къеплъащ.

– Ягъэ кІынкъым, – аращ Лу щхъэкІэ жиІар.

Оркестрыр зэхэт Іысхъауэ, жэщи махуи къамыгъанэу, «Инал и къафэр» зэрагъащІэрт. Жансэхъу пІэцІеижырт хъэгъуэлІыгъуэм кІуэнур. АрщхъэкІэ оркестрым ухэмыту дауэ абы узэрыкІуэнур? Жансэхъу и гугъэт урысыбзэ псалъэ нэхъыфІу ищІэу гу къылыатэмэ, нэхъ ягъэкІуэнур. Арауэ къыщІэкІынт, словарыр кърихауэ, хамэбзэ гуэрхэр зригъащІэу и ужь щІитыр.

– Тезоименитство жыхуаІэр зыщІэ курсантхэм фхэт? – жиІэри къэкІиящ Жансэхъу.

Ар зыщІэ яхэттэкъым.

Таша хъэлыгъуанэ къызэрищэхуам хущІегъуэжат. Дауи хущІемыгъуэжынрэт, уи ахъшэри сытри псыхэкІуадэ щыхъукІэ? УнэщІкІэ тутнакъэщым исым сэбэп ухуэхъун! «Инал и къафэм» оркестрыр щеуэкІэ, Таша зэгупырт.

Школым щІэхсэм нэгъуэщІ я Іуэхужтэкъым Инал и хъэгъуэлІыгъуэм фІэкІа.

Ебланэ псалъащхъэ

ПСЫПЭР ЩІЫМ ЗЫЩІЕФ

Лу и щхъэфэр тепщэкІэ зэгуаудауэ Жансэхъу и гъуэлъы-пІэм къышихута жэщым Думэсари дахэ-дахэу жеякъым. Зыкъомрэ жейм емызэгъыу хэлъа иужь, тІэкІу хилъэфами, пщІыхъэпІэ Іей и нэгум щІэтти, мыжеихха хуэдэт. Зэм къыфІэ-щІырт Лу фІэкІуэдауэ имыгъуэтыжу, зэми Лу саугъэт гуэр къы-хуихъауэ къримытыжу къижыхъу, арщхъэкІэ, саугъэтыр Тембот Мэзкуу къыхурихаи хуэдэт. Къазджэрий Мэзкуу кыкІыжу къызэрыкІуэжари, ар къыщежэжым Тембот зэрыкІуэжари зэхихати, абы хуэдэ гуэр Думэсарэ пщІыхъэпІэу зэрилъагъуным зыри хуэІуатэкъым. Думэсарэ къэуша иужь гузавэрт, Тембот куэбжэм къыдэмыхъэу, бжыхъым къыщхъэпрыІэбыкІыу, щхъэ и ІитІыр къысхуишия, жиІэу. Къазджэрий дэнэ кыкІат?! Тембот, Жыраслъэн шууэ къэсауэ щилъагъум, къуршым илъэдэ-жащ.

Думэсарэ пщІыхъэпІэу илъэгъуар Астемыр хуиІуэтакъым. Абы пщІыхъэпІэ жепІэ хъурэ? «Джэд шыкъун и пщІыхъыщ» жиІэнщи аращ и пэри и кІэри, ауэ зэзэмызэ зыгъэгупсысэ гуэр шыщІэм деж къеупщІырт: «Думэсарэ, пщІыхъэпІэу плъэгъуар сыт?» Абы щыгъуэ Думэсарэ къытехъэ хуэдэ зищІт: «ауан сыщІэпщІыи

щыІэкъым, уи гур зыдэплъэр уи нэм елъагъу, аращ пщІыхъэпІэр зищІысыр», жиІэрти.

Астемыр пщІантІэм зэрыдэкІыу, Думэсарэ кІэбгъу зищІри Чачэ деж кІуат, и пщІыхъэпІэр хуи Іуэтэну. Чачи жиІэн игъуэ-тырт: «Уи щІалэм и гур щыпыІэркъым, си псэ тІэкІу», жиІэурэ Думэсарэ и гур нэхъри Іей къищІащ. «Плъагъурэ, бжыхъым къыщхъэпрыІэбык Іыу уи деж къыззрэІэ мыгъуэр. Ана, адыд мыгъуэ, быным хуэдэу ІэфІ сыт щыІэ. И закъуэ цІыкІу мыгъуэу джаурым яхэтщ, зи абгъуэ якъута бгъэ шырым хуэдэу. А Думэсарэ, ана, дауэ мыгъуэ уи гум пык Іыу уи сабийр Арсейм яхэбдза? Дыгъужь пэтрэ и шырепІыж. Фыбэлшэвыч лъэпкъыци аращ, бэлшэвычым я бын яп Іыжыркъым, советскэм ират. А Тембот, а си щІалэ цыкІу, а си Іэбыдэлъэбыдэ цыкІу, угъукІэну къебгъэжъати, абыи гу щыпхуакъым, уи к Іыщ тІэкІуми и щхъэр иуэжаш. Дэнэ мыгъуэм ущы Іэ иджы? Уи адэм, зы къамэм и дзитІ, жиІэу и къуитІым пищІын щымыІэ хуэдэ зищІми, къамэдзэ лъэныкъуэр дэнэ ихъа? Лу тхъемыщкІэ цыкІуи уолъагъу, интернатым щІобэмпыхъ. Тинэ удз хущхъуэ зэзэмызэ къысхуихъ щхъэкІэ, нобэ, хуит пщІамэ, Лу здэщыІэм и щхъэр ихынут...»

Чачэ къибжым кІэ игъуэтыну щымыгугъэм, Думэсарэ къызэрык Іуам нэхърэ нэхъ псынщІэжу къежъэжаш. Унэм щІыхъэжри упщІэ иубгъущ, и джэшыр къищтэри тІысаш, Астемыр зэрыщІэсым гу лъымытэу. Арщхъэк Іэ Астемыр, тетрадхэм хэплъэрти, и фызым джэш идзми имыдзми фІэуэхутэкъым.

И къуэ нэхъыщІэм хуигъэфэща джэш хъэдзэр зытехуэр Думэсарэ игу иримыхъу аргуэру зэ трипхъэжаш.

Тембот хуигъэфэща джэшым и нэр къыдэгъэзэяти ари игу ирихъакъым. ФІамыщІ тыкъыру унэ жэгур къэзыгъэлъагъуэр Тембот пэгъунэгъути абы нэхъ шыгуфІыкІащ. КъэкІуэжыну къоІэ мыгъуэ, жиІэрт, и щхъэ хужиІэжу. Джэш плъыжъ къуэлэнышхуэу Думэсарэ жагъуэгъу пэлъытэу игъэт Іыльар Тембот пэжыжъэти ари фІыт, итІанэ Лурэ Темботрэ щхъэ зэгъунэгъу хъуа, жиІэу Думэсарэ гупсысаш.

Аргуэру зэи-тІэуи джэшыр идзаш Думэсарэ, идзыху и гур мызагъуэ, иджыри зэ сеплътыжынт, щыжиІэ дыдэм, я куэбжэм тешанкІэ къежалІэу шы лъэ макъ къэІуащ.

Астемыр занщІэу щІэкІащ.

Куэбжэр Іуахри, лІы бжыфІэ гуэр пщІант Іэм къыдыхъащ, военнэ френч шыгъыу, пыІэщхъуэ лъахъши щхъэрыгъыу, сытуи зекІуэкІафІэу зекІуэрэ, жыуигъыІэу. Уеплмэ, нэгъуджэр мэ-лыд, бэлыхъуи зэщІэупсаци и жъэпкъ дыкъуакъуэр ІупщІу уолъагъу, лІы бжыфІэм и ужьым шыгухур итщ, тхылъымпІэ пхъуантэ и Іыгъыу. КъэкІуар Астемыр зэхэзешхъуэн ищІакъым, модрейри нэщхъыфІэу къыпежъащ:

– Сэлам алейкум, Астемыр! – жиІэри.
– Уалейкум сэлам, Къазджэрий, къеблагъэ. Мыр дауэ укъэкІуа?

Думэсарэ щІыхъ къыщыхъуат Къазджэрий къызэрыкІуар. МащІэ щІа Мэтхъэныр абы зэримылтагъужрэ? Япэ дыдэ Астемыр къуажэм школ къыщызІуиха къудейуэ, Къазджэрий къаКІуэри дэкІыжауэ щытащ. Абы щыгъуэ Астемыррэ абырэ зэныкъуэкъуат: Къазджэрий, школым къурІэн щегъэджен хуейщ, жиІэрт, Астемыр ар идэртэкъым. Думэсарэ игукІэ Мэтхъэным нэхъ къыдэщІт икІи и мурадт и къуит Іым къурІэн яригъэщІэну. Хэт ищІэрэ, арагъэнкІи хъунщ Астемыр и къуитІыр адэкІэ-мыдэкІэ щІыхиутІыпщхьар.

Думэсарэ упщІэ лъей зыщыгъ шыгухум дежкІэ плъэмэ, абыи и упщІэ пыІэжъ мыгъуэр, гъемахуэ тхъэрыкъуэф хуэдэ, къелэлэхыу щытщ, и Іыгъыр ІэщІэхунщ жыпІэу. Думэсарэ псэкІэ ищІа хъунт абы и Іыгъыр Тембот къигъэхъа саугъэту зэрыщытыр. Ар дыдэти, Къазджэрий зыкъыхуигъазэри цІыхубзыр игъэгугІаш:

– Мыри, Думэсарэ, уи къуэм «етыж» жиІэри къыпхузигъэхъащи и хъер ултагъу.

«Тобэ Іистофрилэхъ, си пщІыхъепІэр нахуапІэ хъуаш», – жиІэу аращ Думэсарэ и гум къэкІар.

– Уэр щхъэкІи зыгуэр къыздэхъаш, Астемыр, – жиІэри Мэтхъэныр Астемыр дежкІэ еплъэкІаш, – Іэджи щІаш дызэрызэрымылтагъурэ. Абы лъандэрэ мащІи къэхъуа! Дызытепсэлтыхъын, тІуэтэжын щыІэщ. Тхъэм тхущІигъыхъэ. МысыхъэткІэ сопІашІэри а псор ди гум къэдгъэкІыжынкъым. Ауэ дунейр къутэжыху сщыгъупщэнкъым шэрихъэт судым укышыпсэ-лъауэ зэрыщытар. Абдежщ узэрыжъаКІуэм гу щылтыыстар. Дауэ пщІыми, Елдар хей пщІыри лафкІэтетыр мысэ пщІат. Тырку сыздэщыІам, абы ещхьыркъабзэу, судым сратауэ щытати, си щхъэ Іуэху щызесхуэжым, уи псэлъэкІар си гум къэзгъэкІыжт. Хъыджэбз къэсшэну сызыгурыІуар къызатын ямыдэу, бэлыхъ мащІэ сыхагъэта Тыркум щыпсэу адыгэм. Уэ пщІэуэ къыщІэкІынкъым, къэсшаш сэри. Зыщумыгъэгъупщэ: ди унэгуашэм и цІэр Саниятщ. Ар щызэбгъэцІыхун махуи дихуэнщ.

Астемыр хъэщІэр хадэмкІэ ишэу иришэжъаш, и фызым зыгуэр къигъэхъэзырыну унафэ хуищІри. Думэсарэ тхылтымпІэ пхъуантэр зэтричу дэлъым еплъыну пІэцІеижми, джэдэщым КІуэуэ джэд къымубыду хъуакъым. Думэсарэ джэд лыбжьэкІэ зэрыІэкІуэлъаКІуэр Къэбэрдей хэкум ящІэрт, хъэщІэми хуэмыпщэфІэну Іэмал иІэтэкъым. Мэтхъэнми джэд лыбжьэ жыхуаІэр и щыпэлтагъутэкъым, ауэ Думэсарэ ищІар фІэІэфІт. ХъэщІэм игу ирихъаш жыг хадэри, хадапхэмкІэ иж псыІэрышэри. Ар зэрилтагъуу, Іэджэ и гум къэкІыжаш. Къуалэбзухэр щиху лъагэм пыст. ДжэдэщымкІэ къиІукІыу джэд кІыгъ макъи

уи дзыхь нэхъ ебгъэз хъуну, жытІэри. Щхъэприх Іэджэ щыІэш, а Іуэхур ІэпщэцагъэкІэ зэфІэкІыну-къым. Парт линэр захуэу щытын хуейщ. Уигурэ уи щхъэрэ зэтету Іуэхур букъуэдийми, блэжбыр тэмэму зэрыблэжбыр хъэкъыу уи фІэш мыхъуамэ, зэІыбгъэхъэнкІэ мэхъу.

КІэшІу сыухынщи, фи округым партыр зыгъэкъэбзэну комиссэм и Іэтащхъэу удгъэуvmэ, ди гуапэу аращ. ІуэхушхуэІуэ си пщэ кыдалхъэ, жыпІэу умышынэ, дыбдэлэпыкъунщ, дызэрыпщыгугъыу кыщІэкІ, ЦК партым дзыхь пхудощІ, аращ мы письмор ныщІэстхыр...»

Астемыр кыгурыІуащ имыщІэххэу Іуэхушхуэ и пщэ кыызэрыдэхуар. И гур хуабжъу хуэрэзыт Степан Ильичу абы хуэдизу фІыкІэ кыщыгугъым. Іуэхур мытыншими, Астемыр хузэфІэкІ кымыгъэнэну арат.

Псы Іэрышэм и шкІур макъ къэлурт. Астемыр письмор зэ-кІуэцимылхъэу гупсысэрт. Ар зэгупсысыр Мэтхъэнми ищІэрти щымт.

Жыгыщхъэм уафэр япхъэнкІ хуэдэт, жыбгъэр къащІэуати. А жыбгъэм Думэсарэ и жъэгум кърипхъуэтыкІауэ джэд лыбжэмэр хадэмкІэ ирихыу Астемыр къыщІихъащ. Езы Астемыр и гур Мэзкуу нэсауэ, Степан Ильич кыбгъэдэкІ Іуэхур и щхъэм икІыртэкъым. СхузэфІэк Іынукъым жысІэу хуэстхыжмэ, мынэхъыфІу пІэрэ, жиІэу, арщхъэкІэ апхуэдизу дзыхь кыпхуэзыщІыр дауэ бгъэшІэхъун – жиІэу арат зэми тригъаки уэр.

Астемыр и гум илбыр Къазджэрий къищІат:

– Уа, Астемыр, узэгупсысыр кыызгуроІуэ, – жиІэрт Мэтхъэным, – Іуэхур Іуэхушхуэ, жыпІэмэ, уэллахыи, мыІуэху цІыкІу. Степан Ильич сэри кыззэупщІат: «ХузэфІэкІыну пІэрэ?» – жиІэри. Астемыр хуэдэу ар зэфІэзыгъэкІын хэкум лІы ису сщІэрккъым, жысІэри, уэллахыи, жесІам. Сэри зыкъомым щыгъуазэ сыхъуащ, узытетхыхь хъун Іэджи щыІэш. Зэрызехъэр куэдщ. Іэджи щыІэш, я щхъэр зыдахьын ямышІэу губгъуэм иту. Абы ищІыІужкІэ Инал и фызышэр жыпІэми, Жыраслъэнщи аращ. Ахъя щІагъэтІысами Іэджэ егъэгупсысэ, молэр хэкум ирагъэкІ, мэджытыр зэхуащІ – а псом уемыгупсысу хъун. Сэ сыщыуэнкІи мэхъу, щымыуэн щыІэкъым, зэми сигу къокІ: ярэби, мыткІи ищэу, мыпхъашащэу пІэрэ, жысІэу. Бжыпэр иІыгъынуу, щІигъачэркъым, сыщыуэрэ, Астемыр? Сыщыуэм, жыІэ. ДэтІури зы партым дыхэтщ, дызэакъылтэгъууи си гугъэщ, ди дзыхь зыдогъэз.

– Ди акъылым кызэрихъкІэ нэхъ тэмэм зэрыхъуным и уж дитынщ, – жиІэрт Астемыр. – Хъэрэмыгъэ хэтлхъэнкъым. Инал и акъылым къимубыд Іуэху щыІэнкІи мэхъу. Ауэ партчисткэм къыщІигъэщын Іэджи щыІэш. Ущыуами, мис мыбдежым ущыщыуащ, упэжми, мыбдежым ущыпэжащ, жалэнщи цІыхур къэувынщ. Мис итІанэ шыгъу зышхари

псы ефари зэхэкIынщ. Дэри тлэкI кьэдгъэнэнкьым – сэбэп дызэрыхуфу партым сэбэп дыхуэхуынщ. Ди псэ деблэжынкьым. Мо псы ежэхыр плъагъурэ? Псы Iэрышэщ ар. И пэри и кIэри а зэрыплъагъуш. КIэнауэр кьатIу ар кьышагъэжам псыпэр дэнэ кIуэрэт? Кумб цIыкIу, гъуанэ цIыкIу хуэзэмэ, илъадэрти бзэхырт, щIым хы-хьэрт. А псыпэм и ужьым кьырикIуар аращ мо ежэхыр. Дэри абы дешхьыркьабзэщ. Дыпсыпэш, кIэшцIу жыпIэмэ. ЩIы гъушцэм зезыгъэгъэнщIыну дэращ. Ди ужь кьажэ псыр ежэхынщ. Аракъэ?

Астемыр и псалъэр Къазджэрий апхуэдизкIэ игу ирихьати, кьышчылтэст пэтащ.

– Сыту дахэу жыпIа, Астемыр, – жиIэрт Мэтхъэным, и нэгъуджэ щIагъым и нитIыр кьышцIэлыдыкIыу. – Псалъэ захуэщ. Псалъэ узыншэщ. ГурыIуэгъуэщ. Уэллахыи, уэрэду жыпIэ мыхъумэ. Плъагъурэ, псалъэ шэрыуэ кьэбгъуэзмэ, я нэхъ гугъур уи акъылым кьештэ. Арам, уэллахыи. Дыпсыпэш. Дэ щIы гъушцIам зедмыгъэгъэнщIмэ, псыIэрышэр жэнукьым. ПсыIэрышэ ягъэжэну кIэнауэ щIыдатIыкIари а псым хуэмейуэ аракъым, Iэщи, губгъуи, хади псы зи мышцIасэ щыIэ. Уэрэд дахэ уедаIуэмэ, уи гур нэгъуэщI зэрыхъум хуэдэу сыхъуаш, Астемыр. Сэри зыгуэр бжесIэнут, арщхэкIэ иджыпсту хъунукьым. ИужькIэ дызэхуэзэнщ. Иналрэ дэрэ гъуэгуанэ мащIэ здызэпытчакъым, зы фальэм дишхыкIащ. Уэри, Астемыр, гъусэ укынтхуэхъумэ, си гуапэш. Дызэрыгъэлъагъу, хъун?

Астемыр кьыпыгуфIыкIащ:

– Зы гъуэгу дытетщ. Гъуэгу дызытетыр зэхуэмызэу кьэнэнт, – жиIэри.

Къазджэрий Iэбэу Астемыр и Iэр иубыдынути, тIэкIу Iэнкун кьэхъужащ.

– Дытетынщ. Ди IэнатIэр зыщ, Астемыр, уэ дэрэ. Тхылъыр кьэрэхъэлькьым едгъэщIэну аращ, – жиIащ Къазджэрий нэжэ-гужэу. – Ауэ дэ тIум ди закъуэ уи гугъэ тхылъ зыщIэр?

– Дауэ ди закъуэн. Ди закъуи хъурэ. Дэ тхылъ куэд дыхуейщ.

– Тхылъ итхыу жеIэ Инали, социализмэр зищIысыр кьызы-гурымыIуэм кьагуригъэIуэну.

– Инали.

– Ы-ы. УфIэгъэщIэгъуэн?

– Уэлэхыи, сфIэмыгъэщIэгъуэн. Инали итхыфынуш. Илгъ-гъуар, и нэгу щIэкIар итхыжмэ, зикI. Ауэ, пэжу, зэрыщыта ды-дэм хуэдэу итхыжыфыну пIэрэ? Инал езым фIимыгъэжар хьэ-рэмщ.

– Итхыр зы тхылъу щытамэ, итхыжынт.

– АтIэ дапщэ?

– Щы.

– Тхылъищ зэуи?

– НтІэ. Зыр – агрогородыр аращ, етІуанэр совхозщ. Къы-
бгурыІуа?

– А-а, армэ хъунщ. ТхылъитІри нигъэсащ. Ещанэр-щэ?

– Ещанэр и Іэпщэцагъэр аращ.

Астемыр дыхъэшхащ.

– Уэлэхьи, Іэпщэцагъэр тхылъ мыхъун, – жиІэрт Астемыр
ар фІэгъэщІэгъуэну. – Іэпщэцагъэр тхылъу къылъытэмэ, Думэ-
сарэ жи Іэр пэжщ – а тхылъыр Инал зритхрэ куэд щІащ.

Думэсарэ дежкІэ а тІум иджыпсту жаІар зэхихыныр куэд и
уасэт. Ар Астемыр и гум къэк Іри унэмкІэ плъащ, Думэсарэ
гъунэгъуу щымыту пІэрэ, жиІэу.

– Аращ атІэ. Щхъэж къызэрыгурыІуэм хуэдэу тхылъ етх.
ЦІыхум и тхылъри езыри зэхуэдэщ, – жиІэрт Къазджэрий жыг
инхэм япыт тхъэмпэм я Іэуэлъауэм едаІуэу, – Степан Ильич
къыпхуитхыр сэри сымышцІэу щыткъым. Сыту цІыху Іуш,
ярэби, ар. Сыту лъы губзыгъэ. Абы зы сыхъэт убгъэдэсмэ, тхылъ
гъэщІэгъуэн гуэр уеджа хуэдэу, уи акъылым хохъуэ... Мис абы
езгъэтхашэрэт тхылъ. Инал и агрогородым нэхрэ нэхъ узэІэ-
пишэу итхынт. Сыкъызэрысыжу Инал япэ сигъэлъэгъуар агро-
городыр аращ.

– НтІэ уигу ирихъа?

– Абы дэт унэм хуэдэ узэриІэн. Къутыр къабзэ цІыкІуш.
Ауэ зы къутыр пщІыкІэ къэрэхъэлъкъ псор арэзы пхуэщІын?
Унагъуэ миным нызэрыхъэс къуажэм унагъуэ щэ ныкъуэ къы-
дэпшу абы дэбгъэтІысхъэнри Іуэху цІыкІукъым, итІани адреј
къомыр дауэ хъуну? ЦІыхур зэныкъуэкъунщ. Колхозым япэ
ыхъбар а къалэм дэбгъэтІысхъэnumэ – абыкІэ зэфІэкІр? Колхо-
зым япэ хыхъа псори зэхуэдэкъым. Советскэм и бийуэ шытар
шынэу япэ иту щыхыхъа къэхъуащ. Инал езым итха тхылъым
къеджэжыфыну си фІэщ хъуркъым...

– «ФІыцІэ итхам къоджэжыф» жиІэу ди къуажэм щыжаІэ, –
жиІэри Астемыр игъэдыхъэшхащ Мэтхъэныр.

– Уэлэхьи, къеджэжыфын хуеймэ атІэ. Инал зэрыщытащ.
Революцэм и лъэхъэнэ лъандэрэ абы и хъэлым зихъуэжауэ гу
лъыстакъым. Сыщыуэу пІэрэ, Астемыр. Сыщыуэмэ, жыІэ! –
зихъуэжыпами, и хъэлыр нэхъ зэкІуэкІа хуэдэу къысфІошІ.
Бжыпэ иІыгъыныр хуабжыу фІэфІщ. КІакхъум кІэщІу шІэтщ...
Уэри зэхэпхауэ къыщІэкІынщ, си Іуэху Мэзкуу щыІейкъым.
Сэри сэбэп сыхъуу къысфІошІыж, итІани си гур мыбыкІэ къоІэ.
Си лъэпкъ сыкъызыхэкІам щхъэ сэбэп сахуэхъуу сахэмысрэ,
жысІэу куэдрэ си гум къокІ.

– Уэлэхьи, си фІэщ мэхъумэ, – жиІэри Астемыри еувэл Іащ.

– Иналрэ дэрэ зы къуажэм дыкъыдалъхухъащ. Дызэры-
цІыкІурэ зы шынакъ дишхыкІа хуэдэу ди Іыхъэ зэхэлъащ.
Дыщызэмызэгъа куэдри къэхъуащ. Иджы сщІэрккъым зэры-
хъунур. Игу Іей къысхуимыль хуэдэу къысфІошІ. Къысхуильу

щытамэ, «нэкІуэж» жиІуэ къызэлъэІунт. Езыр аращ япэ къызэ-лъэІуар.

– АбыкІэ гурыщхъуэ щІыхуэщІыи щыІэххэуи къыщІэкІын-къым, – жиІуэ Астемыр арэзы хъу щхъэкІэ, и псалъэм тІэкІу тешыныхъыжт, ярэби, дыщымыуэу пІэрэ, жиІуэ.

– Степан Ильичи бжыхъэм къэкІуэну жиІащи, плъагъун-къэ. Ар къакІуэмэ, къыдгурымыІуэ къыдгуригъэІуэнщ.

– Куэд щІауэ слъэгъуакъым Степан Ильич.

– ЩакІуэ къэкІуэну жиІащ, кхъуэ къиукІыну.

– Уэлэхыи, фІытэм, къэкІуамэ.

Туми жа Іэ щымыІуэ зэщІэдэлукІыу щІакІуэм телът, туми я гур здэжар Степан Ильич дейуэ къыщІэк Іынт.

ТІэкІу дэкІри, Астемыр щІэупщІащ:

– Къазджэрий, зыгуэр къэпшауэ жыпІащ. Дэнэ щыІэ уи унэгуащэр? – жиІэри.

– Къэсшащ, Астемыр. Уеблэмэ Истамбыл къисшащ.

– Адыгэ?

– Адыгэщ. Зыбжанэ щІащ абы и адэ-анэр ТыркумкІуэжауэ зэрыщыгрэ.

– Хэку къутэжыгъуэу Хъэжрэтым и зэманым икІыжауэ къы-щІэкІынщ.

– Аращ. Степан Ильич бжыхъэм къыщыкІуэкІэ къызди-шэну сыкыгъэгугъащ.

– Іуу! Уэлэхыи, фІытэмэ!

– Плъагъунщ ди Санияти, – жиІэри Мэтхъэным иухащ, арщхъэкІэ абы кыпищэу, и къэшэкІэ хъуам Астемыр иригъэ-

дэІуэнути, къехъулАкъым. Думэсарэ жыжъуэ къэуващ:

– Ей! Хъэзыр хъуащ, фыкъакІуэ, – жиІэри.

ЦІыхухъуитІыр къэтэджрэ къаплъэмэ – зыхуахыи нур ящІэркъым.

Думэсарэ джэд лыбжъэр кыгъэхъэзыра къудейкъым. Тем-бот кыхуигъэхъа тхылымпІэ пхъуантэр зэтриудри подаркэ дэлъыр кыдыхащ. Абы дэлъар цІыхубз комбинацэт. Думэсарэ ар и бостей щІагъым щІилъхъэным и пІэкІэ, и бостей щІыІум трилъхъащ, кІуршокукІэ къэщІыхъауэ, хэдыкІа гуэри иІуэ илъэгъуати. Дахэу зысхуэпэнщи Астемыррэ Къазджэрийрэ зыщызгъэтхъунщ, жиІуэ арат Думэсарэ и гугъари цІыхухъуи-тІым жалэнур ямыщІуэу кыгъэнащ.

Астемыр щытхъупэнкІи хъунт, комбинацэ жыхуаІэр игъа-щІэм илъэгъуатэкъыми, ауэ, Мэтхъэныр, кышциуду дыхъэшхы-

ным хуэдэу, фызым еплъу шилъагъум, зиущэхужаш.

Мэтхъэнми жиІауэ фызым и жагъуэ ищІакъым. Сытыт абы ущыдыхъшху ауан пщІыкІа. Езы Думэсарэ гуфІау щытт.

Джэд лыбжьэр кІуапІа зимыІажу къыщІэкІащ.

Къазджэрий мыдыхъшхын папщІа, Думэсарэ унэм къыщІыхъэху, и щхъэр иригъэзыхырти тепщэчым иплъэрт, джэд лыбжьэм дихъэха хуэдэу.

Шхэныр зэфІэкІащ.

Шыгухур къэпсалъэри Мэтхъэным игу кыигъэкІыжащ ежъэжыгъуэ зэрыхуар.

Берычэт бесын ин къудейуэ Мэтхъэныр щІэкІыжын игу те-хуакъым: Думэсарэ зыхуигъазэри жриІащ:

– Мы бостей щыІум тральхъэу хабзэкъым комбинацэр, и щІагъым щІэлын хуейщ, уи щхъэгъусэм фІэкІа зылъагъу щымыІау, – жиІэри.

Думэсарэ ифІэфІ ар хъуа пэтми, и жагъуи хъуащ: лІо, си щхъэгъусэм абы хуэдэу зыкыхуисхыу зезмыгъэлыагъумэ, къуэдэ стель, жиІау. Тембот кыхуигъэхъа дахэр бостей щыІум тельмэ, нэхъ фІэфІт.

– Догуэ, мыпхуэдэу фызышэми укІуэ хъунукъэ атІа? – жиІэри Думэсарэ щІэупщІащ хуэмышэчу.

– Хэт и фызышэ мыбы зи гугъу ищІыр? – жиІэри Астемыр кыигъэгубжьащ. – Инал и фызышэр армырауэ къыщІыкІ уздэкІуэнур? Сыгукъыдэмыжу дэнэ уэ уздэкІуэнур?

Къазджэрий гупсысащ, сыт щІэгукъыдэмыжыр, жиІэри. Ари хъэщІэм кыгурыІуащ. Шэч хэлътэкъым Астемыр Инал и хъэгъуэлІыгъуэм хэтын зэрыфІэмыфІым. Ар хъэгъуэлІыгъуэми дауэ хыхъэжынт, апхуэдиз Іуэху и пщэм кыдэхуауэ.

ХъэщІэр ежъэжащ.

Еянэ псалъащхъэ

ЯМЫЩІЭХХЭУ КЪАГЪУЭТАР

Лу фызышэм шильэгъуам хуэдэ зылъэгъуа куэд щыІау кыщІэкІынтэкъым.

Лу дэнэ къэна, езы Инал дыдэ е и хъэщІэм языхэзым я пщІы-хъэпІи къэкІынтэкъым къэхъуар къэхъуну.

ХъэгъуэлІыгъуэм зыхуагъэхъэзырынкІа къатена щыІэтэ-къым. ПщІантІэшхуэр зэлыІухат, гуэщ сытхэр къабзэу япхъэн-кІауэ, ухуеймэ, кышщыфэ, ухуеймэ, хъэщІа щызэхэгъэс. Хъэбли благъи зэхуэсауэ Инал и анэм Іуэхур дагъэпсынщІэрт. Езы фызыжкыым унафэ ищІ фІэкІа хузэфІэкІ щІагъуэ щыІэтэкъым. «Къущхъэ нысэр ибогъэкІыжри, урыс фыз нысэу кыпхуашэ, угъурлы пхухъу», жаІау къехъуэхъуІамэ, нанэм щызэхимыхыр нэхъыбэт.

Инал хабзэм къемызэгъ пхуищІэнутэкъым. НысащІэр ди анэм деж сшэнщи езгъэцІыхунщ, ди адэ унэжъ щедгъэкІуэ-кІынщ хъэгъуэлІыгъуэр, жиІау арат зытрищІыхьыр.

Къишэр зыхуэдэр зымышцІэ Іэджэт, Верэ Павловнэ Преображенская жыхуаІэ цыхубз фызабэр зэрыдахэм и хыбар Іуа шхэкІэ. Верэ Павловнэ и адэр полковникыу шытащ, езыр офицер гуэрым дэкІуэри зыдэкІуар япэ зауэм зэрынэсу къаукІат. Цыхубз щІалэ дыдэу зи закъуэу къэнар Псыхуабэ театрым артисткэу шыувауэ Инал абы шыхуэзаш.

Адыгэ хабзэ сыт жыхуаІэм Верэ Павловнэ хищІыкІ шымы-Іэми, Инал жиІэм фІэкІынутэкъым. Цыхубзым къыгурыІуэрт Инал жиІэм едалуэр езым зэрымызакъуэр. Мэремкъаныр нысашэ жиІэу хэмыгыххэнкІи хъунт, и жагъуэгъум я нэр ирыри-гъэщІыжыну имымурадтэм, сыту жыпІэмэ Инал иукъуэдият: шхэкъ зыфІэфІыр кърешэ, хэт дэкІуэнуми дрекІуэ, лъэпкъ зэхэ-гъэж щы Іэкъым, жиІэри. А псалъэмакъыр зэгуэр Елдар къи-гъэхъеяи, Инал идакъым:

– Ди жагъуэгъум зафыщІыж шхэкІэ, си пыІэм зыщ къыхэ-хуауи къысфІэІуэхунукъым, – жиІэри. – Ди Іуэхур дэкІуеиху, ди жагъуэгъури нэхъ ерыщ хъунуш, Елдар. Аращ Сталинми жиІэр, и псалъэм уедэІуамэ. Ди бийр ерыщ екІуэмэ, ди пыІэр яхуэгъэтІысаш, ауэ сакъын хуейш. Быдэ и анэ гъыркъым. Ди жагъуэгъур, ди бийр къэбгъуэтыну ухуей – си хэгъуэлІыгъуэм и гугъу шашцІэ уи тхэкІумэр гъэжан. Ар зи нэм къыщІэуэм и гум фІы къытхуилъкъым.

– Уи фІэшуй? – жиІэри Елдар щІэупщІаш.

– Си фІэшу, уэлэхы, – жиІэри езы Инали и псалъэм къы-пищаш. – ЛІо уи гугъэр уэ? Си противу къэувыр хабзэщІэ нобэ етхъэжъами и противщ. ХабзэщІэ етхъэжъам и противыр, рево-люцэми и противщ. Мис аращ диалектикэкІэ зэджэр, зэхэпха «диалектикэ» жаІу? Зэхыумыхамэ, марксизмэр джы еІысылІи. ЕупщІыт Ахья е Жыраслъэн, а тІур сэра уи гугъэ зи бийр? Советскэри я бийш, Іуэху зиужь дитри бжэгъуу я нэм къыщІоуэ. Ухуеймэ, аращ сэ бий щІысхуэхъуари. КъыбгурыІуа? Ди фІымрэ ди жагъуэгъумрэ зэхэбгъэкІынуэм, аращ и зэхэкІыкІэр. Ахья и Іуэхур уэ къашти егъэкІуэкІ, нэгъуэщІым и пщэ думылъхъуэ. Адрейхэм япкърыупщІыхъ, нэхъыбэжым шыгъуазэ ухъунш. Уашымышхъ. Ди мурадыр щымурадыфІкІэ, ар зымыдэм фІыкІэ ушчымыгугъ...

– Къазджэрий-щэ? – жиІэри Елдар занщІэу къыкъуилъэфаш.

– ЛІо Къазджэрий?

– Ари дифІу шытакъым, итІани, сэбэп сыхъунш, жиІэри къэкІуэжаш.

Инал и нэщхьыр зэхиукІаш:

– Тлъагъункъэ. Сэри си жагъуэтэкъым узэрышыгугъыу къыщІэкІамэ. ИтІани уи нэІэ тебгъэтмэ, ущІегъуэжынкъым. Зы-шумыгъэгъупщэ бжесІэр. Зыгуэр къэхъужыкъуэ хъумэ, къыз-жепІакъым жумыІэж, пхуэздэнукъым. Революцэм уриджэгу хъунукъым. Цыхури абы хуэдэ къабзэщ, къагурыІуэ

политикэр. Партым и мурадри цыхур зыхуш Iэкъури зыщ. АтIэ псори зы гъуэгу дыщытехъакIэ, ди гъусэну зымыдэр хэт? ДифI хьэмэ ди бий? ПащIэгъэлыгъуэм джэгу хэлькьым: удигъусэ – накIуэ, уигу дримыхьрэ – зыIуегъэх е сабэр кыпхедгъэхынщ. Къазджэ-рийуэ ирехъу ар, хэтуи ирехъу, ди Iуэхур къэзылгъэхэм хуэдгъэ-гъункьым. Лъырэ псэкIэ къэтхъа властым щIэгъэкъуэн хуэхъу-ну зымыдэр лъэныкъуэ едгъэзынщ. Къазджэрий сэбэп сыхъунщ жиIэри къэкIуэжаш жыпIакъэ? Хъарзынэш. Абы хуэдэу кы-щIэмыкIрэ – адреихэр здэкIуам ари ирекIуэ... – жиIэри Инал и Iэр ишэшIаш.

Инал ар зыжриIэр Елдар и закъуэтэкьым: дэнэ кIуэми, дэнэ кыпшыпсалгъэми кыыжиIэрт. Иджы партчисткэр кыызэрыблагъэ лъандэрэ нэхъ кыйдэшIыну фэ зриплъым захуигъазээрэ псалъэрт, жаIэм едалуэрт.

Партчисткэмрэ Инал и фызышэмрэ зэрызэрихьэлIар Инал кыйдэшIхэм я гуапэ хъуртэкьым, арщхэкIэ абы тепсэлтыхьын Инал е фIэлIыкIырт, е щышынэрт.

Инал и хьэгъуэлIыгъуэм хэт и нэгу зыщиужъа жыпIэмэ – Луш. Цыхум жаIэ псори кыгурымыIуэми, Iэджэм гу щылыташ, езыри сыт а псом щIегупсысынур? Илгъэс пшыкIух фIэкIа зи ныбжъ нэмысар хыбар мышу едэIуэн? Зэныбжъэгъу цыкIухэр зэрызохъэ.

Нысэр къашэным зы махуэкIэ япэ иту музыкауэ цыкIухэр грузовикым кърагъэтIысхьэри ЩыIэпс къуажэм къашат.

Оркестрым хэт къэнатэкьым, уеblэмэ езы Дорофеич зэшIэупсауэ, и щыгъын нэхъыфIыIуэр щыгъыу, тIэкIуи зигъэбэлыхъу музыкауэм яхэст. Грузовикым сабэр кыигъэхъеями, ЩыIэпс къуажэм цыкIуу дэсыр и ужь иту, къажэрт, зэрыгъэкIийуэ. Бжъэпэм тет унитIым нэс машинэр кIуаш. Лу ищIэрт а унитIым языр Мэремкъанхэ зэрейр, адреири зейр Мэтхъэнхэт. Лъэгум мэджытыр дэтт, кхъэм пэмыжыжъуэ.

Музыкауэ цыкIухэр кыпшыуыIар Иналхэ я пщIантIэр аратэкьым, я гъунэгъум я дежт. Унэ зрашэлIар къуэуэным нэса щхъэкIэ, унэшхуэу зэрыщытар белджылыт. Ар зыщIар хэт жыIэт. Мэтхъэн Кургъуокъуэу Къазджэрий и адэр араш. Абы и гъунэгъуари Мэремкъан Къасботт, Инал и адэр. Зэгъунэгъуит Iыр хъарзынэу зэдэпсэурт, къайгъэ яку дэмылгу. Зэгуэр Кургъуокъуэрэ Къасботрэ хъэ зэпаубыдри зэфIэнаш, абы кыыхэкIыу Кургъуокъуэр еуэри фочкIэ и гъунэгъу Къасботыр иукIаш. Абы лъандэрэ илгъэс Iэджэ дэкIами, къуажэм ящыгъупщакьым Кургъуокъуэ и мылкъум нэхъыбэр хабзэкIэ Къасбот и бынунэм къахуигъанэу и пщIантIэр зэрибгынар. Унэ нэшIыр Степан Илгъыч кIыпщ ищIауэ щыташ, фокIэшI кьута сытхэр кыыхахьмэ, ищIыжу. Зи Iэшэ зытын зымыдахэм, щхъэусыгъуэ яIэн щхъэкIэ, мыкьутари кьутауэ жаIэу къахьырт. Степан Илгъыч фочыщIэ

кӱудейуэ кышцІэкІакъым, цІыхур революцэм хуриджэу гу кылытатэу ягъэтІыса нэужь, Имамхэ я хъэжыжъым унэр кыи-щэхуаш. А унэр зэгуэр хэщІапІэ хуэхъуаш Жыраслъэни, зыщи-гъэпщкІуу мащІэри щІэсакъым. АрщхъэкІэ ар щегъэса унэр кышщакІэм, куэдрэ пылътынт, къауыхъри абрэджыр къаубы-дащ.

А псор Лу зэхихат и адэм и Іуэтэжу. Иджы музыкауэхэр зыщІаша унэр зыхуэдэр кышщакІэм, яфІэгъэщІэгъуэну псори еплъырт.

Бжыхъ лъэлъэжам адэкІэ уплътэмэ, Иналхэ я пщІантІэм цІыхур щызэрызехъэрт. Фызхэр зэхуэсауэ джэд яфыщІу, ягъавэу, ягъажьэу зэхэст, я уэршэрын, убэн абы щхъэкІэ къамыгъанэу. Лэгъуп инхэр фІэдзауэ пщІантІэм мэлъыр щагъавэрт. Лы гъэвам и мэри, джэд лыбжьэм и мэри зэхыхъэжауэ чэф уащІыным хуэдэт.

Урарэ къэсри Дорофеич унафэ кыыхуищІаш, музыкауэхэр гуэщ къабзэм щІигъэсыну, хъэуазэм хэсу – ара хъунт Лу сымэ хъэщІэщ хъуэхъунур.

Музыкауэхэр къеувэкІауэ «Инал и къафэм» еуэу щІадзэмэ, Урарэ унэм кышцІэжырти, ар фІэтелътыджэу къедаІуэрт. Дорофеич абы гу лъытауэ нэхъри ятрикъузэрт, музыкауэм къафэр нэхъыфІыжу кърагъэкІым фІэфІу.

Иджы тІэкІу зыдгъэпсэхуищ, жаІэу музыкауэхэр хъэуазэм хэтІысхъати, гуэщым гъуанэ дапщэ иІэми цІыхур кыдэплъырт. Гуэщыбжэм деж лІыжьи фызыжьи зэхэтт, музыкауэм яІыгъ бжъамий сытхэр ягъэщІагъуэу. Урарэ «тобэ-тобэ-тобэ, лІари кыигъэхъужыни а музычэм» жиІэрти и жъэпкъ гъурым Іэ дилъэжырт. Сэри зыІуслъхъэу кыысхуигъэкІмэ сеплъащэрэт, жиІэу фызыжъыр хъуапсэрт, арщхъэкІэ ауан сыкъашІмэ, жиІэрти Іэнкунт, Дорофеич абы гу лъитэрэ, мэт, еуэт, жиІатэмэ, Урарэ «Іы-Іы» жиІэнтэкъым, арщхъэкІэ Дорофеич абы хуэдэ гукъэкІ иІэт, зэ кыдэдджэу зыгуэр драгъэфэну плэрэ, жиІэу зиплътыхъырт.

Урарэ и къушхъэ нысэр фІыуэ илъагъурт, зэрыщІыху Іэсэм, зэрыжыІэщІэм папщІэ. Ар ибгъэкІыжмэ, сэри и гъусэу пщІантІэм сыдэкІынуищ, жиІэу Урарэ зыкърыса щхъэкІэ, и къуэм гурыІуакъым. И тхъэусыхафэр фызыжъым хэти жриІэрт: «АтІэ, алыхъым игу кыызэбгъа хъуищ, сымаджэу сыкыыхэнэжмэ, матушкІэ нысэм игу сэ сыткІэ кыысщІэгъун, «псы шынакъ» жысІэмэ, жыхапхъэ кызитынщ. УбзэмыІумэ, дауэ угурыІуэн, – жиІэу нэхъыбэу зытегузэвыхъыр арат. – Тхъэм ещІэ, ари бэлшэвыч унафэу кышцІэкІынщ – игъащІэм бэлшэвыч Іуэху дыхэтщ. Истепан жаІэу урыс гъунэгъу диІам Инал цІыкІуу хуээри зи зэрыхуейуэ игъэсащ, фокІэщІ гуэрхэр кърит-Іыхыж хуэдэу къригъажьэри, тхылъ иригъащэу кыиублэри езы мыгъуэри ягъэтІысащ. Сэри бэлыхъ мащІэ сыхэтат: Истепан и тхылъ

фи унэм кыыщИмынауэ ди фІэш хьуркьым, жаІэу сыкьрахуэкІырт. Езы Инали згъуэтыжрэт, бзэхат, кІуэцІрыхуами умыщІэу».

Кургъуокъуэ и къуэхэмрэ езым и бынхэмрэ къайгъэншэу зэдэпсэумэ фІэфІу, Урарэ и къуэхэр иуцийрт. Арауи кыыщІэкІынт нобэ къэс Инал щІалэ пхъашэу къэхъуа пэтми, «силъ щІІэжынщ» жи Іуу и гум кыыщІэмыкІар. Къазджэрийрэ Иналрэ зээзгыркьым, жаІэу зээзымзэ фызыжьым деж къэсми, Урарэ кыызэрыфІэщІымыкІэ, а тІум зэпаубыдыр тхылт е щІэныгъэ Іуэхут. Иджы Къазджэрий Инал и фызышэм щыхэткІэ, я зэныкъуэкъунри щагъэтагъэнщ. «Къэбэрдей псор кыызэхуэсрэ си къуэмрэ Аминэ мыгъуэм и къуэмрэ зэбгъэдэсу къалъагъумэ, псоми я фІэш хьунуш а лІитІым я гум хьэрэм зэхуилъу зэрыщымытыр». Абы хуэдэу Урарэ егупсыс щхъэкІэ, фызыжьым зыхуихьынур ищІэртэкьым: «Къазджэрийуэ, щІэныгъэшхуэ и Іэш, адыгэ хабзэр ихъумэну хушІокъу, жаІэу хэкум пщІэ зыхуашІу щытам дауэ ида Инал урыс фыз къишэу», – жиІэрти.

А псом щегупсыскІэ, фызыжьым и щхъэр узырт, зэтричу. Арауи кыыщІэкІынт, тІэкІу зытезгъэунщ, жиІэу Урарэ музыкауэхэм я деж кыыщІэкІуари. «А, тІык Іуэ, мыр дыщэм хуэдэу зэрылыд» жиІэу фызыжьыр Іэ гьуркІэ телэбэрт бжъамий инхэм, Іэ дилъэрт е тхъэкІумэр хуигъазэрти едалуэрт. Музыкауэ цІыкІухэми ар ягъэщІагъуэрт, иридыхъэшхырт, фызыжьым игу ирихьын гуэри музыкэм кърагъэкІырт. Гуэщыбжэм деж щызэхэт къомри хьэкъувыкьурт, зэрыгъэдыхъэшхырт.

Музыкауэ цІыкІухэм а фызыжьыр Инал и анэу кыыщашІэм, нэхъ нэ лейкІэ къеплъ хъуаш. Уеблэмэ Лу бжъамий хужь дахэр къишцгэри Іэпэ зэрытегъэуэн хуейр, уепщэнуми и епщэкІэр иригъэлъэгъуаш. Псоми я гугъэт, метым ещхъу Іэпищ тетыр тепкъузэмэ, узыхуей уэрэдыр къикІыну, арщхъэкІэ абы уэрэд е къафэ къибгъэкІыфын папщІэ илъэсит І-щыкІэ и ужь уитын хуейт. Ар зэхзыхым игъэщІагъуэрт.

Фызышэр къэсыным и пэ къихуэу музыкауэхэр зэбгрыжаш тІэкІу заплъыхьыну, я нэгу зрагъэужьыну. Иналрэ Къазджэрийрэ кызыдэхъухъа къуажэм кыыщыкІуакІэ, ахэр пхуэубыдыжынт, абы нэхъейуэ Жыраслъэн а къуажэм кыызэрыщаубыдар ящІэрти, псоми я нэр къикІырт Мэтхъэнхэ я щІаплэжьри къаплъыхьыну, кхъэми кІуэуэ Жыраслъэн зыдэса кхъэ унэми дэплъэну.

Мэтхъэнхэ я унэр къэуэным нэса пэтми, зригъэпэщыжыну зыри и ужь итатэкьым. Сыту ящІынт. Зы пэшыжь псоуэ хэтци ирикъунщ, Жыраслъэн къаубыду Елдар и отрядым пулеметрэ бомбэрэкІэ якъутар зэракъутауэ ноби къэсат. Лу и адэр яхэтат Жыраслъэн къэзубыдами, абы и хьыбарыр тэмэму ищІэрт. Жыраслъэн кыыщаубыдар мы унэр аракьым, ар кыыщаубыдам фыхуеймэ, фынак Іуэ, фэзгъэлъагъунщ, жиІэри Лу и гъусэ

цЫкIухэр иришэжъащ, кхъэмкIэ ишэу. Кхъэ унэ зи гугъу ищIыр езым игъащIэм имыльтэгъуами, кыигъуэтын и гугъэт. Сосрыкъуэ сымэ яфIэщыпэу кIуащ Лу и гъусэу.

Пэжу, кхъэ унэр гъуэтыгъуейт?! ТIу къудейт кхъэм дэтыр. Жыраслээн зыдэсари нэрыльтагъут: шэ техуапIэу телъыр, бомбэм икъута мывэр щилъагъум, мис, жиIэри Лу япэ ежэллэщ.

Лу и адэр и гум къэкIащ, мыбы щызэуащ, жиIэу. Иджы ар кIуэжамэ, Думэсарэ жриI эжынт нобэ и нэкIэ ильтэгъуар.

ЦЫкIухэм кхъэ унэр къаурыхъат.

Елдар и отрядым хэтэр езыр аращ жыпIэну, Лу зигъэлIу жиIэрт:

– Уэлэхьы, зозмыгъэукIым, мымырамэ: плъагъуркъэ шэ техуапIэу иIэр?

– Уа-а, мырелъ!

– Ди адэр яхэмыта уи гугъэ? Еплъыт, мы кхъэ унэ дыдэм и гугъу кыисхуищIащ ди адэм, – жиIэри Лу дэлъейри кхъэ унэм и щхъэм тетIысхъащ, дыхъэн дзыхъ имыщIу.

– Лло, ушынэрэ? Дыхъэ! – жаIэрт Сосрыкъуэ сымэ.

Лу епкIыхащ.

Кхъэ унэр кIыфIт, гъуанэ тIэкIу иIэм нэху кыдидз щхъэкIэ, куэд плъагъуртэкъым. ЛутIэкIу зэрышынэм пцIы хэлътэкъым, арщхъэкIэ, и ныбжьэгъухэм гу зальримыгъатэу, кхъэ унэ кIуэцIым щыIэбэрабэрт, удз кIырым хэпэшэщыху.

– КъэбгъуэтаIа, Лу? – жаIэу мыдэкIэ щIэупщIэрт.

– Ей, къэбгъуэтам дыхыумын.

И ныбжьэгъухэм ауан къащI щхъэкIэ, Лу кыигъуэта щыIэт.

Лу и нэм иджы нэхъ илъагъу хъуат. Блынджабэм адэкIэ-мыдэкIэ бэдж иныжхэр щызежэрт, хъэндыркъуакъуэ, дзыгъуэ сыти кыкъуэжырт, къуэльэдэжырт. Догуэ, мыр сыт? ГъушI ашык хэмэ зыгуэр? И щхъэр кыитрихмэ – уэсысыс, мыдэ мыр! Фоч, кIэрахъуэ. Мы къэным кIуэцIыльтри сыт? Е зиунагъуэрэ, жи.

Лу къэуIэбжъащ, и напэм бэдж зэрамышIэж кытелъадэри. Епхъуэри бэджыр хыфIидзащ. Лу зиушэхуат, си ныбжьэгъухэм сыкъеджэн хэмэ зыри езмыгъащIэу сыдэкIыжын, жиIэу. АрщхъэкIэ Лу хуэшэчакъым:

– Ей, зэхэфхрэ? – жиIэри.

– Лло къэхъуар?

– Ушынэрэ?

– Ахъэрэтым унэса уи гугъэ?

И ныбжьэгъухэм я макъ щызэхихым, Лу и гур кызырэыгъуэтыжащ:

– Сыкъэвгъанэу фемыжъэж.

– ИIэ нтIэ, кыикIыж.

– Иджыпсту.

Лу зыгуэрхэр кыиульэпхъэщырт.

Мывэшхуэ гуэр кыттричмэ – и шлагъым Іэщэ шІэу щІэлът. Ашыкыу фочышэ зэрылъри кыщІэщати, Лу нэхъеижу къэуІэ-бжъащ. Кхъуэщын Іэлъэныкъуэ гуэри плъагъурт, и щхъэ фІэпхыкІам хъэзыр закъуэ телъу. Хъэзырым кыщырт тхылъым-пІэ зэкІуэцІышыхъам и кІапэ. Лу аргуэру къэгүзэващ, мыр мыбы щызыгъэт Іылтам сыхъыщІэмэ, сыІэщІэкІуэдакъэ, жиІу.

Лу гу лъытащ хъэзырым кыщ тхылъ зэкІуэцІышыхъам итым уеджэмэ, а кыигъуэтар зищІысыр кызырэпыщІэным. Адрейхэм щыщ кыщтэн дзыхъ имыщІами, хъэзыр закъуэр и жыным ирилъхъащ. Иджы Лу хъэзырит І илэ хъуащ, Къызджэрий кыритамрэ мыбырэ.

Мывэшхуэ кыттричар зытелтам трилъхъэжри Лу кхъэ унэм кыипщыжащ.

– Уа-а, мыбы и фэр зэрыпыкІа? – жиІэри Сосрыкъуэ ауан кыщІащ. – Мышынауэ желэ итІани.

– Кхъэ унэр щІыІэщи аращ, – жи Іэу Лу заригъэумысыр-тэкъым, и жыным илэ хъэзырит Іыр кыримыхуэ зыдэкІуэм тету зэригъэунтІуурэ. – Ей, сэкъэзгупсысари?

– Сыт?

– Дывгъэджэгу, Жыраслъэн къэдубыд хуэдэу. Япэ дыдэ Елдар Жыраслъэн кыщыубыдар мыращ, – жиІэрт Лу и нитІыр кыхуу.

– Абы щыгъуэ уи адэр яхэтащ, иджы уэ укытхэту, – жиІэрт Сосрыкъуэ, и фІэщрэ гушыІэрэ умыщІэу.

– Но, хъунукъэ?

– Дывгъэджэгу, уэлэхыи. Фызышэр иджыри щІэх къэсын-къым, – жаІэрт адрейхэм. – ПыщІар кызыщІэлплъэжынщ.

Музыкауэхэр я фІэщу къэувылащ:

– Хэт Жыраслъэн пщІынур? – жа Іэри. Жыраслъэныр Лу хуагъэфашэ щхъэк Іэ идакъым, – сэ Елдару сиджэгунущ, – жиІэри.

– Сэ Жыраслъэн зысщІынщ, ауэ, уэлэхыи, сывукІами кхъэ унэм симыпщхъэфыну, – жиІэри Сосрыкъуэ къэуващ.

«Уимыпщхъэххэмэ, нэхъыфІщ, сэ къэзулъэпхъэщар зыми имыщІэу къэнэнщ», – жиІэрт Лу игукІэ.

Сосрыкъуэ дыхъэри зигъэпщкІуащ. Тэлай дэкІри зэныб-жъэгъу цІыкІухэми запхъауэ, баш я Іыгъыр фоч убыдыкІэу яубыдауэ, Сосрыкъуэ зыщигъэпщкІуа къуацэ-чыщэр къауы-хъырт. Кхъащхъэхэм, мывэ сынхэм зыкъуагъапщкІуэурэ «ду», «су» жа Іэу фоч «ягъауэрт», иныкъуэми ныбафэкІэ къапщы-хъырт. Куэд дэмыкІыу «Жыраслъэн» къагъуэтри тезэрыгуащ, мо щІалэ бланэжыи «жыныбэ» цІыкІухэр зэуэ пэлъэщакъым.

Лу зигъэ-Елдару командэ итырт, Сосрыкъуи, Жыраслъэн дыдэ хъуа хуэдэу, батэкъутэр игъэшырт, адэкІэ елэрт, кьелъэ-жырт, цІыкІу къомыр зэрыгъэкІийуэ и ужьым иту.

«Абрэджыр» кѡаубыдащ.

Лу зэгүэр и адэм и гѡусэу бээрым кІуауэ, сэлэтхэм тутна-
кѡэщым яхуу тутнакѡым ис гүэр илѡэгѡуати иджы и гум
кѡэкІыжащ. «Плѡэгѡуа, Лу? Кѡаубыдащ, мис аращ, тІасэ,
Жыраслѡэн жыхуаІэр», – жиІэри Астемыр жиІат. Жыраслѡэн
тутнакѡэщым яху жыплэнтэкѡым. ЗэрылІы пхѡашэр имыгѡэ-
гѡуащэу, и щхѡэр Іэтарэ пагафэ зытригѡэуауэ, и ужѡым ит
сэлэтхэр хѡымпІар имыщІу кІуэрт, и пащІитІым зыр кѡытрачауэ
щытыгѡати, пащІэ ныкѡэуэу щыт пѡтми. Иджы Сосрыкѡэуэ
кѡаубыдати, Лу унафэ ищІырт Жыраслѡэн хуэдэу лІыгѡэ
зыхигѡэлъыну, арыншэми езы Сосрыкѡэуэ щай фІыщІэжѡуи
кѡридзэртэкѡым кѡэзыуыхѡа цІыкІухэр, Сосрыкѡэуэ кѡащыды-
хѡэшхырт:

– Уа, сыкѡэвубыдыпа фи гугѡэж фэ?! СогѡэпщІ, хукхѡэуэ

кѡэным ещхѡу фызэбгрызмышум! Фи фІэщыпи, тхѡэмышкІэ

цІыкІухэ. ФымыпІащІэ, зыгуэрым кІэрахѡэукІэ сыкѡыгѡэ-
гугѡащ. Си Іуэхуш итІанэ, фэ дэна кѡэна, езы Жыраслѡэн дыдэ
сыкѡиубыдыфым, – жиІэу.

– Абы и гугѡэр елѡ! Жыраслѡэн и щхѡэм уриудэкІын, сыт
узэрищІыну?

– ПщІэну щыткѡым ар, – жиІэрт Сосрыкѡэуэ, – уахуэзэнкІи
мэхѡу. Абрэджщ.

– Ей! Жыраслѡэн сыкѡецІыху сэ, – жиІащ Лу, и щхѡэм тІэкІу
щытхѡуж и гугѡэу.

– ДошІэ, дошІэ. Уэ укѡэзымышцІыху щыІэ! Инали Кѡаздрѡэ-
рии укѡыщацІыхукІэ, Жыраслѡэн уи цІыхугѡэн хуейщ, – жиІащ
Сосрыкѡэуэ и фІэщ дыдэу.

ЩІалэ цІыкІухэр зэрыгѡэдыхѡэшхѡу кѡыздэкІуэжым, Лу и
гум кѡэкІащ: Сосрыкѡэуэ кІэрахѡэукІэ и ныбѡѡэгѡум кѡыгѡэ-
гугѡащ, сэ мо кхѡэ унэм илѡу слѡэгѡуа Іэщэм зыгуэр кѡахэсх
щхѡэ мыхѡурэ, жиІэу. АрщхѡэкІэ кѡэгузэвѡжащ, а Іэщэр абы
щызыгѡэтІылѡар Елдармэ пщІэрэ, жиІэри. Нобэ фызышэм фоч
щагѡэуэну я мурадщ, тобэ ирехѡу, арагѡэнщ, жиІэу Лу и гур
абыи жащ. ИтІанэ Елдар и щэхур Лу нахуэ ищІыну Іэмал
зимыІэщ. Илѡэгѡуар хуэмышѡэу Лу и ныбѡѡэгѡухэм яхуиІуэ-
тэну и Іупэм кѡэсырт, арщхѡэкІэ итІани щІегѡэужырт, иужькІэ
зыгуэр кѡэхѡужыкѡэумэ, жиІэрт.

Музыкауэхэр кѡэсыжу, аргуэру «Инал и кѡафэр» зрагѡащІэу
щытІысыжым, мычэму Лу нэхъ зэгупсысыр кѡафэр аратэкѡым,
кхѡэ унэм илѡ Іэщэр арат. Музыкэр зэпагѡэумэ, Лу и жыным
илѡ хѡэзырым епэщѡшт, зыми иримыгѡэлѡагѡуу. Елдар

кызырысу езгээлбагъун хьэмэ нэхъапэ щыкIэ си ныбжьэгъу-хэм есхьэлIэн си щхьэр, жиIу Лу ищIэнур ищIэртэкъым. Лурэ Сосрыкьуэрэ зэбгъэдэст. Сосрыкьуэ бэрэбанэм щемыуэ куэдрэ кьэхьурт, щеуэм дежи и гъунэгъум я дежкIэ зигъазэрэ зыгуэр шыжиIэ шыIэт. Иджыпстуи Сосрыкьуэ Лу зыкыхуигъэзаш:

– СыгушыIэ уи гугъаш уэ кIэрахуэ кысIэрыхънуш, шыжысIам. Уэ автомобиль сигнал узэриIэм щхьэкIэ зыбогъэ-щIагъуэ, – жиIэри.

Ар Лу шызэхихым, кызыэщIэплъаш, сэ бжесIэнщ иджыпсту си ниткIэ слъэгъуари, си Iуэхуш итIанэ ауан сыкьэпщIмэ, жиIу, арщхьэкIэ Дорофеич и бжамийр иIэташ, кьышщыдодзэ, жиIэ щыкIэу. Лу зиушэхужаш.

Аргуэру цыкIуи ини фызышэм кызыэхуэсар кьеувэкIауэ оркестрым еплъырт. «Инал и кьафэр» нэхъ дахэу кьрагъэкI хуат, сыкьытелъадэу щхьэ сыкьэмыфэрэ жыуигъыIэу. Сосрыкьуэ бэрэбанэм щеуэкIэ зигъэщIагъуэрт. Урарэ бжэщхьэлум тету музыкэм кьедалуэрт.

Дорофеич, щIикIа хъунти, и нитIыр кылыдыкIырт.

Оркестрыр хьэзыру иувыкIат.

Ебгъуанэ псальащхьэ

ФЫЗЫШЭР ДАХЭМЭ, НЭГУЗЫУЖЬЫГЪУЭКЪЭ

КъэбэрдейкIи ДжылахъстэнейкIи – дэнэкIи кьрекI, ЩыIэпс кьуажэм кьакIуэ гъуэгум шу ирехъу, гу ирехъу, – сыт тетми – псори Инал и хьэщIэт. ИгъащIэм хабзэри араш: хьэгъуэлIы-гъуэм сыхэтынщ, жызыIэу хэт кьакIуэми, уи хьэщIэщи, егъэ-благъэ, хуэфэщэн увыIэпIэ ет. Нэхъыжьем сахэсынщ, жыпIэ-ми, щIалэм уахэтынуми – узэрегуакIуэш. Мэремкъанхэ я пщIантIэр инщ, дэнэ кьикIри дэхуэнуш, шхын жыпIэнуши – пэрыхьэтщ, дэнэ дежи уетIысылIэ хъунуш, IэнэщIу кьэкIуар зырызыххэщи, ерыскъыр здахьын ящIэркъым.

ПщIантIэм кьыдыхьэм кIэ иIэкъым. ШыгукIэ кьакIуэм махъсымэ чей, мэл укIа сытхэм нэмышI лэкъум, тхьурыжхэр матэкIэ кьрах, шууэ кьакIуэм и уанэ кьуапэм фIэлъу алэрыбгъу зэкIуэцIышыхьа ещIакIуэ кьекIу подаркэу кьыздехь. Бжэн, мэл, хьэжыгъэ жыхуэпIэм гъунэ иIэ? Инал и гуфIэгъуэр дэзыIэтыну зи гуапэр машIэт? Уеблэмэ кьущхьэ хьэщIэхэм ерэн кьашат фэндкIэ, чэф зыгъуэтым и чэфыр игъэкIуэдыжынщ, жаIэри.

ХьэщIэу кьакIуэр бэзерым хуэдэу зэхэтт. Махуэку махуэт. Псори кьызэхуэсакъэ, жыпIэу КъэбэрдеишхуэкIэ кьикI гъуэгум машинитI тету кьалъэгъуаш. Зыр занщIэу кьацIыхуаш – Инал и «Линкольныр» арат. МашинитIым я ужьым шу отрядыр итт. Цыхухэр зэрызехьэрт: «кьокIуэ», «кьокIуэ», жаIэу. Щхьэж зи ужь ита Iуэхур игъэтIыльтри фызышэ кьакIуэм еплъыну уващ. Фызышэр псынщIэу кьакIуэрт.

Лу сыми тІэкІу кьэгүзэват, дахэ-дахэу деуэфыну пІэрэ му-зыкэм, жа Іэу.

Япэ ит машинэм нысащ Іэр – Верэ Павловнэ – ист, и щхьэц данафэм чэсеипс щхьэтепхьуэр тепхьуауэ. Фэрыщ Іыфэ тету кьыпф Іэш Іми, кьызэхуэса кьомыр щилъагьум, и гур кьызэф Іэна хуэдэт. Нысащ Іэм бгьэдэсыр – зыр Саримэт, адреири Саримэ и анэ Дисэт. Жэмхэгъасэ жыхуа Іэм хуэдэ Верэ Павловнэ и Іэтэ-кьым. Псом нэхьрэ нэхь зызыгъэщІагьуэр, нэхь зыкызыхыр Дисэт, насыпышхуэ кьыхуихуам чэф кьритауэ. Машинэм нэгьуэщ І лІит Іи, хуабжьу зэгъэпэщауэ, ист. Шоферым бгьуры-сыр Мэтхьэн Къазджэрийт, ар зэралъагьуу къац Іыхужащ. Ет Іуанэрей машинэм ист Иналрэ Елдаррэ, сабэр къащ Іимыхьэн щхьэк Іэ, тІэкІу нэхь яужь иту. Елдар иш «Елмэск Іэ» зэджэр Іэдэжу Іэюб кьишэрт. Отрядым хэт шухэри ауэ гьусэ къахуэхьуахэри къак Іэрымыхун папщ Іэ, машинэхэм нэхь хуэм защ Іат. Абы трагьэгущуа хуэдэу зэ зы шур, зэ адреир кьыхэ-жырти и гьусэм и пыІэр ирихьэжьауэ щ Іэпхьуэрт, зэрыгъэ-к Іийуэ. Зи пыІэ яхьыр абы к Іэлъыжэрт.

Гьуэугум тету къа Іуш Іэр еп Іэщ Іэк Іыу дэхьрт, зэран мыхьун щхьэк Іэ. Выгук Іэ бэзэрым е щхьэлым к Іуэр къелъауэ вит Іыр и Іыгьыу щыту ухуэзэрт.

Шүрэ лъэсрэ зэдэхьүрэ жа Іамэ, машинэмрэ шүрэ зэдэхьүрэ, жып Іэ хьунт, ауэ, машинэр хуэму к Іуэми, шухэр ешат. Елдар и отрядым хэт шухэм зэрызащ Іыр щилъагьум, Инал кьызэ-к Іуэж Іаш:

– Щык Іаш уи отрядыр, – жи Іэри.

– Сыту?

– Плъагьуркьэ?

– Ягъэ к Іынкьым, я гугьу умыщ І. Нобэ унэщхьыф Іэн хуейш уэ, абы щхьэк Іэ уигу умыгъэгьу.

– Шыр яук І. Аргуэру зыгуэр кьытк Іэш Іэтхыхьынщ к Іэзонэшыр Инал и фызышэм хэк Іуэдащ, жа Іэнци. Уэллэхьы, пэжу жызо Іэмэ, ятхынкъэ, егупсысыт? ТІэу еплъынкьым, – жи Іэрт Инал. – Ахьа хуэдэ щымы Іэ уи гугъэ?

Елдар Іэиш Іаш:

– Куэдщ, Инал, щыгъэт. Аракьым иджыпсту уэ узэгупсы-сынур. Плъагьурэ ц Іыхуу кьызэхуэсар.

Елдар жи Іэр пэжт. Мы дуней гуг Іэгьуэр зейр а мыхьэнэ зимы Іэм щ Іегупсысын щы Іэтэкьым. Япэ ит машинэм ис ц Іыхубз гьэщ Іэрэщ Іам тель данэпс хужь иныр жьыбгьэм зэри-хьэрт, мис фи нысащ Іэр, фепль, жи Іэ хуэдэ.

Махуэри пщыхьэщхьэхугьэзэк І хьуат. Щы Іэпс къуажэм щыщу губгьуэм щы Іэми къагъээжырт.

Фызышэр уэрамышхуэмк Іэ къехьрт, къуажэм сабийуэ дэсыр я ужьым иш Іауэ. Иналхэ я унэр нэхь сэтейм тетти абык Іэ

ягъэзащ. Уэрамыр псы Іэрышэ Іэджэм зэпаупщІырти мызэ-
мытІэу машинэр къэувыІэрт, шоферхэр гузавэрт, зыщІыпІэ ды-
хэнэмэ, зыІыхакъэ жаІэу. Мэремкъанхэ я унэм нэсыным зыкъом
иІэу фызышэ шухэм «уэредадэр» къыхадзащ. Елдар и отрядыр
нэхъ яужыІуэ иту, Буденнэм и уэрэдырт жаІэр. УэрэдитІыр
зэмызэгъми зэрани зэхуэхъуртэкъым, ауэ зэхэзыхыр
къыгъэу-Іэбжьырт, хъэ банэ макъыр нэхъ ин ищІырт. Абы
нэхъей фоч гъэуэнри къаублащ, зы фоч ямыгъэуэну Инал
унафэ ищІа пэтрэ.

Советскэ, партийнэ къулыкъушІэу шу зыбжанэ яхэтт фоч
яІыгыуи, арат батэкъутэр зыгъэшыр. Елдар и отрядым коман-
дэншэу фоч ягъауэ хъунутэкъым.

КІуэ пэтми фоч гъэуэныр нэхъ ин хъурти уи гугъэнт къуа-
жэм дзэ къатеуауэ. Езы Елдар дыдэ и гум къэкІыжат а къуажэм
Жыраслъэн къыщаубыдауэ щыщыта махуэр. Абы щыгъуэ
шыплІэ пулемету яІэр зытэкъым. Илъэс мащІэ дэкІакъым абы
лъандэрэ, итІани Жыраслъэн аргуэру зэрыабрэдджщ. Иджыри
къыттеуэу ди хъэгъуэлІыгъуэм нэщхъеягъуэ къыхимылтхъа-
щэрэт, жиІу Елдар къэгүзэващ, и гум илъыр Инал жримыІэми.
«Гъуэугум гъуанэдэуэ зыщІыпІэкІэ къыщыдэмыукІащэрэт,
адэкІэ зыгуэр хъунт».

Иналхэ я щІантІэм щІыхуу дэтым гъунапкъэ иІэтэкъым.
Абы хуэдиз а къуажэм дэсуи уи гугъэнт. Дэсуи къышІэк Іынтэ-
къым, къуажэ щІагъуэ округым шыбгъуэтынтэкъым зи щІыху
къэмыкІуа. ЩыкІуи, ини, фызыжьи, лІыжьи, щІали, хъы-
джэбзи – къызэхуэсам мастэдзупІэ иІэтэкъым.

Машинэр джэрт, гъуэгу къратыну. Куэбжэм Іут къомыр
ІукІуэтащ. Шухэм я шыр къыжьэдакъуащ. ЯмыщІэххэу музы-
кауэм я музыкэр къыхадзэри шы емылыдж хэт тесами щІыхъащ.
Дорофеич бгъэдэту, Лу лъэкІ къымыгъанэу музыкэм еуэрт, Инал
зэдаІуэр абы и закъуэ хуэдэ. Бжэ Іупэм, бостей фІыщІэ кІыхъ
хъужауэ, Іутт Урарэ, и ІэльэщІ кхъуакІэр щІым телъафэу. Абы
къыбгъэдэтт нэгъуэщІ фызыжьи. ФызыжыитІым фадэрэ шхын-
рэ яІыгът. МашинитІри щІантІэм къыщыдэлъадэм, Урарэ гы-
ным хуэдэт, адрей фызыжьи къыпыгуфІыкІыу къаплъэрт.
ЩІыхубз зыкъызыххэм яхэс нысащІэм Урарэ зэрыІуплъэу и гур
къэкІуащ. Абы и гъусэр Іэбэри фызыжъым иІыгъ фадэбжьэр
къыІыхащ. Урарэ джэлэным тІэкІут къэнэжар, арщхъэкІэ, и на-
сыпти, и лъэр къыщІиубыдэжащ, и фэр пыкІами.

Музыкэм щхъэкІэ къамыгъанэу, шухэм «уэредадэр» жаІэрт,
машинэр хъурейуэ къаувыхъауэ. Лусымэ шы щІІэнтІэпсымэ
занщІэу къащІыхъащ.

Машинэм и бжэр къызэрыІуахыу, зы лІыжъ гуэр ежэлІащ,
нысащІэр ІэплІэкІэ унэм щІыхъэн и хысэпу, арщхъэкІэ Саримэ
щыгъупщатэкъым: «И гугъу умыщІ, дадэ, езыр ник Іынщ», –
жиІэри. Езы лІыжъми къыгурыІуати, дыхъэшхыу икІуэтыжащ.

Саримэ Верэ Павловнэ и Иэблэр иЫгыгу машинэм кыкІаш.

Езы Верэ Павловнэ и щхьэр уназэрт, итІани зигьэнэщхьы-фІэт, зигьэІэдэбт, сыту щІыкІафІэ, жыуигьыІэу. Саримэ си мыгьусамэ, дауэ сыхьунут, жиІэу нысащІэр кыхьуэарэзыт.

Фочауэри, уэредадэри, музыкэри нэхъеиж хьуащ, уи щхьэ-фэцым зрагьэІэту.

Дыгьэ кьухьэм и нур плыжьхьэм унэ щхьэгьубжэ кьухьэ-пІэмкІэ гьэзам мафІэ кыщІигьэнат, Саримэ нысащІэр унэм щыщІишэм. Асыхьэтым фочыр кьателъалъэрт, фоч Іугьуэм уимыгьэбауэу. Музыкэми зиІэт зэпытт, уэредадэ жыпІэнти – нэхъеижт. НысащІэр гумащІэ кьэхьуат. ЦІыхубзхэм куэдкІэ я ужь имыту Инал кьакІуэрт, Къазджэрий, Елдар сымэ и гьусэу. Абы я ужьым цІыхуу итым бжыгьэ иІэт. А махуэм фызыши, унэиши, щауэишыжи – псори зы хьуат, сыту жыпІэмэ Инал унафэ ищІат зы пщыхьэщхьэм псори зэфІэкІын хуейуэ.

Унэм щІыхьэну дэкІуеипІэм щынэса дыдэм Сарими и гум кьэкІыжащ езыр яшауэ унэишэ щыхуащ Іам, нобэ хуэдэ кьабзэу лэгьунэм щІашэ пэтрэ, шэ кьытехуауэ зэрыщытар. Ара хьунт иджыпсту, фочауэ кьомыр аргуэру щызэхихьым, кыщІэуІэбжьар. Си махуэр кыхьуагьакІуэ Верэ Павловнэ, жиІэу Саримэ гузавэрт. ПсынщІэ-псынщІэу зэ унэм дыщІыхьэу фочауэри яхашэ-рэт, жиІэу Саримэ зэзэмьзи кьептэкІырт, зэрыгузавэм гульыптэу.

АрщхьэкІэ ушІэгузэвэн щыІэтэкьым.

Инал сыми я дуней гуфІэгьуэу кьокІуэ.

Дорофеич нэгьуэщ І музыкэ еуэу кыщІидзащ. Сосрыкьуэ и бэрэбаныр нэхъ ину зэхэпхырт.

ЦІыхубзхэр унэм щІыхьащ. Абдежым уэредадэми пичащ. Дорофеич музыкэр щигьэтыну зыгуэрым унафэ ищІаш, фочауэри зэпыуащ.

Урарэ, я благьэ фызыжь гуэр бгьурыту, фадэбжьэ иЫгыгу, Инал и пащхьэм кыхутащ. Урарэ ерагьпсэрагькІэ щытыф кьудейт. Псэлъэн кьехьэлъэкІми, хьуахьуэрт:

– Иналу си щІалэшхуэ! Си ерыскьы пшхари уи хьэлэлщ, си дуней закьуэ. ПшІари блэжьари пхузогьэгьу. ИгьащІэм ди гьунэгьухэмрэ дэрэ ди бжыхьэкІапэ зэпыту дыпсэуащ. Мыр си бынщ, мыр хамэщ, жысІэу зэхэгьэж сшІакьым, си щІалэхэм уакьыхэжпхьыкІаш, зы зэман нэшхьеягьуэ тлээгьуами тІуэтэжащ. Нобэ Къазджэрий уи гуфІэгьуэр кьыддиІэту кьэкІуащи, уи Іуэхур кьыбдэзыІэтым ящыщ зы пхуэхьуауэ кьысфІющІри ари си дуней гуфІэгьуэщ. Куэдрэ зэгьусэным, зэрыІыгыным ящыщ фыхьуну тхьэм солъэлу. Нобэ цІыхубз кьытхыхьари щынэм хуэдэу Іуцащэу, джэдым хуэдэу быныфІэу, нэхьыжьыр игьэпэжу, нэхьыщІэми нэ ІейкІэ емьплъу, уи анэжьыр илъягьумэ, кыхьуэгуфІэу, имьлъягьуми кыхьуэзэшу хьун нысэ тхьэм тхуищІ. Мы бжьэр нэхъ кьозытыпхьэр уи

ныбжъэгъур арат, ауэ бжъэм и унафэр сэ сщ Іыну си боршши, мэ, си щІалэ, уи анэ быдзышсэу уи хьэлэлщ. Мы бжъэм хэбгъэщІ тКІуэпсым и бжыгъэ насыпрэ гъащІэрэ уиІэу ди дунейр кІыхьами кІэщІами упсэуну сынохъуэхъу. КъакІуэ, Инал, къакІуэ, си псэ тІэкІу, сІых мы фадэбжъэр, – жиІэу.

Хъуэхъу жыпІар къабыл ухъу жаІэу, жьыми щІэми фызы-жьым и псалгъэр къыдаІэтащ, Инал, пэрымыуэу едэІуа иужь, бжъэри къыІихащ.

– Къабыл ухъу жыпІауэ хъуар, ди анэ.

Урарэ зыгуэр жиІэнут, арщхьэкІэ и гур къызэфІэнати, и Іупэ ІурыуфІыщІыкІар кІэзыз фІэкІа, зыри хужыІакъым.

Инал бжъэм ефэрт, хуэм-хуэму игъэшІейурэ. Дорофеич зан-щІэу «туш» жыхуалэ музыкэм оркестрыр иригъауэу щІидзащ. Музыкэм дежъу хуэдэ, фоч зыІыгъым фочи игъауэрт.

Лу, музыкэм зэреуэм хуэдэу, и нитІыр Инал тенауэ еплъырт, бжъакъуэшхуэкІэ фадэ ирафу нобэ и щыпэлъагъути. Бжъакъуэ кІапэр хуэм дыдэу кІуэ пэтми нэхъ лъагэ хъурти, Лу къызэры-фІэщІымкІэ, Инали накъырэ Іурылъу музыкэ еуэ хуэдэт, уэрэд дахэ гуэр къригъэкІыу.

Инал иІыгъ бжъэм уэрэд Іэджи кыкІырт. Лу абы хуэдизкІэ дихъэхат и нэгү щІэкІІ псоми, чэф иІэ хуэдэт. Сыту фызышэ телъыджэ, сыту гъэшІэгъуэн куэд Лу илъагъурэ. УмыпІащІэ, Лу, ныжэбэ жэщым хуэсакъ! Си жыным иль хъзыритІыр илъы-жу пІэрэ, жиІэу Лу и гум къэкІащ, арщхьэкІэ, музыкэм еуэрти, и жыным иІэбэ хъуртэкъым. Хъзырым тхылъымпІэ илъым хъэрыпыбзэкІэ зыгуэр итщ, мыдрисэм щеджауэ шытыгъатэмэ, къеджатэкъэ иджы а тхылъым. Елдар зыкърихыу Инал пэмыжы-жъэу къыщытщ, къамэ дахэ кІэрыщІауэ, и кІэрахъуэ сытхэри абы хуэдэу. Тхылъым Елдар къеджэфыну пІэрэ? ИкІи дауэ ета хъуну ар абы? Елдар иумытмэ, хэт зэптынур? Абыхэм егупсы-сурэ, Лу зэи-тІэуи шыуащ. Абы Дорофеич гу къылъитэри ней-нейуэ къыхуеплъэкІащ. АрщхьэкІэ Лу и щхъэм икІыртэкъым Елдар адэ нэхъапэм Жыраслъэн къиубыдауэ зэрыщытар.

ЩІалэщІэт Елдар, Урарэхэ деж япэ дыдэ къыщыкІуам. Граж-дан зауэр екІуэкІырт. А лъэхъэнэм Степан Ильич коммунист парт нахуэ зыкъэзымыщІым ящытщ. ЩІыІэпс къуажэм а партым собранэ щашІауэ, Елдаррэ Иналрэ зэгъусэу къэкІуэгъат. Елдар ноби и гум ихуатэкъым а собранэм кърихьэлІа къомым жаІари я шытыкІари. Мыбыхэм сыту мурадышхуэ яІэ, жыуа-гъыІэу ягурэ я щхъэрэ зэтелът. Сыт ищІыс лъэныкъуэкІи Степан Ильич я дзыхъ кърагъэзауэ, «фщІэ» жыхуиІэр ящІэнут.

А жэщым Урарэ и унэм шызэхэкІуа цІыхум бжыгъэ иІэ-тэкъым, ауэ нобэ абы и хъэгъуэлІыгъуэм къызэхуэсам хуэдиз игъащІэм ЩІыІэпс къуажэм шызэхуэсатэкъым.

Дауэ зэхэшхыкІа хъуну абы хуэдиз цІыхур, жиІэу Урарэ гузэва щхьэкІэ, зыми губгъэн ищІакъым: щхъэж хуэфашэ увыІэпІэ игъуэтат. Нэхъыжххэр пэшъшхуитІым шызэхэст. Зы

пэшым стІол кІыхьитІ шІэтт. А тІум язым Верэ Павловнэрэ Са-римэрэ шызэбгъэдэст. Уарэр абыкІэ шІэплъэу, Инал а унэм шІэсу шильагъум, и гур къекІуэным нэсат, ар сыт емыкІу, жиІэ-ри. Шымыхъужым, Иналрэ нысашІэбрэ зэрызэбгъэдэмысыр сыту фІыт, жиІэри, ежьэжаш.

Верэ Павловнэ адыгэ хабзэ ишІэрэт? НысашІэр цІыхухъум яхэсу стІол бгъэдэсын хуейуэ арат къызэрыфІэщІыр, ит Іани Инал пэжыжьэу къыщысти, нэхъ зэпсалъэр Саримэт. Инал Верэ Павловнэ зэзэмызэ къыхуеплъэкІ фІэкІа гу къылъитэртэкъым.

СтІолым бгъэдэс лІыжьхэм я гуапэ дыдэ хъуакъым нысашІэр къахэсу зэрыщытыр. Сыкъэтэджу шхъэ сышІэмыкІыжрэ, жиІэу зигукІэ жызыІи яхэту къышІэжІынт, арщхъэкІэ, Инал фІэл Іык Іырти, заушхуауэ щыст. Зыбжанэрэ фадэбжьэ къаІэта иужь, псоми я гур къэжанаш, псалъэрей хъуаш.

Инал къэпсалъэну бжьэр къызэриІэту, псори щым хъуаш. Абы хабзэмкІэ псалъэ зэрылтымысыр езыми ишІэжырт, арщхъэкІэ къыпэрыуэни шыІэтэкъым.

Инал къышІидзаш:

– Нобэ ди зэхэтыкІэр зигу иримыхьи шыІэнш. Щауэри нысашІэри зы гуп яхэсыныр къызэремызэгъыр хэти ещІэ. АтІэ, адыгэ хабзэр ткъутэу ара? Дызауэу лъырэ псэкІэ къэрэхъэлъкъ властыр къышІэтхъар цІыхур шхъэхуиту псэуну араш. Ауэ шыхъукІэ тыншу узымыгъэпсэу хабзэри къутэн хуейш. Сэ къызэрыслытэмкІэ, уи хъэщІэ, уи нэхъыжъ уабгъэдэсу уи анэжъ и унэм ушІэсмэ, нэхъ гуапэу араш, – жиІэу.

СтІолым къыбгъэдэс лІыжь къомым я упшІэ пыІэ кІапэхэр, тхъэрыкъуэфым ешхъу, къелэлэхыу щыст, хэт ІэпхъуамбэкІэ гуахъуэ цІыкІум епэщэш. Инал жиІэмкІэ арэзырэ мыарэзырэ къыпхуэщІэнутэкъым, псори щымт.

– Уэлэхьи, пэжыным. Уи анэ ишІа ерыскъым нэхъ ІэфІ шыІэ? – жиІэри зыгуэр къыхэпсалъыкІаш. Инал ар зыуи къилтытакъым:

– Хабзэжъ псоми дельэпауэркъым. Дэ дызэлъэпауэр сыт? Дыкъэзылгъахъэр араш. Зэран къытхуэхъу, хуиту дызымыгъэпсэур араш.

ЛІыжьхэм я упшІэ пыІэр мащІэу зэщІэсысэрт, ауэ зыми и нэгу ушІигъаплъэртэкъым.

Инал и псалъэм кІыхъ зримыгъэщІу иухаш. Абы жиІам иджыри къызэрыкІэлыкІуэнур псоми яшІэрт. ХъэщІэхэр нэхъ тегушхуэн папшІэ зыгуэр псалъэн хуейти, Инал псалъаш. Иджы лІыжьхэм ящыш хъуэхъуэн хуейт.

СтІолым бгъэдэс псоми гуахъуэр яхурикъуртэкъым. Нэхъ хъэщІэ дыдэу къалтытэр арат гуахъуэ зратар, шхъэ шакъутэкІэ Іыхъэншэу къэбгъанэ хъунтэкъым, жыхуаІэм хуэдэу.

Гуахъуэ зылтыса псоми, гуахъуэкІэ шхъуэ есатэкъыми, ари дахэ-дахэу яІыгътэкъым. Лы Іыхъэр ІэкІэ къаштэрти гуахъуэм

фIаIурт, итIанэ, мэкъу Iэмбатэ гуахъуэкIэ кьаIэта хуэдэ, яIыгъыгу гуахъуэм фIэлъыр зэрыфIэлъу яшхырт, зэзэмызэ лыр шыпсым хагъауэрэ къыхахыжмэ, шыпсыр я Iэщхъэм къытелъадэу.

Верэ Павловнэ гуахъуэрэ сэкIэ IэкIуэлъакIуэт, шхэкIэ дахэ иIэт.

Инал ефзу и хабзэтэкъым. Нобэ бжъэ къратам емыфзу зэрымышъуноури ищIэрт. Иджы зэфам къызэщIигъэплъащ. «Мы бжъэм хэбгъэщI ткIуэпсым и бжыгъэ насыпрэ гъащIэрэ...» жаIэу хъуэхъу шыжаIэкIэ, уемыфэну Iэмал зымыIэт.

Фадэм зи нэ къыхуикIым ящыщтэкъым Елдари. Ныщхъэбэ псом ялейт, сыту жыпIэмэ, уитхъэкIумэри уи нэри жану шытын хуейт. УмышIэххэу зэ зы унэм, зэ адреим е пщIантIэ кIуэцIым чэф зэрыгъэхъуахэр шызэфIэнэрт, зыщызэраупсеи къэхъурт. Елдар дэIэпыкъуэгъушхуэу иIэр Iэюбт. «КIакъмакъ къэзыIэтыр бжыхъым цхъэпрыдз» жиIэу Елдар унафэ хуищIати, Iэюб епхъуэрти зауэ-банэ къэзыгъэхъейр, хъэпшыр цIыкIум ещхъу, IэлъэныкъуэкIэ иIыгъыгу зы дурэш гуэрым дидзэрт. Езы Iэюби дэIэпыкъуэгъу и мащIэтэкъым. «Iэюб, лIо мыбы етщIэнур, дыгурыIуэркъым» жаIэмэ, Iэюб и унафэр кIэщIт:

– Дэдзэ модэшхальэм! – жаIэнти зэфIэкIат.

Езым Iуилъэфри арат здихъыр.

– Е зиунагъуэрэ, жи, сыту бланэ мыр, – жаIэу Iэюб и къарур зылъагъум ягъэщIагъуэрт.

– Уа, и дзажэналъэр мыгIуащIэу си фIэщ хъункъым, – жызыли яхэтт.

– Елджэрокъуэ! Тхъэ, дебгъэплъын уи дзажэналъэм, – жаIэу Лурэ Сосрыкъуэрэ Iэюб фIэкIа Iуэху яIэтэкъым, абы и лъэшагъым дихъэхауэ. Сосрыкъуэ и нэр тригъэкIыртэкъым, Iэюб сыт ищIэми и гум ириубыдэт, абы ещхъу езыри пелуан хъун и гугъуэ.

Лу Iэджэ дищIэрт Iэюби псоми зэхыху елъэIурт:

– Iэюб, кхъыIэ, гур къэIэти дыгъэлъагъу, – жиIэу. Iэюби, тIэкIу узригъэлъэIумэ, и гуапэти:

– Хэт и выгу узезыхъэр? СхущIыхъэркъым. Плъагъуркъэ, шымы яIэлъыплъын хуейщ, цIыхум ямызакъуэу. Жыраслъэн къытхыхъэм, выгу уигъэлъагъуни, – жиIэрти зыхигъэзагъэртэкъым.

– ИIэт, Iэюб, выгур къэIэтыт. Уэлэхьи, уи къарур илъагъуу Жыраслъэн си Iуэхум жыжъэу къакIуэмэ.

Лу Iуэхутхъэбзэ къыхуищIэну хъэзырыххэт:

– Iэюб, сэ сакIэлъыплъынщ шым, – жиIэу.

Iэюб езыми и жагъуэтэкъым, «хъунщ» жиIащ. Абы имыщIэ дунейм тетт! Шыгукъур кърхри Iэюб и пщэдыкъым дилъхъащ. Абы и кIапитIым лIы тхурытхум зыкIэращIауэ – а къомир Iэюб

кѣиІэтащ. Цѣыхум ар яфІетельыджэу зэрыгъэхъэкъувькѣурт, зэрыгъэхъэргъэшыргъэрт. КІуэ пэт Іэюб кѣеувэкІауэ кѣеплъыр нэхъыбэ хъурт. Шыгукѣур иральхъэжа иужь, выгум цѣыхуу ихуэр иригъэтІысхъэщ, Іэюб гу лъабжьэм хъэмбыІуу щІэ-Іысхъэри выгур кѣиІэтащ исыр зэрысу. Іэюб кѣиІэта выгум исыр гужъеауэ зэрыгъэкІийрт, уеблэмэ шынауэ кѣельэ яхэтт, езы Іэюб плІэкІэ зэрихъэрт выгур, аджІэ-мыдэкІэ иригъэщІми.

Лу зэрыжиІам хуэдэу, шыр здэщытымкІэ жэрти якІэлъыплъырт. Шым щакІэлъыплъкІэ нэхъ и нэІэ зытетыр, дауи, «Ел-мэст». Лу и гугъэт шым кѣицІыхужауэ иджыблагъэ пощт гъуэгужьым нэс кѣиыгъэсыжа щІалэр. Езы Лууи ар и гуапэти мэкъу дыгъэл кѣыхуихъырти «Елмэс» иритырт. Зэзэмызи и жыпым иІэбэжырти хъэзыритІ илъыр игъэкІуэдарэ имыгъэкІуэ-дарэ еплъырт.

Кхъэ унэм кѣриха хъэзырым илъ тхылъыр Іэюб езгъэ-лъагъун, жиІэу Лу и гум кѣэкІырт, арщхъэкІэ Іэюб кѣеджэфын уи гугъэ абы. ИтІани Елдар, Къазджэрий е Инал жыпІэнуши, абыхэм Лу яфІэІуэху иджыпсту? А хъэзырыр кѣэзыгъуэтар Тинэу щытамэ, дауэ ищІынт, жиІэу имыщІэххэу Лу и гум кѣэкІащ. Тинэ илъэгъуащэрэт мы хъэгъуэлІыгъуэр, и нэгу зиужьын дэнэ кѣэна, игъащІэкІэ, хуэІуэтэжынтэкъым. ТхъэмыщкІэ цІыкІур Жыраслъэн и фызыжьым бгъэдэсщ. Дэнэ щыІэу пІэрэ иджы езы Жыраслъэн?

Абдеж Лу кѣуІэбжьащ: нобэ здэщыІа кхъэлэгъунэр Жыраслъэн имыгъэтІылъыпІэу кѣыщІыукІ, жиІэри. «Уа-а, Іэщэри, дзажэ гъэгъуари, тхылъри – а псор зыхуагъэтІылъар абрэджыр арагъэнщ, тобэ ирехъу».

Жыг хадэм иту Лу зэхихырт пшынауэ макъ, Іэгури щІаудырт. МыдэкІэ шыр зэхэтщ, мэкъу яшхри. Жыг пщІащэри мэлущащэ, зыгуэр жаІэн хуэдэ. Лу тІэкІу кѣэшынащ, щІэшынари кѣыхуэмыщІэу. Іэюб сымэ здэщыІэмкІэ кѣэкІуэжыну щыхуежьэм, зыгуэрым и пырхъ макъ кѣэІуащ. Ар дауэ, шы фІэкІа мы Іэшэ-лъашэм цІыху щызэхэкІуэу Лу илъэгъуакъым, иджы пырхъыр хэт, жиІэу Лу плъэмэ – Дорофеич чэфыжьыр кѣыІурихыу шхалъэм дэлъу мэпырхъ. Лу абы игъэшына щхъэкІэ, нэхъ щІэшынэни хуэзэнкІэ хъунути, Сосрыкѣуэ и макъ кѣыщыІумкІэ кѣигъэзэжащ.

Урарэ хъэщІэм куэдрэ кѣахыхъэртэкъым, пщэфІапІэм щІэт фыз кѣомым унафэ яхуищІауэ игъэпщафІэрт. Зэзэмызэ, кхъыІэ, уи нысэм сэлам тхуехыж, жаІэу зыгуэр кѣельэІумэ, ар зэрыжиІэну егупсысу гузавэрт. ЩымыхъужкІэ, Саримэ кѣыщІригъэшти жриІэрт: мыр Инал и благъэщ, хъэщІэу е нэгъуэщІу кІуэмэ, ди нысэм нэмыплъ кѣыхуимыщІыну схужелэ, си дахэ цІыкІу, жиІэрти.

Сарими кѣызэрелъэІуар кѣыхуищІэрт.

Унэм щІэсхэр кыызэщІэплъати, хуабэм игъэмэхырт. Щхъэ-гъубжи бжэи – псори зэІуах щхъэкІэ, ІэпэдэупІэ имыІэу бжэми щхъэгъубжэми цІыхур Іууу кыыІутт, Инал жиІэм едэІуэнур мащІэт, е нысащІэр зрамыгъэлъагъуу яхуэшэчынт! Адрейхэм я нысащІэм уеплъын щхъэкІэ техъэпщІэ епту щхъэтепхъуэр требгъэхын хуейщ. Инал кыишар стІолым бгъэдэсщ зигъэбари-нэу, техъэпщІи сыти хуейкъым, еплъ, дапщэрэ ухуейми.

Псы нэхъыбэ кыызэпызычар хъэщІэ лъапІэу жаІэми, нэхъ жыжъэ кыкІар иджыри псэлъатэкъым, нэхъыжъ кырихэлІахэм фІэкІа. Псоми ящІэрт Къазджэрий гъуэгу кыкІуам хуэдиз къэзыкІуа зэрыщымыІэр. Абы зыгуэр жиІэну плэрэ, жаІэу плэцІеижи щыІэт, арщхъэкІэ езы Мэтхъэныр псэлъэну плащІэртэкъым, нэгъуэщІхэм жаІэм едаІуэу щыст, Инал бгъурысу.

Къазджэрий мы хъэгъуэлІыгъуэм кыызэрыкІуар гъэщІэгъуэну къалъытами, абы нэхърэ нэхъ гъэщІэгъуэныжт къушхъэ Къээмайуэ Инал и шыкъу дадэу шытар кыызэрыкІуар. Абы ипхъу Фаризэт Инал дэмыпсэужу иригъэкІыжауэ дауэ къэкІуа а лЫжбыр, сыту щхъэкІуэ кышщымыхъуарэ ар, жаІэу Къээмай куэдым хужаІэрт. АрщхъэкІэ а лЫжбыр мыбы къэзыхуам зыми гу лъытакъым. «Инал зыхуэбгъазэу уи къуэ ягъэтІысам щхъэкІэ уелъэІуну ухуеймэ, и фызышэм кІуэи, абы ушыхуэзэнщ, цІыхум зэхыхуэ уелъэІумэ, укыигъэщІэхъункъым», – жаІэри лЫжбыр я нэхъыжъхэм къагъэкІуаш, езым имыдзурэ.

Псоми гу лъатащ, Инал Къээмай дадэ стІолым бгъэдэсу щилъэгъуам, ар зыхуихыныр имыщІэу зэригъэщІэгъуам, арщхъэкІэ и гум илъ уигъэщІэнт :

– А-а, Къээмай, къеблагъэ, хъарзынэщ укъэкІуамэ, укыызэрыкІуар. Гужыгъэжъ уигу кыысхуиль хъункъым, ди шыгъупІастэ щыпфІэхъэлэлкІэ, – жиІэри дадэм и гуапэ ищІаш.

Къээмай и гъащІэр къуршым ису игъэкІуами, дуней мащІэ илъэгъуатэкъым, партизаныжт, дзэ зезышэу зэуам ящыщт, езыр кыышамыщІыху ауз щыІэтэкъым. Урысыбзэ тІэкІуи адыгэбзи ищІэрт. Зауэм щыгъуэ Гикалэ и дзэм хэту щышщытам, Іэ тедзэжыкІи зэригъэщІэн хузэфІэкІат. Инал кыжырилар и гуапэ хъуати, иджы езыр псэлъэну мурад ищІаш, уеблэмэ нысащІэми зэхригъэхмэ фІэфІу урысыбзэк Іэ кышщІидзащ, икІэм адыгэбзэ зищІыжу :

– Уэлай, Инал, пэжыр жыпІам. Сэ нобэ уи шыгъупІастэ сыкърихэлІэн папщІэ, псы мащІи сыкъимыкІа, гъуэгу мащІи зэпызмыча. Бгым сакъыщхъэдэхуэ мыбы нэс сыкъышщыкІуэм, сэ сыкъэзыхуаи щыІэу кышщІэкІыныци, къедаІуэ. СыкъышщыкІуэм сытым нэхъ гугъу сригъэхъа жыпІэмэ, си псалъэ себэкъуэжыным нэхъ гугъу сригъэхъащ. СфІэфІтэкъым сыкъэкІуэн. Ипхъум тІуанэ тепщІауэ и гуапэ хэт хъун? Уэ уи псалъэм уебакъуэри Фаризэт тІуанэ тепщІаш. ИтІани сигу хъэрэмыгъэ пхуилъкъым. Фи бжэ-

щхьэІу кьэбэкъуа цІыхубзым насып кьыдэкІуэну, лъапэ махуэ фи унэм кърихьэну сохъуэхъу. Ауэ а насып псоми я лейт, Инал, а цІыхубзым нэхъ хьэлэл уищІрэ, захуагъэ уи гум кърильхьатэмэ. Мис, Мэтхьэн Къазджэрий мыбы кърихьэлІауэ солъагъу. Шэрихьэт пашэу щытамы, абы пщІэ хуэзымышщІ хэкум искъым...

Къэзмай и псалъэр иухакъым. Мэтхьэным папщІэ абы жиІэну и мурадам гу лъызыгаи щыІэу кьыщІэкІынт. Абы ящыщ хьунт Инали занщІэу кьыщыльэтри стэкан иІыгъыр стІолым щытригъэуэвм хьэбэсабэу икьутащ. Инал кьэгубжьат, зиІыгъыу фэ зытригъэуаи.

– Догут. Но, Къэзмай, абы хуэдиз псы укыикІыу мыбы нэс укыщІэкІуар укыыдэггиину ара? Урыс фыз тІуанэ трищІащ си пхьум, жыпІэу уи щхьэм къихьэр кыубжыну ара? Мэтхьэн Къазджэрий сыт абы кыщІыхэплъхьэр? –

жиІэу Инал псэлъэху, тІэкІу тэмаккІэщІ кызырэыхъуам гу

лътэжри, нэхъ сабыр хъужащ, щІегъуэжауэ пІэрэ

жыуигъыІэу.

Къазджэрий едэІуащ Къэзмай и псалъэм щыщ димыгъэхуу. Инал жи Іари и гум ириубыдащ, и нэгъуджэри зыІуихри телъэщІыхьурэ и гъунэгъухэм еплъырт, дауэ къащыхъуауэ пІэрэ Инал зэрызищІыр, жиІэу. Инал жиІэнур иухатэкъым:

– Мэтхьэным и гугъуи щІэпщІыр сыт? Зауэр зэрыдухрэ мащІэ щІакъым. Шэрихьэт полькур советскэ властым и лъэныкъуэу зэрызэуари дощІэ. А полькур зезышар зэры-Къазджэрийри дощІэ. Иужьым Мэтхьэныр къадыуэ щытамэ, нобэ коммунист партым къулыкъу хуещІэ. БлэкІа Іуэху кыщІэбгъэхьейр сыт? Езы Мэтхьэным щыгъупщэжащ ар.

Къазджэрий, абы жи Іэр зыхуихьынур имыщІэу, Инал и псалъэм къридзащ:

– АтІэ уэри щхьэ утепсэлъыхьэр? – жиІэри. АрщхьэкІэ Инал кызыэщІэплъати, Къазджэрий жиІар зэхихакъым. Инал зэІущІэ гуэрым кыщыпсалъэу и гугъэж хьунти, и псалъэм зригъэукъуэдйирт.

Инал зэм адыгэбзэ защІэу псалъэми, зэми урысыбзэкІэ зыкъом щІигъурт. Верэ Павловнэ гу лъытат зыгуэр кызырэыхъуам, арщхьэкІэ кьэхъуар зищІысыр имыщІэу, Саримэ дежкІэ зигъзауэ елъэІурт, Инал жиІэр сыт, жиІэу. Езы Сарими кьэгузэвауэ Инал жиІэр дахэ-дахэу кыгурыІуатэкъым. ПсалъэмаккІэ кьэхьейр зыхуэмейт. Абы хуэдэ Іуэху фызышэм щытепсэлъыхьуи хэт илъэгъуат.

ПщІантІэм джэгүшхуэ щекІуэкІырт, нэхушым нэблэгъауэ. Саримэ, джэгум хэтым сыту я насып, жиІуэ, пшынауэ макъым едаІуэрт. Инал ирикъутэкІырт:

– Мэтхъэн Къазджэрий ауэ кыгъээзжакъым хэкум. Партым и унафэкІэ кыгъээзжащ. Культурнэ революцэ дощІри, ар Мэтхъэным и ІэмышІэ идолъхъэ. Къазджэрий хузэфІэкІыну Іуэху ар жыпІэмэ, хузэфІэкІынуш. АтІэ...

Къээмай и псалъэр Инал ІэщІиудати, къушхъэ лІыжъу къурш гъуэгуи кызэпызычам зиущэхужауэ щыст, кызэрыкІуами псалъэ зэрыжиІами хушІегъуэжа хуэдэт. Абдеж Инал и псалъэри зыгуэрым кызэпиудыну къышІэкІынти, «Къазджэрий хузэфІэкІыну Іуэху ар жыпІэмэ, хузэфІэкІынуш» щыжиІэ дыдэм, щхъэгъубжэмкІэ зыгуэрым и макъ ину къэІуаш:

– Абы хузэфІэкІыну дощІэ, Инал. Уэ пхузэфІэкІынуруш дымышІэр. Къазджэрий и псалъэм епщыжу хуэддэнкъым! – жиІэри.

Щхъэгъубжэм къыІуту къэда Іуэ псори здеплъэкІрэ заплъыхъа щхъэкІэ, а зи псалъемакъ къэІуар зыми къахуэщІакъым.

Къазджэрий и нэгъуджэр зыІуилъхъэжри къыщыльтэтащ:

– Жыраслъэн! – жиІэри.

ПщІантІэмкІи къэІуаш «Жыраслъэн», «Жыраслъэн» – жаІуэ.

Абдеж дыдэм ирихъэлІуэ фочауэ макъи щэ къэІуаш. Шэч хэлътэкъым, Жыраслъэнт. СтІолым бгъэдэхэр къэуІэбжыат, пщІантІэм дэтыр зэрызехъэрт, зэрыгъэкІийрт.

Елдар занщІуэ унэм щІэлъэтащ.

Япэу шокъу жиІуэ Елдар зыхуэзар Лут. ЩІалэм и фэр шэхум хуэдэу пыкІат, букІамэ лъыткІуэпс къышІэкІынтэкъым, жыхуаІэм хуэдэу. Лу зыгуэр жиІэнут, арщхъэкІэ, жиІэнур имыщІуэ, Елдар къыхуишиящ хъэзыр гуэр, тхылъымпІэ шыхъа илгуэ. Елдар псынщІуэ къыиыхщ хъэзырри уэздэгъэм бгъэдэту тхылъыр зэкІуэцІихмэ – хъэрып хъэрф имыщІэр елъагъу.

ЕпщІанэ псалъащхъэ

А ЖЭЩЫМ КЪЭХЪУАР

А жэщым сытыт къэхъуар? Лу илъэгъуари сыт?

Шым якІэлъыплъу Лу жыг хадэм щихъам, хадапхэмкІэ зыгуэр ит хуэдэт, арщхъэкІэ чэф зиІэ машІэ, жиІэри щІалэм ар зыгуи къылъытакъым. Хадэм къыщикІыжым, Лу имыщІэххэу и дамэм зыгуэр къытеІэбаш:

– Дэнэ укІуэрэ, сохъустэ? – жиІэри,

– Хэт и сохъустэ узезыхъэр?

– Лло, шым уакІэлъыплъэрэ?

Лу и пащхъэм къыхутащ зы лІы гуэр, и щхъэр башлъыккъІэ фІэпхыкІауэ, щІакІуэ фІыцІэ ини щыгъыу. ПыІэ гъуабжэ плъыфэм щыщтІэкІуи башлъыккъ щІагъым къышІэщырт.

Лу къэрабгъэм ящыштэкъым, ит Іани къэмыскІуэ къэна-

кЪЫМ.

Абы гу лъитат а лЫ кЪыбгъэдыхам:

– Умышынэ, шынэхъышIэ. Си зэран кЪокIынкЪым. Инал и бейгуэлу узэрыщытри сощIэ. Шурдым Дотий аращ курсантым зэреджэр. Сэ сызэрывэджэр советскэ сохъустэщ, – жиIэу.

– Сэ сысохъустэ сытми? – жиIэрт Лу кЪэуIэбжъауэ, – сыкур-сантц. Дорофей дыкЪишауэ мыбы дыщыIэщ, музыкауэр псори дыкЪишащ. Уэлэхьи, шыми сакIэлъымыплъ. Шым якIэлъы-плъыр Iэюбщ.

Зи сщхъэ бащтЪыкЪкIэ фIэпхык Iар гушыIэ хуэдэт:

– Умышынэ, жысIакъэ! ХъэгъуэлIыгъуэм фыкЪыщIэкIуари сощIэ, щIалэжъ цIыкIу. Абы хуэдэ фызышэ узэрыкIуэн, жи. Къэбэрдейм ис уи гугъэ мы фызышэр илъагъумэ зыфIэмыфI?

– Ара уэри укЪыщIэкIуар? – жиIэри Лу еупщIащ.

– АтIэ уи гугъэр сыт? Мэтхъэн Къазджэрий мыбы щымыIэу пIэрэ?

– Уэлэхьи, щыIэмэ. Уеблагъэм, плъагъунщ.

– Сэ себлагъэмэ, зи гуапэ хъун куэд щыIэу кЪыщIэкIын-кЪым, къуэш. Елдари щыIэ си гугъэщ, «Елмэсым» тесу кЪэкIуауэ?

Лу, щIэкIэзызыр имыщIэу, кIэзызырт:

– Елдар машынэкIэ кЪэкIуащ, ауэ «Елмэс» уанэ телъу Iэюб Iэдэжу кЪыздишащ, – жиIэу Лу и жъэм кЪыжъэдэхури щIегъуэ-жащ, – неблагъэ!

Модрейм ар идакЪым:

– Сэ сыздеблэгъэnum себлэгъащ, къуэш. Си унэ сыщIыхъэ-жати, сэ сяпэ нэгъуэшI кЪишауэ кЪыщIэкIащ. КЪыбгурыIуа? – жиIэри.

– Уэлэхьи, кЪызгурымыIуа! – жиIа сщхъэкIэ, Лу и гур кхъэ унэм жаш, армырауэ пIэрэ мыбы «си унэ» жыхуиIэр, жиIэри. ПцIы хэлътэкЪым, Лу и пащхъэм кЪихутауэ бэуапIэ къезымы-тыр Жыраслъэнт. Абы и нитI кЪилыдыкIымкIэ ар кЪыумы-цIыхуну Iэмал иIэтэкЪым. Лу абы зэрыуплъэу, и щIыбым зы-гуэр Iэ щIыIэкIэ кЪеIэба хуэдэу, кЪэскIащ. Кхъэ унэм сызэ-рипщхъар мыбы илъэгъуащ, дауи, жиIэри Лу зиумысыжу кЪыщIидзащ:

– Дэращ абы щыIар...

– Хэт «дэращ» жыхуэп Iэр? Хэт абы фызыхуари? – Шэч хэлът-экЪым, ар Жыраслъэнт.

– Абрэдж къэдубыду дыджэгъуащ, – жиIэрт Лу.

– Хэт жыпIа?

– Жыраслъэн къэдубыду дыджэгъуащ.

– АтIэ къэувубыда?

– Сосрыкъуэт Жыраслъэнри къэдубыдащ.

– Хэт Сосрыкъуэр?

– Дэкъыддеджэ щIалэ. Абы нэхъ бланэ диIэкЪым. Пелуанщ, – жиIэрт Лу и гур кЪызэфIэнауэ.

– Уэ ухэт жыпIа? – жиIэри модрейри кьеупщIащ, Лу кымы-утIыпшу.

Лу зейр шыжиIэм, зи щхэ фIэпхыкIа лIыр нэхь щабэ кхэ-хьуа кыфIэщIащ.

– А-а, Астемыр урикьуэщ. Сыту фIыт. Фэ нобэ кхэубыдар сщIэркхым, ауэ уи адэм зэгуэр Жырасльэныр кьиубыдауэ со-щIэ, – жиIэри дыххэшхаш Жырасльэныр. – Уи адэр соцIыхур фIыуэ. Ари шыIэ мыбы?

– Хьэуэ. Сымаджэщ.

– А-а, кхызгуроIуэ, сымаджэ нэпщI зищIащ, мыбы кхэмы-кIуэн щхэкIэ. АтIэ сыт кхэ унэм кышчыбгьуэтар? Дауэ иджы ар зэрыпIуэтэнур? – жиIэри Жырасльэныр кьеупщIащ.

Лу здэкIуэнури здэжэнури имыщIэу шытт, мыбы псори ещIэ икIи илхэгьуащ, ауэ щыхьукIэ зызумысыжмэ, нэхьыфIщ, жиIа е и адэм папщIэ псалхэ гуапэ зэрыжиIар ара, сытми Лу и гур зыгуэру кхэхьури псори кьиIуэтащ. Уеблэмэ «мис» жиIэри и жыным ирилхьауэ шыта хьэзырыр Жырасльэныр иритыжаш. Жырасльэныр хьэзырым илхэ тхылхьыр иггэпщIкIуэщ блынджабэм бггэдэуэри тхылхьымпIэ тIэкIум зыгуэр триуцIырххэри Лу кьритыжаш:

– Мэ, кхуэщ. Уи хьэзырри узотыж. Ауэ мы тхылхьыр абы илхэхэ. Дахэ цIыкIуу тхылхьыр зэрилхуэ, хьэзырыр Инал е Елдар ептыныц. КыыбгурыIуа? – жиIэри. – Зэ умыпIащIэ, нэгьуэщI зы Iуэхутхэхьбзи кысхуэщIэ, щIалэфI. ПщэфIапIэмкIэ зеггэхьы псы шынакх кысхуэхь. Сомэх.

– МыбыкIэ кхыздэххьыну, Жырасльэныр? – жиIэри Лу шы-щIэупщIэм, модрейри кхэгузэващ:

– СыкхэпщIыхуа? – жиIэри.

– Уэлэхьы, цIыху миным уахэтми, укхэсцIыхунум, – жиIэу Лу кыпыпгуфIыкIырт.

– НтIэ, жэи псы кысхуэхь, – жиIэри Жырасльэныр Лу и нэгум кыпщIэпIащ.

– Псы ххэмэ маххьымэ узыхуейр?

– Бггэуэтыр кхэхь. Ауэ сэр щхэкIэ укхэмыхашэ закхуэ. Астемыр и кхуэр кхэхэшэн хуейкхым. КIуэ псынщIэу. Зыгуэр кхэлхэIуащ жыпIэмэ, кхуатыныц. Жэ!

Лу щIэпхьуэри жэрыггэкIэ пщэфIапIэмкIэ зриггэхьащ, фы-зыжххэм псы шынакх кхэIыхьну. Урарэ кыигьуэтри Лу зыхуейр жриIащ.

– Ара, си щIалэ цIыкIу, хэпщIыкI мыгьуэри, – жиIэрт Урарэ, – си псыхуэлIэ иггэкI, жаIэмэ, аракхым кыкIыр, тIасэ. Псы жиIэу укхэзыггэкIуар зыхуейр пщIэркхэ? Маххьымэщ. Кхэблэггэну цыхуэмейкIэ, мэ, си псэ тIэкIу, маххьымэ шынакхьри хуэхь.

Мыр зыхуэхьыну жесIэн, жиIэу Лу и гум кхэкIат, арщхэх-кIэ зиуцэхуаш.

ХхэггэуэлIыггэуекIуэкIырнэхь кIащхэхь ххуртэкхым, жэ-

щыр хэкIуэта пэтми. Унэм щIэсхэм стэканхэр зэраудэкIырт, хъуэхъур зым зыр кыпищэу жаIэрт. ПщIантIэм дэт кьомым плъапIэу яIэр Iэюбт. Гуэщымджэгужьыр щIакъутыкIыу щекIуэкIырт. Лу щхьэгъубжэм дэлъати, ИналиувыкIауэ зыгуэр жиIэу илгъэгуаш. А дакъикъэ дыдэм Лу махъсымэ шынакъышхуэр зы IэкIэ иыгъыу, адреи Iэ лъэныкъуэмкIэ мэлыл гъэва IыхьэфI зэрылгъэ тепщэчыр иыгъыу жыг хадэмкIэ кIуэрт. Жыраслгъэн здэщытар Лу ищIэрти занщIэу абыкIэ иунэтIаш, нэсрэ зиплъыхьмэ – Жыраслгъэныр бгъуэтмэ къаштэ. Дэнэ ар здэкIуар? Лу зиплъыхьу щытщ, езым сыкбилгъагъумэ, кыызбгъэдыхьэнщ, жиIэу. «Жыраслгъэн!» жыпIэу уджэ хъунутэкъымы хэхащ. НтIэ? Щыт, зуплъыхьу. Шы кьомри зэбгъурыту бжыхь джабэм кIэрытщ мэпырхъри. Дорофеич и пырхъ макъыр Лу аргуэру зэхихащ. Iуэм ит жэмхэр тIысауэ щысщ. Жыраслгъэн бзэхаци, Лу ищIэнур ищIэркъым. И итIыр ешати, Лу махъсымэ шына-къымрэ тепщэчымрэ щIым игъэуаш. И жыпым иIэбэмэ, Жы-раслгъэн къритыжа хъэзырыр илгъ. Мыбы кърильхьа тхылгъым седжащэрэт, жиIэ щхьэкIэ, жэщ кIыфIым абы итыр плъагъунт? Махъсымэмрэ лымрэ кыызэIысхам естыжынщ, жиIэу Лу шы-накъымрэ тепщэчымрэ кыыщищтэж дыдэм, фоч уэ макъым кыигъэщтащ. Фочыр аргуэру, итIани щэ уэгъуэ уаш. Джэгум зыгуэрым трагъауэ, жиIэу Лу и гум къэкIаш. А напIэзыпIэм бжыхьым кIэрыт шы кьомым зыгуэр къахыхьащ. Зы шы гуэрым едэхашIэ хуэдэт, Жыраслгъэн и псалгъемакъ Лу щызэхихам. Ар дыдэти, шым едэхэщIар шэсри – макIуэ мэлъей.

Лу унэмкIэ щIэпхъуаш.

Шынакъымрэ тепщэчымрэ хыфIидзэри бжэIупэм шыIульадэм, Елдар шокъу жиIэу IушIаш, жиIэнури сытри имыщIэу, Лу занщIэу тхылгъэ илгъу Жыраслгъэн кърита хъэзырыр Елдар хуишиаш. Елдар тхылгъыр кърипхъуэтри зэкIуэщихмэ – абы итыр мыхьэнэншэщ: «Иналрэ Къызджэрийрэ – зэбиит Iыр – фызэкIужащ, тхьэм гу зэщывигъахуэ. Жыраслгъэн», арат абы иту Елдар кыызэджар.

Иналрэ Къызджэрийрэ а тхылгъыр зэIэпахыу еджэрт. Абдежым ирихьэлIэу Iэюби къэсащ и нитIыр кыххуу. Iэюб губжьащи зы псалгъи хужыIэркъым, «Елмэс», «Елмэс» жиIэ фIэкIа. Елдар кыгурыIуаш Жыраслгъэн «Елмэсым! тетIысхъуэ зрэжъэжар.

Инали кыищIаш къэхъуар, арщхьэкIэ хьэрггъэшырггъэ кыиIэ-тыну идакъым:

– Фызэрыземыхьэ абы щхьэкIэ. Елдар зэфIигъэкIынщ псо-ри. Ди джэгуи сыти ткъутэнкъым. Фи пIэ фис. Елдар, гъусэ щIыи зегъэхь. ЩIы фIыщIэм щIыхьами, къэгъуэт, – жиIэри.

Елдар унэм щIэкIаш. Инал здэщысам кIуэри тIысыжащ,

Верэ Павловнэ дежкІэ еплъэкІу. Псоми заушэхуат. Инал и псалъэм кыпишащ :

– Плъагъурэ абы кыдищІар? Дыдейхэр сыту ахьмакыу кышцІэу. МащІэрэ яжесІа абы «фысакъ!» жысІэу. ИтІани я жьэр ушІауэ зэхэтц. Сэ сщІэрт Жыраслъэн абы хуэдэ гуэр кызырыдищІэнур. Амнистие, жиІэу Жыраслъэн къэзутІыпшыжам кыфІыкІэ Жыраслъэн и щхьэр. Бийр фІы кыпхуэхъун? Инал, упхъашащц, Инал, залымыгъэ зыбохъэ, жаІэурэ си тхьэкІумэр яудэгу итІани. АтІэ аращ гушабагъэм кыихьыр. Жыраслъэн хуэдэм уи щхьэр фІачыну аращ зэщэр. ЛІо, щхьэ укызэплъэрэ, Къазджэрий? Уэр дыдэм щхьэкІэ мащІэрэ дыныкыуэкъуа? Иджыри дыныкыуэкъуэну кышцІэкІынщ. Дэ дигу шабэ хъунукыым, ди бийр лъэныкыуэегъэз дымышцІауэ!

Абдеж щІалэ гуэрхэр кышцІыхъащ, нэхьыжхэр джэгумкІэ накіуэрэ къафэмэ, ди гуапэт, жаІэри. Псори Инал дежкІэ еплъэ-кІащ:

– ДывгъакІуэ.

Инал къэтэджащ:

– Фынакіуэ, «Инал и къафэ» жа Іэу къафэ шызэхалъхьакІэ, едгъэуэнщ а къафэми, – жиІэри.

Къазджэрий Верэ Павловнэ и Іэблэр иубыдащ, джэгумкІэ ишэнур.

ЦІыхубзхэр шынаи, зыри жаІэфыртэкъым, Верэ Павловнэ зэхихат Жыраслъэн и хыбар, арщхьэкІэ зэи илъэгъуатэкъым. Псыхуабэ кыкІыу машинэкІэ кышцыкІуам шу гуп илъагъуху гузавэрт, Жыраслъэн кытпэплъэу арауэ пІэрэ, жиІэу. Сарими къэшынат икІи гузавэрт, зы щІыпІэкІэ кыдэурэ Жыраслъэн Елдар кыиукІым, жиІэу. Инали ар и гум къэкІат, арщхьэкІэ зыгуэрым тегузэвыхъу гу лъыптэнутэкъым. Къазджэрий цІыхубзитІым я кум дэту кІуэрт.

ПщІантІэм дэтым Жыраслъэн фІэкІа Іуэху я Іэтэкъым:

– Уэлэхьи, мыбдеж шытамэ.

– Си нитІкІэ сымылъэгъуамэ, согъэпщІ.

– МаузерщІыгъыр.

– И шэсри и щІэпхъуэри зыт. НапІэзыпІэм бзэхашц.

– Уэлэхьи, си Іуэхум «Елмэс» лъэщІыхъэм.

Арат жаІэу зэхэпхыр.

Верэ Павловнэ зигъэщхьри Саримэ еІушэшащ:

– Жыраслъэн слъэгъуашцэрэт, жиІэу сщІэркъым си гум щІы-жиІэр.

Саримэ игъэщІэгъуашц Верэ Павловнэ жиІар.

игъащІэкІэ Инал жриІэнтэкъым, итІани, а лІым и гугъу

ящІмэ, фІэгъэщІэ-гъуэнуну едэлунут. Къазджэрий сымэ джэгумкІэ кІуэуэ ши-лъагъум, Лу къабгъэдыхъащ, нысашІэр гъунэгъуу зригъэ-лъагъуну.

Инал псом япэ итт.

ГъэщІэгъуэнкъэ, иджыри къэс мыр хэт къуита, Лу, жиІэу щІалэм зыри къеупщІакъым хъэзырым илъа тхылъым щхъэкІэ. Тхылъыр япэ зыІэрыхъар Елдарті шэсри ежъжащ, Инали фІэфІтэкъым Жырасльэн куэдрэ тепсэлтыхъыну. Пшынер удж еуэу щыхуежъэм, Къазджэрий, Верэ Павловнэр къыгъэуджыну джэгум хэмыхъэ щІыкІэ, Лу къыриджэри еупщІащ:

– Дэнэ къыпхат, Лу, Елдар епта тхылъыр? – жиІэри.

– Жырасльэн къызитащ, – жиІэри Лу ехъэкІ-нехъэкІ щымы-Іэу къыжъэдэхуащ.

– Дауэ ухуэзэу?

Лу къыжриІэнут и нэгущІэкІа псор, арщхъэкІэ Мэтхъэныр хущІыхъэнутэкъым абы едэлуну. Верэ Павловнэ имыдэу, сытми ерагъкІэ уджым хашащ. Зылъагъур игъэдыхъэшхырт нысашІэм, уджыкІэ имыщІэу, езыри дыхъэшхырт, Къазджэрий къыпыгуфІыкІырт, гушыІэрт, ауан езым зищІыжырт. Къазджэ-рий лъагъугъуафІэт. Тыркум кІуэуэ къыкІухъами, МэзкуукІэ игъэзэжами, зэрыщытауэ къэнэжат. И адэ Кургъуокъуэ хуэдэу, угъурлыфэщ, жаІэу арат ЩІыІэпс къуажэм дэс лІыжхъэм Къаз-джэрий щхъэкІэ жаІэр.

СтІол бгъэдэсу унэм щІэсауэ хъуар джэгумкІэ къывзрыхъащ. Уеблэмэ пщэфІапІэм щІэса фызыжхъэри къэкІуащ я Іуэху къагъанэри. Урарэ фызыжхъэм япэ итт, «ана мыгъуэ, Инал къафэу хэт илъэгъуа куэд щІауэ» жиІэу. Я гъунэгъу фызыжъри, и Іэр кІэпхынымкІэ илъэшІу, къакІуэрт. Джэгум хэта щІалэхэм лъэныкъуэ зрагъэзауэ нэхъыжхъэм къахуеплъэкІт, Іэгу къахуеуэу. Къазджэрий и Іэ лъэныкъуэмкІэ дыжбын къамэ Іэпщэр иІыгът, хъэзыр Іупэхут.

Уджым куэдрэ еуакъым. Инал щалъагъум, пшынауэм зыгуэр къепсальэри, «Инал и къафэр» къыргъэкІыу хуежъащ.

Щыхубз дахитІу зыкызыным псори къеплъырт. Зыр щхъэц фІыщІэ къамылыфэт – Саримэ, адрейр щхъэцыгъуэт – Верэ Павловнэ. Тпуми ящыгъ бостейр чэсеипс хужът. Инал къыгъэфэнур, дауи, Саримэт. Верэ Павловнэ и гугъэт Инал къыдэфэ хъуну, арщхъэкІэ Инал абы дежкІэ еплъэкІыххэртэкъым. «Инал и къафэм» щІауду Іэгу деуэрт. Къазджэрий Инал и Іэблэр иубыдри утыкум къыргъэлъэдащ.

Инал дунейр тракьутэжу кьофэ.

Псоми я гуфІэгьуэми, Лу и нэ кьихьыртэкьым илъягьур. Игу зэбгэжауэ, гыным хуэдэу, шытт. «Сэ сымыделэмэ, Жырасльэн зэрыслыагьуу, сыжэу Елдар щхьэ жезмыІар! Си Іуэхут итІанэ абрэджим Елдар и шыр идыгьутэмэ. Дауэ иджы зэрыхьунур? Хэт Лу кьигьэпцІар? – Елдар хьэмэ Къызджэрий? СыкьащІэмэ, сыт жысІэу а тІум я нэгу сыщІэплъэну?» Лу гынут, арщхьэкІэ илъяс пщыкІутху хьуа щІалэшхуэм гьыуэ дауэ закьригьэлыагьунт?!

Джэгур щІауду екІуэкІми, Дорофеич и пырхь макьыр Лу аргуэру зэхихаш. Жэмхэр жьэгьуашхэу зыщІэс бэкхьым Лу щІыхьэри гьыуэ кьиублащ, сэ дауэ сыкомсомол, абрэдж щыслыагьум, зыми хьыбар езмыгьащІэу, жиІэу. Лу зэрыгьым жэмхэр жьэгьуашхэу кьеплътырт, щІалэ гьыр зыуи кьрамыдзэу. Лу асыхьэтым и гур Тинэ деж нэсаш, сыхуээзатэмэ, слъэгьуари сытри жесІэнт, жиІэу. АрщхьэкІэ, неІэмал, Тинэ дэнэ кьипхын? Джэгур екІуэкІырт, Іэгур кІащхьэмышуу.

Лу зыри фІэІуэхужтэкьым.

ЕпщыкІузанэ псалъащхьэ

ДУНЕЙМ ЗЕУЖЬ, НЭХЬЫФІ МЭХЬУ

Жансэхьуи кІуэнт Инал и фызышэм, арщхьэкІэ школым Джонсон и пщэ дэль кьомыр дихашэрэт, жиІэу арат зыпэллър учкомыр. Дэнэ щетІысэхми, словарь цІыкІур кьрихьырт и жыпми псалъэ гуэрхэр зригьащІэрт, нэмзыбзэм хуэдэу кьибжу. И словары, амдэчим ещхьу, укьуеят. Инал и фызышэм кьикІыжа музыкауэхэм ялъягьуа кьомым едэІуа иужь, Жансэхьуи и слова-рым еплъри зэхихам цІэ кьыхуигьуэташ:

– Фантасмагорие! – жиІэри.

Абы кьикІыр кьащІэ уэ. Жансэхьуи жиІар зыми гьэщІэгьуэн кьышыхьуакьым. ГьэщІэгьуэн жызыІэр Инал и фызышэм щыІар арат. Іэюб кьарууэ хэлтыр, цІыхур шыгукьум кІэрыщІауэ кьызэриІэтар, выгу щІагьым щІэпщхьэу выгум исыр ису плэжІэ кьызэриІэтыфар, Лу Жырасльэн зэрыхуэзар – машІэт плуэтэжы-нур. А псом цІыкІуи ини, я тхьэкІумэр тегьэхуауэ, я жьэр ущІауэ, едаІуэрт. Сосрыкьуи Луи я Іупэм кьэсырт кхьэ унэм илъяу кьагьуэту, Іэщэм кьыхахьу кІэрахьуищ кьызэрахьар, арщхьэкІэ ирагухыжырт, абы и гугьу ямышІыну Сосрыкьуэрэ Лурэ тхьэ зэхуаІуати. Сосрыкьуэ кьурыкьу гуэр кьыхьауэ, Іэюб зригьэщхьу, щІалэ цІыкІу зыбжанэ зэуэ кьиІэтырт. Выгу яІэу шыгатэмэ, тхьэ иІуэрт, выгури кьиІэтыфыну. Лу щымытмэ, Сосрыкьуэ игьэхьыбарт Жырасльэн ІушІар езыр арауэ. Лу кІэрахьуэм и гугьу ищІыну Сосрыкьуэ гу щылытэм, Іэбэри Лу и жьэр щиубыдыкІащ.

Езы Луи и псалъэр пичащ икІи зигьэгусащ, сэ нэхь сыкьэ-вэну фэ щхьэ кьызиплъа, жиІэу. Пэжу, Лу зытепсэлтыхьынур

кІэрахъуэр армырами ищІэртэкъым. Нобэ-пщэдей, жыхуаІэм хуэдэу, пэплъэрт Къазджэрий къэкІуэну. Жансэхъу и словарым еджэрт:

– Фантасмагорие! Диалектикэ! – жиІэу.

А псалъитІыр Лу зригъэщ Іащ и гум илъ псор абы кыкІыу кышщІэкІынщ, жиІэри.

Жансэхъу учкому зэрыхых лъандэрэ, пэш щхъэхуэ щІэлъу шытащ, кыпэрыуэн школым щІэстэкъыми. Иджы а пэшым кышщІэкІыу общежитым къэкІуэжын хуей хъуащ. Ар зыщІэлта пэшыр иджы Мэтхъэным иубыдынут.

– Къазджэрий кыслъымыхъуауэ пІэрэ?

ЩІалэ цІыкІухэми пцІы щаупс щыІэт:

– Уэлэхы, кыплъыхъуам. Дэнэ уздэщыІар алъандэрэ? ГъуэлъыпІэ щІагъ нэгъунэ къэдгъэнакъым дызыщІэмыплъа.

– Щхъэр умыгъэуз, Цищ. Хэт и гъуэлъыпІэ щІагъ узыщІэплъар? – жиІэри Сосрыкъуэ кыльбат, арщхъэкІэ Лу кышщхъэщыжащ и ныбжьэгъум:

– Умыгузавэ, Сосрыкъуэ. Уи щхъэнтэ щІагъым убыжыпхъэр щІэлъу, псэ зыІут къэкІуэлІэнкъым, – жиІэри.

Ар Сосрыкъуэ игу ирихъакъым:

– КъызгурыІуащ, Лу. Уэ узыгъэшынер убыжыпхъэр аракъым, нэгъуэщІ зыгуэру кышщІэкІынщ.

Лу зиушэхужащ. Пэжу, уи щхъэнтэ щІагъым кІэрахъуэ щІэлъу зепхъэныр шынагъуэт. Лу ейр хъыданым кІуэцІишыхъауэ пэшхъэкужъ ямыгъэплъыжым ирилъхъэри яжьэкІэ щІихъумэжащ. Сосрыкъуи абы хуэдэ зыгуэр къигупсысамэ, нэхъыфІт, жиІэу арат Лу и гум къэкІар. АрщхъэкІэ жриІэн хушІыхъакъым, тхылъ къашар къакІуи зэхэдгъэдз, жиІэу Мэтхъэным Лу ириджэри. ИужькІэ сыхуэзэнщ, жиІэри Лу ежьэжащ.

Мэтхъэныр зыщІэс пэшым Лу шышІыхъэм, занщІэу и жьэр Іурыхуащ, тхылъу абы щІэлъым и куэдагъыр хуэмыгъэщІагъуэу. Къазджэрий, вакъэ щабэ лъыгъыгу, абэм ешхъу шылэ халат къуэлэн щыгъыгу, унэм щІэтт. Лу къэкІуауэ щилъагъум, кышщыгупІыкІащ:

– КъакІуэ, къакІуэ, Лу, – жиІэри, – шхэным дыкъыкІэрыхурэ?

– Уэлэхы, дыкъыкІэрыхыху. Матренэ нышщхъэбэ игъавэ лыр щІэх хъэзыр мыхъуну жиІащ.

– Армэ хъунуш. Хъарзынэщ, жыпІэр сыт, – жиІэрт Къазджэрий, тхылъхэр зэхидзурэ.

– Псори арэзымэ, уэлэхы! – жиІэу Луи тхылъ Іув гуэр кыиштащ. АрщхъэкІэ, мы тхылъыр дэнэ деж згъэтІылъын, жиІэу аратэкъым Лу зэгупсысыр. «Ди адэ хуэдэу зи нэлэ кыттет Къазджэрий хуэфашэ и нэщІыбагъкІэ кІэрахъуэ зетхъэу...» жиІэрт. Иджыпсту кызэхуэсыху щхъэ жезмыІэрэ Сосрыкъуи, сэри, нэгъуэщІхэми кІэрахъуэ гъэпщкІуа дызэриІэр? Уеблэмэ за-

гъэпщкІуурэ щІалэ цІыкІухэм бдзапщІэшэ ягъэж, гын къашэ-хуурэ пІатІроным иракІутэ, губгъуэм макІуэри кІэрахъуэ ягъауэ. Гыныр щакІуэ тыкуэным къыщашэху. Лу и гур къозауэ, ар-щхъэкІэ зешыІэ... Унэм зыщиплгъыхъмэ, Жансэхъу а пэшым щыщІэлгъам ещхъыжкъым, зэлгъыІухаш, гъуэлгъыпІэ дахэм тепІэнщІэлгъын къабзэ илгъщ. Блыным фІэлгъщ щІакІуэ фІыщІэ къекІу. Алэрыбгъум и щІыІум дыщэ къамитІ фІэлгъщ. Тхылъу зэтелгъым хуэдиз Лу игъашІэм илгъагъуххакъым. Хъэрып зэрыб-кІэ тхаи яхэлгъщ, ауэ урысыбзэкІэ тхам сурэтхэр итти, ар Лу нэхъ игу ирохъ. Латин зэрыбкІэ тхар адыгэбзэт, абы и хыбар Астемыр ищІэу щытауэ Лу ещІэж. УрысыбзэкІэ тха тхылгъым ящыщ гуэр Лу кърытыну Къазджэрий къыгъэгугъаш.

– АтІэ аращ, Лу. Тхылъ уеджэnumэ, урысыбзэ фІыуэ зэгъашІэ. ИтІанэ щІэныгъэ бгъуэтынщ, – жиІэрт Къазджэрий.

– ЩІэныгъэ бгъуэtmэ, кІэрахъуэ уиІэ хъунукъэ? – Лу къызэрыщІидзэнур имыщІэу щІэупщІаш, зыхуейм гулгыптгъэну Іэмал имыІэу. Къазджэрий дыхъэшхаш:

– Іэу, лІо щІэмыхъур? Уеблэмэ нэхъыф Іыххэу бгъуэунщ.

Лу асыхъэту щІегъуэжаш, си жьэр щхъэ схуэмубыдрэ, жыхуиІэу.

– Жыраслгъэн хуэдэуи?

– Ей, Лу, Лу, Жыраслгъэн ялейуэ игъауэрэ? Сэри щІэныгъэ сиІэщ, сэ кІэрахъуэ схуэмыгъауэу ара уи гугъэр? – жиІэри Къазджэрий Лу и дамэм къытеуІуаш.

«Къазджэрий кІэрахъуэ хуэмыгъуэуэну жысІа сэ», жиІэри Лу аргуэру щІегъуэжаш.

– Уэлэхыи, уэ нэхърэ нэхъ щІэныгъэшхуэ зиІэ сымыщІэ, – жиІэри Лу и адэм жиІэу зэхихар къыжиІаш.

– Дзэ зесшар пэжщ, Лу. Ауэ щІэныгъэкІэ сэ къыстекІуэни щыІэкІэ щыІэщ, – жиІэрт Къазджэрий. – ЩІэныгъэ зэбгъэгъуэтынри мастэкІэ псыкъуий къэптІынри зэхуэдэщ, жаІэу зэхэпхакъэ? Нобэ Іэщэ-фашэм щыщІэхъуэпс зэманыр икІаш. Иджы узыщІэхъуэпсынур щІэныгъэщ. Тхылгъщ. Мис ар яжеІэ уи ныбжъэгъу цІыкІухэми, къыбгурыІуа?

Къазджэрий тІэкІу зэпигъууш и псалгъэри къеупщІаш:

– Лу, ЦищкІэ фызэджэ щІалэ цІыкІу рхэт? Таша зи гугъу пщІыр? Къущхъэ Къээмай и къуэ нэхъыщІэу, Ахъя и къуэщщ, ара?

– Тэмэм.

– Ы-ы, – жиІаш Къазджэрий. – Пэжу, нэщІ иІыгъ абы?

Лу идакъым:

– АІэ, иджынэщІ іІыгъыжкъым. Дгъэшынэри щедгъэгъэ-тащ.

Лу къыфІэщІат Таша нэщІ зэримыІыгъыр жриІэмэ, Къазджэрий и гуапэ хъууэ къыщытхъуну, арщхъэкІэ Къазджэрий

зыри жимыІэжу тхылгхэм яхэплгэу тІысыжащ. Луи, жиІэн имыщІэу, тхылгтым хэст хэпэщэгхыу.

ПщэфІапІэмкІэ къриху лы гъэвам и мэ ІэфІыр къащ Іи-хьэрт, итІани Лу шхапІэмкІэ сыкІуащэрэт жиІэртэкъым, Къаз-джэрий бгъэдэсу тхылгтым хэсмэ, нэхъ кьищтэрт.

Езы Къазджэрий къеупщІащ:

– ЩІалэ хъарзынэщ Цищ, сыт ар щІэнэщхьейр?

– Дауэ мынэщхьейнрэ – и шыпхыу нэхъыжъыр Инал и фызти кърихуащ. Ахъуэ и къуэщри хъэпсым исщ, – жиІащ Лу.

Къазджэрий мащІэу кыыхуэхуыщІащ:

– Іэу, дауэ жыпІэрэ? Инал кърихужа атІэ ар? КъригъэкІыжащ хабзэк Іэ, нэгъуэщІ кьишэну мурад ищІати. Гупсыси псалгъэ, зыпгыхыи тІыс, жиІащ пасэрейм. УщыпсалгъэкІэ псалгъэ дыдж жумыІэ. КъыбгурыІуа?

Лу и щхьэр кыфІэхупащ, зэхигъэгъуэщэгъын и хысэпуи, фыз пщафІэм щытхуащ:

– Матренэ шхыныфІ тхуещІ ныщхьэбэ, – жиІэри.

Ар Къазджэрий нэгъуэщІу кыыгурыІуащ.

– Аа-а, Лу! НакІуэ, накІуэ. ДыкыкІэроху, – жиІэри.

Жансэхъурэ Сосрыкъуэрэ бжэр кыІуахащ:

– Къазджэрий, накІуэ. Матренэ дигъашхэркъым, заведушыр пробэм емыплгъауэ фэстынукъым, желэри. УнэкІуэну? – жаІэу.

ШхапІэм «жыныбэри», «крушкІэшхуэри», «крушкІэ цыкІу-ри» – псори зэхэпшэхъауэ стІолым щыбгъэдэсщ, Къазджэрий къакІуэмэ, жаІэу пэплгэу. Матрени бахгъэ кызыпщхьэщих кІэструл иным бгъэдэсщ, къащыкыпшхуэ иІыгыу. Лъэныкъуэ-кІэ уплгэмэ, Дорофеич зигъэшхъауэ, сэмкІэ щхьэгъубжащхьэм теуІуэрэ, Таша зыгуэр жреІэ. ЩІалэ цыкІури гъауэ кыыщІэ-кІынти иджы зэщыджэу, цІутІ жимыІэу, Дорофеич жиІэм йодаІуэ, нэбгъузкІи Къазджэрий дежкІэ маплгъэ.

Къэхъуари мыращ. СынэщІц, жиІэурэ Таша, куэдрэ зэрымэ-жэлІам кыыхэкІыу, сымаджэ хъуат, пщапэр зэхэуэмэ и нэм зыри имылгъагъужу. Ар заведующым ирагъэщ Іакъым. Жансэхъу, Матренэ, Дорофеич зэхэнджэщыжри зэгурыІуащ, Таша щхьэ-хуэу ягъэшхэну, и шхыным дагъэ нэхъыбэ хальхьэурэ. Матренэ я унэ кърихуури кхъуэл пшэр ІыхьэфІ кьиыхьырт, махуэ къэс дагъэ гъэткІуар Таша и кІэртІофым хильхьэурэ иригъэшхьырт. Псоми ящІэрт ар зэрыкхъуэ дагъэм Таша гу зэрылгымытэр. Зы-бжанэрэ хъарзынэу екІуэкІащ, ауэ нобэ, уэ жепІа, сэ жесІа, Таша ирагъэшх шхыным кхъуэ дагъэ зэрыхальхьэмкІэ зыгуэр къэх-шащ:

– Уэ кхъуэл уагъэшхыурэ зыптІыжамэ, дэри былымыл кыгт-лгысакгъэ иджы, – жиІэри.

– Сыт кхъуэл?

– Лло, дэра уи гугъэ зымылгъауэр?..

Таша куэдрэ емыплгъу кыыщылгъэтщ, пщэфІапІэмкІэ щІэлга-

дэри сэр кыпхъуэташ. Ар зыльэгъуар къэгужьеяш, Таша сэмкIэ Матренэ епыджынуш, жиIэри. Таша фыз пщафIэр иукIыну и гугъэххакъым, ар зыхуейр нэгъуэщIг:

– Кхъуэл сшхаци, уIэгъэ къыстешIи лъы сшIэгъэкI. Армырауэ гуэныхьыр стекIынукуым, – жиIэу Таша гъуэгъу фыз пщафIэм елъIурт.

Ар къызырыхъуар Къазджэрий ирагъэщIэххатэкъым. Ауэ дауэ убзыщIынт езы Мэтхъэным псори ильагъуу, Таша дахэдахэу удэIужатэкъым иджыри къэс.

Хъарзынэу шхэну тIысахэр къэнэщхъеяш. Къазджэрий шхэн идакъым, Жансэхъу унафэ гуэр къыхуищIри езыр, Таша и гъусэу, и унэмкIэ кIуаш. Къазджэрий щIалэ цIыкIур иушийуэ зыкъомрэ бгъэдэсаш, икIи игъэшхаш, и стIол къыдэгъэжым дэлъа пыченэмрэ кIэнфетрэ къритри. Таша езыр-езыру удэIужын щхъэкIэ, и унэм къыщIинэри, езы Къазджэрий урокым къэкIуаш. Махуэ енкIэ Таша къыщIэкIакъым Къазджэрий и пэшым. Пщыхъэщхъэ хъууэ и ныбжьэгъухэм къахыхъэжа иужь, псоми яIуэтэжаш.

Лурэ Ташарэ я гъуэлъыпIитIыр зэбгъурытти, пщыхъэщхъэм гъуэлъыжа иужь, зыкъомрэ хэлъаш, зэIушашэу. Сосрыкъуэ «крушкIэшхуэ» унэм щIэлъти, а тIум къешхыдэни щыIэтэкъым. Ауэ Сосрыкъуэ къыщIэмыкIуэр аратэкъым, Iуэху бэлыхъ гуэ-рым и ужь итт. И мурадыр Лу дыдэ иримыгъашIэу Сосрыкъуэ бомбэ зэригъэпэшт. Консерв зэрылъа банкIыжъ гуэр къигъуэтауэ абы фоч гын, мывэкIэшхъ ярикIутэщ, фитил хуищIри игъэтIы-лъыжаш. Бомбэ ищIыну Сосрыкъуэ и щхъэм къыщIихъар езым уеупщIами къыбжиIэфынутэкъым. Жыраслъэн къыттеуэмэ, жиIэу зигъэхъэзырми пщIэнутэкъым. ЩакIуэм елъIуу къыIиха гыныр фIырэ Iейрэ зэхигъэкIыну и гугъэми хэтыт ар зыщIэр.

Сосрыкъуэ зэригъэпэща бомбэм къыкIыну бэлыхъ къомыр ищIэу щытыгъатэмэ, а делагъэм хэмытынкIихъунт.

ЕтIуанэрей махуэм Таша сымэ ягу къеуэр ящыгъупщэжри щхъэж и пIэ изэгъэжаш. Пщэдджыжьым псори зэуэ къэтэджаш, зызыльэфыхъ къахэмыкIыу, строим фынакIуэ, зэрыжаIэуи, цIыкIухэр зэрыщIэхаш. Лурэ Ташарэ мычэму зэгъусэт. Сосрыкъуэ, зыгуэр зэримурадыр пщIэуэ, псоми яужь иувэрт. Пщэдджыжь къэс Къазджэрий зыгуэр къажриIэрт курсантхэм, нышэдиби сыт къыджиIэну пIэрэ, жаIэу пэплъэрт. «Хысэным фезыгъэджэн егъэджакIуэщIэ къэтшаш, партэ е щыгъыныщIэ къыфхуашаш, драмкружокым хэтыну зыфIэфIым Жансэхъу зевгъэтх, пьесэщIэ дгъэувынууци», – арат Къазджэрий цIыкIухэм къажриIэр. Нышэдибэ жьы дыдэу зы лъы гуэр пщIантIэм дэту яльэгъуащи арагъэнщ егъэджакIуэщIэр, жаIэрт. Зи гугъу ящIыр егъэджакIуэт, адыгэт, ипщэкIэ къехауэ. Ар мыегъэджакIуэфIтэмэ, Къазджэрий къишэрэт, жаIэу псори щыгуфIыкIырт,

арифметикэр дахэ-дахэу ящІэртэкъыми. ЦІыкІухэр езыр-
езыру зэдауэрт: хысэп умышцІэу еджа ухъурэ, лафкІэм
ущІагъэувэ е щІы къэппщыну губгъуэм уокІуэ – лІо пщІэнур
хысэп умы-щІэмэ, бэзэр дыдэм хъарбыз щыпхуэщэнкъым,
жаІэу. Щхъэл жыпІэнущи, аращ: иджы нартыху пшамэ
занщІэу яхъэжыркъым, нэхъапэ щІыкІэ яшэч, пут бжыгъэр
унагъуэм нэрыбгэ исым трагуашэ. Щхъэлтетыр щыуэми
пщІэркъым, укыигъапцІэми аращ. КІэщІу жыпІэмэ, дэни
кІуэ – хысэп умышцІэу хъунукъым.

Ар Къазджэрий имыщІэтэм, егъэджакІуэщІэ кыишэрэт. Къы-
гуроІуэ, тІысэ, абы.

– Ревизионизм! – жиІэри, къыздрихари сытри умышцІэу,
Жансэху къыхи Іуаш. Сыт ар иджы? ЕгъэджакІуэ къэкІуар
кооперацэм я ревизору щытащ, жиІэу арат абы кыригъэкІыр.

ЕгъэджакІуэщІэм и цІэр Сэлилт. Къардэн Сэлим шхәпІәмкІэ
къыщІашэри, лы хэлъу хъэнтхъупс ирагъэфэнути, идакъым, сы-
мэжалІэркъым, жиІэри. Къазджэрий и гуапэ ищІмэ фІэфІу, Мат-
ренэ лъэкІ къыгъанэртэкъым пщэфІәнкІэ, нышәдибәрейри кІуа-
пІэ имыІәжу хъэнтхъупсыфІт. Езы Мәтхәнынр щхъэгъубжэ
цІыкІум щекІуалІэм, Матренэ тепщэчым къыхуригъэхуаш изу,
лы ІыхъэфІ дыди хэлъу. Мәтхәным и ужьым ит Сосрыкъуэ
и тепщэчым лыуэ къыхилъхъар ІәджәкІэ нэхъ мащІәт.
Къазджэрий абы гу лъытауэ зыкъыуимыгъашцІэу, ауэ сытми
щыуа хуэдэу, Сосрыкъуэ и тепщэчыр кыиштэри

къыІукІыжаш. Сосрыкъуэ ищІэнур имыщІэу щытт.

– Къазджэрий, мыращ уи тепщэчыр. Плъагъурэ, мыбы

лыуэ хэлъыр? – жиІэу Сосрыкъуэ къэгүзэват, ауэ
Къазджэрий ида-къым:

– Хъарзынэщ, Сосрыкъуэ. Пелуаныр фІыуэ шхән хуейщ.
Къашти шхы, си Іуэхуш Іәуб утемыкІуэм, – жиІэри.

Псори зәщІәдыхәшхаш. ЕгъэджакІуэщІэ Къардэн Сәлими,
пыІә къуацә хъужауэ, дыхәэшхаш. Сәлим ревизору зәрыштыгәм
гу лъыптәрт, стІолым щыбгъэдәсми и пыІәр щхъәрихыртә-
къыми. Къазджэрий егъэджакІуэм еплъщ, еплъри, пыІәр щхъә-
рихын зәрыхуейр гуригъәІуәну и гум къәкІаш.

– Адыгэм я хабзәщ, шхәнү тІысамэ, я пыІәр щхъәрамыхыу, –
жиІэри къыщІидзаш Къазджэрий. – Ар къызыхәкІар фымышцІә-
мэ, фәда Іуэ. Адыгәр ижъ-ижъыж лъандэрэ я псәр дзәпәк Іә
яІыгъыу псәурт, зыгүэр къыттеуәнү пІәрэ, жаІәу. ВакІуә дәкІми,
мәш къахыну кІуәми – Іәцә здамыхыу кІуәуэ щытакъым. Уе-
блэмә Іәнә бгъәдретІысхә – пыІәр щхъәрахыртәкъым, ар къәт-
лыхыуәжыху, дыкъыкІәрыхункІә мэхъу, жаІәри. А лъэхәнәр

зэрэгтүэк Ирэ мащтэ шла? Дэ иджы дымышынэу ди пылэр щхьэрыдох, унэм дыштэсмэ. Уэри, Сэлим, уи пылэр щхьэрых, кыштеуэн шытэктым. Ауэ, пэжщ, дыкьэзыгьэгузавэ шытэщ. Гьэ еджэгьуэр ноблагьэ, хысэпымктэ зэдгьэщтэн хуея куэд

кьонэ, фи пылэр щхьэрыхуэ,
еуэ-евгьэшхыу, фымыштэр
зэвгьа-щтэ, программэм итым
щыщ фымыштэ кьэнэну тэмал

зымьтэщ. Мы гьэм ар фхузэфтэк Ирэ, етланэгьэ нэхь фытыншыщ. Уэлбанэ нэужьым щтэктуэ шызытэгьэжам дешхынкты мэхьу, итлани арыншэу хьунукьым...

Кьазджэрий и псалэр иухатэкьым, Кьардэн Сэлим хуэм цыктуу и пылэр щхьэрихыу, стлол щлагьымктэ шыщтыкуам. Кьазджэрий жилам псори едэтуашь яфтэгьэщтэгьуэну. Етланэгьэ дынэсмэ, ди тухур нэхь тэмэму ектуэктынщ, житуэ Кьазджэрий мызэ-мытэу зэрыжитар Лу шыгыпщатэкьым, уеблэмэ Мэтхьэным и мурад гуэрхэри Лу ищтэрти занщтэу кыжьэбдэхуашь:

– Етланэгьэ дымылэгьуа гуэри тлэгьунуш – хьыджэбз цыктуу школым кьаштэнуш.

– Пэжуи?

– Пэжу, уэлэхьы.

Хьыджэбз цыктуу кьыштэну Мэтхьэным мурад зэрищтар мысыхьэтки кьажритэну и гугьакьым, ауэ иджы сыт пщтэжынт. Щталэ цыктухэм ар зи гуапэ хьу яхэт щхьэктэ, яфтэмытуэху хуэдэу зыкыпфлагьэщтырт. Шэч льяпкь хэлътэкьым «жыныбэ» кьомыр абы зэрыщымыгуфтыктым, ауэ «крушкэшхуэхэр» езыр-езыру зэплыжащ, плэгьурэ ди тухур, жалэ хуэдэу. Хэт ипхьу мыбы кьыгьэктуэн, житуэ шэч кьытезыхьаи шытэ. Псом хуэмыдэу хьыджэбз цыктуу кьызэраштэнуш шыгуфтыктыашь Ма-трэнэ.

– Мис ар хьарзынэщ, Кьазджэрий. Сэри тэпыдзлэпыдз си-тэн хуейш.

– Дэтэпыкьуэгьу нэхь жумытэмэ, бгьуэтынуш, – житэри Кьазджэрий Матренэ и гур дахэ хуищтыш, иужьым курсантхэм закьыхуигьэзащ:

– Итэ, тлэсэ, иджы фышхэн зэфтэктыамэ, классым зэвгьэхь. Сэлим житэм фэдэтуэ. Фемыда тухэрэ – кьыздиктыам ктуэжынщи фызэрыштытауэ фыкьэнэжащ.

– Апогей! – житуэ Жансэхьу аргуэру кьышыхитум, псоми

*Ултэну дадэм уихьумаш –
Уэр щхьэ ар жалэу сигу кынаш.
Жыг тхьэмпэм ктэщткьэ и дунейр?
Уэ сытктыэ, сытктыэ укьысхуей?

кѡагурыІуаш «деггѡугуѡу» жиІѡу кѡикІѡу.

Зытѡлай дѡкІѡу Мѡтхѡныр классым щІыхѡмѡ – псори тѡмѡщ.

Курсантхѡм яхѡттѡкѡым Кѡазджѡрий и жагѡуѡ ищІмѡ зи гуапѡ, псори хущІѡкѡурт ар нѡфІкІѡ зригѡѡплѡыну, зыщигѡ-тхѡну, уѡблѡмѡ, ярѡби, дауѡ щІѡымѡ Кѡазджѡрий и гум нѡхѡ ирихѡыну, жиІѡу гупсысѡр куѡдт, езы Кѡазджѡрий псѡ зыІ утым иджыри кѡѡс псалѡѡ дыдж жримыІа пѡтрѡ. «Завѡдуѡщ», «Іѡта-щхѡѡ» – жиІѡу зыми и жѡѡ кѡыжѡѡдѡкІѡртѡкѡым. «Кѡазджѡ-рий!» жаІамѡ, зѡфІѡкІѡт, сытри кѡыхуашѡнѡт, апхуѡдизу а Іѡыр фІѡуѡ яльѡгѡуати.

Епищык ІутІанѡ псалѡащхѡѡ

УСЭРѡ ЛАГѡЫМРѡ

Пщыхѡѡщхѡм цѡыкІѡхѡр классым щІѡст, я дерсыр яджѡ. ЯмыщІѡххѡу, нѡхѡ класс ин дыдѡм Кѡазджѡрий кѡыщІыхѡщ. А классыр арат Лу зыщІѡсыр. Зы тхылѡ ин и блѡгущІѡм щІѡлѡу Кѡазджѡрий, и гупѡр курсантхѡм кѡахуѡгѡзауѡ, ипѡ ит партѡм и щІѡыІум кѡытетІысхѡри, щІѡупщІащ:

– Хѡт усѡ гукІѡ ищІѡрѡ? – жиІѡри. ЗыщІѡ кѡахѡкІѡкѡым.

– АтІѡ, фыкѡѡтІыс мѡуѡ нѡхѡ гѡунѡгѡуѡ, – жиІащ Кѡазджѡ-рий, – сѡ сыкѡыфхуѡдженщ усѡ.

Нѡхѡ ищІыбагѡымкІѡ жѡжѡѡу щысхѡм гѡунѡгѡу зыкѡащІащ.

Кѡазджѡрий тхылѡым еплѡу дахѡ цѡыкІѡуу щыст, ззѡмызи нѡщхѡыф Іѡ-нѡщхѡыф Іѡу цѡыкІѡхѡм кѡахѡплѡѡу. Хѡт ищІѡрѡ, езым и бын цѡыкІѡхѡр и гум кѡѡкІѡагѡѡнкІѡи хѡунт. Чѡримрѡ Батыррѡ жиІѡу щІѡлѡ цѡыкІѡуитІ иІѡт, ещанѡр хѡыджѡѡбт. И бын-унѡр Мѡзкуу кѡызѡрыдинат. УвыІѡпІѡ гуѡр згѡуѡтмѡ, кѡѡсІѡу-хунщи фынѡкІѡѡнщ, жиІѡу арат Кѡазджѡрий и фызым зѡрыгуры-Іуар. Чѡримильѡсихым итт, Батыр нѡхѡыжѡт, Нѡфисѡт иджыри цѡыкІѡу дыдѡт. Кѡазджѡрий, дауи, игу кѡѡкІѡт и бынунѡр. Абы егупсысурѡ классым кѡыщІѡкІѡуари щыгѡупщѡжауѡ щыст, курсант цѡыкІѡхѡми заушѡхуат, Кѡазджѡрий кѡажриІѡнѡм пѡплѡѡу. Кѡазджѡрий тхылѡ иІыгѡым урысыбзѡкІѡ кѡѡджащ:

...Старик, я слышал много раз,

Что ты меня от смерти спас.

К чему? Угрюм и одинок

*Грозой оторванный листок...**

Абы кѡикІѡыр псѡми кѡагурыІуакѡым, цѡыкІѡхѡм ямыщІѡ псалѡѡ хѡтт, итІѡни Кѡазджѡрий кѡызѡджар зѡрыфІыгуѡрыр псѡкІѡ ящІѡрт. Лу жыпІѡѡнущи, дихѡѡхауѡ йѡдалѡу, музыкѡ дахѡм ещхѡ кѡыфІѡѡщІѡу. Лу и нѡгум щІѡт хуѡдѡт мѡзышхуѡ, щІѡлѡ цѡыкІѡур щІѡгѡуѡщыхѡуѡ, зѡкІѡѡнѡур имыщІѡу, жѡщ кІѡыфІѡым щІѡлѡ цѡыкІѡур жыгым докІѡуей, дыгѡужѡым ящышынѡу. Абы хуѡдѡу Аркашѡѡ,

Битик-Арбузик е езы Лу дыдэ мэзым кышIэ-намэ, дауэ хъунут. Лу Аркашкэ дежкIэ кьеплэкIащ. Таша гыным хуэдэу шыст, урысыбзэр Лу хуэдэу имышIэ пэтми, хэт ишIэрэ ар зэгупсысыр, абы и гур здэжар? Къазджэрий урысыбзэкIэ кыызеджар ауэ сытми жиIэжа кьудейкыым, асыхьэту урыс усэр адыгэ усэу, псалтэ кьэс уи гум щIыхьэу, шызэпищэкIэ уэрэд жиIэ хуэдэу кьеджэжаш. Таша абы щедатIуэм, хуэмышэчу кыышиудри гьащ.

– Сыт ушIэгъыр, тIасэ? Зыгуэр кыпшыщIа? – жиIэри Къазджэрий и тхылъ еджэныр зэпигъэуащ.

Таша зыри жимыIэу кыпшылътэри классым щIэжаш. Къазджэрий кьэхуаум гу лъытащ:

– Уэлэхьи, си мыгугъат абы хуэдэу хъуну, – жиIэри. – Ягъэ кIынкыым ари. Усэр абы хуэдэу шытын хуейщ – уи гум щIыхьэу. Армырмэ, зыми шыщкыым. Сэри си гугъэщ, сыкыызеджар фи гум ирихьауэ. МызэкIэ хъунщ, ауэ дяпэкIи усэ дыкьеджэнщ, дызэхуэсурэ. Дауэ уеплърэ, Лу?

Къазджэрий Лу дежкIэ кьеплэкIащ.

– Уи адэ Астемыр зэрыпоэтыр пшIэуэ кышIыкIуэ. Уи анэ Думэсари уэрэд зэхилтхьэу шытащ. НтIэ, уэри усэр кыбгुरыIуэн хуейщ. Уи ныбжьэгъу цIыкIухэм еупшI, ягу ирихьа нобэ дыкыызеджар? Дыкыызеджар зытхар урыс поэту Лермонтовырщ, «Мцыри» жиIэу аращ.

«Поэт» жыхуаIэр Лу зэхиха щхьэкIэ, абы кыикI псори дахэдахэу ишIэртэкыым. Къазджэрий классым щIэкIыжати, щIагъуэ кышIэмынэу курсантхэри щIэкIыжаш. Сосрыкъуэ зи ужь итым и ужь аргуэру ихьэжаш. Таша дурэш гуэрым дэпщхьауэ дэсщ. Лу бгъэдэтIысхьащ Таша. А цIыкIуитIым я гур зэрышIэти, щэху цIыкIуу зэпсалгэрт. ТIуми я гум илгыр зыт.

Лу урысыбзэ зригъащIэу Къазджэрий кыызеджам кьеджэну арат жиIэр. Лермонтовым итха тхылтхэм ящыщ къритыну Къазджэрий кыызэригъэгугъари шыгъупщакыым. Лермонтовым итхам нэмышI, нэгъуэщI тхылъ Iэджи зэрышыIэр Лу и нэкIэ илгъэгъуащ, Къазджэрий и тхылъ кьомым щыхэсам. Иужьым Лу кышIигъуащ:

– Сэри усэ стхынуш, – жиIэри.

Таша и фIэщ ар хъуххакыым. Усэ птхын щхьэкIэ, дэ тшхыр аракыым пшхын хуейр, жиIэу. Шхын дэнэ кьэна, усэ зытхыр нэгъуэщIыпсщ зэфэр. Ар Таша шыжиIэм, Лу тIэкIу щIегъуэжаш, и жагъуи хьуащ, усэ зытхым ар ящыщ зэрымышунур.

Буруныпс уефэмэ, усэ
птхы щхьэ мыхъуну

пІэрэ, жиІэу Лу гупсысэрт. Атіэ
къуршым и курыкупсэм укІуэм,

зыщІыпІэ къыщыщІэмыжу пІэрэ псы къабзэ дыдэ, абы шыщ
Іубыгъуэ пІухуэмэ, усэ птхын хуэдэу? АбыкІэ Къазджэрий
сеупщІынщ, жиІэри Лу и гум ириубыдащ. Лермонтовым и
усэр и гум къэ-кІыжри Лу еупщІащ Таша:

– Ей, щхьэ угъат нетІэ?

– Къазджэрий зи гугъу ищІа щІалэ цІыкІур сэра къысфІэ-
щІыжри си гум щІыхъати, – жиІащ Таша, аргуэру и гур къызэ-
фІэнауэ.

Лу усэм щедаІуэм, и гум къэкІар Жыраслъэнт. Жыраслъэн
мэзым зыщегъэпщкІу, и закъуэщ, унэу иІэр и щІакІуэрщ.
ХьэкІэкхъуэкІэ мащІэм я къугъ макъ зэхихрэ абы жэщым нэху
щыху? Жыраслъэн къещэр дыгъужьым я закъуэ? Езы Лу дыдэ
Жыраслъэн яригъэубыдыну шытащ. Къезэгъыу ищІа уи гугъэ,
а жэщым Лу Жыраслъэн щыхуэзам, Елдар хыбар зэрыримы-
гъэщІар? Лу и нэгум щІэт хуэдэт Жыраслъэн мэзым щІэту,
аслъэнымрэ абырэ зызэрадзауэ зэрытхьэлэу, «Мцыри» жыхуаІэ
щІалэ цІыкІум хуэдэу.

Лу гъуэлъыжа иужь, зигъэджэрэзу хэлът, и жеин къэмыкІуэу.
И напІэ зэтрильхьэмэ, Къазджэрий къызэджа усэр и нэгум
щІэтт. Лу мащІэрэ илтъэгъуа Думэсарэ джэш идзу.

Джэш шадзкІэ цІыхум и гур Іэджэм мажэ, куэдым нос и
акъылыр. Поэтыр абы хуэмыдэу пІэрэ, псалтэ защІэкІэ зыхуейр
цІыхум я нэгум къыщІегъуэуэ, я гум къэмыкІар къегъэкІ. Абы
и Іэмалыр, а псалтэм и зэхэлъыкІэр дауэ зэгъэщІа хъуну, жиІэу
арат Лу зэгупсысыр.

Ерагъыу Лу жейм хилтэфа къудейуэ, Сосрыкъуэ къыбгъэ-
дэтІысхъащ, зы бэлыхъ гуэр къыжриІэн и гугъуэ, арщхьэкІэ
дэнэт. Лу жейа къудейти къыхуэгъэушакъым. Сосрыкъуэ зыри
жимыІэу щІэкІуэсыкІыжаш. Нэхущым Лу къызэщыуащ,
Къазджэрий и псалтэр и гум къинат: «цІыхур уеуэрэ букІ
нэхърэ псалтэ пэжкІэ къэбгъэшыным нэхъ акъыли нэхъ
лІыгъи хэлътщ» жиІэу.

Таша дежкІэ Лу еплтэкІати, гъунэгъур жейрт къыхэмышты-
кІыу. Дыгъуасэ и нэгум щІэкІа къомым ирагъэшауэ къыщІэ-
кІынщ, жиІэу арат Лу и гум къэкІар, итІани, зэпсэлъэн игъуэта-
тэмэ, усэм и гугъу ищІынут.

Нэху шыпауэ, дыгъэр общежитым къыщІэлъыдэрт, и нуыр,
Іэпхъуамбэ кІыхъым ещхъу, гъуэлъыпІэ куэдым ятепэщэщыхъу.

*Чэтэныр пшагъуэм холъагъукІыр,
Тенджыз тет фарчыр техъыжъай.
Сыт ибгынауэ игу имыкІыр? –
Хэгъуэгу сыт хуейуэ ар ежъа?

АтІэ дыгъэ нур зэІущам хуэдэу пІэрэ усэр, жиІэрт Лу игукІэ. Жыжъэу Матренэ и макъ къэІурт, ар Къазджэрий епсальэу арат, ауэ жаІэр зэхэпхыртэкъым. Тини ди школым щІэсу шытамэ, сыту и насыпт, жиІэрт зэми Лу, ар езым зэрыфІэфІым гу лымытэжу.

Пщэдджыжь шхэгъуэри къэсаш. Псори тІыса къудейуэ, Къазджэрий къыщІыхъаш:

– Дыгъуасэрей усэм шыщ хэт ищІэжрэ? – жиІэри.

– Зыкъом зэрыгъэкІиящ:

– Сэ сощІэж.

– Сэри, уэлэхьи, – жаІэу.

– Деплтынщ, деплтынщ, – жиІэрт Къазджэрий стІолым къэ-тІысауэ. – Нэхъ гурыхуэм деплтынщ. ЗэвгъашІэ: нобэ гурыхуэ-ным седгъэсэнущ.

Курсантхэр зэплтыжащ: ар дауэ, гурыхуэным зебгъасэ хъурэ? Гимнастикэ хъуа уи гугъэ мыр? ГимнастикэкІэ Іэпщачагъэм зебгъасэ мэхъу. Сосрыкъуэ абы фІэкІа Іуэху иІэххэкъым, уеблэмэ классым щІэсу физкультурэ щищІ шыІэщ, нэхъ бланэ зищІын хысэпу. Луи абы зригъэщхъу, гимнастикэ ещІыр куэдрэ. Гимнастикэрэ физкультурэкІэ Сосрыкъуэ зищІын и гугъэщ Іэюб ещхъу пелуан. Ари зыгуэрщ, ауэ гурыхуагъэкІэ дауэ зыбгъэсэнущ? МыгушыІэу пІэрэ Къазджэрий?

АрщхэкІэ Къазджэрий и фІэщ дыдэу къыщІэкІаш. Тхыль и Іыгъыу аргуэру цІыкІухэм я пашхъэ къитІысхъэри урокым къыщІидзаш:

– Зы сыкъеджэнщи, фыкъедаІуэ. Сыкъызэджар занщІэу зигу изубыдэфыр гурыхуэ дыдэщ. ЕтІуанэрей еджэгъуэм зигу изубыдэр ари гурыхуэщ, ещанэрейм иужь зигу изубыдари хъунущ, ауэ нэхъ гурыхуэжу зигъасэмэ, нэхъыфІщ. КъывгурыІуа?

Псори зэщІэкІиящ:

– КъыдгурыІуаш! – жаІэу.

Къазджэрий къеджаш:

Белеет парус одинокий

В тумане моря голубом.

Что ищет он в стране далекой,

*Что кинул он в краю родном.**

Псори щыму шыст. Къазджэрий классым щІэсым къахэплгъаш:

– Урысыбзэ псалгъэ къывгурымыІуэ хэтмэ, сыкъызэджар адыгъэбзэкІэ вжесІэжынщ, – жиІэри. Псалгъэ къэмынэу псори зэридзэкІаш:

– КъывгурыІуа иджы?

– КъыдгурыІуаш.

– АтІэ мис иджы сыкъеджэнщи, сыкъызэджар фи гум иву-быдэф, – Къазджэрий аргуэру а сатыриплІым къеджэри щІэ-упщІаш:

– Хэт нэхъ гурыхуэ? – жиІэри.

Зыгуэрым и Іэр заншІэу иІэташ. Ар Аркашкэщ. Мес нэгъуэщІми и Іэр иІэташ. Ар Луц. Къазджэрий и гуапэ хъуаш.

– ИІэт, Аркашкэ.

Аркашкэ тІэкІу зигъэпсчэуІуш, классым щІэс псори къызэ-пиштыхъри, Къазджэрий къызэджа усэ сатыриплІыр зы псалтэ димыгъэхуу икІи щымыгуэу гукІэ къыжиІэжащ. Классым щІэ-сыр нэкІэ щІалэ хъурей сырыху цІыкІум еплътырт.

– УатекІуаш! – жиІэри Къазджэрий и гуапэ хъуаш.

– Плъагъуркэ а Іейр, – жиІэри Сосрыкъуэ и жэм имыщІэх-хэу къыжьэдэхуаш.

Пэжу, усэм хэтт курсантхэм зэи зэхамыха псалтэ.

Лу и чэзур къэсаш.

Аркашэ иужькІэ чэзур Лу къызэрылтысар и гуапэ хъуакъым, сыту жыпІэмэ етІуанэрей къеджэгъуэу усэр зэригъэщІа хуэдэ хъурт. АтІэ си зэран, япэ сэ самыгъэпсэлтамэ, жиІэрт игукІэ Лу. Усэ сатыриплІыр Луи гукІэ къыжиІэжащ.

– Уэри угурыхуэщ, Лу, – жиІаш Къазджэрий.

– Гурыхуэ къудей хэмэ гурыхуэ дыдэ? – жиІэри Сосрыкъуэ щІэмыупщІэу хуэшэчакъым. Къазджэрий дыхъэшхаш:

– Гурыхуэ дыдэщ, нэхъри нэхъыфІыж хъунут «краю» жыхуиІэ псалтэм «краю» жиІэу къемыджатэмэ. А зым деж тІэкІу щыуаш. Уарэзы, Лу? – жиІэри.

– А тІэкІури бетэмалу зэригъэщІэнуш абы, – жиІаш Сосры-къуэ. – Ар гугъу сытми. Шым шэси сэшхуэкІэ чы еуэ е лагъым щІы, жыпІэмэ – абы и Іуэхур щхъэхуэщ.

Псори дыхъэшхаш, ауэ зыми и фІэщ хъуакъым Сосрыкъуэ жиІэр и фІэщу жиІауэ. Лу дыдэ абы шэч къытрихъакъым.

– Лу лагъымыр сыту ищІын? – жиІаш Къазджэрий, Сосры-къуэ жиІам къригъэкІ щымыІэу.

– Іэу, къыщышынэнщ цІыхур.

– Ар нэхъыфІ? – жиІэри Къазджэрий щІэупщІаш, – цІыхур къыпщышынэ нэхърэ фІыуэ укъалъагъумэ, нэхъыфІкэ?

Сосрыкъуэ къызэрыкІат:

– Мес Инал. ИкІи щошынэ, фІыуи къалъагъу. Сэри здэнут къысщышынэмэ, фІыуи сыкъалъагъумэ, – жиІэу.

Сосрыкъуэ и псалтэм Къазджэрий игъэгупсысаш:

– АтІэ, Лу, уэ Инал къыпщышынэмэ, Инал уэ ущышынэжмэ, ар сыткІэ нэхъыфІ? Шынагъэ защІэкІэ дунейр зэІубз пщІыну ухуежьэмэ, уи пщэ гурыгъыр зэрызыудын ухуэзэнкІи мэхъу, – жиІэри.

Къазджэрий жиІам курсантхэр игъэдыхъэшхаш. Зыкъом къызэрыгъэкІияш:

– Сосрыкъуэ Инал щышынэ щхъэкІэ, езы Инал къыщышын-энну пІэрэ?

– Іэпщацагъэм щогугъ Сосрыкъуэ.

– Къазджэрий жыхуиІэр нэхьфІш!

Сосрыкъуэ къеблыпат:

– НэхьфІыр уэ дэнэ щыпщІэрэ? ШыфІ утесрэ пщІащхъуэм хуэдэу уздэжэм уеуэрэ джэдык Іэм шэр тебгъахуэмэ, ар уфІІей? – жиІэу.

Къазджэрий кыкІуэтыртэкъым:

– Псалгэ губзыгъэ, псалгэ узыншэ жыпІэныр куэдкІэ нэхъ гугъущ, фоч бгъэуэным нэхърэ. ИжкІэ уІэбэмэ, зи джатэ жанарэ зиш жэрарэ дапщэ щыІа? АрщхъэкІэ абы я цІэ кызыІуэн щыІэ? ЩыІэкъым. ЦІыхум ящыгъупщэжаш. АтІэ зи усэ дыкъеджа Лермонтовыр цІыхум ящыгъупщэну? Ящыгъупщэнкъым. Псалгэ ульийркъым. Иджы Пушкин жиІэу нэгъуэщІ поэтым и усэ дыкъеджэнуш. Ари цІыхум я гум имыхуу илыш. Пушкинымрэ Лермонтовымрэ хуэдэ поэт дэри дилэ хъунш. Ауэ тхылъ

зэрыдмышІэм кыххэкІу
кІуэдыжаш. Фэ фи дуней

хъунур нэгъуэщІш. ЩІэныгъэ вгъуэтынуш, фи Іэщэ хъунур тхылъш. Іэщэм нэщхъеягъуэ къехъ, тхылъым цІыхур егъэгугІэ, и гур хегъахъуэ. Ар зыщывмыгъэгъупщэ.

Курсант цІыкІухэр зэрыгъэк Іийрт:

– Уи тхылъ къомыр дымылгъэуа уи гугъэ?

– Абы узэмыджа хэт?

– Уа, ар сыт тхылъ емынэ! – жаІэу.

Къазджэрий къэтэджыжаш:

– МызэкІэ хъунш ар, – жиІэри.

Курсантхэр зэныкъуэкъуурэ щІэкІыжырт. Аркашэрэ Лурэ я закъуэтэкъым усэ сатыриплІыр гукІэ зэзыгъэшІар. Тщыгъупщэж хъурэ, ауан дыкъашІмэ, жа Іэу зызушхъуахэр, иджы псоми зэхыху, усэм къеджэрт, дяпэкІэ занщІэу я Іэр зэраІэтынум гу лъыуагъатэу. Лу зигъэлІыхуулІыбжът, Къазджэрий кызырэщытхъуам папщІэ, Аркашкэ щхъэкІи кыкІуэтыну и мурадтэкъым, минрэ урыса щхъэкІэ. ТІэкІу щыуами, ягъэ кІынукъым, а псалгэ нэхьфІыжу зэригъэшІэнш.

Жансэхъу и ужьым иувауэ зыкъомыр еупщІырт, нобэрей урокым дауэ узэреджэн хуейр, жаІэу. Езы Жансэхъуи кІуэрыкІуэм тету, и словарым иплгъэрт, псалгэ гуэрым лыхъуэу. «Дивертисмент» жыхуиІэ псалгэ арагъэнш, жиІати, ари и гум ирихъыжакъым.

Шэджагъуашхэ шхэуэ цІыкІухэр щысу, Жансэхъу кышщІэ-лъэдаш:

– КъэзгъуэтакІэ, соІуэ. Мнемоникэ! – араш Къазджэрий и урокым узэреджэнур. – Мнемоникэ! КъывгурыІуа?

Жансэхъу зыхуейр псоми къагурыІуакъым. Къазджэрийрэ Сэлиmrэ здэщысым Жансэхъу хуеплгъэк Іащ мыбы жиІэр сыт,

жыхуа Іуэ, Сэлим иш Іэххэртэкъым Жансэхуэ жи Іа псалъэр, Сосрыкъуэ занщ Іу гу лъытэри убыжыпхэ и Іыгъымк Іэ ст Іолым теуаш:

– Къазджэрий! Уи урокым, урысыбзэ куук Іэ жып Іэмэ, араш и ц Іэр. Сэлим и урокыр – арифметикэщ! Пэжкэ, Жансэхуэ? – жи Іэри.

– Уэлэхы, пэжым! – къэгугу Іат езы Жансэхуи.

Къазджэрий къэдыхъэшхаш:

– Пэжк Іэ пэжщ, Александр Македонскэри дзэпщ ину шыташ, ауэ хьэкъушыкъу пкътутэу Матренэ къыпхуидэн уи гугъэ?

Къазджэрий шымысыгъатэм, Матренэ зыкъыгъэщыд жынти Сосрыкъуэ и нэвагъуэр иригъэлыагъужынт, ауэ нобэ хуабжыу зигъэщык Іа ф Іэу Мэтхъэным едагуэрт. Сосрыкъуэ къыщхьэ-ракъуэнк Іи хъунт Жансэхуэ и пы Іэ бэлацэжыыр. Дорофеич ней-нейуэ къеплъаш курсант пелуаным, ущык Іа си гугъэщ уэ, жыхуи Іэу. Сосрыкъуэ а псом гу лъымытэу къэнакъым. Дорофеич зыпэщ Іэпсэмэ, уи ф І къызэримык Іынур иш Іэрт, псом хуэ-

мыдэжу нобэ, сыту жып Іэмэ Сосрыкъуэрэ Дорофеичрэ

зэгъусэу Налшык къалэ к Іуэн хуейт. Гур зэщ Іэщ Іауэ пщ Іант Іэм дэтт.

Къазджэрий Іуэхушхуэ Іэджэм иужь ихъат, гъэмахуэр ик Іыу гъэ еджэгъуэщ Іэр къэсыху, унэри ремонт иш Іу, общежити къы-пищ Іыхуэ, хъэмэм сытхэри иш Іыну. Абы епхьэл Іэнур мащ Іэт? Гъуш Іунэ, лэч, сэху жып Іэми, куэд хуейт. Абы иш Іы Іужк Іэ клубыр нагъэсати, абыи Іупхуэу къыхуэщэху, жи Іэри Къазджэ-рий Іэджэ щ Іауэ унафэ иш Іат. Езы Къазджэрий пьесэу т Іу итхат, курсантхэм спектакль яригъэгъувын и гугъэу. Пьесит Іым нэхъ къыхихынур иджыри иш Іэртэкъым. Зым зэреджэр «Лашынт», тэтэр пелуаныр зэгъуэзыуда ц Іыхубз пелуаным и тхыдэм те-щ Іыхъауэ. Андрей ф Іишар «Уасэт», залымыгъэк Іэ л Іы ирата хъыджэбз дахэ гуэрым теухуат. Школым хъыджэбз ц Іык Іу щ Іэстэкъыми, щ Іалэ ц Іык Іухэм ящыщ гуэрхэр ц Іыхубз шыгъынк Іэ яхуапэу ц Іыхубзу ягъэджэгуну я хъисэпт. Ц Іыхубз пелуану уэ нэхъ ухъунут, жа Іэуи Сосрыкъуэ а ролыр хуагъэ-фэщати, зихъунщ Іакъым, идаш, сьджэгунш, жи Іэри.

Сосрыкъуэ махуэ зыт Іушк Іэ къэтын хуейт, ар къэмысыжу репетицэми щ Іадзэ хъунутэкъым. Лу ф Іэмыф Іэми, Сосрыкъуэ Налшык зэрык Іуэр Іейтэкъым. Лу гу лъытат а щ Іалэм бэлыхъ гуэр и нэгум зэрыщ Іэльым. Езы Сосрыкъуи мызэ-мыт Іэу Лу къе Іушашэрт, сэ бомбэ сщ Іар плъэгъуашэрэт, жи Іэу. Лу ар ф Іэ-

Гуэуаакъым.

Мы бомбэр щхьэ Сосрыкъуэ нэрыгъ ищIа, сыт бомбэкIэ и мурадыр, жиIу Лу гупсысэрт. Къазджэрий усэ къытхуоджэ, фIым дыхуеузэщI, къыдоушие, ди адэм хуэдэу; сэри си гушIэм уэрэд къыщыIу хуэдэу зэхызох, Сосрыкъуэ а псори и пэми и нэми къыхьыркъым. Сыт ар къызыхэкIыр?

Белеет парус одинокий

В тумане моря голубом...

Сыту дахэу зэхэлъ а усэр. Парус, пшагъуэ, тенджыз, жиIу Къазджэрий щыжиIэкIэ, сыту удихьэхрэ, накъырэ дахэ уедаIуэ хуэдэ. Лу и гум къэкIыжащ (зэгуэр военнэ оркестр илэгъуати) кларнеткIэ еджэу бжъамий дахэ, Iэпэ куэд иIэу. А бжъамийм кыикIыр Лу нэхъ игу ирихьырт.

Тенджыз жыхуаIэр плъагъунри мащIэ и уасэ. Тенджызым пшагъуэр телъу. Ар Iэджэуэ мыдахэрэ! Парусым щхьэ и закъуэ? Кхъуафэжьейр толькьуным щIилъафэмэ, дауэ хъуну? АбыкIэ еупщIын хуейщ Мэтхъэным, жиIэри Лу и гум ириубыдащ.

Думэсарэ дапщэрэ жиIэрэт, хьэрыпыбзэм нэхъ дахэ щыIэкъым, Мухъэмэд бегъымбарыр зэрыпсалъэу щытари хьэрыпыбзэщ, жиIу. Япэм Лу ар зыкъомкIэ и фIэщ хъууэ щытами, иджы къыгурыIуащ урысыбзэм нэхъ дахэрэ нэхьыфIрэ бзэ зэрыщымыIэр. Урысыбзэ пщIэмэ, Лермонтов и усэ дахэм укъеджэ мэхъу. КъурIэныр хьэрыпыбзэкIэ тхащ, укъеджэкIэ – неймыхъэнэ! Зыри къыбгурыIуэнукъым. Лу урысыбзэкIэ къызэджем и нэхьыбитIыр къыгуроIуэ. УрысыбзэкIэ усэ абы зэрыхуэмытхыну ещIэ, ауэ адыгэбзэкIэ Лу усэ итхыу къиублащ. Зы усэ цIыкIу итхауэ егъэтIыгъуэ, и ныбжъэгъухэм яригъэлъагъуну дзыхъ имыщIу. Дауи ебгъэлъагъун – усэр зыхуитхар Тинэщ. Хьыджэбз цIыкIум и щхьэц фIыцIэр, и нитI кылыдыкIыр, и нэкIущхьитI дыхьэрэным хуэдэр, и псэлъэкIэу жыгъыру макъыр, и дыхьэшхыкIэу бзу макъым хуэдэу дахэр – араш усэр зытеухуар. Ар уи ныбжъэгъум ябгъэлъагъумэ, ауан укъащIу дыхьэшхыни... Лу усэр зригъэлъагъунур езы Тинэщ. Лу Iэдбу, цIыхум я жагъуэ имыщIу, щыкIафIэу, гу шабэу, лъагъугъуафIэу щытмэ, езы Тини гу къылгытэнщ. Къазджэрий фIэфIри апхуэдэу ущытмэщ, армыхъумэ, лагъым сыт жыпIэу кIакъмакъ ухэтмэ, узыхуэмей ухуэзэнкIи мэхъу.

Арат Лу и гум илъыр.

Сосрыкъуэ Лу игъэпсэуртэкъым, наклуй уэзгъэлъагъунщ си бомбэр къызэрыуэр, жиIу. Дэнэт иджы а бомбэр къыщигъэуэнур? Псыунэр араш. Сосрыкъуэ и гугъэт Лу абы дэIэпыкьуну. Зыщымыгугъыным щогугъа щIалэри.

Гур дэклащ. Сосрыкъуэт шыгухур. Дорофеич мэкъум, ажэж хуэдэ, хэст. Лу щхьэгъубжэмкIэ дэплъурэ Сосрыкъуэ зызэрищIым еплъырт, и бомбэр здимышэу пIэрэ, жиIу. АрщхьэкIэ

апхуэдэфэ теттэкъым.

Лу аргуэру и усэм иужь ихьаш.

ТхыльымпІэ хужь напэшхуэ кыгъуэтри бгъэдэтІысхьаш и усэр тритхыкІыжу: псалъэхэр зэгъэкІуауэ, уэрэд тхыкІэм тету, хьэрфхэр зэрыбкІэ тегъэуа хуэдэу, егугъупэу усэр итхырт, и щхьэр тІэкІу Іушэ ищІауэ. Псалъэ итхыху къеджэжу. Арат Лу и япэрей усэр.

Итхынур зэфІэкІа иужь, Лу игу къэкІыжащ: ярэби, Къазджэрий эзгъэлъэгъуамэ, сыт жиІэну пІэрэт, жери.

ЕпщыкІуцанэ псалъащхьэ

ЖЫГЫФЫМ ПХЪЭЩХЪЭМЫЩХЪЭФІ КЪЫПОКІЭ

Дунейр дахэт, Лу имыщІэ кыищІэмэ, и гур хэхъуэрт, ар и гурыфІыгъуэт.

Къазджэрий курсантхэр зэхуишэсурэ Пушкиным итха «Кав-каз плен», «Бахъшы-Сэрай фонтан» жыхуиІэ поэмитІым къахуе-джащ, абы хуэдэ гъэщІэгъуэныщэ цІыхум ятхыфынуи хэт и гугъэнт. Лу и дуней гуфІэгъуэт.

Ауэ, гъэщІэгъуэнкъэ, Лермонтоври Пушкинри яукІащ. Ар дауэ? Абы къащхьэщыжын, поэтыр къэзыхъумэн сыту щымыІарэт. Лу а лъэхъэнэм псэуамэ, поэтитІми я лъыр игъэгъунтэкъым. Ар Лу жриІат Мэтхъэнми кыхуидакъым, уилъ пщІэжын жыхуэпІэр къезэгъыркъым, жиІэри. Сыт кыщІемызэгъыр? А поэтитІыр ямыукІатэмэ, мащІэ ятхын уи гугъэт? Лу абыкІэ арэзытэкъым. Зэрымыарэзыри Сосрыкъуэ кызэрысыжу жриІащ. Сосрыкъуэ и нэхъыр зэхукІауэ къэкІуэжат, Лу жиІэм къедаІуэри пиупщІащ:

– БжесІакъэ, си къуэшыжь. ТхылькІэ зэфІэкІынукъым. Бомби уиІэн хуейщ, бжесІэри. Сэ сыщыІатэм, согъэпщІ, и ныбэр къизмыгъэутэмэ Пушкин и фызыр къэзыгъэфа ДантескІэ зэджем.

Сосрыкъуэ зыгуэр дэзыщІэ щыІэти, бомбэ яхидзамэ, нэхьыфІу къэзылътэ яхэтт. Къазджэрий абы къыщчедаІуэм, къажриІащ Россием бомбэ къыхадза хуэдэу революцэшхуэ кызэрыхъуам и хьыбар. Революцэм и хьыбарыр псоми я гум ирихъа пэтми, Къазджэрий къытригъээжри Пушкин, Лермонтов, Некрасов сымэ я поэзием я гугъу ищІу хуежъащ. Абы иужькІэ пьесэ итхам тепсэлъыхьмэ фІэфІт, спектакль игъэувын мурад и Іэти. ПьеситІым езы курсантхэр хигъадэу зыхуейр къахригъэх-мэ нэхъ кыищтэрт, езым нэхъ кыхыхынур ищІэртэкъым.

«Лашын» жыхуиІэ пьесэр зигу ирихьы щыІэт. Абы цІыхур езыгъэплътыни хэту кыщІэкІынт. Ижь-ижьыжым КъэбэрдокъуэкІэ еджэу къэбэрдеипщ гуэр щыІащ, адыгэ цІыхубз зэтриІуцІэрэ кыишэн зримыпэсыжу. Абы ищІыужым кърым хъаным и пхъум лыхьхъуащ. Алыхь-алыхь, хьарзынэкъэ, жалэри зэгурьы-

Іуаш. Пщым адыгэ цІыхубз напэр трихати, абы игъэулыя цІыхубз къомым я Іыхылы, я лыджанэ щыІэм, я дэлъху я Іэхэр зэхэлъадэри къызэрыгъэгубжъаш: ди лъэпкъ напэ фи пщым трихауэ хуэдмьдэн, жаІэри. Къэбэрдокъуэпщым ар къыщищІэм, кърым хъаным деж иІуэхуаш, адреищ, мыдрейщ, сакІынкІэ хъунуш, жиІэри. Кърым хъаным икІэщІыпІэкІэ дзэ къыгъэкІуаш, абы зауэ къыкІри хъэлэч зэрыгъэхъуу хуежъаш. ЛъэныкъуитІри икІуэтынутэкъым. Щымыхъужым, мыбы хуэдэу зэгурьІуаш: дызэрывмыгъэукІ, абы нэхърэ пелуан хэджгъэхи, зи пелуан текІуэр текІуауэ къэджгъэлъытэ, жаІэри. Ара? Араш. АтІэ, иІэ, хэт и пелуан нэхъ лъэш? ИІэ, маржэ! Тэтэр пелуаныр нэхъ лъэшху къыщІэкІаш, зыри пэмылъэшху. Тэтэрхэм я дуней гуфІэгъуэт. ИкІэм икІэжым адыгэм зы пелуан Іэпкъ-лъэпкъ дахэ къахэкІаш: сэри си къарум сеплътъжынут, жиІэри. Пелуаным уеплътІэ пелуаныфэ лъэпкъ теттэкъым, ауэ адреи къыхагуам уэри уакъыхэжыжын, жаІэри хуит ящІаш.

Аргуэру пелуанитІым зызэрадзри щелэм, адыгэ пелуаным тэтэр пелуаныр дридзейри, ар къыщехуэхыжым и ныбэм хуэзэу Іэпхъуамбэшхуэр щІигъэувэри тэтэр пелуаныр зэгуйудащ. Алыхъ-алыхъ, мыр сыт пелуан, жаІэу щыщІэупщІэм, адыгэ пелуаныр цІыхубзу къыщІэкІаш. Абы и цІэр Лашынт.

Лашыну джэгун хуейр Сосрыкъуэт, ауэ къытехъати щиІуэжырт, цІыхубз щыгъынкІэ зихуапэу и напэ зытримыхыжыну.

– Лашын цІыхухъу щыгъын щитІэгъати хъуаш, уэ цІыхубз щыгъын щыптІагъэ щхъэ мыхъурэ? – жаІати, Сосрыкъуэ зыхигъээгъакъым.

Щымыхъужым, адреи пьесэр къыхахаш.

Гъэмахуэ каникулыр къэблэгъати Къэзджэрий гузавэрт, тхушІыхъэну пІэрэ спектаклыр дгъэувыну, жиІэу. Ролхэр ягуэ-шаш, Лу къылысам зригъээзэгъ хъунут, Сосрыкъуэ сыми зраусыгъуэджакъым.

Лу комсомол щІалэу джэгун хуейт, и цІэр Маирт. Пьесэр зытепсэлътыхъыр мырат.

Фызабэпхъу Лусанэ комсомол щІалэм пылт, ауэ и анэр зыхуейр уасэти, и пхъур зэгукІуам иритыну идэртэкъым, комсомолым уасэ ятыркъым, жиІэу. Уасэ къезытынур хэт? Молэ фызкъэмышэ гуэр къыкІэлюкІуэри абы нэхъ щогугъ. Молэми уасэ итын и мыгугъэу къыщІокІ. Лусанэ и анэр сымаджэщ, жъэн уз йофыкІ. СылІэми, молэр малъхъэ къысхуэхъумэ, къурІэн къысхуеджэнщ, нэмэзыбзэ защІэкІэ жэнэтым сигъэкІуэнщ, жи-Іэу фызабэр къопцІэ. Лусанэ комсомол щІалэр къыхихмэ, хъэзаб мыхыр къытехуэну и гугъэщ. Маир Іуэхум къыхохъэ, ар зыпылът хъыджэбзыр нэгъуэщІым дэкІуэну идэххэнукъым. НакІуэ, зэгъусэу дежъэнщи, увыІэпІэ гуэр къэджгъэуэтынщ, жи Маир. Лусанэ сымаджэр къыгъанэу ежъэжыфын? Абы и хыбар уэрэдус

лЫжъ Мырзэ къещІэри уэрэд гууз яхуеус. Уэрэдым хэтш: «ФІыуэ зэрылгагъур зэрышэу зымыдэр, и дунейр ахърэту, цІыхум къабгынэну». Мырзэ дэни щыжелэ уэрэдыр. Ар къуажэм дэз мэхъу. Лусанэрэ Майррэ я насыпыр токІуэ. Лусанэ уасэ хуэхъуар Мырзэ иуса уэрэдыр аращ.

Маиру джэгунур хэт? Луш. Хъыджэбзу джэгунур хэт, школым хъыджэбз щІэмьсмэ? Таша хъыджэбз цІыкІуфэ тетци ролыр абы хуагъэфашэ, ауэ къущхъэ щІалэм адыгэбзэ щІагъуэ ищІэркъым. Сосрыкъуэ цІыхубз щыгъын щитІэгъэн зэримыдам ещхъу, Ташаи зриусыгъуэджэну пІэрэ? Таша еупщІати, идащ, ауэ Къазджэрий къелтэІуащ мы щымкІэ: япэрауэ, школым хъыджэбз цІыкІу къаштэмэ, Таша и ролыр зыгуэрым иратыжыну, етІуанэу, Таша ЦищкІэ къеджэу мыдыхъэшхыну; ещанэу, Лу «а си щхъэцыгъуэ цІыкІу, уи нитІым сыщІэплтэмэ, дунейр псор солъагъу, уи макъ зэхэсмэ, уэрэд зэхэсх хуэдэу къысфІошІ» жимыІэну, ар щыжиІэкІэ Таша и дыхъэшхын къокІуэри. Лу абыкІэ арэзыт.

– Умыгузавэ, си къуэщ, – жиІэрт Лу, – спектаклыр Щхъэлмывэкъуэ щыдгъэувынкІэ хъунуш. Щхъэлмывэкъуэ Лусанэу джэгун дэсш. Саримэ и шыпхъу нэхъыщІэ Рум Мэзкуу щоджэ артисткэу. Абы имыдэмэ – Тинэ хъэзырыпсш.

Молэуэ джэгур Жансэхъут. Абы хуэдэу дыхъэшхэну джэгун гъуэтыгъуейт. И гуфІакІэм къыдихырт словарри, ар амдэч пэлытэу къеджэрт, нэмэзыбзэр къыжбэдэлъэлыу. Езыр мыдыхъэшхыу, адрейхэр ныбафэ къахуимыгъанэу игъэдыхъэшхырт.

Битик-Арбузик Лусанэ и дэлъху нэхъыщІэ цІыкІуу джэгурт, Лусанэ письмо итхыр Маир хуихъу.

Фызабэу джэгун бгъуэтыххэнутэкъыми, а ролыр езы Къазджэрий къимыщтэу хъуакъым.

УэрэдуслЫжбыр, джэгуакІуэр Сосрыкъуэт. Дауэ ямыщІми щІалэм къахугурыгъаІуэртэкъым абы зэрызищІын хуейр. Іэщэ сыткІэ Сосрыкъуэ нэхъ ІэкІуэлъакІуэ уигъэлъыхъуэнт, ауэ уэрэдкІэ еусэкІэ къыпхуищІэн щыІ этэкъым, Къазджэрий мызэмытІэу иІуэхур игъэтІылырти Сосрыкъуэ иужь ихъэрт, зэрызищІын хуейр иригъэлъагъуу. Спектаклым хэтыныр псоми яфІэгъэщІэгъуэнт. Псом хуэмыдэу, езы Къазджэрий фызыжъу джэгуну плъагъумэ, умыдыхъэшхыу зыпхуэубыдынутэкъым. Адыгэбзэм цІыхубзыр зэрырипсальэри цІыхухъур зэрырипсальэри зэрызтекІ щыІэкъым, урысыбзэм ефранцузыбзэм ещхъу, жиІэрт езы Къазджэрий, женскэ род, мужской род адыгэбзэм зэрэхэмытым щхъэкІэ, абыкІэ цІыхубзу джэгуну зымыдар щІригъэгъуэжу.

Спектаклым хэмытри къызэхуэсат. Матрени абы къахы-хъэжауэ, репетицэр зэрэкІуэкІыр яфІэгъэщІэгъуэну къеплырт. Зэзэмызи Къазджэрий шхыдэрт: фызыжъу сызэрыджэгум щхъэкІэ, сыфызыжъ дьдэ фи гугъэ, сэ сызаведущщ, фыкІуэ,

фыгъуэлъыж, спектаклыр хъэзыр хъумэ, дэ дынывэджэнщ, жи́у. АрщхъэкIэ бжэмкIэ щIахуар къэкIуэкIырти щхъэгъубжэм кыкIэрыувэрт.

Зэгүэр Лу иуса усэр диктантыр зэрыт тетрадым дэлъу Къазджэрий иритащ. И къуажэгъу щIалэ цIыкIуу Битик-Арбузик кыхуеджати, ар зыуи кыщыхъуакъым Арбузик :

– Уа-а, Къазджэрий ещхъ зыщIыну ара! – жи́эри.

Диктантыр зэрыт тетрадыр зэ кыдытагъащэрэт, жаIэрт псоми, шыуагъэу ящIар зыхуэдизыр ялъагъужмэ яфIэфIу. Абы нэхъ хуэпIащIэр Лут, и усэм щхъэкIэ... Тетрадхэр Къазджэрий кыхыжатэмэ, Лу ейр занщIэу кыщыхужынут, ищIыIум Iуащхъэ махуэм и сурэт тетти.

МызэкIэ тетрадыр и чэзум ирихъэлIэу Къазджэрий игуэ-шыжакъым, еджэн хущIыхъэртэкъым. Дэни щыхущIыхъэн, махуэм ирегъаджэ, урокыр яухмэ, Iуэхуу ар зи ужь итым щIэ щIэткъым, пщыхъэщхъэм жыпIэнуши – репетицэщ. Ныщхъэби аргуэрыжыщ. Шха иужь, Матренэ яхэту, курсантхэр кызэхуэсаш, я дерсыр ягъэзэщIэным и пIэкIэ. Спектаклым хэтым ар я гуапэ щхъэкIэ, Къазджэрий идэртэкъым щхъэгъубжэм укыдэ-пшъу.

ПщIантIэм шу гүэр кыдыхъаш.

– Къэзмай къэкIуаш! – жи́эри зыгүэр кыххэпсэтыкIащ.

Аркашкэ псоми зэхахыу кIиящ:

– Таша, Къэзмай къэкIуаш! – жи́эри, Таша игъэгүфIэни хысэпу.

Абдеж дыдэм Жансэху утыкум кыиувауэ цIыхур игъэдыхъэшхырт, молэуэ джэгүүрэ. ЦIыхур Жансэху игъэдыхъэшхыу есати, дыхъэшхэн жимыIэми, зэщIэдыхъэшхэрт псори. Абы жи́эр нэгъуэщIым жегъыIи, зым и жъэ зэщIихынкъым. Жансэху Лусанэ зыхуегъазэ: «Мэ, Лусанэ, дыуэр зыпщIэхэльхъэ. Уи псэр зубыда шейтIаныр пкIэрыкIынщ, тIасэ. Маир жы-хуэпIэр Алыхъми кыиужэгъуаш», – жи́у. Ар зэхэзыхыр кыи-шеуд: «Щыгугъ!» – жа́эри. Матренэ кыгурымыIуэр урысы-бзэкIэ хузэрадзэкI, Къазджэрий мэлъаIуэ: фыщIэкIын щывмы-дэкIи сабыру фыщыс, жи́у. «Къэзмай къэкIуаш» жи́у хыбар кыищыIум, Къазджэрий репетицэр зэпимыгъэууэ хъуакъым. Партизану шыта лIыжкым псори пещаш.

А лъэхъэнэм Къазджэрий кыкIэлъыкIуэр мащIэтэкъым. Езым и гуапэтэкъым шэрихъэт полкым кыдыхэтам ящыщ интернатым кыкIуэрэ е егъэджакIуэм сыхагъэхъэну схуелгъэу, е ККОВ-м сытетати лажъэ симыIэу сытрагъэкIащи зыщIыпIэ сыIугъэувэ, жи́у кылытIысхъэмэ. И благъэ е къуэшхэм ящыщ гүэр дэхуэха хъуауэ, дауэ тщIыну, Къазджэрий, уэр фIэкIа IуэхухъэбзэкIэ сызыщыгугъын хэкум лIыскъым, сыкыумы-гъэщIэхъу, жызыIи яхэтт. Езы Къазджэрий и дзэмышу кыанэртэкъым: мыбы хуэдэу Къэбэрдейм IуэхукIэ кысхуеину кы-

кІуэу Инал сыкыищ Іэмэ, и гуапэ хъункъым, гурыщхъуэ кысхуищІынщ, жиІэу. ИтІани чэнджэщакІуэ къакІуэм «укъэмыкІуэ» жыпІэу дауэ яжепІэн?

Мис аргуэру шу къэкІуаш – Къэзмай, дэни кыыщищІа абы Къазджэрий здэщыІэр?

Къэзмай и шым уеплэмэ, ар жыжъэ кыызэрик Іар ІупщІт. Шым тхъурымбэр кыкІэрыхурт, и ныбэр иуэжат. Къэзмай къепсыхри хуэмурэ шыныбэпхыр итІэтащ, уанэри тІэкІу шым и пхэщІымкІэ игъэк Іуэтащ, шыр щІэгъущхъэжын щхъэкІэ.

– Уа, Къэзмай дадэ! Къеблагъэ! – жиІэри Къазджэрий хъэщІэм пежъащ.

Къэзмай и Іэр илъэгуажъэмкІэ тІэкІу илъэщІэри Къазджэрий кыыщыгуфІыкІаш:

– Уи благъэ куэд ухъу. Хъуа-мыхъуами, сынокІуэ, жыхуаІэм хуэдэщ си Іуэхур. Сыкъэзыхуа щыІэщ, си къуэш.

– Уэлэхы, хъарзынэм. Уузыншэмэ, аращ.

– Уэри тхъэм лъапэ махуэ къэпхыжауэ кыыщІигъэкІ. МашІэ къэпкІухъакъым. Абы нэхъ гугъуехъ уи нэгугъу щІэмыкІкІэ, – жиІэу хъэщІэри хъуахъуэрт, – ди полькур зезыша командирым!

– Уэлэхы, си гуапэ хъуамэ, уэри узэрыслъэгъуар! – жиІэурэ Къазджэрий и Іэблэр иІыгыу унэмкІэ ишэрт. АрщхъэкІэ Къэзмай къэувыІаш:

– Унэм сыт щысщІэн? СыкызытекІухъар гуфІэгъуэкъым е сыткъым.

Ар Къазджэрий идакъым:

– Ягъэ кІынкъым. Неблагъэ. Унэр си закъуэ си унэкъым. Псоми ди унэщ. Уэри уи унэ хуэдэщ, уи щІалэ нэхъыщІэ дыдэ цІыкІур щоджэ. Таша, укъакІуэркъэ мыдэ. МэукІытэ. Абы хуэдэу зигъэукІытэх щхъэкІэ, спектаклым дауэ щыджэгугу уи гугъэрэ? Хъыджэбз цІыкІуу мэджэгури кыпхуэщІэнкъым нэгъуэщІу. Ныщхъэбэ уэдгъэлыагъунщ, Къэзмай, зи ужь дитыр. Спектакль догъэув, – жиІэри.

Къэзмай спектакль жыхуаІэр бжэгъукІэ къраудми ищІэркъым, итІани нэхъ нэжэгужэ къэхъуаш:

– Хъарзынэщ, Къазджэрий. Си гуапэу сеплтынщ, – жиІэри. – Ауэ нэхъапэ щІыкІэ сыкыищІэк Іуам дытегъэпсэлыыхъ, хъуну щытмэ.

Къазджэрий кыгурыІуаш хъэщІэ къэкІуам и гум кърихур, ар Бэтэгъэ ищхъэ нэс кызыхуу Бурун къэзыхуар.

– Иджы зэ мэуэ тІыс, – жиІэри хъэщІэри игъэтІысаш. Къазджэрий и нэгум щІэт хуэдэт илъэс зыбжанэ нэхъапэ Иналрэ Къазджэрийрэ Бэтэгъэ кІуауэ зэрыщытар, Залымджэрий къаубыдын я мураду. Абрэджым я пашэу къалытэр Жыраслъэнт, арщхъэкІэ Жыраслъэн большевикым я лъэныкъуэ зищІат. Иналрэ Къазджэрийрэ жэщыбгым нэсащ Бэтэгъэ, отряд ин я гъусэу. Жыраслъэни абы щыІэт. Иналсымэ бгымкІэ кыдэкІыу

нольэлу, мо щалэ цыклу Ташаи узогьэлъэлу, тхуепсалъэ Инал. Уэ жеплэмэ, си флэш хьуркьым зыгуэр кьыпхуимыщлэну. Сы-кьызыщлэкла унэм тхэм сынимыгъэсыжккэ, Ахьа щлэбгъэ-тлэсын бгъэдэлъмэ.

Къэзмай и гур кьызэфлэнат, и макьыр зэклуэклауэ, нэхъ щэху хьуауэ Къазджэрий и нэгум кьыщлэпгъащ, и нэпсыр хуэмыубыду:

– Сыкьэгъэгугъэ, Къазджэрий, сыкьэгъэгугъэ, нэгъуэщл мыхъуми, – жиэу. Къазджэрий жиэным нимыгъэсу, хьэщлэр псалъэрт:

– Иджы сэри партым сыхадзыну жалэ. Чисткэ кьежъам, жи. Шо, сэ флей склэрылъ? Партым сыхадзу Сэлэфклий сыщдрагъэ-хынур сыт? Урысбийм уезуа, жыплэмэ, сезуащ. Деникиным уезуа, жыплэмэ, абым сезуащ. Чэбдаррэ Залымджэрийрэ я бандэм сезуаи сахэтащ. Атлэ иджы лумпэм щхьэ сащлрэ, упщлэ лъей зэфлэтхьам ещхьу щхьэ сыхаутэрэ?..

Хьэщлэми тхьэусыхафэм клэ илэу кьыщлэккынтэкьым. Къазджэрий ерагъуи унэмклэ ишащ кьущхьэ ллэжыр.

Къэзмай зэрыгъуэлъу Лурихаш, гъуэгуанэ ккыхьым гугъу ехьати. Къазджэрий шхалэм кьэклауащ. Матренэ хьэкьущыкьур Луихыжри итхьэщлэжат. Курсантхэри зэбгрыккыжат, ауэ Къазджэрий плэмэ – пллэнэпэ ккыфкыым зыгуэр дэтщ.

– Уэра ар, Лу? – жиэри Къазджэрий кьэгуфлащ, Лу щилъагъум.

Езыр зыхуейри Луи кьыщлэккынт, сыту жыплэмэ Къазджэрий игу илъыр зыгуэрым жриэмэ, и гуапэт. Лу флэккла ар зэпсалъэни школым щлэстэккыми, бгъэдэтлэсхьэри занщлэу кьыщлэдащ:

– Зэхэпха, Лу, Къэзмай и тхьэусыхафэр? Сытым хуэдэу пьесэ хьунут ар!

Лу зыри жилакьым. Дауи жиэнт, Къазджэрий и псалъэр имыгуауэ:

– А пьесэр зытхынур сэрауи кьыщлэккынкьым, – жиэрт Къазджэрий, нэхъ щэхуи зыщлауэ, – сэрмами, ар зытхыни кьэ-хьунщ, Лу, а пьесэр зытхынур уэрауэ кьыщлэккы, кьаплъэ-кьэ-дауэ, уэраккэ. Зэ мэуэ шысыт, Лу, сэ кьэзгъэзэжыху. – Къазджэрий щлэкклащ. Лу псэккэ кьыщлащ абы и мурадыр. Иккы пэжт, Къазджэрий кьэклауэжаш, Лу и тетрадыр ккыхьри. Тетрадым гуашхьэмахуэ и сурэт тетти, Лу занщлэу кьыщлэхужаш.

– Уи тетрадь? – жиэри Къазджэрий кьеупщлащ.

– Ы-ы-ы, сысейщ, – жиэри Лу кьэгуфлащ.

– Уи тетрадь, си псэ. Уэращ ар зейр, – жиэрт Къазджэрий, тетрадь напэр зэтрихыурэ, – уи адэр зэрыпозтым гу лъыстащ. Жыгым ккыпыху мылэрысэр жыжкэ клуэркьым, жалэу урысым псалъэжэ ялэщ. Нэрылъагъуащ ар зэрыпэжыр. Укьэзылхуам

ещхь ухъужаш, Лу, кыыбгурылуа? Адыгэми жаІэ: мыІэрысэ

кыыпыкІари кыызыпыкІа жыгым ещхьщ, жаІэри. АтІэ хъарзы-нэкъэ? Астемыр и къуэр и адэм ещхь хъужаш. Сэ схузэфІэ-мыкІар, Лу, уэ пхузэфІэкІыну сыпщогугъ. – Къазджэрий и гур кыызэфІэна хуэдэу Лу кыыфІэщІаш. – Си закъуэкъым, Лу, уэ кыыпщыгугъыр, куэд кыыпщогугъ. Уи гум иубыдэ, си щІалэ, нобэ тлээгъуари. Къээмай и закъуэкъым нэщІэбжъэ зыгъуэтар. Абдежым кыыщыщІидзауи щиухыжауи кыыщІэкІынкъым. Ди нэгү Іэджи щІэкІынщ. Абы Іэмал иІэкъым.

Лу кыыгурылуэпатэкъым Къазджэрий зи гугъуищІыр.

– Уэлэхь, сымышцІэ Къээмай зыхуейр, – жиІэрт Лу, кыыщыщІидзэнур имыщІэу. Лу чэф иІэ хуэдэт. Зэм уигугъэнт Лурэ Къазджэрийрэа закъуэу зэпсэлъэну. Лу и гур кыызэрыгъуэтыжаш.

– Уэлэхь, сэри сымышцІэ, – жиІэрт Къазджэрий, – Къээмай партизаныжщ. Советскэр плІэкІэ кызыыхыжам яхэтащ, Ахья – бандэм фІагъэж пэтащ. КІэмсэмопыр Бэтэгъэ щызэхэзышари Ахьяуэ жаІэ. ИтІани Ахья щхъэ ягъэтІыса?

Лу и гугъат Ахья и Іуэхум и гугъу Къазджэрий ищІыну, арщхъэкІэ мор жыжъэ Іэбэрт:

– Догуэ, хэту пІэрэ а псори кыызыпкърыкІар. ИкІи еплъ: лъэмыжышхуэхэр ирагъэшІ, гъуэгу жыпІэми аращ, комсомолхэр еджакІуэ Мэзкуу, Ростов ягъакІуэ, Тини ягъэкІуэнут еджакІуэ, гуащэм идакъым армыхъумэ. Саримэ и шыпхъу Рум Мэзкуу щоджэ, артисткэ зищІыну. Бэлацэ мыгъуэм и къуэ гуэри Мэзкуу щоджэ, фи къуажэ щхъэлтет Іэдэм и къуэм и гъусэу. Ди школыр зІузыхари уоцІэ. ИтІани, плъагъурэ...

Лу шыуаш. Къазджэрий зэпсалъэр Лукъым, и щхъэ хуэпсэлъэжу арат. Лу абы гу лъытакъым, Къазджэрий кыызэщыууэ:

– Абы и Іуэхур кууш. ТхушІыхъэм, иджыри дытепсэлъы-хьынкІэ хъунщ. Е и гугъу дымышцІыххэми нэхьыфІ? Лу, си щІалэ гурыхуэ цІыкІу, уэр-уэру кыыбгурылуэнщ псори. Еджэ закъуэ, еджэ, уи акъылым хэгъахъуэ. Таша дэнэ щыІэ? Курсантхэм ящыщ мышха къэна? Уэ ушхамэ, Лу, кІуэи гъуэлъыж, – жиІэху.

Къазджэрий зэгупсысыр Лу кыыхуэщІакъым, ауэ гузэвэгъуэ гуэр зэрыхэтыр ІупщІт. Къазджэрий къэтэджыжаш:

– Лу, мыбдеж щхъэ ущыс? – жиІэри.

Пэжу, Лу и закъуэ шхапІэ кІыфІым щхъэ щІэс зигъэпщкІуауэ? Адрейхэр, еуэ ирагъэшхыу, щхъэж и Іуэху и ужь итыжщ. Абы зыщІигъэпщкІуа щыІэт. Репетицэр зэфІэкІри Сосрыкъуэ Лу зыкыыбгъэдигъэхуаш: «НакІуэ, Лу бомбэр къэдгъэуэнщ», – жиІэри. Сосрыкъуэ и бомбэ игъэпщкІуар

кыхыну зэрышIэ-пхуэу, Лу зигэкIуэдаш: Сосрыкхуэ гхусэ хуэхуону хуейтэ-кхым. Иджыпсту заншIэу Къазджэрий жесIэнц школым шIэс зыкхомым кIэрахуэ гхэпщкIуа зэра Iэри, Сосрыкхуэ и бомбэм и хыбари, жиIэу Лу мурад ишIаш.

АршхэкIэ, Лу ар жиIэху, кхэххунур кхэхуаш. Зэрыхуу ххунц, Сосрыкхуэ сиубэрэжми среубэрэж, сщIэр жысIэнц, щIы лхэпкхэмылху, жиIэу и жхэр зэтриха кхудейуэ, зыгуэр укыгхаштэу кхэуаш, шххэгхубжэ абджыр игхэлхальху.

– Ар сыт?– жиIэри Къазджэрий кхэшташ.

Курсантхэр зэрызеххуэ унэм кхызэрышIэхырт, Матренэ и ххэкхушчыкхур зытет шкафым кхелхэлхэхаш. Къазджэрийрэ Лурэ шххэгхубжэмкIэ доплх.

– Дорофеичкхэ мор?– жесIэри Къазджэрий шIоупщIэ.

Дорофеич, и гхуэншэдх тххэIур итIкIэ иыгыу, кхажэрт, и нитIри кхихуу...

Кхэххуар мырат: Сосрыкхуэ бомбэр кхыгхуа кхудейтэ-кхым, куэд лхэндэрэ зыхузэгхуэп Дорофеичым и гур тригхэ-пщэхаш. Иджылагхэ Дорофеичрэ Сосрыкхуэрэ зэгхусэу Налшык щыкIуам, Дорофеич и Iуэху псори зэфIэкIа иужх, зы бжхэ щидзыну мурад ишIаш, аршхэкIэ и аххшэр ирикхуртэкхым. Иужхым Сосрыкхуэ кхелхэлхуаш: мыраш, мораш, уи джанэр кхызэт зы тххэмышкIэ гуэр кхэзгхэгхугхаш, дызэрынэсыжу сэ нэгхуэщI шIэрыпсу уэстыжынц, жи Iэри. Дорофеич джа нэр ишхэри кхышIэкIар ирифауэ кхэсыжаш. Бурункхуажэ кхэсыжыху, Дорофеич жеш, Сосрыкхуэ мэхалIэ лIэрти, нэххри зэгхуэпхрт. Дорофеич шIалэр кхызэригхэгхугхуар щыгхушхэжаш, иужхым джанэшIэм и пIэкIэ джанэжх зэфIэтххаш кхритари. НтIэ, сэ уэ сыпхурикхункхэ, пхыницхэжх, жиIэри Сосрыкхуэ и гум гужхгхэжх ириубыдаш. Бомбэр игхэххэзырри кхуэгхэна-пIэм кхуэтIысххаш, Дорофеич пхыунэм щыкIуэм пэплхуэ. Куэдри пэплхакхым. Дорофеич зэрет Iысэхху, Сосрыкхуэ и бомбэр пхыунэ лхэабжхэм шIилххэхш, фитилыр шIигханэри кхышIэпххуэжаш...

А зым фIэкIа а махуэм кхэмышхуами урикхунт, Сосрыкхуэ и шIыххэпшIи кхэкIакхым а бомбэ кхыгхуауам бэлыхху кхыкIар кхыкIыну. Лу ар псэкIэ ишIат.

Кхэххуар Къазджэрий хуабжху и жагхуэ ххуаш. Сосрыкхуэ оркестрым кхыхагхэкIаш, спектакль зыхэтами кхыхахужаш. Школым кхышIадзынми тIэкIут кхэнэжар. И насыпти, Дорофеич лажхы-ххати имыIэу кхелат...

ЕтцыкIуплIанэ псалхашхэ

ИСХХЭКХЭ ЗЭИУЩIЭ ЗЭХУЕШЭС

Гхэмахуэку мазэм и кIэ нэсауэ, зэгхуэрым, пшэпэр зэххуа кхудейуэ, Исххэкхэ кхыдэкIаш, жылэр зэхуишхэсын папщIэ гхуо-уэ джэну.

Гъуо жытІэ щхьэкІэ, Исхьэкъ гъуо дыдэтэкъым, поштзехъэ хуэдэуи щытт, ауэ ари зыми щымыш хуэдэт. Исхьэкъ жылэр кыызэреджэр «бзэ ІэфІт», Вэрокъуэ Нахъуэ кыфІищауэ.

Ныщхьэби зэрыплъагъуш, алащэжъ цІыкІум шэсауэ уэрамым дэтщ, пащІэ кІыр хъужауэ. И шыр куэбжэ къэс кышчыувы-Іэрт, Ерул и шым ещхьу къэувы Іэу есати. Исхьэкъ шхуэмыла-кІэм и пІэкІэ фочыкум кыыхищІыкІа бжамийр и Іыгъщ. ЖиІэ-нур к Іийуэ жиІа иужь, бжамийм уэрэд кыригъэкІыурэ зы-къомрэ макІуэ.

ЗэІушцІэ шыІэнур зэІушцІэшхуэт, Іуэхушхуэт зытепсэлъы-хьынур. Вэрокъуэ Нахъуэ унафэ ищІат къанэ щымыІэу жылэм дэсър кыызэхуэсынур.

Тхьэмахуит Іхъуатэкъым зэІушцІэшхуэ зэрызэхэтрэ. ЦІыхур зэхуашэса щхьэкІэ, унафэ къащтэн хуеяр къащтакъым. Фыпса-лъэ, жа Іэу трагъэчыныхъа щхьэкІэ, псэлъэн къудей ягъуэта-къым. Щымышхужым, Нахъуэ зэІушцІэр зэбгриут ІыпщыкІыжаш. Зыкъом дэкІрэ цІыхум я гурмыкыгъэр икІмэ, аргуэру зэ-хуэсшэсынщ, жи Іэри. Япэрей зэІушцІэм и хъыбар Инал деж нэсауэ, нобэ езы Инал къэкІуэну шыгугъырт. ЦІыхур нэхъ кыи-зэхуэсын папщІэ, Нахъуэрэ Астемыррэ ялъэкІ къагъэнакъым, хъыбари ягъэ Іуаш зэІушцІэм къакІуэм спектакль ирагъэ-лъагъуну. Ар сыт зищІысыр жаІэмэ, Мэзкуу кыиКІри ажэгъафэ къэкІуаш, жызыІэ яхэтт, арщхьэкІэ яфІэщ пхуэщІынт. Къазджэ-рий иригъаджэ цІыкІухэр, советскэм и къанхэр, ажэгъафэу джэгунуш жаІэмэ, псоми къагурыІуэрт. Лу сымэ загъэхьэзырт. Нахъуэрэ Астемыррэ етІысэхыпІэ яІэтэкъым. Езы Къазджэрий тІэу-щэ къэкІуаш, спектаклыр зэрагъэхьэзырым еплъыну. Асте-мыр, Къазджэрий, Нахъуэ сымэ парт чисткэм зыхуагъэхьэзыру Іуэху Іэджэм и ужь ит щхьэкІэ, спектаклым пшІэшхуэ хуашцІырт. Парт чисткэ, партыр ялъэщ Іынуш, ягъэкъэбзэнуш, жаІэмэ, зэхэзыхым ягъэщІагъуэрт: «Партыр хадэ хъуа бгъэкъабзэу е шым ещхьу дауэ плъэщІыну?» – жа Іэу. КызыгурыІуэ гуэрхэри щыІэт, партыр зэрагъэкъабзэр и нэгү щІэкІауэ, ауэ кызыгуры-мыІуэр ІэджэкІэ нэхьыбэт. Долэт зыхимыщІыкІ шыІэт:

– Уэллахьи, уэбиллахьи, уэталлахьи, уагъэкъабзэ дэнэ къэ-на, сабэр кышпхрамыгъэхмэ, – жиІэрт.

– Хэт и сабэ? УфІеймэ, хьэмэм щыІэщ, зыгъэпскІ, – жа Іэу ар зымыдэм Долэт пхуедэ Іуэнт:

– Уагъэкъабзэу кышцІадзэм, сыкъэпщІэнщ. Уэллахьи, уоджэгүмэ уэ, уи кІэр исауэ. Абы нэхърэ запыщ Іумыгъахуи нэ-хъыфІш, – жи Іэу.

Зыгуэри щІэупщІаш:

– Догуэ, Долэт, уэ уамыгъэкъэбзэну пІэрэ? – жи Іэри. Долэт дэнэ щыпсалъэми, езыр партым хэт хуэдэу, Инал къищЦыхуу ищІыхужу и псалъэм кыыхигъэщырт.

Долэт кыльаш:

– Уэллахы, сэ сыш лагъэкъэбзэн шымылэ. Лло самыгъэкъэбзэну Iэмал щIимыIэр? СкIэрыль Ia? Си джэдыгужьыр евгъэгъэкъабзэ, фыхуеймэ.

Цыхур дыхъэшхырт:

– Пэжыр жыпIаш, Долэт. Уи джэдыгужьыр уи гум нэхърэ мынэхъ къабзэу, щысIуэнщ. Уэлэхы, сымыарэзы абыкIэ – ягъэкъэбзэн хуейр къагъанэрэ ямыгъэкъэбзэн хуейр ягъэкъабзэу. Долэт алыхьми Инали ящыгъупщауэ пIэрэ? – жаIэрти...

А Iуэхушхуэ зи гугъу ящIыр нэхъыфIу кызыгурыIуэр Къазджэрийрэ Астемыррэт, ауэ а тIур нэхъ зи ужь итыр спектаклыр арат. Жыраслъэнхэ я шэщышхуэу щытам лъагапIэ гуэр щIащIыхъат, сценэ пэлыгътэу, Iупхуэу ящIырт, бжэ халъхъэрт, лэчкIэлапхъэр ялэрт, шэщым къыщIэкIа Астемыр е Къазджэрий цIыхум къахыхъэм, къаувыхьырти къеупщIырт: уа, кулакымрэ подкулакымрэ зэрызэщхъэщыкIыр къыдгурыывгъауэт е молэр дэнэ кIуэну, мэджжытыр зэхуащIмэ, жаIэрти. Iэдэм и цхъэлыр къытрахыну, жаIэу щIэупщIи ухуэзэрт. Цыхур зыщIэупщIэн мащIэт: шэсыпIэ диувэрэ, Жыраслъэн жылэм къыдэтшэжмэ, и унэ екIуэлIэжыну хъэмэ дэнэ ихьыну и цхъэр, жаIэу зигу къэкIи ухуэзэрт.

Иджыблагъэ зэIушIэ зэхэтар махуэ енкIэ зытепсэлъыхьар арат, итIани а псалъемакъыр ноби яухатэкъым. Кулак Iуэху жыпIэнри, мэджжытыр зэхуэщIынри, колхоз зэхэшэнри, цхъэл зиIэм къытехынри, Жыраслъэн шэсыпIэу жылэр хуиувэнри – псори зэхыхъэжауэ къуажэр бжъэцу зэрызехъэрт. Цыхур зыщIэупщIэм гъуни нэзи иIэтэкъым. Иныкъуэм я фIэшт кулак жыхуаIэр зи унэр къэнжалыщхъэр арауэ. Андрейхэм ар ядэртэкъым: кулакыр гум щIишIэ шитIым нэмыщI уанэш зиIэр аращ, жаIэрти. Зэдауэр щызэзэуапи къэхьурт.

Япэм шыла зэIушIэри зэIушIэшхуэт, къэмыкIуар зырызыыххэу. Астемыр къиувауэ къэпсалъэрт, колхоз зыдвгъэщIи нэхъыфIш, ди мылъку зэхэтлхъэрэ ди гуащIэдэкIри зы тшIымэ, къуажэр унэнщ, жиIэу. Абдеж дыдэм ирихъэлIэу Шурдым Дотий, и къуитIыр здигъэ Iэпыкъуурэ, зэIушIэм цхъэл мывэ къыхьри утыкум къриутIышщхъаш:

– Ди мылъку зэхэдывгъалхъэ, жыбоIэ, Астемыр, мэ, тIысэ, мыращ сэ мылъкуу сиIэр, – жиIэри.

Ар щилъагъум, нэгъуэщI зыгуэри кIуэжщ и уни пхъэ дакъэжь я щIантIэм дэлъыр къыхъаш:

– Дотий и мылъкум си мылъкури хызолхъэ, – жиIэри.

Колхоз Iуэхур абдеж щамыгъэувыIэу хъуакъым. Нахъуэ утыкум кърилхъэат мэджжыт Iуэхур, мэджжыт дыхуейкъым, жызыIэм фиIэр фIэт, жиIэри. АрщхъэкIэ дэнэт, цIыхум я жъэм хъэкъурт жъэдэлъ хуэдэу зэхэтт, я Iэри яIэтыртэкъым. ФиIэр фIэт, жиIэу Нахъуэ зигъэхъушыш цхъэкIэ, зыри къемыдалуэу зэIушIэр сыхъэтитIкIэ зэхэтащ, Нахъуэрэ Чачэрэ ерыщ екIуауэ

нэху шыху зэрызэбгъэдэсам ещхьу.

Нэгъуэщ! Iэмал шимыгъуэтым, Нахъуэ цIыхур, щхьэж и унэ бжэн лъакъуэщ, жиIэри, иутIыппыжат. Ауэ, пэжщ, Жыраслъэн щхьэкIэ шэсыпIэ дивгъэувэ, щыжаIэм, цIыхур нэхъ еувэ-лIащ, Жыраслъэн къетшэлIэжмэ, нэхъ и зэран къыдэмыкIыу дыпсэунщ, жаIэри. Щхьэлү къуажэм дэтыр зы пщIымэ, нэхъыфIщ, жызыи щыIащ, ауэ мэджытыр зэхуэпщIу куэдым ядэртэкъым. Къуажэм хыбару дэлът мэджытыр зэхуэпщIыжмэ, молэуэ дэсыр СэлэфкIий ягъэкIуэну. Пэж ар, Астемыр, жаIэу къеупщIмэ, Астемыри жиIэнур ищIэртэкъым. Диныр зэран зэрыхур, къурIэныр школым къызэреныкъуэкъур Астемыр итIагъурт, ауэ молэ къомыр хэкум ипхунри фIэкъабылтэкъыми, Астемыр зыри жимыIэмэ нэхъ къиштэрт. Абы нэмыщIыжу, щIымахуэ псом ликбезпунктым цIыхур диным папщIэ щызэныкъуэкъуаш, зэгурымыIуэу. Езы Астемыр зэи къагъэлъащи, иджы тIэкIу ящошынэ. Молэм къадэщIым хэтт Думэсари. Унэм къэкIуэжмэ, и фызыр къегийуэ, школым кIуэмэ, цIыхур къы-хуилъу Астемыри хуэшэчыртэкъым. Думэсарэ жиIэм зэзэмызэ и дзэ шыуэ еувалIэми, партым и унафэр Астемыр дежкIи унафэт, имыгъэзащIэу хьуртэкъым. Абы ищIыIуж, Лу зыщIэмыупщIэ щыIэтэкъым: Инал апхуэдизу Къэзмай-дадэ щхьэ хуэлъэ? Къэзмай Сыбыр ягъакIуэмэ, Таша дауэ хъуну? Сэид дэнэ кIуэну, мэджытыр зэхуашIмэ? Iэдэмезым и къарукIэ ищIа щхьэлыр щхьэ къытрахрэ, жиIэу.

Астемыр къэтэмаккIэщIыну хуейтэкъым:

– Iэдэм и щхьэлыр езым ищIа уи гугъэ, ищIами, Iэмалрэ хылэрэ хэмылъу ищIакъым, – жиIэрт.

– НтIэ, езыр щхьэлтету щхьэ къыумыгъэнэжрэ? Хьарзынэу тхылъи хысэпи езгъэщIащ? – аргуэру щIэупщIэрт Лу.

– Бзаджэщ ар, апхуэдэу плъагъу щхьэкIэ. Iэдэм укъыщIы-дэщIыр сыт, Лу? – жиIэрт Астемыр. – Абы и щхьэлым фыкъы-IукIыркъым, нэгъуэщ! зыгъэпскIыпIэ щымыIэ хуэдэ. ФыщIэ-кIуэххэн щыIэкъым абы. Спектакль къефхьэжъам и ужь фити нэхъыфIщ.

– Дыгъуаси репетицэ тщIащ. Я ролыр псоми ящIэ, Лусанэу джэгунур Тинэщи, а зым дыкъегъэшынэ. Къазджэрий едэр Тинэ джэгум.

– Езы Тинэ-щэ?

Лу жьжъзу къригъэкIуэкIащ.

Ташарэ Лурэ зэгъусэу Щхьэлмывэкъуэ каникулым къэкIуэ-жу, спектаклыр ягъэувыну зэгурыIуауэ къэсыжри, Тинэ щымы-Iэу къыщIэкIат. Яшхын сыт ямыIэжу къэнати, гуащэм идакъым Чачэрэ Тинэрэ Кубань гъуэмылашэ мыкIуэу. Гуащэм и Iыхьлым Iэджэрэ къыхурагъэшат лы гъэгъуа, джэщ, гуэдз хьэжыгъэ сыт-хэр. Иджы яIа тIэкIур яухауэ, Жыраслъэн и хыбары имыщIэу щIэст.

Лу сымэ Жыраслээнхэ я пшцантлэм шызэрызехьэу гуашцэм кыльаггумэ, ггумэтлэмэрт, плыаггурэ а ггуамэхэр, урыс ггуэншэдэж яшыггыу кьяжыхьыр, адыгэ шыггын зэрапэсы-жырккым, жиЛэрт. Гуашцэр шцлэст унэ нэщл. И уэнжаккым луггуэ ккрихуу куэдрэ плыаггуртэккым. Зээмызэ шхэггубжэм ккы-лутлэсхьэрт: а-а, ямыльаггужын цлэклухэ, я ныбэ изш, абы зыгуэр ккысхуахынш, жыплэу уащыгугг ххун? Ккяххмэ ккяххынур пхэ льяккыуиш зышцлэст ххэдэ пхэббгужь лейр араш, жиЛэу. лэдэми япэм, ххэжыггэ тлэклэ, жиЛэрти, зыгуэрклэ гульыт ккысхуишцлэрт. Иджы плыаггурккэ – жыжхэу ккыккыуэплгыр-ккым.

Курсант цлэклухэр, ггуэншэдэж льяпаххуэ ххужауэ, гуэщыжкым шцлэтт, ар клуб яшцауэ. Гуашцэр зышцлэс унэм зээмызэкклэ еплээкклэ шхэкклэ, зэи шлэхккым унэм, абдж зэмыфэггуу шхэггубжэм хэлгыр яфлэххэлэмэту шыт пэтми. Пшцантлэм ду цлэклэ дэтт, нартыху куэд льяндэрэ ирамыклутауэ. А дур зытет мывэм ккытрачри гуэщым шлалыафэри сценэм ираггэуващ, декорацэ ххарзынэу ккэдгупсысащ, жалэри. Жыраслээн и пшцантлэ клуэцлэым абы ххуэдизу курсантхэр шызэххэкклэуэрти, Жыраслээн ккэкклэужауэ тххэлэлу ишцлэ ххуэдэт. Адэкклэ-мыдэкклэ зэрыггэкклэий маккэ ккэлурт, уэрэд шыжалаи ккэххурт. Тинэ зэрышшымылэм нэхх гуныккэуэггуэ Лу илэтэккым. Езы Тинэ нобэшцлэдей ккосыж, зэрыжалэрэ зыбжанэ шцлат.

Артистхэр ауэ артист ккудейт, сытклэи лэклэуэлякклэуэт: зэм пххашцлэст, зэми гуэщыр ятлэ зэраххэрт, лэчклэ ялэрт, зэми декорацэм и ужь итт. Сурэт шлэнкклэ Арбузик аххырзэман гуэру ккышцлэклэш. Ккызджэрий зэрыжиЛэ дыдэм ххуэдэу, Арбузик сурэтыр ишцлэрт, блын газетыр дахэ дыдэу ишцлат. Блын газетым зэреджэр «Жансэххэу и пылэст». Ар Лу ккыгупсысауэ Ккызджэрий еупшцлэш:

– Ххууну, Ккызджэрий? – жиЛэри.

– Лло шлэмыххунур! Ххууным, уэлэххи, – дыххэшхырт Ккызджэрий, – япэм «Жансэххэу и пылэр» нэхх бзаджэм шххэраллаггэрт, иджы нэхх ккыххэжаныкклэым пылэр лэос.

Арбузик сурэтклэ лээзэти, и нэр зытеплгыр ешххырккыабзэу ишцлэрт. Блын газетым ириггэуващ шххэххынэу жылэм дэсым я сурэт. Ударникыу ккальытэм и сурэтыр нэхх дахэт.

«Уасэкклэ» зэджэ спектаклыр яггэувыным нэсат, Тинэ Адыгей ккыкклэжу ккышчыклэужам. Тинэ Шххэлмывэккэуэ ккыдыххэжаш пшххэххэххэу. Ар зэрыс гум ху ккэп, лы ггэггуа илт. Гуашцэм и лыххлым яхузэфлэклэ ккыамыгганэу ккыххуашцлэнуур ккыххуашцлэш.

Лу илээггуатэккым Тинэ ккышчыклэужым. Арбузик, Таша сымэ и ггуэсэу, лэдэм и шххэлгыр здытетым деж клуат зы-ггэпсклэклэуэ, Астемыр «фымыклэуэ» жиЛэ пэтрэ. Шлалэ

цЫкIу-хэм яф IэфIт, шхьэл шэрхьым зыкIэрашIэрэ шхьэлыр кьагъэувыIэу, итIанэ псы архъуанэм кьыхэлъэжурэ, зэрыгъэкIийуэ джэгун. Шхьэлыр кьагъэувыIэмэ, хьэжыгъэр пхъашэ хьурт, арщхьэкIэ шIалэ цыкIухэр абы шхьэкIэ гузавэрэт. Псы архъуанэм я шхьэр ищIагъыу кьыхэлъэрт, псыр яутхырт, зым зыр хигуэрт, зыщIагъэмбрыуэрти псы шIагъ защIэкIэ загъэкIуэдэрт, кьыдэуеижамэ, дыхьэшхырт.

Гъэмахуэ хуабэм псым ухэсыным нэхъыфI сыт шыIэ? ЗыбогъэпскI, абы ищIыIужкIэ, шхьэлым кьакIуэ псор уолъагъу. Бейри кьулейсызри уошIэ. Хэти и гъавэ тIэкIур шыдым телъу кьешэ, хэти и шIыбым кьэп ныкъуэ илът. Нэхъ бейхэр гукIэ кьокIуэ, я кьэпыр тевэу. Псым зызыгъэпскIыу хэхэр зэрызохъэ, зэрогъэкIий, шхьэл шэрхьым зыкIэрашIэ, зэран мэхъу. Лут псоми я пашэр. Iэдэм Лу кьыфIэлIыкIырт, армыхъумэ а шIалэ цыкIу кьомыр, ХьэфIышIэ и кьыдыру, зригъалъэрэ куэд шIат. Мес, фызыжъ гуэрым нартыху матэ кьыхъауэ шхьэлтетым йолъагъу.

– А, тIу, а Iэдэм, а зи уз кIуэдын, дыгъуасэ лъандэрэ дзэкъэгъуэ сIухуа мыгъуэкъым. КхьыIэ, си нартыху тIэкIур иджыпсту схуэхъэж, – жиIэу.

Iэдэм матэр кьыIех фызыжъми шхьэлымкIэ ехъ, хъушIэ хуэдэ зишIу:

– Уэлэхы, сымышIэ, ди шыпхъу, уолъагъу, уи нартыхур япэ изгъэшмэ, адрейхэм сыт жаIэн? Арыншэми сытрахуну жаIэ.

Фызыжъыр мэлъагъу:

– Алыхъ, си анэ и псэ, си адэ и псэ, утрамышун, – жиIэу.

Iэдэм шхьэлым шIохъэри нартыху матэр зыщIыпIэкIэ хекIутэри хьэжыгъэ матэ кьышIех.

– Мэ, си шыпхъу, зегъэхъ адэ, шхьэлыр колхозымираатыну жаIэ. Мэхъуд шхьэлтет яшIынуши, деплтынш, абы Iуэхутхьэбзэ кьыпхуишIэмэ. СогъэпшI, зы махуэдахэ-дахэу шхьэлыр хьэжэмэ, плъагъункъэ, – жиIэу.

Фызыжъыр гуфIауэ, и матэр и дамэм трегъэувэ:

– Ана-а, жыпIэр сыт, сыбгъэунаш, тхьэм кьыпхуишIэж сэ кьысхуэпшIар, сшыгъупшцэнкъым дунейр кьутэху, – жеIэри фызыжъыр йожъэж, арщхьэкIэ кIэщIу зыкьегъазэри шIоупшIэ:

– А, тIу, а Iэдэм, гуащэр хьэжыгъэкIэ кьэбгъэгугъати. Шхьэпшыгъупшцэжа мыгъуэ?

Iэдэм зеплтыхъ, дыкъэзылъагъу шымыIэу пIэрэ, жиIэ хуэдэ:

– ЛIо езбгъэтынур, симыIэм? Псоми тхыль зэрагъэщIаши, дапшэ къашэми дапшэ яшэжми тхыльи яшI. ХьэжыпшIэ дыдэ кьыхэпх хъужыркъым. ТIэкIунитIэ шIебгъэгъуауэ гу лъатакъэ – Нахъуэ и деж псори мэтхъэусыхэ. Нахъуэ зыхуэдэр уэ уошIэ. МафIэр кьыIуролъэлъ.

– Ара мыгъуэщ, Iэдэм. Араш, кьурмэн сызыхуэхъун, – жиIэу фызыжъыр щытш.

Іэдэми, зэпсэлъэн хуэзаши, мэгуфІэ.

– Алыхьыр си щыхъэтц, абы нэхъ щыхъэтыфІ сыхуейкъым, – жи Іэдэм, – тхылъ зэзгъэщІащ, хьисэпри сощІэ. ТхылъкІэ мы щхъэлыр зепхъэфыну жыпІэмэ, зесхъэфынущ. Экзамен сытри стащ хъарзынэу, итІани плъагъурэ...

Фызыжъым ежъэжмэ фІэфІщ:

– Ара мыгъуэц, тІу. Бэлшэвычым уаІурыІэбэну Іэмал зимыІэщ. Ягу уримыхъмэ, занщІэу лъэныкъуэегъэзуащІынущ. УкІэ-псэмоламэ зыгуэрт.

Іэдэми кыызэрокІ:

– Ара мыгъуэкъэ сэри жысІэр. СыкІэпсэмолатэмэ, си Іуэхут си гугъу абы къащІтэмэ! – жиІэу фызыжъым кІэлъоджэ. Іэдэм и гугъэххакъым Лу гъунэгъуу щыту.

– Щхъэ зыщыбгъауэрэ, Іэдэм, – жиІэри Лу къэуващ, – бэлшэ-вычми кІэмсэмоلمي зи Іуэху зэрахуэр къулейсызыр аракъэ? Фызыжъыр щхъэ щыбгъауэрэ? Советскэм и щІэгъэкъуэныр хэт? ТхъемыщкІэр аращ.

Іэдэм тІэкІу къэгузэвэжат:

– Аракъэ сэри жысІэр, Лу. Советскэм сыхуэхъэжэну аращ сэри сызыхуейр. АтІэ советскэм сыхуэхъэжэмэ, сызыхуэхъэжэр хэт? Къулейсызыр аракъэ? Къулейсызым хуэзмышц Іэн щыІэ? Уеблэмэ иджыпсту фІэкІа пІалъэ имыІэу хъэжыгъэ къэп естынщ. Сыкъуанщэ итІанэ? Ы? – жиІэу.

Лу занщІэу пиупщІащ:

– Уэлэхыи, ІэмалкІэ уІэзэм! – жиІэри.

Апхуэдэу Лу щІыжиІар Іэдэм кыгурыІуакъым, ауэ зэрыригъэляер ищІэжырт. Лу абдеж пхушытыххэнтэкъым щхъэлтетым едаІуэу, Тинэ кыызэрыкІуэжар ищІэу шытатэмэ. Абы ищІыІужкІэ а пщыхъэщхъэ дыдэм Исхъэкъ гъуоуэ джэрт, Мэтхъэн Къазджэрий къигъэлъэгъуэну спектаклым фынакІуэ, жиІэу. Гъуор Іэдэм и щхъэлым пэмыжыжъащэу щыджэм, Лу елъэдэ-къауэу щІэпхъуэнут, шууэ къзыкІухъ Исхъэкъ и ужьым иувауэ, арщхъэкІэ иджыри пасэІуэу илъытэри щхъэлтетым и гъусэу щхъэлымкІэ къиунэтІащ. Іэдэм нэхърэ нэхъ бзаджэж Муси кыкыбуэкІащ:

– Іэдэм, дэнэ ущыкІуэда, гъуэгу мыгъуэм емыжъэн, – жиІэри.

Мусэ и закъуэтэкъым.

– КІуэцІрыхуаи щхъэлтетыр, – хъущІэрт Мэсхъуди, игъащІэм Мусэ кыкІэрымыкІыу къэзидждыхъу есар. Мусэ дежкІэ Мэсхъуд теплхъэр и хъэлъэт, и малхъэу щымытми. И мымалъ-хъэми, и малхъэ хуэдэт, Мусэ и фызымрэ Мэсхъудрэ щэху гуэрхэр зэдаІэу шытащ, Мэсхъуд абы я лІыщІэу шыщытам. Абы и ужьым Мэсхъуд Іэщ къищэхурэ лыкІэ сондэджэру шытащ. Езыми тхъэ иІуэрт фейдэуэ къригъэщІыр тхъэмщІыгъуныбэу. Абы кытекІат Мэсхъуд

«ТхьэмщІыгъуныбэкІэ» кыызэреджэри. Езыри есэжати, ар хъымпІар ищІыртэкъым. Мэсхьудрэ Мусэрэ зэмыгъусэу куэдрэ ялбагъуртэкъым, зэгъусэми зэдауэ зэпытт, уеблэмэ кыызэрыгъэгубжьырт, зэзэуэным хуэдэу, итІани зэкІэрыІуат. Пэжрэ пцІырэ хэт ищІэрэ, иджыри жаІэрт Мэсхьуд Мусэ и фыз Мэрят кІэлъыкІуэу. Ар зэхэзымыха жылэм дэстэкъым, Мэсхьуд фІэкІа. Муси мы дуней зэрызехъэм Мэсхьуд гъусэ щищІи щыІэт. Мусэ и тхьэкІумэм кыищырхъат цхьэлыр зейм кыитраха иужь, цхьэлтет нэхъыщхьэу Мэсхьуд ягъэувыну. Езы Мэсхьуд ар ибзыщІыртэкъым. Иджыри къэс зым и цхьэл кыитрамыха пэт, цхьэлтетхэм яхуэзэмэ, ятехъушышэрт закъригъащІэу. Абы цхьэкІэ езы цхьэлтетхэри зэгупырт.

Мусэ ІэнэщІу къэкІуатэкъым, и гум къэпыр изт, нарыху, гуэдз ихьэжыну. Мэсхьуди дэІэпыкъуэгъуу кыиздиша хъунт.

– Іэдэм! Ей, цхьэлтет жи! – джэрт Мэсхьудрэ Мусэрэ.

Щхьэлтетыр, хьэжыгъэ защІэ хъужауэ, кыкыуэкІащ, тІэкІуи кыизэщІэплъауэ. Лурэ Іэдэмрэ тІэкІу зэхьурджэуати, Іэдэм кыизэщІэзыгъэплъар арауэ кыщІэкІынт. Мэсхьуд ехьэкІкьехьэкІ иІэтэкъым, занщІэу кыщІидзащ:

– Іэдэм, узэрытрахур арагъэнщ, сыту жьажьэ ухъуа? Щхьэлак Іуэ хъарзынэ кыпхуэкІуа пэтрэ, щІалэ цІыкІухэм уакІэрыщІауэ уохъэулей. Ар къэзэгърэ? Ы! ЖыІэт пэжыр.

Іэдэм пхуигъэкІуэтынутэкъым:

– ЩІалэжь цІыкІу жыпІа? Астемыр и къуэм хуэдэ къуэ уиІэну мылтыку и уасэщ. Писырым и акъылыр нэсынкъым Лу и акъылыр здынэсым, – жиІэу.

Модрей тІуми къагурыІуащ Іэдэм и гум илтыр.

– Мэсхьуд жиІам тумыщІыхь. Абы губзыгъагъэ зыхэль игъащІэм и жьэм кыкыжъэдэкІакъым, – жиІэрт Мусэ, и гъусэр зыуи кымылгытэу. – Мис, Іэдэм, мы тІэкІур тхуэпхьэжынщ. Псори сысей уи мыгугъэ. КъэпитІыр Мэсхьуд кърильхъащ.

Іэдэм идакъым:

– ЩІалэжь цІыкІу жыхуэпІа Лу латин тхыль срегъаджэ жыпІэу уэракъэ, Мусэ, абы кыкІэлъызыкІухьу щытар? Сыту щІэхьу пщыгъупщэжа ар? – жиІэу.

– Ар фІэкІа Іуэхущ, си къуэш. ФІэкІа Іуэхущ.

– Уэлэхьи, фІэмыкІа. Иджыщ Іуэхур кыщыкыуэкІар.

– Хэт и Іуэху? Щхьэлыр птрахрэ? – къэгупІащ занщІэу Мэсхьуд.

– Лло, страхмэ, уэ кыуатын уи гугъэ? – жиІэри Іэдэм къэгубжъащ.

Мусэ зиущэхужынут, цхьэлтетыр кыигъэгубжъмэ фІэмыфІу.

– Куэдщ адэ, щывгъэт. КхьыІэ, мы тІэкІур умыгъэгувэу тхуэхъэж е тхуэхъуэж. Мэсхьуд и къэпитІым и унафэр узэрыхуейуэ щІы. Сэид Сыбыр ягъэкІуэну зэхихати, Мэсхьуд хъэжым

гъуэмылэ хуищІыну аращ, нартыху къэпитІ щІихъэжри аращ, къыбгурыІуа?

Іэдэм и фейдэ зыхэлъыр къилъэгъуащ. «Схуэхъэж есхуэхъуэж» щыжиІэкІэ, зыгуэр къыдэбгъэкІ мэхъу. Хъэжыгъэ путей

фІэкІа зы унагъуэм хуумыхъэж мазэм хуэзэу, жиІэу Инал

къыди-гъэкІа унафэми йозэгъ умыхъэжу пхъуэжмэ. Мусэ

хъэжыгъэ путищІ зэрихъэжрэ мазэ ныкъуи хъуакъым.

Умыхъэжу тхуэхъуэж жызыІэу къэзыгупсысар Мэсхъудт, щхъэлтет сэ сашІмэ, сщІэнур сщІэжынт, жиІэ хуэдэ.

Мусэ и гъусэм трилъхъэрт:

– Пэжщ, Мэсхъуди аращ жиІэр. Сэид тхъэмышкІэр дагъэкІ хъумэ, гъуэмылэншэу дауэ дэбгъэкІын? Дымуслъымэнкъэ? ГушІэгъу диІэкъэ? Ей, Сэидыжъ мыгъуэ! Уи унафэр куэд дэмыкІыу ящІыну къыщІэкІынщ, гъуор иджыпсту джа къудейщ. Исхъэкъ бжъамийм нэмышІи Іыгъар флъэгъуа? Плэчат жиІэу Лу сымэ яцІэла гуэри яІыгъщ, сурэт иту.

– Плакат ар? Блын газетщ! – жиІэри ямышІІэр Лу яригъэщІащ. – Гъуори, блын газет иІыгъыу, хэти илъэгъуа?

– АтІэ аращ: нобэ умылъагъун щыІэ, – жиІэрт Мусэ.

– Тхуэпхъуэжыну, Іэдэм? – жиІэри Мэсхъуд къеупщІащ.

Щхъэлтетыр къытрагъэхъат хъуэжыным, ауэ Лу илъагъуу дзыхъ ищІыртэкъым, сиІуэтэжмэ жиІэу. Лу и закъуэми зыгуэрти. ЩІалэ цык Іу гуп псы Іуфэм Іусщ уэршэру. Іэдэм зигъэкъэзэрт имыдэу:

– Уэлэхби, мыхъуну, Мусэ. Укъызэмылъэ Іу алейкІэ. Аргуэру кІээетым сыкъытехуэнщ, «Іэдэм Инал и унафэм едаІуэркъым» жаІэнщи.

– Уэ, былым, хъэж жытІэрэ дэ. Тхуэхъуэж. Инал и унафэм ит «умыхъуэж» жиІэу? ХъэжыпщІэу къыхэпха хъэжыгъэ къомыр гъуатэмэ, к Іуэдакъэ? Абы нэхърэ дэ къыдэт, – трегъэчыныхъ Мэсхъуд.

Муси абы къыдощІ:

– СогъэпщІ, мыпэжым. Изыр изкІэ. Хъунукъэ?

Хъэжыгъэ меркІэ ептыным фейдэшхуэ хэлът. Щхъэлтетыр къеплъэкІащ, ІумыкІыжауэ пІэрэ Лу сымэ, жиІэу. АрщхъэкІэ ІукІыжатэкъым. ТІэкІу Іэнкуна иужъ, Долэт щимылъагъук Іэ ягъэ к Іынкъым, жиІэри щхъэлымкІэ кІуащ. Сыхъэт ныкъуи дэмыкІыу Мусэ къиша къэп къомыр щхъэлым щІалъхъэри, абы хуэдиз хъэжыгъэ гум иралъхъэри ІукІыжыну загъэхъэзырыжащ. Лу игъащІэкІэ и гугъэнтэкъым Инал ищІа унафэ ткІийр абы хуэдэу къутэгъуафІэу пкъутэ хъуну.

Лу абы зэрык Іэлъыплъым Мэсхъуд гу къылыташ:

– НакІуэ, Лу, уздэтшэжынщ, ухуеймэ! – жиІэри.

– СыпIащ Іэркъым.

Мэсхъуд ищІэрт Лу зыгъэпIэщІэн:

– Сыт ущІэмыпIащ Іэр? Тинэ къэкІуэжащ.

Лу занщІэу къыщыльтэташ:

– Пэжуи?

– Пэжу, уэлэхьи. Абы гъавэу къишар зыхуэдизыр плтэгъуащэрэт! Зы гум ихуэнукъым.

Лу занщІэу гум итIысхъащ, къэпым тесу. Гу хьэлтэр хуэмурэ кІуэрт. Лу пIащІэрт, псынщІэ-псынщІэусынэсыжу Тинэ слтэгъуащэрэт, жи Іэу. Уэрам зэвцIыкIумкIэ дэкIыу здэкIуэм, Исхьэкъ гъуоуэ джэныр иухри кыгъээзжауэ яIушIащ. Пэжу, гъуом накъырэри езым и сурэт зэрыт газетри иIыгът. Бжъамийр и бгырыпхым дэлуат, газетыр уанэ къуапэм к Іэрыпхат.

– Дэнэ къипха, дадэ, мы газетыр? – еупшIащ абы Лу.

– Сурэтыр зыщІам къызитащ. Дэнэ къисха уи гугъэ? – жиІэрт дадэм. – Си сурэти итщ, тIысэ, мыбы, къэрэхьэлткъым зэрагъэлыагъу. КъыбгурыIуа? Ар ауэ кIэзят сытми? КIэзятым я кIэзятижщ. Езы Инал йоджэ абы.

– Уи сурэтыр ди блын газетым идгъэуващ.

– А, лIэун, блын кIэзяти щы Іэ? КIэзэтыр кIэзятщ. Блын, бгыкъу щы Іэкъым. Правленэм здэхьи фIэдзэ, жалати, мис, къызохьэкI. Си сурэтыр жылэм изогъэлыагъу. Хъунукъэ, Астемыр и къуэ? – жиІэрт Исхьэкъ, зэпсэлъэн къызэригъуэтам щыгуфIыкIыу.

Лу зэгупсысыр нэгъуэщІт.

ИкIэщ ІыпIэкIэ Тинэ зыхуэгъэзауэ желэн хуейщ спектаклым къыхэмыхьэну Іэмал зэримыІэр. Лусанэ и ролыр зыхуэфашэр Тинэщ. Таша хъыджэбз цIыкIуу джэгумэ, къаштэнщи цIыхур дыхьэшхынщ щымыдыхьэшхыпхъэм деж. Тинэ Лусанэу зэрыджэгуфынум шэч лъэпкъ хэлткъым.

Нэгъэуш уи шыр, жи Іэну тIэкIут къэнэжар, Тинэ хуээну зэрыхуэпIащІэм папщІэ.

Тинэ спектаклым къыхыхьэм зыфIэмыфIи щыІэт. Псалтэм щхьэкIэ, Сосрыкъуэ. Зыхэтэ псоми къыхахужа иужь, Сосрыкъуэ щIегъуэжат. Япэм цIыхубз щыгъын щитIэгъэн имыдами, иджы идэнут. ЦIыхухъури цIыхубзри советскэм дежкIэ зэхуэдэщи, узыхуей щыгъын щыптIагъэ хъун си гугъэщ, жиІэрт Сосрыкъуэ, цIыхубзу джэгу жригъэІэну. Абы акъылэгъуу иІэр Арбузикт. Лу ищІэрт Сосрыкъуэ Арбузик къыщIыдэщІыр. Дапщэрэ Арбузик яубэрэжыну щІалэ цIыкIухэм мурад ящІми, Сосрыкъуэ абы къыщхьэщыжырт.

Лу сытми зэ нэсрэ Тинэ епсэлтамэ, арат зыхуейр. «Тинэ Адыгейм нэс щыIащ, ешауэ пIэрэ?» – жиІэу зэми тIэкIу гузавэрт.

Исхьэкъ къепсэлъэнIауэ гу щылымытэм, и бгырыпхым

дэIуа бжамийр кыдихри уэрэд кыригэкIыу хуежъаш. Абы и уэрэдым езыр зытес алащэри гум шIэщIа шитIри нэхъ тыншу дэкIуэрт, арщхэкIэ гур нэхъ псынщIэ хьуртэкъым. Ярэби, ди спектаклым Инал кырихьэлIамэ, сыту фIыт, жиIэрт Лу игукIэ.

Пшапэр зэхэуэным нэсащ.

ЕпицкIутхуанэ псалъащхъэ

ЗЭИУЩIЭР ЗЭХЫХЪЭНЫМ ЗЫ МАХУЭ ИIЭУ

Махуэ къэс Щхьэлмывэкъуэ хьыбар гуэр щызэхэпхырт. Мис ноби къуощхъэ Къэзмай и къуэ Ахьа къаутIыпщыжаш, жаIэу хьыбар къэIуати, Къазджэрий и гуапэ хъуаш, зыгуэру а Iуэхум хэлIыфIыхъа хъунт. Тутнакъэщ зэрысам езы Инал и унафэкIэ кыщIагъэкIыжауэ арат цIыхум зэраIуатэр.

Ахьа Бэтэгъэ кIуэжакъым. Ар окрком комсомолым и секре-тару щытыгъати, иджы Бурун къуажэм, щылэжъа къулыкъуощIа-пIэм къэкIуэжаш. Къазджэрий ар щилъагъум, елъэIуаш: накIуэ си гъусэу Щхьэлмывэкъуи кыздэлэпыкъу, спектакль згъэувам езы Инал еплъыну къэкIуэнуш, жиIэри. Ахьа «хъунш» жиIаш, езым окружной центрым комсомол театр кыщызэригъэпэ-щыну и гугъэти. Ар и къэкIуэкIэу Ахьа Щхьэлмывэкъуэ къэ-кIуаш.

Къазджэрий и гъусэ щIалэм псори жриIаш, езыр фызыжью зэрыджэгури, режиссеру зэрыщытри. Ахьа дыхьэшхаш, уи закъуэ а псори дауэ пхузэфIэкIрэ, жиIэри. Абы нэмышIкIэ, Къазджэрий фызыжью джэгуныр къезэгъуу Ахьа кылIытакъым, ауан укъаш Iынш, емыкIуш, жыхуиIэу. Арауэ кыщIэкIыныш Ахьа щIельэIуар:

– Къазджэрий, уи къулыкъуитIым языр сэ кыызэт бжесIэнут, ауэ сэ режиссер сыхъунукъым. Фызыжью сьджэгуфынкIэ хъунш, си къуэш цIыкIум адыгэбзэу ищIэм хуэдиз сэри сощIэ.

Модрейми ар и жагъуэ дыдэтэкъым. Пьесэр кыритри кыжриIаш етIысылIэу фызыжкъым жиIэну псор икIэщIыпIэкIэ зригъэщIэну. Къазджэрий и гъусэу Iуэху иужь итмэ, Ахьа и жагъуэтэкъым, сыту жыпIэмэ а лIым и хьыбарыфI куэд Къэзмай жиIэу зэхихат, абы нэмышI иджыри ар сэбэп кызырэыхуэхъуам и щхъэ тричу езым жимыIами, Ахьа занщIэу гу лъыташ.

Щхьэлмывэкъуэ кыщыкIуам, Лу сымэ хуабжью кыщыгуфIыкIаш Къазджэрий и гъусэм, уеблэмэ Лу елъэIуаш Думэсарэ, Ахьа абы я деж щигъэIэну. Жыраслъэнхэ я гуэщыжкъым щызэхуэсыр нэхъыбэж хъуат. Лут дунейм темыхуэжу гуфIэр, сыту жыпIэмэ иджы Лусанэу джэгур Ташатэкъым, езы ЛузыщIэхъуэпс Тинэт.

Тинэ занщIэу «хъунш» жиIакъым, Лу зэригугъам хуэдэу. Артисткэ жыхуаIэр Тинэ ищIэртэкъым, игъашIэми зэхихатэ-къым, Тинэ ищIэн хуейр Лу щыжриIам, хьыджэбз цIыкIур къэгуфIаш, арщхэкIэ егупсысыжри щIемыгъуэжу

къэнакъым. Нэхъыбэу щІышІегъуэжар гуашэм идэнкъым жиІэу арат. Тинэ гуашэм шышынэрт, ауэ аратэкъым Тинэ щІимыдэр. Сэ анэ симыІэу, сызеиншэу, дауэ сценэм сыкъиувэу си анэм сепсалтэ хуэдэу зэрызысщІыну, жиІэрт. Тинэ и анэр дунейм щехыжар ищІэжыххэртэкъым, и гъашІэм «нанэ» жиІэу и жьэм къыжъэдэ-кІатэкъым. Тинэ щІэупщІащ:

– Си мыанэм си анэ жесІэмэ, Къазджэрий итхар зэрымыпэ-жыр ІупщІ хъуркъэ? – жиІэри.

Лу икІэщІыпІэкІэ Къазджэрий зыхуигъазэри жриІащ Тинэ щІимыдэр. Къазджэрий хъыджэбз цыкІум гуригъэІуащ псори, гуашэм епсэлтэнуи къыщигъэгугъэм, Тинэ арэзы хъуащ джэгуну.

Къазджэрий зэхуишсэ драмкружокым япэ цІыхубзу къахы-хьар Тинэт. Ахьа ещхьыркъабзэу, Тинэ и ролыр гукІэ зригъа-щІэу хуежъащ. Спектаклыр ягъэувыным махуэрэ ныкъуэрэт къэнар. Таша къыхагъэкІыжа щхъэкІэ, и жагъуэ хъуакъым, и къуэш нэхъыжьыр къаутІыпщыжауэ къэкІуэжат, спектаклым хыхъауэ Къазджэрийрэ абырэ мычэму зэгъусэу илъагъурти. ЩІалэ цІыкІур гуфІэщат, Тинэ щхъэкІэ цІыкІухэм жаІэрт: «Уэлэхь, Цищ и щхъэцыр нэхъ Іув хъуам, еплътыт, аргуэру цитІ къытекІа?»

Езы Ташаи дыхъэшхырт, и щхъэцым телъэщІыхъурэ. Спектаклыр хъэзыр хъуат. Хэт и гугъэнт Тинэ абы хуэдэу артисткэ бэлыхъ къыхэкІыну. Езы цІыкІум игу ирихъат Лусанэ и ролыр. «Нанэ» жиІэу и псалтэр къыщІидзэмэ, и анэ имылтэгъуар къэтэджыжа хуэдэу къыщыхъурти и нэпсым къызэпижы-хьырт. Сэри ин сыхъурэ зыгуэр къыслтыхъумэ, Лусанэ и анэм жиІэр сэр папщІэ гуашэм жиІэну пІэрэ, жиІэу гузавэрт, арщхъэ-кІэ Тинэ щІэгузавэр зыжриІэн дунейм теттэкъым. Тинэ зызэри-щІын хуейр Къазджэрий къыжриІэрт, къригъэлъагъурт, езы хъыджэбз цыкІуми гурыхуэу занщІэу къыгурыІуэрт. Къазджэ-рий зэрыжи Іа дыдэуи зищІырт. Арбузик абы гу лъымытэу къэнакъым. «Жансэхъу и пыІэкІэ» зэджэ блын газетым Тинэ и сурэт ирагъэуващ, Арбузик ищІауэ. Тинэбостей кІыхъ щыгъыу, гъэщІэрэщІауэ, и Іупэ цІыкІуит Іыр плъыжыбыбзэу лауэ, и нэ дахит Іыр къилыдыкІыу, сурэтыр емышщхьыпэм, ещхъу жиІэрт.

Гуэщыжьыр цІыхум къаувыхъат. ЩІалэ цыкІухэм я репе-тицэр зэфІэкІа иужь, чырбыш, мывэ ягъэт Іылтурэ, Нахъуэ къригъэша пхъэбгъур тральхъурэ тІысыпІэ ящІырт. «Ажгъа-фэм» еплътыну къызэхуэсахэр блын газетым еплътырт, зэрыгъэ-дыхъэшхыу. Тинэ фІэкІа зи сурэт ящІын сыту ямыгъуэтарэ мыбы, жаІэу зэхэпхырт. Езы Тинэ елъэлурт Арбузик: «КхъыІэ, их си сурэтыр» жиІэу. АрщхъэкІэ Арбузик гурыІуакъым. Думэсарэ куэд щІауэ фІэфІт къакиІуэу Лу сымэ зэрызашщІым къеплътыну. Нобэ Чачэ гъусэищІри къэкІуащ. Блын газетыр

гуэщыбжэм деж фІэлъу щеплъым, игъэщІэгъуаш. Чачэ дунейм тетыр жиІэрт, сурэт зыщІар ахърэтым щыщІегъуэжынщ, псэ щхъэ къысхуымылхъарэ, жиІэу а сурэтыр кьодауэу къэ-увынщи, жиІэу. Думэсарэ абы щхъэкІэ дыхъэшхырт:

– Ло, Чачэ, узщх къызэрешхыу, а сурэтыр кІуэдыжынуш, ахърэтым нэмысу.

– Ана-а мыгъуэ. Ар сыт а жыпІэр? – батэкъутэр игъэшырт Чачэ.

– Хэт и хъыджэбз зи сурэт ящІари? Тинэ пэтІинэ? Аракъэ? Зеиншэ цІыкІуш. ГуэныхыцкІи емыкІуш абы и сурэт уэрамым къыдэпхъэну. Хъыджэбз цІыкІур, мэлым хуэдэу, ящэнуи зэхэсхаш. Ар хъун, на-а! Алыхъ, гуащэм имыдэн. Хэт мы сурэтыр зыщІар? Хэт ищІами щІегъуэжынщ. Тобэ, тобэ, тобэ.

– НтІэ, уи сурэт ебгъэщІыну арат узыхуейр? – гушыІэрт Думэсарэ. – Уа, дауэ хъуну пІэрэт уи сурэт ирагъэувамэ? Алыхъ, жылэ лІыжбыр зэхуэмыстэмэ, Хъэ-хъэ-хъэ.

Чачэ зегъэгусэ:

– Куэдщ, тІасэ, ауан сыщІэпщІын щыІэкъым. Укысщымы-дыхъэшх. Мо цІыкІухэм укысщІэнакІэу ебгъэлъагъумэ, зыхуеиххэр араш. Урыс хабзэ зыхалхъаш псоми, плъагъурэ, гъуэншэддж лъэпахъуэ хъужауэ. Алыхъ, тІэу емыплъын, уи сурэт ящІынщи ежъэжынмэ. Сэ схуэмыгъэщІагъуэри сыт? Мэтхъэн Къазджэрий хэкум къадыуэ исащ, пщІэ кыыхуащІу. Иджы мес, кІэнджэгущ зыхэтыр. Сабий зэхуишэсауэ ящІэри пщІэнукъым. Тобэ, тобэ, тобэ! Шэрихъэтлыщ жыхуаІари нобэ зэрыхъуам еплъ. Бэлшэвычым дагъэунэ, жаІэурэ, мис, уолъагъу дызэры-хъуар. ЦІыхухэм я быныр кыитрах.

Чачэрэ Думэсарэрэ зэпсальэщ, зэпсальэри ІукІыжаш, ар-мышъумэ, Ахъя, фызыжъ щыгъын щыгъыу, Тинэ абы ипхъуу джэгущ ялъэгъуамэ, жаІэну нэхъыбэжт. Чачэ занщІэу жылэм яхыхъэнт: плъагъурэ абыхэм я бзаджагъэр, щІалэр яхуапэ цІыхубз щыгъынкІи хъыджэбзым ІэплІэ хурагъэщІ, жылэр къеплъу, жиІэнти. А хъыбарыр Чачэ ирихъэжъэмэ, цІыхур кыигъэбырсейуэ кыигъэсынкІи хъунут.

Гуэщыжбыр къэзыувыхъа щІалэхэм ялъагъура фІэгъэщІэгъуэну мычэму щІэупщІэрт:

– Уа, дэнэ щыІэ ажэгъафэр? – жаІэу.

КъызэралъытэмкІэ, ажэгъафэр ягъэпщкІуауэ арати – заплтыхъырт, дэнэкІи кыщыкъуэкІыну пІэрэ, жаІэу.

Лу сымэ зи ужь итыр езы Думэсари кыгурыІуапэртэкъым, ауэ емыкІу зыхэлъ Къазджэрий зэрымщІэну хъэкъкІэ и фІэщ хъурти, Чачэ сыт жиІэми хъымпІари ищІыртэкъым. Уеблэмэ зэгущ Адыгейм и дыщым кІуэжу, мафІэгум кыкІэрыхуауэ Астемыррэ Думэсарэрэ Армавир жэщ дэсати, театрым кІуэуи спектакль щилъэгъуауэ жиІэрт. Абы щыгъуэ ялъэгъуа

дыдэр ара и гугъэт Къазджэрий кыгъэлъэгъуэну зи ужь итыр.

Долэт гуэщыпхэмкIэ къэуври, зыми зыкъримыгъащIэу, репетицэм и пэм кыщыщIэдзауэ и кIэм нэс еплъащ. Долэт илъэгъуар езыр-езыру игъэщIэгъуащ икIи и фIэщу гупсысащ: цIыхур лъагапIэм кытоувэри зэрыщымыту зещI, анэ зимыIэм анэ иIэу жегIэ, цIыхухъум цIыхубзу зыкъегъэлъагъуэ. НтIэ, сэ сызэрыщымыту зыкъэзгъэлъагъуэ щхъэ мыхъурэ, жиIэри. Долэт мурад ищIащ а илъэгъуам акъыл къыхихыну. Мэжджы-тыр зэхуащIу молэхэр хэкум ирашыну советскэм унафэ ищIамэ, ар зытрищIыхъар советскэр зымыдэ молэр аращ. Догуэ, советскэм игу ирихьын молэуэ зыкъыщIебгъэдз щхъэ мыхъурэ. Долэт и фIэщыпэт. Уеблэмэ нобэрей зэлущIэм кыиувэу къэпсэлъэнкIэ хъунут. Фымыгузавэ, молэр ирагъэсыкI щхъэкIэ, молэншэу фыкъэнэнкъым, советскэм хуэлэжъэн молэ вгъуэтынкIэ хъунуш, жиIэу.

Долэт умыщIэххэу зыгуэр къыхиIункIэ хъунут, абы и мурадыр хэт зыщIэр? Спектаклым и ужь итхэр зытешыныхъ щыIэт: Инал къакIуэрэ игу иримыхъмэ, жаIэу. Инал кыызэры-кIуэnum игъэгузавэр спектаклым хэтхэм я закъуэтэкъым. Уэлэхьы, Инал кIэнджэгугу зэригъэлъагъуну къэмыкIуэ. Ар къакIуэмэ, кыыщIэкIуэр зыгуэрхэр иригъэсыкIыну аращ, жаIэу Мусэ сымэ тхъэ яIуэрт.

Къазджэрийрэ Астемыррэ зэхахырт цIыхум зыпхыжаIы-кIыр, ауэ абы тепсэлъыхьыну хушIыхъэртэкъым. Дауи хушIы-хъэнт, спектаклым кIэрымышIа Iуэху щымыIэу. Къазджэрий и гум къэкIыжащ къушхъэ тхыдэ гуэр: дунейм гузэвэгъуэ гуэр кыыщыхъуу, бэлыхълажъэр кызылтыысынум бгъэшхуэ уэгум итым и ныбжбыр кытредзэ, жиIэу. Къазджэрий ар идэртэкъым, хэт и къуаргъ фIыщIэдэ кытгъэхъыштыр, Ахъя пэтрэ тутнакъэ-щым кыиIыжри Щхъэлмывэкъуэ къэкIуащ. Дунейр нэхуш, хуэмыхур куэдщ, фIыр зыхуэдэр зымышIэ тхэткъым, жиIэу.

Къазджэрий спектаклым и ужь итт.

Астемыр кыбдэIэпыкъуну узэрыщыгугъын щыIэтэкъым. Степан Ильич и письмор кыиIэрыхъа иужь, куэд дэмыкIыгу Астемыр ираджэри кыжраIащ, унафэ ящIам ипкъ иткIэ, партыр зыгъэкъэбзэну окружной комиссэм и председателу зэрагъуавар. Ари зы щхъэгъэуэрти дыхэхуащ, жиIащ Астемыр къэкIуэжа иужь. Арыншэми укъекIуэлIэххэртэкъым, иджы дыпщы-гъупщэжыпэнщ, кыжриIащ Думэсарэ. Астемыр гупсысэшхуэм хэтт, и гум илъыр Думэсарэ жримыIэ щхъэкIэ. Мэжджыт зэхуэщIыным ди Iуэхур кызэIимыщIэну пIэрэ партыр шыдгъэ-къабзэм деж, Инал щхъэ емыплъэрэ абы, жиIэу. Сыт мыбы хуэ-дизу ухэзыгъаплъэр, жиIэу ДумэсарэщIэупщIэртэкъым, сыту жыпIэмэ Астемыр куэдрэ зэрыхуэмыхьынур ищIэрт, зэ мыхъу-ми, зэ кызыIуэтэлIэнуш и гум кърихур, жиIэу.

Астемыр шыгъупшакъым Инал учитель курсым къакIуэу къажриIар: «Къэрэхьэлъкъым я нэр зымыгъаплъэр мэджы-тырщ, икIэшIыпIэкIэ зэхуэшIын хуейщ», жиIэу. Ар Думэсарэ жейжи, идэну Iэмал закъуэ иIэкъым. Дэшхуэм и фэр тоху, дэр хъуа иужь, дэр мыхъуамэ, дафэ цIынэр пхутехынукъым. Абы иригъэшхьырт Астемыр мэджытым и Iуэхур. Мэджытым нэхърэ Астемыр нэхъ къэзыгъэгузави шыIэт. Учителым къахэ-зыхъар ищIэртэкъым, ауэ хъыбар шыIэт, хэт мыдрисэм щеджа-ми учителыж мыхъуну. Езы Астемыри мыдрисэм щеджат, ущеджэнкъэ атIэ, нэгъуэщI еджапIэ щымыIамэ. Япэ школ къы-щызэIуахам егъеджакIуэу ягъэувыни бгъуэтынутэкъым, мыдри-сэм щеджа гуэрхэр щымыIатэмэ. Гъэмахуэ къэс езыхэр Налшык курсым щеджэу, гъэ еджэгъуэм еуэирагъэшхыу цIыкIухэр ира-гъаджэрэ, а мыдрисэм щеджауэ жыхуаIэр мащIэрэ сэбэп хъуа. Иджы Инал игу щхъэ ебгъа а къомым? Уеблэмэ я нэхъыбитIым ящыгъупшэжаш мыдрисэм щеджауэ зэрыщытар, ягури я псэри етауэ школым шрагъаджэ, алфавитыщIэ зэхалъхъэ, тхылъ ятх, я акъыл къыхъ къагъанэркъым. Шэрихъэт полкым хэтари аращ – Мэтхъэным и гъусэу советскэ властыр зыгъэувыну щIэкъуам яхэтащ, я бэракъыр удзыфэу шытами.

Революцэр къежъэу дунейм цIыхуу тетыр тIууэ шигуэшам, Мэтхъэн Къазджэрий революцэм и лъэныкъуэу увам ящышаш. АтIэ, къезэгърэ ахэр бгъэкъуэншэну, мыдрисэ фыщеджаши, Iумпэм фыдошIыр, жыпIэу.

ЗэIушIэм фынакIуэ, жиIэу Исхъэкъ гъуоуэ щыджа пщыхъэ-щхъэ дydэм, Астемыр къалэм къыкIыжа къудейуэ шыст. Жырас-лъэнхэ я унэмкIэ къыщыблэкIыжым, спектакль къышцагъэлыгъуэ гуэщыжъымкIэ игъазэри репетицэм еплъаш. Астемыр и гум къэкIат Къазджэрий епсэлыэну арщхъэкIэ, дэнэт – Къазджэ-рий хушIыхъэрэ, театр дydэ зэхуишэса къыфIэщIыжу яхэтщ.

Хуэмышшэчу и гум кърихухэр, зытегузэвыхы сыти къымы-гъанэу, Астемыр псори жриIаш и фызым. ЖриIэри зэпхыдэ-IукIыу тIысыжаш, сыт жиIэну пIэрэ иджы Думэсарэ Инал щхъэ-кIэ, жиIэу.

Думэсарэ къыжъэдэкIар псалъэ закъуэт:

– ЖысIатэкъэ?

– Сыт жыпIар?

– Сэ вжесIа дydэм шокъу жиIэу уеуэлIаш, Астемыр, шокъу жиIэу ари. Зы зэман гуэр хъэми памылтыгъэу цIыху шыIаш, и щIыбым фэлъыр къыбгъэжми, щхъэ къыбгъэжа, жамыIэу. Къэ-ным къылгъэлы нарыхум хуэдэти, джэдми кърещып, гуэгушми кърещып. Дауэт, на, абы зэреджэр? Щхъэ сщыгъупшэжа? – жиIэри Думэсарэ щIэупшIаш.

– Хабзэншэр арагъэнщ зи гугъу пщIыр.

– Тэмэм! – жиІэри Думэсарэ и псалъэм кыдигъэкІуаш.
– Хабзэншэ хъуар хэт иджы? Молэр араш, советскэм и къэным кыищэша жыпІэмэ, алыхъ, кыищэшам. АтІэ хэт къэзышыпыр? Къэным бгъэдэтыр араш. Нартыху хъэдзэ дапщэ къэным кыху-ми си Іуэхуш фэ къэвмышыпым. Къэным нобэ кыилъэлыр молэрш, хъэжырш. Пщэдей кыилъэлыныр пщІэну щыткъым, е Жыраслээнш, е нэгъуэщІш. Уэри укымылъэлышэрэт. Укъо-лъэлы икІи, мыдрисэм щІэса ямыгъэучителыну жаІэр. Къаплъи-къэдаІуэ, Астемыр, Хъуашэ и Іэтэу, уэри укыдэхуауэ ІэкІэ уемы Іэбэмэ. Мис итІанэ бжесІар уи гум къэгъэкІыж. Иджыпсту: фыз делэм жиІэм щхъэ седаІуэрэ, жыпІэу кыищІэкІыныш, ауэ плъагъункъэ. Дыпсэууэ щытмэ, тлъагъуныш, дыпсэуныш икІи, тхъэм жиІэмэ...

Астемыр фІыкІи ІейкІи псалъэ жиІакъым. И лІыр къедаІуэу щилъагъум, Думэсарэ адэкІэ ирикъутэкІырт:

– Партыр вгъэкъэбзэну жывоІэ. Уэракъэ чамисэм я Іэта-щхъэр? Япэ гъэкъэбзэн хуейр сэ бжесІэн? Уэраш, фи къру па-шэрш.

Думэсарэ и псалъэр Астемыр кыизэпиудаш:

– Куэдш. Хыхъаш иджы цыраужьым, – жиІэри.

Думэсарэ жиІэр Астемыр и гум иримыхъ хуэдэу зищІ щхъэкІэ, ар Астемыр и гум кыишхыдыкІырт, игу къеуэ дыдэр жиІэу.

– Инал и дежи щхъэ унэсрэ?

– Лло, сынэсмэ? Слъагъуркъым, сыкыилъагъужырккъым, ди Іыхъэ зэхэлтыххэкъыми упыкІаш.

– Инал къэным кыилъэлы псор кыишыпу щытыгъамэ, Ахъя кыиутІыпшыжрэт? – кыилъаш Астемыр.

Думэсарэ абы игъэгупсысаш: пэжу, Инал сытым кыхыхыу къригъэутІыпшыжа Къэзмай и къуэр. АрщхъэкІэ Думэсарэ и гум къэкІа кыигъанэртэкъым:

– Фигъэунэхуну кыиутІыпшыжамэ пщІэрэ? – жиІэри.

Астемыр дыхъэшхаш:

– Хъедэ-хъэхъ! Къазджэрий и спектаклым ешхъу жыбо Іэ иджы. Хубогъазэм, уэлэхъи. Лу сценэм къоувэри нэгъуэщІ зыгуэру зешІ, зэрышымыту. Адрейхэр абы ешхъыркъабзэш. Дунейм зэрытетыр зыш, сценэм зэрихъэу – нэгъуэщІ зыш. ЗэрыжыпІэмкІэ, цыхум пщІэ ямыІэжу араш. Ущоуэ абдежым, Думэсарэ, ущоуэ.

– Сыщыуэркъым, Астемыр. Сыщыуэркъым. Къазджэрий кыигъэлыагъуэми сеплъаш. Цыхур зэшхъэщыкІыу кыиуфІэщІ щхъэкІэ, зэшхъэщыкІырккъым. Утыкум кыиувэм, зэрышытам нэхърэ нэхъыфІ мэхъу. Сэ зи гугъу сщІыр аракъым. Сэ зи гугъу сщІыр утыкум кыиувэмэ, цыхуфІыфэ зытригъауэ щхъэкІэ, зи гур зэауэрш. Цыхум пщІэ яІэжкъым жысІэмэ, абы кыизгъэкІыр

сыт?

– Уэлэхы, сымышцІэ.

– Къазджэрий къыгъэлыагъуэм фІищаш «Уасэ» жиІэри. Сытым и уасэ уи гугъэ зытепсэлъыхьыр? Нэмысым, цІыхугъэм, хабзэм и уасэр аращ. ЦІыхур къэІэтын хуейщ, армышъумэ ебудыхыныр зыми шыщкъым. Догугъэ псоми къагурыІуэн уи гугъэ Къазджэрий къыгъэлыагъуэр?

Думэсарэ жиІэнур иджыри иухатэкъым, ауэ, Лу сымэ къэ-кІуэжу я псалъэмакъ шызэхихым, щхьэгъубжэм ежэлІащ. ЩІалэ цІыкІухэр, Тини яхэту, зэдэгущыІэрт:

«Ей, къуажэ махуэ хъун, фыкъэдаІуэ, пщэдей спектакль къагъэлыагъуэ, кІэпсэмол щІалэр молэм зэрытекІуар зэвгъэлыагъунумэ, фыкъэк ІуалІэ», – жи Іэу Лу гъуом зригъэщхьу кІийрт, адрейхэри абы дежъу хуэдэу зэрыгъэдыхъшхырт.

ЩІалэ гупым хъыджэбз цІыкІу закъуэ яхэту шыплъагъукІэ, хьэнцэгущэ зэрашэ жыпІэнт. Езы Лу и гум къэкІыжауэ къыщІэ-кІынт, адэ нэхъапэм, гъей къыщыхъуну гъэм, Тини хъыджэбз цІыкІунитІэу хьэнцэгущэ зэрашэу зэрыщытар. Исхьэкъ иратауэ шыта блын газетри къыІахыжауэ щІалэхэм яІыгът, Тинэ и сурэтыр иту. Езы Тинэ гуфІэрт, и гъусэ къомыр къыхуэнэж-гужэу зэрыщытым папщІэ. Лу асыхьэту зэхилъхьа уэрэдыр и ныбжьэгъухэр къыдежъууэ къыхидзаш:

Дэ артисткэ

Ныдошэрэ, ныдошэрэ,

Нобэ фыкъыщызэхуэс, – жи Іэу.

Лу къыхидза уэрэдым и уэрэдыпкъыр ящІэжыртэкъыми, езы Тинэ ар зыщыгъупщэжам я гум къыгъэкІыжаш:

Хьэнцэгущэ

Зыдошэрэ, зыдошэрэ,

Ялыхь, уэшх къегъэщэщэх! – жи Іэри.

Уэрэд макъыр шызэхыхым, щІалэ цІыкІу зыбжанэ адэкІэ-мыдэкІэ къыдежри Лу сымэ я ужьым къиуващ, хьэнцэгущэ шымыІэжыр мыбы дэнэ къыдалъэфыжа, жа Іэу. Фызыжхэм Іэджэ яхэтт, хьэнцэгущэ кърашэкІыпэ я гугъэу. АрщхьэкІэ кърашэкІыр мыхьэнцэгущэу щалъагъум, гъумэтІымэу унэм щІыхьэжхэрт, комсомол щІалэхэм хуэхъущІэу.

ЦІыхухэм ар яфІэхьэлэмэту гу щылъатэм, Лу аргуэру къыгупсысаш:

– Ей, ди спектаклым шыщ пычыгъуэ гуэр къэдгъэлыагъуэурэ дывгъакІуэ. Театрым нэхьыбэ нэкІуэнщІ! Блын газетри плакатым ещхьу дывгъэхь!

Асыхьэту, щхьэж и ролым къызэригъэлыагъуэм ещхьу, защІу хуежаш. Исхьэкъ куэбжитІ къыгъанэмэ, ещанэм деж

къэувыІэурэ гъуоуэ зэрыджам ещхъу, Лу сымэ зэзэмызэ зы-гуэрым и куэбжэм деж къышувыІэрти щыджэгурт. Мусэрэ Мэсхьудрэ пщІантІэм дэту шалъагъум, Мусэ и куэбжэ дыдэм деж зэ щыджэгуаш. Мусэрэ Мэсхьудрэ блын газетыр ща-лъагъум, зэдауэу щІадзащ, абы итым уэ укъеджэфын, сэ сы-къеджэфын, жаІэу.

– «Уасэ» жи! Аращ хьэрфышхуэкІэ тхам итыр, – жиІэрт Мэсхьуд.

– Уи адэм и бынщ ар. Хэт и уасэ? – жиІэу Мусэ зыхъунщІэху, Долэти къабгъэдыхащ, цІыхур къыщІызэхуэсар имыщІэу.

– Лло, щхъэ фызэрызехьэрэ? Хьэнцэгуашэ зефшэрэ хьэмэ фыажэгъафэ? – щІэупщІат Долэти, Мусэ дыхьэшхащ.

– Хьэнцэгуашэ зэрашэрти, уэ уакъышыхыхьэм, ажэгъафэ ящІын къагъуэтащ.

– Уэ щхъэ умышхурэ ажэгъафэ?

– Сэсыг? Уэ тутнакъэщым ажэгъафэу ущыджэгуу щыптауэ жаІэ. Долэт нэхъри къэгубжьащ:

– УмыпІащІэ, Мусэ, уэри бгъэунэхунщ ар фІырэ Іейрэ. Уэ пхуэдэщ, уэлэхы, ирагъэсыкІыр. Лло, сэ тутнакъэщ ажэгъафэкІэ укъыщІызджэр?

– СогушыІэкІэ, алыхьым и цІэкІэ соІуэ. Хэт ищІа апхуэдизу щхьэкІуэ къыпшыхъуну?

Долэт адэкІэ къыпищащ:

– Тутнакъэщыр щІащІар хэт уи гугъэ? Тутнакъ ящІыр физкьым, лІыщ. Къыбгуры Іуа?

Ар дыдэр Жыраслъэн жиІэу Долэт зэхихати, иджы езым къигупсыса хуэдэу жеІэ:

– Уэ тутнакъэщым ущІэмыхуэнкІи хъунщ, хэт ищІэрэ. Зыгуэр зыхузэфІэмыкІ хьэдрыхэ ягъакІуэркьым, жи.

Долэт и псалъэр Мусэ шэуэ техуаш, Мусэ быныншэу зэрыштытм трищІыхъу къыфІэщІри.

– Ярэби, апхуэдизу лІыгъэ ущиІэм, пщІэ къыпхуащІу къулыкъу гуэр сыту къуамытрэ уэ? – жиІэри Муси хуш Іэуаш и гъунэгъум. – Уэлэхы, пщІэ гуэр уиІэн хуеймэ.

Мэсхьуди и псалъэр къыхиІуаш:

– Долэт пщІэ къышыхуащІынур сэ бжесІэнкІэ, соІуэ – кІэм-сэмолым молэр хэкум ирахумэ, Долэт нэмэзыбзэ тІэкІу ещІэри сэбэп хъунщ, советскэ молэуэ как разу бгъэу хъунуш, ищІэр мащІэми пІихыр куэду.

– Хъа-хъа-хъа, – дыхьэшхащ Мусэ.

– Сэ советскэ молэуэ сагъэуvmэ, уэ СэлэфкІий нэмэз щыпщІынщ. Сэ сщыгъупщэжам хуэдиз уэ нэмэзыбзэу пщІэуэ щытыгъатэмэ, уи насыпти, джаур хъэулеижь, – хьушІэрт Долэт.

Лу сымэ куэд щІауэ ІукІыжат, итІани Мусэхэ я куэбжэм деж щызэхэувар зэхэтт зэныкъуэкъуу. Кулакри подкулакри аргуэру яхузэхэмыгъэкІыу зодауэ. Къуажэ Советым Нахъуэ, Астемыр,

Къазджэрий, Исхьэкъ, Ахьа сымэ шызэхэт Ысхьауэ зэхэсш, пщэдей зэхэтыну зэІушІэм шыжа ІэnumкІэ зэчэнджэщу. Пщыхьэщхьэр хэкІуэташ, мазэгъуэ нэху хьуауэ къуажэм мазэр къышхьэщытш, псыншІэ-псыншІэу фыгъуэлъыж, пщэдей Іуэхушхуэ къыфпэщылыш, жиІэ хуэдэ.

ИкІи пэжт, къуажэм къапэщылъыр Іуэхушхуэт.

ЕпщыкІуханэ псалъащхьэ

ЗЭІУШІЭШХУЭ

А жэщым къыхэмыштыкІыу Щхьэлмывэкъуэ дэс псори жеякъым. Нэху мыщу къэтэджар куэдт.

Зыкъомым я гум къэкІыжат Аралъп Залымджэрий жылэр зэхуишэсу игъащІэм я нэгү щІэмыкІа шаригъэлъэгъуар – Бот сымэ ягъэуу укІыкІейуэ щаукІа махуэр. Астемыр, Елдар, Степан Ильич яхэтү тешанкІэм ису къакІуэу, нобэ советскэ властыр Щхьэлмывэкъуэ щыдгъэувауэ къыдолъытэ, жаІэу зэІушІэшхуэ щащІари я гум къэкІыжаш, а махуэм жылэр зэрызехьат, пщыхьэщхьэм Щэрданхэ я шыр Жыраслъэн идыгъущ, шэщми мафІэ къридзыжри, цІыхур мащІэрэ игъэгүзэват! Нышхьэбэ хуэдэу, жылэм балигъыу дэсыр жейм емызгъыу нэху ягъэшауэ шытыгъаш.

Хьэуэ, дауи жыІэ, Щхьэлмывэкъуэ ягу къагъэкІыжын шыІэт.

Лу сымэ пщэдджыжь нэмэзым къызэщыури, занщІэу Жыраслъэн и шэщым кІуаш, спектаклыр ягъэхьэзырыну. Къазджэрий яхэтт, и Іэщхьэлъащхьэ дэхьейрэ и кІапкъым джыдэр дэІуауэ. Зэ ІушІэ зэхуашэсмэ, жылэр правленэ пщІантІэм шызэхуэсу я хабзэт, ауэ мы зэм зэІушІэр Жыраслъэнхэ я пщІантІэм къахьат, спектаклым и хьэтыркІэ. Нахьуэ гуащэм жрилаш: умыгузавэ, фи пщІантІэм зэІушІэ шытщІмэ, щІэтщІыр уи лІым щхьэкІэ жылэр шэсыпІэ идгъэувэнущи араш, Жыраслъэн и пщІантІэм шызэхуэсмэ, Іуэхур нэхь зэфІэкІыгъуаф Іэ хьунущ.

Гуащэр унэм къышІэмыкІыу щхьэгъубжэмкІэ къыдэплът. Япэ иту къэкІуар молэ, хьэжы сытхэу духьэшыкІэ зэдджэхэр арат. Абы я Іуэхур зэрымышІагъуэр ящІэжу къышІэкІынти, нэщхьей-нэщхьейуэ уэршэрт.

Дыгъэр къыдэкІуэтея къудейт, цІыхур къызэхуэсу щыхуежьам. Махуэкум уджэу мэремым къызэхуэсащэрэт, жызыІа молэм и псалъэр нобэрей къызэхуэсыкІэм хуэпхь хьунутэкъым. Зыгуэрэм кьихьу къыхыфІидза пхьэ дакъэжьри сэбэп хьуат, абы техуэр тетІысхьауэ тест. Япэ зыкызыгъэщам яхэтт Сэид. Нэхь динщІэкъухэм зы защІауэ, къапсэлъ щІагъуэ щымыІэу, «алыхьым жиІар хьунш», жаІэу зэхэст. Зыгуэр къахыхьэрэ, шэху цІыкІуу: «Сэлам хьэлейкум», – жиІэмэ, «Уалейкум сэлам», – жаІэу шыст, я щхьэр ягъэсысу.

Нэхь зыхуэмышшэчхэм зэдауэу къаублэ щхьэкІэ, Сэид сымэ къафІэІуэхутэкъым.

Долэт, Мусэ, Мэсхуд сымэ я жьэр увьІэну Іэмал зимьІэт.

Мусэ кьыхидзат:

– Пльагьурэ, Мэсхуд, жылэр кьызэхуос, шхьэ гьэва хуагьэ-т Іыльа хуэдэ. Тхьэм ещІэ, Мэсхуд жиІэм демьдаІуэмэ, доу-нэхьу, жаІэу кьыщІэкІынщ.

– Уэрамэ пщІэрэ кьыщІэкІуэр.

– Лло сэ кьыздальэгьуар? – щІоупщІэ Мусэ, – сытутнакьа-кьым е сыткьым.

Мэсхуди жиІэн егьуэт:

– Лло, кьыбдалгьагьун мащІэ? Кулачым я пхэм нобэ тхьэм-был зэкІэрыщІакІэ еуэнуц.

Мэсхуд, хуэзэу жиІа кьыфІэщІыжауэ, Долэт дежкІэ йоплгьэкІ, кьыщытхьун и гугьэу, арщхьэкІэ Долэт тІуми закьы-пэщІесэ:

– Догуэ, уи пхэм, подкулачникщ, жаІэу дамыгьэ кьытра-дзэмэ, дауэ хьуну? – жєІэри.

– Лло сыщІэподкулачыр, Долэт?

Долэт кьєбгьэрыкІуэну хьэзырт:

– Мусэ и ІупэфІэгьум уащыщкьэ? ЫІ? Уи гугьы уэ!

– Гум щІэщІа шитІыр кулакщ, бгьурыщІауэ кІуэр под-кулачщ. Кьыбгуры Іуа? УщІэщІамэ, нэхьыфІщ, убгьурыщІа нэхьрэ, щІэщІар зи мыхьуми гьуэгум тетщ, бгьурыщІар кьур-гьакьым хэтү макІуэ.

Мэсхуди хьуэрыбзэ зыкьешІ:

– Пэжу, уи вакьэ щабитІыр лэжьащи, кьургьакьым пльа-хагьэнщ хьэмэ тутнакьэщым щыбгьэлэжьа?

Мусэ мэгуфІэ а тІум щєдаІуэкІэ.

Жылэр кьызэхуэсауэ зэхэтщ. Вэрокьуэ Нахьуэ льягапІэ тІэк Іу иригьэщІаш, кьэпсалгьэр абы дэкІуеин хуэдэу. Езыр япэ иту льягапІэм кьытеуващ. Цыхум псэльэныр тІэкІу-тІэк Іуурэ щагьэт. Нахьуэ и псалгьэр Жырасльэн и ІуэхумкІэ кьыщІедзэ. И дунейр кІыхьами-кІэщІами дыгьуэгьуакІуэм хэмытыжыну тхьэ иІуауэ щытми, и псалгьэм епщІыжри Жырасльэн шы идыгьуащ, жиІэри Нахьуэ кьыщІидзащ, Жырасльэн зиш идыгьуар жылэм ямышІэ хуэдэ.

ЗэІуцІэры щым хьуащ. Нахьуэ ирекьутэкІ:

– Бгьэр куэдрэ уэмэ, и дамэр мэкьутэ, жи. Жырасльэн и дамэр щыкьутэн махуэр кьэсащ. Ар кьыгурыІуэрэ – и насыпщ, кьыгурымыІуэрэ – хуэфашэ игьуэтынщ. Колхозыр имьдэу Жырасльэн дежкІэ зестмэ, мынэхьыфІу пІэрэ, жызыи щыІэщ. Жырасльэн кьуршым ихьэжауэ жаІэ, кьуршкьым, щІы кьатиблым щІыхьами, тІэщІэкІынукьым. АтІэ нэхьыфІыр, нэхь захуэр сыт? КьыкьурекІ Жырасльэни зыкьыдрет. Мєс, и унэгуащэр гукьыдэмыжу унэ нэщІым кьыщІэнэжаш, и ахь-рэтыр ноби, пщэдеи – пщІэну щыткьым, хьэдэ кьуаншэу

кышцІэкІынкІи мэхъу. Дэри дыгушцІэгъуншэкъым, гуашцэр шхын шхъэкІэ лІэуэ ди гуапэкъым, тхуэцфІэкІ хуэтцІэми, ягъэ кІынуэкъым. Жыраслъэн и унэм хъыджэбз цІыкІу интернат кышщызэІутхыу, езы гуашцэри пщафІэ хуэдэу яхэдгъэтІысхъэмэ, хъуну кыдолгытэ. Бурун кышщызэІуаха интернатым шцІэсыр шцІалэ цІыкІу защІэщ, хъыджэбз цІыкІу интернат дэ кызэІутх шхъэ мыхъурэ? Астемыр сымэ дызэчэнджэщри а Іуэхур кыддиІэтыну Инал дельэІуну дызэгурыІуаш. Жыраслъэн папщІэ жылэр нобэ шэсыпІэ иувэрэ – хъарзынэщ, абыи хуэфашцэ увыпІэ игъуэтынщ, хабзэм и анэмэтщ, хабзэм иужькІэ жылэм я анэмэтщ. Советскэр залымыгъэ зэрихъэну хуейкъым, лажъэу шхэжым и гугъу ищІынуэкъым, ауэ мылажъэу шхэн зи гугъэм лажъэ иригъэгъуэтынукІэ, тхъэ со Іуэ. Догуэ, мыгурыІуэгъуэу пІэрэ ар? Чачэ фІэкІа ар зыфІэмыкъабыл жылэм дэсу сщІэр-къым.

Вэрокъуэ Нахъуэ Налшык къалэ яшэу, а зи гугъу ищІ Іуэхум-кІэ кызэрепсэлъар зыщІэу зэІушцІэм хэтыр Астемыр хуэдэ зы-рызт.

Хъыджэбз интернатым кыигъэгүзэва къахэкІащ:

– ЛІо, а интернат жыхуэпІэр: хъыджэбз цІыкІухэр зэхуэпшэсу, кхъуэл ебгъэшхыу Россейм ебгъэшэну ара?

– Хэт ипхъу къуитын уи гугъэ?

ЦІыхур кызэщІэващ. Зыгуэр къахэкІиикІт :

– Дунейр зэрыхъур дауэ? ИжькІэ у Іэбэмэ, кърым хъаным деж шцІалэрэ хъыджэбз хэплгыхъарэ гъэ къэс яшэу щытауэ жаІэ. АтІэ иджы ди хъыджэбз цІыкІухэр Мэзкуу едгъэшэн хуей хъуа? – жиІэу.

Чачэ зытепсэлгыхъын занщІэу кыигъуэтащ, зиудэу фызым яхэтт, и пэ папщІэр нэхъри папщІэ хъуауэ, интернатым и гугъу и тхъэкІумэм зэрищырхъэу, кызэщІэнаш:

– Догуэ, кызгурыгъаІуэт мы зы закъуэр. Хъыджэбз цІыкІухэм я закъуэ яшэну Мэзкуу хъэмэ абы якІэлгыплгыын фызыжъ, сэ схуэдэ гуэр, я гъусэну? – жиІэри.

ЗэІушцІэр зэщІэдыхъэшхаш.

– Фи нэмыс нэхъ лъагэ ухъу. Нобэ хуэдэу сощІэж: си шцІалэгъуэу, сыхъыджэбздэсу унэидзыхъэ кыиттеуауэ щытащ, кърым хъаныр яхэту... Унэидзыхъэ щымыІэжыну жаІа мыгъуэти. Дауэ хъыджэбзыр зейм кызэрытепхынур?

Мэсхъуд ЦІыхур аргуэру игъэдыхъэшхаш:

– Умыгузавэ, Чачэ. Яхъмэ, уэракъым яхъынур.

Чачэ ямыгъэпсэлгъа шхъэкІэ, а фызыжъым къедэІуэн Іэджэ щыІэт. Нобэ зэхихар ирикъунщ Чачэ. Пщэдей фІэкІа пІалгъэ имыІэу цІыхум яыхъэнщ, фыхуэсакъ, хъыджэбз цІыкІу зиІэр фымыбэлэрыгъ сыт, жиІэу. Арыншэми, Чачэ хыбару зэримыхъэ щыІэтэкъым. Молэр хэкум ирагъэкІынуш, жиІэу жылэм япэ кыдзыхъар Чачэт.

Фызыжым и жьэр зэтрип Iэртэкым. Иджыблагъэ Инал щхьэхынэу хэкум исыр съезд ищIу зэрызэхуишэсам ещхьыр-кьабзэу, жи Iэрт, молэуэ Къэбэрдейм исыр зэхуашэсынурэ ирашынуш. Уафэмрэ щIыльэмрэ арэфкIэ шызэгъэкъуам деж духьэшы кьуажэ ягъэтIысынуши, ар дыдэраш зыдашэнури. А духьэшы кьуажэм укьикIыжу укьэкIуэжыну Iэмал зимыIэщ, укьэкIуэжмэ, пшэ хужьыбзэу гъатхэм деж уафэм кьытрихуэм ещхьуш укьызэрыкIуэжыну. Ана, а си псэ тIэкIу, пшэр псалъэрэ, уэшхыр я нэпсщ, жи Iэрт Чачи, Адыгей здэщыIам молэри хьэжыри зэщIакъуэу Сыбыр ирагъашэу зэхихати, а хьыбарри кьуажэм дэз ищIат. Езы Чачэ и нитIкIэ илъэгъуауэ жи Iэрт: духьэшыуэ хэкум исыр ирашыну мафIэгум щрагъэ-тIысхьам, хьэжыхэр гьушI гьуэгум тегъуальхьэу, мафIэгум гьуэгу ирамыту тельауэ.

Чэзур дэ кьытлгысаш иджы, жи Iэу Чачэ кьыхьа хьыбарыр зи фIэщ хьур мащIэтэкым. Ар зымыдэ Iэджи щыIэт:

– Уа, молэм джажэпкь ящIаш. Фымыгузавэ. Я ныбэм щэ тельыр тельу щIыIэм иукIынкьым, – жаIэу.

Ар зи жьэ кьыжьэдэкIыр щIалэгъуалэр арати, я адэ-анэхэр кьахуилтырт.

Иджыпсту зэхэт зэIушIэм Чачэ и хьыбарым едэIуа Iэджэ яхэтт.

Нахьуэ жи Iэнуриуха нэужь, Мусэрэ Долэтрэ псалъаш. Мусэ фIэзахуэт: колхозыр шэсшыIэ иувэм, колхозыш ямыдыгъуу нэхь кьызэтенэнщ, жи Iэу. Ар зы, етIуанэу, колхоз псалъэр советскэм нэхь кьабыл ищIынщ, жылэм я унафэм нэхьрэ, сыту жып Iэмэ колхозым молэ хэткьым, кьуажэм молэри кулак сытхэри дэсщ, а псор зэхэбгъэпшахьуэмэ – къезэгъыркьым. Долэт егупсысщ Мусэ жи Iами, ар пэжу кьилгыташ:

– Уэлэхьы, пэжым – колхоз псалъэр нэхь щIэх советскэм и гум нэсынщ. Молэ псалъэр сытым шыш?

Молэхэм заушэхуат, я щхьэр кьыфIэхуауэ. Долэт молэм я дежкIэ еплъэкIаш:

– Молэ псалъэм пшIэ щиIар зэфIэкIаш. Иджы советскэр зэдаIуэр молэр аракьым, – жи Iэри. – Уэлэхьы, си пашIэр уэз-мыгъэупсмэ, молэуэ кьуажэм дэсым щхьэкIэ зы хьарбыз фа кьуатмэ. Молэм нэхьрэ нэхьыфIш кулачу жылэм дэсыр. ЛъэкIтэмэ, согъэпщI, Мусэ Жыраслъэн деж ныбапхьэкIэ мыпщ-тэмэ, Мэсхьуд подкулачникри дэщIыгъуу. Мэсхьуд щхьэлым сытегъэуэвэ, же Iэри уэрамым дэтщIаIуэу. Тегъэуэвэ, щхьэл умыгъэлэжэнуэмэ. Советскэм пэжкIэ бгъэдэтрэ щIэгъэкъуэн хуэхьур дэраши...

Долэт кьызэрыкIат, арщхьэкIэ зэIушIэр кьызэщIэвауэ ягъэ-псалъэртэкым. ЩIалэхэм ящыщ кьэджаш:

– Kыгуугу! – жи Iэри.

Зыкъом дыхъэшхаш.

– Уэлэхы, кЫгуугу уэзгъэлыагъунмэ! – жиІэу Долэт и ма-
къым зригъэлыэщІа щхъэкІэ – дэнэт! Псори хъэргъэшыргъэ
зэрыгъэхъуаш;

– ПэкІэ щІыр егъэвэн хуейщ абы.

– Хуэмызар лЫф Іщ, жи!

– Зи ныбэ изым ящыщ ари. Къызэтреч!

– Щыгъэт, Долэт, уи плэ ис. Молэ здагъагІуэм адэкІэ уамы-
гъагІуэмэ, сэ жысІэр пцІыщ! – жаІэу.

Нахъуэ адэкІэ игъэпсэлъакъым Долэт, псалъэр Астемыр
иритри.

Астемыр хуэмыпІащІэу утыкум кыхъаш. ЗэІуцІэр щым
хъупатэкъым иджыри. Нахъуэ кІиящ:

– Ей, фысабыр зэ! Щывгъэт, жысІакъэ? Псалъэ иІэщ Асте-
мыр.

Долэт здыхэувэжам деж зэрыгъэкІий щыІэт. Астемыр псалъэ
къызэрырату, Къазджэрий гуэщыбжэм деж къэуващ къедгІуэну.
Астемыр жъагІуэ къудейтэкъым, цІыхум фІуэ къалъагъурт,
жиІэм къедагІурт. Иджыпстуи занщІэу утыкум кърилъхъэнутэ-
къым и гум илъыр, жыжъэу къыщІидзащ:

– Колхозыр аракъым Жыраслъэн папщІэ шэсыпІэ увынур.
АтІэ хэт? Къуажэр аращ, – жиІэрт Астемыр, – колхозыр унагъуэ
щэ ныкъуи хъуркъым, къуажэр миным нос. Пэж жысІэр, На-
хъуэ?

– Колхозыр унагъуэ плыщІрэ блырэм, уэлэхы, зэрыхъур, –
къыпищаш Нахъуэ.

– Зэрыкъуажэу колхозамэ, мис итІанэ колхозыр шэсыпІэ
ибгъэхъэ хъунт, – иригъэкІуэкІырт Астемыр. – АтІэ сыт
зэбгъэшхъ хъунур? Дэшхуэм ещхъщ. Дейм дэр къыщыпыкІэм
деж зэрыхъур фошІэ: нэхъапэ щІыкІэ щхъуантІэ хъужауэ зы
тІэкІу къышедзэ, тІэкІу-тІэкІуурэ ин мэхъу, арщхъэкІэ купщІэр
мышъэнэншэ тІэкІуш, езыр ину плъагъу щхъэкІэ. Дэр хъуа иужь,
дафэм щыз мэхъу, дафэ щхъуантІэри къочэри дэр дэ хъуауэ
къыпоху. КолхозкІэ дэ дызэдждэр дэм купщІэ тІэкІу ирищІауэ
аращ, атІэ а купщІэр дафэм щыз хъуху, и гугъу пцІы хъуну-
къым. Мис аращ Жыраслъэн папщІэ къуажэр шэсыпІэ иувэмэ,
сэ тэмэму къыщІэслъытэр...

Астемыр и псалъэр куэдым ягу ирихъауэ:

– Плъагъурэ абы зыхуигъэкІуар?

– Уа, Іушщ Астемыр.

– ИгъащІэм тхылъ йоджэ, атІэ хъэдагъэ кІуэн имыщІэу, –
жаІэрт.

Астемыр и псалъэр иухатэкъым:

– Жылэр бедняк, кулак, молэ сыт жиІэу гуэшауэ жызыІэ
щыІэщ. Ар тэмэмкъым: жылэм кулакыу е молэуэ дэсыр зырызщ,
адрейр зы минкъым зэрыхъур. Жылэр зэрыжылэщ, унафэу

къаштэр унафэ хъун хуейщ. Цыхум жаІэр аращ партыр зэдаІуэри, фыкъэпсалтэ.

– Астемыр дахэу жиІащ жиІар. Ауэ абы и псалтэм сызэрымыарэзы хэтци, сэри жылэм сащыщү шыщыткІэ, зы псалтэ жысІэнут, – жиІэри Мусэ къэуващ.

– ЖыІэ.

Мусэ утыкур иубыдащ, Нахъуэ жиІэnum нэмысу.

– Къылышбийм и зэманым жылэр зэрыжылэт. Уэрат, сэрат. Иджы шэ фІэІуам дыхуэдэщ: хэт шэжыпс хъуащ, хэт кхъуей хъуащ. Дауэ иджы дэ дызэрыжылэр: ди тхэкІумэр яудэгуауэ, ди щхьэр здэтхьын дымышцІэу дыкъэнащ. Уанэш зиІэр кулакыу жаІэ. Уанэш сиІамэ, колхозым естащ. Абы щхьэкІэ сэ Іумпэм щхьэ сащІын хуей? Сэиди жьы хъуащ, ноби пщэдеи... лъакъуэ лъэныкъуэкІэ мащэм итщ. Абыи сыт и лажьэр? Сыт ари СэлэфкІий щІебгъашэр, нэмысыххэу лІэнкІи мэхъу. Щхьэл зиІэми и лажьэр сыт? Абы и щхьэлым дыщымыхъэжэу дыпсэуа нобэ къыздэсым? Къазджэрий и гъусэ мо къуощхьэ щІалэр зэуащ, бэнащ, советскэм папщІэ и щхьэ хилтхьэным тІэкІут къэнар. АтІэ ар зэхэзехуэн щІащІри сыт? КъысхуэщІаркьым иджы Инал ифІри и бийри. КъагурыгъаІуэ, Астемыр, ар жылэм.

Мусэ и псалтэр зэриухыу, Іэдэм, сывгъэпсалты сыти жимыІэу, лъагапІэм къыдэлъеящ, и щхьэл дэкІуеипІэм дэкІуей хуэдэ.

– Фэ зэхэфхыу псалтэ закъуэ жесІэнут сэ, Астемыр, – къыщІидзащ Іэдэм. – Догуэ, Астемыр, уи щІалэ цІыкІур аракъэ тхылгэрэ хысэпрэ сзыгъэщІар? Сыт атІэ емынэм сызэрихуэу си жьыщхьэм хьэрфри бжыгъэри шызэзгъэщІар, щхьэлыр стэфхыу губгъуэм сифхуэжыnumэ? Япэм хъэжэну къакІуэм къишэ нартыхур ауэ сытми нартыхут, иджы къашэр сыт? ШыІусым хуэдэщ, уеblэмэ щхьэлъэфІей хэлъу къашэ. АтІэ, уэ нартыхуфІ къэпшауэ, щхьэлъэфІей зыхэлъыр пхуэсхъэжрэ уэстмэ, бдэну? Хэт сыт хуэдэ къишамы зэхэзмыгъэгъуащэу сахуэхъэжэну аращ сэ тхыль щІызэзгъэщІар. Щхьэж и къэным и унэцІэ тызотхэж, къишам и чилэ бжыгъэр тетыху. А къомыр нэхъ зэгъэзэхуэгъуейщ, жылэр кулач, беднач жьпІэу бгуэшыным нэхьрэ...

Долэт яхуэмубыду утыкум къильэдащ аргуэру:

– Сэ сфІэзахуэщ къулыкъушІэ колхоз тщІыну. Сыту жьпІэмэ, къулыкъушІэ псом я ІэнатІэр зэхуэдэкъым. Зым и къулыкъур нэхъ гугъуш, адрейм ейр нэхъ тынщ. Колхоз тщІымэ, нобэ ІэнатІэ гугъум Іутар пщэдей ІэнатІэ тыншым кІуэнцІ. Псалтэм папщІэ, нобэ унэ хуабэм щІэсу тхыль еджар пщэдей кІуэнци уэлбанэм хэту шы исэкІынщ. Захуэкъэ ар? Абы девгъэгупсыс.

Исхьэкъ и накъырэр къиштэу зыгуэр къригъэкІыу щІидзэри, Долэт игъэпсэлъакъым. Долэт, акъылышхуэ зыхэлъ гуэр къипсэлъа хуэдэу, кІуэри здэщытам увыжащ.

Астемыр етІуанэу къэмыпсалтэу хъуакъым. Исхьэкъ,

бжъаиипэмкІэ и пашІэр ирилъэш ІэкІу, къедаІуэрт.

– Фэ жыфІа къомми седэІуаш, – жиІэрт Астемыр. – Шэ зэщІэкІам дыхуэдэу жеІэ Долэт, шэжыпсыр щхъэхуэу, кхъуейр щхъэхуэу. Догуэ, хэту пІэрэ шэжыпсу иракІутыр е кхъуейуэ къанэр? Абы хуэдэнкІи мэхъу, пщІэну щыткъым. Кхъуей хэтхыну дыщыт ІысакІэ, шэжыпси плъагъунщ. Ар нобэ къежъа Іуэхукъым. Къылышбийм и зэманми арат: Щэрдан Берд, Аралъп Залымджэрий – абы хуэдэр арат кхъуейр, адреј къому Бот тхъемыщкІэм хуэдэр е Исхъэкъ сымэ хуэдэр шэжыпст, ипкІутми хъм ептми хъунут. Нобэ революцэм зэрихъуэкІаш ари. Кхъуей-уэ зыкъэзылътэр шэжыпсу къыщІидзри, шэжыпсу щытар кхъуей хъуаш. АтІэ шэр сытым зэщхъэшихурэ? Лъатэм. Лъатэ хъужыр ди политикэр аращ. Политикэр цІыхум къащІэлъадэри шэр зэщхъэшихаш. ЦІыху псори зэщхъкъым: зым ейри имейри зрелъэфалІэ, адрејм, жэщ-махуэ жимыІэу, хузэфІэкІ къигъанэркъым – мэлажъэ. А тІум я унафэр революцэм ищІаш: лажъэр ирелажъэ, мылажъэр шэжыпсым хуэдэу икІутын хуейщ е хэкум игъэкІи къундэпсо хъунщ, жиІэри. Зыуи пщІы мыхъурэ – и Іуэхур щхъэхуэщ. Мусэ жиІаш: япэм шатэ тельми, нэгъуэщІми – зэрышэу къэнэжу щытащ, жиІэри. Зышумыгъауэ, Мусэ. Щытакъым. Иджыщ шэр зэрышэу щытмэ, нэхъыфІу къыщальытэр, цІыхур зыуэ, ззакъылэгъуу, зым кІэрыхуар зым къищтэжу хъумэ, нэхъыфІу къыщальытэр. Іэдэм япэм къыхуашэу щытар нартыхуу, нобэ къыхуашэр шы Іусу жеІэ. Абыи пэж хэлъу къыщІэкІынщ. Уи адэ шхын щхъэкІэ лІат, шыжаІэм, Іэу, игъуэту лІа, жиІаш. Абы хуэдэщ ари. НартыхуфІиІэу щытыгъатэмэ, шы Іус къишэнт? НартыхуфІиІэу шы Іус заготовкэм езыщэ щымыІэу ара фи гугъэр? Иджыпсту зи гугъу тщІыр Жыраслъэнщ. Жыраслъэн цІыху дэхуэхаш. Абы и зэран къуажэм къыдэкІауэ сщІэркъым. Мес, фэри фолъагъу, къуршым ихъэжаш. АтІэ къуажэм къыщальхуауэ, къыдэхъухъауэ щыщыткІэ, шэсу дыхуэувми, ягъэ кІынкъым. КъыгурыІуэнщ, ди хъэтыр къылъагъунщи къыгъээзэжынщ. Си гугъэщ дыкымыгъэпщІэну. Советскэм сеныкъуэкъункъым, жиІэри псалъэ итати – еныкъуэ-къуакъым: къыжралэ и унафэу, къулыкъу ищІаш. АтІэ лІо Жыраслъэн и пхэм тхъэмбыл зэкІэрышІакІэ ушІеуэнур? ДахэкІэ епсэлъауэ ди лъэныкъуэ щІын хуейщ, армырмэ, шы емылдыжым ещхъу, нэхъри щІихъэнущ. Инал и гум абы Іей хуилъу щытамэ, жылэр шэсу фыуви Жыраслъэн къефшэлІэж, жиІэнтэ-къым. АтІэ, жылэ, куэдрэ зидмылътэфыхъу ди Іэр дывгъэІэти Жыраслъэн и унафэр дывгъэщІ. Езы Инал нобэ къэкІуэнкІэ хъуну жа Іэ. КъакІуэмэ, хъарзынэщ – зэрыжытІауэ тщІынщ, жытІэнщи жетІэжынщ, захуэкъэ ар?

Зыкъом зэІушІэм къыхэпсэлътыкІаш:

– Уэлэхыи, захуэм.

- Іэу, зиунагъуэрэ, хабзэри араш.
- КІуапІэ имыІэу псалъэ узыншэщ.
- ИІэ, атІэ, дывгъэІэт Іэ, – жаІэу.

Вэрокъуэ Нахъуэ аргуэру бжыпэр иубыдыжащ, зэІушІэм Іэ яригъэІэтын и хысэпу. Астемыр шэч лъэпкъ къытрихьэртэ-къым Іуэхур тыншу зэрэкІуэкІыным, сыту жыпІэмэ Жыраслъэн и Іуэху закъуэр аратэкъым зэІушІэр щІызэхуашэсар. Ар псоми ящІэрт. Щхьэл жыпІэнуши, ари Іуэхушхуэкъым. Астемыр къызэрилъытэмкІэ, «Іэдэм и щхьэл» жыпІэкІи, ауэ «колхоз щхьэл» жыпІэкІи – аракъым Іуэхур, уеблэмэ мыр къатызох, мор къатызох, жыпІэу цІыхур колхозым шумыгъащтэмэ, нэхъыфІт. ЦІыхур колхоз пщІынымэ, дахэкІэ щІы, ягурыІуэ, къагурымы-Іуэр къагурыгъаІуэ. Астемыр абы щегупсыскІэ, Думэсарэ жиІари, Лу жиІэу зэхихари – псори и гум къэкІыжырти, ярэби, мыбы я гум илгыр армырауэ пІэрэ сэ жысІар, жиІэу иныкъуэми гупсысэрт. ЗэІушІэм кърихьэлІам ящыщү Мэсхьудрэ Мусэрэт щхьэл Іуэхум щхьэкІэ зэныкъуэкъур, щхьэлыр зейм къыщы-тепхкІэ, щхьэлтету щхьэлыр зяр къэвмыгъанэ, жиІэрт Мэсхьуд. Мусэ ар идэртэкъым.

АрщхьэкІэ а тІум жаІэм Іуэхур тращІыхъакъым. Іэдэм унафэ хуашІащ гъавэу къашэр зэхимыгъэгъуашэу икІи нэхъ щабэу хьэжэну, къэным хьэрф тритхэри нэхъ ІупщІу икІи зэхуэдэу тритхэну, абы ищІыІужкІэ хьэжыпщІэр имыхъуэжыну, я дежи имышэну. Езы Іэдэми абыкІэ арэзы щыхъум, Жыраслъэн и Іуэхум къытрагъэзэжащ.

Нахъуэ и маузерыжыреІэри и ныбашхьэм къытрилхъащ, цІыхум нэхъ ялъагъун хуэдэу. Іуэхушхуэ гуэрым къыщигъэгугавэм деж, Нахъуэ абы хуэдэу ищІи хабзэт.

– АтІэ, Іэ тІэтыну араш къэнэжари Іэ дывгъэІэт, – жиІэри Нахъуэ жылэм къахэплъащ, – Жыраслъэн дахэкІэ жылэм къы-дыхьэжрэ, и унэм къэкІуэжмэ нэхъыфІ, хьэмэрэ и пхэм тхьэм-был зэкІэрыщІакІэ деуэрэ къыдэдмыгъэхьэмэ нэхъыфІ? Абы и унафэр дызэхуэарэзыуэ дывгъэщІ.

– Уа, тхьэмбыл зэкІэрыщІакІэ дауэ узэреуэнурезыр къырым ису? – жиІэри зыгуэрым зэІушІэр игъэдыхьэшхаш.

ЦІыхур зэрыдыхьэшхари зэрантэкъым, сыту жыпІэмэ нэхъ хьэлэл хъуат, Жыраслъэн къэкІуэлІэжрэ и жьэгу дэсыжмэ, и щхьэ иІыгъыжу, и фызсымаджэ кІэлъыплъу, зэран мыхъуу псэу-мэ, нэхъ яфІэкъабыл хъуат. Псоми я Іэр лъагъуэ яІтащ, унащхьэр къатеуэу щІаІыгъэ, жыпІэну.

Я Іэр зэрыІэтауэ гушыІэн шагъэтыртэкъым:

– Тхьэмбыл зэкІэрыщІар Исхьэкъэ старэ Жыраслъэн деж гъэкІуамэ хъунт... СогъэпщІ, кхъуэм къыщІигъэІа мыщэу, и диным иримыхутэм...

– Хъа-хъа-хъа! Уэ-хъы-хъы-хъы!

Нахъуэ къахуилъащ:

– Уа, щалэгъуалэм фи дзэлыфэ фтІыну фыкъэкІуа? Щывгъэт, – жиІуэ. – АтІэ, жылэ, къыджефІакъым жывмыІэж: Жыраслъэн и унэ къекІуэлІэжмэ, тфІэзахуэу шэсыпІэ доувэ! Аракъэ ди Іэ щІэтІэтар?

– Тэмэм!

– Аращ захуэри! Тхъэм узыншэу кыхыбж! – Нахъуэ щэтащ, ар зыти зэфІэкІащ, жиІуэ. Псоми къагурыІуащ нэхъ Іуэхушхуэм и чэзу къызырысар. Нахъуэ лъагапІэм тетт зигъэджэрэу.

– Иджы мэджыт зэхуэшІыным и унафэ тцІынщ, – жиІэри Нахъуэ къахэплъащ жылэм, зэІушІэр и щыпэлъагъу хуэдэ. – ГурыІуэгъуэу жысІэрэ?

Псори щым хъуащ. Сэид и жьэпкъым башыр щІэгъэкъуауэ щыст, адреи молэхэм языныкъуэм я щхъэр ІэкІэ ялыгът. Зы молэ пцэ кІыхъ гуэрым и нэр щІригъэлъафэу мычэму нэмэзыбзэ къибжырт. Сэид и нэпсыр къыщІэжырт, ауэ къыпхуэщІэну-тэкъым гырэ мыгърэ, нэк Іэпсыжэ хъуати. Хъэжыж зыкъом къекІуэлІам абэ ящыгъыу, хъэжы сарыкъ плтыжъри ящхъэрыгъыу зэхэст. Псоми нэмэзыбзэу ящІэ тІэкІур къабжырт:

– Ла-иллэхъэ, иллэлахъ! – жаІуэ.

Астемыр къызэплъэкІати, Къызджэрий щытыжу илъэгъуакъым. Нахъуэ, ищІэнури жиІэнури имыщІэжу, Астемыр дежкІэ къэплъащ, дауэ тцІыну, жиІэ хуэдэ. Астемыри зиушэхуат. ЗэІушІэм псалъэн къыхэкІыртэкъым. Сыту фІыт, иджыпсту Инал къакІуэу къахэпсалъыхъамэ, жиІэрт Астемыр игукІэ, арщхъэкІэ дэнэ – Инал сынэкІуэнуш, жиІа щхъэкІэ, къэкІуакъым. Ари ушыхуейм деж бгъуэтыркъым, тхъэм ешІэ: фэр-фэру зэфІэвгъэкІ жиІуэ и кабинетым щІэс, зэфІумыгъэкІмэ, бжъакъуэ зэрына фхузэрыгъэк Іыркъым жиІэнщ, ХъэфІышІэ и къыдыру, уигъэлъэнщ.

Мыбы хуэдэу дызэхэт хъункъым, жиІэри Астемыр лъагапІэм дэлъеящ. Долэт иригъэшІауэ щыта псалъапІэр асыхъэтым и гум къыщІэкІыжар имыщІэу къэкІыжаш, а псалъапІэм щыщ къэмынэжами. Астемыр зытеува лъагап Іэр зэшІэскъыскъэрт, упхрыхуным хуэдэу. А псори и гум къыщІэкІар Астемыр къызырышІидзэнур ищІэртэкъыми арат. Жылэ къызэхуэсам къахэплъэри Астемыр зыхэт ІуэхумкІэ къышІидзащ:

– Къэралыр къапщтэмэ – иджыпсту культурнэ революцэ щемыкІуэкІ щыІэкъым. Дэри кІыфІыгъэ дызыхэтам нэху къыхидзэ хъуащ. Дунейр хъэ къарэм ешхъамэ, хъэ къарэм маф Іэ къышІэнащи и цыр елыгъуэ. Долэт, Чачэ хуэдэхэм тхылъ ящІэ щыхъуакІэ, кІыфІым дыккъыхэкІыу аращ...

Долэт ар хуэшэчакъым:

– Уэлэхыи, сэ тутнакъэщым щызэзгъэщІамэ хьэрфри хысэп-ри!

Астемыр идактым:

– Тутнактыым хьэрф щызэбгъэщIами, Лу уримыгъаджэу хьуактым. ЩIэныгъэ зэбгъэгъуэтыным гъунэ иIэктым. ЩIэныгъэр махъсымэфIым хуэдэщ: узыIэпешэ. Лыжыхэм уащыхэмызагъэ къохъу: дэнэ дэ тхылъ щытхузэгъащIэр, набгъэ дыхъуащ, жаIэу. Зыщымыгъауэ, тхъемадэ. ЗымыщIэ зэзыгъащIэм и гъащIэм хохъуэ, жи. ЗэвгъащIэ тхылъыр. Набгъэ хьуам нэгъуджэ къахуэтщэхункIэ, соIуэ, уеблэмэ джэдхэм нартыху хьэдзэр кызыращыным ещхъу, фызыжыхэм хьэрфыр къращыпы-кIыу.

ЗэIущIэр нэхъ кызыерыщIэжащ, цIыхур нэхъ нэжэгужэ хъуащ. Астемыр, и псалъэм кыпищэмэ хъуну кылгъытэри, щIэушщIащ:

– Школым дыщIыхуейр зымыщIэ тхэт дэ сытми? Псалъэм папщIэ, ди къуажэр къэдвгъащтэ. Унагъуэ миным ноблагъэ къуажэр – школу дэтыр тIущ. Зым классиплI щоджэ, зым щеджэр зыщ. Зи сабий езымыгъэджэни бгъуэтынуктым. АтIэ а класситхум къуажэ сабийр дауэ щеджэну? Къезэгърэ абы фIэкIа мы жылэшхуэм школ димыIэу? Къемызэгъ дэнэ къэна, емыкIущ. Мэжджыту дапщэ дэт, жыIэт! Тху! ЕгъэджакIуэмрэ молэмрэ я бжыгъэр зэпэлгытыт! Духъэшъуэ зызылгытэрIэджэ-кIэ нэхъыбэщ, егъэджакIуэм нэхърэ. Культурнэ революцэ щIыжытIэн хуейр ара, жыпIэмэ, аращ. Мис абы къегъэлъагъуэ культурнэ революцэм хэт и лъэныкъуэми, хэт и мылъэныкъуэми. Революцэ щыхъукIэ, фронти щыIэщ. АтIэ егъэджакIуэр фронтым Iут хуэдэщ. Псоми къагурыIуэрэ фронтым кыикIыр?

Фронтым кыикIыр зыщIэ къахэкIактым, культурнэ революцэ жыхуаIэри ящIэрктым. Зауэм щыIами щымыIами зэхэхат: германскэ фронт, австрийскэ фронт, деникинскэ фронт жаIэу, ауэ культурнэ революцэми фронт иIэу ящIэртэктым.

– Культурнэ революцэм цIыхум я щхъэм кыпщыхъу революцэ жиIэу кыикI си гугъэщ, – жиIэу зыгуэр къэкIияти, зыкъо-мым ядактым:

– Уи адэм и бынщIар, цIыхум я щхъэм революцэ зэрит! – жаIэри.

– Догуэ, культурнэ революцэми цIыху щаукIрэ? Ар кыд-же Iи гурыIуэгъуэщ.

– Уэлэхьи, щаукI дэнэ къэна, уи щхъэр пагъэлъэтынум, пытай пымытай жиIэу. Уи гугъи уэ!

Зэзауэм кыщIадзэнут Долэт сымэ, арщхъэкIэ Астемыр Iэпауда псалъэм и кIапэр кыиубыдыжащ:

– Культурнэ революцэм, – жиIэрт Астемыр, – фронт иIэ щхъэкIэ, а фронтым лъы щагъажэрктым. Щагъажэмэ, зэрыщагъажэр шакъэщ. Дауэ? Революцэ щIащIыр цIыхур ирагъэджэну, щIэныгъэ ирагъэгъуэтыну аращ, цIыхум я нэм Iуль Iупхъуэ фIыщIэр ягъэсу, нэху ирагъэлъагъуну аращ.

Ар Iэджэми я нэт, я псэт.

- Тхьэм кыывигъэхьулІэ фи мурадыр.
- Хьарзынэкъэ нтІэ ар!
- Ей, тхыль пщІэныр куэд и уасэщ, – жаІэу.

Астемыр нэхъри тегушхуаш:

– АтІэ, мэджытым и гугъу тцІынщ: уэ, жылэ, мэджытым и Іуэхур зыІутыр мыращ: мэджыткІэ зэджэр кьэрэхьэлъкъым я тэмакъым тена кьупщхьэм хуэдэщ. А кьупщхьэр уи тэмакъым тенауэ, ушхи хьунукъым, убауи хьунукъым.

Астемыр гу лъитэжащ и псалъэр цІыхум ягу зэрыримыхьы-нум, арщхьэкІэ кьэбгъэзэж хьунутэкъым.

– Уэ мэджытым укыыщІахуауэ щІыщытар а кьупщхьэр уи тэмакъым тенауэ арагъэнт! – жиІэри зыгуэр кьэкІиящ, цІыхур игъэдыхьэшху.

АрщхьэкІэ Астемыр ар зэхимых хуэдэ зищІащ.

– Кьэрэхьэлъкъ тэмакъым зэран ухуэмыхьуу а кьупщхьэр кьыхын хуейщ, цІыхур тыншу бэуэн щхьэкІэ, – жиІэу иригъэкІуэкІ щхьэкІэ, зэІушІэр кьызэщІэват.

– Кьупщхьэр кьыпхуимыхым, тэмакъыр зэгуэбгъэжыну? – жиІэри зы ерыщ гуэр кьахэгуоуаш.

Нахъуэ и маузерыр ирикъуэк Іри Астемыр кьыдэщІу кьэуаш:

– АтІэ лІо, тІысэ, уи гугъэр? Уэлэхьы, зэгуэдгъэжми кьыщымынэн! Зи тэмакъ зэгуэдгъэжыни зэгуэдмыгъэжыни кьахэкІынкІэ мэхьу. ПашІэгъэлыгъуэм джэгу хэль? Кьэрэхьэлъкъым я тэмакъыр кьабзэу, узыншэу щытын хуейщ, тыншу бэуэн щхьэкІэ. Тэмакъыр щалъэщІкІэ зигу фІей илъым и гур бгъэкъэбзэн жыхуэпІэми зыри хуэІуакъым. Щхьэлмывэкъуэ дэсым игъащІэм щхьэл мывэр мывэм кьыхаІушІыкІыу есаш. Гугъу дехьу десаци, кьэгъазэ диІэнукъым. Андрей кьуажэхэм япэ димыщмэ, якІэ дыкыхуэнкъым. Мэджытымрэ школымрэ зэзэгъынукъым. Жэщымрэ махуэмрэ зы унащхьэ тескъым. ГурыІуэгъуэ ар? – жиІэри Нахъуэ Астемыр зригъэщхьу, и псалъэр иухаш.

Астемыр нэгъуэщІ щІыпІэкІэ кьыщыщІидзэну псалъэ кьыпІахаш:

– Мэджытыр, – жиІэрт Астемыр, – кьэралым зэрэпхалъэпкъ щыпІэкъым. Ар кьызэрыбгурыІуэнур дауэ? ЕджапІэ, сымаджэщ, кьулыкъушІапІэ, завод сыт хуэдэхэр псори кьэралым ейщи, кьэралым и нэлі кьатетщ, зыхуэныкъуэмкІэ кІэзонэр кьадоІэпыкъу. Мэджытыр щхьэ зытемыль унэжъым хуэдэщ: уэшхми еуфэнщІ, уэс кьесми унэм кьыщІосэ, жьы кьепщэми кьыщІопщэ. Ярэби, унэ блыныр Іисраф мэхьу, жиІэу кІэзонэм гу кьыльтитэну Іэмал зимыІэщ. Мэджытым щІэсыр унэ щІэмысыххэ хуэдэщ.

– Законьышэщ! Хабзэншэщ!

– Тэмэм!

– Шэрихэт шум и уанэр кьеутэклаш! – жиІэри зыгуэр кьэ-псэлъаш.

– Хуэбгъэзаш, – жиІэри Астемыр и псальэм адэкІэ кьыпишаш: – КъыщІеутэклари сыт! Шыныбэпхыр зэпаупщІати. Уи шыныбэпхыр зэпаупщІауэ шу ухъун? Апхуэдэу гъуэгум кьыте-на Іэджи щыІэш, шуми хыубжэ мыхъуу, лъэсми ящымышу. Шум ядэкІуэн я гугъэу ежъэмэ, я гъусэр ялбахъэу. ИтІани закьыфІо-щІыж, Урыху дыщэ шуш, жыхуаІэм хуэдэу. АтІэ, кьэрэ-хьэлъкьыр зи ужь иувэр абы хуэдэ шукъым. Дэ гъуэгунэ кІыхь дытетщи, гъуэгум хуэщІауэ дыщытын хуейш. Дэ зи ужь диувэну шур хэт хуэдэ жыпІэмэ, тхылъ зыІэщІэлъу, цІыхум щІэныгъэ ягъуэзмэ и гуапэу ежъа шур араш. Абы хуэдэ шу флъагъумэ, блэвмыгъэкІ, щІэфшэ фи унэ, евгъэблагъэ, араш дэ насып кьы-тхуэзыхьынур.

– Молэр кьуажэм дэфхуи, егъэджакІуэр вгъэхьэщІэ, жыпІэу аракъэ абы кьибгъэкІыр? – жиІэри зыгуэр кьахэгуюкІаш.

– КьурІэныр хыфІэдзи букварыр кьаштэ! Ара?

– Тобэ ярэби, плъагъурэ абы жаІэр.

– Ла-иллахь, иллэллахь!

Астемыр зэ ІушІэм яхэплъэрт, цІыхум ягу илъыр я нэгум щІэплъэмэ кьыщІэу. ЩІалэгъуалъэр, дауи, Астемыр и лъэны-кьуэт, ауэ лІыжъ-фызыжъ, духьэшы кьуажэм дэсым уагурыІуэ-ну фэ ятеттэкъым.

Нахъуэ и маузерыр аргуэру кьрильэфэкІыжри пиупщІаш:

– ГурыІуэгъуэщ. АтІэ мэджытыр зэхуэтщІыну арэзым Іэ фІэт! – жиІэри. Езы Нахъуэ и Іэр лъагъуэ иІэташ, псоми ялъагъун хуэдэу.

ЦІыхухэм загъэхьейртэкъым.

Нахъуэ и Іэр зэрыІэтауэ шытт, зэІушІэм яхэплъэу. Пщыхьэ-щхьэ пшапэ зэхуэгъуэм нэсат. Адэ щІыбагъымкІэ дэтхэр дахэ-дахэу плъагъуртэкъым. ЛІыжъхэм я щхьэр фІэхуауэ щыс пэтми, зи Іэ зыІэта щыІэу пІэрэ, жаІэу нэбгъузкІэ адэкІэ-мыдэкІэ плъэрт. Нахъуэ и псальэм щІэгубжъэжырт:

– ЛІо, щхьэ фымыІэтрэ? ГурыІуэгъуэу жи Іакъэ Астемыр? АтІэ Шкуро евгъэблэгъэну ара фызыхуейр, Астемыр зи гугъу ищІа шум и пІэкІэ?

Нахъуэ и кьуажэгъухэр ицІыхужырт, зытетым, бжэгъукІэ уеуами, пхутекІынутэкъым. Астемыр мэджытым кьыщыщІа-хуам шыгъуэ ар лей дыдэу къэзылгыта муслъымэнхэм иджы Іэ ІэткІэ мэджытыр зэхуащІыжын хуейт. Арат ІэтыгъуафІэу абыхэм щІамыІэтынур. Псоми ящІэрт, Нахъуэ зыгуэр фІэгъэ-напІэ ищІамэ, зыхуейр ІэщІэмыхъауэ зэремышынур.

Чачэ и закъуэтэкъым ерыщ екIуэу Нахъуэ и кабинетым

нэху шызыгъэщар. Уеблэмэ Iэ фIэтыху, псэ зыIут зэIушцIэм хэзгъэкIы-нукъым, жиIэу езыри иувекIыу жылэр

зэрыжылэу нэху шыху щигъэтыну тIэу еплъынутэкъым.

Нахъуэ аргуэру щIэупщIащ:

– ФIэтыну фи Iэр хъэмэрэ дызэхэтыну мыпхуэдэу?

ЩIалэгъуалэр зэрыгъэдыхъэшхыу псоми я щIыбагъым къыдэтт. Сэид сымэ я щхъэр къыфIэлэлыпэ хъуаш.

Къуршым ящхъэщыта дыгъэр тIысри, къурш къуапэ хужь-хэр, мафIэ къащIэна хуэдэу, къэлыдащ. Жэм шыгъуэ хъуати, цIыхубзхэм я IэлъэшIхэр зэрагъэзэхужырт, унэм кIуэжын я хысэпу. Нахъуэ Исхъэкъ дежкIэ зигъэзащ:

– Ей, уэрэдус, щхъэ умыIэтрэ уи Iэр? ЦIыхум я гум илгыр псэкIэ пщIэуэ жыбоIэ ит Iани, – жиIэри.

Исхъэкъи мафIэт:

– ЦIыхум я гум илгыр псэкIэ сощIэри аракъэ щIэзмыIэтыр! – жиIэри. – ЛIо сэ япэ сыпщIищыну? ЦIыхур зыдеIэмкIэ сэри соIэ. Жылэм я Iэр я Iэтмэ, сэри сIэтынщ. Сэ мэджытыншэу сымыпсэуфыну уи мыгугъэ. Мес, Астемыр мащIэ щIа мэджытым лъапэ зэрыщIимыхъэрэ? Дэнэ пхыну молэр? Щхъэ-хынэ съезд жаIэу Налшык хуэмыхуу хэкум исыр, Мэхъуд зэрахэту, щызэхуашэсауэ зэрыщытам ещхъу, молэ съезд пщIыуэ бгъэкIуэну?

– ЛIо, съезд укIуэныр тынш уи гугъэ? – жиIэри Мэхъуди закъригъэщIащ.

– Зэ бэяу уэри, – жиIащ Исхъэкъ, и псалъэр имыхуауэ. – Молэ шымыIэжынымэ, жылэр дызрикъун бжъамий дэнэ къитхыну? Си бжъамиймкIэ зэфIэкIын фи гугъэ?

– Хэт и бжъамий уэ узезыхъэр? – жиIэри Нахъуэ щIэгубжъащ, арщхъэкIэ Исхъэкъ и фIэщт:

– ЛIо, пщIэжыркъэ? Бэлацэ тхъэмышкIэ и хъэдэр бэлшэвыч щIэлъхъэкIэу шыщIалъхъэм музыч зэреуам хуэдэ бжъамий. МылIэжын шыIэкъым. ДылIэмэ, ди хъэдэр хэт щIэзылъхъэнур, молэ шымыIэмэ? Уэлэхьи, си бжъамийм хъэдэ зэрыщIалъхъэ музыч къысхуимыгъэкIыну. Аращ си Iэр щIэзмыIэтыр!

Исхъэкъ и лъэныкъуэхэм я бзэр къатIэтащ:

– Уэлэхьи, кыгуруIуэм Исхъэкъ.

– Тхъэм игъэпсэу, псалъэ захуэщ.

– ИмышцIэ уи гугъэ абы цIыхум я гум илгыр?

– Ла-иллахь иллаллахь...

Астемыр и гум къэкIащ, коммунистхэмрэ комсомолхэмрэ фи Iэр фIэт, жиIэу ахэр япэ иригъэшу мыдрейхэри абы кIэ-

лгыгъэкIуэну, аршхъэкIэ дзыхъ ищIакъым. Колхоз зэхыхъэну зэIушIэ щашIам абы хуэдэу къуажэм активу дэсым Iэ ирагъэ-Iэтри, бэлыхъ кыкIауэ щытати. Зи къуэ комсомолецу щытым ящыщ зыбжанэм я къуэр кызысахурт, лъэкъым щыщу зи къуэш коммунистым нэмыплъ хуашIырт. Сытыт иджы ящIэнур?

ЗэIушIэр аргуэру щымщ. Iэуэлъауэ зэзэмызэ къэлумэ, шэщыр арац кышщыIур, Къазджэрий декорацэр игъэууу гъушI Iунэ хеукIэр. Дызэдауэу мыбдеж дызэхэт нэхърэ, мынэхъыфIу пIэрэ спектаклым деплъмэ, жиIэрт игукIэ Астемыр.

Автомобиль макъ къэлуаш.

Цыхур кызызщыури, хьэргъэщыргъэ къэхъуаш.

– Инал! Инал! – жаIэрт.

ГъуэгумкIэ псори плъэрт, автомобилкIэ къакIуэмэ къэкIуэнур ящIэрти.

Иджыри къэс Лу щIыхъэпIэу илъагъу «линкольн» дахэр къакIуэрт. Астемыррэ Нахъуэрэ машинэм пежъаш.

ТIури, дауи, мэгузавэ, сызэрыфщыгугъауэ фыкышIэкIа-къым, жиIэнщ Инали дигъэлъэнщ, жаIэу. Дауэ хъуми, сыту фIыт Инал и чэзу дydэм кърихъэлIэу кызызэрыкIуар. ЗэIушIэ зэхэтым хэкIыжу зыри кIуэжыртэкъым, дауи кIуэжынт спектаклри къапэщыту, Инали къэсауэ.

АршхъэкIэ машинэкIэ къэкIуар Иналу кышщIэкIакъым. Абы исыр Инал иджы кышша урыс фызымрэ Саримэрэт, а тIум Елдар я гъусэт, я щIалэ цIыкIуитIри кыздашат, зым Астемыр и цIэу, адрейм ИналкIэ еджэу. Елдар фIыуэ илъагъу лIитIым я цIэр и къуитIым фIищат. ЦыхубзитIыр дахэу хуэпати, езы тIур зэрыдахэм нэхъри нэхъ дахэж ищIырт, зылъагъур зрагъэхъуапсэу. Машинэм яужь дydэ кыкIар Румт, Саримэ и шыпхъу нэхъыщIэу Мэзкуу артисткэу щеджэр.

А псори кышщIэкIуар, дауи, зэIушIэр аратэкъым. Къазджэрий и спектаклым и хъыбар зэхыхати, еплъыну арат зыхуейр.

Спектаклыр зыгъэуу цIыхухэри, автомобиль макъ зэрызыхахъу, шэщым кызызэрышщIэхаш, Къазджэрий фIэкI къэмынэу. Лу, дауи, занщIэу кышщIыхужаш зэгуэр зэрыса машинэр. Иджы и ныбжьэгъухэм яжреIэ хэт дэнэ деж щысами, Лу а машинэм црагъэтIысхъам щыгъуэ.

Псоми я жагъуэ хъуат Инал кызызэрымыкIуар. Къазджэрий и закъуэу кышщIэкIынт абы шхъэкIэ мыгъузавэр. Инал къэкIуэну и мурадами, хушщIыхъакъым. Езыр кышщымыкIуэфым, и фызым унафэ хуишщIаш: культурэ Iуэхур зи IэмышщIэ илгыр уэраши, кIуэи еплъ спектаклым, жиIэри. Ухуейми, спектакль зыгъэувар къегъэблагъи, тIэкIу дышщысынщ, жиIэри Инал кышщIигъуаш, Верэ Павловнэ зигъэхъэзыру щилъагъум. Инал и фызыр нэхъыбэу щигъакIуэр зэIушщIэ нобэ зэхэтам и хъыбар кысхуихъы-

жынш, жиІэу арат.

Елдар псоми гу лъитат. ЗэІушІэм хэту зи шхьэ фІэхуа кьо-мыр щилгагъум, езы Астемыррэ Нахъуэрэ гужьёа хуэдэу зэрыщытыр – псори зэхилъхьэжри кыгурыІуащ я Іуэху зэрымыщІагъуэр. Елдар нэжэгужэу Астемыр и Іэр кыиубыдащ:

– Бжъэу фызэрызехъа хуэдэш, Астемыр? ЫІ? Дэнэ щыІэ Къазджэрий? – жиІэри.

– Шэщым щІэтщ. ГъушІ Іунэ хеукІэ, зэхэпхрэ? – жиІэри Астемыр и шхьэр шэщымкІэ игъэзащ, – и спектаклыр нэхъ сэбэп хъун и гугъэш, дэ жытІэм нэхърэ.

Верэ Павловнэ и макъыр кьэІуащ:

– Дэнэ спектаклыр щыивгъэлъэгъуэнур? Шэщыр ара? МащІэ щІа сэ спектакль зэрызмылгагъурэ? ФынакІуэ, кышщІэддзэнщ. Сабий ди гъусэш, куэдрэ зыт Іэжъэ хъунукъым.

ШэщымкІэ зыунэтІахэм Къазджэрий къапэжьащ.

ЕпищыкІубланэ псалъащхъэ

СЦЕНЭМ ЩАЛЪЭГЪУАМРЭ

КЪАЗДЖЭРИЙ ИГУ КЪЭКЫЖАМРЭ

Спектаклыр и кІэм нэблэгъат, къэхъуну я пщІыхьэпІи къэмыкІар кышщыхъуам.

Шэщыжъым щІэхуэр щІэст. Псым кыыхахыу къахъа мывэ ентІырыжъхэм пхъэбгъу кІыхь телъу, а тІысыпІэ ящІам техуэр тест. Щхьэл мывэ къута къэзыхъу тетІысхьахэри щыІэт. Нэхъыжъхэр нэхъ жъантІэмкІэ къэкІуэтахэу, нэхъ щІалэр щІыбагъымкІэ кыыдэтт. ЩІалэ цІыкІухэр, лъэуейм дэлъеижа джэ-дым хуэдэу, шэщ бгыкъум тест, я лъакъуэ гъур цІыкІухэр кълэлэхыу. ТІысыпІэ зымыгъуэта къомыр шэщыбжэм деж Іутт, ялбагъуи сыти щымыІэ пэтрэ. Бгыкъум тес цыкІухэм я лъакъуэр тІысыпІэм тесхэм я шхьэм кыжьбэхъуэмэ е шэщышхьэм зыгуэр къехуэхмэ, щызэрыгъэкІий къэхьурт.

ЦІыхубзу зэІушІэм хэтэр дурэш гуэрым дэувауэ зап ІытІ-захузу зэхэтт, цІыхухъухэм ябгъэдэсу тІысын ямыдауэ.

Елдар и гъусэу къэк Іуа цІыхубзитІыр нэхъ тІысыпІэфІ ды-дэм деж щыст, Нахъуэрэ Астемыррэ я бгъуитІымкІэ кышщысу. Ахэр зытес тІысыпІэр ипэ дыдэм итти, адрейхэм нэхърэ куэдкІэ нэхъ лъахъшэт. Къазджэрий тІысыпІэр щичІым нэхъ и пэм укІуэтэху нэхъ лъахъшэу ищІат, Мэзкуу дэт театрхэм щІэт тІысыпІэм ещхъу. Думэсарэ, Саримэ, Верэ Павловнэ зэбгурысу щыст, я лъакъуэ щІэгъэжауэ. Рум и щысык Іэр зыкІи кыыфІэ-Іуэхутэкъым, спектаклым дихъахуэ и нитІыр кыххурт. Уэздыгъэхэр бгыкъум кІэрыщІат, нэхъ уэздыгъэ ин дыдэр къаблэрт, къэуэнкІэ хъуну пІэрэ, жыпІэу. Шэщыр хуабэ хъуат, шэщыбжэр Іуха пэтми, цІыхухэр кыызэщІэплъат, бэуапІэ ямыгъуэту.

Верэ Павловнэ шылэ ІэлъэщІышхуэ телъти и кІапитІым Думэсарэрэ Саримэрэ я дамэр щихъумэрт, щыми зы ІэлъэшІ

ятель хуэдэ. Рум уэздыгъэм яхэплъэри нэхъ уэздыгъэшхуэ
дыдэр кыицІыхужаш, ар школ кыищыцІуаха гъэм Степан Ильич

къаритауэ шытащ.
«ПщІэжрэ мо уэздыгъэр
Астемыр кыишэу, уэри
с ы м а д ж э щ ы м

укъыщІэкІыжауэ урагъусэу фыкыищыкІуэ-жар?» – жиІэу

Рум и шыпхъу
нэхъыжъым еупщІати –
Саримэ ар шыгъупщэнт
сытми. Нобэ хуэдэу

ищІэжырт. Унэишэ гуузым и хъыбарыр иджыри цІыхум
яхухатэкъым. НысашІэм шэ кыитехуэри яукІ пэтат. Саримэ
абы икІуэдыкІыпэнкІи хъунт, икІэщІыпІэкІэ дохутырым
ямышатэмэ, и насыпти, езы дохутыр-ри шыІэу кыищІэкІаш.
КъелыкІафІэу укъелащ, си хъыджэбз, жиІэу Думэсарэ
сымаджэщым шыбгъэдэсат. Хъыбару машІэ жалэрэт: хэт
дэкІуейрти-къехыжырт алыхъым абы хуэдэу иухауэ, Саримэ
лафкІэтетым дэкІуэн имыдэу алыхъри динри ІэщІыб зыщІа
командир щІалэм зэрыдэкІуар кыыхуигъэгъуа-къым, жалэу.
Бэлацэ мыгъуэри, тхъэмыщкІэ, псэут абы шыгъуэ. Астемыр
глобус иІыгъыу, Бэлаци, мо уэздыгъэшхуэм хуэсакъыу,
сымыкъутэу зэ дынэсащэрэт, жиІэу, гум ист, Думэсари
Саримэ бгъэдэст. Ахэр зэгъусэу гукІэ къуажэм
кыищыдэлъэдэжам, псо-ри гуфІауэ, Саримэ и хъыбар
зэхэзыхыр пщІантІэм кыидэжырт. Спектаклым еплъми ахэр
и гум къэкІыжырт Саримэ. Абы лъандэрэ илъэс мащІи
дэкІа, итІани и гум ихуркъым. Мис, Тинэ еплъ. Саримэ
щашам, Тинэ хъыджэбз цІыкІу дыдэт, щІалэ цІыкІухэр
зэгуйгъэпрэ ирахужъэмэ, жыгым джэдум ещхъу дэжеинти,
кІэлъыдэкІуейІамэ, зы жыгым къемыыху адрейм зридзырти
къахуэмубыду ежъэжырт. Иджы ин хъуаш. Астемыр
иригъаджэ цІыкІухэм Тинэ нэхърэ нэхъыфІу еджэ яхэткъым.
Луи лІы хъуаш, ари щоджэгу спектаклым. ХъэкІэпыч, жалэу
нэщІэкІэ цІыкІуу шытащ. Рум спектаклыр абы хуэдизкІэ
и гум ирихъати, щхъэ сыкыищылъэту Тини Луи
сабгъэдэлъадэу ІэплІэ яхуэзмыщІрэ жиІэу шыст, икІи, и
шыпхъум шымышынэу шытатэмэ, апхуэдэу ищІынт. Зэми
«Къазджэрий селъэІунщ: Лусанэу зэ сыгъэдэжэгу сэри,
жысІэнщи», жиІэрт.

Саримэ спектаклым щеплкъІэ, Лусанэ кыищыщІа псори и
гум щІыхъэрт, езым кыищыщІауэ шытар и гум къэкІыжати.

Лусанэ и анэр ерыщ ек Іуауэ, и пхъур зыхуейр къыхуидэртэкъым. Жансэхъу молэуэ джэгурт, и словарыр, амдэчым хуэдэу, и гуфІакІэм кыдипхъуэтрэ, нэмзыбзэкІэ Лусанэ кыдихъэхын и гугъэу. Абы щеплъкІэ, Саримэ дыхъэшхырт, щІэдыхъэшхыр Верэ Павловнэ урысыбзэкІэ жриІэжурэ. Уэрэдусу джэгур езы Къазджэрийт. Ар сценэм къихъэху, цІыхум я гуапэ хъурт, сыт щхъэкІэ жыпІэмэ абы жиІэр яфІэзахуэт. Уэрэдусым и уэрэдри цІыхум я гум ирихъырт, абы ищІыІужкІи фІыуэ джэгурт, зэры-зищІпсори цІыхум я фІэщхъуэ.

Къазджэрий итха пьесэм итыр уи фІэщ мыхъууи къэнэнутэкъым, сыту жыпІэмэ ар зытепсэлтыхъыр езы Къазджэрий куэд-рэ зэгупсыса Іуэхут, уеблэмэ езы дыдэм кыщыщІауэ, и нэгү щІэкІауэ щытг. Иналрэ Къазджэрийрэ зегурымыІуэу Къазджэрий Тыркум шыкІуам, абы япэм кыгурымыІуэу щыта Іэджэм гу лъитэжащ. Шыкъуэншари шызэхуари зэригъэпщэжри кыгурыІуащ Инал жиІэм пэж куэд зэрыхэлтыр.

АрздэкІуа Тыркум къалашхъуэ шыгугъа щхъэкІэ, зэригугъауэ кыщІэкІатэкъым, ауэ зыгъэгупсысэн Іэджэ ильэгъуат, гупсысапІи ихуат. Аращ Къазджэрий Тыркум кызэрикІыжу нэгъуэщІ щІэхъуар, нобэрей махуэм зыдригъэкІумэ нэхъ фІэфІу щІиукъуэдияри. Шэрихъэт Іуэхум япэм кІэрыщІэн зыхуищІу щытамэ, иджы хъэкъкІэ и фІэщ хъуащ дин сыт жыхуэпІэр щай фІыщІэжъ зэримыуасэр, абы цІыхур кызэралтахъэр. Тыркум акъыл кыщигъуэтыну и гугъами, ар зыхуеяр игъуэтакъым, ауэ щыт пэтми, Къазджэрий щІегъуэжакъым абы щхъэ сыкІуа, жиІэу. ЩІегъуэжакъым, Тыркум я псэукІэмрэ ди псэукІэмрэ зэригъапщэри, ди цІыхур гъуэгу тэмэм зэрытетыр нэхъри и фІэщ хъуати.

Къазджэрий и гугъат: Тыркум, Щам адыгэу Іэджэ щыІэщ, сык Іуэнщ абыхэм дежи сакъыхэплъэнщ, сахэупщІыхъынщ, я псэукІэр зытеухуар зэзгъэлъагъунщ, шэрихъэтым, диным къахуихъыр зэзгъэщІэнщи, фІы ядэслъагъурэ – фІыр ди хэкум къахуэсхъынщ, сигу иримыхъын слъагъурэ – абы и Іуэхур щхъэхуэщ, жиІэу. Советскэ властым кыигъэлъагъуэ псэукІэмрэ шэрихъэтыр зытеухуамрэ зэгъэкІуа зэрыхъунур, а тІур зэгъэзгъа зэрыхъунур кыигъуэтын и мурадат Къазджэрий, арщхъэкІэ игъуэтакъым.

ИщІалэгъуэ дыдэу Къазджэрий Истамбыл япэ дыдэ щыщы-Іамрэ иджырэ Іэджэ я зэхуакут. Истамбыл Тыркум я щыхъэр къалэу щытыжтэкъым, щыхъэр къалэ хъуар Анкарат. Абы кыыхэкІыу Истамбыл нэгъуэщІыфэ кытеуат, япэм гъэщІэрэ-щІауэ, дахэу, Іэхулъэхуу зэрыщытам хуэдэжтэкъым, нэхъ нэ-щхъей хъуат, еша хуэдэт, гъуэгуанэ кІыхъ кыкІуа иужь уанэ зытраха шым ебгъэщхъу. Босфор и Іуфэм укІуэмэ цІыхур Іууу щытами, иджы абы хуэдэжтэкъым. ЖэщкІи уздыгъэу зэщІэ-блэр зэрыщытам хуэдэми, абы нуру къапихыр нэхъ мащІэ хъуа

хуэдэт. Ауэ Къазджэрий игъэщІэгъуар аракъым. Адыгэу абы дэсхэри нэгъуэщІ зыгуэр хъуа хуэдэт. Япэм адыгэбзэкІэ тхылъ зэзэмызэ къыдагъэкІыу, газет гуэри традзэу, школ тІэкІуи къызэ-Іуахауэ, я цІыкІухэр адыгэбзэкІэ ирагъаджэу илътэгъуати, Къазджэрий и гугъэт абы лъандэрэ я Іуэхум куэд хэхъауэ. Ар-щхьэкІэ дэнэт. «Адыгэ клуб» жаІэу цІыхур щызэхуэсу щыІэт зы уни Къазджэрий абы кІуаш, и цІыхугъэ зыбжанэми яхуэзащ, зыкъоми къыщыгуфІыкІаш, арщхьэкІэ цІыхум я щхьэ бжъэ еуа хуэдэт, япэм къайхьулІауэ щыта тІэкІухэри яфІэкІуэдыжауэ. Школхэмрэ тхылъ тІэкІухэмрэ я закъуэтэкъым адыгэу, абазэу абы щыІэм къаІэщІэхужар. Хабзэу къэралым щагъэувам идэртэкъым сыадыгэщ е сыабазэщ, жыпІэу птхыуэ. Тырку къэрал ущискІэ, утыркуу тхы, жиІэу арат хабзэм къыгъэлъагъуэр. Мы-бы хуэдэу ди Іуэхур къыщыщІидзыжакІэ, ди адэжъ щыналъэм дыкІуэжыну хуит дыфщІ, жаІэу зыкъомым зыкъаІэта щхьэкІи, зыри къыкІакъым. Иджы Мэтхъэн Къазджэрий къэкІуауэ щызэ-хахым, махуэ къэс клубым щІэзу цІыхур къыщызэхуэсырт, хьэщІэм жиІэм едэІуэну. Къазджэрий пцІы иупсакъым, адыгэми адреи лъэпкъ псоми я дунейр зыхуэдэр, я Іуэху зехьэкІэр – псори езым къызэрыгурыІуэм хуэдэу яжриІэрт. ХьэщІэр жьакІуэу къыщІэкІынти, гурыІуэгъуэу псалъэрт. Нэхъыбэу Къазджэрий зыхуеяр езыр яхэдэІухьыну ара щхьэкІэ, иджы езыр псэлъэн хуей хъуаш. ЦІыхум яфІэхьэлэмэтт советскэ къэралым ис лъэпкъ цІыкІухэм къэралыгъуэ ягъуэтауэ зэрыщытыр, Кон-ституци яІэу я правэр зэрыдэкІуеяр. Адыгэм хэкукъутэ ящІу Тыркум щикІыжым, уэрэду яусат:

Кхъухьым и бэракъыр

Жьыбгъэм зэрехьэр.

Дызей алыхь мыгъуэм

Дызэхуихьыжынкъэ...

Иджы а уэрэдыр Тыркум ис адыгэхэм зэрахъуэкІат:

Кхъухьым и бэракъыр

Жьыбгъэм зэрехьэр,

Совет вагъуэ пльыжъым

Дызэхуихьыжынкъэ...

Тыркуми Щами щыІэ адыгэхэм я нэхъыбитІыр къэкІуэжыну зэрыщІэкъур илъагъури Къазджэрий щІегъуэжаш, хэкум икІыу абы нэс щІэкІуам и пэжыпІэр жиІакъым. Хэгъуэгу щыІэм я тхьэусыхафэм едэІуа иужь, зыгуэркІэ сэбэп сахуэхъуашцэрэт, жиІэу яхэтащ. Дэнэ къулыкъущІапІэ щІыхьами, адыгэ Іуэху щхьэкІэ зы тырку гузавэртэкъым. Ар Къазджэрий и жагъуэ хъуауэ къызэригъэзэжыным хуэлІашцІэрт. И щхьэм мыгъуагъэ

хуихьыжу, зыбгъэдыхъа тыркухэми яхузэгущу куэдрэ хуэхьынт, и ныбжьэгъухэм яжриIащ ежьэжыну мурад зэрищIар. Истам-был университетым къыщыдеджауэ шыта адыгэ щIалэхэм щIэупщIати, ахэм ящыщи игъуэтыжакъым: хэт Щам, хэти Щам- Щэриф кIуат, МысыркIэ зыунэтIари мащIэтэкъым. А хъэрып къэралхэри Тыркум къызэрыгуэкI щыIэтэкъым. АбыкIэ я хабзэр арат: хъэрыным уахэскъэ – ухъэрыпщ, жаIэу.

Къазджэрий и гур кIуэдыпат: сэ сызыщыгугъа, мыр къызэрыщIэкIа, жиIэу и бгъэгум еуэж щхъэкIэ, неIэмал. И лъэпкъэгъухэм и гур ящIэгъуу зыбжанэрэ яхэтат, и бамплэр щхъэщызыхын хуэмызэу. Зэгущэр «Адыгэ клубым» щIалэ лъагъугъуафIэ цыкIу гущэр Iэнкунурэ къыщыбгъэдыхъащ:

– Къысхуэгъэгъу, Къазджэрий. ЕмыкIу сыкъыгумьщIмэ, зыгуэр бжесIэнут, – жиIэри.

– ЖыIэ, си шынэхъыщIэ.

– Зы пщыхъэщхъэ дэзмыгъэкIыу сэ мы клубым сыкъокIуэ, – жиIэрт щIалэм, – си къуэшхэми ящIэ уи хъыбар. Истамбыл укъыздэкIуам дахэ-дахэу увыIэпIэ щумыгъуэтауэ ди гугъэщи, ди унагъуэм псоми я гуапэт, сэри насыпышхуэу къэслъытэнт, ди унэ унакIуэрэ ущыIатэмэ.

ЩIалэм и цIэр Зурабт.

Къазджэрий и гуапэ хъуат ар, итIани укIытащ занщIэу хъунщ жиIэну. ЩIалэр зыгуэрым къызэригъэкIуам шэх хэлътэкъым, и къуэшхэр арами е нэгъуэщIми. Къазджэрий нэгъуэщIым хуихъащ, и адэ-анэр арагъэнщ, жиIэри. Абы дэнэ щыщIэнт щIалэр и шыпхъу Саният къигъэкIуауэ. Ар къызыхэкIари мыраш: зэгущэр и дэлъху нэхъыщIэ цыкIум и гъусэу Саният клубым къэкIуат, Къазджэрий жиIэм едэIуэну. Хъыджэбзым и гум щIыхъэрт хъэщIэм зи гугъу ищI псори. Езыр цыкIунитIэу хэкум кърашати, иджы Къазджэрий жиIэр илгъэгъуа хуэдэу къыфIэщIыжырт. А пщыхъэщхъэм езы Къазджэрий гу лъитат псоми я щIыбагъым Iэдэбу къыдэса хъыджэбз нэ фIыщIэ дахэм. IэлгъэщI фIыщIэ ин телъу здэщысым, хъыджэбзым и нитIыр Къазджэрий теубыдауэ къеплъырт. Езы Къазджэрий хъыджэбзым дежкIэ плгъэмэ, къаскIэрти нэгъуэщI щIыпIэкIэ плгъэ хуэдэу зищIырт. Иджы Зурабхэ я унэм къакIуэмэ – а хъыджэбз нэ фIыщIэр унэгущэ пэлъытэу щIэсщ. Зураби мэгуфIэ, и шыпхъур къызэрелгъэIуар хуищIащи.

Къазджэрий здашар Умархэ жаIэу адыгэ унагъуэт, зэкъуэщыщым зы шыпхъу закъуэ яIэу зэдэпсэурт, щыри щIалэ фызкъэмышшэу. Я адэ-анэр куэд щIауэ дунейм ехыжат. Зэкъуэщыщым я шыпхъу закъуэр, я псэм хэлъами хамыхыну, фIы дыдэу ялгъэгурт. Нэхъыжъым и цIэр Рахымт. Абы и унафэр унафэт. Рахым и гугъэт и шыпхъур бей гуэрым иритыну, уасэ-

фИи зыІэщІигъэхъэну, езыми къыщишэкІэ итыну уасэр абы къы-хигъэкІыжыну. Рахым шиІуэжт, уасэфІ дыдэ кърамытмэ, и шыпхъур и гум пыкІыу унэм щІимыгъэкІыну. АрщхъэкІэ и шыпхъум и гум илъыр абы ищІэрэт. Саният унагъуэ бей ихъа щхъэкІэ и гур зэгъэнутэкъым. Ар зыщІэхъуэпсыр нэгъуэщІт: и адэ-анэр къыздикІа хэкум игъээжатэмэ, и дуней насыпт. Саният «Адыгэ клубым» кІуэрэ Къазджэрий щІедаІуэри арат, Къэбэр-дейм я хъыбар зэхихмэ, и нэпсым къызэпижыхъырт, нарт уэрэд зэзэмызэ хъэщІэм и псалъэм къыдэкІуэу къыхигъэщмэ, хъыджэбзым игури и псэри дихъэхъырт. Кавказ къурш хужьу уэс зытелъыр, псы уэру губгъуэшхуэр зэпызыупщІхэр, мэзышхуэу бгым яІэтар – ахэр Саният жэщкІэ пщІыхъэпІэу илъагъурт, езыр абы щыпсэу хуэдэу, мэзым щІэту уэрэд зэхихыу, губгъуэм иту псы уэр инхэм ящхъэщыту къыфІэщІу. Рахым нэхърэ нэ-хъыщІэр Алийт. Алий, сату ІуэхумкІэ агенту лажъэрти, мычэ-му адэкІэ-мыдэкІэ къыкІухъырт, унэм къызэрекІуалІэ щІагъуэ щымыІэу. Мычэму Саният къыбгъэдэсыр Зурабт. И дэльху нэхъыщІэм хъыбар зэрыт тхылъ къыхъурэ къеджэрт. Саният и дэльхухэм джанэ яхуиду е пщафІэу щысмэ, Зураб къызэджем едаІуэу и Іуэху ищІэмэ, ешыртэкъым, куэдщ, жиІэу зэпигъэур-тэкъым. Саният и дэльху цІыкІум сыт ищІыс лъэныкъуэкІи дзыхъ хуищІырт, и щэху иригъэзырт. Саният фІэфІу зыщІэ-хъуэпсым езы Зураби куэд щІауэ гу лъитат. Саният ар ибзы-щІыххэртэкъым: ди хэку сыкІуэжрэ удзыпщІэм сыхэсу, адыгэ сабий цІыкІухэр гъэмахуэм деж зэрызехъэу къажыхъу, я анэхэр гузавэу абы я ужь иту си нэм илъэгъуауэ сылІэми, «солІэ» жысІэнтэкъым, жиІэрт Саният, зэрыбампІэр Зураб и гум щІы-хъэу.

Зыхуей уасэм хуэдиз Рахым къратрэ, бей гуэрым нысэ сахуэхъумэ, сыбампІэрэ сызэгүүдынкъэ, жиІэу Саният гъырт, и закъуэу унэм къыщыщІэнам деж. Зураб абы гу къылъитэрэ, щхъэ угъа, Саният, уи жагъуэ зыщІа щы Іэмэ, къызжеІэ, жиІэмэ, Саният къэдыхъэшхыжырт: ар си закъуэти аращ, си дэльхушхуэ, жиІэрти. ЖэщкІи Саният жейм езэгъыртэкъым, ар и щхъэм къыхъэмэ. И дэльхухэм я ныбжьэгъу щІалэ кърагъэблагъэу унэм къашэмэ, мыра сызратыну я хысэпыр, жиІэу Саният гузавэрт. Нэхъыжыт Іым абыкІэ гурыщхъуэ ирагъэщІми, Зураб тІуми хуэдэтэкъым. Саният шэч ищІыртэкъым фІэмыфІ гуэр Зураб къыпиубыдыну.

Нобэ Къэбэрдей къыкІа хъэщІэр ди деж къокІуэ, жаІэу Саният щызэхихым, и дуней гуфІэгъуэт. Сызратыну аращ, жиІэу гузэвэххакъым, ауэ псэкІэ ищІэрт зыгуэр къызэрыхъунур.

Зэкъуэшищри дэст. Рахым куэд щІауэ зэхихат Кавказым нэс къыкІа адыгэ хъэщІэм и хъыбари, хуабжъу нэжэгужэу, пщІэ-

шхуэ хуищІу кыпешьяш. Унагъуэм нэхъыжъу исым ищІэрт хъэщІэр бейуэ зэрыщымытыр, ауэ Къазджэрий щІэныгъэ зэри-Іэм, акъыл иІэу, щэныфІэу зэрыщытми псынщІэу гу лъыташ, къэхъуну-къэщІэнур и щІыхъэпІэм кыыхэмыхуами. Рахым банкышхуэ гуэрым къулыкъуфІ иІэу щылажэрт, и къулыкъур къыгъэсэбпурэ и къуэш нэхъыщІэ Зураби кхъухъ тедзапІэм ІэнатІэ хъарзынэ къыщыхуигъуэтри Зураб кассиру игъэуат.

Къани щыІэ жиІа щхъэкІэ, Къазджэрий идакъым Умархэ я унэм щыІэн, ауэ икъукІэ и гуапэ хъуаш зэкъуэшищым, я шыпхъум цІыхугъэ зэрахуэхъуар. Иужкым Къазджэрий мызэ-мытІэу ирагъэблагъэурэ Умархэ деж щыхъэщІэрт. ИкІэм икІэ-жым пщыхъэщхъэ щІагъуэ димыгъэкІыу а унагъуэм кІуэуэ къиублаш. Я унэ мыкІуэми, зэкъуэшхэм ящыщ зым зыхуигъа-зэрти клубым къишэрт е ефапІэм щигъэхъэщІэрт. Ныщхъэбэ къэкІуэну пІэрэ, жиІэу Саният къыпэплъэу унэм щІэст, езы Къазджэрий, хэти бгъэдрес, и гум илъыр Саниятт.

ЗэпылгытІым я гур зэрыщІэрт, зэхуэзэрэ псалъэ закъуэ жа-мыІами, а тІум я псэмрэ я гумрэ зэжраІэм гъунэ иІэтэкъым. Къазджэрий хъыджэбзым дихъэхуэ, и псэр итхъэкъуауэ аратэкъым, езы Саният зыпылгыр имылгагъумэ, унэм щІэмы-зэгъэж хъуат. Куэд дэмыкІыу Саният и гум илъ щэхур дзыхъ ищІри Зураб жриІаш, хъыджэбзыр зэрыщыгугъауи и дэльхур къыщІэкІа къудейкъым.

Къазджэрий Тыркум зэрыщы Іэрэ мазитІым нэблэгъат, и къэгъээзжыгъуи хъуат. АтІэ дауэ иджы? Саният къыгъанэу къэ-кІуэжыну? Саният и фІэщ зыщІын щыІэкъым Къазджэрий и закъуэ игъээзжыну. Къазджэрий уасэкІэ хъыджэбзыр и дэльху нэхъыжъым къыІыхыфыну къару лъэпкъ бгъэдэлътэкъым, епхъэжъэнуй хъунутэкъым – хамэ къэралт. АтІэ, абы и унафэр езы хъыджэбзым ирешІ, жиІэри Къазджэрий араш зытриубы-дар. Езы Саният, лъэсу кІуами, къыгъээзэнутэкъым. Хъыджэбзым и гум илъыр Зураб ирихъэлІаш. Зураб и шыпхъум хуимы-щІэн дунейм теттэкъым. Умыгузавэ, бэлыхуэ щыІэр сэ къыстре-хуэ, си къуэшитІым дэнэ сахъыжын, сауКІми, уэр щхъэкІэ зезгъэукІынщ, жиІаш Зураб...

И шыпхъум и Іэпэ иІыгъыу Зураб кхъухъ тедзапІэм къэ-кІуащ. Советскэ Союзым кІуэ кхъухъыр ІукІыным тІэкІу дыдэт къэнар. Езы щІалэм и псэм къыщІитхъырт и шыпхъур абы фІэкІ зэримылгагъужыну. Саният и дэльхуищыр щыгъупщэнт, гузавэрт, гырт, ауэ къыгъази хъунутэкъым...

Босфор къыдэкІри кхъухъыр тенджызым къытехъаш. Са-ният хуэмышэчыжу Къазджэрий и ІэплІэм илъу гырт. Хъы-джэбзым и хъэпшып къомыр дэнэ щыІэми имыщІэу, зы къэп хужь цІыкІу иІыгът имыутІыпщу. А къэным илъыр и адэ-анэр зыщІэльт мащэм къытрихауэ ятІэ тІэкІут. А ятІэр здихърэ Саният

шыпсэуну къяжэм я кхъэм дикIутэмэ, и адэ-анэр и щIыналъэм шыIэ хуэдэу илбътэну арт. Тыркум я щIыналъэр кIуэ пэтми нэхъ жыжьэ хъурт, уафэ лъашIэм бгы щIыху тIэкIу щIэплъа-гъуэр мащIэ-мащIэурэ тенджызым щIихъумэрт.

Къазджэрийрэ Саниятрэ кхъухъ палубэм тету Истамбыл къалэм дэт мэджытхэр, азэн джапIэ лъагэхэр псым зэрыщIэт IысыкIым еплъырт, зыри жамыIэу. Кхъухым лъэужь хужь ищIыр тIэкIу-тIэкIуурэ кIуэдыжырт. Саният зэгупсысыр Къазджэрий ищIэрти, зыми щIэмыупщIэу щытт, и Iэ лъэныкъуэр хъыджэбзым и дамэм телъу. Саният и нэпситIыр къыщIэжырт.

Къазджэрий ар и гум къыщIитхъырт:

– Саният, умыгъ, куэдщ. Уэра атIэ гъын хуейр? УгуфIэн хуейщ. Щыгъэт, си псэ тIэкIу, – жиIэу.

Саният зэщыджэрт:

– Сыгъыркъым, си дэльхухэр слъагъужынукукымы аращ... Сэ насыпу къыслъысам хуэдиз хэт лъыса? Си адэжъ щIыналъэ сокIуэж... Уэ-щэ, Къазджэрий? Уи гуапэ?.. – жиIэурэ сабий цIыкIум ещхъу Саният и IэштIым цIыкIуитIымкIэ и нэпсыр илъэщIырт, зэзэмызи къыпыгуфIыкIыу Къазджэрий къеплъу.

Модрейри нысашIэм едэхашIэрт:

– Сэ си мынасыпуи, Саният! Уэ пщIэрэ Истамбыл нэс сыккыщIэкIуар? Си бампIэр зыгъэтIысын, си гум жьы дезыгъэхун сылтыхъуэну арати, тIури къэзгъуэтауэ согъээж. ТIури мис, си IэплIэм илъу си гъусэу сошэ, – жиIэу.

Къазджэрий мащIэу зрикъузылIащ нысашIэр. Саният, нэхъри къэгумэщIауэ, псалъи жимыIэу, и щхъэр Къазджэрий и бгъэгум къригъэщIауэ, хъэзыр Iупэхухэм IэпэкIэ епэшэщырт...

Къазджэрий пьесэр щитхым нэхъыбэу зытетыхъар арат. КъыщIидзэу иухыху абы и нэгум щIэтар Саниятт. А тIур щызэпылтым зэжралар, я гум IэфIрэ хуабэу илбар, я псэр зэ-рыщIэу зэрыщытар, загъэпщкIуурэ IэплIэ зэрызэхуащIар, жэщ-кIэ тIури жейм емызэгъыу зэрыщытар, я Iуэхум зыгуэр зэран къыхэхъухъмэ, жаIэу зэрыгузэвар – псори и гум къыгъэкIыжащ Къазджэрий. Мырзэ зыфIищауэ спектаклым хэт джэгуакIуэр езы Къазджэрийуэ къыщIэкIынут, сыту жыпIэмэ Къазджэрий и гум илбамрэ усэу иусамрэ иджы а лIыжыым жиIэрт.

Спектаклыр зыгъэувам къехъулIащ. Iупхъуэр зэрыIуахыу, цIыхур щым хъуащ.

Япэрей теплъэгъуэр яухыу Iупхъуэр зэрызэхуащIу, Верэ

Павловнэ Іэгу еуаш, арщхьэкІэ шэщым щІэсхэр ней-нейуэ

кыхуеплъэкІа нэмышІ, зыри Іэгу еуакъым. Дауи еуэнт, Іэгу

щІеуэн хуейр ямышІэу. Джэгуу зыгуэр къафэмэ, и Іуэхур щхьэ-хуэт. Верэ Павловнэ абы фІэкІа Іэгу еуэжакъым, адрейхэр зэре-даІуэм ещхьу, сценэм итхэм жаІэм едаІуэу шысащ. Урыс фызым ищІэххэртэкъым шэщым щІэсхэр Іэгу щІемыуэр.

Долэт кыбгъэдэхсэм яжриІаш артистхэм Іэгу уахуеуэмэ, хабзэм шыщу, арщхьэкІэ Долэт жиІэм муслъымэниІа щыхьэту теувэн хуейуэ къалбытэрти, зыми и фІэш хьуакъым. УемыдаІуэ Долэт жиІэм, Іэгу уеуэнри Іэ плэтынри зэхуэдэу кышІэкІмэ, уш Іегъуэжынщ, жиІэрт ТхьэмщІыгъуныбэ. НэгъуэщІ упщІэ пыІэшхуэ гуэрми ар и фІэш хьуати, адэкІэ кыпищэрт: Нахьуэ игъэІушамэ пщІэрэ ар, Іэгуауэр къахэдзи, Іэгу еуэм, мэджыгтыр зэхуэтщІыну арэзыуэ къэтлбытэнщ, жиІэу. Аращ сэ зыщІэзмыгъэхьейр, жиІэу. Думэсарэ Іэгу еуэнут Верэ Павловнэ ещхьу, арщхьэкІэ щІегъуэжаш, адрейхэр Іэгу емыуэу щилъагъум. Думэсарэ Іэгу еуэм щІыфІэфІ гуэр щыІэт: нетІэ машинэр кышщІэкІуейм, Думэсарэхэ я куэбжэм деж къэувыІэри Думэсарэ кърагъэтІысхьаш. Езыри плэцІашэри Тембот къыргъэхьа комбинацэ дахэр бостей щІыІум телъу зыщитІэгъэнуги шыгъупшаш. Астемыр, шумылгагъэ, жиІэ щхьэкІи, кыбгъэнэнутэкъым.

Спектаклыр хьарзынэкІейуэ яухырт. Щащыху плащІиплэу зэгуэдэ Іупхьуэр зэхуашІыжами, цІыхур щым хьуауэ щыст, ялгъэгуар яхуэмыгъэщІагъуэу. Ажэгъафэ еплъыну зигугъахэр зэзэмызэ щІэупщІэрт: дапщэщ ажэгъафэ кышщыхьэнур, жаІэу. Артистхэр хэт и пащІэ кыкІэрыхуам е бостей щылэлыр кышщыхуам зэрагъэзэхуэжу дурэшым дэтт, Іупхьуэр зэхуашІыжыху.

Иужьрей теплъэгъуэм Къазджэрий кызырыкІат. Уэрэдус Мырзэу джэгурт ари, дунейм зэрыпщІэн теттэкъым псалъэкІэ ІэкІуэлъаКІуэ лЫжьу фІэкІа. Зэм и нитІыр кылыдыкІыу, зэми и итІыриІэтрэ усэ къеджэу, зэм жиІам щІэгубжъэжрэ уи щхьэфэцыр кыбгъэтэджу. Тини Тинэу пцІыхужынтэкъым, Лусанэ дыдэщ жыпІэнт. Сытуи дахэу хуэпат, Іэпкълъэпкъ дахи иІэт. Ар зыпылъ щІалэм дихьэхьпаш, сыт жиІэми, жиІэр уи фІэш мэхьу. Сарими абы хуэдизкІэ и гум ирихьат Тинэ и джэгукІэри, Іупхьуэр зэрызэхуашІыжу кышщылгъэтащ, занщІэу жэуэ Тинэ Іэплэ хуищІыну. АрщхьэкІэ Верэ Павловнэ абы гу лъитэри кыи-гъэувыІаш, зэ умыпІашІэ, жиІэри.

Саримэ сымэ я щІыбагъым кыдэсу шыса лЫжь гупыр я плэм изагъэртэкъым, езыр-езыру шызэпсалъэ къэхьурт, сценэм шыжаІэр пэжу къалбытэми къамылбытэми тепсэлъыхьурэ, уеблэмэ я башхэмкІэ Саримэ е Верэ

Павловнэ кыышыжьэхуэ кьэхьурт. Мырзэ и псалъэм шэуэ зышызыпхидз шыІэт, Лусанэ кыльыхъу молэр зи пэльэщыртэкъым а джэгуакІуэ-уэрэдусым. ИкІэм икІэжым комсомол гуп сценэм кьохъэри молэр чачэу щІалъэф, уэ мыбы шыпщІэн шыІэкъым, жаІуэ. Молэуэ джэгур Жансэхьут, и лъакъуэр илъэфу, амдэчым еплъурэ нэмэзыбзэ кыибжу сценэм йокІыж, цІыхур игъэдыхъэшхыу. Лусанэ и гур кыызэрыгъуэтыжаш, арщхьэкІэ и анэр фІэгуэныхьщ. Абдеж кьрохьэлІэ Маир. Лусанэ и дуней гуфІэгъуэщ, и анэр гъыуэ дурэшым дэсми. ЗэпылътІым я насып текІуаш. Мырзэ утыкум кьоувэри икьукІэ псалъэ хьэлэмэтхэр желэ, усэ защІэу зэхэлъу.

Шэщым щІэс молэ кьомым я гугъат сценэм кьиувахэм зэ-ІушІэр аргуэру кьаублэжауи, кьэтэджахэщ я башыр ягъэдалъэу, «Жансэхъу» унэм зэрыщІахуар я гум темыхуэу. АрщхьэкІэ абы яхузэфІэкІын шыІэтэкъым. Шэщым щІэсым яхэст Елдар. Молэ-хэр щІэшхыдэм гу лъитэри ар кьэтэджаш:

– Ей, нэхьыжкхэр фызэрыземыхьэт, кьэззуат зауэкъым мыр. ФытІысыж. Культурнэ революцэм кыпщІидза кьудейщ, – жиІэри.

Лыжьхэр иджыри тІэкІу хьушІаш, езыр-езыру зыгуэрхэри эжра Іаш, арщхьэкІэ абыхэм я губжьым бжэшхьІум унигъэ-сынутэкъыми, шагъэтыжаш.

Сценэм кыышагъэлъэгъуэну я мурадари зэфІэкІаш. Іупхъуэр щыхуашІыжым зыщІыпІэкІэ щашыху кІапэр фІэнэри зэфІитхь пэтащ. Маир абы гу лъитэри гъушІ Іунэ зыфІэнам кыфІихы-жаш.

Абы фІэкІа кьэхьукъашІэ щымыІэу игъашІэм япэу кьагъэ-лъэгъуа спектаклыр зэфІэкІаш.

Верэ Павловнэ, Саримэ сымэ зэгъусэу сценэмкІэ джІуеящ, Тинэ кьагъуэту ІепІІэ хуашІыну, адреј джэгуа псоми я Іэр яубы-дыну, ехъуэхъуну, псалъэ дахэ жра Іэну.

Верэ Павловнэ зэригъэшІэгъуэну ищІэртэкъым:

– Сыту фІышэу фыджэгуа! Кьэвгъэлъэгъуами сыту акъы-лышхуэ хэлъ. Ди цІыхум я псэукІэр, я зэхэтыкІэр зэрыщыт дыдэу кьэвгъэлъэгъуаш. ИкьукІэ сыфхузарззыщ, пщІэшхуи фхузошІ. Нобэ фэ дывгъэлъэгъуам мыхьэнэшхуэ иІэр фэ фщІэ-жуи уиІэ. Кьэбэрдейм театр щашІыну кьэзыгублар фэраш, – жиІэу.

Абы хуэдиз щытхьукІэ джэгуахэр гугъакъым.

– Дауэ хьун, Верэ Павловнэ? УкьытщотхьуІуэ! Фэдгъэлъэ-гъуар искусствэм щыщ сытми. Ауэ дыджэгуаш, зедгъэшхьу, – жиІэрт Къазджэрий.

Верэ Павловнэ жиІэну зыхуейр абы щхьэкІэ кыигъанэртэ-кьым:

– Узыхуей дыдэщ кьэвгъэлыагъуэр, жыпІэр сыт? Узыхуей дыдэщ.

Къазджэрий щигъэтащ цІыхубзым пэрыуэн. Иджыпсту абы и гум къэкІар нэгъуэщІт: ярэби, адреј пьесэр дгъэуврэ Верэ Павловнэ едгъэплъыгъатэмэ, мынэхъыфІу пІэрэт, жиІэу. «Уасэ» жыхуиІэ пьесэр, езы Къазджэрий къызэрилъытэмкІэ, щІагъуэ дыдэтэкъым. Ахъя цІыхубзу джэгъуати и бостейр щихыжу дурэшым дэтт. Ар щилъагъум, Къазджэрий къэпсэлъащ:

– Хъэуэ, Верэ Павловнэ. Нэхъ узыхуеиж щыІэщ. Ауэ мысыхъэткиІэ тхузэфІэкІар мыращ, – жиІэри.

Верэ Павловнэ гу лъытакъым Къазджэрий и гум илъым. ЦІыхубз хъэщІэр Къазджэрий къелъэІурт:

– ФынакІуэ, иджыпсту фІэкІа пІалъэ имыІэу. Инал, къегъэ-благъэ спектаклым хэтар, жиІэри унафэ къысхуищІащ.

Абдеж дыдэм бауэбапщэу Исхъэкъ къэсащ. ТелефонкІэ Налшык къипсэлъыкІыу Инал къэпсэлъащ, иджыпступцІэ Нахъуэ Советым нэмысыну Іэмал зимыІэщ, жиІэри. Езы Исхъэкъ зыгуэр къыхэхъуа хуэдэт, Инал телефонкІэ зэрэпсэлъам къыхэкІыу.

«Деплъынщ-т Іэ Мэтхъэным къыгъэлагъуэм», – жиІэу Исхъэкъ шэщым щыщІыхъэм, Нахъуэ идатэкъым: куэдщ уэ Налшык щыплъэгъуар, джэгъуакІуэ съездым ущыкІуам. Телефоным зыгуэр бгъэдэмысу къанэ хъунукъым, жиІэри лъыжбыр игъэкІуэжати, нэрылъагъут нэхъыфІ зэрыхъуар. Пэжу, Исхъэкъ телефоным Іусурэ щхъэукъуат, уэзджынэр къыщеуэм, къащтэри унэм къыщІэж пэтащ. АрщхъэкІэ зыкъищІэжри телефоныр къищтэри гуоуащ:

– Хэт ар? Шо узезыхуэр? – жиІэри. Инал и макъыр щызэхихым, лъыжбыр къэгъузэвэжри къытехуэным нэсат. – Уэра, Инал? Уэлэхыи, сызезыхуэр сымыщІэж, – жиІэу. Инал зыхуейр зэ ІушІэм къащта унафэр зыхуэдэр зригъэщІэну арат, ауэ Исхъэкъ къыкъ хъуауэ зыри хужыІ эртэкъым. Лъыжбым телефон трубкэр хыфІидзэри Нахъуэ деж къэсащ, хъэм кърахужьам хуэдэу къажэу.

Нахъуэ къыгурыІуащ нобэ зэхэта зэІушІэм я унафэм Инал къызэрыщІэупщІэну. ЖиІэну дахэ-дахэу къыхуэмыгупсысу, икІэщІыпІэкІэ къежъащ, Исхъэкъ, къэуш щхъэкІэ, къылъэщІэ-мыхъэу.

ЕтщыкІуиянэ псалъащхъэ

ИНАЛ И УНЭМ

Зы финар закъуэ щІэгъэна хуэдэу, Налшык къалэ къышхъэ-щытт мазэр, Астемыр сымэ зэрыс «Линкольныр» къалэ уэра-мышхуэм щыдэлъэдам.

Инал зыщІэс унэр тІууэ зэтэтт, ищІагъым окружкомыр щІэсу, езым этаж етІуанэм фэтэр щыІыгът. Унэр революцэм и пэкІэ сондэджэр гуэрым иригъэщІауэ щытащ. Іэщ къищэху-

ищэжу абы и фейдэкІэ псэуам кыщІэна унэлыащІэр зэрыщы-тауэ къэнат: стІоли, шэнти, шкаф сыт жыпІэми кыулыкыущІа-пІэр зыхуейр къанэри, адреир ищхьэм яхъауэ щІэтт. Сурэт инхэу блыным фІэлым щышу Инал игу иримыхъар музейм яритащ. Пэшищ зыщІэсым ещанэр нэщІт, Инал абы физкультурэ щыщІу. Спорт инвентарь фІэкІа зыри щІэльтэкъым, и кабинетыр ищІа-гъым щыІэт.

Верэ Павловнэ кыезэгъыу кыилытэртэкъым кыулыкыущІа-пІэ зыщІэс унэм ущыпсэуну, арщхьэкІэ Инал нэгъуэщІ фэтэр кІуэну и гугъэххэтэкъым. ХьэщІэ кыэкІуар унэм щІэмыхуэмэ, Инал хуит ищІырт и унэгуащэм Іэнэр кабинетым ихыну. Инал и кабинетым хьэщІэу щІэхуэнут дапщэ хуейми, ауэ зы пэшым щІэмыхуэу хьэщІэ куэдрэ кыакІуэртэкъым.

Нобэ кырагъэблэгъар куэдыщэ хьуртэкъым. Саримэ, Елдар, Къазджэрий, Астемыр, Нахъуэ – арат Верэ Павловнэ и гъусэр. Машинэм кыихуэну щытатэмэ, Верэ Павловнэ кыыздишэну хьэзырт Лурэ Тинэрэ, Думэсарэ я гъусэу. Уеблэмэ Верэ Павловнэ и гугъат машинэр абы кыакІэлыгъэкІуэну, арщхьэкІэ Астемыр идакъым: жэщыбгым сыт ящІэн, ирегъуэлъыж адэ, еша-хэщ, жиІэри. Руми Щхьэлмывэкъуэ къэнащ, Лу сымэ ябгъэдэсмэ и гуапэти.

Саримэ и анэ Дисэ щІэсыххэт Иналхэ я дежи, махуэ псом пщэфІащ. Елдар и кыуэ цыкІуитІ Астемыррэ Иналрэ зэран кыыхуэхъуми кыимыгъанэу, нанэм ипщэфІыну Верэ Павловнэ жиІар ипщэфІауэ хьэзырт. Щхьэлмывэкъуэ къэнахэри мэкжэлІэнутэкъым, сыту жыпІэмэ Думэсарэ, театрым к Іуэным и пэкІэ, шхын игъэхьэзырауэ щытащ. Рум и шхэни кыакІуэртэкъым, ар зыхуейр Тинэрэ абырэ зэгупэу гъуэлъыжрэ хьыбар зэхуаІуатэу хэлыну арат. Рум ищІэрт а тІур зэрылгыну гъуэлъышІэр псы кыиуам кыыхахауэ щыта гъуэлъышІэжыр зэрыарар.

Верэ Павловнэ хьэщІэм ящыгуфІыкІырт, хьэщІэми ар я гуапэт.

Къазджэрий кыалэм кыэсыху тІэкІу зигъэпсэхуати, нэжэгужэ хъуат, гушыІэрейт. Астемыр, щІэгузавэр имыщІэу, гузавэрт. Уи гур зэрыгъум дыгъур кырок Іуэ, жиІэ щхьэкІэ, Астемыр и гур щІэгъур езыми кыыбжиІэнутэкъым. Езым гурыщхъуэ ищІырт: ярэби, Иналрэ Къазджэрийрэ ныщхьэбэ земыпщэфІэну пІэрэ, жиІэу. Нахъуэ щІэгузавэ щыІэтэкъым, зэ ІушІэм щхьэкІэ Инал кыыземышхыдащэрэт, жиІэ фІэкІа. Ар и гум кыэкІмэ, и маузе-рыжыр зэ адэкІэ ирикъуэкІыу, зэми и гупэмкІэ кыилъэфыжу щыст, жаІэм едаІуэу.

Машинэм ису кыыздэкІуэм, Верэ Павловнэ имыІуатэу кыигъэнакъым Инал иджы кыигупсысар. «ЦІыхубз кыэс бэлыто зырыз», – арат иджы Инал зиужь ихъар. ЦІыхубзым бэлыто ямыІэу хъунукъым, жиІэрт Инал. А Іуэхур партыр ягъэкъэбзэным нэмысу зэфІигъэкІмэ, фІыщІэшхуэ Іуэхум пылгу

кыйлытэрт. Ар Верэ Павловнэрэ Саримэрэ я пщэм дилъхэну Инал и мурадт.

– Фэ тIум а Iуэхур ефхэжьэмэ, дэгъуэу зэрызэфIэкIыным шэч лъэпкъ кыитесхэркъым, – жиIэрт Къазджэрий. – Верэ Павловнэ бэлыто ищэу хэт имылъагъунрэ?!

– Ауан дыкъыумыщI. Iуэху Iей сытми? Дауэ уеплърэ, Астемыр? – жиIэри Верэ Павловнэ Астемыр дежкIэ зыкыигъэзат.

Астемыри тIэкIу ауан хилъхаш:

– Думэсарэ гъусэ фIцIатэм, си Iуэхут бэлыто имыщэм! – жиIэри.

– Уэри ауан дыкъэлщIрэ? – жиIэрт Верэ Павловнэ, – сэ ауан хэлъу къэслъытэркъым. Саримэ жиIэр аращ: цIыхубз псоми бэлыто зырыз ящытIагъи, я дуней тетыкIэр нэгъуэщI хъуауэ плъагъунщ, жи. Уэс къесмэ, игъащIэм цIыхубзыр жьэгум къыдэмыкIыу дэсщ, цIыхум яхыхээн хузэфIэмыкIыу. ЦIыхубзыр хуит пщIын щхэкIэ хуэпэн хуейщ, цIыхухъум я хуэдэу. Сэ сызэреплътыр аращ. ЦIыхубзым нэхьыбэ къагурыIуэу щытамэ, нобэ Къазджэрий и спектаклу дигъэлъэгъуам хуэдэ щыIэрт? Пэжкъэ, Астемыр?

– Тхьэ соIуэ, – жиIэрт Астемыр, – Думэсарэ уеупщIмэ, арамэ жиIэнур.

– Сэ ауан фысщIу щхьэ фи гугъэ, – жиIэри Къазджэрий Верэ Павловнэ зыкыыхуигъэзаш. – Бэтэгъэ дэс хыджэбзхэм ящытIагъэ Саримэ и бэлытом хуэди, советскэм Iуэху зэрихъэм нэхъ нэ лейкIэ еплъынкIэ, соIуэ. Тхыль ебгъэдженыр куэдкIэ нэхъ гугъуш, бэлыто ящыптIэгъэным нэхърэ. Аракъэ, Саримэ? Пэжыр жыIэт.

Саримэ зыри жимыIэу мащIэу дыхъэшхаш.

Налшыкыпс и макъ къэлуаш. Адакъэ Iуэуэ зэхыбох. Мазэгъуэ нэхуши, къуршыщхьэ къуапэ кIанэхэр уафэ лъащIэм IупщIу кыыхонэхукI. Мазэри зэрыфинару къалэм къыщхьэщолъдэ. Инал зыщIэс унэ щхьэ папщIэри мес.

Машинэр къызэрувыIэу, Нахъуэ и маузерыр ирикъуэкIаш, нэхъ лIыгъэ хэлъ хуэдэу зыкыпфIигъэшIу. Астемыррэ Къазджэрийрэ зыри жамыIэу машинэм къыкIаш.

Инал бжэщхьэIум кыитеувауэ къаплърэрт, хэту пIэрэкъэкIуар, жиIэ хуэдэ. Инал нэщхьыфIэт. Абы занщIэу гу лъытащ Астемыр.

– Фыкъеблагъэ, фыкъеблагъэ! – жиIэри Инал хьэщIэм къапежъаш. – Сыту фIыт, ярэби.

Астемыр сымэ ерыскъымэ занщIэу къаIурыуаш.

– Дауэ екIуэкIа спектаклыр? – жиIэри Инал щIэупщIаш, зэупщIыр умышIэу.

Псом япэ Верэ Павловнэ къэпсэлъаш:

– Ар умышлэгъуауэ уи фIэщ хъун? Догуэ, дэ тхуэгъуэувын уи гугъэ абы хуэдэ спектакль? – жиIэри.

Верэ Павловнэ пщэфІапІэм щІэлъэдащ Саримэ и гъусэу. Ди-сэ ешати, ерагъуу щытыф къудейт. Хъэкум иль мафІэр пІэн-кІырт, абы нэмышцІу примусхэри зэщІигъэнауэ зыгуэр игъавэрт.

ЦІыхухъухэр Инал и ужь иту Инал гимнастикэ щищІ пэшымкІэ щІыхъащ.

– Мыри зэрыщытащ, Инал. Дыгъуасэ хуэдэщ мы пэшым сыщыщІэсар, – жиІащ Къазджэрий, пэшыр ээпиpltьыхъурэ.

Инали нэжэгужэт.

– Пэшыр уигу ирихъмэ, махуэ къэси къакІуэ, зимыгуапэ унэм щІэскъым, – жиІащ Инал, адреихэми яжриІэу къыщІигъуащ, – иІэт, фытІысыт, Іэнэ къащтэху, тІэкІу дыуэршэрынщ. Топ сыт жывмыІэу, фытетІысхъэ фызыхуэзэм. Нахъуэ, гырэкІэ уерыщу зэхэсхай. Дегъэплъыт пхузэфІэкІым. ЗыпщІэхэх уи мауэрыр. Упелуанрэ умыпелуанрэ си Іуэхущ иджыпсту зэхэдмыгъэкІмэ. Дауэ екІуэкІа спектаклыр, Астемыр?

Астемыр фІэфІт спектаклым и гугъу ищ Іын, арщхъэкІэ абы тегъэпсэлтыыхъын хуейр Къазджэрийт.

– Зыгъэувам жегбгъэІэркъэ, Инал, сэ схужымыІэнкІэ хъунщ. Игъащ Іэм умылъэгъуа плъагъумэ, уи гъащІэм хэхъуэу жа Іэ. Къазджэрий жылэм ямылъэгъуа яригъэлъэгъуащ, я гъащ Іэ хигъэхъуа хуэдэщ... Степан Ильич сыт и хъыбар? – жи Іэри Астемыр и псалъэр иухащ.

Инал спектаклым щІэупщІэ щхъэкІэ, ар зэрэкІуэкІар ищІэрт, телефонкІэ къыжрал ауэ. Астемыр зыщІэупщІам и жэуапыр къритащ:

– Сыт, Степан Ильич? Парт чисткэм и пІальэр къытхуигъэуващ. Чисткэм и пэкыидгъэхуэну зи ужь дит Іуэхури кІыхылІыхъ хъунутэкъым. Щхъэлмывэкъуэм нобэ фи зэхэтыкІар къеззгърэ? ЦІыхум я хъер здэщыІэр къагурымыІуэмэ, къагурыгъэІуэн хуейщ. ЯмышцІэ евгъащІэ...

Астемыр зи гугъу ящІым тІэкІу тегузэвыхъырт, итІани Инал зэрынэщхъыфІэм тригъэгущхуэри щІэупщІащ:

– Дэшхуэр мыхъуу и фэр дауэ тепхын? Хъуакъым, Инал, иджыри дэшхуэр, – жи Іэри зэгур игъэхъыбарар и гум кыигъэкІыжащ. Нахъуи абыкІэ арэзыт:

– Пэжщ, Инал, Астемыр жи Іэр. Хъуакъым иджыри дэшхуэр. ЦІыхур къытегъэхъэгъуейщ. КъагурымыІуэмэ, я акъылыр нэмысамэ, я акъыл здынэмысым папщІэ Іэ ебгъэІэтыну хуежъэт. СогъэпцІ нахуэу, Іэпэ пхуаІэтым. Я щхъэр щІаІунщи щытынщ эпэзэзэху!

Инал ар игу ирихъакъым:

– Хэт и дэшхуэ? Дэшхуэ, дэ цІыкІу жыхуэпІэр сыт? Фыджэгурэ хъмэ фи фІэщ? ЦІыхур фэ къывэмыдаІуэмэ, зэдэІуэн къэдгъуэтынщ. Іэ Іэтк Іэ Іуэхуу дунейм тетыр зэфІэкІынукъым. ЯІэтын хуейуэ ямыІэзмэ, зэра Іэтын Іэмал къэвгъуэт! – жи Іэри.

Къазджэрий игъэщIагъуэрт Инал и псалъэр. Астемыри къэ-гузэват:

– Уэлэхь, сымышIэ: цIыхур епхулIэу дауэ ебгъэIэтын? Къезэгъыу пIэрэ ар? ЦIыхум я щхъэ Iуэху... – Астемыр и псалъэр Инал къызэпиудащ:

– ЦIыхум я щхъэ Iуэхукъэ дэ зи ужь дитыр? ЦIыху псор зэхуэдэ? Зыди зымыди щыIэщ. Къэрэхъэлъкъ Iуэхур хэти къыбдиIэтыну уи мыгугъэ. Бий къыпхуэхъуни щыIэщ. АтIэ къэрэхъэлъкъ Iуэху зепхъэрэ – еудых бий къыпхуэхъур! Гуры-Iуэгъуэкъэ? Фэ цIыхум ар ягурывгъэ Iуэну дыфщогугъ, фэ фызыщыгугъыр сыт? «Iэ яIэтыркъым», – жи. ИремыIэт! Iэр аракъым къэ Iэтын хуейр, Iуэхур аращ, – жиIэу.

Астемыр, зэрыхъуу хъунщ, жиIэ щыкIэу, Инал зыпэщIи-саш:

– Уэлэхь, Инал, дауи жыIэ, сэ сымыарэзы абыкIэ. ЦIыхум къыбдамыштэ Iуэхур зэфIэгъэкIыгъуейщ. ЦIыхур зэмыувалIэм епхулIэкIэ кыкIын щыIэкъым. ЩхъэгъэпцIэжщ. Уэлэхь, пэжу жызоIэм. Пэжкъэ ар? Будист жыхуаIэм я алыхъым къурмэн хуащIмэ, къурмэныпхъэм лъы щIагъэкIыркъым. Къытрадзэ хъеуанри и бгъэгур зэгуагъэж, IэкIэ йоIэбэ Iэщым и кIуэцIми гур къаубыд. Ар якъузурэ Iэщыр ягъэмэх. Ар залымыгъэкъэ? Iэщ пэтми, псэ Iутщ, лей епхыныр гуэныхъщ...

Астемыр и псалъэр и кIэм нигъэсакъым Инал:

– Хэт будистыр иджы, къурмэныпхъэри хэт? – жиIэри.

Астемыр къэгузэвэщати, и псалъэр щIыжиIари щыгъупщэ-жаш.

– Зэ умышIащIэ, – щIэупщIащ Инал, и нэкIушхытIыр плъыж къэхъуауэ. – Будистым апхуэдэу щIащIыр сыт? – жиIэри.

– Сыт жыпIа? Мыращ щIащIыр: будистым яфIэфIкъым къурмэным лъыр щIэкIыу. КъыбгурыIуа? Будист къурмэныл зигу ирихъын дэри тхэткъым...

Астемыр къызэтеувыIакъым:

– Ей, Инал, Инал, гуэныхъ къэпхъ хъунукъым. ЦIыхур гушIэгъуншагъэм хуэбунэтIмэ, ушIегъуэжынкIи мэхъу, Iэщым гушIэгъу хуэзымышIым, уэлэхь, уэбилэхь, Инал, цIыхуми хуимыщIыну. Зыщумыгъауэ. И фIэщ щIыт цIыхум: мо мэлъыр къэбубыдрэ и куэ лъэныкъуэр къыпыбупщIкIэ гуэныхъ пылъ-къым, же Iи. Уэлэхь, къыпимыупщIмэ, тIэу емышлъу. Къыпиу-пщIынщ, дзасэм пыIуауэ игъэжъэнщ, мэл лъакъуищ хъуар мысыхъэткIэ ирехъуакIуэ, жи Iэнци. Iэщым ар езыщIам цIыхур къелынуи? ЦIыхум гушIэгъу иIэн хуейщ, жаIэу игъащIэм зы-щIапIыкIар аращ. Ар зы махуэм ящыгъэгъупщэгъуейщ. ЦIыхум я гур буIэнщ – я фIэщ ухъужынкъым. Джатэ къыщихын хуейм щыгъуэ, сэри къысхауэ щытащ, уэри уошIэ...

– УошIэ, сошIэ, жыхуэпIэр сыт? Зи гугъу пщIыри хэт? Сытуи

щІагъыбзэкІэ Іэзэ фыхъуа? – жиІэри Инал кыльаш. – Къазджэ-рий апхуэдэу узыгъэсар? Пэжу, уигъэсэнщ. Дэракъым Мэтхъэн Кургъуокъуэ и къуэр зымыщІыхур. – Инал уепсэлъэныр шына-гъуэ къэхъуаш, Астемыр игъэгужьейуэ. – Кургъуокъуэ еуэу си адэр щиукІам, лъы щІэзгъэкІынкъым е щІэзгъэкІынщ, жиІэу еплъа?! – Инал ар щыжиІэм, гурыІуэгъуэт абы и гум кыхъар.

Астемыр кызырыкІуам хущІегъуэжат. Арауэ къыщІэкІынт абы и псэм щІыфІэмыфІар къэкІуэну. Бэтэгъэ Ипщэ кыкІыу къушхъэ Къэзмай къыщыкІуа жэщыр Астемыр и гум къэкІы-жаш. А жэщыр ныжэбэрей жэщым ешхът. Къазджэрийрэ Инал-рэ ягу зэхуилъ къэмынэу а жэщым зэжралат. Мэтхъэным зыри жимыІэ щхъэкІэ, и фэр шэхум хуэдэу пыкІат, уеуэрэ букІами, лъы ткІуэпс къыщІэкІынкъым, жыхуа Іэм хуэдэу. «Пэшым и закъуэу къыщІэкІынукъым зэрыщытауэ къэнар, езы Инали зэрыщытыжыщ», – жиІэу Къазджэрий гупсысэрт.

Тэлай дэкІри, Къазджэрий къэпсэлъаш:

– Совет властым, Инал, уи закъуэкъым щІэгъэкъуэну иІэр. Езы совет властри зыхуейр пщІэрэ? ЦІыху псори щІэгъэкъуэн къыхуэхъуну аращ. Мис ар зыгурыгъаІуэ. Советскэм хуэмейр зырызыххэщ, гурэ псэкІэ абы хуэлэжъэнущ псори. АтІэ цІыхур хуиту, ягу илтыр жаІэу, зым зыр щымышынэу псэуну щІокъур, уэ уи акъыл закъуэкІэ псори псэуа хъункъым. Сэр щхъэкІэ жыпІэу шытащ: Къазджэрий зегъэгубзыгъэ, псоми я унафэр езым и закъуэ ищІын и гугъэу. Иджы дауэ? Хэкум я унафэр уи закъуэ пщІыну ухуежъамэ, ар Іуэху гугъуш. Абы щыгъуэ сэ къысхуумыдам уэ уеувалІэ хуэдэу къысфІошІ. АтІэ хэт бгъэпэ-рытынур, хэт унафэр зэбгъэщІынур, жыпІэрэ? Езы цІыхум я

унафэр езым езгъэщІыжынуш, зэрыхуей дыдэм хуэдэу. Абы я унафэр Астемыр дежкІи, Нахъуэ дежкІи, сэ си дежкІи, уэ уи дежкІи, Къэзмай дежкІи унафэу щызгъэтынуш...

– Къэзмай мыбы къыщІыхэпІун щыІэкъым, – жиІэри Инал идакъым. – Къэзмай хуэсщІапхъэр хуэсщІаш. Абы и унафэр сэ зэрысщІам и хъыбар зэхэпха, Къазджэрий? Хъэмэ арэзы умы-хъуауэ ара? Акъылэгъу хъарзынэ къэбгъуэтащ, и хъер улъагъу. Деплъынкъэ зэрыхъум. ЦІыхум зэхагъэкІынщ пэж жызыІэри пцІы зыупсри. Деплъынщ, деплъынщ. Ауэ цІыхум я жъэ къызэтричу псэлъэху ущысынумэ, щысыпІэ уихуаш. –

Инал, езым гу лъымытэжу, и Іэ лъэныкъуэр и кІэрахъуэ кІэрыщІам трильхъаш...

– Лло, кІэрахъуэ бгъэуэну? – жиІэри Верэ Павловнэ бжэм деж къэуващ. – Куэдщ, Инал. Зэхэсхаш уи псалъэмакъри. Хъэщ Іэ къэкІуам уедэуэну ара къыщІебгъэблэгъар? Хъэщ Іэр бысымым дэуэгъу ищІу хэт илгъэгъуа? Хъунщ, щыгъэт, Инал, нобэ убысым щІагъуэкъым, хъэщ Іэм губгъэн ебгъэщІынщ.

Инал стІолым зригъэщІат, хъурыфэ пы Іэ лгъахъшэр щхъэрыкъуауэ. И фызым жиІэр зэхимых хуэдэу еплгъыхырт, и нэщхъыр зэщІэукІауэ. Верэ Павловнэ и гуапэ хъуакъым Инал хъэщ Іэм зэрахушчытыр, абы и гугъат спектаклым тепсэлгъыху уэршэру, нэжэгужэу зэхэсыну, я нэгу зрагъэужыныу. АрщхъэкІэ дэнэ, занщ Іэу зызэраупсеящ.

– Сыту фыгъэщІэгъуэн фэ, – жиІэрт Верэ Павловнэ, тІэкІу зигъэфэрыщІу, – зы мыхъэнэншэм папщІэ къэтэмакъкІэщІу, я къамэ кърахыу! Догуэ, фоч гынымэмрэ джэд лыбжьэмэмрэ дэтхэнэр нэхъыфІ? ФынакІуи фытІыс, Дисэ къипщэфІам и мэр къыфщІихъэмэ. Куэдщ.. ФыщІызэныкъуэкъум нэхърэ шхыныр нэхъапэщ... Адыгэ шхынкІэ иджы сы ІэкІуэлгъакІуэ дыдэкъым, итІани феплгъ. НакІуэ, Инал, нашэ хъэщІэр, мэупщІы Іуж. – Верэ Павловнэ псэлгъэн зэпимыгъэуурэ Къазджэрий бгъэдыхъэри и Іэблэр иубыдащ, хъэщ Іэм игу нэхъ дахэ ищІын и мураду. – Саримэ, сыт, си псэ, уи гугъэр, мы зэхуилгъахэр зэгъэкІужын хуейщ. КъакІуэ, Астемыр. Нахъуэ, фымыгузавэт, иджыпсту фыдгъэфІэжынщ. Хъэщ Іэм я нэхъ бжыфІэр сэ къахэсхаш...

Къазджэрий тІэкІу зыкыищІэжаш:

– Верэ Павловнэ, тегушхуэгъуафІэ сыкъыумышІ, укІытэхым захэзмыбжэ щхъэкІэ, цІыхубз къысщхъэщыжу слгъагъумэ, си гур мэк Іуэдыпэ, – жиІэу.

ТІысын Іэр яхуэмыгуэшурэ хъэщ Іэхэр зэныкъуэкъурт, жъант ІэмкІэ тІысын къахэмыкІыу. Іэнэр хуабжыу зэгъэпэщат. Аркъэ, вино, коньяк – зи, узыхуейр тетт. Шхынри пэрыхъэту телът, уеблэмэ стІолыр нэхъ гъэщІэрэщІа хъун папщІэ, пхъэщхъэмышхъэ Іэджи вазэм илгъу тегъэуващ. Инал зэрытІысу и губжыыр текІыжаш, и пащІэ фІыщІэ кІэщІу щІэцар ІэпхъуамбэшхуэкІэ трилгъэщІыхъурэ, стІолым къытралгъахэр зэпиплгъыхъырт. Инал, и къытехыи и текІыжи зыти, гушыІэу къиублащ:

– Уи насыпщІуэ, Къазджэрий. ЦІыхубзми фІыуэ укыалгъагу. Верэ Павловнэ нобэ зыхуэпщэфІа уи гугъэр хэт? Уэращ. Уи спектаклым и хъыбар зэрызэхыху, схуэубыдыжакъым: дыгъакІуи дегъэплгъ, жиІэу си ужь итащ. Догуэ, щхъухъ гуэр къыу-мыхъауэ пІэрэ? Ы? Лло, дыуэ гуэр птхырэ и бостей щІагъым щІэбдагъэнкІи мэхъу? Хы-хы-хы! – жиІэу дыхъэшхаш Инал.

– Нобэ фІэкІу ымылгъэгъуауи?

– Ар куэдрэ. Ухуейуэ щытмэ, зы дакъыкъэ Іуэхущ ар псори. Хъунщ, хъунщ, уи нэщхъыр зэхуымыукІэ. ГушыІэ пхэзагъэркъэуэ? Верэ Павловнэ тепщэч къыхъри къыщІыхъэжаш.

– Сыт Къазджэрий дыуэ щІитхынур? Абы и нитІыр

дыуэм хуэдэкъэ...

Елдари и гуапэт псалъэмакъ гугъум кІэ зэригъуэтар:

– СогъэпцІ, мыпэжым Верэ Павловнэ жиІэр. Муслъымэн дыуэ хуей, шІалэ къамылыфэм и нитІыр фІыцІэрэ къилыдыкІ-мэ? ЦІыхубзым я дежкІэ абы нэхъ узыптэмылтэщын щыІэкъым, – жиІэу.

Елдар жиІар Инал и гум ирихыпакъым:

– Ы-ы. Аращ пэжу. Къазджэрий унэм къызэрыщІыхъэу, Верэ Павловнэ нэхъ лъагъугъуафІэ хъуа хуэдэу къысфІэщІащ, – жиІэу.

– ФлэкІ къэвмыгъанэу ауан сыфщІиджы, – жиІэрт Къазджэрий. – Ар щІэхъуар сыт? Уи унэр сыт щыгъуи нэхуш, Верэ Павловнэ щыщІэсым деж. Махуэм дыгъэщ, жэщым мазэщ. Пэж, Астемыр?

– ЖиІэфынкъыми абы. Хы-хы-хы! – дыхъэшхырт Инал. – Уэ уи фызыр щхъэ къыздумышарэ, Къазджэрий? ЖэщкІэ уи унэр кІыфІмэ, нэхъ къапщтэрэ?

Къазджэрий ар идакъым:

– КІыфІыр зи гуапэ щыІэ, цІыху псори нэхум хэтыну хущІокъу! – жиІэри.

Нахъуэ и псалги къыщІигъуаш:

– Уэлэхыи, пэжмэ икІи. Си дунейр нэхуащэрэт, жеІэ хэти. Куэдщ кІыфІым дызэрыхэтэр.

– Ари хъунщ, – жиІащ Инал, – хэт тхъэмэдэ тщІынур? Унафэ зыщІын димыІэу дыщысыну?

– Къазджэрий!

– Инал и унэ сыщытхъэмэдэну сэ къыслъысыркъым, – жиІэу къыпыгуфІыкІырт Къазджэрий.

Астемыр идакъым:

– АтІэ хэт зылъысыр? Тхъэмэдэну зыхуэфашэр Иналщ е уэращ. АтІэ Жыраслъэн къедджэн? – жиІэри.

– Ы-ы. КъыпхуэмыкІуэпэни ар езыр, – жиІащ Инал, – чачэу къэплъэфмэ сщІэркъым, армыхъумэ Жыраслъэн мыбы къызэрыкІуэн дуней мылтку щыІэкъым. Уэращ, Къазджэрий, нобэ щхъэр зыкъутэнур.

Щхъэ къутэнкІэ Къазджэрий ІэкІуэлъакІуэт, Жыраслъэн къылъэщІэмыхъэну. Хэт сыт хуэдэ Іыхъэ лъагъэсми, ар абы щІылысыр жыжъэу къригъэкІуэкІырт, гъэщІэгъуэн гуэрхэр жиІэу, цІыхум ягу къэмыкІа кыигъэкІыу. Езы Къазджэрии фІэфІгІ щхъэ икъутэну, ар зыхилъхыи щыІэтэкъым.

Ныщхъэби, яшхынури яшха иужь, ирафынури ирафа иужь, Къазджэрий щхъэр къищтащ.

Іэнэм бгъэдэсыр куэд хъуртэкъыми, щхъэр гуэшыгъуейтэкъым. Къазджэрий щхъэм щыщ зритым узыгъэгупсысэн гуэрхэри жриІэрт. Инал ар игъэщІагъуэу едаІуэрт. Инал къы-пэрыуэІауэ хуэшэчыртэкъым: зыгуэр жиІакъэ –

уеувэл Iэн хуейт, армыракъэ – идэну Iэмал зимы Iэт. «Партымрэ сэрэ дызэакъы-лэгъущ» жи Iэнти, зэф Iэк Iат. Езым жи Iэр партым жи Iауэ е пар-тым жи Iар езым жи Iауэ къылгытэмэ, абы и псалгэр умыдэу хъунт.

Инал къытехьэмэ, Верэ Павловнэ дахэ защ Iэк Iэ и лым и губжыр щхьэщигъэк Iырт. Ауэ ар щыхузэф Iэмык Iи Iэджэрэ къэхурт. Ныщхьэбэ Инал и гугъэххакъым хьэщ Iэм ягу зригъэ-бгъэну. Къегъэблагъэ жи Iэу и фызым щыжри Iам, т Iэк Iу зэхигъэ-плъэну арат и гум къэк Iар. Инал хьэщ Iэ и жагъуэтэкъым, уеблэмэ гуп зэхуишэсу и унэгущэ дахэр ц Iыхум къыдалгъагъуу яхэсыныр ф Iэф Iт. Ауэ Верэ Павловнэ зэхихуу Инал жи Iэр зымыдэр хуэшчынутэкъым. Арагъэнц ныщхьэбэ Астемыр жи Iам Инал къыщ Iигъэгубжари.

Къазджэрийрэ Астемыррэ абы гу лгъатауэ къыщ Iэк Iынти, Инал игу иримыхьын жа Iэжыртэкъым.

Езы Инали нэхъ тэмакък Iыхъ хъуат:

– Куэдрэ зитлгъэфыхъ хъунукъым, Къазджэрий. Ар зыгурыгъа Iуэ. Жьыбгъэм дрихъэжъауэ дихъ хуэдэщ, дыкъэувы Iэ хъунукъым, жьыр къыдо Iунщ I ди щыбагъым къыдэуауэ. Хуэму ук Iуэну ухуежъэми, жьыбгъэм уегъэущ. Жыг зи лгъабжъэ щ Iат Iык Iар иджыри куэдрэ итынк Iэ мэху. Ар къэуэху, дауэ узэрыпэлъэнур? Жыг гъуар къэгъэуауэ, ар зэрытам деж жыгыщ Iэ хэсэн хуейщ. Жыг хадэ хэтсэнур жыг гъуам пэгъаплгъэу къыпхуадэрэ? Къыпхуадэнкъым. Пщ Iэжрэ, Къазджэрий, зэгуэр Руми и усэ гуэрхэм укъысхуеджауэ щытати? Руми итхар уигу ирихъ си гугъэщ. Нт Iэ сэри сыкъыпхуеджэнц лгъыж гуэр дохутырым зэрыхуэтхъэусыхам. Къеда Iуэ:

– *Къызэплъ, дохутыр, сылгъэрымыхъц.*

Пыхусыху сикъырытыр сыт бэлыхъ?

– *Жьы ухъумэ, узхэр къыптогуишхуэ.*

– *Щхъэ сыхъурэ набгъэ, си къуэшыишхуэ?*

– *Жьы ухъумэ, уи нэр мэхъур набгъэ.*

Щ Iэс унэм, уи н Iэм зигъэзагъэ.

– *Ат Iэ к Iэнт Iы Iур сыт ц Iэузыр?*

– *Жьы ухъумэ, къутищхэр мэк Iэзызыр.*

– *Сомэх, сымьышхуэ, си ныбжъэгъу.*

– *Жьы ухъумэ, шхыни уэмызэгъ.*

Абдеж къогубжъыр лгъыжъ сымаджэр,

Къыхуебж мо Iэзэм дуней бзаджэр...

Мо Iэзэм же Iэ: «Iуныр лгъэц I,

Жьы ухъумэ, уохъур тэмакък Iэц I».

Инал къызэдзам хэлъ мыхьэнэр хэт дежк Iи гуры Iуэгъуэт, ауэ ар нэхъ зытегузэвыхьыр нэгъуэщ Iт: Къазджэрий усэ къе-джэнк Iэ узэрытемык Iуэнур ищ Iэрт. Верэ Павловнэ щысу Инал къытек Iуэ Iауэ и гуапэ хъунутэкъым. Ауэ Инал тхылъ зэреджэр кыигъэлгъагъуэмэ ф Iэф Iт.

Ныщхъэбэ Инал и гум къэкIыжащ Къазджэрий и усэ къеджэкIэр.

– Уеджакъэ уэ, Къазджэрий, а усэм? – жиIэри Инал хъэщIэхэм къахэплъэри щIэупщIащ.

– Уэлэхыи, седжам. ИкIи сощIэжым, – жиIащ Къазджэрий, – ауэ, абы и жэуап хуэдэу, зы къуцхъэ тхыдэ бжесIэнщ, ухуеймэ.

– ЖыIэ! ЖыIэ! – жиIэри Верэ Павловнэ псом япэ къэпсэ-лъащ.

Къазджэрий тхыдэр кIэщIу жиIащ:

– Къуцхъэ гуэрым жиIэу зэхэсхаш: уэгум уфэразэу ит бгъэм и ныбжбыр къызытридзэм нэщIэбжъэ и нэгум щIэкIынущи, мэлыхъуи нэгъуэщIи ирехъу, уэгум ит бгъэм и щIагъым къыщIэхутэным зыщыхъумэм фIэфIу...

– Зэхэсхаш а тхыдэри, – жиIэри Инал и нэкIум аргуэру пшагъуэ къытрихуаш, – сэ къызжезы Iар арауэ къыщIэкIыныщ уэри къыбжезыIар. Къазджэрий, уэгум ит бгъэр нэхъ лъагэу уафэм дэкIуей пэтми, и ныбжбыр нэхъ фагъуэщ. А бгъэм ебгъэщхыр сэрауи щIы. Сэрамэ, уэгум си закъуэ ситыну сыхуейкъым. Сэ акъылкIэ зыгуэр къысхуэхъыххэну щытмэ, си акъылым къыхъым зыкIи сыхуейкъым, ди хэкум и сэбэп хэмылтэмэ, цIыхум я хъер къыдэмыкIуэмэ. Сэ къулыкъу зыхуэсщIэр кърэхъэльткыырщ, партырщ. Сэ къысхуэмейр, кърэхъэльткыым хуейкъым, партым хуейкъым. Кърэхъэльткыым, партым хуейр сэри къысхуейщ. Сэ лъагэу зысхуэIэтрэ – си хэкури сIэтынщ, ди хэкум, ди кърэхъэльткыым къалтымыса насып сыхуейкъым. Зи фоч сэ къыстезубыдэм сэракъым зытриубыдэр – партыр аращ, кърэхъэльткыыр аращ. Дэ шынагъэкIэ ди ужь къыхъэм и нэвагъуэр едгъэлягъужынщ, и джабэр щIэдудынщ. Уи нэ кьеIэм и псэ еIэ, жаIэ. Щысхырабгъу хуэтщIынкъым. АтIэ деплтынщ хэт и удын нэхъапэ ирихми. Захуэм и удыныр зытехуапхъэм япэ лъэIэсынущ. Сэ сызахуэщ, сыту жыпIэмэ си щхъэ Iуэхукъым зесхуэр, кърэхъэльткъ Iуэхущ, партым и Iуэхущ. Сэ сызыщIэкъур кърэхъэльткыыр зыщIэкъу дыдэр аращ. Уэгум лъагэу ит бгъэм себгъэщхъми содэ. Улъэтэnumэ, лъагэу улъэтэн хуейщ. Лъагэу умыльтатэмэ, къру паши ухъунукъым.

– СогъэщI, мыпэжым, – жиIэри Нахъуэ зыкърисащ, арщхъэкIэ Инал зэпсалгъэр арагъэкъым.

– Догуэ, Жыраслъэн дахэкIэ угурыIуэн уи гугъэ? Абы лъэкIыу щытыгъамэ, си фэм фэлъыр ирихынти лъэрыгъыпс ищIынт. ИтIани ар къэзубыдыну къесхуэкIыркъым. Елдар зы махуэпс иригъэфэнтэкъым абы. Жыраслъэн и закъуэкъым. НэгъуэщI Iэджи щыIэщ. Иджыри тIэкIу зыгIэжъэнщ. Къуршым къикIыжрэ я унэ итIысхъэжрэ – хъарзынэщ, фоч яIыгъыу къуршым ис – я джабэр щIэдудынщи я пэм щIыр едгъэвэнщ.

– Догуэ, а къомым я судыр уи закъуэ пщIэну? – жиIэри Къазджэрий щIэупщIащ, Инал жиIэмкIэ зэрымыарэзыр плъа-гъуу.

ЕТИУАНЭ ИЫХЬЭ

ЕпицыкГубгъуанэ псалъащхъэ

КЪАЗДЖЭРИЙ ДЖЭДЫКЪУЭ МАКИУЭ

КИуэ пэтми Къазджэрий чэнджэщ нэхъ кытрихьэрт, сыхъэ-мыкІуэжамэ мынэхъыфІу пІэрэт, езыхэри сыткІэ кысхуей, щхъэ тездзэу сымыгъэзэжрэ, сызезыхуэу схуэмыгъуэтыр сыт, жиІэу. И бынунэр и гум къридзэмэ, нэхъри и щхъэм хузэгугъуэ-пыжырти, игъэзэжыным триубыдэрт.

И кытехьэр текІыжмэ, аргуэру зэупщІыжырт: сыт щІэгъэ-зэжыну? Си хэкукъэ сыздэщыІэр? Си гум кыдихур сыт? Сигу иримыхъ слъагъумэ, ар си щхъэм щхъэ ирикІуэрэ? Хэкум я Іуэху ядэгъэпсынщІэн хуейщ, хуэмыфашэ зылъыс щыІэмэ, сакъы-щхъэщыжынщ. Уигу иримыхъ плъэгъуа щхъэкІэ кІэбгъу пщІы-уэ дауэ уежъэжын? Псэемыблэжу къэрэхъэлькыыр мэлэжъэ. Астемыр и закъуэ урикъуни. Финар иІыгъыу жэщи махуи ятІэ иутэу уэрамым дэтщ. Инал сыхуэмыарэзымэ, хэкум сыт я лэжъэ, жиІэу кыигъэзэжырт.

А псом ищІыІужкІэ Саният, Къэбэрдей жыхуаІэр слъэгъуа-щэрэт, си адэ-анэм я кхъэм кытесха ятІэ тІэкІур здэсхьыным нэсхъэсащэрэт, жиІэу и нэ къокІ. Сабий цІыкІухэр жыпІэнууци, ари аращ. Адыгэм дахэсу ахэри къэхъумэ, бзэр ящІэнщ, адыгэ хабзэм гу лъатэнщ. Уи щхъэ закъуэм псори тепщІыхъ хьурэ, уяпэкІэ уплъэн хуейкъэ, жиІэрт иныкъуэми игукІэ Къазджэрий. Абы хуэдэу Іэнкун щІэхъуари мащІэтэкъым. Махуэ къэс жыхуаІэм хуэдэу, Къазджэрий игу хэзыгъэщІын гуэр хуэзэрт.

Бурун къуажэ дэт мэжджытыр хэкум мэжджыту итым я нэхъ инт.

Щхъэлмывэкъуэ дэс Саид нэхърэ нэхъ зигъэдухъэшыуэ икІи нэхъ динщІэкъут Хъэмид ефэндугъуэ а мэжджытышхуэм я молэр. Зэрыефэндым ищІыІужкІи хъэж ищІати, езым хуэдэ щымыІэу кыфІэщІыжырт. ЧытапкІэ абы кыытекІуэн хэкум ефэндугъуэ исым яхэмыту жиІэрт. Хъэмид ефэндыр жбы дыдэ хъуа щхъэкІэ, молэныр щигъэтыртэкъым, мычэму мэжджыт джабэм кІэрысу ялъагъурт. Уаз итыху, Инал и цІэ иримыІуэну Іэмал иІэтэкъым,

алыхьым и нэлатьр кьытихуэ, мыдрисэр зэхуещI, сабийр шко-лым егъакIуэ, жиIэу. Молэхэр зэхэзехуэн ищIащи, дахэ-дахэу диным хуэпщылIыжыркъым, ар алыхь талэм и гум дауэ техуэн, жиIэу мычэму хьэжыр хьуощIэрт. Абы и хьыбар Шырыкъу ТутIэ щызэхихым, мызэ-мытIэу молэм кьыхуиIуэхуаш:

– Инал бубыныр щыгъэт, Инал ухуощIэуэмэ, советскэр аращ узыхуощIэуэр, советскэм ухуощIэуэмэ, улIыжыщ, жысIэу кьээгъэ-нэнкъым, пхуэфашэ сыхъунщ, уи уазыр икIэщIыпIэкIэ уэзгъэ-ухынщ, – жиIэу.

АрщхьэкIэ Хьэмид хуэшынакъым. ТутIэ аргуэру кьы-хуиIуэхуаш: дахэкIэ шумыгъэтмэ, уи мэжджытыр зэхузощI, жиIэри.

Щхьэлмывэкъуэ къуажэм щызэхэта зэIуощIэм и хьыбар дэни нэсат. Абы спектаклыр зэрыщагъэуари, Iэ щалэтым, итIри фIэт, жаIэу зэрырагъэлэтари. Астемыр, Нахъуэ, ТутIэ сымэ а зэ-IуощIэм зэрыхэтар зымышIэ щылэжтэкъым. Псоми яхуэмыгъэ-ныщкIур Къазджэрий игъэува спектаклыр арат: тхьэ щалуэжырт пьесэр Инал и урыс фызым итхауэ. Къазджэрий ягъэшынуэ пьесэр езым итхауэ жрагъэIа щхьэкIэ, хэт и фIэщ хъунт, молэм папщIэ псалъэ мышыу Къазджэрий жиIэну, Хэкум къадыуэ исам ар и жьэм къекIуэн, жаIэу Мэтхьэным траIэтыкIырт.

Шырыкъу ТутIэ кьыхуиIуэхуа щхьэкIэ, лIыж щхьэзыфIэ-фIыр пхуэшынэнт, мэрэм махуэр кьэсри, жэмышьэтыр кьызэхуэ-саш. Хьэмид ефэндым уаз итыну зэхахати, балигъыу жэмышьэ-тым дэс кьэнакъым кьэмыкIуэу. Езы Хьэмиди игу кьыдэжыртэ-къым а махуэми, ерагъпсэрагъкIэ къэкIуаш, хьэнцигуашэм ещхьу, и блыпкытIыр лIитIым ялыгъыу. Хьэмид щхьэкIэ, щихь хьуаш, жаIэри хьыбар Iуати, езы дыдэм ар и фIэщ хьужат.

Мэрэм махуэр кIэгъэпшагъэт, итIани кьызэхуэсар мэжджы-тым щIэхуэн-щIэмышуэн жыпIэнт. Спектакль щагъэува махуэм Щхьэлмывэкъуэ цIыхуу щызэхэтам хуэдиз хьунут.

Хьэмид и нитIыр кьилыдыкIырт, псывэ щIакIам хуэдэу, и итIыр иIэтауэ щыдэплъейкIэ, алыхь талэр мэжджыт пкIэунэм къытIысхьауэ илгъагъу хуэдэт. Молэм уаз щитым зи нэпс кьы-щIэкIа Iэджи щылэу иужьым яIуэтэжа щхьэкIэ, а зэр арагъэнт Хьэмид уазу итынур:

– Уэ цIыху цIыкIуу алыхьым кьыгъэщIа, – жиIэрт Хьэмид, бауэкIэщI хьуауэ, Iэпэлгъапсысу, – нобэ фи нэгу щIэкIам хуэдэу, фыхуэзэнщ алыхьым и бэлыхьыр ди жагъуэгъум къахуеауэ. Алыхьыр абы тегушхуэгъуафIэ ящIаш, къурIэныр IэщIыб цIыхум ирагъэщIыну я хьисэпщ, диныр хэутэн ящI. Инал чыристану зэрежъам ещхьу, цIыхур чыристан ящIыну я нэрыгъщи, къахуэгъункъым. Мэтхьэн Къазджэрий шэрихьэт бэракъ иIыгъыу дзэ зэришэу зэрыщытам хуэдэу, аргуэру дзэ зезышэн кьыкъуэкIауэ флгъагъунщ. Ар алыхь Iэмырщи, шэч

кытевмыхъ. Жыраслъэн алыхьым ІэшІыб ишІам
ящыщкьым, абы и гум Іей илгу кышІэкІынкьым, Іей илгу
щытыгъамэ, Инал кыигъэувыІэу: цІыху кьопсэлъэну
кьуамыку щхъэкІэ, сэ уэскунщ, жиІэу кьещынтэкьым.—
Хьэмид и псэр хьэщыкь хьуауэ кыхухудэшейжыркьым,
итІани псалъэрт. — Алыхьым и пащхьэм имыхъэжын
щыІэкьым. Абы и пащхьэм зи напэ кьабзэу ихъэжыным
ящыщ дыщІ, ялыхъ, уигу кьыдумыгъабгъэ,
кьыдумыгъабгъэ...

Хьэмид жиІэнур имыхуху кытехуаш. Молэр щыджалэм,
зыри кьэхъеякьым, кьэхъуар ящІэртэкьыми. Хьэмид кьызэ-
фІэтІысхъэну зэ кьела щхъэкІэ, натІэкІэ техуэри мухьэрэбым
илъ алэрыгбгу цыкІум теукІуриящ. Молэм и жьэр зэ-тІэу зэ-
трих-зэтрипІэри, и нитІыр плъыжь хьуарэ ныкьуэззетпІэу, мэ-
хаш.

Хьэмид и гьунэгъуу цысхэр зэплъыжырт, ящІэнур ямышІэу.
Молэм зимыгъэхъейуэ щылгу шалъагъум, молэ кьуэдзэр
кьэтэджри лІыжь зэпкьрылэлъыр кыІэтащ, сабий джэла кьызэ-
раІэтым ещху. Еплъмэ— хьэжы кхъахэр лІат. Тобэ ярэби, жиІэу
нэмзыбзэ зыкьом кыибжри мэджытым щІэсым кьажриІащ:

— Молэ диІэжкьым, жэмыхъэт, — жиІэри. — Тобэ ирехъу, Алы-
ху тэхълам и пащхъэ ихъэжащ Хьэмид ефэндыр.

Мэджытым щІэсыр зэІушашэрт:

— Сыту и насып.

— Сыту лІэкІэ дахэ иІэу лІа, абы хуэдэу дунейм уехыжын
жыхуэпІэр сытым хуэдэ.

— И псэр жэнэтым нэсах, — жаІэу.

Ар и лІэкІэу Хьэмид хьэжыр мэрем махуэу лІащ. Зыр лІа
щхъэкІэ, адрейм залІэжрэ, жыхуаІэр арати, Хьэмид хьэжыжыыр
дунейм ехыжа щхъэкІэ, Бурун мэджытыжыыр молэншэу
кьэнэну кышІэкІынтэкьым. ЕтІуанэрей махуэм Къазджэрий
деж ТІутІэ кьэкІуаш:

— Дауэ уеплърэ Долэт мурад ишІам? — жиІэри.

— Сыт Долэт и мурадыр?

— «Бурун мэджытышхуэр молэншэу кьэнащи, молэуэ
сыувын си гугъэщ», жи.

Мэтхъэныр дыхъэшхаш.

Шырыкьум и фІэшпыэу жиІэрт:

— Долэт зэрегупсысым кьедаІуэт. Молэ псор зэхуэдэкьым,
жи. Дэ иджы дызыхуей молэр Хьэмид хьэжым хуэдэкьым, атІэ—
советскэр имыубу, советскэм и щытху жызыІэ молэщ. Кьуажэ
псоми советскэм хушІэкьу молэ щыдиІэу щытыгъамэ, уи клуби,
уи ККОВ-и дыхуейтэкьым, жи. Абы нэмышІкІэ езы Долэт
цІыхум сахэту сэбэп сыхуу сесащ, игъащІэм кьру пашэу
сыщытащ, уэ пашапІэ сыщумыгъэуэкІэ, молэуэ сежьэнуш,
жиІэри си деж кьэкІуаш.

Шырыкъум жиІэнур иуха иужь, Къазджэрий, гушыІэрэ и фІэшрэ умыщІэу, жэрдэм къыдищІ хуэдэ зищІащ:

– АТІэ еплъ, и гугъу умыщІ, – жиІэри.

Пэжу, ефэнды дыдэхэм дзыхь ящІыртэкъым молэуэ увын, хэкум ирагъэкІынкІэ шынэрти.

Мэтхэным и фІэш хьуртэкъым:

– Догуэ, мыр уэ къыумыгупсысауэ пІэрэ, ТІутІэ? Хьэмид хьэжыжбым и пІэ Долэт дауэ иувэн? – жиІэу.

Шырыкъум тхьэлъанэ ищІырт и фІэшу жиІэу.

Мэтхэным ар зэригъэщІэгъуэнур ищІэртэкъым:

– Уэлэхь, си фІэш мыхъун абы бэлыхь гуэр кымыкІыну. Губзыгъэ дыдэу къыщІэкІынкъым а лЫр, – жиІэу. Мэтхэным и гум къэкІыжащ Долэт игъэлуауэ щыта хьыбарыр. Долэт зыщІыпІэ къыщиват Къазджэрий пщыхъэщхьэкІэ цыкІухэр зэхуишсэрэ къурІэн къахуеджэу. Долэт зэрыжиІэмкІэ, Мэтхэныр къызэджэр усэтэкъым, къурІэнт. Арат тхьэ щІиІуэр школыр къэзыух щІалэхэр сохъустэуэ убж хъуну. Ар цызэхихым, Къазджэрий дыхъэшхаш: хьыджэбз цыкІу едгъаджэр Тырку пащтыхьым етщэу жызыІэм абы хуэдэ Іэджи кывынщ, жиІэри.

– Дегъеплъ зэрыхъум. Зы махуэ Іуэтэжыгъуэщ, – жиІэри Шырыкъум ар фІэІуэхуакъым.

Ныкъуэкъуэныр псоми я хьэл дыдэу къилътэрт езыми. Агрогород зыщІыну зи пщэ далъхьа Къэрэнашэ ТІэхьир еплъ, абы и чыщІ ажэри ТІутІэ и бжыхьым кърепх, шыбгъэ ищІыну и ужь йохъэ. КъызыкъуэгухукІ щыІэш, дауи! Армырамэ, ТІутІэ и пыІэжыр Къэрэнашэм хуэгъэтІысат. Мэремкъаныр блэкІми къылэкІыжми, агрогород ящІымкІэ кІуэуэ ТІэхьир зыхуимыгъазэм, ишхыр и джажэ дыхьэртэкъым. Агрогородыр зращІыхьыр ТІутІэ и округыр ара пэтми, ТІутІэ лъэкІыныгъэ иІэкъым. ТІэхьири ар ещІэри, уэ сыпхуэдэлкъэ, желэри зыблрегъэх, сэрэкъэ Инал унафэ ищІу агрогородыр зыщІыну зи пщэ далъхьар, желэри.

Щыр къыпичу агрогородыр щашІыну щІыпІэм япэ чырбыш шагъэтІылъа махуэр зыми щымыгъупщэжын махуэшхуэу ТІэхьир къызэригъэпэщат хэкум я тхьэлъэІуу. Езы Инали абы хэтащ. Шырыкъу ТІутІэ зэгупри махуэм заседанэ гуэр къигупсысри кІуэн идакъым. Бурун Ишхъэрэм дэсащ, Бурун Ипщэм къэрэхьэлъкъыр щызэхуэсауэ.

ТІутІэрэ ТІэхьиррэ я зэпеуэныр къызыхэкІ гуэри щыІэт.

Зы зэман гуэр Буруныпщэ къуажэм я къуажэпщыр къэгубжыащ, псы адрыщІымкІэ плъэуэ выгу зыбжанэ къэувыІауэ щилъагъум. Выгум зыр щІагъэхури ягъэхъуэкІуэну яутІыпщаш, гум исхэри етІысэхаш пщэфІэну, тІэкІуи загъэпсэхуну.

Къуажэпщым шу игъэкІуаш: хэт сэ къызэмыупщІыжу си щыр вы хъупІэ зыщІар? – жиІэри. ЛыкІуэ игъэкІуам псынщІэу къагъээжащ, выгу къомыр зейр Бэтэхыпщырщ, и жылэр

иришэжъауэ мэлэпхъуэ, нэгъуэщI шIыпIэ жылэу шытIысын и хысэпу, жиIэри. Буруныпщэм я къуажэпщым аргуэру егъакIуэ лIыкIуэ: икIэщIыпIэкIэ си шIым фытекI, жеIэри. Ар Бэтэ-хыпщым и гум техуэнт. Мыбы щхъэ тегушхуэгъуафIэ сыкьищIа, и пэщхъын сыкыхуа фIэшIрэ, жиIэри шхыдащ, хъушIащ. Щалэ лъэрызехъэ иIэ хъунти игъэкIуащ: фыкIуи жефIэ, мо пщы ней-псейм и щIыр си гум ирихъащи, жылэр зэрыжылэу дытотIысхъэ, и ней фIэкIаи и нэфIи сыхуейкъым, жиIэри.

Абы фIэкIа хэмылгъу Бурун Ищхъэрэ хъужа Бэтэх къуажэр псы Iуфэм къыIутIысхъащ. Абдежым къыщыщIэдзауэ нобэ къыздэсым а жылитIыр зэныкъуэкъуу, зэхушIэуэу, щызэзауи къэхъуу къогъуэгурыкIуэ. Иджы Къэрэнашэм фIэфIт агрогородыр бжъэпэм тету ящIамэ, сыту жыпIэмэ Бурун Ищхъэрэ дэххэм ар ялгъагъумэ, къехъуапсэ-къефыгъуэурэ я щхъэщыр тхъунут.

АрщхэкIэ геодезист сыт хуэдэ къэкIуами, езы Инал дыди – зыми идакъым агрогородыр бжъэпэм тращIыхъын. ТIэхыр, ар къемыхъуллами, и напщIэм трилхъэрт псори:

«Шырыкъум зы интернат ищIмэ, сэ къалэ псо, Инал и унафэкIэ, сощI. АтIэ дэ тIур дызэхуэдэ сытми. А къалэр сыухрэ сыдэтIысхъэжмэ, къалэдэс жыхуалэр сэрмырауэ пIэрэ?» – жиIэрти. Къэрэнашэр зыхуэныкъуэ псомкIи Инал къыдIэпыкъурт. Шырыкъури зэгъуэпырт, си деж къакIуэу щхъэ къызэмылгъэлурэ, жиIэу. Зэзэмызи щхъэусыгъуэ гуэр ищIрэ агрогородымкIэ иIуантIэми, тIутIэ дахэ-дахэу къепсалхъэртэкъым. Шырыкъум зыгуэр и гум иримыхъамэ, модрейм идэххэртэкъым, ар Инал и унафэщ, жиIэрти.

Къэрэнашэм тIэкIу зыкъыфIэщIыжам пщIы хэлгъу къыщIэкIынтэкъым. Абы куэд лъандэрэ гу лъитат тIутIи, сэ абы хуэфашэ сыхъункъэ, жиIэри и гум ириубыдат. Арауэ къыщIэкIынт Долэт и мурадыр къыщищIэм пэрыуэн щIимыдари. Долэт молэ зэрымышхунур хэти ищIэрт, езы тIутIи абы шэч лъэпкъ къытрихъэртэкъым, итIани плъагъурэ – Бурун Ищхъэрэм молэнэпщI къащтауэ нэмэз ящI, жаIэу зэхэхмэ, Къэрэнашэм и унащIэ къомыр плъакIуэ къэкIуэнкIэ хъунут, ар яфIэгъэщIэгъуэну. Уеблэмэ Щхъэлмывэкъуэ щагъэува спектаклыр пщигъэгъупщэжынкIи мэхъу абы.

Выр зыдыгъуам и джэд къыфIидыгъужати: «къэзылгъэфри пщIэнукъым, зылгъэфьжри пщIэнукъым» жиIэрт жи. Абы ещхът тIутIэ зэрегупсысари, арщхэкIэ: «СыткIэ утекIуэми, зыгуэркIэ утекIуэмэ аращ», – жиIэри тIысыжащ, къэхъун-къэщIэным пэплэу.

Долэт и мурадым бэлыхъу къыкIар къыкIыну езы Шырыкъум имыщIа дэнэ къэна, алыхъ дыдэм и пщIыхъэпIи къэкIакъым.

Пэжу, езы Долэт къекIуу зихуапэщ, и хъэзыр, къамэ, бгы-

рыпх, цейщхуэ, пылэ сыт жыплэми, зэгъэпэщауэ, шыщхуантлэ гуэри тесыжу Бурун къуажэ клуаш, духъэшыфэ дыдэ зытри-гъауэу.

«Дэнэ укыкIа, адреи, мыдрей», – къеупщIхэм:

– Тхьэр фIыкIэ зыщIэупщIэным ящыщ фыхуэ. Фи молэр дунейм зэрехыжар зэхэсхати, сыкъэкIуаш, молэ хуеймэ сахуэ-увынщ, жыслэри, – яжрелэ.

– Ахей-ахей! Молэ дгъуэтыркъым, уэ уефэндэ?

– Сымыефэндэми, ефэндэ езгъэджэфынуш, абы ищIыIуж-кIи советскэмрэ къурIэнымрэ зэзыгъэкIуф молэ сыфхуэхъунош.

Бурундэххэр зыхуейр абы хуэдэ молэуэ къыщIэкIынти, Долэт ягурылуаш. Мэрем махуэри къэблэгъат.

Къазджэрий а махуэ дыдэм ежъаш Сосрыкъуэ кIуэсэжар къишэжыну. Ар Джэдыкъуэ кIуэуэ щызэхихым, Астемыр елъэлуаш парт чисткэ екIуэкIыным къакIуэмэ зыфIэфI щылэмэ, хъыбар яригъэщIэну, коммунист ялъэщIыну я мурадым тепсэлъыхъын щылэмэ загъэхъэзырыну. Къазджэрий къыгъэ-гугъаш Астемыр зыщIэлъэлу Iуэхутхъэбзэр хуищIэну.

Лурэ Тинэрэ гъусэ ищIри Мэтхъэныр ежъаш. Лу шыгухут, Тинэ усэ ищIэрт. А хъыджэбз цIыкIур артисткэм хуэдэт, ар цIыхум яригъэлъагъуэрэ Къазджэрий жиIэрт:

«Зи хъыджэбз цIыкIу Тинэ ещхуэ тхылъ ищIэмэ хэт фIэфI-ми, къафшэ ди школым», – жиIэу.

Тинэ къехъуапсэ Iэджэ щылэт. Иджыри Мэтхъэным хъыджэбз цIыкIур щIришэжъар арат. Пэжу, хъыджэбз цIыкIу зыбжанэ къиша иужь, щIалэ цIыкIухэр нэгъуэщI зыгуэр хъуат. «КрушкIэшхуэр» пщэфIапIэм щIэст, хъыджэбз цIыкIухэр Матренэ Iэпыдзлъэпыдз хуэхъуу щIэстмэ.

Матренэ абы гу лъымытэу къэнэнт:

– Фи шыпхуэ цIыкIухэщ мыхэр. Факъыщхъэщыж. Я жагъуэ фымышщI. Къывгурылуа? – жиIэу.

«Жыныбэ» цIыкIухэм, ди шыпхум хуэдэщ, жалэ щхъэкIэ, хутыкъуауэ яхуэзэмэ, хъыджэбз цIыкIухэм я щхъэцым къекъурт еепIэскIурт. «КрушкIэшхуэхэр» езыр-езыру зэпеурт, хъыджэбз цIыкIухэр нэ лейкIэ зэрагъэплъыну зэныкъуэкъурт, зэбэнырт, зызрапщыгырт, хэт нэхъ къамэфI имыIэнрэ, хэт кIэрахуэ къри-мыхынрэ, жалэу. Дорофеич гын зылыгъ илъэгъуамэ, къытри-хырт. Зэгуэр псыунэм щIэсу лагъым къызэрыуэрэ гуштэ ищIати, аргуэру зыгуэр къызамыщIащэрэт, жиIэрт. Япэрей лагъымым триуда и пхэр хуэзыпхар Матренэт. Езы Матренэ ар и гум къэ-кIыжмэ, мэхуэу мэдыхъэшх, шыгъу щхъэ тезмыударэ, жеIэри. Дорофеич къогубжь.

– ЦIыхум зэхумыгъэх ар. Си авторитетыр къекъутэ.

*Буссоль – нэрыплъэ ин, артиллеристхэр ириплъэу.

Сымылбагы уи гугъэ цыкIухэм ауан сыкыызэращIыр. Слбагы кудей, си нэгум щIэтщ иджы зыгуэр зэрамурадыр. Си нэр нэ кудейкым, Буссолъ* жыхуаIэм хуэдэщ, – жиIэу кыитехьэ хуэдэ зищIырт Дорофеич.

– IукI адэ. Уи бусолыр щхьэ кыистебубыда? – жиIэу Матренэ зегъэхьэфотэ, Дорофеич кыдихьэхыну и хысэпу.

Хьыджэбз цыкIу кыаштагыашIэхэр дэни гыкIуэ – зэгъусэт. Пашэу яIэр Тинэт. Зэгъусэу, зэIущащэу, Iэнкуну, жрамыIэ зыри ямыщIэу, щтэIэщтаблэ цыкIухэу зэхэтт. ЩIалэ цыкIухэм нэбгъузкIэ кьеплбырт, хужаIэни ягъуэтырт. Тинэ зэрызищIым хуэдэу, псоми защIырт. Тинэ зэрыщIыклафIэр арагъэнт Мэтхьэным гъусэ щIищIари. Къазджэрий нэхьыбэу Джэдыкъуэ щIэкIуар хадэхэкI кьищэхуу щIымахуэм хуигъэтIылыну арат. Джэдыкъуэ къуажэ хадэхэкI шыкуэдт.

Япэм а къуажэм зэреджэу щытар Хьэулей Зэшищт. ИжкIэ уIэбэмэ, зэрыжаIэмкIэ, хьэулей зэшищ я къуажэм дэмызагыэу къаджэдыхьурэ езэша иужь, дэр-дэру дыпсэужынщ, жаIэри щхьэхуэу тIысат: зэшищри нэгъуэщIхэм я фызым кIэлъыкIуэурэ жылэр бэлыхьым хагъэтти, щхьэхуэу тIысмэ нэхъ яфIэкъабылт. Зыгуэр жылэм дэкIыну яфIэфIмэ, ещырт: хьэулей зэшищым я гъунэгъу ухьу, жаIэрти. Советскэр ува иужьы, а жылэм и фIыщIэ Iуакъым, уеblэмэ «КонтIрэ къуажэ» щыхужаIэ щыIэт, контрреволюционер Iэджэ дэсщ жыхуаIэу. Мэремкъаныр зэзэмызэ а жылэм щытепсэлтыхь къэхьурт яхуэмыарэзыуэ.

Джэдыкъуэ къуажэ Советым председателу тетыр партизаныжъу Архьэр Лэкъумэнт. ЛIы пшэр хьэлэлыжъу, бэв-бэву, кьыбыргъукIы дунейм тет гуэрт, ешхэн-ефэнкIэ кыитекIуэ щымыIэу. Зауэм щыгыэу лIыгъи зэрихьат, Инал и дзэм хэтам ящыщт, политикэ сыт жыхуэпIэр бжэгъукIэ къраудми имыщIэ щхьэкIэ. Ныбэфу зэрыщытым папщIэ, ауан ящIу цIыхум тхьэ яIуэрт, кулак иту плакат кыдагъэкIмэ, сурэтыр Лэкъумэн тращIыкIыу. Езы Архьэрым ар щызэхыхкIэ дыхьэшхырт:

– Уэлэхьы, арам-тIэ, ягу сримыхьмэ, си сурэт ящIынт, – жиIэу.

ТIэкIу дэкIри кулак, подкулачник жиIэу цIыхур зэхэгъэж щашIым, Лэкъумэни, имыщIэххэу, подкулачник спискэм хэхуаш. Хэмышуэу кьэнэнт, Архьэрыр кулакым къадощI, жаIэу Инал деж хыбар нэсат. Мэремкъаныр куэдрэ емышлту Лэкъумэну плъагыур лъэныкъуэегъэз иригъэщIащ, укызыдэмышIын хуейм уакъыдощI, жиIэри.

Сосрыкъуэ кыщыкIуэжам, щхьэ укъэкIуэжа, жаIэу щепущIым: «Подкулачником, лишенным урикъуэщ, жиIэри Мэтхьэным сыкыщIидзащ», – жиIащ.

– Ара?

– Аращ.

Архээр Лэкьумэн кьэгубжьаш:

– Сэ лишенц сыхьуа? Кулак сурэт сэ страхмэ, сыныбэфши страх. Сыбэлшэвычыжыщ, партизаным сахэтщ. Лло Инал сытригьэкIамэ, игу кьызэбгъати, сытригьэкIаш. Абы щхьэкIэ лишенц сыхьуа. Сэ сылIу пащIэ стеткым, пIальэ имыIэу Инал деж сынэмысмэ. Сэ схуэдэ сытми утыкум кьранэр?! – жиIэри.

Ар зэхэзыхым кьахэкIырт:

– Уэ, Лэкьумэн, уи пIэ ис, Налшык тхьэусыхакIуэ укIуэмэ, уи Iуэхур тэмэм хьункьым. Кьалэм дэтхэнэ бжэми зыгуэр тетхаш. Бжэм тетхар умыщIэу ущIэпкIэнщ – узыхуэмызапхьэ ухуээнщ, – жиIэу.

АрщхьэкIэ Лэкьумэн идэртэкьым:

– Инал деж фIэкIа зыщIыпIи сыкIуэнукьым! – жиIэу.

– Дауэ, зиунагьуэрэ, Инал деж узэрыкIуэнур? Утезыдзар Иналщ. Инал сытридзаш, жыпIэу, езы Инал ухуэтхьэусыхэну? – жаIэмэ, Лэкьумэн нэхьеиж хьурт:

– Сэ абы жесIэн кьэзгьуэтынщ. Фымыгузавэ. Щхьэ сытебдза? Сыпартизанкьэ, сэ сыуигьусакьэ, жысIэнщи сеупщIынщ! – жиIэу.

Мыбы зыгуэр кьыдищIэпэнкIи хьунщ, жиIэу кьыфIэлIыкI щыIэт: «УздэмыкIуэн умыкIуэ, кулак списокэм уиттхэркьым, подкулачник списокэм уит щхьэкIэ, узэрыпартизаныр дощIэ. Абыи уимытынкIэ хьунт, уи фыз щIакьуэм бжыныху, шыбжий ищэу сату имыщIу щытыгьатэмэ», – жиIэу. Езы Лэкьумэн пэ-лэщыртэкьым и фызым. Гьэ кьэс хадэм и зэхуэдитIыр шыбжийрэ бжыныхуу ищIэрти, бжыыхьэм шыбжийр ихьэжырти гьатхэ пщIондэ, махуэ кьэс жыхуаIэм хуэдэу, бэзэрым щищэрт. Езы Лэкьумэн нэхьыбэу зэрыпсэур а шыбжиймрэ бжыныхумрэ кьыщIэкIыр арат. Ноби плъагьурэ. Сосрыкьуэ шыбжий хьэжыгьэ иригьэхьри бэзэрым игьэкIуаш.

А псор Мэтхьэным дэнэ щищIэнт. Архээр Лэкьумэн лишенц ящIаш, жаIэу щызэхихым, игьэщIэгьуаш. Ар сытым кьыхэкIами, абы и пэжыпIэр зэгьэщIэн хуейщ, жиIэри Мэтхьэныр ежьаш. Езы Мэтхьэным ищIыхуу щытащ Архэрыр. Зауэм щыгьуэ Лэкьумэн гушыIэрейуэ, цIыхум нэжэгужэу яхэтат, шхэну тIысамэ: «Дэ щы дохьури Iыхьыщ кьызэфт», жиIэу. Щы хьууэ кьилъытэр езымрэ и шитIымрэт. Мо лIы гьумыжьым шы шэсмэ, занщIэу иригьэщырт. Абы кьыхэкIэкIэ шитI иIэт зэблэхьуу. Ар и гум кьэкIыжауэ Кьазджэрий линейкэм ису здэкIуэм дыхьэшхырт, щIэдыхьэшхыр Тинэ имыщIэу. Езы Тини хуэм дыдэу уэрэд жиIэрт. Лу линейкэм щIэщIа шитIыр ущу игьакIуэрт. ШитIым зэреджэр «Цифрэрэ» «Азбукэрэт». КнутIыр яльагьумэ, тIури илъырт.

Губгьуэм иплъэмэ, Кьазджэрий и гум жьы дихурт, зигьэпсэхурт. Сыту фIыуэ сщIа сыкьызэрежьар. Бурун иджыпсту

сидэсамэ, тхъэусыхакІуэ мащІэ къэкІуэнт, жиІэрт игукІэ. Ар-щхъэкІэ абы и нэгү щІэкІыну и нэгү щІэкІыну дэнэ щищІэнт.

Лу зыкыгъэзащ:

– Долэт молэуэ зэрыуыр зэхэпха? – жиІэри.

– Ы-ы.

– А хъэкІэпычыр молэ хъурэ?

Къазджэрий дыхъэшхаш.

– Ей, Лу, Лу. ХъэкІэпыч мащІэ дунейм тет? КъурІэныр хъэкІэпычым къахуэнакъэ иджы? Хэт уи гугъэ диным зыкІэ-рызыщІэр. Цыхум я фІэш хъужрэ диныр? Я фІэш хъун хуейр ящІэми зыгуэрт. Бэлшэвикхэр емыгупсыс уи гугъэ абы. Уи адэм еупщІыт. Ар куэдym щыгъуазэщ. Лпы Іушщ, губзыгъэщ, Лу, уи адэр. АбыкІэ еупщІ.

Лу дыхъэшхаш:

– Си анэр зэреупщІыр уфІэмащІэ? – жиІэри.

– Думэсари? Хъэ-хъэ-хъэ, – жиІэу дыхъэшхаш Мэтхъэнри. – Думэсарэ зыщІэмыупщІэ щыІэкъым пэжу. Уэлэхы, уи адэм жиІэну имышІэу къегъанэмэ. Цыхубзхэр аращ. ЖъымкІэ нэхъ зырат. КъыбгурыІуа? ЖъымкІэ нэхъ зырат. Пэжкъэ?

– СщІэркъым. – жиІаш Лу.

– Цыхубз хъэлщ ар, Лу. Цыхубзым жъымкІэ нэхъ зырат. Дэ, бэлшэвикхэм, щІэм нэхъ зыдот. Нэхъ зетт къудейкъым, жъым щытхъуи щІэр къаштэ, жаІэ. ЩІэ закъуэрщ дэ дызыхуейр, къывгурыІуа? – жиІэри Къазджэрий Лу дежкІэ къеплъэкІри Тинэ дежкІи зигъэзащ.

Тпуми:

– КъыдгурыІуаш. – жаІа щхъэкІэ, къазэрыгурыІуар зэхуэдэ-тэкъым.

Лу псалъэм къыпишхаш:

– КъызгурыІуаш. Ар дыдэр ди адэм жиІэу зэхэсхаш, – жиІэри.

Къазджэрий и Іэр Тинэ и дамэм трилъхъэри тІэкІу зришэ-лш:

– Уэ-щэ, Тинэ? – жиІэри. Тинэ зиушэхуауэ едаІуэрт, щІэ, жбы жыхуэпІэм тепсэлъыхъІауэ зэи зэхихатэкъым. Къазджэрий ар фІуэ ищІэрт, Тинэ и гум илъ дыдэр къыпсэлъырт. – Уэ дэнэ щызэхэпхын абы хуэдэ псалъэмакъ? Гуашэ узыбгъэдэсар щІэ хуеиххэкъым, жбы фІэкІа. Иджы цыкІуу щыІэр ирагъаджэ, хэт агроному, хэт егъэджакІуэу е дохутыру. Япэми я бын ирагъаджэрт, ауэ зи бын езыгъаджэр нэхъ къулейхэр арат. Иджы советскэм ирегъаджэ къулейсызым я бынри.

– Хъыджэбз цыкІухэри! – жиІэри Тини и акъыл къыхиль-хъаш.

– Упсэу.

Линейкэм а щыр ису здэкІуэм, классым щІэсу урок екІуэкІ хуэдэт, я псалъэмакъым уедаІуэмэ. Пошт гъуэгужьу станцым

кІуэм текІри ДжэдыкЪуэкІэ яІуэнтІаш. Куэд дэмыкІыу езы кЪуажэри кЪальэгъуаш. Аргуэру тІэкІу кІуэмэ – цІыху куэд гум ису кЪакІуэу яІуошІэ. Тини, Луи, Къазджэрии кЪахуэщІэртэ-кЪым ар зищІысыр.

ЦІыхубзхэм я куэщІым я сабий ист, гъыуэ. Езыхэми гъыбзэ жаІэрт. ЦІыхухъхэр нэхъей защІэт, я щхьэр кЪыфІэхуауэ, я щІыбагъыр зэхуэгъэзауэ гум ист изу. Лыжьи яхэст, пащІэшхуэ-жъакІацэ хъужауэ, кЪэп цІыкІу, хъуржын е пхъуантэжъ яІыгъыу, фейцей зыбжани яхэсу плъагъурт. Гупышхуэм я бгъуитІымкІэ красноармеец зыбжанэ, фоч яІыгъыу, шууэ щытщ.

– Дэгъэх! – жиІэри япэ дыдэ ит красноармеецыр Лу кЪыщІэкІиящ.

Лу кЪэуІэбжауэ линейкэр дигъэхащ. ЦІыху кЪомыр зэрыс гур блахурт, абы исым зыри жрамыІэу. Лу занщІэу гу лъытащ а блаху кЪомым Мэтхъэныр кЪэзыцІыху зыбжанэ зэрыхэтым, уеблэмэ кЪэгуоууэ Къазджэрий кЪепсалтэмэ, зыфІэфІ кЪахэкІат, арщхьэкІэ кЪэрэгъул я гъусэм зыри игъэпсалтэакЪым. ЦІыхубзхэм я гъыныр нэхъ ин хъуат, линейкэм исхэр щалтагъум.

Лу ицІыху гуэри илъэгъуат:

– БадинокЪуэ. Уэлэхьи, БадинокЪуэм, – жиІэу шыкІиям.

Пэжу, а кЪомым яхэтт ЩхьэлмывэкЪуэ дэт мэджытитхум ящыщ зым молэуэ тета БадинокЪуэ. Ар колхозыр зымыдэу абрэджу кЪуршым ихъэжам яыхъэжри нэмэз яригъэщІу яхэтат. Абрэдджхэм нэмэз ящІ щхьэкІэ, цІыху яхъунщІэн, колхоз мылтку зэрапхъуэн кЪагъанэртэкЪым. Иджы абрэджа кЪомыр кЪаубыда хъунт.

– Ей, мо хъэ мыгъуэр плъагъурэ? – жиІэри Тинэ хъэ цІыкІу гуэрым гу лъытащ.

Пэжу хъэжъ цІыкІу гуэр а гупышхуэм я ужь иту кІуэрт, зэм адэкІэ хэлъадэрт, зэм мыдэкІэ хэлъадэрти пабжьи мыви кЪи-мыгъанэу епэмырт, аргуэру кЪигъээзжырти хъэр зейм и ужь иувэжырт, часовойхэр кЪыхуилтэмэ, хъэпшыпыр зэрылъ гухэм ящыщ гуэрым и щІагъым щІэлъадэрти зиудыгъуауэ кІуэрт. Хъэр зейри кЪыхуилтэащ хъэм кЪригъэгъээзну, арщхьэкІэ дэнэт. Щымыхъум, часовой гуэр фочкІэ еуэри хъэр пщІэууэ кЪриудащ. Джалэ-кЪэтэджыжу хъэр гу щІагъым аргуэру шыщІэпщхъэм, кІэлъеуэри кЪытригъэхуаш. Хъэжъ цІыкІур гъуэгу гъунэм телъу лаш. Хъэр зейр здагъакІуэр ищІамэ, якІэлъымыкІуэнкІэ хъунт, жиІэу Къазджэрии егупсысырт, и нэгум щІэкІар и гуапэ мыхъуауэ. Абрэдджхэр ней-нейуэ кЪеплтэкІырти, Мэтхъэным и гур Іэджэми жаш.

КЪуажэм щыдыхъэ дыдэм, аргуэру фыз гупышхуэ кЪаІу-щаш.

– Архъэр Лэкъумэнхэ я унэр дэндейуэ пІэрэ? – жиІэу Къазджэрий шыщІэупщІэм, фыз гуэр кЪэпсалтэащ:

– Алыхъ, шымыІэххэ а зи гугъу пщІыр! – жиІэри.
– Дэнэ кІуауэ пІэрэ?
– ТхъэусыхакІуэ. Налшык.
– Я щІалэри дэмысу пІэрэ?
– Сосрыкъуэ бэзэрым къыкІыжамэ, модэ торгым щыІэу кыщІэкІынщ.

– Дэнэ торг жыхуэпІэр?
– Модэ плъэт, зи уз кІуэдын. Мес торг жыхуаІэр, – жиІэри цІыхубз ІэлыэщІышхуэм и Іэр ишыящ. Абы и Іэр здишиямкІэ уплэмэ, цІыху гупышхуэ зэхэтт, бэзэрым ещху.

Мэтхъэным кыгурыІуащ: Соловкий яху абрэдджхуэ, кулакхуэ неІэ зыхуэзам я мыткур ящэу кыщІэкІынщ, жиІэри. Шы, жэм, вы, мэл, шыгу, Іэпслъэпс, унэлыащІэ, хъэпшып сыт ищІысри ящэрт, хэт кыщІигъун, жалэу. Шы, вы, жэм сытхэр зыщэху

щыІэтэкъым. Іэщыр колхозым иратат, ауэ Іэш ныкъуэдыкъуэ зырыз яхэтмэ, хуейм иращэрт. Жэм къаш

шкІэр щІэсу зыщэхун гъунэжт, жэм къаш ящэни щыІэт.

Къазджэрий, ди школым папщІэ жэм къэшыну тІу-щы къэтщэхуамэ хъунт, жиІэу и гум къэкІати, асыхъэту щІегъуэжаш. Зыкъомрэ торг зэхэтымкІэ плъэри:

– Неуэ, Лу, нэгъазэ. ДыкІуэжынщи нэхъыфІщ, – жиІэри щІалэ цІыкІум и дамэм телэбаш.

ЕтІоуцІанэ псалъащхъэ

БУРУН КЪЫЩІХЪУАР

Пэжу жыпІэмэ, Мэтхъэныр шыуауэ кыщІэкІынт, Соловкий ягъакІуэр щилъагъум, ар и гум щІыхъуэ кызэригъэзэжамкІэ. Щымыхъужми Архъэрхэ деж кІуэуэ Сосрыкъуэ кыздиджэжа-щэрэт. Ари щыгъупщэжагъэнщ, торгыр щилъагъум. Мэтхъэным Джэдыкъуэ дыхъэн имыдэу, нэгъуэщІ къуажэхэр кызэхикІухыну ежаш, Астемыр зыщІэлъэІуа Іуэхутхъэбзэр хуищІэну, езыр зыхуей хъыджэбз цІыкІу кыищтэну.

Къазджэрий сымэ къакІухыху, Бурун къуажэ Іэджи кыщыхуащ.

Долэт зыхыхъэ псыр мыутхъуэу къэнэнт, къэнэнтэкъым, уеблэмэ псори къэзыгъэпцІэф Шырыкъу ТІутІэ жыхуэпІэр дэкум хуэдэу кыгъапцІэри ежэжаш. Дауэ, жыІэт? Дахэ цІыкІум хуэдэу Долэт исполкомым тет ТІутІэ бгъэдэтІысхъэри кыхуригъэкІуэкІаш:

– Мыраш, модрейш, дяпэклэ кээрэхьэлъкыыр нэхь зэшэлла хьун папщлэ, советскэ молэ дилэн хуейш, советыр зыхуеймклэ екьюу. Абы хуэдэ молэр гьуэтыгьуейш, ауэ сэ схуэдэ зырыз щылэш, – жи́лэри. Долэт и гуфлакIэм тхыль гуэрхэри кьыдыхаш:

– Мыбы истхауэ итщ дызыхуей нэмэзыбзэу хьуар, – жи́лэри. Езы Тlутlэ тхыльклэ lэзащэтэкьыми, абы итым сегьаджэ сыт жимылэу, Долэт и шыпсэм едалуэрт. Иужьми, мо кьавэм жи́лэм едэлэуэн иужэгьуа хьунти, кьэтэджащ:

– Уэ клуэ, ярэби, клуэ. Узэрыхуей дыдэуи щlы. Сэ си lуэху хэлъ абы, – жи́лэри.

Долэт зыхуейр арати, макlуэ-мэлъей. Занщlэу исполкомым кьыщlэкlри молэншэу кьызэхэна жэмышьэтым я деж нэсащ.

Долэт кьэзыщlыху щlагьуэ яхэттэкьым, яхэт зырызми дахэ-дахэу кьацlыхуртэкьым. Кьекlуу хуэпа lы лъахьшэр – нэхь бжьыфlэ хьуа жьплэу фэ тетти, жи́лэр я фlэш хьуаш. Уеблэмэ «Неблагьэ, гьуэгу утеташ, жылэм уащыщкьым», жаlэу Долэт ирагьэблагьэмэ, зьфlэфlа кьахэкlаш. Арщхьэкlэ езы Долэт хьэщlапlэ клуэурэ гуп яхэтlысхьэн дзыхь ищlыртэкьым, сыту жьплэмэ и тlасхьапlэ кьыщlэщынкlэ хьунут.

Уи гур зэрыгьум дыгьур ирокlуэ, жаlэрэ, абы ешхьыркьабзэу жэмышьэтышхуэм кьыдэкlынтэкьэ гурыщхьуэ зыщl зырыз. Долэт ефэндьфэ тету кьэзымылгыта щlалэ бзаджэ гуэрхэр зэрыгьэлущаш, нэмэзыщl мэджытым клуэмэ, Долэт нэхь и гьунэгьуу тlысу клэщlэдэлухьыну. Долэт гурыщхьуэ езыгьэщl яхэту кьыщlэкlынти, ягьэунэхумэ нэхь кьезэгьыу кьалгытагьэнт.

Мэрем махуэу мэджытым щlэхуэр щlэст.

Долэт и гум кьигьэкlыжащ советскэ властыр ягьэуу Налшык кьалэ учредительнэ зэлущlэм кьыщыпсэлъауэ зэрыщытар. А махуэм псоми ягьэщlэгьуат Долэт бзитlклэ зэуэ кьызэрыпсэлъар: кьэрэхьэлъкь – народ, нобэ – сегоднэ; хуитыныгьэ – свободэ дгьуэтащ – давай!.. – жи́лэу. Ар зыкьомым яфlэауанауэ щытами, Инал игу ирихьауэ кьилгытэрт. Ноби Долэт егупсысырт, ярэби, аргуэру бзитlклэ сыпсалъэмэ, мынэхьыфlу плэрэ, жи́лэу. Икlи псэлъэнт, хьэрыпыбзэ тlэкlу ищlэу щытамэ, урысыбзэ зэрищlэм хуэдэу.

Нэмэз ящlу жэмышьэтыр иувыклаш.

Аллахьу акбар, жаlэу я натlэр алэрыбгьум щрагьэлусэм, Долэт джэш гьэва зэришхар ара е lы гьэлынцилар ара – сытми и

ныбэр хьэргьэшыргьэт. И
гьунэгьу дыдэу щыс хьэжы
дадэм lэуэлъауэр зэхихьрт,
арщхьэкlэ зигьэпсчэулурт,

псалъэ кыжьэ-дэмыкIыу.

– Аллахъу акбар! – жиIэри Долэт аргуэру кызыфIэтIысхъэ-
жащ. КыкIэщIэдэIухьыну зэрыгъэIуца щIалэжъхэми я
тхэкIумэр трагъэхуауэ къэдаIуэрт, молэм нэмзыбзэ жиIэр кыа-
гурымыIуэу. КыбгурыIуэнуи Iэмал имыIэу кыибжырт. «Алла-
хъу акбар» жыхуиIэ закъуэр ину, псоми зэхахыу икIи IупщIу

жиIэрти, а псалытIыр псоми
зыжъу жаIэжырти, аргуэру
молэм едаIуэу щыст.

ЦIыхум кыагурымыIуэу

Долэт «аллахъу акбарым» кыкIэ-лъыкIуэу кыибжыр
мырат:

*КъулIэхъузу, бзу лъакъуэ,
Лъакъуэнишэу тхъурыжъ.
ФокIэ пцауэ мэжаджэ,
Уеджэм кыкIуэу хъыджэбз.*

Абы кыкIэлъыкIуэр ину икIи IупщIу зэпишырт:

– Аллахъу акбар!
Аллахъу акбар! – жиIэу.
Зыми гурыщхъуэ
ищIыртэкъым, молэм

кыибжыр мынэмэ-зыбзэ кыабзэу. Псоми я гугъэт, Долэт
къурIэни чытапи ищIэу, кыибжри алыхьым деж нэмысыну
Iэмал зимыIэу, фIыцIагъэ уафэм къехам щыщ гуэру.
Я нэхъыжъ пцтырафэц,

*Фадэ щэфэр Буруниц.
Я къуейщIейри нэхъыщIэц,
ВьщIэ зыпыхыр молэц, –
жеIэри Долэт аргуэру и*

щхъэр нэмэзлыкъым ирегъэIусэ.

Модрей къомми кыажъодоху:

– Аллахъу акбар! – жаIэу.

Долэт лъэгуажъэмыщхъэу мэтIыс, рэкэхъэт жыхуаIэм нэса-
уэ. Нэмэз зыщIхэри кызыфIотIысхъэ, я тхэкIумэр тегъэхуауэ
молэм едаIуэурэ я Iупэр ягъэпIэжъажъэ. Долэт и нэмэзыбзэр
хъэзырщ:

*Молэ мин зы мащэ,
Факъырэ щий зы Iэнэ.
ВьтIоцъыщIэ уимыIэм,
Вь щIэтиIэн бгъуэтын.*

Аллахъу акбар! Аллахъу акбар!

Долэт кызырыкIа хьунти гьумэтIымэу
псэлъэжыртэкъым. ТIасхьэщIэххэр гьунэгъуу зэрыщысыр
имыщIэу иригъэкIуэ-кIырт:

Я цейжыыр кIэ кыкыщ,

Я хьэжыжыхэр дыкъмыкыщ.

Фэ хьэцIанIэжы гупым

Щхьэ сыкъывиыхьэлIа?

Абы кыкIэлъыкIуэу Долэт и макъым зиIэтауэ:

– Аллахьу акбар! Аллахьу акбар! – жеIэ.

Ар алыхьым идэнт? Долэт зэрыщыкIар нэрыльагъутэкъэ.
АтIэ хуэфашцэри кышчыщIащ. Лъэгуажьэмыщхьэу тIысрэ Долэт
и натIэр алэрыбгъум щригъэлусэкIэ, и пхэ къэтIеяр и щыба-
гъым дэсым къахуигъазэрт. Иджыри къэс абы и пхэ зэгукIы-
кIам зыми гу лъитатэкъым, иджы щIалэжъ зэрыгъэлущахэр
зэплъыжаш, псоми зэхаха хьунт молэм и нэмэзыбзэри, «аллахьу
акбар» мыгъуэ уэдмыгъэщIым», жаIэу зэгупырт. Долэт и пхэр
мэкъугум ещхьу зэ кызырытIейуэ, щIалэжъ гуэр кышчылтэтри
зэрылъэкIкIэ молэм кIуэцIыпкIащ. Долэт, къэным ещхьу, щхьэ-
придзаш.

– ЛIо пщIэр, алыхьыр зэуа? – жиIэу зыгуэр къэкIия
щхьэкIэ, къэхьунур къэхьуат. И щэхур нахуэ зэрыхьуам гу
лъитэжати, Долэт гужьеящ:

– Ей, щывгъэт! Мухьэрэбым сисщ, Шырыкъу ТIутIэ
сыкъы-гъэкIуащ! Щывгъэт! – жиIэу.

АрщхьэкIэ дэнэт.

Узэуэnumэ, узэрызекъуэnumэ, къеблагъэ. Долэт кыдэщIыни
щыIэт, итIани мо щIалэжъ зэрыгъэлущахэр Iэпщацэ защIэт,
уапэльэщынутэкъым. Долэт ар щильагъум, щхьэгъубжэмкIэ
дэлъри – бгъуэtmэ къащтэ. Шэсри ежъэжаш.

Мэджыгъым къэкIуа къомыр къэгубжъауэ, зэшхьдэу, зэхуэ-
хьущIэу, зэфIэнэжауэ, зэрыгъэдыхьэшхри яхэту кызэхэнащ.
Долэт молэуэ къэзыщта лIыжыхэри гъэкъауэ къэнат, щIегъуэ-
жарэ жаIэнур ямыщIэу.

Долэт кIэшIэдэлухьа щIалэжыхэр дыхьэшххэрт:

– Уэлахьы, хуэзам ар? Си Iуэхущ ар щымышхэм емытIэхьум.

– А-а, бетэмал. Сыту тIэшIэкIа ар!

– Зыщывмыгъэгъупщэ абы и нэмэзыбзэр. СогъэщI, прамо-
сэIэппшенэу жэнэтым умыкIуэм, – жаIэу.

Долэт уэ бгъэхьэщIащ, сэ згъэхьэщIащ, уэращ зи ягъэр сыт,
жаIэу зэфIэнэпахэри щыIэт, иныкъуэми къэхьуар Шырыкъу
ТIутIэ хуахьырт, аращ ар къэзыгъэкIуар, жаIэу.

Езы Шырыкъу ТIутIэ деж хьыбарыр зэрынэсу, къэмыгубжъу
хьунт, батэкъутэр игъэшу исполкомым щIэтащ, Долэт кысIэ-
рыхьашцэрэт, и нэвагъуэр езгъэльагъужынт, жиIэу. Губжьым
кыыхихауи кышцIэкIынт, етIуанэрей махуэм унафэ ищIащ
Бурун мэджыгъыжхьэу бэлыхь псори кызырыкIыр зэхуащIы-

пэну. ТүтІэ зэрифІэщыр нэрылгагъу ищІыну пхъащІэ гупи игъэкІуащ, мэджытыр клуб иригъэщІын и хысэпу.

– Хъарзынэу парт чисткэри къэсащи, коммунистхэр абы щытлгъэщІынщ, – жиІэу арат Шырыкъур зэрегупсысар. Си Іуэхущ ар Инал и гум иримыхъмэ, – жиІэрт ТүтІэ игукІэ, Мэремкъаным мэджыт илгагъу зэрыхыгъур ищІэрти.

Абы бэлыхъ кыкІыну Шырыкъум ищІа? ИщІакъым.

Бурун къуажэ сохъустэхэм къызэпакІухъырт:

– Ди мэджытыр зэхуащІ Инал и унафэкІэ, – жаІэу.

– Шырыкъу ТүтІэ диныр ІэщІыб фщІы, жи!

– Советскэм къурІэныр лгъагущІэтын ещІ!

Арат жылэм ягъэхъыбарыр.

Нэхъ Іушхэм ар ядэртэкъым:

– Абы хуэдэу жывмыІэ – советскэм и гур къывэбгъэнщ. Уэлахыи, къыфхуимыдэн. Ар Іуэху джэгукъым, и гур къывэбгъэнщ, – жаІэри. Хъэжыжхэм я хъэжы цейр щатІэгъауэ уэрамым дэтт, я башыр ягъэдалгъэу, зэныкъуэкъуу.

– Ярэби, советскэм щхъэ дыкыилгагъу мыхъурэ? Сыт мыбы етщІар? – жаІэу.

– Ар советскэр ара зи унафэр? Месыр, чыристан члисэр тхъемахуэ къэс тхъэгъуш йоуэ. ТүтІэщ ар зи унафэр.

– Сыт жыпІэр, зиунагъуэрэ? ТүтІэ сыт ищІэнуми хуит? НэгъуэщІ Іэджи партым хэтщ ТүтІэ хуэдэу, щхъэ зыгуэр жамыІэрэ?

– ЖаІэнт, хуадэмэ.

– Дауэ хуамыдэу? Но, абы щхъэкІэ бэлшэвычымырэ дэрэ дыззэуэн я гугъэ? Тхъэ дыгъыІэ, советскэр ди нэмэ, ди псэмэ, ди гугъу кымыщІ закъуэм...

– Аращ, ди гугъу къремышІ, и гугъу тщІыркъым. Кулакыр зщІекъуэри СэлэфкІий егъакІуэ. Долэт хуэдэр арат нэхъапэ абы гъэкІуэн хуейр. ХъэдэгъуэдахэкІэ абы къыдищІар.

– Ди напэр текІащ, мэджытыр хэутэн ищІащ.

Арат къуажэм псалгъамакъыу дэлгыр.

Жэщым нэху шыху цІыхум я нэбдзыпэ зэтралгъауэ къыщІэкІынтэкъым. Пщэдджыжь нэмэзым аргуэру уэрамым дэз зэрыгъэхъуащ, уеблэмэ къэгубжыар нэхъыбэт. Шырыкъум къыгъэкІуа пхъащІэхэм я къэси я мэджыт къути зыгуэ щалгагъум, нэхъри цІыхур къэбунтащ. КъэтэмакъкІэщІа зыкъомыр гуахъуэ, бжэгъу яІыгъыу мэджытымыкІэ еІащ, пхъащІэр дахужыну. Абы я ужьым Іэджи иуващ. Фызхэм дзасэ, лэныстэ яІыгът, алыхъ, я ныбэр къидмыгъэумэ, жаІэу. Зэрызехъэ къэхъуам и хъыбар школым нэсати, ар яфІэгъэщІэгъуэну еджакІуэ цІыкІухэр къэсащ. Жансэхъуи Дорофеичи яхуэубыдакъым «жыныбэ» цІыкІухэр. Матренэ хъыджэбз цІыкІухэр зэхуишэсри яжриІащ зым лгъамбытІ имычыну. Езы цІыкІухэр шынат.

Жансэхъу щІалэ цІыкІухэм якІэлъыщІэпхъуащ. Сэлим

жэрыгъэкІэ исполкомымкІэ жати, шокъу жиІэу Шырыкъу
ТутІэ бжэщхьэІум тету хуэзащ.

Мэжджытым шызэхуэса къомыр зэрыгъэкІийрт, нэхъыбэж
къежъауэ къақІуэрт. Хъэжы, лъыж сыт хуэдэу игъащІэм уэршэ-
ру мэджыт джабэм кІэрысам, дунейр якъутэж, жыпІэнт, абы
хуэдизу къызэрыкІати.

– Дывгъэлъагъут мыдэ Шырыкъум къыгъэкІуа Іиблिसыр.

– Фыкъекъу пхъащІэхэм! – жаІэу.

ПхъащІэхэр, ар щалъагъум, макІуэ-мэлъей, щІэпхъуэжаш,
мэджытыр ныкъуэкъутэу къагъанэри.

Цыхур къызэхэнат зэрыгъэкІийуэ.

КІэнтІылушэ гуэр къэуващ:

– Догуэ, Мэтхъэным дапщэрэ жиІэу шыта советскэр диным
зэран хуэхъунукъым, жиІэу. Зэранкъэ иджы мыр. Бжэи щхьэ-
гъубжи къыхатхъащ, мухъэрэби сыти къэмынэу, азэн джапІэр
къагъауэ пэтащ. ФынакІуи девгъэупщІ Мэтхъэным! КъытхуищІ
ди унафэщ! – жиІэу.

– Уэлэхьи, уи гугъэм уэ! Лло жыпІэр зищІысыр? Дэнэ ар
къыздипхынур? – жиІэри нэгъуэщІ зы къэкІиящ.

– АтІэ Шырыкъум деж дывгъақІуэ!

– Мэджытыр езыгъэщІар дэращ, дыхуеймэ,
ткъутэжынщ, дыхуэмейрэ – щрет. Ди мыткъу дыхуитыжкъэ,
– жиІэу хъэжыж гуэр къэпсалъэри цыхур къызэщІигъэващ:

– ФынакІуэ Шырыкъум деж.

– ФынакІуэ, уэлэхьи!

– Ей! Исполкомым докІуэ! – жаІэу.

Жэмыхъэту мэджытышхуэр зейм балигъыу дэсыр зэрызе-
хъэу, зэрыгъэкІийуэ, зэчыр къыхэзыдзи яхэту, исполкомымкІэ
кІуэуэ зэрехъэжаш. Къамэ зиІэми и къамэр кІэрыщІат, зимыІэм
гъушІ гуахъуэ, бжэгъу иІыгът. Езыр-езыру къызэрыгъэгубжы-
жати, зыгуэр я нэгъу зэрыщІэлъыр ІупщІт.

«Жыныбэ цІыкІухэу» школым щеджэхэр зэрызехъэу ис-
полкомым жаш, псом япэ иту. А цІыкІухэм хъыбарыр нагъэсащ:
«Цыхур зэрызехъэу къокІуэ», – жаІэри. Исполкомым шІэс
къулыкъушІэхэр зэбгрыжаш, къэнам бжэ-щхьэгъубжэр къагъэ-
быдащ. Шырыкъу ТутІэ зигъэпщІкІуну и мурадыххэтэкъым,
лъэбакъуэхъу зищІауэ бжэщхьэІум тетт.

– Мес! Мес! КъокІуэ! – жаІэрт еджакІуэ цІыкІухэм.

Къызэрехъэжыхэри къэсащ:

– Флъагъурэ лъакъуэ Іушэр? Тети бжэщхьэІум!

– Аракъэ дызыхуеиххэр?

– ХытІым я кум къыдэкІа, ари ар!

– Ди мэджытым и махуэр къыхуэвгъақІуэ абы!

– Еуи къиуд!

Ар жаІэу кыхъу-къылтыр къыпхуэщІэнутэкъым, арщхьэкІэ
Шырыкъум хуэдэтэкъым абыкІэ бгъэшынэнур. ТутІэ бжэ-

щхьэIум тетт, зимыгъэхьейуэ. Зыгуэрым гуахъуэ кыытришэшIа щхьэкIи гузавэркъым, зэрылгъэкIкIэ кIийрт:

– Ей, унэхъуа къом, щхьэ фызэрызехьэрэ? Псыдзэ кыфшIэ-уа? ы? ЗылI фыукIын щхьэкIэ мыбы хуэдиз гуахъуэрэ джыдэрэ, къамэрэ бжэгъурэ щхьэ къефхьэжъа? Зы къамэ закъуэр куэди! Фызхэми си ныбэр кърагъэуну зыхуейр арамэ, кърекIуэ. Сэ сылIу пащIэ стеткъым сикIуэтмэ, иIэ, фыкыызэпыдж. Зи мыхъу-ми, адыгэ фыз жыхуаIэр лгъэпкъ псоми ящIэнщ. Армырмэ, куэ-дым я гугъэщ, ди фызхэм унэ зэрахъуэ, сабий япIу! ЛIым и ны-бэр лэныстэкIэ кърагъэуфу зэрыщытыр иджыри къэс зыми ящIэркыыми евгъашIэ. «Сыту фызыфI, ярэби, адыгэ фызыр!» – жаIэу фIышIэ кыфхуащIынуми фшIэркъым! – жиIэу.

Шырыкъум и псалгъэм цIыхур нэхъ игъэсабыращ. Ауэ я мурадым текIыртэкъым:

– Ди мэджытыр щхьэ ебгъэкъута? Советскэр диным зэран хуэмыхъуну фэракъэ жызылар?

– Сыт адыгэ фызым ушIытепсэлтыхьыр, адыгэ фызкъэ уэ укъэзылгъуар? Уи адэр зыуклар мэджытыр ара? ЖыIэт!

– КъурIэныр IэщIыб пщIыуэ жор зыпщIыхэлгъхъа?

– Пэжу, жор зыпщIыхэлгъхэм я члисэм я гугъу ящIыркъым!

– Долэт щхьэ нэбгъэкIуа? Феуи кывуд! – жаIэу аргуэру зэрыгъэкIиящ, гуахъуэ, бжэгъу сытхэр ягъэдалгъуэ. Фызхэри зэрыгъэкIийрт. Къызэхуэса къомыр зэрызекъуэ хъуащ.

Шырыкъур, и макъым кызызрихькIэ, кIийрт:

– Фызыхуейр жыфIэ! – жиIэу.

АрщхьэкIэ а къомыр зыхуейр ящIэжыртэкъым:

– Феуэ адэ! Абы жиIэм фемыдаIуэ!

ПыIэ къуацэ гуэр гуахъуэкIэ Шырыкъум и пщэдыкъым кыдзэуащ. Нэхъ и щIыбагъымкIэ дэтхэм чырбыш, мывэ хъурей къраутIыпщущыхуежъэм, ПIутIэ и щIыбагъымкIэ бжэр Салим-рэ милиционер гуэрымрэ кызызIуахри, Шырыкъуу плъагъур унэм щIалгъэфаш. Асыхъэтуи бжэр къагъэбыдэжати, кIэлгъыщIы-хъэну еIахэм я гугъэр къайхуулакъым. ЗэралгъэкIкIэ бжэм еуэрт, хакъутыкIын я хысэпу.

Абдеж пкIэунэм кyiукIыу фоч зыбжанэ къэуащ. Фызхэм я бостеикIэр щIаIэгтэу зэрыгъэкIийуэ зэбгрыжу хуежъащ, шынауэ, зым зыр жъэхъуэу.

– Ей, фочыр драгъэуей! Фымышынэ! – жиIэу зыгуэр кIия щхьэкIэ, цIыхур зэбгрыжырт. ЛIыж-хъэжыжхъхэми кIэбгъу ящIауэ ущу кIуэжырт, нэхъ ерыщу, нэхъ динщIэкъу зырызхэм фIэкIа къэмынэу.

Шырыкъум и макъыр аргуэру къэIуащ:

– Фымыкъутэ бжэр! КъызжиIакъым жывмыIэ: фызгъэтIы-сынщи фыкыыздэмыкIуэжын фызгъэкIуэнщ. КъывгурыIуа ар? – жиIэу.

Бжэр якъутэн шагъэтащ.

Фоч аргуэру уаш.

Шырыкъур, къыздикИикІыр умыщІэу, кІийрт:

– Сабэр къыфхезгъэхынщ, фызэбгрыкІ икІэшІыпІэкІэ, шыдыщхэ къом! Фэри фэ! ФщІэн фымыгъуэтмэ, сэ къыфхуэ-згъуэтынкэ, фымыпІашІэ! – жиІэу.

– Диным щхэкІэ зыбгъэлІэным нэхьыфІ шыІэ? – жиІэу ерыщ гүэр къэгуоуати, ар Шырыкъум зэхимыху къэнакъым.

– ЛІо уэ диным хэпщІыкІыр? Зы нэмэзыбзэ пщІэркъым. Пэжу, Долэт и нэмэзыбзэр зэрызэбгъашІэ лъандэрэ духъэшы ухъуа уи гугъэжу къыщІэкІынщ. УлІэну ухуеймэ, узыхуей уэзгъэгъуэтынщ. Щхэ упІашІэрэ? – жиІэрт ПІутІэ.

Шырыкъур игъашІэми лІы хахуэт. Яхуэмышынэу щалъагъум, мо къызэрыгъэгубжыхэри икІуэтыжаш. «Си бжэгъур сэ птезмыкъутэмэ...» жиІэу къихъу-къилъ зырыз къахэкІами, къагурыІуэжауэ къыщІэкІынщ зыри зэрамышІІэфынури зырыз-тІурытІурэ зэбгрыкІыжыр нэхьыбэ хъурт, кІокъмакъ лъыхъуэ зырызхэм нэмышІ. Шырыкъум еуэу зыукІыну жызылахэм иджы жалэр нэгъуэщІт:

– Алыхъым къыхуигъэгъункъым, алыхъталэм елъагъу.

Абы нэмышІыжу нэхьыбэу зыщыгугъыр зи гугъу ящІа парт чисткэ къапэщытыр арат.

– Плъагъункэ, мыдэ къэгъэс партлъэщІ жыхуаІэр, уэлэхьы, уэбилэхьы, Іэ щІыІэкІэ дыптемыІэбэмэ, – жалэу Шырыкъум хуэхъушІэрт лІыжхэр.

– Шырыкъури Долэти – тІури зэрыхъ-бэздыхъу зэдэгъэхьын хуейщ! – жиІэу псалъэм кІэ езыти яхэтт. МашІэ-машІэурэ цыхум я губжыр ятекІауэ, гушыІэм нэхъ зратат. Псалъэ шэрыуэ жиІэу, жьэрэІурэ зырызи къахэкІыу, зэщІэнакІэу цыхур зэбгрыкІыжырт. Зыгуэр щІоупщІэ:

– Уа, а партлъэщІ жыхуаІэр сыт? – жеІэри.

– Шы ялъэщІу плъэгъуакъэ, зиунагъуэрэ? КІамунистыр утыкум кърашэнурэ цыуэ дапщэ тетми ябжынуш. КъыбгурыІауа? – жеІэ жьэрэІурэм.

– НтІэ уэри ухуэзэнщ. Догуэ, Шырыкъум бжэгъукІэ

уеуэну зэрызыпщІар къыпхуигъэгъун уи гугъэ. Си Іуэхущ,

цыуэ птетыр абы нэхъапэ имыбжмэ, – жеІэри Долэт кІэшІэдэІухъам ящыщ зы мэдыхъэшх.

– Уэ-щэ? Уэ цы птемыту ара? ЦІэ щыбгъэшхэн тутнакъэщ къыпхуимыгъуэтмэ, согъэпщІ нахуэу! – жеІэ нэгъуэщІ зыми.

Куэд дэмыкІыу цыхур псори зэбгрыкІыжри, аргуэру Бурун къуажэ мамыр хъужаш. Пшашэр зэхэуэным нэмысу, Елдар

кѡакІуэри зэрызехъэ кѡэхъуар зэхэзышар кѡанэ щымыІэу гум иригъэтІысхъэри дишащ.

Мэжджытыр зэрыныкѡуэкѡутэу кѡэнащ.

Бурун дэт школым щІэс еджакІуэ цІыкІухэр пщыхъэщхъэм яхуэмызэгъэжу, я нэгу щІэкІар яІуэтэжырт. КІэрахъуэжъ гъэпщкІуа е кѡамэ зиІэм кѡыкѡуахат:

– Исполкомым зэрытеуам ещхъу, дэри кѡыттеуэнкІэ хъунщ, – жаІэу.

– ЯгъэтІыса кѡомыр плъэгъуакъэ, хэт дэ кѡыттебгъэуэнур? – жиІэу мышынэ зырыз кѡахэкІми, Іэщэ уиІэмэ, нэхъыфІу кѡалъытэрт, сыту жыпІэмэ, Жыраслъэн абрэджу ежъэжащ, ар кѡыптеуэнкІи мэхъу.

ТІоуІрэ езанэ псальащхъэ

ПАРТ ЧИСТКЭ

Мэжджыту щыта унэм парт чисткэр щѡбгъэкІуэкІ хъуну кѡалъытакъым.

Окрисполкомым деж щІыпІэ Іэхуитлъэхуитышхуэ иІэм деж щѡдгъэкІуэкІмэ щхъэ мыхъурэ, жиІэри Астемыр ирихъэжъати, псори абыкІэ акъылтэгъу хъуащ. Шырыкѡур занщІэу Іуэхум и ужъ ихъащ. Мэжджытым игъэкІуауэ щыта пхъащІэхэр кърیدжэри унафэ яхуищІащ а щІыпІэм лъагапІэ гуэр щащІыну, сценэм ещхъу. Езы окрисполком унэм щхъэгъубжэ хакъутыкІахэр асыхъэту харигъэлъхъэжащ.

Хэт сыт жиІэми я фІэщ хъуауэ, хъыджэбз цІыкІухэр шынат. Псоми я гугъэт Жыраслъэн кѡатеуэмэ кѡащІытеуэнур Тинэу. Жыраслъэн и фызыр унэ нэщІым кѡыщІинэу Тинэ школым кѡы-зэрыкІуар кѡыхуигъэгъункъым, жаІэу арат нэхъ зытегузэвыхъыр.

– Ей, исполкомым кѡатеуам Жыраслъэн яхэмытауэ уи фІэщ хъун? – жиІэу щІэупщІи яхэтт.

– Сыту фІыт Тинэ зэрежъар!

Кѡэхъуа-кѡэщІар зэрыжаІэни ямышщІэу, еджакІуэ цІыкІухэр зэхэст. Елдар игъэтІысахэри кѡызраша унагъуэхэми я хъэдагъэу кѡыщІэкІынти, Бурун кѡуажэр зэгъэжа хуэдэу плъагъуми, гуауэшхуэ ямыІэу щыттэкъым.

Къазджэрий, Лу, Тинэ сымэ я пІэ исауэ щытатэмэ, нэхъыфІу кѡыщІэкІынт, арщхъэкІэ абыхэми ялъэгъуар яхуэІуэтэжыну кѡыщІэкІынтэкъым.

Ей, Бурун кѡуажэ, Бурун кѡуажэ! Абы кѡыщыхъуар зэхэзыхъу зымыгъэщІагъуэ ухуэззнутэкъым. Уеблэмэ Къэрэнашэ ТІэхъири нэщІэбжэ кѡыщыхъуащ, адреихэр дауэ кѡэнэжынт.

Парт чисткэр щащІыну махуэр кѡызэрысу, лъагапІэр хъэзыр ящІащ, уеблэмэ стІолышхуэ трагъэуващ, стІолтепхъуэри плъыжъыбзэу трапхъуэжащ, псы зэрытыну графинри шакѡалъэри кѡахъащ. Шырыкѡу ТІутІэ зэфІэгъэкІ зэриІэр нэры-

лѡагѡут. Стѡлышхуѡм нѡхѡрѡ нѡхѡ кѡыхѡжу скамейкѡри бѡѡдагѡѡуват, нып плѡыжѡри нып фѡлѡапѡѡм фѡлѡѡѡѡуѡ. Бурундѡсхѡм ялѡѡгѡѡа хѡунт Шхѡлмывѡкѡѡм спектакль щагѡѡувым Жѡраслѡѡн и шѡщѡжѡу щѡгтар зѡрагѡѡщѡлѡрѡщѡлари абы зрагѡѡщѡ хуѡдѡт. А зѡрагѡѡпѡщар зѡгуѡрым зѡхимѡкѡутѡжын папщѡлѡ, жѡщ кѡѡс кѡѡрѡгѡул ягѡѡувѡрт, фѡч иѡыгѡѡу. Кѡѡрѡгѡулым ящѡщ зѡт Исхѡѡкѡ, дѡых хуащѡу зѡрыщѡтым папщѡлѡ.

«Сѡ кѡѡрахѡѡ гѡпщѡкѡѡа зѡрызиѡлѡр ящѡлатѡмѡ, сѡри кѡѡрѡгѡулу сагѡѡувынкѡлѡ хѡунт», – жиѡѡри Лу и гум кѡѡклѡщ. Абы нѡхѡей Сѡсрыкѡѡи мыкѡѡѡсѡжай. Сытым хуѡдѡт идѡжы Сѡсрыкѡѡѡрѡ Лурѡ нѡху щѡху кѡѡрахѡѡѡ якѡлѡрыщѡѡѡ мо лѡагапѡлѡр яхѡѡмѡу щѡтамѡ.

Сѡсрыкѡѡѡ кѡѡѡсѡжа щхѡѡкѡлѡ, жыжѡѡ кѡѡунт, я кѡѡѡжѡм дѡсу кѡагѡѡѡтыѡѡѡ жѡлѡр. Джѡдыкѡѡѡ зѡщѡыбѡгѡпщѡкѡѡу хѡѡрѡ сытми. Итѡани интернѡтым щѡщѡлѡмысыжкѡлѡ дѡнѡ кѡѡпхын! Сѡсрыкѡѡѡ имѡщѡлѡу Лу кѡѡрахѡѡѡ, шѡ, гын сытхѡр кѡѡкѡѡуихын дѡых ищѡлакѡым, кѡѡкѡѡуихѡпѡнѡми хущѡыхѡнѡутѡкѡым, сыту жыпѡѡмѡ, Тѡутѡлѡ унафѡ кѡахуищѡлат музыкѡѡщѡлѡ зрагѡѡщѡлѡу парт чисткѡр кѡѡщѡщѡладѡм деѡе ѡѡну.

Партлѡѡщѡлѡр инѡкѡѡѡм яфѡлѡгѡѡщѡлѡгѡѡунт, инѡкѡѡѡр гузавѡрт. Партым дѡхѡмытми лѡѡщѡлѡнынр ди деѡ кѡѡмысыну пѡлѡрѡ? – жѡлѡрт.

Цѡыхур утыкум ирашѡрѡ ялѡѡщѡлу хѡт илѡѡгѡѡа, сабѡ ѡѡѡми зѡгуѡрѡщ. Е-е-й, мы советскѡм кѡѡмыгупсысын щѡлѡѡкѡым, жѡлѡу ѡѡджѡм я щхѡѡр ягѡѡкѡлѡрахѡѡѡрт. Партлѡѡщѡлѡм и хѡыбар зѡхѡзыхѡр, шуми лѡѡсми, и щхѡѡ Бурун кѡѡѡжѡ кѡѡзѡрихѡынѡм и ѡѡѡ итт.

– ѡа, даѡѡ коммунистыр зѡрыплѡѡщѡлѡнур, сыткѡи ялѡѡщѡлѡну, зиунагѡѡѡрѡ, шы кѡѡѡейр, ѡѡлѡхѡи, тхѡѡмылѡѡщѡлѡ дахѡ-дахѡу.

– ѡей, адыгѡ мыгѡѡѡ – шыгѡѡрѡ пѡастѡрѡ, щѡыѡѡлар сыт ѡи гугѡѡ? Дѡнейм хашѡыкѡлѡ щѡмыѡѡу, я ныбѡр нѡщѡлѡмѡ, бгырыпхѡыр щѡлакѡѡзѡѡрѡ ѡѡѡѡу щѡтащи аращ. Кѡѡщхѡѡхѡм щхѡѡкѡи фѡы ѡѡѡа ѡи гугѡѡ, кѡѡщхѡѡ лѡѡгу гѡѡанѡ, жѡлѡмѡ, я пѡѡукѡлѡр дахѡу щѡѡѡѡѡ аракѡым кѡѡикѡлѡр.

Игѡѡщѡлѡм кѡѡзѡт ѡмыджѡ лѡѡѡякѡѡѡѡхѡт, партлѡѡщѡлѡ жыхѡѡлѡр ямылѡѡгѡѡѡѡу даѡѡ кѡагурыѡѡунт, ѡзы нѡхѡ зѡзыгѡѡлѡѡѡѡ, кѡѡзѡт зи шырыкѡѡ лѡѡпщѡм дѡлѡѡѡ кѡѡзыкѡлѡхѡхѡми кѡлѡпѡейкѡлѡ и ѡасѡ хашѡыкѡлѡртѡкѡым. Партлѡѡщѡлѡм кѡѡкѡѡѡѡхѡм яхѡтт шы зѡралѡѡщѡлѡ ѡѡмѡпсымѡ кѡѡздѡзыхѡа, пщѡлѡну щѡйткѡым, ѡхѡѡинкѡлѡ мѡхѡу, жѡлѡу.

– ѡи шытхѡѡнщѡлѡр сыт хуѡдѡ? – жиѡѡу зѡр щѡлѡупщѡлѡмѡ, адрѡйм кѡѡзѡкѡѡуихѡрт:

– Плѡагѡѡрѡ, согѡѡпщѡлѡ, сѡри симѡлѡм! – жиѡѡрти.

Дѡлѡт зигѡѡѡлѡыхѡу адѡкѡлѡ-мыдѡкѡлѡ кѡѡикѡлѡкѡлѡ-никѡлѡкѡлѡу, зѡ зѡм, зѡ нѡгѡѡѡщѡлѡм бѡѡѡдыхѡѡрѡ цѡыхѡм кѡагурымыѡѡѡ кѡагуригѡѡѡѡу хуѡдѡу зищѡлѡрт. Абы и зѡщѡыкѡлѡмкѡлѡ ѡзым нѡхѡрѡ

нэхъ лЫфI а кЪрихъэлIам яхэмыт хуэдэт. Долэт пхуэукIытэну Iэмал зимыIэт, и напэм къэнжал тебзаш, жыхуаIэм хуэдэт. Зы махуэ мэджытым кышIахуу кърахужьа щхъэкIэ, ар нобэ хъымпIару къридзэжыртэкъым. Шырыкъу ТIутIэт нэхъ игъэ-къуаншэри, мыбы кызыщIа хъэдэгъуэдахэр щесщIэжын махуэу кышIэкIынщ нобэрей партлэщIыр, жиIэу арат Долэт зэщэр. Гурыщхъуэ абы езыгъэщIа гуэри щыIэт, ауэ езыми гу лъытащ, мэджытым кIуахэм нэмэз яригъэщIу здэщысым, нэмэзыбзэ мыфэмыщ кыибжыр зэхэзыха гуэр къэхэшауэ. Армырмэ, Шы-рыкъу ТIутIэ дэнэ щичIэнт абы и нэмэзыбзэм и хъыбар.

Кыызэхуэсахэр кIуэ пэтми нэхъыбэ хъурт. Хъэргъэшыргъэ щызэрыгъэхъуи щыIэт.

– Партым и пашхъэм напэ хужькIэ уихъэн хуейщ нобэ, си къуэш. КыыбгурыIуа ар? – жиIэу зи псалъэ къахэзыдзи ухуэзэрт.

– Уэлэхьы, фэтыджэнкIэ пхуэмыгъэкъэбзэни ухуэзэnumэ, уи гугъи уэ, – жызыIи яхэтт.

– Догуэ, пхуэмыгъэкъабзэм сыту пIэрэ иращIэнур? – жиIэу щIэупщIэм щIэнакIэрт:

– Хъэмэмым ягъэкIуэнущ, тIысэ, – жаIэу.

Псори хъэзыр хъуат. Дыгъэр хуабэт, жыг щхъэкIэм кышхъэ-щыувауэ а кыызэхуэса къомым къахэплъэ хуэдэт, сыт мыбы я мурадыр, жиIэу.

ЗэIушIэшхуэ – арат нобэрей зэIушIэм нэхъыбэр зэреджэр, сыту жыпIэмэ, абы кърихъэлIар къуажэ Iэджэм кыикIат. ЦIыхум жаIэн ягъуэтырт.

– Хэту пIэрэ япэ зи сабэ дрихуеинур? – жаIэу цIыхур зэры-гъэдыхъэшт.

– Зи цей мыкъабзэр ирегузавэ, уэ ушIэгузавэр сыт? УмышIа-щIэ. Плъагъункъэ.

– Уэлэхьы, дзасэм паIуу ягъэлыгъуэни къахэкIыным. Уоджэгури уэ.

Щэху цIыкIуу зэныкъуэкъуи щыIэт:

– Къулыкъушхуэ зыIыгъхэри ялъэщIыну пIэрэ, псалъэм папщIэ Инал хуэдэ е Шырыкъу ТIутIэ хуэдэ?

– ПащIэгъэлыгъуэм джэгу хэлъ? Япэ ялъэщIын хуейр ахэр аращ. Къэрэхъэлькъ пашэхэщ. Нэхъапэ ялъэщIыр уанэшырщ. Шыгушыр иужь кърагъанэ. Ауэ, пщIэну щыткъым, нобэ шы-гушыр япэ ирагъэщынкIи мэхъу. Вэрокъуэ Нахъуэ сабэ кыхра-гъэхункIэ хъунущ, плъагъурэ ар зэрыгузавэр. Мо Исхъэкъи зыхуейр сыт? Письмо кърихъэкIыу уэрамым дэтщ. – Ахэр жаIэу, хэт тепсэлъыхьми, Къазджэрийрэ Астемыррэ я цIэр зэи ираIуэр-тэкъым, а тIум якIэрылъ щыIэу къалъытэу кышIэкIынтэ-кыыми.

ЦIыхубз зыбжани, IэлъэщI кIыхъ хъужауэ, лъэныкъуэкIэ иувькIаш.

Музыкауэхэм я музыкэм кышцIадзаш, я гыуаплэ бжамий-хэр, дыщэм хуэдэу, лыду. Лу музыкэм еуэу здэщытым, Къазджэ-рий дежкIэ плэрт мычэму. Езы Къазджэрий егъэджакIуэ сытхэм яхэтт уэршэру, нэщхыфIэу, цейр хужьыбзэт, хэзыр Iупэхут, нэгъуджэ Iулъыр зэзэмызэ мафIэу кыызэщIэнэрт. Асте-мыр и комиссэр лъагапIэм дэкIуейри щхъэж и тIысыпIэм тIысаш. Инали кърихьэлIа щхъэкIэ, стIолым бгъэдэтIысхьа-къым, кыкIукI-никIукIыу лъагапIэм тетт. Зэзэмызи зэ зы кьулыкьушIэ, зэи нэгъуэщI кыбгъэдыхьэурэ зыгуэркIэ кьешцIырт.

Инал и псалъэр Лу деж нэсаш :

– Хэт тIысынуми зэрегуакIуэщ. ПартлэщIым хэтыну зыфIэфI псори кърекIуэ. КIэмсэмопхэр щытми ягъэ кIынкъым. Щалэгъуалэш! Ди жагъуэгъу кыакIуэми кърекIуэ. Но, дащышынэн уи гугъэ? Зэран хьуну я мурад – я джабэр щIэдудынщ. Къазджэрий кышцхьэщыжын, кыдэшIын щыIэми хьарзынэш. Зи дзэ узыр кърекIуэ, абы хуэфашци дыхьунщ...

Астемыр иувыкIаш:

– Парт чисткэм зи дзэ узри мыузри белджылы ищIынщ, – жиIэри.

– Дзэр узмэ, уигъашхэркъым. Мыхъужынымэ, Iутчынщи зэфIэкIаш, – жиIэри Инали пичаш.

– АтIэ, кышцIыдодзэ, – жиIаш Астемыр, тIэкIу зэрыIэ-пхъуэрыр плъагъуу. Шырыкьу TIутIэ, лъакъуэ кьуаншэ хъужа-уэ, щытт иувыкIауи, Астемыр «атIэ кышцIыдодзэ» зэрыжиIэу, и IэриIэташ. Къэрэнашэ TIэхьир зигъэбэлыхьт, агрогородыр зыщIыр сэраш, жиIэ хуэдэ. Музыкауэхэр зыпэллээр арати, зан-щIэу «Октябрь» жыхуиIэ маршым еуаш. Лу а марш дыдэр арат партлэщIым нэхъ екIуу кьилъытари, иджы музыкауэ цIыкIу-хэм ялъякI къагъанэртэкъым. Сосрыкьуэ и пIэкIэ къашта бэрэ-бэнауэр дахэ-дахэу бэрэбанэ еуэртэкъым, ущигъауэрт, арщхъэ-кIэ музыкауэхэм шыуа яхэту гу ялъыптэнутэкъым, абы хуэдизкIэ тегушхуати. Езы Дорофеич дыдэ и музыкауэ цIыкIу-хэм яхуэарэзыт. ПартлэщIыр празникышхуэу кьилъытауэ, Матрени кьэкIуат. Иджы мо цIыкIухэм я музыкэм щадаIуэкIэ, и нэпситIыр, джэшым хуэдэу, кьельэлъэхьырт, и гум щIыхьауэ. Хьарзынэу цIыхур зэдаIуэ музыкэр Астемыр зэпигъуаш:

– Щывгъэт музычыр. ЦIыхум жаIэр арщ нобэ дызэдэIуэнур, музыч дедэIуэну дыкыызэхуэса фи гугъэ? – жиIэри. – Къэрэ-хьэлъкъ, нобэ ди парт чисткэщ, ди партлэщIщ. Ар Iуэху цIыкIуу фи мыгугъэ. Мы кыызэхуэсам яхэтщ парт чисткэ жыхуаIэр щIашцыр цIыхум я нэгу зрагъэужьыну арауэ. Абы хуэдэу зи гугъэр цоуэ. Партым хэмытын хэт, зыхуэмыфашэ хэт, фыкьэуви кыжыфIэ, абы и унафэр зылI акыылкIи лIитI акыыл-

кИи шІа хъунукъым, псом ди акъыл зэхэтлхъэнщи унафэ зы-тетщІыхъыпхъэм тетщІыхъынщ. Партым хэтмэ тфІэкъабыл – кърэнэ, хуэмыфашэу къэтлътгэрэ – хрекІ. Гъэмрэ щІымрэ зэрызэхэкІым хуэдэщ. Емрэ фІымрэ зэзэгъыну Іэмал иІэкъым. Е пщІауэ фІы ущымыгугъ, жаІэр. ФІы зыщІами ифІ кІуэдэ-къым. Аращи, фи гум къыдиху къэвмыгъанэу жыфІэ. Партыр кърэхъэлъкъ пашэщ, цІыхум фІы яхуищІэну, лажъэу зи гуащІэ-дэкІкІэ псэужым я дуней дахэ ищІмэ и гуапэу, кърэхъэлъкъым я нэ плъа зэрыхъунум хущІэкъуну гъуэгугу техъар – аращ парт жыхуаІэр, бэлшэвычкІэ зэджэри аращ. АтІэ, цІыхур фІым хуэ-шэн папщІэ уи гум фІы илгъын хуейщ, цІыхум уахуэхъэлэлугу уахэтын хуейщ, армыркъэ, уи мурад къохъулІэну-къым. Аращ нобэ зи ужь дит парт чисткэр къыщІежъари. ЦІыхум и гум къыпхуилгъыр кърэщІэгъуей щхъэкІэ, и Іуэху зехъэкІэм уеплъмэ, ар зыхуэдэр къыбощІэ. Дэджэхъу пашэр пашэфІмэ, хъушэр кІуэ-кІафІэщ, щІыжаІэри аращ. Пашэу увар пашапІэ ихуэн хуейщ. Ауэ щхъэхуещэ гуэр пашэ пщІынщ – ущыуэнщ, – уи гъуэгугу дахэ хъункъым. Парт Уставым къегъэлъагъуэ партым ухыхъа зэрыхъунур. Абы къыхэгъэкІыжын хуейми хуэфашэ хабзэ щыІэщ. Ауэ щыт пэтми, ди борщ, ди къалэнщ цІыхум дэтлгъэ-гъуар къыжытІэну. Мес, дыгъэр хъарзынэу къопс, дунейр къегъэнэху, атІэ а дыгъэ нур къепсым цІыхум я гур нэху ирешІ, къабзэ ирешІ. Аращи, дызэхэвгъаплгъэ, дэр-дэру зыдвгъэгъу-нэхуж, гу къабзэкІэ, напэ къабзэкІэ дызэхуэзэн хуэдэу. Партым деуший: дынэхъ машІэми дынэхъыфІмэ, нэхъыфІщ, жеІэри. Ауэ щыхъукІэ дыкъэзылгъэхъэн дыхуейкъым. Кърэхъэлъкъыр зыхуэмейм партри хуейкъым, партыр зыхуэмейми кърэ-хъэлъкъри хуейкъым, – жиІэри Астемыр и псалгъэр зэпигъэуаш.

Абы жиІар цІыхум я гум ирихъаш. Иджы псоми къагурыІуа хъунт партлгъэщІ жыхуаІэр, арщхъэкІэ Астемыр жиІар къызыгурымыІуа щыІэу къыщІэкІынут. «Кърэхъэлъкъыр зыхуэмейм партри хуейкъым» щыжыпІэкІэ, кърэхъэлъкъыр зыхуейр аращ партри зыхуейр. Ар гукІи псэкІи къащтэ. Ауэ кърэ-хъэлъкъым жаІеркъым молэ дыхуейкъым, жаІэу. Партым молэ илгъагъу мыхъу дэнэ къэна, мэжджытыр зэхуещІ. Ар дауэ? Абы и жэуапыр хэт зыщІэр?

Астемыр гу лгъытагъэнт цІыхур зэгупсысым, псалгъэм къыпи-щаш:

– Иджыблагъэ къуажэхэм къыщыхъуа зэрызехъэр къызыхэ-кІар сыт фи гугъэ? Мэжджытыр зэхуащІыж, жаІэу жылэм хъэ-рийкурий хэт къыдэзылгъар? Хэт «Хъэмид ефэнды лІам и пІэ Долэт ирагъэуаш», жиІэу хъыбар мыфэмыщ зыгъэІуар? Долэт зымыщІыхур сытми дэра? Щхъэлмывэкъуэ дэскъым псэ зыІут,

Долэт и цэ ирагуу зэххри лyaгaпIэм нэхъ гьунэгъу зыкьи-
щIаш, и бгъэгур кьригъэкIуэту, арщхъэкIэ, фIыкIэ и цэ ирагуу
гу щылъимытэм, цIыху Iувым хыхъэри зигъэкIуэдыжаш.

– Судми мащлэрэ зэриллэфа Долэт? Яггэтлэсу зыбжанэрэ шыса пэтми, зэрышчытауэ кьэнэжаш. Тутнакьэт шлащлэр лэыр араш, фызыр аракьым, жызылэу тутнакь исыныр зи напшлэ тэзылхьэ шылэщ. Пэжш, тутнакьэщым лэы хуэдэлл ихуэнклм мэхьу, ауэ нэхьыбэу ихуэр хэт жылэт: лэбжьанэфлэй, дыгьуэ-гьуаклуэ, абрэдж, лэы зыукла – мис араш. Долэт тутнакьэщым кьышлэжлэжри, сымолэщ, жылэри ежьэжаш. Догуэ, тутнакьэщыр мыдрисэ хьужауэ плэрэ? Дэнэ Долэт кьурлэныр щызэригьэщлар? Шырыкьу Тутлэ тласхьэщлэх мэжджытым игьаклуэри Долэт и бзаджагьэр кьышлэжьэшауэ, жалэ. Абы и пэжыплэр сшлэркьым, сымышлэ пэтми, ар лэйуэ кьэслытэркьым. Тутлэ шлэбгьэкуэншэни слэагьуркьым. Бзаджэм и бзаджагьэр нахуэ кьэзышлэым флэшлэ хуэщлэын хуейуэ кьызолытэтэ. Цлэху кьыгьаплэу мэжджытым клуэм сыт хувигугьэр? Ар пашэ пшлэымэ, сытым ухуишэну? Долэт сэ сымолэ кьудейкьым, жи, сэ сысоветскэ молэщ, си нэмэзлыкьыплэр советскэм хуэгьэзауэ нэмэз сошл, жи. Ар зи флэщ хьун шылэ. Советскэмрэ динымрэ я лыхьэ лэапкь зэхэлкьым, зэлэщхьэхуэщ. Итлани дин зесхьэнш, жызылэм советскэр пэрыуэркьым. Зехьэ, нэмэзи шлэ, ауэ егупсыс: укьимылэхьэну плэрэ абы. Диным и зэманьыр йокл, школным я зэманьыр кьохьэ. Атлэ зи зэман иклым зыдэлпшлэну хьэмэ зи зэман кьыхьэм зыдэлпшлэну? Болшэвычым мэжджытыр шламыдэр нэгьуэщлэкьым, дыкьалхьэхэри араш. Советскэм молэр шлэмыдэр и танэр молэм яшхауэ аракьым, атлэ букварь илэгыу еджаплэм клуэм зэран хуохьури араш. Зэран хьур партым хэтми хэгьэклэын шлэхуейр, партым хэмытми лээныкьуэ шлэгьэзын шлэхуейри гурылуэгьуэщ кьэрэхьэлкьым дежклэ. Мис, Долэт зыкьыгьэлагьуэри зыгьэбзэхьжаш. Абы хуэдэщ адрейхэри. Зэран хьунур утыкум куэдрэ итынукьым. Кьыхьэнши иклы-жынш. Лажьэ зимылэм и шлэбагьым кьыдэувэнши дэтынш, зыкьыпшлэгьэпшклэу. Мэжджытым шхьэклэ зыкьэзылэта жылэм сабийхэмрэ фызхэмрэ япэ ирагьэувэу кьэжьауэ жалэ. Ар сабийхэмрэ фызхэмрэ я зэран? Ар зи зэраныр сабиймрэ фызымрэ я ужьым итар араш. Абы ешхьыркьабзэу, Даутокьуэ-Серебряков нэгьуэщлэ мал имыгьуэзмэ, сабиймрэ фызымрэ япэ иригьэувэрти атакэ кьаклуэрт...

– ПэкІэ щыргъэвэн хуейщ абыхэм, – жиІэри Инал и псалъэр къыхигъэхьащ. – ФымыпІащІэ, абы яхуэфІи дыхъунщ. Шыгъу зышхар псы езмыгъафэмэ, сэ стетыр пащІэкъым...

623

– Сэри кIэшI зезгъэшIынщ. Си гугъэш гурылуэгъуэу парт чисткэкIэ дызэджэр. Фыкъиувэ утыкуми, зикI фи гум къыдыху къэвмыгъанэ. Парт чисткэ щIыжаIар фIей зыкIэрылгыр тлгъэщIыжыну аращи, къыщIэддзэнщ, тлгъэщIыным алфавиткIэ дыкъеджэурэ.

– Алфавитри зищIысыр сыт? – жаIэри зыкъом къыщIэупщIащ:

– ХьэрфкIэ жиIэу аращ, – жиIэри зыгуэр къэпсэлгати, аргуэру зэрыгъэкииящ:

– Уи адэм и бынщ. Хьэрфыр вытIощыщIэ хъуа, цIыхум хьэрфкIэ укъекъуу?

– Зи унэцIэ нэхъ хьэрф дахэкIэ къыщIидзэр япэ ирагъэщынуу.

– Нэхъ хьэрф дахэкъым, нэхъ хьэрфышхуэ...

– Щхьэр фымыгъэуэ. Уэлэхьи, зыми фымышцIэ.

Алфавит жыхуаIэр цIыхум къащыгурымыIуэм, Астемыр кIэщIу пиупщIащ:

– АлфавиткIэ жиIэмэ, порядкэ гуэр – хабзэ хэлъу, жиIэу аращ. Гурылуэгъуэ? – жиIэри.

– Армэ, хъунуу.

Астемыр япэ зи цIэ ириIуар окружной суду лажъэ Абанокъуэр арат. Утыкум къраша лIым дуней насыпу къылгытэну фэ тетт, и унэцIэр «А»-кIэ къыщIимыдзэу щытамэ. Абанокъуэр зэм плъыжъ хьурт, зэми и фэр пыкIырт, зэм псывэ, зэм псы щIыIэ кыытракIэ хуэдэ. Абанокъуэм цей къекIу шыгът. Пылэр щхьэрихри IэкIэ иIыгъыу стIолым бгъэдэуауэ щытщ, ятIэ зэхуитэ хуэдэу и лъэм темызэгъуэ.

– Япэ ялгъэщIыр судыр аращ, плъагъурэ ар, – жаIэу цIыхур зэлущащэрт. Зи шытхъунщI къэзыгъэхъэзыраи яхэтт: «Адждыдэ, судым и щIыбым зэ закъуэ мыгъуэ сытелэбашэрэт», – жиIэу.

Комиссэм я тхакIуэр къэтэджри Абанокъуэм и анкетэм къеджащ, арщхьэкIэ абы къемыджэхэми ар зымышцIыху хэкум ибгъуэтэнутэкъым. Абанокъуэм и адэм шы исэкIыу арат игъащIэм къулыкъуу иIар. Ари дунейм ехыжри и щIалэ цIыкIур зеиншэу къэнащ, къэзакъ станицэм лIыщIэу сондэджэр гуэрым иштэри тхылъ тIэкIу зригъэщIауэ шытащ. Балигъ хъууэ я къуа-жэм и къэкIуэжыгъуэмрэ советскэм и увыгъуэмрэ зэтехуэри, Абанокъуэм цIыхум прошенэ яхуитхыурэ абыкIэ псэууэ тIы-сыжащ. Ауэрэ жылэм дэсым я фIэщ хъуащ Абанокъуэм хуэдэу законыр зыщIэ щымыIэу. АтIэ, сыт хуэдэ IуэхукIэ дэнэ укIуэн хуейми щыпщIэкIэ, суду лажъэ, жаIэри, Абанокъуэр суд хъуащ. Хэт сыт хуэдэ суд трищIыхьми, Абанокъуэм и унафэр къакъутэну Iэмал зымыIэт. Ар кызыхэкIыр хабзэр тэмэму зэкIэ-лгъыгъакIуэу, езыри суд IэкIуэлгъакIуэу аратэкъым, атIэ? Унафэ ищIыным и пэкIэ Iэтащхьэм я деж кIуэнти яупщIынт: мыращ, модрейщ, мыбы хуэдэлI къытпэщIэхуащ

мыбы хуэдэ ІуэхукІэ, и судыр дауэ тшІэмэ нэхъыфІ? – жиІэнти. Унафэу кыыхуашІым тету езыми судыр ищІэрт.

Мис арат АбанокъуэкІэ зэджэу утыкум кърашар зыхуэдэр. Дэбгъуэн щымыІэу къэзылтыгты щыІэт.

Езы Абанокъуэр лъагапІэ зытетым цІыкІу техъухьырт, ин техъухьырт, къаплэмэ, зэІушІэм кърихьэлІам яхэту илгъагъурт зи суд ищІа Іэджи. Дыгъэр къыдэкІуэтят. Инал кыкІукІ-никІукІыу лъагапІэм тетт, зыри жимыІэу.

Хэт псалъэну, жиІэу Астемыр щІэупщІа щхьэкІэ, дэнэ – зыми ищІэртэкъым и кыщІэдзэкІэ хъунур. Гуэгушыхъу зекІуэкІэ зищІу, Долэт зыхэт гупым къахэкІри къэгуоуаш:

– Тхьэмбыл зэкІэрыщІакІэ феуэ а гъуамэм и пхэм! – жиІэри.

ЗэІушІэр зэщІэдыхьэшхаш. АдэкІэ-мыдэкІэ цІыхур кыызэщІэваш:

– СогъэщІ, хуэмыфашэм!

– Феуэ тхьэмбыл зэкІэрыщІакІэ!

– Арыншэми плтыжыщ и пхэ Іувыр!.. – жаІэу. Нэхъ псалъэ гуашІэ кызыжъэдэки щыІэт, ауэ зи фІэшү псалъэм жаІэн ягъуэтарт:

– СыхулІэ абы хуэдэ суд! Хабзэм еплърэ ар сытми?! КъыхуашІ и унафэщ. Мэзхъумэр щхьэ къэбутІыпщыжа жыфІи феупщІыт абы! – жаІэу.

Мэзхъумэ зи гугъу ящІым и хъыбар къуажэ псоми нэсат. Мэз тхылъ зимыІэу мэз пызыупщІыре еуи къиуд, кърихъуэр си Іуэхуш, жаІэри мэзхъумэ щІалэм унафэ хуашІаш. Іэтащхьэм зэрыжиІа дыдэм хуэдэу, мэзхъумэр еуэщ зы лІы гуэрми иукІаш. Іуэхур судым иратри, мэзхъумэр ягъэтІысаш. АрщхьэкІэ «Кърихъуэр си Іуэхуш» жызыІа Іэтащхьэм унафэ ищІаш, лІы зыукІар къаутІыпщыжыну. Фызабэ къэнат сабий куэд щІэсуи, тхьэусыхъу къулыкъушІапІэ псори кыкІухьырт, лъым и уасэ кыызрет си щхьэгъусэр зыукІам, жиІэу. Шэрихьэт судым есты-нуш си Іуэхур, жиІэу фызабэм жиІэ щхьэкІэ, хэт гузэвэнт, шэри-хьэт суд зэрыщымыІэжыр фызым зэримыщІэр ягъэщІагъуэрт.

ЗэІушІэр зэрыгъэкІий хъуаш. Иныкъуэм судыр яфІэзахуэт, мэзхъумэм къэрэхьэлъкъ мэзщ ихъумэр, жаІэу. Адрейхэм я Іэр ягъэдалъэрт: мэзхъумэм пхьэ щхьэкІэ цІыху иукІыну хэт хуитыныгъэ къэзытар жаІэу.

– Фызабэм сабиитху щІэсщ. Хэт ар зыпІынур?

– ЛІы зыукІам ирепІ...

– Феуэ и пхэм тхьэмбыл зэкІэрыщІакІэ!

Инал и гугъакъым абы хуэдиз псалъэмакъ а Іуэхум кыкІыну. Иджы хэт ар кызыдэщІынур? Судым кыдошІри, цІыхум захуэу къалгытэнукъым, укъыдэмыщІи, судыр ирагъэсыкІ.

ЗилІ яукІа фызыр утыкум кыихьаш, и сабий цІыкІу къомыр и гъусэу:

– Мес, тЫкІуэ, феплэ! Моращ зеиншэ фызыщІар. Фымыгъэ-гъуашэ. Алыхъым кѳиукІ фэ фи адэр зыукІар, – жиІу фызым и быныр утыкум иту зылъэгъуар къызэгъуэпат.

Астемыр жиІэнур имыщІуэ щытт.

– Уа, цІыхубз! Псалъэ уэттакъым уэ... Уи пІэ ис! – жиІу Астемыр кыльтати, цІыхубзыр зыкІи гузэвакъым:

– Фи насып нэхъ лъагэ ухъу. ЛІо уи псалъэ зэрысщІыну? Псалъэм кѳихуэпэну си бын ІэпцІанэ-лъэпцІанэр, е кыржын Іыхъэ яхуэхъуну? – жиІэрт. – Уи псалъэр пхъэгъэсын дыдэ мыхъуну, алыхъ...

Зэрысхъэ къызэрыхъунум гу лъитэри Астемыр къэпсэлъаш:

– АтІэ хэдвгъэдз Абанокъуэр партым! – жиІэри.

ЗэІушцІэри къызэщІэващ:

– Хэдвгъэдз!

– Хуэмыфащэмэ, соІуэ.

– А бзадженаджэри ар? СыхулІэ абы хуэдэ суд...

Инал зыри жиІакъым. Астемыр Іэ яригъэІэтырт:

– Абанокъуэр партым хэзыдзынум фи Іэр фІэт! – жиІэри. ЦІыхур абдеж къыщувуІэну я гугъэтэкъым:

– Зытет судми къытедзын хуейщ! – жаІуэ.

– Партым къыхадзмэ, абыи къытрадзынщ, фызэрымыгъэ-кІий! – жиІэрт Астемыр.

Абдеж лІы лъэбыцэ гуэр утыкум кѳихъаш:

– Сэ сфІэзахуэщ ІитІ зэуэ тІэтыну: зы Іэр – партым къы-хэддзу, зы Іэр – судым къытеддзу! – жиІэри.

– Уэлэхыи, хъунумэ! – жаІэри лІы лъэбыцэ цІыкІум жиІэм куэд еувэллаш.

ЗэІушцІэм кѳрихъэллам щІагъуэ къахэкІакъым зи ІитІри зымыІэта. Абанокъуэр, чѳфиІэм хуэдэу, ерагъпсэрагъкІэ лъагапІэм ехыжаш, зи суд ящІар щыщІашкІэ зэрыщІэкІыжым ещхъу.

И унэцІэр «А»-кІэ къыщІидзэу иджыри лІищ щыІэт. Абы ящыщ зыт къушхъэ щІалэу АдыкъкІэ зэджэр. Ар окризбиркомым тетт, Инал и гур зэбгъам ящыщу. Игу щІебгъари нэ-гъуэщІтэкъым: къуажэ зэІушцІэм лишенцу къалъытам и Іуэхур Адыкъым деж къэсмэ, унафэр щикъутэж куэдрэ къэхъурт, лишенц щІэпщІын кІэрылъкъым, жиІэрти. Абы хуэдэу молэ е сондэджэр сыт лишенц Адыкъым яримыгъэщІу мызэ-мытІуэ Инал гу лъитати, нобэ а лІым мурад гуэр хуищІауэ къыщІэкІы-нут. Езы Адыкъыр лІы мышынэ гуэрт: и бын хуэмыгъэшхэжу цІыхум щІы кѳишэхуамэ, ар Іуэху, е Іэщ ищэу гъавэ кѳишэхуамэ, бгъэкъуаншэ хъурэ, е молэуэ щытами иджы молэжкъым, – жи-Іэрти зэфІэкІат. Пэжым ухуеймэ, лъэпкытІ зэхушцІуэм къыхэ-кІыуи ухуэзэрт цІыхур лишенц щІащІар.

Адыкъыр партым хадзмэ Инал фІэфІа шхъэкІэ, зэІушцІэм хэтыр къушхъэ щІалэм къыдэщІу хуежъэри хъуакъым. «М»-кІэ

зи унэцІэ кышцІидзэм унэсыным иджыри куэд иІэти, Инал утыкум кыхьэн пІащІэртэкьым. Псом хуэмыдэу Инал нэхъ зэгузгыгэпыр Къазджэрийт. Абы зыгуэр кыдэщІу е нэфІкІэ къеплгу гу лыитэмэ, Іэ щІыІэкІэ и щІыфэм кытеІэба хуэдэу, къаскІэрт, арщхьэкІэ имышэчу хьунутэкьым. Абы нэхъей Астемыри зэрызэгуудыгъуэ. Инал игу ирихьынри иримыхьынри ищІэ пэтрэ, мащІи-куэда и дзэ шыркьым, зыми фІэлЫкІыр-кьым, и щхьэ кыхьэр жєІэ, кьехьэкІ-нехьэкІ шымыІэу.

Лы зыбжанэ исыкІат. Астемыр кызырыкІащи зэІушцІэр здеІэмкІэ йоІэ, армыхьумэ Инал щыти щымыти, жиІэу къеплтэкІыртэкьым. Махуэр хэкІуэтащ, цыхури езэша щхьэкІэ, зыми кІуэжыну и гум кьэкІыркьым. Дауэ кІуэжын, «М»-кІэ зи унэцІэ кышцІидзэм нэблэгъащ, Мэтхьэным чэзур кылтгысыным кьэ-нэжар куэдыжкьым.

Къэрэнашэ ТІэхьир деж Іуэхур щынэсым, абы жиІэнур хьэзырыпст. Къуажэм агрогород дащІыхьыр хэкур зэрыхэкуу я напщІэт, Инал жыпІэнущи – ари аращ. ТІэхьир абы тебгъэпсэ-лгыхьмэ, дагъэ щыпхуам хуэдэщ, кьригъажьэмэ, щигъэтыжы-нукьым.

ТІэхьир утыкум кыиуащ, Инал дежкІэ зэзэмызэ къаплтэу.

Инал, дауи, хуэарэзыт модрейми.

А тІум я зэхушчытыкІэм, нэ лейкІэ зэрызэплгыым щымыгъуазэ щІагъуи кьрихьэлІатэкьым. ТІэхьири кызырыкІат:

– Догуэ, кьэрэхьэлъкъ, Бурун ауз дэтщІыхь къалэр зищІы-сыр псоми фщІэуэ пІэрэ? Бурун аузщ псэукІэщІэ дахэ япэ щаухуэну унафэ ящІар. Ар дэ нэхъ зэрытхуэфашэм гу лызыгта Инал дэ кытхуишІар ди цІыкІуи ди ини зышчыгъупща ди жылэ кыдэхъуэнкьым. Ди жылэм мафІэшхуэ щыщІагъэнам кыпих нэхур Къэбэрдей хэкум дэнэ кьэна, дэнэ лъэныкъуи щалъагъу-нуш. А мафІэ нэхур лэгъупыкьум и мафІэм ещхьу...

– МафІэми сыт хувиІуэхур? – жиІэри Шырыкьур кыпэры-уаш.

– А мафІэр зищІысыр умышцІэу ара, ТІутІэ? – жиІэри модрейми Шырыкьум зыкьыхуигъэзащ. – АтІэ, умышцІэмэ, уэзгъэщІэнщ. Пэжу, игъащІэми Бурун Ищхьэрэм фи хабзэжыщ Бурун Ипцэ ІуэхуфІ щекІуэкІмэ, ар фи нэм бжэгъуу кышцІэ-уэу...

Астемыри кызызгуэпаш:

– МафІэ жыхуаІэр зымышцІэ щыІэкьым, ТІэхьир. ТІэкІу зы-гъэкІэщІ. Дешащ дэ, – жиІэри.

– А мафІэр тхушцІэзыгъэнар хэт жыпІэрэ ушцІэупщІэмэ, ди кьру пашэу...

Инал абы фІэкІ и тэмакьым тэхуакьым:

– Уа, гурыІуэгъуэщ мыр, ТІэхьир. Тхьэ соІуэ, гурыІуэгъуэ-кІэ. Астемыр, псалъэ кыпІызмыхыу жызоІэ, кысхуэгъэгъу. Схуэшэчакьым. Мо ирихьэжьар кыуумыгъэувыІэмэ, си фІэщ

хьуркъым дахэкІэ къэувыІэну. Ярэби, ди собранэр зищІысыр къыгурыІуэу пІэрэ мыбы? – жиІэри.

Астемыри къэтэджащ:

– ТІэхьир, къалэ зи ужь уитыр аракъым дэ иджыпсту зи гугъу тцІыр. Къалэ щагъэкъабзэм деж абы дынэсынщ. Уи псалъэм кІэщІ зегъэщІи дызыщІэупщІэм жэуап къет, – жиІэри.

АрщхъэкІэ модрейр дихъэхьщати и псалъэ къригъэблар хузэпычиртэкъым:

– Уа, сывмыгъэпІащІэт, Астемыр, зы закъуэ жывзгъыІэ. Хьунщ, агрогородым и гугъу сщІыххэнкъым. Догуэ, къытхэмыт уи гугъэ дэ етхъэжъа Іуэхур къызыгурымыІуэ. СогъэпщІ нахуэу – советскэм къулыкъу хуэзыщІІэхэми къытхэмытым, – жиІэри ТІэхьир еплъэкІащ ТІутІэ дежкІэ.

– Сэри?

– Уэри, тхъэ. Инал зэщІигъэна мафІэр зищІысыр пщІэрэ? Уэлэхьи, зыц хыумыщІыкІ. Инал лыгъэ иридзащ...

– Сыт лыгъэ? Лыгъэ ядрэ? – жиІэри Астемыр пэрыуащ.

Инал ар фІэфІакъым:

– ЛІо сэ лыгъэ зэздзар? ЖыІэт! – жиІэри.

– Лыгъэ ебдзри бгъэсаІащ жысІэркъым. Лыгъэ ебдзамэ, зэбдзар кІыфІыныгъэр аращ. КІыфІыныгъэр лыгъэм ибогъэхь, нэгъэсауэ. – АдэкІэ жиІэнур ТІэхьир къыхуэмыгупсысыжурэ плъыжъ къэхьуащ. Насып иІэти, Къазджэрий папщІэ жаІэ псалъэр и гум къэкІри занщІэу къыжъэдэхуащ: – упросветитилкІэ, сыгъаІуэ. Нэгъэсауэ ари! Уэракъэ, Инал, жызыІар: тхыль зэдгъэпэщынщ, псэукІэщІэм хуэкІуа дызрыхьунур цІыхум къагурыІуэн хуэдэу, жыпІэу. АтІэ а тхыльыр аращ зэгуэхауэ нобэ къэрэхьэлъкъыр дызыбгъэдэсыр. Ар тхыль къудейкъым – мафІэ нэхуш, ди гъуэгур къигъэнэхуу...

ЦІыхуу зэхэтыр къемыдаІуэу гу щылъитэм, Къэрэнашэм и псалъэм кІэщІ зригъэщІащ, Инал дежкІэ еплъэкІыурэ:

– ИугъащІэ Бурун дэтщІыхь агрогородым! – жиІэри. Абдежым тІысыжын я гугъами, ТІэхьир, и унащІэ къомыр къеплъу щилъагъум, абы я дежкІэ зигъазэри къыщІигъуащ:

– ИугъащІэ ди Инали! – жиІэри.

ЦІыхуу къызэхуэсар къыщІызэхуэсар парт чисткэр армыру

зэІушІэ гуэру щытамэ, ТІэхьир и псалъэр куэдым къабылу

къащтэнт, арщхъэкІэ нобэ партым хадзар зылІтэкъым е

лІитІтэ-къым, куэд ягъэнэщхъеят, а псом емыгупсысу ТІэхьир, тхъэ-лъэІум хэт хуэдэ, жиІэр къезэгъыртэкъым. Езы Инали къызэ-гуэпри къыщылъэтащ:

– Астемыр! КъэбгъэувыІэну мыр хэмэ и пщампІэр дубыду

утыкум итхыну? – жиІэри.

Зыкъоми зэщІэдыхъэшхаш.

Астемыр къэрэндащкІэ графиным теуІуаш. Шырыкъу ТутІэ къэрэндащ къомыр стІолым трипхъэри, аргуэру къызэщІикъуэжаш. Ар Инал и хъэлү Шырыкъум зыхилхъат, зэгупмэ, ар и хабзэ хъуауэ. Ара хъунт сыт шыгъуи къэрэндащ Іэбжыб и стІолым телъу щІыщытыр. Бурун Ищхъэрэ дэс гуэри къэкІияш:

– Уа, Бурун Ищхъэрэ агрогород щхъэ дамышІыхъэр? – жиІэри.

– Сыт уэри къыхэпІур? Дэ зи ужь дитыр ТІэхьир и агрогородыр ара? ФызыщІэупщІэн шыІэмэ, ТІэхьир феупщІ, и дуней тетыкІэ, и Іуэху зехъэкІэ – сэ сщІэрэ. МащІэ узыщІэупщІэнур, – жиІэу Астемыр цІыхум яхэплъэрт.

Къэрэнашэм и мурадыр къехъулакъым. Абы и хысэпыр нэгъуэщІт: «Инал и мафІэ», «Инал и тхылъ» сыт жиІэу шытхъупсыр хуэмыуху Мэремкъаным хуигъажэу и ужь щІитар агрогородым Инал и цІэ фІригъэщыну арат. Абы и гугъу Мэтхъэным хуищІати, жэрдэм къыдищІын идакъым «куэбжэм уи цІэ тратхэ нэхърэ цІыхум я гум фІыкІэ укъэкІмэ, нэхьыфІш», жиІэри. АрщхъэкІэ ТІэхьир едэІуакъым. Шытхъу зи жагъуэ шыІэкъым, езы Инали иужькІэ гу къытлгытэжынщ и гуапэ сщІымэ, жиІэу арат Къэрэнашэм псори зытрищІыхьыр.

ТІэхьир и Іуэхур яухаш: ар партым щІыхэбдзын зэрыкІэрымылгыр псоми ящІэрт.

Куэд дэмыкІыу «М»-м нэсаш.

ТІоуІрэ етІуанэ псалъащхъэ

ХЪЭРФ ГЪЭЩІЭГЪУЭН

Арати, «М»-р къэсаш.

Къазджэрий и Іуэхум зэрызехъэ къимыкІыну пІэрэ, жиІэу Астемыр тегузэвыхьырт. Арауи къыщІэкІынт пщэдей ихъмэ нэхьыфІу къыщІилгытэр.

Астемыр и закъуэтэкъым абы тегузэвыхьыр.

Езы Къазджэрий жыпІэнуши, игурэ и щхъэрэ зэтелъщ. Зэкъым, тІэукъым ар цІыхум я пашхъэ кѳиувэу зэрыпсэлъар – сыт шыгъуи абы жиІэм цІыхур еувалІэрт, сыту жыпІэмэ цІыху къимыгъапцІэу, Іуэхур зэрыщыту жиІэу есат. ИтІани а лІыр хэмыплъэу къанэртэкъым, сытым игъэгупсысэми, ар зыгъэгупсысэ шыІэт. Астемыр абы гу лъымытэу къанэртэкъым. Инал дэрэ дыщІызэныкъуэкъур аргуэру къамыгъэхъеижыну пІэрэ, жиІэу арагъэнт Мэтхъэныр хэзыгъаплъэр.

Буддист сытхэм я гугъу къыщагъэхъеям, а тІум зэжраІэнур зэжрамыІэу я псалъэр зэпыуа хъуат. Зы махуэ Джэдыкъуэ шыкІуами Мэтхъэныр куэдым егупсысаш, ярэби, мы Инал цІыхум гущІэгъу щхъэ яхуимыщІрэ, ятрилхъауэ щхъэ зэбгридрэ, жиІэрт. Къэзмай дадэ жыпІэми, Сэид лІыжыр жыпІэ-

ми, махуэ къэскІэ Мэтхъэным деж тхъэусыхакІуэ къакІуэ къом-ри – псори зыгъэгумэщІыр Иналу жаІэ.

Имычэзуэ пІэрэ абы я щхъэфэ уиІэбэну?

Ахэм егупсысми, Мэтхъэным и гуапэт Инал имыгъэкъуан-шэу зыгуэр жиІэмэ, абы тельхъэ хуэхъурэ и цІэр фІыкІэ ириІуэмэ. Мес, иджыпстуи, Инал япэ къэпсэлъащ:

– Абанокъуэр хэдзын хуейщ партым, – жиІэри. АтІэ ар ирикъуркъэ Инал и гум хъэрэмыгъэ зэрымылтыр уи фІэщ ири-хъуну? Къэрэнашэри абы хуэдэ къабзэщ. Инал къыщытхъуну къэувати, игъэпсэлъээн идакъым – ари захуагъэм щыщщ.

Абыхэм егупсысурэ Мэтхъэным гу лъитэххакъым чисткэр «М»-м зэрынэсам. Япэ «М»-мкІэ зи унэцІэ къыщІидзэр Мэтхъэныр аратэкъым. Ауэ и чэзур къэсат. Мэтхъэным и гур и бын-унэ Мэзкуу къыдинам я деж жаш, сыту пІэрэ Саният сымэ ящІэр, тхъэмешІэ, я гум сыкъэкІрэ хъэмэ сащыгъупщэжа? – жиІэу.

Саният Къэбэрдей къэкІуэжыну и нэ къокІ. Дапщэрэ тхылъ къытхыху, абы къыщІоупщІэ, сытым деж дыныщыкІуэнур? – жиІэу. Езы Мэтхъэнми етхыж: зыІэжъэ, иджыри унэкІи къулыкъукІи псори зэпэщ хъуакъым, – жиІэу. Къызджэрий а зыдэщысым и щІалэ цІыкІуитІыр и нэгум къыщІоувэр. А цІыкІуитІыр илъагъу хуэдэу, тІэкІуи къыпогуфІыкІ.

Астемыр Мэтхъэным дежкІэ еплъэкІмэ, къыхуэщІэркъым ар зыхуэгүфІэр. Къэрэнашэ ТІэхьир Мэтхъэным и гупэр здгъэзамкІэ шысши, армырауэ пІэрэ, жиІэу абыкІэ маплъэ.

«М»-кІэ зи унэцІэ къыщІидзэ гуэрым къеджаш. Ар окрбат-раксоюзым тегу «окрбатрак»-кІэ зэдждэр арат. Езым и теплъэкІи батрак дыдэт. ИгъащІэм лІыщІэурэ къэгъуэгурыкІуат, гуэбэнэч фІэкІа шыгъын имыІэу псэуат, абы и унафэкІэ Іуэху ящІаи шыІэ-тэкъым, езыми унафэ къыхуамыщІу зы махуи къыгъэщІа-тэкъым. Иджы, «батраксоюз» жаІэри ягъэуваши, ищІэнур ищІэркъым, мэзэш, уеблэмэ хъэблэм пхъэ яхуикъутэу дэсамэ, нэхъ къиштэнут, а и къулыкъум нэхърэ.

Мэкъаныр мэуэ зэпкърылэл-зэпкърылэлу стІолым бгъэды-хъэри уващ, пыІэ къуацэу, и лъейр къещэтэхуауэ, шынел чэтхъа гуэри къыщылэлу. Уа, иджыпсту лъэтэну пІэрэ, жыпІэнт и дамитІыр хишати. «Окрбатрак»-кІэт Мэкъаным зэреджер, цІэи унэцІи имыІэ хуэдэ, и парт стажыр зэрыхъури мащІэ дыдэт. Мэкъаныр фэкІэ мыфэмыщ щхъэкІэ, мэкъу еуэнкІэ къытекІуэн хэкум истэкъым. КІапсэкІэ зыкІэрищІэт мывэ къуапэми, адэкІэ-мыдэкІэ зидзурэ бгы нэкъым къыщыкІ мэкъур пиупщІырт, е мэкъуауэ щІалэхэр зэпеуэу мэкъу еуэмэ, Мэкъан къылтэщІыхъэ хуэзакъым. Мэкъан гурыхуэу къыщІэкІынщи, хъэрф псори езыр-езыру зригъэщІауэ, иджы дэнэ деж тхылъымпІэ щылъу илъэгъуами къещтэри къоджэ. Абы ищІыІужкІэ Мэкъан фыз къэшэнкІэ ерыщщ, къишэ щхъэкІэ, къишар куэдрэ искъым, ар

кызыхэкIыр зыми ищIэрккым. Иджы Мэкъан урыс фыз кyi-шэну мурад ищIащ, Инал ещхь зищIын и гугъу. Мэкъан и каби-нетым алэрыбгъу ин щIэльти, абы лъакъуэкIэ утехъу бутэныр къеззгъыу кылгъытэртэккым. Езыр лэжъапIэм къакIуэмэ, бжэм деж шылъэрти, алэрыбгъум щхьэпрылгъырт, пкIауэм ещхь. СтIолым тет телефонымкIэ псэлъэни фIэфIт, хэт хуээми елъэIурт телефонкIэ къепсэлъэну.

Мэкъан зытегузэвхь щымыIэ пэтми, дзыхь имыщI хуэдэу Iэнкуну стIолым кIуэри бгъэдэуащ. «Окрбатракыр» зэран зыхуэхъуа кърихьэлIауэ кыщIэкIынтэккыми, псоми я гугъэт Мэкъан куэдрэ ямылгъыну. АрщхьэкIэ Долэт хуэшэчаккым:

– Хъуну щытмэ, Мэкъан зыгуэркIэ феупщIыт! – жиIэри.
– СыткIэ?

– КIамунистым и унэм пащтыхь сурэт щIэт хъуну?

– Сыт пащтыхь сурэт? – жиIэри Астемыр къэтэджащ.

– Пащтыхь сурэт и закъуэ сытми – инэрал сурэти...

Iуэхур кызырэщIэкIар мырат:

Япон зауэм теухуауэ Мэкъан тхылъ гуэр кыпэщIэхуат. А тхылтым сурэт зыккым иту щилъагъум, кыдытхъри и унэ щыфIилгъащ, пащтыхь сурэтуи, генерал сурэтуи имыщIэу.

ЩIэупщIэщ-кыщIэупщIэжри Долэт зи гугъу ищIам и пэжыпIэр кыпщакIэм, дыхъэшха къахэкIами, зыккымыр зэрыгъэкIиящ:

– ЛIо, Мэкъан пащтыхь сурэт фIэкIа игъуэтакъэ и унэ блын фIилгъэн? – жаIэри.

Долэти сабэ дрипхьейрт. Астемыр и мыгугъэххэу Мэкъаныр партым и кандидат имыщIу хъуаккым.

Мэкъан зыуи зыхищIаккым къэхъуар. Iэнкуну стIолым кызырэыбгъэдыхъа дыдэм ещхь, Iэнкуну бгъэдэкIыжри и увыпIэм увыжащ.

Иналрэ Астемыррэ зы Iуэхушхуэ гуэрым тепсэлгъыхьырт. Къазджэрийрэ Шырыккыумрэ къраджащ зэчэнджэщыну. Ахэр зытепсэлгъыхьым куэдым гу лъатагъэнт, хьэрф псори ямышIэми. Чэзур Мэтхъэным деж нэсат. Инал дежкIэ гурыIуэгъуэт, Къаз-джэрий и Iуэхур зэфIэкIыгъуафIэ хъунутэккым. Езы Мэтхъэным ар псэкIэ ищIат. Мэтхъэнымрэ Мэремкъанымрэ зызэра-мыупсейуэ хъуну кыщIэкIынтэккым.

ЗэIуцIэшхуэм къэкIуахэр щIэмыкIуэжри арат: Къазджэрий и Iуэхур зэрыхъур зерагъэлъагъуну. Зыбжанэрэ зэчэнджэща иужь, Астемыр стIолым кыыбгъэдэнэри адрейхэр зэбгрыкIы-жащ, Инал здэщытам увыжащ.

– Къэрэхъэлкь! – жиIащ Астемыр зэIуцIэм захуигъазэри, – ныщхьэбэрэи Iуэхур зэпыдыгъэууэ хъурккым. ХэкIуэтащ. НэгъуэщI къуажэ кыкIахэм гъуэгъуанэ къапэщылыщ. Комиссэ мыбдеж щысым кызыэралгытэмкIэ, парт чисткэр пщэдей тхы-

мэ нэхъ тэмэму араш. Пщэдей япэ утыкум кыхьэнур Мэтхьэн Къазджэрийш...

Зэлушцэшхуэм хэтхэр кызырэИэташ, зэбгрыкыжын ямыдэу. Къуажэ жыжэ кыкIахэр зэрыгъэкияш:

– Ягъэ кIынкъым, дэ махуэ къэс дыкъэкIуэфынукъым, Мэтхьэным и Iуэхум кIэ едвгъэт, – жаIэу.

Iэ яIэтри, псори кызэхэнэну унафэ яшIаш. Мэтхьэныр «яльэщIа» иужь, Мэремкъаныр абы кIэлъыкIуэну зи гугъам ар я гуапэ хъуакъым, иджыри куэдрэ дыкъэкIуэн хуей хъунуш, жаIэри.

– Мэтхьэнир Мэремкъанри зы вытIошщIэкIэ зэпхауэ зэ-кIэлъокIуэ, жи-тIэ, – жиIэри зыгуэр дыхьэшхаш.

Хэт сыт жиIэми, а тIур зэпщэфыIэну гу лъатати, арат нэхьыбэу цIыхур кышцIэнар. Арыншэуи хъунт, лIитIым я пIалтэр куэдэм ящIэрт – зэрихьэлIамэ, адакъитIым хуэдэт, я сыджыр плтыжъ мыхъуауэ увыIэнутэкъым.

Нобэрэй зэлушцэшхуэм щыжаIам Инал игъэгупсысаш. Бгым мэкъугур кыщехкIэ гулъэф ящI, щхьэпримыдзын щхьэкIэ. Дэри иджыпсту бгым дыкъех хуэдэщ, гулъэф дымышцIмэ, ди тэмакъ зыгуэр тедмыгъахуэмэ, ди мэкъугур уфэрэнкIыныш, мы зэлушцэм кырихьэлIам уащыгугъмэ, гур здэуфэрэнкIымкIэ еIэну кышцIэкIынуш, абы нэхьрэ Къазджэрий дэрэ иужькIэ дэр-дэру дызэгурыIуэжыныш, жиIэу арат Инал и гум илтыр.

Абы нэмышцIуи Бэтэгъэ нэс кыкIри Къэзмай къэмыкIуаи, и къуэ Ахья и гъусэу. Задзэкъуэри Iуэхум къуацэкIэ кыхьэуэн-кIи хъунут.

Къызэхуэсахэм ящыщ гуэри Инал и гум ирихьакъым.

Мыбы хуэдизу щхьэ сегупсысрэ Къазджэрий и Iуэхум, жиIэу Инал езыр-езыру зэупщIыжырт. Пэжуи арат. А къызэхуэсар, куэдми мащIэми, кышцIэупщIэIамэ, жэуап зримытыфын зыри яхэткъым. Езы Мэтхьэным зыкыиIэтрэ, джатэ и щIагъ нанэ щыIэ, жыхуаIэр араш, тIошцIрэ Степан Ильич кыигъэкIуами, щысхьырабгъу иIэкъым, зыхуэфашцэ хуигъэзэнщ. И пIэ исрэ – и гугъу ищIынкъым.

Дауэ щытми, елъэлуу Мэтхьэныр къэзышэжар Иналщ. Мэремкъаныр зэльэIуари Степан Ильичщ, псоми абы и хьэтыр кьалтэгъуаш, щIекъуэншэкIын щыIэкъым.

Ахэм егупсыса иужь, Инал нэхъ нэжэгужэ хъуаш. Къызэхуэсам яхэплтэмэ – Къэзмай къакIуэцIропщ.

Къэзмай тепыIэжыртэкъым кърэхьэлъкъым я пащхьэ кыиуэн хуейти. ЖиIэну дэнэ дежи кышщыщIидзэнуми щихуыжынуми ищIэркъым. Инал сеупщIыныш, жиIати – ари дэнэ кыипхын. Президиумым хэсщи, бгъэдыхьэпIэ иIэкъым. Сыт жиIами, Къэзмай и гум техуэнкъым Мэремкъаным фIыщIэ хуимыщIу, дауэ хъуами, и щIалэр къаригъэутIыпщыжаш. Ар Iуэхутхьэбзэу уфIэмащIэ. Насып иIэти, езы Ахья партым хэт-

кЪЫМ.

Къээмай и гуапэт нобэ кърэхъэлъкъым я пашхъэ иту цІыхум я гум илтыр зэригъэшІэну. Абы шэч лъэпкъ кыбтрихъэртэкъым къабзэу зэрыхэкІыным, сыту жыпІэмэ, кІэрылъ дунейм теткъым, къэзымыщІыхуи псыхъуэм дэскъым. ИгъашІэм Къээмайщ кыб-зэреджэри, унэцІэу иІар езы дыдэм щыгъупщэжыным нэсащ. Абы и къуэ Ахъя комсомолым щыхагъэхъэм, Къазмайр унэцІэу иригъэтхаш.

Иджыри къэс ар тэмэмрэ мытэмэмрэ хэт егупсыса? Иджы чисткэр къэсу списокэр щашІым, уэра, сэра, зыгуэр щІэупщІаш:
– Къээмайр дэтхэнэ хъэрфым хэттхэну, – жиІэри?

Езыр кыкІэрыхуати, къэсмэ, абы и унафэр тщІынщ, жаІэри икІэ дыдэм яхъаш. Ар кыбщищІэм, дадэм и гум тыхуакъым:

– Сэ сылбыжыщ, революцэм сыхэтащ, икІэ дыдэм сыфхъыну схуэфашэ, – жиІэри.

Арат дадэр иджыпсту зІушІэм хэмызагъэу Инал дежкІэ кыбщІелэр. ЦІыху Іувым къахэмыкІыфурэ бауэбапщэ хъуат, мыпсэлъажыфу.

ТІэкІу зигъэпсэхури къригъэжъаш дадэм и гум кыбдихур:

– КъэдаІуэт, Инал. Уи фызышэм сыпІашІэ-сытхъытхъыу сызэрынэкІуам хуэдэу, ноби сыпІашІэу сыкъэкІуаш. Псы Іэджи кыбзэпысчаш. Сэр папщІэ цІыхум жаІэнур зэ зэхэзгъэх – сыІейрэ сыфІрэ зымыщІэ мыбы кърихъэллакъым, ауэ, дауэ щытми, сызыхуэдэр зэзгъэшІэжмэ, си гуапэт. Мы лъагапІэм сыныдэкІуеинщ, си къуэри си гъусэу. Дыкъралъагъу зэадзэкъуэр дызэгъусэу. Ар къезыгъэутІыпщыжар уэращ, узэрыщІыху захуэр абы къегъэлъагъуэ. Аращ сэ сыпсалъэмэ, сызытепсэлъыхъыну. Ауэ сщІэркъым сэ икІэ дыдэм сыщІахъар...

Инал ар и гум ирихъакъым.

– ЗикІу зыхуеи дыдэр жыІэ. Сэ абыкІэ укыбзэмычэнджэщ. Чисткэ жыхуалэр щхъэж и гум илтыр жиІэну аращ. ИкІэм узэрахъар уи жагъуэ хъумэ, Астемыр елъІу, жыжъэ сыкыкІаш, згъээжын хуеищ, жыІи. Уи хъэтыр кыльагъумэ, плъагъункъэ, – жиІэри жэуапыр иритащ.

Мэремкъаным и гум къэкІаш: цІыхур езэшащи, хъэлэбэлыкъ къэзыІэтын къахэкІынкъым, ауэ щыхъукІэ Мэтхъэным и Іуэхур япэ идгъэшмэ, нэхъыфІу кыбщІэкІынщ, жиІэри. Къээмай пІашІэ щхъэкІэ, иджыри зиІэжъэми хъунуш. ЦІыху езэсахэр зыдэ-пшэмкІэ нэхъ шэгъуафІэ хъунуш.

Мэтхъэн Къазджэрий зыхуэдэр псоми ящІэ. Абы и Іуэхум, и дуней тетыкІэм щымыгъуазэр зырызщ. Латин тхыль, жиІэри ар ирихъэжъауэ культурнэ революцэм хэтщ, адэкІэ-мыдэкІэ кІуэуэ, тхыль зымыщІэ лъэпкъхэм ядоІэпыкъу, латин-букварь яхузэхилъхъэ сыту. Уеблэмэ Степан Ильич кыбжриІауэ Инал иджыри щыгъупщакъым гъэщІэгъуэн гуэр.

Мышкыш кѳуажэ гуэрым егъэджакІуэ кѳэкІуат
букварь зыкѳом кѳишэри. А кѳуажэ дьдэм Мэтхъэн
Къазджэрий щыІауэ кѳышІэкІаш, еджапІэ
кѳызыІахагъашІэр зэрылажъэр зригъэ-лъагъуну. А махуэм
Къазджэрий и нэгү щІэкІар и пщІыхъэпІи кѳыхэхуатэкѳым.
Буквары кѳэзыша егъэджакІуэм тхылъыр цІыкІухэм
яхуигуэщри, пщэдей фыкѳакІуэ, жиІэри иутыпщы-жаш.
ЕтІуанэрей махуэм егъэджакІуэр кѳэгуажъеящ, еджакІуэ
цІыкІухэм буквары яІыгъу кѳэкІуэным и пІэкІэ, а
цІыкІухэм я адэм я кѳамэр ягъэдалъэу кѳызыэхуэсу
щилъагъум.

– ХытІым яку кѳыдэкІа, кѳурІэныр зэрытха фІыщІагъэмкІэ
мышкѳышыбзэр щхъэ птхырэ?

– КѳурІэныр алыхѳым и пащхъэ кѳикІаш. Сыту умышы-
нэрэ? – жаІэу.

Бурун кѳуажэ кѳыщыхъуа хъэрийкурийм ар Инал и гум кѳи-
гъэкІыжащ.

Мышкѳышхэр кѳэгубжъат:

– Алыхѳым и фІыщІагъэм щхъэ уриджэгүрэ? Жылэр зэры-
жылэу дыбогъэунэху. Алыхъ талэм и ней кѳытщыхуэнщи узы-
гъуэ гуэр кѳуажэм кѳыдитынщ, – жаІэу.

ЕгъэджакІуэм жиІэнур имыщІэу шынат, саукІым, жиІэу.
Модрей зэрызехъэ кѳомыр, буквары зэхуахъесауэ, гъэтІылты-
пІэ лъыхъуэрт.

– Мэджытым дывгъэхъи мухъэрэбым идвгъальхъэ, – жаІэу
иныкѳуэхэр кІийрт. Андрейхэми ар ядэртэкѳым:

– Ди унэ дывгъэхъи ди пхъуантэ дэдвгъальхъэ, – жаІэу.

Мо кѳызэрыгъэгубжъа кѳомыр егъэджакІуэми кѳыхуильаш:

– Иджысту кѳуажэм удэмыкІмэ, уи ныбэр кѳидгъэунщ, –
жаІэри.

А мышкѳышу зи диным икІа кѳомыр игъэувыІэжын и
мураду, Мэтхъэн Къазджэрий кѳахэуаш:

– Фызэрыземыхъэ. ЕгъэджакІуэм лажыи-хъати иІэкѳым. Абы
букварь кѳратар кѳиша кѳудейщ. Буквары зэхэзылъхъар хэт,
жыфІэмэ – сэращ. Ауэ сэри псалъэ фызот буквары нэгъуэщІу
зэхэтлъхъэну, – жиІэри.

Мэтхъэныр а илъэгъуам игъэгупсысащ: динщІэкѳухэм я
диным кѳеныкѳуэкѳун кѳару езы диным хэлъу кѳышІокІ,
жиІэри. ИкІи арат: кѳурІэныр зэрытха хъэрфымкІэ
букварри птхымэ, муслъымэн лъэпкѳхэм нэхъ ягу ирихъын
и гугъами, Іуэхур нэгъуэщІу кѳыщІидзыжащ.

АтІэ сыт абы и Іэмалыр, дауэ а кѳарур кѳэгъэсэбэпа зэры-
хъунур? КѳурІэныр езы кѳурІэным зэран хуэгъэхъужын хуейщ.
Наркомпрос дьдэм иджыри Іэджэ щІэсщ хъэрып зэрыбыр
нэхъыфІу кѳэзылъытэ. Уеблэмэ езы Къазджэрий дьдэ нэхъ за-
хуэу кѳилтытэри арат. Иджы еплъ ар зэрыхъум. Хъэрып зэры-

бым зедвгъэт, латин зэрыбыр муслъымэным ядэнукуым, жызы-Іэу зыукъуэдияхэм сыт иджы жаІэжынуыр?

Пэжт, Мэтхэным нэхъ фІэкъабылт, Іэщыхъуэ лъэпкъыу тхылърэ школрэ зимыІэр, рабочэ класс зимыІэр тхылъым ешэ-лІэгъуей хъунут, хъэрып зэрыбыр нэхъ къезэгъыу, а зэрыбыр зэрымышІагъуэри, абы ныкъусаныгъэу иІэ псори Мэтхэным хуэдэу зыщІэ гъуэтыгъуей пэтми.

Мышкъыш къуажэм къыщыхъуам псори къыщхъэпридзаш. КъурІэным пэплъыт хъун тхылъ дунейм къытехъэ щымы-хъунукІэ, къурІэныр зэрытха зэрыбыр еджакІуэхэм я дежкІэ хъунукъым. АтІэ хъунур сытыр ара? Урыс зэрыбри къезэгъыр-къым. Сыту жыІэт. Адыгэбзэр къапштэмэ, макъыу хыщІым нэблагъэ диІэщ, урыс азбукэм хъэрфу иІэр тІукІэ нэхъ мащІэщ дэ макъыу диІэм нэхърэ. Ауэ щыхъукІэ латыныр нэхъыфІщ тІум нэхъри.

Щхэм хуэфашэ пыІэ щхъэрыгъыжын хуейщ. Яфетическэ бзэхэм латин пыІэ ящхъэрыптІагъэмэ, нэхъ хуозэ, жиІэри абы триубыдащ. Абы ищІыІужкІи латыным политикэ ин хэлъщ, муслъымэн лъэпкъхэм хъэрып зэрыбыр къаІэщІэпхмэ, езы лъэпкъхэр хъэрып культурэм нэхъ пэлэщІэ ещІ, диным щІэт пкъохэм ящыщ гуэр къыщІэча хуэдэщ, а хъэрып тхылъыр ІэщІыб цІыхум ебгъэщІмэ.

Урыс хъэрфхэр къапштэмэ щІэмыхъур хъэрфхэр зэрыма-щІэм и закъуэтэкъым. ЦІыхум я гум иджыри икІыжатэкъым урыс колонизаторхэм лъэпкъ цІыкІухэр дагуэу зэрыщытар. Абы лей зэрахъам цІыхум я гур зэцигъэуати, урыс хъэрфкІэ тха тхылъым сабийр нэхъ ешэлІэгъуей хъунут. Культурнэ револю-цэр нобэ шежъакІэ, ар нэхъ псынщІэу текІуа зэрыхъунум и ужь итын хуейщ, псори зытешЦыхъын хуейри аращ. Латин тхылъыр лъэмыж мэхъу – хъэрып тхэкІэм укъикІрэ урыс тхэкІэм ури-кІуэну, жиІэри Мэтхэныр абы къытенащ, латин тхылъыр нэхъ япэ иригъэщу.

Мэтхэныр Мэзкуу къэкІуэжаш здагъэкІуам къыкІыжри. Абы илъэгъуари и гум къэкІари Наркомпросым Наркому тет Луначарскэм жриІэжаш. Езы Луначарскэр а Іуэхум фІыгуэ щыгъуазэт. Латин тхылъыр Мэтхэным иукъуэдиящ. Восток лъэныкъуэм щыпсэу лъэпкъ псоми ар яхильхъэну мурад ищІаш. Абы кыхъэкІыу Къазджэрий цІэрыІуэ хъуаш, адэкІэ-мыдэкІэ ягъакІуэу, псоми я чэнджэщ кърахъэлІурэ. Япэм къурІэным нэхъ хущІэкъуахэри Мэтхэным и лъэныкъуэ хъужат.

А псом я хъыбари Инал тыншу ищІэрт. Ноби псоми зэхуепІэри мурад ищІаш Мэтхэным зримыпщытыну. Къэрал псом цІэрыІуэ щыхъуа щІэныгъэлІыр Инал кыхухуэлэжъэну къыщыкІуэжакІэ, ар сэбэп хъунущ... Ирехъу. Хъарзынэу Мэт-хэным и фІагъкІэ латин тхылъыр зэхэлъхъа хъуаш. Пэжу, езы

Инал шеджэм шыгъуэ урыс школщ зыщІэсар, урыс хьэрфкІэ
букварь сытхэр иджы ятхыу шытыгъамэ, нэхъ фІэзахуэт. Инал
ари фІэгъэнапІэ ищІынукуым. ФІэгъэнапІэ пщІынуэм, Мэтхъэ-
ныр шэрихъэтщІэкъуу зэрыщытар нэхъ фІэгъэнапІэ хъунуш.
Иджы, дауэ зищІми, сытым и ужь итми – шэрихъэт ныпыр
къэзыІэтауэ шытар аращ. Коммунистыр щальэщІкІэ абы и гугъу
умыщІынуи къезэгъыркъым. Классхэр щызэныкъуэкъукІэ, кІуэ
пэтми нэхъ зэхушІуэурэ зобэн. Ауэ щыхъукІэ, Мэтхъэным
зэгур зригъэутэкІрэ дэ къыдэныкъуэкъухэм я дежкІэ зригъэхъ-
мэ, щхъэ абы гу лъумытарэ, жаІэу уамыгъэкъуэншэн уи гугъэ?
Сталин мычэму къыджелэ дысакъыну. Кулакхэм нобэ дешыбгъэ-
рыкІуэу дыщежъакІэ, зэныкъуэкъур нэхъ куу мэхъу.

Мэтхъэныр къыдэпщІыжынкІэ гурыщхъуэ къыхуашІми ягъэ
кІынкъым. Чисткэ жыхуалэр аращ.

Инал и мурадыр имыщІэххэу къакъутащ. Къэзыкъутари
хэт?

ЗыгуэркІэ узэныкъуэкъумэ, ущІызэныкъуэкъур цІыхум
ебгъашІэмэ, захуэмрэ къуаншэмрэ нэхъ зэхэгъэкІа хъунш, уи
щэху нахуэ пщІырэ уигу илгыр къэрэхъэлькъым яхэпльхэмэ,
езы цІыхуми я дзыхъ нэхъ къуагъэзынш, жиІэу арат Астемыр
Іуэхум зэрэплгыр. Нобэ чисткэр йокІуэкІ, зи щхъэ шэ итри шху
итри белджылы мэхъу. АтІэ Иналрэ Къазджэрийрэ цІыхум я
пащхъэ къиувэу ягу къыдихур зэжраІэ щхъэ мыхъурэ?

Езы цІыхухэм абы акъыл хэлъмэ, къыхахынш, къагуры-
мыІуэ къагурыІуэнш. Къызэхуэса къомым псалъэ зырыз къы-
халъхэмэ, Иналрэ Къазджэрийрэ щІызэныкъуэкъур зэхэгъэкІа
хъунши, зэран къахуэхъу щымыІэу, щхъэж и ІэнатІэ и ужь ихъэ-
жынш.

Ар Инал игу ирихъынутэкъым.

Астемыр нэхъ къригъэзэгъаш нобэрей ІуэхукІэ Къэзмай
ялъэщІрэ пщэдей Мэтхъэным и ужь ихъэмэ. Езы Къэзмай дыди
зыхуей дыдэр арати, темпыІэжу адэкІэ-мыдэкІэ хэпщхэрт.

– Къэрэхъэлькъ, – жиІэри Астемыр къэрэндащкІэ графиным
теуІуаш. – Нобэрей махуэр хэкІуэтащ. Зи унэ жыжъэхэр мэгувэ,
дэри дешам пщІы хэлькъым. Парт чисткэр иджыри тІу итщІы-
кІакъым. Сэ нэхъ захуэу къызолъытэ нобэ Къэзмай дадэ сабэу
къыхихынур къыхедгъэхрэ абдежым кІэ еттмэ. Дадэр жыжъэ
къикІащ, и кІэ дыдэми щхъэ сивгъэува, жеІэри и жагъуэ мэхъу.
Ежъэжми Бэтэгъэ Ипщэ сытым деж ар щынэсыжынур?
АбыкІэ езы Мэтхъэнри арэзыщ. Чэзур зейр езыр араши,
дадэр япэ ирагъэщми едэр. Фыарэзымэ, Къэзмай утыку
къыдошэ...

Астемыр жиІар псоми я гум ирихъатэкъым, ар зыфІэмыфІ
зыбжани щыІэт.

– Дауэ хьэрфыр зэрыпкъутэнур?

– Щыгъэт адэ. Ар зэракъутэрэ машІэ щІа?

– Хэт зэракъутэр?
– АтІэ, ямыкъутамэ, Мэтхэным Мэремкъаныр щхьэ кІэ-
лбымыкІуэрэ?

Астемыр аргуэру къагуригъэІуаш къагурымыІуэр:

– Мэремкъаным и чисткэр зэфІэкІаш. Абы дэ къытедгъэзж
хъунукъым. Мэремкъаныр зыхэт парт организацэм дэ Іуэху
худіІэкъым. Инал щхьэкІэ гукъеуэ зиІэм мыбдеж щыжыфІэ.
Езыр, мес, щысыххэщ, – жиІэри.

– Инали зыгуэрщ. Шырыкъум тІэкІу дытелъэщІыхьамэ,
арат, – жиІэри зыгуэрым цІыхур игъэдыхъэшхаш.

– ТІэкІу дыутхыпщІамэ, арат!

Шырыкъум шэntyр игъэпсалъэу зипІытІ-зихузу щыст, Іей-
кІи фІыкІи зыри жимыІэу.

– Абы фыхуэмыпашІэ, дынэсынщ! – жиІэрт Астемыр.

Шырыкъури къыщылъэтащ:

– Щхьэ фыпашІэрэ, щхьэ фыкъызэтричрэ? Партри властри
Шырыкъу ПІутІэ игъэпцІаш, Налшык къалэ сыщалъэщІыну
унафэ ящІамэ, Бурун къуажэ сыщамылъэщІу здэм. ЛІо, сэ
сызытешыныхьын скІэрылъ? Си лажьэр сыт?.. А чэзур сэри
къыслъысынщ пщэдей е пщэдеймыщкІэ. ФымыпашІэ. Сэ дэнэ
сыкІуэжын. Жэщ ирехъу, махуэ ирехъу, дызэбгъэдэсщ. Абы
нэхърэ, модэ мо дадэм жиІэм девгъэдалуэ. Сэ фыкъызэупщІмэ,
лъэкІ кымыгъанэу зэуаш, советскэ властым гугъу зыхури-
гъэхьаш.

Шырыкъум жиІар псоми къащтати, Къэзмай занщІэу уты-
кум кыхьаш.

Дадэр куэдрэ псалъаш. Сыт жиІэми дауэ жиІэми къыпэрыуа
щылакъым. Адыгэбзэри къушхьэбзэри зэхитхуэ-зэхипщэурэ
псалъэрти, жиІар тэмэму къызыгурымыІуэ Іэджи щыІэт. Игу
илъыр нэхъ гурыІуэгъуэ хъун папщІэ, Къэзмай и щІалэр зыбгъэ-
дигъэуават.

Къэзмай къеупщІ-неупщІу гугъу ирагъэхьакъым. Псоми
къащІыхурт, я гуи къыщІэгъурт. Дадэр, Инал дежкІэ къеплъэ-
кІыурэ, Мэремкъаным къехъуэхъуа щхьэкІэ, зыми зыри жиІа-
къым.

Президиумым хэсу стІолым бгъэдэсахэри, еша-елІауэ,
къэтэджыжаш. ЛъагапІэ зытетым телуІа пхъэбгъухэр ягъэпса-
лъэу кыкІукІ-никІукІыу тетт.

Инал къэтэджыжаш, зэгуэпауэ. Дауи зэгуэмыпынрэт: ар
зэрыхуея хуэдэу хъуакъым. Къэрэнашэм жиІами
урикъунти уризэгуэпыну. Инал къызэрытэджыжу, зыкъом
къыпежъаш ирагъэблагъэмэ я гуапэу. Ар еблагъэмэ,
зыгъэхъэщІэнум ящыщт Къэрэнашэри, Мэтхээнри,
Шырыкъури.

Мэремкъаным еблэгъэн идакъым.

Хуэм дыдэурэ и машинэр здэщытымкІэ иунэтІаш, зэрежъэ-

жынур белджылыуэ. ЛъэIуакIуэ, тхъэусыхакIуэ къэкIуауэ зы-къом Инал и ужьым иуаш, дыщыхуэзакIэ блэдгъэкIынкъым, жаIэу. Фыз гуэри, IэлъэщI фIыщIэшхуэ телъу, Инал и пащхъэм къиувэри щхъэщэ къыхуищIащ. Абыи тхъэусыхафэ иIэт.

А фызым къыкIэрыхуртэкъым Матрени, сыту жыпIэмэ Матренэ игъащIэм ищIу и мыхабзэ джэд лыбжьэ ищIат, Инал къэкIуауэ щызэхихым.

Къазджэрий, Шырыкъур, Астемыр сымэ жаIэ щIагъуэ щымыIэу Инал и ужьым итт, тIэкIу кIэлъыкIуатэу.

А щым я дежкIи нэрылгагъут Инал зэрызэгупар, ауэ абы и зэгупыр къызыхэкIар зыми ищIэртэкъым. Мэремкъаныр, а лIищыр имылгагъу хуэдэу зищIауэ, адрейхэм жаIэм йодаIуэ.

Зэпсалгъэурэ машинэмкIэ зыунэтIахэм гу ялътыхакъым фызыжь гуэру Инал къыпежьам. ПащIэ-тхъытхъыу зэ адэкIэ хэ-лъадэу, зэ зыгуэрым и щIыбагъ дэувэрэ къыдэплъу щытт ар. Моуэ зэ нэхъ зэкъуэхуа хъуащэрэт, Инал мы гъусэ къыхуэхъуа къомри кIэрыкIыу, жиIэу арат фызыжьым и гум илтыр. НэтIэ трибунэм дэкIуеинурэ Мэремкъаным елъэIунути, къехъулIакъым, цIыхур Iувыщэти. Фызыжьыр икIуэтурэ кIуэрт, и нитIыр Инал темыкIыу. Инал машинэм пэгъунэгъу дыдэ хъуху фызыжь кIэ лалэри абы и пащхъэм къыхуащ:

– А, Инал, а къурмэн дызыхуэхъун, а зи гъащIэр кIыхъ хъун, фызыжь делэр дэнэ къыкIа, жумыIэу, алыхъыр узогъэлъэIу, уи анэр узогъэлъэIу, мы сэ бжесIэnum къедаIуэ, си псэр зышхын, – жиIэри.

– Мыр ежьэжыну гъуэгу тетщ, нанэ, – жиIэу зыгуэр къыпэу-увати, фызыжьым ар зэхимых зищIащ.

– А, Инал, а дуней гуфIэгъуэр къызылгысын. Сэ уи деж сынэкIуэну къару сиIэкъым, – жиIэу лъаIуэрт фызыжьыр, – дунейм цIыхум и хъэтыр зэ хуэпщIэххэnumэ, сыкыумыгъэ-щIэшхъу.

Инал къэувыIащ:

– Сыт, ди анэ, узыщIэлъэIур? – жиIэри.

– СызыщIэлъэIу мыгъуэри мыращ, зи уз кIуэдын, зи бжыгъуэр кIыхъ хъун, тхъэм ди япэ куэдрэ иригъэтын: ди къуажэ мыгъуэм къыщыхъуа зэрызехъэр уощIэр... Ди щIалэжь цIыкIум и щIалэгъуэт, и делэгъуэти, здэкIуэри зыхуэкIуэри имыщIэу, яхэлгадэри жылэр здэкIуэм кIуауэ, къаубыдри... иджы хъэпсым исщ. А зы цIыкIу закъуэ мыгъуэри аращ диIэр. Уэ IуэхуфI Iэджи уощIэ, модэ агрогороду ебгъэщIри долъагъу, къущхъэ дадэм и къуэр къебгъэутIыпщыжауэ зэхызох, лышенцI ямыщIыпхъэу ящIами я Iуэху ухэплъэжынуи жаIэ, къэрэхъэлькъым, цIыхум уэ яхуэпщIэ ящыгъупщэнукъым. Алыхъыр узогъэлъэIу, хэкур узогъэлъэIу, тхылъымпIэ тIэкIу цIали къызэт ди щIалэр къаутIы-пщыжыну...

– Хэтхэ ей зи гугъу пщІыр? – жиІэри Инал щІэупщІаш.
– А зи уз кІуэдын, ди мээхъумэм и цІэр жефІэт, – жиІэри
фызыжбыр кызыплъэкІаш, я къуажэгъухэм закъыхуигъазэу.
– Нэгъуей ТІалибщ ар зыщІэлъэІур, – жиІэри зыгуэр цІыхум
къахэгуюокІаш. ИкІи арагъэнт фызыжбыр арэзы хъуауэ Инал

дежкІэ щІэплъэр:

– Упсэу. Ара мыгъуэщ. ЩІалэ хъарзынэ цІыкІуш, шкІэ

тІыса къимыгъэтэджу цІыху Іэсэщ...

Фызыжбым жиІар Шырыкъум деж щынэсар иджыпстут.

– Нэгъуей ТІалиб зи гугъу пщІыр? – жиІэри ТІутІэ занщІэу
кызыщІэнаш, – ара шкІэ тІысар къэзымыгъэтэджу цІыху Іэсэр?
Догуз, сэ шкІэм нэхърэ сынэхъ Іей? БжэгъукІэ кызыэуэу сиукІ
пэташ, итІанэ-щэ?..

– АтІэ кьоуа?

– Уэлэхьи, сэри сыноуэнтэм а махуэм!

– ЛІо зебгъэукІа иужь ущІэтхъэусыхэнур? Хуэфашцэу ягъэ-
тІысакІэ, соІуэ...

– Шырыкъум зыдигъэлъэщІым фІэфІу жиІащи, дытевгъэ-
гуплІэ! – жаІэу цІыхур зэрызехъэ къэхъуаш.

– Къоуэн хуэдэу зищІами, къоуэнутэкъым, ТІутІэ. Алыхбым
и псэщ – къомыуэнут. ЦІыхум имыщІа Іуэху дауэ кІэрыплъхъэн.
Ар кызызэгъ хабзэ щыІэ? – жиІэу фызыжбыр Шырыкъум хуэ-
шхыдэрт.

Асыхъэту чисткэм хэта къомыр кызыэхуэсри къаувыхъаш.
Шырыкъур Инал къыбгъэдыхъэри щэхуу къеІушщаш «ежъж,
Инал», жиІэри. Мэремкъаным и мурадри арати, машинэмкІэ
лъэбакъуэ ичаш:

– Зи гугъу пщІым и унафэр Елдар ищІынщ, лей лъыгъэсын-
къым, – жиІэри. АрщхэкІэ фызыжбым гъуэгу къритакъым.
ЗанщІэу зридзри Инал и къатыритІым ІэплІэ хуищІауэ зришэ-
кІаш. ТІутІэ пхъуат фызыжбыр кыгъэтэдджынуи, кыхукІэры-
чакъым.

– А си дотэ нэху, а зи тетыгъуэ кІыхъ хъун. ТІэкІунитІэ нэхъ
мыхъуми, схуэцІалэ. Жэуап гуэр кызыэт... – жиІэу фызыжбыр
гъынанэрт. – Уэ укъэзылъхуа мыгъуэм сыхуэгъадэ, сумы-
гъэунэхъу, щІалэ цІыкІу закъуэр умыгъэкІуэд...

– Хъунщ, нанэ, лей къылъызгъэсынкъым. Мы пщІэр
емыкІуш, думыгъэукІытэ – къэтэдж, къэтэдж. Нэгъуей ТІалиб,
жыпІакъэ? Тхыт ар, Къэрэнашэ, – жиІэурэ Инал фызыжъ кь-
гъыхыр ерагъыу кызыэфІигъэувэжа щхъэкІэ, и итІыр фызы-
жбым иубыдат, ба хуищІын и хысэпу. Инал ар имыдэу и Іэр

кыиІэщІищаш. Къэрэнашэр Іэбэри фызыжьем Инал кыиІэщІи-гъэкІаш. Фызыжьем хъуэхъу, псалъэ дахэу ищІэ кыимыгъанэу кыжъэдэлъэлащ, Инал машинэм итІысхъэу ежъэжыху. А илъэгъуар Къазджэрий хуабжъу и гум щІыхъащ икІи щымы-гъупщэну и гум къинащ.

ТтощІрэ ещанэ псалъащхъэ

МЭТХЪЭНЫР ЛЪАГАПІЭМ ДОКІУЕЙ

Дыгъуасэ хуэдэу, пщэдджыжьым дунейр къабзэтэкъым, кІагъэпшагъэт, дыгъэр, нэху зэрыщу, зэ-тІэу кыщІэптыщ пшэ Іувми зигъэпщкІужауэ лъагэми лъахъшэми плъагъуртэкъым, итІани цІыхуу кыизэхуэсар дыгъуасэ нэхърэ нэхъыбэжт.

Буруныщхъэ кыиІыурэ куэд къакІуэрт. Ныщхъэбэ Мэтхъэныр ялъэщІыну хыбарыр дэни Іуат. Агрогородыр зыщІхэри кыизэрехъэхащ. Абыхэм цІэуэ фІащар жэнэтыщІт, советскэ жэнэт фщІыну фежъащ, жаІэу. Ахэр кыизэрысу, зэдауэр къаублащ, ижъкІэрэ Бурун Ипщэрэ Бурун Ищхъэрэрэ зэныкъуэкъуу зэрыщытам гу лъыптэу.

Бурун Ищхъэрэ дэсхэр зэгупырт:

– А фи жэнэтым ивгъэсынур хэт? Фи жылэм минитху дэсщ. А къомыр унэ щэ ныкъуэм щІэвгуэну?

– Уэлэхьи, жэнэт кыисхуэмыхъуат ар. Зым и пщэдыкъым зыр дэсу.

– ЛІо, щхъэ фыпІащІэрэ? Унэ щэ ныкъуэ зэ щІыгъуэу пщІымэ, дызыхуэныкъуэр иужькІэ кыпытыщІыхъыжынщ. Къуэщрокъуэхэ зэуэ уна? – жаІэу Бурун Ипщэ дэсхэм загъэбэ-лэхьт. Нэхъ ерыщи яхэтт:

– Пэжу, Бурун Ищхъэрэм жэнэтым фызэрыкІуэн гъуэгур хэфшауэ жаІэри, фыщІэгузэвэн щыІэкъым – Долэт фи пашэщи, си Іуэхуш абы жэнэтым и курыкупсэм фимышэмэ, – жиІэу.

Бурун Ищхъэрэм дэсыр абы кыимыгъэгубжъу къэнэнт. ЗанщІэу зыкъратІауэ я фІэщ дыдэу зэрызокъуэ.

– Къэрэнашэ сымэ жэнэтым яфІитІысхъэнщ псом япи, езыхэм Іуфэр къажыхъу Іутынщ.

– СогъэпщІ, армырам.

– Инал мыхъуамэ, агрогород яхуэщІрэт абы.

Бурун Ипщэ дэсхэми жаІэн ягъуэтырт:

– Дэ мафІэ зэщІэдгъэнащ. МафІэхъэ ди деж фыкъакІуэмэ, депІынщ.

– ЛІо, кыдэфтынукъэ?

– СогъэпщІ, зы дэп закъуэ фэттмэ.

– Плъагъурэ абы жиІэр? Жэнэтым уис хъурэ абы хуэдэу убыдэу, укъэзэру. Уеблагъэми, я унэ ущІагъэхъэнкъым а слъагъум.

Бурун Ипщэ кыиІахэр щІогъуэжри шагъэт.

Тэрч кыизэпрыкІахэр шууэ къокІуэ. Ахэр Джылахъстэней

лѣпкѣши нѣхъ загѣшцѣкѣафѣ, адыгѣ хабзѣм зрагѣхѣхъ. Абыхѣ-ми я напщѣ тѣлѣ ялѣш, еуѣ-ирагѣшхыу электростанцѣ ящѣ, я губгѣуѣм псы щѣагѣлѣѣдѣну канал ин Тѣрч кѣыхашу ящѣащи, иджы уѣшх кѣемышхыхѣми, гузѣвѣнукуѣым. Абы и фѣыщѣлѣр зыхуахыѣр Иналщ. Нобѣ кѣѣс ящыгѣуѣпщѣркѣым зауѣм иужѣ гѣей кѣыщыхыуам щыгѣуѣ цѣыхур гугѣу зѣрехыѣр. Кѣулей-сызыгѣуѣ кѣалыѣсар, лѣлѣр щѣлѣзылѣхѣн кѣуажѣм ямыгѣуѣту зѣрыщыта закѣуѣм урикѣуни. Каналыѣр адѣклѣ-мыдѣклѣ зѣклѣ-щѣлѣшаш, жыгыѣр лузу хасаш, я хадѣм псыѣр ирашаш. Игѣашѣлѣм хадѣ кѣѣзымыхыу хыу щытам иджы жыг хадѣ сыти хасѣ хыуаш. Джылахѣстѣней лѣѣныкѣуѣр революцѣм нѣхъ зѣрыхѣтари я кѣулейсызыгѣуѣр арауѣ кѣыщѣлѣкѣынщ кѣызыхѣклѣр. Абы и гугѣу пщѣыуѣ Кѣѣбѣрдей лѣѣныкѣуѣм яфѣлѣфѣкѣым.

Нѣхыѣбѣ кѣызѣхуѣс пѣтми, хѣѣргѣѣшыргѣѣр нѣхъ ин хѣуртѣкѣым. Дыгѣуасѣ зѣлушѣлѣм хѣтам ящѣлѣрт партлѣѣшѣ жыхуаѣлѣри иджы зымышѣлѣм ирагѣашѣлѣрт. Жѣѣрѣлѣурѣ гуѣрхѣм жалѣни ягѣуѣтырти зѣрыгѣѣдыхѣшхырт, псѣлѣѣну зи мурадхѣм загѣѣпсѣѣуѣлѣрт, я тѣмакѣым зрагѣѣлѣѣшѣлу.

Кѣызѣхуѣсым гѣунѣ илѣтѣкѣым.

Кѣазджѣрий щхѣѣклѣ псоми жалѣлѣр зѣхуѣдѣтѣкѣым. Иныкѣуѣр кѣыхуѣгузавѣми, кѣыхуѣзѣгуѣпи яхѣтт:

– Си луѣхуш, Мѣтхѣѣным и цыѣр ямышѣмѣ нобѣ.

– Ящми зыгуѣрщ, ягѣѣлыгѣуѣнщ, – жалѣу.

– Уѣ уи цыѣр ягѣѣлыгѣуащѣрѣт. Плѣагѣуркѣѣ абы жиѣлѣр, – жалѣу кѣзгубжыѣрт Кѣазджѣрий щхѣѣклѣ лѣей жалѣу зыфѣлѣмыфѣлѣхѣр.

луѣхум псори зѣхуѣдѣу егупсысынт, щхѣѣж и щхѣѣм кѣыхѣѣр жиѣлѣрт:

– Иналѣрѣ Кѣазджѣрийѣр шы кѣыздагѣѣжѣнуш. Тлѣагѣункѣѣ кѣытежыѣр.

– Уѣлѣхы, бжыѣпѣр зѣпаубыдащи лѣыпѣлѣ зѣримыгѣахуѣ. Зы кѣамапѣлѣм кѣамитѣ иплѣхѣн? Араш, – жиѣлѣрт луѣхум зыгуѣр хѣзышѣлѣкѣым.

– Бѣйм и гугѣу ящѣлѣурѣ, тхѣѣмышѣклѣм и уѣздыгѣѣр мѣс, жыхуаѣлѣм хуѣдѣш. А тѣлѣур зѣныкѣуѣѣкѣым деплѣурѣ ди луѣху кѣонѣ. Текѣлуѣнури текѣлуѣу зѣгѣѣжащѣрѣт, – жиѣлѣу шхыдѣрт лѣыжѣ гуѣр.

Лѣагапѣлѣм тет стѣолым стѣолтепхыуѣ плѣыжыѣр трапхыуаш, псы щѣлѣлѣ джыѣрафѣни кѣахыѣри трагѣѣувѣжащ. Исхѣѣкѣ лѣакѣуѣ лушѣр жѣщым хыумаѣлуѣу лѣагапѣлѣм тесати, луѣхутхѣѣбѣзѣ ищѣлар кѣѣрал кѣулыкѣуу кѣылѣытѣрт.

Луикѣ нобѣ и дунѣй гуфѣлѣгѣуѣт. Джѣдыкѣуѣ кѣуажѣ клѣуѣсѣжауѣ щыта Сосрыкѣуѣ кѣыгѣѣзѣжауѣ аргуѣру бѣрѣбѣнауѣу увыжат. Сосрыкѣуѣ и закѣуѣтѣкѣым, и адѣр и гѣусѣу кѣѣклѣуѣжат. Кѣазджѣрий унафѣ ищѣлат, махуитѣ-щыклѣ

Сосрыкъуэ пщІантІэм кыдамыгъэкІыну. ИтІани Лу и гуапэт и ныбжъэгъур кыызэ-рыкІуэжар.

Сосрыкъуэ и адэ Архъэр Лэкъумэн зэІушІэм хэту Лу илъэ-гъуаш. Лэкъумэн лІы ныбэфышхуэт, зыхэтым яхэмыгъуашэу. Лэкъумэн Джылахъстэней лъэныкъуэкІэ кыкІахэм яхэтт уэршэру, иджыблагъэ бэлыхъ Іэджэм хэта пэтми, нэжэгужэт. Архъэр Лэкъумэн партизану шытащ, къуажэ Советми зыкъомрэ тета щхъэкІэ къэмынэу, кулакым уакъыдощІ, жаІэри лишенцым хатхат, Инал игу къебгъати. ЗэрыжаІэмкІэ, уныбэфши укула-кыфэш, жаІэу арат нэхъ щІагъэкъуэншари.

Окризбиркомым а Іуэхур къэсри, къуажэ зэІушІэм я унафэр икъутэжаш: ныбэфмэ, щІэныбэфыр кулакыу аракъым, узыншэ-къыми аращ жаІэри. Инал и гуапэ хъуакъым. Мис ноби Лэкъумэн и дуней гуфІэгъуэу зэІушІэм щІыхэтыр арауэ кы-щІэкІынт.

ЗэІушІэр кышІадзаш, музыки сыти емыуэу. Уеблэмэ уэзджынэ къудей яІэтэкъыми, Астемыр къэрэндащкІэ джырафинэм теуІуэрт. Шырыкъу ТІутІи фІэфІ дыдэт къэрэндащкІэ джырафинэм теуІуэн, арщхъэкІэ къэрэндащ иІыгътэкъым. Заседанэ сыт ТІутІэ щригъэкІуэкІкІэ и хабзэжът Іэбжыбым изу къэрэндащ кыиштэрэ, кышчыгубжъам деж занщІэу стІолым трипхъэу, аргуэру, зэрышхыдэм тету, къэрэндащ зэмыфэгъу къомыр итІкІэ кызэщІикъуэжу. ТІутІэ, згъэззжу щхъэ къэзмышхъэрэ къэрэндащ зыкъом, жиІэрт, кышчыпсалъэм деж мо стІольшхуэм трипхъэну. Абы цІыхур сыт хуэдэу игъэшынэрэ, псом нэмышІыжу уи псалъэм нэхъ пщІэ кыыхуашщІыр, къэрэндащыр стІолым тепхъэмэ. Арат иджыпсту Шырыкъур зэгупсысыр.

Дыгъуасэ лъандэрэ машІэм егупсыса уи гугъэ Иналрэ Къазджэрийрэ. Инал езыр «щальэщІым» шыгъуэ къеджэбэуэну Іэджэми я гугъаш. КъыкІэщІэтхыхъа жыпІэми фІей къезыгупщІа жыпІэми, куэдым зэгугъэпаш. Псом нэхърэ нэхъ зэгуэдудыгъуэр сытыт жыпІэмэ – фелъетон газетым кыгтехуар аращ. Ар зыгхам Іэ щІидзами зыгуэрти; «Шыншэ тхъэмышщІкІэ» – жиІэу арат Іэуэ щІидзар. Ар «шыншэ» сытми – напэншэщ. Ар мынапэншэу шытамэ, Инал жиІар, зэрышытам хуэдэу, жиІэжынт.

«КъакІэрыхур ахышэ хуейщ» – жиІэу Мэремкъаным зэгуэр псалъэм кыыдэкІуэу жиІат. ЗытрижыІыхъар сыт жыІэт – уакъыкІэрыхуамэ, уи къарум хэгъахъуэ, уи пІэм зичи япэ ищам ялъэщІыхъэ, ящхъэпрыкІ – мис аращ. Модрейм ар абы хуэдэу итхакъым. Инал адреихэм къакІэрыхуми гузавэркъым, кызэрыкІэрыхум папщІэ ахышэ къэралым кыыфэх, жиІэри Инал и псалъэр зэблишаш.

Абы и жэуапыр Инал итын хуей хъуат чисткэм шыгъуэ. Езыми ар Іуэху ищІри фелъетоныр зытхар

кьэхъункІэ мэхъу. Къэзмайрэ Ахьярэ я Іуэхуми мафІэ хэлъщ, зэадэзэкъуэм жаІэнур хэт ищІэрэ, итІани хьэргъэшырғъэ зэры-мыгъэхъун папщІэу арат зэадэзэкъуэм я Іуэхур Астемыр иужь дыдэм щІихъауэ шытар.

Инал кыкІухъ-никІухъри стІол кІыхъым и кІэм деж етІысэхаш. Астемыр аргуэру кьэрэндащыр кьищтэри кьэтэджащ, кышщІидзэну. Шырыкъу ТІутІи кьэрэндащ Іэбжьыб стІолым трипхъэ хуэдэу зищІащ, зэІушІэр езыхъэкІуэкІыр езыр ара кыб-фІэшІыжри.

Астемыр кышщІидзащ:

– Ныбжьэгъухэ! Кьэрэхъэлъкъ! Фыарэзымэ, кышщІэддзэнуш. Ди Іуэхур зэрэкІуэкІымкІэ фэ фыарэзырэ фымыарэзырэ сэсщІэркъым, ауэ, комиссэм кызырэгъытэмкІэ, псори тэмэму йокІуэкІ, – жиІэри. Дыгъуасэррей зэІушІэм хэт партым хагъэ-кІами, хэт кыыхагъэнами – псом щхъэкІэ унафэ ящІар кьажри-Іэри Астемыр кыпищаш: – Иджы зи чэзу кьэсар Мэтхъэн Къазджэрийщ. Къазджэрий! – жиІэри.

ЗэрыгъэкІийр занщІэу пичаш.

Къазджэрий и нэгъуджэр зыІуихщ, бэлытоку хужькІэ абджыр ильэщІри зыІуилъхъэжаш. Езыр хуэмыпашІэу хуэмурэ стІолым екІуалІэри, и гупэр цыху зэхэтым кьахуэгъэзауэ, кьэуващ.

Астемыр аргуэру щІэупщІащ:

– Мэтхъэн Къазджэрий зымыщІыху фхэт? – жиІэри.

– Дэнэ кыкІы? Уэлэхы, доцІыхущэм ухуеймэ! – жаІэу зыкъом кьахэгуоукІащ.

Къэзмай, зы бэлыхъ гуэр жиІэн хуэдэ, занщІэу зэхэт цыху Іувыр лъэныкъуитІкІэ ирикъуэкІыу нэхъ гъунэгъуу кьэкІуатэри и гум ильыр жиІащ:

– Мэтхъэн Къазджэрий щІыхурэ жыпІэмэ, доцІыху. Уеблэмэ нэхъ цыхуфІ дыдэм хэптхэн хуейуэ кызолъытэ, – жиІэри.

– Ей, а къущхъэм жиІэр пэжщІ!

– Аращ захуэри!

– Уэлэхы, дыхуэарэзымэ а лІым!

Апхуэдэу жаІэу адэкІэ-мыдэкІэ зыкъом кыыхэгуоукІащ, арщхъэкІэ Астемыр идакъым:

– ЛІо жыфІэр зищІысыр? Ар хьурэ? ФызыщІэупщІэн щымыІэмэ, Къазджэрий и анкетэм дыкъеджэнуш, – жиІэри. Астемыр комиссэм я секретарь Амщокъуэ Алий жриІащ Мэтхъэным и анкетэм къеджэну, арыншэми Мэтхъэныр зымыцыхур хэт?

Къазджэрий ЩІыІэпс къуажэм кышщІалъхуаш, цІыкІуу мыдрисэм щІэтІысхъэри щеджащ, иужьым Степан Ильич гъунэгъу хуэхъури ицІыхуауэ шытащ, нэхъ ин хъури щІалэ гурыхуэщ, жаІэри Истамбыл ягъэкІуащ еджакІуэ. Университетыр кьиухыу кышщІыкІуэжам, цІыхум щІэныгъэ яхэслъхъэнщ,

тхыль езгъэщІэнщ, жиІэри Къэзанокъуэ Жэбагъы зригъэщхъу, лЫ Іущщ, губзыгъэщ жаригъэлащ. Цыхум я унафэ ищІмэ яфІэ-захуэти, къадыуэ ягъэуващ, революцэр текІуа иужь. Зауэм и зэманым дзэ зэришащ, шэрихъэт полк, советскэм къыдэщІу, лъэкІ къимыгъанэу Деникини, Шкурои, Даутокъуэ-Серебряко-ви езуащ. Ар зэзуам и хъыбар анкетэм къыщеджэм, зыгуэр щІэупщІащ:

– Догуэ, а лъэхъэнэм Къазджэрий нэхъ дэІэпыкъуэгъуу иІар хэт? – жиІэри.

– Нэхъ щІэгъэкъуэн къыхуэхъуар хэт, жи! – жиІэри къэгуоуар зыщІэупщІар Астемыр жиІэжащ.

Къазджэрий къыпыгуфІыкІащ:

– Хэт си дэІэпыкъуэгъуар! Цыхум пэжкІэ сахэтати, ар си дэІэпыкъуэгъуащ, – жиІэри.

Къазджэрий жиІар Инал и гум ирихъыщауэ къыщІэкІынтэ-къым, и нэхъыр зэхиукІащ, арщхъэкІэ ІейкІи фІыкІи зыри жиІакъым.

Мэтхъэным къыгурыІуат цыхур зыщІэупщІэр.

– Шэрихъэт бэракъыр къатщтэу дызэуэну дыщІежъар цыхур зыхуей яхуэтщІэн ди хысэпу арат, – жиІэри Къазджэрий и мурадыр къехъэкІ-нехъэкІ хэмылту къажриІащ.

– Сэ схуэдэ къабзэу зуащ си къуэш Нащхъуи, коммунист партым хэтү, – жиІэри Мэтхъэным и псалтэм зригъэукъуэдиящ. – Инал ещІэ революцэм зэкъуэшитІым ди хэтыкІар. Си гугъэкъым Инал щыгъупщауэ ди адэр белэм зэраукІари, зэгуэр дызэхуэзэу дызэныкъуэкъуауэ зэрыщытари. Аракъым сэ жысІэну сызыхуея. Хэт уи дэІэпыкъуэгъуар, жиІэри зыгуэр къыщІэупщІащи, абы жэуап гуэр етын хуейщ. Ар зыщІэупщІар сощІэр. Си штабыр зезыхъар хэт? Жыраслтъэнщ. Пэжщ, иужькІэ Жыраслтъэн нэгъуэщІу къыщІидзыжащ, уеблэмэ сэ сихъумэну и пщэ иралгъауэ щытащ. А лъэхъэнэр къапщтэмэ, Жыраслтъэн си гъусащ, ар нобэ щІэзбзыщІыни щыІэкъым. Абы хуэдэ къабзэу Иналрэ дэрэ зэакъылэгъу дызэрымыхъуари схуэбзыщІыну-къым. Хэкум сикІынри къызыхэкІар аращ. Си гуапэу сикІакъым сэ хэкум. Сэ сыщІэзуа Советри си гуапэу къэзгъэнакъым. Истамбыл сыкІуамэ, сыщІэкІуар си нэгү зезгъэужьыну аракъым. АтІэ? СымыщІэ, къызгурымыІуэ Истамбыл сигъэщІэн, къызгуригъэІуэн си гугъащ. Схуэшэчакъым...

Инал занщІэу къыщиудащ:

– Пхуэшэчамэ, нэхъыфІт. Пхуэшэчакъыми аракъэ ар нобэ къэбгъэхъеин хуей щІэхъуар? ЯжеІэ иджы къэрэхъэлткъым, – жиІэри.

– ЯжесІэркъэ!

– ЖыІэ къанэ щымыІэу! – жиІэри зыгуэр къэкІиящ.

Долэт пІэцІейжырт Къазджэрий Истамбыл щыкІуэм мэджытыщІэ ящІыну зэхуахъэса ахъшэмкІэ зэрыкІуар хэлущІыІу

ищЫну. АрщхькІэ, ар кыггэххеймэ езы, Долэт а ахышэм фЫгуэ хэлэбауэ зэрыщыгар игу кыбщыкІыжым, кыбщІэшынкІэ шынэри зиушэхужащ. Абы ищЫлужкІэ Долэт зыхуэмыфашэм щЫ ярищээрэ сондэджеру хуежьері яггэтІысауэ щытащ. Иджы а псор Инал зэхихыу кыаІуэтэжмэ, дауи, Долэт и Іуэхур зэЫ-хьэнкІэ хьунут. ИтІани, зыхуэмышэч пщтырафэш, жи, Долэт нэгъуэщІ щЫпІэкІэ кыбщыщІэшэну мурад ищІаш.

– Къанэ щымыІу жыпІэнымэ, Истамбыл кыпшар зыщумы-ггэгъушщэ, – жиІэри Долэт кэгъуоуаш.

Мэтхъэным и псалтэр щызэпаудым, зэІушІэ зэхэтым хэ-плъэмэ, Мэкъан яхэту ельагъу. А зыр араггэнщ зигу кыбщІэ-гъур, жиІэу Къазджэрий Мэкъаным дежкІэ плъэрт. Къазджэрий игу кыбээрыкІам зыкІи хуэмыдэу, Мэкъани кыбщидуаш:

– Тхылтым кыбдэстхъа пащтыхь сурэт папщІэ сэ партым сыккыхадзащ. Уэри кыуымыхъауэ плэрэ Тырку султІаным и сурэт? – жиІэри.

– Тырку султІаным и сурэтри зыгуэрщ. Уи закъуэ укыикІы-жа Истамбыл! – жиІэу зыгуэрым нэрыгг ищІауэ щІэупщІэрт.

Къазджэрий нэшхьыфІэ кэкхъуаш:

– Хъэуэ, си закъуэу сыккэкІуэжакъым. Фыз къасшэри ар си гъусэу сыккэкІуэжащ, – жиІэри.

Мэкъан кыбщхьэщилтгъауэ кыбщІэкІынт:

– Уасэ епта хъэмэ уасэншэу къэпша? – жиІэри аргуэру щІэ-упщІаш. (Езы Мэкъан урыс фыз кыишэну мурад нэхьыбэу щІи-щІар, уасэ ептын дэнэ къэна, зипхъу къапшэм хъэпшып кыует, жаІэу зэхихати арат).

– Хъэуэ, уасэ естакъым.

– Къэпхъа?

– ИкІи къэсхъакъым.

– Сулытан сурэти хэмытуи?

– Хэмыту!

Долэт пхуэубыдынт, щІэупщІаш:

– Сулытан сурэт хэмытынкІи хьунщ. Ауэ зыри кыуымыхъу уккэкІуэжауэ плэрэ? – жиІэри.

Къазджэрий зэрыхаггэзыхъар зи гуапэ мыхъуа щыІэу кыб-щІэкІынти, зэрыггэкІиящ. АрщхьэкІэ цЫхур кыбээрэгггэ-губжъат: Къазджэрий и фызым къэп цЫкІу кыхъам илгыр пащтыхь сурэт уи гуггэ, жаІэу. Тхъэ яІуэрт а къэп цЫкІум илгыр дыщэу. Къазджэрий иджыпстуш цЫхур зыщІэупщІэр кыбщыгурыІуар. Хэт и гум ккэкІынт Саният кыбздихъа хъур-жын цЫкІум и хыбар цЫхум зэхыхьну. А хъуржыным илгар дыщэтэкъым, Саният и адэ-анэ лІар зыщІэлт кхъэм кыбтрихри ятІэ тІэкІу кыашауэ арат, и адэм уэсят ищІам тету. А ятІэ тІэкІур иджыри ккэс дэлът Саният и пхуантэм, дыщэм хуэдэу ихъумэу. Долэт сымэ а ятІэр дыщэу кыбзэралтытар Къазджэрий и жагъуэ хъауэу, жиІэну кыхуэмышщІэу щытт.

Астемыр гу лъыташ: Гуэхум шымыш цыхэзылхэм я унафэ щыгъуейт. Астемыр псалъэ Шырыкъум иритащ.

Шырыкъу Тутэ къэтэджри, къэрэндащ Iэбжыб стIолым трипхъауэ къыщыпыж хуэдэу зищIурэ, и псалъэр къыщIидзаш. Тутэ зи гугъу ищIыр Мэтхэныр арат: школым зэрытеувэу цыкIухэм яеджэнри, я хуэпэнри, я гъэхэнри нэгъуэщI хъуаш, жэщI махуи и нэIэ ятетщ, иджы унэр ремонт иригъэщIауэ хъыджэбз цыкIу къыщтэну и ужьым итщ, Къазджэрий иригъаджэ цыкIухэм советскэм сэбэп хуэхъун цыху къахэкIынщ, жиIэу.

– Догъуэ, зэ сыпсалъэ хъунукъэ сэ? – жиIэри асыхъэту Шырыкъу Тутэ къэрэндащ стIолым тримыпхъар къызэщIикъуэж хуэдэу ищIри Долэт абы и псалъэр Iэпиудащ:

– Дэри зыгуэр жыдгъыIэ. Къазджэрий щхъэкIэ Iей дигу илхъым. Абы хуэдэ директор жыпIэнущи – уигъэлтыхъуэнщ. Мес, Матренэ си щыхъэтщ...

Матренэ, и цIэ зэрыраIуэр гуапэ щыхъуати, занщIэу къызэтричащ:

– Ауэ сытми директор, ауэ сытми директор. Хъыджэбз цыкIуи къыштащ. Зи бын ди деж щеджэ мыбы хэту къыщIэкIынщ, щхъэ фыщIэ хуамыщIрэ директорым? – жиIэу.

Долэт пхуэубыдынутэкъым. Абы зыгуэр зэрищIэр IупщIу утыкум къафIипщхъаш:

– Щхъэ фыщIэ хуамыщIрэ жызыIэм феупщIыт: еджакIуэм советскэм и бейгуэлкIэ шIеджэр сыт, жыфIи. Е дауэ, бейгуэл дыдэми бейгуэл зэрыхъунур лагъым ядзу, бомбэ ящIу.

– Сыт лагъым узезыхъэр? – жиIэри Шырыкъур щIэупщIаш, ар Долэт къызыхихар имыщIэу.

– Сэракъым, Тутэ, зэрихъэр. Бомбэ зыкIэщIадза начальником еупщI абыкIэ.

– Хэт начальникомы?

– Музыкауэм я начальником, уэлэхы. Ар яукI пэтащ, лагъым ядзри.

– Сыт лагъым абы зи гугъу ищIыр, Къазджэрий? Зыри жыпIэркъымы?! – жиIэри Инал Мэтхэным дежкIэ ней-нейуэ шIащ.

Къазджэрий и гугъакъым абы хуэдэ псалъэмакъ къэхъеину. Пэжщ, Сосрыкъуэ шIалагъэ-делагъэм хэтащ. ЕджакIуэ цыкIухэм абы хуэдэу фIэкIа ящIэнкъэ. КъуейщIеящ шIалэри, хуэфащэ иращIэнщ, ар утыку къыщIиплхъэни щыIэкъым.

Инал идакъым:

– ШIалагъэ-делагъэ ар сытми? Бомбэ ящIрэ къагъауэу – ар дауэ? Гынри дэнэ кърахрэ? Абы и унафэр Елдар едгъэщIмэ мынэхъыфIу пIэрэ? – жиIэри.

Лу здэщытым кIуэцIрыхуамэ нэхъ къыщтэнт. Иджыпсту а лъагапIэм сыдэжейуэ Iуэхур зыIутыр щхъэ яжезмыIэрэ, жиIэу

и нитЫр кыхурт. Инал и фызышэм музыкауэр шыкІуам шыгъуэ кхъэ унэм илъу кьагъуэта Іэшэр аращ иджы а бѣлыхь псори кызырыкІыр. Гынри кыздрахар а кхъэ унэрт. Ар абы шызыгъэщкІуар Жыраслъэнт, шэч лъэккь хэмылгу. Дауэ иджы абы и пэжыпІэр яжеІа зэрыхъунур? Лу ищІэнур имыщІэу здэщытым къэкІиящ «КІыгуугу!» жиІэри. АрщхъэкІэ Долэт ар зэхимых хуэдэу зищІащ. Долэт Инал дежкІэ еплъэкІыурэ сабэ дрипхъейрт:

– Партыр щалъэщІым деж зыри убзыщІ хъунукъым. ФІы пщІэрэ – кыжыІэ, Іей пщІэрэ – ари кыипхъ, – жиІэу Долэт иджыри куэдрэ псэлъэнт, Инал кыыхуимылъатэмэ:

– Куэдщ. ГурыІуэгъуэщ. Догуэ, Къазджэрий, бомбэкІэ фщІэну фи хысэпыр жыІэт. Фызэуэну мурад фымышщІауэ пІэрэ? Сэ щІэныгъэ Іуэху зэфхуэ си гугъащ, фэ лагъымкІэ цІыху вгъэшы-нэну и ужь фитщ. Ар дауэ?

– Уэлэхы, дгъэшыненІауэ ди мымурад, Инал. Дызытет гъуэгури гъуэгу занщІэм, дахэм...

– Гъуэгу куэдыІуэ уимыІуэ пІэрэ, Къазджэрий? Егупсысыт абы. Гъуэгу Іэджи шыІэщ... АдэкІэ, мыдэкІэ кыкІыурэ шу куэдыІуэ къэмыкІуэу пІэрэ уи деж? Мычэму уанэ ятелъу шы Іэджэ фи сэрей блыным епхауэ кІэрытщ, – жиІэу Инал къэ-губжъат.

Мэтхъэным кыгурыІуащ Инал и гум темыхуэр.

Тхъэусыхафэ гуэр зиІэ Іэджэ Къазджэрий деж къакІуэрт, адэкІэ-мыдэкІэ кыкІыу. Мэтхъэныр псэлъэным нэмысу, Инал и псалъэм кыдэкІуащ:

– Уэ къэбджэдыхьынри шыгъэт, Къазджэрий. ДахэкІэ шыгъэт. Къуажэр кыщІэкІухьын шыІэкъым. МелыІычыфэ зытумыгъауэ. Уи деж къакІуэ къомым фІы кыпхуахьынукъым. КъызжиІакъым жумыІэж. Уэ уи къалэныр сабий ебгъэджэну аращ. Уэ лагъым ибогъэщІ, бгъэм и ныбжъ жыбоІэри хыбар зыбохъэ.

Къазджэрий шэуэ техуащ Инал жиІар. Псалъэ гуауэм Мэтхъэныр кьагъэгубжъа кудейтэкъым, абы кыгурыІуат Инал гужьгъэжъу и гум кыыхуилъар иджыри зэрымыкІуэдар. Къазджэрий хуэшэчакъым:

– Бгъэм и ныбжъи и жъауи – ар Іуэхукъым, къушхъэ тхыдэ-щи зэрытхыдэу къэнэжынщ. Ауэ сэ си жъауэ тридза щхъэкІэ цІыху кІуэдакъым, Инал. Сыт хуэдэ гъуэгуи сэ сытырет, мы-гъуэгу захуэ цІыху тезгъэхакъым, Инал, я унэ езгъэбгынэу хэкум изгъэкІаи шыІэкъым, Инал...

Къазджэрий жиІэр жрагъэІакъым:

– Упсэу, Къазджэрий. Уэлэхы, уошІэм уэ дигу щІэныкъуэр!

– Лло абы зи гугъу ищІыр?

– Тхъэр уи щІасэ ухъу!

– ЗэтефпІэ фи жьэр! – жаІэу.

Инал кыгурыгуэжаш мурад ищIауэ шытам кызырэтекIар. ЦIыхур кызыэщIэващ уамыгъэпсалъэу.

Астемыр кыпщылгъэтауэ къэрэндашымкIэ джырафинэм теуIуэ щхъэкIэ, хымыпIар зыми ищIыртэкъым. Щымыхъужым, езы Инали къэтэджри зэIушIэ зэхэтым захуигъэзащ, Iэ лъэныкъуэм и Iэпхъуамбэшхуэр бгырыпх Iувым диIуауэ, адреи IэмкIэ хъэуар зэхуипщIатэ хуэдэу:

– ШейтIаным игъэщтам алыхьыр и фIэщ хъужыркъым, жаIэ. Абы ухуэдэщ, Къазджэрий. Уэ зыри уи фIэщ хъужыркъым. СэлэвкIий ягъакIуэр хэт? Къэрэхъэлькъым я гъусэу гъуэгу техъэн зымыдэр аращ, Къазджэрий. Вы бжъакъуитIым удэплъу уплъэмэ, куэд плъагъунукъым. СэлэвкIий дгъакIуэр вы бжъакъуитIым кыдэплъу зэрыщытам хуэдэу дыщыгтмэ зыфIэфIыр аращ, Къазджэрий! Дэри трактор дыхуейщ, машинэ дыхуейщ, уэ узыхуейр бжесIэн? ВыкIэ дывэу, мэрэм махуэм мэджыт бжэлупэм дыIусу дунейр тхыну аращ. Хъэуэ, Къазджэрий, дунейр шэрхъци мэкIэрахъуэ, ар кыпхуэгъэувыIэну Iэмал зимыIэщ...

– Инал, пэжщ жыпIэр.

– Укъру пашэщ, дыхуэшэ узыхуейм.

– Уи лъэрыгъыпсыр дубыдынкIэ, соIуэ, шэс я нэхъ шы жэр дыдэм!

Къазджэрий кыдэшI къомри шым шэсри зэIушIэм я щIыбагъым кыдэуващ, хэт сыт жиIэми нэхъ зэхыхын щхъэкIэ. Инали абы гу лъытащ, арщхъэкIэ Инал и псалъэр зэпигъэуакъым:

– Шэрихъэтыр зи лъабжъэ гъуа жыгым ещхъу жаIэ. Пэжщ, абы и лъабжъэр гъуащ, ауэ а жыгыр езыр-езыру къэуэху дыпэплъэфынукъым. Ар зэрыгъуам хуэдэу куэдрэ итынкIэ мэхъу. Дэр мыхъуу дафэм уемыIусэ, жаIэ. Ари хъунукъым. Дафэм и гугъу тщIыркъым дэ. Къэралыр къапщтэмэ, цIыху лъэпкъ Iэджэ исщ. АтIэ къезэгърэ, лъэпкъыу щыIэр гъуэгу тэмэм тету ежъауэ, адыгэр мэджыт бжэлупэм Iусу къанэмэ? Догуэ, ди гъунэгъу дыдэу осетинхэм, шэшэнхэм, мышкышхэм жаIэнур сыт итIанэ? Ауан дащIынщ, феплъыт, адыгэр мэджыт джабэм кIэрысщ, жаIэнщи.

ЗэIушIэр зэщIэдыхъэшхаш.

– НэмэзыбзэкIэ Iуэхур зэфIэкIа зэрымышъунур щхъэ умыщIэрэ? – жиIэри Инал нэхъ щабэ зищIауэ псалъэрт. – Шэрихъэт жыгкIэ узэджэм и тхъэмпэм гыныпс кыпоткIу. А жыг гъуар иудауэ жыгыщIэ, дэ дызыхуей жыг хэсэн хуейщ. А жыг хэтсэнур кыздикIынур дэнэ? Ди школхэр аращ. Уэ, бгъэм и ныбжыыр зытридзэр мэунэхъу, жыбоIэри къуцхъэ шыпсэ уоIуатэ. Абы хуэдэ шыпсэкIэ цIыхум и щхъэр умыдэгъу. КъыбгурыIуа, Къазджэрий? – Инал и IэштIымыр лъагэу иIэтри и псалъэр зэпигъэуащ, жиIэnum егупсысу, асыхъэту и Iэр кърихъэхьжри псалъэн иухаш: – Щумыгъэтрэ, кызжиIакъым жумыIэж! – жиIэри.

Инал щыпсалъэм къызэщІэплъауэ лъагапІэм и гъунэ дьдэм нэс кІуэтати, иджы тІэкІу къикІуэтыжаш, Къазджэрий жиІэм едаІуэу. Мэтхъэным жиІэнур ищІэжырт:

– Иджыпсту ІэштІымыр пІэтауэ узэрыщытар сигу изубы-
дэнущ. Хэт ищІэрэ, зы зэман гуэр уи сурэт ящІ хъумэ, мис
апхуэдэуш Инал и хабзэ дьдэу щытар, жьсІэнщи зымыщІэм
езгъэщІэнщ! – Къазджэрий, дыхъэх хэмыту, псалъэрт. – Ар
сыт щхъэкІэ, жьІэт, Инал. ІэщцацагъэкІэ, залымыгъэ защІэкІэ
узыхуейр цІыхум ибогъашІэ. Мывэм сурэт къыхэзыщІыкІыну
еувэлІам дауэ зэрищІыр? Нэхъапэ щІыкІэ уадэ къещтэри мывэр
къыгуеуд, итІанэ Іэмэпсымэ цІыкІухэр къещтэри тоІэзщІыхъ,
сурэтыр щынэблэгъам деж шухъэ цей къещтэри телъэщІыхъыж
зашІэурэ здынигъэсыну негъэс. Мис мыбдежщ дэ тІур
дыщызэмызэгъыр. КъыбгурыІуа? Нобэ дыздынэсамкІэ, уадэкІэ
къыщыгуэдудын хуей зэманыр икІаш. Шухъэ цейм Іуэхур
нэмысауи щІы, Іэмэпсымэм зыщетын хуей зэманым дитщ. Сыту
жьІэт: социализмэр псоми я къарукІэ, псоми я акъылкІэ ухуэн
хуейщ, цІыхум я гур социализмэм дебгъэхъэхынуэм, Іэш-
тІымкІэ, ІэщцацагъэкІэ дебгъэхъэх хъуркъым. Хъэдэ зытелъ
гъуэгу цІыхур пхутехъэнукъым, зытехъэну гъуэгум дахэкІэ
тепшэн хуейщ. Мис итІанэ си Іуэхущ цІыхум ІэплІэкІэ узэ-
рамыхъэмэ...

ЗэІушІэ зэхэтыр зэрызехъэ хъуаш. Зыгуэри къэкІиящ:

– Алыхъым уиузэщІ, Къазджэрий. ИкъукІэ псалъэ узыншэ
жьпІаш! – жиІэу.

Мэремкъаным къыдэшІхэм заушэхуаш, Инал жиІэным
пэплъэу. Езы Инали къызэщІэплъат, зэгуэду щыст, и Іэр Іэш-
тІым ищІауэ. Къазджэрий псалъээн иухри, Инал къыщІидзаш:

– АтІэ, Къазджэрий, Бурундэсхэр къызэщІэвэрэ я къамэр
къыхауэ, фызхэм лэныстэ яІыгъуу окрисполкомым къытеуэмэ,
ар зищІысыр жьпІакъыми. Догуэ, арауэ пІэрэ цІыхум езым
къыхаха гъуэгу тэмэмыр? КъуэгъэнапІэ къыдзукІыурэ ди цІыху
къаукІмэ, ари шухъэ цейкІэ телъэщІыхъын хуейуэ ара? Уэлахъи,
абыкІэ уэ дыккъыумыгъэщІэн! Ар гъуэгу тэмэму къэплъытэмэ,
окрисполкомым къытеуам уэри уащыщІ итІанэ. Абы уащыщү
щытмэ, партым ущІыхъэтыни щыІэкъым. КІуэ узыщыщым я
деж, – жиІэри Инал тІысыжаш.

Псоми заушэхуаш. Инал зэрытекІуам зыми шэч къытри-
хъэжу къыщІэкІынкъым, жьпІэнт. Къазджэрий нэхъ къыхихыр
жиІэн хуейт. Шырыкъу ТІутІэрэ Къэрэнашэ ТІэхьиррэ къызэ-
щІэплъауэ утыкур фІаубыдащ. ЦІыхум закъыхуигъэзауэ ТІутІэ,
Инал зригъэщхъу, жиІэрт:

– Зегъэхъ, Къазджэрий, узыщыщым я деж. Дэ пашэ диІэкІэ,
сэ тхъэ соІуэ. КъуанщІэр уи пашэм, шы лІам ухуешэ, жаІэ. Уэлэ-
хъи, дэ шы лІа дыхуэмей. Уэ ухуейкъэ – зегъэхъ. Сэ сфІэзахуэщ
Мэтхъэн Къазджэрий партым хэддыну...

Астемыр къэтэджащ:

– Шырыкъу Тпугтэ жиІамкІэ сэ сыарэзыкъым. Зэзакъуэ сеупщІынут Мэтхъэным. – Астемыр къэгүзэвати, жиІэну зыхуейр дахэ-дахэу къыхуэгупсысыртэкъым, – ауэ нэхъапэ щІыкІэ Инали сеупщІынут. Догүэ, Инал, нобэ гъэрэ щІырэ партым щызэхэкІыу аракъэ? Къэрал псор къапщтэмэ, нобэ мыбдежым щекІуэкІ Іуэхур щекІуэкІыркъэ? ЩокІуэкІ. Дэ лей дылтыхуэрэ? Дылтыхуэркъым. АтІэ адреихэм яшІэр дэри ттІэн хуейщ, адреихэм яшэчыр дэри тшэчын хуейщ. Къэралым и хьэлъэр ди хьэлъэш.

Инал и гум ирихьынутэкъым иджыпсту Астемыр жиІэр. Инал и гум быдэу ириубыдат нобэрей ІуэхукІэ къыщимыудыну, арщхэкІэ хуэшэчакъым, зыхуэІыгъакъым. Иджы игу зобгъэж, и ІэфракІэм йодзэкъэж, арщхэкІэ сыт и Іэмал: жиІэнур жиІащ. ЩІыхуэмышыІари мыращ: «Шыншэ тхъэмыщкІэ» жиІэу фельетоным Іэ щІэзыдзар, щІы къатиблым ебланэм щІыхъэжауэ щытми, къэгүэт, жиІэри Елдар унафэ хуищІат. Елдар абы хуэдэ къиульэпхъэщынкІэ ІэкІуэлъакІуэ хъуат.

Фельетоныр зытхар щІы къатиблми щІыхъатэкъым. Мэтхъэн Къазджэрий мычэму и ныбжъэгү Къурашэм хуитхырт и псэукІэ, и дуней тетыкІэ, игу ирихь, иримыхь сытхэр. Абы Елдар гу лъитат. Абы нэмыщІыжу Мэтхъэным крайкомым итхаш: Инал Іэпщацагъэм зритауэ Іуэху зи ужь итыр залымыгъэ зашІэкІэ пхегъэкІ, жиІэри. А письмор занщІэу крайкомым иригъэхъакъым, сыту жыпІэмэ Мэтхъэным гурыщхъуэ ищІат, сэ къысхуэкІуэ письмор куэдыщэрэ гъуэгум тетщ, зыгуэр абы еджэурэ имыгъэгүвэу пІэрэ, жиІэу. Крайкомым я деж стхымэ, нэхъ я нэгум къыщІэуэнщи ямыгъэкІуэххэу яубыдынкІэ хъунщ, жиІэри письмор Къурашэм деж иутІыпщаш, абы адэкІэ яритыжыну.

Къурашэм письмор газетым ихьри яригъэлъэгъуаш, Мэтхъэным езы Къурашэм къыхуитхари и гъусэу. Редакторым ахэр фІэгъэщІэгъуэн хъури, фельетонистыр къриджэри унафэ хуищІащ а письмо къомым ипкъ иткІэ фельетон итхыну.

Крайкомым яхуитхыу Мэтхъэным итхар зыІэшІыхъэн

хуейм ІэщІигъэхъаш. Крайкомым куэд лъандэрэ абы хуэдэ

хьыбар къаІэшІыхъэу щытати, езыр-езыру зэгурыІуахэш комиссэ къагъэкІуэну. Абы ирихьэлІэуи фельетоныр газетым къыте-хуаш. Елдар ар къызэрищІар нэгъуэщІтэкъым, Мэтхъэным къыхуатхат: уи письмор зыІэрыхъэпхъэм Іэрыхъащи, кърикІуэр плъагъунщ, жиІэу.

Къурашэм Мэтхъэным деж къытхыу кыжра-Іаш. Елдар унафэ ищІаш Мэтхъэным и письмохэм къратхыкІауэ щыІэр кыыхуахыну. Абыхэм зэеплэмэ, фельетоным итым щыщ Іэджэ Мэтхъэным итхыу щытауэ кыщІокІ. Ар занщІэу Мэремкъаным и деж кымыгыэсу хуэшэчынт – хуэшэчакъым.

Инал ар кыщищІэм, дунейр зэтрикыутэнуи, жыпІэу къэгубжыаш. Асыхъэтым ежыу Мэтхъэным и пщампІэр иубы-дыну хужьат, арщхэкІэ Елдар идакъым: фельетоныр езыгъэ-тхар аращ, жытІэу тхутеубыдэнукъым. Мэтхъэным итхамрэ фельетонистым итхамрэ зэтехуэнкІи мэхъу, жиІэри. А Іуэхур икІэм нимыгыэсу Елдар Ростов ираджауэ къэтщ. Абы кыигъэ-зэжмэ, Іуэхум и пэжыпІэр кыыздихынщ, жиІэу Инал поплъэр.

Инал гурыщхъуэ ищІащи хущІогъуэж: «ДелъэІуу щхъэ къэтшэжа мыр?» – жеІэри. А фельетоныр Мэтхъэным иригъэ-тхауэ ищІатэмэ, абы фІэкІа Инал зыхуей дунейм теттэкъым. Зэми кытелъадэрт, мыбы фІэкІа ар езыгъэтхын щыІэкъым, жиІэрти, аргуэру абы шэч кыытрихъэжырт, гурыщхъуэ сщІа щхъэкІэ, занщІэу щхъэ утыку сыкыильадэрэ, жиІэу. Абы и пэжыпІэр Елдар кыищІэу кыжжриІэну зэпсэлыаш. Апхуэдэххэуи мащІэ и куэда Мэтхъэным зыкърымыгыэщІэну Инал мурад ищІащ, арщхэкІэ нобэ чисткэм къэсри Мэтхъэныр щильагъум, занщІэу кыытехъаш, и гур зэрышхыу кыщІидзащ. Иджы щІегъуэжаш, езыр-езыру зыхуэзэгуопыж.

Астемыр къэмытэмакъкІэщІу и псалъэм кыпешэ:

– Къезэгъыу пІэрэ нобэ кыыддэлэжьэну, сэбэп кыытхуэхъуну зи мурад лІыр делунщІу лъэныкъуэегъэз тщІыныр? Къезэгъыркъым. Мэтхъэным хуэдэм хэкур хуэныкъуэ? Хуэныкъуэщ. Ди бийри дифІ тщІыфмэ, ди фІыр нэхъыбэ мэхъу, ди фІыр ди бий тщІымэ, ди бийр нэхъыбэ мэхъу. Сэ си щхъэкІэ – сэ комиссэм сытетци – Шырыкъум жиІар къасщтэркъым. ЗыфІэ-захуэ щыІэмэ, Іэ тІэтынщи деплтынщ...

Астемыр и псалъэм адэкІи кыпищэнут, арщхэкІэ Инал занщІэу зэпиудаш:

– Сэ сфІэзахуэщ Астемыр жиІэр! Мэтхъэныр партым хэбдз хъунукъым, – жиІэри.

Инал къэтэджауэ щытт, сэ жысІэр зымыдэн къахэкІыну пІэрэ, жиІэу. АрщхэкІэезы Шырыкъу ТпутИ щІегъуэжат. Астемыр арэзыуэ Инал дежкІэ къеплэкІащ, модрей кыызэхуэса къомми я гугъатэкъым абыкІэ Мэтхъэным и Іуэхур зэфІэкІыну.

Абы и зэфІэкІыкІэ хъуари къэтщІэнщ.

ПощІрэ еплІанэ псалъащхъэ
ПШАГЪУЭМ ЩЫЗЭХУЭЗА

Бурун къуажэ дэсу кыщІэкІынтэкъым зы унагъуэ Инал езымыгъэблэгъэн, хэт и хъэщІэщи хъэзырт, хъэщІэщ

зимыІэм пэшу иІэм я нэхьыфІым Инал щІагъэгъуэльхъэнт, арщхъэкІэ хэт иримыгъэблагъэми, къэнэн идакъым. Шырыкъу ТІугІэрэ Астемыррэ къанэ шыжаІэм къэнатэмэ, Инал дежкІэ нэхьыфІуи къыщІэкІынт, арщхъэкІэ унэгъуашэм уеджэ щхъэкІэ дэгущ, жыхуаІэр арауэ къыщІэкІынти, Инал къафІежъэжаш.

ЗэІушІэр зэраухыу пшагъуэр къытрихуат, езы Инали зэ зым, зэ нэгъуэщІым епсальэурэ гуват. Астемыррэ ТІугІэрэ машинэм итІысхъэнут, Инал нагъэсыжыну, арщхъэкІэ Инал идакъым: фи Іуэху и ужь фитыж, сэ сымашинэш, иджыпсту сынэсыжынуш, жиІэри.

Бурун къуажэ зэІушІэм къэкІуахэм нэхьыбэм ягъэзэжакъым. Хэт и блогъэм я деж кІуаш, ныбжъэгъу, цІыхугъэ гуэр зиІэм увыІэпІэ къыгъуэташ, зыри зимыІэм сыт ищІэнт, здэкІуэн щимыгъуэтым, и щІакІуэр иубгъури и шыр здэщытым деж гъуэ-лъаш. Жыраслъэн абрэджу зэрежъэжар псоми ящІэ щхъэкІэ, хэт пхуэгъузэвэнт.

Инал къуажэм дэкІыжаш. Шоферым машинэр хуэм-хуэмурэ игъакІуэрт, пшагъуэ гуэрэнт. Пшагъуэм ищІыІужкІэ гъуэгур ящІын иджыри ямыухауэ кІэнауэр куэдт. Махуэ къэс тутнакъэщым щІэс къомыр къахурт бел яІыгыу, арщхъэкІэ шоссе гъуэгур белкІэ щІыгъуейт. Инали «Линкольныр» хуэму кІуэрт, нурыр жьжъэ идзу. Инал жэш кІыфІым зиплъыхъ щхъэкІэ, куэд иІъагъунт, итІани гъуэгум еплъырт. Зэзэмызэ гъуэгум ущыхуэзэрт выгу е шыгу губгъуэм къыкІыжу. Шоферым бжэр къыІуихырт, иныкъуэми и щхъэр щхъэгъубжэм къыдигъэжырт, гъуэгур нэхъ иІъагъун щхъэкІэ. КІуэурэ-кІуэурэ, гъуэгу напщІэм стрелкэ тету хуэзаш, гъуэгум и дэхьпІэ, жиІэу тетхауэ. Шоферым абы куэд Іъандэрэ гу Іъитат. А стрелкэр зытетым деж Іъэмыж тралъхъэу арати, къуэм и зэпрыкІыпІэр километритІкІэ нэхъ ищхъэмкІэ яхъат. А зэпрыкІыпІэр пшагъуэ гуэрэным къэгъуэтыгъуейт.

Инал, ешауэ къыщІэкІынти, жейр къытеуаш. Нэхъ тыншу тІысри Инал и бэлъто пщампІэр къиІэташ, тІэкІу щхъэукъуэн и хьисэпу. Инал и нэгум щІэтт зэІушІэр, уеблэмэ зыгуэрхэр къэкІий хуэдэу къыфІэшІырт: Къазджэрий щхъэ ущыхъа? Абы и гугъу умыщІ жаІэ хуэдэу. Езы Мэтхъэнри псалъэ хуэдэу, уи ІэштІымыр ехъэх, Инал, хэкум цІыхуу исыр ІэшцацагъэкІэ Іум-пІафІэ пхуэщІынкъым, жиІэу. Инал и щхъэм хуэпсалъэ хуэдэу и жъэм къыжъэдэхуаш:

– Зэхэпха абы жиІар: уи Іэр Іэтауэ уи сурэт ящІынкІэ хъунш, жиІэу? Иджыри пщІэну щыткъым зи сурэт ящІынуыр!

– Сыт зи гугъу пщІыр, Инал? – жиІэри шоферыр щІэупщІаш.

Инал занщІэу зыкъищІэжаш. Иджыпстут абы гу щыІытар зэрыІуэщхъум. Автомобилым и нуритІыр джабэм кІэридзэрт, бжыакъуитІкІэ бгым епыдж хуэдэу. Машинэр нэккъым хуэсакъыпэурэ ехаш. Шоферыр плъэмэ, дэкІыпІэм зэрамышІэжу

мывэшхуэ телъщ, бгым кыгуэухуа хъунщ, жипІэну.

– Мыр дауэ, дыккыщыкІуэм мыбы хуэдэу мывэ гъуэгум телъаккым, иджы дэнэ кыкІа? – жиІэри шоферыр машинэм кыкІащ, гъуэгум еплъыну.

Псыежэхым шкІур-шкІур жиІэрт.

Инал къэуІэбжъащ, мыр сыт зищІысыр, жиІэу. Шоферыр здэкІуамкІэ езыри кІуэну машинэм кыкІэри лъэбаккыуэ заккыуэ зэричу, лы зыбжанэ занщІэу ккытеуэри ираудащ. Зыккыезыдза ккымыр зэбггидзри Инал ккыизэфІэува щхъэкІэ, дэнэ кІуэнт, и пашхъэм зы лы гуэр ккыхутащ маузер кІэрахкыуэ ккыха иІыггыу.

– ЗумыхъунщІэт, Инал, уздэпІэщІэн щыІэккым, – жиІащ зи щхъэ бащІыккыкІэ фІэпхыкІа лым. – Ккыэфш!

Жыпи сыти ккыамыггъанэу Инал ккыащ, арщхъэкІэ кІэраха щыІэккым. Инал Іэщэ зэи зэрихккыертэккым. НэпккыымкІэ ккыІукІыу шы пырхъ маккы ккыІуащ. Инал дежкІэ гурыІуэггъуэт ккызэраувыхъар.

Шоферым кІэрахкыуитІ иІыггът, зыр кІэрыщІауэ, адреир и тІысыпІэ щІаггым щІэлъу. КІэрахкыуитІри напІэзыпІэм абрэдджым яІэрыхъащ, езыр, и итІыр япхауэ, бгъэгукІэ ятІэм хэлът щІэІуу.

Инал шынэртэккым.

– Фыхэт фэ? КкыэвутІыпщ шоферыр, мывэри Іуфх! – жиІэу хъушІэрт.

АрщхъэкІэ модрейхэр дыхккышха ккыудейщ:

– Мывэр Іуфх, жи!

– МэпІащІэ! – жаІэри.

Инал и пашхъэм ит абрэддж пашэр ккыэпсэлъащ:

– Лло фи дзэлыфэ щІэфтІыр? Іуфш модэ шоферри, лъэныккыуэ евггъэз! Дэ тІум псалъэмаккы дикІэнущ. НакІуэт уэри модэкІэ, – жиІэри абрэддж пашэм и маузерыр бгымкІэ ишиящ, Инал здэкІуэн хуейр ириггэлъаггъу щІыкІэу.

Инал ккыепсалтэр Жыраслгъэнт.

«ДаукІынуущ», – жиІэри Инал и гум ккыэкІащ. Ауэ щыхккыуекІэ си пІэм сити среукІ, жиІэу Инал хкыеяккым.

– УкІуэрккыэ, лІэун! – жиІэри зыгуэр фоч лъэдаккыэкІэ ккыеІунщІэри, Инал джалэ пгътащ.

– Умышынэ. Ди зэран уэкІынккым, – жиІэрт Жыраслгъэн Инал и нэгум ккыыщІэлпгъэу.

– Уэ дыпІэщІэкІуадэм, уифІ ккыыхэкІыну си гуггъэккым. ДыутІыпщыжи нэхкыфІщ, – жиІащ Инал.

– Зэ умыпІащІэ, Инал. Ккыэушроккыуэхэ пІащІэри унаккым, – жиІэу Жыраслгъэн гушыІэ нэпцІ зищІащ. – Пгъжу уэ унафэ пщІыуэ уесащи, дэри уи унафэр дыбггэггъээщІэнуущ. ДызэдаІуэр уэраккым, ущымыгуггъ абы. Ди ІэмышІгъэм уккыхуащи, дэ жытІэр пщІэнщ. ПартлгъэщІ жыхуалэр нобгъуэ щыпІаггъунур.

Дэ дызыльтэщІыным дилтэщІащ...

– Узыхуейр сыт, жиІэ! Думыгтэгувэ! Дызэхэзых щыту слѣагъуркъым, – жиІэри Инал кѣувыІащ.

Абрэджхэм кІѣрахъуэ кыхакІэ шоферым машинэр щІагъэгъанэри, зыгуэр кѣахуэмызэн папщІэ, лъэныкъуэкІэ Іуашащ. Шоферыр кѣеплѣкІырт, Инал сыт ищІѣну пІѣрэ, жиІѣу. Абы и гугъэт Инал кѣыщымышынэ алыхъым фІѣкІа щымыІѣу. Шу лъэ макъ куэд кѣѣурти, абрэджхэр шу зыбжанэ зѣрыхъур ІупщІт.

Жыраслтъэн мащІѣрэ кѣешакъым Инал, иджы зыхуейр кѣыІѣрыхъат. Жыраслтъэн зѣщѣр Инал кѣиубыду игъэшынѣну аратѣкъым, абы и мурадыр цыкІуфѣкІутѣкъым.

Инал лей кѣызихар хуэзгъэгъункъым, жиІѣу аратѣкъым Жыраслтъэн нѣхъ зытрищІыхъри. Нѣхъыбѣу зыхуэзгуэпыр Къазджѣрийт. Мы лІыр мыделэмэ, псори цыгъупщѣжу Инал щІакхъуэ фІыцІѣ Іыхъѣ кѣритым щхъэкІѣ советскѣм кѣулыкъу хуищІѣу щхъѣ ува, шѣрихъѣт Іуѣхум щІѣпщІыжари сыт, и щхъѣ зѣрыхилтхъѣнур кѣыгурымыІѣу ара, шѣрихъѣткІѣ кѣыгъапщІѣу иришѣжъауэ щыта кѣомыр губгъуэм кѣринѣу Инал щхъѣ зѣхригъѣІупщІѣрэ? Ар сѣ пхуэзгъэгъумэ, сѣ сылІу пащІѣ стѣткъым, жиІѣри Мѣтхъѣныр иригъѣсыкІыну Жыраслтъэн тхъѣ иІуат.

Иджы ар зѣщѣр мырат: Инал игъэшынѣу Мѣтхъѣныр лъэныкъуэегъѣз иригъѣщІыну.

Жыраслтъэн ищІѣрт Мѣтхъѣныр зыкъомым фІыуэ кѣызѣралагъур, пѣжым хущІѣкъуу кѣызѣралтъѣтѣр. Инал кѣыдѣщІу хѣкум исри нѣхъыбѣжт, атІѣ Инал Мѣтхъѣныр ІѣщІѣкІуадэмэ, цыхум жаІѣнур сыт? Пѣжым хущІѣкъуу, лІы захуѣу, лажъѣ зимыІѣу щыта Мѣтхъѣныр зыІѣщІилтхъѣащ, атІѣ Инал пѣж жызыІѣр? ЛъѣгущІѣтын ещІ, жаІѣнщи езыри цыхум Іумпѣм кѣащІынщ, жиІѣу арат Жыраслтъэн Іуѣхум зѣрегупсысар. Кѣигупсысар езым и гум ирихъыжауэ, Жыраслтъэн и щхъѣм щытхъужырт игукІѣ «афѣрым, Жыраслтъэн», жиІѣу.

Зѣзакъуэ Инал кѣысІѣрыхъѣу си мурадыр кѣызѣхъулѣащѣрѣт, жиІѣу Жыраслтъэн мащІѣрэ кѣиущыхъѣ. Инал и «Линкольныр» дѣнѣкІѣ кІуэми арат игъѣхъур, адѣкІѣ-мыдѣкІѣ плъыр игъѣтІысауэ. Мис иджы Жыраслтъэн зѣрыхуѣа дыдѣу и ІѣмышцІѣм кѣыхуащ.

Бурун кѣуажѣм кѣыдѣкІыжу, машинэр пшагъуэ гуѣрѣным хѣту кѣыздѣкІуѣжым, шу гупхѣр гъуѣгу гъунѣм тету кѣажѣу Инал кѣыфІѣщІащ, арщхъэкІѣ зѣІущІѣм хѣта шухѣр арагъѣнщ, жиІѣу арат Инал и гугъар. Иджы гурыщхъѣу зѣрищІымкІѣ, Жыраслтъэн и шухѣм ящыщ зѣІущІѣ дыдѣм хѣтауэ арат. Кѣанѣ жиІѣу кѣызѣлѣѣуахѣм я дѣж ныжѣбѣ сыщыІѣатѣмэ, мы сызыхуѣзам сахуѣзатѣкъым, жиІѣу Инал зѣгуѣпырт.

Инал и пащхъѣм Жыраслтъэн итт.

– ЕтІысѣх, Инал, мывѣр гъуѣщѣщ, – жиІѣащ Жыраслтъэн, маузе-

рыпэмкІэ мывэм теуІуэри. Инал тІысын идакЪым.

– АтІэ, дыщыту дызэпсалъэми хъунуш, – жиІэри Жыраслъэн и башлъыкЪыр итІэташ, щыпсалъэкІэ зэран кЪыхуэмыхъун щхъэкІэ.

Инал зэгуэудырт, мы хъэбыршыбырым дауэ и ІэмыщІэм сыкЪыхуа, жиІэу.

Жыраслъэн, абы гу лъыта хуэдэу, ауан кЪищІырт: «Уемышауэ пІэрэ, Инал, Мэтхъэныр плъэщІурэ? Нахуэу согъэпцІ, абы фІейуэ и гум илЪыр мазэкІэ пхуэгъэкЪабзэм», – жиІэу.

Асыхъэтым Инал зэгупсысыр нэгъуэщІт: ярэби, мы емынэ-унэ хъуным и гъусэр шу дапщэ хъууэ пІэрэ, жиІэу арат. Гу зэрылЪытамкІэ, шу пщыкІутху-тІошІым нэсыну кЪыщІэкІынт. Инал и фІэщ хъуртэкЪым абы псэууэ яІэщІэкІыну. «СамыукІы-нумэ, абрэджыр сыткІэ кЪыхсхуей? – жиІэрт игукІэ. – СаукІыну-ми, зыпэплъэр сыт. Е Жыраслъэн зыгуэрым пэплъэрэ?» Улэнми лІыгъэ хэлъщ, жиІэу Инал зыкЪызэкЪуихыу абрэдж пашэм зридзыну кЪэхъуат, арщхъэкІэ мыдрейм маузер илЫгът.

– Сыт жыпІа? – жиІэри Жыраслъэн кЪеупщІащ, – Іушашэ си гугъэщ.

Инал щэташ.

– Сэ сызыхуейр кЪызохъулІэ, – жиІэу Жыраслъэн и щхъэм щытхъужу кЪыщІидзаш, – пщІэжрэ жэщыбгыу Бэтэгъэ дыщы-кІуар. Аралъп Залымджэрий зыІэщІэслъхъэнщ бжесІати, зыІэ-щІэслъхъакъэ? «СыкЪэрал джатэщ», жиІэу цІыхур игъэделэми игъэшынэми шуудзэ зэригъэпэщу кЪыдзэуэну хуежЪати, и жЪэм жЪэдэуар хэт? Сэраш, Инал. Мис мы маузерымкІэ сыжЪэ-дэуаш. Мэтхъэнми уэри – тІуми фи фІэщ сыхъуат, сэ сывгъакІуэ Аралъпым дежи, кІэ естынщ, щыжысІам? СыхъуатэкЪым. АтІэ фыкЪээзгъэпцІа, згъэпэжакъэ си псалъэр? Згъэпэжаш. ЛІыр и псалъэм епцІыжын хуейкЪым. Ар зы Іуэхути зэфІэкІащ. Нобэ зи гугъу тщІынур нэгъуэщІш. Си пщэм уэ пхуэдэу кЪэрал Іуэху дэмылЪми сэри сыгувэ хъунукЪым.

ЗэгъащІэ, Инал: уи псэр си ІэмыщІэм илЪщ, мэуэ сщІырэ спІытІмэ – зэфІэкІащ...

– Сэ си псэр уэ пхуэпІытІынкЪым, хъэбыршыбыр! – жиІэри Инал и ІэштІымыр иІэташ, арщхъэкІэ Жыраслъэн зебдзмэ ураудын кЪудейуэ, нэгъуэщІ зыгуэрхэри кЪыщытт.

– Зумыгъэпхъашэт, Инал, – жиІэри Жыраслъэн дыхъэшх нэпцІ зищІащ. – Иджыпсту хуэдэу, зэІушІэм уи ІэштІым щыпІэтауэ ара Мэтхъэным уи сурэт абы хуэдэу ящІмэ нэхъ ещхъ хъуну кЪыщІилЪытар? Мэтхъэным абы хуэдэ Іэджэ жиІэну кЪыщІэкІынщ. Абы жиІэн сыт щыгъуи егъуэт. Догуэ, сыту пІэрэ ар уи сурэтым щІытесэлЪыхъар? Уегупсыса абы? Мэтхъэным жиІар кЪыбгурымыІуамэ, сэ бжесІэнщ абы и пэжыпІэр: си ажалыр уи ІэмыщІэ илЪами, иджы илЪыжкЪым, ауэ уи ажалыр Жыраслъэн и ІэмыщІэ илЪкІэ, пхузоІуэ. Араш Мэтхъэным

жилам кыктыр. Ар кыбгурылуэрэ IумпaфIэ ухьурэ – уи сурэт ящIми пхуэфашщ, кыбгурымылуэрэ – кызжиIакъым жумы-Iэж, уи сурэтыр зытращIыкIын ямыгъуэтыжу уи щхьэр зэхэ-зупIэщIэнщ. ХьэкъкIэ мис ар уи фIэщ щIы. – Жыраслъэн и псалъэр зэпичри мащIэу икIуэт хуэдэу зищIаш, кьеуэну пIэрэ, жыпIэу. Инал зигъэхъеякъым.

– Ушынэркъым. Ара? – жиIэу Жыраслъэн нэхъ гъунэгъу зыкыищIыжаш. – ЛIы узэрыхуэдэлIыр сымышщIэу щытыгъамэ, куэдрэ сыномыплъу уизгъэсыкIри сежьэжат. Тутнакъэщ зыхуа-щIым уахуэдэщ...

– Уэ пхуэдэращ тутнакъэщ зыхуащIыр, абрэджыхьэ! – жиIэри Инали ещаш.

– УкъэмытэмакъкIэщIыт, улIмэ. Тутнакъэщыр зыхуэфашщэм хуэщI. Пэжщ, зыхуащIи щыIэщ, хуезыгъэщIи щыIэщ, – жиIэрт Жыраслъэн Мэремкъаным IэщIэкIыу, – уи насыпыр текIуащ, Инал: уэ тутнакъэщ тхуезыгъэщIым уащыщ. ПлъэкI кыиумыгъанэ. УзукIыну укъэзгъэувыIакъым. Ауэ, псалъэмакъ пхузиIэщи, къедаIуэ. Уэ сыпIэщIэкIуэдэнкIэ хъунуш. Абы и ужьи уитащ. Иджы уи псэр си IэмышщIэ илыщ... къру пашэ жаIэу аращ уи цIэ зэрылуар, уи псэ згъэну узипашэр пашэншэ сщIынукъым. Сэ узэрысщIыхури аращ узэрыщытыр. Узэрыщытам зы мэкъалкIэ утеIакъыми, лIы узэрыхуэдэлIыр гъуащэркъым. ИгъащIэм сыкъэплъагъу хъууэ щытакъым. Иджыри аращ. Аракъэ Iуэхур. Япэм усIэщIэкIуэдэнкIи хъунут, арщхьэкIэ уи ажал къэсауэ кыищIэкIынтэкъым. Иджы, «укI» жаIэу уэр щхьэкIэ кызжаIами, узукIынукъым. Къыбгурылуа ар? Ди къру пашэр Жыраслъэн зыIэщIилъхьаш, жаIэу цIыхум я ней зытезгъэхуэну сыхуейкъым. Уэ узытет гъуэгум узыхуишэнур псэкIэ сощIэ: нобэ укъру пашэу жаIэмэ, пщэдей къаргъей ухъуауэ узытекIуэр пфыщIу уежьэжынкIэ хъунуш. ИтIанэ къаргъейр сеуэрэ кыитезгъэбагэмэ, зыми и ней кыистехуэнукъым. АпщIондэху сэри губгъуэм симытынкIэ хъунщ, уеблэмэ езы Мэтхъэнри куэдрэ псы къабзэ ебгъэфэну кыищIэкIынкъым. Ауэ лейуэ зепхьэр пхуагъэгъуну ущымыгугъ. Хейм илъ хамэм ешIэж, жыхуаIэр зышумыгъэгъушщэ. Нобэ схуээфIокI, жыпIэу укъызыхэкIа цIыхум ялъ уемыфэ, я лыр цIынэу умышх. Уэ жыпIэр хэти ишIэнуш. Езы Мэтхъэн дыдэм хьэр псафэ пхуишэну хъэзырщ. ЩIыпхуишэнур нэгъуэщIкъым, дзыхъ зыхууигъэщIыну аращ. Ухутыкъуауэ зыхуэгъазэт абы. Сэ жысIэр пэжрэ пцIырэ къэпщIэнщ итIанэ. Ауэ уи IэфракIэм уедзэкъэжынщ, сыту сыщыуат, бетэмал, жыпIэу. Къытебгъэзэж хъунукъым. Къазджэрий напигIэриIэм япэми гу лъыстащ. Зэм мелыIыч сурэт зытригъауэри шэрихьэткиIэ цIыхур кыигъэпцIаш, иджы советскэм зритыжауэ фэ фыкъегъащIэ... Сэ уни жьэгуй симыIэу губгъуэм сыкыинаш, уеблэмэ хэку сыкъыищалъхуам псы сыщэфэну сыхуиткъым. ИтIани сызэрыщытауэ сыкъонэж...

– АТІэ узыхуейр сыт? – жиІэри Инал шІэупщІащ.
– «Узыхуейр сыт», жи. КъыбгурыІуакъэ бжесІар? – жиІэри Жыраслъэн къэгубжъащ. – КъыбгурымыІуамэ, къедаІуэ иджыри: уи ІэштІым пІэтар зытебгъэхуэн хуейр нэгъуэщІкъым – Къазджэрийщ. Нобэ партым хадзыну уэ хебгъэдзакъым. Хадзмэ пфІэмыфІу ара апхуэдэу шІэпщІар? Аракъым. Зы махуэ хэбгъэ-тыпхъэкъым ар партым. Зы махуэ закъуэ! Инал Мэтхъэным къышхъэщож, жаІэу цІыхум хебгъэІэну аращ. Хэт ар зымыщІэр? Абы нэхърэ лъэныкъуэегъэз щІы Мэтхъэныр. ГуващІэхами ар зэрибгъэсыкІыну сэ сощІэ, ауэ икІэщІыпІэкІэ цІыхум къагурыІуэн хуейщ Мэтхъэным дежкІэ щІеплъэкІын лъэкпъ зэрыщымыІэр. ТегъэкІ ар уи гъуэгум, итІанэ цІыхур здэпхунум ху, къэгъазэ имыІэу. КъыбгурыІуа иджы? Зэгуэр, мы лІыр хъумэ, жыфІэри Мэтхъэным хъумақІуэу сефтауэ щытащ. Абы щыгъуи си псалъэ сепцІыжакъым, ауэ нобэ а лІыр схъумэнщ, жысІэу и ужь ситынкъым. Зи псалъэ епцІыж слъагъу хъуркъым игъащІэм. Уэ узибийми, уи псалъэ уепцІыжыркъыми – ар фІыщ. Къэбэрдейм я пашэр уэрами Къазджэрийми си дежкІэ тІури зыщ. Къулыкъу яхуэсцІэнщ, жысІэу фи ІэмыщІэ зислъхъэнукъым. Къазджэрий фи деж нигъэзаци щықІуэдын мэлъыхъуэ. Абы и гъащІэр кІэщІ щІы, Инал. Уэ щхъэ умышІрэ, жыпІэнкІи мэхъу. Абы и гъащІэр езгъэухыныр куэдрэ, ауэ ар нэхъ зыщІапхъэр уэращ. Уи нэм къыщІэуэр, уи гум иримыхъыр зэхуэпхусурэ хэкум ибгъэкІыу солъагъу. Къэбэрдей хэкур зэрыхэкуу я щІапІэм псы ибгъэжыхъыжыну мурад пщІами, Къазджэрий къыппэрыуэнкъым, уеблэмэ дэІэпыкъуэгъу пхуэхъункІэ хъунщ. Хъуэжэ ещхъу алыхъыр здеІэмкІэ еІэн хуейщ, жиІэурэ унэ къауэр къыгъэуэнщ, абы уиунэхъукІыну и гугъэу. АТІэ уи нэ къеІэм и псэ еІэ. Къазджэрий дэІэпыкъуэгъу пхуэхъункъым. Ар уэ пІэщІэкІуадэм, бэлшэвыч укІыкІэу фыукІмэ, хэти къыгурыІуэнщ фэ фщымыщ къыфыхъэ зэрымыхъунур. Иджыри зи гугъэ щыІэщ фи гугъу къэзымышІ и гугъу фымышІыну. Сэри си гугъащ ар, сыщыуэрт абы щыгъуэ. Фэ фызыхуэмейм цІэ къыхувогъуэт: молэщ, хъэжыщ, кулакщ е подкулакщ, жыфІэурэ. ЦІэ къызыхуэвгъуэтым и унагъуэбжэр хувощІ. АТІэ Къазджэрий и унагъуэбжэри хуевгъэщІыж, уи адэр абы и адэм иукІыу фи унагъуэбжэр зэрыхуивгъэщІыжауэ щытам хуэдэ къабзэу. Щхъэ пщыгъупща уэ уиль пщІэжын зэрыхуейр?

Ныщхъэбэ абдеж щызухынщ. Ауэ Іуэхур духыркъым. Аргуэру дызэхуэзэнщ. ДызэгурыІуауэ къыщІэкІрэ – хъарзынэщ, хъымпІар сыкъыумыщІауэ къыщІэкІрэ, нэгъуэщІ зэхуэзэкІэу дызэхуэзэнщ. Шыпэрызауэ къэдублэм япэ кІакхъу щІэзычыну сэрэщ.

– КІакхъу япэ щІэзычыну къуэгъэнапІэ къыдэукІыуи щІы, – жиІэрт Инал, – къыхуэгъуну иремыгугъэ. Хабзэм зептрэ уи унэ уекІуэлІэжмэ, уэркІэ нэхъыфІу къыщІэкІынщ. ШынагъэкІэ

сымышцІэн сыбгъэщІэну ухуежъэмэ, ущІегъуэжынщ. ТІум ди унафэри хабзэм ищІынщ.

Жыраслътэн зыкыызэкъуихащ:

– Къэрал хабзэ жыпІа?

– ЖысІащ.

– Лажъэ имыІэу си щхъэгъусэр зыукІа хабзэри? Ар хабзэ хъурэ? Кхъэ мащэм хуэдэщ а хабзэр, уахърэ урадзэн хуэдэу хъэзыру. Ауэ нэгъуэщІым мащэ къыхуэзытІыр мащэм ихуэжынщ. Уэ цІыхум къахуботІыр мащэ, Инал. Хуэсакъ, кыпщІІэ-кІуэнкыым. ЛІо, къэрэхъэльткыыр зэхуэфшэсауэ колхоз жыфІэу, бэлыхыыр щІатевгъэльтыр? Колхоз хъурэ псоми зы шхыІэн ятепІауэ? Уэ укІуэу щхъэ ухъмыгъуальхъэрэ, ар фІымэ? Уигу иримыхъу ара? Пэжу, уи фызыр умыгъуэтыжынкІэ хъунуш...

– Щыгъэт! – жиІэри Инал къылтащ. Жыраслътэн щигъэтыну и мурадтэкъым:

– НтІэ, цІыхур дэнэ здэкІуэр? А колхоз шхыІэн щІагъым зэрызехъэу щІэпщхъэрэ хъэмэ дэнэ? Си дежщ здэкІуэр, Инал! Си дежщ. Шыи жэми зимыІэ къулейсызхэр подкулачник, жыфІэри вгъэштауэ си деж къокІуэри къызолтъІу: «ДрагъэсыкІ, дагъэунэхъу, зыгуэркІэ къыгтщхъэщыж», – жаІэри. Къэрэхъэльткы пашэр уэратэкъэ? Уэ уи деж къокІри уэркъ лъэпкыым кыыхэкІа Жыраслътэну дыгъуэгъуакІуэу къэгъуэгурыкІуам деж къокІуэ. Абы я закъуэ? Молэхэри къокІуэ. БгъуэнщІагъым щІэсу нэмэз ящІ. Ялыхъ, уи ней цІыхум ящыбгъэхуэнум, Инал щыгъахуэ, жаІэри алыхъым йолтъІу.

Елдар отряд и гъусэу адэкІэ-мыдэкІэ щохушщ. Нэхъыбэ игъэтІысыху, си деж къакІуэр нэхъыбэж мэхъу. Елдар батэкъутэр игъэшын и гугъэщ, Аралъп Залымджэрий ещхъу. Ауэ, шы хъарзынэ кысІэщІигъэхъащи, ари фІынщ. Берычэт бесын схужелэж, ухуэзэмэ. КІуапІэ имыІэу шыщ. Абы хуэдэ игъащІэм сытесакъым. ЦІыхуу си деж къэкІуар куэдыщэ хъуауэ схуэгъа-шхэркыым. А къомыр зыщІэхуэн бгъуэнщІагъи дэнэ кыпхын. ЩыІэ узыр къахыхъауэ хъэлэщ. Фи унэ фыкІуэж, яжесІэ щхъэкІэ – дэнэ. Ядэркыым: «Инал дызэщІикъуэнурэ Соловки дригъэхунуш», – жаІэри. Зы махуэ зэхуэсшэсщ псыхъуитІым дэсри къэзгъэгугъащ: Инал зыхуэзгъэзэнщи фэр щхъэкІэ сельтэунщ, фи унэ, фи жъэгу фекІуэлІэжрэ фылажъэу фи быным фыхъсыжмэ, Инали нэгъуэщІми фи гугъу къамыщІыну, жысІэри. Аращ нэхъыбэу нобэ укышщІэзгъэувыІари.

– ЛыкІуэ хъарзынэ къагъуэтаи...

Жыраслътэн и псалъэр иухатэкъым:

– Уэ лыкІуэ уащІынуми ялъагъурт. ЦІыхум я гур зэщыбгъэуащ, Инал. Адыги, къушхыи, урыси – кыпхуэмыарэзыр куэдщ. Урысу станицэм дэс Іэджи хэкум ибогъэкІ. Ахэр дэнэ кІуэми – Россейм икІыркыым. Ауэ адыгэр, къушхъэр хэкум ибгъэкІмэ, унэм къышщІэпхуэрэ губгъуэ нэщІым ипхуа хуэдэщ. ИлІы-

хьынщ. Араш ахэр си деж кышцІэкІуэр. Си деж кыакІуэ щхьэкІэ, сыт яхуэсщІэн? Сэ симыІэр дэнэ кыахуисхын? Абыхэм хуэдэ кыабзэу, сэри унэм сыкышцІэпхуауэ губгъуэм ситщ. ИтІани а кыомыр сфІэгуэныхьщ. Сигу ящІогъу. ИгъащІэм цІыхур дауэ псэурэ, жысІэу сегупсысакъым. Сэ зи ужь ситар уошцІэ – Тэрчрэ Псыжырэ я кум хэт сыт хуэдэш иІэми сщІэрт. Шы и Іуэхущ сэ сызыхэтар. Иджы мо шхын щхьэкІэ зетелІэ кыомыр здэсхьынур сымыщІэу сакъыхэнащ...

– Дыгъужьым мэлыфэ зытрегъауэ! – жиІэри Инал кышцІэ-нэкІащ.

Жыраслътэн и псалтър ээпигъэуащ.

Инал жиІэн иІэт:

– ПцІыщ ар, зы кыэмынэу. Уэ узкІэ уозауэр, узым сыту уигъэшына? Шхын щхьэкІэ лІэм уигу ящІэгъумэ, сапым игъэлл ашыр псым хэбдзэурэ колхозышхэр хьэлэч щхьэ ебгъэщІа? Уэрмырауэ пІэрэ конзаводым я шыбз гуартэм ятеуэу шыбз псэф кыомыр бгым щхьэщызыгъэхуар? Шыбз дапщэми щанэжа уи гугъэ? Хэт уи гугъэ а шы кыомыр зейр? Къэрэхьэлткъым вапІэу диІэр зывэр, тезысэр хэту пІэрэ?

Жыраслътэн идакъым:

– АтІэ Елдар шууэ кыыткІэлъыжэу дэ лъэсу кыэдбгъэжы-хьыну ара узыхуейр? Абрэджу губгъуэм ушиткІэ, шы гуэри ушэсынщ... А зи гугъу пцІы дыдэр уи дежкІэ нэхьыфІыжу кышцІэкІащ. Дэ шищэ кыэдубыдауэ щІы, уэ конзаводым я шыр кыеІыпхыурэ колхозым ибот, Жыраслътэн колхозышшыр эщІи-кыуэри кыуршым дихуауэ дэтщ, жоІэри. Ар щхьэусыгъуэ хьар-зынэ кыыпхуэхуаи, кыэралым дзэм хуигъашхэ шыр колхозым ятебгуэшэн щхьэкІэ. Фи партчисткэм сахэтауэ щытамэ, си Іуэхут лъэщІыкІэ кыекІукІэ сэ уэ узмылтэщІтэм. Ауэ зышумы-гъэгъупщэ, Инал, мо цІыху кыому дэхуэха хыуам я лъыр зыщІэ-жынуэр сэраш. А кыомыр Іисраф хьунуш. Сэ зыдэсхьыни сиІэ-къым, яхуэсщІэфыни щыІэкъым. Сэ унэу кыысхуэнар бгъуэн-щІагърэ мээрэщ. Ауэ Жыраслътэн тхьэр нахуэу егъэпцІ, уэ уи щхьэр абы хыуимыгъалтхьэм. Араш сэ хабзэу сиІар. Хейм и лъыр хамэм ещІэж. Уэ уи хабзэм хуэдэкъым сысейр – сыза-хуэщ.

Инали жиІэн ищІэжырт:

– Лло, щхьэ умышцІэжрэ? Жыраслътэн кыокІуэ жаІэмэ, сабийр шынэу щыткыэ? ДыгъуэгъуакІуэу кызыкІухьам уащышцакыэ? Мы кыуэ дыдэ иджыпсту дыздыдэтым зыгуэр шумукІауэ пІэрэ? АтІэ уэ зэхэпщІыхьа кыомыр пхуэзыгъэгъуа хабзэр, советскэм и хабзэр, щхьэ пщыгъупщца?

Жыраслътэн ар идакъым:

– Уэшх кыешхыу псы кыиуам тракторыр щІивамэ, ар сэ щІезгъэвауэ жызыІэ хабзэр хабзэ? Уэр дыдэм цІыхум ятеплтхьа

бэлыхьыр нэгъуэщIым кыфтрилхьаш, жыпIэу лажэ зимыIэр бгъэунэхъуу ари хабзэ? – жиIэри.

– ДызбгъэдэгъэкI иджы. Дэ тIур дызэгурыIуэнукъым, – жиIаш Инал, щIэнуIамэ щIэ, жиIэу къригъэкIыу.

Жыраслээн игугъэххакъым а зэбиитIым я псалтэр апхуэдизу кIыхь хъуну.

Инал, еплъщ Жыраслээни, и псалтэм кыпищаш:

– Къазджэрий и губжь сэ кыщIыстеплхьэни щыIэкъым. Абы и Iуэхур щхьэхуэщ... – жиIэри.

– Къазджэрий сепсэлэну сыхуеймэ, ари къэгъуэтыгъуей-къым... зы партым фыхэтщ, фызакъылэгъууи кыщIэкIынщ, куэдщ зэжетIари. Щхьэ гъэвакъым дгуэшыр. КIуэ, уи гъуэгу тет. Нэкъым удэкIым, уи машинэр щыту ухуээнщ. Ауэ бжесIам егупсыс, ущIегъуэжынкъым. Зегъэхь, къолусэIамэ, си Iуэхуш, – жиIэри Жыраслээн и кIэрахъуэмкIэ гъуэгур Инал

иригъэлъэгъуаш.

АдэкIэ ущIэгувэн щыIэтэкъым.

Инал хуэмурэ къуэ кIуэщIым кыдэкIыжыну къежъаш, абы и ужьым Жыраслээн кIэщIу итт. Мэрэмкъаныр къэуIэбжъаш: е си щхьэпхэтIыгум кытриубыда, е си щIыбым къригъэпща маузерыр, жиIэу. Инал и дамитIыр дришеят гузавэурэ, арщхьэ-кIэ дэкIыпIэм нэс къэсыжаш, зыри къемыуэу.

Гъуэгур цIэнтхъуэрыгъуэти, Инал джалэ пэтащ. Сэтейм кытехьэжмэ, зи щхьэ баштлыкъкIэ фIэпхыкIахэр адэкIэ-мыдэкIэ щытщ.

Машинэр жыжьэтэкъым.

Жыраслээн унафэ ищIаш:

– Фелусэнщи, сабэр кыфхезгъэхынщ! – жиIэри.

Инал, екIи фIыкIи псалтэ жимыIэу, машинэм итIысхьэжаш. Шоферыр гузэвэщати, машинэр зэрызэщIигъэнэн хуейр занщIэу кыхуэгупсысыжакъым.

Инал шоферым зыкыхуигъэзащ:

– Хуэмурэ нэгъакIуэ, – жиIэри.

Шоферыр къэпщIэнтIат.

Инал и фызыр и гум кыхьаш, кыспэплтэу щысу кыщIэкIынщ, шхын сытхэри игъэхьэзырауэ, жиIэри.

Верэ Павловнэ и хабзэт Инал нэсыжыху мыгъуэлъыжу. ХьэщIэ гуэр нобэ диIэн хуеят, жиIэу абыи егупсысаш Инал. МашинэрагагъсэрагъкIэ гъуэгу кытехьэжаш: кIэнауэ датIыкIам дэнэ пэтащ.

Инал и щхьэм хузэгупыжырт, Къазджэрий БэтэгъэкІэ зэрыкІуэнур Жыраслъэн щхьэ жесІа, жиІэу. Мэтхъэнымрэ абыррэ дауэ зэхуыщтми, а тІум я унафэр зыщІыр Жыраслъэнтэкъым. Политикэр Іуэху Іэджэуи зэхэлъщ, политикэм деж уззакъылэгъуу ущымыту уздэпсэу, уздэлажъэ щхьэ мыхъурэ? Абы хуэдэу игукІэ жиІэ пэтми, Инал хъэкъкІэ и фІэщ хъуат политикэкІэ узэныкъуэкъуныр ныкъуэкъуэкІэу щыІэм ящхьэу. Гъуэгу утехъэ хъурэ уздэкІуэнур умыщІэу, зэгъуси ухъунукъым, зыр занщІэу кІуэнур ежьэрэ, адреим лъэныкъуэкІэ щыхишмэ.

Мэтхъэныр акъылэгъу хъуакъым.

Астемыр сымэ спектакль нэужьым кыщыкІуа пщыхьэщхьэм Инал ар и фІэщ хъуащ, шэч лъэпкъ кыытримыхъэжу. Мэтхъэныр Бэтэгъэ зэрыкІуэнур Жыраслъэн жриІами, ягъэ кІыну кыыщІэкІынтэкъым. Зэхуэзэ хъунут а тІур. Зэпсэлъэнымэ, къапсэлъын ягъуэтынут. Зызэраупсеймэ-щэ? Къазджэрий къэрабгъэкъым, Жыраслъэн щхьэкІэ пхуикІуэтынукъым. Езы Жыраслъэн жыпІэнууи – зэрыплъагъуш. Пхъашэщ, губзыгъэщ. Зызэраупсеймэ, тІум языр хэкІуэдэнщ, дэтхэнэр хэкІуадэми, Инал щІэгузэвэн щыІэтэкъым.

Верэ Павловнэ абы ядэмыкІуамэ, арат. Хьэуэ, бгъэкІуэнур Іэмал зимыІэщ.

Абыхэм егупсысурэ, Инал гу лъытакъым Налшык къалэ кыызэрысыжам. Уздыгъэ нэхур пшагъуэ гуэрэным гъуабжэ-гъуабжэу хэлпъагъуэрт.

Шоферым зыкыищІэжа къудейт:

– Дауэ дакыІэщІэкІа дыпсэууэ! – жиІэри.

Инал унафэ кыыхуищІащ:

– Абы и хыбар псэ зыІутым жепІэнкъым, – жиІэри.

Машинэр къэувыІащ.

ТІоуІрэ етхуанэ псалъащхьэ

ТХЪЭМ ЗЭРЫЖИІАУЭ ХЪУРКЪЫМ

Инал и нэгу щІэкІам щыгъуазэ зыри ищІакъым.

Верэ Павловнэ кыгурыІуат зыгуэр кыызэрыхъуар, арщхьэ-кІэ ущІэупщІэкІэ мыхьэнэ зимыІэт – Инал зыри кыыбжиІэну-къым. ФІыуэ сыжеймэ, нэжэгужэ сыхъуауэ сыкъэтэджыжынщ, жиІэу Инал гъуэлъыжами, нэху кыызэрэкІуу, зэрыхуеяуэ кыы-щІэкІакъым.

Пщэдджыжьым жьыуэ Елдар кыыщІыхъащ, Ростов кыкІыжауэ.

Инал шхыдэн хъэзырт. Дыгъуэпшыхь зыхэтам и бэлыхьыр Елдар хуихьыну арат Инал зыхуейр. АрщхьэкІэ Елдари ІэнэщІу къэкІуатэкъым, хыбар кыихьри къэсыжат. Инал зихуэпаш, Елдар кыыщІэкІуа хыбарым едаІуэу езыр щызэгупыр жиІэу, ХьэфІыщІэ и кыдыру, Елдар игъэлъэну.

– Зэрыхъунур арати хъуащ, жыхуаІэм хуэдэщ, – жиІэри Ел-

дар кыышИдзащ.

Абы и кыышИэдзэкІэр Инал и гум ирихъакъым.

Елдар хыбар кыыхъари щІагъуэ дьдэтэкъым. Бурун къуажэ хъэрийкурий кыыщыхъуар кызыыхэкІар зрагъэщІэну Елдар ираджат Ростов. Абы и хыбарыр зэрыжиІэн хуеймкІэ Иналрэ Елдаррэ зэчэджэщауэ шытащ. Елдар крайком партми ГПУ крайуправленэми доклад щыщІащ, зэрызехъэ къэхъуам и пэжыпІэр яригъащІэу. Абы и хыбар Мэзкуу нэсащ. Иналрэ Елдаррэ зыщыгугъам шыщыІэтэкъым, Бурун къуажэм кыыщыхъуар Іуэхушхуэу къалытащ. Уеблэмэ комиссэ къагъэкІуащ, Елдар и гъусэу. Инал нэхъ игу иримыхъар комиссэр аратэкъым, комиссэм я пашэу къагъэкІуа Къурашэ Къасымт. Инал ищІэр крайпрокурорым и къуэдзэу Къурашэр зэрылажъэр ара къудей-тэкъым.

Фельетоныр зытхам и пэжыпІэр Елдар кыищІатэкъыми, абыи нэхъеижу зэгуйгъащ Инал.

Иналрэ Къасымрэ зэкъуажэгъут. ЩыщІыкІум щыгъуэ тІури зы школым шызэдеджат, ныбжъкІи зэрагъэхъ шыІэтэкъым. Илъэс зытІуш зэдеджа иужь, Къурашэр мыдрисэм щІэтІысхъэри Къазджэрийрэ абырэ зэныбжъэгъушхуэ хъуащ. Степан Ильич и кыышым шызэхуэсу шытам яхэтащ Инал ещхъу, арщхъэкІэ Къурашэхэ я щІалэ цыкІум нэхъ зыдэджэгумэ фІэфІыр Къазджэрийт. Инал и анэ Урарэ и къуэр мычэму иуцийрт, Къазджэрий нэхъ нэ лейкІэ еплъыну, ныбжъэгъу ищІыну. Урарэ зытегузэвыхъыр си щІалэм силъ сщІэжынщ, си адэр зыукІа лъэпкъым себиинщ, жиІэу и гум къэмыкІащэрэт, жиІэу арат.

Езы Къазджэрий идэртэкъым Инал и гъусэн, Инал ар зи зэраныр Къасыму кыыфІэщІырти, Къурашэхэ я щІалэ цыкІум хузэгупырт. Къасымрэ Къазджэрийрэ къурІэныбзэрэ зэчыркІэ уатекІуэну Іэмал зимыІэт. А тІум Инал зэратекІуэр бэнэнрэ ІэпщІэлащІагъэрэт.

Къасымрэ Къазджэрийрэ зэныбжъэгъуу, фІыуэ зэрылъагъуу зэрышытам хуэдэ къабзэу къэнэжащ. Уеблэмэ Мэтхъэныр Истамбыл шыкІуами и ныбжъэгъум хуэмыгузавэу къэнакъым, кыигъээзжу Мэзкуу кыыщыкІуэжами Къурашэм и гуапэ хъуащ. Степан Ильич Къурашэм фІыуэ кыыхушытащ, жаІэу Инал зэхихмэ, и гуапэ хъуртэкъым. Къээзмай и къуэ Ахъя Инал и унафэкІэ ягъэтІысауэ Къурашэм шызэхихам мурад ищІауэ шытащ а Іуэхум и пэжыпІэр зэхигъэкІыу, щІалэм кІэрылъ шымыІэмэ, кыригъэутІыпщыжыну. Инали зыгуэрхэр ищІэрт.

Мы зэныбжъэгъуитІым ягу илъыр зэгъащІэ, жиІэри Инал унафэ хуищІат Елдар. Елдар письмоуэ Къазджэрий Къурашэм хуитхри, езы Къурашэм кыыхуитхыжри нэхъапэ щІыкІэ Елдар кыыІэщІыхъэрт. А тІум зэхуатх письмохэм ит псори Инал и гум ирихъыртэкъым. Иджы, джэдгын зи жагъуэм и пашІэм кыытокІэ жыхуалэм хуэдэу, Къурашэр комиссэм я пашэу къэкІуащ, Инал

фIы ищIами Iей ищIами зэхигъэкIыну. Елдар и гугъат, доклад ищIрэ Бурун кыщыхъуар яжриIэмэ, абы кытегъазэ имыIэну.

АрщхъэкIэ къехъулIакъым.

Аращ и псалтър «зэрыхъунур арати хъуаш» жиIэу кыщIы-щIидзар. А псор зыжриIа Инали игудахэ ищIакъым, сыту жыпIэмэ Iэ дэхъеигъуэ щигъуэт махуэм Инал щхъэусыгъуэ гуэр ищIу Iуашхъемахуэ лъапэкIэ кIуэну и мурадат Верэ Павловни и гъусэу, зымахуэ-махуитI зигъэпсэхуну, инэгумтIэкIузригъэужьыну.

Инал лэжъапIэм кIуэну унэм щыпIэкI дьдэми, Верэ Павловнэ кытехъаш:

– Мы унэм гъэру сыщIэс хуэдэщ. НэкIэ щхъэ укъызэмыплъ-рэ. Адыгэ фыз дэубыдам ядэр сэ пхуэдэн уи гугъэ? – жиIэри.

– Лло пщIэнур? – жиIэри Инал кыызэплъэкIаш.

– Сэри сщIэн щыIэщ. СыщIыхубзми, схузэфIэкIын Iуэху къэзгъуэтынщ.

– АтIэ хъарзынэкъэ. Уи щхъэ зэрытебгъэун гуэр къэгъуэт, – жиIаш Инал, и псалтър Верэ Павловнэ кызэрыгурыIуэну щы-кIэр имыщIэу. Псори кыщыгурыIуар лэжъапIэм къэкIуауэ телефоныр кыщцеуам щыгъуэт.

Къурашэм и псалтър жыжъэ кыщыщIидзаш. Нэхъапэ щы-кIэ щIэупщIаш хэкум лэжыгъэр зэрыщекIуэкIым. Инал фIэ-фIыжът абы тепсэлтыхъыну. Дэнэ сыт завод е фабрикэ щашIми, унэ, школ, сымаджэщ, клуб ящIми, ахъшэу текIуэдэнур зыхуэ-дизри, зыхуэчэмри, зыхуэныкъуэри, псори гукIэ ищIэрт, рабо-чэу яIэри сытри. Хэкум плану иIэу Инал имыщIэ щыIэтэкъым, а Iуэху къомым езыри дихъэхауэ и ужь итт емызэш. Цемент, пхъэ, гъушI Iунэ, хъэпшып, къэнжал – хэкур зыхуэныкъуэр дэнэ кыха хъуну, жиIэу нэхъыбэу арат зэгупсысыр.

Инал Iэмалу кыигъуэтым щIэ щIэттэкъым. Нэгъабэ щыхуу Iэджэ мэзым ишат къушхъэмышх, кхъужьщIыкIу, мы къаригъэ-щыпыну. Къащыпа къомри север лъэныкъуэмкIэ иригъэшаш, пхъэбгъу, пхъашхъэ къахъуэжыну. Абы кыпэкIуэу иджы, ма-хуэ къэс жыхуаIэм хуэдэу, вагон Iэджэ къокIуэ, пхъашхъэрэ пхъэбгъурэ ярылгу.

Абы и гугъу ищIурэ Инал мэдыхъэшх, Къурашэ Къасыми фIэхъэлэмэту йодаIуэ, зэзэмызэ зыгуэркIэ щIэупщIэу. Инал сыткIи еупщI – тхыль къиштэнукъым, гукIэ ещIэ.

Къасым къеупщIаш:

– Кхъуэлым зептауэ зэхэсхащи, пэж, Инал? – жиIэри.

Инал кыигупсысам ари ящышт.

– Сэ кхъуэл схуэшхыу щымытми, зышхым дыпэрыуэр-къым, – жиIэрт Инал. – Бжыхъэр кызэрысу, аргуэру мэзым дыщIохъэри кхъуэ кыдоукI. КъэдукIар дошыури гъушI Iунэ, цемент сыткIэ хуейм идохъуж.

– Изыр изкИи?

– Ныкхуэр изкИэ щетти кхохуэ, – жиІэу Инал дыххэшхырт. – Кххуэр кыдыдомэшІэкІ. Иджы си гугхэраш: кххуэуэ зыкхьом мэзым щІэдутІыпщхьэнщи, щІэбэгхуыхынщ. Степан Ильич жесІат абы и хыбари, дыххэшхащ. Бжыххэр кхэсмэ, щакІуэ кхэкІуэну сыкхьигхэгугащ. КхакІуэмэ, хэххуэныгхэу диІэр едгхэлхэгхуонщ.

– Хэххуэныгхэри ххэрзынэш, Инал, ауэ фыщыххуэ кхэмыххуу пІэрэ? – жиІэри Кхасым щІэупщІащ. – Фи Іуэхур ефІакІуэ защІэу, фи игхэххуапІэр нэхх куу ххуэ зэпыту аращ жыпІэр. Ярэби, фызыхуэныкхуэ, ныкхусаныгхэ гуэр Іуэхум сыту кхыхэмыкІрэ, – жиІэри Кхасым нэгхуэщІ щІыпІэкІэ ххуащ, – уэ чистить ушащІым ІэджэмкІэ уагхэкхуэншауэ жаІэ. Псалхэм папщІэ, Инал кхэралым и мылькукІэ колхозыр кхьІэтыну и ужь итщ, жаІэу. Уеблэмэ фельетон гуэри абы теухуауэ седжащ...

Инал и нэшхыр зэшІиукІащ.

– Ятхащ фельетони. МащІэ ятхрэ. Адрейхэм дакхызэрыкІэрыхуар кхэзгхэсэбэпу жаІэ. Дауэ кхькІэрыхуныгхэр кхэбгхэсэбэп зэрыххунур?

– Аракхэ сэри сымышІэр.

– Пэжщ, Кхэбэрдейри Балхкхэрри – лхэпкхьитІри адрейхэм деплхыт ххунукхым – дакхькІэрыхуащ. АтІэ ар дэ ди зэран! ТфІэфІу е ди акхылым кхьимытІасэу дакхькІэрыхуа? НтІэ, осетинхэр е абхазхэр япэ ищауэ кІуэмэ, дэ дыщысын хуей мырамысэм дыбгхэдэсу? Яужь дыкхьинамэ, ди пІэм зитчу дежхэн хуейкхэ. Армырмэ адрейхэм социализмэр яухуэнщ, дэ дынэмысурэ... Ди цІыхум тхыль зэрагхэшІэху зытІэжхэ ххунукхым. Тхылынщхуэ марксизмэр кхагурыІуа зэрыххунум и ужь дитын хуейщ. КхагурымыІуэр, нэкІэ ялхэгхумэ, кхагурыІуэнущ. Партым ди тхэкІумэр еІуантІэ: фыщыпсэу щІыпІэм елхытауэ фи Іуэху зефхуэж, желэри. АтІэ ди щІыпІэр адрейхэм я щІыпІэм сыткІэ зэремыщхьыр? ДакхызэрыкІэрыхуамкІэ, яужь дызэритымкІэ. Ди кхькІэрыхуныгхэр кхэру щІын хуейщ, нэхх псынщІэу дигхэкІуэтэн хуэдэу. Ди пІэм дис ххунукхым, дриххэжхуауэ дымыкІуэмэ, адрейхэм дальэшІыххэнукхым. КхьбгурыІуа? Уриххэжхуауэ укІуэн щххэкІэ, ххэлхэ птелхыр тІэкІу гхэпсынщІэн хуейщ. Аращ селхэІуу ди колхозым ятель планыр, налогыр нэхх мащІэ щІезгхэшІари. Ар зигу иримыхх щыІэу кхьщІэкІынщ: Инал государствэм и мылькукІэ колхозыр кхьІэтыну и мурадщ, колхозыр аракхым зэтын хуейр, колхозым итын хуейщ, кхэралыр бей ххун папщІэ, жиІэу. Абы жаІэри сощІэ, сэсщІэри сощІэж. Степан Ильич сызэрелхэІуар кхьсхуищІащ: ди планри ди налогри тІэкІу тхьриІэтыкІащ. Агрогород дощІ. Совхоз зыдогхэпэш, социализм жыхуаІэр цІыхум нэрылхэгхуу едгхэлхэгхуону. ТІэкІу дэкІынщи – ди шыр ятежауэ плхэгхуонщ.

Дэри япэ дишмэ, дэ адреихэр кьакIуэрэ кьыдэплъынщ, мыхэр ди ужь итащ, ди япэ дауэ ищыжа, жаIэу.

Къасым абы занщIэу еувэлIакъым:

– Шы кьызэдэжэм щIалэ цIыкIу зытесыр, дауи, нэхъ кьатэ-жынщ, лIышхуэ зытесым нэхрэ, – жиIэри.

Инал, и нэ лъэныкъуэр щIиукъуанщIэу зыри жимыIэу тIэкIу гупсыса иужь, абы и жэуапри кьигъуэтащ:

– ЩIалэ цIыкIу зытесыр япэ ищмэ, ягъэ кIынкъым. Абы кIэлъыжэурэ мыдрейхэри нэхъ псынщIэу кIуэнщ, – жиIэри.

– Жыраслъэн ещхьу. Жыраслъэн зэщэр советскэ властым и пэ зыкъыргъэхуэну аращ. Абрэджу къуршым ихъэжыр кIуэ пэтми нэхъыбэ щIэхъур сыту пIэрэ атIэ кьызыхэкIыр? Агрогород щегбъэщI псыхъуэ дыдэм хъэлэбэлыкъыр дэхуэркъым.

– Адыгэм игъащIэм цIыхум хуамыгъэгъуу шытар пщIэрэ? – жиIэри Инал кьызэкъуихри еупщIащ.

– Сыт?

– ЦIыхубзым лей ехыныр, унэм мафIэ едзыныр. А тIум языхэз зыщIам и судыр укIкIэ ящIами, хуэфашщ, жаIэу шыгтащ. Ауэ хъыджэбз яхыныр абы шыщу шыгтакъым. Адыгэм я пIальэ зымыщIэм ар кьыгурыIуэркъым: хъыджэбз яхыныр делагъэу, емыкIуу, хабзэншагъэу жаIэр. Ауэ а хъыджэбз яхымы е зыхымы еупщIыт. ТIуми я гуапэщ, яхымырэ зыхымырэ абыкIэ зэгурыIуамэ, хъыджэбзым кIий, гуо хуэдэу зищIми – фэрыщIыгъэщ. ЩIалэм и Iуэхури щхъэхуэщ – фIэмыфIым ихърэ?... АтIэ а хъ-лыр адыгэм дэнэ къраха?

– Тхэлыщ абы хуэдэу хъэл.

– Абрэджу къуршым ихъэжыр...

– Догуэ, хэт ар кьызыгурымыIуэу кьэплъытэр?

– Хэти ирехъу. Урыс дыдэуи щIы. Ди хъэлыр абы кьазэрыгурымыIуэм хуэдэ кьабзэу, адыгэм бэлшэвычым я мурадыр кьагурыIуэркъым. Дауэ атIэ ар кьагурыIуа зэрыхъунур? ТхылькIэ? Тхыль ямыщIэмэ-щэ? Ди мурадыр нэрылъагъу ящыщIын хуейщ. ИтIанэ, абрэджу емыжъэжу, колхозым кIуэнущ. Ди мурадыр я фIэш щIыф закъуэ. Аращ абы и Iэмалыр. Дэ рабочэ класс диIэкъым, щIэгъэкъуэн хэт кьытхуэхъунур? Унафэ кьытхуащI: фи совхозыр хъуркъым, ар зэтефкъутэжи, Iэщыр нэгъуэщIым ефт, жаIэри. Ди Iэщыр хэкум итхуу сыт нэгъуэщIым щIеттынур? Дэ дгъашхэмэ щхъэ мыхъурэ колхозым ятедгуа-шэрэ. Ар зылъагъум ядэнт. Абы цIыхур зэхэзехуэн, гуитIшхытI ещI. Ди Iуэху зехъэкIэмкIэ мыарэзыр, кьытхузэгупыр йоуэри къуршым иохъэж.

– Сэ арауэ кьэслъытэркъым?

– АтIэ, сыт?

– ЦIыхур буцийркъым, залымыгъэкIэ, IэпщацагъэкIэ Iуэху ибогъащIэри аращ, – Къурашэм ар жиIэри Инал и нэгум щIэ-плъэу щым хъуащ.

– Хэт жызыІэу зэхэпхар?

– Зыми. Сэ щхьэ сфІэткьэ? «Хьыджэбз яхьмэ – ар ди хьэлщ», жоІэр. Аруи дыгъэщІ. АтІэ дин зыІыгъым щхьэ уахуэлъэ, дин Іыгъынри адыгэ хьэлщ. Зыгуэрым ущысхьын хуейкьэ. Дин хыфІидзэныр тынш уи гугъэ а диныр хьэкъыу зи фІэщ хьуам дежкІэ? Уэ диныр зи фІэщ хьуар хэкум игъэсын бдэркъым.

– Къазджэрий, Мэтхъэным, аращ жиІэр.

– Къазджэрий лІы делэу къэслъытэркъым сэ. – Къасым и щхьэр кьйІэтри Инал и нэгум щІэплъати аргуэру модрейр еплъыхащ. – Къазджэрий дунейр къутэху жиІэнкъым абрэджныр адыгэ хабзэу.

– Сэри жысІэркъым.

– Аракъэ иджысту жыпІам кьикІыр?

– Лъэпкъ къэс хьэл зырыз зэраІэр Сталинырщ жызыІар.

– Дауэ зэрыжиІар?

– Социализмэм нэхъ и гъунэгъу дыхъуху, класс зэныкъуэкъур къэбырсеинуш. Ди бийр нэхъ ерыщ екІуэнуш. Аращ Сталиным жиІар. Сэ жысІэр абы зыкІи текІыркъым. АтІэ цыхур гъэсэн хуейщ, я хьэр здэщыІэм шэн хуейщ, зэакъылэгъу щІын хуейщ. Партийнагъэ яхэлъу, я мурадыр зыуэ пщІынщи, гъуэгу тэмэм тепшэнщ. Абы техьэн зымыдэр лъэныкъуэегъэз пщІынщ. Троцкэр плъагъуркъэ, социализмэм кІуэн идатэкъыми, и джабэр щІаудри лъэныкъуэ ирагъэзащ... Догуэ а фельетон сэр щхьэкІэ зытхам фІы хуигугъэ уэ? Абы хуэдэхэрщ дэ дыкъэзылъягъу мыхъур... АтІэ япэ игъэсыкІын хуейр абы хуэдэрщ...

Инал къызэрыкІауэ ирекъутэкІ. Къурашэри щыму щысащ зыкъомрэ, итІанэ щІэупщІащ:

– Сыт щыгъуи уигу иримыхьыр лъэныкъуэ ебгъэзуи? – жиІэри.

– Сыт щыгъуи. МыжурэкІэ епІулІыжу ари.

– Іэу. МыжурэкІэ фІэкІа хушхъуэ епхьэлІэнукъым. Ара? Уэллахьы, сэ ар сфІэмызахуэ. МыжурэкІэ епІулІыныр гугъу? Сэкъатыр здэщыІэр къэбгъуэту хушхъуэкІэ бгъэхъужыныр куэдкІэ нэхъ гугъуш. Хэт иджы мыжурэкІэ епІулІыну? Хэт дзэр зэбутІыпщыну? Уэ къыпщышынэу къуршым илгъэдэжа джэдыгу пІаргъхэр ара? Догуэ ахэр советскэм и бийуэ къэпльытэрэ? Уэллахьы, имыбий атІэ. Ухуеймэ, советскэм щхьэкІэ зезыгъэукІын яхэмытмэ, сэ жысІэр пщІыщ. Абы нэхьрэ дахэкІэ я унэ къэшэжи нэхъ захуэщ.

– Ар сэри зэхэсахщ. Куэди щІакъым зэрызэхэсхрэ – дыгъуасэщ.

– АтІэ, зэхэпахамэ, дэгъуэкъэ. Хъунщ. Псори щызэхэпахкІэ, куэдщ дызэрызэпсэлъар. Ди Іуэху и ужь дигъыхьы нэхьыфІщ. Уэ дэрэ дызэгурыІуэнукъыми – дызэгурыІуэнукъым.

– Пэжуи къыщІэкІынщ.

– Псори хъунщ. Мы бгъэтІыс къомым зэ кІэ иІэн хуейкьэ.

Ахья епщІар кыыпщІэкІуащ. Мычэмуи кыыпщІэкІуэну пІэрэ? Хуэсакъ, аргуэру зэрызехъэ къэхъункІэ мэхъу.

– Уэри сымышцІэ сыбгъэщІэну аращ? – жиІэри Инал дыхъэшх нэпщІ зищІащ.

– Хъунукъэ?

– Сыт щІэмыкхъунур? УмышцІэ зэбгъэщІэным нэхъ щхъэпэ сыт щыІэ? – жиІэу Инал аргуэру сабырыжа щхъэкІэ, и гур кыызрезеауэр зыхэпщІэу и псалъэм кыыпищащ. – Сыт щыхъыбар фи дежкІэ? Степан Ильич сыт хуэдэ? ИщІэу пІэрэ дызэрыпэпшъэр? Къазджэрий дыдэ жейм езэгъыжырккъым, Коломейцевыр зэ къэкІуащэрэт, жеІэри. И школыр нэхъ ин ещІыр, хыджэбз цыкІу кыищтэну. Иджы ахъшэр хурикъурккъыми, Степан Ильич кыдэІэпыкъуну щогугъ. Дыгъуасэ Мэтхъэныр щалъэщІым уеплъамэ, арат – мащІэ кыыщытхъуа уи гугъэ абы. Партым кыыхагъэнэжащ, школыр ІэкІуэлъақІуэу зэрехъэ, жаІэ-ри. ИщІэрэ укыызэрыкІуар?

– Дауэ ищІэн, крайкомым унафэр кыыщаштар дыгъуасэ къудейщ.

Инал хыилэм зритащ:

– ГуфІэнщ. Хуабжъу гуфІэнщ, укыызэрыкІуар зэхихмэ. ИгъашІэм фызэныбжъэгъуу фыкыыздэхъуащ, куэд лъандэри фызэрылгъэуаккъым. Пэжкъэ?

– Ы-ы-ы.

– ЗэныбжъэгъуитІ зэфІэмыкІуэдугъуэ зэрыІыгъынумэ, письмо-кІэ зэрыІыгъ мэхъу, – жиІэу Инал кыыпищэрт, – письмор письмо-мощи къонэж. Гум илгъ псор пхуэтхын? Письмоуищэ нэхърэ зэ цІыхум и нэгум ущІэплгъэмэ, нэхъыфІщ. Уэлэхъи, сэри сывохъуапсэм. Сэри ныбжъэгъу пэжым си нэ кыыхуокІ. Зэрыхъури, тхъэр согъэпщІ, сщІэмэ... фэ тІуми сывэхъуапсэу шытащ къуажэм дыщыдэсам.

Инал и гум илгъ дыдэр жиІэрэ хыилэкІэ псалъэрэ Къурашэм кыыхуэмышцІэу едаІуэрт.

– Хэт япэ зи цІэр ираІуэр жаІэмэ – уэрауэ, дауэ хъун ныбжъэгъу уимыІэу? Елдар жыпІэми, Шырыкъу ТІутІэ жыпІэми, ныбжъэгъу мащІэ уиІэ? – жиІэри Къасыми щІэупщІащ.

– Мэтхъэн Къазджэрий щхъэ яхыумыбжэрэ? – жиІэри Инал, тэмакъкІэщІ къэхъун къудейуэ, къэпсэлгъащ, Къасым и нэгум щІэплгъэу. Къурашэр лъэныкъуэкІэ еплгъэкІыу щилгъагъум, Инал щІэупщІащ: – Щхъэ уеплгъэкІрэ? Къазджэрий уэ уэщхъщ, уи нэгугъу зэи кыыщІэплгъэркъым. Ар нэхъыфІ?

– Сыт зи гугъу пщІыр?

– А уэ пщІэ дыдэм.

– Сэ сщІэр уэ дэнэ шыпщІэрэ?

– Сэр папщІэ фелъетон зытхар пщІэрэ? Ахъащ. Ауэ абы и закъуэккъым. Гъусэ иІэхэщ... гугъуккъым, адреихэри къэзгъуэ-тынщ...

– Ахья жып!а? Арат щІэбгъэтІысари?

– Сыт щІэарар?

Иналрэ Къасымрэ я псалъэр зэкІуэкІыну кышщІэкІынт, асыхъэту зыгуэр телефон къемыуатэмэ. Къэпсалъэр Верэ Павловнэт.

– Сэри сожъэ, Инал, – жиІэри и фызыр къепсэлъащ.

– Дэнэ?

– Сыт щхъэкІэ, «щІыхубз къэс бэлъто» жытІэу компан зэретхъэжбар пщІэркъэ? – жиІэу Верэ Павловнэ и макъыр телефоным кыкъуэлъыкІыу зэхэпхырт.

– СощІэр. Чисткэм иужькІэт ар щетхъэжъэну ди гугъар. Сыт фызезыхуэр?

Верэ Павловнэ кызырэыкІат:

– Дэ чисткэм сыткІэ дыхэт? Ар зи Іуэхур фэращи – гъуэгу махуэ. Дэ ди Іуэхур цІыхубз къэс бэлъто ящыттІэгъэну аращ. Щхъэж и Іуэху и ужь иретыж.

Инал кыгурыуат Верэ Павловнэ упэрыуэкІэ мыхъэнэ зэрымІэр.

Верэ Павловнэ и хъэлымкІэ – зыгуэр мурад ищІакъэ – зэфІэкІащ, къемыхъулауэ тІысынкъым. Иджы ирихъэжъа Іуэхур ялейт. ИгъащІэм цІыхубзым бэлъто щамытІэгъауэ щегъэ-тІэгъэн хуейт. Ар зэфІэкІыгъуафІэ сытми. ЦІыхухъум я фызым бэлъто кыыхуамыщэхун папщІэ щхъэусыгъуэ тІошІ къагупсы-сынущ. Верэ Павловнэ и мурадщ Саримэ здишэу, «Центрсо-юзым» я гум бэлъто из ищІу, ежъэну. Нэхъапэ щІыкІэ Бурун къуажэ кІуэнщи абы кышщІадзэнщ. Мэтхъэным зыхуагъа-зэмэ, ари зыгуэркІэ сэбэп къахуэхъунщ. Къазджэрий я гъусэу БэтэгъэкІэ дэкІуеятэмэ нэхьыфІыжт, ауэ Мэтхъэным и Іуэхур кыигъанэу бэлътоущэ пхуежъэн.

А къомыр телефонкІэ Верэ Павловнэ кыжиІащ.

Инал жиІэнур имыщІэу едэлауащ. Нэхъ жиІэну и гум илъыр жиІэ хъуртэкъым, хамэ шысти. Верэ Павловнэ дэнэ щищІэнт дыгъуэсжэщ Инал къуэм даукІыхъыну зэрыщытар. Жырас-лъэн, тхъэм ещІэ, БэтэгъэкІэ иунэтІауэ Мэтхъэным кыпэшлъэу къуэгъэнапІэ къуэс. Верэ Павловнэ, Саримэ сымэ зэгъусэу Жы-раслъэн пэщІэхуэмэ, дауэ хъуну, жиІэу Инал къэгузэват.

– Дауэ фызэрежъэнур, фымышъэзыру? – жиІэу Инал хъушІэрт.

– Сыт дышцІэмышъэзырыр? Дыхъэзырыпсщ.

– ЦІыхубзитІыр фымышынэу фызэрежъэнური дауэ?

– ДышцІыхубзитІ сытми? Мэтхъэни здэтшэнщ. Сщыгъупща-ти, Лурэ Тинэри здэтшэну къэзгъэгугъащ. А цІыкІуитІри Бэтэ-гъэ щыІащ, «рекламэ» кыфІащауэ.

Верэ Павловнэ зи гугъу ищІыр Инал зэхихауэ щытащ. Мэтхъэным Тинэрэ Лурэ къекІуу ихуапэри линейкэм ису иришэжъат. Къуажэ къэс цІыху щызэхуэса мэджыт е къуажэ

кооперацэм деж кѣувыІэрти зѣлушІэ ишІырт. ЩІалэ цЫкІумрэ хьыджэбз цЫкІумрэ линейкэм иту усэ кѣригѣаджэрт, уры-сыбзэкІэ игѣэпсалѣэрти, езы Мэтхѣэныр кѣувырт: «Мыр флѣагѣурэ? Зи бын, мы цЫкІуитІым ешхѣу, советскэм езы-гѣэпІыну зыфІэфІым и хьыджэбз цЫкІур ди школым нѣвгѣа-кІуэ!» – жиІэу. Лу ар и гуапэ дьдэт. ЩІалэ цЫкІуу ФѣкѣукІэ зэджэ шым тесу зѣрышытар и гум кѣэкІыжат. Абы шыгѣуэ Лу зышІэхѣуэпсыр Тинэ и гѣусѣу шы щІыбым, циркачым ешхѣу, теджѣгухѣу, щхѣэкІэ шы пхѣшІым теувѣрэ шыр игѣуэу и ныбжѣгѣухэм закѣригѣѣлѣагѣуну арат. Иджы зышІэхѣуэпса дьдѣр кѣехѣулаш. Тинѣрэ абырѣ рекламэ ишІауэ Мэтхѣэным кѣрешэкІ.

Ар зылѣагѣум:

– Хэт ипхѣу а цЫкІур? СогѣэпцІ, хэт ейми, уасѣшхѣу кѣы-щІимыхмѣ, лЫ щриткІэ.

– Сыту дахѣуи уѣрэд жиІѣрэ, – жаІѣрт.

Кѣазджѣрий ар и гуапэ хѣурт:

– АтІэ фи хьыджэбз цЫкІухѣри, Тинэ ешхѣу, тхуѣпѣнуш, тхылѣи бзѣи едгѣэщІѣнуш, школым нѣвгѣакІуэмѣ. ФышІегѣуэ-жынкѣым, маржѣ, нѣвгѣакІуэ, – жиІэу.

– А кѣомым яхурикѣун шыгѣын дѣнѣ кѣипхын? – жызыІэу щІѣупшІѣ кѣахѣкІмѣ, Кѣазджѣрий жѣуап итырт:

– Советскэм иІѣш абы яхурикѣун. Фымыгузавѣ, – жиІэу.

А псалѣмакѣыр зигу иримыхѣыр нѣхѣыбѣт. Псалѣэм щхѣэкІэ, фыз ерыш гуѣрхэм я щхѣэ дзасѣр кѣыкѣуагѣѣжырт:

– Ады-дыд. Алыхѣ, лѣэмбытІ езмыгѣѣчын.

– Дѣлѣ сыхѣуа, си бын абы есту.

– Ептмѣ, кѣуѣатыжрѣ?

– Ин зѣрыхѣуу, Тырку пащтыхѣым ирамышѣѣн уи гугѣэ? – жаІѣу.

Абы хуѣдѣу псалѣэм акѣылѣгѣу ягѣуѣтырт:

– ЩІалэ цЫкІу машІѣ зѣхуашѣса. Щхѣэ кѣамыгѣэкІуѣжрѣ? Кхѣуэл ирагѣѣшх, кхѣуѣ дагѣэр кѣаІурыжу. Дауѣ абы уи бын зѣрыбгѣэкІуѣнур? – жаІѣу.

– Уа, езыгѣаджѣр советскѣ молѣуѣ жаІѣ. Пѣжу пІѣрѣ? – жызыІѣу дѣлагѣэм щІѣупшІѣи яхѣтт.

– Долѣт хѣунш зи гугѣу пшІырт?

Хѣт сыт щІѣупшІѣами, Мэтхѣэным жиІѣнур жиІѣу линейкѣр щежѣжым деж, зыгуѣрхѣр кѣыбгѣѣдыхѣэрти кѣеупшІырт:

– Си хьыджэбз цЫкІур нѣзгѣэкІуѣнкІи хѣунт унеблагѣѣрѣ зѣбгѣѣлѣѣгѣуамѣ, – жиІѣу.

Кѣазджѣрий ар жызыІар гѣусѣ ишІырти кІуѣрт. Куѣдри мыгуѣу хьыджэбз цЫкІу и гупхэм ису кѣыдѣкІыжырт. Абы хуѣдѣ зашІѣурѣ хьыджэбз цЫкІуитху хуѣдиз, Тинѣ нѣмышІкІѣ, кѣишѣри Матренѣ кѣыбгѣѣдигѣѣтІысхѣаш.

Тинэт а цыкIухэм я пашэр. Езы цыкIухэри Тинэ ещхь за-щIыну арат кыщIэкIуари, Тинэ сыти егъашIэ, дауи зегъакIуэ, адреи цыкIуитхуми Тинэ зэрызищIу защIырт, абы хьэлү, щэну хэлъыр зыхалъхьэну. Лу абы кIэлъыплъмэ, и гуапэ хьурт, псори Тинэ зэрыдэплъейм гу лъытауэ. Иджы Верэ Павловнэ, Саримэ сымэ я гъусэу Тинэрэ Лурэ Бэтэгъэ кIуэну ящIамэ, я дуней гуфIэгъуэ хьунт. Лу гузэвэххэнтэкъым, Жыраслгъэн IушIэпами.

Верэ Павловнэ телефонкIэ Инал иригъэдащ бэльтоушэ зэрыкIуэнур.

– Тинэ уэрэд жригъэIэнщ. Луи бжъамийм музыкэ къригъэ-кIыурэ цIыхур кызэхуишэсынщ, – жиIэрт Верэ Павловнэ, мурад ищIам кыытемыкIыну зэрыщытыр уигъашIэу.

Инали идащ. Ида щхьэкIэ, Инал ауэ сытми иутIыпщынутэкъым. «Хэт мыбы гъусэ яхуэтщIыну?» – жиIэу егупсысырт. Зыгуэр къэхъужыкъуэмэ, зэIыхьакъэ. Мэтхъэныр гъусэ абы щIахуэпщIын щыIэкъым. АтIэ? А-а Iэюб. Пелуаныжбыр. Iэюби красноармеец тIуши я гъусэу ядрекIуэ. Псоми я формэр щрахи адыгэ щыгъын щратIагъэ, Iэщэри ягъэпщкIуауэ здащтэмэ нэхъыфIщ, армырмэ, абрэджым занщIэу гу кылыбатэнщи, зэIыхьаш.

Инал и гум къэкIар и фызым жриIащ:

– УмыкIуэу щымыхъукIэ, кIуэ. Ауэ мы зым къедаIуэ:

– Сыт? – жиIэри Верэ Павловнэ нэхъ шабэ къэхъуаш. Iэюбрэ красноармеец шыгухурэ я гъусэу зэригъэкIуэнур Инал жриIащ. Ар апхуэдэу щIэшIын хуейм и гугъу имыщIу.

ЦIыхубзхэр гъуэгум зэрытехъуэ, Инал Мэтхъэным

хуиIуэху-ну и гум илът фызхэм ядэмыкIуэну, ауэ абы и Iуэху Инал зы псалги и фызым жриIакъым. Дауи жриIэнт, мо щысыр щысу? Инал телефонкIэ псалгъэу здэщысым, Iэджэ и гум къэкIащ. Верэ Павловнэ бэльто иришажъэрэ Бурун кIуэмэ, абы икIрэ адэкIэ Бэтэгъэ нэсрэ къэхъуну псори къэхъумэ, абы ищIыIужжIэ, Инал иджыпсту и гум къэкIар къехъулIэмэ, Къурашэ Къасым Iуэху псоми щыгъуазэ хъунуш. Щыгъуазэ хъун къудей? Иналрэ Къазджэрийрэ хэт захуэми, хэт къуаншэми кызэерищIэн игъуэтынуш. Уеблэмэ Бурун кыщыхъуа зэрызехъэм и пэжы-пIэр кыищIэн дэнэ къэна, нэгъуэщI Iэджэми гу ялытитэнущ.

Инал и кабинетым щIэкIри нэгъуэщI унэ щIыхьаш. ИкIэ-щIыпIэкIэ Елдар къэкIуэну еджащ. Модрейри къэкIуэну хъэзы-рыххэт.

И шыкIэ мафIэ егъэуа жыхуаIэм хуэдэу, Елдар къэсаш.

Инал унафэ ищIащ бэльтоушэ ежъэ цIыхубзхэм гъусэфI

яхуищІыну, уащыгугъ хъун хуэдэу. АбыкІэ зэгурыІуа иужь, Инал кыбщІагъуащ:

– Къазджэрий щылажъэ школым Іэщэ гъэпщкІуа щыІэу хыбар кыбщІэрыхъащ, – жиІэри.

Елдар и фІэщ хъуакъым, арщхъэкІэ зы псалъэ жимыІэу едаІуэрт. Инал а хыбарым щыгуфІыкІыу пІэрэ жуигъэІэрт и псалъэкІэмкІэ. «Сыт абы Іэщэ щІагъэпщкІунур?» – жиІэри Инал щІэупщІащ. Елдар и дамэр дригъэуеящ.

Инал щэху цІыкІуу Іуащэ хуэдэт.

– КъыбгурыІуа? Уепэзэзэхуу ущыс хъунукъым. ИкІэщІы-пІэкІэ ди цІыхубзхэм урагъусэу Бурун къуажэ кІуэ, бэльтуущэ кІуэр БэтэгъэкІэ утыпщІи, уэ Мэтхъэным и школым и ужь ихъэ. Къэщ школыр, дзыгъуэ гъуанэ дихъа къыумыгъанэ, цырыцу зыпщІыкІ. Іюб жеІэ, цІыхубзхэм зыгуэр къащыщІ хъужы-къуэмэ, и щхъэр зэрыпызупщІынур. Быдэу и тхъэкІумэр ІуантІэ. Уэри, къызжиІакъым жумыІэж, ныжбэ Іэщэу Мэтхъэным и школым щагъэпщкІуар къыумыльтэпхъэщмэ, ГІУ-м щыпщІэн щыІэкъым. Советскэ властыр зыхъумэфыным уащыщкъым итІанэ.

Къурашэм къиша комиссэр зыщІэс унэмкІэ Инал къигъэзэ-жащ, Елдар унафэу хуищІынур хуищІа иужь. ЩхъэгъубжэмкІэ дэплъу уэрамымкІэ зэ плъати, Іюб щІалэ цІыкІухэм яхэту илъэгъуащ. Уанэ телъу шитІ иІыгъыу щытати, шитІри зы щІалэ цІыкІу гуэрым иритауэ езым къурыкъу ин иІыгът. Къурыкъум щІалэ цІыкІухэм зыкІэрашІауэ зэрыгъэкІийрт. Пхъэхъым ещхуэ и дамэм къурыкъур телъу Іюб игъэкІэрахъуэрт, зэрыпелуаныр игъэлыагъуэу.

Абдежым куэбжэшхуэр Іуахри, къэрэгъулхэм къаувыхъауэ, лІы зытхух къыдахуащ, хъэпсым къыщІашауэ.

Къурашэ Къасым и унафэкІэ ахэр къашащ, езыр еупщІын и мураду.

А махуэм Бурун кыкІыу Шырыкъу ТІутІи къэкІуэну пэ-плъэрт, комиссэм къраджауэ.

Елдар щалъагъум, тутнакъэщым кърашахэм я ныкъуэр еплъыхащ, я щхъэр къамыІэту.

«Дэнэ мыгъуэу пІэрэ здахур?» – жаІэу щІэупщІи уэрамым дэтхэм къахэкІырт.

– Инал деж яху хъунщ, – жиІэри зыгуэр къэпсалъащ, жиІэр зэрыпэжыр имыщІэу.

Елдар шэсыну и шым бгъэдыхъащ.

– НакІуэ. Иджыпсту Бурун дынэмысу хъунукъым. Сэ абы сыкъэнэнщи, уэ адэкІэ укІуэнщ Бэтэгъэ нэс. АдкІэ пщІэнур гъуэгум щыбжесІэнщ. Нэшэс! – жиІэри.

ШууитІым зрачри лъэхъуу ежъащ, уэрам мывальтэр къагъэ-псалъэу.

ЕЛДАР И ХЫЛАГЪЭР

Сосрыкъуэ кыгъээзэжат.

Тини жыхъэ щыІэтэкъым.

Школым кърата шыгъыныщІэ дахэр екІупсу Тинэ хуэпат, кІуршоку пщамплэ цІыкІур езым тридэжауэ. Зэрыдахэ цІыкІум Тинэ гу лъитэжати, зигъэщІэращІэмэ и гуапэт, зыхэт хъыджэбз цІыкІухэм къахэщырт, нэхъ щІыкІафІэт икІи гуакІуэт. Матренэ иужькІэ, хъыджэбз цІыкІу къэкІуагъащІэхэр нэхъ зэдлуэри Тинэт.

«Фэри фымпылащІэ, куэд дэмыкІуу формэщІэ кыфхуэсшэнуш», – жиІэрт Къазджэрий, щІалэ цІыкІухэр игъэгуфІэу. Сыт хуэдэу плэрэ кытхуашэну формэр, жалэу езы цІыкІухэми я нэ кыкІырт. Жансэхъу и пыІэжъым хуэдэ пыІэ кыдатынуш, жиІэу цІыкІухэр къэзыгъэгубжъ къахэкІырт. Лу и гум къэкІырт, красноармеец формэ кытхуашэну плэрэ, жиІэу. ПыІэ папцІэ щхъэритлагъэмэ фІэфІу кыщІэкІынт.

ПыІэ папцІэр псоми яфІэфІт. Бурун зэрызехъэ кыщыхъуам Елдар кышэри зы шу отряд къэкІуауэ щытат. ШыплІэ пулемет-хэр ялыгъыу, тешанкІэхэми «Максим» жыхуаІэр игъэувауэ. А отрядыр интернатым кыщувыІат. Красноармеецхэм я шыр щІалэ цІыкІухэм къратырт, фшэи псы евгъафэ, жалэрти. ЩІалэ цІыкІухэр шым шэсмэ, зиш тетІысхъэм и пыІэ папцІэр кыщхъэ-ратлагъэрт.

Абы лъандэрэ псоми я гум ирихъат красноармеецхэм я пыІэ папцІэр.

Псоми пыІэ папцІэ ямыІэми Лу идэнут, оркестрым хэт музыкауэр красноармеец формэкІэ яхуапэтэмэ, щІымахуэм я пыІэр папцІэрэ, гъемахуэм фурашкІэ ящхъэрыгъыу, я джанэ-гъуэн-шэдджхэри апхуэдэу – курсантхэр демонстрацэ шыкІуэкІэ, музыкауэр япэ итмэ, сыту дахэ хъунут. ИтІанэ накъырапщэхэм я накъырэр, Дорофеич зэрыжиІэм хуэдэу, лъагэу яІэтауэ я лъакъуэри музыкэм декІуу уэрамым кыдыхъатэмэ, си Іуэхут цІыхум я жьэр ущІауэ къемыплътэмэ.

– Милитаризацэ! – жиІэри Жансэхъу и словарым псалъэ кърпхъуэтыкІаш, кыкІыр езым фІэкІа зыми имыщІэу.

Школ оркестрыр зэуэ музыкэм и хыбар Щхъэлмывэкъуэ нэсати, абы кыкІыгурэ Исхъэкъ къакІуэрт, и бжъамийр иІыгъыу. А лъыжъым и гугъэт, оркестрым музыкэ деуэну, арщхъэкІэ Дорофеич ар хуидэнт – Исхъэкъ зыдебгъэкІу хъуну Іэмал зимыІэт.

ПартлэщІэ сытхэр зэфІэкІатэкъыми цІыхухэр зэгъэжатэкъым. Къазджэрий нэхъ нэщхъей хъуат, япэм нэжэгужэу зэрыщытам хуэдэжтэкъым. ЕджакІуэ цІыкІухэми абы гу лъатэрт.

Тини, Сосрыкъуи, Ташаи – Лу нэхъ нэ лейкІэ зэлтъу хъуар – щыІэт. Таша, каникул къакІуэ ди деж фынакІуэ, жиІэу Лу сымэ

ельэИурт. Къушхъэ щІалэ цІыкІум зэрыжиІэмкІэ, Бэтэгъэ лъэны-къуэкІэ псым бдзэжьей куэд хэст, мэз сытхэри гъунэгъути Къэз-май уригъусэу щакІуэ укІуэ хъунут. Ухуеймэ кхъужь цІыкІу, мэракІуэ, жиІэрт Таша и ныбжьэгъухэр иригъэхъуапсэу.

Лу мурад ищІат, Таша и гъусэу Бэтэгъэ къуажэкІэ игъэзэну.

Щхьэлмывэкъуэ щагъэува спектаклым хэта псоми подаркэ къратат. Тхыль дахэ зырыз, сурэт куэд иту, Верэ Павловнэ къа-хуигуэшащ:

– Мыр Инал къыветыр, – жиІэри.

А тхылым мыщи, дыгъужьы, бажи, псы щхьэли, уни, мафІэгуи, хьыджэбз цІыкІуи – зи имыт щыІэтэкъым, жыхуалэм хуэдэт, арщхьэкІэ урысыбзэ дахэ-дахэу ящІэртэкъым, тхылым ит псор къызыгурыІуэр зырызыххэт.

Хьыджэбз цІыкІу къызэращтэ лъандэрэ щІалэ цІыкІухэри нэгъуэщІ зыгуэр хъуат, нэхъ зыкІэлтыптыжырт, уеблэмэ щхьэц зыгъэкІ къахэкІырт, еджэнми нэхъ егугъу хъуахэт. Хьыджэбз цІыкІухэр Матренэ дэлэпыкъурт, хэкъушыкъу хуатхьэщІу, столовэ унэ лъэгур къальэсырт. ЕджакІуэ цІыкІухэри ІэджэкІэ нэхъыфІу ягъашхэ хъуат.

Абы хуэдэу нэхъыфІ хъуа пэтми, Лу и гум зыгуэр къеуэрт, къеуэр къыхуэмышцІу.

Дауи, абы и гум къеуэр Къазджэрийуэ къыщІэкІынт, Мэтхъэныр зыщІыпІэ кІуэну и пэш блыным фІэлъа сурэтхэр къыфІихыжат, и тхыль сытхэри зэщІикъуэжри зэкІуэщІилъхъэ-жат.

Лу нэщхьей къэхъуаш, Къазджэрий и мурадым гу щылъи-тэм. Зэгуэр щІалэ цІыкІу гуэрым жиІэу Лу зэхихаш: «Къазджэ-рий и пэшым тырку пащтыхьым и сурэт фІэлъу слъэгъуаш», – жиІэу.

– Щхьэр щІэбгъэузыр лІо? – жиІэри Лу «жъыныбэ» пщІы зыупсам ещхьэфуаш. Ауэ итІани, пэжрэ пщІырэ зэхэзгъэкІынщ, жиІэри Къазджэрий деж кІуаш, щхьэусыгъуэ гуэр ищІри.

Мэтхъэным сурэт куэд иІэт, Лу абы хэплъэурэ зы цІыхубз дахэ дыдэ гуэр и нэм къыфІэнащ. Мыр сыту дахашцэ, жиІэу Лу игъэщІагъуэрт. А цІыхубз дахэр щІалэ цІыкІуитІым я кум дэст. Къазджэрий гу лъытащ Лу зэплъым:

– Аращ, Лу, ди унэгъуашцэр. Ди щІалэ цІыкІухэри аращ. СыкІуэу къэсшэн си хьисэпщ. ЦІыкІухэм адыгэбзэ, адыгэ хабзэ нэхъ ящІэнщ. Елдар и бын цІыкІухэри ди школым къыщІи-гъэтІысхъэнущи, псори зэгъусэмэ, нэхъыфІщ, пэжкъэ?

– Адыгэбзэ, адыгэ хабзэ Мэзкуу щызэрагъащІэ хъунукъэ? – жиІэри Лу щІэупщІащ, жиІэну и мурадар армырауэ.

– Ей, Лу, Лу! – жиІэрт Къазджэрий, – уи щІыналъэ уисыжы-ным нэхъ ІэфІ щыІэ. Бланэ щальху йокІуэлІэж, жи. Уи адэж щальхуа щІыпІэр бгынэгъуейщ, убгынапэми, къыумыгъээжжу

пхуэшэчынукуым. Ар умыгъэунэхуауэ пщІэнукуым. А зи сурэт пІыгъ цІыхубзым игъэунэхуаш, Лу. И адэ-анэм я кхъашхъэм кытрихри ятІэ хъуржын цІыкІу кыыздихъаш, а ятІэр здихъыным нимыхъэсауэ, а цІыхубзри пхуэпыІэнукуым.

– Уэ фІыуэ плъагъу псори сэри слъагъуну сфІэфІш, – жиІаш Лу, Къазджэрий и псалъэм и гур кыиІауэ.

– А-а, укхъуашэрэт уэ зыр. Сэ фІыуэ слъагъу псор уэ пхуэ-лъагъун? – жиІэрт Къазджэрий, Лу гъунэгъу дыдэу кыбгъэды-хъауэ. – Уэри ныбжъэгъу мащІэ уиІэкъым, щІэныгъэ зэгъэгъуэт, фІым щІэкъу, фІы пщІауэ кІуэдынкъым, жаІэ. Я нэхъыфІ дыдэм тхъэм ухуишэ.

– Си зэран зыми емыкІыу, псори фІыуэ слъэгъуашэрэт, жысІэу дунейм сытетынщ, – жиІаш Лу и фІэш дыдэу.

– Псори зэхуэдэу пхуэлъагъун, Лу? Пхуэлъагъункъым, тІысэ. Пхуэлъагъункъым. Абы хуэдэ дунейкъым нобэ, – жиІэу Къазджэрий и щхъэм хуэпсэлъэжырт.

КІуэ пэтми Къазджэрий нэхъ нэшхъей хъууэ фІэкІа, гукы-дэж щІагъуэ иІэу гу лыптэртэкъым. Урокым щІэту зытепсэ-лтыхъым тещхъэрыукІрэ нэгъуэщІым щыхыхъэ къэхъурт е и нэр зыгуэрэм теплъызэу и псалъэр зэпичырт, цІыкІухэр зэІуша-щэми зэхимыху. Щхъэгъубжэм удэплъмэ, къуршыр плъагъурт. Дунейр бзыгъэмэ, абы еплъу Къазджэрий щхъэгъубжэм куэдрэ Іуувэрт.

Гупсысэ иІэш, жаІэрт цІыкІухэм я егъэджакІуэм щхъэкІэ, япэм зэрыщытам хуэмыдэжу Къазджэрий зэрызэкІуэкІам гу лъатауэ. Сосрыкъуэ нэхъ жьэрэІурэу кыщІэкІынти, егъэджа-кІуэм кыимылъагъу кызызырфІэшІу, и щхъэ щытхъуу кыиублэрт, бэлыхъ гуэр ищІа хуэдэу. ИщІари сытыт?

Сосрыкъуэ кІуэсэжри я къуажэ дэтІысхъэжаш.

А лъэхъэнэ дыдэм ирихъэлІэу Джэдыкъуэ къуажэм хэкум ирагъэкІыну лишенщхэр зэхуашэсу я ужь итт. Сосрыкъуэ махуэр жэш хъухукІэ абы яхэтт, и анэр, Іэпыдзлъэпыдз зыгуэркІэ хъу, жиІэу къелъэІу щхъэкІэ кыимыгъанэу. И адэр тхъэусыхакІуэ Налшык кІуауэ къэтти, Сосрыкъуэ зыщышынэн щыІэтэкъым. Сосрыкъуэ фІэхъэлэмэту зэплъыр лишенщым я мылъкур торгкІэ зэращэр арат, зы мыхъэнэнщкІэ унэлъащІэ хъарзынэ къэпщэху хъунут, ахышэ тІэкІу Сосрыкъуэ иІэу щытатэмэ. Ауэрэ и адэри къэсыжаш, щІэкІуа Іуэхур, езыр зэрыхуей дыдэм хуэдэу, зэфІэ-кІауэ. «Къуажэ Совет узытетам укытрагъэкІамэ, лІо лишенщым ущІыхабжэр? Чисткэм деж сэ абы сыхурикъункъэ», – жиІэри къуажэ Советым иджы трагъэувам щхъэкІэ Инал хъушІаш, Сосрыкъуэ и адэми и гур дахэ кыхуишІаш. А махуэ дыдэм ирихъэлІэу жылэр зэрызехъэ хъуаш.

Къэхъуар сыт?

Председательым хузэгуэпыр машIэ кышцIэкIынтэкъыми, литI зэрыгъэIушауэ кIэрахъуэкIэ щхьэгъубжэм дэукIаш, председателыр яукIын хысэпу, арщхьэкIэ уIэгъэ ящIа фIэкIа, ягъэ екIакъым. Ар зэхэзыхауэ хъуар къуажэ СоветымкIэ зэрыгъэкIийуэ кызызрыхъаш. Сосрыкъуэ абы яхэмыту къэнэнт, япэ нэсам ящыштит, абдж къутахуэри председатель уIэгъэ хъуари – псори илгъэгъуаш, уеблэмэ председателым кытехуа шэр блын-ным хэлъти, шэр дахэ цIыкIуу кыыхихри и жыным ирилъхъаш, и ныбжьэгъум яригъэлыагъуну. Следовательно сыт а шэм хуейуэ Сосрыкъуэ ищIэрэт? КыпэщIэхуа шэр и жыным илгъу я унэм щIыхъжаш.

– Шхэи зегъэхь, тIысэ. Куэдщ узэрыхъэулеяр, кIуэжи еджэ, – жиIэри Сосрыкъуэ и адэм унафэ кыыхуищIаш.

– Улишенцыкъуэщ, жаIэу укышцIадзауэ, дауэ узэрыкIуэ-жынур? – жиIэу Сосрыкъуэ зигъэгусэ хуэдэу зищIа щхьэкIэ, и адэм идакъым:

– НтIэ лодыр съезд укIуэну ара узыхуейр? – жиIэри.

– УмыкIуэжу щымыхъукIэ, нартыху тIэкIу схуэгъэлъалты кIуэж, – жиIэри и анэр къелъэлуати, Сосрыкъуэ думкIэ кIуаш, нартыху кърихыну. Дум ипщхьэмэ – кыигъуэтар нэхъ гъэщIэ-гъуэныш. Сыт – жыIэт? УпщIэ пыIэжыым кIуэцIышыхауэ кIэрахъуэ. Ар Сосрыкъуэ кыпэщIэхуауэ пхутепыIэнт?

Мы сэ алыхъым кызытар си ныбжьэгъум езгъэлыагъумэ, Iэджэуэ кызызмышъуэпсэнрэ, жиIэу пIащIэ-тхьытхьыу школым къэкIуэжаш.

КIэрахъуэм шэ илгъу Сосрыкъуэ и пIэщхъагъым щIэлът, ар кышцIихыу цIыхум яригъэлыагъуну дзыхь имышцIу. Луи, зыгуэр иIэу кышцIэкIынти, Сосрыкъуэ кыихъар фIэгъэщIэгъуэнакъым.

– Председательым еуар къаубыда? – жиIэри Лу щIэупщIаш, ар нэхъ фIэгъэщIэгъуэну.

– А-а, къагъуэтынт жи ар. Елдар къэкIуамэ, кыигъуэтынт. Адрейхэм къахуэгъуэтрэ, – жиIэри Сосрыкъуэ идакъым.

– Уэлэхь, Iэюби IэщIэмыкIынт, – жиIэу Лу и фIэшт.

ЩIалэ цIыкIуитIым я гум къэкIыжаш Жыраслъэн кызызрау-быдар. Лу щыгъупщатэкъым Астемыр Iэджэрэ зригъэдэIуа хъыбарым щыщу зы псалъэ.

Сосрыкъуэ хуэшэчыртэкъым: мычэму уэншэку щIагъым и Iэр щIигъэлыадэрт, кIэрахъуэр кышцIихыну, Лу нащхьэ ищI щхьэкIэ кымыгъанэу.

– Мис председателыр зыуIа шэр, – жиIэу Сосрыкъуэ и жы-ным къриха шэр цIыкIухэм зэIэпахырт, тIэкIуи щымэхъашэу.

– Ара уи гугъэ сэ сиIэр? – жиIэри Сосрыкъуэ гуфIэу кIэра-хъуэжыыр кызыкыуиаш.

– Уэсысыс, мыдэ мыр? – жиIэу Лу ар игъэщIагъуэ хуэдэу зищI щхьэкIэ, Сосрыкъуэрэ абырэ ящIэрт, а кIэрахъуэм нэмышцI,

кхъэ унэм кърахауэ нэгъуэщI кIэрахъуитIи зэрыщыIэр.

– Дэнэ къипха?

– Ди дум илъу къэзгъуэтащ.

– Ей, тхъэ пIуэн мыр къыфкIэщIамыдзауэ? – жиIэри Лу щIэупщIащ, гурыщхъуэ ищIу.

Сосрыкъуэ абы егупсысатэкъым.

– А-а, уи адэм и бынщ ар, – жиIэри идакъым, арщхъэкIэ езыри къэуIэбжъащ, мы кIэрахъуэр армырауэ пIэрэ председателым зэреуар, жиIэри.

Лу зэгупсыса дыдэри арат, арщхъэкIэ Сосрыкъуэ ар зэрыфIэмылуэхур арат е нэгъуэщIт:

– Абы хуэдэ Iэщэ хэт къыпкIэщIидзэн, уоджэгури уэ? – жиIэри кIэрахъуэр игъэпщIужащ.

Сосрыкъуэ сымэ кIэрахъуэ диIэщ, жаIэу загъэщIагъуэу щалъагъум, нэгъуэщI зыгуэрхэми кIэрахъуэ къызыкъуахаш «дэ димыIэ фи гугъэ», жаIэу. ФокIэщIыжъ, кIэрахъуэжъ улъия, ублэмэ пистолет къута – хэт сыт иIэми зыкIэращIэрти, хъыджэбз цIыкIухэм зыкърагъэлъагъурт, абыкIэ къыдахъэхын я гугъэу.

Милитаризацэ, жиIэу Жансэхъу словарым къриха псалъэм и мыхъэнэр цIыхум къагурылуэным тIэкIут къэнэжар.

ЕджакIуэ цIыкIухэр зэрызехъуэ пщIантIэм дэту, хъыбар къэIуащ:

– Къазджэрий, Мэтхъэным, аращ жиIэр.

Бэльто ярызу гуитI щалъагъум, псоми я гугъащ формэщIэ къашэу. Къытевэву гум бэльто илъым и щIылу Верэ Павловнэрэ Саримэрэ тест, Елдаррэ Iэюбрэ, шу гъусэ хуэдэу, гуитIым я ужь иту. Зы шыгум тетхат: «ЦIыхубз къэс бэльто зырыз» жиIэу.

– Елдари я гъусэ?

– Я гъусэщ.

Ар жаIэу шыгуитIкIэ къакIуэм псори еплъырт зыхуахъынур ямышIэу.

Хъисэп езыгъаджэ учителым къилъэгъуат еджакIуэ цIыкIухэм кIэрахъуэ яIыгъыуи, и щхъэфэным занщIэу зрисащ, зы бэлыхълажъэ къыдащIэ, жиIэу.

Къазджэрий и классыр урокым щIэст, хъэщIэ къэкIуауэ щилъэгъуам.

– АтIэ нобэкIэ абдеж щыдухынщ! – жиIэри Къазджэрий урокым кIэ иритащ, хъэщIэхэм япежъэн мурад иIэу.

Къазджэрий ищIэрт потребсоюзым бэльто ирашажъэу цIыхубзым иращэну унафэ зэращIари, шыгум тетхар щилъагъум, занщIэу къыгурылуащ хъэщIэ къакIуэр зи хъэщIэ лъэпкъыр, ауэ Елдар цIыхубзхэм шу гъусэ щIахуэхъуар къыхуэщIакъым.

Япэ ит шыгум Верэ Павловнэрэ Саримэрэ, бэльто ящыгъыу, я щхъэр бэльто кукIэ фIэпхыкIауэ, ису школ пщIантIэм къыдыхъащ. ЕтIуанэрей шыгум шыгухум нэмышI кIэ красноармеецитI

ист военнэ шыгъын яшымыгыу. Я фочхэр гъэпкIауэ бэлыто щIагъым щIэлът. Елдаррэ Iэюбрэ зэгъусэт. А тIур щалъагъум, куэдым къащIыхуаш. Хъыджэбз цIыкIухэр, Матренэ я пашэу, джэдкъурт быным ещхьу, пщэфIапIэм къызэрыщIэхаш. Дорофеичи унэм щIэзэгъакъым. Къазджэрий унэм къыщIэкIаш и нэгъуджэр илгъэшIу. «КрушкIэшхуи», «крушкIэ цIыкIуи», «жыыныби» къызэхуэсауэ шыгуитIыр къауыхъаш, шуутIыр я шым епсыхати, Iэюб шыр иыгъыу къанэри, Елдар, машIэу и напщIэр хигъэлгъэу, Къазджэрий бгъэдыхъаш.

– Сэлам хъэлейкум!

– Уалейкум сэлам, фыкъеблагъэ. ХъэщIэр алыхъым и хъэщIэщ. Фыкъыттеуами ди гуапэщ, сыту фыгуныфI.

– Дыгуп дыгъэлщ, – жиIэри Елдар дыхъэшх хуэдэу зищIаш.

Къазджэрий, абы нэхъ къыфIимыгъэкIыу, псоми я Iэ иубыдащ, ящыгуфIыкIаш. КъэкIуахэр гъуэгу зэрыгетыр нэрылъагъути, зыми щIэупщIакъым. ЦIыхубзхэр къригъеблагъэ цхъэкIэ, гум кыкIын къудей ядакъым: «ДопIащIэ», – жалэри.

Верэ Павловнэ нэжэгужэт.

– Елдар хъэщIэу къыпхудогъанэ, – жиIэу Верэ Павловнэ дыхъэшхырт.

Сарими ищIэртэкъым Елдар школым къыщIэкIуар.

– Си гуапэ дыдэу фи деж сыщыхъэщIэнт, – жиIэу пыгуфIы-кIырт Верэ Павловнэ, – фи спектаклым зэ сеплъыжашэрэт, жызоIэ. Къазджэрий, спектаклыщIэ умыгъэуу пIэрэ? Зыгуэр бгъэуvmэ, хъыбар сыгъашIэ, хъункъэ?

Къазджэрий, япэм хуэдэу, нэщхъыфIэ къызэрыхъуам Лу гулытащ.

– Iэмал имыIэу, Верэ Павловнэ, – жиIэу Къазджэрий гъунэгъубзэ Верэ Павловнэ зыхуищIат. – Инали и гуапэ хъунт, иджыри спектакль гуэр тхузэфIэкIамэ.

– Инали? Хъэ-хъэ-хъэ. Инал спектакль еплъыну хущIыхъэн?! Шхэн къудей хущIыхъэркъым, – жиIэу дыхъэшхаш Верэ Павловнэ.

– Ари пэжщ, Iуэху машIэ и пщэ дэлъ.

Верэ Павловнэ дыхъэшхын щигъэтащ.

– Къазджэрий, дэ дыкъыщIэкIуар пщIэуэ къыщIыкI.

– Сыт?

– Кооперацэм ухэткъэ уэ?

– Дауэ сыхэмыту!

– АтIэ дыщIолгъэIу тIэкIур къытхуэшIэ.

– Сэ фхуэзмьщIэн щыIэ? СхузэфIэкI закъуэмэ. ЖыIэ, Верэ Павловнэ.

Къазджэрий и гум къэкIыххатэкъым Верэ Павловнэ лгъауа-кIуэ абы къыхуэкIуэну. Ар зыщIэлгъэIури телефонкIэ зэфIэкIынут. Тинэ ди гъусэу нэгъакIуэ, жиIэу арат. Луи абы и гъусэу.

Верэ Павловнэ зэхихат а цЫкІуитІыр Къызджэрий и гъусэу къуажэхэр къызэракІухьар. Тинэ уэрэд жригъэІэу, Лу накъырым иригъапщэу цІыхум зэхахмэ, нэхъ къекІуэлІэнщ, жиІэу арат Верэ Павловнэ зэрегупсысар.

ЦЫкІу къомым ар щызэхахым, Лурэ Тинэрэ емыхъуапсэ щымыІэу зэрыгъэкІиящ.

– Е зи насып Лу!

– АтІэ аращ, уэри унакырапщэу щытамэ, уехъулІат.

– Цищ здашэркъымы-тІэ?

– Лло Цищ зэрыпщІынур? Тинэ хъыджэбз цІыкІухэр кърагъэхъуэпсэну здашэ!

Верэ Павловнэ фІьщІэшхуэ къыхуищІащ, Мэтхъэным зэрелъІуамкІэ къыгъэщІэхъуатэкъымы.

Куэдрэ я ужь имыту, Лурэ Тинэрэ я хъэпшып тІэкІур къащтащ, захуэпаш. Матренэ гъуэмылэ къритащ, фымэжэлІэнщ, гъуэгур кІыхьщ, жиІэри. ЕджакІуэ цЫкІуитІыр Саримэ сымэ ябгъурысу, шыгуитІри ежъэжаш, Іэюб я шу гъусэу. Лу и накъырэр дэнэ къэна, Инал къритауэ щыта автомобиль сигналри здищтат. Тини и дуней гуфІэгъуэт. Бгым пэмыжыжъуэ къальхуа пэтми, игъащІэм хэт аузымкІэ дэкІуея? Іуашхъэмахуэ, Къэзбэч, Къэщкъэтау, Дыхтау жаІэу зэхиха щхъэкІэ, и нэкІэ зыри илгъэуатэкъым. Иджы ар зэралъагъунур я гуфІэгъуэт. Абы нэс щІэкІуэри Іуэху цЫкІуфэкІу?! «ЦІыхубз къэс – бэльто» жыхуэ-пІэр ликбезми хъыджэбз цЫкІу къэштэнми хуэбгъадэ хъунукъым, ІеджэкІэ нэхъ Іуэхушхуэщ. Къущхъэ цІыхубз мащІэ щыІэ? А къомым бэльто зырыз епщэныр дауэ уи гугъэ? Бэльтор ирикъуну уи фІэщ хъурэ?

БэтэгъэкІэ макІуэ, жаІэу зэрызэхихыу Таша гъынанэу къиублат, сэри сывгъакІуэ, жиІэу. АрщхъэкІэ дэнэ, ядакъым. И гугъат Цищ Щэбэт и гугъэр, Верэ Павловнэ и гъусэу я унэ кІуэжыну, Іэюби я шу гъусэу!

Арат Лу зэгупсысyr. Абы дихъэхат щІалэ цЫкІури, цІутІ жимыІэу зиушхуауэ бэльто щабэм тесу щыст. Тинэ гуфІэщами, зыгуэр жимыІэу хуэшэчакъым, Лу дежкІэ зригъэээкІри щэху дыдэу еупщІащ:

– Лу, Елдар Іэюб къыжриІар зэхэпха? – жиІэри.

– Зыгуэр къащыбгъэщІынщи, къызжиІакъым жумыІэж, жиІащ. Аракъэ?

– Аращ. Абы хуэдэу щхъэ жиІа?

Лу зигъэлІыхъулІыбжъу:

– Умыгузавэ Іэюб ди гъусэу, – жиІэрт.

– Жыраслъэн къыттеуэмэ, дауэ хъуну? И закъуэ пэлыэщын уи гугъэ?

– Іэюб и закъуэ – модрей тІур плъагъуркъэ? Мыхъэнэншэу ис уи гугъэ?

Тинэ, я ужь ит шыгум иситІыр щилъагъум, и гур нэхъ къызэ-

рыгъуэтыжаш.

– Щхъ фызэIушашэрэ? – жиIаш Верэ Павловнэ.

Лу зиушэхужаш. Тини, зыщIэупщIэн шыIэ пэтми, щигъэ-тащ, къешхыдэIауэ гум кърагъэкIыжынкIэ шынэри. Гуашэм къыжриIэу шытат: «Нэхъыжъ шысу укъэвэныр емыкIуш», – жиIэу. Иджы ар Тинэ и гум къэкIыжаш.

ШыгуитIри хъэлъэми, псынщIэу кIуэрт. Я ужь ит шыгум ис щIалэхэм красноармеец уэрэд урысыбзэкIэ кърашырт, уэрэдым хэт псалтэр къагурымыIуэми. Абы я уэрэдыр Лу ядыжиIэнут, арщхъэкIэ уэрэд жызыIэр жыжъэт. Лу и нэгум мычэму щIэтт Къазджэрий, «Сыту пIэрэ ар щIэнэщхъейр?» – жиIэу егупсысу. Зэзэмызи Лу и гум Сосрыкъуэ къэкIырт. Мэт, дзэкIэ пIытIыт мы шэр, жиIэу Сосрыкъуэ къышыхъэрт Лу. ДзэкIэ дауэ кIэрахъуэшэ зэрыбгъэныщкIунур?

Гъуэгур кIуэ пэтми нэхъ дахэ хъурти, Лу зиплтыхъырт, игу къеуар щыгъупшауэ.

Тинэрэ Лурэ школыр яIэщIэгъупщыкIами, а махуэм куэд я нэгү щIэкIаш школым къэна псоми.

Къазджэрий ищIэрт Джэдыкъуэ къуажэм я председателым кIэрахъуэкIэ зыгуэр къызэреуар, ауэ ипэжыпIэкIэ зэригъашIэмэ фIэфIу, Елдар еупщIати, модрейм зыхигъэгъуэзакъым:

– СышыIауэ шытатэмэ, зыгуэр бжесIэнт, – жиIэри.

– УзэрышчымыIар арауэ пIэрэ-тIэ? – жиIэри Къазджэрий аргуэру щIэупщIаш.

– АрагъэнкIи хъунщ... – Елдари и нэщхъыр зэхиукIаш, – къысхуэгъэгъу, Къазджэрий, Iуэху гуэр сиIэши, и ужь сыхъэнщ... Уи жагъуэ умыщI, уи еджакIуэ цIыкIухэр араш сызыхуейр.

– Iэу, уэ пхуэдэлI IуэхукIэ абы я деж къакIуэ хъуамэ, лIы хъуаш ахэри. Зи, Елдар, узэреуакIуэщ. Iуэху абы къапыпхын шыIэмэ...

– ЩыIэщ, Къазджэрий. ЩыIэ къудейуэ къыщIэкIынкъым. Уеблэмэ уигу иримыхъын Iуэхууи къыщIэкIынщ, – жиIэри Елдар дыхъэшх нэпщI зищIаш.

Къазджэрий ар зыхуихынуар ищIэртэкъым.

Школым щIэсхэр цIыкIуи ини къызэхуэсауэ зэхэтт, мо лIитIыр зэпаплтыхъу. А цIыкIухэм Елдар къахэплташ:

– АтIэ, сызыхуейр мыраш: кулак, молэ жыпIэми, контIрэ зыбжанэ хэкум идогъэкI. КъалэкIыхъ станцым ахэр нагъэсыну щIалэ нэхъ ахъырзэману зытхух фхэту шытмэ, сыхуейт. Ди къэрэгъулым дрикъуркъым, фэ сэбэл фыкытхуэмыхъумэ, тщIэнур дымышщIэу дыкъэнаш, – жиIэу.

Къазджэрий ар игу зэрыримыхъар IупщIт.

Елдар щалэ цIыкIухэм яхэплтэрт:

– ЛЮ, зыри жыфIэркъыми?! Советскэм ауэ фригъаджэ, щIакхъуэ фIыщIэ фигъэшхыр ауэ фигъэшх, фщитIагъэр ауэ фщитIагъэ фи гугъэ-тIэ? А псори къыфхуэзыщIэм зыгуэр хуэ-фщIэжынукъэ? – жиIэу.

Елдар Къазджэрий дежкІэ еплъэкІаш.

ЦыкІухэри зэплъыжырт.

Елдар сумкэ кІэрыщІам иІэбэри кІэрахъуитІ кърхаш. Зыр дридзеи-кьиубыдыжурэ ириджэгурт.

– Хэт мыр зыкІэрищІэмэ фІэфІ? – жиІэри Елдар мо зи нэ кыху цыкІухэм еупщІаш, щІалэ цыкІухэр зэхъуэпсэнур ищІэу кыщІэкІынт. КІэрахъуэ дридзеи-кьиубыдыжу иыгъыр щІыдридзеири нэгъуэщІтэкъым, учебнэу, фочыкур гъуанэу пыхати ар яримыгъэлъагъуну арат. А кІэрахъуэр учебнэу цыкІухэм ящІэрэт? СиІашэрэт, жаІэу Іэджи ехъуапсэрт.

Къазджэрий ар идэнт, школым щІэс цыкІухэм Іэщэ ептрэ кърэргъулу бгъакІуэу? АрщхэкІэ, Елдар иыгъ кІэрахъуэм и фочыкур зэрыугъуэнар илъэгъуати, зиущэхужаш, Елдар и мурадър кыгырымылуэу.

«КрушкІэшхуэхэм» я нэр кыкІырт, а кІэрахъуэр зыІэрагъэхъэнэ. Зыгуэр къэпсэлъаш:

– Уэлэхыи, контІрэр игъэсыкІын хуеймэ, молэхэри, Долэт зэрыхэту, зэрыхь-бэздыхъу зэдэгъэкІуауэ! – жиІэри.

Сосрыкъуи кызырыкІаш:

– СогъэщІ, КъалэкІыхым дэнэ къэна, щІы къатиблым нэс нэзмыгъэсмэ! – жиІэри.

Елдар щІалэм еупщІаш:

– Уэ ухэт езыр? Уэракъэ Сосрыкъуэ хъужыр? – жиІэри.

– Сосрыкъуэ бэрэбэнауэщІ!

– Уэратэкъэ кІуэсэжауэ шытар? – жиІэри Елдар аргуэру щІэупщІаш.

Сосрыкъуэ кІуэсэжауэ шытарэ шымытарэ мыбы дэнэ щищІэрэ, жиІэу Къазджэрий и гум къэкІаш, арщхэкІэ Елдар имыщІэ хэкум кыщыхъурэт?

ЩІалэ цыкІухэм я жьэр къатІатэмэ и гуапэу, Елдар щІэупщІэрт:

– Щхъэ зыбущэхужа, Сосрыкъуэ, уи жьэм хьэкъурт жьэдэлъ хьэмэ уи жьэм жьэдэлъыр кІэрахъуэшэ? – жиІэу.

Елдар жиІам зыкъом игъэдыхъэшхаш.

– ЛІо Джэдыкъуэ шыплъэгъуар?

Сосрыкъуэ къэгүзэваш: «СызэрыкІуэсэжар кыжраІэнкІэ мэхъу, си жыным кІэрахъуэшэ илгу дэнэ щищІэрэ?» – жиІэу.

– Хэт слъагъун, си адэ-анэр слъэгъуаш, – жиІэрт Сосрыкъуэ, ерагъуу кыдришеиф къудейуэ.

– Уи адэ-анэм фІэкІа умылъэгъуауэ дауэ си фІэщ хъун. Джэдыкъуэр фызэрызехъаш, итІанэ. Ы-ы? Къуажэ председателым кІэрахъуэкІэ еуари плъэгъуакъэ? Умылъэгъуами ягъэ кІынкъым. Советскэм къулыкъу хуэщІІэну жыбоІэри – хьарзынэщ, – жиІэри Елдар щІалэ къэгүзэвар зрикъузылІаш.

Аркашкэ етІысэхуэ хьэмбылуу шыст, псоми къахудэплъейуэ.

Абы гу шылытэм, Елдар гушыІэ хуэдэу зищІащ:
– ТекІуэт, тЫкІуэ, уапЫтЫнщ. Хэт уи Іэпхуамбэр зэбгъа-
пщэр? – жиІэри.

Аркашэ зигъэгусаш:

– Зыми езгъапщэркъым. Сэ сыкІэрахъуэншэщ, – жиІэри.

Елдар зыхуей дыдэм Іуэхур хукІуэрт.

– А-а, уэ укІэрахъуэншэщ. Ауэ кІэрахъуэ зиІэм урагъусэщ,
ара?

– Срагъусэми бжесІэнукъым, – жиІэри Аркашкэ пэщашэу
тЫсыжаш.

ЩІалэхэр зэрыгъэгущуат.

– КІэрахъуэкъэ мыр? – жиІэри зым къыкъуихаш.

– Мис сэри!

АдэкІэ-мыдэкІэ къуэгъэнапІэхэм, дурэшпІлІэрэшхэм къыда-
хыурэ хэт сыт иІэми кыхырт. Къазджэрий абы еплъурэ кІуэ
пэтми гужьейрт.

Псоми я гугъэр Елдар зыщагъэтхуну арати, дзыгъуэ гъуанэ
дихъа къамыгъанэу, къамэ къутами, фокІэщІыжъми е ауэ пІэ-
тІроным къыхашЫкІа кІэрахъуэми – яІэр къахырт. Сосрыкъуэ
и кІэрахъуэр псом яйм нэхърэ нэхыфІт, ауэ Жансэхъу къызэ-
къуихари Іейтэкъым.

– Сытх, Елдар, уэлэхыи, сыкІуэнмэ! – жиІэу япэ
къэлъІуар Сосрыкъуэт.

Елдар итх хуэдэу зищІащ.

Сосрыкъуэ зыщигъэтхумэ фІэфІт:

– Іэщэ сыхуейкъым. Си кІэрахъуэжъыр сиІэмэ, зэфІокІ, –
жиІэу зигъэлІыхъулЫбжъ щхъэкІэ, абы хуэдэу зыщІищІыр
нэгъуэщІтэкъым, Ју къыжриат: мы кІэрахъуэр фи дум къипха-
ми, ГПУ-м ет, армырмэ бэлыхъ къыкІынкІэ хъунщ, жиІэри.
Иджы ар Сосрыкъуэ и гум къэкІыжати кІэрахъуэр зыІэщІи-
гъэкІмэ и гуапэу арат.

– Хъарзынэщ. Ауэ щыхъукІэ, кІэрахъуэ зиІэм яхэди узы-
хуейр къыхэш. Уэ къыхэпхыр уи гъусэщ, – жиІэри Елдар
псалъэм кІэ иритащ.

Къазджэрий и пэр къыпыхуат. И нэгъуджэр зыІуихауэ бэлъ-
току хужькІэ илъэщІырт, Іэпэлъапэсыс хъуам хуэдэу, и Іэр
кІэзызу.

– Мы слъагъур сыт? Си фІэщ хъуркъым, – жиІэу Мэтхэныр
гужьеат.

– Уэлэхыи, спектаклым ещхъым, – жиІэри къыхиІуаш, хысэп
езыгъаджэри кърихъэллати.

– Зыхуэсхыиур, тхъэр игъэпщІ, зыщІэм. Мыр дауэ? – жиІэу,
Къазджэрий и щхъэм бжъэ еуа хуэдэт. Елдар и мурадыр къе-
хъулат.

– УмыпІащІэ, къэхъуари къыбгурыІуэнщ, Къазджэрий, –
жиІэри Елдар Сосрыкъуэ унафэ хуищІащ:

– Шэ иджы, шІалэ. КІэрахъуэ зиІэ илъэпкъыр зэхуэшэси Къазджэрий деж нашэ. Дахэплъэнци дызыхуейм хуэдиз къахэтхынщ.

– ФынакІуэ! – жиІэри щІалэ цІыкІухэр зэбгрыжащ, кІэрахъуэ зиІи зимыІи.

– ФынакІуи фынакІуэ! – жиІэри Къазджэрий и Іэблэр Елдар иубыдри зэгъусэу унэмкІэ кІуащ.

– Іэщэ зиІэ псори фыкъакІуэ, – жиІэри Елдар мо зэрызехъэ къомым яхэкІиящ. БжэщхъІум ебакъуэу бжэр къызэрызэхуащІыжу, къыщІигъуащ: аращ, Къазджэрий, Инал и унафэщ, – жиІэри.

– КъызгурыІуащ, къызгурыІуащ, Елдар. Дэнэ къраха мы Іэщэр, жызолэри зэрызгъэщІэгъуэнур сщІэркъым, – жиІэрт Къазджэрий. – Сыту ди насыпу къэфщІа зыгуэр къэмыхъу щІыкІэ.

– Къэмыхъуауи щыткъым.

– Лло къэхъуар? Дорофеич зи гугъу пщІыр? Ар сытым щыщ? Нэхъеиж къэхъунут. Дэни къраха?

– Аращ дэри дымышІэр, – дэнэ къраха? ІэщэкІэ уджэгу хъурэ? Щхъэ къагурымыІурэ? – жиІэурэ Елдар зиплтыхъати, занщІэу гу лъытащ блыным фІэлъа сурэтхэр зэрыфІэмылтыжым, тхылхэр зэкІуэцІыпхауэ зэрыщытым, пхъуантэр зэры-зэтепхам. Ар игъэщІагъуэу Елдар щІэупщІащ:

– УздэкІуэлэрэ? – жиІэри.

– Мэзкуу сыкІуэн си гугъэщ.

– Мэзкуу жыпІа? Хэт узыгъакІуэр?

– Сэр-сэру сокІуэ. Си бынунэр къэзмышэу хъунукъым. ЩІалэ цІыкІухэр егъэджен хуейкъэ?

– Инал ищІэрэ Мэзкуу узэрыкІуэр?

– ИщІэми имыщІэми абы сыт хэлъ. Си гугъэкъым зэран къысхуэхъуну.

– Сэ къыпхуэмыхъуну си гугъэкъым, – жиІэри Елдар и псалъэр пиупщІащ.

– Сыт щхъэкІэ? Нобэ зи ужь уит Іуэхум щхъэкІи?

– Абы и закъуэкъым. Ростов къыкІыгу комиссэ къэкІуащ, Къурашэр я пашэу. Зэхэпхакъэ? Бурун къыщыхъуа зэрызехъэм и хыбар зымышІэ щыІэж? – жиІэри Елдар ней-нейуэ Мэтхъэным хуеплъэкІащ.

Къазджэрий нэхъри къэгүзэващ, Іуэхур сэ сыщигугъэм щыщІэкъым, нэхъ Іейщ, жиІэу.

– Сыту пІэрэ абы халъагъуэр?

– Абы халъэгъуэн мащІэ? Къуажэр бунт зэрыгъэхъуащ. Ар Іуэху хъунукъэ? – жиІэу Елдар щыпсалъэкІэ, Къазджэрий кІэ-лъыплъырт, дауэ къыщыхъуу пІэрэ хыбар жеслар, жиІэу. Къазджэрий и щхъэм дэуеят зэхихар, жиІэнури ищІэнури имыщІэу.

Елдари нэгъуэщІ зыгуэр хъуат. Бэлыто зэрылыа шыгуитІым я ужьым иту пщІантІэм нэжэгужэу кызырэдыхамрэ иджыпсту зэрызищІымрэ шурэ лъэсрэ я зэхуакут.

ЩІалэ цІыкІухэр зэрызехъуэ кыакІуэу я макъ къэІуаш. Псоми я пашэр Сосрыкъуэт. Ізуэлыауэм щхъэкІэ Елдар и псалъэ зэпигъэуакъым:

– Армыруэ хъурэ, Къазджэрий. Уи еджакІуэм кІэрахъуэ якІэрыщІауэ, Бурун къуажэм зыкъаІэтрэ исполкомым теуэу, Джэдыкъуэм я Ітащхъэм кІэрахъуэкІэ еуэу – ар дауэ? АтІэ зыми и гугъу дымьщІу ди тхъэкІумэ тегъэхуауэ дыщысыну? Дыщысынуми, кыитхуадэнукъым...

Бжэр кызызІуахаш.

КонтІрэу хэкум исыр щІы къатиблкІэ езыгъэхыну мурад зыщІа къомыр къэсаш, Сосрыкъуэ я пашэу, я кІэрахъуэхэри я бгырыпхым дэІуауэ. КІэрахъуэ зимыІэм къамэ ултыя кІэрыщІат, къамэ зимыІэм мыжурэ иІыгът. Арбузик иІыгъыр банкІыжъ гуэрт, консерв иІыу шытауэ, иджы банкІыжъым фоч гын тІэкІу иудати, бомбэ иІыгъыу фІэщІыжырт. ЩІалэ цІыкІухэм я щІыбагъым хъыджэбз цІыкІухэр кыдэпльырт, хэту пІэрэ ягъэкІуэнур, жалэу.

Мыбы кыщыхъуар Лу ищІатэмэ, жэрыгъэ защІэкІэ къэкІуэжынт. Сосрыкъуэ дэкум хуэдэу къамыгъэпщІэнкІи хъунт Лу шыІатэмэ, арщхъэкІэ иджы сыт пщІэжын, къэхъунур къэ-хъуаш.

Матрени, Дорофеичи, егъеджакІуэ кърихъэлІахэри щыхъэту уващ еджакІуэ цІыкІухэм кІэрахъуэ яІыгъыу зэралъэгъуамкІэ. Псом нэхърэ нэхъапэ зи кІэрахъуэ стІолым тезыльхъар Жан-сэхъут:

– Демилитаризацэщ абы зреджэр, – жиІэри, словарым зыкъомрэ еплъа иужь, кІэрахъуэр къариташ.

– ИІэ, кытефлъхъэ стІолым псоми фи кІэрахъуэр. Хъунумрэ мыхъунумрэ зэхэдгъэкІынщи щхъэж и Іэщэ еттыжынщ, – Елдар щІалэ цІыкІухэм епсалъэрт тригъэчыныху, – дэ фыздэдгъэкІуэнур Іуэху цІыкІуфэкІукъым. Абрэдж кыфтеуэнкІи мэхъу. Уеблэмэ Жыраслъэн фыхуэзэнкІи хъунщ. Фи Іэщэр зэкІэлъымыкІуэкъэ – зэІыхъаш. Жансэхъуи кІэрахъуэр фІыагъурэ? Мис, афицар кІэрахъуэщ. Сыту къабзэу лъэщІа икІи. Сосрыкъуэ, ууейр сыт хуэдэ?

Сосрыкъуэ и кІэрахъуэр кыищтэри еплъаш: кІэрахъуэжъ дыдэт, пэ кІыхъыжъ хъужауэ. Бэрэбаным шитху ихуэми, зыри иІытэкъым. АрщхъэкІэ Сосрыкъуэ кІэрахъуэу иІэр дум къриха закъуэр аратэкъым. ЩІыІэпс къуажэм я кхъэм Лурэ абырэ кыдахауэ кІэрахъуитІ шыІэти, а тІури стІолым кыитрилъхъаш:

– Мы тІури хуейм изот! – жиІэри.

– НэгъуэщІи уиІэу кыщІокІ?! Ы-ы?

Къазджэрий и фэр пыкIат.

– КIэрахъуэшэ уиIэкъэ? – жиIэри Елдар щIэупщIащ.

Сосрыкъуэ чэф иIэм хуэдэт. И жыпхэм ипэщэщыхьщ-
нипэщэщыхьри кIэрахъуэшэ зыбжанэ стIолым къытрикIутащ.
СиIэу хъуар естынщ, жиIэу къыщIэкIынти, я къуажэ правленэм
унэ блыным къыхитIыкIауэ щыга кIэрахъуэшэ зэхэупIышкIуари
къыхитIхьащ.

– Мыри сытщ жыпIа? – жиIэри Елдар шэр къищтащ.

– Аращ Джэдыкъуэ къисхар.

– Джэдыкъуэ жыпIа? – жиIэу Елдар шэр зэпиплыхьырт.

– Блыным къыхэсхаш. – Сосрыкъуэ шэр къыпэщIэхуа

зэры-хъуар къанэ щымыIэу жиIащ.

Елдар и пщIыхьэпIэми къыхэхуатэкъым Джэдыкъуэм я
председателыр зыуIа шэр къыпэщIэхуэну. МащIэрэ лыхьхуат
арабы. КIэрахъуи шэи игъуэтатэкъым. Елдар и акъылыр Iэджэм
жаш.

– Архъэр Лэкъумэн и къуэр уэракъэ? – жиIэри Елдар къе-
упщIащ.

– Сэраш.

– Председатель трагъэкIам и къуэр?

– Ар дыдэрщ.

Къазджэрий щыхьэту теувэрт:

– Архъэр Лэкъумэн зымыщIыху щыIэ. Партизаныжыщ.
Я къуажэм къулыкъушIэу дэсщ. Орден зратам ящыщщ.
Председателати, куэд щIакъым зэрытекIрэ, – жиIэу.

– СоцIыху, соцIыху, жыпIэр сыт? – жиIэрт Елдар.

Къэхъуам бэлыхъу кърикIуэнур Къазджэрий къыгурыIуа
пщхьэкIэ, модрей цыкIу къомым щай и уасэ къагурыIуэртэкъым,
я бгъэ цыкIухэр кърагъэкIыу зэхэтт, сэ сывгъакIуэ, сэ сыкъы-
хэфх, жаIэ хуэдэ. Хэт сыт хуэдэ Iэщэ кыхьаами, «хъунукъым»
жиIэу Елдар зыми иригъэгъэзакъым, я цIэр, я унэцIэр итхырт,
къыIиха Iэщэр иту. ЕгъэджакIуэхэм списокэр ящIащ, Iэ тра-
дзэжаш. Елдар щIалэ цыкIуу Iэщэ къэзыхьа илгъэкъыр
командэм хигъэхьэну къыгъэгугъащ. Модрей цыкIу къомыр
зэрыгъэгугъуат, езыр-езыру зэныкъуэкъурт, гъусэ зэрыгъэ-
хъунур ямыщIэу.

Елдар и гур Инал дежкIэ жаш: ярэби, сыту лIы Iуш Инал.
Дауи къищIа школым Iэщэ гъэпщкIуа зэрыщыIэр, жиIэу. Елдар
зэ зы кIэрахъуэр, зэ адреир къищтэурэ еплъырт, кIэрахъуэпэм
епэмырт. Иужьым Сосрыкъуэ и кIэрахъуэжымырэ шэ зэхэ-
упIышкIуамрэ къищтэри, адреиуэ хъуар хъуржын цыкIу

гуэрим ирикIутэри кыигъэнаш.

Инал и унафэр Елдар зэфIигъэкIат.

ЕгъэджакIуэхэри Мэтхъэнри зэгъусэу Елдар дэкIуэтэну унэм кышпIэкIащ. Елдар щышэсыжым Мэтхъэным зыкыыхуигъэзаш:

– Iэщэр псори мысыхъэткIэ фи деж щIрель. Уэри, Къазджэрий, уежъжыну жыпIащи, гъуэгу махуэ. Зумыгъэгувэмэ, нэхыфI си гугъэщ, – жиIэри.

ЩIалэ цIыкIухэри кыыкъуэжаш:

– ДыкыуумыгъэпIэж, Елдар! – жаIэу.

– Дауэ фыкъээзгъапIэу! Зывгъэхъэзыр! Сэ хыбар фэзгъэщIэнщ, – жиIэри Елдар щIэпхъуэжаш.

Абы и шы лъэгубадзэм кышпIэху ятIэм еплъу Къазджэрий сымэ куэбжэм деж зыкъомрэ щытыжаш. ЩIалэ цIыкIухэми зыгуэркIэ гурыщхъуэ ящIа хуэдэт, нэхъ сабырахэти. Елдар екъуу кIуэрт. Буруныпс щынэблэгъам ипщэкIэ плъащ, Саримэ сымэ и гум къэкIати. Сыту фIыуэ сщIа Къээмай абы якIэлтыплъыну унафэ зэрыхуэсщIар, жиIэу арат Елдар и гум къэкIар. Езы Къээмай, и гур кызэрыгъуэтыжауэ, кIуэжаш, чисткэр зэфIэкIауэ дадэр партым кыыханати, иджы сыткIи елъэIу – кышхуищIэнут.

Елдар темпыIэу кIуэрт, Инал хыбарыр лъыгъэIэсыну.

Бурун къуажэкум цIыхур щызэхэтт, партлъэщIыр ямыухауэ. Астемыр я пашэу комиссэр здэщыс я хабзэм деж щыст. Япэм хуэдэу Инал яхэстэкъым, сыт щхъэкIэ яхэсынт, нэгъуэщI комиссэ къэкIуарэ кыльтытIысхъам.

Къазджэрий, букIами лъы ткIуэпс кышпIэмыкIыну, и фэр пыкIат. Мэтхъэным ищIэрт адыгэм игъащIэм Iэщэ-фащэр фIыуэ зэралъагъур.

ИтIанэ, дунейр къутэху и фIэщ хъунтэкъым еджакIуэм абы хуэдиз Iэщэ зэрахъэну. Дауи гу лъимытарэ нобэр кыыздэсым? Сыту зыгуэр кышпIэмыхуарэ? Инал ар ауэ кыигъэнэн уи гугъэ? Уэлэхьи, кыимыгъэнэн, абы нэхърэ, къапхъэным димубыд щIыкIэ, лъэныкъуэ зедгъэзынщи нэхыфIщ. Сабий къомри кызэхэбнэу дауи уежъжын?

Абы егупсысу Къазджэрий щыст, и бжэм IункIыбзэ къри-тауэ.

ТIоущIрэ ебланэ псалъащхъэ

БЭТЭГЪЭ АУЗ

Бэтэгъэ ауз сокIуэ, жиIамэ, къушхъэ лъэныкъуэмкIэ дэкIуейуэ арат, кырышхъэм нэс. Гъуэгу кIэ щIагъуэтэкъыми, выгукIэ е шууэ укIуэ хъу щхъэкIэ, машинэкIэ укIуэну уежъэмэ, кышчыбгъээжыр нэхыбэт. Къурш шытх иным ушхъэдэхмэ, Сванетэ жыхуаIэри арат, ауэ гъэмахуэ мыхъауэ абыи укIуэ-фынутэкъым, ари шыд шууэ фIэкIа. Бэтэгъэ ИпщэкIэ зэджэ къуажэ тIэкIур кырым ист.

ИгъашІэми мэл ягъэхъуу, Іэш зэрахуэу, шыдкІэ къехрэ бэзэ-рым хъэжыгъэ, фoшыгъу, бжыыныху, ху, щэкІ, нэгъуэщІ зыхуеин къыщашэхурэ дэкІуеижу арат къуажэм дэс къушхъэ тІэкІур зэ-рыпсэур. ЗэрашІэж лъандэрэ а жылэм председателу тетар Къэз-май лІыжбыр арат. ФІы къыдэхъуами абы хуахьырт, Іей я нэгъу щІэкІами ягъэкъуаншэрт. Езы Къэзмай апхуэдизкІэ есэжат жылэм я пашэу шытуи, и унэм щІэзагъэртэкъым: Іуэху имыІэ-ми, къуажэ Советым щІэст, пэшотым ириджэгъуу.

Иджыри къэс яхуэІуэтэжыртэкъым зауэм шыгъуэ Къэзмай и къуэ Ахьа флагъэжыну зэрыщытар. Къуажэ Советым Къэзмай щІэсу абрэдджхэр къытеуат, Залымджэрий – «Къэрал джатэкІэ» зэджэр – я пашэу. «Дэнэ къыщыдгъуэтыну Къэзмай дадэ?» – жаІэри абрэдджхэр щІэупщІащ. «А зи гугъу щІырэ жьауэ къэтщ, фыпэплъэ, хъэуэ жыфІэрэ, сыкІуэнщи къыфхуэсшэжынщ». «Абы дыпэплъэу дыщыс хъурэ, кІуэи къашэ», жаІэри лІыжбыр яутІыпщаш, а зэпсалъэ дыдэр зэры-Къэзмайр мо чэф зиІэ абрэдджхэм ямышІэу.

Арати, Къэзмайуэ плъагъур шэсри икІэщІыпІэкІэ Налшык къалэ кІуаш, хъыбар зэгъэщІапхъэм яригъэщІэну. ЕтІуанэрей жэщым абрэдджхэм Къазмай и къуэ Ахьа къаІэрыхъати, къурмэ-ныпхъэ зэрыфІагъэжым ещхъу фІэдгъэжынщ, жаІэри пхауэ мэжджытым ялъэфаш. АрщхъэкІэ я мурадыр къайхъулакъым. Иналрэ Елдаррэ дзэ къашэри къэкІуати, абрэдджхэм ямышІэххэу, къуажэм къыдыхъэри, узэуэnumэ къеблагъэ. Абдежым Жырас-лъэни щэхуу къыгъуэтщ абрэдж пашэ Залымджэрийри зэ уэгъуэм иригъэсыкІащ, езыри уІэгъэ хъуа щхъэкІэ, къелащ.

Абрэдджхэм ямышІэ лъагъуэ защІэкІэ щІэдджыжь нэхушым дзэр къуажэм къыдззышар Къэзмайт. Бэтэгъэ къышыхъуа илъэ-пкъыр Иналрэ Елдаррэ я нэкІэ ялъэгъуаш, уеblэмэ Жыраслъэн и закъуэ псом нэхъапэ къуажэм шыдыхъэм, Инал гурыщхъуэ ищІырт: ярэби, дыкыгъащІэу мыр абрэджу емыжьэжыну пІэ-рэ, жиІэу. Мэтхъэнри Инал сымэ я гъусэт. Жыраслъэну плъагъур зэрыщыгугъауэ къыщІэкІащ. ЗанщІэу Залымджэрий щэфэ унэм щІыхъэри и нэжыгъыр ирикъутыхъащ.

Абы хъыбар машІэ иІэ сытми. Ноби Іэщыхъуэхэм я деж кІуэ – узрагъэдэІуэнур аращ.

Къуажэм япэ зи цІэр ираІуэр хэт жыпІэмэ, Къэзмайт. А лІы-жыым щІІэ хуэзымышІІ, къуажэр дэнэ къэна, ауз псом дэскъым. ЗэрыжаІэмкІэ, а лІым и пхъур Инал къыщишам жаІэрт: адыгэм-рэ къушхъэмрэ нэхъ гъунэгъу зэхуищІым фІэфІу Инал къушхъэ фыз къышаш.

Къэбэрдей лъэныкъуэкІэ укыикІыу Бэтэгъэ ауз удыхъэмэ, псы уэрым Іусу зы къуажэ цыкІу щыст Бэтэгъэ ИщхъэрэкІэ еджэу. Абы уфІэкІмэ, мывэ къуршым хэсу, нэгъуэщІ къушхъэ

игъащІэм къахуихуатэкъым абы хуэдэ нэгужыужыгъуэ. Верэ Павловнэ зэгупсысыр Фаризэт жриІэнур арат, губгъэн къы-схуимыщІыну пІэрэ, сытынэкІэ къызэплгъын, жиІэу. Саримэ жыпІэнущи, тІэкІу еша хуэдэу фэ иуплгъ щхъэкІэ, гуфІэгъуэр и гум ихуртэкъым. Верэ Павловнэ къыжриІа щэхуми иропагэ, и дзыхъ къызигъэзащ, жеІэри.

– Дэлэл укбыхсуэхъуищ, дызэбгъэкІужынщ, адыгэ хабзэри сытри уощІэ, зэрынэхъыфІым хуэдэу Фаризэт дегъэпсалгъэ, – жиІэу мызэ-мытІэу Верэ Павловнэ къытригъэзэжырт.

Саримэ игъащІэм хэтатэкъым тІуанэ зытращІа фызым ІуэхукІэ бгъэдыхъуэ. ЗэрыжаІэри дахэ-дахэу ищІэртэкъым, арщхъэкІэ, Верэ Павловнэ имыгъэщІэхъун папщІэ, сытым щхъэкІи «хъунщ» жиІэрт. Фаризэт, мы урыс фызыр щхъэ къыслытІысхъа, жиІэу лэныстэ е дзасэ къимыщтащэрэт, жиІэу Саримэ и гум къыщыкІи щыІэт.

ШыгуитІыр зэкІэлгъэхъужу кІуэрт, куэд я кум дэмылгъу.

Къурш джабэ лгъагэхэм Лу дахъахауэ еплгъырт, псы къуэпс гуэр нэпкъым къежэхуы илгъагъуми, бгъэшхуэ уфэразэу къащхъэщыхъми, Лу «мор плгъагъурэ», жиІэу Тинэ дежкІэ зигъаэрт. Сарими, а зэрызэпиплгъыхъым хуэдэу, Къазджэрийрэ Верэ Павловнэрэ къапсалгъар и гум къэкІыжырт. Къазджэрий гукъы-дэж щІагъуэ имыІэ хуэдэу щхъэ къысфІэщІа, жиІэу Саримэ зэзэ-мызэ гупсысэрт.

Елджэрокъуэ Іэюби зыгуэрым тегузэвыхъ хуэдэт. Саримэ сымэ гу зылгъамытэ гуэр щыІэт. Бэтэгъэ Ищхъэрэ къызэрыблагъуэ, Іэюб шыгу гуэрым гурыщхъуэ иригъэщІащ, мыр ди ужь имыкІыу сыту куэдрэ къакІуэрэ, жиІэу. Іэюб зэрысыр и ужь ит гур арати, абы къыкІри япэ ит гум къытІысхъащ, красно-армеец гъусэхэми унафэ яхуищІащ, уэрэдыр щагъэту я Іэщэр Іэгъуэ къащІыну. Іэюб абыхэми яжриІакъым зыгуэрым ар къызэригъэгузавэр. Модрейхэми къагурыІуэрт ауз зэвым ущы-дыхъакІэ, усакъын зэрыхуейр. Куэд дэмыкІыу шууитІи къалгъэ-щІыхъащ, я щхъэр бащлгъыккІэ фІэпхыкІауэ. Гум и бгъуитІым-кІэ тІури къыщыблэкІым, цІыкІуи ини гум исыр хуабжъу зэпаплгъыхъащ. Іэюб къэуІэбжъащ, мыбыхэм зыгуэр я мымураду узиІэ, жиІэу. АрщхъэкІэ сыт пщІэнт.

Дызыхуэмызэн дыхуэмызащэрэт, жиІэу Іэюб гузавэ щхъэкІэ, и гум илгъ дыдэр ибзыщІу, Саримэ зыхуигъэзащ:

– Плгъагъурэ? Уэлэхъи, мыр гъуэгъу къысхуэмыхъуа. Шым нал къащІэнэжакъым. Мывалгъэщ. Ди зы шэрхъи щІэкъутыкІыну фэ изоплгъ. Зы гудзэ хэудащ. ГъукІэ дыхуэзамэ арат. Догъуэ, Бэтэгъэ Ищхъэрэ ныщхъэбэ ящхур етщэу, пщэдей адэкІэ дыкІуэ щхъэ мыхъурэ? ЖеІэт ар ди унафэщІым, – жиІэри.

Саримэ абыкІэ къыпхуэгъэпщІэну ящыщтэкъым. Шым нал щІэлгъым еплгъащ, гу шэрхъ псори зригъэлгъэгъуащ, зыми лажъэ

имыІэу кыльытэри Іэюб кыыхуидакыым:

– Сыт, на-а, жыпІэр зищІысыр? – жиІэри.

АрщхэкІэ цІыхухуым уедаІуэ хуонт? Іэюб жиІэр Верэ Павловнэ жриІэжати, модрейр занщІэу кыызэтричаш: «Абы и унафэр зыщІыр уэракыым, кІуэ, жыхуэсІэм кІуэ, кыбгурыІа?» – жиІэри. Фызыр абы хуэдизкІэ кыгубжыати, Тинэрэ Лурэ шынэри заушэхуаш, зэшхыдэр а тІур ара хуэдэ.

– Лло, уеша, Іэюб? Уешамэ, тІысэ, зегъэхь. ДыздэкІуэным дынэсыным иджыри иІэр мащІэкыым, гъээж, уэ удимыгъусэми дэри дыкІуэдынкыым. Къэдгъуэтынщ гъуэгур. Ныщхэбэ ІуэхукІэ Бэтэгъэ Ипщэ дынремыс, дынэмысми, неуэ уишми, нэхьыфІщ, – жиІэри Верэ Павловнэ и шхыдэм ерагыу пичаш.

Іэюб щлемыгъуэжу къэнакыым.

Верэ Павловнэ кыуршхэр зэригъэщІэгъуэн ищІэртэкыым. Аузым узэрыдыхьэу мээ Іувыр тету бгышхуэхэр зым зыр кыыщхэщыту кІуэ пэтми нэхь лъагэ, нэхь дахэ хуэрт. Псы уэрри зэм гъунэгъу дыдэу, зэми гъуэгум ІукІуэтрэ нэпкь инхэм я лъабжэм щІэшхыдыхьэ ежэхырт, и макыым зээмызи щІэгубжэжу. Пшэ хужь Іэрамэхэр, кыурш щхъуантІэхэм я лыкІуэ хуэдэ, щІыкІафІэ-фэрыщІу бгым къашхэщытт, уафэ щхъуантІэр яхушІэмыуфэу.

Бгы нэпкыым адэкІэ-мыдэкІэ тепхъауэ, кыуэкІийм дэт унэм я кхъуэщыныщхэм фІэкІа умылъагъуу Бэтэгъэ ИщхэрэкІэ эджэ кыуажэр къальэгъуаш.

Верэ Павловнэ унафэ ищІаш, Іэюб нэхъапэ щІыкІэ кыуажэ Советым екІуэлІэну. Ар зыхуейр, махуитІ дэкІмэ, къэдгъээжынуэрэ фи кыуажэм бэльтэ етщэнуши, апщІондэху ахьшэ къэвгъэхъзыр, жиІэну арат. Іэюб абы зэгуигъэпаш, лло махуитІ-кІэ къедмышэкІыу, бэльтэ ящэхунур занщІэу етщэ щІэмыхъур, жиІэу. АрщхэкІэ сыт ищІэнт.

Лурэ Тинэрэ я гуапэт а тІур артисту зэрыджэгуар. Верэ Павловнэ «цІыхубз къэс бэльтэ зырыз» жыхуиІэ лозунгыр партым и лозунгыу, мо цІыкІуитІым абы Іуэхутхэбзэ хуашІэу арат зэрыжиІэр. Езы цІыкІуитІри абы ирипагэрт, ІэпщІэлъапщІэ цІыкІуу щІалэ цІыкІу, хыджэбз цІыкІу адэкІэ-мыдэкІэ кыыкыуэжрэ гум и ужь кыиувэмэ – псори зэплгыр Лурэ Тинэрэт, Лу абы гу лъытауэ зигъэщІагъуэрт, уеблэмэ си бжъамийр къасщтэу музыкэ щхэ кыизмыгъэкІрэ, жиІэу и гур къэбырсеят. Пэжу, ар музыкэ еуамэ, сабий дэнэ къэна, Бэтэгъэ Ищхэрэ хъуэ дэтыр кыызэхуэсынт. АрщхэкІэ Верэ Павловнэ фІэлІыкІырти, и бжъамийм еІусакыым.

ГуитІыр кыуажапщэм нэсыху, зэ зы пщІантІэм, зэ адреим кыыдэжу арыншэми хъуэ мащІэ къэбэнакыым. АдэкІэ гъуэгур нэхь Іеижт, мывэ защІэт, нэшэкъашэу зэм дэгъээеигъуэт, зэми егъээыхыгъуэт. Зы лъэныкыуэмкІэ мывэ щІагъым гъуэгур щІэкІырт, адреи лъэныкыуэмкІэ псы кыиуам дунейр икыутэжу

гъуагъуэрт, пэри нэри ихъу. Джабэ лъагэм кІэрыт мэзыр дыгъэм кынгъэнэхуу плъагъу щхъэкІэ, ауз кІуэцІыр кІыфІ хъуат.

Іюб кызызплъэкІмэ, я ужьым ита шыгур унэшхуэ гуэрэм деж кышщывыІащ, куэбжэм дэмышхъу. Асыхъэту гур зыкъомым къаувыхъауэ уэршэрт, зыгуэрхэм, я Іэр Іюб сымэ я дежкІэ къашийурэ, зыгуэр жаІэрт. ЕуэкІыплэм нэсу къуажэр ямылъагъу хъуху, Іюб кызызплъэкІыгурэ кІуащ. ЕуэкІыплэм адэкІэ гъуэгур нэхъ занщІэт, нэхъ дэгъэзеигъуэ хъуами. Мэз сытхэр Іувтэкъым, гъуэгум уриплъэмэ, жыхъэ ушлэ хъурт. Верэ Павловнэ идэн-имыдэн жиІэу емыплъу, Іюб унафэ ищІащ гур къагъэувыІэну.

– Шэрхъым гудзэр кыхэлътэлынкІэ хъунуш, пхъэкъу етын хуейш, – жиІэри Іюб къелъащ.

– Дауи щІы, думыгъэгувэ, – жиІащ Верэ Павловнэ, гур кыыщІэувыІар кыжкраІа иужь.

Гур зэрыгъум дыгъур кърокІуэ, жыхуаІэм хуэдэти, Іюб гурыщхъуэ езыгъэщІа гум лІитІ исар иджы лІитху хъуауэ я лъэужьыр къахурт, уеблэмэ я шыр яхъуэжауэ.

Зыгуэр умышщІэну Іэмал иІэтэкъым.

– ФыщыплъащІэкІэ фынакІуэ, мыбыхэм шэрхъым пхъэкъу иратынщи кытлъэщІыхъэжынщ, – жиІащ Іюб, Саримэ жриІэу. Абы и мурадыр гурыІуэгъуэт: иужь къина красноармеецхэм а гу къакІуэм гъуэгу иратынкъым, апщІондэху цІыхубз гъусэр Бэтэгъэ нэзгъэсынщ, жиІэу арат Іюб и хысэпыр.

Ар дахэ-дахэу цІыхум ягурыгъэІуа хъун папщІэ, Іюб красноармеецхэр зэрыс гум ежалІэри, жиІэр Саримэ сымэ зэхамыху, унафэ гуэрхэр ищІащ. Красноармеецхэм бэльто щІагъым щІэлъ Іэщэр кыщІалъэфу хуежъащ, гур гъуэгум и курыкупсэм трагъэувауэ. Верэ Павловнэ зыуи кыфІлэщІакъым Іюб сымэ зи ужь итыр.

Зыгуэр кызызрыхъуар белджылыт. Лу и щхъэфэным зиІэтат, къэхъуар имыщІэ пэтми. Саримэ къэуІэбжъат, абы и нитІыр Лу щильагъум, нэхъри къэгузэващ. А тІум я гум илъыр зыми жраІэртэкъым, арщхъэкІэ шыгухум къехъэкІ-нехъэкІ щымыІэу, бэльто щІагъым щІэлъу гъэщІкІуа гуэр кышщІилъэфаш, щитІми яхъуэри игъэушаш. Іюб ерагъпсэрагъкІэ къалъэщІыхъэжаш. Япэ зэрыщытауэ щІалэр нэжэгужэжтэкъым, и фІэшт.

– ФыпІийуэ фыщымыс. Фыхэгъуалъхъэ бэльтом, – жиІэри Іюб гум къитІысхъащ, гузэвэгъуэ гуэр кызызрыхъунур нэрылъагъуу.

Псоми бэльтом зыхаІубащ. Іюб щитІыр хъэмкІэу ирихужъащ.

Іюб ищІэр тэмэму ищІэрт, арщхъэкІэ хэт и гугъэнт, ахэм я ужь къыхъар Жыраслъэну. ІэщІэкІыгъуафІэу уІэщІэкІынт. Гу хъэлгъэр щитІым а дэгъэзеигъуэ бзаджэм жэрыгъэ защІэкІэ пхудащынт. ИтІани сыт пщІэнт, уи ужь ит абрэджым яІэщІэкІын

хуейт, цыхубзхэр хьума хьун шхьэкIэ. ШитIыр къэмыгувыIэу кIуэрт, бахьэр къашхьэщыху, гур адэкIэ-мыдэкIэ иридзэкIырт, дрихуейрт, илъри исри къоху, жыпIэну. Верэ Павловнэ, хэлубауэ зэрыщылтым хуэдэу, и щхьэр кымылэту Iэбэрабэурэ Тинэ и Iэр кьиубыдри зрилъэфэлIащ. Лу зыкьиIэтрэ кыздикIамкIэ плъэмэ – я ужь ита гур илъягъуркыым, дэнэ кIуа, жиIэу щIэ-упщIэну и гум кызыерыкIыу, фоч уэ макъ къэлIуащ. Зы фоч уэху, нэгъуэщI Iэджи кыпэуэжырт. Зэзэуэныр къеблащ, жаIэу псори къэуIэбжыащ.

Лу плъэмэ – Iэюб дригъэзэуэ и къарум кызыэрихькIэ мажэ.

Аузыр Iэхуитлъэхуит хуэдэу плъагъу щхьэкIэ, еуэкIыпIэ куэд илэти, гъуэгур зэм кIуэдырт, зэми сабэ дрихуеймкIэ къэ-плъагъурт. Iэюб жэрыжэу здэкIуэм еуэкIыпIэм зэ закъуэ кы-къуэщри асыхьэту кIуэдыжаш. А наплэзыпIэм Лу шу гуп кы-лъэгъуащ, Iэюб здэжэмкIэ кыикIыу. Куэд дэмыкIыу аргуэру шууитI кыккъуэжаш – псори Iэюб кыпэжыауэ кызыэрохь. Iэюб нэпкъым дэжеш, шу къакIуэр гъунэгъу кызыэрыхьуу, топ уэ макъым хуэдэу, зыгуэр кыщыгуэм, Саримэ сымэ къугъыу къаублащ.

Лу и нэр тенауэ Iэюб ищIэм йоплъ.

Шу кызыэрыхьыр къэблэгъащ, шыжиIэ дыдэм, Iэюб нэпкъ лъагэм мывэшхуэ къриутIыпщхьэхыурэ шур кыигъакIуэркыым, сабэр кьиIэту. Шухэм, я шыр кыщыжъэдакъуэм, Iэюб фочкIэ къахэуэу щидзащ. Фоч уэ макъыр аузым дэз хьуат, бгыр адэкIэ-мыдэкIэ кыигъэпсалъэу. Шухэми я фочыр зыпщIэхыхауэ Iэюб ирагъапщэурэ еуэрт. АрщхьэкIэ Iэюб мывэ къуагъым къуэсти, езыр зэуэм тригъахуэрт, къеуэм къалъагъуртэкъым. Зауэр яублауэ сабэри гын Iугъуэри зы хьуат, адэкIэ укIуэну Iэмал зымылэти, гур къэувылащ.

– ФикIи зывгъэпщкIу! – жиIэри шыгухур гум исхэм къахэ-кIиящ. Езы шыгухуми, кыздрихар умыщIэу, фоч кьиIэ-щIэхутащ. Гум езыр япэ елъэри и фочыр шухэм ятриубыдэурэ еуэр иублащ. Лу и накъырэм фIэкIа зыри илыгътэкъыми, ари хьфIидзэри кIиящ:

– Мывэ къуагъым фыкъуэтIысхьэ! – жиIэри. АрщхьэкIэ цыхубзхэм, я фэр пыкIауэ, я щхьэр къаIэтын шынэрт. Верэ Павловнэ зыгуэр кыибжырт, кыибжыр кыбгурымыIуэу. Саримэ кIэзызу къэлэбэри Тинэ зрилъэфэлIащ, арщхьэкIэ хьыджэбз цыкIум, шынэ жыхуаIэр щыгъупщэжауэ, къафIыщыльтэтри и макъым кызыэрихькIэ кIиящ:

– Жыраслъэн! Ей, Жыраслъэн! Алыхьым хьэтыр иIэм, ди гугъу кыумыщI! Дгъээжынщ! – жиIэу.

Тинэ здэплъэмкIэ Луи плъэмэ – нэпкъым зы лIы гуэр къе-

хуэхри щхьэпридзурэ къуэм дэхуаш. Иэюбу пІэрэ ар, жиІэри

Лу нэхъри къэгузэващ. АрщхьэкІэ аргуэру къэным ещхьу

лИтІ зым зыр жьэхэукІуриеу къехуэхащ. Иэюб пелуаным пэлъэщыгъуа-фІэу хэт пэлъэщынт! Лу абы гу лъытащ, Иэюб щыпсэукІэ, зыгуэр хъунщ, жиІэу игури къызэрыгъуэтыжырт. Иэюб зыри къыбли-гъэкІыртэкъым.

Абдеж дыдэм ищхьэрэ лъэныкъуэмкІэ къыкІыу шууищ е плы къажэу Лу къилъэгъуащ. Псоми я куэпкъым фоч тетт, я башткъыкъ кІапэр жьым зэрихьэрт. Япэ итыр Жыраслъэнт. Тинэ къыцІыхужауэ къыщІэкІынт, щелъэІуам. Шухэр гум щыблэжым, Жыраслъэн къыжъэдэхуаш:

– Фымыгузавэ, цыхубзым фи гугъу тцІынукъым, – жиІэри.

Мывэ къуагъым зыкъуэзыдза шыгухум и фэр пыкІауэ къыкъуэпщыжаш, шухэр блэкІа иужь. Лу и гур къызэрыгъуэ-тыжауэ къызэфІэувэрэ плъэмэ – Саримэ гужьсеуэ Тинэ иыгъыу елъагъу, хъыджэбз цыкІум шэ къытехуащ, и бостей дахэ дыдэр лъы защІэщ. Езы цыкІуми, хьэдэм ещхьу, и фэр пыкІаш, и нэ цыкІуитІри къэплъэжыркъым.

– КъаукІаш! – жиІэри Лу гъыну къыщиудын къудейт.

– А дыунэхъу мыгъуэри дысэхыжщ, Тинэ къаукІаш! – жиІэу Саримэ гьырт.

Верэ Павловнэ занщІэу зыкъыщІэжаш. ЦыхубзитІым Тинэ и уІэгъэр япхэу щІадзащ.

– Сэ псы къэсхьынщ, – жиІэри шыгухур къуэм дэлъэдащ и фочри къыгъанэри. Псынэ тІэкІу мывэ щІагъым къыщІэкъуэ-лъыкІыу къыщІэжыр гъунэгъубзэт.

Фоч уэ макъым иджыри щигъэтатэкъым.

– Дэнэ кІуауэ пІэрэ Иэюб? – жиІэрт Лу, Жыраслъэн текІуа и гугъэу.

Езы Жыраслъэн уеупщІами, сэращ текІуар, жиІэнкІэ хъунут. АрщхьэкІэ Іуэхур здэщыІэр аратэкъым.

Верэ Павловнэ Налшык къыдэкІатэкъым, ар Бэтэгъэ ауз зэрыкІуэнур Жыраслъэн къыщищІам. Абы кІэлъыплъыни иІэт. АтІэ абы сату зэращІыр зэзгъэлъагъункъэ, жиІэри Жыраслъэн зэрыс къырым къыкІри аузым къыдыхьаш, хьэпшып къэзышэу къакІуэм къаІущІэну. Бэтэгъэ Ищхьэрэ Верэ Павловнэ сымэ къыдэкІа къудейуэ, шууитІ къаблэкІам языр Жыраслъэнт. Хэт гум исми, я гъусэр дапщэ хъуми зригъэлъэгъуащ. Лурэ Тинэрэ зыми щыщу къилъытакъым. Пэжыр жыпІэмэ, езы Жыраслъэн фІэфІтэкъым, бэлъто зыщэнэу къежъа цыхубзхэм япэрыуэу зэ-ран яхуэхъуну, арщхьэкІэ и гъусэхэр лъаІуэрт:

– Датеуэ хуэдэу дывгъэщІи фызитІыр тІэкІу дывгъэгъэ-

шынэ, зы махуэ Іуэтэжыгъуэщ, – жаІэри.

Жыраслъэн егупсысри «хъунщ» жиІаш, ауэ ар щыжиІар фызыгъэшынэну аратэкъым. Абрэдж пашэр зэщэ шыІэт. Бэлыто цыхубзым ирезымыгъащэр шэрихъэтым щэкъуу Къазджэрий и акъылэгъухэр аращ, жезгъэІэнщ, жиІэу арат. Абыи хилъагъуэр сыт иджы? Инал ар зэхихмэ, Мэтхъэным щыхъэнщ, уи шэрихъэтыр зэран щымыхъу шыІэкъым, жиІэнщи. Модрейм ар имыдэу зызэраупсеинщи зым зыр ІэщэкІуэдэнщ, жиІэу арат Жыраслъэн хысэп зэрищІар. Езы Жыраслъэн и гъусэхэм щепсалъэкІэ, мычэму псалъэм къыдигъакІуэрт, Къазджэрий моуэ жиІаш, Къазджэрий мыр и унафэщ, жиІэу. Гъуэгум мурадыфІ дыдэкІэ техъа фызхэр тхъунщІэрэ, ар зыхъунщІар Мэтхъэным и ІупэфІэгъуу къафІэдгъэщІмэ, си Іуэхуш Инал ар Мэтхъэным хуигъэгъумэ, жиІэрт игукІэ Жыраслъэн, Іуэхум зэрегупсысар езым фІэхъэлэмэт хъужу. Дауи, Инал и хъэлыр ищІэу къыщІэкІынт а лЫм.

Жыраслъэн и гъусэхэм быдэу яжриІаш: «Цыхубзхэм ІэпэкІэ фелъусэнкъым, я хъэпшып лъэпкъи къафщтэу сывмыгъэ-лъагъу», – жиІэри. АтІэ я мурадыр сыт? ШыгуитІ мэхъури яужь итыр фи Іыхъэщ, илъри исри фызырыхуейуэ фщІы, япэ иту цыхубзхэр зэрыс гур здэкІуэнум ирекІуэ – арат Жыраслъэн зэрыжиІар. – ГуитІым куэд я зэхуакуу щымытми, япэ итыр еуэкІыпІэм зэрэкІуэкІыу, бгыр къыгуэвгъэуи, мывэмрэ пшахъуэмрэ гъуэгум тез хъунщи, и ужь ит гур абы игъэгувэнщ. Япэ итым гу къылымытэурэ зыкъом икІуа иужь, зыми фыкъи-мылъагъуу, фщІэнур фщІэ, – жиІэри Жыраслъэн езыри яхэту я мурадым иужь ихъат, арщхъэкІэ зэрыхуейуэ къехъулІакъым, Іэюб япэ зыкъыргъэщри. А щІалэм занщІэу гу ялътитэщ шу къахуэзам фІы ягу зэрымлытми, модрейхэм ящІэнум нимыгъэсу, къахэуэр иублащ...

ТІоуцІрэ еянэ псальащхъэ

ІЭЮБ И ЛЫГЪЭ

Іэюб зэрихъа лЫгъэр ноби къэс яхуэмыІуэтэжу цыхум ягъэхъыбар. Абы хуауса уэрэдыр шыжаІэкІэ уегъагъ. Нартхэм я уэрэдым ещхъу, Іэюб и уэрэдыр зы къуажэм шыжаІамэ, адрей къуажэм нэсу цыхум яхэз хъуащ. А уэрэдыр зыуса ПашІэ Бэчмырзэ жэм зэщІэс хуагъэфэщати, яІихын идакъым...

Асыхъэту Іэюб, къыздикІари къыздихуари ямыщІэу, лъыкъуалэр къежэхуу къожэ, кІэрахъуэ гуэри иІыгъыу, шыгъыну шыгъри зэхэчэтхъауэ. Абрэджхэр зытеса шитІ-шищи хъуакІуэу гъуэгубгъум кытенащ. Хъэдэ гуэрхэри адэкІэ-мыдэкІэ щылтыщ. Уанэ зытелъу шы шытхэм ящыщ зы къиубыдри Іэюб ерагъ-псэрагъкІэ шэсаш. Абдеж сыщытамэ, и лъэрыгъыпсыр субы-дынтэкъэ, жиІэу Лу и гум къэкІаш. Іэюб шым елъэдэкъауэри

Жыраслѣэн сымэ кѣакІэлѣыжѣу кѣыщІэлпхѣуаш. Шу зѣрызехѣэр Саримэ сымэ гѣыуэ здѣщысымкІэ кѣыблѣжырт, здѣжэм зыгуѣэр жаІѣу. Шыгухум пыІэкІэ псы кѣихѣу кѣуэм кѣыщыдѣкІ ды-дэм Жыраслѣэн кѣэсати, щІалэм шынѣри псы кѣихѣыр ирикІутащ...

Дыгѣэр кѣухѣэри аузыр занщІѣу кІыфІ хѣуаш, гѣуэгум кѣытенар кѣызѣрытенауэ.

Саримэ а махуэм хузѣфІэкІар куэдым яхузѣфІэкІыну кѣыщІэкІынтѣкѣым. Езыр уІэгѣэ хѣуауэ Налшык сымаджѣщым щыщІэлѣам щыгѣуэ уІэгѣэ япхэ сыту илѣэгѣуа кѣудейт. Зѣзѣмызѣ, нѣгѣуэщІ дѣлѣпыкѣун щымыІэмэ, сестрам дѣлѣпыкѣурти, нѣм илѣагѣур Іѣм ещІ, жаІѣрэ – нобѣ Саримэ Тинѣ и уІэгѣэр ипхаш. Шѣр хѣыджѣбз цыкІум и бгѣэгум кѣытехуѣэри пхылѣэ-тащ. Тобѣ ирехѣу, Тинѣ кѣыщылѣэту «Жыраслѣэн», жиІѣу щыкІия дыдѣм шѣр кѣытехуауэ кѣыщІэкІынщ.

Тинѣ зимыщІѣжу щылѣщ, шѣхум хуэдѣу, и фѣ цыкІур пыкІаш. Верѣ Павловнѣ зыкѣиужѣыж кѣудейщ, зѣзѣмызи Іуѣщхѣурѣ сытрѣ умыщІѣу хѣвыхѣ-хѣвыхѣу зыгуѣэр кѣебж. Тинѣ и уІэгѣэм лѣыуэ кѣижыр кѣахуэгѣуэвыІѣркѣым, уІэгѣэ тхѣмпѣ Лу кѣихѣар сѣбѣп хѣуркѣым. Бѣтѣгѣэ ИпщѣкІэ укІуѣнущи – жыжѣэщ, кѣѣбгѣэзѣжынущи – ищхѣэрѣкІэ аргуѣру фоч шоуэ.

– Іѣюби дѣнѣ кІуа? Жыраслѣэн езыхужѣар армырауэ пІѣрѣ? Жыраслѣэн щыблѣжым: «Кѣазджѣрий сѣлам схуехыж», – жиІѣу щхѣэ кІия? Саримэ и гум кѣэкІыжащ Жыраслѣэн цыхубз игѣащтѣркѣым, фымышынѣ, жиІѣу кѣызѣрыщыгуфІыкІар.

Верѣ Павловнѣ зѣхихат ар.

– Зи кѣызгурыІуѣркѣым: «Кѣазджѣрий сѣлам схуехыж», жиІѣу Жыраслѣэн щхѣэ кѣогуоурѣ? – жиІѣу Верѣ Павловнѣ щІѣушщІѣрт.

– Алыхѣ, армыра Іуѣхур, Верѣ Павловнѣ, – жиІѣри гузавѣрти Саримѣ яфІиукѣуѣдиящ. – Мы сабийм лѣы ткІуѣпс кѣыщІѣ-нѣнукѣым. Хѣунукѣым мыбдеж дыщыт, фынакІуэ, девгѣэхыж... ищхѣэрѣкІэ. Зѣзауѣр дѣ зѣран кѣытхуѣхѣуми, нѣгѣуэщІ Іѣмал иІѣкѣым, Тинѣ деплѣурѣ дауэ дгѣэлІѣн. НѣгѣуэщІ уІэгѣэ гѣуэгум телѣу дыхуѣзѣнуми тщІѣркѣым...

Шыгухум жиІѣри арат.

Верѣ Павловнѣ ищІѣнури жиІѣнури ищІѣртѣкѣым, щхѣэзѣ хѣуат гужѣейри.

– Сыти щІѣ. Уѣ зѣрыпщІымкІэ сыарѣзыщ, – жиІѣу Верѣ Павловнѣ гѣырт, и нитІыр хѣыджѣбз цыкІу уІэгѣэм тѣнауэ.

ШыгуитІми кѣагѣазѣри Бѣтѣгѣэ ИщхѣэрѣкІэ кѣаунѣтІаш. Гѣуѣгур егѣзѣыхыгѣуѣт, шыхѣми загѣѣпсѣхуати ущу кѣакІуѣрт.

Хѣпшып тѣвѣву гум илѣар зѣбградзѣри, лѣы защІѣ хѣуар лѣѣныкѣуѣ ирагѣзауѣ Тинѣ нѣхѣ тыншу зѣрыщылѣыным и ужѣ итт фызитІыр. Тинѣ лѣам хуѣдѣт. Лу абы еплѣмѣ, и гур кѣызѣфІѣнѣрт, и нитІым нѣпсыр щІѣзѣти пшапѣ зѣхѣуар кІыфІ хѣуауэ

кыыфIэщIырт.

ГуфIэгъуэм цIыхур зэрынэсу я мурад к'оох'улIэ щыжыпIэ дьдэм, нэщх'еягъуэр хэт к'яхэзыльх'ээр, нэщIэбж'энш'эу цх'э дунейм темытрэ, жиIэу Лу гупсысэрт. ГуитIми ярыс псори сых'эт зы-тIу япэкIэ нэжэгуж'эу, гушыIэу, уэрэд жаIэу, я нэгу зиуж'эу кIуэрт. Тини и нэгу щIэкIым дих'эхауэ, Лу дежкIэ к'еппл'экIмэ, гуфIащэрэ пл'ыж'э к'эх'уу, шыгур д'эуейрэ Тинэ зэзэмызэ щIалэ цыкIум к'ыж'эх'эуэмэ, зэпл'ыж'рэ зэщыгуфIыкIыу кIуэрт. Иджы Тинэ к'ылыни лIэни. Лу и гур аргуэру жыж'э жащ. Шкуро Щх'элмывэк'уэ батэк'утэр иг'эш'у к'ыщысам, цыкIууи фызуи х'эблэм дэсыр мэджжытым щызэх'уэсат, топышэм нэх'э к'ыла дых'унш, жаIэри.

Абы л'яндэрэ мащIэ щIа.

Астемыр сыми мащIэрэ жаIа: дунейр дахэ мэх'у, цIыхум я мурадыр к'оох'улIэ, жаIэу. ИтIани гуауэщх'эуэр, нарт жыгыж'ым епха хуэдэ, цIыхум я гум икIырк'ым. К'ызджэрий ди г'усатэмэ, дэ к'ытщыщIар к'ытщымыщIынкIэ х'унт, жиIэу инык'уэми Лу игу к'экIырт.

ШыгуитIыр псынщIэу к'ех'ыж'ырти, Лу и гуг'эт я нэгу щIэкIам фIэкIа нэщIэбж'э ямылгаг'уну, арщх'экIэ к'эх'унк'эщIэн псори дэнэ щищIэнт.

Фочауэ щыIэжтэк'ым. Бэтэг'эпс и мак'ым фIэкIа зэхэпх щыIэтэк'ым, дуней псори мамыр х'ужа хуэдэт. Саримэрэ Верэ Павловнэрэ мыч'эму сабий уIэг'эм епл'ырт, зэзэмызэ бэлытоку хуж'кIэ л'ыр ял'эщIырт. Пшапэр зэх'уати, щыIэ к'эх'уат, арщх'экIэ бэлых'э ух'эту щыIэр зыхэпщIэнт.

– Дауэ тщIымэ нэх'ыфI, Саримэ? УIэг'э х'уар гум зэридз'эу дымышшэмэ мынэх'ыфIу пIэрэ? – жиIэу Верэ Павловнэ щIэупщIэрт, арщх'экIэ Саримэ идэртэк'ым:

– Яг'э кIынк'ым, тх'эм жиIэмэ. Бэтэг'э Ищх'эрэ щIэхы-л'уэу дынэмысыну Iэмал илэк'ым, – жиIэри.

Гур адэкIэ мыкIуэу к'ыг'эзэжащ. Уанэгу нэщIу к'эна шыхэр гум и уж'ым к'иуващ. Г'уэгур ег'эзыхыг'уэти шитIыр ущу к'акIуэрт.

Бэлыто к'омыр абы хуэдизкIэ зтеуба х'уати зэхэпщIэжа пфIэщIынт, утесми утельми – унэ л'эгум хуэдэт.

Лу зэрымэжалIэр иджыпстут к'ыщищIэжар. Г'уэмылэ тIэкIу к'ыздаштари дэнэ ях'а? Лу и гур занщIэу Щх'элмывэк'уэ жащ, ауэ абы и гум к'экIар Думэсарэ ищIу щыта шхынырак'ым. Иджыри к'эс щымыг'упщ'эжу и бзэгупэм тел'ыр колхоз бригадэм шишх'у щыта борщыр арац. Абы борщкIэ еджэ щх'экIэ, ауэ борщ к'удейтэк'ым – к'эбыстэ, помидор, кIэртIоф, лы сытх'эм ящIыужкIэ джэщ, хугу, бж'ын, бж'ыныху, шыбжий хал'х'эрти шэ хакIэжырт. ПшафIэу яIэр хэт жыпIэмэ, Бэлацэ мыг'уэм и фыза Гуацэт. ПщэфIэнкIэ Матренэ абы л'эщIых'энт сытми. Шхыныр х'эзыр х'умэ, ныпыр бригадэ пщы-

Іэм кыѳІилъэрт: фыкѳакІуэ, техъэжыгъуэ хъуаш, жиІэу.

Хадэ зыпщІэри, мэкъу еуэри, мэкъу Іэнэ зыпщІэри, огород сытхэм щыІэхэри – псори кыызэхуэсырт. Гуащэ и къуэ нэхъыжыу Къызджэрийт колхозым тетыр – махуэ къэс Налшык зыгуэр игѳакІуэрэ урыс щІакхъуэ къригъашэрт, Гуащэ и борщым дашхыну. Лу зы гъэмахуэкІэ бригадэ пщыІэм тесат учетчик хуэдэуи, къамыщІыхужу нэІу хъурей хъуат. Таша апхуэдэу ягъашхэтэмэ, си Іуэхут сымаджэ хъутэмэ. Дауэ щыту пІэрэ иджы колхозым я Іуэхур. ЛэжыакІуэ кыакІуэр хузэмыгъэзахуэу Гуащэ бэлыхъ куэд хэтт – мэкъу еуэну кыйдэкІым я бжыгъэ джэш хъэдзэ махуэ къэс игъэтІылъу, нартыху зыпщІэм – нартыху хъэдзэр абы хуэдэу, огородым кІуэм бжын жылэ, шым я ужь итым овес яхуигъэтІылъырт, щымыгъупщэн щхъэкІэ. АрщхъэкІэ ар учет хъурэт. Лу колхозым щылажъэ псоми тхылъ зырызыххэ яхуитхаш. Гуащэ, ар зэхимыгъэгъуэщэн щхъэкІэ, щхъэж и тхылъым дамыгъэ трищІаш. Гуащэ абы хуэдизкІэ хысэп щІыным дихъэхати, трактор гуэр «ФордзонкІэ» еджэу къахуу «мыбы шы пщыкІутхум я къарур и къарущ» щыжаІам идакъым: атІэ шы пщыкІутху къэфхуи зы лъэныкъуэмкІэ щІэдвгъащІэ, езы тракторыр адреј лъэныкъуэмкІэ щІэдвгъащІи зепевгъэкъу, текІуэм деплъынщ, жиІэри.

– Уэ, ди анэ, ди Іэпслъэпс тІэкІур Іисраф ебгъэщІынуш, – жиІэри колхоз председателым идакъым, армыхъумэ трактористым жиІар Гуащэ белджылы ищІынут.

Лу кыызэщыуаш.

– Дэнэ кІуа Іэюб? Іэюб и закъуэу къэна?

ЦІыхубзитІыр Тинэ тегузэвыхъати, Лу зыми кыѳІэІуэхуакъым, кыІуэшхъуари зэхахакъым.

Лу занщІэугумкълъэри Іэюб здэжалъэныкъуэмкІэ щІэпхъуаш. Саримэ Лу кІэлъыджаш гужъеуэ:

– Лу, дэнэ ужэрэ? – жиІэри.

Саримэ и кІий макъыр джэрпэдджэу аузым кышщыІуаш.

Лу лъейуэ здэжэм уанэгу нэщІу шы гуэр щыту илъагъури абыкІэ иунэтІаш, арщхъэкІэ шыр кыххуэмубыдурэ кыызэплъэкІмэ – шу гуп кыызэрохъ. Хэту пІэрэ ар! Абрэдджщ, шэч хэмылъу. Лу кІэщІу джабэм кІэрылъэдауэ бгы нэпкъ лъагэм дэпІэстхъейурэ дэпщейрт. Зы нэпкъым тету адреј нэпкъым телъэм, зы мывэ къуапэм зыкІэрищІэрэ адрејм зриту, кхъуей плтыжкІэрыщІэ дэкІуей хуэдэу, Лу къуршым ихъэрт.

Укъеплъыхмэ, аузым дэту кІуэ гъуэгу хэхужыкІыр тыншу уолъагъу. Лу нэпкъым тету Іэюб здигъэзамкІэ бауэ-бапщэу мажэ. Зиплъыхъ щхъэкІэ, пшапэр зэхэуащи зыри плъагъуркъым. Зэзэмызэ фоч мауэ, шу лъэ макъ кьоІу. Лу здэжэм мывэ Іэтэ хуозэ. Мыр сыт?

Мывэ къомым и щІагъым пкъо ин кышщІопІиикІ. КъеІи,

мывэ кѡмыр ельэлъэхынуш. Абы егупсысу Лу здэщытым плъэ-мэ, Іюб кѡжэ, абы и ужьым Жыраслъэн итщ. Тпум яшми ялъэкІ кѡамыгъанэу кѡжэ, ауэ Жыраслъэн и шыр нэхъ жэрщ, тобэ ирехъу, Іюб и шым кѡылъэщІыхъэнщ. Лу пкѡм еІунщІащ. Мывэ зэтель кѡмыр хъейри, бгыр кѡыгуэуа хуэдэу, ежъаш, са-бейр кѡаІэту. Лу йоплъых кѡэм дэплъэу, арщхъэкІэ сабэм зыри уигъэлъагъуркѡым.

Мывэм Жыраслъэн кѡамыгъакІуэу Іюбыр кѡыІэщІэкІащ.

Верэ Павловнэ и гур кѡекІуащ, шынэщати. А цІыхубзым абы фІэкІа хуэхъыжыртэкѡым.

КѡыфІым хэту кѡакІуэ шухэр гъунэгъу дыдэ хъуащ, шым я пщІэнтІэмэ кѡащІихъэу.

– Хэт сымэ гум исыр? – жиІэри зы шу гуэр зытес хакІуэр шыгухум кѡыбгъэдикуащ. Псоми фоч япщІэхэлът, арщхъэкІэ абрэджыфэ ятеттэкѡым.

– Дэращ! – жиІащ Верэ Павловнэ.

Саримэ занщІэу кѡэгуфІащ:

– Къэзмай! – жиІэри.

– Уэлэхы, сэрамэ. Фымышынэ иджы, си хъыджэбз! – жиІэрт езы Къэзмай дади.

Верэ Павловни кѡимыщІыхужу хъунт Цищ и адэр.

– Къэзмай, сыту фІуэ укѡытхуэза.

– НтІэ, зиунагъуэрэ...

– Дауи укѡытлъэщІыхъа? – жиІэрт Сарими.

– Хъурэт сыфлъэщІэмыхъэу. Дауэ фыщыт?

– Бгы кѡыгуэуам дауэ укѡыблэкІа?

Мохэр иджыри зыщІэупщІэн щыІэу кѡыщІэкІынт, арщхъэкІэ шухэр пІащІэрт:

– ДэнэкІэ кІуа Жыраслъэн и гупыр? Ы? Аращ дэ нэхъ дызыхуейр, – жиІэри Къэзмай Саримэ зыкѡыхуигъэзащ.

Верэ Павловнэ и гур кѡызэрыгъуэтыжащ.

Шыгухур Хъэмидт. Абы кѡажриІащ Жыраслъэн здэжари, Іюб зэрыбзэхари, Іюб здэжамкІэ Луи зэрыкІуари.

– Хэт и Лу – интернатым щІэсри?

– НтІэ.

– Іюб нэмыщІа дапщэ хъурэ дыдейр?

– Щы.

– Іюб и закъуэ?

– И закъуэщ, Лу лъэмыІэсамэ.

– Лу, Лу. А Іейри зезыхуэр сыт? Гум исамэ, сэбэп хъунт.

Шу гуэри кѡжэ.

– Сыту лІыгъэ иІэ Іюб, сыту лІы хахуэІ – жиІэу Къэзмай егъэщІагъуэ.

– Жыраслъэн зрипщытащ.

– Жырасльэн мобыкІэ здэжар?

– НтІэ.

– Жырасльэн къезыгъэпсыхын шэ диІэщ, умыгузавэ, – жиІэри Къэзмай и шу гупым щыщ шууих къахибжыкІащ. А шу гупыр Іэюб здэкІуа лъэныкъуэмкІэ игъэкІуащ, езым шууитІ и гъусэу гум къыбгъэдэнащ.

– Догугъуэ уэ фоч щхъэ умыІыгъэрэ, шыгугу? – жиІэри Хъэмидым еупщІащ.

Хъэмиди тхъэусыхащ:

– Си фочыр Лу ипхъуатэри ежъэжащ, – жиІэри.

– НтІэ мэ! – жиІэри Къэзмай фочыжъ гугъэр лейуэ иІэти къритащ. Хъэмиди, мыр сыт фоч лъэпкъ, жиІэу щІэупщІакъым – занщІэу къыІыхащ, Къэзмай щІегъуэжын къыфІэщІу.

– Сыту фІыщэу укъыдихъэлІа, Къэзмай, – жиІэу Саримэ къэгугІа щхъэкІэ, Къэзмай зыри жиІакъым. Шухэм я фочыр гъэпкІауэ я куэпкъым тетугум и ужь иту къехыу хуежъащ.

Бэтэгъэпс и макъыр нэхъ ин хъуат.

Іэюб хъыбар лъэпкъ иІэтэкъым. Ярэби, шэ къытехуауэ зы къуэгъэнапІэ къуэмылгу пІэрэ, жиІэрт игукІэ Саримэ. Пщыхъэщхъэр кІыфІ хъуати, къуэлъыпгъуэ щытми, умылбагъуу ублэкІыну зыри хуэІуатэкъым. «Къазджэрий куэдрэ жиІэрт цІыхур зэрылбагъун хуейщ, жиІэу. АтІэ дапщэщ зэрылбагъуу щыхъунур?» – жиІэу Саримэ егупсысырт.

– Абрэдж дунейм темыту хъуатэмэ, итІанэ цІыхури зэрылбагъунт, – жиІэу зыжриІэр езым имыщІэжу Хъэмиди къыжъэдэхуащ.

Саримэ уІэгъэр щІиуфэрт имыгъэпІыщІэну. Хъэмид абы еупщІащ:

– Хъужыну уи гугъэ, Саримэ? – жиІэри.

– Дымыгугвэ мыгъуэмэ арат. ИІэ, нэгъакІуэ псынщІэу, – жиІэу Саримэ псори игъэпІащІэрт.

– Неуэ-неуэ, уэлэхыи, Къэзмай, ди гъуэгум хэдгъэщІмэ нэхъыфІкІэ, – жиІэри Хъэмид и фочыр зыпщІэхилъхъащ.

Езы дадэри арат зыхуейр, еша пэтми. МащІэ щІа абы шууэ къызэрикІухъ лъандэрэ? Дыгъуасэ Елдар къыхуэзати къыжриІат: фи деж нокІуэ Саримэ сыми, къахуэсакъ, жиІэри. Езы дадэр къежъат: алыхъ-алыхъ, сакъыпежъэнкъэ, зыхуей псоми хуэзгъэзэнкъэ, жиІэри. Дадэр и псалъэми епцІыжакъым, гур къэгугвэу къыщыфІэщІым, сапезжъэнщ, жиІэри шу гъусэ иІэу къежъат. Зыгуэр къызэрыхъуар псэкІэ къэзыщІар Къэзмай и закъуэтэкъым. Абы и гъусэхэми жаІэрт бгым и къыгуэу макъыр щызэхакъым зэрыгузэвар.

– ИІэ, атІэ, фынеуэ, маржэ, – жиІэри Къэзмай, и шыр игъэлъэхъуу еуащ, – уІэгъэ хъуар сымаджэщым нэгъэсын хуейщ.

Зы тІэкІу фІэкІа къамыкІуу, зауэшхуэ щекІуэкІа щІыпІэм къэсащ. АдэкІэ-мыдэкІэ пыІэр, щІакІуэр зэбгрыдзауэ щылыщ.

Шы лҕахэр шыльщ, зы и псэр хэмыкҕауэ иджыри йольэкҕауэ. Гьуэгу гьунэ дыдэм хьэдэ гуэр шыльгу яхуозэ. Красноармеецхэр Іюб и гьусати, яльэкІ кьамыгъанэу зэуаш. Абрэджхэр кьатекІуэ хуэдэу шыхьум, кьаукІар кьагъанэри псэр кьуршымкІэ кІуаш. АрщхьэкІэ ахэр здэкІуамкІэ абрэдж шыІэу кьыщІэкІри гьуэгу кьратакьым, кьеуэу щІадзэри.

А щІыпІэм кьыщыхьуар мырат:

Абрэджхэм кьапэувар псори яукІа я гугьэри я хьэпшып зрагьээхуэжу хуежъаш, уІэгъэ хьуами и уІэгъэр япхэу. Абдеж шыльэ макь кьэІуаш. ЗэщІэдэІукІмэ – шу гуэр хьэмкІэу кьожэ. Іюбу ар я гугьэнт! Шур кьыздикІымкІэ абрэджищ кьэнауэ щытати, Жырасльэн и гугьар а щым ящыщ гуэру арат. БлэзмыгьэкІыу кьэзгьэувыІэнщ, жиІэу Жырасльэн шу кьажэм пежъаш, адрейхэм загьэлъэрымыхьти.

– Хэт ар? КьэувыІэт! – жиІэри Жырасльэн джаш.

Модрейм зыкьызэкьуихри кІэрахьуэкІэ кьеуаш, «мэ кьэувыІэ!» жиІэри. Я абрэдж пашэр кьаукІауэ щалъагьум, модрейхэри щтащ, лъэрымыхьт, яхуэфІэкІын щыІэтэкьыми. Жырасльэн зэрыуІэгъэу Іюбыр шууэ ирихужъаш. Іюби уІэгъэ тельщи и лъыр щІокІ. Мис а тІур зэкІэлъхьэужьу шыжэм щыгьуэщ Лу кьыщильгьуар. ЩІалэ цыкІум мывэ Іэтэр кьыщрипхьыхам Жырасльэн и гьуэгур кьызэпиупщІат. Іюби кьызэплъэкІмэ – Жырасльэн и шым кьепсыхьу елъагьу. КІэщІу игьазэщ абдежми Іюби Жырасльэным еуаш. Шэ закьуэ кьыхуэнар игьэсри, езыми и щхьэр унэзауэ, джелаш.

Кьэхьуа-кьэщІам гу льымыгьэу Лу кьуэм кьыдыхьэн шынэурэ зыкьомрэ кІуаш, итІанэ фочауэр щигьэтауэ щильагьум, гьуэгу кьытехьэжат, кьыгьээжри.

Абы игьашІэкІэ и гугьэнтэкьым Іюб льыпсым хэлъу кьыІущІэну. ЕрагьпсэрагькІэ мо льышхуэр льым кьыхихри удзыпцІэм ихъаш, мывэ гуэрми тригьэтІысхъаш.

– Іюб, си кьуэшышхуэ! Іюб, хьумыгьэкІ уи псэр! Іюб, си кьуэшышхуэ... – жиІэу Лу гужьеят, жиІэр имыщІэжу.

А тІур зэрызелъафэу, модрейхэр кьэсащ.

Арат, мывэм тесыр Іюбу кьыщІэкІаш. Ар здэщысым деж пІатІрони шэ гьэса куэди щыльт. Іюб зытес мывэри лъы защІэт, езыр ерагьыу эфІэсыф кьудейт. Абы и уІэгъэр дахэ-дахэу Лу хуэпхэртэкьым. Лу игури кьызэрыгьуэтыжат, мо кьэса кьомыр щильагьум, арщхьэкІэ и гур занщІэу кьызэфІэнащ:

– Іюб и псэр хокІ. Іюб фымыгьалІэ!

Кьэзмай сымэ кьэгумэщІаш. Лу фочыр пщІэхэлъуи ищІэжыртэкьым, Іюб тегузэвыхьурэ.

– ИІэ, маржэ, щІэхьу! – жаІэу псори пІашІэ-тхьытхьыу, Іюб сэбэп зэрыхуэхьунум и ужь итт.

– Еуей, тхэмышцІэ. Лы кыщІэнэжакъым, – жиІэрт

Къэзмай.

– Ифлхъэ псынщІэу гум.

– Саримэ! Упхамэ арат мыбы и уІэгъэр. Лу и пхэкІэр хъуа си гугъэкъым. Лыыр гъэувыІэн хуейщ...

Бгым къащхъэщыхъэн дзыхъ имыщІ хуэдэ, хуэм дыдэу мазэм зиІэтырт, аузыр нэхъ нэху ищІу.

Іюб и уІэгъэр япхэху, Лу Жыраслъэн и хъэдэм еплъу щытт, иджыри псэумэ, сеуэнщи сукІынщ, жиІэу. Хъэдэм и цейр щатІатэм, Жыраслъэн и джанэ щІагъым зыгуэр щІэлъу кыльтэ-гъуаш.

– Къэзмай! – жиІэри Лу дадэм еджащ.

– Сыт, тІысэ? – Дадэр Іэбэри Жыраслъэн и гуфІакІэм кыда-лъэфар къаІихащ. – Мыр сыт – ахъшэ хъэмэрэ тхыль пачкэ?

ЗэкІуэцІахмэ – тхыль пачкэщ.

– Здэдвгъащти дывгъакІуэ иджы, – жиІэрт Лу. Абрэджым и гуфІакІэм кыдилъэфар псоми яфІэтелъыджэу зэІпахырт.

– Догуэт зэ. Мыр сыт? – жиІэу гупсысэрт Къэзмай. – Еплъыт, сохъустэ, укъеджэфыну мыбы итым?

Тхылыр зэкІуэцІахати, иджы хэти илгъагурт тхыль псом итри зыуэ зерыщытыр. Хъэрып хъэрфкІэ ятхам латин хъэрфкІи тетхэжат. Листовкэ зыкъом ахъшэм ещхъти Къэзмай зэщІикъуат.

Лу и гум ирихыщакъым «сохъустэ» жиІэу дадэр кыызэ-решар, арщхъэкІэ хъэрып хъэрфхэм къеджэфыр Лу и закъуэти, листовкэм итым къеджэн хуейт. КІыфІ хъуат, дахэ-дахэу хъэрфыр плгъагуртэкъым, нэ жаныгъэкІэ Лу къемыджэфмэ.

«...Хэкум Инал и пІэкІэ тету увынур Мэтхъэн Къазджэ-рийщ» жиІэу а зыр Лу кърихати, псори къэуІэбжащ:

– Плгъагурэт абы я мурадыр? – жаІэри.

Ар зэхэзыхар къэпІэщІат:

– Ей, фынакІуэ, Инал трахупами тщІэркъым, – жаІэу.

Езы Къэзмай дадэ нэхъ нэжэгужэ хъуат, ар щызэхихым. Къазмай и пыІэр щэ дридзеинт, Инал и пІэ Къазджэрий иувэпауэ щытатэмэ.

Лу листовкэм ит псоми къеджэфакъым, хъэрфхэр ІупщІтэ-къым, Іушэнашэт, кІыфІи хъуат. ЦІыхубзхэм зыкІи яфІэІуэхутэ-къым абы итыр. Лу кыызэджар Верэ Павловнэ кыгурыІуэхха-къым.

– Айдэ, фыпІашІэ, маржэ. Догувэ, – жиІэрт Саримэ, и гъусэ-хэр шхъэж и тІысыпІэ игъэтІысыжыну. Гум исыр куэдшыщэ хъуати ихуэртэкъым, уІэгытІри зэбгъурылъу щылыт. Нэхъ шу жыджэр гуэр Бэтэгъэ Ищхъэрэ Къэзмай игъэкІуат, икІэщІыпІэ-кІэ гу гуэр кыхуну.

– КІакхъум уи Іәпәр тех! – жиІәри Къээмай Лу кыжриІащ. Иджыри зыгуэр къэхъукъащІэм, жаІәу псори гузавэрт.

Шури, лъэсри, гум исри – псори зэгъусэу къежъэну арат. Асыхъэту гу Іәуэлъауэ макъ къәІуащ. Шыгу кыихуну къуажэм ягъәкІуа шум, гъуэгум кышцигъуэта хъунт, щІагъәкІуари кыихури щІәхыу кыигъэзэжаш.

Къээмай занщІәу унафә ищІащ:

– ИІә, Лу, итІысхъэ. УІәгъэмрә цІыхубзхэмрә ешажъэ, уэращ я пашәр. Листовкәри здэщтә. Мәтхъэным ептыжынщ, – жиІәри.

– Уәр-щә? – жиІәри Лу дадәм еупщІащ.

– Сә сыт? Сә иужькІә нәкІуәнум сахэтынущ. Мес, дигури къэса хуэдэщ, – жиІәри идакъым Къазмай.

Лу нәхъри нәхъ лІыфә кыитеуащ, дзыхъ кысхуащІ, Іуэхутхъэбзә си пщә кыдалъхъащ, жиІәри. Верә Павловнә жиІәнур имыщІәу щытти, дадәм абы и унафәри ищІащ:

– Лу и гъусэу кІуэ, – жиІәри.

Абдежым Сарими Іәуб и уІәгъэ къомыр игъәкъэбзаш, хушхуэ сыт яІари ирихъәлІащ, уІәгъэ удзхәри ялъэсщ дахәм хуэдәуи, ІәкІуәлъақІуәу уІәгъәр ипхаш. Тинә зыкыищІәж хуэдәу гу лъитати, Саримә еІушащәу зыгуәркІә еупщІырт.

Лу здришәжәуэ щыта нақырәри, автомобиль сигналри бгъуэтыжынт, кІуэдащ. АрщхъәкІә Лу зыкІи фІәІуэхутәкъым. Ар зәгупсысыр уІәгытІыр ззакъуэ къуажәм нәдгъэсыжашцәрт, жиІәу арат. Мәтхъэным и цІәр Жыраслъән шхъэ игъәулъийрә? – жиІәу абыи иризегуэпырт, бәлхъ гуәр а листовкәм кыкІынкІә шынәу. Иджыпсту Къазджәрий къахуэзатәмә, псом я унафәри ищІынт, листовкәри занщІәу естыжынти зәфІәкІат, жиІәрт Лу, Къазджәрий и псәлъяфә «лІәнми лІыгъә хәлгыщ» жыхуаІәр и гум къәкІыжауэ.

Жыраслъән и хъэдәр иралъхъәну арагъәнт Къээмай гу кыригъәхуну щІигъәкІуар. И гъуса псори гум пәплъәрт, я пашәм и хъэдәр зыІәщІагъәхъәжыну аргуәру абрәдж къатеуәнкІә шынәу.

Лу къежъэжаш.

ТІоцІрә ебгъуанә псальащхъэ

АРУЭРУ ЖЭЦ ПШАГЪУЭ

Пшагъуәр тІәкІу трихужа хуэдәу махуәм хъуами, пшапә зәхуәгъуәм аргуәру къепсәпсауәу щІидзаш.

Къәхъуа-къәщІа псори ягъәщІагъуәрт. АтІә аращ, жызыІә щыІәт, цІыхур зә дәхуәха хъуакъэ – зәфІәкІащ, псы кыиуам шхалъә хъурей джәрәзу зәрихъәм хуэдэщ. Бәлхъ ухәхуакъэ – къәгъазә уиІәкъым.

Къазджәрий и Іуэхур абы хуэдә, жыІәт, хуэдэщ, а зым и за-

кѳуэми зыгуэрти, нэгѳуэщІ Іэджи абы ещхь щыІэш.

Бэтэгѳэ ауз зэрызехѳэ кѳыщыхѳуа дыдэм зэманкІэ ирихѳэлІэу. Кѳурашэм и комиссэм зэхэсыныр яуха кѳудейт.

Абы кѳахуэзэу Елдари Бурун кѳыкІыжри хѳыбар хѳэлэмэтхэр кѳыхьри кѳэсыжащ. Кѳурашэмрэ Иналрэ тутнакѳэщым щІэс зыкѳом кѳыщІашауэ япкѳырупщІыхьырт. Ар Елдар ищІэрт. Бурун кѳызэрикІыжу Инал дежкІэ иунэтІакѳым, телефонкІэ зыщІыпІэ псэлъэну мурад ищІати.

Иналрэ Кѳурашэмрэ зэгурыІуэртэкѳым. Кѳурашэм зэрыжиІэмкІэ, Бурун зэрызехѳэ кѳэхѳуар кѳызыхэкІар зыгуэрым мурад ищІу цыхур кѳызэшІигѳэстауэ аратэкѳым, губжѳым кѳыхахауэ арат. Инал абы пхуеувэлІэнутэкѳым. Кѳуажэр кѳэзыІэти щыІэш, абы политикэ гуэр хэлъщи, псори зытешІыхьын хуейр аращ, жиІэрти.

– Іуэхум и пэжыпІэр кѳэдгѳэлъагѳуэмэ – аращ тэмэмыр, – жиІэу Кѳурашэм иукѳуэдиат.

– И пэжыпІэр жыпІакѳэ? АтІэ кѳэрэхѳэлъкѳ Іуэхум кѳызэрэзэгькІэ кѳэгѳэлъагѳуэ. Советскэр нэхъ зэрыхуейм хуэдэу, – жиІэу Мэремкѳаныр зытеувам текІыртэкѳым. – Советскэр, абы и законыр зыхуейр уошІэр: и лъабжѳэр игѳэбыдэну аращ. Уэ модэ мо абрэджу тракторыр псы кѳиуам езыгѳэхѳам кѳавым тыбошІыхь. Абы пэж жалэн? Уи советскэми сыткІэ хуей ар? Хуейуэ щытами, кѳуажэ Советым тетыр кІэрахѳуэкІэ яукІыну и уж ихѳэнт?... Е колхоз мылѳкум мафІэ ирадзынт? Кѳуажэр зэшІагѳэсту Шырыкѳу ТІутІэ теуэнт? Уэ узыхуей пэжыр абы хэлъкѳым. Хэлъмэ, хэлъыр контрреволюцщ. АтІэ пащІэгѳэлыгѳуэ джэгу хэлъ? Контрреволюцэм удэдджэгу хѳунукѳым, и кѳуэпсыр дэкІуэу кѳыхэлъѳын хуейщ. Уэ «хабзэм кѳызэрэзэгькІэ, Іуэхум и пэжыпІэр» жыбоІэри нэхъ телэтыкІа зэрыхѳунум и уж уитщ...

Мэремкѳаныр щыпсалъэкІэ, Кѳурашэр еплъырт, зыри жимыІэу икІи пэрымыуэу. Адэ япэм, Инал, Кѳазджэрий, езы Кѳурашэри яхэту кѳуажэ школ кѳызэІуаха кѳудейм щызэдеджэу щыщытам, Инал, Мэтхѳэным кѳигѳэгубжъмэ, и нэр зэрищІу щытам ещхьыркѳабзэу иджыри ищІырт. Арат Кѳурашэр фІэхѳэ-лэмэту зэплъыр.

Мэтхѳэнымрэ Кѳурашэмрэ письмо зэхуатхырт куэд щІауэ. ЩыщІыкІум зэныбжѳэгѳуати, зэрыщытам хуэдэу ноби кѳэнэ-жат. Иджыблагѳэ Кѳазджэрий кѳытха письмом итри Кѳурашэм и гум кѳэкІыжащ. А письмом итт Кѳазджэрий и тхѳэусыхафэ, Иналрэ дэрэ кІуэ пэтми нэхъ дызэфІокІуэд, дякум зыгуэр кѳыдэувэ кѳысфІошІ, жиІэу. Езы Кѳурашэм гурыщхѳуэ ищІырт, ярэби, дэ зэныбжѳэгѳуитІым зэхуэттх письмом зыгуэр кѳемы-джэу пІэрэ, дэ кѳытІэрыхѳэным и пэкІэ, жиІэу. Шэч зэрищІыр Кѳазджэрий жриІэну и гум илът. Бурун кѳыщыхѳуа

зэрызехъэм и гугъу щыщІым, Инал мызэ-мытІу Мэтхъэным и цІэр къы-хигъэщаш. Къурашэм и псалъэм къыдэкІуэрт: Къазджэрий къызэрыкІуэжар культурнэ революцэмкІэ нэхъыфІ хъуаш, жиІу. Инал и тхъэкІумэм ар иригъэхьэртэкъым. Мэремкъаным Къазджэрий и гугъу ищІмэ, жиІэр нэгъуэщІт: Бурун къуажэр зэІызыщІуэ шытар абы дэса хъэжы дадэ молэ Хъэмидщ, игъа-щІэм шэрихъэтлыуэ дунейм ехыжаш, Къазджэрий и пыхъуэ-пышэт, езы Мэтхъэным хэкум хъэбыршыбыру исыр зэхуешэс, къакІэлюкІуэ-якІэлюкІуэж, жиІу.

– Цыхур нэхъ губзыгъэ пэтми, щІэныгъэ нэхъыбэ иІу купщІэ гуэр и гум ильми – ар сэбэп мыхъумэ, сыт и мыхъэнэ? – жиІэрт Инал, Мэтхъэным зэрыхузэгъуэпыр уигъашІу. – Къазджэрий губзыгъэу жаІэ. АтІэ ищІэр губзыгъагъэ – пьесэ етхри спектакль егъэув. Зэхэпха абы и хъыбар? Сабийм ягу къэмыкІын къегъэкІ. Сабийм я закъуэми зыгуэрт. Чисткэм щы-жиІар зэхэпхатэмэ, уэри хуэбдэнтэкъым. Уи сурэт сэ сщІыну щытатэмэ, уи ІэштІымыр цІыхум ятепшэщІауэ сщІынт, жиІэри къызэщаш, къэрэхъэльткъыр зэхэту. Ар губзыгъагъэ? СыхулІэ абы хуэдэ губзыгъагъэ, абы хуэдэ талант... И лъабжьэри къыдэ-кІуэу къыхэтхъын хуейщ абы хуэдэр!..

– Къыхэтхъын-ныхэтхъын, аращ жыпІэр упсэлъэху, – жиІу Къурашэми Мэремкъаныр иущиину и ужь итт, – куэд щІаш ар зэрызэхэсхрэ. Къыхэптхъыныр гугъукъым, Инал. Хэпсэныр нэхъ гугъуш, хэпсар къэбгъэкІыныр нэхъ гугъужщ. Къыхэпч защІэкІэ Іуэхур зэфІэкІынукукъым...

Къурашэр здеІэмкІэ еІу Инал и гуапэ хъунутэкъым. Абы иджыпсту жиІэнур Іэджэрэ Инал зэхихат Астемыррэ Къазджэ-рийрэ жаІу. Мэремкъаныр революцэм, советскэм я тельхъэу зэрыщытыр аргуэру къыхигъэщу иукъуэдийрт. Удын къозы-хыну гу зылъыптар еуи иуд, жыхуаІэр аращи, революцэм ІэпэкІэ къеІусэр сеуэнурэ изудынуш, жиІу. Къурашэм ар и фІэщ хъурт: къурІэнми итщ «уи нэ къеІэм и псэ еІэ» жиІу. АрщхъэкІэ Къурашэм и гур здэжар аратэкъым. Ярэби, Къазджэрий и адэм Инал и адэр зэриукІам щхъэкІэ нобэ къыздэсым Мэремкъаным и гум гужыгъэжь имылгу пІэрэ, жиІу арат. Іуэхур абы щыщы-Іэмэ, Къазджэрий хэкум къэкІуэжауэ зэрыщыІэр и щхъэм къеуэжынщ, хэмынэхъуапэуэ къелмэ. Ар и гум къыщыкІым, Къурашэми къыщІагъэкІуа Іуэхум и пэжыпІэр къэгъэлъэгъуа зэрыхъуным и ужь итыну нэхъ быдэжу и гум ириубыдащ. Арауи къыщІэкІынт Бурун къуажэ къыщыхъуа зэрызехъэм Мэтхъэныр зыгуэркІэ хэпщауэ Инал жиІэмэ Къурашэм щІимыдэр. Инал абы зэгуйгъэпырт, бунтыр тезыгъэгъушхуэн ямыІу къэхъуа-къым, контрреволюцэр езыр-езыру къежъэркъым, ар къызэ-щІэзыгъэст щымыІу, жиІу.

Тутнакъэщым къыщІашу зэупщІа псоми жаІэр зыт, арщхьэ-кІэ Инал къалъагъумэ, гузавэу зызыущэхужи къахэкІырт: «Уэлэхьы, укулачщ, щыжаІа-кІэ, сыкулачу къыщІэкІыномэ», – жиІэу.

Къурашэм и комиссэр зэупщІар Инал и цІыхугъэу къыщІэкІынт, сыту жыпІэмэ хэкум зыгуэр жызыІэфу исыр е фэкІэ, е нэгъуэщІкІэ Инал ищІыхурт.

Комиссэр зэрыкомиссэу ешати: зэ закъуэ ДолинсккІэ дыкІуэу зыгъэпсэхупІэ дихуащэрэт, жаІэрт. Къурашэм еша щхьэ-кІэ, Іуэхур нимыгъэсу щигъэтыжынутэкъым.

– Иналрэ Къурашэмрэ Іэнэ бгъэдэсамэ, нэхъ зэгурыІуэгъуа-фІэу зэгурыІуэнут, – жызыІи щыІэт, щакІуэ гугъу къэзыгъэхъеи къахэкІырт. Зыгуэрым къущхьэ Къээмай и гугъу ищІащ: мэ-зыкхъуэ здэщыІэр ещІэ, жиІэри.

– Инал тутнакъым къыщІигъэкІыжа Ахьа и адэри? – жиІэри зыгуэр щІэупщІат, Инал и гуапэ ищІын и хьисэпу. Къээмай и гугъу щаштым, Инал и гум къэкІащ: Верэ Павловнэ сымэ дэнэ щыІэу пІэрэ иджыпсту? Бэтэгъэ Ищхьэрэ къыщыувыІа хьэмэ ипщэкІэ кІуа, жиІэу. Инал и гугъэт бэльты зыщэнэ ежъахэр Бэтэгъэ Ипщэ нэмысыну. Комиссэм ящыщ гуэрым зыпхыжиІыкІыу Инал зэхихат: Верэ Павловнэ дахэ къудейкъым, – цІыхубз Іушу къыщІэкІащ, мышынэу Бэтэгъэ аузкІэ докІуей сыт жиІэу. Инал ар зэхимых хуэдэу зищІа щхьэкІэ и гуапэ хъуат, Ахьа къэ-зыгъэутІыпщыжар Иналщ жаІэмэ и гуапэ зэрыхъум хуэдэ къабзэу. И гум къэкІахэм Инал нэхъ гушабэ къащІати, щакІуэ кІуэмэ зи гуапэу жызыІахэм я гур дахэ ищІащ: «Фи лэжыгъэ фыкыщІэкІуар нэхъ кІащхьэ зэрыхъуу, дыкІуэнщи кхъуэ деуэнщ», – жиІэри. Уеблэмэ а унафэр Инал ищІауи къажриІащ. НэхъыфІыжт абы Степан Ильич кърхьэлІэмэ. Коломейцев и отпускыр Къэбэрдейм щигъэкІуэну Инал къызэригъэгугъари яжриІащ.

ЗэупщІыну къашам щыщу къэнар куэд хъужыртэкъым, абы щыщу лІитІи унэм къыщІашауэ я пащхьэм итт. Псори ешауэ фэ яриплъати, Къурашэр гупсысэрт, мыбдеж зэпыдгъэурэ пщэдей пщІондэ дызэбгрыкІ щхьэ мыхъурэ, жиІэу. Инал нэхъ нэжэгужэ къэхъуат, Къурашэр зэгупсысым гу лъитати. Абдеж бжэр къызэІуихри занщІэу Елдар къыщІэкІащ.

Елдар и нэкІум уиплэкІэ игу илъыр къыпхуэщІэну Іэмал зимыІэт, ауэ и къыщІыхьэкІэмкІэ пщІэнут хыбар бэлыхъ гуэр къызэрихьар. Езы Елдар зримыльэфыхъу унафэ ищІащ унэм лейуэ щІэтыр щІашыну. Инал фІэфІ хъуакъым абы и унафэр Елдар зэрищІыр, итІани тутнакъым къыщІашу къашари ар къэзыхуа къэрэгъулхэри псори зэрыщІэхаш.

Елдар занщІэу къажриІащ Бурун школым къыщигъуэтам и хыбарыр. Псом нэхърэ нэхъ фІэхьэлэмэту зи гугъу ищІар

Сосрыкьуэ кыбыха кІэрахъуэшэр Джэдыкьуэ къуажэм я председателым зэреуауэ шыта кІэрахъуэ дыдэм кыкІауэ кыищІати арат. Инал деж къэкІуэным и пэкІэ, Елдар баллистическэ экспертизэ иригъэщІауэ кыищІэкІащ. Абы и ужькІэ Елдар къажримыІэу кыигъэнакьым Іэмал-хылэкІэ еджакІуэ цІыкІухэр кыигъэделэу Іэщэр къазэрыІихари, Къазджэрий цІыхубзхэм я гъусэу ежьэну зэрымьгъэкІуари, Верэ Павловнэ сымэ нэжэ-гужэу зрежьари, хъумакІуэ хъарзыни фызхэм гъусэ зэрахуищІари, Бэтэгъэ Ищхэрэ гур зэрынэсу абы къаІуищІэн хуейм унафэ быдэ зэрыхуищІари. Уеблэмэ Бэтэгъэ аузкІэ уэфІу зэрыщытри къажриІащ.

– Жыраслъэн хыбар зэрымьІэ? – жиІэри Инал щІэупщІащ.

– Бэтэгъэ аузкІэ зэрыщымыІэр сощІэ.

– Абы шыгъуэ куэд уошІэ, – жиІэри Инал щІэригъэгъуэжаш Елдару кыбыргъукІыр.

– Уэлэхыи, пэжым.

– Пэжщ, сэри жызоІэ. Жыраслъэн и хыбар зэрумыщІэр пэжщ, – жиІэрт Инал, и гум зыгуэр къызэрырихур псоми ялъагъуу. – АтІэ хъунщ, Къасым. НыщхъэбэкІэ куэдщ ар. Уи цІыхум зегъэгъэпсэху... Іуэху хъунукъэ зэхэпхар?... Школыр Іэщэ гъэтІы-лъыпІэ хъуауэ кыищІэкІащ! КъыбгурыІуа? Къазджэрий иригъаджэхэм яІыгъа кІэрахъуэщ Джэдыкьуэ председателым зэреуар. УфІэмащІэ ар? Бюро зэхуэшэсауэ тепсэлъыхьын хуейщ. Абы унафэ имьІэу къэбгъанэ хъунукъым...

Инал асыхъэту унафэ ищІащ Бурун телефонкІэ псалъэу Шырыкьу ПІутІи Астемыри парт чисткэр зпагъэууэ икІэщІыпІэкІэ Налшык къагъэсыну.

Бурун укыиКІыу Налшык нэс сыхъэтитІ гъуэгут дэлъыр шууэ укъакІуэмэ. СыхъэтитІкІэ бюром хэт псори дэнэ шыІэми къагъуэтынт. Къурашэри бюром яхэсыну Инал елъэІуащ.

Елдаррэ Иналрэ зэгъунэгъуу псэурти, Саримэ и анэ фызыжбыр сыт шыгъуи Инал и унагъуэм къадэІэпыкьурт. Инал и фызыр ежьэмэ е зыщІыпІэкІэ кІуэмэ, Дисэ кыыхуэпщафІэрт. Инал ар ищІэрти Елдари Къурашэри я деж ишэу игъэхъэщІэну мурад ищІащ.

Пщыхъэщхэр кІыфІ хъуат. Къепсэпсауэрт. Бурун кыиКІыжу абрэджим Инал кыищагъэувыІар ныщхъэбэ хуэдэ дыдэт. Къазджэрийрэ Жыраслъэнрэ зыхуейм хуэзэнщ, жиІэу арат Инал и щхъэм имыкІыу зыгъэгупсысэр, модрейхэм жаІэр зэхимыху. Уэрамым уэздыгъэ дэтыр пшагъуэм кыыхэщ къудейт. Елдар кІуэ пэтми зыгуэрхэр и гум къэкІыжурэ гъэщІэгъуэну жиІэм кІэ иІэтэкьым. Зэзэмызи Къурашэм еупщІырт, дауэ феплэрэ, жиІэу, арщхъэкІэ, адрейхэм жаІэnum пэмыплъэу, Инал кыищІидзащ:

– И чэзум кыуумыгъэшыр иужькІэ кыпхуэгъэшыжынкьым. Нобэ зы Жыраслъэн пІэщІэкІа – пщэдей хы-блы кыкьуэ-

кIынщ. – Инал къеплъэкIащ Елдар дежкIэ. – АтIэ, Жыраслъэн нэгъуэшI шIыпIэкIэ щыхэту жыбоIэ? – жиIэри.

– Аращ хъыбару кысIэрыхъар!

– Сэ, хъыбаркIэ мыхъуу, сощIэ атIэ...

– Дауэ хъунт?..

– Сэ сщIэр уэ щIэм нэхърэ нэхьыбэIуэщ. Си къулыкъумкIи сэ нэхьыбэ сщIэну схуэфашцэщ. Уеблэмэ хэт и гум сыт ильми сщIэн хуейщ...

– ЦIыхум я гум уиплъэу?..

– Сиплъэу, уэлэхьы, сиплъэу...

Къурашэри къэпсэлыащ:

– Поштым щылажэ гуэрым сэри кызыжиIат письмохэм еджэурэ цIыхум я гум ильыр зригъащIэу. АрщхэжIэ письмом итымрэ цIыхум я гум ильымрэ щызэтемыхуэ куэдрэ къэхъурт, – жиIэри.

Щагъыбзэр Инал кыгурымыIуэ зищIащ.

– Ар зыкIи гъэщIэгъуэнкъым. ЦIыхум и гум ильыр письмом щримытхэ къохъу. Догуэ, Жыраслъэн и Iэмалыр сыт?

– Уэлэхьы, сэри симыгъэжей абы.

– ПщIыхэпIэу солъагъу, жыпIэр сыт. Ныхъэби сепщIыхъащ. КIэрахъуэ кызыжъэхубыда хуэдэт: «Сэ узмыукIым, Къазджэрий уиукIынуу», – жиIэу.

Къурашэр дыхъэшхаш:

– Уэлэхьы, уэ слъагъур Къазджэрий нэхъ укъегъэгузавэмэ, Жыраслъэн нэхърэ, – жиIэри.

– Уэлэхьы, уи гугъэм уэ, – жиIэри Инал и фIэшчу кыищIидзаш. – Лло, Мэтхъэным бэлыхъ ухимыдзэфыну ара уи гугъэр? Сэ сигъэшэчам урикъуни. Зэм цIыхур кыизэщIегъэст, зэм игъащIэм уи гум къэмыкIа кыпкIэрельхъэ. Чисткэм шыгъуэ Бурун ущыIамэ, зэхэпхынт. IэпщацагъэкIэ Iуэху зесхъэу, цIыхум яфIэмыфIыр залымыгъэ защIэкIэ езгъащIэу аращ кызыиудэкIыр. Ар уфIэмащIэ? Догуэ, мащIэрэ итха уи гугъэ: «Инал щIэныгъэ зиIэ псори хэкум иреху, Инал дэлэжъэфын щыIэкъым, игу иримыхъым щхъэусыгъуэ кыхъуегъуэтри лъэныкъуэ ирегъэз», – жиIэу. АтIэ пэж ар? Сэбэп хъуну слъагъур сэракъэ зэхуэзышэсыр, садэIэпыкъуркъэ, еджэн хуейр езгъаджэркъэ? Сэ сыздэмыкIуэ щыIэ? Иджы, плъагъурэ, зыкыспэщIисэкIэ Iуэхур зэрымыхъунур ильэгъуати, террорым зрет...

Къурашэр кыиляащ:

– Сыт а жыпIэр? ТерроркIэ эджэ псалъэм уриджэгу хъурэ? – жиIэри.

– Сриджэгугу щхъэ уи гугъэ. Джэгугу хэлъ абы? Хъунщ атIэ, гъэбэяу. ИужькIэ дытепсэлъыхъынщ, – жиIащ Инал, я унэ къэсати. Къурашэр щIегъуэжат Инал и унэм кызыэрыкIуам щхъэкIэ, ауэ бгъэзэж хъунутэкъым. Дунейр уэтIпсытIт, кIэгъэпшагъэт. Инал зыщIэс унэр тIууэ зэтетт, ищхъэм езыр тесу.

Щхьэгъубжэр нэхут.

Бжэм еуІуу Инал уващ.

– Иджыпсту бжэр Жырасльэн кыѳуихамэ хьуат! – жиІэри Инал дыхьэшхаш.

– Жырасльэн ущымыжейм уи нэгум щІэкІыркъым, – жиІэри Къурашэр гушыІаш.

Бжэр кыѳуахри псори щІыхьэш унэми Инал щІэупщІаш письмо сыт щымыІэу пІэрэ, жиІэри. Езыр зыхуеяр Верэ Павловнэ телефонкІэ къэмыпсэлъауэ пІэрэ, жиІэну арат. АрщхьэкІэ исполкомым шылажъэ щІалэм Инал къритащ папкэм дэлъыр зэрыдэлъу. Инал хэлпъэри зы телеграммэ кыищтащ. Ар Степан Ильич къригъэхьат. Абы итыр зыми жриІакъым. ЕтІуанэрей этажым хьэщІэхэр дришейри Инал къеплтъэкІаш Елдар дежкІэ:

– Сэид дебгъэша? – жиІэри.

– Ы-ы. Спискэм ита псори дедгъэшащ.

– Сэид пцІыхуу щыта? – жиІэри Инал Къурашэм къеупщІаш, – хьэжы кхьахэ гуэр...

Елдар дыхьэшхаш:

– «Уэ, Сэид, хьэпшыпу узыхуейр зыдэщтэ», – щыжраІэм, блыным фІэлъ нэмэзлыкъыр кыѳіхри ежъэжаш, – жиІэу.

Инал дыхьэшхакъым:

– Сыдыхьэшх цхьэкІэ, сфІэмыгуэныхуу щыткъым, Инал. Сыти жыІэ, Сэид лІыжъ кхьахэш, нэмысу и псэр хэкІынкІи мэхуу, уеблэмэ нэмэзлыкъым тесу. И лъакъуэр хуэгъэхьей къудейт, – жиІэу Елдар и дыхьэшхыныр щигъэтащ.

– Сэри си нэгум щІэт хуэдэш а лІыжъыр, – жиІэрт Инали адреихэм задищІу, – лъэрымыхьми, сыт пщІэн? Ар къэбгъанэмэ, дэ сыт ди лажьэр, жаІэркъэ абы хуэдэм? Сэиди ирекІуэ адреихэр здэкІуэм. Пэжу, фи къуажэш, уигу ящІогъу. Сэид урилъыщІэу зэрыщытар цхьэ умышІэжрэ? Щхьэ урилъыща? ЖыІэт. Уи адэр Сэид здэкІуам ягъэкІуауэ зеиншэу укъэнати, улъыщІаш. Дзэлыкъуэ восстанэм уи адэр зэрыхэтар цхьэ зыщыбгъэгъупщэрэ? Ауэ жысІэ цхьэкІэ, уи закъуэкъым зыщыгъупщэр. Зиц шабэ хьуар мащІэкъым. Нобэ угу щэбэнщ, пщэдей уи пэм къеуэжынщ уи гу шабагъыр. Пэж сэ жысІэр, Елдар?

– Уэлэхыи, пэжым, – жиІэрт Елдар, Къурашэм зыри зэрыжымыІэм нэхъ егупсысу.

Дисэ дэгу хьуауэ зыри зэхихыртэкъым. ХьэщІэ къэкІуауэ щилъагъум, пщафІэу щІидзат, хьэзыру щыІэр Инал хурикъун тІэкІути. Куэдыщэ дэмыкІыу, Іэнэ къагъэуващ. Къурашэр жьантІэмкІэ яхуэмытІысу зыкъомрэ зригъэлъэІуаш, тхьэмадэныр куэд лъандэрэ кыльтымыса пэтми. Мы стІололым бгъэдэсу Инал унафэ мащІэ ищІауэ кыщцІэкІынтэкъым, жиІэрт Къурашэм игукІэ. Унэм кыщцІыхьыи щІэкІыжи щыІэтэкъыми, зыри зэран къахуэмышхуу гупыр щыст. Сыт жаІэми хьунут.

Шхэну тҮысахэр мэжалІэрти, Дисэ кыытригъэувэ илӕ-

пкӕым кІэ иратырт. Джэд кӕахӕар яухри, лы гъэвам,

шыпсыр дэщІыгъуу, фІыуэ хагъэщІащ. Инал емыфӕми, урыс аркӕм ефӕн кӕахӕкІащ, уеблэмэ сонӕ винори, дагъыстан кӕраша фадӕри зыхуэдэр зрамыгъащІау кӕэнакӕым. Ауэ фадӕу ирафыр ІэджӕкІэ нӕхъ мащІэт хъуӕхъуу жаІэм нӕхӕрӕ.

Сыту гуп дыгъӕл, жыпІэну зӕхӕст, нӕхъ гу кӕабзӕ зӕхуаІэ хъуауӕ.

Астемыррӕ Шырыкӕумрӕ кӕэсыртӕкӕым. Инал тӕджри унафӕищІащ Бурун кӕуажӕ телефонкІэ псалтӕу а тІур кыыщІӕмыкІуӕр кӕащІэну, арщхӕкІэ зӕпсӕлтӕн ягъуэтакӕым: класӕ хъуат.

– Дӕнӕ кІуӕн, кӕэсынӕ ахӕри, – жиІэрт Елдар, кӕэтӕджауӕ, – хуит сыкӕӕфщІмӕ, зы псалтӕ жысІӕнут.

– ЖыІӕ.

Елдар, чекистхӕм я саулыкӕукІэ бжӕ кӕэтІӕтамӕ, си гуапӕт, щыжиІэм, псоми я стӕканыр кӕащтащ, Инали яхӕту. Елдар и хъуӕхъум кыыкІӕльыкІуащ прокурорым и узыншагъӕ икІи Иналу кӕру пашӕм и саулыкӕукІи хъуӕхъубжӕхӕр. Дӕпцӕрӕ кӕаІӕтами, Инал еІуб хуэдӕу зищІырти, зӕфІӕкІат, адрейхӕр абы дӕплӕй хуэдӕт.

Пщыхъӕщхӕр хӕкІуэтауӕ, зыгуӕр телефоным кӕеуащ.

– Хӕту пІӕрӕ ар?

ТелефонкІэ кыыздиукІыр Бӕтӕгъӕ Ищхӕрӕу кыыщІӕкІащ.

Инал занщІау кыыгурыІуакӕым кӕӕхъуар. Кӕӕпсалтӕр Шырыкӕу ТІутІӕт, жиІӕр дахӕ-дахӕу зӕхӕпхыртӕкӕым. Астемыри абы кІуауӕ кыыщІӕкІащ. Бӕльтӕ зыщӕну ежӕа фызхӕм Жыраслӕн кӕатеуауӕ арат жаІӕр...

Шырыкӕур зӕрыгужьӕр Инал кыищІати, кӕэмыгузавӕу хъунт. Верӕ Павловнӕрӕ Саримӕрӕ сыт хуэдӕ, жиІӕу щІӕупщІати, Шырыкӕум жиІар зӕхищІыкІакӕым. «Іӕуб хъӕлӕщ. ПсынщІӕу», – жиІӕу арат Шырыкӕур нӕхъ зытешыныхъыр. Хъыджӕбз цІыкІури лӕэрымышхъ, щыжиІэм, Инал кыищІащ псоми я Іуӕхур зӕрымышцІагъуӕр.

– Езы Жыраслӕн-щӕ? – жиІӕри Инал щыщІӕупщІӕм, Шырыкӕум и макъ телефон трубкӕм ІупщІу кыилтӕтыкІащ:

– ЯукІащ! – жиІӕу.

Верӕ Павловнӕ сымӕ папщІӕ аргуӕру щІӕупщІат Инали, абы я хъыбар лӕпкӕ зӕхихакӕым.

УІӕгъӕ хъуам, яукІам я цІӕ ириІуӕрӕ Шырыкӕум жиІа псом я нӕхъ хъӕлӕмӕтыжт:

– Листовкӕ пашкІӕ Жыраслӕн и гуфІакІӕм кыыдӕтхащ. Листовкӕ, кыыбгурыІуа?

– Сыт листовкӕ? Итыр сыт?

- УкьакIуэмэ, плъагъунщ!..
- ДынокIуэ. Палъэ имыIуэ, дынокIуэ...

Ар зэрызэхихыу, Инал кыизэщIэнащ, уеблэмэ Верэ Павловнэ иджыри зэ сыщIэупщIэнщ, жиIати ари щыгъупщэжаш, нэгъуэщI пэшым щIэс хьэщIэм зыри зэхихатэкъым, Дисэти – пихыжат. Инал хьэщIэм къазэрыхыхьэу, мытIысыжу Елдар зыхуигъэзащ:

– НакIуэ, Елдар, псынщIэу. Къэгъэуш уи шоферыр. ДемыжъэнкIэ Iэмал иIэкъым.

– Дэнэ?

– Дохутырри здэтшэн хуейщ. ИIэ. Бэтэгъэ Ищхьэрэ икIэ щIыпIэкIэ дынэвгъэс.

– ЛIо къэхъуар?

– Жыраслъэн деж! – жиIэри Инал ней-нейуэ Елдар хуеплъэкIащ.

Елдарттэ Къурашэмрэ къэтэджаш.

– Жыраслъэн БэтэгъэкIэ щыщымыIуэ хэту пIэрэ жызыIар?

Елдар сыт жиIэнт. Инал кыизэрыкIырт:

– Бэтэгъэ аузым кыщымыхьэу щыIэ. Бэлыхьэу щыIэр аращ япэ кыщыхьур. Ди щыкъу дадэу щытар абы дэсу псыр зэIубз хьууи? Дунейр къутэжыху хъункъым, – жиIуэ.

– Хэт сымэ къаукIар? – жиIэри Къурашэр щIэупщIащ.

– Хьэдэлъэмыжщ. Хьэлэчу зэрыукIыжаш. Абрэдж листовкэ къагъуэтащ, я программэр иту...

– Хэт и программэ...

– Бандит программэ. Контрреволюцэм я программэ... кыбгурыIуа?

Елдар кыбгурыIуэпакъым Инал зи гугъу ищIыр. Къурашэм программэ хьыбар зэрызэхихыу, ар шэуэ кытехуащ, занщIэу кыбгурыIуэри. Инал и мурадыр IупщIт: листовкэм ер къригъэкIыну арат.

– Езы Жыраслъэн-щэ? – жиIэри Елдар япэ кыжъэдэхури Къурашэр щIэупщIащ.

Инал, зэхимыха хуэдэу, зиущэхуауэ, Елдар кIэрахьуэ зэрызыкIэрищIэм еплъырт, мор зыщIэупщIэм тегупсысыкIащ, жиIуэ. Иужьым Инал Къурашэм зыкыхуигъэзащ:

– Жыраслъэн яукIащ, – жиIэри.

Къэхъуаи-къэщIаи зымыщIэ Дисэ хьэщIэм я ужь иту бжэщхьэIум кытеуващ:

– А тIу, лэпс ефэн фхэт? – жиIэри.

ЕцэщIанэ псалъащхьэ

ЦЫХУ УЛЫИА

ПартлэщIым и къегъэжъэкIэмрэ и ухыжыкIэмрэ

зэщхьтэ-къым. Мэтхъэныр утыку къыщихъа махуэм зэрызехъэ къэхъуар ужьыхыжат.

«Т»-кIэ зи унэцIэ къригъажьэм нэсати, ар зыкIи нэхъ мащIэ-тэкъым «м»-кIэ зи унэцIэ къригъажьэм нэхърэ. Жьы къепщамэ, увыIэжащ, жаIэрт цIыхум. Ар щIыжаIэр цIыхур зыщыгугъам Iуэхур къыщыщIэкIатэкъыми арат. ШытхъунщI къэзыщтэу къэкIуам ящIэн ямыгъуэту къэнат. Япэ къызэрэкIуэлIам хуэдэу цIыхур къекIуалIэртэкъым, къекIуалIэри дахэ-дахэу пхуэпса-лъэртэкъым.

Мэтхъэн Къазджэрий кIэрылъауэ кIэрамылъэгъуами, хужа-Iэн къагъуэтащ, зыхужаIэ хъуну къалъытар къабзэу хокI, ар дауэ, жаIэу цIыхур езыр-езыру зэупщIыжырт. Инали чисткэм къакиуэу щамылъагъужым, щхъэж и Iуэху и ужь ихъэжащ.

Къызыхуэсам ящыщу щIагъуэ къэнэжатэкъым, Астемыр собранэр зэхуищIыжу, тхылъу стIолым телъыр щызэщIикъуэ-жам. Жыжъэ къыкIауэ щыIэр ягъэкъэбзахэм я къуэшт, е я ныбжьэгъут, е я Iыхьлыт. Дунейри кIэгъэпшагъэти цIыхур кIа-щхъэт.

Астемыр ешаелIауэ Шырыкъум и кабинетым зэрыщIыхъэу шууитI къэсащ, я шым тхъурымбэр къехуэхыу. А тIур Бэтэгъэ Ищхъэрэ къыкIауэ арат. Хъыбар узыгъэгузэвэн къахъат. ТелефонкIэ къэпсальэу зэпсальэн ямыгъуэтауэ жаIэрт.

ШууитI къэкIуам жаIэр телъыджэт: Бэтэгъэ ауз батэкъутэр щагъэш, зауэшхуэ щокIуэкI, якIари уIэгъэ хъуари щцIэнукъым. Лъыпсыр ягъажэ, Жыраслъэн и гъусэ абрэдджхэм мыхьыр ирагъэхъ. Красноармеец зыбжани къаукIащ, жаIэу щIалитIым къажэдолъэлы.

Бэлыто зэрылъ гур Бэтэгъэ ИщхъэрэкIи дэкIа? ДэкIащ. ГуитIым хэт я гъуса? Ещанэ зы шыгурэ шурэ я гъусащ. Шу дапщэ хъуми зыми ищIэркъым. Телефон кIапсэр зэпаупщIауэ къыщцIэ-кIащ, щыжаIэм, Шырыкъумрэ Астемыррэ къащIат:

– Ар зи IэщIагъэр, шэч хэмылъу, Жыраслъэнщ, – жаIэри.

– АтIэ зы дакъыкъэкIэ зыдмыIэжъэу тедгъадзи дыгъакиуэ, – жиIэри Астемыр пиупщIащ.

– Налшык кIуэ телефон кIапсэри зэпыупщIауэ къыщцIэ-кIынщ, – жиIэри Шырыкъуми гурыщхъуэ ищIащ.

ИкIэщIыпIэкIэ Мэтхъэнри къраджаш.

Хъыбар гузэвэгъуэр зэрызэхихыу, Мэтхъэнри нэгъуэщI зыгуэр хъуат. Дзэ зэришэу щыщыта лъэхъэнэм и щытыкIам хуэдэт, Iэрпхъуэрагъэр ихъу-иль лъэпкърэ хэмылъу, лъэрызе-хъэу, Iуэхум утригъэгущхуэу щытти. Шырыкъу ТIутIэ, Ботэщ Астемыр, Мэтхъэн Къазджэрий – лIищым зы сыхъэт ныкъуэм загъэхъэзыращ. Отряд тIэкIу Бурун дэсти, ар зыщIагъуш, зы дохутыри здашэри а лIищым Бэтэгъэ аузкIэ драгъэзеш.

Мы тхъэмахуэ закъуэм мащIэ къэхъа, жаIэу цIыхум ягъэ-

щІагъуэрт.

Бэтэгъэ аузым къыщыхъуам и хъыбар и интернатым щІэс цІыкІухэм шызэхыхым, зэрыземыхъуэ къэнэнт?

– Лурэ Тинэрэ псэу хъэмэ къаукІа, – жаІэу зым зыреупщІыжырт, и пэжыпІэр къажезыІэн ямыгъуэту. Іэщэу яІар Елдар ятримыхауэ шытамэ, зыкъомыр зэрызехъуэ кІуэнти Лурэ Тинэрэ абрэджым кыгтрахыжынт.

АрщхъэкІэ неІэмал. Я кІэрахъуэр яІэжкъым. Елдар дэкІыжа иужь, нэхъ кызыгурыІуэхэм гурыщхъуэ ящІащ:

– ДыкъымыгъэпцІауэ пІэрэ?

– ДыкъымыгъэпцІамэ, учителхэм зыгуэр щхъэ жамыІэрэ?

– Псоми заушхъуауэ, сыт къэхъуну пІэрэ, жаІэу зэхэсщІ!

Матренэ дыдэу зи жъэ мыувыІэу шытам кыыхудэшейжыркъым, шынауэ. Дорофеич жыпІэнущи, зыгуэр кыибжурэ къедждыхъ. Къазджэрий пщыхъэщхъэкІэрэ усэ кыызэреджам хуэдэу къеджэжыркъым. Жансэхъу псом япэ стІолым теуаш:

– Инсинуация! – жиІэри.

Сыту пІэрэ абы кыкІыр, жиІэу Сосрыкъуэ щеупщІым, къажриаш:

– Си интуицэм зэрыжиІэмкІэ, инсинуацэщ, – жиІэри.

Зыри къащыгурымыІуар иджыт. Абы гу лтытэри Сосрыкъуэ кыпищаш:

– ДыкъагъэпцІащ, дэкум хуэдэу! – жиІэри.

Арбузик зыри фІэмыІуэхуу сурэт ищІырт блын газетым иригъэувэну.

Жансэхъу нэхъ гулътэ иІэу кыщІэкІлати кыызэрагъэпцІар и ныбжъэгъум ягуригъэІуаш.

Зэрыхъуари плъагъурэ. Бэтэгъэ кІуам абрэджыр къатеуаш, Іэщэ зиІам ямыІэжу зэхэтщ. АбыкІэ зэфІэкІыни уи гугъэ? Зыгуэрым и пщампІэр ямубыдащэрэт. Дауи, шыуат псори, Іэщэ яІыгъыр Къазджэрий ирамыгъэлъагъуу зэрышщытамкІэ. Сосрыкъуэ кыщІэкІуэн уи гугъэ, кІэрахъуэжь иІыгъам бэлыхъ гуэр кымыкІыу? Джэдыкъуэ председателым зэреуар а кІэрахъуэр аращ, жаІэмэ, ар джэгу? Сосрыкъуэ иІыгъа кІэрахъуэшэри Елдар щхъэ здихъа? Сосрыкъуи зэгупсысын щыІэт. Абы ищІыІужкІэ Бэтэгъэ кыщыхъуами еплъ. Мэтхъэныр Шырыкъумрэ Астемыррэ я гъусэуи щхъэ ежъа?

Школыр щэху хъуат. ЩІэса цІыкІухэр зэбгрыкІа хуэдэт.

Пщыхъэщхъэщ, пшагъуэ гуэрэнщ, къопсэпсауэ.

Матрени мыкІуэжу хъыджэбз цІыкІухэм яхэсщ, имыгъэшынэу. Дорофеич, и щхъэм бжъэ еуа хуэдэу, къедждыхъ гъумэтІымэу. Музыкауэ цІыкІухэм я инструментхэр зыщІэлъ пэшым щІыхъауэ зэпеплтыхъ, бжъамийхэр дахэ-дахэу ямылъэщІа хуэдэ. ОбщежитымкІи кІуэри Лу и гъуэлъыпІэ нэщІым итІыс-хъаш.

– Лу и бжъамийр здихъамэ, мынэхъыфІу пІэрэт? – жиІэри

Дорофеич щІэупщІащ, ауэ сытми зыгуэр жиІэн щхьэкІэ.

– Лло зэрищІынур? – жиІэри Сосрыкъуэ идакъым.

– ЗэрищІын мащІэ! Уи гугъи уэ! Зауэр щаублэкІэ, музыкэ еуэнщ.

Дорофеич жиІэр псоми яфІэзэхуащ: дээр зауэм щыІухьэкІэ, музыкэ еуэу зэхэзыха щыІэт. Ауэ Лу и закъуэ сыт музыкэ еуэн.

Дорофеич щІэупщІащ:

– Догуэ, шейтІан шыр, иджыри зыгуэр вгъэпщІауэ зевмыхьэу пІэрэ? ЖыфІэтІ, – жиІэри.

Зыми зыри жиІэртэкъым.

Жансэхъу словарым кърихауэ зы псалъэ гуэр ищІэрти, зигъэщІагъуэу къахидзащ:

– Дезавуировали! – жиІэри.

Абы къыкІыр сыт, жиІэу зыри щІэупщІакъым. Аргуэру псоми зауэщхуащ. Хысэп езыгъаджэ учителыр, шабэрыкІуэ хъужауэ, щэху дыдэу къыщІыхьащ, зыгуэрым лъыхьуэ хуэдэ. Еджа-кІуэ цыкІухэм я егъэджакІуэр ялъагъу хьуртэкъым. Абы хуэдэу зы Іуэ из нэхьрэ Къазджэрий нэхьыфІщ, жаІэрт.

Зи гугъу ящІ Мэтхэныр Шырыкъумрэ Астемыррэ я гъусэу Бэтэгъэ Ищхьэрэ щыІэт. Бэльтэ зыщэну ежъа фызхэм дахэ яжриІэурэ игъэундэІужу. Тинэрэ Іэюбрэ уІэгъэ ятелъым и закъуэ гуауэу урикъунти.

Дохутыр здашар Тинэ еплъри: «Ягъэ кІынкъым, хъужынщ», – жиІэри щытхэр игъэгуфІащ. АрщхьэкІэ Тинэ сымаджэ хьэлъэт, лъы куэд щІэкІати, зыкъэщІэжыгъуейуэ зыкъищІэжырт. Къызэщыгурэ зыгуэр жиІэмэ, аргуэру и бэуэныр псынщІэу иубыдырт. Псы жиІати, Лу псы пэгун къыхьри игъэуващ.

Іэюб и Іуэхур нэхъ Іейт. Дохутырыр зыкъомрэ елІэлІа щхьэкІэ, «зэрыхъун хъуащ» жиІэри ущыгугъ зэрыхыхъунур ибзыщІакъым. Іэюб уІэгъэу телъыр пхуэмыбжын, жыхуаІэм хуэдэт. Шэ къытехуам ищІыІужкІэ, къамэкІэ къепыджат. Іэюб мафІэм исырт, гурымырт. ТІэкІунитІэ Іурих хуэдэ хъуми, аргуэру къызэщыгурти Іуэщхьурт. Зауэ зыхэттар и нэгум щІэкІыгу къыщІэкІынт. И адэр къэсауэ Лу щилъагъум:

– Іэюб Жыраслъэн иукІащ! – жиІэри пежъащ.

– Іэюб адэкІэ шэн хуейщ, – жаІати, дохутырым ауи идакъым:

– Бгъэхъеину Іэмал зимыІэщ, – жиІэри.

Тинэ и лъынтхуэм лъы хэгъэлъэдэн хуейт, ари гукІэ пшэ хъунутэкъым, машинэ къакІуэмэ жаІэу пэплъэрт. АрщхьэкІэ телефонкІэ иджыри уалъэІэс хьуркъым. ГъуцІ кІапсэр зэрызэпащІэжу, Шырыкъур телефоным ІутІысхьащ.

Саримэрэ Верэ Павловнэрэ Шырыкъум щхьэщытт.

Астемыррэ Къазджэрийрэ сымаджитІым зыкъомрэ къабгъэ-дэмыкІыу щыта иужь, Астемыр нэгъуэщІ пэшымкІэ къэкІуащ, и щІалэ цыкІур и ужь иту. А пэшым аргуажьэжь гуэрым кІуэ-цышыхьауэ Жыраслъэн и хьэдэр

щІэльт. Зэадзэкъуэр хьэдэм бгъэдэувауэ еплъырт.

– Мыр плъагъурэ, дадэ? – жиІэри Лу тхылъымпІэ пачкэ кыызэкъуихаш.

– Мыр сыт?

– Листовкэ.

– Сыт листовкэ?

Лу иЫгъыр Астемыр кыЫихри зэкІуэцІихаш. Еплъмэ – мазэ ныкъуэр иту хьэрып хьэрфкІэ тхауэ тхылъ напэшхуэщ.

– Пэжу дэнэ кыпиха?

Лу жиІэным нэмысу, Къазджэрий кыщІыхъаш.

– Мыр морауэ пІэрэ зыхуатхыр? – жиІэри бжэмкІэ и щхьэр ищІаш, Къазджэрий дежкІэ плъэри. – Еплъыт, Къазджэрий. Мыр хэт уи гугъэ зыхуатхыр? Жыраслъэн и гуфІакІэм дэлъу Къэзмай кыдихаш.

ТхылъымпІэ къомыр унэ лъэгум иральхьэри абы хэплъэу Астемыр уаш.

Къазджэрий и нитІым илъагъур и фІэщ хьуртэкъым:

– Дэнэ кыпихаш жыпІа?

Шырыкъури кыщІыхъаш:

– Телефон кІапсэр зэпашІэж.

– Мыр плъагъурэ? – жиІэри Астемыр тхылъым ящыщ зы ТутІэ иригъэлъэгъуаш.

Къазджэрий зэм хужь хьурт, зэм плъыжь хьурт, листовкэм итыр зыхуихьынур имыщІэу. Нобэ хуэдэу и нэгум щІэтт унэ лъэгум ил тхылъым ещхь традзэу – дзэ зэхуашэсу щыщыта лъэхьэнэр.

Астемыр псэкІэ ищІэрт абы бэлыхь кыкІынкІэ зэрыхьунур, арщхьэкІэ дэнэ пхьынт. Мэтхъэныр фІэгуэныхьу Астемыр хуеплъэкІаш, сэбэп зэрыхуэхьуну щІыкІэр имыщІэу. Тхылъыр зэІапахырт, хьэрф зытеукъуеикІам ІэпэкІэ тІэзэщІыхьу. Зыми кыыхуэщІэртэкъым Жыраслъэн и гуфІакІэм ар щІыдэлъар.

Астемыр и къуэм еупщІаш:

– И гуфІакІэм дэлъа пэжу? – жиІэри.

– Уэлэхьи, дэлъамэ.

Лу зэм Астемыр еплъырт, зэми Мэтхъэным дежкІэ еплъэкІыжырт. Лу кыгурыІуэртэкъым хэт тхылъым еплъми абы хуэдизу щІигъэщІагъуэр. БгъэщІэгъуэнуми мыракъэ и пэри и кІэри, жиІэу Лу тхылъ пачкэр хыфІидзэпэнкІи хьунт, цІыхур гупсысэ химыдзэн папщІэ. И адэр еджэрт тхылъым итым. Лу зэ къеджат: «Инал и пІэкІэ Къазджэрий...» АдэкІэ укыщІеджэни щыІэтэкъым.

Тхылъым итыр езы Мэтхъэнми шэуэ техуами, зыри жиІа-къым ІейкІи фІыкІи. Шырыкъур, латин тхыгъэм къемыджэфми, еплъырт.

Астемыр тхылъ къомыр зэхуихьэсыжри и гуфІакІэм дилъхъаш, куэдщ мыр дгъэщІагъуэу дызэрыщытар, жиІэу

къригъэкIу.

– Здэтхьынщи, музейм еттынщ.

– ТелефонкIэ сыпсэлъэнщ Налшык, – жиIэри ТIутIи щIэ-
кIащ. Абы и ужьым иту Астемыри кIуащ.

Жыраслъэн и хъэдэм нэхъ гъунэгъуу бгъэдыхъащ Мэтхъэ-
ныр. Хъэдэр аргуажъу бэльтом ятепхъуауэ щытам зэрыкIуэ-
цIылт. Аргуажъэ кIапэр кьиIэтати, хъэдэм щхъэрыгъа пыIэр
щхъэрыхуащ. Жыраслъэн лъы лъэпкъ къыщIэна хъунтэкъым,
шэхум хуэдэу, фагъуэт. И цейр лъы защIэт. И щхъэцыр тхъууэ
хуежъат, и пащIэ лъэныкъуэр кIырт, адреир тIэкIу хуэныкъуэт...
Къазджэрий и нэгум щIэт хуэдэт Жыраслъэн и дуней тетыкIар.

Нобэ хуэдэти Жыраслъэн Бэтэгъэ Ипщэ нэхушым дыхъуэ
Аралъп Залымджэрий щииукIар. Езыри уIэгъэм илIыкIыным
тIэкIут къэнар. Абрэджхэр зэкъуэхуат, сакъ жыхуалэр ямыщIэу,
ефэ-ешхэу зэхэст. Я ныпри унэ пIанэпэм дэту. Жыраслъэн,
къыздикIари къыздихуари ямыщIэу, занщIэу унэм щыщIэпкIэм,
зыкъомым я гугъат абрэджым яхэтыну къэкIуауэ, арщхъэкIэ
къэгъазэ-нэгъазэ щымыIэу, еуэщ Аралъпми и пIэ къримыгъэ-
кIуу иукIащ, адреихэр щтэри, щхъэгъубжэмкIэ дэлъыр дэлъу,
бжэмкIэ щIэкIыр щIэкIыу, зэбгрыжащ. СывгъакIуи Аралъпым
сэ кIэ естынщ, жиIэрт Жыраслъэн, арщхъэкIэ. Инал шэч ищIырт,
дыкьи гъапщIэу ежъэжыну ара хъунщ зыхуейр, жиIэу. Езы
Жыраслъэни и жагъуэ хъурт, жиIэр я фIэщ зэрымыхъум папщIэ.

Жыраслъэн лIыгъэшхуэ хэлъ къудейтэкъым, Iэмалрэ хьилтэ-
кIэ утекIуэнутэкъым, Мэтхъэным и дзэм и штаб Iуэхур зезыхъуэ
щытар Жыраслъэнти, абы плану кыигупсысыр хъэлэмэтт.
Къезауэр ныбгъуэхъэшым иригъапщхъэрт, мыхъыр иригъэ-
хъырт. Ауэ езы Жыраслъэни кадетым зэгуэр къапэшIэхуат,
шэрихъэтыдзэр имыщIэу ныбгъуэхъэшым иришэри зэтриушIэ
пэтати. Абы щхъэкIэ Мэтхъэным Жыраслъэну плъагъур судым
иритати, модрейр, ар и тхъэкIумэм зэрицырхъуэ, еуэри абрэджу
ежъэжащ.

Иджы, хъэдэм еплъу здэщытым, Къазджэрий куэд и гум къэ-
кIыжащ.

Шырыкъу ТIутIи кышщIыхъэжащ, Инал телефонкIэ епсэлыауэ.

– КъокIуэ, – жиIащ ТIутIэ Инал щхъэкIэ.

– Инали?

– Инал, дохутыри къыздешэ.

– Къэгубжъа? – жиIэри Астемыр щIэупщIащ.

– Къэгубжъами телефонкIэ плъагъурэ? ЖиIа псори зэхэс-
щIыкIакъым. Къэгубжъауэ фэ теткъым. Къэсмэ,
плъагъункъэ.

Астемыр адреј пэшым щІыхъэри Верэ Павловнэ игъэ-
гугфІащ:

– Инал къокІуэ, – жиІэри.

– Сыту фІыт. Щхъэж зыхуэзапхъэм хуигъэзэнщ, – жиІэри
Верэ Павловнэ нэхъ нэжэгужэ къэхъуащ.

Инал къакІуэмэ зи гуапэр Верэ Павловнэм и закъуэтэкъым.
Псоми ягу къызэрыгъуэтыжаш, ар зэрызэхахыу. Къуажэри иджыри
зэгъэжатэкъым, гъуэлъыжыгъуэ хъуами. Щыхуу къызэхуэсыр
нэхъыбэ хъу фІэкІа зэбгрыкІыртэкъым, щІэшхъу ин къэхъуар
ягъэхъыбарт, псом хуэмыдэу Жыраслъэн зэраукІар ягъэщІагъуэрт.
Дауэ пэльэща Іэюб, жаІэу щІалэр мо абрэдж ябгэм зэрытекІуар
яфІэхъэлэмэтт. Уеблэмэ зи фІэш мыхъуи шыІэт, аргуажэм
кІуэщІыттыр армырауэ тхъэ яІуэу. Іэюб мафІэр къыщхъэщихырт,
къызэщыумэ, Жыраслъэн, жиІэу щыкІий щыІэу. Жыраслъэн
нэмыщІ зи цІэ ириІуэр езыр зыпыльт хъыджэбз Быцэт. Зыкъомрэ
щІауа иужь, Іэюб зыкъыщІэжа хуэдэу «Чачэ, фыз Іэзэр, къысхуэ-
фшэ», жиІэу лъаІуэу зэхахаш, арщхъэкІэ хэвыхъ-хэжыхъу икІи
Іуэщхъуу арат. Иныкъуэми Быцэ нэгъуэщІым дэкІуэу имыдэну
жиІэрт. Астемыр бгъэдэтІысхъэри еупщІащ, къэхъуар ищІэмэ
еплъыну, арщхъэкІэ зэреупщІымкІэ Іэюб зыри жиІэртэкъым, Чачэ
фІэкІ сызыгъэхъужын шыІэкъым, жиІэу щІэІурт.

Астемыр и фІэш уІэгъэр къыгъэгугъэрт:

– Умыгузавэ, си къуэшышхуэ, Чачи къыпхуедгъэшэнкъэ, –
жиІэу. Астемыр и гугъэт, Щхъэлмывэкъуэ кърашу Чачэ къаша-
тэмэ, Іэюби Тини сэбэпышхуэ къахуэхъуну.

Гуащэр лІа иужь Тинэ и закъуэ щІыкІуу къэнати, Чачэ фІы
дыдэу къыльагъу хъуат. Иджы абы уІэгъэ телъыр ильэгъуатэм,
фыз Іэзэм лъэкІ къыгъэнэнтэкъым. Езы Тини и гуапэт Чачэ
ильэгъуамэ. Лу тхылт зэрыригъащІэ лъандэрэ фызыжкъым нэхъ
зигъэщІагъуэ хъуауэ жаІэрт. Чачэ и закъуэт Лу иригъэджар?
Исхъэкъи абы хуэдэт. Щхъэлтет Іэдэми ликбез школыр къиухат.
Тхъэм ещІэ иджы Іэдэм здэщІэІэр – хэкум ирагъэкІам ящыщщ.
Лу и гум къэкІыжаш Іэюбрэ абырэ зэгъусэу шууэ Жыраслъэнхэ
я куэбжэмкІэ блэкІыжауэ зэрыщытар. Нобэ хуэдэт псори. Хэт
и гугъэнт нобэрей нэщІэбжэр къэхъуну.

Инал и фызышэм Лу щилъэгъуари, кхъэ унэм Іэщэ дэлъу
къызэрагъуэтари, жэщым Жыраслъэн зэрыхуэзари – псори и
гум къэкІыжаш. Иджы еплъ: Жыраслъэн и хъэдэр жыхафэгум
телъщ, Іэюби лІэн къудейщ. Мэтхъэныр жыпІэнущи, и щхъэр
къыфІэхуащ. Лу и гур Бурун школым жаш, сыт ящІэу пІэрэ
Сосрыкъуэ сымэ, ящІэу пІэрэ Тинэ шэ къызэрытехуар, жиІэу.

Иджыпсту ди унэ сыкъышыхутащэрэт, жиІэрт иныкъуэми,
и анэр и гум къыпылтэдауэ. Думэсарэ мыбы кърихъэлІатэми?!
Псоми я гур дахэ ищІынт, псалъэ защІэкІэрэ. Лу и нэгу щІэт
хуэдэт Думэсарэ, тІэкІуи гузавэрт, ярэби, сыкъэрэбгъауэ, сыхуэ-
мышуауэ пІэрэ нобэ, схузэфІэкІ гуэр сымыщІэу къэна, жиІэу.

Лу и гугъэт, фочкІэ япэ зыкъригъахуэрэ Жыраслъэн еуамэ,
Тинэ шэ къытемыхуэну, Іюоби лажъэ имыІэу къелыну. Лу,

и щхьэр здихьынур имыщІэу, унэм щІэтт, еша пэтми,
зыхимыщІэу. КъэзыгъэгумэщІымкІэ и адэм еупщІыну
мурад шищІ дыдэм, автомобиль макъ къэІуаш.

– Инал къэсаш!

Машинэ нурышхуэ уэрамым къыдидзэрт.

– Инал, Инал, – жаІэу унэм щІэсар къызэрыщІэхащ.

Машинэр хуэмурэ къакІуэрт.

Лу иджыпстуш и гум къыщыкІар: нобэ ди ужь къиувауэ
щыта гур зыІута унэр Лу къицІыхужмэ, къатеуар хэтми
къашІэнкъэ, жиІэу. КъысхуэщІэжыну пІэрэ, жиІэу Лу и фІэщу
зиплтыхьырт. Зэгуэр псалъемакъ гуэр зэхихри, Жыраслъэн
къаригъэубыдауэ зэрыщытар Лу шыгъупщатэкъым. Иджыри
абы хуэдэ гуэр хузэфІэкІатэмэ, Лу и гур зэгъэнут.

Лу Іэджэми егупсысырт, Іэджи и гум къэкІыжырт, арщхьэкІэ
мыбы хуэдизу цІыхур зезыхуэр къыхуэщІэртэкъым. Псори я
пІэ исыжатэмэ, дунейр зэлубз хъуатэкъэ, жиІэрт.

Мэтхъэным Астемыр Іуишри, Лу зэхихыу, къыжриІаш:

– Псы къиуам шхалъэ хъурей ихьым срещхькъэ, си къуэ-
шыфІ? Уеблэмэ Жыраслъэн и трактору псы къиуам сыхэхуэну
къыщІэкІынщ, – жиІэри.

– Хуэбгъэзаш.

– Дэ дызыхэтыр зытхыжыну уи къуэр къыщІэкІтэмэ, дэ
къытчыщІри зыгуэрт. Астемыр, мы письмор, Іэмал и Іэххэмэ,
Степан Ильич Іэрыгъыхъэ. А зы закъуэм фІэкІкІэ сынолъэІуну-
къым. КъысхуэщІэн?

– Быдэу укызогъэгугъэ.

– Мы бгырыпхри схуетыж. Си фэеплъу зэрихьэнщ.

Шырыкъур, Верэ Павловнэ и гъусэу, къабгъэдыхъаш.

Мэтхъэныр уІэгъэм къыбгъэданэри адреихэр куэбжэмкІэ
кІуаш.

Автомобилым и нурыр жыжъэ идзырт, унэхэр къигъэнэхуу-
рэ, Лу и фІэщу зиплтыхьырт, «абрэдждж унэр» къигъуэтыну.
Пшагъуэм къыхэкІри автомобилыр къэсаш. Инал и закъуэтэ-
къым, машинэм ист Елдар, Къурашэр, следователь гуэри
СвистяшкэкІэ еджэу къэкІуат. Я нэхыбэу цІыхур зыщыгуфІы-
кІар Василий Иванович къэкІуати арат.

ЩэщІрэ езанэ псалъащхьэ

БЭТЭГЪЭ ИЩХЪЭРЭ ЩАГЪЭКІУА ЖЭЩ

И шыкІэ мафІэ егъэуаш, жыхуаІэм хуэдэу, Инал къэсаш.
Къэгубжауэ къэкІуа я гугъа щхьэкІэ, аратэкъым, къэхъуа-
къэщІар и жагъуэ хъуат, уІэгъэ хъуари, къаукІари и гум
щІыхъати, нэхъ шабэ хъуаш, жыпІэнт.

Дохутырым и къяси и сыти зыуэ сымаджэм и ужь ихъаш. Инал зыхуейхэри зэхуишэсри, хъэдэр зыщІэлъ унэм щызэхэ-тІысхъаш зэпсальэу, ахэр зытепсэлъыхъын щыІэт. Парт бюром хэтым и нэхъыбэр мыбы кърхьэллати, ар бюром заседанэ ящІуэ зэхэс хуэдэт.

Хэт сыт жиІэми Инал едІуаш, къяхъуам и пэжыпІэр зригъа-щІуэ. Елдаррэ Свистяшкэрэ унафэ яхуищІащ абрэджу мыбы къатеуар хэтми икІэщІыпІэкІэ зрагъэщІэну.

Жи пщэ Іуэху далъхьар щІэкІри, адреихэр кыизэхэнащ зэпса-льэу.

Верэ Павловнэ лажъэ имыІуэ кыизэрелам Инал щыгуфІы-кІын хуеями, зыкІи закъригъэщІакъым. Езы Верэ Павловнэ и гур кыизэфІэнат и лІыр щилъэгъуам, арщхэкІэ мор нэ лейкІэ кышщемыплъым, лъэныкъуэ зригъэзащ.

Мэремкъаным нэжэгужэу закъригъэлъагъурт, цІыхубзхэм я гур дахэ ищІырт:

– ФыдгъэфІэжынщ, фымыгузавэ, лІыгъэ зэфхьар пщІэншэу дгъэкІуэдынкъым, – жиІуэ.

Мэтхъэныр Инал кІэлъыплъырт, сыт жиІэми, сыт ищІэми и гум ириубыдэу. Инал нэмыплъ кърхьы Мэтхъэным гу лъитати, псэкІэ кыищІащ и Іуэху зэрымышІагъуэр. Инал и пашцІэ фІыщІэ щІэщам Іэ дилъэри кърхьэжъаш:

– ИІэт, къащтэт, – жиІэри.

– Листовкэр хэт зыІыгъыр?

– Къащтэ, Астемыр, – жиІэри Шырыкъур Астемыр дежкІэ къэплъаш. Шырыкъум къэрэндащ Іэбжыб имыІыгъ пэтми, Инал зэрищІым ешху ищІ хуэдэу, стІолым трипхъэ зищІащ.

СтІолым къетІысэкІауэ щыст Инал, Къазджэрий, Астемыр, Шырыкъур, Къурашэр, къуажэм дэс парт ячейкэм щыщу зытІуш. Астемыр тхылъыр и гуфІакІэм кыдихаш.

Лу адреи пэшымкІэ щыІэт. Василий Петрович унэм лейуэ щІэтар щыщІигъэкІым Лу кышІинати гуфІэрт, дохутырыр сымаджэм щелэээкІэ зыгуэркІэ сэбэп сыхъуашэрэт, жиІуэ еплъырт. Зэзэмызи дохутырым Іэпыдзлэпыдз щыхуэхъуи къяхъурт, итІани «абрэдж унэ» жиІуэ зыхуигъэфэщам и гугъу Елдар зэрыжриІэnum егупсысырт. Иныкъуэми мыдрей пэшым-кІэ щыжаІэм къедаІуэрт, уездыгъэр иІыгъыгу здэщытым щыгу.

Инал сымэ зи гугъу ящІыр абрэдджхэр къягъуэта зэрыхъунур арат. Къэзмай и цІэр куэдрэ ираІуэрт. Ар къаримыхъэлІатэмэ, Іуэхур зэІыхъэпат. Абы и гугъу ящІыху, Къазджэрий и цищ тхъуэ кышщІэкІынт, абы хуэдизу зыхищІэрти. Инал дежкІэ гурыІуэгъуэт: шэрихъэтыр зыщІэкъуу щытар абрэджым къа-щтащ, листовкэм зи унэцІэ тетыр Мэтхъэнырщ – абы и лей сыт узыхуейр Къазджэрий кІэрыплъхъэну?

Листовкэм итым ухимыгъэплъэну Іэмал зимыІэт, уеблэмэ уэрэдым ешхьи хэтт:

«Маржэ, шыбзыр кышахукІэ

Къадемыуэфыр Іыхъэншэщ!

Іуэхуу етхъэжбар кыддэвгъэпсынщІэ!

Доуэри, Бурун къыдоштэ, НалшыккІэ догъазэри ар кызырытщтэу, Россейр езыр-езыру кыдгуохъэ. Хэкум Инал и пІэкІэ тету увынур Мэтхъэн Къазджэрийщ.

Ар къабыл зыщІыр ди ныпым фыкыщІэувэ!» – жиІэу.

Езы Мэтхъэным кыгурыІуат а листовкэм и мыхъэнэр. ЦІыхум и цІэ зыгъэульый щыІэххэмэ, Къазджэрий хуэзат. Ар бгъэпщкІуну ухуежъэми дэнэ пхьын. Тхылъыр, ахъшэ пачкэ-шхуэм ещхъу, зэкІуэцІылът, и бжыгъэри зыми ищІэртэкъым.

– Абрэджым тету щыхахакІэ, абрэдж пэлытэщ, – жиІэу ТутІэ гъумэтІымэрт, зыми зэхримыгъэхьу. Абы ар щыжиІэкІэ, Инал жиІэным уцІэмыупщІэ.

– Псы кыуам ихъ шхальтэм срещхъкъэ? – жиІэу Къазджэрий арат и щхъэм хужиІэжыр. Инал и къарур ищІэжырт.

ИтІани гъэщІэгъуэнтэкъэ: иджыри къэс ифІ фІэкІа и Іей и ужъ симытауэ дауэ згъэнэщхъеин, жиІэу зыкъомкІэ и дзэ шырт. Ауэ нэгъуэщІ Іэмал и Іэтэкъым: Жыраслъэн къуэм кышыхуэзэу Инал кыжриІари, нобэ къэхъуари, Іэцэу къатари, Джэдыкъуэ председателым кІэрахъуэкІэ зэреуари – куэдыІуэ хъурт Къазджэрий кІэральхъэр. А псори Мэтхъэным и унэхъугъуэу къэхъуа хуэдэт. Абы нэхъей зым зыр кыкІэльтыкІуэ, зы кІапсэкІэ зыпыщІауэ кызыэрыльтэф хуэдэ, кІэ щигъуэтынури дапщэщ.

Къазджэрий зыхуэзапхъэм хурезэ.

– Догуэ, гурыІуэгъуэкъэ мыр? Абрэджыр тезыгъэгушхуэр хэт? «Мэтхъэным сэлам схуефхыж», – жаІэу абрэджхэр кышщыкІийкІэ, зыхуэгумэщІэнур ямыщІэ фи гугъэ? Е нэгъуэщІым щхъэкІэ щхъэ жамыІарэ ар? – жиІэу Инал кышщІидзаш.

– ЗэрыжыпІэмкІэ, Мэтхъэныр абрэджу ежъэжаш, – ара? – жиІэри Къурашэм зэпиуащ Инал и псалъэр.

– Дэ дысэбийкъым, жытІэр дымыщІэжу уи мыгугъэ, уэри кыбгуроІуэ, Астемыри кыгуроІуэ, псоми къагуроІуэ сэ жысІэр. Мэтхъэныр абрэджу къырым имыхъэжами, контрреволюцэр къалашхъэу зыщыгугъыр Къазджэрийщ. Ар кызыгурымыІуэ фхэтмэ, зыгурывгъаІуэ, мы листовкэр къаштэт, Астемыр. Мы тхылъыр аращ контрреволюцэм и мурадыр зэрытыр, – жиІэу Инал тІэкІу-тІэкІуурэ кызыэрыкІырт.

Ар Лу щызэхихым, къэгужъеящ икІи гуфІэжаш, Елдар жриІэну и гугъар зэрыжримыІам щхъэкІэ. Лу зыгуэркІэ къэхэшатэмэ, Къазджэрий дежкІэ зэрынэхъ Іейр кыгурыІуат. Ярэби, мыбы хуэдизу Инал щхъэ хуэльтэ Мэтхъэным, жиІэу Лу гупсысэрт. Сыту пІэрэ кыпихыну зыхуейр? Къазджэрий и пІэкІэ ди школым заведущуэ теувэну арамэ, треувэ. Къазджэрий итх пьесэм хуэдэ итхыфмэ, пІагъункъэ. Абы щхъэкІэ

Мэтхэным контрреволюционер, жыпIэу ушIешынуp сыт, судми ептыну шхьэ и ужь уит? Думэсарэ жиIэу куэдрэ Лу зэхихат, джэгуакIуэ, уэрэдус зыдэмыс жылэм насып дэлъкьым, жиIэу. Къазджэрий уэрэдусым я уэрэдусыжш, абы итх пьесэм хуэдэ иджыри ятха-кьым, нобэ къэхьуа псори пьесэщIэ итхыу хигъэууэным тIэу еплъынтэкьым, уеблэмэ спектакль игъэууынт, мо листовкэ къомри къагъэлъагъуу. Сыту пIэрэ Къазджэрий и лажьэр, ирамыудыхыу щIэмыхьур?

Лу зыщIэт пэшым щашIэ Iуэхумрэ модрей пэшу Инал сымэ зыщIэсым щашIэмрэ шурэ лъэсрэ я зэхуакущ: мыбы дохутырым лъэкI къыгъанэркьым, мо уIэгъэ хьэлъэр игъэхьужыну, мобыкIэ ушлэмэ – лажьы хьати зимыIэ лIыр ирагъэсыкIыну и ужь итш. Василий Петрович лэныстэ хужьыбзэхэр, зыр игъэтIыльым нэгъуэщI кьрату, нэгъуэщI Iэмэпсымэ Iэджи, Лу игъашIэм имылъэгъуауэ, къегъэсэбэп. Верэ Павловнэрэ Саримэрэ псалъэ жамыIэу дохутырым доIэпыкьу. Лу къыжралат, лъы защIэ хьуа бжэхуц сыту унэ лъэгум илгыр ипхъэнкIынуи, занщIэу ипхъэнкIаш, псы пэгуни къахуихьаш.

Иужьым Тинэ шхыIэн трипIэри и лъапэм деж тIысаш. Дохутырым и Iуэху зэфIэкIа иужь, и Iэр итхьэщIыжри, напэлэ-лъэщIкIэ зилъэщIурэ, цIыхубзитIым къажриIаш:

– Хьыджэбз цIыкIур хьужынш, ауэ иджыпсту и лъынтхуэм лъы хэгъэлъэдэн хуейш, – жиIэри.

Василий Петрович зыгуэркIэ къеупщI хуэдэу Лу къеплъаш, арщхьэкIэ ар зыхуейр щIалэ цIыкIум дэнэ щищIэнт.

– Дохутыр, къыхэш си лъым, сэ узот, – жиIэри Верэ Павловнэ псом япэу гу лъыташ Василий Петрович зыхуейм.

Дохутырым идакьым:

– Япэ узыхуэзэм илъ къыхэпш хьурэ. Лу, уи лгыр дэтхэнэ группэми умыщIэу пIэрэ? – жиIэри.

Лу дэнэ щищIэнт – ищIэртэкьым, игъашIэми зэхихатэкьым лгыр группэ-группэкIэ ягуэшу. Лу лъы щIэтыр адыгэлъш, Ботэщ лъэпкьым ялъш, абы группэ иIэ? АрщхьэкIэ, Iэюбрэ Тинэрэ сэбэп яхуэхъунумэ, Лу узримыгъэпсалъэу и лгыр къыуитынш. Абы мащIэ зэхиха: лъы иритри сымаджэр ягъэхьужаш, жаIэу. Ар и гум къызэрыкIыу, Лу къэгуфIаш, илгыри изот, жиIэу, арщхьэкIэ сыт ищIэнт – къехьулIакьым.

Модрей пэшым щIэсхэр зэдауэрт. Къэпсалъэр Къурашэр араг:

– Къазджэрий лъы щIэдмыгъэкIыну Iэмал имыIэу щыткьым. Iуэхум дымышIэ Iэджи хэлъш, дыпIашIэу утыку дыкьивмыгъэлъадэ. Мэтхэным и лъым фыхуеймэ – езыр дэнэ кIуэжын? – жиIэрт.

Инал ар идэртэкьым:

– Фэ тIур физэныбжьэгъущ, тедгъэкIуэн хуейр

ленинизмэр араш. Си ныбжьэгъущ, жыпІэу тепІэтыкІ хъунукъым, – жиІэу.

– Лей зепхъэу хабзэм идэрэ? – жиІэри Къурашэри икІуэты-жакъым.

– Лей дэ зи ужь дитыр?

Къурашэр шынэртэкъым:

– Уеуэу лІыр букІыну и ужь ушиткІэ – лейкъэ? Судым Іуэхур щептын слъагъуркъым. Къазджэрий партым хэтщ. ЯпэщІыкІэ заседанэм кыфлхъэ, бюром жаІэр зэхэфхынкъэ. Степан Ильич хъарзынэу Ростов къэкІуауэ дэсщ, – хъыбар евгъащІэ, физэ-чэнджэщ. Партийнэ Іуэхур суд Іуэху фымышІ.

– Степан Ильич Ростов кызырыкІуар дэнэ щыпщІэрэ? – жиІэри Инал здэщысым кыльтыащ. Ныщхъэбэ кыІэрыхъа телеграммэхэм яхэлъат Степан Ильич и телеграммэ, Ростов сыни-кІыу Налшык сынэкІуэну си мурадщи уздэмыкІуэІа, жиІэу, арщхъэкІэ Инал а хъыбарыр псоми яригъэщІэну фІэфІтэкъым. Иджы псоми зэхахаш.

Астемыр Къурашэм кыдэщІащ:

– Пэжщ Къурашэм жиІэр, Степан Ильич къэмыкІуауэ, мы Іуэхур тхузэхэхынкъым. Сэри хэслъагъуэркъым Іуэхур судым щептын. Мыр Іуэху цыкІуфэкІукъым. ДывмыгъэпІащІэ. Дауэ уеплърэ, Къазджэрий? – жиІэри.

– Сэ сыззрывэлъэІу шыІэкъым – сымаджэщым сыщІэвгъэ-гъуалхъэ. Сысымаджэщ сэ. СыщІэпхъуэжынкІэ фышынэмэ – кърэргъул вгъэуэ, – жиІэу Мэтхъэныр лъаІуэрт, и псалъэм пщІы зэрыхэмылгыр нэрылгъагъуу.

– Кърэргъул дымыгъэувыпэми, усымаджэмэ, дэнэ укІуэн? Сымаджэщым Іудгъэуэвэн кърэргъули дгъуэтынщ, Инал идэ закъуэмэ, – жиІэрт Шырыкъум, Мэтхъэныр зыщІэлъэІу тІэкІур зэрыхуищІэну гу лъыптэу.

– Дауи фщІы – фыкъээзгъэпщІэнкъым. Сэ напэ сиІэщ, – жиІэрт Мэтхъэным.

– Хэт и напэ!

– Сэ си напэ.

– Напэ уиІэу кыпщІэкІынщ. Ауэ ар партийнэ напэу кыпщІэ-кІынкъым, – жиІэу Инал хъушІэну хъзырт.

– Партийнэ напэр ленинизмэр арауэ кызоллыгтэ, – жиІэрт Къурашэм.

Инал къэгубжыным нэсат:

– Ленинизм, ленинизм. Абы кыкІыр пщІэрэ? Ленинизмыр дэни кыххэпІу хъурэ? – жиІэри Инал и макъым зригъэлэтащ. – Ауэ ленинизм жыхуаІэр зэбгъэщІэну ухуеймэ, бжесІэнщ: кърэрхъэлъкъ Іуэху зепхъэмэ, гуащІэрыпсэум я дуней бгъэдэхэ-ну ущІэкъумэ, партым пэжкІэ убгъэдэтмэ, псэемыблэжу бийм уезауэмэ – араш ленинизмэр. АбыкІэ шапхъэ кызытепх хъуни щыІэщ. Сталиным сыдоплъей сэ, фэри фыдэплъей.

Къывгуры-Іуа? Япэм революцэм хэта гуэрхэри иужьым контрреволю-ционеру къыщІидзыжауэ мащІэ щыІэ. Уеблэмэ Мэтхэным нэхрэ нэхъ цІэрыІуи щыІащ, хэкум ирахуаш армышумэ. ЛІо, зыри жыфІэркъымы? Мэтхэныр сымаджэмэ, дыпэрыуэркъым – щІрегьуалъхъэ сымаджэщым. Лей зетхэну дыхуейкъым. Сте-пан Ильич хэкум укызэригъэкІуэжар тщыгъупщакъым. Ауэ кІокъмакъ къэпІэтынщ – къызжилакъым жумыІэ, пхуэддэн-къым.

Къазджэрий идакъым:

– СэсфІэмыфІу Степан Ильич сыкъыгъэкІуэжакъым, – жиІэри.

– Уи къэкІуэжыкІэм утепсэлъыхьыну ухуеймэ, ари дымы-щІэу щыткъым, – жиІэрт Инал. – Степан Ильич мыхъуатэмэ, укыэкІуэжыну къыщІэкІынтэкъым. Си хэкум сэбэп сахуэжъунщ, жыпІэри укыэкІуэжащ. Хъарзынэщ. Коммунистым хуэфашэри аращ. Сэри япэ изгъэщыр си щхъэ Іуэхукъым, къэрал Іуэхуш, къэрэхъалькъ Іуэхуш. Армырми хъунукъым. Партым, Стали-ным гурэ псэкІэ уабгъэдэт жыпІэмэ, сабгъэдэтщ. Си адэр къэтэ-джыжрэ партым зэран хуэхъуу слъэгъуатэми, хуэзгъэгъунтэ-къым. Инал и адэр Къазджэрий и адэм иукІащи, аращ Иналрэ Къазджэрийрэ зэрылъагъу щІэмыхъур, жиІэу зыгъэхъыбар щыІэщ. Ари зэхэзмыхуу къанэркъым. КІэпІейкІэ и уасэкъым ар. КъывгурыІуа? Адыгэ хабзэ, адыгэ нэмыс сыт живоІэри Іэджэми фытопсэлъыхъ. Ари содэ. Ауэ Іэюбрэ Жыраслъэнрэ зыщызэраупсейм, Іэюб щхъэ текІуэнкІэ хъуа? Фегупсыса абы? Шэпэрызауэтэкъэ а тІум я ззуэкІэр? Іэюб захуэт, Іэюб къэрэ-хъалькъ Іуэхум и лыкІуэт, гуащІэрыпсэум я насыпым и хъума-кІуэти, текІуащ. Захуэм и насыпыр сыт щыгъуи токІуэ...

Инал жиІэр фІэгъэщІэгъуэну Къазджэрий едаІуэрт, захуагъэ езым зэрихъуу къилъытэжырт.

– Партыр зыщІэкъум сэри сыщІокъу, сэ сызыщІэкъум къэрэхъалькъри щІокъу. АтІэ сэ къыспэувыр къэрэхъалькъым поув, партым зыпэщІесэ. Си адэм илъ сщІэжынщ, жысІэу сыхэт-къым сэ...

Дохутырыр бжэщхъэІум къытеувауэ шилъагъум, Инал и псалъэр пичащ. Дохутырым и халатри пыІэ хужь цІыкІу щхъэ-рыгъри – псори лъы защІэ хъуат.

ИналеупщІащ:

– ЛІо, Василий Петрович, зэран дыпхуэхъурэ? Къытхуэ-гъэгъу, дэ ауэ сытми дыуэршэру аракъым, дызытепсэлъыхъыр Іуэхушхуэщ, кІэ еттауи къысфІошІ. Дауэ щыт сымаджэр? – жиІэри.

Василий Петрович къэлъэІуащ:

– Иджыпсту лъы симыІэну Іэмал зымыІэщ. Хэт илъ къыхы-зигъэшын? Сызыхуейр япэ группэм щыщ лъыщ, – жиІэри.

– Си лъыр япэ группэщ, – жиІащ Къазджэрий.

– Куэд сыхуейщ – стэканиплІ хуэдиз...

– Силъри япэ группэщ, – жиІэри Инали къэтэджащ.
– АтІэ хъарзынэщ – тІуми еттынщ, – жиІэри Къазджэрий занщІу зитІэщІу хуежъащ.

Инал си лъым ухуеймэ хэщ, жиІа щхьэкІэ, щІегъуэжа хуэдэу фэ къытеуащ, тІэкІу къэгүзэвауэ. Дохутырым шприц ин иІыгъым игъэшына хуэдэт. Абы Верэ Павловнэ гу лъытащ:

– АтІэ щхьэ ущыт? Лъым иджыпсту щыщыхуейр! – жиІуэ.

Василий Петрович къуажэхэм кІуэурэ операцэ ищІу есати, унэр кІыфІщ сытщ, жиІуэ къыганэртэкъым. Лъы къызыІыхы- нум яужь ихъащ. МыдэкІэ Саримэрэ Лурэ нэхъ уэздыгъэ нэхур фІалъауэ, Тинэ лъы зэрыхагъэлъэдэнум хуагъэхъэзырт. Іуэху- шхуэм тепсэлъыхъа псоми зи гугъу ящІар ящыгъуищэжа хуэдэт. СтІолышхуэм клеёнкэ ин трапхъуэу сымаджэр абы тралъхъэну дохутырым жиІащ.

Лъы зыхашыну лІитІыр къанэри, адреихэр унэм щІэкІащ.

Иналрэ Къазджэрийрэ я джанэр щаха иужь дыхъэшхэн хъуат. Инал къытехъауэ щытами текІат, уеблэмэ цыху хьэлэ- лыфэ къытеуат, лъы зэрыхашыным тІэкІу тегүзэвыхъу, сабийм ещхъу, Іанкуну щытт. Къазджэрий зыкІи зыхищІэртэкъым, абы лъыуэ итын хуейр ныщхьэбэкІэ зэфІэкІыну къыщІэкІынтэ- къыми, нэхъ тегушхуауэ зитІэщІащ.

Цыху къызэхуэсауэ щытар тІэкІу-тІэкІуурэ зэбгрыкІыжырт.

Елдаррэ Свистяшкэрэ унагъуэу шэч зыхуащІ къамыгъанэу къакІухъырт, абрэджым хэта е ядэлэпыкъуа къагъуэтыну. А тІум я щэ къыдэхуар Іуэхушхуэт, гурыщхъуэ зыхуащІыр тхауэ яІэт, къуажэм дэс зыкъоми я гъусэу. Псоми я унэр къызэпакІухъа иужь, Елдар унафэ ищІащ, зауэр щекІуэкІа щІыпІэм кІуэуэ еплъыну. Лу псынщІэу гу лъытащ Елдар зи ужь итым. Япэм и щэхур Елдар жриІэну иримыкуами, иджы Лу и адэм зы- хуигъазэри Іуишащ.

– Сыт, тІысэ, узыхуейр? – жиІэри Астемыр и Іэр и щІалэ цыкІум и дамэм трилъхъащ. Лу зэрыжиІэнур ищІэртэкъым.

– Мор плъагъурэ? – жиІэри Астемыр Къазджэрий дежкІэ плъащ. – Уи анэм жиІар пэжт: бгъэм и ныбжъ Мэтхъэным къыте- хуащ.

– Сыту пІэрэ а тІур щІызэгурымыІуэр? Жагъуэу зэрымы- лъагъу хуэдэуи щытщ.

– ЗэгурымыІуэ къудей? Ей-ей, ар къыбгурыІуэным

иджыри куэд иІэщ, – жиІэри Астемыр, нэхъ щэху зищІауэ, къыпишащ, – Лу, иджыпсту уэ уздэкІуэн щыІэкъым. Ди унэ кІуэжи, уи анэм тІэкІу дэлэпыкъу. Сэри сымыгүвэу

нээгъээжынщ. Къыбгуры-Іуа?

– Хъунщ, – жиІащ Лу, Тинэ къыгъанэу ежъэжыну зэримыгуа-
пэр къапщІэу. Астемыр абы гу лъитащ:

– Чачэ дежкІэ кІуэи плъэгъуар жеІэ. Къатшэу Тинэ едгъэІэ-
зэнкІи хъунщ.

– Уэлэхьи, хъуным, – жиІэри Лу къэгүфІащ. Асыхъэту Лу
гурыфІыгъуэу и гум къэкІащ Іэдэм и щхъэлым кІуэуэ щхъэлы-
псым зыщигъэпскІыну. Сыту нэгүзүжыгъуэуэ – щхъэл
шэрхым зыдрегбгъэлъэфейрэ псым укыхъэлъэжу. – Щхъэлым
сыкІуэ хъун?

– Щхъэлми? Іэдэм абы тетыхъым! – жиІащ Астемыр, Лу
Іэдэм илгъагъумэ фІэфІу и гугъати. Лу зыри жиІакъым. Астемыр
жиІэнур иухатэкъым:

– Іуэхушхуэ гуэркІэ сыпхуейщ. Ар зищІысыр иужькІэ
бжесІэнщ. Мэтхъэныр ІуэхутхъэбзэшхуэкІэ къэзгъэгугъащ. Сэ
сызэрынолгъэунумкІэ Тини къолгъэунут, узыншэу шытыгъамэ.
КъыбгурыІуа? – жиІэу.

Лу абдежым, и гур къэбырсаяуэ, и адэм жриІэжащ абрэд-
жэр шызэрызехъэм «Къазджэрий сэлам тхуефхыж!» жиІэу
Жыраслъэн тІэу-щэ къызэрыгуоуар, абы нэмышкІи, яужь къи-
увауэ шыта гур мы къуажэм зэрышыщри шыгъупщакъым.

– Мо уэрамыр щиху дыдэм тетщ унэ хужь цыкІу. Си нитІкІэ
слъэгъуащ шыгур абы къызэрыкъуэкІари, – жиІэрт Лу, и пса-
лъэм Верэ Павловнэрэ Саримэрэ шыхъэту тригъэувэу.

– АтІэ алгъандэрэ щхъэ жумыІарэ? – жиІэри Астемыр и
щхъэр итІкІэ иубыдащ.

– Хэтыт зыжепІэнур?

Астемыр Инал дежкІэ зигъэзащ:

– Мыбы жиІэр зэхэпхрэ? – жиІэри.

Астемыр и къуэм жиІа илгъэкъыр Инал жриІэжащ. Дохуты-
рым фІэкІа ар зыфІэмыІуэхуа шыІэтэкъым.

– Мыр уи къуэр арай. Зэгүэр автомобилкІэ школым нээгъэ-
сыжауэ шытащ мыр. Сигнал уэстауэ шытакъэ? – жиІэри Инал
и Іэблэ лгъы зыхашар иІэтауэ зэадзэкъуэм къабгъэдыхъащ.

– СфІэкІуэдащ а клаксоныр, – жиІащ Лу, сигналыр зэрыхы-
фІидзар ибзыщІу.

Астемыр унэм шІэкІащ Елдар зыхуигъазэу Лу къыжриІар
жриІэну. Езы Луи и адэм кІэлгъыщІэкІащ:

– Дадэ, сыт Іуэхут си пщэ къыдэплгъхъэнур, – жиІэу, – къыз-
жыІэт.

– Уэ делэм Іуэху къуахъэлІэ хъурэ? – жиІэри Астемыр
пиупщІащ.

И адэм жиІар Лу шэуэ къытехуати, гыным хуэдэт. Астемыр
и къуэр фІэгүэныхъ хъури:

– Ар согушыІэри аращ, делэ. КІуэж унэми сэ къыспэлгъэ.
Пщэдей фІэкІа пІалгъэ имыІэу сынэкІуэжынщи, итІанэ бжес-

Іэнц. Ауэ псэ зыІутым жумыІэ. Ростов узгъэкІуэнущ, – жиІэри Астемыр и къуэм дежкІэ къеплъэкІащ.

Лу зиуцэхуащ.

– УкІуэнц Ростови Степан Ильич къэбгъуэтынщ. Къыб-
гурыІуа? Дахэ цІыкІум хуэдэу, письмо сэ уэстынур ептынщ,
– жиІащ Астемыр.

– Сыт письмо?

– ЩыІэщ письмо гуэр, Къазджэрий итхауэ.

– Къазджэрий уэ фІыуэ укълъагъу, – жиІащ Лу, и адэм и
гуапэ ищІын хысэпу.

– Укълъагъу, жыпІа?... Къазджэрий хуэдэм фІыуэ укълъа-
гъумэ – ар куэд и уасэщ. Сэри жагъуэу слъагъурккъым а лЫр.
Сыти къыщрещІ абы – цІыху губзыгъэщ, хьэрэм и гум илкъкъым.
Уэри фІыуэ укълъагъу абы, щІалэ цІыкІу. Абы хуэпщІэфын
къыумыгъанэ, – жиІэрт Астемыр.

– Уэлэхы, къэзмыгъэнэн.

– АтІэ, къыумыгъэнэnumэ, аращ. Къазджэрий зыгуэр хуэ-
пщІэныр тыншкъым, тІысэ.

– Сыту?

– Плъагъурккъэ?

Лу дежкІэ гурыІуэгъуэт: Инал щыпсалъэкІэ Мэтхъэным
техъуышшэрт, Къазджэрий щыпсалъэкІэ Іэдбу псалъэрт.

– А тІур зэгъусэу куэд якІуфынккъым, – жиІэрт Лу.

– Узахуэмэ, ущІэкІиин щыІэккъым, – жиІэрт Астемыр, Лу и
гум илъыр ищІэу.

Астемыр куэд илгъгуат, куэд ищІэрт.

Зэадзэкъуэр зэгъусэу уэрамымкІэ дэкІри ежъащ. Мазэр
пшагъуэм зэ къыхэжырт, зэми кІуэдыжырт. МашІэу къепсэпса-
уэрт. Астемыррэ Лурэ куэбжэм шыблэкІкІэ, хьэр банэрт. А
тІуми я пэ иту кІуэ къушхьэ щІалэм зыри жиІэртэккъым. Асте-
мыр и къуэр иришэжъауэ Елдар здэкІуауэ жыхуаІэ унэм ишэрт,
Лу жиІэрт Елдар зэхригъэхыну.

Зы куэбжэ гуэрым щекІуалІэм, хьэшхуэжытІ банэу къапе-
жэжъащ. Къушхьэ щІалэр яхуилъри, хьитІыр нэхъей хъуащ.

Астемыр пщІантІэм дыхъащ:

– Уэ мыбдеж шыт, Лу. Елдар къезджэнщи, псори жеІэж,
зэрыплгъгуам хуэдэу, – жиІэри. И адэр къышчыгуфІыкІати, Лу
и гуапэ хъуащ.

Жэщыр хэкІуэтат.

ЩэщІрэ етІуанэ псалъащхъэ

КЪАЗДЖЭРИЙ И КІУЭДЫКІЭР

Лу и гугъэт, Степан Ильич жэщу ирехъу, махуэу ирехъу,
Іуплъамэ – къицІыхужыну.

* *Хьэффэ тхыль* – щІыхьэну зэрыхуитымкІэ тхыль.

Езы Астемыри нэгъуэщІу шыгугъакъым и къуэм. Думэсарэ жыплѐнуши – ари аращ. И къуитІым яхузэфІемыкІын шымыІэу къилъытэрт. Тембот Мэзкуу шыІэти, и Іуэхур лъагэ хъуа къы-фІэщІырт. Думэсарэ фыз мышынэт: цІыхухъухэр зэхэсу ныкъуэ-къуэн кърагъэжъамэ, яхэувэрти и псалъэ яхилъхээфырт, сыту фыз жъакІуэ, жаригъыІэрт, уеблэмэ Астемыру плъагъур шы-хигъэзыхъ къэхъурт. И бынхэри езым ещхьын хуейуэ къилъы-тэрт.

Астемыр и къуэр иришажъэри ежъащ, Лу и къуэшым деж Мэзкуу макІуэ, жиІэри. АрщхъэкІэ КъалэкІыхьым нигъэсри Баку къыкІыу Ростов кІуэ мафІэгум иригъэтІысхъащ.

Псори хъарзынэу эфІэкІащ. Лу гъуэгуанэ кІыхъ теувауэ макІуэ. Налшык станцым къыщытекІым, Лу тІэкІу гузэват, сыхІуэфыну плэрэ, жиІэу. АрщхъэкІэ къэрабгъафэ зытригъэуакъым. Иджы мафІэгу Іэуэлъауэм щІэдэІуу макІуэ, щхъэгъубжэмкІэ дэплъмэ – унэхэр, жыгхэр хыфІихуэу щІыбагъымкІэ блж. КъалэкІыхьым нэса иужь, Баку къыкІ мафІэгум зыкъомрэ пэплъащ. Ари къэсри, хъарзынэу итІысхъащ. Астемыр ІэплІэ къыхуищІри, Лу щхъэгъубжэм деж тІысащ, и нэпсыр и адэм иримыгъэлъагъуну.

Астемыр щІалэ цІыкІур ауэ сытми иутІыпщакъым: мафІэгуми вагонми я номырыр иту Ростов телеграммэ иутІыпщаш. Хэт и дей жыІэт? Къурашэ Къасым дей. Къурашэмрэ Къазджэрийрэ фІуэу зэрызэрылъагъур Астемыр ищІэрти, абы хуиІуэхуаш станцым къакІуэу Лу къыІушІэну. Пщэдджыжьым Къурашэм и фыз Маккэ щІалэ цІыкІум къыхуэзэри, игъащІэм зэрыщІыху хуэдэу, зэщыгуфІыкІащ. Маккэ дыхъэшхырт:

– Уи мэлъфэ пыІэмрэ уи хъуржынымрэкІэ укъэсцІыхуаш, – жиІэрти.

Лу игъащІэм илъэгъуатэкъым Ростов хуэдэу къалэшхуи, псори фІэгъэщІэгъуэнт. Маккэ куэдым къыщІэупщІэрт, арщхъэкІэ Лу дахэ-дахэу къызэреупщІым я жэуап итыртэкъым, трамвай сытхэм дахъэхауэ. Лу и гум къэкІыжащ Астемыр, куэдрэ умышхъэрыуэу Степан Ильич къызэрыбгъуэтыным и ужъ ит, зэрыжиІар.

Маккэ къалэшхуэм дэсу есати, Степан Ильичыр телефонкІэ бетэмалу къигъуэтащ. Езы Лу зыхуейр ара дыдэт.

Сыхъэт ныкъуэ нэхъыбэ дэмыкІыу, Лурэ Маккэрэ уэрамшхуэм дыхъащ. Уэрамым и зы лъэныкъуэмкІэ паркышхуэт, адреи лъэныкъуэмкІэ унэшхуэ тетхэр апхуэдизкІэ лъагэти, удэплъеямэ, уи пыІэр щхъэрыхурт.

– Степан Ильич здэщыІэ унэр мыращ, – жери Маккэ къэувыІащ.

Мы унэр псом нэхъри нэхъ дахэжт, шыуэ зэтету. Щхъэгъубжэхэр зэщІэлыдэрт, унэр гъэщІэрэщІат, къабзэлъабзэт. Бжэ-Іупэм екІуэкІыу машинэ куэд щытт, зым нэхърэ зыр нэхъ дахэжу.

Унэ кІуэцІри нэхъ дахэжт, кьэрэгъулхэр щІэтт, кьыщІэкІми щІы-хьэжми я хьэфэ* тхылъым еплъу. Лу зыри кьеупщІакъым, сыту жыпІэмэ езы Степан Ильич кьыщІэкІащ.

Лу зэрытеплъу, кьыщІыхужащ Степан Ильич. Зэрысырыху-фэт, тІэкІуи уэгущу, нэщхьыфІэт, лъагъугъуафІэт. Степан Ильич, щІалэ цыкІур кьызэрилъагъуу, гуфІащ:

– Уэра Астемыр и кьуэр? – жиІэри.

– Сэращ, Степан Ильич. Дауэ уыцт?

– СыкъэпщІыхужрэ?

– Уэлэхьы, узоцІыхужым, – жиІэри Лу ІэплІэ хуищІащ Степан Ильич.

– Сызэрыщыта, Лу, хьэмэ дауэ?

– Уэлэхьы, узэрыщытам, – жиІэрт Лу гуфІауэ.

«Узэрыщытащ» щыжиІэкІэ, Лу куэд кьыргъэкІырт. Степан Ильич учителым ещхьщ и дуней тетыкІэмкІи и фэкІи, жаІэрт кьэзыщІыхум, ауэ япэм Щхьэлмывэкъуэ кьыщыкІуам кьызэреджэр «урыс мастерт». Пэжу жыпІэмэ, Степан Ильич тІуми ещхьт. Сыту жыІэт: Лу гу зэрылътытамкІэ, Степан Ильич сыт щыгъуи цыхум зыгуэр яжриІэрт, ямыщІэ яригъащІэу, къагурымыІуэ къагуригъаІуэу... «Урыс мастер» щІыжаІэни щыІэт: Щэрданхэ къащІэна гъущІ пхъуантэу сейфкІэ зэджэр Іууэу казначейм и ахьшэр абы кьыщыдэнам, къуажэр гузавэу лыкІуэ ягъэкІуауэ щытащ Степан Ильич деж, къакІуи кьытхуІух ди «Къэрал пхъуантэр», жаІэри. Абы и ужькІэ Степан Ильич Іэджэри къакІуэу щытащ Щхьэлмывэкъуэ, къэкІуэхуи кІэнфет, бранык кьыхьырти Лу игъэгугІэрт.

Иджыпсту Лу и гум а псори къэкІыжауэ Степан Ильич щыгуфІыкІырт, арщхьэкІэ псом нэхъапэр кьыщІэкІуа Іуэхур арат.

Езы Лу ин хъуат, щыгъын щыгъхэри кьызэрыгуэкІтэкъым. Комсомол джанэ-гъуэншэдэж щІэрыпс щыгът «юнг-штурм костюм» жыхуаІэм хуэдэу, шынелыр абы и щІыІу телъыжу. Хьурыфэ пыІэ къуацэ лъагэ щхьэрыгъыр иныІуэт. Шырыкъуи Іэтэкъыми, и лъэнкІапІэм обмоткэ къешэкІат. Лу щыгъын щыгъыр и гум ирихьыжырт, ауэ а къалэшхуэ кьыздэкІуам уэрамым дэт щІалэ цыкІухэр нэгъуэщІу хуэпати, Лу гупсысэрт: сэ фІыІуэу сыхуэпа хьэмэ мыбыхэм я формэр нэгъуэщІ, жиІэу.

Сынэсыжмэ, Ростов дэсым ящыгъ формэр зыхуэдэр Дорофеич жесІэжынщ, жиІэу и гум ириубыдат.

Степан Ильич кьыщІэупщІащ:

– Дэнэ щыІэ Астемыр? Думэсарэ? Ахэр уи гъусэкъэ? – жиІэри.

Лу и пэ кьыхуэу Маккэ къэпсэлъащ:

– Лу и закъуэпщІий къэкІуащ. Пщэдджыжь поездым нышэдибэ кьыкІащ, – жиІэри.

– Апхуэдэу щІэхьыуи дыкъэбгъуэта?

– Сэ вокзалым сыкІуэри зэзгъэцІыхуаш, иджы уи деж къэсшаш, – жиІэу Маккэ щІалэм шыгуфІыкІырт, – си щхъэгъусэр прокурорщ. Къурашэщ и унэцІэри. Ростов дьдэсщ. Езыр иджыпсту...

– А-а, сощІэ, Налшык кІуаш, – жиІэри Степан Ильич занщІэу кыпишаш.

УзщыгуфІыкІыу Степан Ильич убгъэдэсыныр куэд и уасэт, арщхъэкІэ и пщэ кыдалэхъа Іуэхур Іуэхушхуэт утешхъэрыукІыну. Лу кыхъа письмор Степан Ильич етыжын хуейт, саугъэт тІэкІуи дэщІыгъуу. АрщхъэкІэ дауэ иджы ар ета зэрыхъунур? Астемыр быдэу кыжриІаш: зыми имылгагъуу ет, жиІэри. Мыбы деж уэрамыжыщи цІыхуу дэтым бжыгъэ иІэкъым, хэт блэкІми Лу и шыгъыным къемыплъыну Іэмал иІэкъым, адыгэ щІалэ я щыпэлгагъу хуэдэ. Лу и гум илгыр Степан Ильич кыищІа хуэдэт: фынакІуэ паркымкІэ, жиІэу и гъуситІыр щришажъэм, Лу занщІэу къэгуфІаш. Степан Ильич япэ дьдэу Налшык кыищызІуаха школым заведующ теташ. Иджы Лу зыщІэс школым хуэдэт ари. Степан Ильич Іэджэми щІэупщІэн и хысэпт. ЗыщІэупщІэну псом япэр:

– АтІэ фи заведующыр сыт хуэдэ, Лу? – жиІэну арати, ар дьдэмкІэ кыищІидзаш, скамейкэ гуэрым зэрытетІысхъэ.

– Инал фІэкІа абы хуэмыарэзы щыІэкъым, – жиІаш Лу, къехъэкІ-нехъэкІ лъэпкъ щымыІэу.

– Сыту?

– Прокурор нэкІуам, Къурашэм, уеупщІамэ, кыбжиІэнт, – жиІэри Лу и гуфІакІэм дэІэбаш письмор кыдихыну, арщхъэкІэ зиІэжъаш. Паркми цІыху машІэ иттэкъым. Бжыхъэти жыгым пщІашэр зырызурэ къапахурт. ЦІыхур нэхъ кІашхъэ зэрыхъуу, Лу письмор кыдихри Степан Ильич хуишиаш мэ, жиІэри.

– Сыту пІэрэ мыбы дэлгыр? КъызгуроІуэ: мыхъэнэнщэ гуэру щытамэ, мыбы нэс укъагъэкІуэнтэкъым, – жиІэу Степан Ильич письмор зэпиплъыххырт... Абы дэщІыгъуа бгырыпх дахэри фІэхъэлэмэтащ.

Бгырыпхыр Степан Ильич кыицІыхужаш: Мэтхъэным щІэпхауэ Іэджэрэ илгъэуат. Письмори зыгуэрщ, бгырыпхыр щхъэ кысхуигъэхъа, жиІэу гупсысэ щхъэкІэ, ар кыбгурыІуэнутэкъым, письмом уемыджауэ. Степан Ильич дэнэ щищІэнт а бгырыпхыр Мэтхъэным и адэм и адэжым кыищІэнауэ. Ижъ-

ижыжу Къазджэрий и адэшхуэ Цац
а бгырыпхыр щІэпхауэ урыс
пащтыхъ ныкъуэ Борятинскэм деж
кІуауэ щытыгъаш, Къэбэрдейм я
лІыкІуэу. Ар зыдэс къалэм кІуэным
и пэкІэ ДагъыстанкІи екІуэкІри

Шамил епсэлъауэ шытащ. Цац хыхъэ-хэки иІэт, Іуэху зэрихъэрт. Степан Ильич, бгырыпхыр хэмытми, Къэбэрдейм я тхыдэр Іейуэ ищІэртэкъым.

– АтІэ, фэ мыбы деж фыщыс. Сэ письмом сыкъеджэнщ, къуэгъэнапІэ гуэр сытІысынщи, – жиІэри Степан Ильич ІукІащ.

Письмом итыр мырат:

«Си ныбжьэгъушхуэу Степан Ильич.

Си ІитІри уи дежкІэ нэсшиящ, уэр фІэкІа

сызыщыгугъын шымыІэу.

Цыхум и гум пэж фІэкІа мащІэ и куэда пцІы щимыльт ухуозэ. Нобэ сэ сызыхуэзам сыхуэзэну, си гъащІэр кІыхъами кІэщІа-ми, си пщІыхъэпІи кІыхъэхуэнтэкъым. Си псалъэм кІыхъ зезгъэ-щІынкъым, уэ къыбгुरыІуэнщ.

Мырауэ къыщІэкІынщ сэ стхыжыноур.

Си къарум дэкІыноури мы зыр аращ.

ИкІи умыгъэщІагъуэ.

Къэхъуар сыт жыпІэрэ? КъэдаІуэ. Сэ жыжъэ къыщыщІэздэнщ, сигу илгъу сызыгъэбампІэр къэпщІэн папщІэ. СыщІыкІуу ЩыІэпс къуажэм сыдэсу, мыдрисэм япэ дыдэ сыкІуэу къыщы-зублам, си адэ Кургъуокъуэ ищІауэ шыта унэм махуэ къэс сыблэкІыурэ сыкІуэу шытащ, а унэр дымыбгынэу хъуатэкъыми. ЩІэдбгынар уощІэ: си адэм щІэщхъу бзаджэ ІэщІэщІыхъауэ шытащ – ди гъунэгъуу псэуа Къасбот, Инал и адэр, иукІат. Ар уэ уощІэ. Ди унэм уэри ущІэсащ, мастерской къыщызэІупхауэ. Уи ІэщІагъэр зезгъэщІэн сэри сфІэфІт, арщхъэкІэ ди адэм ида-къым мыдрисэм сымыкІуэу. Уи деж накІуэу шытар Мэремкъан Иналт. Абы бзэ ебгъэщІащ, тхылги ебгъэщІащ, уи ІэщІагъэми щыгъуазэ хъуащ. А псом ищІыІужкІэ, адыгэ тхыдэр уэ фІыгуэ пщІэрти уи фІыгъэкІэ Инал ицІыхуа хъуащ Нэгумэ Шори Къэзанокъуэ Жэбагъыи, уеблэмэ си адэшхуэ Цац, Пушкинрэ Лермонтоврэ зыцІыхуу шытам, я хъыбари ебгъэщІащ.

Уэ нэхърэ нэхъыфІу зыми ищІэркъым си адэм и адэж Цац, Къэбэрдейр зауэшхуэм хэкІуэдэпэнуш, жиІэу Россейм иримы-гъэзауэу зэтриІыгъуэ зэрышчытар. Арат ар Борятинскэмрэ Шамилрэ я кум дэлэлым хуэдэу щІыдэтар. Абы хуэдэу тхыльт зыщІи хэкум исакъым. Сэ зэщхъ сыхъуар Цацу къысфІощІ.

ИгъащІэми си мурадар зыщ – цІыхур зэрызмыгъэукІыну, хейм илгъу ямыгъажэмэ, си гуапэу. ЦІыхур дунейм къыщІытехъэр зым зыр иукІыну аракъым. ДахэкІэ зэгурымыІуэн шыІэкъым. Дахэм блэр гъуэмбым къреш, жалэ. ЦІыхур зэгурыІуэмэ, щхъэж и гуащІэдэкІкІэ псэужынщ, и жьэгу пащхьи мафІэ щыщІэн-къым. Нэмыс здэщымыІэм насыпи щыІэкъым, цІыхум нэмыс

хуэщIын хуейщ. УемыкIуэншэкIмэ, лей зумыхьэмэ, хэти угуры-Iуэнщ. Ауэ Iей пщIауи фIы ушымыгугъ. Дахэр псоми кIагуро-Iуэ, дахэм димыхьэх щыIэкIым, дахэм нэщхьыфIэу йоплI. Адыгэр игъащIэм Iэщэ-фащэм йохъуапсэ, щыгъын дахэм де-хьэх. Дахэр кIагурымыIуэу щытыгIамэ, абы хуэдэу щытынтэ-кIым. Сэ зи ужь ситар цIыхум дахэр яхэсхьэну, езгъэщIэну, ягурызгъэIуэну араш, залымыгъэ хэмылIу... Хьэрып усакIуэхэм ящыщ Руми и усэ куэд гукIэ сщIэуэ щыташ сэ.

СошIэж щымыгIуупщауэ: Инал кIыспеуэу щыташ усэкIэ. Абы урысыбзэ уэ ебгъэщIам Iэджэрэ кIысхуеджащ, арщхьэкIэ усэкIэ ар кIыслъэщIыхьэну Iэмал зимылIт. Дэ тIури дыщызепеуэн куэдрэ дихуакIым.

Мыбы хуэдэу щхьэ сыхъуа, сызэрыщытым хуэмыдэу нэгъуэщI зыгуэру щхьэ сыщымытрэ, жысIэу си щхьэ мыгъуагъэ хуэсхьыжыркIым. ИкIи сызыхушIегъуэжа щыIэкIым. Щыльтэр зыгъэдахэр езы щыльтэм кIыхокI. Сэ си напщIэ телъри си гум илIуэ зесхьащ...

МэремкIан Инал и гум илIыр нэгъуэщIщ, ар уэ ебгъэджам ящыщ зыщ. Ящыщ кIудейуи щыткIым – уэ ебгъэджа псом я нэхьыфI дыдэщ, нэхъ губзыгъэщ, акъылыфIэщ. Си кIуэш лъапIэу Степан Ильич! Уэри мащIэрэ сыпкIэльтыплъакIым, уигу илIа Iэджэми гу лъыстащ. УзыхушIегъуэжын Iуэху кIыплъыкIуэмыкIыну сынохъуэху. Сэ сызыхуея псори згъуэтауэ щымытми, уэ узыхуей тхьэм уигъэгъуэт, уи мурадым тхьэм ултыгъэIэс.

Къэбэрдей лъэпкIым егъэджакIуэ уахуэхъуащ, хэкур фIым хуэуэщIа зэрыхъуным ухушIокIу. Зы зэман гуэр ди хэкум уэ кIышщызэщIэбгъэна мафIэр ноби кIуэ пэтми нэхъ кIызэщIонэ... Ди цIыхум я гум фIы кIыплъхьэну и ужь уитащ. Уэ зэщIэбгъэна мафIэм сэри сигъэхуабэу сыбгъэдэтащ.

МэремкIан Инал фIуэ хэлъыр хэзылIхьари уэрауэ кIызолъытэ. Ар уэ уэщхь мыхъуамэ, уэркIым згъэкIуаншэр. Инал зыдэплъейр уи закIуэкIым. Инал зэрыщыту щытщ, хьэлү, щэну зыхилIхьар ууейуэ кIышщIэкIынкIым. Революцэр епхьэжьэн щхьэкIэ, цIыхур абы епшэлIэн папщIэ, Инал и щытыкIэр уи щытыкIэн хуейуи кIышщIэкIынщ, ауэ революцэр зыгъэреволюцэр Инал и закIуэкIым.

АтIэ Иналрэ дэрэ дызэрызэмыщхьыр ара, ди хьэлымрэ щэнымрэ зэрызэтемыхуэр ара, нобэ щIакIуэ кIапэ дытеуауэ араши, шэпэрызауэр доублэ. Сэ згъэуэну кIэрахъуэри згъэуащ. Иджы уэмэ, уэнур Иналщи, кIысхуэсакъ, Степан Ильич, абы сыкIелынукукIым...

Зауэжьым щыгъуэ Иналрэ дэрэ дызэныкIуэкIуу зэгуэр Руми и усэ гуэр Инал кIысхуеджауэ щыташ. Ар кIызэджари мырат:

*ЩІэныгъэ зиІэ кхъухъ щитІысхъэм,
Кхъухъытицым заныІэу еутиІащ:*

– Уеджа бзэхабзэ?

– Зэи седжакъым.

– ПхуэдэлІ сыхулІэ сэри, – жиІэрт.

*Кхъухъытицым гуауэ ар цыхъуами,
Игу илгыр зыми жриІакъым.*

*Абдеж тенджызыр къэукъубийри,
Толькыным кхъухъыр цыхыфІидзэм,*

Кхъухъытицыр гъусэм еутиІащ:

– ЕсыкІэ тиІэрэ? – жиІэу цэхуу.

Мор гужьеяуэ псалъэрт: «Хъэу!

Сэ псы есыкІэ сиІэркъым», – жиІэу.

Ауан кхъухъытицым ар къищІащ:

– ПхуэдэлІ сыхулІэ сэри, – жиІэу.

Абдежым кхъухъыр хым щілыфэрт,

Иоплэ щІэныгъэлІыр цтауэ уафэм.

КъыбгурыІуащ, дауи, си гум илгыр. ЕсыкІэ зымыщІэу кхъухъым исар сэрауэ къыщІэкІынщ. Си ныбжьэгъушхуэу Степан Ильич! Зэхэпхрэ си макъ? Зэхэпхмэ, къэший уи Іэр, сыккыхэх псы сызытхъэлэм...

Уэ укъэмысурэ псым сыхэкІуадэмэ, мы бгырыпхыр си фэ-еплгъу къыпхузогъанэ. Ар езыхъэщІауэ шыта Цац, зэрыжаІэмкІэ, гупсысэшхуэ хэхуэмэ, тэмаккІыхъу шытмэ шыфІэфІым деж, а бгырыпхыр зыщІипхэрэ цІыхум яыхыгъу шытащ. Щамил деж щыкІуами арат зыщІипхар.

Си адэшхуэм ищІэу къыщІэкІынт, шэпэрызауэ къэбублэну щІакІуэ кІапэ утеувэмэ, япэ уэну цІыхур хэкум я Іуэху зезыхуэр зэрыарар. АрщхъэкІэ Цац Іэщэм нэхрэ нэхъ къэгъэсэбэпын хуейуэ къилгытэр псалгъ дахэр, псалгъ шэрыуэрт. Мы бгы-рыпхыр уэ зыщІупхэмэ, Степан Ильич, си гуапэ хъунуш, лІы Іуш, лІы губзыгъэ, ІэщэкІэ мыхъуу, губзыгъагъэ защІэкІэ цІыхур фІым хуэзышэн дунейм зэрытетыр абы си фІэщ ирихъуу.

ИгъащІэми губзыгъагъэ Россей къыкІам къытхуахъу десаш. Сэ къызгурымыІуэ Іэджи уэ къыбгурыІуэ. Уэ уи акъыл здынэ-мыса шыІэмэ, сэ езгъэджа Лу сымэ я акъыл нрес. Лу езым усэ итхыу къыщІидзаши, Іуэху дахэ къищІтауэ къыщІэкІу. Лу и ныбжьэгъу Іэджэу нобэ бзэмрэ тхылгымырэ зезытам я насып къыкІынщ, хэкум дэ тхузэфІэмыкІа Іэджи къралтхъэнщ. ЩІэблэ зымыІэр араш кІуэдыжыпэр. Дэ щІэблэ диІэщ...

Си кхъухъыр щІелгъафэ. Си дунейр кІыфІици, нэм къыщІэ-Іэбэр слъагъуркъым. Къэзмай зи гугъу ищІу шыта бгъэм и ныбжь къыстехуаши, си гузэвэгъуэр нобэщ. Си ныбжьэгъу лъапІэу Степан Ильич, пщІымрэ пэжымрэ зэхэгъэкІыф, Іей зигу илгыр къэщІэф...

СызэрынолгъэІур зы закъуэщ: Саниятрэ си сабий цІыкІуи-

тЫмрэ уи нэІэ кьатегьэт. Бгъэм и ныбжь кьатумыгъахуэ. Увы-ІэпІэ гуэр кьахуэгъуэт, ныбэнэщІу, зеиншэу уэрамым думы-гьыхьэ. Ахэр зыхуей щыІэкъым – я фэм зыгуэр илъу, шхын тІэкІу яІэу Къэбэрдей кьуажэ гуэрым дэсмэ, абы фІэкІа. Пщэд-джыжькІэ унэм кьыщІэкІмэ, ди кьурш уэсыщхьэр ялгъагъуу, губгъуэм ихьэмэ, я гуауэ зыми кьимыщІу иреспэу. Революцэ щІэтщІар цыхум я дунейр дэхэну араши, си бынунэм, тІэкІу дыдэ нэхъ мыхьуми, уафэ кьабзэ кьалгыгъэс...»

Письмом и кІэм нэс еджакъым Степан Ильич: и гур кьызэ-фІэнэри, Лу сымэ кьабгъэдыхьэжащ. Модрей тІури еплъмэ – Степан Ильич зыгуэр и гум зэрыщІыхьар нэрылгъагъуш. Лу зыми щІэупщІакъым, Степан Ильич и нэпсым кьызэпижыхьауэ илгъагъуами. Куэдрэ щымысу, Маккэ и адрес, и телефон сытхэр итхри Степан Ильич кьелгъауащ я унэ кІуэжыну.

– Лу дэрэ телефонкІэ Налшык дыпсэлгъэнщ, – жиІэри Степан Ильич щІалэ цыкІур Іуишащ. Лу асыхьэту унэшхуэм кьыщІэхутащ. Къэрэгъули сыти кьемыупщІу, етІуанэ этажым дэкІуейри кабинетышхуэ гуэрым щІыхьащ стІол инхэр щІэту, стІол щхьэхуэ цыкІум телефоныр тету. СтІольшхуэм лЫ фафІэ ин бгъэдэст, пашІэ фыщІэ тету. Степан абы бгъэдыхьэри еупщІащ:

– Налшык кьипсэлгъыкІа щыІэ? – жиІэри. – ЩымыІэм, кьыых иджыпсту.

– Лло, щхьэ упІащІэрэ?

– СыщІэпІащІэ щыІэш. Абы кьыщыхьур сигу ирихьыркъым. Мыр пщІыхурэ – Ботэш Астемыр и кьуэр? Письмо кьэзыхьар аращ. Мэ, еджэ. КъэпщІэнщ сыщІэпІащІэр.

Лышхуэр Лу мащІэу кьыщыгуфІыкІри письмом еджэу зигъэшхьащ.

Степан Ильич трубкэр иыгъыу хьушІэрт:

– Холгъэ-хопкІэ, пэжу, я щхьэр унэзащ. Зэ зыкьащІэжыпхьэш, унэзами, – жиІэу.

Налшыкыр кьраджащ.

Лу ар фІэгъэщІэгъуэну еплгырт, илгъагъуу хьуар и гум ириу-быдэу. Степан Ильич трубкэм икІиерт, Мэремкъан Инал фыкьеджэ, жиІэу. Асыхьэту трубкэм зыгуэрым и макъ кьыкьуэ-лгъыкІу зэхихащ. Лу зэхихмэ фІэфІар, дауи, Думэсарэ и макът. Кьыщежхьэ махуэм:

– Умышынэ, си щІалэ цыкІу, дэнэ укІуэми сэ сыуигъусэш. Анэр зи гъусэ гъуащэркъым, – жиІэу Лу и гур дахэ кьыхуищІат.

– Абрэджым япэлгъэш си гугъэкъым, – жиІэрт лЫ фафІэм. Лу кьыгурыуащ абы зи гугъу ищІыр.

– Жыраслгъэн и закъуэ урикъуни.

– Арагъэнщ езы Инали дунейр щІикъутэжыр.

Степан Ильич телефон трубкэр и тхьэкІумэм хуихьащ:

– Абрэджым укѡагъэгубжь щхьэкІэ, залымыгъэ зепхьэ хьурэ. Ягуэху ефІэкІуэщауэ я щхьэр игъэунэзауи щІы, щхьэ унэзар зэ и пІэ иувэжыни хуейкъэ. Хабзэм къемызэгъ пщІэну Лениным идэу шытакъым. Ар пщыгъупщэ хьурэ?.. Налшык ар? Хэт жыпІа? Мэремкъан Инал? А-а. Уэрат сызыхуейр...

Лу фІэгъэщІэгъуэнт телефоныр Налшык зэрынэсыр. А трубкар къеІысхыу жаІэм седэІуащэрэт, жиІэрт игукІэ. Лу зыхуейр Иналрэ Степан Ильичрэ зэжраІэр зригъэщІэну аратэ-къым, телефон трубкам едэІуэну арат. Езыр Ростов дэту, адэкІэ Думэсарэ Налшык къипсэлъыкІыу зэанэзэкъуэр зэпсалъэмэ, жаІэр зэхэпхыну пІэрэт? «А-а, си щІалэ, Іей пщІауэ фІым ущы-мыгугъ», – жиІэу Думэсарэ и псалъафэт, тобэ ирехъу, арауэ къы-щІэкІынт абы телефонкІи къыбжиІэнур. Лу къыгурыІуэрт Степан Ильич жиІэр. Телефон трубкам къикъуэлъыкІ хуэдэу Инал и псалъэр зэхимыщІыкІми, Степан Ильич жиІэ къудеймкІэ гурыІуэгъуэт а тІум я псалъэмакъым мыхьэнэшхуэ зэриІэр. Лу япэм игъэщІагъуэу шытар мафІэгу къызэрыкІуар, станц кьо-мыр, цІыху Іув къызыпхыкІар, Доныпс илъэгъуар, Ростов къалэшхуэр – мис ахэр арат. Ауэ псом нэхьрэ мо телефоныр нэхъ гъэщІэгъуэныжт.

Степан Ильич и нэхъыр зэхиукІат:

– Но, иджыри къэс къыбгурыІуакъэ? Уи щхьэ унэзар кІэрахьуэрэ иджыри? Хьунукъым. Бгъэр куэдрэ уэмэ, и дамэр мэкъутэ. Нобэ фІэкІа пІалъэ имыІэу зэуэным кІэ ефт, къевджэж къуршым вгъэкІуа дзэри. КъыбгурыІуа? Абы нэмышІкІэ: Мэтхьэн Къазджэрий къегъэутІыпщии я унэ егъэшэж. Сыт щІэмышьур? Абы и унафэр сэ сщІынщ. Иджыпсту Мэзкуу сыпсэлъэнщии Саний хьыбар езгъэщІэнщ. Ар накІуэмэ, сзбэп хьунщ. КъыбгурыІуа? КъыбгурыІуамэ, Къурашэм жеІэж телефонкІэ къызэпсэлъэну.

Лу зэригъэщІэгъуэну ищІэртэкъым. Инал къытекІуэн дунейм темыт и гугъэт. Лу и закъуэт сытми абы хуэдэу зи гугъэр! Астемыр къызэрыфІэщІри арат. Дэнэ сыт къыщыхъуа-ми:

– Инал къищІэмэ, и пщэ гурыгъыр зэриудынщ, – жаІэу псо-ри щышынэрт.

Лу и щхьэр къиІэтрэ зиплтыхьмэ, кабинетым и хьуреягъкІэ сурэт куэд фІэлыщ. Сталин и сурэтыр нэхъ ину икІи нэхъ ІупІа-пІэ дьдэм деж фІэлыт. Сталиныр арауэ Лу къыфІэщІынт кабинетым щІэс лІы фафІэ пащІэ фІыцІэр, Сталиныр Мэзкуу зэрыдэ-сыр имыщІэу шытыгъамэ. Степан Ильич Мэремкъаныр зэри-гъэшынефым хуэдэу, Сталиным щышынэу пІэрэ езы Степан Ильич, жиІэу Лу и гум къэкІат.

Степан Ильич иджыпсту Мэремкъаным зэрепсалъэм ещхьу, Нахъуэ е Къазджэрий Инал епсэлъамэ, дауэ хьуну пІэрэт? Си

Луэхут ХьэфыщІэ и кыдыру, кымыгъалъэтэм. Лу и гум ар кышыкІым, кышиуду къэдыхъэшхыным тІэкІут къэнar. Степан Ильич телефонкІэ щигъэшынэфкІэ, Налшык наклуэмэ, нэхъеижщ.

Лу и гур интернатым жащ: мыбдеж сэ сыщыту Луэхушхуэ Іэджем лыщхьэхэр зэрытеслътыхьар яжесІэжмэ, я фІэщ хъуну пІэрэ, жиІэри. Хъункъым, дауи. Ауэ Степан Ильич телефон псалъэм кыдэкІуэу жиІаш Налшык нызэрыклуэнур. Мис абы къреупщІ, сэ яжесІэр я фІэщ мыхъумэ.

Іэджем гу ялътами, Лу и пщІыхъэпІэми кыыхъуатэкъым Налшык кыщыхъуа нэхъеягъуэр къэхъуауэ. Инал ибзыщІащ а нэщІэбжъэ Іейр, Степан Ильич жриІэну дзыхъ имыщІу.

– Пщэдей-пщэдеймыщкІэ сыножъэ, – жиІэу Степан Ильич щыжиІэм, Мэремкъаныр къэгузэвам пщІы хэлътэкъым, сыту жыпІэмэ, ар зэрызэхихыу, Инал и макъыр нэгъуэщІ хъуат.

Степан Ильич асыхъэту Мэзкуу псалъэну мурад ищІат.

Ростов къоджэ, жаІэу Инал телефоным щыбгъэдыхьам, Іэуб щІалъхъэри къагъэзэжа къудейт. И гур цыкІу хъуауэ унэм кызырыщІыхъэу, аргуэру хыбар Іей кыжжраІащ, Мэтхъэн Къазджэрий сымаджэщым здыщІэлътым часовой кыбгъэдэтым и мыжурэр зыхиІужащ, жаІэри.

Абы и къэхъукІар иджыри Инал ищІэртэкъым. Мэтхъэныр сымаджэщым щІагъэгъуэлътхъат ягъэтІысыну дзыхъ ямыщІым кыыхэкІкІэ, щІыІэ уз ефыкІыу и температурэр плІыщІым нэсат.

А зэрысымаджэу махуэ псом кІыфІ хъуху Свистяшкэрэ абы и къуэдзэмрэ кыпкърыупщІыхъащ, бэуапІэ кърамыту, и щхъэр ирагъэужэгъуу.

Мэтхъэным кІэрамылтхъэ дунейм теттэкъым: школ Луэхухэм, учебник зэхалътхэмэ, учитель ирагъаджэмэ – псоми вредитель хэхъухъу, советскэр иубу, абы хущІэзытхъуэм я пашэу, советскэм и лэжъаклуэ нэхъыщхъэхэр терроркІэ яригъэукІыну ещэу, щылажъэ школым Іэщэ щызэхуихъэсу, уеблэмэ бомбэ щашІ мастерской зэригъэпэщауэ, советскэм себэнынщ жызыІэм, бомбэ ириту, Джэдыкъуэм и къуажэ Советым тетар иригъэукІыну и мурадауэ, агрогород ящІыр иримыгъэшІыну хэтауэ, Бурун кыщыхъуа зэрызехъэр къэзыгъэхъуари арауэ, абы ищІыІужкІэ Иналрэ Степан Ильичрэ гын яригъэшхыу игъэлІэну мурад ищІауэ – абыхэмкІэ къеупщІырт. Гын зэрыригъэшхынур дауэ, жыІэт? Къазджэрий кыгъэдэІуауэ жаІэрт: Къэзмай, абы и къуэ Ахъя, Шурдым Дотий сымэ мэзым щІэт кхъуэм емынэ уз езыгъэфыкІын гын ирагъэшхынщи, иужькІэ Коломейцевыр къаклуэмэ, кхъуэ сымаджэр къаукІынщ, абы и лыр ирагъэшхынщи – къэзыщІи сыти щымыІэу, и псэр Іуиудынщ, жаІэу.

Псом ящхъэжыр листовкэ къагъуэтар арат. Свистяшкэ зэрыжиІэмкІэ, а листовкэр абрэджем езы Мэтхъэным яхуитхат.

Къазджэрий сымаджэ хьэлъэт, къызэреупщIым и нэхьыбэр зэхипщIыкIыртэкъым, итIани Iэ къытебдзэркъым, жиIэу къеныкъуэкъурт. Мэтхъэным псэкIэ зыхипщIат а къыбгъэдэситIыр сэром хуэдэу къызэрытIысар.

– Къурашэ Къасым къысхуэвгъазэ, нэгъуэщIкIэ сывэлъэIуркъым, – жиIат Мэтхъэнми, следователыр дыхъэшхри идакъым:

– Къурашэр жыIа? Езым фIэфI уи гугъэ абы къыпхуэзэну? ФIэфIмэ, илъагъуркъэ. Къурашэр абрэдж пашэ щхьэкIэ куэдугъуэзэв. Уи интернатым щIэсхэм ящыщи лъэныкъуэ едгъэзаш. Абыи абрэдж къахэмыкIыу къэнакъым, ухуеймэ, къыпхуед-джэнщ, – жиIэу.

Къазджэрий, ар пэжрэ пцIырэ къыхуэмыщIэу, следователым еплъырт, и нэ фIыцIэ инитIыр триубыдауэ. Модрейм и пцIыр мобы пэж къыщыхъуу гу лъитати къыргъэблырт:

– Уи Сосрыкъуэр-щэ? А белэмбешэмыр! ЩIэсым, уэлэхьи, къыщIэплъу. А зым и закъуэми зыгуэрт лъэныкъуэегъэз тцIы-нур. Абрэдж мащIэ щIэскъым уи интернатым. Драматург, артист жыпIэурэ мащIэм я акъыл зэбгъэкIуэкIа уэ? Жансэхъу словарь щIиIыгъыр сыт, ДжонсонкIи щхьэ еджэрэ а щIалэм. Импе-риализмэм хуэпабгъэу армырауэ пIэрэ?

– Сыту уи жьэм къэкIуэрэ ар? – жиIэри Мэтхъэныр бауэкIэщI къэхъуаш.

– Сыту уи жьэм къэкIуэрэ, жи? Сэ си жьэм къэкIуэнур ара сытми? Ухуеймэ, Инал къыпхуезджэнщ! Ы! Е Коломейцевыр къедджэмэ, нэхьыфI? УмыпIащIэ зэ. Куэд дэмыкIыу Инал еух агрогород щIынри, хьэщIэу къакуэм бжыгъэ иIэкъым. Степан Ильич ухуейми, абы къэкIуэнуш. Мэтхъэныр зэзгъэльтагъунош, жызыIэ къахэкIми плъагъункъэ.

– Сосрыкъуэ ягъэтIысащ атIэ! – жиIащ Мэтхъэным, и щхьэ хужийэж хуэдэу.

– Япэ ишар араш.

Къазджэрий къэгъуэзаш, Лу си письмор ирихъэжъауэ мыбыхэм къаубыдрэ хьэпсым ирадзауэ къыщIэкIмэ, нэхъеижкъэ, жиIэри. АрщхьэкIэ и фIэщ хъунутэкъым. Лу Бэтэгъэ щыIам яхэташ, абы зыгуэр къыщыщIыну Iэмал иIэкъым. Ауэ нэсауэ къыщIыкI. ЩIалэ цIыкIур Iушщ, Степан Ильич къимыгъуэту къыгъэзэнкъым. Езы Астемыри ауэ сытми иутIыпщынкъым. Iуэхур шыпхэ щыхъуар сытым деж, жыIэт. ЩIалэ цIыкIур лъыхъуэрэ зыхуэзэн хуейм хуэмызэрэ, Степан Ильич игъэзэжмэщ.

Щымыхъужми, Астемыр зэ къыкъуэкIащэрэт. Хьэмэ абыи, банэ Iураулъэф, жиIэу зиушэхужа. АIэ. Астемыр абы хуэдэлI сытми. Астемыр губгъуэм укызынэм яхуэдэкъым. Iэмал имыIэу зэ къыкъуэкIынщ. Абы хуэдащэрэт Къурашэр. Сыщигъуэм си бжыхъ къыдэплъ, сыщигъуэджэм къызэмыплъыж, жыхуаIэм

хуэдэну хэт и гугъэнт Къасым. Е тридзэу Ростов кIуауэ пIэрэ, си ныбжьэгъу дэхуэхам сэбэп сыхуэхъунщ, жиIэу. Къазджэрий ар нэхъ тригъакIуэрт. Астемыррэ Къасымрэ зэакъылэгъу хъууэ Къасым письмор имыхъауэ пIэрэ?

Къазджэрий и гур здэжар мащIэтэкъым. Iэмалрэ хьилэкIэ зэхалъхъа, зэхапца псори Къазджэрий къыщIраупщIар нэгъуэщIтэкъым, ягъэгужейуэ ягъэшынэу, псым хагуэрэ ирагъэтхъэлар зэрырагъэтхъэлам ещхъу, ирагъэтхъэлэну арат. Абы къыщхъэщыжыну мурад зыщIыр Къазджэрий зыхэпкIам кIэлтыхэкIэрэ екIыхыу, кIэлтыхыхъэри ирихъэхыу, къэгъази-нэгъази имыIэу ягъэбзэхынут. Нэхъ Iуэху бэлыхыу щыIэр зи пщэ далъхъэ следователхэм ар яхузэфIэкIынут. Сымаджэр зэзэмызэ къыщыльэтырт:

– Хабзэ щыIэщ, къыфхуэгъункъым! – жиIэу.

АрщхэкIэ а тIум уагурыIуэнкIэ хъунутэкъым икIи уапэлъэщынутэкъым. ИкIэм Къазджэрий хуэмышхыж хъуаш:

– АтIэ фщIэну фызэгуакIуэ дыдэр фщIэ, – жиIэу.

СледователитIри гушIэгъуншэт, зым папщIэкIи ял узыртэкъым. УрагъэсыкIыну мурад ящIакъэ – щхъэусыгъуэ къагъуэтынут, укъуаншэми узахуэми.

Къазджэрий и закъуэ-и закъуэу зэзэмызэ къанэмэ, и фызыр, и щIалэ цIыкIуитIыр дауэ хъуну, хэт екIуэлIэну, зыщыгугъыну щыIэр сыт, жиIэу егупсысырт. Иныкъуэми и адэ Кургъуокъуэ, «Iэнэ нэщIыр пхъэбгъуш, унэ нэщIыр бгъуэнщIагъш» жызыIэу щытар, и нэгум къыщIэувэрт: ы-ы, бжесIатэкъэ, уи фызри уи бынри Iэнэ нэщI бгъэдэсу унэ нэщI къыщIэбнакъэ, жиIэ хуэдэу.

Къазджэрий и щIалэгъуэу, и делэгъуэу щыщыта тIэкIур IэфI дыдэу и гум къэкIыжауэ, аргуэру следователитIыр къыщIы-хъаш. Часовойри, и фочым мыжурэ папщIэ фIэлъу, бжэм деж мэуври щытщ.

Зэми Мэремкъаныр и гум къэкIырт, ярэби, мыр и фIэшү си ужь къыхъа, щхъэи Степан Ильич е фIэмылIыкIрэ, е щымышы-нэрэ? Сэ лей къыслъысыр къыхуэгъун и гугъэу пIэрэ? Хейм илъ хамэм ещIэж, жаIэ. Къыхуэгъункъым, жиIэу.

Инали гупсысэ Iэджэм хэтт. Дыгъуасэ агрогородым игъэIэпхъуэнур игъэIэпхъуа зэрыхъунум и унафэр ищIу ТIэхьир бгъэдэсащ. Коломейцевыр къакIуэу хъыбар къызэрищIэу, а хъэщIэ лъапIэр къегъэблэгъа зэрыхъунум, хъэщIагъуэ абы ирахъунум тепсэлтыхъаш. Псом япэ агрогородыр икIэщIыпIэкIэ нэгъэсын хуейт, абы и празникым хъэщIэр кърихъэлIэн хуэдэу. Абы хуэдэ гуфIэгъуэ, хъэгъуэлIыгъуэ Степан Ильич иджыри ирихъэлIакъым, а зэ хэплъэгъуэм хъэщIэр къытхэплъэмэ, ди Iуэхухэр нэхъ игу ирихъынщ, дызыхъуа гуэр щыIэми нэхъ къытхуигъэгъунщ, жиIэу арат Инал зытрищIыхьыр.

Къэрэнашэм: «Инал и цIэр агрогородым фIыдош, сыт», – жиIэу къыхиIумэ, ди пыIэкур къриудаш, жиIэу Мэремкъаныр

абыи тегузэвыхьырт.

АрщхэкIэ ар Инал зэримыдэнур быдэу гуригъэIуаш. Сыту фIыуэ ищIат ар. Степан Ильич ар зэхихамэ, сытыт жиIэнур? ЕмыкIутэкъэ. Абы ищIыIужкIэ Къэрэнашэм уэрэд, сыт жиIэу зыгуэр кыхихгъэща? Сытыт абы зи гугъу ищIар? Инал ар кыы-хуэгупсысыжакъым.

Лу Ростов щыкIуар дыгъуасэ хуэдэу, Къазджэрий зиукIыж пэташ. А махуэ дыдэм ирихъэлIэу Iэюби лIат. Абы и гъащIэр зэриухар щызэхэуа махуэм и пщыхъэщхъэ лъандэми IупщIт, ауэ пелуант, щIалэт, и къару ильти, уIэгъэ куэд телъым текIуэурэ иджыри къэсат ахъумэ. Лу и гурыфIыгъуэр Тинэ мыдэкIэ

къе-Iауэ хъужыну жаIэрти арат.

Къазджэрий а псори ищIэртэкъым. Дауи ищIэнт, и деж ущIыхъуэ ямыдэмэ. Следователхэм ялъэкI къагъанэртэкъым,

Къазджэрий и гур ягъэкIуэдын папщIэ. Уи ныбжъэгъу Къурашэр уи деж къэкIуэн идэркъым, а бзаджэнаджэм укIэлъыкIуэ хъурэ, желэ – арат Мэтхъэным Свистяшкэ жриIэу зэригъэгузавэр. Iуэхур зыIутри аратэкъым. Къурашэр зэрегупсысар нэгъуэщIут: мыбы и деж сыкIуэу сыкъальагъумэ, езым дежкIи нэхъыфI-къым, сэри гурыщхъуэ кысхуащIынщ, абы нэхърэ, псоми ящIэ-нур езгъэщIэнщи, иужьым сэбэп сыщыхъунум деж Iуэхум сыкыхъуэнщ, жиIэу. Езыр Бурун кыщыхъуам и ужь итт. Къазджэрий тIэу-щэ лъэIуаш, Къурашэр кыщIыхъэну фысхуе-лъэIу, жиIэу.

ТIэкIу дэкIри, Мэтхъэным и гугъэр хихыжащ: Къурашэм и Iуэху зэфIигъэкIыу кIуэжауэ кыщIэкIынщ, жиIэри. Мо лIы гужьеям и акылыр тэмэмыжу кыщIэкIынтэкъыми, жраIэр и фIэщ хъурт, икIи зэзэмызи кыыфIэщIырт лей зезыхъэм я на-сыпыр текIуэу, хейр лъэгущIэтын хъууэ.

Сымаджэм аргуэру зымыщIэжу кхэхъуаш, Iэюб щIалъхъэу уэрамым музыкэ макъ кыщыIуам.

– Ар сыт музыч? КъысфIэщIрэ? – жиIэри Къазджэрий къэрэ-гъулым еупщIаш.

– Iэюб и хъэдэр кхъэм яхъ. Щхъэгъубжэм убгъэдэмышхъэ! – жиIэри красноармеецым лъэбакъуэ кычаш, и фочым фIэль мы-журэр къишияуэ.

Къэрэгъулым жиIэм щхъэкIэ кыимыгъанэу, Мэтхъэным ерагъыу зыкыиIташ, щхъэгъубжэм дэплъын и мураду. Модрейм и фочыр нэхъри къишияш, Мэтхъэныр щхъэгъубжэм димыгъэ-плъыну. Уэрамым цIыхуу дэтым гъунэ иIэжтэкъым. Iэюб и хъэдэр зыдэль бэныр гъэщIэрэщIат, музыкауэм я ужьым шуудзэ

итт. Ныхэм лентI фыцIэр я кIапэтхыу здахьырт. Бэным и ужь иту хэкум Iэтащхьэу исыр кIэлъыкIуэрт. Къызджэрий къи-цIыхуаш Инали, Шырыкъу ТIутIи, Астемыри, нэгъуэщI Iэджи. Iэюб зыпылгъу шыта хьыджэбзри яхэтт. Быцэ къыбгъурыту кIуэрт нэгъуэщI цIыхубз куэди. ГъэщIэгъуэнтэкъэ, Быцэ шы-гъын фыцIэ щитIэгъатэкъым. Iэюб сыщыдэкIуэкIэ щыстIэ-гъэнщ, жиIэу бостей хужь дахэ иригъэдар зыщитIэгъат, сыкъре-лъагъу Iэюб сишатэмэ, сызэрыщытыну шытам хуэдэ дыдэу, арат Быцэ и гум илбыр, и нэпситIыр хуэмубыду къелъэлъэхми.

Ар Къызджэрий илгъэгъуаш, ауэ псом ящIыIужкIэ и гур къызэпызыудар нэгъуэщIт: Инал сымэ я гъусэу бэным кIэлъыкIуэрт Къурашэр. Ар дауэ, кIуэжатэкъэ Къасым? Ари къысхуэ-зэну хуейкъым, жиIэу и гум щIыхьауэ къэукIурий пэташ, арщхэкIэ къэрэгъулыр къыщIэкIияш:

– КъыIукI, жыхуэсIэр уэракъэ? КъыIукI, щхьэгъубжэм! – жиIэу. Уеблэмэ мыжурэпэмкIэ часовойр Мэтхэным ецырхьаш, щIыIэ-щIыIэу.

Мэтхэнынр къызэплгъэкIмэ – фочыпэм фIэлъ мыжурэр лы-дыжу къыпэщIэтщ. Абдеж зы наплэзыпIэм Мэтхэнынр пхъуэри джэлаш. Мыжурэр сымаджэм и бгъэгъу дыдэм хуэзэу зыхиIужы-ным тIэкIут къэнар. Къэрэгъулыр къелэри и фочыр къыIэщIэ-уаш. ДауикI, Къызджэрий зимыIэжу къэнакъым. Къэрэгъулым кIий-гуо къиIэтати, дохутырхэр къэсащ.

– Фочыр стрихын и гугъаш! – жиIэу арат къэрэгъулым жи-Iэр.

Мэтхэным зимыщIэжу джэлами, куэд дэмыкIыу къызэ-щыгужащ.

Абы и хьыбар Инал и деж псынщIэу нэсащ. Палгъэ имыIэу Мэремкъаным и «Линкольнынр» сымаджэщым къыгъэкIуаш. Машинэм и ужь иту езы дыдэри къэкIуаш. Мэремкъаным илгъагъуу Мэтхэнынр сымаджэщым къыщIащри машинэм ирагъэтIысхьаш. Инал и щIакIуэр «Линкольным» илгъыххэт – къишцтэри Мэтхэным и плIэм иридзащ.

Сымаджэм гъусэ хуашцIри, машинэм ису, я унэ ирагъэ-шэжащ.

Пщыхьэщхьэр хэкIуэтат, Мэтхэнынр щежъэжам. Дунейр уэтIпсытIу зекIуэгъуейт, гъуэгъу сытхэри щIагъуэтэкъым, маши-нэр хэнэу хэтынкIи хьунут, арагъэнт Инал и щIакIуэр Мэтхэ-ным щIритар. Дауэ хъуми, ар иримыгъэшэжыну Iэмал иIэтэ-къым – унафэр Степан Ильич ищIати, Инал имыгъэзащIэу къанэ хьунутэкъым...

Уеблэмэ езы Инал сымаджэм и гъусэу кIуэмэ нэхъ фIэтэ-мэмт, арщхэкIэ Iуэху блэкI Iэджэ иIэти, къехъулIакъым. Ростов къипсэлъыкIыу Степан Ильич е нэгъуэщI зыгуэр къэпсэлъэнкIэ

хъунут. Къурашэри къылтыт Iысхъауэ шысщ. Степан Ильич къызэрыкIуэнур ещIэри Iэджэ егъэхъэзыр, и блокнотым итым йоджэж.

Сымаджэщым къыщыхъуар Верэ Павловнэ деж нэсаш. Инал машинэр иригъэжбэжу зэ къэсыжащэрэт, жиIэу и фызыр бжэщхъэIум тетт. Куэд дэмыкIыу Инал къэкIуэжаш, арщхъэкIэ псалъэ жримыIэу къулыкъушIаплэмкIэ игъэзаш.

Машинэр здэкIуэным кIуаш, и шэрхъхэм псы ятIэр яутхыу. Бгъэ фIыщIэу къушхъэ Къэзмай зи гугъу ищIу шытам и ныбжьыр машинэм къытридзауэ къыщIэкIынт. Къуэр куууэ Инал къыщагъэувыIам зэрынэсу, машинэм зыгуэрхэр къыбгъэдэлъэдаш. Шэч хэлътэкъым кIыфIым къыхэкIар зэрыабрэджым.

ЖаIи сыти щымыIэу, Жыраслъэн илъ зыщIэжыну Инал къешэу къуэгъэнаплэ къуэса абрэджхэм я фочыр къытраубыдэри Мэтхъэным къеуаш.

Иплэм кърамыгъэкIыу шоферри Мэтхъэнри а къуэм даукIыхъаш. Къызджэрий, Инал и щIакIуэр тепхъауэ зэрыщыта дыдэм хуэдэу, къэнаш. Асыхъэтым дохутыр хуэзауэ щытыгъатэмэ, Мэтхъэныр кърагъэлыфынкIэ хъунт, арщхъэкIэ машинэр гъуэгум дэхри ипщэкIэ дэкIуеят, лъэмыжыр ямыухауэ. Гъуэгум гууэ ирикIуэр занщIэу къуэм дыхъэрт гъуэгу щхъэхуэкIэ. Маши-нэу а лъэхъэнэм гъуэгум тетыр зырызыххэт.

Нэхуш хъухукIэ Мэтхъэным и хъэдэр зыми илъэгъуакъым. Япэ къэзылгъэуар шу гуэрт, и жэм кIуэдауэ лъыхъуэу губгъуэм иту. Шур машинэм щыбгъэдыхъам, хъэдэр дыкъыжат, хъэдэ къуаншэ хъауэ.

Абы и хъыбар язгъэщIэнш, жиIэу шур щежбэну дыдэм, Елдар машинэкIэ къэсаш, Мэтхъэным къыщыщIар имыщIэххэу.

ЩэщIрэ ецанэ псалъащхъэ

СОЦИАЛИСТИЧЕСКЭ УНЭИШЭ

ЩIалэ цIыкIум и закъуэ дауэ згъэкIуэжын, жиIэри Степан Ильич идакъым Лу къиутIыпщыжын. Куэдрэ замыIэжбэу НалшыккIэ къэзыгъэзэным Къызджэрий и фыз Санияти къахэ-хъуаш, и сабий цIыкIуитIыр и гъусэу. А псори Степан Ильич дэщIыгъуу къыщысым, къапэжбаш: Инал, Астемыр, Къурашэр, Шырыкъур.

ХъэщIэри бысымри жыхуаIэу гуфIэгъуэкIэ зэхуэзатэкъым. Хъэдэ щIалъхъэнур куэдрэ бгъэгувэ хъунутэкъым, ауэ итIани Саний пагъаплъэрт. Агрогородым хуашIыну тхъэлъэIур етIуа-нэрей махуэм ирихъэлIат. Абы и плалъэр игъэкIуатэмэ, Инал фIэфI щхъэкIэ, дауэ пщIын – къэрэхъэлькъыр къызэхуос. Къэ-бэрдейми Балъкъэрми зы жылэ щыIэкъым зи лIыкIуэ къэзымы-гъэкIуа. Осетием, Абхазием, Дагъыстаным, Шэшэным, Мыш-къышым, Къэрэшейм, Шэрджэсым, Адыгейм – хэку гъунэгъу псоми къыкIым бжыгъэ иIэтэкъым. Выгур выгут, лъэсыр лъэст,

шур шут, машинэр машинэт, шыгукли кьаклуэр нэхьыбэжт.

Хэку кьэс лыклуэу дапшэ кьагьаклуэми, лыжь зыхэмыт яхэттэкьым. Лыжьхэм я куэщым пионер цыклу ису щыплъагъуи куэдт. Пионерхэм я пшэдэлъ плъыжьхэр жьым егъэджэгу.

Абы хуэдиз цыхуи зэхуэсу хэт ильэгъуа. Цыхур абы хуэдизкIэ Iувти, зэбгъэщхьынур пшIэртэкьым. Ар зылъагъум игъэщIагъуэрт:

– Уа, мы кьомым агрогород тIэклур лъабжьэкIэ ирахмэ, дауэ хьуну?

– Агродородыр зыгуэркIэ кьелынщ. Дауэ зэхэшхыкIыну? – жаIэу.

Партчистки Инал и фызыши кьащтэ – нобэ кьызэхуэсым хуэдиз кьызэхуэсу зыми ильэгъуатэкьым.

– Къазджэрий и хьэдэр щIалъхьэну армыра уи гугъэ нэхьыбэр кьыщIэклуэр? – жызыли щыIэт.

Мэтхэным и кхьаблэм щIэтыр ерагът цыху Iувым зэрыпхыкIыфыр. Къазджэрий и укIыкIэ хьуар белджылы щIын хуейщ, жиIэу зыукъуэдий куэдт.

– Мэзкуу кьыкIыу лыщхьэ кьаклуэу жаIэ. Ар ауэ сытми кьаклуэ уи гугъэ.

– Аращ. Зыгуэр щыщыIэщ, – нэхьыбэм жаIэрт шэху цыклуу.

Иджыри кьэс куэдым жаIэжырт Степан Ильич революцэм и лъэхьэнэм Къэбэрдейм зэрыщыIар. Уеblэмэ я гум кьинат а лыр зэм трибунэм кьытеувэу, зэм, шым зэрытесым хуэдэу, кьэпсалъэу зэрыщытар. Унашхьэм тегу кьэпсалъэми Астемыр сымэ и гьусэт. Къазджэрий дунейм ехыжащи, тобэ ирехьу, Инал нэхь пеуэнур Астемыру кьыщIэкIынщ, жиIэу егупсыс зырызи щыIэт. Цыхум псэлъэн шагъэтыртэкьым:

– Ей, Къазджэрий, Къазджэрий, лы хуэдэлIт, гушIэгъу иIэт.

– Хэт епхьэлIэн иджы уи чэнджэш? – жаIэу.

Мэтхэным и хьэдэр, щIаклуэ фIыцIэ тепхьуауэ, башлбыкь хужькIи зэпрыпхыкIауэ, кхьаблэм телъу яхьырт. Бжьыхьэ щIыIэбжьу гьуэгур кьургъакь хьуати, лъэпэрапэр куэдт, кхьэ дыхьэлIэм деж иувькIауэ итт интернатым щеджэ цыкIухэр. ХьэдэщIэлъхьэ кьэклуар уэрамым дэмышуэу кьехырт, а кьомыр кьыщыблагэм, Дорофеич и Iэр ищIри, оркестрыр музыкэеуаш. Хьэдэ щыщIалъхьэкIэ зэуэ маршым цыхур игъагът, музыкауэм Лу яхэттэкьым. ЦыкIухэм я музыкэуэклэмкIэ абы ящыщ гуэр кьызэрытым гу лъыптэрт. Дорофеич дауэ емылъэIуами, а махуэм Лу еуэн идакьым:

– Гуауэм сцигъэгъупщэжащ псори, – жиIэри.

Дорофеич кьыгурыIуэрти, абы шхьэкIи шхыдакьым.

Кхьаблэм щIэту хьэдэр зыхьыр псынщIэу кIуэрт, музыкауэхэр ягъэпIащIэу. Оркестрыр зэуэ маршымрэ абыхэм я кIуэ-кIэмрэ зэтехуэртэкьым.

Кхьэ кIуэщым цыхур дэз хьуаш. Мащэ кьатIам и хьуреагъ-

кІэ кѣаувыхѣауэ нэхъ лѣэрызехѣэхэр иувыкІат, цІыху Іувыр зѣтраІыгѣу. Хѣэдэр ягѣэтІылѣри, Астемыр кѣэуващ кѣэпсэлѣэну. Абыи кѣыхудѣмышейуэ зыкѣомри зиІѣжѣащ, иужѣым зызѣтриубыдѣжри, и макѣыр зѣкІуѣкІами, уи гум щІыхѣуэ псалѣэ зыкѣом жиІащ:

– Абрѣджым дагѣэшынѣну я хѣисѣпщ. Дагѣэшынѣу драгѣэкІуѣтыну. Псалѣэ удот, Кѣазджѣрий, дыкѣимыкІуѣтыну, гѣуѣгу дызытетым дыкѣытемькІыну. Уэ дунейм уехѣжами, уи ІѣкІѣ, уи акѣылкІѣ зѣщІѣбгѣэна уэздыгѣэшхуэр дгѣуфІынкІынкѣым. Уи бын цІыкІухѣм щѣхѣкІи умыгузавѣ... – Астемыр жиІѣну зыхуѣяр хужымыІѣу кѣызѣщиуд пѣтащ. Арауи кѣыщІѣкІынт и псалѣэм кІѣщІ зыщІригѣѣщІар...

Иналии нѣщхѣей дыдѣу щытт, мащѣм щѣхѣщыувауэ, арщѣѣкІѣ кѣэуу псѣлѣакѣым. Абы тражыІыхѣу зыгуѣрхѣм я гум кѣѣкІат: иджы Инал и плѣм Астемыр имѣувѣну плѣрѣ, жаІѣу.

Хѣэдѣ щІѣзылѣхѣахэр кхѣэм кѣыдѣкІыжами, зѣбгрымыкІыжу зѣхѣтт. Псоми жаІѣн ягѣуѣтырт. ГѣѣщІѣгѣуѣнтѣкѣѣ, Мѣтхѣэныр яцІыхуу зыхуумыгѣѣфѣѣѣн Іѣджѣ уахуѣзѣрт, Кѣазджѣрий дунейм зѣрехѣжар икѣукІѣ зыхащІауэ. Езы Мѣтхѣэным и кѣуажѣгѣу дѣнѣ кѣэна, Джылахѣстѣней е Абхазым кѣикІахэр зѣхѣтт, зи хѣэдѣ щІалѣхѣар я гум имыкІыжу.

Пшапѣр зѣхуѣат, кхѣэм пѣмыжыжѣу зѣхѣта кѣомыр щызѣбгрыкІыжам. Уѣрамым дѣтахѣри плѣагѣужыртѣкѣым. А дакѣикѣэм ирихѣэлІѣу Мѣтхѣэным и мащѣм Іуту цІыхубзитІ ялѣѣгѣуащ: зыр Санийт, адрејр Матренѣт. ЦІыхубз кхѣэм кІуѣуэ мыхабзѣ щѣхѣкІѣ кѣамыгѣанѣу, а тІур кѣѣкІуат. Абы щѣхѣкІѣ а цІыхубзитІыр зыгѣѣкѣуаши ухуѣзѣну кѣыщІѣкІынтѣкѣым.

Саний и щІалѣ цІыкІуитІыр и гѣусѣт, а цІыкІуитІым я шынѣхѣыжѣ цІыкІу хуѣдѣ, Лу ябгѣэдѣст тригѣѣуурѣ, я анѣр зѣрыгѣыр яримыгѣѣлѣагѣун и гугѣу. Арат нобѣкІѣ Лу сѣбѣп зѣрыхѣуфынури Іуѣхутхѣбзѣу ищІѣфынури.

ЩІалѣ цІыкІуитІыр тебгѣѣуныр тынштѣкѣым, сыту жыплѣмѣ а цІыкІуитІым гу лѣатат я адѣр зѣрамыІѣжым, езыхѣр зѣиншѣу, я анѣр фызабѣу кѣызѣрынам. ТІури гѣыгурѣ ешами, я анѣм уигу хигѣѣщІу гѣыуэ зѣрызѣхахѣу, аргуѣру кѣызѣщиудырт. Лу и гур кѣикѣутѣрт илѣѣгѣуа псом. Дауи кѣимыкѣутѣнрѣ, Саний гуІѣжу и лІым и кхѣащхѣэм деж етІысѣхащи, хѣуржын цІыкІу иІыгѣыр итІѣтауэ абы ятІѣ гѣушѣ тІѣкІу илѣыр кѣригѣѣлѣѣлѣурѣ Кѣазджѣрий и мащѣм трекІутѣ, и Іѣбжѣыбым из ищІурѣ. ЩытрикІутѣкІи, гѣыбзѣ хуѣдѣу, зыгуѣр жеІѣ. ЯтІѣр пшахѣуѣм ешхѣу гѣушѣт. Арат Саний и адѣ-анѣм я кхѣащхѣэм кѣытрихѣу Тыркум кѣрихар. Ди адѣжѣ щІыналѣэм вгѣѣзѣжмѣ – зыщывымыгѣѣгѣупщѣ: си кхѣащхѣэм щыщ ятІѣ е си кѣупщхѣэм ящыщу зы кѣупщхѣѣ закѣуэ зыдѣфхѣыж, итІанѣ сѣри си хѣку згѣѣзѣжа хуѣдѣу кѣѣслѣытѣнуш, жиІѣу уѣсят кѣищІат и адѣми, а уѣсятыр Саний нобѣ игѣѣзѣщІащ.

Хьуржын цыкIур Саний нэшIу кыгъэнакъым, илъяр кхъа-щхъэм трипхъа иужь, Къазджэрий зыщIэлъ мащэм кыытрихри аргуэру ятIэр из ищIащ. Саний, хьуржын цыкIум IэплIэ иришэ-кIа хуэдэу, гъыуэ зэщоджэ.

Мэтхъэныр зыщIалъхъа кхъэр кхъэжът, Бурун къуажэр кыы-зэрытIысрэлIэр арат зыщIалъхъэр. Мащэ Iэджэ иуэжауэ, щIэлъ-ри ямыщIэжу къэнат. Балий жыг куэд дэтт, къапыкIэр щIалэ цыкIухэм кышафыщIыкIу.

Къазджэрий зыщIэлъ мащэр нэхъ сэтейт. УиувыкIрэ уплъэмэ, аузым дэс къуажитIри плъагъурт. Уеблэмэ агрогород ящIагъащIэр Лу илъагъурт. Абы дэт унэхэр зырызыххэу ибжы-фынут, дыгъэр къухъарэ пшапэр зэхэуа пэтми. Агрогороддыхъэ-пIэм деж аркэ ин ягъэуат, куэбжэ дахэм ещху. Абы хуэдэ куэбжэ хэт илъэгъуат. Лу зэрыжиIэмкIэ, Ростов фIэкIа Налшыки шыIэтэкъым абы ещхъ. АгрогородымкIэ цIыхуу кIуэм бжыгъэ иIэтэкъым. Шури, лъэсри, гури, машинэри – псори, дзэ фIыцIэм ещху, зэкIэлъхъэужът. ТхьэлъэIум дыхон, жиIэу Iэджи гузавэр-ти щхъэху кIуэрт.

Езы агрогород дыдэм цIыхур шызэрызехъэрт. Къэрэнашэм шы зэблихъуурэ зы уанэштэкъым игъэувыIар. Абы и пщэм кыы-дэхуар Iуэху мащIэт, агрогородыр иухмэ, тыншыжын и гугъами, иджы гу лъитэжат и къалэным гъунапкэ лъэпкэ зэримыIэм. Къуажэжъым кыдэна телефоныр агрогородым ихъами арат, арщхъэкIэ дэнэ – къехъулIакъым. Иджы зыгуэрым щIэупщIэну-мэ, шууэ къуажэжъым мажэ, телефонкIэ псэлъэну. Агрогородым телефон кыысхуегъашэ, жиIэу Шырыкъум елъэIун и щхъэм трилъхъакъым.

А псом иужыжкIи Долэт сыту зэгуэудыгъуэ. Елъэбышауэу агрогородым къэкIуауэ и Iуэху здэщымыIэм и бэлагъыр хелу, цIыхур кыызэщIегъавэ, къегъэбырсей. ПсэлъапIэ ящIам и хьуреягъкIэ къеуфэрэзыхъ, мыбы сытрагъэуэу сыкъагъэпсэлъэну пIэрэ, жиIэу. Долэт и псэлъапIэ, жаIэу Щхьэлмывэкъуэ дащIыхъауэ шытам ирегъэщхъри щелуэж: сэраш мыр япэ дыдэ къэзыгупсысар, жиIэу. Долэт а псэлъапIэм тетатэми! Си Iуэхут зы жэмышхэтым зы жэмышхэтыр кIэлъыкIуэу парад имыщIтэмэ.

Долэт и фIэщыпэт. Къэрэнашэмрэ Шырыкъумрэ кыызэры-псэлъэну ищIэрт. Ярэби, самыгъэпсалъэми здэнт, нэгъуэщI мыхъуми, мэуэ я щIыбагъ сыдагъэуатэмэ. Си Iуэхут итIанэ мэжджытым сыкъыщIэзыхуам ямыгъэщIагъуэтэм. А махуэр Долэт и гум имыкIыжыну кыинат: къагъэлъат, ХьэфIыщIэ и кыдыру. МысыхъэткIэ хузэфIэкIыну арати, Долэт цIыхур зэфIигъанэрт. Хьэлэбэлыкъым хэту есам пхушчинэнт. Агрогоро-дым дагъэтIысхъэну унэ зыхуащIахэр зэригъэныкъуэкъурт яыхъауэ.

– Уэ, фи нэм кыщхъэрипхъа, мыр щхъэ фымылъагъурэ?

– Ло дыбгъэлыагъунур?

– Ізу, зиунагъуэрэ, уэ уи бжэм хэлъ бжэкъур гъушІ къудейш. Жанджэрий и унэм хэлъыр абдж дахэш. Ара агрогородым дэсыр зэрызэхуагъадэр? Фызэрыкламунэнури ара?

– Сыт щІІэн, аращ къытхуагъэфэщар.

– Къыпхуагъэфэщауи щІы – гъушІ бжэкъури, абдж бжэкъури зэхуэдэу вгуэш. Фыхуейуэ щытмэ, мо псэлъапІэм сыдрагъэкІуеймэ, зэхуэдэ фащІыну къыжысІэнщ. ЕмыкІуш ар, – жиІэу арат Долэт цІыхур къызэригъэбырсейр.

Къэрэнашэми, и щхьэр здихьынур имыщІэу, цІыху къызэщІэвам яхэтт, Долэт къыгъачэр езым трилъэщІэжын и хысэпу. АрщхьэкІэ езы дыдэм къыхуэтхъэусыхэр мащІэтэкъым.

– Уа, мы бразнычыр зэ дывгъэух, фи тхъэусыхафэми кІэ еттынщ, – жиІэ щхьэкІэ, дэнэ.

– Уэлэхы, ТІэхьир, къызжилакъым жумыІэж, е Инал, е Мэзкуу къыкІа лІыщхьэм есхьэлІэnumэ си Іуэхур. Армырми хъуну къыщІэкІынукъым, – жиІэу Хьэпэхэ я дадэм иукъуэдияуэ и башыр щІым хелу-къыхечыж. А дадэм колхозым хыхьэн щимыдэм, и къуэр комсомолти и адэм емыупщІыжу кІуэри зригъэтхаш, Іэщу яІэри Іуэм ихури яритащи, дадэм зыри къылыагъэсыжыркъым. И гум темыхуэу иджы дадэр мэтхъэусыхэ.

Зэнзэн Хьэбыжи и щхьэр къыІэташ:

– Схуэмыфащэу лишенц сыфщІаш. Мес, Архьэр Лэкъумэн лишенцым хабжами, иджы беднач хъужащи, сэри абы сыхуэдэш, – жиІэри. Зэнзэныр лишенц щІашцар сыт жыІэт: и пхьур лІы шритым уасэу къыІыхар ІэджэкІэ нэхьыбэт и къуэм фыз къыштригъашэм езым уасэу итам нэхьрэ. Ар Къэрэнашэм фІэмызахуэу лишенцым хригъэтхат.

А псом я унафэр Къэрэнашэм нобэ хуэщІын?

– Зэ зыкъэвмыІэт, фи плэ фис, – жиІэ фІэкІа, зыри зыхигъзагъэртэкъым. Езыр зытегузэвыхь Іуэхуи щыІэт: псалъэм папщІэ, езы ТІэхьир зэхилъхъауэ уэрэд жаІэнут хорым. «Инал и къафэм» щІилъхъа уэрэдыр еджакІуэ цІыкІухэм жаІэну зэрагъэщІат. Инал уэрэд хузэхэслъхьар мы къызэхуэс къомым зэхакмэ, уэрэдыр хэкум из хъунщ, жиІэу къыпыгуфІыкІырт. Ауэ дахэ-дахэу жаІашцэрэт ар жызыІэnum. Куэбжэм деж тратхат «Бурун агрогород» жиІэу. Абы и щІагъым щІэтхауэ щытат «Мэремкъан Инал и цІэкІэ» жиІэу. АрщхьэкІэ Инал идакъым. Иджы ар тратхъунщІыкІати хьэрф къытенар дахэ-дахэу зэгъэкІуа хъуатэкъым.

Чисткэм щыгъуэ сыкъэуу абы и гугъу сымышцІатэмэ, псори тэмэм хъуну къыщІэкІынт, жиІэу Къэрэнашэр и щхьэм хузэгупыжырт.

Долэт ещхьыркъабзэу, Къэрэнашэри плашцэрт, псэлъапІэм зэ дыдэкІуейуэ жытІэнури зэ жытІашцэрэт, жиІэу.

Жылэм тхьэусыхафэу дэлъыр зэхэзыгъэкIыфынур Къазджэ-рийт. Зи чэнджэщ абы езыхьэлIэу щIегъуэжа щымыIэ дэнэ къэна, Къазджэрий мыр къыджиIат, мор къытхуищIат, жаIэу куэдым я гум икIыжыртэкъым. Къэрэнашэр дапщэрэ абы ечэн-джэщами, арэзы хьуауэ къэкIуэжырт. Дунейм ехыжаш тхьэ-мышкIэр, жиIэу лIы губзыгъэр щыгъупщэртэкъым. Езы Инал дыди зыхищIат Мэтхьэныр зэрыщымыIэжыр. Инал цIыхум яхэту еса пэтми, агрогород дыдэм унэу дащIыхьам щIэт хьэку-хэм я бжэр дэнэкIэ гъэзами ищIэ щхьэкIэ, цIыхум я гум илъым тынш дыдэу щыгъуазэтэкъым.

Ноби утыку кбихьэн хуейт. ПсэлъапIэм къытеувэу къэпсальэу Iэджэрэ цIыхум зэхахами, а лIым жиIэм псори едалуэрт я щыпэ едалуэ хуэдэу. Инал нобэ жиIэnum йогупсыс, ауэ япэм тегушхуауэ зэрыпсальэу щытам хуэдэу, агрогородым щыпсэ-лъэфыну и фIэщ хьуртэкъым. Къазджэрий кIуэдыкIейуэ зэры-кIуэдар цIыхум хуабжьу зыхащIа дэнэ къэна, жаIэм гъунэ иIэтэкъым. Инал жагъуэгъуншэу игъащIэм щытакъым, иджы и жагъуэгъур нэхьыбэжт. Инал зэрыхуэмыарэзыуэ щыIэр къагупсысыжауэ, дзыгъуэ гъуанэ дихьа нэгъунэ ягъэхьыбарт.

– Мэтхьэныр сымаджэщым щIаубыдауэ щытащ, – жаIэу Iэджи зэгупырт, хьуищIэрт, шхьдэрт.

Степан Ильич кбримыхьэлIауэ щытатэмэ, Инал Iэнкуни мыхьуу жиIэн игъуэтынут, арщхьэкIэ хьэщIэм фIэмылIыкIыу хьурэ. Псом нэхьрэ Инал и гум нэхь къеуэр сыт, жыIэт. Степан Ильич Мэремкъаным къыхузарэзытэкъыми арат. Ар абы щигъэкъуаншэ щыIэт.

Иналрэ Степан Ильичрэ кыикIукI-никIукIыу кхьэм пэгъунэ-гъуу куэдрэ къакIухьащ. А тIум зытепсэлъыхьын яIэу къыщIэ-кIынут, ауэ иджыпсту зи гугъу ящIыр Къазджэрий къызэринэкIа бынунагъуэр арат. Инал а унафэр ищIагъэххэт: ЩыIэпс къуа-жэм дэт унэр Саний иратыжу, цIыкIухэр интернатым щIагъэ-тIысхьэу балигъ хьуху кIэзонэ ахьшэкIэ ирагъэджэну арат. Степан Ильич ар фIэзахуэт.

Инал зыгъэгупсысэр нэгъуэщIт. Къатырым ихуа нартыху хьэдзэу, лъэбакъуэ ичыху, къэзыгъэгузавэ щыIэт. ЦIыхур колхо-зым хэша хьуным илгъэситху план хуагъэувар Инал зы илгъэсрэ ныкъуэм зэфIигъэкIащ. Иджы Степан Ильич къэкIуащи, ар идэркъым: узыхэмылгъэдэн ухэлгъдащ, цIыхум я гур зыщы-бгъэкIащ, уайкъуэншэкIащ, жеIэри. Къарууэ иIэр ирихьэлIэри Инал агрогород ищIащ, Степан Ильич Мэремкъаным, къы-щытхьуным и пIэкIэ, Iуэхур жэрдэм къыдищIыххэн идакъым: коммуна зи ужь уитыр аракъым нобэ нэхьыщхьэр, мэкъумэ-шыщIэм я Iуэхур къыдэпхыжыnumэ, абы и къыдэхыжыкIэр аракъым, жиIэри. Инал еуэиригъэшхыу середнякым и пщампIэр

иубыдауэ, кулакым дежкІэ имыгъакІуэу, къулейсызыр здэкІуэ колхозым хешэ, Степан Ильич ари идэххэркъым: середнякыр бгъэшынэмэ, хуэмыфашэ епщІэмэ, колхоз Іуэхур дискредити-ровать уощІ, зэІыбогъыхъэ, партым иукъуэдия линием зэран ухуохъу, желэри.

Дауэ иджы ар къызэрыбгурыІуэнур? АтІэ нобэ къэс Инал зи ужэ ита Іуэхум хъэулейуэ ита? Мэжджытым и Іуэхури аращ. ІэпщацагъэкІэ диныр хыфІебгъэдзэн плъэкІынукъым, желэри мэжджыт къом зэхуащІари къабыл ищІыркъым. Езы жэмыхъэ-тым ІэІэткІэ зэхуащІа мэжджытыр, цІыхум яфІэмыфІу, залымыгъэ защІэкІэ зэхуащІауэ, желэ.

– «Я Іуэхур ефІэкІуэщауэ, зи щхъэ унэза» жыхуиІэу Сталиным газетым къытригъэдзам уеджа? – жиІэри Степан Ильич Мэрмкъаным къеупщІащ. Инал, дауи, абы еджат.

– АтІэ, уеджами фІыуэ уегупсысакъым, – жиІэрт Степан Ильич Инал жиІэnum нимыгъэсу, – члисэм фІэль тхъэгъушыр къыводзых. А зи гугъу сщІа статьяр ЦК-м я унафэкІэ ятхаш. Фыщыуамэ, зэвгъэзэхуэж – аращ ЦК-м и унафэм итыр. «Дэ зэфІэдмыгъэкІын щыІэ», «дэ къытпэрыуэн щыІэкъым» жыфІэу-рэ Іуэхум и тэмэмыпІэр фымышщІэу занщІэу фыхоуэ. ЦІыхур дзэм пэфІлыттри фэ командир зыфщІыжащ. Ара цІыхум уазэры-хэтын хуейр? «Социалистическэ зауэ» жывоІэри, зауэ дыдэм фыІут хуэдэ, адэкІэ-мыдэкІэ командир фогъэув, зым Іэщыр и пщэм дывольхъэ, адреир вакІуэ дэкІым я пашэу фогъакІуэ, ещанэми жылэ сэныр и пщэм дывольхъэ, еплІанэм агрогород ивогъэщІ. Мыкомандир фхэткъым. Ара колхоз жыхуаІэр? Абы хуэдэурэ цІыхум я гур зэщывогъауэ, ди Іуэхур Іумпэм ивогъэщІ. Ар уфІэмащІэ шыуагъэу?

– ЦІыхум я хъер здэщыІэр къагурымыІуэмэ... – жиІэу Инал къыргъэжъати, Степан Ильич занщІэу къыжъэдэуащ:

– КъагурымыІуэмэ, къагурыгъаІуэт! Хэт узезыхуэр? – жиІэри.

– Ар хъунт, къодаІуэмэ...

– АтІэ, псалъэм нэхърэ Іэпщацагъэр нэхъ къагурыІуэрэ? – жиІэу Степан Ильич зигъэткІийрт. – А статья зи гугъу сщІар гукІэ зэбгъэщІами, а зымкІэ Іуэхур зэфІэкІынукъым. АтІэ? Жэ-щи махуи щымыІэу, цІыхум яхэт, я гум илъыр зэгъащІэ, уи лъэныкъуэ хъуауэ яхэтыр зэшалІэ, ягу дахэ яхуэщІ. Революцэ дэ етхъэжбар и кІэм пхунэгъэсынукъым арыншэу...

– Революцэм и зэманым нэхъ тыншт, – жиІащ аргуэру Инал.

– «Нэхъ тыншт». Дэ тыншыпІэ дылтыхъуэ хъунукъым. Революцэм къулыкъу хуэзыщІэр тыншыпІэ лтыхъуэркъым.

Инал и гум щІыхъэр арат – уи псэ уемыблэжу революцэм къулыкъу хуэпщІэу, итІани тыншыпІэ ултыхъуэу фэ къыуапль-мэ, ар сыту гугъу пшэчыну. И щхъэр унэзами, Инал зэщэ дунейм

теткыым хэкур зылбахъэ диныр, шэрихъэт зэхакъутам и хуэмэбжыымэ къэнар лъэныкъуэегъэз ищIын фIэкIа. Сыт хуэдэ гурыщхъуэ хуэщIами, абыкIэ Инал гурыщхъуэ хуэщI хъунутэкъым. Абдеж Инал и гум къэкIыжащ ЦК-м я нэгъуэщI зы постановленэ гуэри. Ар зытеухуар диныр арат, арщхъэкIэ члисэм фIэкIа, абы мэджыт Iуэху иттэкъым. АбыкIэ Инал хэкIын и гугъати, Степан Ильич идакъым:

– Ара узэрегупсысыр? – жиIэри. – Сэ къызэрысфIэщIымкIэ, тхылъым еджэным зептын хуейщ, еджэ, уи щIэныгъэм хэгъахъуэ. Тхылъэр бээрэ щIэн хуейщ. КъыбгурыIуа? Уэ ульэрызехъэщ, зэфIэгъэкI уиIэщ, ауэ тхылъкIэ пхузэфIэкIыр куэдкъым. Нобэ дыздыIут IэнатIэм, теорэкIэ уIээми, щIэныгъэкIэ убгъэдэмыхъэм – уи Iуэху тэмэм хъунукъым.

Инал и гум къэкIащ Къазджэрий, «уадэкIэ мывэм къыщыгуаудлъэхъэнэр икIащ» жиIэу зэрыщытар. Степан Ильич жиIэри арат.

– Гупсысэн хуейщ, – жиIэу и псалъэм къыпищэрт Степан Ильич, – гупсысэн. Адыгэм дауэ жаIэрэ: гупсыси псалъэ, зыплъыхы тIыс. АтIэ дэ жытIэри аращ: гупсыси Iуэху щIэ. Урысми жаIэ: блэрэ къэпщ, зэ къыпыбушIыным и пэ. Уэ зэ къыбопщри занщIэу къыпыбоупщI. Ей, Къазджэрий, Къазджэ-рий. Абы къыгурыIуэрт куэд. Хэт и гугъэнт ар абы хуэдэу кIуэ-дыну. «Ди гур къратхъа хуэдэу зыхэтщIащ Мэтхъэныр», – жиIэ-ри аращ Астемыр жиIар. Псоми зыхэтщIащ...

– Мэтхъэныр зыукIа фочышэр сэрат зыхуагъэфэшар, – жиIэри Инал щэтащ.

– Ар хэти хуагъэфэщэнкIэ мэхъу. Уи закъуэкъым. Агрогород псоми яхуэдмышIмэ, щхъэж зыхуей лъэмыIэсмэ – ди нэр здэплъэм ди лъэр нэсыху, ди жагъуэгъухэр къыдэмыныкъуэкъуу къэнэнукъым, уеблэмэ гъуанэдзууэ къоуэнкIэ мэхъу. Сыт щцэдей нэхъ дызытепсэлъыхынынур, жоIэ. Мис абы тепсэлъыхъ. ЯгурыгъаIуэ ар цIыхум. Зы агрогород, агрогородитI тщIа щхъэкIэ дыкъызэрымувыIэнур яжеIэ. Ар тхылъу къыболъытэ. Содэ абы хуэдэу жыпIэми. Агрогородыр тхылъуи къащтэ. Ауэ а уи тхылъым еджэр зырызщ, тIурытIщ. Зы е тIу тхылъ еджэ щхъэкIэ, псоми тхылъ ящIа хъурэ. А тхылъыр яIэщIэлъхъэ псоми, си Iуэхущ итIанэ гъуанэдзууэ къоуэIамэ. Пэж ар?

– Пэжщ, Степан Ильич. Пэжщ. Ауэ псоми ептын тхылъ уимыIэмэ-щэ?

– Аракъэ Iуэхур. Ар псоми ди борщ къэдгъуэтыну. Абы тепсэлъыхын пфIэмыфIмэ, Шырыкъум жеIэ. Къыхигъэхуэнщ и псалъэм. Тхылъыр псоми яIэщIыхъэн хуейщ, зэхэгъэж дымышIу. Зэхэгъэж щIымэ, псори зэгурыIуэнукъым. Мис ар хъэкъкIэ уи фIэщ щIы. Уэ дэнэ къэна, Шырыкъум деж къыщыщIэдзауэ Астемыр и къуэ Лу деж щихухъу ягурыгъаIуэ.

– Гурылуэгъуэш.

– Псом япэу гурыгъагуэ Къэрэнашэм. Ар щхьэприхам ящыщ. Си гугъэщ и щхьэри уназэу. Агрогородым дызэрыдыхьэнур мыращ, жиІэри абы кърипхъащ игу илъа къэмынэу. Нэхъапэ щІыкІэ, жи, машинэ зыкъом, зым хорыр исрэ ныпыр яІыгъуу, адреихэм нэхъ къулейсызхэр ису, машинэм шыгур кІэлъыкІуэу, шыгум выгур кІэлъыкІуэу, хьэщІэу кърихьэлІари абы хуэдэу – зэкІэлъхьэужьу къалэм дыдыхьэнущ, жи. Дыхьэшхэнщ, пэжкъэ. Уэри уодыхьэшх... ЗэрыжаІэмкІэ, Къэрэнашэм и фІэщыпэщ. Хабзэ дгъэувар фымыкьутэ, щхьэж здэзгъэувам щрет, армырмэ агрогородым фыдэзгъэхьэнукъым, жиІэу къеурыхь. Аракъэ зи щхьэ унэзар? Манифестацэ закъуэкІэ Іуэхур зэфІэкІрэ? Уеблэмэ тхьэусыхафэ зиІэ имыгъэпсэлъэну мурад ищІащ. АтІэ ара иджы нэхьыщхьэр? Абы хуэдэ хабзэкъым дэ дызыхуэныкъуэр. Зи щхьэ зэкІуэкІам и щхьэ зэтес щІыжын хуейщ, зигу зэщыдгъэуам и гур фІы тщІыжын хуейщ. Илъэс Іэджэ мэхьури цІыхум дахэтщ, игъащІэм я дуней тетыкІэу къэгъуэгурыкІуар ткьутауэ дуней тетыкІэщІэ едгъэщІэну ди хьисэпщ. Ар егъэщІэгъуафІэ? ЕгъэщІэгъуафІэкъым. Социализмэм гурэ псэкІэ еувэлІэныр – ар зы махуэ Іуэхукъым...

Инал аргуэру Мэтхьэным жиІэу щытар и гум къэкІыжащ. Степан Ильич, абы гу лъыта хуэдэ, и псалъэм къыпищаш:

– Къазджэрий гу лъытэрт куэдым. НакІуэ, Инал, иджыри зэ дегъэплъыж абы и мащэми, дежъэжынщ. Догувэ, – жиІэри.

– Уэ манифестацэ жоІэри бдэркъым, Степан Ильич, – жиІэри Инали хьэщІэм здигъэзамкІэ игъэзаш, – Къэрэнашэм абы фІишар аракъым.

– АтІэ сыт?

– Социалистическэ унэишэ.

– Социалистическэ унэишэ, жыпІа? – Степан Ильич мыдыхьэшхами, нэхъ нэжэгужэ къэхьуащ. – Унэишэ мащІэрэ слъэгъуа? НысащІэр къаша иужь лэгъунэм щыщІашэр аракъэ унэишэ жыхуаІэр. АтІэ сэра ар зымыщІэр? Унэишэуи щІы. Хьарзынэщ. Хабзэр дахэмэ, цІыхум я гуапэмэ – къренэ. Ауэ нысащІэм пэш закъуэр ебгъэубыдкІэ унагъуэ псор хуэщІа хьунукъым. Адрейхэри зыщІэс унэр нысащІэм и лэгъунэм хуэдэн хуейщ. Армырмэ, унагъуэр зэгурыІуэнукъым. Дэ дызэрыгъэпэжыну, зы бынунагъуэм хуэдэу, дыздэпсэуну мурад тщІащ. Ауэ щыхьукІэ, цІыхур зэхуэдгъэдэн хуейщ. Зым хуэпщІэкІэ зэфІэкІыу щытатэм, мо агрогород уэ пщІамкІэ псори зэфІэкІат. Мис аращ Іуэхур здэщыІэр. АтІэ nobэ дэ дызыхуейр нэгъуэщІ хьэгъуэлІыгъуэщ. Щхьэприхауэ къуацэкІэ Іуэхум кыхьэуэм я пащІэр гъэлыгъуэн хуейщ. Уэри уошІэ, пащІэгъэлыгъуэм джэгу хэлъкъым. Зи кІэр исауэ щІэпхьуар къыумыгъэувыІэм, щхьэпридзынкІи мэхьу. КъыдэмыдаІуэ-

рэ – шыбжий едгээшхынш.

Иналрэ Степан Ильичрэ кхэм дыхьаш. Пшапэр зэрызэхэ-уэрэ куэд шIат. Кхэм дэт жыг Iувым зэрыхыхэу, нэхьри кIыфI хьуа кьафIэщIырт. Tпуми псалтэ жамыIэу кIуэрт, Инал япэ иту. Мащэ иуэжа кьомым зыгуэрым имыпкIащэрэт, жиIэу Инал хьэщIэм хуэсакьыурэ ишэрт. Степан Ильич нетIэ зи гугьу ишIар и гум икIыртэкьым:

– Унэ щэ ныкьуэ агрогород жыпIэу пшIамэ, зы бэлыхь гуэр пшIа хуэдэу манифестацэ шIэпшIын хэслъагьуэркьым, абы хуэдиз хьэщIи кьебгьэблагьэу, – жиIэу.

Инал зыри жимыIэу, Степан Ильич пэрымыуэу жиIэнур жригьэлэрт. АрщхьэкIэ ар зэмыувэлIэн Iэджи щыIэт. Инали гум иримыхьыр сытыт? Нэфым еджэкIэ ирагьашIэ тхыль хуэрагьэпэщри. А тхыльым IэпхьуамбэкIэ тепэщэщыхьурэ итым кьоджэф. АтIэ тхыль зымышIэр дауэ тхыль зэрэбгьэджэнур. Ахэри кьаплтэ щхьэкIэ, нэфш. Агрогородыр абы я дежкIэ тхыльщ, ар зыльагьум кьыгурыIуэн хуейш Инал зышIэкьур. Ар щхьэ имыдэрэ Степан Ильич? – Мис арат абы кьыхуэмышIэр, арщхьэкIэ и гум илбыракьым жиIар:

– ЦIыхур зэхэтшэн зэхэтшаш, иджы сыт и Iэмалыж? – жиIэри кхьашхьэ гуэрым елъэбэкьуаш.

Степан Ильич а дакьикьэм зэгупсысыр нэгьуэщIт: догуэ, агрогороду батэкьутэр шIагьэшым сыкIуэу абы кьыщызэхуэса кьомым сакьыхэпсэлыхь щхьэ мыхьурэ. Си акьыл сэри яхэслъхьэрэ кьагурымыIуэ кьагурызгьаIуэмэ, партым унафэ ишIам шыгьуазэ сщIымэ щхьэ мыхьурэ, жиIэу. ЦIыхур кьэбгьэдаIуэмэ, колхозым дыыхьэнукьым, жаIэу кьуршым ихьэжахэми кьагьээзэжу я унэ, я жьэгу кьыхьэжынкIэ мэхьу. Уеблэмэ лIыжхэм уагурыIуэу, лIыкIуэ хуэдэу, абрэдджхэм я деж бгьакIуэ хьунуш. Революцэм шыгьуэ «дикэ дивизэр» Петроград зыгубыда рабочэхэм ирагьээзэуэну щашэм, Кировым игьэкIуауэ щыташ лIыжь гуп «дикэ дивизэм» я деж. ЛIыжхэр нэсри дээр хьарзынэу кьагьэдэIуауэ щыташ, Петроград мыкIуэну. АтIэ иджыри щхьэ мыхьурэ абы хуэдэу пшIы. ЛIыжь гуп кьуршым бгьакIуэмэ, Астемыри яхэт хьунуш. Астемыр жиIэм хэти едэIуэнш икIи и фIэщ хьунш, жиIэу Степан Ильич гупсысэрт.

Абы и гум кьэкIар езым и гум ирихьыжауэ зиушэхуат.

Инали зэгупсысын иIэт, и щхьэр зэкIуэкIа хуэдэу, зэгуэпырт, гуитIщхьитI хьуат. Зы Иналыр ИналитI хьууэ шIакIуэ кIапэ зэдытеуа хуэдэт. А тIур зэмызэгьыу, зэныкьуэкьурт. Tпуми икIуэтын, бжыпшэр яутIыпшын ядэртэкьым. Ауэ щыхьукIэ сыт и Iэмал? ИналитIым языр шIакIуэм кьытенэмэ, адреир шIакIуэм кIуэщIышыхьауэ здахьыпхьэм яхьын хуейт. Арыншэу зэбгьэдэкI хьуркьым. Зы Иналыр йолъ: дэ псори тхуэзфIокI, дэ дызыпэ-мыльэщын щыIэкьым, жиIэу. Адрей Иналым ар идэркьым: дыщыуаши, ди щыуэныгьэр зэдгьээзэхуэжын хуейш, кьэдгьэчар тедвгьэлъэщIэж, зышумыгьэгьупшцэт Бурун кьышыхьуа зэрызе-

ПСАЛЪАЩХЪЭХЭР

ЭМИРЫМ И СЭШХУЭ

3

МАЗЭНЫКЪУЭЩХЪУАНТИЭ

435

Литературно-художественное издание

Кешоков Алим Пшемахович

СОБРАНИЕ СОЧИНЕНИЙ В ШЕСТИ ТОМАХ

Том 3

САБЛЯ ДЛЯ ЭМИРА

ЗЕЛЕНЬ ПОЛУМЕСЯЦ

Р о м а н ы

На кабардинском языке

Редактор *А. Х. Мукожеев*

Художник-редактор *Ю. М. Алиев*

Технический редактор *Л. А. Глухова*

Корректоры *Л. М. Маремкулова, Ф. Б. Кодзокова, Г. Ш. Урусмамбетова*

Компьютерная верстка *А. З. Тхаитловой*

Лицензия ИД 05895 от 21.09.01

Подписано к печати 28.11.05. Формат 84х108^{1/32}. Бумага офсетная №1.
Гарнитура литературная. Печать офсетная. Усл. п. л. 39,48. Уч.-изд. л. 45,94.
Тираж 1000 экз. Заказ №196

ГП КБР «Издательство «Эльбрус»
Нальчик, ул. Адмирала Головки, 6

ГП КБР «Республиканский полиграфкомбинат
им. Революции 1905 года»
Мининформпечати КБР
Нальчик, пр. Ленина, 33

Кешоков А. П.

К Собрание сочинений: В 6 т. Т. 3. Сабля для эмира; Зеленый полумесяц: Романы. – Нальчик: Эльбрус, 2005. – 752 с.

ISBN 5-7680-2036-5

Третий том собрания сочинений классика кабардинской литературы Алима Кешокова составили романы «Сабля для эмира» и «Зеленый полумесяц», являющиеся продолжением его историко-революционного романа «Чудесное мгновение».

К **4702240100-044** **2005**
М 125(03)-05